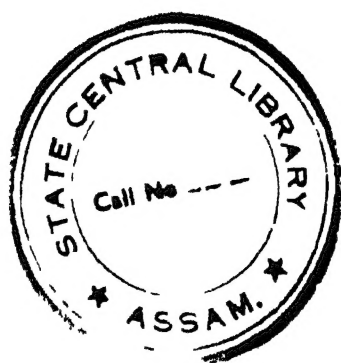
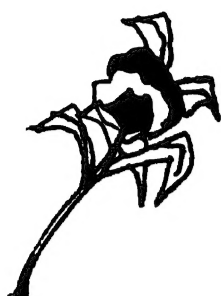


১২২৭৩৭৩৭





ଏହାକୁ କୁହନ୍ତି ଶ୍ରମୀ ଏବଂ ଏହାକୁ କୁହନ୍ତି
 କାହିଁକି ତେଣୁ ଶ୍ରମୀଙ୍କୁ ହେଉ ଆବଶ୍ୟକ କାମ ।
 ଆବଶ୍ୟକ ତେଣୁ ନିମ୍ନ, ଶ୍ରମୀଙ୍କ ମାନୁଷ୍ୟ ଶକ୍ତି, ମାନବ
 ତେଣୁ ଶ୍ରମୀଙ୍କୁ କୁହନ୍ତି ଏବଂ ଆବଶ୍ୟକ
 ଶ୍ରମୀ-ବଳୀ ।

କିନ୍ତୁ ଶ୍ରମୀ ଆସିବ ବଳୀ ହେଉ ଆବଶ୍ୟକ
 ବିଶେଷ ମନ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶକ୍ତିଙ୍କ ମାଧ୍ୟମ । ତେଣୁ
 ଏହାକୁ ହେଉ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶକ୍ତି ଶ୍ରମୀଙ୍କ-ଆବଶ୍ୟକ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କୁ ହେଉ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶକ୍ତି ଶ୍ରମୀଙ୍କ-ଆବଶ୍ୟକ ।

ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କୁ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ
 ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ ଶ୍ରମୀଙ୍କ

ଆବଶ୍ୟକ-ଶ୍ରମୀ

ପ୍ରଥମ ପାଠକ୍ରମ

ଆମାନ୍ତରୀକୃତ

ଅନୁକ୍ରମ
ସମ୍ପାଦନ

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶନ : ୧୯୫୫ ଏବଂ / ଆନୁମତି ପ୍ରକାଶନ : ୧୯୭୦ ଏବଂ



ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ

প্রথম প্রতিশ্রুতি ০ আশাপূর্ণা দেবী

[এই গ্রন্থ সকলো চবিজ কাল্পনিক]

অনুবাদ ০ মনু সেন

প্রথম প্রকাশ [অসমীয়া তাৎপৰ্য] বঙালী বিহ ১২ ১ শক / প্রকাশক বনবিহারী চক্ৰবৰ্তী,
ভৱানী পাবলিচিং কনহাৰ্ণ ১ এইচ বাধানাথ মল্লিক লেন কলিকতা ১২ / মূল্যক : অৰণ্ডক প্ৰিণ্টাৰ্
৪ এ বুল্‌দাবন বোস লেন কলিকতা ৬ / বন্ধা উদয় বাইতি বৰুৱা, ৫৬ সুৰ্য সেন ষ্ট্ৰিট, কলিকতা ২ ।

প্রথম প্রচ্ছদ ০ পুৰ্ণেন্দ্ৰ পট্টা

শিহকালন প্রচ্ছদ আৰু অংগসজ্জা / ভূবাব সাত্তাল

pratham pratiruti C ashapura devi
translated from bengali into assamese monu sengupta

Publisher B P Concern 1/H, R M Lane, Calcutta 12 /

Printers Jayguru Printers 4/A, Brindaban Bose Lane, Cal 12

COVER DESIGNED BY PURNENDU PATTREA

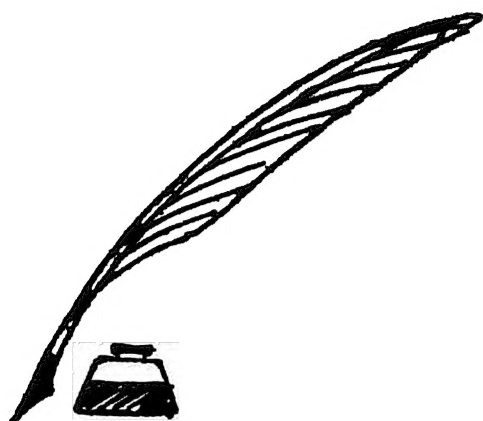
Back Cover & Illustrations Tishar Sanyal

pratham pratiruti C ashapura devi

rupees thirtytwo only



নিভৃতলোকত থাকি
এদিন যিসকলে ঐ গল প্রতিপ্রদীপৰ স্মাৰক,
সেই বৰণীয়া আব্দ স্মৰণীয়াসকলে—



বাহিৰ্বিশ্বৰ ভঙা-গঢ়াৰ কাহিনী লৈ ৰাচিত হয় বিগত কালৰ ইতিহাস । আলোক আৰু অন্ধকাৰৰ পৃষ্ঠপটত উৎকণ্ঠিত সেই ধ্বনিমধুৰ ইতিহাসে পৰৱৰ্তী কালৰ বাবে সাঁচি থৈ যায় প্ৰেৰণা উদ্ভাদনা বোমাণ্ড । কিন্তু স্তিমিত অস্তঃপদৰ অস্তৰালতো ভঙা-গঢ়াৰ কাম অহৰ্নিশে চলি নাথাকেনে ? স্বপৰবা সমাজৰ বং সলনি হয়, সলনি হয় যুগৰ সমাজৰ মানদূহৰ মানসিকতাৰ । চাই পঠিয়ালে তাতো দেখা পোৱা যায় অনেক সঞ্জ । ওধাপি, ৰাচিত ইতিহাসসমূহ চিৰদিনেই এই অস্তঃপদৰ ভঙা-গঢ়াৰ প্ৰতি উদাসীন । অস্তঃপদৰ চিৰদিনেই অৱহেলিত । বংগদেশৰ সেই অযজ্ঞাত অস্তঃপদৰৰ নিভৃতলৈ প্ৰথমে যিসকলে কঢ়িয়াই লৈ আহিল প্ৰতিভ্ৰান্তৰ স্বাক্ষৰ, এই গ্ৰন্থ সেই অনামী ছোৱালীহঁতৰ মাজৰে এজনীৰ কাহিনী ।

ভুজ্জ ষেনান্দিনৰ পৃষ্ঠপটত অঁকা এই চিত্ৰই যদি বিগত কালৰ সামান্যতম খণ্ডমুহূৰ্তকো কঢ়িয়াই আনিবলৈ সক্ষম হৈছে, সেইকণেই হ'ব মোৰ প্ৰশংসা সাৰ্থকতা ।

—লোখিকা

৫ এই গ্রন্থত বৰ্ণিত চৰিত্ৰসমূহৰ পৰিচয় ৫

০ মূল চৰিত্ৰ ০

সত্যবতী

বামকালী	সত্যবতীৰ পিতৃ	ভূবনেশ্বৰী	সত্যবতীৰ মাতৃ
জয়কালী	ককাক	দীনতাবিধী	আইতাক
কুঞ্জ	বৰদেউতাক	কাশীধৰী	পেহী আইতাক
জটা	পেহীয়েকৰ ল'ৰা	মোক্ষদা	
নবকুমাৰ	শ্বামী	শিবজীয়া	গিৰাতি আইতাক
নীলাশ্বৰ বানাজি	শহৰেক	নন্দবাঈ	
সাধন	ডাঙৰ ল'ৰা	নিতাননী	মামীয়েক
সবল	সৰু ল'ৰা	মুকুমাৰী	
বাসবিহাৰী (বাম্)	কুঞ্জৰ ডাঙৰ ল'ৰা	পুণা	সমনীয়া পেহীয়েক
নেড়ু	মুমলীয়া ল'ৰা	খেমি	বাল্য বাউৰী
ভৱতোষ	নবকুমাৰৰ শিক্ষক	মুৰবী	জীয়েক
নিতাই	বহু	জটাৰ মাক	সৰু পেহীয়েক
লক্ষীকান্ত বানাজি	পাটমহলৰ জমিদাৰ	শশীতারা	কুঞ্জৰ ভনীয়েক
ভ্ৰামকান্ত	জমিদাৰ পুত্ৰ	অভয়া	পৰিবাৰ
বাখৰি ঘোষাল	প্ৰতিবেদী	সাবনা	বাসুৰ পৰিবাৰ
দয়াল মুখাজি		পটলী	দ্বিতীয় পক্ষ
নগেন	কাটোৱাৰ বুৰু	শংকৰী	কাশীধৰীৰ নাতি-বোহাৰী
বিভাবত্ৰ	পণ্ডিত ব্যক্তি	বেহলা	ভ্ৰামকান্তৰ পত্নী
গোবিন্দ ভণ্ড	বামকালীৰ আজ্ঞাকাৰী	ভাবিনী	নিতাইৰ পৰিবাৰ
কেলু বানাজি	শহৰেক	এলোকেশী	সত্যবতীৰ শাহুআই
পটীয়া ঘোষাল	প্ৰতিবেদী	মুকুদেশী	এলোকেশীৰ সখিয়েকৰ ছোৱালী
বিপিন লাহিড়ী		সৌদামিনী	এলোকেশীৰ ভাগিনীয়েক
মুকুন্দ মুখাজি	: সৌদামিনীৰ বাৰী	মুছাস	শংকৰীৰ জীয়েক
তুই	ভবাল		
বহু	: তুইৰ নাতি		
বিষে	: বিষ		
গোপেন	: গম্বীৰা		

আৰু

মাৰিপেহী, বাসুৰ মাক বাপিত বোহাৰী,
দত্ত গৃহিনী কেত ঠাকুৰী ইত্যাদি।

ସଂସ୍କୃତ

সত্যবতীৰ গল্প মোৰ লিখা নহয়। এই গল্প বকুলৰ বহীৰপৰাহে বোটলা। বকুলে কৈছিল, “ইয়াক গল্প বুলি ক’লেও গল্প, সচা বুলি ক’লেও সঁচা।”

বকুলক মই সবুৰেপৰা দেখি আহিছোঁ। এতিয়াও দেখি আছোঁ। তাইক সদায় কও, “বকুল, তোমাক লৈ গল্প লিখিব পাৰি।”

বকুলে হাঁহে।

অবিশ্বাস আৰু কৌতুক মিহলি হাঁহি।

ওহোঁ, তাইৰ কথা লৈও যে গল্প লিখিব পাৰি—বকুলে নিজে কেতিয়াও নাভাবে। নিজৰ সম্বন্ধে কোনো মূল্যবোধ নাই বকুলৰ, কোনো চেতনাই নাই।

বকুলো যে সঁচাসঁচিকৈ এই পৃথিৱীখনৰে এজনী এইযাৰ কথাও বকুলে যেন মানি ল’ব নোৱাৰে। তাই মাথোঁ জানে, তাই একো নহয়, কোনোবাই নহয় তই। তাই সাধাৰণৰো সাধাৰণ, অতিকৈ সাধাৰণ—যাক লৈ গল্প লিখিবলৈ ল’লে লিখিবলগীয়া একো বিচাৰি পোৱা নাযায়।

বকুলৰ মনত এই ধাৰণাই জীপ লৈ উঠাৰ গদুৰিতে কিজানি তাইৰ জীৱনৰ বদন্যাদৰ ভুচ্ছতা। হয়তো এতিয়া তাই বহুত পায়ো শৈশৱৰ সেই বহুতো কিৰ্বাকিৰ নোপোবাৰ স্কোভ আজিও তাইৰ মনত বৈ গ’ল। সেই স্কোভটোবোৰেই তাইৰ মনটোক স্তিমিত কৰি ৰাখিছে। কদম্ভিত কৰি ৰাখিছে তাইৰ সম্ভাৱ।

বকুল হ’ল সূৰণলতাৰ ভালেমান ল’ৰা-ছোৱালীৰ মাজৰ এজনী। সূৰণলতাৰ নমুলীয়া ছোৱালী। সূৰণলতাৰ সংসাৰত বকুলৰ ভূমিকা আছিল অপৰাধীৰ ভূমিকা।

কিবা এক অজ্ঞাত অপৰাধত বকুল সদায় সন্তুষ্ট হৈ থাকিব লাগিব, এয়া যেন বিধি-নিৰ্দেশিত বিধান।

সেয়েহে বকুলৰ শৈশৱ-মন অস্তিত্বত এক চকাছন্দা পৰিমন্ডলৰ মাজত গঢ় লৈ উঠিছিল, যি পৰিমন্ডলৰ কিছদ অংশ কেৱল ভয় সন্দেহ আতংক ৰূপা, আৰু কিছদ অংশ জ্যোতিৰ্ময় বহস্যপূৰ্বীৰ উজ্জ্বল চেতনাবে উদ্ভাসিত।

ওখাপি বকুলে মানুহক ভাল নাপাই নোৱাৰে।

মানুহক ভালপায় বাক্যই তো—

কিন্তু থাকক।

এয়া তো বকুলৰ গল্প নহয়।

বকুলে কৈছিল, “মোৰ গল্প যদি লিখিবই লাগে, আজি নহয়।
পাছত।”

জীবনৰ দীঘলীয়া পথ পাৰ হৈ আহি বকুলে বদ্বিজছে, আইতা-আজো
আইতাৰ ধাৰ নন্দুজাকৈ নিজৰ কথা ক’ব নাপায়।

নিজান গাঁৱৰ নিজম পুখুৰীয়েই ভয়-বাৰিষাত পাৰ ওপোচ ই নৈত পৰি
সোঁত হৈ বয়। সেই সোঁতৰ ধাৰায়েই বৈ বৈ এদিন সাগৰত পৰেগৈ। সেই
নিজম পুখুৰীৰ প্ৰথম ধাৰাক স্বীকৃতি নিশ্চয়েই দিব লাগিব।

আজিৰ বংগ দশৰ অজস্ৰ বকুল-পাৰুলৰ অৰিত আছে বহু বছৰ জোৰা
সংগ্ৰামৰ ইতিহাস। বকুল-পাৰুলহঁতৰ মাক আইতাক আৰু আজো-
আইতাবহঁতৰ সংগ্ৰামৰ ইতিহাস। তেওঁলোক সংখ্যাত অজস্ৰ নাছিল,
তেওঁলোক আছিল বহুতৰে মাজত মাথোন একো একোজনী।

• তেওঁলোক অকলেই আগবাঢ়িছিল। আগবাঢ়িছিল খলা-বমা পাৰ হৈ,
শিল ভাঙ ভাঙি, কাইটীয়া জোপোহা উঘালি উঘালি। বাট কাটি গৈ
থাকোঁতে হয়তো দিশহাৰা হৈ পৰিছিল, বহি দিছিল নিজেই কাটি উলুবা
বাটৰ বাট জুৰি। আকৌ আহিছিল আন এজনী, আগৰজনীৰ আৰম্ভ
কৰ্মভাৰ নিজৰ হাতত তুলি লৈছিল। এনেকৈয়েই বাট ওলাল, আৰু এই
বাটেৰেই আজিৰ বকুল-পাৰুলহঁত আগবাঢ়ি গৈছে।

বকুলহঁতেও শ্ৰম নকৰা নহয়, কৰিছে। শ্ৰম নকৰিলে হ’ব কেনেকৈ ?
খোজকাঢ়ি কেবল আগুৱাই যোৱাৰ বাটছোৱা হ’লেই কাম শেষ নহয় নহয় ?

বথ চলিব পৰা বাট যে লাগিব।

সেই বাট কোনে কাটিব কোনে ক’ব ?

সেই বথ কোনে চলাব কোনে ক’ব ?

যি সকলে চলাব তেওঁলোকে হয়তো অলস কৌতুহলেৰে অতীত
ইতিহাসৰ পাত লুটিয়াই চাই যাওঁতে সত্যৱতীক দেখি হাঁহিব।

নাকত নাকবাঁলি, আৰু ভৰিত নেপুৰ পিন্ধা আঠ বছৰীয়া সত্যৱতীক
দেখি হাঁহিব তেওঁলোকে।

বকুলেও এসময়ত হাঁহিছিল।

এতিয়া আৰু নাহাঁহে। দীঘলীয়া পথ পাৰ হৈ আহি বকুলে পথৰ
মৰ্মকথা বদ্বজা হ’ল। সেয়েহে যিজনী সত্যৱতীক বকুলে আগতে কাহানিও
চকুৰে দেখা নাছিল, তাইক দেখিবলৈ পাইছিল ম্বন্দ আৰু কম্পনাত, মমতা
আৰু প্ৰশ্নাত।

সেয়েহে বকুলৰ বহীত সত্যৱতীৰ ইমান স্পষ্ট ৰূপ অঁকা আছে।

নাকত নাকবলি, কাণত ক'ৰিয়া, ভৰিত নেপদ, আৰু বৃন্দাৱনী ছাপ দিয়া আঠহতীয়া খাড়ীপিন্ধা আঠ বছৰীয়া সত্যবতীজনী। বিষা হোবা বছৰেকেই পাৰ হৈ গ'ল—এতিয়ালৈকে ঘৰ কৰা নাই। অপ্ৰতিহত প্ৰতাপেৰে চুবুৰিৰ ল'ৰা ছোবালীজাকৰ দলনেত্ৰী হৈ যথেষ্টভাৱে খেল-খেমালি কৰি ফুৰে।

সত্যবতীক তাইৰ মাক আইতাক জেঠীয়ৈক পেহীয়ৈক কোনেও সেও মনাব নোবাৰে।

সত্যবতীৰ যথেষ্টাচাৰৰ ক্ষেত্ৰত তাইৰ দেউতাকৰ অলপ প্ৰশ্ন থকা বুলিষেই হয়তো নোবাৰে।

সত্যবতীৰ দেউতাক ৰামকালী চাটাজি, চট্টোপাধ্যায় বামুনৰ ঘৰৰ ল'ৰা, যদিও তেওঁৰ কৰ্মজীৱন ৰাস্থাজনোচিত নহয়। আন আন শাস্ত্ৰ-সম্ভাৰ, বেদ-বেদান্ত এফলীয়া কৰি থৈ তেওঁ বাছি ল'লে আয়ুৰ্বেদ।

ৰাস্থাৰ পুত্ৰ হৈও ৰামকালীয়ে কবিৰাজি কৰে।

সেয়েহে গাঁৱত তেওঁক 'কবিৰাজি বামুন' বুলি কোৱা হয়।

তেওঁৰ ঘৰখনৰ নাম 'কবিৰাজৰ ঘৰ'।

ৰামকালীৰ জীৱনৰ প্ৰথমছোৱা তেওঁৰ আন আন ভাই-ভাগী গিন্নাত-কুটুমতকৈ বেলেগ। অলপ বিচিগু হয়তো।

নহ'লে এই আদ্যবয়সীয়া মানুহজনৰ এইহেন কণমানি ছোৱালীজনী কেনেকৈ হ'ব ?

সত্যবতী হ'ল ৰামকালীৰ প্ৰথম সন্তান।

সেই ষড়্‌গৰ হিচাপ মতে বিয়াৰ বয়স একেবাৰে উকলি যোৱাৰ পাছতহে ৰামকালীয়ে বিয়া কৰাইছিল।

সেই উকলি যোৱা বয়সৰ স'চ হ'ল সত্যৱতী।

শুনাতো, নিচেই কিশোৰ বয়সতে দেউতাকৰ ওপৰত অভিমান কৰি ৰামকালী ঘৰৰ পৰা পলাই গৈছিল। কাৰণটো বৰ জটিল নাছিল, কিন্তু ৰামকালীৰ কিশোৰ মনত কিমানি সেইটোৱেই বেছ দ' সচ পেলাইছিল।

কিবা এটা অসুবিধাত পৰি ৰামকালীৰ দেউতাক জয়কালীয়ে এদিনৰ বাবে সদ্যে লগদুগ লোৱা পুত্ৰ ৰামকালীৰ ওপৰত গৃহদেৱতা জনাৰ্দনৰ পূজা-অৰ্চনাৰ ভাৰ দিছিল। ৰামকালীয়েও মহা উৎসাহেৰে সৈতে সেই ভাৰ লৈছিল। তেওঁৰ পূজা-অৰ্চনা বা সন্ধ্যাসেৱাৰ ঘটাদ্বনিৰে সিদিনা ঘৰে-ঘৰোৱাহে 'গাহি জনাৰ্দন' বুলি খলক লগাইছিল।

কিন্তু উছাহৰ কোবতে ভয়ংকৰ ভুল এটা ঘটিল।

মাৰাত্মক ভুল।

ৰামকালীৰ আইতাকে গোসাই-ঘৰ নিকা কৰিবলৈ আহিছে গম পালে কথাটো। গম পোৱাৰ লগে লগেই তেওঁৰ খুৰোবা মূৰটোৰ কদম-ফুলীয়া চুলিবোৰ কেঁটেলা-পহুৰ কহিটৰ দৰে থিয় হৈ উঠিল। একেলগে ভতিজাকৰ অৰ্থাৎ ৰামকালীৰ দেউতাক জয়কালীৰ ওচৰলৈ গৈ হুৰুসকৰে আছাৰ খাই পৰিল।

“সৰ্বনাশ হ’ল জয়।”

জয়কালী উচপ খই উঠিল।

“কি হ’ল পেহী?”

“সৰু ল’ৰাক গোসাই-সেৱা কৰিবলৈ দিলে যি হয় সেয়ে হৈছে। সেৱা-অপৰাধ ঘটিল। ৰামদেবে জনাৰ্দনক ফল-বাতাচা দিলে, পানী নিদিলে।”

দেহৰ আটাইখিনি তেজ চাতি কৰে মূৰত উঠিল গৈ জয়কালীৰ।

“আঁ!”

আত’নাদ কৰি উঠিল তেওঁ।

পেহীষেকে হতাশাৰ হুৰুনিয়াহ কাঢ়ি সেই সূৰতে সূৰ মিলাই ক’লে, “ওঁ, এতিয়া কাৰ ভাগ্যত কি আছে ক’ব নোৱাৰোঁ। ফুল-তুলসীৰ ভুল নহয়, একেবাৰে পিয়াহৰ পানী।”

হঠাৎ জয়কালীয়ে ভৰিৰপৰা খৰম এপাট খুলি হাতত লৈ চিঞৰি উঠিল:

“ৰামদু—। ৰামদু।”

চিঞৰ শব্দনি ৰামকালী পোনতে বিশেষ আতংকিত হোৱা নাছিল, পুত্ৰ-পৰিজনলৈ স্নেহ-সম্ভাষণৰ ক্ষেত্ৰতো জয়কালীৰ কণ্ঠস্বৰ ইয়াতকৈ কোমল নহয়।

গতিকৈ সি বেগৰ আঠা লগা হাতখন মূৰত মচি মচি পিতৃদেৱৰ ওচৰ চাপিল।

কিন্তু কোনো হ’ল আক’!

জয়কালীৰ হাতত যে খৰম!

ৰামকালীৰ দঢ়কদৰ আগত কেডবোৰ হালখীয়া বগৰ ফুলৰ সন্মিলন।

“ঈশ্বৰৰ নাম ল ৰাম্ ।”

জয়কালীয়ে দাঁত-মুখ কৰিচ ক’লে, “তোৰ কপালত মৰণ আছে !”

ৰামকালীৰ দূচকুৰ আগৰপৰা হালধীয়া ফুলবোৰো নোহোৱা হৈ গ’ল,
থাকিল মাতোন নিৰন্ত্ৰ অশ্বকাৰ ।

কি অপৰাধত বিধাতা-পুৰুষে আজি তাৰ কপালত মৃতদেহ লিখিলে
—সেই নিৰন্ত্ৰ অশ্বকাৰৰ মাজত খেঁপিয়াই ৰামকালীয়ে এবাৰ বিচাৰিবলৈ
চেষ্টা কৰিলে ।

বিচ ৰি নাপালে ।

বিচাৰি উলিয়াবলৈ সামৰ্থ্যও নাছিল ৰামকালীৰ ।

সেই অশ্বকাৰখিনি ক্ৰমাত ৰামকালীৰ ঠেতন্যৰ ওপৰত জঁপিয়াই গৰিল ।

“আজি তযেই জানো জনাৰ্দনৰ পূজা সেৱা কৰা নাছিলি ?”

ৰামকালী নিমাত ।

গোসাঁই ঘৰতহে তেন্তে কিবা অপৰাধ লাগিল ।

কিস্তু ক’তা ?

কি ?

যথাৰীতি ভৰি-হাত ধুই তাৰ লগুণ-দিয়নিত পোৱা পাটৰ চাদৰ-
চুৰিঘাষোৰ পিন্ধি যি দেখোন গোসাঁই ঘৰত সোমাইছিল ৰামকালীয়ে ।

তাৰ পাছত ?

আসন ।

তাৰ পাছত ?

আচমন ।

তাৰ পাছত ?

পূজা-অৰ্চনা ।

তাৰ পাছত—

ঠাচ কৰে মূৰতে কোনোবাই এটা চৰ শোধালে ।

“ভোগ দিওঁতে পানী দিছিল নে ?”

জয়কালীয়ে পুত্ৰক প্ৰশ্নটো কৰিলে খৰমৰ যোগেদি ।

বিবদম্বিত পৰা ৰামকালীয়ে আৰু কেইটামান খুন্দা খোৱাৰ ভয়তে
ক’লে, “ও, দিছিলোঁ তো !”

“দিছিলি ? দিছিল পানী !” জয়কালীৰ পেহীয়েক যশোদাই
ক’লে, “দিছিলি যদি পানীখিনি গ’ল ক’লে হতচিৰী ঘোৱা ? গিলাছ
দেখোন একেবাৰে শুকান ?”

প্ৰশ্ন কৰোঁতা গৰাকী হ’ল আইতাক ।

বন্ধুৰ গধুৰ ভাবটো কিঞ্চে পাতল পাতল যেন লাগিল। ৰামকালীয়ে লাহেকৈ ক'লে, “জনাদ'নে খালে কিজানি।”

“কি ? কি ক'লি ?”

আকৌ এবাৰ ঠক কৈ এটা শব্দ, আৰু চকুৰে ধ'বলী-কু'বলী দেখাৰ গভীৰতম অনুভূতি।

“কুলক্ষণীয়া, চোবৰ, গাহৰি ক'ববাৰ ! জনাদ'নে—গোসাঁয়ে পানী খাই পেলালে ? তুমি অকল ভুতেই হোবা নাই, চযতানো হৈছা দেখেছোঁ। তোমাৰ প্ৰাণত ভয় বোলা একো নাইনে ? জনাদ'নৰ নামত মিছা কথা ?”

অৰ্থাৎ মিছা কথা কোবাটোত যিমান অপৰাধ হওক-নহওক, গোসাঁইৰ নামৰ সৈতে জড়িত হৈ ই ভীষণ অপৰাধত পাৰণত হৈছে। ভয়ৰ কোবত ৰামকালীয়ে আকৌ আঁসে মাতিলে, “ওঁতো, সঁচা কৈছোঁ। জনাদ'নৰ শপত। পানী দিছিলোঁ।”

“হয় নে ওঁ হাবামজদা ! বামুণৰ ঘৰতে চান্দাল। জনাদ'নৰ নামত শপত ? পানী দিছিল তই ? জনাদ'নে পানী খাই পেলালে ? গোসাঁয়ে পানী খায় ?”

মুৰটোৰ ভিতৰখন ভোঁ ভোঁকৈ জ্বলিছে।

মুৰৰ জ্বলন-পোৰণত অস্থিৰ হৈ, সকলো ভয়-ভীত পাহাৰ ৰামকালীয়ে কৈ পেলালে, “নাথায় বুলি জানা যদি দিয়া নো কৈলেই ?”

“কি। আকৌ মূখত ধৰিছ ?”

জয়কালীয়ে শেষ বাৰৰ বাবে আকৌ এবাৰ খৰমপাৰি সম্বোধন কৰিলে। খৰমৰ কোবটো শোধাই ক'লে, “যা—গুচ, আতৰ হ, বামুণৰ ঘৰত গবু। আতৰ হ ভালে ভালে মোৰ চকুৰ আগৰপৰা।”

ইমানেই।

ইযাতকৈ বেছি আন একো কৰা নাছিল জয়কালীয়ে। আৰু এনে ধৰণৰ ব্যবহাৰ তেওঁ সদায় সকলোৰে সৈতেই কৰি আহিছে। কিন্তু কিহৰপৰা কি যে হয়গৈ।

ৰামকালীৰ চকুৰ আগৰপৰা যেন পৰ্দা এখন খহি পৰিল। চিৰকাল ধৰি শূনি আহিছে যে জনাদ'ন বেছ দয়ালু ব্যক্তি, কিন্তু কাৰণে-অকাৰণে উঠোঁতে-বহোঁতে ঘৰখনৰ সকলোৱেই কয়, ‘জনাদ'ন, দয়া কৰা’।

কিন্তু ক'ত নো দয়া ?

কণমাত্ৰ নাই দেখোন।

ৰামকালীয়ে যে মনে মনে টে'টুফালি চিঞৰি খাটনি-লোটনি ধৰিলে,
“হে জনাৰ্দন, হে প্ৰভু ! এই অবিশ্বাসীহঁতৰ আগত এটি বাৰৰ বাবে নিজ
মৰ্তি প্ৰকাশ কৰা, এটিবাৰ অলঙ্কাৰপৰা দৈববাণী কৰা : ‘হেৰ জয়কালী,
তাক তহঁতে মিছাতে উৎপীড়ন কৰিছ। পানীখিনি সঁচালৈ খালোঁ মই।
এমুঠি বাতাচা খোবাব পাছত পিয়াহত মোৰ অন্তকন্ঠ শুকাই গৈছিল’ !

ওহোঁ।

দৈববাণীৰ লেশমাগ্ৰও নাই।

সেই মূহুৰ্ত্ততে আবিষ্কাৰ কৰিলে ৰামকালীয়ে—জনাৰ্দন মিছা, দেৱতা
মিছা, পূজা পটল প্ৰাৰ্থনা—সকলো মিথ্যা—

অমোঘ সত্য কেবল খৰম।

লগদুগ-দিয়ানিত সিও এঘোৰ খৰম পাইছিল। কিন্তু সেই খৰমঘোৰৰ
সাধক ব্যৱহাৰ ৰামকালীয়ে যে কৈতিয়া কৰিব পাৰিব কোনে জানে।

অথচ এই মূহুৰ্ত্তত সমগ্ৰ পৃথিবীৰ ওপৰতে সেই ব্যৱহাৰ কাৰবলৈ মন
গৈছে তাৰ।

“পৃথিবীত মই আৰু নাথাকোঁ।”

পোনতে ৰামকালীয়ে সংকল্প কৰিলে।

তাৰ পাছত পৃথিবী এৰি গুচি যোৱাৰ কোনো উপায় আৱিষ্কাৰ
কৰিব নোবাৰি ক্ৰমাত মনৰ সৈতে মিলাপ্ৰীতি—মানে আপোচ কৰিবলৈ
ধৰিলে।

পৃথিবীখন আপাততঃ হাততে থাকক, ইয়াক যোঁতয়াই ইচ্ছা পৰিত্যাগ
কৰা যাব।

পৰিত্যাগ কৰিবলৈ আৰু এটা বস্তু আছে।

সেইটোও পৃথিবীৰেই লেখীয়া।

ঘৰ !

ৰামকালীয়ে ঘৰবাৰীকে এৰিব।

এই জীৱনত আৰু যেন কাহানিও জনাৰ্দনৰ পূজা কৰিবলগা নহয়।

তেতিয়াও ‘কবিৰাজৰ ঘৰ’ নামকৰণ হোৱা নছিল, আদি আৰু অকৃষ্ণম
‘চাটুৰ্য্য বাৰ্ড়’ অৰ্থাৎ ‘চাট্যাজ্জ’হঁতৰ ঘৰ’ আছিল। সকলোৰে শ্ৰদ্ধাও
কৰিছিল, মানও ধৰিছিল। গতিকে ভালেমান দিনলৈ গাঁৱত হে ঠে লাগি
থাকিল, চাট্যাজ্জ’হঁতৰ ল’ৰাটো নোহোৱা হোৱাত।

গাঁৱৰ আটাইবোৰ পুৰুষৰীতে জাল পেলোৱা হ’ল। গাঁৱৰ সকলো দেৱ-

দেৱীৰ ওচৰত মানস কৰা হ'ল। ৰামকালীৰ মাকে সদায় নিয়মীয়াকৈ পদুখুৰী-ঘাটত চাকি দিবলৈ ধৰিলে, জয়কালীয়ে বন্দা নিষম মতে জনাৰ্দনক ফুল-তুলসী দিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু একো ফল নধৰিল।

ক্ৰমে ক্ৰমে চাটাজিহ'তৰ ৰামকালী নামৰ ল'ৰা এজন আছিল বদলি সকলোৱে যেতিয়া প্ৰায় পাহৰিয়েই গ'ল, তেতিয়া গাঁৱে এজন ডেকাল'ৰাই ঘোষণা কৰিলে : 'ৰামকালী আছে'। সি মদুৰদাবাদলৈ অৰ্থাৎ মদুৰদাবাদলৈ গৈছিল, তাত সি নিজ চকুৰে দেখি আহিছে—ৰামকালী নৱাব-পৰিয়ালৰ কবিৰাজ গোবিন্দ গদুপৰ ঘৰত আছে, তেওঁৰ শিষ্য হৈ কবিৰাজ শিকিছে।

শুনি ব' লাগি অবাক হৈ চাই ব'ল জয়কালীয়ে। ল'ৰাটো জীয়াই থকাৰ খবৰ, আৰু তাৰ জাতি-স্ৰষ্ট হোৱাৰ খবৰ, যুগপৎ বিপৰীত দুটা খবৰ শুনি তেওঁ পাহাৰি গ'ল যে পোৱাৰ আনন্দত হেঁকাই টিলাক বাওঁ কৰিব লাগিব, নে শোকৰ খুন্দাত হাহাকাৰ কৰিব লাগিব।

পুত্ৰই বৈদ্য-পৰিয়ালৰ ভাত খাইছে, বৈদ্যৰ ঘৰতে আগ্ৰয় লৈছে, এই সম্বাদ মৃত্যু-সম্বাদৰে নামান্তৰ।

অথচ ৰামকালী এতিয়াও জীয়াই আছে, এই কথা শুনাবপৰা বুকুত কিহবাই যেন খুন্দা মাৰি ধৰিলে।

কি নো ?

আনন্দ ?

আবেগ ?

অনুতাপৰ যন্ত্ৰণামুক্তিৰ সূখ ?

গাঁৱৰ সকলোৰে সৈতে পৰামৰ্শ কৰিবলৈ ধৰিলে জয়কালীয়ে। অৱশেষত ৰাখ দিয়া হ'ল, জয়কালীয়ে নিজেই এবাৰ ঘোৱা আৱণ্যক ! নিজেই চাই-মেলি আহকগৈ প্ৰকৃত অবস্থাটোনো কি। তদুপৰি—সেই মানুহজন প্ৰকৃততে ৰামকালী হ'ব নে নহ'ব—কোনে জানে ?

চাই অহা ডেকাল'ৰাজন কোনো ওচৰ সম্পৰ্কীয়ও নহ'ব, চকুৰ স্ম হ'বলৈ কিমানপৰ ?

কিন্তু পৰামৰ্শ শুনি জয়কালী যেন আকাশৰ পৰাহে পৰিল, "মই ৰাম ? কেনেকৈ ৰাম মই ? জনাৰ্দনৰ সেৱা ক'ৰি থৈ মই জানো ক'ববালৈ যাব পাৰোঁ ?"

ৰামকালীৰ মাক, জয়কালীৰ মিত্ৰীয় পক্ষ দীনতাৰিণীয়ে শুনি হিন্দা চাকুৰি কামিলে। ক'ব বদলি ভাবিছিল, 'জনাৰ্দন'হে তোমাৰ ইমান ডাঙৰ হ'লনে ?

কিন্তু ক'বলৈ সাহস নহ'ল, দু'গাল তিযাই চকুলো বোৱাই উচুপি থাকিল।

অৱশেষত বহু গুণা-গ'থাৰ পাছত স্থিৰ হ'ল, জয়কালীৰ ভাৰ্গিনিয়েক এজন তালৈ যাব, বয়সিয়াল ভাৰ্গিনিয়েকজন। তেওঁৰ সৈতে যাব জয়কালীৰ প্ৰথম পক্ষৰ বৰ পুতেক কুঞ্জকালী।

কিন্তু এই ঘোঁকট গবৰপৰা ম'কুশ্বদাবাদলৈ যোৱাটো বৰ উজু নহয়। গৰু গাড়ীৰে হাটলৈ গৈ খবৰ ল'ব লাগিব যে নাও কোঁতয়াকৈ ম'কুশ্বদাবাদলৈ যাব। তাৰ পাছত আকৌ টালি-টোপোলা বাশ্বিকুশ্বি লৈ গৰুগাড়িত উঠি তিনি ক্ৰোশ বাট গৈ—নাবলৈ বাট চাই বোন্দাপৰ দি বহি থকা।

খৰচো কম নহয়।

জয়কালীয়ে ভাবিলে, খৰচৰ পাতত লিখা সংখ্যা আকৌ জমাবহীত লিখিবলৈ হ'লে জঞ্জালো বৰ কম নহয়। ইমান জঞ্জাল কৰাৰ দৰকাৰেই বা কি আছিল?

সেই চেলেন্দু ডেকাল'খাটোৰ ওপৰত খং উঠিল তেওঁৰ, যিটো ল'বাই খবৰটো দিছিলহি, যিটো এই হুৱা-দুৱাখন লগোৱাৰ নামক।

ৰামকালীক তো আৰু নাই বুলিয়েই ধৰি লৈছিল। সেই চেলেন্দুটোৱে খবৰটো লৈ নহাহে'তেন তো আৰু—

কিন্তু ৰামকালীৰ মাকৰ ফালৰপৰা দৰকাৰ আছিল, সেয়েহে ইমান জঞ্জাল সহিও ভাৰ্গিনিয়েক আৰু বৰ পুতেকক জয়কালীয়ে পঠিয়ালে। আৰু, কেইদিনমানৰ পাছত দুয়ো উভতি আহি ক'লোহি, হয, খবৰ ঠিকেই। ৰামকালী নিছৰ'ষীয়া গোবিন্দ বৈদ্যৰ তোজনীয়া হৈ ৰজাৰ দৰে আছে, কেই দিন মানৰ পাছত হেনো পাটনালৈ যাব।

এওঁলোকৰ আগত ৰামকালীয়ে হেনো কৈছে যে একেবাৰে ৰাজবৈদ্য হৈ, টকাৰ মোনা লৈহে ঘৰলৈ উভতিব।

তাৰ আগতে নোভতে।

শুনি যিসকল ঈৰ্ষাত ডেই-পুৰি মৰিল, তেওঁলোকে ক'লে, “এনোহন কশ্বপৰা কুলাংগাৰ পুতেকৰ ম'খ চাব নাপায়। তদুপৰি, সি হ'ল বিজ্ঞতৰীয়া।”

ঈৰ্ষাৰ পোৰণ যিসকলৰ কম হ'ল, তেওঁলোকে ক'লে, “ভৰ্ণাপি তাক উদ্যোগী পুৰুষ বুলিবই লাগিব। আৰু সি নো বিজ্ঞতৰীয়া হ'ল কেনেকৈ? কুজই কৈছেই দেখোন যে গোবিন্দ গুপ্তই ৰামকালী চাট'জি'ব বাবে কোনোবা এঘৰ বামুণৰ ঘৰত খোৱা-বোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিছে হেনো।”

গল্পত এই কথা লৈ আকৌ কিছুদিনলৈ আলোচনা-বিলোচনাৰ উজান

উঠিল। আৰু এদিন যেতিয়া এইবোৰ আলোচনা তল পৰি আহিল আৰু সকলোৱে আকৌ ৰামকালীৰ নাম পাহৰিবলৈ ধৰিলে, তেতিয়া এদিন বৃদ্ধজন পৰিমাণৰ টকাৰ মোনা এটি লৈ ৰামকালী সৌশৰীৰে উপস্থিত হ'লহি।

গোবিন্দ গদুগুই পৰামৰ্শ আগ বঢ়াইছিল, “তোমাৰ আৰু ৰাজবৈদ্য হ'ব নালাগে বোপা, ৰাজাখনত ভিতৰি ভিতৰি এতিয়া ঘৰুণে ধাৰছে, নবাবৰ নৱাবীও ধোঁৱাচাঙত উঠিল। মোৰ এই দীৰ্ঘকালৰ সঙ্গ টকা-৭ ড় লৈ ঘৰলৈ উভতি গৈ নিজেই নবাবী কৰ থাকা গৈ। আগ স্বামী-স্ত্ৰী উভয়ে কাশীবাসী হ'ম বুলি মনঃস্থিৰ কৰিছোঁ।”

অগত্যা ৰামকালী গুচি আহিল।

হাটৰ ঘাটৰপৰা নিজৰ দোলাত উঠি।

ৰামকালীয়ে গোবিন্দ গদুগুৰ দোলাখনো পালে। নাবৰে কঢ়িয়াই লৈ আহিল।

কিন্তু সেই সময়তে জয়কালী ঢুকাল।

এয়া এক বিৰাট পৰিতাপৰ কথা।

ৰামকালীয়ে দেউতাকক এবাৰলৈ হ'লেও দেখুৱাব নোৱাৰিলে,—সেই ঘৰৰপৰা খেদাই দিয়া ল'ৰাটো মানুহ হৈ উভতি আহিল।

হাটৰ মেলাত মানুহে যেনেকৈ জুৰ্ম বাসি 'পাচঠেঙীয়া গৰু' চাবলৈ বুলি লৰ খৰে, তেনেকৈয়ে, ৰাজ্যখনৰ মানুহ ঢপলিয়াই আহিবলৈ ধৰিলে ৰামকালীক চাবলৈ। ভিতৰি ভিতৰি বিবৃত হ'লেও ৰামকালীয়ে সকলোৰে যথোচিত মান ধৰিলে আৰু বয়োজ্যেষ্ঠসকলক এযোৰকৈ চুৰিয়া আৰু নগদ টকা দি সেৱা কৰিলে।

ঘৰে ঘৰে সকলোৰে কোৱাকুই কৰিবলৈ ধৰিলে :

"এঃ, কি যে উদাৰমনা হৈ উভতি আহিছে। দিমনে-থওনে দৃশ্য ধৰিবলৈ নাই।" বহুতে নিজৰ নিজৰ সদায় ঘৰত বহি থকা ল'ৰাহতলৈ চাই হৃদ্মনিয়াহ কাটিলে। তথাপি কিছুদিনলৈ অলপ জাত এৰা জাত এৰা যেন হৈ কটাবলগীয়া হৈছিল ৰামকালীয়ে। ঘাই ঘৰৰ বাহিৰৰ কোঠা এটাত শুব-খাবলগীয়া হৈছিল, ঘৰৰ সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকে দৈৱাং ৰামকালীক ছুলে সিহঁতৰ গাৰ কাপোৰ সলোৱা হৈছিল। কিন্তু ৰামকালীয়েই এদিন গাঁৱৰ মদুখিয়াল সকলক মাতি চাৰিচ চপালে।

এয়া নো কেনে কথা? এনে হ'বলৈ পালে কিয়? তেওঁ এটি দিনৰ বাবেও বৈদ্যৰ অন্ন গ্ৰহণ কৰা নাই, এদিনৰ বাবেও কোনো অনাচাৰ নাই কৰা। তেনেহ'লে নো অনাহকতে তেওঁ পাতত হৈ থাকিব লাগিব কিয়?

গাঁৱৰ বৰমুৰীয়াহঁতে মূৰ খজুৱাই হোঁ-হা কোঁ-কা কৰিবলৈ ধৰিলে, পপটকৈ একো ক'ব নোৱাৰিলে। কিন্তু এওঁ বোলে ৰাজবৈদ্য গোবিন্দ গুপ্তৰ বিদ্যা আৰু ধন সোপাকে ৰইনাইদি কোঁচাই আনিলে।

আৰু ল'ৰাটোৰ হাতখনো টান নহয়।

সোনকালেই পদুৰী এটাও খন্দাব হেনো।

বৰমুৰীয়াসকলে হোঁ-হা কাৰ থাকোঁতেই ৰামকালীয়ে নিজৰ বস্ত্ৰব্য বেকত কৰিলে : "চাওক, মোৰ গুৰুৰ ঔষধৰ গুণ বৰখানিব নালাগে, নিজেই প্ৰমাণ দিয়ে। ময়ো তেওঁৰ স্বৰ্গীকণ্ড আশীৰ্বাদ নোপোৱা নহয়। সেই বিদ্যা, মোৰ জন্মভূমিৰ, ওচৰ চুবুৰীয়াসকলৰ, মোৰ গোট-গিৰিাত ভাই-ভাগীসকলৰ সেৱাত লাগক এয়ে মোৰ মনৰ বাসনা। পিছে আপোনাসৰে যদি নিবিচাবে, আপোনাসৰক যদি নালাগেই, তেনেহ'লে গাঁৱৰ বসতি এৰি গুচি যাবগৈ লাগিব।"

এইবাৰ গাঁৱৰ বৰমুৰীয়াসকলে উৰ্চাপচাই উঠিল। সঁচায়ে তো, কথাষাৰ দলিয়াই পেলাব নোবাৰি। এদিন নহয় এদিন সকলোৰে 'নিদানকাল' আছে। কথাত বোলে—আকালৰ ভাত নিদানৰ মাত।

এওঁলোকৰ উৰ্চাপচনিৰ মাজতে ৰামকালীয়ে ক'লে, "এতিয়া ধৰকচোন, এই যে পদুম্ৰী এটা খন্দাম বদলি মন কৰিছোঁ, সেই উপলক্ষ্যে এদিন গাঁৱত ভোজ এটা পাতিম বদলি আশা পাלי যে বৈ আছে, মোৰ সেই আশাৰ মদুখত তেন্তে ছাইহে পৰিব।"

এওঁলোকে আকৌ বিশ্বাসন্যাভাৱে সেয়া নো কি কথা, সেয়া নো কি কথা বদলি সম্বন্ধে ক'লে। আৰু এই ছেগতে ফেলু বানার্জীয়ে চহৰ দি মহ মাৰিবলৈ বিচাৰিলে। কিবা এষাৰ সংস্কৃত শ্লোক আওৰাই হাঁহি হাঁহি ক'বলৈ ধৰিলে, "বোলোঁ জানাই নহয়, উপযুক্ত বয়সত বিবাহ সংস্কাৰ নহ'লে কন্যা যেনেকৈ অৰক্ষণীয় হয়, পদুম্ৰী তেনেকৈ পতিত হয়।"

ৰামকালী তলমূৰ হ'ল আৰু তাৰ পাছত ক'লে, "বয়স প্ৰায় দিছ পাৰ হওঁ হওঁ হৈছে, এই বয়সত মোক নো আৰু কোনে কন্যাদান কৰিব?"

ফেলু বানার্জীয়ে বীৰদৰ্পে ক'বলৈ ধৰিলে, "মই কৰিম। এই কথাত মোৰ জাইহ"তে মোক বিজতৰীয়া কৰে যদি কৰক।" বানার্জীয়ে বাইচ মাৰিলে।

ফেলু বন্দ্যোপাধ্যায়ক জাতিব্ৰণ্ট কৰা।

যিজন হ'ল জাতৰ মদুখ।

মেলত হোঁ-হা কোঁ-কাৰ সোঁত ববলৈ ধৰিলে।

আৰু ফেলুৰ চাব দিয়া চালাকি দেখি ভিতৰি ভিতৰি সকলোৰে নিজৰ নিজৰ গালে-মুখে চৰিয়াবলৈ ধৰিলে।

ছোৱালীৰ নো কাৰ ঘৰত আকাল?

এই ঘটনাৰ কিছুদিনৰ পাছতে ফেলু বানার্জীৰ ন বছৰীয়া ছোৱালী 'ভূবি' বা ভুবনেশ্বৰীৰ সৈতে ৰামকালীৰ বিয়া হৈ গ'ল।

ইমান ধুমধাম কৰি বছৰকাল গাঁৱত কোনো বিয়া পতা হোৱা নাছিল।

কিয়নো, ৰামকালীয়ে হেনো নিজেই নগদ পাঁচশ টকা কেৱে নজনাটৈ তেওঁৰ মাক দীনতাৰিণীৰ হাতত গুৰু দিছিল জাকজমক কৰিবলৈ।

এই নিখকালি নিঃসন্দেহে যথেষ্ট নিন্দনীয়, কিন্তু ধুমধামৰ 'মাহ-মন্ডা'খিন আছিল অনিন্দনীয়। অতএৱ ৰামকালী পুনৰ সমাজত প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। ঘৰৰ ভিতৰ চ'ৰালৈ গৈ শুবলৈ-খাবলৈ অনুমতি পোৱা হ'ল। তাৰ পাছতো কত কাল উকলি গ'ল। সেই 'ভূবি'জনী ডাঙৰ হ'ল, ঘৰ কৰিলে, পোন্ধৰ ঘোঁৰা বছৰীয়া ভৰ দৈ হ'ল। তাৰ পাছতে হে হ'ল সত্যৰতী। বঢ়া বয়সৰ প্ৰথম সন্তান হোৱা হেতুকে চাগৈ দেউতাকৰপৰা সত্যৰতীয়ে সদায় অলপ প্ৰশ্ৰয় পাই আহিছে।

ভিতি

দীনতাৰিণীষে নিৰামুহূৰীয়া বাস্ধনিঘৰত বন্ধা-বঢ়া কৰি আছিল, সত্যৱতী বাৰাণ্ডাৰ পানী-পতাত আৰ্হি থিয় হ'লহি। এবদুৱুৱা ভেঁটিৰ ঘৰ। বাৰাণ্ডাৰ দাঁতয়ে সত্যবতীৰ নাকলৈকে ছুই থাকে, ভৰিৰ বঢ়া আঙুলিৰ ওপৰত গোটেই দেহৰ ভাৰ দি উচাল মাৰি সত্যৱতীয়ে তাইৰ স্বভাৱসিদ্ধ সবগৰীয়া মাতেৰে মাত লগালে :

“অ' আইতা—আইতা অ'—।”

নিৰামুহূৰীয়া বাস্ধনিঘৰৰ বাৰাণ্ডাত উঠাৰ অধিকাৰ সত্যৱতীৰ কিম্ব, ঘৰখনৰ কাৰোৰেই নাই, কেৱল যিসকল 'নিৰামিষভোজী' তেওঁলোকৰ হ অধিকাৰ আছে। মাটিৰ বাৰাণ্ডাৰ এফালে ঢাপ কাটি চিৰি কটা হৈছে আৰু সেই চিৰিয়েদি পোনেই 'পুখুৰী-ঘাটলৈকে যাব পৰা বাট। দীনতাৰিণী, দীনতাৰিণীৰ সবুজনী জা শিবজায়া, দীনতাৰিণীৰ দুজনী ননদ কাশীশ্বৰী আৰু মোক্ষদা মাত্ৰ এওঁলোকেহে এই বাটেদি খোজ লোৱাৰ অধিকাৰিণী। কলহ লৈ ঘাটলৈ যায়, আৰু গা ধোৱাৰ পাছত কলহত পানী ভৰাই তিতা কাপোৰেৰে এখুৱাজ-দুখুৱাজকৈ গৈ গৈ সেই চিৰিৰে একেবাৰে স্বৰ্গত ভৰি দিযেগৈ।

সেই বাস্ধনি ঘৰৰ বেৰতেই তেওঁলোকৰ কাপোৰ-কানিবোৰ শুকাবলৈ মোল দিয়া হয়, কিয়নো ৰাতিৰ বেলিকা তো আৰু এই বাস্ধনিঘৰত বন্ধা-বঢ়া নহ'ব। ঘৰ সৰা-পোঁচা কৰিবলৈতো আৰু অশ্লীল্যহ'ত নোসোমাৰ্হি।

এই কাম মোক্ষদাৰ। চুৱা-গজাৰ ক্ষেত্ৰত মোক্ষদাই বোধ হয় স্বয়ং ঈশ্বৰকো সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰে। গতিকে সেই কৰ্মটি তেওঁ নিজৰ হাততে ৰাখিছে। তদুপৰি বয়সৰ ফালৰপৰা মোক্ষদায়েই আটাইতকৈ সৰু, অন্যান্য সকলোৱেই তেওঁৰ গৰুজন, এতেকে সকলোৰে খোৱা-লোৱাৰ অন্তত তেওঁৰেই 'ডিউটি'।

বন্ধনৰ দায়িত্ব দীনতাৰিণীৰ, মোক্ষদাৰ ওপৰত সেই বন্ধনৰ বিশুদ্ধতা বন্ধা কৰাৰ দায়িত্ব। আন দুজনী 'যোগালি'। অৱশ্যে সেই বদলি যোগালিৰ কামটোও এলাপেচা বিশ্ব নহয়। প্ৰয়োজনানি চাৰিজনীৰ বাবে হ'লেও প্ৰয়োজনানি কমেও দুজনীৰ জোখাবে কৰা হয়।

কিন্তু থাকক এইবোৰ কথা ।

অচলতে সব্দ ল'ৰা-ছোৱালীহঁতে এইখন চোতালত ভৰি দিয়াৰ হুকুমো নাই ।

কিন্তু সত্যবতীক কোনেও চম্ভালিব নোবাবে ।

তাই যেতিয়াই-তেতিয়াই এই পানীপতাৰপৰা হাক-বচন নামনি নাক কোঁচ ই মাত লগায়—

“অ' আইতা”—নাইবা “অ' পেহী আইতা—। ”

ত ইব মাত শুনিয়েই দীনতাৰিণীয়ে ডিঙি মেলি দূবাৰৰ সৰঙাইদি জুৰি চাই বয়, “হ'ল আৰু, তই তৰ'চঙেলীজনী আকৌ এলালিহঁদেইনে ? যা যা—আঁতৰ হ, সব্দ ননন্দে দেখিলে আৰু বক্ষা নহ'ব তোৰ ।”

সত্যবতীয়ে ভেৰাকুৰ্টি কৰি ক'লে, “সব্দ আইতাৰ কথা বাদ দিয়া । তুমি অলপ শুনোচোন ।”

সত্যবতী হ'ল দীনতাৰিণীৰ 'ৰোজকাৰী' পদুতকৰ জীয়েক । তদুপৰি, সত্যৰ বিষয় হৈ গ'ল । গতিকে কোনেও ত ইক 'লেইলেই ছেইছেই' নকৰে । সেয়েহে তাইৰ কথাত অগত্যা দীনতাৰিণী বাস্ধনি ঘৰৰ পৰা ওলাই বাৰাণ্ডালৈ আহিল ।

ইংগিতেৰে সুধিলে :

“কি লাগে ?”

সত্যবতীয়ে তাইৰ পিছ ফালে আঁৰ কৰি থোৱা হাতখন আগফালে আনি মানকচুৰ কোমল পাও এটা মেলি ধৰি শুন-নুশুনকৈ ক'লে, “বস্ত্ৰ এটা দিয়া ?”

“হ'ল আৰু, এতিয়া নো তোক আক' কি বস্ত্ৰ লগা হ'ল ? এতিয়া বস্ত্ৰাঘটা হোৱাই নাই নহয় । আৰু হ'লেই যেনিবা—তোৰ সব্দ আইতাৰাৰ 'গোপাল'ৰ ভোগৰ আগ্ ভোগৰ আগতে তোক দিয়া বুলি গম পালে ক'ব্দক্ষেত্ৰখন নলগাব নে ?”

“আগ নালাগে, নালাগে মোক আগ, ইটো সিটো বাস্তি তোমালোকেই খাই থাকিবা—পিছে মোক প'ইতা ভাতকে অলপমান দিয়াচোন ।”

“প'ইতাভাত ।”

দীনতাৰিণী আকাশৰপৰা খহি পৰাদি পৰিল ।

আৰু লগে লগে যেন পাতাল ফালি ক'ৰবাৰপৰা ওলাই আহিল মোক্ষদা । পিম্বনত তিতি জেপজেপীয়া হোৱা উকা-কাপোৰ, ক'কালত ভৰা কলহ ।

এয়া বোধ হয় মোক্ষদাই তৃতীয় বাৰৰ বাবে গা ধুই আহিল ।

যিকোনো কাৰণতে নহওক, চ উল ধুবলৈ বা শাক-পাচলি ধুবলৈ ঘাটলৈ গ'লেই মোক্ষদাই এবাৰ সব্ধ স্নান কৰে । বাৰাণ্ডাৰ চিৰিয়েদি কেতিয়া যে

উঠি আহিল, আইতাক-নাতিনীষেক কাৰো চকুত নপৰিল, চকু যেতিয়া
পৰিল তেতিয়া সৰ্বনাশ সৌধৰীলৈ সমুদ্ৰপাশ্ৰিত ।

দীনতাৰিণী অত্যন্ত অপ্ৰতিভ ।

সত্যবতী বিবস্ত্ৰ ।

আৰু মোক্ষদা ?

তেওঁ হাত-লোতে চোৰ ধৰা ডিটেকটিভৰ দৰেই উল্লসিত ।

“আক’ উই ইয়াত !”

মোক্ষদাই কেটেকটীয়া মাতেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে ।

সত্যবতীয়ে অলপ সেমেনা-সেমেনকৈ ক’লে, “ইঃ ! মই কিবা
তোমাণোকৰ বাৰাণ্ডাত উঠিছোঁ নেকি ?”

“বাৰাণ্ডাত উঠা নাই হয়, পিছে চুৱা গছকি আহি সেই ভৰিৰে এই
চোতালখনত ভৰি দিয়া নাই জানো তই ? তুলসীৰ গুৰিত পানী দিবলৈ
চোতালত নামিব নালাগিব জানো ?”

সত্যবতীয়ে ভোটভোটাই ক’লে :

“চোতালত নামোঁতে দহ কলহ পানী নটলাকৈ নানামা দেখোন,
তেনেহ’লেনো কি জগৰ লাগিল ?”

‘মুখে মুখে বৰ কথা নক’বি সইন্ত, অভ্যাস ভাল কৰ বঢ়লিছোঁ,—’
মোক্ষদাই কলহটোক খেকেচা মাৰি ৰাম্ভানি ঘৰৰ দুৱাৰডালৰ সিম্বলে থৈ
আঁচল চোঁপ চোঁপ ভৰিত লগা বোকা ধুই থাকি ক’বলৈ ধৰিলে, “বাপেকৰ
সুৱাগ পাই পাই যে মৰেত উঠিছগৈ, বোলোঁ শহুৰি খাটব নালাগিব নে কি ?
পৰৰ স’তে ঘৰ নকৰ নে কি ? আৰু নো কেইদিন তই ধুমুদুৱীয়ে
ওভত গোৰে নাচি ফুৰিবি ? বৰ বোঁছ আৰু বছৰ দুই-চাৰি, তা’পাছত
ডিঙিত ডোল দি টানি-আঁজুৰি লৈ নাযাব নে ? তেতিয়া কি কৰিবি
তই ?”

কথাইপ্ৰতি এই ‘পৰৰ ঘৰ’লৈ ঘোৱাৰ বিভীষিকা দেখুৱাই জন্ম কৰাৰ
চেষ্টাটো সত্যবতীৰ বাবে চকুৰ কুটা হেন হৈছে । বৰণ তাইক সিহঁতি
দুই-চাৰি কোব শোধাওক, সহ্য হ’ব ।

কিন্তু সেই পৰৰ ঘৰৰ গজনা সহ্য নহয় ।

অথচ এইটোৱেই যেন এওঁলোকৰ ঘাই ব্ৰহ্মান্ত ।

সেয়েহে সত্যৱতীয়ে বিচ্চিনা লাগি ক’লে, “কৰিম আক’ কি—?”

“কি আৰু কৰিবি ? উঠোঁতে-মহোঁতে শাহুৰৰ ঠোঙোনা খাবি আৰু ।
সো পটলা ঘোষালৰ ভতিজা-বোৱাৰীজনীৰ দৰে ঘোঁকটা মকুৰটি খাই তোৰো
গল মুখ ক’লাম’লা পৰিব ।”

সত্যৱতীয়ে ডাঙৰহঁতৰ ভগ্নীৰে ঠেহেৰা মাৰি কৈ উঠিল, “হিষ্ট-

সংসাৰখনৰ মানুহ-মুনিহবোৰ তো আৰু পটল দদাইদেউৰ নবোয়েকৰ দৰে ডাংকাটী নহয় ।”

“ক’তে মৰোঁ মই, শূনা তাইৰ কথা,—” মোক্ষদাই তেওঁৰ হাইতাল বৰণৰ লঠৰা আটিল হাত দখন জোকাৰি ক’লে, “ক’বিতোন সেই কথা, বোৱাৰীয়েকৰ গাত দোষ নাই, জগৰ লাগিল শাহুবেকৰ গাত । এংকুৱা অবাধ্য মুখচোকা বোবাৰীক কি ক’বৰ শুনোচান ? থাপনাত বহুবাই ফুল-চম্পনেৰে পূজা ব’বৰ ?”

“এঃ, পূজা বিনে যেন আৰু কথা নাই । অলপ পোন চকুৰে চাব নোবাৰে নেকি ? দুখাৰ মিঠা কথা ক’ব নোৱাৰে নেকি ?”

‘আমি দেখি ! কথা শূনি তল যাও’ !” মোক্ষদাই ঢেকঢেকাই হাঁহি ক’লে, “ভিতৰি ভিতৰি ছোৱালী দেখিছোঁ সাত কালৰ ঢেং যেন হৈ উঠিছই । চাম নহয়—তোৰ শাহুৱেনো কিমান মৌ-সনা কথা বৰষে । কিমান নো জ্বালাসৰ লাৰু হেনকৈ ৰাখে চাম নহয়— । বাৰু, বাৰু—সেইবোৰ পিছকথা, বোলোঁ প’ইতাভাতৰ কথা কৈছিলি যে— ?”

ইমান সময় ধৰি মনে মনে আছিল, এতিয়া দীনতাৰিণীয়ে হাঁহিলে ।

হাঁহি মাৰি ক’লে, “তাই প’ইতাভাত খুজিহে মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল ।”

“প’ইতাভাত খুজি !” হঠাৎ মোক্ষদা জাঙুৰ খাই উঠিল, “আমাৰ ৰাম্ৰাধীন ঘৰত প’ইতা বিচাৰি আহিছে তাই, আৰু তুমি সেই কথা শূনি হাইচ-লাইচ কৰিছা ন-মাজু বোৱাৰী ? আৰুনো কিমান লাই দিয়া নাতিনীক ? তাই নিজে নিজেই তাইৰ ইহকাল-পৰকাল খাইছে । বোলোঁ শহুৰৰ ঘৰলৈ গৈ যদি বাৰী মানুহৰ চৰুৰপৰা প’ইতাভাত খাবলৈ বিচাৰে, সিহঁতে কি ক’ব ? এই কথা নাভাবিব নে বাৰু যে আমি গৰাহে গৰাহে বাহীচৰুৰ ভাতবোৰ গিলোঁ ? কোবাঁ, ক’ব নে নকয় ?”

“তাকো আৰু কোনোবাই কয় নে মৰু ননন্দী ?” দীনতাৰিণীয়ে কথাটো পাতলাবৰ মনেৰে অলপ কষ্টকৰ হাঁহি এটি মাৰি ক’লে, “নাওমান ছোৱালীৰ আগযান বৃদ্ধি—কি কয় কি নকয়—”

‘নাওমান ছোৱালী । ক’তে মৰোঁ মই ! ঘৰ কৰিলে তাই ল’ৰাৰ মাক হ’ব দেখোন, বৃজলা নে ন-মাজু বোৱাৰী ?” মোক্ষদাই কাম্ধৰপৰা গামোচাখন লৈ জোৰেৰে জাৰি জাৰি বলকি থাকিল, “ছোৱালীৰ বাইক-বচন কাণেৰে নুশুনা নেকি ? সুবাগতে অশ্ব । বোলোঁ ঐ ছোৱালী—ঐ সইন্ত, তোক সাৱধান কৰি দিছোঁ—চাৰি, ষ’তে ত’তে ৰাৰে তাৰে আগত এইদৰে চেলবেলাই নাখাৰ্কাৰি । ওচৰ-ঘৰীয়া চুবুৰীয়া—কচুৰ্‌টীয়াহঁত ৰং চাবলৈ বৈ আছেই নহয়, এইবোৰ কথা শূনিমো আমি বাহীচৰুৰ ভাত গিলোঁ বুলি সিহঁতি নকৈ নেৰে ।”

হঠাৎ ঢেকঢেকৈ হাঁহি দিলে সত্যৱতীয়ে ।

হাঁহ মাৰি ক'লে, “মানুহে ক'লেই যেনিবা । ক'লে কিবা তোমাৰ গাভ
পানীজোলা ফুটি উঠিব নেকি ?”

মোকদ্দাই একোতে সত্যৱতীক ছুৰ নোৱাৰিব, সেয়েহে নিজৰ গালতে
নিজেই চৰিয়াই ক'লে, “শুনিলা ? শুনিলানে ন-মাজু বোৱাৰী ? তোমাৰ
নাতিনীৰ গণ্ডপীয়া কথা ? কম ‘মানুহে ক'লেই যেনিবা’ ! ডাকৰ বচনত
আছে—“যাক ক'লে ছি, তাৰ নো থাকিল কি ?” আৰু তাই আক' কম
বোলে—”

হ'ল আৰু ।

দীনতাৰিণীয়ে ভাবিলে : মোকদ্দাই এবাৰ মুখ মেলিলে আৰু ৰক্ষা
নাই,—গৰ্ভ নেদেখুৱাই নেৰে । দুৰ্দান্ত স্বাস্থ্য মোকদ্দাৰ, দুৰ্বন্ত ভোক-
পিষাহ, সেই ভোক-পিষাহ দমাই ৰাখি তিনি পৰ বেলাত জলপান খায়,
বোঁলৈয়ে ভাটী দিওঁতেহে ভাত খায় । আগবেলা তেওঁৰ শৰীৰত জুই জ্বলে ।
সেয়েহে তেওঁৰ মুখৰ মাততে সকলো থৰহাৰ কম্পমান ।

সেই দেখি দীনতাৰিণীয়ে খপৰাই কথাৰ মোৰ ধুৱালে, “ও, সেই কথা
হওঁতে সঁচা, বোলোঁ অ' সত্য—তই বাতিপুৱা জা-জলপান খোৱা নাই
জানো—যে এই অসময়ত প'হিতা ভাতৰ বিচাৰ লৈছ ?”

“এঃ, এওঁলোকৰ ঢেঁকী-খুৰীয়া বদাম্ব কি চাবা !” সত্যই গেজেৰা
মাৰি উঠিল, “মই যেন খাম বুলিহে খুঁজিছোঁ । জেলুকীয়া কে'চু আৰু
প'হিতা ভাতেৰে টোপ পেলাম ।”

“কি, কি কৰিবি ?” দীনতাৰিণীয়ে একো ক'বলৈ নোপাওঁতেই
মোকদ্দাই তথাউৰি খালে, “কি ক'লি ? কি কৰিবি ?”

“টোপ কৰিম, টোপ । মাছ খৰাৰ টোপ । শুনিলা নে ? নেড়ুৱে
মোক বাঁহৰ লেকেচি চাঁচ খু—ব ভাল এডাল বৰশীৰ ডাঁৰি বনাই দিলে,
বাৰীৰ পুখুৰীত মাছ মাৰিমগৈ ।”

“সইন্ত !” মোকদ্দা জাঙুৰ খাই উঠিল, “বৰশী বাই তই মাছ মাৰিবি ?
জুই ? ভাল যেনিবা বাপেকৰ সদুৱাগীজনী হ'লি, সেই বদাল সাপৰ পাচি
পাও দোখালি নে ? মাইকী মানুহে বৰশী বোৱা দোখিছ নে ভু-ভাৰস্তত ?”

সত্যই তাইৰ জাঁপৰী-চুলীয়া মূৰটো জোকাৰি ক'লে, “আ—হা । সবু
জাইতাৰ কথাৰ চেও কি চাবা ! মাইকী মানুহে মাছ নখৰে ? বৰশী
নাবায় ? ৰঙাখুড়ীদেউহ'তে নখৰে ? সেই ঘৰৰ পেহীহ'তে নখৰে ?”

“আঃ, এই গালপোৰাজনীক লৈ মোৰ মৰণ হ'ল আৰু । সিহ'তে বৰশী
বাই মাছ মাৰে— ? সিহ'তে দেখোন গামোচাৰে চোঁচা দি ডেও-ড'ৰিকনা
পুঠি-খলিহনা ধৰে !”

“কি নো হ’ল পিছে।” সত্যই তাইৰ হাতত থকা মানকচূৰ পাৰ্ভাখিলা বাৰাণ্ডাত কোবাই কোবাই কয়, “গামোচাবে ধৰিলে জগৰ নালাগে, ছিপেৰে ধৰিলেহে জগৰ। পেন্সডুকণা ধৰিলে দোষ নাই, ডাঙৰ মাছ ধৰিলেহে দোষ। তোমালোকৰ এইবোৰ দায়-দোষৰ শাস্তৰ কোনে লিখিছিল কোৱাচোন ?”

“সত্য।” দীনভাৰিণীয়ে কঠুৱা মাতেৰে ক’লে, “পেন্সডুকণা ছোৱালী—মুখত আঁঠে ফুটিছে। সব্দ ননন্দীয়ে ঠিকেই কৈছে, আনৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ পাছতহে এইবাৰ তোৰ চুৱাচৰদৰ দশা হ’ব।”

“উস্। কেইটামান প’ইতা ভাত খুজি যিহে লঘু-লাহুনা হ’লো। ঠিক আছে, তাতকৈ মই আমাৰ বাস্ধনি ঘৰলৈ যাওঁ। যাওঁ জানো ? তাতো আকৌ বৰমাজননী আছে নহয়। বাটলুগুটি হেন চকুৰ যিহে চাৱনি। তাতকৈ থে’দিহ’তৰ ঘৰৰপৰা খুজি নিয়াই ভাল।”

“কি ক’লি। থে’দিহ’তৰ ঘৰৰ ভাত ? কাইথৰ ঘৰৰপৰা ভাত আনি লুটিপেটি কৰিবি তই ?”

“কৰিছোঁ নেকি কিবা লুটিপেটি ? উঃ। কথাইপতি তোমালোকৰ খালী দোষ অৰু দোষ। বাৰু, মই আমাৰ বাস্ধনি ঘৰলৈকে যাওঁ। কিস্তু যেতিয়া ইমান মস্ত ডাঙৰ মাছ ধৰিম, চাবা তেতিয়া—।”

এই বুলি কৈ সত্যই তাইৰ হাতৰ টোছিৰা দিয়া মানকচূৰ পাত খিলা হাতৰপৰা দলিয়াই পেলাই বাৰাণ্ডাৰ সিচুকৰপৰা পোনেই সিটো বাস্ধনি ঘৰলৈ খোজ ল’লে।

তাত সদায় বঁৰাট এক কৰ্মযন্ত্ৰৰ কান্ড চলে দিনে-নিশাই। দিনটোৰ দূটা সাজত দূশ-আটেশ খোৱাপাত পৰে তাত।

তাতো এনেকুৱা ওখ ভেঁটিৰ বাস্ধনি ঘৰ, পিছে পিৰালিত বা বাৰাণ্ডাৰ ওপৰত উঠাত তেনে কোনো বাধা নাই।

সত্য নিৰ্ভৰ্যে কালেকো কেৰেপ নকৰি উঠি গ’ল।

আৰু ইফালে-সিফালে চাই পিৰালিৰ এচুকৰপৰা নাৰিকলৰ কোবোকা এটা বুটলি আনি বাস্ধনিঘৰৰ দুৱাৰমুখত থিয় হৈ সাহসৰে সৈতে মাত লগালে :

“বৰমা।”

গোটেই দিন বতৰটো গগগগগগগ হৈ থকাৰ পাছত এজাক চেঁচা বতাহ মাৰিলে। গা জুৰ পৰিল কিন্তু মনটো জোকাৰি গ'ল। সময়ছোৱা বেয়া, চ'তৰ শেষ। ঈশান কোণত ডাৱৰে ওন্দোলাই আহিছে, তাৰ ক'লীয়া ছায়াই আকাশৰ আধাখিনিক যেন ওৰণি পিন্ধালেই। যেনিবা এটা দুৰন্ত দৈত্যই হঠাৎ পৃথিবীৰ ওপৰত জ'পিয়াই পৰাৰ আগমুহূৰ্ত্তত দগদগাই ফুৰিছে। পথাৰে-সমাৰে বাটে-ঘাটে খালে-পুখুৰীতে যি য'তে বাহিৰত আছিল, বাৰে বাৰে আকাশৰ পিনে চাই চাই হাতৰ কামাখিনি খৰখৰকৈ শেষ কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু বতাহৰ বুকুত চৌ তুৰলি গাঁওখনৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈকে বিষপি পৰিল এটা নাকী সূৰৰ ধূৰা। সেই সূৰ মাজে-সময়ে চৰিছে, আৰু মাজে মাজে খাদলৈ নামি আহিছে। তাৰ ভাষা হ'ল—
“বুৰী আঁ—হু। সূৰদৰী আঁ—হু। মূংলী আঁ—হু। লখিমী আঁ—হু।”

ধুমুহাৰ আশংকাত ঘৰচীয়া অমাত জীৱবোৰক চৰণীয়া পখাৰপৰা গোহালিলৈ উভতি আহিবলৈ আহ্বান জনোৱা হৈছে।

ধুমুহাৰ আগমুহূৰ্ত্তত নাইবা গধূলিৰ আগে আগে যেতিয়া গৰুবোৰক মতা হয়, তেতিয়া নাকীসূৰেৰে মতা হয় কিম্ব—সত্যৱতীয়ে ক'ব নোৱাৰে। তাই মাত্ৰ জানে—এষে নিয়ম। অৱশ্যে তেনেকৈ মতাহ'তেই বা আঠ বছৰীয়া সত্যৱতীতকৈ বেছি কিটো জানে? সিহ'তেও বৃজন হোৱাৰেপৰা দেখি আহিছে যে সাজ লগাৰ আগতে গৰুবোৰক ঘৰলৈ উভতি আহিবলৈ আকাশ-বতাহ ক'পাই যি আহ্বান জনোৱা হয়, সেই আহ্বানৰ সূৰ সান্দনাসিক। কোনে জানে, কোনোবা একালত কোনোবা 'বৰপ্ৰাপ্ত' গৰুৱে মানুহৰ ভাষা শিকি, মানুহৰ ওচৰত তাৰ পচন্দ-অপচন্দৰ কথা জনাইছিল নেকি। কৈছিল নেকি যে 'এই নাকেৰে মতা মাতটোৱেই আমি ভাল পাওঁ'।

আপাততঃ এই অমাত জীৱবোৰে এই মাত শুনি সচকিত হৈ দ্ৰুতগতিৰে গোহালিমূৱা হৈছে। সিহ'তেও মূৰ তুলি আকাশখনক একো একোবাৰকৈ চাই লৈছে।

সত্যৱতী খবৰ এটা লৈ খৰখুজীয়াকৈ বানাজি চুকৰপৰা আহি আছিল। শুধাপি কাষতে নাকী সূৰৰ মাত শুনি অভ্যাস মতে চিঞৰ ধৰিলে :
খামলী আঁ—হু ! ধৰলী আঁ—আঁ—হু !

আমনি বাৰীৰ কাষেদি বামকালী ৰাঘচক্ৰবৰ্ষৰ আহি আছিল খোজ কাঢ়ি। দোলাখন ৰাঘচক্ৰতে থৈ আহিবলগীয়া হৈছে। গ্ৰাম-বৃন্দ ৰাঘ ডাঙৰীয়াৰ যোৱা-থোৱা অৱস্থা, এই খবৰ পায়েই বামকালী গৈছিল তেওঁক চাবলৈ। নাড়ীৰ অবস্থা চাই-চিঁতি তেওঁ ৰাঘ ডাঙৰীয়াৰ গংগাযাত্ৰাৰ ব্যৱস্থা দিলে, আৰু ব্যবস্থা দিয়েই পৰিল বিপাকত।

ৰাঘ ডাঙৰীয়াৰ দুয়োজন পুতেকেই এতিয়া সিপদৰীত, আছে তিনিজন নাতিয়েক। কিন্তু দোলা ভাৰা কাৰ চাৰিটাকৈ দোলাভাৰীক মজুৰী দি জা-জলপান খুৱাই ককাৰ গংগাযাত্ৰা কৰোৱাব পৰা অৱস্থা সৰ্ব্বতৰ নাছিল। অথচ—এনেহে নিষ্ঠাৱন্ত সদাচাৰী প্ৰাচীন মানুহজন ঘৰতে লেকাত লাগি মৰিব লাগিব? এই কথাটোৱেই বা চকুৰ আগতে দেখি থাকি সহ্য কৰা যায় কেনেকৈ? আৰু লৈ যাবলৈ হ’লে ত্ৰবেণীৰ গংগায়েই উত্তম। ‘গংগাযাত্ৰা’ৰ ঘোষণা শুনিয়েই ৰাঘ ডাঙৰীয়াৰ নাতিয়েকেইজনে ইজনে সিজনৰ মন্থলৈ চোৱাচুই কৰাৰ লগে লগে বামকালীয়ে ক’বলগীয়া হ’ল: “দোলাৰ বাবে চিন্তা নকৰিবা, ৰাঘখুড়া মোৰ দোলাতেই যাব।”

নাতিহঁতে অক্ষুণ্ণ কণ্ঠেৰে ক’লে, “আপুনি বেমাৰী চাবলৈ দূৰ দূৰণিলৈ যাবলগীয়া হয়, দোলাখন আমাক দি থৈ গ’লে—”

ৰামকালীয়ে গহীনভাৱে হাঁহলে আৰু ক’লে, “তেনেহ’লে ককাৰক কান্ধতে তুলি লৈ যোৱা। যোগ্যবান তিনিজন নাতি আছে যিস্থলত—!”

বয়োজ্যেষ্ঠৰ পৰিহাস-বাক্য শুনি হাঁহি উঠাৰ দৰে অশিষ্ট কথা অৱশ্যে ভাবিবই নোৱাৰি, কাজে কাজেই তিনিওজনেই ডিঙি খজুৱাবলৈ ধৰিলে। আৰু তাৰ পাছত তিনিওৰে মাজৰ ডাঙৰজনে সাহসত ভৰ দি কওঁ-নকওঁকৈ কৈ পেলালে, “ভাবি আছলোঁ গৰু গাড়ীত উঠাই—”

“ভবাটো বৰ উৰ্চত কাৰ্য্য হোৱা নাই বোপা।” বামকালীয়ে ক’লে, “গৰুগাড়ীৰে লৈ গ’লে এই বিৰানশৈ বহুৰীয়া জীপ পিঞ্জৰাটো প্ৰাণপথীৰে সৈতে গংগা পাবগৈ নে? প্ৰাণপথী সজা এৰ ভুৰংকৰে উৰি যাবগৈ। বোপা, ময়ো তেওঁৰ সন্তানতুল্য, সংকোচ কৰিবলগীয়া একো নাই। আৰু যি কৰা খৰধৰকৈ কৰা, কোতলা কি হয় ক’ব নোৱাৰি।”

ৰাঘ ডাঙৰীয়াৰ চকুদুৰিৰপৰা দুটোপাল পানী ওলাই আহিল। তেওঁ সিববহুল শীৰ্ণ হাতখন আশীৰ্বাদ দিয়াৰ ভংগীৰে দাঙি ক’লে, “জয়ন্তু!”

বাহিবলৈ ওলাই আহি বামকালীয়ে দোলাভাৰী কেইজনক নিৰ্দেশ দিলে, “দোলাখন আৰু কঢ়িয়াই নি লাভ নাই, ইয়াতে থাকক, তহঁত ঘৰলৈ যাগৈ। উপৰি পুৱাতে এইখিনি ওলাবাহ। আৰু হোঁ, ঘৰৰপৰা কাইলৈৰ দিনটোৰ জোখাৰে জা-জলপান লৈ আহিব বজিছ? আৰু শুন—ইয়াত এতিয়া কিবা কৰিবলগীয়া আছে নেকি চা। মই ঘৰলৈ যাওঁগৈ।”

ৰামকালীয়ে খৰকৈ খোজ লৈছিল, কিয়নো বাটলৈ ওলায়েই দেখিছিল
ঈশান কোণত মেখে ওন্দোলাই আহিছে। দোলাত উঠি ৰোগী চাবলৈ যায়
বুঢ়াল ৰামকালী খোজ কঢ়াত অনভ্যন্ত নহয়। সদায় ৰাশ্ব মনুহুতৈ
শয্যাভ্যাগ কৰি, প্ৰাতঃকৃত্য সমাপন কৰি দুই ফ্লেশ মান বাট কোবাই অহাটো
তেওঁৰ নিত্যকৰ্মৰ প্ৰথম কৰ্ম। গিছে হয়, ৰোগীৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কথা
বেলেগ, তাত মান মৰ্যাদাৰ প্ৰশ্ন আছে। বাট চমুবাৰলৈ বাৰীৰ মাজেদি বাট
লৈছিল, কিন্তু আম বাৰীৰ ওচৰ পাওঁতে-নোপাওঁতেই সৰাপাত আৰু
ধূলিৰ ধুমুহা উঠিল। খৰখৰকৈ আমনিৰ মাজৰপৰা তেওঁ কাষলৈ আহিল
আৰু অহাৰ লগে লগেই থমকি থিয় দিলে।

কাৰ মাত ? সত্য নহয় নে ? ওঁ, সত্য মাতেই যেন লাগিছে।

যদিও ধুমুহাৰ সোঁসোঁনিৰ শব্দৰ বিপৰীতে সেই শব্দ হোৱাত
বুজিবলৈ অলপ সময় লৈছিল, তথাপি অতি সামান্য সময়। আৰু গাই
দুজনীৰ নামো জানে তেওঁ। শ্যামলী খবৰী ৰামকালীৰ ঘৰৰে গাই
দুজনী। গবু গাই অবশ্য চাৰ্চাৰ্জিহঁতৰো এগোহালি আছে, কিন্তু
এই গাই দুজনী বিশেষ সুলক্ষণযুক্ত হোৱা বাবে ৰামকালীৰ বৰ মৰমৰ।
সময় পালেই ৰামকালীয়ে নিজ হাতেৰে গাই দুজনীক ঘাই খুৱায়, গাত হাত
ফুৰাই মৰম কৰে। ঘৰৰ কুমাৰী ছোবালীহঁতে শ্যামলী-খবলীক লৈয়েই
'গোকল ব্ৰত' কৰে, আৰু মোক্ষদাই এই দুজনীৰপৰা সংগৃহীত গোময়েৰেই
সম্যক বিশুদ্ধতা ৰক্ষা কৰি চলে।

কাণ থিয় কৰি ধনিৰ মূল উৎস অনুমান কৰি ল'লে ৰামকালীয়ে, তাৰ
পাছত খৰকৈ খোজ পেলাই জীয়েকক গবা মাৰি ধৰিলেগৈ। সত্যৱতীয়ে
তেতিয়া ধূল-মাকতিৰ পৰা চকুৰুদীৰ ৰক্ষা কৰিবলৈ আঁচলৰ চুক এটা
দুয়োখন হাতোৰ মূখৰ আগত দাঙি ধৰি লৰ ধৰিছিল।

“যাৱ ক'লে ?”

গলগলীয়া মাতেৰে ৰামকালীয়ে সূচিলে।

চ'ক খাই উঠি মূখৰপৰা আঁচলটো আঁতৰাই সত্যৱতীৰ লাগিল।

যদিও সকলোৱেই সত্যৱতীক 'বাপ-সুৰাগী' বুঢ়াল আখ্যা দিয়ে আৰু
সঁচাকৈয়ে সত্যৱতী ৰামকালীৰ বিশেষ আলাসৰ লাড়ু, —আৰু 'সুলক্ষণীয়া'
ছোৱালী বুঢ়াল ৰামকালীয়ে ভিতৰি ভিতৰি তাইক অলপ সমীহো নকৰা
নহয়, সেই বুঢ়াল দেখেদেখকৈ আত্মন্তিক আদৰ-সাদৰৰো অতিচাৰ নাই।
গতিকৈ দেউতাকৰ সাত শূনিয়েই সত্যৱতীৰ 'হৈ গ'ল'।

ৰামকালীয়ে আকৌ এবাৰ সূচিলে, “এই গধূলিখন অকলশৰে গৈছিল
ক'লে ?”

সত্যৱতীয়ে ক্ষীণ কণ্ঠেৰে ক'লে, “সবু পেহীৰ ঘৰলৈ।”

সত্যৱতীয়ে—যাক সব্দ পেহী বদলি আখ্যা দিলে, তেওঁ হ'ল বামকালীৰ
খুৰাকৰ ছোৱালী, এইখন গৱিৰতে শহুৰৰ ঘৰ। এই গৱিৰতে থাকে।

বামকালীয়ে ভুৰু কোঁচাই ক'লে, “ইমান দূৰলৈ অকলগৰে যোৱাৰ কি
দৰকাৰ আছিল ? লগত কোনো নাই কিয় ?”

এইবাবেই সত্যৱতীৰ ‘বাপ-সুৱাগী’ আখ্যা। চৰ নহয়, চাপৰ নহয়,
আনকি এটা কাণমলাও নহয়। মাত্ৰ অলপ কৈফিয়ৎ তলপ।

এইবাৰ সত্যৱতীয়ে আশ্ব পাই ক'লে, “নাই, অকলগৰে নাই অহা নহয়,
পুণ্যপেহী আৰু নেড়ু আছিল লগত। তা'পাছত তোমাক মাতিবলৈহে
মই দৌৰি দৌৰি আহিছিলোঁ।”

“মোক ? মোক মাতিবলৈ ?” বামকালীয়ে ভুৰু কোঁচাই সন্দিগ্ধে,
“কেলেই ? মোক কিয় লাগে ?”

এইবাৰ সত্যৱতীয়ে বাপেকৰ মন পাই পুৰ্ণ সাহসৰে সৈতে ক'লে,
“জটাদাদাৰ ঘৈণীয়েকৰ যে যোৱাথোৱা অৱস্থা ! সাৰ-সিকতি নোহোৱা
হৈছে নহয় ? সেই দেখি সব্দ পেহীয়ে কান্দি কান্দি ক'লে, ‘সইন্ত, যাচোন
যা, এবাৰ মাজুদাদাক য'তে পাৱ মাতি আনগৈ যা’। মই ৰাখচুকলৈ গৈ
তুমি এইমাত্ৰ ওলাই অহা বদলি গম পালোঁ।”

“আকৌ ৰাখচুকলৈকো গৈছিল ? ঔফ ! বিপদতে পৰিলোঁ দেখিছোঁ।
জটাব ঘৈণীয়েকৰ আকৌ হঠাৎ কি হ'ল যে হুচ নোহোৱা হৈছে ?”

“নোহোৱা হৈছে মানে—” সত্যই দুঃখৰে উৎসাহৰে ক'লে, “নায়েই।
সব্দ পেহীয়ে চিঞৰ-বাখৰ লগাইছে, হিমা ঢাকুৰি কান্দিছে, আৰু গাঁবু-
বিছনা সকলো এফলীয়া কৰিছে।”

“এঃ ! কি যে আৰু কৰ ! ব'লচোন চাই আহোঁ গৈ।” বামকালীয়ে
ক'লে, “খুন্দুহা আহিলেই, এতিয়াই বৰষুণো দিব। হৈছিল নো কি ?”

“একো নাই হোৱা। সব্দ পেহীয়ে ক'লে যে, ৰন্ধা-বঢ়া সামৰি-সুতাৰি
জটাদাদাৰ ঘৈণীয়েকে খাবলৈ বহিছিলহে মাত্ৰ, তেনেতে জটাদাই তামোল
খুজিলে। জটাদাদাৰ ঘৈণীয়েকে ক'লে, ‘তামোল নাই—আনিব লাগিব,’ বহু,
উঠিল খং মহাৰাজৰ। দিলে পিঠিৰ ওপৰত ওপৰা-উপৰিকৈ গিয় গোব
শোখাই। আৰু নবোজনী ভাতৰ কাঁহীত মূখ খেঁচেতা খাই—” হঠাৎ
সত্যৱতীয়ে খিকখিকাই হাঁহি দিলে।

“হাঁহিছ কিয় ?”

ধমক দিলে বামকালীয়ে। বিৰক্ত হ'ল। কেনে অসভ্য হৈছে এইজনী !
হাঁহিবো জানো সমস্ত-অসমস্ত নাই ?

ক'লে, “মানুহ ৰবিবলৈ ওলোৱা দেখি হাঁহিব লাগে নেকি ? এই
জিকা-দীকা হ'ল ?”

সত্যৱতীৰ হাঁহি ওলাই গৈছিলহে, এতিয়া দেউতাকৰ ধমক খাই মূখখন মোলান পেলাবলৈ চেষ্টা কৰি ক’লে, “সৰু পেহীয়ে কৈছিল, গোৰ খোৱাৰ লগে লগেই বঙলাওটোৰ দৰে বাগৰি বাৰাণ্ডাৰপৰা চোতালত পৰিল গৈ।” বহু কষ্টেৰে আকৌ ওলাই আহিব খোজা হাঁহিটো চোঁপ বাখি সত্যৱতীয়ে ক’লে, “জটাদাদাৰ ঘৈণীয়েকে এদ’মমান ভাত খাৰ, নহ’লে দেউতা ? সেয়েহে ইন্মান ভোটোকাজনী !”

“আ—ঃ !” বুলি বিৰাস্তি প্ৰকাশ কৰি ৰামকালী খৰকৈ আগবাঢ়ি গ’ল।

খোজ কঢ়াত সত্যৱতীও পৰিমৰা নহয়। তামো দেউতাকৰ সৈতে সমানে আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

জটোৰ ঘৈণীয়েকৰ কথা ভাবি যিমানেই সহানুভূতি নোপজক, জটোৰ ব্যৱহাৰত ৰামকালী মনে মনে অত্যন্ত বিৰক্ত হ’ল। এই ধৃতকপলীয়া বামুণৰ ঘৰৰ গৰু, পেটত ‘ক’ আখৰৰ আঁচ এটাও নাই, ইপিনে গাঁজা-ভাং চবতে ওস্তাদ। আকৌ বংশত নথকা বিদ্যা পাইছে, ঘৈণীৰ ওপৰত বৰমতা ওলাইছে। ‘জটা’ ‘ফটা’ৰ বাপেক দেখোন এনেকুৱা নাছিল। বৰঞ্চ ৰামকালীৰ গুণবতী ভনীয়েকজনীয়েহে মানুহজনক গোটেই জীৱন জুলাই-পুৰি মাৰিছিল।

ক’ত কেনেকৈ লাগিল, সঁচায়ে যদি মৰি থাকে, দস্তুৰমত আহুকালত পৰিব লাগিব। সত্যৱতীৰ কথা পাহৰি ৰামকালীয়ে আৰু খৰকৈ খোজ দিবলৈ ধৰিলে। এইবাৰ সত্যৱতীয়ে দৌৰিবলৈ ধৰিলে। তথাপি হাৰ নামানে তাই।

চকুদুৰিৰ টেলদুকা-টেলদুক লাগি স্থিৰ হৈ গ’ল, মূখৰপৰা ফেন ওলাইছিল, এতিয়া সেই ফেন শুকাই যাবলৈ ধৰিছে। ভৰি-হাত শিল যেন চেঁচা।

আৰু সন্দেহৰ থল নাই, সকলো লক্ষ্যণ স্পষ্ট। ইতিমধ্যে তুলসীভলত শোৱাই থোৱা হ’লেই। অৱশ্যে কষ্ট কৰি ঘৰৰপৰা কঢ়িয়াই আনিব লগা হোৱা নাছিল, গোৰ খাই তুলসীভলৰ পোনে পোনে বাগৰি পৰিছিলগৈ চোতালত। কথা বুলিলে বতাহ—শ্বশ্টকতে গোটেই চৰুদৰিতে সম্বাদ বিল্লি পৰিল আৰু আসন্ন ধুমুহাৰ আশংকা জুছ কৰি চৰুদৰিৰ বজমানে জিৰোতা আহিল সকলো আহি ভাত জুম বাখিলগৈ।

বিয়লটো ভো কৰ বহুইচৰ নহয়, ঈৰ্ষান্বিত বৈচিত্ৰ্যমূল্য জীৱন-নাটৰ মাজত এনেহে উদ্ভেজক দৃশ্য এটা দৰ্শনৰ সৌভাগ্য জীৱনত কেইবাৰ আহিব ?

পোনতে ভাত পোটেখোৱা সকলোৰে মাজত এটা চেপা উদ্ভেজলাই বাহ ল’লে, এটা আলোকনৰ সৃষ্টি হ’ল, “জটাই বোলে ঘৈণীয়েকজনীক একেবাৰে লেখেই কৰিলে !”

ভাব পাছতে ‘হুন্ন-হুন্ন’।

জটাৰ সম্পৰ্কে ক'ৰা মন্তব্যবোৰ এতিয়া আৰু জটাৰ মাকে শূন্য-
নশূন্যলৈ কোনেও মনেই নকৰা হ'ল। বৰণ এই ছেগতে কাণত পৰাকৈয়ে
কোৱা হ'ল। কিয়নো, স্পষ্ট কথা কোৱাৰ এনে সন্মোহেইবা কাৰ জীৱনত
কেইবাৰ দেখা দিযে ?

“সঁচাই শেষ হৈ গ'ল, নহয় ? চেঃ চেঃ চেঃ—এনে অসুৰ ল'ৰা এটা
হ'ব পাৰ নে। কথাত বোলে—শূন্যমোক স্বামী 'মন্দভাগী' আমি সহিবো
কত নিকাৰ। এচ এচ এচ—কচমীয়ে ধইনন সন্তানৰ গৰ্ভধাৰণ কৰিছিল।

বাৰু জটানো এংকুৰা গৌৱাৰ হ'ল বা কেনেকৈ ? ইহঁতৰ বাপেকীটো
হওঁতে চলা জনা পুৰুষেই আছিল।” “তুমি আৰু কটা ঘাত চেঙা তেল
নিদিবাচোন ননন্দী, বোলো এতিয়া কোবাচোন গভ ভাৰিণীজনী বা কেনে ?”
“এয়া হ'ল খোলৰ গুণ।” “এস এস। ইমান মৰমিষাল নিমাতী কন্যাহেন
বোৱাৰীজনী, মাক-বাপেকৰ চকুৰ পুতলীক অপহৃতা-অসুৰাই অপঘাতে
মাৰিলে। এচ এচ এচ।” এনেবোৰ টেপৰ-ঠুকা দিয়া আলোচনা
চলি থাকিল। এজনী মাইকী-মানুহৰ কাৰণে ইয়াতকৈ আৰু কিমান বেছি
সহানুভূতি আশা কৰিব পাৰ ?

প্ৰতিবেশিনীসকলৰ আক্ষেপোক্তিবোৰ জটাৰ মাকে নীৰবে সহিবলৈ বাধ্য
হৈছিল। কিয়নো আজি তেওঁ বৰ ফাপৰত পৰিছে। সেয়েহে সকলো
মন্তব্য যাতে তল পৰে তাৰ বাবে মৰ্মভেদী হৃদয়বদাৰক ভাষাৰে ইনাই-
বিনাই হিষা ঢাকুৰিয়াই ৰাউচ জুৰিলে তেওঁ।

জটাহঁতৰ ঘৰৰ কাষ নৌপাওঁতেই ৰামকালীৰ কাণত পৰিল তেওঁৰ
খুৰাকৰ নমুলীয়া ছোবালীজনীৰ সেই বুকুভঙা ইননি-বিননি : ‘অ’
মোৰ আই ও—মোৰ ঘৰৰে লখিমী এ—আজি ঘৰ-ঘৰোৱাহে এৰি থৈ ক'লে
গ'ল এ। হায়—সোণৰ পুতলীক বিসম্বাদ দি থৈ আহি মই কো—ন সঁচে
নো জীয়াই থাকিম এ। হেৰ' জটা ও—তই নগৰত ভৰি নিদিওঁ তেই তোৰ
বজাৰত জুই লাগিল এ।”

সত্যৱতীয়ে ক'লে, “এস ! সৰ্বনাশ হৈ গ'ল।”

দ্রুত পদক্ষেপ হঠাৎ স্তিমিত হ'ল, ভুৰুষোৰ এবাৰ কোঁচালে ৰামকালীয়ে।
য'ক, তেনেহ'লে তো হৈয়েই গ'ল। তেওঁ গৈ আৰু নো কৰিব কি ?
এতিয়া জটা দুৰ্গপলীয়াটোৰ কপালত কিমান দুৰ্গীভ আছে কোনে জানে।

হঠাৎ এটা গগনফলা বিকট চিঞৰ ভাহি আহিল বোধ হয় ফিনিম্বিং
টাচ। “অ’ মোৰ গোসাই ও, মোৰ কি যি সৰেবনাশ হ'ল ও। কেনে বংশ
চাই বোৱাৰী আনিছিলোঁ এ—।”

ৰামকালীয়ে আগুৱাই আহি দুৱাৰমুখ পাৰেই হঠাৎ ঘৰি থিয় হৈ ক'লে,
“য'ক, সঁচায়ে শেষ হৈ গ'ল তেন্তে ! সত্য, তই ঘৰলৈ যাগৈ যা।”

সত্যৱতী ঠৰ লাগিল। “ঘৰলৈ ! অকলে ?”

“অকলে কোলেই ? নেড়ু আৰু পুণ্য আহিছিল বুলি কৈছিল নহয় ?”

সত্যৱতীয়ে ভয়ে ভয়ে ক’লে, “আহিছিল—হয়—পিছে এতিয়া জানো সিহঁত যাব ?”

“নাযাব মানে ? সিহঁতৰ ভেল যাব। সিহঁত ক’ত আছে চাচোন চা। মই তো আক’—ইহঁতৰ ফালেও কিবা কিবা কৰিব লাগিব নহয় ?”

কৈফিয়ৎ দি ৰামকালীয়ে কদাপি কাকো কথা নকয়, কিন্তু সত্যৰ বেলিকা ৰামকালী কিণ্ডং সহজ।

সত্যৱতী এখুজি দখুজিকৈ আগবাঢ়ি গৈ এবাৰ পেহীৰ চোতালত থিয় হ’ল গৈ ইফালে-সিফালে চাই নেড়ু-পুণ্য কাকো দেখা নাপাই ঘূৰি আহি গৈমৰিষভাবে দেউতাকৰ ক’লে, “সিহঁতক দেখা নাপালোঁ দেখোন।”

“কিষ ? গ’ল ক’লৈ সিহঁত ?”

“ক’ব নোৱাৰোঁ।” সত্যই লাহে-ধীৰে সাহস গোটাই প্ৰাণৰ কথাটো কৈ পেলালে, “দেউতা, তুমি দেখোন মৰা মানুহকো বচাব পাৰা !”

‘মৰা বচাব পাৰোঁ ? ধেং পাগলী !’

সত্যৰ মুখ ক’লা পৰিল, ক’লে, “কিন্তু লোকে কয় যে— ?”

“লোকে কয় ? কি কয় ?” অনামনস্ক ভাৱে জীয়েকৰ কথাৰ উত্তৰ দি ৰামকালীয়ে ইফালে-সিফালে চাবলৈ ধৰিলে— জানোচা কোনোবা এটা মতা মানুহৰ মুখ চকুত পৰে। আহিলেই ধোতয়া, দাৰিষ এৰি গুচি যাব তো নোৱাৰে। জটাহঁতৰ বাঁহানত যদি সিমান বাঁহ নাই, ৰামকালীৰ বাঁহনিৰ পৰাই বাঁহ কাটি আনিবলৈ ক’ব।

কিন্তু ক’তা ? ক’তো কোনো নাই দেখোন ! ঘৰৰ ভিতৰত বাৰেভাৰে কথা ওলাইছে, কিন্তু বাহিৰত শূন্য। স্তম্ভ।

ভালৰ ভিতৰত আকাশখন হঠাৎ মেঘ আঁতৰি গৈ ফৰকাল হৈ পৰিছে, আৰু বজ্জা গৈছে যে সন্ধ্যা লাগিবলৈ এতিয়াও সময় আছে।

হঠাতে সত্যৱতীয়ে অসমসাহসিক কান্ধ এটা কৰিলে। তাই দেউতাকৰ হাত দখন তাইৰ হাত দখনেৰে থামুচি ধৰি বন্ধ কৰিবলৈ ক’লে, “মানুহে কয় যে—কবিৰাজ ডাঙৰীয়াই মৰা মানুহকো জীয়াই তুলিব পাৰে। দিয়ানা দেউতা অলপমান দৰব—জটাদাদাৰ বৈশীয়েক !”

এই অৰোধ বিশ্বাসৰ আগত থতমত খাই ৰামকালীয়ে হঠাৎ বৰ অসহায় বেন অনুভব কৰিলে। সেই দৈৰ্ঘ্য ডাৰি-ধৰ্মিক দিঘাৰ পৰিবৰ্তে তেওঁ বৰ জোকাৰি ক’লে, “মানুহে ভুল কয় আই ! মই একোৱেই নোৱাৰোঁ। মিছা অহংকাৰেৰে কেতবোৰ শিপা-মূল ছাল-বাকলি লৈ জৰাফুকা কৰোঁ, আৰু মানুহক খুন্দা কৰোঁ।”

সত্যৱতীয়ে এই কথাৰ আঁত বিচাৰি নাপালে, পোৱাৰ কথাও নহয়, তাই ইমানকৈ বদ্বজিলে যে এয়া দেউতাকৰ খঙৰ ভয়ক। কিন্তু তায়ো ইমানতে আধ্য পেলোৱা ভকতনী নহয়। নেৰে তায়ো। কপালত যি আছে থাকক, দেউতাই লাখুটিৰে কোবায় যদিও কোবাওক তথাপি সত্যৰ চেষ্টাত যদি জটাদাদাৰ মৈথীয়েকে পুনৰ জীৱন ঘূৰাই পায়। তাই চকু মূদি দেউতাকৰ গাত থকা চাদৰখনত টান মাৰি ক'লে, “তোমাৰ ভৰিত ধৰিছোঁ দেউতা, মোৰে শপত—এই জনমটোৰ বাবে অলপ কিবা এটা দৰব দিয়ানা। আমাৰ নবোঁজনী বিনা চিকিৎসাতে মৰিবনে দেউতা?”

মৰাৰ পাছত যে আৰু চিকিৎসা নচলে, এই কথা ৰামকালীয়ে আৰু জীয়েকক বজাই ক'ব নোৱাৰিলে। কেৱল এটা হুমুদীনয়াহ কাটি আকৌ ঘূৰি থিয় হৈ ক'লে, “ব'লা চাওঁগৈ।”

জমি উঠা নাটকৰ মাজভাগতে যেন হঠাৎ আঁৰ কাপোৰ খহি পৰিল। কবিৰাজ ডাঙৰীয়াৰ গলহেকাৰি নহয় নে? ওঁ, হয়।

বিশাল বপু স্নাকান্ত পদুৰুষ দুৱাৰমুখত থিয় হৈ আছে।

লগে লগে সত্যৰ শণাইত মাত জনজনাই বাজি উঠিল, “দেউতাই কৈছে, ভিৰ পাতলাব লাগিব।”

চুবুৰিৰ মহিলাসকল মূৰত ওৰণি লৈ মনে মনে থিয় হৈ থাকিল। কেৱল জটাব মাকে চেঙালুটি পাৰি উঠিল: “অ’ মাজুদাদা—মোৰ জটো আজি হতচিৰি হ’ল ওঁ মাজু—”

“মনে মনে থাক।” বোঁনিবা এটা বাঁধে গুৰুজিৰ উঠিল, “ভোৰ জটো হতচিৰি হোৱা নাছিল কাহানি? একেকোৰে শেষ কৰিলে নে?”

ভিৰ পাতলিল। কবিৰাজ ডাঙৰীয়াই ভাগিন-বোৱাৰীৰ কাষ চাপি গৈও বিমান দূৰ সম্ভৱ স্পৰ্শদোষ বচাই দৌ খাই দূই আঙুলিৰে নাড়ীত টিপা মাৰি ধৰিলে, আৰু মদুহুতমানৰ পাছতে উচপ খাই উঠিল।

কহ চব ৰং-তামাচা ফাৰ্কাতি-ফুকুতাৰ তলা ওলাল।

নাটকৰ মাথোন এটা দৃশ্যয়েই জ্ঞান নহ’ল, গোটেই নাটকখনেই বস্তু। ‘কুহাৰম্ভে লঘুৱিস্সা’ৰ এনে উদাহৰণ আৰু কাহানিও কোনও দোঁখিছিল ক বুজিছিল নে? জটাব ষ্টেশীয়েকৰ এই আচৰণ যেন নিৰ্জ্ঞানতাৰ চূড়ান্ত কমাৰ প্ৰয়োগ। হি হি, মাইকী মানুহৰ প্ৰাণ বদলিও ইমান কাঠ-কটিন পৰমায়ু হ’ব লাগেনে? যি কি নহওক, এইজনীৰ কপালত যে অশেষ দুখ আছে সেই বিষয়ে কাৰো গুৰুত্ব নাথাকিল। মৰাৰ পাছত তুলসী ভক্ত মৰ-চেং দি পৰি থাকি আকৌ চাকিমুখৰ পাছতে দৰত দোৱেঠা, লক্ষ্যকৰ

এবাটি তপত গাখীৰ খায়, এনেহেন মাইকী মানুহৰ খবৰ ইয়াৰ আগতে
অন্ততঃ এওঁলোকৰ কোনেও কাহানিও পোৱা নাই।

“হি ছিঃ, কি লাজৰ কথা! মতা মানুহৰ জীৱ হোৱাহে তেন সেই
অকণমান মকৰধ্বজ জিভাত দিয়াৰ লগে লগেই চকু মূদ খালেহে তেন।”
“কিস্তদুক যিয়েই নকৰ কিম্ব—জটাৰ ঘৈণীয়েকে ভাল খেলখন দেখুৱালে!”
“এইবাৰ কেঁচাই-খাতী-ৰাক্ষসী শাহুৰ হাতত পাৰি যিহে নাৰ্কাণ-কাননিখন
তাইৰ হ’ব—পাপিনী শাহুয়েকজনীৰ আজি কম অম্মান হ’লনে?”
“মিষেই নোকোৱা লাগিলে—তুলসীৰ গুৰিবপৰা ইমান পটকৈ ঘৰলৈ নিয়াটো
বৰ ভাল কথা নহ’ল, কিবা এটা অংগ পৰাচিত-টৰাচিত কৰা কষ্টব্য নাছিল নে
বাৰু?”—“সঁচাসঁচকৈয়েই তাই মিৰিছিল নে সঠক জুৰিছিল নে দেওভূতহে
লম্ভিছিল তাইৰ গুত! মোৰ সন্দেহ হৈছে দে।” “তই বচোন
সাজ-সম্ভা অকলে অকলে ঘাটে-বাটে যাওঁ, ভাবিলেও গা চিকোঁহ মাৰি
উঠিব।” “ইয়াৰ চকু দুটাৰ চাবনিলৈ চাই মোৰ কেনেবা কেনেবা যেনহে
লাগিছিল।” “নহয় নহয়, সেইবোৰ একো নহয়, কিবাজ খুড়াই ক’লেই
নহয় যে হঠাতে গোৰটো খাই মিৰিকি নে কিবা বেমাৰত মূছকুছ গৈছিল
বুলি?” “শাহুৱেকে বাৰু খুঁলি খুঁলি খাওকেই, জটাটোৰপৰা কোমল মাত
এবাৰ পোবাহে তেন তাই এবেকেতেই বন্ধা পৰিলহে তেন। কিস্তদু শাহুয়েক
যদি বাবেৰে, গিৰিয়েক তেৰেৰে। উঠোঁতে-বহোঁতে মাগুৰ কচা নিদিলে
সেই জহনীত যোবাটোৰ পেটৰ ভাত হজমেই নহয় নহয়?”

“স্বাৰু—ব’ল ব’ল আৰু, ছিষ্ট-সংসাৰৰ কাম-বন কাতি কৰি থৈ আহিছোঁ,
সময়ৰ এক শৰ অসময়ৰ দহ—মিছাতে সময় নষ্ট হ’ল।” “জটাৰ মাকৰ
অতপালিখন দেখিলিনে? যেন বোৱাৰীজনী মৰাত তাইৰ মূৰৰ ওপৰত
বজৰ পৰিছিল—বুকু জুৰাবৰঠাই নোহোৱা হৈছিলহে যেনবা।”—“হয় হয়
—দেখাত আৰু একো বাকী নাই বুইছ? তাই এতিয়া হাট্টে-বিট্টে কৰিছে
বোৱাৰীজনীয়ে পুনৰ জীৱন ঘৰাই পালে বুলিহে। তাইৰ আশাৰ মূখত
ছাই পৰিল। ভাবিছিল যে তাইৰ পুতেকটো ‘জাইগমান’ হ’ল। আকৌ
তাৰ বিয়া এখন পাতি দান-সামগ্ৰী গহনা-পাঠাৰি কেচোনাবে চপাব।”

বাক্যৰ জ্বাৰ সোঁত।

ঘাটে-বাটে, নিজা নিজা খবৰ চোহকত বাক্যৰ বৃন্দাৱন বহে। ইমান
ডাঙৰ ওপতে ওপত ঘটনাটোক ইমান সহজে জুৰ পেলোৱাৰ ইচ্ছা কাৰোৱেই
নাই। জটাৰ মাকক ‘এথেকেচা’ দিয়াৰ এই সোণালী সুবোৰ পায়ো
হেৰুৱালে এওঁলোকে। আৰু সেই কাৰণে, জটাৰ ঘৈণীয়েকৰ ওপৰত কোনেও
প্রসন্ন হ’ব পৰা নাই, তাই যেন সকলোকে আছুৱা ভাবিলে। নিম্নাতি খুৰী
শাহুৱেকে খবৰটো পোৱামায়েই অচিন্তন ভৱত লুকুৱাই কোনেও দেখুৱাই

আলতা আৰু সেন্দূৰ লৈ আহিছিল, যাতে খাখে-সেন্দূৰে যোৱাজনীৰ কপালত প্ৰথমে সেন্দূৰ লেপি দিয়াৰ ফিতাহি মাৰিব পাৰে। সেইবোৰ পদুখুৰীত উটুৱাই দিলে। জটাৰ ঘৈণীয়েকৰ ওপৰত তেওঁৰ তিগ্ৰমান্তি খং টঠিল।

নাই, নাম কেৱে নাজানে, জানিবলৈ চেষ্টাও কৰা নাই—‘জটাৰ ঘৈণীয়েক’ এষে তাইৰ একমাত্ৰ পৰিচয়, তাৰ পাছত শেষ পৰিচয় হ’ব ‘অমুকৰ মাক’। তেনেহ’লে নো নামৰ আৰু প্ৰযোজনটো কি? নামত প্ৰযোজন নাই, কিন্তু ভাইৰ কথাত সকলোৰে দৰকাৰ। সেই দৰকাৰী কথাবোৰৰ মাজত হঠাতে গিঘাতি খুৰী-শাহুৰে কৈ পেলালে, “আমাৰ মাহ’তৰ দেশত হ’লে এইজনীক আৰু ঘৰত ঠাই নিদিলেইহ’তেন, সোঁ গোহালিত নাইবা ঢেঁকীশালতে জীৱন কটাবলগীয়া হ’লহে’তেন।” দুই-চাৰিজনীয়ে পৰস্পৰলৈ চালে, ‘জীৱন’ লৈ বিচাৰ কৰা হৈছে কিম্বা?

খুৰী শাহুৰে পুনৰ ৰাখ দিলে, “প্ৰথমতে তুলসীৰ গুৰিলৈ অনা হৈছিল, তা’পাছত ধৰা—হোঁৰ কি বোলে—কিমান ডাঙৰ অনাচাৰ ভাবি চোৰাংহ’ত—মোমা শহুৰকে ছুইছিল। কবিৰাজ ডাঙৰীয়াই যেতিয়া নিঃশব্দসাবে নাডীত টিপা মাৰি ধাৰলে, তোতমাই মই বোলোঁ—‘হ’ল আৰু’। অৱশ্যে তেওঁ তাই ঢুকাল বুলিয়েই ভাবিছিল। আৰু ঢুকুৱাহে’তেন মৰিশালিলৈ নিয়াৰ আগতে দেহশুদ্ধি কাৰবলগীয়া হ’লেইহে’তেন। কিন্তু তাই যে জলজীয়াত জীয়াই উঠিল। পৰাচিত নকৰিলে হ’ব কেনেকৈ?”

যহু গবষণাৰ পাছত স্থিৰ হ’ল যে মামা শহুৰৰ পাপস্পৰ্শৰ পাতক-স্বৰূপে জটাৰ ঘৈণীয়েকে প্ৰাৰ্শ্বিত কৰিবা এটা কৰিব লাগিবই আৰু লগতে মৰাৰ পাছতো জীয়াই থকাৰ পাতকস্বৰূপে আৰু এটা পৰাচিত। নহ’লে জটাৰ মাক ‘পতিত’ হ’ব লাগিব।

বেচেৰী অপৰাধিনী তেতিয়াও বেহুঁচ, জটাৰ মাকেও জটাক বিচাৰি ফুৰিছে, গতিকে একপক্ষীয়ভাৱে ডিঙী হৈ গ’ল।

কিন্তু সত্যবতীয়ে এইবোৰৰ এটা কথাও নাজানে। তাই এক অশুভ আনন্দময় গৌৰৱৰ জোৱাৰত উঠি উঠি দেউতাকৰ সৈতে ঘৰমুৱা হ’ল।

উস! খঙতে দেউতাই কেনে বিপৰীত কথা কৈছিল। কৈছিল—‘চিকিছা-টিকিছা একো নাজানো’—এনেযে নে সত্যই ইমান দুঃসাহসেৰে দেউতাৰ হাতত ধৰি জটাদাদাৰ ঘৈণীয়েকক অলপ দৰৰ দিবলৈ খাটিছিল, নহ’লে নব্বৌ জী উঠিলহে’তেন নে? ইস্! সত্য যেতিয়া শহুৰৰ ঘৰলৈ যায়, তেতিয়া যদি সত্যৰ গিৰিয়েকে (অজানিতেই মূখখনত হাঁহি উজলি উঠিল) সত্যকো তেনেকৈ এমাৰ শোমাই মাৰি পেলায় বেছ ভাল হ’ব। দেউতাই খবৰটো পালেই লৱৰি গৈ এপুৰিয়া মকৰধ্বজ মোৰে সৈতে খুৱাব

আব্দ অলপ পাছতে সতাই পট্টকৈ চক্ৰ মেলি চাই সকলোকে ভাত দোখ ম'বত
ওৰণি ল'ব। উস্ ! কেনে মজা হ'ব তেতিয়া !

তেতিয়া গোটেই দেশখনৰ মানুহ তাল-বাল খাব সত্যৰ দেউতাক ৰামকালী
কবিশ্বাক্ষৰ গুণৰ অভকী' মহিমা দেখি !

হে' হে'—তাইৰ দেউতাকৰ সমান আছে নো কোন ?

গাঁৱৰ আব্দ কোনোবাজনীৰ এনেহেন দেউতাক এজন আছে নে ?

হাঁহউটা কথা ভাবি থাকোঁতে সশৱদে হাঁহি দিলে সতাই।

ৰামকালীয়ে উচাপ খাই উঠ সূঁধিলে, “কি হ'ল ? হাঁহিছ কিয় ?”

সতাই কণ্টেৰে নিজকে চম্ভালি সেপ ঢুকি ক'লে, “এনেয়ে।”

“তোৰ এনেধৰণৰ ‘এনেয়ে’ হ'হা বশ্ব কাৰণিচোন।” ৰামকালীয়েও
হাঁহিয়েই ক'লে, “নহ'লে পাছত শহুৰৰ ঘৰলৈ গৈ এই জটাৰ ষৈণীয়েকৰ দশা
তোৰো হ'ব।”

মনটো তেওঁৰ প্ৰসন্ন, কিয়নো এই ৰাতখন কেতবোৰ হেমগামৰপৰা
জটাৰ ষৈণীয়েকে তেও বন্ধা কৰিলে। দেউতাকৰ মনৰ এই প্ৰসন্নতাৰ হেতু
অনুমান কৰিব নোৱাৰিলে সত্যৱতীয়ে, কিন্তু প্ৰসন্নতাৰ্থীন অনুধাৱন
কৰিব পাৰি সেই সাহসেতে উচ্ছ্বাসভাৱে ক'লে, “সেই বাবেই হাঁহিছলোঁ,
মই তেনেকৈ মাৰিলে তুমি মোক জীয়াই তুলিবাগৈ।”

“আ—হয় নেকি ?” নিবোকা-চামোন ৰামকালীয়ে ক'লে।

ৰামকালী নিশৱদে কোঁ-কোঁৱাই কিছুদূৰ আগুৱাই গ'ল, আব্দ সত্যৱতী
দেউতাকৰ সৈতে সমানে আগবাঢ়িবলৈ গৈ প্ৰায় ঢেঁকুৰ খৰিবলগাত পৰিল।

হঠাৎ ৰামকালীয়ে বৈ দিলে আব্দ ক'লে, “মাৰিলে স্বয়ং ঈশ্বৰ আছিলেও
একো কৰিব নোৱাৰিব, বদ্বিজছ ? জটাৰ ষৈণীয়েক মৰা নাছিল।”

মৰা নাছিল ! সত্য অলপ অন্যমনস্ক যেন হৈ পৰিল, মৰে নো
তেন্তে কেনেকৈ ? হঠাৎ তাইৰ চিন্তাৰ সূঁত সলনি হৈ গ'ল। সতাই
উৎসুকভাৱে ক'লে, “কিন্তুকি দেউতা, তুমি নাড়ী টোঁপ চাই মকৰধ্বজ নে
কিবা এটা নুখুৱালে দেখোন জটাদাদাৰ পৰিবাৰ তেনেকৈয়ে মৰা যেন হৈ
খাকিলহে'তেন। আব্দ তা'পাছত সকলোৱে মিলি সাঙুৱি তুলি আহ'ত
তলৰ মৰিশালিত সংকাৰ কৰি থৈ আহিলহে'তেন।”

ৰামকালীয়ে তৰুণ মানিলে। আচৰিত কথা ! এই কণমানি ছোৱালীজনী,
ইমান দ'কৈ ভাবে কেনেকৈ ? হয়—তাইৰ ছোৱালী জনম হ'ল, সকলো
বুধা। এই মগজু নেড়ুটোৰ ছোৱাহে'তেন ! নহ'ল—আঠ বছৰীয়া
হাভীটোৱে এতিয়ালৈকো ‘অ আ ই’তে ঘ'হাই আছে।

নেড়ু হ'ল ৰামকালীৰ ককায়েক কুৰুৰ শেহুৱা পুতেক। তেওঁটো ল'ৰা-
ছোৱালী ডাঙৰ-খৰিল কৰি তোলাৰ পাছত এই পাছতীয়টোৰ বেলিকা কুৰু

আব্দু কদুজৰ ঐশীয়েকৰ ঘোচাম গাঁঠি টিলা টৈ গ'ল। ল'ৰাটো ভেকো-বামুদু হ'ব আব্দু। কিন্তু ছোৱালী-সন্তানে বোধ হয় ইমান তলা-নলাকৈ ভাবিবলৈ চিন্তিবলৈ শিকাটোও ভাল নহয়। সেয়েহে বামকালীয়ে মৃদু ভৰ্ৎসনাৰ সূৰেৰে ক'লে, “ৰচোন ৰ, বৰ বেছি বকবকাই নাখাবাকি, খবকৈ গৈ থাক। এম্বাৰে কেনেকৈ ঘোপ মাৰি আহিছে দেখিছ।”

“এম্বাৰ ? অ’—হয়।” সত্যৱতীয়ে তদুচ্ছ তাচ্ছল্যৰে ক'লে, “এম্বাৰক মই ভয় কৰোঁনে কিবা ? ইয়াতকৈও আব্দু খুব খু-উ-ব এম্বাৰৰ মাজেদি বাৰীলৈ গৈ ফেঁচাৰ চকু গম্ভীৰ নকৰোঁনে কিবা ?”

“এম্বাৰত কি কৰ গৈ।” বামকালী উচপ খাই উঠিল।

সত্যৰ ঠোটা-মোজা লাগিল। তাই সেপ ঢুকি ক'লে, “হেৰি—মই মানে—অকলে নহয়, নেডু আব্দু পদুণ্যপেহাও থাকে। ফেঁচাৰ চকু গম্ভীৰ কৰি চাও” আৰাম।”

বামকালীয়ে হা হাকৈ হাঁহি দিলে। বহু পৰলৈকে হাঁহিলে। এইজনীক নো কি ডাবি-ধমকি মাৰিব, শাসন কৰিব ? নিজান বাটত এম্বাৰৰ বুকুত সেই গহীন-গম্ভীৰ কণ্ঠৰ প্ৰাণখোলা হাঁহি স্তৰে স্তৰে ধনাত হ'বলৈ ধৰিলে।

বানার্জি হ'তৰ চণ্ডীমণ্ডপৰপৰা দুই-এজন বঢ়া-মেথাই কাণ খিৰ কৰি থাকিল। “বৈদ্য চাটীয়াৰ মাত নহয় নে ?”

“ও”, তেনে যেনেই লাগিছে।”

“এম্বাৰত অকলশৰে ইমান হাঁহিছে নো কেলেইহে ?”

“অকলশৰীয়া নহ'ব যেন পাও”, সেই ৰচকী ছোৱালীজনী লগত আছে নিচ্ছয়। নহ'লেনো আব্দু—”

“এই এজনী ছোৱালীক গঢ় দিছে বামকালীয়ে। এই ছোৱালীজনীক লৈ বামকালীৰ কপালত অশেষ দুঃখ আছে কৈ থলোঁ।”

“এহু থোৱা হে থোৱা দুঃখৰ কথা। কথাত বোলে—ধন দিলে সোণ, সোণ দিলে দ'তাল হাতীও পোন। যাৰ ঘৰত ধনৰ গছ, তাৰ আক' দুঃখ। শূন্যলোঁ—কালি বৰ্ধমানৰ ৰজাৰ ঘৰৰপৰা বোলে মানুহ আহিছিল, ৰজাৰ সভা-কবিৰাজৰ বাব যাচিছিল হেনো।”

“হয় নেকি ? ক'তা—শূন্য নাই দেখোন।—তেনেহ'লে চাটীয়ায়ে এইবাৰ গাঁৱৰ মায়া এৰিব যেন পাও ?”

“ওহৌ, নামায় বঢ়িল শূন্যলোঁ।”

“হয় নে ? ডেও ভাল। তোমাক কোনে ক'লে ?”

“কদুজৰ ডাঙৰ ল'ৰাটোৱে কৈছিল।”

“ও”, ভালেই—এই কলসত আকৌ বিদেশলৈ গৈ বাজদৰবাৰত চাকৰি। পূজা বামকালীৰ মতি-বুদ্ধি বৰ অশিষ্ট হে—ইমানজনী ৰচকী ছোৱালীক

এনেকৈ শুভভাগ্যে নাচিবলৈ দিয়াটো উচিত হোৱা নাই, চুবুৰীৰ ল'ৰাবোৰেই
হ'লগৈ তাইৰ খেলৰ লগৰী।”

“ও” তো, গছ বগোৱাত, সাঁতোৰাত, মাহ মৰাতো তাই মতা ল'ৰাডকৈয়ো
দহগুণ চৰা।”

“এইটো কোনো গোঁৱৰৰ কথা নহয় খুড়া। কথাতে বোলে—খুনে
কাটি শনি চপা, হাজাৰ হওক মাইকী ছোৱালী, আৰু সিও মান্যমান এঘৰৰ
বোবাৰী আক'। তেওঁলোকে কেনেকৈ গম পালে এনেকুৱা বোৱাৰী
এজনীক ঘৰ গছকাবলৈ খেৰোগে'বো নকৰিব জানো?”

“ঠিকেই কৈছা। আৰু এটা কলংক বটোতে নো কিমান পৰ?”

“সেইবোৰৰ চিন্তা ইহ'তে কৰে জানো? ইহ'ত হ'ল কাটিলেও কাটা
নাষা কুটিলেও কুটা নাষা বিধৰহে।”

বৈদ্য চাৰ্জি আৰু তেওঁৰ উদ্যত ছোৱালীজনীৰ আলোচনাৰে চণ্ডী-
মণ্ডপ ভাৰাকান্ত হৈ উঠিল। যিজনৰ মূখ্যমুখি হ'লে এওঁলোকে সদায়
সম্মান কাৰবলৈ বাধ্য হয়, সেইজনক পিছত চাৰিৰ আঁৰত চৰ্চা নকৰিলে
এওঁলোক কি সমল লৈ কেনেকৈ জীয়াই থাকিব? এওঁলোকৰ হ'ল—আগত
খুৰা খুৰা, পাছত মালী বঢ়া।

এইবোৰ আলোচনা-বিলোচনাৰ প্ৰধানা পাত্ৰী তৌতিয়া দেউতাকৰ পিছে
পিছে প্ৰাণপণে লৰ খৰিছে আৰু প্ৰাৰ্থনা কৰিছে : হে ভগবান, মোৰ ভাৰ
দুখন দেউতাৰ দৰে দীঘল কৰি দিয়া না, তেতিয়া দেউতাৰ সমানে খোজ
পেলাব পাৰিম হাৰ নামানো। হাৰ মনাত সত্যৱতীৰ দুৰ্ঘাৰ আপত্তি।

ক'তো কাহানিও কোনো কথাত হাৰ নামানে—তাইৰ পণ।

“হেই পুণ্য, ফকৰা ৰাচিব জান?”

ঘৰৰ একেবাৰে ওপৰৰ একোঠালীয়া সবু খোটালীটোৰ ছাদৰ ওপৰত
সত্যৱতীৰ 'খেলাঘৰ'। খেলৰ ঘাই লগৰী হ'ল বামকালীৰ সম্বন্ধীয় খুড়াকৰ
জীয়েক পুণ্যৱতী। আনৰ আগত সতাই সভ্যতা-ভব্যতাৰ বাবে তাইক
'পুণ্যপেহী' বুলিলেও নিজৰ এলেকাত পুণ্য বুলিলেই মাতে।

“টোকোৰা চৰাইৰ বাহ আনিব পাৰিব?” নাইবা, “সোণপৰুৱা ধৰি
আনিব পাৰিব?” কিম্বা “সাঁতুৰি তিনিবাৰ সেই দীঘলী পুখুৰী ইপাৰ-
সিপাৰ হ'ব পাৰিব?” সত্যৱতীৰ এনেবোৰ পৰীকামলক প্ৰশ্নৰ সমুদ্ৰখন
পুণ্য প্ৰায়েই হ'বলগাত পৰে। কিন্তু 'ফকৰা ৰাচিব পাৰিব', এনেহেন প্ৰশ্ন
একোবাৰে নতুন।

পুণ্যই বিমূঢ়ভাৱে সোধিলে, “ফকৰা? কিব ফকৰা?”

“জটাঙ্গদাক লৈ। জটাঙ্গদাৰ নামত। বদুজিল নে? ফকৰা সাজি গাঁৱৰ আট টাইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীক শিকাই দিম, জটাঙ্গদাক দেখা মাগকে সিহঁতে হাত চাপৰি বজাই বজাই ফকৰা মাতিব।”

“হি হি হি।”

জটাঙ্গৰ দৰ্শনাৰ চিত্ৰ কল্পনা কৰি দুষ্টো হালি-জালি হাঁহবলৈ ধৰিলে।

তাৰ পাছত পুণ্যবতীয়ে ঘূৰাই সন্ধানলৈ, “মোক তো ক'লি হয়, বোলো—মাইকী মানুহে যে ফকৰা ৰ'চিব নাপায় নাজান নেকি?”

“নাপায়?” সত্যই হঠাতে অগ্নিমৰ্মাত ধাৰণ কৰিলে, “কোনে কৈছে তোক নাপায় বুলি? কোনে কৈছে?—মাইকী মানুহ মাইকী মানুহ। মাইকী মানুহক যেন মাকহঁতে পেটত নধৰে, বানৰ পানীতহে উঠি আছে। এনেকৈ যদি মাইকী মানুহ মাইকী মানুহ কৰি থাক মোৰ সৈতে খেলিবলৈ নাহিব কৈছোঁ।”

পুণ্যই মিচিক কৰে হাঁহ মাৰি ক'লে, “এ—এঃ। চাম নহয় মহাৰাণী, তোৰ গিৰিষেৰে যোতিয়া ক'ব?”

“কি ক'ব?”

“মাইকীমানুহ বুলি?”

“ই—ঈঃ। ক'লেই হ'ল আৰু।” মৰ্ষো দেখুৱাই দিম নহয়, চাবি। মই সেই জটাঙ্গদাৰ বৈণীষকৰ দৰে হ'ম বুলি ভাবিছ নেকি? কেতিয়াও নহয়। চাই থাকচোন, ফকৰা সাজি জটাঙ্গদাক কেনে উৎপাত কৰোঁ চাই থাক।”

পুণ্যই অলপ আচাৰিত হৈ সন্ধানলৈ, “কিন্তু কেনেকৈ সাজিব তই?”

“কেনেকৈ” আৰু—আমাৰ কথক ঠাকুৰে যেনেকৈ পদ দিম তেনেকৈ আৰু। কে'শাৰীমান সাজিলোঁবেই, শুনিব?”

“হয় নেকি। সাজিলিয়েই? ক'চোন ভাই, ক'।”

সত্যই আত্মস্থভাৱে চাকি চাবি তেতলী থোৱাৰ ভংগীৰে গালে—

‘জটাঙ্গদা, পাও গোধা

যেন ধূমা হাতী

বৈণী-মৰা দাদাৰ পাঠত

বেঙে মাৰক লাথ।”

“অ’ সত্য ঐ।” পুণ্যই হঠাৎ সত্যক সাবট মাৰি ধৰিলে, “তই কি অ’! আগলৈ তই পয়াৰ ৰ'চিবলৈ শিকিব দেখোন।”

পয়াৰ ৰচনা কৰা যেন বিশেষ একো টান কাম নহয় সত্যৰ মানত, এনে ভাৱতে সত্যই ক'লে, “পয়াৰ ৰ'চিবলৈ যোতিয়া শিকিম তোতিয়া দেখা যাব, এতিয়া এইটো সকলোৱে শিকি ল'ব লাগিব, বদুজিহ? আৰু জটাঙ্গদাক দেখা পোৱা মায়েই—হি হি—হি হি হি।”

ব'দত পিঠিখন চেৰচেৰাই আছিল বহু আগৰপৰা, হঠাতে যেন টো টো কৰে জ্বলি উঠিল। অ', বকুলজোপাৰ ছাঁ দেখোন বাৰাণ্ডাৰ পৰা নামিলেই। তেনেহ'লে বেলা ভালেখিনি হ'লেই। মোক্ষদা বিপাক্ত পৰিল, দুয়োখন হাত বন্দী, ইফালে পিঠিৰপৰা কাপোৰ পিছলি পৰাত ব'দত পিঠিখন জ্বলি-পুৰি গৈছে। নিজে দেখা পোৱা নাই মোক্ষদাই, আন কোনোবা ওচৰত থকাহেঁতেন মোক্ষদাৰ হাইতাল-বৰণীয়া পিঠিখনৰ অত ত'ত পানীজোলা বন্ধা দি ৰঙা হৈ উঠা দেখা পালেহেঁতেন।

ছেঃ, তছৰ কাপোৰখন নিৰ্পিস্থ তিতা কাপোৰখন পিস্থিয়েই আম-কাঁহুদি সানিবলৈ লোৱাই ভাল আছিল। তিতা কাপোৰেহে দেহৰ দাহ অলপ নিবাৰণ কৰে যেন পাওঁ। কাণ উঠু গধুৰ পাথৰৰ পাত্ৰ দুটা অলপমান টানি লৈ আঁতৰি গৈ মোক্ষদা বাৰাণ্ডাৰ খুটাৰ ছাঁতে পিঠি ভেজা দি বহিল।

সাগৰত তৃণখণ্ড। আৰু ব'দেও এতিয়া খৰখেদা লগাইছে, খুটাৰ ছাঁ এতিয়াই আনফালে লৰিব।

অকস্মাতে মোক্ষদাই এটা সত্য আৱিষ্কাৰ কৰিলে। গোটেই বছৰ ধৰি তেওঁ ব'দৰ তাপত জ্বলি-পুৰি মৰিল। এয়া এতিয়া কৰা হৈছে কেঁচা আমৰ কাঁহুদি, তাৰ পাছত আমক'য়া এবুৱাই তাৰে গুৰু-আম, মচলা-আম—আৰু তাৰ পাছত আহিব—পকা আম ঘূৰি চেপেটা কৰি ব'দত শুকুৱাই কৰিব লাগিব আমতা কৰাৰ বতৰ, সদৌ শেষত আমহী। আম-টিলাৰপৰা আমহীলৈকে আমৰ বতৰটোক চম্ভলা বৰ উজু কাম নহয়। আমতাৰ বতৰ পাৰ হোৱাৰ লগে লগেই অৱশ্যে বৰষুণৰ বতৰ আহে, বাৰিষাৰ সেই দুই-তিনিটা মাহতেহে ব'দে পোৰাৰপৰা অব্যাহতি। বাৰিষাই বিদায় লোৱাৰ লগে লগেই দুৰ্গোৎসৱৰ সুৰ বাজি উঠে। দুৰ্গোৎসৱৰ আগে আগে গোটেই ভ'ৰালটোৱেই জৰা-বছা, ব'দত শুকুৱাৰ ধুম উঠে, তাৰ পাছতে আৰম্ভ তিলৰ লাড়ুৰ ধুমধুম।

বৈদ্য চাট্টাঘাটৰ পৰিয়ালৰ দুৰ্গোৎসৱৰ তিলৰ লাড়ু এক ৰজনজন্য কান্ড, এহাতেৰে মূঠি মাৰি লৈ কামোৰ দিব নোৱাৰি—ইমানেই মস্ত ডাঙৰ লাড়ু। পকাম, আনন্দলাড়ু, মোৱা লাড়ু বা আঠৰ লাড়ু—এই আটাই-

বোৰেই কবিৰাজ পৰিয়ালৰ বিখ্যাত বস্তু। কিন্তু যিয়েই নহওক সেইবোৰ পাঁচোহাতৰ বন, নিতান্ত প্ৰতিমাৰ ভোগৰ জোখাৰে সেৰাদিষেক বস্তু গংগাজলেৰে ভোগ-ঘৰত তৈয়াৰ কৰিলেও বাকী বিৰাট অংশত বহুতেই হাত উজান দিয়ে। কিন্তু তিলৰ লাড়ুখিনি সমূল্যে মোক্ষদাৰ ডিপাৰ্টমেন্ট। কিয়নো তিলৰ লাড়ু বনোবাৰ এনে জুতি-বু-মাথোন এই গাঁৱতেই নহয়—এই অঞ্চলতে হেনো আন কোনেও নাজানে। পিছে তেওঁৰ এই নাম-খ্যাতি এনেষেই হৈছে নে? আৰম্ভণিৰপৰা অন্তলৈকে গোটেইখিনি নিজহাতে কৰে বুলিয়েইহে অলপো ইফালে-সিফাল হ'বলৈ নাপায়। মোনাই মোনাই তিল অনা হ'ল, তাৰপাছত? সেই তিল জৰা-বহা, নিখুঁতভাৱে ধুই-পখালি নিয়াৰিকৈ ব'দত শুকুৱাই জৰজৰীয়া কৰা, ঢেঁকীত খুন্দা, প্ৰকাণ্ড পিতলৰ ঢেঁকীত গুৰু পগাই নিশ্চিহ্ন বেতৰ খৰাহিত সেই তিলৰগুড়ি গুৰুৰে সৈতে মিহলাই ততা-ভুকুতাকৈ তপতে তপত লাড়ু বনোবা—এইবোৰ কামৰ এটাও নিজৰ হাতেৰে নকৰিলে হ'বনে? এবাৰ বোধ হয় তিলখিনি খুন্দাছিল সবু বোৱাৰী আৰু ডাঙৰ বোৱাৰীয়ে মিলি। সেইবাৰ লাড়ু গুড়ি পকাইমঠ হ'ল। আৰু আটাইবোৰ চোৰে-ধাৰে ভাৰ্ত। দেখাতো হ'ল কেটোৰ ক'লা। লাড়ুবোৰ দেখি ৰামকলীয়া হাঁহিছিল, সুৰিছিল, “এই লাড়ু কৰিছিলনো কোনে?”

সেই তেতিয়াৰেপৰা মোক্ষদা সাবধান হ'ল। ঢেঁকীশালৰ খুৰালিৰ ওচৰত কেনোবা এজনীক বহুউবা বাদে বাকী সকলো কাম অকলেই কৰে।

দুৰ্গাপুজাত কেবল তিলৰ লাড়ুৰ বাবেই যে ব'দৰ ডাপত ডেই-পুৰি মাৰিব লাগে এনে নহয়, ঘৰে ঘৰে নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ যোবা, গুৰু-পুৰোহিতৰ ঘৰলৈ সিধা লৈ যোৱা, এইবোৰো মোক্ষদাৰে তিউটিৰ ভিতৰুৱা। কিয়নো তেওঁ জীয়াৰী ছোৱালী। আগতে কাশীশ্বৰীয়েও কৰিছিল ইটো-সিটো কিন্তু ইদানীক তেওঁ বেমাৰ-আজাৰতে জুৰুলা পৰিছে। অলৰ-অচৰ। পথাৰে-সমাৰে ব'দে ব'দে ঘূৰি কাম-বন কৰাৰ সামৰ্থ্যকণো নাইকিয়া হৈছে। মোক্ষদায়েই সকলো কাম-বন কৰে, আৰু দিনটোৰ ভিতৰত কমেও বাৰ-চৌধাৰ গা ধোৱে।

কিষ ক'ব নোৱাৰে, আজি এই ব'দৰ কথাটোৱেই বাৰে বাৰে মোক্ষদাৰ মনত পৰিছে। মনত পৰিল—পুজাৰ এশ এবুৰি লেঠাৰ পাছতেই আক' বটা মাহৰ বড়ৰ বতৰ আহিব। বছৰেকত বাৰ-চৈধ্য মৌণ মাহৰ বড় লাগে ঘৰখনত। আমিষ-নিৰামিষ দুয়ো ফালৰ প্ৰয়োজনৰ ভাৰ তেৱেই ব'ব লগীয়া হয়, কিয়নো মাহৰ বড়ও আম-কাঁহুদিৰ দৰেই শূদ্ধ্যাচাৰৰ বস্তু। আৰু তেওঁৰ নিজৰ বাহিৰে শূদ্ধ্যাচাৰৰ এই বিষয়টো আন কাৰ ওপৰতনো জাপি দি নিকন্ত হ'ব মোক্ষদা।

মাহৰ বড় কৰোঁতে মোক্ষদাৰ হাইতাল বৰণ কেহৰাজ বটা যেন হয়। পিছে বস্ত্ৰধাৰিণীও যে এনে চকুতলগা হয়, দেখিলে বিচৰ্চিত মানিব লাগে। বহিব জানিলে মাটিয়েই পীৰা। হাতখনেই কিবা মাহিমা লগা। মোক্ষদা এইবোৰ বিষয়ত অতি সাবধানী, পাবিত পক্ষে কাকো ছুৰলৈকো নিদিষে, ডাঙৰ ডাঙৰ কাঁহৰ মেলামুখীয়া পাত্ৰত ডৰাই ঢাকন দি পাৰ্ভাতি চাঙত তুলি থয়, যোঁতযা দৰকাৰ হয় তেঁতিয়া নিজেই উলিয়াই দিষে। তাৰ জুড়তি কি চাবা। কোমোৰাৰ বড়, খৰদুৰা বড়, আফুগুৰ্দিৰ বড়, ডিলৰ বড়, জিৰাৰ বড়, জলা-মচলাৰ বড়, টেঙা-শোকোতাত খাবলৈ মটৰ মাহ কলা মাহৰ বড়—অনেক ধৰণৰ অনেক বৰণৰ হয়।

ইয়াৰে ভিতৰতে মূলাৰ বড়বোৰ আকৌ বেলেগে থ'ব লাগে। কিয়নো ভুলে-পাহৰণে যদি মাঘ মাহতো খায় কোনোবাই—কথা বিষম। মাঘ মাহত মূলা থোবা আৰু গোমথুৰী শোৱা একেই। খুটাৰ ছাঁটো আকৌ আঁতৰিল, পিঠিখন আকৌ চেৰচেৰাই উঠিছে।

মনটোও হমহম কৰিছে।

বড়ৰ পৰ্ব শাম কাটোঁতে-নৌকাটোঁতেই আকৌ আহিব বগৰী আৰু তেতেলিৰ বতৰ।

তেনেহ'লে নো ব'দে পোৰাৰপৰা সাৰ্ণ পাৰ কেঁতিয়া ?

গোটেই বছৰ ধাৰ এইদৰে ব'দে পুৰি জহি-খহি যোৱাৰ দায়িত্ব মোক্ষদাক দিলে বোনে, এই কথা কোনে ক'ব ? পিছে এই দায়িত্ব যে তেওঁৰেই—এই কথাটো মোক্ষদাই জানে।

আম-কাঁহুৰি তৈয়াৰ কৰা সময়সাপেক্ষ কাম। সানি-পিঠিক তেলে-আমে খৰ-মিহলি কৰিব তো লাগিব। ইমান সময়ৰ মূৰত হ'ল কামটো, এতিয়া বগা সৰিষহৰে মিহি গুৰ্দি ছুটিয়াই বাৰে বাৰে ব'দাব লাগিব।

ক'কালটো পোনাই থিয় দিলে মোক্ষদাই, পিঠিৰ পুৰি থকা ঠাইডোখৰ লৰাচৰা কৰাৰ ফলত আকৌ এবাৰ চেৰচেৰাই উঠিল। কিন্তু কেনে আচৰ্য্যত বথা, সবষহ গুৰ্দি বৰিবলৈ বাস্তানি ঘৰত সোমোৱাৰ লগে লগেই মনটো হমহমাই উঠিল কিয় ?

বাস্তানি সোমায়ৈই মোক্ষদা হঠাৎ আজলীজনীৰ দৰে থিয় হৈ ব'ল। ঘৰটো আজি ইমান ডাঙৰ হেন লাগিছে কিয় ? ক'তা—এনেকুৱা লগা আন কোনো দিনে মনত নপৰে দেখোন। বৰণ ভাত বঢ়াৰ সময়ত ইজনে সিজনে গাত গা নলগাকৈ দিবলৈ হ'লে ঠাইৰেই অকলন হয় দেখোন।

ঘৰটোৰ ভিতৰত তো ব'দ পৰা নাই, তথাপি এই জুৰ লগা প্ৰকাণ্ড আহলবহল ঘৰটো যেন টিকাফটা ব'দৰ তাপত পোৰা প্ৰকাণ্ড চোতালখনৰ দৰে টোঁ টোঁ কৰে ব'দে ধৰিছে। আৰু সেই খাওঁ খাওঁ মূৰ্তি ধৰা

ঘৰটোৰ এম্বেত ডাঙৰ ডাঙৰ দুটা চাফ-চিকুণ চোকা অৰ্কাখিত শূন্যতাৰ
প্ৰতীক যেন হৈ থম থম কৰে বহি আছে।

চোকা দুটাই আজি আৰু জুইৰ পোৰণি সহিবলগা নহ'ব। সিহঁতে
হয়তো এই নিৰল-নিৰ্জন ঘৰটোত স্তম্ভ হৈ বহি থাকি নিজৰ নিজৰ শূন্যতাৰ
পৰিমাণ কৰিবলৈ অৱকাশ পাব। আজি সিহঁতৰ বিশ্ৰাম। আজি ইহঁতৰ
একাদশী।

মোক্ষদাৰ জিৰণি নাই কিয় ?

ঘৰৰ নৰ্দমাৰ ওচৰতে এটা পানীৰ কলহ থাকে—নিতান্ত সময়-অসময়ৰ
বাবে। শেষবাৰৰ বাবে গা ধুই উঠাৰ পাছত মোক্ষদাই আনি থয়।

তেলতেলীয়া হাতখন কলহটো কাতি কৰি ধুই লোৱাৰ পাছত মোক্ষদাই
হঠাতে তেওঁৰ পিঠিলৈ পানী ছটিয়াবলৈ ধৰিলে। ব'দে চেৰচেৰাই যোৱা
পিঠিখন তেওঁ অলপ ঠাণ্ডা হওক। ধেম্ভেৰ, হাত ধুই পুখুৰীলৈ যোৱা
হ'লেই ভাল হ'লহে'তেন, গা-মূৰকে এবাৰ তিয়াই আহিব পৰা গ'লহে'তেন।
গাৰ ছালখন খানিকমান তিতিলেও ভিতৰৰ পিষাহ তেওঁ অলপ গুচে।

একাদশীৰ দিনা 'পিঙ্গাহ' শব্দটো মনতে ভবাও পাপ। এই কথা
মোক্ষদাই আৰু নাজানেনে কিবা ? তাকো আক' তেওঁৰ নিচিনা যুগ্ম
ভাটি দিয়া গাদহী বিধবা মানুহজনীয়ে ? কিন্তু 'মনলৈ নানে' বুলিলেও
যদি মনত পৰে, সেই পাপক খেদোঁ নো কোন অস্ত্ৰে ?

ৰ'দত বহাগ-জেঠৰ দুপৰীয়া পিষাহে আতুৰ কৰে বোছকৈ। কিন্তু
উপাশ নো কি ? আজিয়েইহে যতমানে দ'মে দ'মে বাহিৰা কাম কৰাৰ, পৰম
দিন। আজিৰদৰে এনেহেন অখণ্ড অৱসৰ আৰু কেইদিন পোৱা যায় ?

বগা সৰিয়হ বিচাৰি খোৰোঙত তুলি থোৱা ৰঙীন ফুলকটা সবু সবু
বনকৰা বটুবাবোৰৰ 'টা নমাই আনিলে মোক্ষদাই। আটাইবোৰ বটুৱাতে
একেবাৰে বছৰ-বন্দীয়া মা-মচলা জাৰি-বাছি তুলি থোৱা হয়, আৰু নিত্য
প্ৰয়োজনৰ জোখাৰে অলপ অলপকৈ উলিয়াই নিকা ফটাকানিৰে টোপোলা
বান্ধি থৈ দিয়া হয়। কেৱল এনেকুৱা অ-নিত্য প্ৰয়োজনতহে ঘাই ভাণ্ডাৰত
হাত দিয়া হয়। এটা ডাঙৰ পাথৰৰ বাটিত জোখে-জোখাৰে সৰিয়হ লৈ
মচলা বটা পটাখন পাতি লৈছিল মোক্ষদাই, বহিবলৈ ধৰোঁতেই হঠাৎ
দুৱাৰৰ কাষতে শিৱজাষাৰ মাত শূন্য গলে, "বোলোঁ কালৰো কাল বিপৰীত
কাল হৰিণাই চেলেকে বাঘৰ গাল। হেৰোঁ, কালিৰ ছলিষে পৰিহৰ গাঁত
গোৱাই এই ঘোৰ কালিৰ ধৰ্ম। আমাৰ ছটকটীয়া গজলীয়া-অৱতাৰজনীৰ
আম্পৰ্শৰ কথাটো শুনিলছা নে সবু ননন্দী ?"

কিন্তু ছটকটীয়া গজলীয়া অৱতাৰজনীৰ স্পৰ্শৰ ইতিহাস শুনাব
আগতেই ভাই-বোৱাৰীৰ ততত ধৰিলে মোক্ষদাই, "বোলোঁ তুমি যে বাহী

চোতাল গছকি আহি পাকঘৰৰ বাৰাণ্ডাত উঠিলা সবুৱোৱাৰী ? আৰু সোঁ
তাতেই মোৰ আচাৰৰ বৈষাম । বোলোঁ তোমালোকে যদি এইদৰে মেলেছ
হোৱা—”

শিৱজ্ঞাষাই অলপ বিতুষ্টভাবে ক'লে, “তুমি সদায় সেই একেবোৰ কথা
কৈ থাকা সবু ননন্দী, চোতাল গছকা ভৰিৰে মই পাকঘৰৰ বাৰাণ্ডাত
উঠিবলৈ মোৰ কিহে পাইছে ।—এয়া চোঁৱা—ভৰিত গোবৰ লাগি আছে ।
আহোঁতে হাততে গোবৰ এচুৰা আনিছিলোঁৱেই । সেই গোবৰ চুৰা পিৰালিৰ
কামতে পেলাই, দুৰ্ভৰিৰে গছকি, তেহে উঠিছোঁহি বাৰাণ্ডাত ।”

কোঁতিষাৰী পদুৰীত নামি ভৰি ধুই অহাত যদি কিবা অসুবিধা হয়,
তেনেহ'লে, তাৰ সলনি এই ব্যৱস্থা কৰি থৈছে মোক্ষদাই । তথাপি তেওঁ
সবু বোৱাৰীৰ আশ্বাসৰাণী শূনি সিমান নিশ্চিন্ত নহ'ল । তেওঁ সন্ধি-
ভাৱে ক'লে, “হ'ল বাৰু, পিছে গোবৰখিনি আমাৰ গৰুৰ নে আন কাৰোবাৰ
চুৰা-পাত খোৱা গৰুৰ ?”

“তোমাৰো যে কথা—” জেৰাত জেৰবাৰ হোৱা শিবজ্ঞাষাই জেৰাৰ
অন্ত পেলাবলৈ কয়, “আমাৰ চোতালত নো আক' আনৰ গৰুৰ গোবৰ আহিব
ক'ৰপৰা ?”

কিন্তু অন্ত পেলাই বঢ়িলেই সকলো কথাৰ অন্ত পৰেনে ? মোক্ষদাৰ
জেৰাৰো অন্ত নপৰিল । তেওঁ সবুকে কাঠ-হাঁহ এটা মাৰি ক'লে,
“আই ওঁ দোঁহি । আমাৰ চোতালত আনৰ গৰু-গাইৰ গোবৰ আহিব
ক'ৰপৰা ? বঢ়িছা সবু বোবাৰী, তোমাৰ কথা শূনি মাজে-মধ্যে এনে
লাগে যেন তুমি এইমাত্ৰ মাৰাৰ পেটৰপৰা ওলালা ।”

শিৱজ্ঞাষাই এইজনী ননন্দীক বৰ ভয় কৰে, তথাপি এওঁ হ'ল সবু
ননন্দী । সেয়েহে বিৰক্তিতে ক'বলৈ ধৰিলে, “হৈছে হৈছে, তোমাৰ ওচৰ
চপাটোৱেই দেখিছোঁ অপৰাধ । গোবিন্দহঁতৰ ঘৰৰ পৰা আহোঁতে আমাৰ
খিয়তিমান ছোৱালীৰ নাম-ঘণৰ কথা শূনি তভক্ খালোঁ বঢ়িলেই মই
আহিছিলোঁ । বাৰু থাকক সেইবোৰ—”

মোক্ষদা অলপ কুৰ্মলিল ।

তেওঁ প্ৰায় সন্ধিৰ সুৰতে ক'লে, “কিয় ? কোনে কি কৰিলে আক' ?
সইন্তুই কিবা কৰিলে নেকি ?”

“নহ'লে নো আৰু কোন হ'ব ?” শিৱজ্ঞাষাই ঢোঁতে খৰ মাৰিলে,
“সইন্তুৰ বাহিৰে নো হুঁলৰ ওপৰত খৰ মাৰিবলৈ যাব কোন ? হাৰামজাদীয়ে
বোলে জটাৰ নাম লৈ ফকৰা ৰিচিছে আৰু চুৰুৰিৰ যতমানে ল'ৰাছোৱালী
মথাক শিকাইছে আৰু গাঁওখনৰ আটাইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে জটাক বা
জটাৰ মাকক দেখা মাত্ৰকে অৰিৰপৰা শূনাই শূনাই সেইবোৰ অৰাইচ মাত

আওৰাইছে। জটাৰ মাকে খঙতে শাও-শপনিৰে গুৱালগালি পাৰি
একাৰ।”

শেহলৈকে সকলো কথা শুনিবৰ মনেৰে মোক্ষদা ইমানপৰ মনে মনে বৈ
আছিল।

শিবজাষাৰ কথা শেষ হ'লত ভুৱু কোঁচাই জঁকি উঠিল, “—কি ?
ফকৰা ৰচিছে ? কথা নো কি ?”

“কথা নো কি মৰো জানো আগতে কিবা বদৰ্জিছিলো ? ছোবালী মানুহে
ফকৰা ৰচা মই বোপাইৰ জনমতো নাই শুনো। তাৰ পাছত—আহোঁতে বাটত
দেখোঁ এজাক ল'ৰাই হিহাকৈ হাঁহি হাঁহি কৈছে ‘জটা মোটা পাও গোধা—’
ভেঙুচালি কৰি কৰি আৰু যে কত ফকৰা মাতিছে।”

মোক্ষদাৰ ভুৱুযোৰ আৰু কোঁচ খাই আহিল, “সইন্তই ফকৰা ৰচিছে ?”

“নহ'লেনো আৰু কৈছোঁ কি ?”

“ৰামকালীৰ এই আলাসৰ লাডুবেই এই বংশৰ চুণ-খাৰ কবিৰ—”
মোক্ষদাই পটোখন মজিয়াত থৈ ক'লে, “ৰামচন্দৰে এতিয়াও বৃজা-নাই,
পিছে ঈশ্বৰে নকৰক—পাছত যেতিয়া শহুৰেকৰ ঘৰৰপৰা চমজাই দিবহি,
তেতিয়াহে গম পাব শলাগোঁতে শলাগাঁঠি কেনেকৈ লাগে। ভেঙুচালি-কৰা
ফকৰা কিয় ৰচিলে তাই—কিয় ৰচিলে ? সেই জটাটোবে ঐশীয়েকক
মাৰিছিল বুলিয়েই নে ?”

“নহ'লে নো আৰু কি ? বোলোঁ—ঐশীয়েকহঁতৰ ওপৰত কোনটো
মতা মানুহেনো বীৰস্ব নেদেখুৱায় ? গিৰিয়েকৰপৰা চৰটো ভুৱুটো গোৰটো
কিলটো নোখোৱা তিৰোতা ভু-ভাৰস্তত আছে নে বাৰু ? সেই নাটেশৰী
ঐশীয়েকজনীয়ে তিলকে তাল কৰি, দাঁত-সৰাহি দি জটাক শ'লঠেকত
পেলাইহে এৰিলে। জটাৰ মাকে ক'লে বোলে চেঙেলীয়া ল'ৰাজাকৰ উৎপাতত
জলাকলা হৈ সি বেচেৰাই বোলে ঘৰৰ বাজ ওলাব নোৱৰা হৈছে। কি আপদ
কোৱাচোঁ ?”

মোক্ষদাই পটাগুটিৰে সৰিষহ পিহি থাকোঁতে ক'লে, “হাতৰ কামখিনি
সামৰি মই বো'ৰীৰ ওচৰলৈ গৈছোঁ ৰ'বা। ভালকৈ এসোকা দি থৈ আহিম।
মাকৰ আশয় নাপালে জীয়েক জানো কোঁতষাৰা ইমান উদঙ হ'ব
পাৰে ? আৰু চুবুৰীৰ ল'ৰাজাকৰ সৈতেই বা তাইৰ ইমান হলিগালি
খিকিন্দালি কিহলৈ ? কিবা এটা খিলংকাৰ হ'লে ৰামকালীয়ে ম'খখন ৰাখিব
ক'ত ? ৰাইজে ৰঙা থঙা পাৰি দিব নে ? ৰামকালীৰ ধন আছে বুলিয়েই
তো সমাজে ৰেহাই নিদিয়।”

শিবজাষাৰ কাম অলপ সিজিল।

বৰজনাৰ নাতিনীয়েকৰ বিৰুদ্ধে সৰু নন্দীক অলপকৈ হ'লেও উচটাবলৈ সক্ষম হৈছে।

সদৌ শেষত ক'লে, “যিয়েই নোকাৰা লাগিলে সৰু নন্দী, তুমি আছা বুলিহে এতিয়াও সংসাৰখনত হক কথা হয়, নহ'লে আমি তো জ্বলতে কেঁকোৰাৰ গাঁততে সোমাই আছোঁ।”

“ভয়নো আক' কিহৰ?”

মোক্ষদাই একেচিপে পটাতখন দাঙি বেৰত আঙুৰি থৈ ক'লে, “ভয় কিহৰ অ' ? ভয় খাম ভুতলৈ, ভয় কৰিম ভগৱন্তলৈ। মানুহক নো কি বুলি ভয় কৰিম ? বাৰী পেহীয়েকাক ভাত-পানী খুৱাই পঢ়িছে বুলিয়েই যে বামকালীয়ে হক কথা শুনাবলগীয়া নহ'ব—সেই কথা মনতো নানবা সৰু বোবাৰী।—ভাল কথা,—জটাৰ ষেণীয়েকৰ পা-পৰাচিতৰ কিবা যা-যোগাৰ হৈছে নে?”

“অ' আই। তুমি শুনাই নাই নেকি কথাটো ? কোনো পা-পৰাচিত নকৰে বোলে।”

“নকৰে।”

“অ'তো—নকৰে। বামকালীয়ে হোনো ভট্টাচাৰ্য্যক স'কীয়াইছে, পৰাচিত কৰাৰ বিধান দিলে তেওঁক গাঁৱৰপৰা এঘৰীয়া কৰিব।”

“তাৰ মানে—”

মোক্ষদা হতবাক।

“মানেটো বুজা এতিয়া। মইমতালি,—অহম্কাৰ—আব্দুনো কিটো আছে ? মইহে গাঁৱৰ বৰমুৰীয়া, মই যিহকে ইচ্ছা তিহাক কৰিম।”

“অ।”

মোক্ষদাই সৰিষহ-গুড়ি ছটিউবা কাঁহুদিৰ পাত দুটা দুপদুপাই ভিতৰত থৈ, দুবাৰত শিকলিডাল লগাই দি ক'লে, “বাৰু গৈছোঁ মই, চাওঁ বামকালীৰ ধনৰ গছ কিমানখিনিলৈকে বাঢ়িল। সেই শুকলি আছে নে?”

“ঘৰত। এই ভৰ-দুপৰীয়া তাই ঘৰত সোমাই থকা ছোৱালী হ'বল্য ? ক'তবা ছনে-বনে টলো টলোকে ঘূৰি ফুৰিছে। আমাৰ তিনিকাল গৈ একালত লাগিল, বেইতা ছোৱালীয়ে এনেকৈ বুকু ফুন্দাই অনাই-বনাই ফুৰা কাহানিও দেখা নাই।”

তছৰ পাটৰ কাপোৰখন ভালকৈ পিন্ধি, চোতাল পাৰ হৈ, জপনা খুলি মোক্ষদা বাটলৈ ওলাই আহিল। ঘূৰি আহি গা ধুব লাগিবই, আবু বা কতবাৰ। কিন্তু এইবোৰ কথা-কান্ডৰ কিবা এটা হেস্তনেস্ত কৰিবই লাগিব।

জগতখনৰ ক'ৰবাত অনাচাৰ ঘটোটা মোক্ষদাই সাঁহব নোৱাৰে। কিন্তু—

কিস্তু সোৱা—

কোননো ?

কেইখোজমান আগবাঢ়িযেই থমকি ৰ'ল মোক্ষদা ।

বজ্জাহতৰ দৰে ।

দেখা পালে, পাৰি দিয়া শাড়ী এখন ক'কালত ভালকৈ মেৰিয়াই জপৰা চুলিকোছা মেলি আঠুলৈকে খুলিৰে পোত গৈ এজাক ল'ৰা-ছোৱালীৰে সৈতে আমৰ বাৰীৰ মাজেদি সতাই হি হিকৈ হাঁহি হাঁহি গৈ আছে আৰু সকলোটিয়ে মিলি যেন কিবা এটা পদ্যৰ দৰে আওৰাই গৈছে ।

দাঁত কৰিচি আৰু অলপ আগবাঢ়ি গ'ল মোক্ষদা, দলটোৰ পিছৰ ফালে এজোপা গছৰ আঁৰ লৈ সিহঁতৰ কথা-বতৰাবোৰ শুনিবলৈ চেষ্টা কৰিলে । কিস্তু হাঁহি-খিকিস্তালিৰ কোবত একো ভালকৈ শুনিব নোৱাৰি । তথাপি বালক-কণ্ঠৰ স্নাতকীয় সূৰ, আৰু বাৰে বাৰে গোবা বাবে ক্ৰমে ক্ৰমে আটাই-খিনিয়েই কণ্ঠগোচৰৰ পৰা মৰ্মগোচৰ হৈ পৰিল ।

শুনিবলৈ পালে—খাজে-খোপে হাঁহিৰ ৰহঘৰা থকা সেই ফকৰা—

“জটাদাদা পাও গোধা
যেন ধূমা হাতী,
ঘেণী-মৰা জটাৰ পিঠিত
বেঙে মাৰক লাথি ।
জটা জটা পেটাল বেটা—
এমোণ ভাতৰ ভঁৰাল,
শহুৰ-ঘৰত পাবি মজা
সাজি থৈছে গ'ৰাল ।”

এই বুলি গাই গাই সিহঁত গুচি গ'ল ।

মোক্ষদা স্তম্ভিত হৈ ঠাইতে থিয় হৈ থাকিল ।

ওহাঁ, ভতিজা-ছোৱালীৰ কবিশক্তিত মূগ্ধ হৈ নহয়, স্তম্ভিত হ'ল এই ছোৱালীজনীৰ ভৱিষ্যৎ ভাবি । এইজনী ছোৱালীকে তেওঁ শাসন কৰিবলৈ ওলাইছে ।

এইবোৰ দেখা-শুনোৱাৰ পাছত এইক শাসন কৰি শূন্যৰোৱাৰ এখানমান ইচ্ছাও তেওঁৰ আৰু নাই ।

কেৱল এই একোটা কথাৰ বাবে বাৰে বাৰে ভাবি থাকিল—

এইজনীক লৈ ওৰেটিকাল তেওঁলোকেই জ্বলি-পুৰি মৰিব লাগিব, কিন্তু শহুৰেকৰ ঘৰত মাৰ-কিল কৰি এইক যে উলিয়াই দিব—সেই কথা ধৰুপ ।

কাগজত মেৰিউৱা কেইটামান ঔষধৰ বড়ি আঁচলৰ গাঁঠিৰপৰা খুলিবলৈ লৈ সতাই শুন-নশুনকৈ ক'লে, “এষা—লোৱা নবৌ, কিবা যেন বড়ি দিছে হ'বলা! দেউতাক ক'লে পুৱা-গধূলি এটাকৈ বড়ি পাণৰ বসৰে সৈতে খাবা, গাত বল-শক্তি পাবা।”

আবুনো গাত কি বল-শক্তি।

মনৰ বল-শক্তি আছে সাগৰৰ পানীত। ভয়তে থৰহৰি। জটাৰ ঘৈণীয়েকে কাতৰ কৰুণ কণ্ঠেৰে ফুচফুচাই ক'লে, “আই ননন্দী, তোমাৰ ভৰিত ধৰিছোঁ, ঔষধখিনি তুমি লৈ যোবা। ঔষধ খোৱা দেখা পালে শাহুআয়ে মোক শূদাই নেৰিব।”

সতাই গৃহিণীহঁতৰ দৰে গালত হাত থৈ কয়, “আও। শূনা বিস্তান্ত। দেহা দুবল হৈছে, বিনা পইচাত ঔষধ পাইছা, খালে শাহুদে কিবা তোমাক মাৰি পেলাবনে? তুমি তাঙ্গুৱ কৰিলা আমাক!”

“দোহাই ননন্দী! অলপ লাহেকৈ কোবা—”

জটাৰ ঘৈণীয়েকে কন্দনামুৱা হৈ ক'লে, “তোমাৰ ভৰিত ধৰিছোঁ, শাহুআয়ে শূনিলে পুখুৰীৰ পানীত ডুবি মৰাৰ বাহিৰে আৰু কোনো উপায় নাথাকিব।”

সতাই ভালকৈ বহি ল'লে। বহি লৈ অৰাক হোৱাৰ সূৰত চেপা মাত্ৰেৰে সূৰিলে, “কি শূনিলে কি হ'ব কোৱাচোন?”

“সেই যে শাহুআয়ে মোক মাৰি পেলোৱাৰ কথা ক'লা। তুমি তো সকলো কথা জানা। মোমাইটিয়ে ঔষধ পঠিয়াই দিছে, আৰু সেই ঔষধ মই খাইছোঁ। আই ও! এষা শূনাচোন ননন্দী, মোৰ বুকুৰ ভিতৰত কেনেকৈ ধান বনা দি বানিছে।”

জটাৰ ঘৈণীয়েকৰ চিকাৰীয়ে খেদা হৰিণাৰ চকুৰ দৰে চকু আৰু জুই জ্বলোৱা গোবৰ-পিঠাৰ পোৰা ছাইৰ দৰে ছাইমুৱা মুখখনলৈ একোঁথৰে চাই থকা সত্যৰতীক হঠাতে গহীন চিন্তাশীল যেন লগা হ'ল। অলপ সময় মনে মনে থকাৰ পাছত ঔষধখিনি আঁচলত বান্ধি লৈ ক'লে, “বাৰু, তেন্তে ঘূৰাই লৈ য়াওঁ।”

ঘূৰাই নিবি।

মোমাইটিৰ ওচৰলৈ।

আন এটা ভয়ত জটাৰ ঘৈণীয়েকৰ বুকুৰ তেজ গোট মাৰি আহিল। আৰু এইবাৰ কন্দনামুৱা নহয়, ভেঁকৈ কাঁপিয়েই দিলে, “অ! পইন্ড ননন্দী, তোমাৰ ভৰি খোৱা পানী খাওঁ, তোমাৰ নিকিনা গোলাম হৈ থাকিম, বড়িবোৰ মোমাইটিক ঘূৰাই নিদিবাগৈ।”

ঘূৰাই নিদিবাগৈ।

হঠাৎ সতাই তাইৰ নিজৰ স্বভাৱসিদ্ধ হাঁহিটো মাৰি ক'লে, “হ'ল আৰু !
বেমাৰত পৰি তোমাৰ পৰীক্ষিত লৰিল দেখিছোঁ নবোঁ। শাহুৱেৰাৰ ভয়ত
দৰব নাখাবা, আকৌ এতিয়া ঘূৰায়ো নিদিবা, তেনেহ'লে বড়িবোৰ ময়েই খাম
নে কি ? বাৰু, দিয়া তেন্তে এবাটি পাণৰ বসকে কৰি, বড়িগাল ময়ে খাই
থও” সোপাকে।”

জটাৰ ঘৈণীষেকে এইবেলি মনৰ কথা উজাৰি ক'লে। শাহুৱেকক
নোকোবা নেমেলাকৈ দৰব খোৱাৰ সাহস তাইৰ নাই, আৰু কৈ-মেলি খোৱাৰ
সাহস আৰু নাই, গতিকেই—

গতিকেই পদুখুৰীৰ পানীত।

“পদুখুৰীত।”

সত্যৰ চকুধুৰিত ভমককৰে জুই জ্বলি উঠিল, “দেউতাই দিয়া মানেই
ধন্বন্তৰীষে দিয়া সেই কথা জানা নে ? এই ঔষধৰ অপমান কৰিলে ধন্বন্তৰীৰ
অপমান জানানো ?”

“তেন্তে মইনো এতিয়া কি কৰোঁ কোৱাচোন ?” জটাৰ ঘৈণীষেকে
উচুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

জটাৰ ঘৈণীষেকৰ এই অবস্থা দেখি সত্যৱতীৰ মন সেমেকিল। তাই
অলপ ভাবি-গুণি ক'লে, “তেন্তে এটা কামকে কৰোঁ দিয়া—পেহীকে দি থৈ
যাও”, দেউতাই পঠাই দিলে বুলি ক'ম। দেউতাই অৱশ্যে কৈছিলেই মোক—
‘পেহীৰ হাতত নিদিবি, দিলে খাবলৈ নিদিব, পেলাই দিব’। মই পেহীক
তুতি-নতি কাকুতি-মিনতি কৰি কৈ ৰাম !”

সত্য বহাৰপৰা উঠি থিয় হ'ল, আৰু তাইৰ শাডীৰ লুচত ধৰি উৰুনি
খাই সত্যৰ ভৰিত পৰি জটাৰ ঘৈণীষেকে ক'লে, “নন্দী অ—তাতকৈ
তুমি মোৰ ডিঙিত ভৰিৰে গছকি মাৰি থৈ যোৱা, তুমি সেই মৈদাৰে কাটি
থৈ যোৱা মোক।”

সত্য বহি পৰিল।

এটা হুন্সুনিয়াহ কাঢ়ি সত্যৱতীয়ে ক'লে :

“বাৰু নবোঁ, তোমালোকৰনো ইমান ভয়-ভীত কৈলৈ ক'বা নে ?”

হুম হুম হুম !

কেবল আঠুলৈকে ছিৰাছিৰ হোবা ভাৰিবিলাকতেই নহয়, দোলাভাৰী-বিলাকৰ জিভা আৰু মুখতো ধূলিষে কৰপা মাৰি টাৰ্চিৰ বান্ধিছে। জেঠৰ বাৰ খৰ আৰু ওখোৰা-মোখৰা পথ। ভালৈখিনিলৈকে উদং মূৰ্কাৰ পথাৰ, গছ-গছনি নাই, ছাঁ নাই। বাট চমুৰাবলৈ মাজে-মাজে মূৰ্কাৰ পথাৰৰ মাজেদি যাবলগা হোৱাত দোলাভাৰীহঁত জেঠৰ বাৰ-খৰত জেৰবাৰ হ'বলগীয়া হৈছে। চাৰিজন মানুহে পাল পাতি কান্ধ সলাই সলাই উৰ্ধ্ব্বাসে গৈ আছে, তথাপি মাজে মাজে খোজ লেহেম হৈ আহিছে।

কিন্তু দোলাভাৰীহঁতৰ ওপৰত কৰুণা প্ৰদৰ্শনৰ কোনো উপায় ৰামকালীৰো সদ্যহতে নাই। তেওঁ গাঁও এৰি অহা আজি চাৰিদিন হ'ল, 'ঘোৰা-থোৰা' অবস্থা নহ'লেও হাতত বেমাৰীও কেইজনমান আছিল, সেই বেমাৰী কেইজনৰবা কেনে অবস্থা !

গৈছিল জীবাটৰ জমিদাৰ গৃহলৈ বেমাৰী চাবলৈ। কেৱল এখন গাঁৱতে নহয়, দহোখন গাঁৱলৈকে বৈদ্য চাৰ্জীৰ নাম-ডাক।

জমিদাৰৰ ঘৰে তেওঁক ৰাজ-সমাদৰেৰে ৰাখিছিল, আৰু আৰু কেইটামান দিন থাকিবলৈ সাধন-ভজন কৰিছিল। ৰামকালী মান্দি নহ'ল। কৈ আহিছে, "আৱশ্যক নহ'ব, যি ঔষধ দি থৈ গ'লোঁ তাৰেই ৰোগী তিনি দিনতে গা টঙাব পাৰিব। পিছে—পথ্যাপথ্যৰ যি ব্যবস্থা দি গৈছোঁ সেয়া যেন নিষ্ঠাৰে পালন কৰা হয়।"

কবিৰাজ ডাঙৰীয়াই বাটতে খাবলৈ বুলি তেওঁলোকে এপাচি 'কলম'ৰ আম তেওঁৰ দোলাৰ ভিতৰত তুলি দিছিল, ৰামকালীৰ আপত্তি নৰাজিল। ভাৰি মেলোঁতে পাচিটো অনবৰত ভাৰত খুন্দা খাইছে আৰু তেওঁ বিৰক্তি বোধ কৰিছে। এয়া এক আপদ ! বাটে পথে তেওঁ যি একো নাখায়, সেই কথা তেওঁলোকে মানি নল'লে। স্বয়ং জমিদাৰ ডাঙৰীয়াই তুলি দিলে। তথাপি, ডাব নাৰিকল চাৰিটামান ৰামকালীয়ে দোলাত উঠাবলৈ নিদিলে, ক'লে, 'দোলাভাৰীহঁতে তেন্তে আপোনাৰ বাৰীৰ এই ফলবোৰকে কাটুৱাই নিয়ক ৰায় ডাঙৰীয়া, মই খোজ কাটুৱাই য়াওঁ।'

একেবাৰে পকা আম, জেঠৰ শুক-দুপৰৰ ভাপত ভৌ ভৌ বতাহৰ উষ্মত

ভৰপৰা দি আমৰপৰা মিঠা সদ্বাস বৰ্ষাপি পৰিছিল। ৰামকালী বিৰক্ত হৈছিল আৰু ৰিক্ত দোলাভাৰী কেইজনে বুকু ভৰি সেই সদ্বাসাধিনিকে লেহন কৰি আছিল আৰু ভাবি আছিল যে ডাব নাৰিকল চাৰিটা দোলাখনৰ কানমাৰিতে ওলোমাই নিয়া হ'লে বাৰু কি ক্ষতি আছিল? তথাপিতো 'কৃষ্ণৰ জীৱ'হঁতৰ ভোগত লাগিলহেঁতেন। সিহঁতৰ গতি বোধ হয় অলপ লেহেম হৈ পৰিছিল। হঠাৎ কৰ্তাৰ মাত শুনি চ'ক খাই উঠিল।

দোলাৰপৰা মূখ উলিয়াই ৰামকালীয়ে কৈছে, “হেৰা বোপাহঁত, টোপনিৰ জালে ধৰিছে নে কি? অলপ খৰকৈ ব'লচোন ব'ল।”

কথাষাৰ শেষ কৰিয়েই কবিৰাজে হঠাতে মত সলালে, “হেৰা বাপাহঁত ব'চোন—ৰঃ, লাহে লাহে গৈ থাক, পিছফালৰপৰা আন এখন দোলা অহা যেন পাইছোঁ।”

চাৰিওজন দোলাভাৰীৰ আঁঠখন ভৰি থমকি ৰৈ গ'ল। ওঁ, শব্দ এটা ওলাইছে হয় পিছফালৰপৰা। হঠাতেই ওলাইছে যেন। হুদম্ হুদম্ শব্দটো ক্ৰমাত স্পষ্ট হৈ আহিছে।

প্ৰধান দোলাভাৰী গদাই ভুইমালীয়ে দোলাৰ দোলামাৰিৰ পৰা মূৰ ঘূৰাই পিছফালৰ বাটলৈ চাই উলাহেৰে ক'লে, “দৌতা, কথা হওঁতে ঠিকেই কৈছে। দোলা এখন অহা যেনেই পাওঁ, কোনোবা দৰা আহিছে যেন লাগিছে।”

দৰা! ৰামকালীয়ে দোলাৰ ভিতৰৰপৰা ডিঙি মেলি চালে আৰু গলগলীয়া মাতৰে ক'লে, “দৰা আহিছে বুলি তোক কোনেনো খিতাদহে বাৰ্তাৰ দি গ'ল?”

গদাই ভুইমালীয়ে মূৰ খজুৰাই ক'লে, “দোলাত হালধি সনা কাপোৰৰ টুকুৰা ওলমি থকা দেখা পাইছোঁ দৌতা আৰু দুলীয়াবিলাকৰ পিখনত ৰঙচুৱা খেঁটে।”

‘খেঁটে’ হ'ল চুৰিষাৰ সংক্ষিপ্ত সংস্কৰণ। আন বহুতো শ্ৰমজীবীৰ দৰে দোলাভাৰী সকলেও পুৰা দীঘৰ চুৰিষা বা ধতি পিন্ধিব নোৱাৰে। পিন্ধেনো ক'ৰপৰা? পাটেৰে বোৱা ঢৰীয়া কাপোৰ বা বস্তাৰ দৰে ডাঙৰ সূতাৰে সাতহতীয়া চুৰিয়া ‘খেঁটে’ হ'ল সিহঁতৰ জাতীয় পোছাক। লোকৰ ঘৰৰ কাম-বনত, বিয়া, লগুণ-দিৱস আদিত ৰঙা ৰঙেৰে বোলোৱা এই আৰু চুৰিয়া সিহঁতে মাজে-মধ্যে পায়। এই পোছাকৰ সদ্বিধাও টেব! একেবাহে তিনি-চাৰি মাহমান ‘খাৰ-মাটি’ৰে খোৱা-পথলা নকৰিলেও পিন্ধিব পাৰি।

কেৱল ৰঙা-হালধীয়া ৰঙেই নহয়, ক্ৰমাত মানুহবিলাককো মানিব পৰা হৈ আহিছে। গদায়েই আন এটা আনন্দজনক আৱিষ্কাৰ কৰিলে, “দোলাৰ

পিছে পিছে গৰু গাড়িও আহি আছে দৌতা, গৰুৰ ডিঙিৰ টিলিঙাৰ শব্দও কাণত পৰিছে। এওঁলোক দৰাঘৰীয়া নহৈ নোৱাৰে। এই পোনেই ক'বাত বিয়া ছাগৈ। সৌ কাষৰীয়া গাঁওখনৰ বাটেদিয়েই ওলাইছে।”

“দোলা নমা!” ৰামকালীয়ে গহীন কণ্ঠেৰে আদেশ কৰিলে।

প্ৰকৃত ঘটনা গদায়ে আন্দাজ কৰা মতে হয় নে নহয় চোৱা আৱশ্যক। আৰু লগতে এই কথাটোও জনা আৱশ্যক যে, যদি কথা সঁচায়ে গদায়ে কোৱা মতেই হয়, তেনেহ'লে তেওঁৰ গাঁৱত নো কোন এনে অশিষ্ট মানুহ—যিজনে জীয়েকৰ বিয়া পাতিছে, অথচ ৰামকালীক কোৱা নাই? আৰু এইখন গাঁৱৰ নহোৱা যদি, গাঁৱৰ মাজেদি বৰ-বৰষাণীৰে সৈতে ক'লৈ যাবলৈ ওলাইছে সেই খবৰটোও লোবা দৰকাৰ।

ৰামকালীৰ মনত যি কথায়েই নাথাকক, দোলাভাৰীবিলাকে মনুহুতৰ বাবে হ'লেও ৰক্ষা পালে। এজোপা আহুত গছৰ তলত দোলাখন নমাই থৈ অলপ আঁতৰতে থিয় হৈ কাম্বৰ গামোচাৰে বিচিবলৈ ধৰিলে। দৌতাৰ চকুৰ আগত তো আৰু বতাহ ল'ব নোৱাৰে।

অলপ সময়ৰ পাছতেই দুৰবতী দোলা অদূৰৱতী আৰু ক্ৰমে ক্ৰমে নিকটৱৰ্তী হ'ল। ৰামকালী দোলাৰপৰা ওলাই আহি কাম্বত থকা ৰেচমৰ চাদৰখন পৰি পাটিকৈ কাম্বত লৈ ৰাজোচিত ভংগীৰে থিয় হৈ গৰু গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে মাত লগালে, “কোন যায়? ক'লৈ যোৱা হৈছে?”

দোলা ৰ'ল। নৰৈ আগবাঢ়ি যোৱাৰ সাধ্য কাৰ আছে, এই কণ্ঠলৈ উপেক্ষা কৰি?

দোলা ৰ'ল।

দৰা আৰু দৰা-ধৰাজন দোলাৰ ভিতৰত বহি ৰ'ল। দৰা-ধৰাৰ লগতে কিশোৰ দৰাটিয়েও দোলাৰ ভিতৰৰপৰা সভয়ে ডিঙি মেলি মনুখন উলিয়ালে।

এই দীৰ্ঘকাল গৌৰকান্তি পুৰুষজনা মাটিত নামি থিয় হৈ আছে, গতিকে দোলাৰ ভিতৰত কোন নো বহি থাকিব পাৰে তেওঁৰ সম্মুখত?

এই দোলাখনৰপৰাও নামি আহিল দৰা-ধৰাজন। কৰযোৰে ক'লে, “আপুনি—ডাঙৰীয়া?”

ৰামকালীৰ তেতিয়া মুকুণ্ডিত হৈছেই, তীক্ষ্ণ দৃষ্টিৰ শব্দসম্বন্ধ চলিছে দোলাৰ ভিতৰত। অভ্যাসবশতঃ হাত দুখন দাঙি প্ৰতি-নমস্কাৰৰ ভংগীৰে ক'লে, “মই ৰামকালী চট্টোপাধ্যায়।”

“ৰামকালী চাটামিয়া!”

দৰা-ধৰা ভুললোকজনে বিহৱল হৈ—আত্মগতো নহয় প্ৰশ্নসূচকো নহয়, স্থলিত ভাৱে কৈ পেলালে, “কৰিবাজ!”

“হয়। ল’ৰাটিৰ কপালত চন্দন দেখি ভাবিলো, বিবাহ নেকি !”

এই ভদ্ৰলোক বয়সত বামকালীতকৈ সৰু নহ’লেও বিনয়ত কীটানুকীটৰ দৰে সৰু হৈ পদধূলি লৈ ক’লে, “হয় দিয়ক। অহোভাগ্য ! কেনে পৰম সৌভাগ্য মোক যে এই শূভযাত্ৰাত আপোনাৰ দৰ্শন পালো !”

বামকালীৰ দৃষ্টিৰ সেই শৰসন্ধান বন্ধ নহ’ল, তথাপি মৃদুকৈ হাঁহি মাৰি ক’লে, “মোক চিনি পায ?”

“কি কৈছে নো ডাঙৰীষা ? আপোনাক চিন নোপোৱা কোনোবা দুৰ্ভাগীয়া এই অঞ্চলত আছে নে ? পিছে চান্দ্রদ্য দৰ্শনৰ সুভাগ মোৰ ইতিপূৰ্ব হোৱা নাছিল। ৰাজু, ওলাই আহ পদধূলি লোৱাাঁহি।”

“হ’ব হ’ব—থাওক, বিষাব দৰা।” বামকালীয়ে তেওঁৰ স্বভাৱসিদ্ধ গহীন গম্ভীৰ মাতেৰে সুধিলে, “আপোনাৰ পুত্ৰ ?”

“নহয় মহাশয়, মোৰ ভ্ৰাতৃপুত্ৰ। মোৰ কানন্ঠ সহোদৰৰ পুত্ৰ। তেওঁ লুগো-যানেৰে পিছে পিছে আহি আছে। অন্যান্য আত্ম-কুটুম্বও আহিছে— তেওঁলোকৰ লগত আছে।”

“অ’—। পিছে কন্যাটিনো ক’ৰ ?”

“এয়া—‘পাটমহল’ৰ। পাটমহলৰ লক্ষ্মীকান্ত বানাজিৰ পৌত্ৰী—”

“লক্ষ্মীকান্ত বানাজিৰ পৌত্ৰী ?” বামকালী ইঠাতেই যেন সচেতন হৈ উঠিল, “হয় নেকি ? আপোনালোক নো ক’ৰ ? আপোনাৰ পিতৃদেৱৰ নাম ?”

“আমি বলাগডৰ। পিতৃদেৱৰ নাম স্বৰ্গীষ গংগাধৰ মন্থোপাধ্যায়, পতামহৰ নাম স্বৰ্গীষ গুণধৰ মন্থোপাধ্যায়, মোৰ নাম—”

“হ’ব, আপোনাৰ নামত প্ৰযোজন নাই, তেনেহ’লে—আপোনালোক মন্থুটি কুলীন ? পিছে অচাৰ-আচৰণ যজমান ভট্টাচাৰ্য্যৰ সদৃশ কি ? বাৰু সেই কথা বাদ দিয়ক, আপোনাৰ সৈতে দ্বাৰাৰমান কথা আছে। — ৰা লৈ ওলাইছিল কেতিয়া ?”

‘যজমান ভট্টাচাৰ্য্য’ কথাষাৰত ঈষৎ ক্ষুণ্ণ হৈ দৰাৰ বৰদেউতাক গম্ভীৰভাৱে ক’লে, “আভ্যাসিক শ্ৰাদ্ধৰ পাছত।”

“বুজিলোঁ, পিছে—বেলা কিমান হৈছিল তেতিয়া ?”

“এয়া—এপৰ মানৰ আগতে।”

“অ’—। পাত্ৰৰ কপালৰ চন্দনৰেখা সেই তেতিয়াৰেই নে কি ?”

চন্দনৰেখা। এয়া নো আকৌ কেনে প্ৰশ্ন ?

পাত্ৰৰ বৰদেউতাক বিভিন্ন প্ৰশ্নৰ সম্মুখীন হ’বলৈ প্ৰস্তুত আছিল। কিন্তু পাত্ৰৰ কপালৰ চন্দনৰেখাংকনৰ কাল-নিৰ্ণয়ৰ দৰে অশুদ্ধ প্ৰশ্নৰ বাবে প্ৰস্তুত নাছিল। সেয়েহে তেওঁ হেৰাং মানুহৰ দৰে সুধিলে, “কি নো ?”

“সুদৃষ্টি হৈ ল’ৰাটিৰ কপালত চন্দন লগোবা হৈছিল কেঁতৰা, সেই যাত্ৰাকালতে নে ?”

“হয় হয়, অৱশ্যে অবশ্য।” ল’ৰাটোৰ বৰদেউতাকে উৎসাহৰে ক’লে, “যাত্ৰাকালত তিৰোতাসকলে যেনেকৈ কৰি দিষে তেনেকৈ দিয়া হৈছে, আমাৰ, পৰিষালৰ—বুজিলে নে—তিৰোতাসকল এইবোৰ কামত পাকৈত আৰু নাম-ডাকো যথেষ্ট আছে। জোৰণ দিয়াতে বোলক, আলিখনতে বোলক, নোবনীতে বোলক আৰু দৰা-কইনা সজোৱাৰ কামতে বোলক—”

দোলাখনৰ ভিতৰলৈ চাই চাই ৰামকালী অলপ যেন অন্যমনস্ক হৈ পৰিছিল, ইতিমধ্যে পঞ্চাৎবতী গৰুগাড়ি দুখন কাষ চাপিল। দোলা নমাই থোৱা আৰু আন এখন দোলাৰ আৰোহীৰ লগত বাক্য-বিনিময়ৰ কাণ্ড দেখি অলপ বিব্রতভাবে দৰাৰ দেউতাকো নামি আহি তেওঁলোকৰ ওচৰত থিয় হ’ল।

অন্যমনস্ক ৰামকালীয়ে দীঘলকৈ হুৰুদুৰিষাহ কাটি গহীন মাতেৰে ক’লে, “আপোনাক মই এটি অনুরোধ কৰিছোঁ মদুখাজি ডাঙৰীয়া, আপুনি যাত্ৰা স্থগিত কৰক।”

যাত্ৰা স্থগিত। বিবাহ যাত্ৰা।

পাত্ৰৰ দেউতাক-বৰদেউতাক দুয়ো ঠৰ ল’গিল। এই মানুহজন বলিষা নে চ্যতান? নে কইনাঘৰৰ সৈতে বিবা ধৰণে ঘোৰ শত্ৰুতা আছে?

ইফালে, দোলাভাৰীহঁত ঘামি-জামি তৎহেৰুউৱা যেন হৈছে, টো টোবা ব’দৰ তাপ অসহ্য হৈ উঠিছে। দুয়োখন দোলাৰ দোলাভাৰীহঁতে সিহঁতৰ মাজতে কথা পাতিছে এই বিষয়টোৰ উম ঘাম ল’বলৈ। সিহঁতে ঘনাই এওঁলোকৰ ফালে চাই আছে, কেঁতৰা আকৌ দোলা কঢ়িয়াবলৈ মাতে কি ঠিক।

ঘটনা যে কিবা এটা ঘটিছে, সেই কথা অনুমান কৰি ইতিমধ্যে গৰু-গাড়িৰপৰা এজন মানুহ জাঁপ মাৰি নামি আহিল। এওঁ হ’ল দৰাৰ পেহাক। গাড়িৰ ছৈৰ ভিতৰত থাকি ঘামি-জামি জুৰুলি-জুৰুদুৰি হৈ এনেয়ে তেওঁৰ মন-মিজাজ উগ্ৰ হৈষেই আছিল, এতিয়া যাত্ৰা স্থগিতৰ কথা শুনি তেওঁ তিহঁতহাই উঠি সুদৃষ্টি, “আপুনি নো কোন ডাঙৰীয়া? লগোৱা-জোৱাৰ আৰু ঠাই বিচাৰি নাপালে। শত্ৰুযাত্ৰা কৰি দৰা ওলাইছে, বাটৰ মাজত ৰখাই টোটক-নাটকখন কৰিছে—”

মদুখাজি ভ্ৰাতৃস্বৰ্গে ভনী-জোঁৱাইৰ এইহেন দুৰ্বিনীত বচনত বিচলিত হৈ টপকাই কলে, “আস—গাংগুলা ডাঙৰীয়া, কাক কি কৈছে? এখেত কোন আপুনি জানেনে?”

“থোৱা হৈ থোৱা—এওঁ কোন জানিবলৈ নিবিচাৰোঁ মই। যি আবু-হুৰুদুৰ নজনা মানুহে এইবোৰ আগ-গুৰি নথকা কথা কৈ ফুৰিব পাৰে—”

“কথা নক’বি।” হঠাতে যেন নিমিত্ত বাঘে সাৰ পাই গৰ্জি উঠিল,
“মনে মনে থাক বামুণৰ ঘৰৰ কুম্ভাণ্ড।”

“মুখাৰ্জি!” বাঘৰ পাছত শিয়ালে চিঞৰি ক’লে, “থিয়ৈ থিয়ৈ
অপমানিত হ’বলৈ তোমাৰ পদুতেৰাৰ বিয়াৰ দৰাঘৰীয়া হৈ অহা নাই। এওঁ
চাণৈ তোমাৰ কোনোবা-কনুন্দুৰি বুকুৰ কটুটুম? ঠিক আছে—এওঁক লৈযেই
তেন্তে বিয়া কৰোৱাওঁ, মই আহিলোঁ।”

“আস। কি যে কৰিছে আপুনি গাংগুলী ডাঙৰীয়া, এখেত হ’ল আমাৰ
সাতখন গাঁৱৰ ঘাই-মুৰীয়া, কবিৰাজ চাটাৰিয়া ডাঙৰীয়া। এখেতে নিশ্চযেই
কিবা অনিবাৰ্য্য কাৰণত যাত্ৰা শ্ৰীগতৰ আদেশ—”

“কবিৰাজ চাটাৰিয়া! আঁ!”

গাংগুলীৰ চুৰিঘাৰ পোন্ধ টিলা হৈ পৰিল, তেওঁ চকুৰ পচাৰ নো
পৰোঁতেই আধা বেগেতমান জিভা উলিয়াই, সেই জিভা দাঁতেৰে কামুৰি,
দুমো হাতেৰে কাণ মুছৰি, বয়সৰ মৰ্যাদা পাহৰি দীঘল দি পৰিল।

ৰামকালীয়ে দম্ভবৎ হোবাজনলৈ দৃকপাতমাত্ৰ নকৰি আগৰদৰেই ধীৰ
ভাবে ক’লে, “হয়, অনিবাৰ্য্য কাৰণতেই কৈছোঁ মুখাৰ্জি ডাঙৰীয়া, যাত্ৰা
শ্ৰীগত ৰাখক। নহ’লে আপোনালোকৰ পদুৰ বিবাহযাত্ৰা অকাৰণে শ্ৰীগত
ৰাখিবলৈ কোৱাৰ দৰে অবাচীন মই নহওঁ।”

ডাঙৰজন মুখাৰ্জীয়ে হাত মোহাৰি মোহাৰি ক’লে, “হয় দিঘক—হয়,
সেই কথা আৰু ক’ব লাগিছেনে? মানে হেৰি—লক্ষ্মীকান্ত বানার্জিৰ বংশত
কিবা দোষ—”

“আঃ, মুখাৰ্জি ডাঙৰীয়া, মোক ইমান নীচ বুলি নাভাবিব। মোৰ
বক্তব্য হ’ল—পদুৰ বিবাহ কৰাবলৈ গৈ আপুনি বিপদগ্ৰস্ত হৈ পৰিব।
আপোনাৰ পদু অসুস্থ।”

পদু অসুস্থ! আও। এয়া নো আক’ কি আওপকীয়া কথা! এয়া
দেখোন সাগৰৰপৰা শিল উফাৰ অহাৰ লেখীয়া কথা। এই শিলাঘাতৰ
আশংকা তো নাছিল। কইনাঘৰে কিবা গুণ্ডগোল থাকিব পায়, আৰু এওঁ
নিশ্চয় কইনা পক্ষৰ “বিশেষ হিতৈষী”—মুখাৰ্জি হ’তে এই বুলিয়েই ভাবি
আছিল। কিন্তু সিও নহয়, আদৰ্শতে কি যে বিপৰীত কান্ড!

“পদু অসুস্থ! কোনো কৈছে কবিৰাজ দেউ? এয়া একেবাৰে অসম্ভৱ
কথা কৈছে দেখোন। সম্পূৰ্ণ সুস্থ পদু মোৰ—। উপবাস আৰু ভৰ-
দুপৰৰ তাপত বোধ কৰোঁ দেখাত অলপ শুকান শুকান লাগিছে।” সবুজন
মুখাৰ্জীয়ে কাতৰ কণ্ঠেৰে ক’লে।

“নহয়, শুকান শুকান লগা নাই।” ৰামকালী কবিৰাজে জলদগম্ভীৰ
কণ্ঠেৰে ক’লে, “বৰণ তাৰ বিপৰীতহে। দস্তদৰমত বসুথ যেনহে লাগিছে,

ভালকৈ চাওক। মই দেখা মাত্ৰকৈ মন কৰিছিলোঁ কথাটোলৈ আৰু আপোনাক নিবৃত্ত কৰিবলৈ সংকল্প কৰিয়েইহে এইদৰে বাট ভেটি থিয় হৈছোঁ। ল'ৰাটিৰ গাত মই শিৰঃশূলী-সান্নিপাতিকৰ লক্ষণ দেখা পাইছোঁ। বিবাহ সভালৈ গৈ আপুনি সংকটে পৰিলহে'তেন। ঘৰলৈ উভতি যাওক, কন্যাগৃহলৈ সৰ্ব্বাদ প্ৰেৰণ কৰক।”

দৰাৰ পেহাকে আগৰ বিনম্ৰতা পাহৰি আকোঁ হঠাতে জাঙুৰ খাই উঠিল :

“ভাল লেঠাত পৰিলোঁ দেখোন। আজি বিয়া, ৰাতিৰ প্ৰথম প্ৰহৰত লগন, এতিয়া ল'ৰাক ঘৰলৈ ওভতাই লৈ যাম, আৰু পাছত কইনাঘৰলৈ সৰ্ব্বাদ পঠাম অসুস্থ বুলি? ল'ৰা-ধেমালি পাইছে নেকি? আপুনি যে কইনাপক্ষৰ এজন ডাঙৰ হিতৈষী সেই কথাত সন্দেহ নাই।”

ৰামকালীৰ গৌৰ মূখ ব'দৰ তাপত এনেয়ে টিকিটিকীয়া ৰঙা হৈ পৰিছিল, এইবাৰ ভোঁ ভোঁ কৰে জ্বলা অগ্নিৰ দৰে হৈ পৰিল। তথাপি উত্তোজিত হৈ নুঠিল।

তাছিল্যৰে সৈতে গাংগুলীৰ প্ৰতি কটাক্ষ কৰি ক'লে, “ও”, ঠিকেই কৈছে, বিশেষ হিতৈষী। লক্ষ্মীকান্ত বন্দ্যোপাধ্যায় ডাঙৰীয়া মোৰ মোমাইদেউৰ সহপাঠী, পিতৃতুল্য। তেওঁৰ নাতিয়েকজনী বিবাহৰ ৰাতিয়েই বিধবা হোৱাটো মোৰ মনঃপূত হ'ব নোবাৰে।”

নিৰ্মল নিমেষ আকাশৰপৰা যেন বজ্ৰপাত হ'ল। কেনে সৰ্বনশীয়া কুলক্ষণীয়া কথা।

এয়া অভিশাপ—

নে অপ্ৰকৃতিস্থ মস্তিষ্কৰ প্ৰলাপ?

মুখাৰ্জি'হ'তে ডিঙিৰ লগুণ হাতেৰে খামুচি ধৰি হাহাকাৰ কৰি উঠিল।

ৰামকালী যেন স্থিৰ বিস্কম্প দীপশিখা,—কঠিনহৃদয় বিচাৰকে অপৰাধীক মৃত্যুদণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰিও যেনেকৈ স্থিৰ থাকে, তেনেকৈ অচল অটল স্থিৰ হৈ থিয় দি থাকিল।

অভিসমপাত দিবলৈ নহ'ল।

হাতৰপৰা লগুণ এৰি দি মুখাৰ্জি'হ'ত কান্দি উঠিল :

“কি নো কৈছে কবিৰাজ দেউ?”

“মই কি কৰিম কওক, মই আপোনালোকৰ মুখৰ আগতে এনেকৈ স্পষ্টকৈ ক'বলৈ বিচৰা নাছিলোঁ, আপোনালোকেই কোৱালে। শুনক, যদি অহিত নিচিন্তে, এতিয়াও পুত্ৰক তাৰ জননীৰ ওচৰলৈ লৈ যাওক। মই স্পষ্ট দেখা পাইছোঁ স্বয়ং 'কাল' তাৰ শিৰোদেশত সমুদ্ৰপাশ্ৰিত। অধিক বাক্যব্যয়েৰে আৰু সময়ৰ অপচয় নকৰিব, তদুপৰি আপোনালোক উদ্ভৱল হ'লে পুত্ৰও বিহবল হৈ পৰিব।”

কিন্তু মৃধাজিহ'তো তেজ-মণ্ডহৰ মানুহহে ।

তেওঁলোকৰ মনও বিশ্বাস-অবিশ্বাসেৰে তৈয়াৰী ।

যিটি ল'ৰা এতিয়াও এইখন দোলাৰ ভিতৰত থমথমকৈ বহি আছে, ইয়াত কি হৈছে-নহৈছে মাজে মাজে ডিঙি মেলি মেলি চাই আছে, যিটি বালকৰ কপালত এতিয়াও চন্দনৰ বেখা জাজৱল্যমান, আৰু কণ্ঠশোভিত মালাৰপৰা স্দগন্ধ আমোলমোলাইছে—সেই ল'ৰাটিৰ শিৰোপৰি কালফুৰা থিয় হৈছেহি বদলি সামান্য এজন মানুহৰ কথাত পতিয়ন যাব লাগিব ? আৰু সেই কথা সাৰোগত কৰি এজন নিৰীহ ভদ্ৰলোকক মৰণান্তক সৰ্বনাশৰ গহনৰলৈ নিক্ষেপ কৰি মৃত্যুৰ দৰে 'যাত্ৰা-কৰা' দৰাক লৈ উভতি যাব ? বানাজিহ'তৰ অবস্থা কি হ'ব ? কন্যা ঞ্চটালগ্না হোৱাটো বাৰু মৃত্যুতকৈ কমনে ?

হ'বই নোৱাৰে ।

ওহঁ ।

ই অসম্ভৱ ।

এয়া নিশ্চয় কিবা চক্ৰান্ত ।

হযতো এই চাটাজিহ'ৰ লগত লক্ষীকান্ত বানাজিহ'ৰ কিবা শত্ৰুতা আছে, নহ'লে এই মানুহজন । আচলতে বামকালী কবিৰাজেই নহয় ।

এওঁ নিশ্চয় কোনোবা আমঠ বামুণ ।

তথাপি এই ব্যক্তিত্বৰ প্ৰভাৱৰ আগত সকলো কথাত কিবা যেন আউল লাগি যায় ।

আৰু সন্তান সম্পৰ্কে ইমান কঠোৰ অভিশাপসদৃশ কথা !

সৰুজন মৃধাজিহ'য়ে এবাৰ অদৰ্শবতী' দোলাখনলৈ চাই বৃদ্ধশ্বাস কণ্ঠেৰে ক'লে, “মই—মই কিন্তু অসুস্থতাৰ কোনো লক্ষণ দেখা পোৱা নাই কবিৰাজদেউ !”

বামকালীয়ে বিষাদব্যঞ্জক হাঁহি মাৰি ক'লে, “দেখা পোৱাহে'তেন মোৰ সৈতে আপোনাৰ কোনো প্ৰভেদেই নাথাকিলহে'তেন, মৃধাজিহ' ডাঙৰীয়া । আহক, এই ফালে কাষ চাপি আহক ।—ল'ৰাটিৰ কপালৰ চন্দনৰেখালৈ চাওক । চন্দন এতিয়াই ঘ'হা যেন লগা নাইনে ? এইমাত্ৰ ঘ'হা চন্দনৰ দৰেই আদ্ৰ । অথচ আপোনালোকে কৈছে যে এপৰৰ আগতে চন্দন ঘ'হা হৈছিল । তেনেস্থলত চন্দন এতিয়া শুকাই খৰখৰীয়া হোৱাৰ কথা । নাই হোৱা । কিন্তুো গুপ্ত সান্নিপাতিকেৰে সৰ্বশৰীৰ বসস্থ হৈ উঠিছে—”

“এলৈ কথা !”

হঠাতে দৰাৰ বৰ-দেউতাক হোহোৱাই হাঁহি উঠিল, “কবিৰাজদেউ,

গ'ল, পোৱাতী বৈশীষেকজনী, ভাই যে যাত্ৰাকালত গিৰিয়েকক এবাৰ
জুৰেপৰা চকুৰেও চাবলৈ নাপালে, এইবোৰ কথা-কান্দ বৰ ভাল হ'লনে ?”

ইতিমধ্যে বেৰৰ সিফালৰ দূৱাৰেদি সোমাই আহি মোক্ষদা যে কোঁতয়া
আহি থিয় হৈছিল আৰু এই আলোচনাৰ শেষাংশ শুনি আছিলহি, কোনেও
গমেই পোৱা নাছিল। মোক্ষদাৰ কাপোৰ অঠুৰ ওপৰলৈ কোঁচোৱা, কান্ধৰ
ওপৰত গামোচা অৰ্থাৎ মোক্ষদা গা ধুবলৈ ওলাইছে। অৱশ্যে গা ধুবলৈ
ওলোৱা বুলিযেই যে তেওঁ ঘৰৰ এই ‘ভিতৰ-চ’ৰা’ৰ অৰ্থাৎ শোৱা-ঘৰৰ
মাজিয়া পালেহিহেঁতেন তেনে নহয়, পিছে আজিৰ কথা বেলেগ। আজিৰ
দিনটোৰ উত্তেজনাৰ মাজত ইমান মৰণ-জীৱন গিৰান কৰিলে নচলে, আজি
মাৰ্গিলে ঘাটত দুই-এটা জোবোৰা মাৰি আকৌ ডাঙৰ পুখুৰীলৈ যাব ভালকৈ
গা ধুবলৈ। কিন্তু আজি ইহঁতৰ এই মেলত ভাগ লোৱাটো দৰকাৰ।

মোক্ষদাই সৰু ননন্দীৰ কথাখিনি শুনিছিল আৰু তাৰেপৰাই গোটেই
নাটকখন অনুধাৱন কৰিব পাৰিছিল। সেইদেখি তেওঁ তিনি আঙুলিৰে
খুঁপি খুঁপি খানিকমান আগুৱাই আহি ক'লে, “কি ক'লা সৰু বোৱাৰী, কি
ক'লা ? আকৌ এবাৰ কোবাহোন শুনো ?”

শিৱজয়াই অৱশ্যে আৰু এবাৰ নক'লে, মাত্ৰ ওৰণিখন টানি লৈ মুখখন
ঘূৰালে।

মোক্ষদাই কাঠ-হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, “নক'লেও অৱশ্যে হ'ব, কাণত
সোমালেই সৰুলো। পিছে মই ভাবি আছোঁ সৰু বোৱাৰী, তুমি নো ইমান
ডাঙৰ ভট্টাচাৰ্য্য হৈ উঠিলা কাহানিৰপৰা ? যাত্ৰাকালত আমাৰ বাসুদেৱ,
পৰিবাৰৰ সৈতে দেখাদেখি নহ'ল বুলি তুমি শোকে-বেজাৰে আই ধৰু বাই
ধৰু কৰিছা। বোলোঁ আইধৰতকৈ বাইধৰ চাৰ নহ'লনে ? কলিত নো আৰু
কিমান পুইগ হ'ব ? চাৰিকাল গৈ গৈ কলিৰ এতিয়া ভৰপক। শূভ
কামলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে মানুহে ঠাকুৰ-দেৱতাৰ পট চাইহে ওলায়, গুৰুজনৰ
চৰণ দৰ্শন কৰি ওলায়—তিনিকাল গৈ একালত লাগিল—আমি এলাই-
জাবৰী এলাবাদুহঁতে এই কথাই জানি আহিছোঁ অতকাল ধৰি। পৰিবাৰৰ
বদন দৰ্শন নকৰাকৈ ওলালে জাতি ৰাঘ, এইহেন কথা তোমাৰে পৰাই পঞ্চম
শুনিলোঁ সৰুবোৱাৰী।”

শিৱজয়াই ননদক ভয় কৰে সঁচা, সেই বুলি ইমানবোৰ মানুহৰ আগতে
দেখদেখকৈ হাৰি যাবলৈকো মন নগ'ল, সেয়েহে মূখৰ ওপৰতে আকৌ উস্তৰ
দিলে, “মই বাসুদেৱ কথা নাই কোৱা সৰু ননন্দী, বৰ নাতি-বোৱাৰীৰ কথাহে
কৈছিলোঁ। অভাগীয়ে নাজানিলে নুশুনিলে—অকস্মাতে শিৰে হৈল সৰ্পাঘাত,
নিজৰ মানুহজন নিজৰ হৈ থাকোঁতে শেষ বাৰৰ বাবেও চাবলৈ নাপালে,
—সেই কথাৰে কৈ আছিলোঁ।”

হঠাৎ মোক্ষদাই খিলখিলাই হাঁহি দিলে, “বোলোঁ অ' সৰু বোৱাৰী, ঘৰ ম'চি দূৱাৰত লেচা থৈ লাভ নো কি ? যাতাৰা গানৰ পালা ৰচাচোন ! সেইসুতাই ফকৰা ৰচিলে, তুমিয়েই বা পিছ পৰি থাকা কেলেই ? তোমালোকৰ মতি-বুদ্ধিৰ যি চিন-পৰিচয় পালোঁ, এয়া আৰু গিৰস্তম্বৰৰ ঘুইগা নহয় । তুমি ঘুগুদলীয়ে চাৰিকাল গৈ একালত ভৰি দিছা, সেইবোৰ কথা ক'বলৈ লাজ নালাগিলনে তোমাৰ ? পৈষেৰটো জানে মোবা-লাডু, যে অকলেই গোটেইটো নাখালে পেট নভৰে, ভাগ হৈ গ'লেই ভদীয়া চৰুটো হ'ব ? ছি ছি ছিঃ ! এজন মানুহক কিমান ডাঙৰ অতন্তৰৰ পৰা উদ্ধাৰ কাৰবলৈ উধতুৱা হৈ ওলাই গ'ল ৰামকালী,—আৰু তাৰ কাইয়াৰ এওঁলোকে বেদ-ব্যখ্যান উলিয়াইছে !”

বমসে ডাঙৰহ'তব এই বাক্যস্বৰ মাজত সতাই তথা লাগি চাই আছিল, মোক্ষদাৰ মন্থ জাপ নোঁ যাওঁতেই হঠাৎ আইতাকৰ কাষৰ পৰা “আঁতৰি আহি কৈ দিলে, “সৰু আইতাই ঠিকেই কৈছে পেহী আইতা । দেউতাৰ নিসন্দেহে একেবাৰে অনিষাষ হৈছে !”

দেউতাকৰ অন্যায ।

সন্দেহৰো থল নাই, নিসন্দেহে ।

চোতালত বজ্জপাত হ'ল নৈকি ।

কলিকাল শেষ হৈ প্ৰলয়ৰ আগজাননী ?

আঁচল জুৰুবিয়াই লৰাই-চৰাই তলৰ পানী ওপৰ আৰু ওপৰৰ পানী তল কৰি কৰি সিহঁতে গৰম পানী শীতল কৰি আছিল। বেলি লহিয়ালে, তথাপি পদুখুৰীৰ পানী বকবকাই উতলি আছে যেন। এই পানীত নামি জোবোৰা মাৰিলে দেহ শীতল হোৱাৰ সলনি জ্বলন-পোষণ হয়, তথাপি পানীৰ আকৰ্ষণ প্ৰবল আকৰ্ষণ, সেয়েহে বেলিযে ভাটী দিয়াৰ লগে লগে চুৰুৰিৰ ছোৱালীহঁত জপং জপংকৈ পানীত পৰে।

চাটামি-পদুখুৰীৰ পানী 'তোল বোকা ঘোল'কৈ ঘোদালি আছিল পদুগা টোঁপ পদুটি খেঁদি প্ৰমদু ছোৱালীহঁতে। সিহঁতে ভাবিছে সত্য কিম্ব এতিয়াও ওলোবাহি নাই, আৰু অনুপস্থিত সত্যৰ সন্তুষ্টিৰ অৰ্থেহে বোধ হয় পানী শীতলীকৰণৰ অভিযান ইমান খৰতকাঁয়াকৈ কৰি আছে। সত্য হ'ল সিহঁতৰ প্ৰাণৰ পুতলী।

সত্যবতী এই ছোৱালীমথাৰ কেবল দলনেগ্ৰীয়েই জানো ?

ঈশ্বৰেহে ক'ব পাৰিব কোন গুণেৰে সত্য সকলোটিৰ হৃদয়নেগ্ৰীও। 'সত্য-বিহীন' খেল-ধোমালি সিহঁতৰ মানত 'শিবহীন দক্ষযজ্ঞ'। পদুখুৰীত জপিম্বাজপিব ক্ষেত্ৰত সত্যেই অগ্ৰণী। সেয়েহে সিহঁতে সেই উতলা পানী তল-ওপৰ কৰি থাকোঁতে পৰস্পৰক সূচিছিল : 'সইন্তৰ কি হ'ল ও ?' 'ঘৰতো নাই দেখোন।' 'ঠিক সময়ত ওলোবাহি বুলি কৈছিল মোক।' বাৰীতে ক'বাত ঘূৰি ফুৰিছে নেকি এতিয়াও ?' 'খেং, অকলে অকলে জানো বাৰীত ঘূৰি ফুৰিব।' 'আবিষে ছোৱালী, ভয় ডৰ নাইনে ?' 'ভয় ? ডৰ ? সত্যৰ আক' ভয় কিহব ? চাৰি—তাই শহুৰৰ ঘৰলৈ গৈ পেহী-শাহুৱেককো ভয় নকৰিব।' 'অসম্ভৱ নহয়, তাই যিহে ছোৱালী।'

সত্য যে তাইৰ সকলো সখী-সংগিনীহঁতৰ প্ৰাণৰ দেবী, তাৰ ঘাই কথা বোধ হয় সত্যৰ এই নিভীকতা। যি গুণ, যি সাহস নিজৰ মাজত নাই, সেই গুণ সেই সাহস আনৰ মাজত দেখা পালে মদুখু ছোৱালীটো মানুহৰ স্বভাৱধৰ্ম। নিভীকতাৰ বাহিৰেও সত্যৰ আৰু কত গুণ আছে। খেলা-ধলাৰ বিষয়ত সত্যৰ উদ্ভাবনী শক্তি অতুলনীয়, গাৰ বল আৰু কৌশল দুয়োটাই আনৰ তুলনাত এশগুণ বেছি। বিৰাট এডোখৰ কটা গা-গছ বছৰি বাৰিখ অকলে টানি অনাটো সত্যৱতীৰ পক্ষে মূঠেই অসম্ভৱ নহয়,

আকৌ সেই গা-গছডোখৰক বগবাই বগবাই পদুখৰীৰ পানীত পেলাই ছুৰ কৰাটোও সত্যৰ কৌশলেইহে ঢুকি পায়।

তাৰোপৰি ফকৰা ৰচা ! ফকৰা ৰচাৰ পাছৰ পৰা চুবুৰীৰ গোটেইজাক ল'ৰা-ছোৱালীষেই সত্যৰ পিছে পিছে ফুৰা হৈছে।

সেইজনী সত্যৰ কাৰণে সিহঁতে পানী শীতল কৰিব—এয়া নো কিবা ডাঙৰ কথা হ'লনে ? কিন্তু সত্যই নো ইমান পলম কৰিছে কিয় ? ইপিনে ইহঁতৰ সময়ো উৰালি আহিছে। আইতাক-পেহীয়েকহঁতে এবাৰ চৈতন্য পাই বিচাৰি ফুৰিলেই 'আখ্যা' পৰিল।

পিছে ঠিক এই সময়ছোবাই হেনো অভিভাবিকা সকলে কিণ্ডি৭ দিবানিদ্ৰা ঘোৱাৰ সময়, সেইদেখিহে ইহঁতৰ এই অবাধ স্বাধীনতা। ওঁ, এই ভাটীবেলাতেহে গৃহিণীহঁতে অলপ ঘোঁৰা-বাগৰ দিব পাৰে। গোটেই বছৰ ধৰি নোৱাৰে, (মাইকী মানুহে দিনত ঘুমটি মৰাৰ দৰে কদলক্ষণীয়া বিষয় বিশ্ব-সংসাৰত আৰম্ভ থাকিব পাৰেনে ?), নিতান্ত এই আমৰ দিনকেইটা।

আমৰ যে 'বাগী' আছে। গৃহিণীহঁতে কয় 'আমৰ মদ'।

আম খোৱা বা নোখোৱা, এই আমৰ বতৰত শৰীৰ গেৰো-গেঁথো লাগিবই। অৱশ্যে নোখোৱাৰ প্ৰশ্নই নুঠে। আম-ক'ঠাল নো নাখায় কোনে ? হবু ভট্টৰ মাকৰ দৰে আম-হেন বস্তুক জগন্নাথৰ নামত উছৰ্গা কৰিব পাৰে কোনে ? হবু ভট্টাচাৰ্যৰ মাকে তেওজবৌলি শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ গৈ এই কান্ড কৰি আহিল। 'ক্ষেত্ৰ কৰা'ৰ পাছত জগন্নাথক ফল অৰ্পণ কৰিব লাগে বাবে আম ফলটোকে দি থৈ আহিছে। মনৰ খেদত সেইবাৰ হবু ভট্টই আমৰ বাৰী বেচি দিবলৈ ওলাইছিল, কৈছিল, 'মাৰ ভোগতে নালাগিল যদি আমৰ বাৰীত নো মোৰ দৰকাৰ কিহলৈ ?' পিছে ভট্টৰ মাকে পুতেকক হাতত ধৰি বদুজাই-ববাই শাতি কৰিছিল, কৈছিল, 'বোপা, চিৰাটিকাল ধৰি থাই থাকিলোঁ, তথাপি খোৱাৰ লালচ নুগুড়ে, সেই দেখি কওঁ, যিটো দইবাত ইমান আসক্তি, সেই দইবাহে জগৰনাথক উচ্ছুগুগা কৰিম। সেই বদুলি তই বাগানখনকে উছন কৰিবি নে ? ল'ছালীহঁতে নাখাব নেকি ?'

ল'ৰা-ছোৱালী বদুতা-ডেকা সকলো আমৰ ভক্ত। আমৰ বতৰত দিনো একুৰি ডেৰকুৰি আম খোৱা কোনো কথাই নহয়।

অৱশ্যে আম সেইবদুলি সকলোৱে নাখায়। অৰ্থাৎ খাবলৈ নাপায়।

পৰিষাল এটাত সদস্যসকলৰ শ্ৰেণীৰ হিচাপ মতেই আমৰো শ্ৰেণী ভাগ কৰা হয়। ঘৰখনৰ মূখ্যমালসকলৰ নৈবেদ্যৰ বাবে লাগে 'ষোৰ কলম' গোলাপখাছ, ক্ষীৰসাপতি, নৰাধিপচন্দ, বাদশ্বাভোগ, ঢাউছ ফজলি ইত্যাদি, গৃহিণীসকলৰ ভোগৰ বাবে আছতীয়াটকৈ ধৈ দিয়া হয় পেলাবামুদুলি, বেলসুৱাসী, কাশীৰ চেনি, সেন্দূৰ মেঘ।

আব্দ জীষাৰী-বোৱাৰী ল'ৰা-ছোৱালীহঁতৰ ভাগ্যত মিলে 'বাৰ্শ' আয়। এপাচি নহ'লে যাৰ নহ য, দ'মে দ'মে নাথালে যাৰ হাবিয়াস নুগুচে সিহঁতক 'বাৰ্শ'ৰ আমৰ বাহিৰে আব্দ নো কি আম দিয়া হ'ব ? ঘৰত থকা পাচিয়ে পাচিয়ে আম খাযো সিহঁতৰ জানো হে'পাহ নপলাষ ? জলপান খাওঁতে ইচ্ছামতে পাষ আব্দ খায, কিমনো গৃহিণীসকলে প্ৰকৃতিৰ দাক্ষিণ্য এই সময় ছোৱাত মূৰ্দ্ধি ভজাৰ পৰ্বৰপৰা কিঞ্চিত্ বেহাই লয়। কিন্তু তথাপি, ঘৰত 'মধুকদলকদলি' আমৰ পাহাৰ শেষ কৰি সিহঁতে তেতিয়াই আকৌ 'বোৱাৰী পলোৱা' বা 'বান্দৰ ভেৰাচেকা' আমৰ বাৰীলৈ লৰ ধৰে। তেঁতেলীতকৈও সাত-চাৰ টেঙা সেই আমবোৰ খোৱাৰ সহজ সহায় হ'ল মূৰ্দ্ধিয়ে মূৰ্দ্ধিয়ে নিমখ। অৱশ্যে অতি তুচ্ছ হ'লও নিমখ সংগ্ৰহ কৰাটো বালকবাহিনীৰ পক্ষে বৰ উজ্জ্বল নহয়, কিমনো এই বস্তুটিৰ ভঁৰাল হ'ল বান্ধনি ঘৰতহে। আব্দ-বান্ধনি ঘৰ হ'ল গৃহিণীহঁতৰ খাচমহল। আব্দ এই গৃহিণীহঁত হ'ল একেবাৰে সহানুভূতিহীনতাৰ প্ৰতীক। ল'ৰা-ছোৱালীহঁতৰ যিকোনো কথাতে তেওঁলোক সদায় খড়্গহস্ত। নিমখ এজেবা খুজিলে প্ৰথমে যে খেদা মাৰিব সেই কথা খাটাং। পিছে ল'ৰা-ছোৱালীহঁতৰ এটা কথাত ভাগ্য ভাল যে সিহঁত প্ৰায় সময়তে তেওঁলোকৰ মানত অপ্ৰত্যাশা, গতিকে মৰিয়াললৈ খেদি আহিলেও মাৰিব নোৱাৰে। তাৰ পাছত বিভিন্নভাৱে কাৰো-কাকুতি, খাৰ্চনি-লোৰ্চনি ধৰাৰ পাছত নিমখ অলপমান দিযে, যদিও দিব সোণৰ ওজনৰ জোখাৰে। দিব—আব্দ লগতে ক'ব, “আকৌ সেই টেঙা আমসোপা গিলিবিগৈ, নহয় ? ঘৰত ইমানকৈ খায়ো তহঁতৰ হে'পাহ নপলাষ। কি মৰ-খক্ হৈছে অ' তহঁতৰ ? কি যে নাও-পেটা হৈছ। মাৰিবি মাৰিবি—তেজ-হাগনি হৈ মাৰিবি। আটাইমুখা একেলগে 'মনসাৰ থান'লৈ যাবি বদলিয়েই পাপীহঁত একেলগ হৈছ।”

গালি নোখোৱাকৈ নিমখ ? সেই কথা সিহঁতৰ কল্পনায়ো ঢুকি নোপোৱা কথা।

সতাই আগতে চৰণ মূৰ্দ্ধীৰ দোকানৰপৰা ভালোখনি যোগাৰ কৰি আনিব পাৰিছিল যদিও ইদানীক অৰ্থাৎ উঠন হোৱাৰ পাছৰপৰা গেলা মালৰ দোকানলৈ গৈ নিমখ খুজিবলৈ লাজ কৰা হ'ল তাই। বৰ বেছি আঁতৰত থিয় হৈ নিচেই সৰু ল'ৰা বা ছোৱালীক উচটাই পঠায়।

কবিৰাজৰ জীয়েক হোৱা বাবে সমাজখনত সত্যৰ অলপ প্ৰতিষ্ঠা আছে। সেই প্ৰতিষ্ঠাৰ মৰ্যাদা ৰাখিব নালাগিবনে ? আজি দুপৰীয়াও আমৰ বাৰীলৈ সত্য গৈছিল, তাৰ পাছত এসময়ত ঘৰলৈ গুচি আহিল।

খেদি অলপ কল্পনা-প্ৰবণ, সেয়েহে তাই ক'লে, “সত্যৰ শহুৰেকৰ স্বৰূপৰা কোনোবা আহিল নেকি ?”

“ধেং ! শহুৰৰ ঘৰৰপৰা এনেষে কোনোবা আহিব কিম্ব ? আৰু আহিলেওবা, সত্যৰ সৈতে তানো কি দৰকাৰ ? কোনোবা আহিলেও চণ্ডী মণ্ডপতেহে বহিব ।”

হঠাতে পদাৰ্থটি চিঞৰি উঠিল, “আহিল, আহি গ’ল ।”

“আহিল ? বাচিলোঁ, জীৱ ঘূৰাই পালোঁ ।”

“ইমান পলম হ’ল যে সইন্ত ? আমি সেই অৰ্থনিৰেপৰাই পানী ঠাণ্ডা কৰি আছোঁ ।”

সত্যই কোনো উত্তৰ নিদিয়াকৈ গম্ভীৰভাবে ঘাটৰ ভগা চিৰিৰে সাবধানে পানীলৈ নামি গ’ল।

“কি অ’ সইন্ত, মূখত মাত নোহোবা হৈছ যে তোৰ । অ’ আই—ইমান ভেমেষ্ট জুৰিছ কেলেই ও ?”

সত্যই এমোকোৰা পানী লৈ কুলকুলিয়াই মূখ ভেঙুচাই ক’লে, “ভেমেষ্ট জুৰিৰিলোঁ আক’ কোঁতৰা অ’ ? লোকৰ ৰীতি-পৰিকীৰ্তি দেখি বিকচিনা লাগি গৈছে ।”

“কিম্ব কিম্ব ? কাক দেখি ? কাৰ কথানো কৈছ ।”

সত্যই জুৰিল-পাকি উঠি ক’লে, “কৈছোঁ আমাৰ জটাদাৰ ঘৈণীয়েকৰ কথা । ছেং ! মাইকীজাতিৰ কলংক ।”

সত্যৰ বয়স নবছৰ, এতেকে সত্যই এনে ধৰণৰ কথা ক’ব নোৱাৰিব, তাইৰ পক্ষে এইবোৰ কোৱা অসম্ভৱ বুলি ভবাৰ কাৰণ নাই । অকল সত্য কিম্ব—নিতান্ত হাবাং আজলী ছোবালীহঁতৰ বাহিৰে, সেই আমোলৰ আঠ-ন বছৰীয়া ছোৱালীহঁত বাক্য-বচনৰ ক্ষেত্ৰত পাৰ্গতেই আছিল । নহ’বইবা কিম্ব ? চাৰি বছৰ বয়সত ভাৰি দিয়াৰেপৰাই ছোবালীহঁতক আনৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ তালিম দিয়া হৈছিল, আৰু ছোৱালীহঁতৰ ঘূৰা-ফুৰাৰ ক্ষেত্ৰ নিৰ্বাচন কৰা হৈছিল আদ-বুঢ়ী তিৰোতাসকলৰ মাজত । এই ‘শিশুহঁত’ৰ আগত তেওঁলোকে অবাধে আৰু আবুৰ নামানি যিকোনো কথাৰ বকলা মেলিছিল ।

গতিকে—সত্যই যদি কোনোবাজনীৰ ওপৰত ক্ৰুদ্ধ হৈ তাইক ‘মাইকী-জাতিৰ কলংক’ বুলি কয়, সেই কথাত আচৰিত হ’বলগীয়া একো নাই ।

পদুগাই টপৰাই সূৰিধলে, “কিম্ব কিম্ব ? কি হ’ল ক’চোন ?”

“যমেষ্টে জানে ।” এই বুলি কৈ পোনতে অলপপৰলৈ যমৰ ওপৰত কোৱাৰ দায়িত্ব দি থৈ তাৰ পাছত সত্যই মূখ ফালি তীখা দিবলৈ ধৰিলে, “মই আৰু জনমতো তাইৰ মূখদৰ্শন নকৰোঁ । ছি ছিঃ ! গৈছিলোঁ, বোলোঁ—আস । গিৰিয়েক-শাহুয়েকৰ ভগ্নতে তাই বেমাৰত দৰব পালিও খাব নোৱাৰে, তাইৰ অৱস্থা বা কি চাই আহোঁগৈ । সবুপেহী তাৰকেম্বৰলৈ

যোৱা শূন্য মন-চিত্ত ভালেই লাগি আছিল। গৈ—তা'পাছত যি দেখিলো—
—ছি ছি ছিঃ। কি যে অসং বাসনা!”

ছোৱালীহঁতে শৰ্ণকিত দৃষ্টিৰে চাই ব'ল, সতাইবা কেনে ভয়াবহ কাহিনী
উদ্ঘাটন কৰে।

কেৱল পুণ্যইহে ভষে ভস্মে সন্ধানিলে, “কি দেখিলি অ?”

“কি দেখিলো? ক'লে পতিযাৰি জানো? গৈ দেখো জাটাদাদা ঘৰতে
বহি আছে, আৰু নবোৱে তাক পাণ-তামোল সজাই দিছে আৰু হাঁহ-মাতি
ৰং-ৰহইচ কৰিছে।”

“জাটাদাদা?” খেদি প'দটি টেপি আটাইকেইজনীয়ে একেলগে কৈ উঠিল,
“অ হৰি। এই কথাতে নো তোৰ ইমান খং উঠিলনে? শাহুৱেক ঘৰত নাই
বুলিহে ইমান খামীডাঠ হৈছিল তাইৰ।”

“সেই বুলি পাণ-তামোল সজাই দিব? হাঁহ-খিকন্দালি কৰিব?”
খঙে সত্যৰ চুলিৰ আগ পালেগৈ।

পুণ্যই এইবাৰ আৰু ভষ খালে। তথাপি ক'লে, “হওক তেও—আন
কোনোবা তো নহয় তো, নিজৰ গিৰিষেকটোহে—”

“নিজৰ গিৰিষেক?” সতাই দুবাৰমান মূখখন কুলকুলিয়াই ক'লে,
“বাঢ়নীৰে কোবাও” এ'ন গিৰিষেকৰ মূখত। ষিটো গিৰিষেকে গোৰ মাৰি
যমৰ দক্ষিণ দুৱাৰলৈ পঠায় তাৰ লগত বহি আকৌ ৰং-ৰহইচ। ডিঙিত কলহ
বাশ্চি নমৰে কেলেই? নে চিপজৰী পোৱা নাই? মোক কি ক'লে জান?
ক'লে—মোৰ পৈষে মোকহে মৰিয়ালে, তোমাক মৰিযাবলৈ যোবা নাই নহয়
ননন্দী? তেনেহ'লে নো তোমাৰ গাত কিহৰ পোৰণি উঠিল যে ফকৰা গাই
জোকাই ফুৰিছা? তা'পাছতো মই আৰু তাইৰ মূখ চাই থাকিমনে?”

সতাই তাইৰ শাড়ীৰ আঁচল সোলোকাই পানীৰ ওপৰত জোৰে জোৰে
আছাৰিবলৈ ধৰিলে। সখীবাহিনী অলপ বিপদত পৰিল।

সিহঁতে অভিযুক্ত আচামীক বৰ বোঁছ দৰ্শিব নোৱাৰে, কিয়নো স্বামীয়ে
এদিন এবাৰ দৰনি-পিটা দিলে বুলিয়েই যে জীৱনতো আৰু সেই স্বামীলৈ
পাণ-তামোলৰ বটাটো আগবঢ়াই দিব মোবাৰিব, এনে কঠোৰ ক্ষমাহীন
মনোভাৱ ইহঁতৰ পক্ষে আশঙ্ক কৰা টান। আৰু ওপজাৰেপৰাই ইহঁতে
শূন্য আহিছে ‘কটাৰী চিকুণ শিলে, তিবোতা চিকুণ কিলে’। গতিকে—
—জটাৰ অনায়াস জোখ-মাখ লোবাটোও ইহঁতৰ পক্ষে অসম্ভব। অথচ
সত্যৰ কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰিব নোবাৰি, সত্যৰ কথাত হয়ভৰ নিদিলে
নহয়।

কিস্ত—কিস্ত সেয়া নো কি? কি। কিহৰ শব্দ?

হঠাতেই বোধহয় সিহঁতৰ এই বিপদত মধুসূদনে বন্ধা কৰিলে।

পদ্মখুৰীৰ পাৰৰ বাটৰ কাষত তালগছৰ শাৰীৰ সিমালে যেন ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ শব্দ উঠিল।

ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ শব্দ নহ'ব নে? কোন আহিল ঘোঁৰাত উঠি?

পদ্ম্য ততাত্ত্বকৃতাকৈ পদ্মখুৰীৰ পাৰলৈ উঠি আহিল আৰু থিতাতেই মৰি-পৰি আকৌ ঘূৰি আহি চিঞৰি ক'লে, “হেই সইন্ত, মাজুদাদা!”

মাজুদাদা। অৰ্থাৎ ৰামকালী।

সতাই বিশ্বাস নকৰি মদুখ ভেঙুচালি কৰি ক'লে, “সপোন দেখিছ নেকি? দেউতা জীৰাটলৈ নাই যোৱা জানো?”

“আহা-হা। গৈছিল হয়, কিন্তু তাত নিগাজীকৈ থাকিব বুলি যোৱা নাছিল নহয়? উভতি নাইব কিয়?”

ইতিমধ্যে ঘোঁৰাৰ খুৰাৰ শব্দ এবাৰ অলপ ওচৰ চাপি আহিল কিন্তু ক্ৰমাত আকৌ আঁতৰি গ'ল।

সতাই ডিঙি মেলি এবাৰ চাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, তাৰ পাছত নিৰ্মল্ভ ভাৱে ক'লে, “তোমাৰ বন্ধিও যে। দেউতাই ঘোঁৰাত উঠি জীৰাটলৈ গৈছিল নেকি? নে দোলাখনেই মাজবাটতে ঘোঁৰা হৈ গ'ল?”

দোলা। ঠিকেই তো। পদ্ম্যই দোধোৰ-মোৰত পৰি ক'লে, “মই কিন্তু অলপ আগতে মাজুদাদা আৰু মাজুদাদাৰ ঘোঁৰাটোক দেখা পাইছিলোঁ। ঘৰৰ ফালেই গৈছিল দেখোন।”

গৈছিল হয়। তেন্তে জীৰাটৰ সেই ৰোগীৰ হঠাৎ যোৱা-থোৱা অৱস্থা হ'ল নেকি? সেয়েহে হঠাৎ কিবা অৰ্য্যৰ্ণ ঔষধৰ দৰকাৰ হ'ল—যাৰ বাবে দোলা এৰি ঘোঁৰাত উঠি উধাতু খাই আহিবলগীয়া হৈছে কবিৰাজ ৰামকালী?

খোঁদিয়ে ক'লে, “যিযেই কি নহ'ক সইন্ত, তই ঘৰলৈ যাগৈ যা। কবিৰাজ বৰিপতাৰ বাহিৰে এই গাঁৱত আৰু কোনে নো ঘোঁৰাত উঠিব?”

সঁচা কথা। ঘোঁৰাত উঠিব কোনে?

ঘোঁৰানো আৰু কাৰ আছে? এই অঞ্চললৈ কাচিৎ-কেতিয়াবাহে বৰ্ধমানৰ ৰজাৰ কোনোবা কৰ্মচাৰী বা ইণ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানিৰ মানুহ ঘোঁৰাৰ পিঠিত উঠি আছে। নহ'লেনো ঘোঁৰা কোনে ক'ৰপৰা পাব?

সত্য-বাহিনী পদ্মখুৰীৰপৰা উঠি আহিল।

এতিয়া, পোনপ্ৰথমে আটাইকেইজনীয়েই সত্যহঁতৰ ঘৰলৈ যাব লাগিব। কিয়নো, ঘোঁৰা-বহস্য ভেদ নকৰাকৈ কোনেনো থিৰেৰে থাকিব পাৰে?

পানীৰে জেপজেপীয়া তিতা কাপোৰেৰে আৰু বগুৰু-জুৰুৰু নেপুৰ বজাই সিহঁতে খোজ ল'লে। কিন্তু কি তাজুৰ কাণ্ড! এয়া দেখোন একেবাৰে পৰীৰ গৰুপৰ দৰে!

সত্যহঁতৰ ঘৰ পাওঁ পাওঁ হওঁতেই সিহঁতে দেখা পালে যে বামকালীয়ে আকৌ ঘোঁৰাত উঠি ঘৰৰপৰা ক'ৰবালৈ ওলাই গৈছে, এইবাৰ তেওঁৰ পিছফালে তেওঁৰ পিঠিত ধৰি বহি গৈছে আন এজন মানুহ।

এই মানুহজন হ'ল সত্যৰ ককালৈক। বামকালী চাটাজিৰ মাহীমাকৰ ল'ৰা কুঞ্জবিহাৰীৰ বৰ পুত্ৰ বাসবিহাৰী।

পদুণ্যৰ কথাই সঁচা। অম্বাৰোহী ব্যক্তি বামকালীয়েই। কিন্তু এই কথা লৈ পদুণাই এতিয়া আৰু ফুৰ্টনি মৰা নাই, তাই ঘোঁৰাৰ খুঁৰাৰ আঘাতত উফৰি উঠা খুঁলিৰ খুঁমুহালৈ ভেৰা লাগি চাই থাকি নিঃশ্বাস এৰি ক'লে, “কথা কি ক'চোন?”

“মমো তাকেহে ভাবিছোঁ।” সত্যই অবাৰ হৈ ক'লে, “ঔষধ নিবলৈকে যদি আহিছিল দেউতা, বৰদাদাক নো আকৌ পিঠিত তুলি লৈ যাব লাগে কিয়?”

“তাকেহে নাই বৃজা —।”

প্ৰচণ্ড গৰম, তথাপি জেপেজেপীয়া তিতা কাপোৰৰ ওপৰত বতাহে ডেউকা কোবাই যোৱাত গাটো সিৰসিৰাই গ'ল। সত্যই এইবাৰ বিচক্ষণীয়া ভাব দেখুৱাই ক'লে, “ওঁ, ব'ল ব'ল, দুবাৰমুখত থিয়ৈ থিয়ৈ কথা চোবাই থাকি কি লাভ? ঘৰলৈ গ'লেই গম পাম কি হৈছে। তহঁতি তিতা কাপোৰকানি সলাই আহগৈ যা। মই চাওঁগৈচোন কথানো কি।”

কিনো কথা। এইবোৰ কথা সত্যৰ হিচাপৰ একেবাৰে বাহিৰৰ কথা। কেৱল সত্যৰে কিয়, সকলোটিৰেই হিচাপে ঢুকি নোপোৱা কথা। ঘোঁৰাত উঠি খুঁমুহা অহাদি আহি গোটেই সংসাৰখনৰ ওপৰত যেন এচটা প্ৰকাণ্ড শিল দলিয়াই দি উভতি গ'ল বামকালী। সেই শিলচটাৰ আঘাত কোনেও সহজে চম্ভালিব নোৱাৰাত পৰিছে।

সত্য ঘৰৰ ভিতৰ-চ'ৰা পালেগৈ। ভিতৰ-চ'ৰাৰ চোতালৰ সোঁমাজত থোৱা ডুলি দুটাৰ মাজৰ ঠাইকণতে থিয় হৈ আছে বৰমা, ঠিক যেন কাঠৰ পুতলা-টোহে, আৰু বাৰাণ্ডাৰ চিৰিৰ ওপৰত গালত হাত দি গছৰ মূঢ়াৰ দৰে ঠৰ হৈ বহি আছে তাইৰ আইতাক। আৰু বাৰাণ্ডাৰ ওপৰত জুৰ্ম বাসি বহি আছে ঘৰৰ আন সকলোটি। মাত্ৰ পেহী আইতাকহে তাত নাই।

অৱশ্যে পেহী আইতাক নথকাটো অস্বাভাৱিক নহয়। কিন্তু তেওঁ এই মেলেছহঁতৰ বাৰাণ্ডাত কোঁতয়াও ভাৰকে নিদিয়ৈ। এই বাৰাণ্ডাত ছনে-বনে বাটে-বাটে ঘূৰি ফুৰা ল'ৰা-ছোৱালীহঁত সদায় আহি উঠেহি, ঘৰৰ ডাঙৰীয়া সকলৰ খবৰ উঠেহি।

পেহী আইতাকহে নাই, কিন্তু আন সকলোটি আহি ইয়াত গোট খাইছেহি, কিয়? অঞ্চ কাবো মন্থত কথা নাই। ফুট-ফাট গুজুৰ-

গাজাৰ, ওৰণিৰ তলত হাত-মুখৰ লৰা-চৰা। সতাই যিমানদূৰ সম্ভৱ
দৰে বজাৰ বাথি আইতাকৰ কাষ চাপি বহি লৈ ঠাৰে-চিঁষাৰে সন্ধানিলে,
“কি হ’ল আইতা?”

দীনতাৰিণী নিমাত।

অবশেষত সতাই আকৌ সন্ধানিলে, “অ’ আইতা, দেউতাই তেনেকৈ উধাতু
খাই আহিষেই আকৌ নো গ’ল ক’লৈ?”

“দীনতাৰিণী নিৰ্বাক।

“বোলোঁ কি হ’ল—নিবোকা চামোনে লম্বিলে নেকি? কথাৰ উত্তৰ
দিয়া নাই কেলেই? কোৱানা আইতা, দেউতাই জিৰাটৰপৰা তেনেকৈ
ফোপাই-জোপাই ঘোঁৰাত উঠি আহিছিলেইবা কিয়, আকৌ থিতাদহে উভতি
গ’লবা কিয়? আইতা অ’—কোবাচোন কোৱা—বোলোঁ তোমালোকৰ
হ’ল কি? মূখৰ মাত নো হৰিলে কোনে?”

তথাপি দীনতাৰিণীৰ ওঁঠ নলৰিল, পিছে ওঁঠ লৰালে তেওঁৰ সৰু
জায়েক শিবজায়াই। মাথোন ওঁঠেই নহয় অকস্মাৎ হাত-ভৰি মূখ আটাই-
বোৰ অংগ সঞ্চালন কৰি ক’বলৈ ধৰিলে, “বোলোঁ মূখৰ মাত হৰাৰ নিচিনা
কাণ্ড কৰিলে নহৰিনো আৰু হ’ব কি? তোৰ বাপেৰে যিহে নোহোৱা-
নোপজা কাণ্ড কৰি থৈ গ’ল।”

“আস। খোলাখুলিকৈ নো নোকোবা কিয়? দেউতাই ঘোঁৰাত উঠি
উধাতু খাই আহি আকৌ উভতি গ’ল ক’লৈ?”

“তেনেহ’লে তষা দেখিলিষেই দেখোন। আৰু নো আজল-মঠালিখন
কৰিছ কেলেই? তোৰ দেউতাৰে বাসদুক লৈ গ’ল বিষ্য দিবলৈ।”

“বিষ্য দিবলৈ। খেং।” সতাই পৰিস্থিতিৰ মৰ্যাদা পাহৰি হি হি কৈ
হাঁহি হাঁহি লুটি-বাগৰ খাই ক’লে, “আ—হা, মোক যেন সৰু আইতাই
আজলীজনী পাইছে। বৰদাদাৰ বিষ্য দিবলৈ বাকী আছে জানো? বৰদাদা
বোলে ল’ৰাৰ বাপেকীও হ’ল—”

“হ’ল পিছে কি হ’ল?” এইবাৰ হঠাৎ দীনতাৰিণী গুৰ্জৰি উঠিল।
তেওঁ নাতিনীয়েকক ভেকাহি মাৰি ক’লে, “বৰ কথাবাহীজনী ওলাইছ দেখোন,
আঁথহে ফুটিছে যেন। ল’ৰাৰ বাপেকী হ’লে আৰু বিষ্য কৰিব নাপায়?
মহাভাৰত অশ্বত্থ হৈ যাব, নহয়?”

সতাই কিবা উত্তৰ দিয়াৰ আগতেই শিৱজায়াই শালক শিঙীয়ে বিশ্বাৰ
দৰে বৰজায়েকৰ মূখতে ধৰিলে, “মহাভাৰত অশ্বত্থ হোৱাৰ কথা কোৱা নাই
বাইদেউ, পিছে নকৈ নোৱাৰোঁ—ৰামকালীয়ে যে কাকো সোধ-পোছ নকৰিলে,
কাৰো চকুৱে-কাণেও নেপেলালে, ল’ৰাটোক একেবাৰে চিলাই থাপ মৰা দি গৈ

আপুনি বোধকৰোঁ পথশ্ৰমৰ ফলত অধিক ক্লান্ত হৈ পৰিছে, সেয়েহে লক্ষণ-নিৰ্ণয়ত আপোনাৰ ভ্ৰম হোৱা সম্ভৱ। ঘাম-কাৰ্লি ঘাম ওলোৱা বাবে চন্দন নুশুকাল, কথা ইমানেই। হেৰা ভাৰীহঁত, ব'লা ব'লাহে, সোনকাল কৰা। শূভঘাটাত কি যে বিপত্তি।”

ৰামকালী কবিৰাজে লক্ষণ-নিৰ্ণয়ত ভুল কৰিলে।

ৰামকালীৰ নিজৰেই মূৰৰ সিৰা টিঙিটঙাবলৈ ধৰিলে।

ৰামকালীয়ে ইয়াৰপৰা গুচি যাবলৈ তেওঁৰ দোলাখনৰ ফালে খোজ লৈও বৈ দিলে আৰু আগতকৈও গহীনগম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “শুনক মূখাৰ্জি ডাঙৰীয়া, ৰামকালী কবিৰাজে লক্ষণ-নিৰ্ণয়ত ভুল কৰিছে—এই কথা অন্য সময়ত কোবাহেঁতেন তাৰ সমুচিত উত্তৰ পালেহেঁতেন। কিন্তু এতিয়া আপোনাৰ সংকট-সময়, সিফালে বানার্জিহঁতো বিপদগ্ৰস্ত, সেয়েহে মাজুনা কৰিলোঁ। লক্ষ্মীকান্ত বানার্জিৰ ঘৰলৈ এতিয়াই সম্বাদ প্ৰেৰণ কৰা প্ৰয়োজন আৰু সেই কামটো ময়েই কৰিব লাগিব। আবশ্যক হ'লে দোলা এৰি ঘোঁৰা ল'ম। পিছে আপোনাক শেষ সাবধান-বাণী শুনাই থওঁ, ল'ৰাটিৰ মূৰৰ সিৰা ছিগি ভিতৰত বক্তৃক্ষৰণ আৰম্ভ হৈছে, চকুৰ সিৰাৰ বৰণ আৰু কদমৰ সিৰাৰ স্ফীতিতলৈ লক্ষ্য কৰিলে কথাটো আপুনিও ধৰিব পাৰিব। মোৰ ধাৰণা, অলপ পাছতেই বিকাৰ আৰম্ভ হ'ব। কোবাটো কত'বা বদলিয়েইহে ক'লোঁ আপোনাক। লক্ষণ-নিৰ্ণয়ৰ ভুল বদলি কৈছিল নহয়? ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনাইছোঁ, ৰামকালী কবিৰাজৰ বিচাৰত ভুলেই যেন হয় এই ক্ষেত্ৰত। ৰামকালীয়ে বদৰ ঘামকে ‘কালঘৰ্ম’ বদলি ভবাৰ ভ্ৰান্তি কৰিলে—সেয়ে যেন হয়। আৰু নো কি কওঁ? বাৰু, নমস্কাৰ হেৰ’ গদাই—দোলাখন দাং, এইবাৰ বেগাই খোজ লচোন—বিছৰব তালৈ—ঘোঁৰাটোকে ল'ব লাগিব।”

দোলাভাৰীহঁতে মোজ লোবাৰ লগে লগে হঠাৎ দৌৰি আহিল সবুজন মূখাৰ্জি।

প্ৰায় কান্দোনৰদৰেই চিঞৰি ক'লে, “কবিৰাজদেউ—কবিৰাজদেউ ইমান ডাঙৰ সৰ্বনাশৰ কথা ক'লেই ষোঁতল্লা ল'ৰাটোক অলপ ঔষধ-পাতিকে দি নাযাযনো কিয়?”

গম্ভীৰ বিষন্ন ভাবে হাতেৰে অসম্মতিসূচক ইংগিত দি, তাৰপাছত কপাললৈ হাত তুলি হাতঘোৰ কৰি ক'লে, “দিবলগীয়া হ'লে আপুনি

ক'বলগা নহলহে'তেন, মই নিজেই দিলোহে'তেন। কিন্তু এতিয়া আব্দ
স্বপ্নং ধম্বন্তৰীৰ পিতৃদেৱৰো সাধ্য নাই।”

সেইখন দোলাত তেতিয়া ডাঙৰজন মৃধাজি উঠিলগৈ আব্দ বিৰজিৰে
ক'লে, “দুৰ্গা দুৰ্গা, যন্ত—মানে বিঘিনি। যাত্ৰাকালত কাৰ মৃধা চাই ওলোৱা
হৈছিল! ক'ববাৰপৰা উৎপতীয়া এটাই আউল লগাই—চেঃ! হেই বাজ্ৰ,
কলমাটিয়াইছ কেলৈ? গৰমত কষ্ট হৈছে নৌকি?”

বাজ্ৰে তাৰ বক্তবৰ্ণ চকুৰুৰি মেলি ক'লে :

“নহয় বৰদেউতা, কেৱল বৰ জাৰহে লাগিছে।”

আঠ

দুঃসম্বাদৰ লগে লগেই অশেষপদৰত কান্দোনৰ বোল উঠিল। এয়া নো কি হৰ্ষষত বিষাদ ! বিনামেঘে বজ্জাঘাত ! এনেহেন দুৰ্ঘটনা আৰু নো কাহানি কাৰ ঘৰত ঘটিছিল ? ইমান ভয়ানক সৰ্বনাশৰ কল্পনা দুঃসপোনতো কোনোবাই কেতিয়াবা কৰিছিলনে ?

এইমাত্ৰ বেইঘৰত শিল এচটাৰ ওপৰত থিয় হৈ শ্ৰুতান সমাপন কৰি 'আবিষ্যে মহী' ভাঙি, মাহ-হালধি ঘ'হি নোওৱাৰ কাৰণে নতুন ৰঙাপাৰিৰ শাড়ীখন পিন্ধি কেশ-পৰিচৰ্যাতে বহিছিল, চুৰুৱাৰ মহিলা শিক্ষণীকলে 'কইনা'ৰ কেশ-ৰচনাত কোনে কিমান নৈপুণ্য প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰে তাৰ আলোচনাৰে ভিতৰ-চ'ৰা মূৰখৰিত কৰি তুলিছিল। হঠাৎ বাহিৰ চ'ৰাৰ পৰা দাবান্ধনৰ দৰে দাৰুণ এই দুঃসম্বাদ ভিতৰ-চ'ৰাতো বিৰ্যাপি পৰিল।

অতি অবিম্বাস্য হ'লেও বিশ্বাস নকৰি উপায় নাই। কিয়নো এই সম্বাদ আন কোনেও কঢ়িয়াই অনা নাই, আনিলে শ্বশুৰ ৰামকালীয়ে, যিজনৰ সম্পৰ্কে তিলপ্ৰমাণ সন্দেহ পোষণ কৰা অসম্ভৱ। নচেত্ মিছা দুঃসংবাদ ৰাতি বিষাক্তন ভাঙি ৰং চোৰা মিতিৰ-কুটুংখৰো অভাৱ নাই।

কিন্তু এওঁ হ'ল ৰামকালী।

গতিকে সম্বাদ মিছা হ'বও পাৰে, এনে আশাৰ কণিকামাত্ৰ নাই। নাই, কোনো আশা নাই। তদুপৰি কবিৰাজে নিজ চকুৰে দেখি আহিছে—পাত্ৰৰ শিৰোপৰি শমন।

গতিকে নতুন শাড়ী পিন্ধা আঠ বছৰমান বয়সৰ সেই হতভম্ব ছোৱালীজনীক আগুৱি ধৰি প্ৰবল প্ৰতাপেৰে যি ক্ৰন্দনবোল উঠিছে তাত্তেই ছোৱালীজনীৰ মৃতপ্ৰায় অৱস্থা।

বিষাৰ দিনা বিষা কৰিবলৈ ৰাওগা-হোৱা-দৰাই মৃত্যুব্যাধিৰে সৈতে যাত্ৰা-ভংগ কৰি ঘৰলৈ উভতি গ'লে আৰু বিবাহলগ্ন শ্ৰুতি হৈ গ'লে, কিনো ভয়ংকৰ সৰ্বনাশ হ'ব পাৰে—সেই কথা এই বেচেষীৰ বৃদ্ধিৰে ঢুকি নোপোৱা কথা। কিবা অনিষ্ট হ'লে হ'ব তাইৰ ককাকৰ, তাইৰ নো কি ?

কিন্তু তাইৰ যে কি হ'ব—সেই কথা তাই নুবুজিলেও আত্মদাতী তিৰোতাসকলে তাইক সাৰাটি ধৰি, টনা-আজোৰা কৰি কৰি হায়ও বিও কৰিবলৈ ধৰিলে :

“আই অ’ প ট লী—তোৰে কপালত কিনো জুই লাগিল এ—তোৰ কপালত বিধতাই ইয়াকেহে লিখি থৈছিল বুলি কোনে জানিছিলে এ—। আই ও—এই লগন-ভণ্ট কইনাক ডিঙিত সাঙুৰি লৈ আমি কি কৰিম এ— ! হায়ও তাতকৈ তোকেই কিয় যমে ধৰি নিনিলে ও !”

তেওঁলোকে এইদৰে হাসও বিও কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু পটলী ঠৰ হৈ বহি থাকিল। তাই বহি বহি গুণা-গ’থা কৰি মাত্ৰ ইয়াকে বুলি পালে যে তায়েই ৰাতিটোৰ ভিতৰতে জহনিত পৰি মৰি থকাহে’তেন এইবোৰ কান্ড-কাৰখানা একো এটাও নহ’লহে’তেন।

ইপিনে চাঁডমণ্ডপত লক্ষ্মীকান্ত বানার্জীয়ে মূৰে-কপালে হাত দি শিলৰ পুতলাৰ দৰে বহি আছে, আৰু সেই পুতলাৰ মণ্ডিতকৰ কোহে কোহে ঘৰ্নিত হৈছে ‘এয়া কি কৰিলা প্ৰভু ! এয়া কি কৰিলা প্ৰভু !’

ৰামকালী যোবাৰ পাছৰপৰা লক্ষ্মীকান্তই আৰু এটাৰ কথাও কোৱা নাই, কোনেও তেওঁক মাতিবলৈকো সাহস কৰা নাই। সিপিনে বৰপুত্ৰক শ্যাম-কান্তযো শূকান মূখৰে পুখুৰীৰ কাষৰ শিৱথানত মন মাৰি বহি আছেগৈ। দেউতাকৰ কাষ চপাৰ সাহস তাৰ নাই। তাৰে জোঁবাই হৈছে হয়, কিন্তু সেই বুলি বসনো তাৰ আৰু কিমান ? এতিয়াও বোধকৰোঁ গিছৰ তলত। দেউতাকক সি যম দেখা দি দেখে।

পটলীৰ মাত্ৰ বেহুলাও ভঁৰাল ঘৰৰ এচুকত বহি আছে মনে মনে। নিজকে তাই সবাতোকৈ বেছি অপৰাধিনী বুলি ভাবিছে। তাই নিশ্চয়েই মহাপাপিষ্ঠা, নহলেনো তাইৰ জীয়েকৰ বিয়াতহে ইমান ডাঙৰ দুৰ্লক্ষণ-দুৰ্ঘটনা ঘটিবলৈ পায় নে ? আটাইবিলাকেই ফুচফুচাই কোৱাকুই কৰিছে—তাইৰ ছোৱালীজনীয়েই হেনো কুলক্ষণীয়া, বান্ধসী, সেয়েহে সদুৱাৰুৰি তোলাৰ আগতেই গিৰিয়েকটোৰ মূৰ চোবাই খালে। এতিয়া থাকক বেহুলা ওৰে জনম এই ডাংকা উঠা সৰ্বনাশী ছোৱালীজনীক ডিঙিত ওলোমাই লৈ ! জাতি ধৰ্ম কুল সকলো গ’ল, থাকিল মাথোন আমৰণ যম-বন্ত্ৰণা।

হওঁতে, বিষাৰ ৰাতি বৰ-বিদ্ৰাট নোহোৱা নহয়। ৰভাতলীৰপৰাও দৰা ওলাই গুচি যোৱা বহুতে নেদেখা নহয়, দেখিছে, কিন্তু সেইবোৰৰ কাৰণ বেলেগ। হয়তো শ্ৰীধন বা যৌতুকৰ টকা সময়মতে দিব নোৱৰাত উখনা-উখনিৰ ফলত, নহ’লে বা কোনোবা হিতৈষীয়ে দৰা বা কইনাপক্ষীৰ ‘কুলপঞ্জী’ৰ দোষ-গুণটোৰ কথা প্ৰকাশ কৰাত, নাইবা, নাইবা কন্যাপক্ষই আচল কইনাৰ সলনি ক’লী কুংসিং কইনা গতাই দিবলৈ চেষ্টা কৰাত, উখনা-উখনিৰ পৰা হতাহতি, মৰামৰিলৈ বাগৰে আৰু তাৰ পৰিণামত দৰাপক্ষই দৰা লৈ গুচি যায়। কিন্তু তাৰ হেস্তনেস্তও তেতিয়াই হৈ যায়।

কিয়নো, লগন উকলি গলেই কইনা চিৰকাল ফুলতে বাঁৰী হৈ বাপেকৰ ঘৰতে কাল কটাব লাগিব, এই বেজাৰতে চুবুৰীৰ কোনোবা এজনে কৰুণা-পৰবশ হৈ ক'কালত টঙালি বাস্তি ল'গ্ন পাৰ হৈ যোৱাৰ আগতেই আন এজন দৰা বিচাৰি আনিবলৈ ওলায় আৰু বিচাৰি আনেও। তেতিয়া বৰ লোকৰ জাতি-মান ৰক্ষা পৰে।

কিন্তু এয়া যে একেবাৰে বিপৰীত কথা।

এইজনী যে সাক্ষাৎ ৰাক্ষসী কন্যা।

এইহেন পতিঘাতিনী ছোৱালীৰ বাবে নিজৰ ল'ৰাক উছৰ্গা কৰিব পৰা মহানুভৱ প্ৰিজগতত আছে কোন ?

ওহোঁ, বেহুলাৰ এই জীয়েকজনীৰ বাবে ৰাতাৰাত দৰা বিচাৰি অনাৰ আশা দৰাশাহে মাথোন।

অবশ্যে ৰামকালী কবিৰাজে কিঞ্চিৎ আশ্বাস দি থৈ গৈছে 'চেষ্টা কৰি চাও' বুলি, কিন্তু সেই আশ্বাস যে দৰাচলতে প্ৰবোধবাক্য 'সেই কথা বঢ়িবলৈও বাকী নাই। এনে এটা ভয়ানক দুঃস্বাদ নিজে আহি দিলে, লাজতে তলমূৰ কৰিলে, সেয়েহে এটা অলৌ-ভলৌ বুদ্ধি দি গঢ়ি গ'ল।

বেহুলা অকাজ-ভাগী হ'ব পাৰে, পিছে এইকণ বদজাৰ জোখাৰে বুদ্ধি একণ নথকা নহয়।

হে আই ভগৱতী, পটলী যে ইমান কুলক্ষণীয়া ছোৱালী সেই কথাটো তো কাহানিও বঢ়িবলৈ দিয়া নাছিল। ফুল হেন ছোৱালী, ঘৰৰ প্ৰথমা সন্তান, সকলোৰে আতোল-তোল হৈ ইমান দিন হাঁহ-মাত্ৰি নাচি-বাগি পখিলাটি হৈ ফুৰিছিল, সদ্যহতে, অলপ ডাঙৰ হোৱাতহে ঘৰতে সোমাই আছিল, যেনে চালে চকুৰোৱা তেনেকৈয়ে হাঁহিমুখীয়া, এইজনী ছোৱালী যে সৰ্বনাশী ৰাক্ষসী কোনে ভাবিব পাৰিছিল ?

শহুৰ দেউতাকে কম পট লীৰ হেনো দেৱগণ।

তেন্তে ?

দেৱগণ ছোৱালীয়ে ৰাক্ষসগণৰ কপাল পালে কেনেকৈ ? আৰু কেৱল আজিৰ দিনটোৰ বাবেই জানো ? এই ছোৱালী ঘৰত থাকিলেও দেখোন সংসাৰ ছাৰখাৰ হৈ যাব।

মানদাৰ পেহীয়েকে স্পষ্টকৈয়েই ক'লে দেখোন কথাটো :

"এইজনী ছোৱালীকনো কোনে চপাই ল'ব আই ? সংসাৰখন ছাৰখাৰ কৰাৰ বাসনানো কাৰ হ'ব কোৱাচোঁ ? তাই ওৰে জীৱন এনেকৈ ডংকা উঠা হৈ পৰি থাকিব আৰু ককাকৰ সংসাৰখন—হোঁৰ কি বোলে—চোবাই চোবাই খাব—এয়ে আৰু।"

বেহুলাই উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

তাই কান্দি কান্দি ক'লে, “হে আই ওলাই বিবি, হে আই শীতলা
গোসানী, পটলীক তোমালোকে লৈ ঘোৱা আই, তাইৰ এই ভিতাত যেন
তিনি নিশাও আব্দ ন্দুপুৱায়।”

বেহুলাই মাটিত উবুৰি থাই পৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

কান্দিছে সকলোটিয়েই।

ঘৰৰ গৃহিণীৰপৰা আৰম্ভ কৰি থেৰ-কটা বাগদী মাইকীজনীলৈকে।
আনৰ দখত কন্দাৰ এনে সন্যোগ জীৱনলৈ কেইবাৰ আহে ?

কন্দা নাই কেবল পট লীয়ে।

এৱেঁই হ'ল এই বিবাহবিভাট-নাটৰ মূখ্য নাটিকা।

তাই বহুতো পৰলৈ ঠৰ হৈ বহি থকাৰ পাছত এইমাত্ৰ ভাবিবলৈ
ধৰিছে যে বিষাখন যদি নহয়ই, তেনেহ'লে নো তাক এতিয়াও ইহ'তে
উপবাসে ৰাখিছে কিয় ? কিয় কোনেও এবাৰনৈকো কোবা নাই—‘হেৰ,
তহ'তে তেন্তে এতিয়া পটলীক এমুঠি মতিচূৰ-ভজা বা সাম্ভ-মিঠাইৰ
পানী এটোক খাবলৈ দে’। পটলীৰ পেটৰপৰা বুকুলৈকে পথাৰৰ ধূলিৰ
দৰে শুকান যেন লাগি গৈছে।

কিন্তু পটলীৰ মূখ-বুকু ধূলি যেন শুকান হোৱাৰ এই ঢুচ্ছ
কথাটো ভবাৰ সময় বা গৰজ নো কাৰ আছে ?

বৰণ পটলীৰ ওপৰত সকলোৰে তিগ্ৰমাস্তিত খং উঠিছে, ঘৃণাত নাক
কোঁচাইছে সকলোৱে।

শ্যামকান্তই পদুখৰীৰ পাৰৰপৰা আহি আহি দুই তিনিবাৰ দূৰৰপৰা
দেউতাকক জুৰি জুৰি চাই গৈছে আৰু, দেউতাকক ধ'পাত নোহোপাকৈ বহি
থকা দেখি, হাতত হোকা-চিৰিম নথকা দেখি তাৰ মনটোত ইচাট-বিচাট
লাগিছে।

কিন্তু সি যে এচিৰিম ধ'পাত ভৰাই হোকাটো কেনেকৈ দেউতাকৰ
হাতত তুলি দিব তেনে সাহসো তাৰ নোহোৱা হৈছে, সি আশা পালি বৈ
আছে কিজানি চুবুৰিৰ কোনোবা এজন বিজ্ঞ বয়সস্থ মানুহ আহি ওলাবহি।
ক'ৰবাৰপৰা কোনোবা এজন আহিলেই হয়তো লক্ষ্মীকান্তৰ মূখৰ মাত
ওলাব।

নিজৰ বিষানেই বিলৈ-বিপত্তি নহওক, মানী লোকৰ মান লক্ষ্মীকান্তই
অৱশ্যেই ৰাখিব। কিন্তু চুবুৰিটোৰ ভুল্ললোকসকলৰ মাজত কোন নো
অহা নাছিল ?

তেওঁলোক সকলোৱেই এবাৰকৈ আহিছিল।

বেলি লহিয়ালে ।

অৰ্থাৎ সৰ্বনাশৰ সময় চমু চাপি আহিল ।

তেনেতে শ্যামাকান্তৰ প্ৰাৰ্থনা পূৰ্ণ হ'ল ।

আহিল ৰাখহাঁৰি ঘোষাল ।

দম্ভুৰমত বয়সস্থ ব্যক্তি, অপেক্ষাকৃতভাৱে কিছু দূৰৈত থাকে, সেয়েহে ইমানপৰে আহিবপৰা নাছিল । তেওঁ আহি নীৰৱে খৰমঘোৰ খুন্দিল ঠে দলিচাৰ ওপৰত বহিল । খোচনিৰপৰা শামুকৰ খোলাৰ নাচগুৰ্দ্দাৰ টেমাটো উলিয়াই দুটিপ ল'লে, আৰু তাৰ পাছত ধীৰে-সুস্থিৰে ক'লে, “বিষম-বাসনা তো সকলো শূনিলোঁ লক্ষ্মীকান্ত, কিন্তু তুমি এইদৰে জুপুকা মাৰি বহি থাকিলে নহ'ব নহয় ?”

লক্ষ্মীকান্ত বানার্জীয়ে বয়সক সন্মান কৰিলেও ঘোষাল ব্ৰাহ্মণৰ পদখুলি তো ল'ব নোৱাৰে, সেয়েহে অলপ মূৰ দৌণ্ডাৰ নিচিনা কৰি ক্লান্তভাৱে বাহিৰৰ ফালে ডিঙি মেলি চাই ক'লে, “হেৰ-কোন আছ, ঘোষাল, ডাঙৰীয়ালৈ ধ'পাত এচিলিম আন ।”

“থাওক থাওক, ব্যস্ত নহ'বাচোন—”

ৰাখহাঁৰি ঘোষালে ক'লে, “সাঁজ লাগিবৰ হ'লেই নহয়—এতিয়া কি কৰা বুলি স্থিৰ কৰিলা কোবাচোন ?”

“মই নো আৰু কি স্থিৰ কৰিম ঘোষাল ডাঙৰীয়া ?”

লক্ষ্মীকান্ত এই হতাশ-ভাৱে ক'লে, “স্বয়ং যন্ত্ৰেশ্বৰেই মি যন্ত্ৰ পণ্ড কৰিলে—”

“সেই ব'ল মন মাৰি ধৰি থাকিলে হ'ব জানো ? এতিয়া ক'কালত টঙালি বন্ধি লাগিবৰ হ'ল । কইনাক নিৰ্দিষ্ট লগনত পাত্ৰস্থা কৰিবই লাগিব ।—লগন বেতিয়া ?”

“মাত্ৰ নিশাৰ পাছত ।”

“উত্তম কথা । তোমাৰ হাতত সময় আছে । মই ক'বলৈ হ'লে—তুমি এবাৰ মোৰে সৈতে দখালৰ তালৈ ব'জা—”

দয়াল ?

দয়াল মূখার্জী ?”

“ওঁ, চেষ্টা কৰি চোৱা, যদি হাতে-ভৰিয়ে ধৰি মান্তি কৰাব পাৰা । এনেদৰে তো কাৰাবিলম্ব হ'লেই—।”

লক্ষ্মীকান্তই আচৰিত হৈ ক'লে :

“মূখার্জী ডাঙৰীয়াৰ ওচৰলৈ কাৰ আশাত যাম ঠিক ধৰিব পৰা নাই দেখোন ঘোষাল ডাঙৰীয়া !”

“কাৰ আশাত আক', হেৰা লক্ষ্মীকান্ত, তুমি একেবাৰে কেঁচুৱাৰ ভাণ্ড

জুৰিছা দেখোন। মদুখাজিৰ আশাতে যাবা। নহ'লে নো নিশাটোৰ ভিতৰতে
ঘৰে-ঘৰে এনে সদুবিধাইবা পাবা ক'ত ?”

লক্ষ্মীকান্তই কাতৰ কণ্ঠেৰে ক'লে :

“মদুখাজি ডাঙৰীয়াৰ সৈতে পটলীৰ বিবাহ ? আপুনি পটলীক
কোঁতযাবা দেখিছে নে ঘোষালে ডাঙৰীয়া ?”

“এঃ নেদেখাকৈ আছোঁ নে আৰু ?” ৰাখহৰিয়ে আলু পৰ্য্যন্ত উলিয়াই
ঢেকঢেককৈ ৰসিকহাঁহি এটা মাৰিলে আৰু ক'লে, ‘তোমাৰ নাতিনীয়েৰাক
দেখিলে, কি বোলে—মুনিনাশ মতিভম্ব হয়, ‘ঘৰ’ যদি মিলিলহে’ তেনে মনেই
এই বয়সতো মৰত মদুৰুট পিন্ধিলোহে’ তেনে কিজানি। বয়স হৈছে যদিও
তথাপি মদুখাজিও ৰসিক মানুহ। সোঁ সিদিনা বাটতে পটলীক দেখা পাই
কৈছিল—”

ৰাখহৰি অলপ বল।

লক্ষ্মীকান্তই কিণ্ঠিত বিৰক্তিতে সৈতে সদুখিলে :

“কি কৈছিল তেওঁ ?”

“নাই নাই, দোষনীষ তেনেকৈ একো কোৱা নাছিল, এনেষে খেমালিতে
কৈছিল, ‘বানাজিৰ নাতিনীয়েকজনীক দেখিলে মোৰ তৃতীয় পক্ষক এৰি
আকৌ ৰভাতলীলৈ গৈ হোমৰ গুৰিত বহিবলৈ মন যায় হে ঘোষাল’—।”

এইবাৰ লক্ষ্মীকান্তই ঘোৰতৰ বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰি ক'লে, “ঘোষাল
ডাঙৰীয়া, এই প্ৰসংগ বাদ দিয়ক।”

“হয় নে ? হয় নে ? অঃ ! ঠিক আছে !” ৰাখহৰিয়ে লগে লগে
উঠি থিয় দিলে, “বুজি পোৱা নাছিলোঁ। কলিকাল পূৰ্ণ হ'বলৈ এতিয়াও
অলপ বিলম্ব আছে বুলিয়েইহে ভাবিছিলোঁ। য'ক, ভালকৈ এগিকনি
পালোঁ। আন যিযেই নকৰোঁ, কাৰো উপকাৰ কৰাৰ চেষ্টাত মই আৰু
নাই।”

এইবাৰ লক্ষ্মীকান্তই গুৰু কাতৰতাৰে ক'লে, “আপুনি অসুখা ৰু
নকৰিব ঘোষাল ডাঙৰীয়া, মোৰ অবস্থা বিবেচনা কৰি চাওক। মদুখাজি
ডাঙৰীয়া মোতকৈও প্ৰায় চাৰি-পাঁচ বছৰে ডাঙৰ, তদুপৰি উদ্‌ফাই বেমাৰো
আছে তেওঁৰ।”

“উদ্‌ফাইটো যমৰোগ নহয় লক্ষ্মীকান্ত—” ৰাখহৰিয়ে ন-দি ক'লে,
“আয়ুৰ্বেদ মতে এইটো হ'ল জিওজ ব্যাধি। আৰু বয়সৰ কথা যি ক'লা
সেইটো কোনো কথায়েই নহয়। মতা মানুহৰ আকৌ বয়স কিহে ? কথাভ
বোলে—পুৰুষ চিহ্ন। বৰঞ্চ মদুখাজিৰ আন দুজনী পত্নীৰ প্ৰভাৱৰ
ফলত তোমাৰ এই কুলক্ষণীয়া নাতিনীয়েৰাৰ পতিহীনা-যোগ খণ্ডনো হ'ব
পাৰে।”

“কিন্তু ঘোষাল ডাঙৰীষা—”

“থ’ক থ’ক, ‘কিন্তু’ৰ নো আৰু কি প্ৰয়োজন ? পিছে লক্ষ্মীকান্ত, এই কথাটি জানি থোৱা, নিজকে তুমি সমাজৰ শিৰোমণি বুলি ভাবি যিমানেই নিৰ্ভৰ্সে নাথকা লাগিলে, পাছত অৰ্থাৎ তোমাৰ এই নাতিনীজনীক নিৰ্দিষ্ট লগ্নত পাত্ৰস্থ কৰিব নোৱাৰিলে সদ্ব্ৰাক্ষণসকলে তোমাৰ ঘৰত পানী এটোপাও ছুঁবনে নাই সন্দেহ । এনেহেন দূঃসম্বন্ধতো অপগন্ড ছোৱালী এজনীৰ ডেকা দৰা বঢ়া দৰাৰ কথা লৈ ভেৰ্মেঠ জুৰি বহি আছা, বংশ-মৰ্যাদা ধৰ্ম-সংস্কাৰ, জাতি-মান সকলো পাহৰি গৈছা, বৰ তাজ্জ্বৰ কথা !”

“ঘোষাল ডাঙৰীষা, আপুনি মোক মাজুনা কৰক, বৰণ পটলীক লৈ মই বাশীবাসী হ’ম—”

“কাশীবাসী হ’বা—! ও’ তো, নহ’বা কিয় নহ’বা কিয় ?”

ঘোষালে কাঠ-হাঁহ মাৰি ক’লে :

“গৰাকী নোহোৱা সুন্দৰী মূৰতীক কাশীতকৈ উৎকৃষ্ট ঠাই আৰু নো কি লাগিছে ? এই নাতিনীজনীৰপৰা তোমাৰ কাশীবাসৰ সংস্থানো হৈ যাব লক্ষ্মীকান্ত—”

“ঘোষাল ডাঙৰীষা !”

লক্ষ্মীকান্ত বিজুলীবেগেৰে থিষ হৈ উঠি ক’লে :

“আপুনি মোৰ গৰুজনতুলা, সেয়েহে এইবাৰলৈ সাৰি গ’ল । নহ’লে—”

“নহ’লে কি কৰিলাহে’তেন লক্ষ্মীকান্ত—?”

বিদ্ৰুপসনা হাঁহ মাৰি মূখ ভেঙুচাই ৰাখহৰিষে ক’লে :

“নহ’লে মোৰ পিঠিত দবা-পিটা দিলাহে’তেন নে কি ?”

পোটক তোলাৰ দিনতো ঘোষাল পোটক নোতোলা ভকত নহয় । ঘোষাল বামুণহঁতলৈ লক্ষ্মীকান্ত বানাজিৰ ভিতৰি ভিতৰি বৈ থকা তাচ্ছিল্য ভাব তো ৰাখহৰিৰ অবিদিত নহয় ।

যিমানেই বিনয়-ভাব লক্ষ্মীকান্তই নেদেখুৱাওক, তেওঁৰ চকুৰ চাৱনিতে সেই উচ-নীচ ভেদাভেদ ধৰা পৰে ।

আজি সেই হোৰ তোলাৰ সময় হৈছে ।

ৰাখহৰিষে নো শূদাই এৰিব কিয় ?

“ঘোষাল ডাঙৰীষা, মোক বেহাই দিয়ক—” লক্ষ্মীকান্তই হাতঘোৰ কৰি ক’লে, “ঈশ্বৰে যদি মোৰ জাতি-ধৰ্ম ৰক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, লগ্নৰ আগতেই উপযুক্ত পাত্ৰ পাম, নহ’লে ভাবিম—”

“লক্ষ্মীৰ আগতেই উপযুক্ত পাত্ৰ ।”

ৰাখহৰিয়ে আৰু এটি বাৰৰ বাবে লক্ষ্মীকান্ত বানাজীৰক ব্যংগ-
বিদ্ৰূপেৰে থকা-সৰকা কৰি ক’লে :

“পাত্ৰটিক বোধকৰোঁ স্বপ্নং তেৰাই বৈকুণ্ঠৰপৰা পঠিয়াব ?”

লক্ষ্মীকান্তই কিবা এটা উত্তৰ দিব খুজিছিল—

হঠাৎ শ্যামকান্তই নিজৰ স্বভাৱবিৰুদ্ধ উত্তেজনাৰে উধাতুখাই আহি
ক’লে :

“দেউতা, কবিৰাজ চাৰ্চাজী ডাঙৰীয়া আহি আছে, ঘোঁৰাত উঠি, আৰু
পিছফালে ঘোঁৰাত তুলি কাৰোবাক লৈ অহা যেনো লাগিল ।”

“আঁ । নাৰাষণ ।”

লক্ষ্মীকান্ত উঠি থিয় দঙা দিবলৈ গৈ বহি পৰিল ।

বভা-শুউবা দৰাৰ আসনত বহিবলৈ আৰু সময়-নাছিল, হুৰমুৰকৈ একেকে বে কলগুৰিলৈ নি ক্ষৌৰকৰ্ম কৰাই গা ধুবাই পোনেই সম্প্ৰদানৰ ঠাইলৈ নি বহুবাৰ লাগিব। তাতে ধান-দুবৰি আৰু আঙঠিৰে 'আঙঠি-পিন্ধাবা' অনুষ্ঠানৰ প্ৰথাটো পালন কৰিব লাগিব।

অবশ্যে দিনটোত কমেও পাঁচ-ছবাৰমান চৰ্ব-চোষা কৰি খাইছিল বাসুৱে। কিন্তু কিনো কৰা যায়? এনেহেন আকস্মিক ঘটনাত সেইবোৰ মানি চলিব উপায়ো নাই। বোলোঁ, কিমানৰ বিয়া হৈ গ'ল 'উঠ ছোবালী তোৰ বিয়া' বুলি। এয়া—লক্ষ্মীকান্তৰে এজন গিয়াতি ভতিজা-জীয়েকৰ বিয়া হ'ল—টোপনিত লাল-কাল দিয়া ছোবালীজনীক মাজনিশা টানি তুলি। গাঁৱৰে আন এঘৰত দৰা আহিছিল বিয়া কৰাবলৈ, তাৰ পাছত যি হয়—ক'ৰপৰা নো ওলাল কইনাপক্ষৰ বংশ-কুলৰ নিন্দা, বহু—তাবেপৰা বাচ্যাবাচ্য অপমান, দৰা উঠাই লৈ গ'ল।

থাকক সেই কথা, ঘাই কথা হ'ল—আকস্মিক ঘটনাৰ ক্ষেত্ৰত চৰ্ব-চোষা খায়ো হোমৰ গুৰিত বহিব পাৰি, দোষ নাই। কথা হ'ল এতিয়া বাসুক লৈ।

বাসুৰ অৱস্থা কি?

সি এতিয়া কিবা অতিপাত অন্তৰ্দ্বন্দ্বৰে পীড়িত হৈছে নে?

তীব্ৰ যাতনা, ভয়ংকৰ অনুতাপ, প্ৰবল এক মানসিক বিদ্ৰোহৰ আলোড়নে বাসুক ছিন্নভিন্ন কৰিবলৈ ধৰিছিলনে কি? নকৈ-নেমেলি হঠাতে এই দৰে চিলাই থাপ মাৰি অনা দি ঘোঁৰা চেকুৰাই গৈ লৈ আহি আকৌ এটা সাতপাকৰ বন্ধনত বন্দী কৰাৰ চক্ৰান্তৰ বাবে খুড়াকৰ ওপৰত খঙতে ক্ষিপ্ত হৈ উঠিছিল নেকি বাসুৱে? ওহোঁ, বাসুৰ মন্থত তাৰ চিন-ছাবো নাই।

বলিৰ পঠাৰ দৰে অৱস্থা হোৱাতো বাসু কিন্তু বলিৰ পঠাৰ দৰে ক'পাও নাছিল, মাথোন ভাবলেশহীনভাৱে নিজৰ নিৰ্দেশিত ভাও দি গৈছিল সি। হয়, এই আকস্মিকতাৰ আঘাতত বেচেৰা বাসুৰ অকল মন্থখনেই নহয়, মনটোও যেন ভাবলেশহীন হৈ পৰিছে। তাত মন্থ-মন্থ ভাল-বেয়া স্থিতি-স্থিতি একোৰে সাৰ-সিকতি নাই।

সেই ভাবলেশহীন মনত ধৌকি-বাধো লাগিল স্ত্ৰী-আচাৰৰ সম্বন্ধত। সেই উজ্জেনাৰ কোবতে যেন সাৰ পাই উঠিল।

তেতিয়াহে মনৰ মাজত এটা ভয়ানক কণ্টবোধ হ'বলৈ ধৰিলে বাসুদেৱ, ততিয়াহে মনটোবে জোকাৰণি খালে।

সাতো সধৰাই মিলি যেতিয়া গ্ৰীফল, কদুলা, বৰণ ডলা, আইহাড়ী, খুঁতুৰা গুটিৰে সৈতে প্ৰদীপ সজোৱা খাল ইত্যাদি মূৰৰ ওপৰত লৈ দৰা-কইনাক প্ৰদক্ষিণ কৰি আছিল, তেতিয়াহে মনটো জোকাৰি গ'ল কিহবাই।

সধবাসকলে অৱশ্যে দীঘলকৈ ওৰণি লৈছে, কিন্তু তাৰ মাজতো 'সাদৃশ্য' বোলা কথা এষাৰ আছে। যিজনী বোৱাৰীৰ মূৰত বৰণডলা, তাই যেন দেখাত সাৰদাৰ নিচিনা। যদিও দিনৰ ভাগত বাসুদেৱে হঠাতে সাৰদাৰ মূখখন দেখিলে চিনি পাবনে নেপাৰ সন্দেহ, তথাপি সাদৃশ্যখিনি ধৰিব পাৰে। তেনেকুৱা বেঙুনীয়া ৰঙৰ জকমকীয়া পাটৰ কাপোৰ এষোৰো সাৰদাই মাজে-সময়ে পিন্ধা বাসুদেৱে দেখা দেখা যেন মনত পৰে। চুবুৰীৰ কাৰোবাৰ বিয়াই-সবাহে, বা সিংহ বাহিনীলৈ অজলি দিওঁতে।

দেখিছিল অৱশ্যে দূৰৰপৰা, আৰু ভালকৈ চোৱাৰ সাহসো হোৱা নাছিল তাৰ। কিয়নো দুপৰ ৰাতিৰ আগতে, গোটেইখন নিজম নপৰালৈকে কাষ চপাৰেইবা উপাৰ ক'ত আৰু সাৰদা তেতিয়ামানে সাজন-কাচন গহনা গাঠিৰ বোজাৰপৰা মুক্ত। আৰু, শোবাকোঠালৈ সোমাই আহিয়েই কোঠাটোৰ এচুকত জুৱাল থকা চাকিটা নুমাই দিযে সাৰদাই। তাই কয়, "কোনে ক'পৰা দেখা পাৰ কি ঠিক।"

অৱশ্যে দেখা পাবলৈ জলঙা সুৰুঙা একোবেই নাই। ৰামকালী চাৰ্টাৰ্জিৰ ঘৰৰ দুৱাৰ-খিৰিকীবোৰ চুবুৰীৰ আনৰ ঘৰৰ দৰে আমকাঠেৰে তৈয়াৰ নহয় যে তাত ফাট-ফুট থাকিব। সুকাঠী ক'ঠাল কাঠৰ লোৰ পাতেৰে মজপুত দুৱাৰ খিৰিকী। দুৱাৰৰ বেৰী শিকলিবোৰেই কিজানি ওজনত দুই-চাৰি সেৰীয়া। আৰু খিৰিকীৰ কথা কি ক'বা। সেয়া খিৰিকী নহয়, গবাক্ষহে। মজিয়াৰপৰা হাতেৰে ঢুকি নোপোৱা ঠাইত সবু সবু খিৰিকী। তাত নো কোনে জুৰি চাবাহি ?

তথাপি সাবধানৰ মৰণ নাই।

গৰমকালি অৱশ্যে ঘৰৰ মূৰনিহ'তে এনেবোৰ সবু সবু কোঠাত শব্দ নোৱাৰে, তেওঁলোকৰ বাবে চ'ডীম'ডপত বা ছাদৰ ওপৰত পাটী পাৰি থোৱা হয় তিতা গামোচাৰে মচি মচি। তাত গাঁৱু থোৱা হয়, বিচনী দিয়া হয়, খটী-গামোচা ধৈ দিয়া হয়, এই আটাইবোৰ তালৈ কঢ়িয়াই লৈ যাব গৰখীয়া ল'ৰাটোৱে বা লগুৱাটোৱে। গৃহস্থহ'তৰ একো অসুবিধা নহয়।

কিন্তু ধাতু উৰে ঘৰৰ গৃহিণী-বোৱাৰীহ'তৰ আৰু সদ্যবিবাহিত ডেকাহ'তৰ। নৱবিবাহিত ডেকাহ'তৰ আগত গজহস্তী পাছত মাৰখাৱৈ। ঘৰৰ বাজত শব্দলৈকো প্ৰাণে নসহে, ঘৰৰ ভিতৰতো অসহ্য প্ৰাণান্তকৰ

পক্ষ। পিছে সাৰদাৰ দৰে ষৈণীষেক হ'লে কথা বেলেগ। সাৰদাই এই ঘাম-কালি ওৰে নিশা বিচনী তিলাই তিষাই বাসদুক বিচি থাকে।

বদুকৰ ভিতৰখন যেন হঠাতে মোচৰ খাই উঠিল বাসদুৰ। যোৱানিশাও সাৰদাই পতিসেৱাত ব্যতিক্ৰম কৰা নাছিল। বাসদুৱে মাষা-মোহেৰে তাইক বাৰে বাৰে মানা কৰিছিল যদিও, তাই কেঁচুৱা ল'ৰাটোৰ গৰম লাগিছে বদলি কৈ ওৰে নিশা বিচি আছিল আৰু আটাইতকৈ মাৰাত্মক কথা, যোবানিশাই সাৰদাই তাক এটা ভয়ানক শপত খুৱাই লৈছিল। এই কথাটো মনত পৰাত হঠাতে বদুকখন শূদা শূদা যেন লাগি গ'ল বাসদুৰ।

বিচি থাকিবলৈ হাক দিয়াত সাৰদাই নিশৰদে হাঁহি হাঁহি কৈছিল, “ইমান বে মাল্লা উপজিছে—এই মাষা-মোহৰ চিনাকি চিৰকাল থাকিব পাৰিবা জানো?”

বাসদুৱে কথাষাৰ ঠিক বদুজিব নোৱাৰি, এটা অবদুজ হাঁহিৰে মৃদুখন উজলাই কৈছিল, “চিৰকাল গৰম থাকিব জানো?”

“নহয়, সেই কথা নাই কোৱা। কৈছোঁ—” বাসদুৰ বদুকৰ নিচেই কাষচাপি আহি সাৰদাই কৈছিল, “সতিনী যাতনাৰ কথাহে কৈছোঁ। তেতিয়া আৰু মাষা উপজিব নে? তেতিয়া ক'বা নে ‘সতিনীলৈ সাৰদাৰ বৰ ভয়’।”

বাসদুৱে যিমান পাৰে নিঃশব্দে হাঁহি উঠিছিল, কৈছিল, “হঠাতে কিবা দিবা-স্বপ্ন দেখিছা নেকি? সতিনী-যাতনা নো কোনে দিলে তোমাক?”

“নাই দিয়া, দিবলৈনো কিমান পৰ?”

“ব—হু পৰ। মোক তেনে ষৈণী নালাগে, আৰু দৰকাৰো নাই।”

তথাপি সাৰদাই বাসদুক জেৰা নকৰাকৈ নেৰিলে, “আৰু মই যেতীয়া বঢ়ী হ'ম? তেতিয়া তো লাগিব। নালাগিব জানো?”

বাসদুৱে আকৌ হাঁহি হাঁহি কৈছিল, “তুমি দেখোন চালে-বেৰে কোবাইছা। তুমি বঢ়ী হ'বা, আৰু মই ডেকা হৈ থাকিম?”

“তোমাৰো যে কথা! মতা মানুহ আক' বঢ়া হয়নে? আৰু তুমি হ'লা কি বোলে—শহুৰৰ বৰপুতেক, দেখাতো ধুনীয়া। তোমালোক হ'লা ধনী মানুহ, কত ঠাইৰপৰা ভাল ভাল সম্বন্ধ কতই লৈ আহিব, কতই ষ্টাচামতী কৰিব তোমাক, তেতিয়া জানো মোৰ কথা—?”

হঠাৎ সাৰদাই আবেগতে কান্দি দিছিল।

অগত্যা ষৈণীয়েকক আদৰ-সাদৰ কৰি ভালৰি বোলাই ভোল নিয়াবলগীয়া হৈছিল বাসদুৱে, “এনেয়ে কৈছোঁ নে ‘চালে-বেৰে কোবোৱা’ বদলি? সতিনীৰ সঁচো নাই, জুৰিলে কান্দোন। এইবোৰ একো নহয়, ভয় নকৰিবা।”

আৰু বহুতোপৰলৈকে দৃশ্যেৰে মাজত হাইচ-লাইচ চলিল আৰু তাৰ পাছত পতিব্ৰতা সাৰদাই স্বামীক আম্বাস দি কৈছিল, “সেই বদলি মই মৰাৰ পাছতো তুমি আকৌ বিয়া কৰাব নোৱাৰিবা বদলি তোমাক মই শপত খুৱাই

নথও'। মই মৰাৰ পাছত তুমি নালাগে এশজনীক বিধা কৰাবা, কিন্তু
মই জীয়াই থাকোঁতে নহ'ব।"

"নকৰোঁ নকৰোঁ নকৰোঁ, হ'লনে?" বাসুৰে তিনি সইত খাইছিল।

মাত্ৰ ঘোঁৰা নিশাৰ কথা।

আৰু আজি সেইজন বাসুৰেই মকুট আৰু পাটৰ কাপোৰ পিন্ধি
কলাগদৰিত থিয় হৈ আছে, যিগৰাকী কন্যাসিঁহাল তিৰোতাই সূৰাগদৰি তুলি
আছিল, তেওঁ কৈ গ'ল :

'কিডাৰ কিনিলা, জৰীবে বান্ধিলা, হাতত দিলোঁ মাকো, এবাৰ ভে'
কৰাচোন বাপু।"

এজন মানুহক কেইবাৰ কিনিব পাৰি ?

বন্দা বস্ত্ৰটোক আকৌ কেনেকৈ বান্ধিব পাৰি ?

হে ঈশ্বৰ ! বাসুক এনেকৈ ছলনা কৰি তোমাৰ কি সুখ হ'ল ?

হা, বাসু যদি আজি গাঁৱত নাথাকিলহে'তেন ! বৃগীয়া আইতাকক
চাবলৈ এনেকৈ গাঁও এৰি মাজে-মধ্যে আন গাঁৱলৈ নোযাৱা নহয়। আজিয়েই
যদি গ'লহে'তেন। বৃঢ়ী আইতাকজনী আজিয়েই ঢুকুৱাহে'তেন বাসু
তাতেই আটক হৈ পৰিলহে'তেন। ঠিক এতিয়াই—এই মনোহৰত কোনো ভাই-
ভাগী মৰি 'সহ'ত অশোচীয়া হোৱাহে'তেন। নহ'লেও সেই দৰা ল'ৰাটোৰ
দৰে ইঠাতে বাসুৰো আজি ঘোঁৰা-খোৱাকৈ কিবা এটা হোৱাহে'তেন।

তেনেকুৱা কিবা এটা ঘটিলেও এই বিম্বাখন হ'বলৈ নাপায়।

কন্যাদাষণস্ত বিপাকত পৰা ভদ্ৰলোকৰ বিপদৰ কথাই বাসুৰ মনত কোনো
প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰা নাই, 'সহ'তৰ যি হয় হওক, বাসুৰ যে কি
বিপদ হ'ল। খুড়াক ৰামকালীৰ ঠাইত দেউতাক কুঞ্জবিহাৰী হোৱাহে'তেন !
দেউতাকে যদি ক'লেহে'তেন,—“বাসু ভদ্ৰলোক বিপদগ্ৰস্ত, শ্বিধা-শ্বন্দৰ
আৰু সময় নাই, ব'ল এতিয়াই”—তেতিয়াও বাসুৱে কিজানি মূৰটো খজুৱাই
কিবা এটা চিন্তা কৰিলেহে'তেন।

কিন্তু এওঁ হ'ল কি বোলেনে—মাজুখুড়া, যাৰ হুকুমৰ লৰচৰ নহয়ই।
এনেকৈ, ভালোমান 'হে'তেন'ৰ অন্তত অৱশেষত হতাশাগ্ৰস্ত বাসুৱে
এই কথাটোও ভাবিলে : আন একো নহ'লেও কালি ৰাতি গেলা-গৰমৰ বাবে
যদি সি ঘৰৰ বাহিৰত শুবলৈ গ'লহে'তেন। তেতিয়াহ'লে তেনেকৈ তিনি
সইত খাবলগীয়া নহ'লহে'তেন তাৰ।

ইয়াৰ পাছত ইহ জীৱনত সাৰদাই কোনোবা দিনা কিবা কথাত বাসুক
কিন্ধাস কৰিব নে ? সাৰদাই বাৰু কিন্ধাস কৰিব নে যে এই ক্ষেত্ৰত বাসু
বেচেৰাও সাৰদাৰ দৰেই নিৰুপায় ? তাৰ যে কোনো হাত নাছিল ?

ওহো, সাৰদাই বিশ্বাস নকৰিব, তাই ক'ব : 'বুজিলোঁ । মতা মানুহবিলাকৰ আক' মাৰা-মোহ । মতা মানুহৰ আকোঁ তিনি সহিত' ।

কিন্তু সাৰদাই জানো আৰু মাত বোলকে কৰিব কোনোবা কাহানি ? ব.সুৰ সৈতে কিজানি তাই জীবনতো আৰু মাত-বোল নকৰিব, নহ'লে দুখে অভিমানে ঘূণাত—হঠাৎ বাসুৰ মনৰ চকুত বিৰাট আকাশৰ 'চাটাজি' পদুখুৰীৰ ফটফটীয়া নীলা পানীৰ দৃশ্য ভাহি উঠিল ।

মনৰ অক্ষিপতে সাৰদাই আজি ৰাতিয়েই কিবা এটা অঘটন কৰি নেপেলায় তো ? বুদ্ধৰ কোনোবাখিনিত খুঁচি মূচি কোনোবাই যেন তাত খাব গৰ চাট দিছে । বাসু আৰু থিৰেৰে থাকিব নোৱৰা হ'ল, এতিয়াই যেন বাউবাউ কৰি চকুৰ দিব ।

নহয়, বাসু কাউবাউ কাৰ নুঠিল, পিছে ৰ মূখৰ আও-তাও দেখি কইন ঘৰীয়া কোনোবা এজনে ক'লে, “বাপাৰ শৰীল অসুস্থ যেন লাগিছে নেকি ?” আকোঁ দৰাৰ শৰীৰ অসুস্থ ।

স্বামীকান্তই এবাৰ এই হঠৈষীৰ ভাণ্ডোৰা দুখুৰীখটোজৈ ধু কুটি কৰি চালে । তাৰ পাছত গহীন মাতৰে আদেশ দি ল, “হেৰ—শুনিছ নে, বিচনী এখা ল আহচোন ইফালে, না ত জোবাইৰ মূৰৰ ফালে অলপ বা দোচোন ।”

অলপ পৰ বা দিয়াৰ পাছত বাসুৰ মূখখালৈ অলপ পৰিবৰ্তন আহিল ঠিকেই । আৰু পৰিবৰ্তন নহ'লেইবা, বিবাহ তামানতে সমাধা হৈ গ'লেই, দুখ-চ দিনও হৈ গ'ল । দৰা-বইনাক 'লক্ষ্মীৰ ঘৰ লৈ লৈ যোৱা হৈছিল প্ৰণাম কৰাৰলৈ, এতিয়া কেইজনীমানে দৰা-কইনাক ধৰি ধৰি, ভৰিত ঘটীয়ে ঘটীয়ে পানী ঢাল 'বাসৰ-ঘৰ'লৈ লৈ গৈছে ।

তাত আকোঁ যোৱাবাৰৰ দৰে উৎপাৎ হ'ব । সাৰদাহঁতৰ ঘৰৰ সেই দুখ-ফাটন তেৰোতাজাকৰ দুখৰ বচন আৰু বাচালতাৰ কথা ভাবিলেও বাসুৰ কৃৎস্ন উপস্থিত হয় । আকোঁ সেই ভয়ংকৰ অৱস্থাৰ পুনৰাবৃত্তি ! ভাবিলে বাসুৰ । সম্পূৰ্ণ অসহায়, সম্পূৰ্ণ নিৰস্ত বাসু ।

হঠাৎ বাসুৱে দাৰ্শনিকৰ দৰে নিজৰ ব্যক্তিগত দুখ-দহন পাহৰি এক বিৰাট শৰ্মৰ সত্য আবিষ্কাৰ কৰিলে । মানুহ যে কি অদ্ভুত নিৰোধ প্ৰাণী !

এই কদুৱী কদৰ্য়াতাক ইচ্ছা কৰিয়েই জীৱনত বাৰে বাৰে উপষাচি আহনান কৰে ।

বাৰে বাৰে নিজক ফুটা-কড়িৰ মূল্যতে বেচে ।

পাছদিনা ৰাতিপুৱাৰে পৰাই ইয়াত 'বোৱাৰী আলিম্পন' অঁকা হৈছিল ।

খোজা-বঢ়া কৰি পতা বিয়াত হোৱাদি নিখুঁত পৰিপাটি বা জাক-জমকীয়া নহ'লেইবা, ৰীতি-নিষম তো পালন কৰিব লাগিব ।

আব্দু ইমান ডাঙৰ চোতালখনত অলপ অলপকৈ অলিম্পন আঁকিবলৈ হ'লেও এসেৰ পাঁচপোৱা চাউল নিতিয়ালে হ'ব জানো ?

ৰামকালীৰ খুড়ীয়েক নন্দৰাণীয়ে পাঁচপোৱা চাউলকে তিযাইছিল। ৰামকালীৰ নিজা খুড়ীয়েক নহয়, জেঠায়েকৰ জীয়েক সম্বন্ধতহে খুড়ী। সংসাৰখনৰ যতবোৰ নিয়ম-কাৰণ-নীতি-ৰীতি-প্ৰথা-লৈঠাৰ কামৰ ভাৰ নন্দৰাণী আব্দু কুঞ্জৰ পৰিবাৰৰ ওপৰত। কিয়নো এওঁলোকেই হ'ল 'অখণ্ড পোবাতী'। কুঞ্জৰ পৰিবাৰৰ সাতোটি ল'ৰা-ছোৱালীয়েই যাঠিৰ ডেওনা গৰাকিও তজবজ কৰি বাংলালীজনী হৈ বতি' আছে।

নন্দৰাণীৰ অৱশ্যে দুটিনে তিনিটিহে।

যি কি নহওক, বিয়াবাৰুৰ কথাত বীতি-প্ৰথা আদিৰ কাম-বনৰ ভাৰ যেতিয়া নন্দৰাণীৰেই—এইক্ষেত্ৰতেইবা তাৰ ব্যতিক্ৰম হ'ব কিয় ? এতেকে, নন্দৰাণী ৰাসুৰ এই বিয়াখনত যিমানেই অমত নহওক লাগিলে, চোতালত 'বোৱাৰী অলিম্পন' আঁকিবলৈ তেওঁ পুৱা পাঁচপোৱা আৰৈ চাউলেই তিযাইছিল। বঙচুৱা বৰণৰ প্ৰকাশ পাত্ৰৰ এচটা লৈ তাকে কেন্দ্ৰ কৰি আব্দু ভাৰে চৌপাশে খৰতকীয়া হাতেৰে ফুল লতা শংখ পদ্ম আঁকি গৈছিল নন্দৰাণীয়ে। অঁকা কামখিনি শেষ কৰিবলৈ আব্দু কিছু সময় লাগিব, শেষ নাই হোৱা, হঠাৎ গৰখীয়া ল'ৰাটো তৰা-নৰা ছিঙি ল'ৰি আহি পদূলি-মুখত থিয় হৈ আকৰ্ষণবশত্ হাঁহিৰে খবৰটো জনালে, "দৰা-কইনা আহি পালেহিয়েই। মই সোঁ পদুখুৰীৰ পাৰৰপৰা দেখা পায়েই একেলগে খবৰটো দি থৈ আহোঁগৈ বদলি আহিলোঁ।"

"আহিল বদুজিলোঁ, পিছে—" নন্দৰাণীয়ে যেন প্ৰমাদ গণিলে। ইফালে-সিফালে চাই অলপ ডাঙৰ মাতোৰে ক'লে, "বাইদেউ, অ' বাইদেউ, দৰা-কইনা আহিল বোলে—"

দৰা-কইনা। আহিলেই নে ? দীনতাৰিণীয়ে পচলা কুটি আছিল। খবৰটো শুনি খৰধৰকৈ ওলাই আহিল, "এতিয়াই আহি পালেনে ? ৰামকালীয়ে এইবোৰ ক'তো হুঁটাইটাই কৰিব লাগে নে ?"

"বাৰবেলাৰ আগতেই বোধকৰোঁ ৰামকালীয়ে লৈ আহিলে।"

যদিও বৰজনাৰ ল'ৰা, তথাপি ধনে-মানে আব্দু সৰ্বোপাৰি বয়সজে ডাঙৰ। এতেকে, নন্দৰাণীয়ে ৰামকালী সম্পৰ্কে সন্মানবাচক বাক্যবিন্যাসেই কৰে।

এতিয়াও কৰিলে।

দীনতাৰিণীয়ে 'বাৰবেলা' কথাষাৰত মনটোক স্থিৰ কৰি লৈ ক'লে, "হ'পাৰে। পিছে তোমালোকৰ 'মংগলাচৰণ'ৰ সকলো সাজু কৰিছা নে ?"

নন্দৰাণীয়ে আব্দু খৰধৰকৈ হাতৰ কামখিনি কৰি থাকিল আব্দু ক'লে,

“কবলৈ গ’লে সকলো সাজু হৈয়েই আছে, পিছে গাখীৰখিনিহে উতলাব লাগিছিল। সেই কামফেৰা নো এতিয়া কোনে কৰিব?”

গাখীৰ। হয়তো! উতলাবই লাগিব যে!

ন-বোৱাৰীয়ে দূৱাৰডালি গৰাকিয়েই উতলি ওফন্দি উঠা গাখীৰ দেখা পালে, সংসাৰখন হেনো খনে-খানে উঠেনদী হৈ পৰে।

দীনতাৰিণীয়ে উশ্বিন কণ্ঠেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে, “বৰ বোৱাৰী ক’লৈ গ’ল?”

“বৰ বোৱাৰী? তেওঁ বাস্খনিশালতহে আছে। খৰখৰকৈ ঢেৰ কিবাৰ্কাৰি বাস্খি থব নালাগিব জানো? বোৱাৰীয়ে আহি চাবাহি নহয়?”

বৰ বোৱাৰী মানে বাসুৰ মাক। তেওঁক নন্দবাণীয়ে বৰ-বোৱাৰী বুলিয়েই মাতে। কিয়নো, নন্দবাণী বয়সত বাসুৰ মাকৰ সমনীয়া হ’লেও মান্যতাত ডাঙৰ, সম্পৰ্কত খুৰী শাহু, গতিকেই ‘বোৱাৰী’।

যি কি নহওক, কুঞ্জৰ পৰিবাৰ বাস্খনিশালত। গতিকে, গাখীৰ উতলাবলৈ আন কাৰোবাক প্ৰয়োজন। ইপিনে দৰা-কইনা আহি প্ৰাৰব হ’লেই।

দীনতাৰিণীয়ে মনৰ দাপোণখনত এবাৰ চাই ল’লে, আৰু নো আছে কোন। গাখীৰ উতলোৱাজনী আকৌ অখণ্ড পোৱাতী হ’ব লাগিব, স্বামীৰ প্ৰথম গৰাকী পৰিবাৰ হ’ব লাগিব।

স্বিতীয় তৃতীয় গৰাকীৰে তো পুণ্যকৰ্ম নহ’ব। আৰু নো কোন আছে?

এস ভাবিবলৈ নো কিটো আছে? সাৰদা আছেই নহয়?

তেনেহ’লে তাইকে মতা যাওক। অকলে অকলে ঘৰৰ এচুকত আমন-জিমনকৈ জুপুকা মাৰি বহি আছে, কামত-বনত ধৰিলে তেওঁ মনটো অলপ ভাল লাগিব, এইবোৰ কথা লৈ মূৰ ঘমাবলৈ আজৰিকে নাপাব। তাইকে মতা যাওক। আৰু নতুন কাৰোবাক বিচাৰি উলিউৱাৰ সময়েইবা ক’ত?

সত্য চোতালৰ মাজেদি কাঁড় যোৱাদি গৈ আছিল, দীনতাৰিণীয়ে তাইক মাত দিলে, “বোলোঁ অ’ই সন্নন্ত কেঁচাইখাতী গোসাঁনী, বাচোন যা—বৰ নাতিবোৱাৰীক মাতি আনচোন গৈ, পট কৰে যাৰি আৰু আহিব, দৰা-কইনা আহি পায়েইহিচোন, গাখীৰ উতলাব লাগিব।”

“নবোক? বৰদাদাৰ ঘৈণীয়েকক মাতি আনিম?” সত্যই গেজেৰা মাৰি ক’লে, “বোৱাৰী আৰু বোৱাৰী হৈ আছে নে? বোৱাৰীয়ে ৰাতি-পুৱাৰেপৰা মজিয়াত চেঙালুটি পাৰি কান্দিকটি মৰিছে।”

“কান্দিকটি মৰিছে? চেঙালুটি পাৰি?” দীনতাৰিণীয়ে কেটেব-জেণ্ডেৰকৈ ক’লে, “কিয় কিয়? ইমান কান্দোন-কাটোনৰ কি হ’ল? দোঁহ ওঁ। শূভদিনত এইবোৰ কেনে কলঙ্কণীয়া কান্দ! যা তই, এতিয়াই মাতি আনগৈ যা।”

সত্যই ইফালে-সিফালে চাই ক’লে, “কোন যাব মাতিবলৈ? ক’লাই

সেখন তুমি—কান্দিবলৈ কিটো হৈছে ? বোলো—তোমাৰ নিজৰ বেলিকা হোৱাহেঁতেন ? নিজৰ বেলি আতিপাতি পৰৰ বেলি চুৱা মাটি, নহয় ? গিৰিয়েকে সতিনী এজনী অনা শূনি নাকান্দি বৈ-ৰমাল কৰি ফুৰিব নে কি ? হেঁঃ ! ক’ত— ? তোমালোকৰ ক’ত কি আছে কোৱা, ময়েই গাখীৰ উতলাই দিম লাগিলে ।”

“তই ? তই গাখীৰ উতলাব ।”

“নহয় নো কেলেই ? দিলোঁবেইবা ।” সতাই উৎসাহেৰে সৈতে ক’লে, “পেহীআইতাই সেইবাৰ খুন্দিৰ বায়েকৰ বিষাত যে কৈছিল—সত্যৰ বছৰ ঘৰিল, এতিয়া সধবাহেঁতে কৰা সকলো কাম কৰিব পাৰে ।”

বছৰ ঘৰিল । অৰ্থাৎ বিষাৰ এবছৰ উকালল । সেই কথাষাৰ সতাই আৰু খোলোচাকৈ নক’লে । দীনতাৰিণীয়ে সন্দেহৰ সূৰতে ক’লে, “বছৰ ঘৰিল কি হ’ল ? ঘৰ নকৰেমনে—”

“তোমালোকৰ আচাৰ-চাৰ নৈ থাকা তোমালোকে । মই এয়া হাত লগালোঁবেই ।” এই বুলি ঠিকবেই সতাই বাৰাণ্ডাৰ একাষত দুখন ইটাৰে সজা চোকাৰ ওপৰত তুলি দিয়া মাটিৰ চৰুটোৰ তলত ফুৰাবলৈ ধৰিলে ।

গোবৰ শুকুৰাই কৰা গোবৰ-খুটি বা ‘ঘু’টেৰ জুই তিমিক-ঢামাককৈ জ্বলি আছে, এমুঠামান নাৰিকলৰ শুকান পাত চোকাৰ ভিতৰলৈ ঠেলি ফুৰাই দিলেই দপকৰে জুই জ্বলি উঠিব । টপ তৈয়াৰ ছোৱালী নন্দবাণীয়ে এদ’মমান নাৰিকলৰ পাতো আনি থৈছে । সত্য সকলো কামতে খৰপোচ ।

তাইৰ ফুউবাৰ কোবত দৰা-কইনা আহি পোৱাৰ আগতেই গাখীৰ উতলিবলৈ ধৰিলে । ধৰিলে মানে—উতলি ওফন্দি উপাঁচ পৰিল ।

দীনতাৰিণী হা হা কা কা কৰি উঠিল, “হেৰোঁ, অলপ ধৈৰ্য সজা থা’লি লাগে, ধীৰে-শান্তে কৰচোন—ন-বোৱাৰী সোমাবেই যেন দেখা পায় ।”

তেওঁৰ কথা শেষ হ’বলৈ নো পাওঁতেই বাহিৰৰ চোতালত শংখ বাজি উঠিল । অৰ্থাৎ ন-বোৱাৰীৰ শূভাগমন হ’ল ।

শংখ হাতত লৈ মোক্ষদা বাহিৰতে থিয় হৈ আছিল । আজি পূৰ্ণিমা, বিধৱাসকলৰ আজি আখললৈ জুই যোবা নাই, অলপ আম-ক’ঠাল ফল-গিঠাই খালেই লেঠা ছিগিল । গতিকে আজিৰ দিনটো মোক্ষদাহঁতৰ আজৰিৰ দিন ।

আজৰিৰেই দিন যেতিয়া, অলপ লৰা-খপৰা নো নকৰিব কোলই মোক্ষদাই ? জলপান খোৱাৰ আগতে গা ধুব তো লাগিবই ।

সেয়েহে মোক্ষদা আগবাঢ়ি আহি আগফালৰ চোতালত থিয় হৈ আছে । থিয় হৈ আছে শংখ হাতত লৈ ।

বিধৱাসকল আন সকলোবিধৰ শূভকৰ্মত অধিকাৰী হ’লেও এই এটি কৰ্মত তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আছে । সমাজ নাইবা সমাজৰ বৰমুৰীয়াসকলে

এইকণ আৰু কাটি নল'লে, দয়া-দাক্ষিণ্য প্ৰদৰ্শন কৰিলে। শংখ আৰু উৰুদিল। গতিকে বাসুদেৱে তাৰ জীৱনত শ্বিতীয় অভিযান সূকলমে সমাপন কৰি উভতি আহিলত মোক্ষদাই সেই অধিকাৰকণৰ সম্ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে।

দীনতাৰিণীয়ে উদ্‌গ্ৰীৱ হৈ আগবাঢ়ি গৈ থাকোঁতে চ'ক খাই উঠি ক'লে, “তেনেকৈ হাতত ফুৰাইছ কেলৈই সইন্ত ? হাত পুৰিল নে কি ?”

সতাই খিতাতে কথাটো গোপন কৰিলে, “এ—ঃ ! পুৰিৰ কেলৈই ?”

“তেনেহ'লেনো হাতত ফুৰাইছ কেলৈই ?”

“এ—নৈষে।”

“যিযেই নহওক এতিয়া চৌকাত ফুৰাই থাকগৈ যা, ন-বোৱাৰী সোমাই আহোঁতে আৰু এবাৰ গাখীৰাখনি ওফুন্দি উঠে যেন চাবি, অবশ্যে নুঠা নহয়, উঠিছিল, বোবাৰীজনী সুলক্ষণীয়া। আগৰ বাৰ বৰণ—”

কথাষাৰ নৌশেষ হওঁতেই বামকালীৰ গম্ভীৰ কণ্ঠৰ গলগলীয়া মাত শুনা গ'ল, “তোমালোকৰ সেইবোৰ বৰণ-টৰণ সোনকালকৈ শেষ হ'ব। সৰুপেহী, বাৰবেলালৈ আৰু বৰ বেছি দৌৰি নাই।”

মুহুৰ্‌মুহুৰ্‌ শংখ-ননাদত বামকালীৰ কণ্ঠও শ্লান হৈ পৰিল।

দৰা-কইনা ঘৰৰ চোতাললৈ সোমাই আহিল। পিছে পিছে দল বাঁধি আহি থাকিল গুৰি-বাৰিণেৰে চুৰুৰুৰ মতমানে তিৰোতাসকল।

বিষাখন যেনেকৈ আৰু যি অৱস্থাতে নহওক কিয় ভোজ আৰু ভো-চক এখন পাতিবই লাগিব। আমোদ-আহ্লাদৰ প্ৰয়োজনত নহয়, ‘সমাজখন’ক জনাবৰ প্ৰয়োজনতহে। কথা নাই বতৰা নাই এদিন হঠাৎকৰে লক্ষ্মীকান্ত বানার্জীৰ নাতনীষেকজনী চাৰ্টাৰ্জী-পৰিষালৰ ঘৰ সোমালিহে চৰাই-চিৰিকতিয়েও গম নাপালে, এয়া জানো উচিত কাম হ'ব ? তাইৰ প্ৰাণ যে বৈধ, এই খবৰৰ পকা দলিল এখন থাকিব লাগিব।

দলিল নো আৰু কি ? লিখা-পঢ়া একো নহয়, চহী-চাবুদো নহয়, মানুহৰ স্মৰণ-সাক্ষায়েই দলিল। পিছে সেই সৌৱৰণ-সাক্ষ্য আদায় কৰিবলৈ হ'লে, গ্ৰাম্য-সমাজখনক এদিন গলবস্ত্ৰ হৈ মাতি আনি ভালকৈ ভোজ খুউৱাৰ বাহিৰে আন উপায় নো কি আছে ?

আৰু বানার্জীহঁতৰ জীয়াৰী যে চাৰ্টাৰ্জী-পৰিষালভুক্ত হ'ল তাৰ স্বীকৃতি জানো নালাগিব ? ‘বৌভাত’ৰ দিনা দিয়া ভোজত ন-বোৱাৰীয়ে নিজ হাতেৰে ভাত পৰিবেশন কৰি গিৰাতি-কুটুম্বহঁতৰ পৰা সেই স্বীকৃতি আদায় কৰি লয়।

গতিকে বিয়াত ভোজৰ আয়োজন নকৰিলেই নহয়। আগৰপৰা কথা

নাই বতৰা নাই, হুঁটাই-টাইকৈ বিয়া, সেয়েহে ভোজৰ বেলিকাও চাবৰ কন নাই, খদম-দম লাগি গৈছে। লাঙনি-পাঙনি কৰা মানুহৰ নাটনি নাই বামকালীৰ, চৌদিশে মানুহ পঠিয়াই দিছে। মনোহৰাৰ বাবে বায়না দিবলৈ গৈছে জনাইলৈ, বধুমানলৈ গৈছে মিহিদানাৰ বাবে। তদুশ্চৈ গুৱালক দৈ-গাখীৰৰ দানিষ দিয়া হৈছে, আৰু ভীমা কৈৱৰ্তক মতাই পঠাইছে মাছৰ বাবে। কোনটো পুখুৰীত জাল মাৰিব, কেইমোণ মাছ ধৰা হ'ব, বামকালীয়ে এইবোৰ নিৰ্দেশ দি আছিল। হঠাতে তাত মোক্ষদা ওলালিহ।

এই অঞ্চলত বামকালীক ভয় নকৰা মানুহ নাই, মোক্ষদা বাদে। কেৱল মোক্ষদাইহে বামকালীৰ মূখে মূখে হক কথা শুনাই দিব পাৰে। নহ'লে— আনাকি দীনতাৰিণীয়েও পুৱলৈ ভয় নকৰা নহয়।

অৱশ্যে—বামকালীক ন্যায্য কথা শুনোৱাৰ সুযোগ কোঁতৰা পোৱা যায়—এইটোহে ভাবিবলগীয়া কথা। যিজন মানুহ কৰ্তব্যপালনৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুটিহীন তেওঁক নো দুষাৰ কথা কোৱা হ'ব কিহৰ কাৰণে ?

কিন্তু কোৱা হয়। মোক্ষদাই কয়। কিয়নো মোক্ষদাৰ বিচাৰ নিজা দৃষ্টিভংগীৰে। বামকালীৰ মতে যিটো নিশ্চিত কৰ্তব্য, প্ৰায়ভাগ ক্ষেত্ৰতে মোক্ষদাৰ মতে সেইটো বঢ়া-বখা।

পিছে বোঁছ ভাগ ক্ষেত্ৰতে 'হক কথা'ৰ কাৰণ হয় সত্যৱতী। নহ'বনো কিয় ? বামকালীয়ে যদি ভু-ভাৰস্তুত নথকা ছোৱালী এজনী গঢ়ি তোলে, তেনেহ'লে 'হক কথা' কোৱাত মোক্ষদাৰ দোষ কিহৰ ? সেয়েহে অকাল-অসূৰ্শি অজৌকালৰ বজো গুৰুটি সেই ছোৱালীজনীক যোতিয়াই-তেতিয়াই দেউতাকৰ আগত হাজিৰ কৰি মোক্ষদাই ন ভুতো ন ভৱিয়াত কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে আজিও বামকালীৰ মেললৈ মোক্ষদা অকলশৰে নাই অহা, সত্যৱতীকো লগত লৈ আহিছে। সত্যৱতীও বিনা প্ৰতিবাদেৰেই আহিল। অবশ্যে প্ৰতিবাদ কৰি লাভ নাই বদাময়েই চাগৈ এই অ-প্ৰতিবাদ। নাইবা এয়া হয়তো তাইৰ নিৰ্ভীকতা।

ভীমা কৈৱৰ্তৰ উপস্থিতিৰ সময়ছোৱাত মোক্ষদাই অৱশ্যে নিমতে বৈ আছিল, কথা-বাৰ্তা শেষ হোৱাৰ পাছত ভীমাই বামকালীক 'দশুৰং হৈ পলায়' কৰি গুৰুচি ঘোৱাৰ পাছতেই মোক্ষদা জাঙুৰ খাই উঠিল।

“এয়া চোৱা বামকালী, তোমাৰ গুণৰ অৱতাৰ কইনাৰ হাতৰ কৰিবাজী কৰা এইবাৰ। আৰু চিৰাটিকালেই কৰিব লাগিব, এইজনী ছোৱালীক স্তো শহুৰেকৰ ঘৰৰপৰা লৈ নাযায়হি !” মোক্ষদাই অলপ উশাহ ল'লে।

মোক্ষদাই উশাহ লোৱাৰ ছেগতে বামকালীয়ে মিচিক কৰে হাঁহি ক'লে, “কি ? কিনো হ'ল আকৌ ?”

“হৈয়েই আছে সদা-সৰ্বক্ষণ—” মোক্ষদাই দুষোখন হাত জোকাৰি কৈ

উঠিল, “উঠোঁতে বহোঁতেই হৈছে। কটা-ছিঙা ফটা-ছিৰা—কত নো কি নহৈছে। এয়া আজিষেই চোবাচোন তাইৰ হাতৰ অৱস্থা। পদ্ৰি-খদ্ৰি ইমান ডাঙৰ পানীজোলা। আকৌ কথ—‘দেউতাক ক’ব নালাগে, এনেষে ভাল হৈ যাব’। চোৱাঁ, নিজ চকুৰে চোৱাঁ।”

ইতিমধ্যে ৰামকালীয়ে জীয়েকৰ হাতখন দাঙি ধৰি তথা লাগিল, “কি হ’ল? কেনেকৈ হ’ল?”

“সোধা কেনেকৈ হ’ল, সোধা—ইয়াকেই সোধি চোবা। ছোৱালীৰ গদুণৰ কথা ইমানকৈ বথানো, তুমি দেখোন শূদ্রিও নুশূদ্রা। পিছে তোমাক মই কৈ থ’লোঁ ৰামকালী, এই পাতক পত্ৰ ভাতক ভগ্ন বোলা জনীৰ পৰাই তোমাৰ কপালত যম-যাতনা আছে।”

কথামাৰ নতুন নহয়, বহু ব্যবহৃত। গতিকে এই কথা শূদ্রি ৰামকালী বিশেষ বিচলিত হোবা দেখা নগ’ল। পিছে গদুৰজনক মান্য কৰাৰ শিক্ষা ৰামকালীৰ আছে, সেয়েহে বিচলিত ভাব প্ৰকাশ কৰে তেওঁ, “এস। এইক লৈ—। কি কৰিছিল ক’চোন? ইমান ডাঙৰ পানীজোলাটো হ’ল কেনেকৈ?”

“গাখীৰ উতলাই আছিল। কালি ৰাসুৰে যেতিয়া ন-বোৱাৰীক লৈ ঘৰ সোমালিহ, এওঁ গ’ল নাৰিকলৰ পাত জ্বলাই গাখীৰ উতলাবলৈ। আৰু নকৈও নোবাৰা—ফটামুখ, ক’লেও লাগে জগৰ,—ইমান ডাঙৰ গাদহীজনীয়ে এইকণ কাম কৰিবলৈ গৈ হাতখননো তোৰ পদ্ৰিল কেনেকৈ?”

ৰামকালীয়ে জীয়েকৰ হাতলৈ চাই অৱস্থাৰ বৃদ্ধ-বাজ লৈ অলপ গম্ভীৰ-ভাবে জীয়েককে ক’লে, “তুমি নো আখাৰ কাম কৰিবলৈ গৈছিল কিয়? ঘৰখনত আন কোনো নাছিলনে?”

সত্যই তলমূৰ হৈ ক’লে, “বৰ বোঁছ পোৰা নাই দেউতা—।”

“পোৰা-নোপোৰাৰ কথা হোবা নাই, পদ্ৰিলেও ভাল কৰাৰ দৰব বহু আছে। সোধিছোঁ—তুমি আখাৰ ওচৰলৈ গৈছিল কিয়?”

সত্যই মূৰ দাঙিলে। দাঙি হঠাৎ তাই নিজস্ব ভংগীৰে টিংখোপ মাৰি ক’লে, “মই আৰু এনেই আখাৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁনে দেউতা, নবোৰ মূখলৈ চাইহে গৈছিলোঁ। এস বেচৰী, এনেষে তাইৰ সঁতিনী-হুলৰ বিষ, তাতে আক’ গাখীৰ উতলোৱাৰ হুকুম। তাইৰ কলিজা মানুহৰ কলিজা নহয় জানো?”

সত্যই এনেকৈ খাৰাংখাচ জবাব দিয়াত কেৱল ৰামকালীয়েই নহয়, মোক্ষদাষো তাল-বাল খালে। কেনে সৰ্বনাশী ছোৱালী ও এইজনী! এনেহেঁন মান্যগণ্য বাপেকৰ মূখে মূখে চেংচেঙীয়া কথা! মোক্ষদা নিৰ্বাক। ৰামকালীয়েই মাত লগালে। ভদ্ৰুখদ্ৰি কোঁচ খদ্ৰাই কঠোৰভাৱে সোধিলে, “সঁতিনী হুলৰ বিষনো কি বস্তু?”

“কি বস্তু—সেই কথা তুমি তোমাৰ জীয়েবাৰপৰাই এইবাৰ শিকি
ৰামকালী—” সত্যৱতীয়ে কিবা উত্তৰ দিয়াৰ আগতেই তীক্ষ্ণ বিদ্ৰূপৰ
ভংগীৰে ক’লে, “আমি এই বয়সতো যিবোৰ কথা শিকা নাই শুনো নাই,
তোমাৰ এই ওঁঠ চোপিলে গাখীৰ ওলোবা আলাসৰ লাড়ুজনীয়ে তাক
শিকিলে। কথাবাহী ক’ববাৰ।”

এইবোৰ টাংটিঙালী কথা সতাই সহ্য কৰিব নোবাৰে। কিয় ? য’তে
যেতিয়া যেনে সন্নিধি ওলাব তেনেকুৱাকৈ ক’ব কিয় ? এই এতিয়াই ক’লা
‘গাদহীজনী’ আকৌ কৈছা ‘আলাসৰ লাড়ুজনী’। বাকিবলৈ মন গ’লেই জানো
হ’ল।

ৰামকালীয়ে পেহীয়েকৰ ফালে এপলক চাই লৈ গহীনগম্ভীৰ মাত্ৰেৰে
জীয়েকক পুনৰ সন্নিধিলে, “কতা, মোৰ কথাষাৰৰ উত্তৰ নিদিলা যে ? সতিনী-
হুলনো কি বস্তু, আৰু তাৰ বিষেইবা কেনে নক’লা দেখোন ?”

কি বস্তু সতাইনো জানো কিটো ? পিছে বস্তুটো যে কটা ঘাত চেঙা
তেল দিয়াৰ নিচিনা, সেই কথাটো বোধহয় ওপজাৰ আগৰেপৰাই জানে।
সেয়েহে তাই মন্থখন যিমানদূৰ সম্ভৱ গোমা কৰি ক’লে, “সতিনী মানেই
তো হুল দেউতা। আৰু হুল থাকিলে তাৰ বিষো থাকিবই। নবোৰ
প্ৰাণততো তুমি এতিয়া সেই বিষ ঢালি দিলা—’

“মনে মনে থাকা।” হঠাতে ডাৰি মাৰিলে ৰামকালীয়ে। বিচলিত
হ’ল তেওঁ, বাস্তৱিকতে তেওঁ বিচলিত হৈ পৰিল। জীয়েকৰ ভবিষ্যতৰ
কথা ভাবি বিচলিত হোৱা নাই, বিচলিত হ’ল হঠাৎ জীয়েকৰ অন্তৰখনৰ
কলুষ-কালিমাৰ পৰিচয় পাইহে।

এয়া নো কি কথা। এনেকুৱা ধাৰণা তো তেওঁৰ নাছিল, নাছিল
হিচাপৰ মাজত। এয়া নো কেতিয়া কেনেকৈ হ’ল ? সত্যৱতীৰ কিমান যে
নিন্দা শুওঁৰ কাণত পৰে, সেইবোৰলৈ তেওঁ কাহানিও বৰকৈ মন নকৰে।
নকৰে কেৱল জীয়েকৰ মতি-গতিৰ মাজত এটা তেজস্বী ভাব-ভংগী দেখি।
সত্যৰ হৃদয়ত কুচুৰুট-কপটৰ বিন্দুমাগু নাই, হিচাপৰ বহীত এই কথাই
লিখা আছিল, এনেকুৱা নীচ কুচুৰুটীয়া কথা-বতৰা তাই কেতিয়াৰ পৰা
শিকিলে ?

কিন্তু আৰু আগবাঢ়িবলৈ দিয়া উচিত নহয়।

শাসন কৰিব লাগিব।

সেয়েহে তেওঁ গৰ্জি উঠি ক’লে :

“কিয় ? সতিনী নো কিহৰ বাবে ইমান ভয়ংকৰী হ’ল ? তাই তোমাৰ
নবোৰেৰাক বাস্তৱ কিলাইছেহি নেকি ?”

দেউতাকৰ তৰ্জ'ন-গৰ্জ'নত সত্যবতীৰ চকু চলচলীয়া হ'ল কিম্বদ তাই সহজে সেও নামানে । কম্পদাৰ দীনতা ওলাই পৰাৰ ভয়তে তাই তলমূৰ হৈ বদ্বন্দ্ব কণ্ঠেৰে ক'লে, “হাতেৰে নৰ্মৰিষালেও ভাতেৰে মাৰিছেই নহয় ? নবৌ আছিল অকলে একেশ্বৰী, ন-বোৱাৰী হঠাৎ উৰি আহি জুৰি বহিল—”

“আস । ছি ছি ছি !” ৰামকালী শিষ্যৰি উঠি ঠৰ লাগিল । তেওঁৰ মন্থলৈ চাই এনে ভাব হ'ল, সত্যবতীৰে হঠাতে যেন তেওঁ ঘূৰে আঁকি থৈ দিয়া চিত্ৰ এখনক মোহাৰি-মুচৰি ছিঙি-ভাঙি দলিয়াই পেলাইছে ।

এই হেগতে মোক্ষদাই আকৌ এখেও মাৰিলে, “সেয়া শূনা—শূনাচোন তাইৰ কথাৰ ছেও । পাৰোঁতে কণ্ঠ নে কথাবাহী বদ্বন্দ্ব ? বদ্বন্দ্বী খাদহীহঁতৰ দৰে কথা, আৰু সব্দ ল'ছালীৰ দৰে তন্মাস্তি কৰা । আৰু কথাবো ইমান চেলবেলনি, শূনি জলাকলা লাগছে আৰু ।”

ৰামকালীয়ে পেহীষেকে খেদ প্ৰকাশ কৰালৈ মন নকৰি তিস্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “অতবোৰ অবাইচ মাস্ত-কথা শিকিলা ক'ৰপৰা ? ছিঃ ! লাজত নাক কটা যাব এতয়া মোৰ । উৰি আহি জুৰি বহাৰ অৰ্থ কি ? একেশ্বন ঘৰতে দ্বজনী বাই-ভনী নাথাকেনে ? সত্যনক ‘হুদ’ বদ্বন্দ্ব নাভাবি ভনী বদ্বন্দ্ব ভাবিব নোৱাৰিনে ?

দেউতাকে ইমানখিনি কথখ'না কৰাৰ পাছত সত্যবতীৰ সকলো প্ৰচেষ্টা বাৰ্থ হ'ল । একেলগে অসংখ্য টোপাল জৰ জৰ কৰে দ্বচকুৰপৰা গালত, গালৰ পৰা মাটিত পৰিল ।

পৰিষেই থাকিল, সত্যই নৰ্মচিলে ।

ৰামকালী চাৰ্টাৰ্জ আকৌ এবাৰ বিচাৰিত হ'ল । সত্যবতীৰ চকুত পানী । এয়া যেন এক নাভূত-নাশূত কথা । তেওঁৰ ধাৰণা হ'ল, ভৎসনাৰ মাত্ৰা অলপ বেছি হৈছে ।

ঔষধত মাত্ৰাধিকা, ৰামকালীৰ বোধেৰে গাহঁত অপৰাধ । মনত পৰিল তেওঁৰ, ছোবালীজনীৰ হাতৰ পানীজোলাটোও কম বস্ত্ৰগাকৰ নহয় । এতিয়াই প্ৰতিকাৰ কৰা উচিত । সেয়েহে অলপ কোমল মাতেৰে ক'লে, “এনে নীচ কথা আৰু কোঁতয়াও নোকোৱা যেন । মনলৈও নানিবা । সংসাৰখনত যেনেকৈ ভাই-ভনী ননদ-দেওৰ জা-বৰজনা সকলো থাকে, তেনেকৈ সত্যনক থাকে, বদ্বজছা ? চাওঁ, হাতখন চাওঁচোন—”

হাতখন আগবঢ়াই দি সত্যবতীয়ে ওঁঠবুৰি দাঁতেৰে কামৰুৰ ধৰি নিজৰ উগুদল-থুগুদল হৃদয়ভাৰ চম্ভালিবলৈ চেষ্টা দিলে ।

মোক্ষদাই বদ্বজলে, ডাৱৰ আৰু নাই । ৰামকালীয়ে জীয়েকক শাসন ক'ব ? —সেই থল ডে'লে' । ছি ছি, ছে ছেঃ । তেওঁৰ আৰু তাত বৈ

থাকিবৰ মন নগ'ল, ক'লে, “য'ক, শাস্তি-শলা বহুত দিলা তাইক বামকালী, এতিয়া বহি বহি সদুবাগ চৰাই সোধন-পোছন কৰা, মই আহোঁহে। চকু থাকিও খালত পৰা মানুহ তোমাকহে যি দেখিলোঁ।”

মোক্ষদাই বংগমণ্ডৰপৰা বিদায় ল'লে।

বামকালীয়ে আশুদ প্ৰতিকাৰ হচাপে জীয়েকৰ হাতৰ পানীজোলাৰ ওপৰত প্ৰলেপ এটি লগাই থাকোঁতে হঠাতে আকৌ ব'লে, “আজিৰ কথা মনত থাকিব নে? আৰু কোনোদিনে এনেকুৱা কথা নোকোৱা যেন। মানুহ বনৰ জন্তু নহ'ব যে খালী খিহল-খয়াল কামোৱা-কামুৰি কৰি থাকিব? সকলোৰে সৈতে মিলাপ্ৰীতিৰে পৃথিবীখনত থাকিব লাগে।”

দেউতাকৰ মাতত আপোচৰ সদুৰ। গাতকে সত্যবতীয়ে আকৌ অলপ সাহস ঘূৰাই পালে। তদুপৰি দেউতাকৰ ধিকাৰ-কাৰত তাইৰ ক'ঠাগত প্ৰাণ।

কিন্তু তাইৰ জগৰ যে কোনখিনিত, কিহত কেণা লাগিল, বুজি নাপায় তাই। সকলোৰে সৈতে মিলাপ্ৰীতিৰেই যদি পৃথিবীখনত থাকিব লাগে—তেনেহ'লে ‘সে'জু'তি’ বৰত নো আক' কৰিব লাগে?

মনৰ ভাব মূখেদি ওলাল সত্যৰ, ‘সেয়ে হ'লে সে'জু'তি বৰত কিয় কৰিব লাগে দেউতা? পেহী আই! ই এই বছৰৰপৰা মোক, ফে'ব্ৰুৱাৰী আৰু পদুগ্যকো এই বৰত কৰিবলৈ বৈছে দেখোন।”

বামকালী এই গাৰ বিৰক্ত নহৈ বিস্মিতহে হ'ল। ‘সে'জু'তি বৰত’ সম্পৰ্কে তেওঁ অবশ্যে বিশেষ একো নাজানে, কিন্তু যি নহওক, কোনো ব্ৰত বে মানৱিকতা-বিৰোধী হ'ব পাৰে, সেই কথা ভবা টান। সেয়েহে প্ৰলেপ লগোৱা হাতখন ধৰি চকুতে থকা মাটি কলহৰ পানীৰে ধুই থাকোঁতে ক'লে, “ব্ৰতৰ সৈতে কিহৰ সম্পৰ্কটো আছে?”

“কি নাই—তাকে কোৱা দেউতা?” চকুৰ পানী শুকাবলৈ নোঁপাওঁতেই সত্যৰ মাত শুকুই খৰখৰীয়া হ'ল, “সে'জু'তি বৰতৰ মন্তৰবোৰ জাদো মতিনী-হুদল উল্কাৰৰ বাবে নহ'ব?”

বামকালী নিমাত্তে থাকল। হয়, তেওঁ যেন আশাৰ পোহৰ এচেকোঁটা দেখা পাইছে ক'ৰবাত। ওঁ, জীয়েকৰ মূৰত এনেহেন কিবা এটা গোলমলীয়া কথাই বাহ লৈছে।

নহ'লে নো সত্যৰ মুখত এইবোৰ অবাঁচ কথা।

তেওঁৰ হাতত এতিয়া কৰিবলগীয়া বহুত কাম। তথাপি, বামকালীয়ে বিবেচনা কৰি চালে, সদুপদেশ দি কন্যাৰ মন-ফুৰালিৰপৰা ‘মতিনী-হুদল’ৰ মলোচ্ছাদ কৰা কৰ্তব্য। সেয়েহে তেওঁ ভদুৰ কোঁচাই সুধিলে, “হয়নেকি? মন্তৰটো নো কি?”

“মন্তৰ এটা নে কিবা ?” সত্যবতীয়ে উৎসাহেৰে সৈত ক’লে, “ভাগে ভাগে কত যে মন্তৰ । আটাইবোৰ মোৰেই মনত আছে নে কিবা ? ভাবি ভাব কৈছোঁ ব’বা । পথমতে হ’ল আলিপন অঁকা । ফুল-লতা-পাড্ৰ নম্বা আঁকি লৈ তাৰ চুকে-কোণে হেতা-সঁৰাহ চৰু-হাড়ী বটী-বাটি দা-বঠী ঢেঁকী আদি ঘৰ-সংসাৰৰ পতোকটো বস্ত্ৰ আঁকি ল’ব লাগিব । তা’পাছত বস্ত্ৰবোৰ এটা এটাকৈ হাতেৰে ছুই ছুই—মন্তৰ গাব লাগে । ধৰা, হেতাত হাত লগালোঁ, ক’লোঁ—

‘হেতা হেতা হেতা,
খা সতিনীৰ মাথা ।’

ব নবাটিত হাত লগাই—

‘বাটি বাট বাটি,
স তনীৰ মাকক ধৰি লৈ য’ক
গোসাঁনী কেঁচাইখাতী ।’

ত পাছত—

‘স বাহ সঁৰাহ সঁৰাহ
সতিনীৰ নাকটো খঁৰা ।’
‘বঠী বঠী বঠী
খ সতিনীৰ শৰাধৰ পাচলি কাটি ।’
‘হাড়ী হাড়ী হাড়ী
মই থাকোঁ যেন সধবা-সতী
সতিনী হওক বাঁৰী ।’

“চুপ চুপ ।” বামকালীয়ে গম্ভীৰভাবে ক’লে, “কি ! এইবোৰ হ’ল তোমালোকৰ ব্ৰতৰ মন্ত্ৰ ?”

এইবোৰ যে দৰাচলতে ব্ৰতৰ মন্ত্ৰ হোৱাৰ যোগ্য নহয়, সেই সত্য কথাটোৰে সত্যৰ বোধশক্তিৰ জগতত অকস্মাৎ এই মন্থৰ্তত এচেৰেঙা পোহৰ পেলাই গ’ল !

তাইৰ উছাহ জঁঘ পৰি আহিল আৰু তাই অক্ষুণ্ণ মাত্ৰে ক’লে,
“আৰু ক—ত যে আছে—”

“আৰু আছে ? হয়নে ? বাৰু কোৱাচোন আৰু কি কি আছে, শুনোৱেইচোন ! চাওঁ তোমালোকৰ মগজু কেনেকৈ চোবাই খোৱা হৈছে । আৰু জানা নেকি ?”

“ওঁ, জানো ।” সত্যই মূৰ দুৰ্গপন্নাই ক’লে, আৰু হ’ল—

‘ঢেঁকী ঢেঁকী ঢেঁকী
সতিনী মৰে তলত মই দেখোঁ ওপৰত থাকি ।’

তা'পাছত হ'ল—

‘আঁহত কাটি ঘৰ সজাঁও,
সতিনীক কাটি আলতা লগাও’ ।
‘মইনা মইনা মইনা
সতিনী হওক যমৰ কইনা ।’

ভা' পাছত এমুঠি দ্দুবাৰি হাতত লৈ ক'ব লাগে—
ঘাঁহ মুঠি ঘাঁহমুঠি
সতিনী হওক কাণী কুঠী ।’

গহনা আঁকি তা'পাছত গহনা ছুইও মন্তৰ আছে—
‘বাহুৰ বাজু চিপাটমণি
সতিনীৰ মন্তৰ মাৰ বাঢ়নী ।’

পাণ আঁকি লৈ ক'ব লাগে—
‘গাম্ধ পাণ ইলাচি গুৱা,
মই সদুবাগী, সতিনী চুৱা ।’

“বাৰু, হৈছে হৈছে, আৰু নালাগে। আৰু ক'ব নালাগে।”
ৰামকালীয়ে হাত দাঙি তাইক বখালে, “এইবোৰ গালি-শপনিকে তোমালোকে
পদ্মাৰ—ব্ৰতৰ মন্ত বঢ়ালি কোৱা ?”

“আমি ।ও” মানে ?” সত্যবতীয়ে তাইৰ পশ্চিমত দেউতাকৰ ইমান
অজ্ঞতাৰ প্ৰমাণ পাই আচৰিত হ'ল আৰু ক'লে, “জগতৰ সকলো মানুহেই
কয়। সতিনী যদি বাই-ভনীৰ দৰে হ'ব লাগে, তেনেহ'লে নো ইমানবোৰ
মন্তৰৰ ছিৰ্জ'ন হ'ব লাগিছিল কিয় ? ভনীয়েকৰ কপালত জুই লগাবলৈ নো
আক' কোনোবাই বৰত কৰেনে ? আচল কথা হ'ল—মতামানুহবিলাকে সতিনী-
হুৱাৰ বিষয় পোষণি সহিবলগা নহয় বঢ়ালহে—।” সত্যই এটা সেপ
ঢ়াকিলে, কিয়নো মতা-মানুহবিলাকৰ সম্পৰ্কে পববতী' বিষয়ৰ কথা তাই
ক'বলৈ ষো-জা কৰিছিল, সেইবাৰ দেউতাকৰ আগত কোৱাটো সমীচীন হ'ব নে
নহ'ব ভাবি তাই দোখোৰ-মোখোৰত পৰিছিল।

ৰামকালীয়ে গম্ভীৰ মাতেৰে ক'লে, “হওক, তথাপি এই ব্ৰত তোমালোকে
আৰু পালন নকৰিবা ।”

নকৰিবা ! ব্ৰত নকৰিবা ! সত্যৰ মূৰত বজ্জপাত হ'ল। এয়া নো
কেনেকুৱা আদেশ ? এতিয়া উপাশ ? এফালে পিতৃআজ্ঞা, আনফালে
‘ব্ৰতপতিত’ ! ব্ৰতপতিত হ'লে নৰক-ষাটনা অনিবাৰ্য্য। পিতৃআজ্ঞা
পালন নকৰিলে অজ্ঞান-পাতকী হয় নে নহয়, সেই পাতক ঠিক কিমান গৰ্হিত
নাজানিলেও সেই পাতকৰ পাতকিনী যে নৰকৰ কাষ পাবগৈ লাগিব সেই
কথাত সত্য নিসন্দেহ।

বহুতো পৰলৈকে দূয়ো নিমতে থাকিল। তাৰ পাছত সত্যয়েই লাহে লাহে ক'লে, “খৰা—বৰত পালন নকৰিলে, কৰিবলৈ এৰি দিলে যে নৰকগামিনী হ'ব লাগিব দেউতা।”

“নাই, নহয়। কিন্তু এইবোৰ ব্ৰত পালন কৰিলেহে নৰকগামী হ'ব লাগিব।”

“পেহী আইতাক জেস্ত তাকে কওঁগৈ ?”

“কি ক'বা ?”

“মানে—সেঁজুতি বৰত পালন কৰিবলৈ তুমি হাক দিছা ব'লি ক'ম।”

“বাৰু নালাগে ক'ব, এতিয়াই তেওঁক নক'বা একো। ক'বলগীয়াখিনি মনেই ক'ম বাৰু। তুমি এতিয়া ঘৰলৈ যোবাগৈ। হাতখনৰ ফালে চকু দিবা, ক'তো আকৌ ঘ'হনি-ভহনি নোখোৱা যেন।”

সত্যৱতীৰ এতিয়া ন যযৌ ন তস্ত্ৰা অৱস্থা। দেউতাকে গুচি যাবলৈ হুকুম দিলে, অথচ তাইৰ মনত প্ৰশ্নৰ ধুমুহা। দেউতাকৰ অবিহনে সেই ধুমুহা কোনেনো শান্ত কৰিব ?

“দেউতা।”

“কি ? কিবা ক'বা ?”

“বৰত কৰাটো যদি অন্যায়, সতিনী যদি ভালেই, তেনেহ'লেনো নবোৰ ইমান যাতনা হৈছে কিয় ?”

“বৰ বোবাৰী ? ৰাসুৰ পৰিবাৰ ? তেওঁ যাতনা ভুগিছে ? তেওঁ তোমাক যাতনা ভুগিছে ব'লি কৈছে জানো ?”

ৰামকালীৰ কথাৰ সুৰত খঙৰ ভমকনি। কিন্তু সত্যবতী নদমিল।

ধিকাৰত সত্য দমে কিন্তু ধমকত নহয়। সেয়েহে সতেজ বাক-ভংগীৰে মোক্ষদাৰ ভাষাত ‘কথাবাহী’ৰ দৰেই চেলবেলাই কৈ যায়, “ক'ব কিয় দেউতা ? সকলো কথা আৰু মূখেৰে ফুটাই ক'ব লাগেনে ? হা বোলোঁতেই হৃদয়নিষাহৰ বাতৰি ওলাই পৰেই নহয় ? চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কাম্পি কাম্পি চকু-মুখ গাঁতত সোমাইছে, এনে যে সোণৰ বৰণ, কেহৰাজবটা যেন হৈছে। যোবা পৰিহ দিনাৰপৰা মূৰত এটুপি পানীও দিয়া নাই। লাজত পাৰি কৈছে হয় যে ‘পেটটো বিষাইছে বাবে ভোক নাই, সেয়েহে কাম্পিছোঁ’ কিন্তু ব'জিবলৈ আৰু বাকী আছেনে কাৰোবাৰ। ঘাঁহৰ ভাত কোনেও নাখায় নহয় ? কটা ঘাত কলা-খাৰ, তাতে আক' ন-বোৱাৰীৰ হাতৰ ডোল খোলা। কোনোবাই কৈছে বৰ বোৱাৰীক আন এটা কোঠাত থৈ তেওঁৰ কোঠাতে মংগলাচৰণ কৰা হ'ব, কোনোৱে বা কৈছে—‘এহু নালাগে নালাগে’। নবোৱে বোলে সাৰি পেহীক ঠায়ে, ‘ইমান ধান্দাৰ কোনো দৰকাৰ নাই, চাটীয়া-পুখুৰীত ঢেৰ পানী আছে, শুকুই মোৰ ঠাই হ'ব’।”

সৰ্বনাশ ।

ৰামকালীয়ে প্ৰমাদ গণিলে । মাইকী মানুহৰ অসাধ্য কাম নাই ।
মানুহজনীয়ে সঁচায়ে তেনেকুৱা দুৰ্ম্মতি কৰিব নে নকৰে কোনে ক'ব পাৰে ?
২৩ এক মহা যাতনা । তহঁতে এগৰাকী ভদ্ৰলোকৰ জাতি-মান উত্থাৰৰ
বথ । ভাবি আনন্দহে কৰিব লাগে, তাৰ সলনি এইবোৰ মেৰ-পাক ৷ কিম্ব,
শুব্বনত আন কাৰোবাৰ সতিনী নাই হোবা নেকি ? হ'বলৈনো আৰু
যাদী থাকিল কি ? যতবোৰ অধসা ব্ৰত-পাৰ্বণৰ শিক্ষা দি শিশুকালৰেপৰাই
ছোবালীহঁতৰ ইহকাল-পৰকাল খাইছে আৰু ।

মাইকী মানুহৰ জাতটোৱেই যত কটৰ ঘাই ।

ঘৰৰ লখিমী বুলি আদৰ-সাদৰ কৰিলে কি হ'ব, একো একোজনী মহা
অলক্ষ্মী । নহ'লে এই ৰাসুৰ ঘৈণীয়েকজনী, কিষেইবা বয়স, তাইৰ ইম ন
বয় বৰ কথা । পুখুৰীত পৰি মৰিব বুলি হুমিয়াইছে ! ছি ছি ।

“এনে কথা কৈছেনে বৰ বোবাৰীয়ে ?” ৰামকালীয়ে মুখখন আমোলাই
সুন্দৰিলে ।

“সাবি পেহীয়ে তো তেনে বুলিয়েই কৈছিল ।”

দেউতাকৰ মুখলৈ চাই সতাই অলপ ভয় খোবা যেন লাগিল । কিন্তু
ভয় কৰিলে তো নহ'ব । দেউতাকক সচিত কৰোৱাটো তাইৰো কৰ্তব্য ।

দেউতাকৰ ইমান জ্ঞান-বুদ্ধি, অথচ গিৰিষেকটোবে আন এজনীক বিয়া
কৰাই আনিলে মাইকী মানুহৰ কপালত যে জুই লাগে সেই কথাটো বুজাবহে
জ্ঞান নহ'ল । আৰু নহ'লে নো কৈকেলীয়ে তিনি যুগত ঘৃণনীয় হৈও ৰামক
বনবাসলৈ পঠাইছিল এনেষনে ? সত্যই এইবোৰ কথা কথক ঠাকুৰৰ
কথামৃততে শুনিছিল ।

তেওঁ আছিল ৰাজৰাগী, তেওঁৰ মনতো ইমান বিহ ।

আৰু বৰ বোৱাৰী বেচেৰী তেনেই নিৰীহ আপোনভোলা জীৱ, মনৰ
আক্ষেপতে মৰিবলৈ ওলাইছে ।

সত্যৰ প্ৰাণত যে ইমানকৈ কষ্ট হৈছে তাৰ আৰু এটা কাৰণ হ'ল—বৰ
বোৱাৰীক দুখৰ সান্ধনাৰ কথা ক'বলৈকো তাইৰ সাহস নাই । 'সাহস
নোহোৱাৰ কাৰণ হ'ল—এই মৰ্মান্তিক জুদৰ্ঘবিদাৰক নাটকৰ নাযক শ্বশু
সত্যৱতীৰ দেউতাক । ঠাৰে-চি'ৰাৰে ঘৰে-পৰে আটায়েই ৰামকালীকে
দৰিছে !

নুদৰ্ঘিবনো কিয় ?

দৰিবিই । ল'ৰাৰ মাকৰ ভেমেই বেলেগ । বৰ বোৱাৰী ল'ৰাৰ মাক
নোহোৱাহেঁতেনো কথা বেলেগ হ'লহেঁতেন । কান্দি কান্দি তাইৰ বুকুৰ
পিলাহ শব্দকালৈ ল'ৰাটো নো জীয়াই থাকিব কিহেৰে ?

ইপিনে বামকালীয়ে বৰ বোবাৰীক কেনেকৈ বশ কৰিব পাৰি সেই কথা চিন্তা কৰিছে। গোটাই গাঁওখনৰ ৰাইজক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে তেওঁ, ৰাতি পুৱালেই ভোজভাতৰ আয়োজন, তাই সঁচাষে যদি কিবা এটা অঘটন কৰে ? এইদৰে বহুতো কথা ভাবি ভাবি গল-হেৰাৰ মাৰি ক'লে, “এইবোৰ হ'ল ল'ৰামতীয়া কথা। তুমি মোৰ হৈ বোৱাৰীক কোৱাগৈ এইবোৰ লাক লঙীয়া কথা যেন চোবাই নাথাকে। কোৱাগৈ, ‘দেউতাই ক'লে, মন কৰিলে ছন কৰিব পাৰি, মন ওফৰালে ইটোও নহ'ব সিটোও নহ'ব। কোৱাগৈ, তেওঁ কাম-দন কৰি থাকক, ভালকৈ খোৱা-লোৱা কৰক, মনৰ মলি গঢ়িচব’।”

দেউতাকৰ অজ্ঞতাৰ কথা ভাবি সত্যৰ দুখ লাগিল। পিছে তাই একো নোকোৱাকৈও নাথাকিল। অলপ তাচ্ছিল্যৰে হাঁহি ক'লে, “গুচাহে” তেন মাটিৰ পিথবীখন সবগ হ'লহে” তেন দেউতা। বেমাৰীৰ মূখখন আলেঙে আলেঙে চাষেই তাৰ শৰীৰৰ ক'ত কি হৈছে-নহৈছে তুমি কৈ দিব পাৰা, আৰু মানুহৰ মূখলৈ চাই তেওঁৰ প্ৰাণত কি হৈছে-নহৈছে তাৰ গমকে ধৰিব নোৱাৰা ? তেনেকৈ নজ চুকাৰে এবাৰ চাই আহিবা ব'লা।”

অকস্মাৎ কিষ যেন বামকালীৰ গাৰ নোম ডাল ডাল হৈ উঠিল। তেওঁ মনে মনে থাকিল। বহু সময়ৰ পাছত তেওঁ হাতৰ ইংগিতেৰে জীয়েকক গুচ মাৰিলে ক'লে।

তাৰ পাছতো নো আৰু নোষোৰ্মক থাকিব পাৰেনে সত্যৰতী ? সত্য তলমূৰ হৈ লাহে-ধীৰে তাৰপৰা গঢ়ি গ'ল।

কিন্তু এইবাৰ আকৌ মাতলে।

আৰু মাতিলে বামকালীয়ে :

‘বাৰু, শুনোচোন—।’

সত্যৰতীয়ে মূৰ ঘূৰাই চালে।

“শুনো, বোবাৰীক তুমি একো ক'ব নালাগে, তুমি মাথোন, মানে—হেৰি তুমি খালী এটা কাম কৰিবা—।”

বামকালীয়ে ইতস্ততঃ কৰিছে।

সত্যৰতী অবাক।

ওহোঁ, আন যিষেই নহওক দেউতাকক কাহানিও ইমান বিচলিত হোৱা দেখা নাছিল সত্যৰতীয়ে।

কিন্তু বামকালীয়েইবা এনেহেন পৰিস্থিতিত কোঁতয়াবা পৰিছিল জানো ?

সত্যৰতীয়ে সঁচায়ে তেওঁৰ ঠৈতল্য ঘূৰাই জানিলেনেকি ?

সেয়েহে বামকালী ইমান বিচলিত নিবন্ত ?

“দেউতা, কি কৰিবলৈ কৈছিল—?”

“অ’ হয়, ক’ব খুজিছিলোঁ—তুমি তোমাৰ নবোবেৰাৰ লগে লগে থাকিবা, চাবা যাতে তেওঁ সেই পুখুৰীৰ ফাললৈ নাযায়।”

মহত্মমানৰ বাবে সত্যৱতী স্তম্ভ হৈ পৰে। হয়তো দেউতাকৰ আদেশৰ ভাংপৰা অন্তৰ্ধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। তাৰ পাছত সম্ভবতঃ অনুধাৱন কৰিব পাৰি নম্ম মাতৰে ক’লে, “বুজিছোঁ, নবোক চকুৰ আগত বাখি পহৰা দিবলৈ কৈছা।”

পহৰা।

ৰামকালী অতিপাত লজ্জিত হৈ পৰিল। তেওঁৰ আদেশৰ এয়েই ব্যাখ্যা। ৰামকালীয়ে নিঃস্পৃহভাৱে ক’লে “পহৰা মানেনো আৰু কি? লগে লগে থাকিবা, ৰং-ৰহইচ কৰিবা, যাতে তেওঁৰ মনটো সদায় ভাল লাগি থাকে—এয়ে আৰু।”

সত্যৱতীয়ে দীঘলকৈ উশাহ লৈ ক’লে, “হ’ল আৰ, কথা একেটাই। কথাত বোলে—‘যাৰ নাম ভজা চাউল তাৰে নাম মূৰ্ছি’ যাৰ মূৰত পকা চুলি তাকেই কষ বঢ়া।’ কিন্তু দেউতা, পহৰা যেনিবা দিলাবেই, কেইদিন কেইৰাত দিম কোবাচোন? কোনোবাজনীয়ে যদি আপোনঘাতী হ’ম বুলিয়েই শপত খাইছে, তেওঁক জানো ৰইখা কৰিবলৈ কাৰোবাৰ শৰ্কতি আছে? কেবল চাটীয়া-পুখুৰীৰ পানীয়েই নহয়তো, খুঁতৰা গুটি আছে, লাভৰ্মণি গুটি আছে, কৰবী ফুলৰ গুটি আছে—।’

“মনে মনে থাকা।”

ৰামকালীয়ে তপত উশাহৰ দাহ এৰি ক’লে, “মনে মনে থাকা। তোমাৰ সৰু আইতাই দেখিছোঁ ঠিকেই কষ। ইমান কথা চোবাবলৈ তুমি শিকিলা ক’ৰপৰা? তুমি যেনিবা বাৰু, একো কৰিব নালাগে। যোবা।”

‘যোৱাগৈ’ বুলি মানুহক খেদিব পাৰি, চিন্তাক খেদিব নোবাৰি। দৰ কৰিব নোবাৰি মানসিক স্বন্দৰক। ‘যোৱাগৈ’ বুলি ৰামকালীয়ে সত্যৱতীৰ তাৰপৰা আঁতৰালে কিন্তু অকস্মাৎ উদ্বেলিত হৈ উঠা এই চিন্তা মনৰপৰা দৰ কৰিব নোবাৰিলে, দৰ কৰিব নোবাৰিলে এই স্বন্দনকো।

ভেনেহ’লে মই ঠিক কৰা নাই নেকি ? ভুলেই কৰিলোঁ নেকি ?

চিন্তাৰ এই স্বন্দৰই ৰামকালীকে খেদি ফুৰাছে ঘৰৰপৰা চণ্ডীমন্ডপলৈ চণ্ডীমন্ডপৰপৰা আগ-ঘৰৰ চোতাললৈ, তাৰপৰা বাৰীলৈবে। কিন্তু ক’ব নোবাৰি তেওঁ চাৰ্চাজি-পদুখৰীৰ পাৰে পাৰে অহা-যোবা কাৰ শ্ৰমিকল।

সমুখৰ ফালে ঈষৎ দৌ খাই পৰা দীৰ্ঘমিত দেহ, হাত দুখন পিছফালে ঘোৰ কৰা, মন্থৰ খোজ-কাটল। ৰামকালীৰ এই ভংগী সদায় দেখা নাযায়। টোবাং কোনো জাঁটল ৰোগগ্ৰস্ত ৰোগীৰ যোবা-থোবা অৱস্থাত চিন্তিত ৰামকালীক কাচিৎ-কেতিয়াবা এইদৰে টহল দিয়া দেখা যায়। ৰামকালীয়ে আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ পদুখৰ পাত লক্ষ্য কৰি ঔষধ নিৰ্বাচন নকৰে, এইদৰে মন্থৰ খোজেৰে টহলিয়েই কৰে। পদুখৰ পদুখবোৰ মন্থৰ বুলিয়েই চাগৈ সেইবোৰ ন চালেও হয়। কেবল ভাবিলেই হৈ যায়।

কিন্তু সেয়া কেতিয়াবাহে। ঔষধ নিৰ্বাচন কৰিবলৈ ৰামকালী কৰিৰাজে বৰ বোঁছ সময় নলয়, ৰোগীৰ মন্থৰ চেহাৰা চায়েই মনুহুততে ৰোগ আৰু তাৰ নিৰাকৰণৰ বাবস্থা দুয়োটায়েই তেওঁৰ অনুভূতিৰ খোলা খিৰিকীত ভৰ্মুকিয়াহি। সেয়েহে, তেওঁৰ চিন্তিত মূৰ্ত কাচিৎহে দেখিবলৈ পোৱা যায়। পোন দীৰ্ঘদেহ—শালগছৰ দৰে সৰল সতেজ, হাত দুখন বুকৰ ওপৰত পথালিকৈ ৰখা, বহল কপাল, জোঙা নাক আৰু দুটানিবন্ধ ওষ্ঠাধৰৰ ঈষৎ বেঁকা বেখাত আত্মপ্ৰত্যয়ৰ সন্স্পষ্ট ছাপ। এই চেহাৰা ৰামকালীৰ পৰিচিত চেহাৰা। কিন্তু আজি তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিল, আজি ৰামকালীৰ মন্থৰ বেখাত আত্মজিজ্ঞাসাৰ তীক্ষ্ণতা।

ভেনেহ’লে ভুলেই কৰিলোঁ নেকি ? ভেনেহ’লে আৰু বিবেচনা কৰি চোৱা উচিত আছিল নেকি ? কিন্তু সমস্তু ? সময়েই যে নাছিল।

ৰামকালীয়ে বাৰে বাৰে ভাবিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, তেওঁ বুদ্ধিমত্তা হ’ল নেকি ? সেয়েহে এজনী অবোধ ছোৱালীৰ অৰ্ধহীন লাক-পাক কথাৰ

ওপৰত ইমান মূল্য আৰোপ কৰি ইমান বিচলিত হৈ পৰিছে ? ইমান বিচলিত হ'বলগীয়া নো কি হৈছে ? সঁচা কথা, চিডুবনত কিবা সতিনী আৰু আন কোনো এজনীৰেই নহয় নে ? অসংখ্য হৈ আছে । বৰঞ্চ সতিনী নোহোবা স্বামীসুখ কেইজনীয়ে পায়, সেই কথাহে আঙুলিৰ মূৰত গণি চাবলগীয়া । কিন্তু এই চিন্তাই খোপনি পোৱা নাই । চেষ্টাকৃত যত্নবোৰ হৃদয় তৰংগৰ উথল-পাথলত উটি গৈছে । অকণমানি ছোৱালী এজনীৰ কথাবোৰ কোনোপধ্যেই ফুৎকাৰে উৰাই দিব পৰা নাই তেওঁ ।

বহুবিধ গুণৰ সমাবেশেৰে উজ্জ্বল বৰ্ণাঢ্য চৰিত্ৰ ৰামকালীৰ, পদুৰুষ আদৰ্শস্থল, তথাপি চাৰুৱৰ গাঁথনিত হলপ খুঁত আছে বোধ হয় । মানুহক মানুহৰ মৰ্যাদা দিয়াৰ শিক্ষা তেওঁ আছে, শিক্ষা আছে বয়োজ্যেষ্ঠক সন্মান-সমাদৰ সংক্ৰান্ত সম্ভৱ কৰাৰ, কিন্তু সমগ্ৰ 'মাইকীমানুহ' জাতিটোৰ প্ৰতি সন্মান সম্ভৱবোধ নাই নাই সত্যক মূল্যবোধ ।

ষিটো জাতিৰ ভূমিকা হ'ল মাথো চাউল সিজোবাৰ, ল'ৰা কোবোবাৰ, চ'বুৰিত মেল মাৰি ফুৰাৰ, ফচহু কথোৰ চাং পতাৰ, বন্দল কৰি অকথা-অশ্রাব্য গালি-শপনি পৰাৰ, চাশ্তাল মাৰি কেল-কেন্দেল কৰাৰ, কান্দোনত গছৰ পাত সৰুউবাৰ আৰু শোকত শিকিত দিয়া মাছ যেন হোবাৰ, হিষা ঢাকুৰি বন্দাৰ, সেই জাতিটোৰ প্ৰতি প্ৰচ্ছন্ন অবজ্ঞাৰ বাহিৰে আন একো ভাৱেই নাহেই ৰামকালীৰ মনলৈ । অবশ্যে আচাৰ-আচৰণত ধৰা নপৰে, নিজৰ ওচৰতো কিজান ধৰা নপৰে—তথাপি এই অবজ্ঞা অলীক নহয় । কিন্তু সদাহতে কণমানি ছোৱালী এজনীয়ে তেওঁক যেন ভবাই তুলিছে, চকু খুৱাইছে, বিচলি কৰি তুলিছে, 'মাইকী-মানুহ' সম্পৰ্কে আৰু অলপ বিবেচনাশীল হোবা উচিত হয়নে নহয় এই জিজ্ঞাসাৰ সৃষ্টি কৰিছে ।

আকাশত বেলি মাৰ ঘোৰা নাই কিন্তু তাল-নাৰিকলৰ শাৰীৰে আৱৰা পদুৰুষীৰ পাৰে পাৰে সন্ধ্যাৰ ছায়া । এই প্ৰায়াস্কাৰ পথছোৱাত টহল দি থাকোঁতে হঠাৎ ৰামকালীৰ চকুৰ দৃষ্টি ঈগল চৰাইৰ দৰে তীক্ষ্ণ হৈ উঠিল ।

কোন ?

ঘাটৰ চিৰিষ একেবাৰে শেষ ঢাপত কোন তেনেকৈ বহি আছে ? এই ভৰ-গধূলিতে তিৰোতাসকল কাচিৎ-কোঁতষাবাহে ঘাটলৈ ওলায়, অৱশ্যে মোক্ষদাৰ কথা সূকীয়া । কিন্তু সঠিককৈ মনিব নোবাৰিলেও মোক্ষদা ৰে নহয়, সেই কথা বুদ্ধজাত অসুবিধা নহ'ল ৰামকালীৰ ।

কোন তেন্তে ?

অভ্যুতপূৰ্ব ভীতিৰ অনুভূতিয়ে ৰামকালীক জোকাৰি থৈ গ'ল ।

ক্ৰমাত অন্ধকাৰ গাঢ় হৈ আহিছে, দৃষ্টিক তীক্ষ্ণতৰ কৰিও কোনো লাভ হোৱা নাই, অথচ ইষাকৈ বোছি কাষ চাপি গৈ ভালকৈ নিৰীক্ষণ কৰাৰ দৰে

অসংগত কাম কৰাও বামকালীৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়। কিন্তু নকৰিবইবা উপায় কি? সম্ভৱে যে বাহ লৈছে মনত। এও নিৰ্ঘাত ৰাসদৰ পৰিবাৰ।

মানুহজনীয়ে এটা বৰ ডাঙৰ কলহ লৈ অহা যেন লাগিছ। সাতুৰিৰ জনাহঁতৰ পক্ষে পানীও ডুব মাৰবলৈ কলহ হেনো বৰ সহায়ক। আৰু এজনী নিচেই কম বয়সীয়া ছোবালীয়ে যদি কলহটো ডিঙিত বাঁধি লৈ—

চন্তাৰ প্ৰবাহে দুশ্চন্তাৰ শিল এচটাক ঘেৰি পাক-ঘূৰণি খাই থাকিল। পানীৰ প্ৰযোজনত অসমযতো যে কলহ লৈ কোনোবা পুখুৰীলৈ আহিব পাৰে—এই কথাষাৰ মনত নপৰিল। পিছে এটা কথা ঠিক, মানুহজনীৰ ভাব-ভংগীত কলহত পানী ভৰাই ইয়াৰ প্ৰযোজনো দেখা নগ'ল। কলহৰ কাণত ধৰি মনে মনে বহু থকাৰ আশা পানী নিবলৈ অহা বুলিব পাৰি? এইজনী নিশ্চয়ই ৰাসদৰ পৰিবাৰ। মৰিবলৈ সাজু হৈয়েই ভৰ-সম্বন্ধা অকলশৰে পুখুৰীলৈ আহিছে, তথাপি মনুহঁততে সকলো শেষ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই, পৃথিবীৰ ৰূপ বন শব্দ স্পৰ্শলৈ শেষবাৰৰ বাবে চাই লৈছে।

হঠাৎ বামকালীৰ চকু দুটা পুৰিবলৈ ধৰিলে। চকুৰ এই পোৰণিৰ সৈতে বামকালীৰ কাহানিও চা-চিনাকি হোৱা নাছিল। এই অনদ্ভূতি সম্পৰ্কে নতুন, সম্পৰ্কে আকস্মিক।

বিস্তৰ থিয়ৈ থিয়ৈ চাই থাকিলেই তো নহ'ব, এতিয়াই কিবা এটা বিহিত-ব্যবস্থা হাতত ল'ব লাগিব। মানুহজনীৰ নিবৃত্ত কৰিব লাগিব। অথচ উপায়েইবা আছে কি? বামকালীয়ে তো আৰু তিৰোতা সকলে গা ধোৱা ঘাটলৈ গৈ হাতত ধৰি পানীৰ পৰা উঠাই আনিব নোৱাৰে। এই সৰ্বনশীয়া সংকল্পৰপৰা সদুপদেশেৰে নিবৃত্ত কৰিব নোৱাৰে। কি নামেৰে মাতিব তেও? কেনেকৈ? বামকালী যে শহুৰেক। অথচ ইয়াৰপৰা গুচি গৈ আন কোনো এজনী মাইকী মানুহক মাতি আনিবলৈ খাবলৈকো সাহসে নক'লাষ তেওঁৰ। যদি সেই ছেগত—

আৰে আৰে। স্থৰাচৰখন লৰচৰ কৰি উঠিল।

মানুহজনীয়ে কলহটো পানীত ডুবাই আঙুলাবলৈ ধৰিছে যে। শেন দৃষ্টিটো ছুৰীৰ আগৰ দৰে তীক্ষ্ণ হৈ উঠিল, বামকালীয়ে নিজে ব'ব নোৱৰাকৈয়েই তিৰোতাসকলে গা-ধোৱা ঘাটটোৰ ফালে অগুৱাই গ'ল, এনেহেন সংকট-মনুহঁতত ন্যায়-অন্যায়-উচিত-অনুচিত-নিয়ম-অনিয়ম মানিব নোৱাৰি। ইতস্ততঃ কৰিলে সেই ভয়ানক কান্ধটো সংঘটিত হ'ব চাগে।

বামকালী বিজুলীবেগেৰে ঘাটৰ কাষলৈ গ'ল, প্ৰায় আত'নাদ কাঁৰ চিঞৰ উঠিল, “কোন—? কোন তাত? এই ভৰ-সম্বন্ধা পুখুৰীত কোন?”

আতংকিত দৃষ্টিৰে বামকালীয়ে চাই থাকিল তেওঁৰ চিঞৰৰ ফলাফল জানিবলৈ। ইমান সময় ধৰি যে বগা কাপোৰৰ একাংশ দেখা গৈছিল, এই

আকস্মিক চিঞৰৰ ফলত সি নিচ্ছিন্ন হৈ গ'লনে ? মনত যিকণ শ্বিধা আছিল তাৰো অবসান হ'ল। সোৱা, পানীৰ মাজত ভৰিবে পানী ছুই বহি আছে, জীৱন আৰু মৃত্যুৰ মাজত ব্যৱধান মাথোঁ এটি ক্ষণৰ, এটি ডুব মৰাৰ !

বগা কাপোৰখন এতিয়াও দেখা গৈছে, অলপ লৰফৰ কৰিছে যেন। ৰামকালী শ্বাসবদ্ধ হৈ বৈ থাকিল। অথচ এই বিমূঢ়ৰ ভূমিকাত ভাও দিয়াৰ বাহিৰে সেই মূহুৰ্ত্তত ৰামকালীয়ে আৰু নো কি কৰিব পাৰে ?

ৰামকালী যিমানেই ভীত নহওক লাগিলে, ঘাটৰ চিৰিত বহি থকাজনীক মৰিবলৈ ওলোৱা বুলি ভাবি হাতত ধৰি টানি-আঁজুৰি আনিবলৈ কাণ্ডজ্ঞান-হীন হোৱা নাই এতিয়াও।

তেনেহ'লে নো কৰে কি ? বগা ৰং এতিয়াও দেখা গৈছে, এতিয়াও কিবা এটা কৰিব পাৰি। অকস্মাৎ ৰামকালীয়ে যেন সশ্বিৎ ঘূৰাই পালে।

কি আচৰিত কথা ! তেওঁ* মিছাতে আতংকিত হৈছে কিষ ? এতিয়াই চিঞৰ মাৰিলে গাঁৱৰ দহো ৰাইজ দৌৰি আহিব। তেতিয়া আৰু চিন্তা কিহৰ ? নিজৰ ওপৰত আস্থা নোহোৱা হৈছিল কিষ ?

গতিকৈ তেওঁ* চীৎকাৰ কৰিলে।

তেনেকুৱা চীৎকাৰেই কৰিলে,—যি চীৎকাৰ শব্দনি 'মৰিবলৈ ওলোৱা' জনীৰো ভয়তে ভগবন্ত ক'ঁপিব। ৰামকালীয়ে গহীনগম্ভীৰ কণ্ঠেৰে তেওঁৰ অভ্যস্ত আদেশৰ ভংগীৰে চিঞৰ ক'লে, "যিষেই নোহোৱা—পানীৰ পৰা উঠি আহ। মই কৈছোঁ উঠি আহ। এই ভৰ-সন্নিধ্যখন পানী যুৱলিষ্ঠ থকাৰ দৰকাৰ নাই।" তেওঁ* 'মই'টোৰ ওপৰত বিশেষ জোৰ দিলে।

নাই, ৰামকালীৰ হিচাপত ভুল হোৱা নাছিল।

কাম হ'ল। কলহটোত খৰধৰকৈ পানী ভৰাই মানুহজনীয়ে বুকুলৈকে ওৰণি টানি লৈ ঘাট এৰি বাটলৈ উঠি আহিল।

ৰামকালীয়ে আৰু এবাৰৰ বাবে চিন্তা কৰি চালে, কাষেদি গঢ়াচি যাব নেকি ? নে এই নিৰ্বোধ মানুহজনীক অলপ সদুপদেশ দিব ?

সাধাৰণতে শহুৰ-বোৱাৰী সম্পৰ্ক থাকিলে মাত-বোল কৰাৰ কথা ভাবিবই নোবাৰি। কিন্তু চিকিৎসক হোৱা হেতুকে ৰামকালীৰ ক্ষেত্ৰত অলপ ব্যতিক্ৰম আছে। পৰিষালৰ বোৱাৰী-জীয়াৰীহঁতৰ টানে-মস্কিলে বেমাৰে-আজ্ঞাৰে মোক্ষদা বা দীনতাৰিণীয়ে ৰামকালীক খবৰ দি মতাই নিষে, আৰু তেওঁলোকৰ যোগেদি হ'লেও কেতিয়াবা কেতিয়াবা ৰামকালীয়ে ৰোগিণীৰ সৈতে কথা পাতিবলগা হয়। যেনে—ঠাণ্ডা লাগিবলৈ নিদিয়া বা কদুপথ্য খাবলৈ নিদিয়াৰ নিৰ্দেশ। তেনেকৈ ধৰ টান বেমাৰ-আজ্ঞাৰ নহ'লে অৱশ্যে ৰোগিণীক চোৱাৰ প্ৰশ্নই নুঠে, লক্ষ্যণ শব্দনিয়েই ঔষধ দিষে। কিন্তু অসুখ-বিসুখ টান হ'লে ক'বলগীয়া হয়েই। অৱশ্যে যথাসাধ্য দূৰত্ব আৰু

সম্ভ্রম বজায় ৰাখিয়েই কয়। পো-বোৱাৰী নাইবা ভাই-বোৱাৰীৰ সম্পৰ্কীয়া সকলক 'আপদান' বাদে তদুৰি-তামা কৰি কোঁতযাও নামাতে ৰামকালীয়ে।

বিধি সমূল্যে লংঘন নকৰিলে ৰামকালীয়ে, তথাপি অলপ কৰিলে। কাষেদি গদুচি নগৈ এটা গলহেকাৰি মাৰি ক'লে, "এনে সময়ত অকলশৰে ঘাটলৈ অহাৰ কাৰণ কি? আৰু কাহানিও এনেকৈ নাইব। মই নিষেধ কৰিছোঁ।" আৰু এবাৰ 'মই' টোৰ ওপৰত জোৰ দিলে ৰামকালীয়ে।

সম্ভ্রুত থকাজনীয়ে অৱশ্যে কাঠৰ পদুতলাটোৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল। ৰামকালীৰ আগেদি আঁতৰি যাব, কাৰ এনে ক্ষমতা আছে?

ৰামকালীয়ে এই বদলি কথাৰ সামৰণি মাৰিলে, "ঘৰত এটা শুলভকাৰ্য্য হৈছে, মন পৰিচ্ছন্ন ৰাখিব লাগে। এনেকুৱা কাম নোহোবা তো নহয়।"

ৰামকালী দ্ৰুত পদক্ষেপেৰে গদুচি গ'ল।

ৰামকালী যোবাৰ পাছতো কাঠৰ পদুতলাটি আৰু অলপ পৰলৈ কাঠৰ অলৰ-অচৰ মূৰ্তিৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল। কি ঘটি গ'ল—তেও* যেন টলকিবই নোৱাৰিলে। কি হ'ল? এয়া নো সম্ভৱ হ'ল কেনেকৈ?

'এনেকুৱা কাম নোহোবা তো নহয়' কথাষাৰৰ অৰ্থ।

তেও* তেন্তে সকলো কথা কেনেকৈ জানিলেই নেকি? আৰু জানিও ক্ষমা কৰিলে? তেন্তে—সঁচালে তেও* দেৱতা নেকি? কিন্তু ৰামকালীক দেবতা জ্ঞান কৰিও শংকৰীৰ বুকুৰ কপনি যেন মাৰ নগ'ল।

ও*, শংকৰী।

ৰাসুৰ পাৰবাৰ সাৰদা নহয়, কাশীশ্বৰীৰ বিধবা নাত-বোবাৰী শংকৰী। চিৰদিন পিতৃগৃহত থকা কাশীশ্বৰীৰ এজনী কন্যাসন্তান, তায়ে অকালতে ঢুকাইছিল। মাতৃহীনা নাতিয়েকক বুকুত সাৰিটি লৈ এবছৰীয়াৰ-পৰা ওঠৰ বছৰীয়া কৰি ৰূপৱতী ছোবালী এজনীৰ সৈতে ঘৰ পাতি দিছিল কাশীশ্বৰীয়ে। কিন্তু বোবাৰীজনী এনে ৰান্ধসী যে বছৰটোও পাৰ নহ'ল, দ্বিতীয় বাৰলৈ পতিগৃহলৈও অহা নহ'ল। যি কি নহওক, তাৰ পাছৰপৰা পিতৃগৃহতে আছিল, কিন্তু শংকৰীৰ অদৃষ্টৰ লিখন ইমানেই বেয়া যে 'তাই' মাক-বাপেকৰ মূৰো খালে। আছিল খুড়াক, তেও* সোঁ সিদিনা ভাতিজী জনীক আনি থৈ গ'লহি চাটাজি'হ'তৰ এই সদাৱতৰ সংসাৰখনত। নহ'লেনো আৰু কৰেইবা কি? কেৱল ভাত-কাপোৰৰ যোগাবেই নহয় তো, তাইক চোৱা-চিঁতা কৰা, তাইক চকুৰ আগত ৰখা—এইবাৰ কোনে কৰে? শহুৰ কুলত থাকিলে তেও সহজেই সেও মানি থাকিব। আৰু কপালত যিজনীৰ জুই লাগিছে, সেইজনীৰ পক্ষে শহুৰেকৰ ঘৰৰ চোতাল সাৰি-মচি এসাজ ভাত খাই পৰি থাকিলেও মান-মান্যৰ কথা। পিতাক-খুড়াকৰ ভাত হ'ল অপমানৰ ভাত।

এইবোৰ কথা বুদ্ধাই-ববাই খাডাকে সেই যে এৰি থৈ গ'ল, বহু ! বহুৰ বাগৰিল কিন্তু খুড়াক আৰু ঘৰি নাইল। অথচ শংকৰীৰ ইয়াত উঠোঁতে-বহোঁতে গজনা খাবলগায়া হৈছে তাইৰ 'চাল-চলন'ৰ অভব্যতাৰ বাবে। উনৈশ বছৰীয়া জুইৰ খাপৰিষে ইমান বয়সলৈকে পিতৃগৃহতে কটালে, তাইক বিশ্বাসনো কৰা কেনেকৈ ? বিধবাৰ আচাৰ-আচৰণো ভালকৈ নিশিৰিল। নহ'লে নো বামুণৰ বিধবাজনী হৈ এই কথাটোও নাজানেনে যে ৰাতি চাউল ভজাৰ সৈতে তিঁষহ খাবলৈ হ'লে বেলেগ পাত্ৰত তিঁষহাঁখনি ল'ব লাগে, একেটা পাত্ৰত চাউলভজা আৰু তিঁষহ ল'লে সি হয়গৈ ফলাহাৰ। আনকি কামুৰিও খাব নাপায়, তিঁষহৰ টুকুৰা লাহেকৈ মৃদুত পেলাই তেহে চাউল ভজাৰ সৈতে খাব পাৰি। আৰু আমাৰ সুন্দৰীয়ে, এদিন দেখা গ'ল চাউল ভজাখিনিৰ কাষতে তিঁষহ লৈ খাবলৈ লৈছে। ভাগ্যে শঙ্কৰদাৰ চবুত পৰি নহ'ল নো জাত-মান ক'ত ৰক্ষা পৰে।

কিন্তু মাত্ৰ ইমানেই নহয়, পদে পদে অনাচাৰ ধৰা পৰে শংকৰীৰ, আৰু ওপৰমহলত সন্দেহ ঘনীভূত হয়—মানুহজনীৰ স্বভাৱ-চাৰণ ভাল হয়নে নহয়।

পিছে বামকালীয়ে ইমান তথ্য জানিব কেনেকৈ ? কান কাহান কোঁতয়া কোন অনাথা-অসহায়া চাটোজৰ্-পৰিষালত সোমালিহি সেই কথালৈ মন কৰিবলৈ তেওঁৰ আহৰি ক'ত ? গতিকে বাসুৰ পাবৰ, এক লৈয়েই তেওঁৰ মৃত চিত্তাৰ সোঁত বেঁছিল। আৰু, পুৰুষৰীৰ ওখ পাৰবপৰা সেই-গা কাপোৰখনৰ পাৰিটো ৰঙা হবনে নহয় সেই কণ্টো টাৱৰ কৰিব বা নাছিল।

কিন্তু নহয়, সাৰদা পানীত পৰি মৰিবলৈ অহা নাছিল। পত্নী-অজ্ঞা পোৱাৰ পাছ মৃত্যুৰেপৰাই সত্যবতীয়ে সাৰদাক দৃঢ়ভাৱে পহৰা দি আছিল। আৰু পহৰা নিদিলেও মৰণ ইমান সহজ নহয়। 'মৰিম' বুলি ক'লে বুলিয়েই যে সঁচাকৈ সদ্যে অহা সাতনীৰ হাতত স্বামী-পুত্ৰক সঁপি দি পুৰুষৰীৰ তলী পাবগৈ লাগিব তাৰ কোনো মানে নাই। আনকি জ্বলাই-পুৰি মৰাৰ শপতেৰে প্ৰাণত পেমৰণ লৈয়েই জীয়াই থাকিব লাগিব তাই।

মৰিবলৈ ওলাইছিল শংকৰী, তথাপি মৰিব নোৱাৰিলে।

বহি বহি ভাবি আছিল তাই, মৰণৰ দশা ঘোঁতয়া ঘাটছেই তাইৰ তেতিয়া মৰণ বিনে আন পথ নাই। কিন্তু কোনটো মৃত্যু প্ৰেমা ? এনেহেন ৰূপ ৰস গন্ধ শব্দ স্পৰ্শ সুধাময় সুন্দৰী ধৰণীৰপৰা চিৰদিনৰ বাবে নিঃচিহ্ন হৈ যোৱাটো, নে সমাজ সংস্কাৰ সম্ভ্ৰম সভ্যতা মান মৰ্যাদাৰ ৰাজ্যৰপৰা বিলুপ্ত হৈ যোৱাটো ? পিছৰ মৃত্যুটোৱে যেন সদায় কিবা এক দুৰ্নিবাৰ আকৰ্ষণেৰে শংকৰীক টানি লৈ যাবলৈ বিচাৰে। কিন্তু শংকৰীয়ে জানে,

তাত অনন্ত নৰক। সেয়েহে প্ৰভাতৰ সূৰ্য্য আৰু সন্ধ্যাৰ মাধুৰীৰ মাজেদি যিখন ধৰণীৰ সকলো মিনতিৰ দৃষ্টিয়ে চাই আছে, তাৰে পৰাই মেলানি মাগিবলৈ ওলাইছিল শংকৰীয়ে। কিন্তু পাৰিলে জানো ?

কেবল মামা শহুৰৰ দুৰ্লভ্য আদেশৰ বাবেই নে ? ঘাটৰ ঢাপবোৰেও জানো তাইক দুৰ্লভ্য বন্ধনেৰে বান্ধি থোৱা নাছিল ? তেনেহ'লে শংকৰীৰ মৃত্যু বাৰু বিধাতাৰ অভিপ্ৰেত নহয় নেকি ? সেয়েহে ৰামকালীয়ে দেবতাৰ মূৰ্তি ধৰি মৃত্যুৰ বাট ভেটি থিয় দিছিলহি ?

অকস্মাৎ শংকৰীৰ মনত এটা কথা খেলাই গ'ল, সঁচাসঁচিকৈয়ে মামা শহুৰেই আছিলনে তেওঁ ? নে কোনোবা দেৱতাৰ ছলনা ? ঠাকুৰ-দেৱতা সকলে মানুহৰ ভেশ ধৰি অ'হি মানুহক ভাঙি-বুজাই দিছে, অভয় দিছে, এনেকুৱা কিমান কথা শুনিবলৈ পোৱা যায়।

ঘৰলৈ গৈ শংকৰীয়ে যদি কিবা প্ৰাৰ্থনাৰে জানিব পাৰে ৰামকালী এতিয়া ক'ত আছে তেতিয়াহ'লে সন্দেহ আঁতৰিব। ভাবি ভাবি শংকৰীৰ মনত এই ধাৰণা জীপ লৈ উঠিল, খবৰ ল'লে নিশ্চয় ওলাই পৰিব যে মামাশহুৰ এতিয়া এইখন গাৱতে নাই, বহু দূৰলৈ বেমাৰী চাবলৈ গৈছে। ই নিশ্চয়েই কোনোবা দেবতাৰ ছলনা। নহ'লে মামা শহুৰে নো এই সান্থমাখন তিবোতাসকলৰ ঘাটলৈ আহিব কিয় ?—আৰু সেই যে চিঞৰটো।

সেইটো—সেই চীংকাৰ বাৰু মামাশহুৰেই কৰিছিল নে ? তেওঁৰেই কণ্ঠস্বৰ আছিলনে ? মামাশহুৰে মাজে-মধ্যে ভিতৰ-চ'ৰালৈ নহা নহয়, কথ-বতৰাও পাতে মাৰ সৈতে, খুড়ীতিৰ সৈতে, পেহীহঁতৰ সৈতে—ক'তা, মাচ-কথা তো ইমান ঢীংক নহয়। মদু গহীন-গম্ভীৰ ভৰপূৰ কণ্ঠস্বৰ, আৰু কথাবোৰো গুৰুগম্ভীৰ। এইজন মামাশহুৰক দেখিলেও প্ৰাণ হয়।

এওঁ ডাঙৰজন মামাশহুৰৰ দৰে নহয়। ডাঙৰজন মামাশহুৰক দেখিলে ভক্তি-আসক্তি দৰেতে বিদূৰ হয়। কিন্তু কথা হ'ল—দেৱতাৰ ছদ্মবেশ সম্পৰ্কে সম্পূৰ্ণ নিঃসন্দেহ হোৱাৰ উপায়েইবা কি ? ক'ত মহিলা মহল আৰু ক'ত পুৰুষ মহল। চাটাজিহঁতৰ এশ-এবুৰি মানুহ-মুনিহ থকা পৰিঘালাটিত পত্নীহঁতেই স্বামীসকলৰ খা-খবৰ নাপায়, আৰু আনেনো কেনেকৈ পাব ? অৱশ্যে পুৰুষসকলৰ খা-খবৰ তিবোতাসকলক লাগিছেইবা কিয় ? উভয়েৰে জীৱনযাত্ৰাৰ ধাৰা সম্পূৰ্ণ বিপৰীতমুখী। পুৰুষৰ কৰ্মধাৰাৰ আকৃতি-প্ৰকৃতি যেনেকৈ তিবোতাহঁতে নাজানে, সেই ফাললৈ জন্মি চোৱাৰ সাহসো যেনেকৈ তিবোতাহঁতৰ নাই, তেনেকৈ তিবোতাসকলে কি কৰে-নকৰে তালৈ অৱহেলাৰ দৃষ্টিৰেও চোৱাৰ আৰ্হি নাই পুৰুষ-সকলৰ। একেটা ভেটিতে বাস কৰিলেও উভয়েই বেলেগ বেলেগ আকাশৰ তৰা।

তথাপি শংকৰীয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে, কিবা এটা উপায়েৰে এবাৰ খবৰ

ল'ব নোৱাৰিণে ? মামাশহুৰ ঘৰত আছে নে নাই, আছে যদিও কি অৱস্থাত আছে, এইমাত্ৰ উভতি আহিল নে বহু আগতে আহি বাহি আছে ?

মামাশহুৰৰ সৈতে মাত-বোল কৰিব পৰাহেঁতেন। তোতষাহ'লে ভগবানক দেখা পোৱাৰ আশা ফলবতী হ'লহেঁতেন শংকৰীৰ। তেওঁক ভগবানৰ সৈতে তুলনা নকৰি নো পাবেনে শংকৰীয়ে ? ইমান ক্ষমা নো আৰু কোন মানুহৰ মাজত আছে ? কাৰ প্ৰাপ্ত নো আছে ইমান কৰুণা ? শংকৰীৰ মৰ্মকথা জানিবপৰা হ'লে গ্ৰিভুবনৰ আন কোনোবাই তেনেকুৱা দৰা, তেনেকুৱা সহানুভূতিৰে মন পতিগাব পাৰিলেহেঁতেন নে ? নাই, নোৱাৰিলেহেঁতেন। আনে চুৱাল খুৱাই চ'ণ সানি গাঁবৰপৰা উলিয়াই দিলেহেঁতেন শংকৰীক। আৰু পিছফালে ঘূৰা নাস্ত কোচাই হাত চাপৰি বজাই ক'লেহেঁতেন : 'ছি ছি ছি ডিঙিত 'চপ লগাই মৰ'। তই আকৌ হিন্দুৰ ছোৱালী। তই হেনো বামুণৰ ঘৰৰ বিধবা'।

হওক বাৰু। কিন্তু হঠাতে শংকৰীৰ গাৰ নোম ডাল ডাল হৈ উঠিল। মামাশহুৰে জানিবলৈ পালে কেনেকৈ ? কোনে ক'ব ? জানে কোনে ? তথাপি যদি বিবা প্ৰকাৰে সন্ধান পায়, যদিহে সেই পৰম শত্ৰুৰূপেই কিবা ছলতে বা ভয়-ডৰতে সদাঁৰি কৰে, শংকৰীয়েষে আজ এই সাজ লাগোঁতেই এই পদুখুৰীৰ ঘাটতে ডুবি মৰিবলৈ আহিব, এই কথা কেনেকৈ জানিলেনো ?

মাত্ৰ আজিয়েইহে কেইদুডমানৰ আগতে তাই এই সংকল্প লৈছিল, বহু ভাবি-গুণি, বহু হৃদয়নিষাৰ কাটি, ধাৰাসাৰ চকুপানীৰে ন্যাট তিষাই। বিস্মাঘৰ, শাহু ভনী-শাহুৰ দল বিভিন্ন কামত ব্যস্ত, গেটেইখন খদমদম লাগি পৰিছে, কোনে ক'ত কি কৰিছে-নকৰিছে কোনেও লক্ষ্য নকৰে, আজিয়েই উপযুক্ত সময়। আৰু কাইলৈ ঘৰত বিৰাট ভোজ, আত্মীয় কুটুম্বহঁতৰে ঘৰখন ঠাহ খাই পৰিব। কোনে ক'ব কোন কথাৰ লাচতে কোনেনো শংকৰীৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ বেদ-বাখান উলিয়াব, শংকৰীৰ চল-চলনৰ নিন্দা কৰিব, আৰু সকলোৰে মূখে মূখে, ব্দ ব্দ বা বা ৰ বোল উঠিব।

নাই নাই, মৰিবই যদি লাগে, আজিয়েই সোণালী সূৰ্যোগ। এইবোৰ সাত পাঁচ চিন্তাৰ বোজা মূৰত লৈ শংকৰী ঘাটলৈ আহিছিল, জীৱনৰ সকলো বোজাৰ ভাৰ পাতলাবলৈ। কিন্তু—আকৌ শংকৰীৰ গাটো জিকাৰ খাই উঠিল—কিন্তু বিধাতাই নিষেধ কৰিলে।

মৃত্যুৰ দূৱাৰঙলিৰপৰা শংকৰীক ওভোতাই আনিলে জীৱনৰ ৰাজ্যলৈ। তেনেহ'লেনো আৰু বিশ্বা কিয় ?

শংকৰী বিশ্বা হ'লেও তাই অনা পানী নিৰামহীয়া পাকঘৰত ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। তাই অনাচাৰী, তাইৰ অদীক্ষিত শৰীৰ। সেয়েহে পানীৰ কলহটোকেই তাই মাজৰ বাৰাস্তাতে থলে, ল'ৰা-ছোৱালীহঁতে খাব পাৰিব।

কলহটো থোবাব শব্দতে ক'ববাৰপৰা যেন ওলালিহঁ সত্যৱতী। আহুযেই ইফালে-সিফালে চাই শুন-নুশুনকৈ ক'লে, “সব্বনাশ কৰিলা কাটোবাৰ বোৱাৰী, তোমাৰ নামত ডাংকা ছাটি গৈছে।” এই পৰিঘালত বোবৰীৰ সংখ্যা অনেক, গতিকে তাৰে কেইজনীমানক তেওঁলোকৰ মাকৰ ঘৰৰ গাঁৱৰ বা অঞ্চলৰ নাম লৈ মাত। হয় ‘অম্ৰকৰ বোবাৰী’ ‘তম্ৰকৰ বোবাৰী’ বুলি। তদুপৰি শংকৰী নবাগতা, তাইৰ নামকৰণ পৰ্যায়ক্ৰমে মাজু, সবু, আদৰে কৰা হোৱা নাই।

বুদ্ধত গমহকৰে শব্দ এটা উঠল শংকৰীৰ। কিহৰ? কিহৰ সব্বনাশ? তেন্তে—সকলো কথা ওলাই পৰিলৈকৈ?

কোঠাটোৰ এচুকত থকা মাটিৰ চাকিৰ পোহৰত মৃদুৰ বৰণ-গঢ়ন একো দেখা নগ'ল, কেবল কণ্ঠস্বৰহে শুনো গ'ল, ক'পা ক'পা, অক্ষুট কণ্ঠস্বৰ।

“কিহৰ সব্বনাশ ৰঙানন্দী?”

“আজি সান্ধবা লক্ষ্মীৰ ঘৰত চাকি দিয়াৰ পাল নাছিল জানো তোমাৰ?” সত্যৰ কণ্ঠস্বৰত বিস্ময় আৰু সহানুভূতি।

লক্ষ্মীৰ ঘৰত চাকি জ্বলোৱাৰ পাল। এস, মাথোন ইমানেই! শংকৰীৰ বুদ্ধৰ ওপৰৰপৰা শিলচটা বাগৰি পাবল, পাতল পাতল লাগিল বুদ্ধখন। হওক এম্বা মাৰ'ম্বাৰ অপৰাধ, আৰু তাৰ বাবে যিমানেই কঠিন শাস্তি নিবিহক শংকৰীয়ে মূৰ পাতি ল'ব। অবশ্যে এই মৰমৰ কৰ্মনাথ তাইৰ চকুযুৰি সেমেকি আহিছিল।

সতাই আগতকৈও সবু সবু মাতেৰে ক'লে, “আৰু এই কথাটোও নকৈ নোৱাৰোঁ কাটোবাৰ বোবাৰী, এই ভৰ-সন্ধিয়াখন পুখুৰীৰ ঘাটত বহি থকাৰ দৰকাৰটোৱেইবা আছিল কি! সাপ-টাপ আছে, বাটে-পথে লম্পট মানুহ আছে—”

শংকৰীয়ে বুদ্ধ ডাঠি ক'লে “বুঢ়ী আইতাৰ বৰ খং উঠিছিল, নহয়?”

“খং? অকল খং উঠাহেঁ তেন কোনো কথা নাছিল। তাত তোমাৰ প্ৰশংসাত পশুপুত্ৰহে হৈছিল!” সত্যৱতীয়ে হাত-ভৰি জোকাৰি ক'লে, “আৰু ময়ো কণ্ড কাটোৱাৰ বোৱাৰী, তোমাৰেইবা ইমান সাহস হ'ল কিয়? এই ঘোৰ সন্ধিয়াখনত অকলে অকলে পুখুৰীলৈ গৈ অনন্তকাল বহি আছিল কিয়? আকৌ আজিয়েই আছিল তোমাৰ চাকি দিয়াৰ পাল। আইতাহেঁতে তোমাক পাৰিলে একেবাৰে মৰম মৃদুলৈহে গতিবাই দিলেহেঁ তেন—ইমান খং উঠিছিল তেওঁলোকৰ।”

“তাকে কবানা ৰঙানন্দী, তাকে কৰা মোক—” শংকৰীয়ে ব্যগ্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “ভেতিমাহেঁ তোমালোক ৰক্ষা পৰা, মোৰো মনস্কামনা পূৰণ হয়।”

সতাই কেৰাহিকৈ চাই গালত হাত ধৈ ক'লে, “আল্লৈ দৌহি! তোমাৰ

আক' মনস্কামনা নো কিহৰ ? তুমিও দেখোন বৰ বোৱাৰীৰ দৰে চং ধৰিছা ! বৰ বোবাৰীষেও মোক ইমানপৰ কৈ আছিল, 'মোক অলপ বিষ আনি দিয়া ননন্দী, খাই মৰোঁ মই । তোমাৰ ককায়েৰাৰ হাতৰ ডোল খোলাৰ আগতেই মোৰ যেন মিত্ৰ হয়, সেইবোৰ দিশ্য যেন মই চাবলৈ নাগাও' ।"

স'চা কথা ক'বলৈ হ'লে, সাৰদাৰ সৈতে শংকৰীৰ এতিয়ালৈকে সিমান হালিগলি হোৱা নাই । প্ৰথমতে বয়সৰ ব্যবধান, তদুপৰি, সাৰদা আছিল স্বামী-সুদুৰাগী নৱ-পুত্ৰৱতী, আৰু শংকৰী হ'ল এলাগী এলাই-জাবৰী তিৰী । আৰু এটা কথা—দুয়োজনীৰ এলেকা বেলেগ বেলেগ । শংকৰী বিধবা-মহলত থাকিবলগীয়া হয়, তেওঁলোকৰ লাচনি-পাচনি কৰি—আৰু সাৰদা হ'ল সধবা মহলৰ । খাবন-লবন, শোবন-বহন সকলোতে আকাশ-পাতাল পাৰ্থক্য । কিন্তু সদ্যহতে সাৰদা বহু তললৈ পৰিল, এতিয়া শংকৰীষেও তাইক পুৱোঁ কৰিব পাৰে । শংকৰীষে পুৱোঁ নকৰাও নহয় । তাই মৰমতে কয়, "হওঁতে সেই বুলি ক'ব পাৰে ধৃতকপালীষে ।"

"বোলোঁ—তেওঁ ক'ব পাৰিলেই যেনিবা, তোমাৰ কি হ'ল, তোমাৰ আক' হঠাতে কিহৰ পোৰণি উঠিল ?"

"মোৰ পোৰাকপালত সদায়েই পোৰণি জ্বলনি ৰঙা ননন্দী ।" শংকৰীষে হৃদয়নিষাহ এৰি ক'লে ।

সতাই হাত-ঠাৰ দি ক'লে, "আ—হা, বোলোঁ তোমাৰ কপাল আজিহে পুৰিলনে ? আইতাহঁতে সেই কথায়েই কোৱাকুই কৰি আছিল । গিৰিয়েকক সেই কোন কাহানিতে বিসৰ্জন দিলা, তেনেহ'লেনো তোমাৰ সদাশ মন উচাটন কৰে কিহলৈ ? দিনে-নিশাই কিহৰ চিন্তা কৰি থাকা ?"

"মিত্ৰ—" শংকৰীষে বেৰত ভেজা দি বহিল, "মৰণৰ বাহিৰে মোৰ কোনো চিন্তা নাই ।"

"ভাল কথা !" সতাই হাত-ঠাৰ দি কথাৰ সামৰণি মাৰি নেপুৰ বজাই খোজ ল'লে, "আটাইবোৰ মাইকী মানুহৰ মূখত দেখোন একেই ৰাৱ, 'মৰিম' 'মৰিছোঁ' 'মৰণ হ'লেই বাচোঁ' 'মিত্ৰ হ'লেই শান্তি'—ভাল লেঠা হ'ল দেখিছোঁ !"

শংকৰীষে এই কথাৰ আৰু উত্তৰ নিদিলে, বহি বহি ফোপাই থাকিল তাই । আহক ধুমুহা, পৰক বজ্জ, ইয়াত বহি বহিষেই তাই মূৰ পাতি ল'ব, ইয়াৰপৰা খোজ কাঢ়ি গৈ ধুমুহাৰ মাজত পৰাৰ শক্তি তাইৰ নোহোৱা হৈছে ।

পিছে অলপ সময় বহি থকাৰ পাছতেই ধুমুহা আহিল ।

মাথোঁ ধুমুহাই নহয়, লগতে, বৰষুণ-বজ্জাঘাতো আহিল ।

শংকৰী উৰ্ভাতি অহাৰ বাতৰি পায়েই বিচাৰি আহিছে কাশীশ্বৰী আৰু মোক্ষদা । পিছে পিছে দৰ্শকৰ ভাও লৈ ভৱনেশ্বৰী, ৰামকালীৰ পত্নী ।

লক্ষ্মীৰ থানত যথাসময়ত চাকি নজৰলোবাটোহে অপৰাধ। কিন্তু শাস্তিৰ আশংকাত গোটেই দেহ ভুবুৰিয়া হৈ উঠাৰ লগে লগে শংকৰীৰ মনৰ পটত যি চিত্ৰ ফুটি উঠিল, সেই চিত্ৰ লক্ষ্মীৰ ঘট নাইবা গৃহ-দেৱতাৰ পট-সমূহৰ চিত্ৰ নাছিল, নিজৰ যি অপৰাধৰ শাস্তিৰ আশংকাই শংকৰীৰ সমগ্ৰ দেহ-মন অবশ কৰি তুলিছিল, সেই অপৰাধৰ সৈতে এই পৰিস্থিতিৰ, আনকি এই গাওখনৰো কোনো সা-সম্পৰ্ক নাই।

সেই অপৰাধৰ স্থান আছিল শংকৰীৰ পিতৃগৃহৰ আমৰ বাৰী, আৰু কাল আছিল গা বাইজাই কৰা ভৰদূপৰীয়া।

ন-ফাগুনৰ মাজে মাজে বিবিৰবীয়া অৰু মাজে মাজে কোবাল বতাহ বলিছে, আৰু নতুন আমক'ষা হোবা আমগছবোৰে সেই বতাহৰ সৈতে যেন মতলীয়া হৈ হালিছে-জালিছে। কিছুমান গছ অবশ্যে পিছ পৰি আছে, সিংহতৰ মল সৰি আমক'ষা হোবা নাই। পাতৰ মাজে মাজে মঞ্জৰীৰ সমাৰোহ। নিজান দুপৰীয়া, সেই বাৰীত শংকৰী আৰু নগেন।

নগেনৰ হাতৰ মূঠিত শংকৰীৰ হাত।

আলসুদ্বাকৈ ধৰা হাত নহয়, নগেনে শংকৰীৰ হাতখন বজ্ৰমুষ্টিৰে ধৰি আছে, শংকৰী যদি পলাই যায়। নগেনৰ বক্তব্য শেষ নোহোবালৈকে শংকৰীৰ মূৰ্ত্তি নাই। বহুদিন ধৰি, বহুতো সবুদুৰা কথা, বহুতো আকাৰ-ইংগিতৰ দূতৰ যোগেদি নগেনে শংকৰীৰ নিজৰ বক্তব্য বেকত কৰিছে, অনেক কৰুণ চাৰুনি, গোপন হাঁহৰ বেহানিৰে। আজি বোধ হয় কিবা এটা হেস্ত-নেস্ত কৰিবলৈ বিচাৰিছে সি।

কিন্তু নগেনে জোৰ কৰি শংকৰীক এই আম-বাৰীলৈ টানি আনিছিলনে ? মূখখন কাপোৰেৰে বান্ধি, দাংকোলাকৈ ?—নহয় তো ! সহায়-সম্বলহীন এই ল'ৰাটোৱে ইমান সাহস ক'ৰপৰা গোটাৰ ? মাহীয়েকৰ খাইহে সি ডাঙৰ-দীঘল হৈছে। শংকৰীৰ খুড়ীয়েক হ'ল নগেনৰ মাহীয়েক। ভনীয়েকৰ মাউৰা ল'ৰাটোক নিজৰ ওচৰত ৰাখি নিজৰ ল'ৰাহ'তৰ স'তে তাকো ডাঙৰ-দীঘল কৰি তুলিছিল তেওঁ, যিখন সংসাৰত শংকৰীয়েও গাত গামোচা ল'লে।

মাজত মাথোন এখন বিয়া।

কিন্তু সেই বিষানো আৰু কেইদিনীয়া আছিল ? আঠমঙলাতেই তাৰ সগাপ্তি । দুষ্টো একেখন ঘৰতে বাস কৰিছিল । ভাই-ভনীৰ দৰে । অথচ আচৰিত কথা, মনোভাব ভাই-ভনীৰ দৰে গঢ়ি নুঠিল কিয় ? কিন্তু সবুৰেপৰাই শংকৰীৰ খুড়াকৰ ল'ৰাহঁতে শংকৰীৰ চুলিত থামুচি ধৰিছিল, পাণৰপৰা চুণ শৰিলেই দাঁত-গুৰ কৰিচি বকিছিল, আৰু নগেনেইবা কিয় সদায় তাইৰ সেই দুষ্ট-যাতনাত মৰমৰ প্ৰলেপ লগাইছিল, অত্যাচাৰীহঁতক গালি-শপনি পাৰিছিল ? পৃথিবীত কিহৰপৰা কি হয়গৈ সেই কথা শংকৰীৰ বুদ্ধিৰে ঢুকি নাপায় । তাইৰ বুদ্ধিৰ জগতখন তেনেই সীমাবদ্ধ । নহ'লে ওঠৰ বছৰীয়া বিধবা ছোবালীয়ে ভৰ দুষ্টপৰীয়াখন আম-বাৰীলৈ আহি এজন মতা মানুহৰ সৈতে মেল মৰাটো যে কিমান গৰ্হিত সেই কথা তাই বুদ্ধি পাব লাগিছিল ।

কিন্তু সঁচায়ে-শংকৰীৰ এইকণ জ্ঞান-বুদ্ধি নাছিলনে ?

চোঁবছ-ঘণ্টাই খুড়ীয়েকৰ দাঁতৰ কৰচনিভো সেইকণ জ্ঞান সৃষ্টি হোৱা নাছিল নে ?

শংকৰীয়ে বাৰীলৈ নিশ্চিন্তে নিৰ্ভায়ে আহিছিলনে ?

ওহোঁ, আজলী হ'ল বুলি ইমান আজলীজনী নহয় শংকৰী । বুদ্ধত ভীতিৰ ভাব লৈয়েই আহিছিল শংকৰীয়ে । ৰাতিপুৱা যেতিয়া নগেনে তাইক এই অনুরোধ কৰিছিল, তেতিয়াৰেপৰাই তাইৰ বুদ্ধৰ ভিতৰত ঢেঁকীয়ে ধান বনাদ বানিছিল । সকলো কামত তাইৰ আউল লাগিছিল । তথ্যৰ্পি আহিল ।

আৰু ভাগ্যও যে ! আজি ৰন্ধা-বঢ়াৰ দায়িত্বৰপৰাও তাই মুক্ত । কাইলৈ আকৌ শহুৰি খাটিবলৈ যাবগৈ, ক'বলৈ গ'লে জনমটোৰ বাবেই গুঢ়ি যাবগৈ, এই মৰমৰ আপাহতে গিৰিহঁতনীয়ে শংকৰীক আজি ৰন্ধা-বঢ়াবপৰাও ৰেহাই দিলে । আৰু তাৰ পাছত শংকৰীয়ে যেতিয়া নিতান্ত বিনম্ৰভাবে, একান্ত কৰুণ মতেৰে আবেদন জনালে, 'খুড়ীটি, আজি এবাৰ বকুলফুলৰ ঘৰলৈ যাওঁনে ?' তেতিয়া খুড়ীয়েকে মানা কৰিব নোবাৰিলে । 'বকুল ফুল' মানে সবুৰেপৰা নলেগলে লগা সখিয়েক ।

বাৰীলৈ আহি প্ৰথমেই শংকৰীৰ এই ছল-ছন্দৰ কথা শুনি হাঁহি উঠিছিল নগেনে । কৈছিল, "পিছে হ'ল কি হ'ল, গুৰুজনৰ সৈতে মিছা ম্ৰাতিছ বুলি ইমান মনমৰা হ'বলৈ কিটো হ'ল ? আৰু মোকেই তোৰ 'বকুলফুল' বুলি ভাবি নলৱ কৈলৈ ?"

কিন্তু এতিয়া আৰু নগেনৰ গুৰুত হাঁহিৰ লেশমানো নাই, এতিয়া নগেনৰ হাৱ-ভাৱ বেলেগ । এতিয়া সি বুদ্ধ হিংস্ৰ উদ্ভাসত যেন হৈ পৰিছে । এতিয়া সি শংকৰীৰ হাত বজ্জমুঠিৰে ধৰি অন্য এক জগতলৈ টানি লৈ যাবলৈ

বিচাৰিছে। সি শংকৰীক ক'লে, “ইযাৰপৰা পলাই বহু দূৰৰ আন কোনোবা গাঁৱলৈ গুচি যাওঁ ব'ল। তাত আমাকনো কোনে চিনি পাব? আমি ক'ম যে আমি স্বামী-স্ত্ৰী, জুই লাগি আমাৰ ঘৰ-দুবাৰ, গোহাল-ভ'ৰাল সকলো পুৰি ছাই হৈ গ'ল, সেয়েহে মনৰ খেদতে গাঁও-ভুই এৰি গুচি আহিলো, বহু।”

“ইমান পাপকথা ক'লে জিভা ছিগি নপৰিবনে নগেনদাদা? আমাৰ দেখোন নৰকতো ঠাই নহ'ব।” শংকৰীয়ে ক'লে, “কিন্তু তাইৰ কথাবোৰত দৃঢ়তা নাছিল। পাপৰ আশংকাত শংকৰীৰ জিভাখন আগৰেপৰাই শিথিল হৈ পৰিছিল নেকি?”

“পাপ? কিহৰ পাপ? তোৰ সেই বিয়াখন নো কেনে বিয়া? তই স্বামীৰ সৈতে ঘৰ কৰিছিলিনে? জন্ম-জন্মান্তৰৰপৰা তাই আৰু মই স্বামী-স্ত্ৰী, বহুইছনে নাই? সেই দেখিহে সেই ক'ৰবাৰ পৰা ভুচুংকৰে ওলোৱা উদঙীয়া গিৰিয়েবটো তোৰ কপালত নাথাকিল। নহ'লে ইমান দিনে তয়েইবা ক'ত, ময়েইবা ক'ত থাকিলোহে তেন। তই মন বাস্ত্ব শংকৰী, তোৰে শপত—তই মন বাস্ত্ব। মন হ'লেহে ছন কৰিব পাৰি।”

“এইবোৰ কথা কাণেৰে শুনিলেও যে বো বো নৰকত ঠাই হ'ব নগেন দাদা—”

“যদি সেয়ে হয়—” নগেনে উগ্ৰমূৰ্তি ধৰিলে, “যদি নৰকলৈও যাব লাগে, তই অকলৈ যাব নালাগে নহয়? ময়ো তোৰ লগতে যাম। তোৰ কাৰণে মই সেই কষ্টও মানি লৈছোঁ। পৃথিৱীৰ আন সকলোৱেই যাওকেই-চোন বাৰু সৰগলৈ, তযে ময়ে নৰকলৈকে যাম দে, নৰকতে থাকিম। তেও এই জনমটো তো ভালে-কালে যাব।”

“এইটো কিবা নেযা কথা হ'লনে? নহয় নহয় নগেনদাদা, তোমাৰ ভাৰিত ধৰিছোঁ মোক এৰি দিয়া, এই অৱস্থাত যদি কাৰোবাৰ চকুত পৰোঁ তেনেহ'লে মোক আৰু ঘৰতো ঠাই নিদিব।”

“ভালেই হ'ব—” নগেনে শংকৰীৰ হাতখন এৰি দিয়াৰ পৰিবৰ্তে আৰু জোৰেৰে চোপি ধৰিছিল, বোধ হয় অলপ কাষ চপায়ো নিছিল, কৈছিল, “ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিলে আমাৰ সমস্যাৰ সমাধানহে হ'ব। কলংক বটিলে তোক শহুৰ-ঘৰৰপৰাও নিবলৈ নাহিব, তেতিয়া দুয়ো গুচি যাম ব'লৈকে মন বাস্ত্ব। শাপেই বৰ হ'ব আমাৰ।”

“নহয় নহয় নগেনদাদা, হাতখন এৰি দিয়া। তোমাৰ মনটো ইমান 'ক' বঢ়াল জনাহে তেন মই কোঁতষাও ইষাঙ্গে নাহিলোহে তেন। তুমি এটা কথা আছে বঢ়াল ক'লা, সেয়েহে—”

নগেনে কাহানিও নকৰা কামটোকে কৰিলে তেতিয়া। অগ্নিমূৰ্তি হৈ

দাঁত-মূৰ কৰাচি ক'লে, “আজল-মঠালিখন নকাৰিব। জনাহে”তেন নাহিলো-
হে”তেন। তোৰ লগত মোৰ কি ভাগৰত-কথা থাকিব পাৰে শুনোচোন ?
মই কৈছোঁ তাই মোৰ লগত পলাই ব’ল।”

সজ্ঞানে নহয়, অসতৰ্কভাৱে মদুখৰপৰা ওলাল, “ক’লৈ ?”

নগেনে অতি উলাহেৰে ক’লে, “য’লৈকে নহওক লাগিলে। ব—হু
দৰ-দৰাণৰ কোনোবা গাঁৱলৈ। তাত কেবল তই আৰু মই, দুয়ো সুখেৰে
সংসাৰ পাতিম। সৰুকৈ এটি প’জা, সৰুকৈ শাক-পাচলিৰ এখন বাৰী,
এটা সৰু পুখুৰী, আৰু নো আমাক কি লাগিছে ক’চোন ? সেইখিনিৰ
বন্দবস্ত মই কৰিব পাৰিম দে। পেট ফালিলেও ‘ক’ এটা নোলোৱাবিধৰ
নহও” নহয়, আন একো কাৰৰ নোৱাৰিলেও পঢ়াশালি এখন পাতিম। তাত
কাৰো কোনো খতি নহ’ব, বুইছ শংকৰী ?”

বদুকৰ মাজত সেই যে গমহ গমহকৈ ঢেঁকীৰ ধান বানি আছিল, সেইটো
বন্ধ হৈ, কিবা এক ক’পা ক’পা মদিৰ সুখে শংকৰীৰ মনটো জেঁকাৰি
যোবা নাছিলনে ? চকুৰুৰি চলচলীয়া হৈ উঠা নাছিলনে ? ন-ফাগুনৰ
সেই মাজে-মাজে বোবা ৰিব ৰিব আৰু কোবাল বতাহত দেহ-মন কিবা যেন
অবশ-বিবশ হৈ পৰা নাছিলনে ? তাই ভবা নাছিলনে তেতিয়া, সঁচা কথা
—তাত নো কাৰ কি খতি হ’ব ? শহুৰেকৰ ঘৰ ত ই চকুৰেও দেখা নাছিল,
এদিনৰ বাবেও গৈ ঘৰ কৰা না ছল তাই। সিহঁতক চানও নাপায়, ক’ব
নোৱাৰে, শংকৰীক নাপালে কাৰ কি সুখ দুখ, কাৰ কি লাভ-লোকচান হ’ব।
খুড়াকহঁতে যদি খবৰ পঠাই দিযে, তেওঁলোকৰ ঘৰত শংকৰী নামৰ যে
ছোৱালী এজনী আছিল—যিজনী আছিল কবিৰাজ-পৰিষালৰ ভাগিন-বোবাৰী
—হঠাৎ জহনীত পৰি ঢুকাল তাই, কবিৰাজ-পৰিষালৰ কোনেনো কিমান
কান্দিব ?

আৰু খুড়াক-খুড়ীষেকে ? তাই মৰিল বুলি ৰটিলেও সমাজে
তেওঁলোকক নেৰিব জানো ?

নহয়, এই চিন্তাই বেছি সময়লৈ তাইৰ মনত থোঁ-বাথো লগে বা নাছিল।
বতাহজক হঠাতে মাৰ গৈ ভয়ংকৰ গোমা হৈ পৰিল, শংকৰীয়ে চেতনা ঘূৰাই
পালে। তাই ফোঁটকৈ উঠিল, “হিন্দুৰ ঘৰৰ বিধবাক ওলাই যাবলৈ কুমন্তৰণা
দিবলৈ তোমাৰ লাজ নালাগিলনে ? তুমি মোৰ ককাইদেউৰ দৰে নোহোৱা
জানো ?”

“নহয়। কেতিয়াও নহয়।” নগেন গৰ্জি উঠিল, “কেতিয়াও ককায়েৰৰ
দৰে নহও”। সেই কথা তমো ভালকৈ জান, মমো ভালকৈ জানো। মই তোকে
সদায় মনে মনে পৰিবাৰ বুলি গিযান কৰি আহিছোঁ। জানি-বুজি কথাৰ
ছলছা মাৰিছ কিয় ? কথা দে, মাজনিশা তাই পিছ দূৱাৰেদি ওলাই আহি

ইয়াত থিয় হৈ থাকিব, মই আগৰেগৰাই এইখিনিতে বৈ থাকিমহি। তাৰ পাছত খৰ খোজেৰে এবাৰ এই গাঁৱৰ বাজ হ'ব পাৰিলে আৰু পায় কোনে ? মহাদেউ বা মাহীয়ে তো আমাক বিচাৰি হুলস্থূল লগাব নোৱাৰিব। চাৰি চাৰিবাৰ কাছ হৈও বামত পৰি থাকিব লাগিব।

“অ” নগেনদাদা, মোৰ বুকুৰ ভিতৰখন কেনেবা কেনেবা যেন লাগি গৈছে, মোক এৰি দিয়া। মই নোবাৰিম।”

“নোবাৰিব মানে—? পাৰিবই লাগিব তই।” নগেনে ব্যাকুল কণ্ঠেৰে ক'লে, “তই মত নিদিয় মানে নোৰিছাঁ মই। দহোৰাইজে দেখক, তাকেহে বিচাৰিছোঁ মই।”

“নগেনদাদা মই চিঞৰি মানুহ মাতিম কিন্তু।” শংকৰীয়ে দুবল মাতৰে ক'লে, “মই কম বাৰীত সকলশৰে পাই তুমি মোক—”

নগেনে একোঁলৈকে কাগসাৰ নকৰি ক'লে, “চিঞৰ—চিঞৰি মানুহ চপা—।”

“নগেনদাদা, এই নগেনদাদ, নাক বৰণ মাৰি পেলোৱা তুমি।”

“তোকনো আৰু মই কি মাৰিম ? আটায়ে মাল মাৰি পেলালেই দেখোন তোক। নিজৰ ঘৰত থাকোঁতেই লাথি-জাৰুৰ কোব নোখোৱাটো এমুঠি ভাত খাবলৈ পোবা নাছিল, মৰাৰ আধৰুবা হৈছিল, তাৰ ওপৰত আক' শহুৰৰ ঘৰ। ওৰে জনমটোৱেই তেৰ উঠ কিল বহ কিলৰ মাজেদি গ'ল। তোক বৰণ মৰেইহে বচাব খুজিছো। তোক আদৰ-সাদৰ কৰি চকুৰ মণিহন কৰি ৰাখিব খুজিছোঁ।”

“নালাগে মোক তোমাৰ আদৰ-সাদৰ।” এইবাৰ শংকৰীৰ মাত অলপ দৃঢ় হ'ল, “মেৰ উঠ কিল বহ কিলেই ভাল।”

“হয়নে ? বোলোঁ মাৰ-কিল, বাঢ়নিৰ কোনোই ভাল নে।” হঠাৎ নগেনে এটা ভয়ংকৰ কাম কৰি পেলালে। পিছে, আদৰ-সাদৰেৰে প্ৰেমালিঙ্গন নহয়, নগেনে হঠাৎ জাঙুৰ খাই উঠ শংকৰীক গৰা মাৰি ধৰিলে, ধাৰ চিঞৰি ক'লে, “বাৰু, মাৰ-কিলকে যাতে আৰু ভালকৈ খায় তাৰে দিহা কৰি দিওঁ ৰঃ। এয়া দিওঁ দাগ বহুৱাই, তাৰ পাছত তোৰ শহুৰৰ গাঁৱত বটিমগৈ, তাই মোৰে সৈতে বেধা—”

নগেনৰ বাহুবন্ধনৰ পৰা তাই যে কেনেকৈ নিজক উলিয়াই লৈছিল, কেনেকৈ যে পদুখুৰী ঘাটত জোবোৰা মাৰি ঘৰলৈ গৈ কৈছিল বকুলফুলৰ ঘৰলৈ ঘোৱা নহ'ল বুলি, যাওঁতে বাটত চুবচৰু এটা গচাক গা ধুইহে ঘৰলৈ উভতি আহিল বুলি কৈছিল, আৰু কেনেকৈ যে ‘অসমযত গা ধুই মৰটো বিষাইছে’ বুলি কৈ দিনৰ বাকী সময়ছোৱা শুই কটাইছিল, সেইবোৰ কথা এতিয়া আৰু ভালকৈ মনত নপৰে শংকৰীৰ।

তাইৰ কেবল এইখিনিক মনত পৰে তাই যেতিয়া হুৰাওৱাৰে কান্দিছিল তেতিয়া আনকি খুড়াকেও আথে-বেথে সান্ধনা দিছিল, “কিয়নো কান্দিছ আই, ছোৱালীয়ে শহুৰি খাটিবই লাগে নহয় ? আৰু সেয়ে হ’ল ছোৱালীৰ চিৰকলীয়া ঠাই । আৰু, কবিৰাজ মহাশয় অতি সজ্ঞনলোক, সংসাৰত খোবা-পিন্ধাৰ কোনো অভাব-অনাটন নাই, ভালে থাকিব, সুখতে থাকিব ।”

ওঁথাপি, আৰু আকুল হৈ কান্দিছিল শংকৰীয়ে । অগত্যা খুড়ীয়েকেও ক’বলগীয়া হৈছিল, “আক’ আহিব, উছবে-পৰবে আহি থাকিব, আমি তোক কিবা পৰ কৰিলোনে ?”

বছৰ বাগৰি গ’ল, খুড়ীয়েক প্ৰতিশ্ৰুতি নাৰাখিলে । লৈ যোবা বাদেই, এটিবাৰলৈ খবৰ-বাতৰিও নল’লে । শংকৰীয়ে সেই গাঁৱৰ কোনো খবৰ-বাতৰিয়েই আৰু নাপালে । কেবল সদায় ভয়তে কোঁচনোচ খাইছিল, কোনোবাই কিজানি কয় : ‘নগেন নামৰ ডেকাল’ৰা এটাই গাঁৱলৈ আহি শংকৰীৰ নামত কিবাৰ্কাৰি ৰটি ফুৰিছে ।’ বাটে-পথে ওলাই শংকৰীয়ে গছৰ পাত সৰাৰ শব্দ শুনিলেও চ’ক খাই উঠে, বাঁহগছৰ সৰসৰণি শুনিলেও থমকি ৰৈ দিয়ে ।—কিস্তু—

সেই ভয় মাথোঁ ভয়েইনে ? কেবল ভয় ? তাৰ সৈতে কিবা এটা আশা —এটা ভয়ানক আশাও জড়িত হৈ থকা নাইনে ? সদায় তাইৰ মনত এই আশাই খলক নলগায়নে যে, হঠাৎ বাঁহনিৰ কাষত বা পুখুৰীৰ পাৰত সেই সৰ্বনশীয়া মানুহজনক দেখা পালে তাই আৰু ঘৰলৈ ঘূৰি নগৈ পাৰে ।

কালি শুনিলে তাই, বিয়া উপলক্ষ্যে খুড়াকৰ ঘৰৰপৰা হেনো “নিমন্ত্ৰণালৈ” আহিব । সেয়েহে কালিৰ পৰা তাই ভয়তে পেপুৱা লাগি আছে । খুড়াক বা খুড়াকৰ ল’ৰাহঁতে আহি কি কৰ কানে জানে ।

বাৰু, নগেনে সকলো কথা সদৰি কৰি ফুৰিছে নেকি ? নগেন তাত এতিয়াও আছেনে ? নগেন জীয়াই আছেনে ? কিজানি সকলো গম পাই তাক মাৰিষেই পেলালে । সেইদিনা আম-বাৰীলৈনো শংকৰী গৈছিল কিয় ? আৰু যিজনে তাক আওবাটলৈ যাবলৈ টনা-আঁজোৰা কৰিছিল, কিয় সেইজনে লক্ষ জৰী-ফহাটৰে আজিও শংকৰীক আজুৰি আছে ? মাৰিবলৈ গৈও শংকৰীয়ে মাৰিব নোৱাৰে কিয় ? পৃথিৱীত শংকৰী নামৰ মানুহ এজনী যদি নাথাকে, পৃথিৱীৰ নো কি ক্ষতি হ’ব ? তাই কলংকিত মন লৈ জনাৰ্দনক সেৱা কৰিছে, তুলসীডলত চাকি জ্বলাইছে, এই মহাপাপৰ ফল—

চিন্তাত বাধা পৰিল । কাশীখৰী থিয় দিলেহি, তীব্ৰ কণ্ঠেৰে মাত দিলে :

“নাতি-বোৱাৰী !”

ভয় ! ভয় !

সত্যৰ মনত ইমান ভয় সোমোৱা এষে বোধকৰোঁ প্ৰথম । কাটোবাৰ বোৱাৰীষে যে লাঞ্ছনা-গঞ্জনা সহিব লাগিব সেই আশংকা কৰিছিল সত্যই । কিন্তু এয়া নো কি ? ককৰ্থনা-বিকৰ্থনাৰ এযানো কেনে ভাষা ? সত্যই জীৱনত বহু ধৰণৰ কথা শুনিিলে, শিকিলেও বহুত । কিন্তু এইবোৰ শব্দ তো কাহানিও শুনা নাছিল ।

‘অসত্য’ মানে কি ? ‘উপপত্তি’ কাক বোলে ? বুল-নাশিনী কাক কহ ? আৰু ‘ডলাৰ বগৰী’ বুলি কওঁতেই বা কি বজা গ’ল ?

পিছে যিবোৰ বগৰীৰে আচাৰ তৈয়াৰ কৰা হয়, আৰু তেলে-নিমখে সনা-পোটকা কৰি অপূৰ্ব সোবাদ পোৱা যায়, এই ‘ডলাৰ বগৰী’ যে তেনে কিবা বস্তু নহয়, এই কথা বজাত সত্যৰ অসুবিধা নহ’ল । কিন্তু তাৰ পাছতহে তাই আৰু উবাদিহ নোপোৱা হ’ল । তাই আঁতৰৰপৰা শুভা লাগি কাশীশ্বৰীহঁতৰ দলটোৰ ফালে আৰু শংকৰীৰ ফালে চাই থাকিল ।

ওহোঁ, এতিয়া সকলো মনে মনে আছে, সকলো নিথৰ, আনকি মোক্ষদাও যেন স্তম্ভ হৈ পৰিছে, অকল কাশীশ্বৰীয়েই যেন ভাওনাৰ বচন আওৰাইছে, তীক্ষ্ণ কিন্তু চেপা মাতৰে ।

শংকৰীক ধৰি চোবাই খালেও বোধকৰোঁ খং মাৰ নাযাব, এনেহে মূখভংগী তেওঁৰ ।

মোক্ষদাৰ ধা-ধৰণ আৰু কাশীশ্বৰীৰ ধা ধৰণ বেলেগ বেলেগ । মোক্ষদাৰ অটুট দেহা, অসীম ক্ষমতা, অনৰ্গল বাকপটুতা । কিন্তু কাশীশ্বৰীৰ তেনে নহয় । কাশীশ্বৰী শোক-তাপ পোৱা আলৰী-আথৰী, আৰু তেওঁ চিৰদিনেই নিমাতী-কন্যা । কেৱল অধস্তৰীয়া অবস্থাত পৰিলেহে তেওঁৰ মূখৰপৰা মাত ওলায় । চেপা তীক্ষ্ণ মাত ।

কিন্তু আজিৰ দৰে কাশীশ্বৰীৰ মূখৰপৰা এইবোৰ বচন আগতে কেতিয়াবা ওলাইছিলনে ? ইমান ঘৃণা-জৰ্জৰিত মূখ কেতিয়াবা দেখা গৈছিলনে তেওঁৰ ?

কাটোৱালৈ গৈছিল কোন ? কোনেনো কি শুনি আহিছে তাৰপৰা ? বাৰে বাৰে শংকৰীৰ দেউতাকৰ ঘৰৰ কথা ওলাইছে কিয় ? তেওঁলোকৰ

কোনো এজনো হেনো ভোজৰ দিনা নাহে, শংকৰীৰ সৈতে সা-সম্পৰ্ক ৰাখিবলৈ নিবিচাৰে। তেওঁলোক হেনো আচলতে শংকৰীৰ মাক-বাপেক নহয়, খুড়াক-খুড়ীয়েকহে, সেয়েহে এনে এজনী ছোবালীক টুকুৰা-টুকুৰা কৰি বাটি কাটোৱাৰ গংগাত উটুৱাই নিদিলে। —আৰু যে কিমান কথা, কত মন্থভংগী।

শংকৰীক চিপজৰী লৈ মৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে। পুখুৰী-ঘাটত ডুব মৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। কাশীশ্বৰীৰ একমাত্ৰ নাতিয়েকটো যে বিয়াৰ বছৰটো নোবাগৰোঁতেই মাৰল—এই পাৰিপ্ৰাচ্য শংকৰীৰ পাপস্পৰ্শৰ ফলত আজিৰ বাচাৰৰ ৰায় মতে সেই কথা প্ৰমাণিত হৈছে।

বহুতো কথা শুনান শুনান, শেহলৈ সতাই ইয়াকে বদ্বিজিবলৈ সক্ষম হ'ল, নাপিত-বোবাৰী আৰু ৰাখু কাটোবালৈ গৈছিল বিয়াৰ ভোজৰ নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ। আৰু শংকৰীৰ খুড়ীয়েকে নাপিত-বোবাৰীৰ ওচৰত শংকৰীৰ নামত যিহকে পাই তিহকে—নাল লগোৱা কথাবোৰ কৈছিল। শংকৰীয়ে যে তাত এটা অতি গৰ্হত কাম কৰি আহিছিল সেই কথা আৰু তিলমানো সন্দেহ নাই। লক্ষ্মীৰ থানত চাক জ্বলোবাত পলম হোৱা বা সজ-সম্বন্ধালৈকে পুখুৰী-ঘাটত বহি থকাৰ বাবে এয়া যে বহু বোঁচ গৰ্হত সেই কথা ফটফটীয়াকৈ ওলাই পৰিছে।

বিস্তৰ শংকৰীৰ অপৰাধৰ সৈতে তাইৰ খুড়ীয়েকৰ ভনীয়েকৰ ল'ৰাৰ যোগাযোগ কি? সিনো শংকৰীৰ বাবে ঘৰ-দুৱাৰ এৰি গৈছে—শ হ'ল কিয়? এইখিনিতে সত্যৰ আউল লগিছে। সকলো ঘেন সাঁথৰ।

এই অন্য জগতৰ অৰ্থবহ, জীৱনত নজনা শব্দবোৰে সত্যৰ বুৰুখন যেন হিম-শীতল কৰি পেলাইছে। তাই বৰ ভয় খাইছে। যি অৰ্হতৰ সৈতে সত্যৰ জীৱনাতা চিনাকি হোৱা নাই, আজি সেই অনৰ্হতীয়ে তাইৰ সমস্ত সাহসক যেন বে বা কৰি পেলালে।

গৰ্হগৰ্হতে কাৰোবাক শাসন কৰিছে অথচ সতাই মাজত ধাঁধা মন্থ খজুৱা নাই, এনেহেন ঘটনা সত্যৰ জ্ঞানমতে এয়ে প্ৰথম। সতাই সদায় অপৰাধীৰ ফলীয়া হৈ মন্থ বজায়, এয়ে তাইৰ স্বভাব, অপৰাধী যি শ্ৰেণীৰেই নহওক লাগিলে।

এবাৰ বাচন-বৰ্তন ধোৱা বাম্পী-বোৱাৰীয়ে সাজ লাগি ভগাৰ পাছত বাচন-বৰ্তন ধুবলৈ এদমমান কাহী-বাটিৰ পৰা এটা বাটি হেৰুৱালে। বাটিটো বোধকৰোঁ পুখুৰীৰ পানীত পৰি ডুব গৈছিল। কিন্তু শিৱজায়া আৰু দীনভাৰণীয়ে বাম্পী-বোৱাৰীক 'চুৰুগী' অপবাদ দি ন ভুতো ন ভৰিষ্যতি কৰিছিল। আৰু মোক্ষদাই হুকুম দিছিল, “তই যদি চুৰ কৰা নাই তেন্তে ওৰে ৰাতি পুখুৰীত খোঁপষাই বাটিটো উলিয়াগৈ যা।”

বাগ্‌দী-বোবাৰীয়ে যিমানেই চেৰেউ ফেৰেউকৈ কান্দে, গৃহিণীকুলে সিমানেই তাইক হেঁচা মাৰি ধৰে। তাই যে চৰু কৰিবলৈহে সাজ লগাব পাছত বাচন-বৰ্তন ধুবলৈ আহে এই মন্তব্যও কৰে তেওঁলোকে। সেইবান সতাইহে বাগ্‌দী-বোবাৰীক বক্ষা কৰিছিল। সতাই কৈছিল, “ব’ল বাগ্‌দী-বোবাৰী, তোৰে সৈতে ঋষা বিচাৰি চাওঁগৈ ব’ল। মইতো ভালকৈয়ে সাতুৰিব জানো, সাতুৰি ইপাৰ-সিপাৰ কৰি কৰি থোপিয়াই থোপিয়াই বিচাৰিম বাটিটো।”

“তই বিচাৰিব মানে— ”

গৃহিণীহঁতে ধমক দিছিল তাইক। আৰু আটাইকেইজনীক চ’ক খুৱাই সতাই নম্পহুভাৱে কৈছিল, “বিচাৰিম তো, নিবিচাৰিম কিম্ব। তোমালোকৰ পাপৰ পৰাচুত ময়েই কৰিব লাগিব, যিহেতু ভগবানে মোক তোমালোকৰ ঘৰৰ দ্ৰু কৰি পঠি। ঘৰত যাৰ পাচ পেড়া বাচন, সিহঁতে যদি এটা সামাইন বাটৰ বাবে এটা মানুহৰ প্ৰাণবধ কৰিবলৈ বিচাৰে, তেনেহঁলে এজনীয়ে তো তাৰ পত্নীক ব’ব লাগিব।”

আটাইকেইজনী থৰ লাগি বৈছিল, আৰু এটা সমান্য বাটিৰ বাবে তেওঁলোকৰ নিজৰ তুচ্ছতা সেয়েহে পোনবৰৰ বাবে তেওঁলোকৰ চকুত ধৰা পৰিছিল।

“তেনেহঁলে আৰু নো ব লাগছে, পঠি পেড়া বাচন আছেই যেতিয়া হৰি-কীৰ্ত্তন কৰি মাহ-প্ৰসাদ লৈগৈ যা। তোৰ বাপেৰৰতো টেৰ পইচা আছে।” এই বুলি কৈ তেওঁলোক ৰণত পৰি কলীয়া যেন হৈ তাৰপৰা ফালি কঢ়িছিল।

সি দনা বাগ্‌দী-বোবাৰীয়ে গলবস্ত্ৰ হৈ সত্যক প্ৰণাম কৰিছিল।

বহুতকৈ এনেকৈ বহুবাৰ বহু বিপদৰপৰা বক্ষা কৰিছিল সতাই। কিন্তু আজি সত্যৰ মন্থত মাত-বোল নাই। এক অশ্বকাৰ অৰণ্যৰ গা-সিৰসিৰাই যোবা ৰহসাই সত্যক আজি বোবা কৰি পলাইছে।

কোঁতয়া যে তিৰস্কাৰ-পৰ্ব শেষ হ’ল, কোঁতয়া যে গৃহিণীকুলে নিজা নিজা কামলৈ প্ৰস্থান কৰিলে, কাটোৱাৰ বোবাৰীয়েইবা তাৰ পাছত গ’ল কোন, এইবোৰৰ কোনো খবৰ-বাতৰি সতাই আৰু ল’ব পৰা নাই, এটা সময়ত তাই লাহে লাহে সাৰদাৰ কোঠালৈ গৈ পিন্ধনত থকা জোনালী বঙৰ আঠহতীয়া শাড়ীৰ আঁচলটোকে মজিয়াত পাৰি শূই পৰিছিল, য’ত সাৰদা শূই আছিল সেই একেদৰেই, একেটা পিন্ধাতিৰে, কেঁচুৱা ল’ৰাটক কোলাৰ কাষতে লৈ।

সাৰদাই কৈছিল, “শূলা যে সত্য ননন্দী— ?”

“শূনিলা—।” সতাই উত্তৰ নিদিয়াকৈ ক’লে।

সাৰদাই আৰু এবাৰ হৃদয়নিষাহ কাটি কৈছিল, “ননন্দী, কাটোবাৰ বোৱাৰীয়ে ইমান গালি-শপনি খাবলগীয়া হ’ল কিয় জানানে ?”

সত্যই কৈছিল, “নেজানো ।”

এনে চমু উত্তৰ সত্যৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰায় অভূতপূৰ্ব । কিন্তু সাৰদাৰো হেনো মনত সুখৰ লেশমানো নাই—সেয়েহে তামো আৰু একো নক’লে । এসময়ত ল’ৰাটিৰে সৈতে তাই টোপনি গ’ল ।

কিন্তু সত্যৰ চকুৰ পটালৈ টোপনি অহা নাই । ভীতিৰ সেই অনদ্ভূত তাইৰ মনৰপৰা নাত’ৰা হ’ল । মাজে মাজে বুকুখন কিবা চেঁচা পৰি যোৱা যেন লাগে, আৰু উৰুঙা উৰুঙা যেন লাগে । নজনা সেই শব্দবোৰ বাবু ৰসাতলে যাওক , কিন্তু আন এটা নতুন ভীতিয়ে যে মনত বাহ ল’লে ।

কাটোৱাৰ বোৱাৰীয়ে যদি সঁচাকৈয়ে

চিপজৰী লোৱাৰ পক্ষিতটোনো কি, আৰু তাৰ পৰিণামেইবা কি, সত্যই সঠিককৈ নাজানে । কিন্তু, আনটোৰ আশংকাতোহে বাৰে বাৰে তাইৰ গাৰ নোম ডাল ডাল হৈ উঠিছিল । যদি সেয়ে হয় ?

যদি কাইলৈ বিষাৰ ভোজৰ বাবে পুখুৰীত জাল মাৰিবলৈ গৈ জালোবা-হ’তে মাছৰ সৈতে আন কিবা এটা পায় । বৰ ডাঙৰ ৰোঁ মাছত জালত পৰিল বুলি ভাবি আনন্দত উগ্ৰাৱল হৈ হাই-হুইকৈ জাল টানি পাবত তুলি যদি দেখে যে মাছ নহয়—

সত্যৰ বুকুখনে ধান বনাদি বানিবলৈ ধৰিলে ।

তাই কেইজনীক পৰ দিব ?

সাৰদাৰ বাবে ভষ্মতে আৰু দেউতাকৰ হৃদয়মত তাই তত্থ হৈয়েই আছে, তাৰ উপৰি আক’ এতিয়া কাটোবাৰ বোৱাৰী ! কাক এৰি কাক চাব তাই ?

গালি-শপনি পৰাৰ সময়ত কাটোৱাৰ বোৱাৰীৰ মূখখন দেখাত কেনেকুৱা হৈছিল ? সত্যই দেখা পোৱা নাছিলনে ? দিখিছিল বোধহয় তাই । কিন্তু বেৰৰ এচুকত টিমিক-টাম্বাককৈ জ্বলি থকা চাকি এটাৰপৰা বাৰাণ্ডাতনো কিমান পোহৰ পৰিব ? এতিয়া আকৌ জোনৰ কৃষ্ণপক্ষ । শূন্যপক্ষ হোৱা হ’লে চোতালে-বাৰীয়ে খোজ কাটিয়েই সুখ, মানুহৰ মুখো মনিব পাৰি । আউ’সীতে সাজ লাগিলেই হৈ গ’ল । তেতিয়া মানুহ এজনীৰ সৈতে মাত-বোল কৰিব লাগিব চকু-মুখ নেদেখাকৈয়েই ।

ওহোঁ, সত্যই শংকৰীৰ মূখ দেখা পোৱা নাছিল । আৰু সেয়েহে তাই বুজা নাই যে সেই অদ্ভূত শব্দবোৰৰ অৰ্থ শংকৰীয়ে ধৰিব পাৰিছিলনে নাই ।

বাৰু, সাৰদাক এবাৰ মনে মনে সন্দিগ্ধ চালে কেনে হয় ? বিষেই নহওক সাৰদা সত্যতকৈ দুগুণ বয়সৰ, ল’ৰাৰ মাক, কিমান দিনৰ আগতে বিষা হ’ল সাৰদাৰ, কথাবোৰৰ অৰ্থ তাই জানিবও পাৰে কিজানি ।

কিন্তু বাৰে বাৰে সোধোঁ সোধোঁকৈও সোধব নোবাৰিলে তাই। তাইৰ মূৰৰ দূৱাৰত কোনোবাই যেন তলা লগাই থৈছে। কথাবোৰৰ অৰ্থ নুবুজিলেও কথাবোৰ যে বেয়া, সত্যই নুবুজা নহয়।

কাটোবাৰ বোৱাৰীৰ সৈতে সত্যৰ যে বৰ বেছি যোগাযোগ আছিল তেনে নহয়। প্ৰথম কথা, কাটোৱাৰ বোবাৰীজনী ইবলৈ নতুনকৈ অহা মূঠই এবছৰমান হ'ল, আৰু তাই নিৰামহীয়া। একেলগে ধোবা-লোবাও নচলে। পিছে নিতান্ত দেখা-সাক্ষাতৰ সূত্ৰত মাত-বোল। তাকো শৰীৰী বৰ বেছি মিলামিচা নকৰা তিৰোতা, তাই সদায় আগুমনা, এতেকে—

সত্যই আজিও যোতয়া সাজ লাগি ভগাৰ অপৰাধৰ বাবে শংকৰীক ক'বলৈ চুচুক-চামাবকৈ আহিছিল, তেতিয়া এটি জীৱৰ প্ৰতি যিকণ মৰম থকা উচিত তাতকৈ অধিক মৰম নাছিল ঢালিলে। কিন্তু এতিয়া সত্যৰ মনত তাইলৈ অপাৰ মৰম। বেচেৰীয়ে কিমান দিন ধৰি যে কান্দিছে! তাইৰ কান্দোন সাম্ভৱনা দিব পৰা এই জগতত কোনো নাই।

বিধবা হোৱাৰ যে কেনে কষ্ট।

সত্যৰো দেখোন বিষয়া হ'ল। এজন দৰাৰ সৈতেই বোলে হ'ল। সেই দৰাজন হঠাৎ যদি মৰি থাকে, সত্যও তো বিধবা হ'ব। আৰু যদি সেয়ে হয়, সত্যৰো সকলোবে এনেকৈ ককৰ্থনা-বিকৰ্থনা কৰিব নেকি?

কিন্তু সেই কথাও তো সাঁচু-কাটে সাঁচা নহয়। পেহী-আইতাহ'তো দেখোন বিধবা। বিধবা আৰু কেইবাজনো আছে সকলোৰে দেখোন তেওঁলোকৰ ভাৰতহে তটস্থ হৈ থাকে। তেওঁলোকক দেখিলে ভাব হয় তেওঁলোকেই যেন দম্ভমুন্তৰ মালিক!—তেনেহ'লে?

তেওঁলোক বয়সিযাল বুলিয়েই নেকি? কিন্তু কথা সিমানেই জানো? এওঁলোক বয়সিযাল হোৱা হ'লে তেনেকুৱা হ'ব পাৰিব জানো?

গুহা, এইবোৰ কথাৰ ভূ নাপায় সত্যই।

কেৱল বয়সোৰেই সকলো কথাৰ যে বিচাৰ হয় তেনে নহয়। এয়া, তাইৰ দেউতাকৰ যে দেশখনৰ মানুহে ভয় কৰে, বৰদেউতাকক জানো কৰে? বৰদেউতাক দেউতাকৰ ভাৰত ঠৰ। বেংল বৰদেউতাকেইনে? সবু বকাক? ন-ককাক? নহয়নো কোন? তেওঁলোক দেখোন মাইকী মানুহ নহয়। তেন্তে?

আচলতে বয়সে একো নকৰে। বয়স একো নহয়। সবু-ডাঙৰেৰেও একো নহয়। তেনেহ'লেনো ভয়ৰ বাহটো ক'ত?

সত্যই ভাবি ভাবি থাউনি নোপোৱা হয়। তথাপি ভাবে। কোনে যে তাইক ভয়ৰ বাহ বিচৰাৰ চাকৰি দিলে!

ৰাতি বহুত হ'ল। ভূৱনেশ্বৰী আহিল মাতিবলৈ।

“এই সত্য, নোখোৱাকৈ শুনিল যে ? উঠ ।”

সতাই সিবাগৰ মাৰি টোপনিৰ ভাও জুৰি ক’লে যে তাইৰ ভোকেই লগা নাই । ভূৰনেশ্বৰীয়ে ভোৰভোৰাই কয়, “ভোক নাই ? কেলেই ভোক নাই ? ব’ল ব’ল—উঠ, বাতি লঘোনে থাকিব নাপায় নহয় ? কথাত বোলে বাতিৰ লঘোনত হাতীও কাবু । অ’ বৰ বোৱাৰী, তুমিও উঠাচোন চাও ? গোটেই দিনটো লঘোনে কটালা, আৰু তেনেকে’ পৰি নাথাকিব । স্বামী-পুত্ৰৰ অকইলাণ হয় তেনেকে’ থাকিলে ।”

ভূৰনেশ্বৰীৰ মাত শুনিয়েই সাৰদা খপজপকৈ উঠি বহিছিল । পুৰ্ণিথৰীৰ-পৰা বিদায় লোৱাৰ তীৱ্ৰ ইচ্ছাত ধৰাশয্যা লৈ পৰি আছিল বুলি খুৰীশাহুব মান নধৰিব, সেই কথা হ’বই নোৱাৰে । সেয়েহে খপজপাই উঠি বহিছিল । স্বামী-পুত্ৰৰ অকল্যাণৰ কথা শুনি এইবাৰ মনতো ধৰফৰিণ লাগিল ।

ভূৰনেশ্বৰীয়ে আকৌ ক’লে, “মই তোমাৰ ল’ৰাটোক চাই থাকিম, তুমি উঠা । সত্যক লৈ খাই আহাঁগৈ যোৱা । তোমাৰ শাহুআমে পাকঘৰতে বহি আছে তোমালোকলৈ বাট চাই । পুখুৰীত জাল মাৰি মস্ত ডাঙৰ মাছ এটা ধৰা হ’ল, অতিথি-অইভাগত আহিব বুলি । ডাঙৰ ডাঙৰ ডোখৰ ডোখৰ মাছ আৰু আম-কাঁহুদিৰে যি টেঙা এপদ ৰান্ধিলে—খাও চোৱাগৈচোন যোবা ।”

ভূৰনেশ্বৰীৰ কথাৰ নিছিগা ধাৰলৈ সতাই কাণ-সঁহাৰি দিয়া নাছিল, যদিও ‘পুখুৰীত জাল মাৰি বৰ ডাঙৰ মাছ-ধৰা হ’ল’ শুনিয়েই তাইৰ মনশ্চক্ৰত জালবন্ধ আন এটি জীৱ ভাহি উঠিল, যিজনীক টানি উঠাই আনি ধাচকৰে পুখুৰীৰ পাৰত পেলোৱা হৈছে, আৰু যিখন মূখে চন্দ্ৰ সূৰ্য্য দেখিবলৈ নাপায়, সেই মূখখন সহস্ৰ মানুহে দেখা পাইছে ।

কিন্তু সেইখন মূখৰ ওপৰত যিঘূৰি চকু আছে, সেই চকুঘূৰাৰে আৰু কিবা দেখিছেনে ? জীবনতো আৰু কিবা দেখিবলৈ পাবনে ? তাই খপজপাই উঠি বহিল আৰু ক’লে, “বোঁটি, কাটোৱাৰ বোৱাৰী ক’ত ?”

“ক’ত থাকিব আৰু—” ভূৰনেশ্বৰীয়ে জেঙেৰা মাৰি ক’লে, “কে’থাৰে ঘূম মাৰি শুনই আছে গৈ । তোৰ নো কি দৰকাৰ পৰিল তাইক ? ভাত খাবলৈ যাচোন, খাই আহাঁগৈ যা ।”

“নেখাও”, ভোক লগা নাই ।” সতাই আকৌ বাগৰ দিলে ।

কিন্তু সিপিনে ডোখৰে ডোখৰে বোঁ মাছ আৰু আম-কাঁহুদিৰে বন্ধা টেঙাই আতকুত লগাই দিছে । এনেষে যোজ্জ বহুৰীষা দৰুস্ত স্বাস্থ্য, তাতে দিনে-নিশাই ল’ৰাটোৱে বুকুৰ পিয়াহ শূন্য হৈছে । আৰু সতিতনী-হুতলৰ যম-বংশগাও যেন জামৰি আহিছে । তথাপি ! একান্ত বাসনা সত্বেও মনটোক কিহবাই যেন বাধা দিয়ে ।

গোটেই দিনটো নোখোৱাকৈ কটাঘো, এই অভ্যস্ত অৱস্থাতো স্বামীৰ

সৈতে এটি বাৰ দেখাদেখি নহ'ল। বাতিজৈ দেখাদেখি হ'বনে নহ'ব কোনে ক'ব? আজি হ'ল ন-বোৱাৰীৰ 'কালনিশা', গতিকে আজি বাতি পুৰণি জনীয়ে প্ৰাধান্য পালেও পাব পাৰে। কিন্তু, মাহৰ জোলেৰে একাহী ভৰি গিগিল আহি তাইনো অভিমান প্ৰকাশ কৰিব কোনখন মূখেৰে? সেয়েহে সাৰদাই চি'চি'য়াই ক'লে, "এয়া এতিয়াহে পেটৰ বিষটো অলপ কমিল—।"

"হওক। খালেই কমিব।" ভূৱনেশ্বৰীয়ে কোমল মাতৰে ক'লে, "তুমি মাতি লৈ গ'লেহে যদি সইস্কই এমুঠিমান খায়।"

নিজৰ শাহুআইৰ সৈতে মাতবোল নচলে। বুকুটোকে ওৰণি ল'ব লাগে। যি দূই এষাৰ কথা-বতৰা তাকো এই শাহুআইৰ সৈতে। সেয়েহে খুড়ী-শাহুয়েকৰ কঠৰ এই কোমল মাতৰা ৰই সাৰদাৰ চকু চলচলীয়া কৰি তুলিলে। অগত্যা বাসুৰ আগত ভোকাতুৰ মূখখন দেখুৱাব ইচ্ছা বিসৰ্জন দিবলগীয়া হ'ল তাই, সাৰদাই সত্যক ঠেলা মাৰি ক'লে, "ব'লা ননন্দী, যি চাৰিটোমান পাৰা খাবা ব'লা।"

সত্য উঠি বহিল। হামিয়াই বিৰক্তিতে ক'লে, "উ—উঃ। অলপ নিৰলে পাৰি থকাৰো সাধ্য নাই দেখিছোঁ। হৌ, ব'লা।"

সাৰদা ওলাই ৰোৱাৰ লগে লগেই ভূৱনেশ্বৰীয়ে অসমসাহসিক কাম এটা কৰিলে। টোপানত লাল-কাল দিয়া ল'ৰাটোক ক'থাৰে মেৰিয়াই কোলাত সাৰাট লৈ কোঠাৰপৰা ওলাই গৈ ৰাখুৰ একক ফুচফুচাই ক'লেগৈ, "ৰাখুৰ মাক, বৰ পুতেকক এবাৰ মাতি আনচোন। জৰুৰী কথা আছে বুলি ক'ব।"

বৰপুতেক মানে বাসু। ৰাখুৰ মাকে ইফালে-সিফালে চাই লৈ ফুচফুচাই ক'লে "চ'ডীম'ডপত শূই থকা দেখিছিলোঁ।"

"হওক বাৰু, তই মোৰ কথা কৈ মাতি আনগৈ যা।"

কোঠাৰ দূবাৰৰ ওচৰলৈ অহাৰ লগে লগেই মাকে মতা শূনি সত্যৱতীৰে গ'ল আৰু সাৰদাৰ বুকুখন কিবা এটা আশাৰ আশংকাৰে চ'ক খাই উঠিয়েই জাৰকালিৰ শেলুৱৈৰে ভৰা ডোবাৰ পানীৰ দৰে জঠৰ হৈ পৰিল।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে তেওঁৰ অভ্যস্ত মাতৰে জীয়েকৰ নাম কাঢ়ি নামাতিলে, ব্যস্ত অঞ্চ চেপা মাতৰে ক'লে, "এই চাপু", এইফালে আহচোন ভই।"

তই মানে সত্য। আৰু বিশেষকৈ সত্যকে হঠাৎ চেপা মাতৰে মাতি আঁতৰাই নিয়াৰ অৰ্থ কি? অৰ্থ আছে, এনেকুৱা মাতৰ এটাহে অৰ্থ হয়। আৰু সেই অৰ্থ সত্যই ধৰিব নোৱাৰিলেও সাকলাই ধৰিব পাৰিছে। সেয়েহে তাইৰ বুকুখন চেঁচা পৰি নিখৰ হৈ পৰিল। সেয়েহে আশাৰ আশংকাৰে তাইৰ বুকুখন চিৰিৎকৈ গ'ল।

সাৰদাই জানে, সাৰদাৰ মনস্ত আছে। সবুতে সাৰদাই ৰোভিয়া

নিঃশংকচিত্তেৰে তাইৰ সদ্যবিবাহিতা খুড়ীয়েকৰ লগত শুবলৈ গৈ পাতিছিল, তেতিয়া ঠিক এনেকৈয়ে চেপা মাতেৰে তাইৰ মাকে তাইক মাতিছিল, “এইফালে আহ বদলিছোঁ নহয়।” তাই তথাপি জেউৰ কাৰিছিল। এতিয়া মনত পৰিলে কি যে হাঁহি উঠে।

সত্যৱতী ধৰ্মকি থিয় হ’ল। তাৰ পাছত তাই কওঁ-নকওঁকৈয়ে ক’লে, “বৰ বোৱাৰী অকলেই শুব নেকি? তোমালোকৰো আকল যে—!”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে হাঁহি বখাই ককথ’নাৰ সন্মুখত ক’লে, “ব’চোন ব, তই আনৰ আকল চাই ফুৰিব নালাগে। তাই অকলশৰীয়া নো হ’ল কেনেকৈ? ইমান ডাঙৰ পুতেকটো আছে বৰ বোৱাৰীৰ, সিনো কমটোনে?”

“ক’ব নোৱাৰোঁ—তোমালোকৰ কেতিয়া কি হবগৈ, তোমালোকৰ মতিগতি বজা টান। সেই পেন্দুবগা ল’ৰাটো ওঁঠ চেপিলে গাখীৰ ওলাব, সি পৰ দিব তাৰ মাকক।”

“ভই নাহ নেকি?”

“গৈছোঁ—গৈছোঁ ব। কি যে খৰখেদাখন লগাইছে, সকলোৱে যেন ভৰি দাঙিহে আছে! ব’লা যাওঁ। এজনী মৰামজা মানুহ এই অশ্বখপুৰীত অকলে অকলে পৰি থাকিব। এয়ে যদি তোমালোকৰ বিচাৰ হয়—হওক। তোমালোকে কোনখন মুখেৰে যে ধৰ্মকথা কোৱা ক’ব নোৱাৰোঁ।”

আঠহতীয়া শাড়ীখনৰ তিনিহাতমান কামত লগাই, বাদবাকী পাঁচহাত মানেৰে নুৰা এটা কৰি কাষলীতৰ তলত লৈ সত্যবতী অনিচ্ছুক মস্তক গতিৰে মাকৰ পিছে পিছে গৈ থাকিল। আজ সঁচায়ে সাৰদাৰ লগত শুবলৈ মন গৈছিল তাইৰ। ঘাইকৈ সাৰদাৰ প্ৰতি সহানুভূতি, শ্বশুৰীয়ে তাই আশা পালি আছিল, সাৰদাৰ সৈতে শূদ্র গণ কৰাৰ ছলেৰে সেই ‘ভয়ংকৰ’ শব্দবোৰৰ অৰ্থ কিজানি উদ্ধাৰ কৰিব পাৰেই।

শব্দবোৰ যে ভাল নহয়, ডাঙৰহঁতক সন্মুখলৈ যে সঁচা উত্তৰ পোৱা নাযাব, পালমৰা ভুলে-শুদ্ধই কিবা এটা উত্তৰ দিলেও লগত ডাবি ধৰ্মকিওৰে নিদিব তাৰো মানে নাই—সত্যবতী এইবিষয়ে নিশ্চিন্ত। অথচ ভয়ংকৰ অদমনীয় কোতাহল এটাই মূৰ দাঙি উঠিছে, শব্দবোৰৰ অৰ্থ জানিব পাৰিলেই বহুতো নিমিলা অংক যেন মিলিব, বহুসৰ উহ বিচাৰি পাব। অন্ততঃপক্ষে শংকৰীয়ে সদায় কিম্ব ‘মৰিম’ ‘মৰিম’ বদলি কৰ, আৰু ঘৰখনৰ কোনো এজনীয়েও কিম্ব তাইৰ স’তে সন্মুখাহাৰ নকৰে, এইবোৰ কথাৰ বৃজ-বাজ ল’ব পাৰিব কিজানি। কিন্তু মাকে সকলো আশাৰ মূৰত চেঁচাপানী ঢালিলে।

অৱশ্যে এয়া নতুন একো নহয়। সত্যৱতীয়ে জন্মৰেপৰাই দেখি আহিছে যে সবুহঁতৰ সৰ্ববিধ আশাৰ মূৰত ভালকৈ চেঁচাপানী ঢলাটোৱেই ডাঙৰহঁতৰ কাম।

ধৰখনৰ আটাইকেইজনী 'উঠন' ছোৱালীৰ শোৱাৰ বন্দবস্ত দীনতাৰিণীৰ কোঠাত। কোঠাটো প্ৰকাণ্ড বদলিও হয়, আৰু উঠন ছোৱালীহঁত অত তত বেলেগে বেলেগে থকাটোও বিধি নহয়। এই 'উঠন' ছোৱালীহঁতৰ মাজত ন বছৰীয়া সত্যৱতীয়েই সবাতোকৈ ডাঙৰ, আৰু তাইৰ বিয়াও হৈ গ'ল, সেই দেখি তায়েই দলনেটী। পুণ্য ৰাজু নেড়ী টোপী পুৰ্ণি ৰাখালী, আটাইবিলাকেই তাইক দলনেটীৰ সন্মান দিয়ে।

আজি সিহঁতে সত্যলৈ বাট চাই বৈ বৈ টোপনি গ'ল, সত্যই আহি দেখিলে সকলো নিদ্ৰাদেৱীৰ কোলাত। যিযে যেনেকৈ মন গৈছে ভাৰ-হাত মেলি টোপনিয়াইছে, শব্দলৈ তায়েই নাই। কি আৰু কৰা যায়, ইহঁতক তেলি-হেঁচকি ইহঁতৰ মাজতে ঠাই উলিয়াই ল'ব লাগিব।

সত্যই বিৰজিৰ ক'লে, "এৰাতি আন ক'ৰবাত শব্দে যে কি মহা-ভাৰতখন অশুদ্ধ হ'লহেঁতেন আই মঙলচাউয়েহে জানে। -হোঁ চাওঁ" সিফালে যাচোন অলপ, আই পুৰ্ণি, ভাৰখন অলপ কোঁচাই ল'চোন।"

কোৱা বাহুল্য, পুৰ্ণিৰ গভীৰ সন্নিধিৰে এই শ্বৰ নুশুনিলে, আৰু উপায়হীন হৈ অবশেষত সত্যবতীয়ে বাক্যবল এৰি বাহুবলৰ শৰণ ল'লে। পুৰ্ণিৰ ভাৰ আৰু ৰাখালীৰ হাত গঢ়াই তাই নিজৰ জোখাৰে অলপ ঠাই উলিয়াই বিছনাত বাগৰ দিলে। দীনতাৰিণী এতিয়ালৈকে অহা নাই, তেওঁ পলমকৈ আহে। বিধবাসকলৰ ৰাতিৰ জলপান চাউলভজা তিলৰ লাড়ু আদি বঢ়া দাঁতেৰে জন্ম কৰাত সময়ৰ আৱশ্যক।

আইতাকৰ বিছনাখন ঠিকঠাকৈ আছে নে নাই সত্যৱতীয়ে চাই ল'লে। আছে অলপ ঠাই। অকণ্ঠে বিছনা মানেনো আৰু কি, কোঠাটোৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈকে এখন শতৰিণিৰ ওপৰত খনদিয়েক গধুৰ ডাঠ ক'থা পাৰি থোৱা হৈছে আৰু কোঠাটোৰ বেৰৰ ফালে লাগি লগাই গাঁৱ পাৰি থোবা আছে।

একেলগে একেশাৰীতে মূৰ থৈ শব্দ পাবে, তাৰ বাবেই এনেহেন অভিনৱ মূৰ-শিতানৰ আয়োজন। একো একোটা গাঁৱ দীঘলৈ চাৰি হাতমান, আৰু ওজনত আধা মোগমান। যিসকলে শোৱে তেওঁলোকে সেই গাঁৱবোৰ ইচ্ছামানো লৰাব নোৱাৰে। নিজৰ গাঁৱটোক নিজৰ গলখনৰ তলত মনোমন্ত ভংগীৰে লুটিয়া-লুটি কৰাৰ সুখ ইহঁতে নাজানে।

গাঁৱবোৰ অকল জোখে-মাখেই ডাঙৰ নহয়, তুলাৰিণিও আওপুৰণি। বস্ত্ৰ যিমানেই সস্তীয়া নহওক, আৰু বস্ত্ৰ-বাহানিৰ যিমানেই ওৱাদানি নহওক—প্ৰচয়ৰ কথা কোনেও কল্পনাও কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে ঘৰৰ বৰমুৰীয়াসকলৰ মন্ত মন্ত গাঁৱবোৰ ফাটিলে তেওঁলোকৰ বাবে নতুন গিলিপ লগোৱা নতুন তুলাৰ গাঁৱ বনোৱা হয়, আৰু এই পুৰণা তুলা আৰু ফটা গিলিপবোৰ ঘৰৰ নাবালকহঁতৰ কামত লগোৱা হয়।

সকলোতে একেই অৱস্থা । সবু সবু ল'ৰা-ছোৱালীৰ কামত লগোৱাৰ বাহিৰে সংসাৰখনৰ যতমানে পেলনীয়া বস্তুৰ নো গত লাগিব কেনেকৈ ? এষেহে প্ৰকৃষ্ট পস্থা । সেইবুলি কবিৰাজ-পৰিয়ালৰ অৱস্থা উত্তম । বছৰেকীয়া দৰমহা দি ধোৱা-মেলা কৰা ধোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে, নিয়মিত কাপোৰকানি ধুই-মেলি ধকধকীয়া কৰি দিযোঁহি । তাৰ মানে ধুই শব্দুৱাই জাপি-মেলি থৈ যাবনে কিবা ? কাপোৰ-ধোৱা পদুখুৰীত কাপোৰ ধুই তিতা জেৰজেৰীয়া কাপোৰ-কানিৰ বিবাট দ'ম এটা বাৰীৰ পদুখুৰীৰ ঘাটৰ চিৰিত দ'মাই থৈ দিযে—বচ । তাৰ পাছত মোক্ষদা আছেই নহয় ? ভাল পদুখুৰীৰ পানীৰে আওড়ালি সেই তিতা কাপোৰ-কানিৰ পাহাৰটো ব'দত মেলি দিয়াৰ দাযিত্ব তেওঁৰ । তাৰ পাছত বোৱাৰী-জীষ ৰীহ'তৰ পাল । শিবজাম্বাৰ পো-বোৱাৰীহ'ত, কুঞ্জৰ ঘৈণীয়েক, ভুৱনেশ্বৰী—পৰবৰ্তী ডিউটি হ'ল ইহ'তৰ ওপৰত ।

নিতৌ কথা বিছনাৰ ওৱাৰ খোলা আৰু লগোবাটোও কম জঞ্জালৰ কাম নহয় । কিন্তু মাহেকত কমেও দুবাৰকৈ সকলোবোৰ কাপোৰ-কানি লেপ তুলি গাৰুৰ গিলিপ টীলপ ধোৱা-মেলা কৰিবলৈ ধোৱাহ'তক আৰু ঘৰৰ সংসাৰ-পৰিচালিকাহ'তক টানি আদেশ দি থৈছে ৰামকালীয়ে ।

আজিয়েই বোধহয় ধোৱা-মেলা কৰা হ'ল । কলা-খাৰ আৰু চুৰ্জি-মাটিৰ গোন্ধে ম ম কৰিছে । সত্যৱতীয়ে কাপোৰেৰে নাক ঢাকি শব্দুইছে, এই গোন্ধ তাই অতি বেয়া পায় । তাই শব্দুই শব্দুই ভাবিলে, ইমান বেয়া গোন্ধোৱা বস্তুটো বাদ দি বাৰু কাপোৰ-কানি ধুব নোৱাৰিনে ? এই কথাটো ভাবি থাকোঁতেই অই আন ভাবনাৰ চাকনৈয়াত সোমাল ।

বৰ বোৱাৰী অকলেই শব্দুলে, মাজনিশা উঠি যদি পদুখুৰীত জাপি দিবলৈ যায় ? তাই তো মৰিবই, সত্যবতীয়েনো দেউতাকক কি ক'ব ? তাৰ পাছত ধৰা—ৰাতি পদুৱালেই আত্মীয়-কুটুম্বৰে ঘৰ ভৰি পৰিব, তাৰ মাজত বৰ বোৱাৰী আত্মঘাতী হোৱাৰ হেৰান-কেঁকান । ভাল বিপদখন হ'ল দেখিছোঁ !

ওহোঁ, কোনোপধ্যেই নিঃশান্ত হৈ থাকিব নোৱাৰি । মাজনিশা ঘৰখন মৌতীয়া নিতাল-নিজম পৰিব মৌতীয়া বৰ বোৱাৰীক চাই আহিবগৈ লাগিব । বৰঙ তাইৰ কোঠাটো বাহিৰৰপৰা শিকলি ভুলি বন্ধ কৰি দিৱাটোহে ভাল হ'ব, নহ'লেনো কেইবাৰ উঠি উঠি চাবলৈ বোৱা সম্ভৱ হ'ব ? যদি কোনোবা ছেগুত উঠি গৈ তাই সৰ্বনাশ কৰে গৈ ? মৌতীয়া ?

দুৱাৰৰ শিকলিডাল সত্যই হাতেৰে ঢুকি লাপান, কিহৰ ওপৰত উঠিলে যে শিকলিডাল ঢুকি পাব, সত্যৱতীয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে ।

বুদ্ধত চিপটিপনি লৈয়েই সাৰদা কোঠাত সোমাল। সাৰদাই ভ্ৰাত
খোৱাৰ পৰত কে'চুৱা ল'ৰাটোৱে জলাকলা কৰিছিল নেকি ভূৱনেশ্বৰী
সুধিবলৈকো নহ'ল। ভূৱনেশ্বৰী নিজেই ক'লে, "নিসাৰে শোৱাগৈচোন ক'ৰ
বোৱাৰী, ল'ৰাটো এঘা শইছেহে, নজগাবা আক'। শিতানত কাজলগতা থৈ
শুৱাই থৈ আহিছোঁ।"

বাসুক মাত আনি কোঠাত সুমুৱাই থৈ নোমোৱালৈকে ভূৱনেশ্বৰী
স্বস্তি হোৱা নাছিল। যদি আত্মাৰে-মুত্মাৰে ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰি 'কোন
কোন' বুলি চিঞৰি দিয়ে সাম্বন্ধাই।

ইপিনে আকৌ 'কোঠাৰ চাকিটো নুনুমাৰা' বুলিও বাসুক ক'ব
নোৱাৰে। কিখনো, ল'ৰাক কোঠাত সুমুৱাই থৈ মোৱাৰ পাছত তাৰ স'তে
কথা পাতিবলৈ ল'ৰাৰ মাকেও লাজ পায়। আৰু এওঁ হ'ল ভাই-শহুৱৰ
পুতেক। আৰু সাৰদাকেইবা খাৰাংখাচ কৰা কেনেকৈ, 'হেৰা, তোমাৰ কাৰণে
ঘৰত মাণিকী-মাকৰ ক'ৰীষ। আনি থৈছোঁ।' ক'ব নোৱাৰি বুলিয়েইহে
আইজালে-বাইজালে কে'চুৱা ল'ৰাৰ কথা ক'বলগীয়া হ'ল।

তাৰ উপৰি আৰু জানো কিবা কাৰণ নাছিল? অলপ বং-ধেমালি
কৰাৰ চখ? হ'লেইবা সম্পৰ্কত শাহুৱেক, তথাপিহে মাইকীমানুহ।
আৰু বামকালীৰ ঘৰণী হ'লে কি হ'ব, ভিতৰি ভিতৰি ভূৱনেশ্বৰীৰ অলপ
বস-পম থকা যেন লাগে।

'মাণিক'ৰ উপমাটো ভূৱনেশ্বৰীৰ মনলৈহে আহিছে। সদায় সুন্দৰ মানুহ-
জনেই যে আজি সাৰদাৰ ওচৰত সোণসেৰীয়া হৈ উঠিছে, এই কথা বৃদ্ধাৰ
কমতা ভূৱনেশ্বৰীৰ আছে। দেখা যাওক, বৰ বোৱাৰীয়ে তাইৰ গিৰিয়েকক
কিমানলৈ মূঠিত ৰাখিব পাৰে। অৱশ্যে ভৰসা নাই একো, মতা মানুহৰ
মন, ন বোৱাৰীজনী পাত-গাভৰুজনী হৈ উঠালৈ সাৰদাও তিনিটা ল'ৰাৰ
মাক নহৈ থাকিবনে? এতিয়া বাসুৱে বাৰু নতুন ফুলৰ মৌ নাখাই—

ভাবিবলৈ লৈ ভূৱনেশ্বৰী চমকি উঠিল। নিজৰ মনতে নিজেই নিজৰ
নাক-কাণ মালিলে। বাসু হেনো আক' তেওঁৰ পুত্ৰস্থানীয়। তাৰ সম্বন্ধে
এইবোৰ কথা তেওঁ ভাবিছেইবা কেনেকৈ। তেনেহ'লে সেই সম্পৰ্কৰ
মান-মৰ্যাদা বুলিবলৈনো কি থাকিল আৰু।

সিহঁতৰ সম্বন্ধে সকলো চিন্তা-ভাবনা কাতি কৰি থৈ ভূৱনেশ্বৰী
ৰাখনিশাললৈ গ'ল। এতিয়া তেওঁলোকৰ—আয়তীহঁতৰ খোৱাৰ পাল।
পিছে আজি খোৱা-বোৱাৰ পাছত খোৱাৰ কথা নাই, ৰাতিটো সাৰে থাকি
জোজৰ কটা-কুটা কৰিব লাগিব, মচল্যপাতি বটিব লাগিব। আচল্যস্ত ঘৰৰ
গৃহিণী হ'ল বুলিয়েই কিবা আয়ত কৰিবলৈ হুকুম পাবনে? বোৱাৰী বি
বোৱাৰীয়েই। বন্ধ বাসুৰ মাকে দৃঢ় ভাৱি মেলি বাঁহ থাকিলে, বা কলত

গাফিল কৰিলে কোনেও কোনো উচ্চবাচ্য নকৰে কিন্তু বোৱাৰীহঁতৰ তেনে আচৰণ অমার্জনীয়। পিছে খাটনি-লোটনিতো দুখ নাছিল, যদি বোবাৰী-হঁতৰ দলটোত কেৱল জা-ননন্দহঁত থাকিলহেঁতেন। হাতৰ সৈতে মূখৰ মহলাও মাৰিব পৰা গ'লহেঁতেন, কাম কৰাৰ সৈতে গৰুৰ উজানো উঠিলহেঁতেন। কিন্তু সেই অনাও ডেলে। এজনী গৃহিণী পৰীষা হৈ থাকিবই।

বোৱাৰীহঁতে 'ঘৰ-ভঙা' মন্ত্ৰণা কৰিছেনে কি তাক তো চাব লাগিব তেওঁলোকে? এই গৰুৱাকত'বা পালিবলৈ বেচোৰি শিবজায়াই ওৰে নিশা উজাগৰে থাক পো-বোৱাৰীৰ কোঠাৰ পিছফালে জলঙাৰ কাষত কাণ সৰালি দি বহি থাকিবলগীয়া হ'ব।

সাৰদাৰ কোঠাৰ বেৰত অবশ্যে জলঙা নাই। তাঙৰ খাৰকী আছে। ঘৰটোৰ আটাইতকৈ ভাল কেঠাটোবই সাৰদাৰ। বধূশালৰপৰা মিস্ত্ৰী অনাই ৰামকালীয়ে যেতিয়া সজ্জা টবা-পইচা খৰচ কৰি দক্ষিণফালৰ চোতালত এই কোঠাটো সজাইছিল, সকলোটিয়েই তেতিয়া কোঠাটো ৰামকালীয়ে তেওঁৰ নিজৰ বাবে সজোৱা বুলিয়েই ভাবিছিল।

মিস্ত্ৰীৰ ৰাম শেষ হ'লত সেই দেখি দীনতাৰিণীয়ে কোছিল, "তেনেহ'লে ৰামকালী, নতুন ঘৰ ল'বলৈ এটা শুভ দিন-বাৰ চা।"

ৰামকালীয়ে হাঁহি মাৰি কৈছিল, "তোমাৰ যে দেখিছোঁ মা—গছত ক'ঠাল ওঠত তেল। এইটো ঘৰত প্ৰবেশ কৰাজন আহকেইচোন তাগতে।"

দীনতাৰিণীয়ে অৱাক হৈ সুধিছিল, "কোন আহিব? কাৰ কথা কৈছ?"

"ঘৰৰ লখিমীৰ কথাকে কৈছোঁ মা—" ৰামকালীয়ে মাকৰ মনৰ ধাৰণা অনুমান কৰিব পাৰিছিল চাওঁ, সেয়েহে মাকৰ ধাৰণা-বিবৰ্থৰ মূলতে কুঠাৰাধাত কৰি পৰম শান্তভাবে কৈছিল, "কিষ, ৰাসদুৰ বিষাৰ কথা-বতৰা চলা বুলি তুমি নাজানা নেকি?"

ৰাসদুৰ। ৰাসদুৰ ঘৈণীষেক। ৰাসদুৰ ঘৈণীষেক হ'ব এই ঘৰটোৰ অধিকাৰিণী। দীনতাৰিণীৰ সঁতৰৈ পোৰ ল'ৰাৰ ঘৈণীষেক। দীনতাৰিণীয়ে আৰু আত্মসংবৰণ কৰিব পৰা নাছিল, তেওঁ বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰি কৈছিল, "অগিয়ানৰ দৰে কথা নক'বা ৰামকালী, এনে আটোমটোকাৰীকৈ সজা ঘৰটো তুমি ৰাসদুক দিবা।"

ৰামকালীয়ে আৰু হ'হা নাছিল, তেওঁ গহীন কণ্ঠেৰে কৈছিল, "দিয়া-খোৱাৰ কথা একো নাই মা, যাৰ যি ন্যায্য প্ৰাপ্য তেওঁ পাব আৰু।"

দীনতাৰিণীয়ে তথাপি পুত্ৰৰ ক্ৰোধাশংকা তুচ্ছ কৰিও মনৰ ঋণ মূৰ্খৰে প্ৰকাশ নকৰি কৈছিল, "তুমি মূৰৰ ঘাম মাটিত পেলাই আশ-উপাশ কৰিছা, হীৰা হেন বাথৰ আনি এই নৱাবীপচন ঘৰ সাজিছা, সেই সম্পত্তি কুজৰ বেটা-বোৱাৰীৰ প্ৰাপ্য হ'ল কিহৰ সম্পৰ্কত ৰামকালী?"

নাই, বামকালীয়ে প্রত্যক্ষভাৱে মাকক ককৰ্থনা কৰা নাছিল, বৰণ আগভকৈ শাস্তকণ্ঠেৰে কৈছিল, “যি সম্পৰ্কৰ বাবে মানুহে বনৰ জন্তু-জানোবাবৰ দৰে নাঙঠ হৈ নুফুৰি ক’কালত কানি মেৰিয়াইছে, মা ! বাদ দিয়া, বাদ দিয়া সিবোৰ কথা, ‘জ্যেষ্ঠৰ শ্ৰেষ্ঠভাগ’ কথাষাৰ তুমি তো ঘূৰ্জনা নহয় মা, বাসু এই পৰিয়ালৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ !”

দুখে অপমান দীনতাৰিণীৰ চকুফুৰি চলচলীয়া হৈ পৰিছিল, সেয়েহে শেহলৈ তক’ জুৰিছিল, “মাজু বোবাৰীলৈকো তো চাব লাগিব। যিমনে যি নহওক তাই এতিয়াও সবুজনী হৈয়েই আছে, এই ঘৰটো আৰম্ভ হোৱাৰপৰা তায়ো হয়তো মনতে এটা আশা পালি আছিল।”

এইবাৰ বামকালীয়ে আকৌ মিচিকীয়াই হাঁহিছিল, “তোমাৰ মাজু বোবাৰীৰ যদি এনে অনপদ-অধপদ আশা হৈছেই, সেই আশাৰ মৰেত চেঁচা পানী পৰাই উচিত মা।”

“চেঁচা পানী পৰা উচিত?”

দীনতাৰিণীয়ে আঁচলেৰে চকু মিচিছিল। মাজু বোৱাৰীৰ আশাভংগৰ কম্পনাত যিমনেই যি নহওক, নিজৰ আশাভংগৰ কাৰণেই চকুলো ওলাল। কুঞ্জই যে জনমাৰপৰা গা ঘেলাই ফুৰিব আৰু সংসাৰখনৰ ভালবো ভালখিনি ভোগ কৰিব, এইবোৰ চিৰকাল সহ্য কৰি থাকিব পাৰিনে? দীনতাৰিণীয়ে আশা কৰিছিল, অন্ততঃপক্ষে নতুনকৈ সজা এই ঘৰাটাৰ ক্ষতত কুঞ্জ আৰু কুঞ্জৰ ঘৈণীষেকৰ মূখ টেমি যেন হ’ব। কিন্তু সেই আশাতো চেঁচাপানী পৰিল। সেয়েহে কান্দি কান্দি ক’লে, “চেঁচাপানী পৰা উচিত?”

নিশ্চয় উচিত। তেতিয়াহে যদি আগলৈ এনেকুৱা আশা নকৰে।”

তাৰ পাছত দীনতাৰিণীয়ে নীৰৱে লক্ষ্য কৰিছিল—চন্দননগৰৰপৰা আহি সেই ঘৰটোত মিস্ত্ৰী সোমালিহ। ও’, যুৱীয়া পালেং সাজিবলৈ হ’লে ঘৰৰ ভিতৰতে সাজিব লাগে, বাহিৰত সাজি ভিতৰলৈ আনি যোৱা লগোৱাৰ প্ৰথা তেতিয়াও প্ৰচলিত হোৱা নাছিল। বহুবিধ কাৰুকাৰ্য্য কৰা পালেং।

এই যুৱীয়া পালেংখন বনাওতে কাঠ-মিস্ত্ৰীহঁতক ডেকমাহ ধৰি ভাত-পানীৰ যোগান ধৰা হৈছিল। খাই-বৈ, পাৰিগ্ৰামিক লৈ, এবোৰকৈ ন-চুৰিমাৰ বৰ্খাছছ আদায় কৰি মিস্ত্ৰীহঁত গুৰুচি গৈছিল, আৰু তাৰ পাছতে বাসুৰ বিয়া পতা হৈছিল। ফলশৰ্ম্মা হৈছিল নতুন পালেঙত।

সেই পালেং এৰি আজি গোটেই দিনটোৱেই মজিয়াত দীঘল দি পৰি আছিল সাৰদাজনীয়ে। এতিয়াও খুড়ী শাহুৱেকৰ নিৰ্দেশ মতে নিসাৰে কোঠাত সোমাই ছিটিকাডাল লগাই দিয়েই ল’ৰাটোৰ বিচাৰ-খোচাৰ নকৰা-কৈয়েই মজিয়াত বাগৰ দিলে। কোঠাত সোমাই একো নেনেখিয়েই সাৰদাই

বদ্বিজিছিল যে তাইৰ আশাৰ আশংকা অলীক নহয়। আশ্বাণে, অনন্মানে, হুংপ্পন্দনে সাৰদাক বদ্বজাই দিছিল—কোঠাত তোমাৰ সাতৰজাৰ ধন মাণিক।

এষা যেন আকৌ নতুন বিয়াৰ ন-দৰা। শ্বিৰাগমনলৈ আহি প্ৰথম নিশা যোতিয়া আন পাঁচজনী সমনীয়াই সাৰদাক কোঠাত সন্মুৱাই দি কোঠাৰ বাহিৰৰপৰা দূৱাৰত শিকলি লগাই গঢ়ি গৈছিল, তেতিয়াহে বদ্বকুখনে এনেকৈ ধান বনাদি বান্ধিছিল। তেতিয়া তে তাইৰ বয়স আছিল মূঠেই বাৰ বছৰ। আৰু এতিয়া যোল্ল। ষোড়শীৰ হৃদয় আলোড়নত আৰু উত্তাল হৈ নুঠিবনে ?

ঘৰত যিজন অপৰাধী আচামীয়ে অবস্থান কৰিছিল, তাৰ অৱস্থাও অৱণ্যে সাৰদাতকৈ উন্নত নাছিল। তাৰ বদ্বকুতো হাতুৰীয়ে কোবাইছিল। জীৱনত যে কেতিয়াবা যে সাৰদাৰ মুখামুখি হৈ থিয় দিব পাৰিব, এই আশা বাসুৰ আৰু নাছিল চাৰ্গে। গোটেই দিনটো ধৰি ভাবিছিল জীবনৰ সকলো আনন্দ-আহ্লাদৰ সমাধি হৈ গ'ল।

মাজুখুড়ীয়ে ভিতৰলৈ কিয় মাতি পঠিয়াইছিল, সেই কথাও বাসুৰে বদ্বজিব পৰা নাছিল। ভাবিছিল যে আকৌ হয়তো কিবা নিষম-লক্ষণৰ পাকচক্ৰতহে পৰিব লাগিব। কিন্তু আহি যি কথা শুনিিলে সেয়া অভিনব।

সাৰদা হেনো বাসুনিশালত কামত ব্যস্ত হৈ আছে, আৰু ভূৱনেশ্বৰীৰো কাম-কাজৰ বিৰাম নাই, গতিকে 'ধুমটি মাৰি থকা' কে'চুবাটোৰ ওপৰত অলপ চকু ৰাখিব লাগিব বাসুৱে। কোনো অসুবিধা নাই, ঘৰত বহি থাকিব লাগিব, বচ ! হেবাং বাসুৰে তেতিয়াও একো সন্দেহ কৰা নাছিল। মাত্ৰ প্ৰস্তাবটো শুনিহে অলপ তৰ্ক মাৰিছিল। ইমানবোৰ মানুহ থাকোঁতেও কে'চুবাটে ক চাই থাকিবলৈ বাসুৰ চন্দ্ৰমণ্ডপৰপৰা মতাই অনা হ'ল। আচাৰিত কান্ড নহয়নো কি ? যিজনী ৰাখুৰ মাকে মাতি আনবলৈ গৈছিল তায়েই চকু দিব পাৰিলেহেঁতেন দেখোন। তাই সদাৰ এই কাম কৰেও দেখোন। তথাপি বাসুৱে একো ক'ব পৰা নাছিল। প্ৰতিবাদো কৰা নাছিল, প্ৰশ্নও কৰা নাছিল। ন-ষণীয়েকৰ কথাত যিমান লাজ, নৱজ্যত পুত্ৰৰ কথাতো তিমানেই লাজ।

সেয়েহে সুৰসুৰ কৰে কোঠাত সোমাইছিল গৈ বাসু। আৰু সোমোৱাৰ লগে লগেই বদ্বকুৰ ভিতৰত সন্দেহৰ হাতুৰীয়ে কোবাইছিল। এনেভাৱে মতাই অনাটো মাজুখুড়ীৰ কিবা ছল নহয় তো। বাসুৱে মাজু খুড়ীক খুৰ ভালপায়, এইবাৰ তেওঁক পূজা কৰিবৰ মন গ'ল তাৰ। ফু মাৰি চাকিটো নুমুৱাই 'স শিলৰ মূৰ্তি'ৰ দৰে বহি ভাবিবলৈ ধৰিলে।

সাত-পাচ ভাবি থাকোঁতেই কোঠাৰ দূৱাৰত ডাং দিয়াৰ শব্দ শুনা গ'ল। আৰু পাছ মূহুৰ্ত্তৰেপৰাই এনে লাগিল যেন বাসুবিহীন কোঠাটোৰ গোমোঠা ভাৰটো এটা চেপা কাম্পোনৰ খুন্দাত ক'পি ক'পি উঠিছে।

বাসুদেৱ দঢ়কদৰপৰা টপ টপকৈ দূটোপাল পানী পৰিল। মতা মানুহ।
হওক ভেও, মানুহেই তো।

সাৰদা ধৰফৰকৈ উঠি বহিল। এক বলিষ্ঠ বাহুবন্ধনৰ পৰা বিন্ধিলে।
মুত্ৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি বন্ধকণ্ঠেৰে ক'লে, “আবুনো কিহলৈ আবুনো
কিহলৈ?”

আবু একো ক'ব নোৱাৰিলে। চকু দুটাই বিশ্বাসঘাতকতা কৰিলে।
গোটেই দিনটো ধৰি শপত খাইছিল, সেই নিমৰমিলালটোৰ সৈতে
কেতিয়াবা দেখাৰ্দ্দেখ হ'লেও, তাই চকুপানী নোটাৰ্কে, বেজাৰতো মূখ মলিন
নকৰে। পৰবো পৰব দৰে উদাসীন থাকিব। কিন্তু পৰিস্থিতিয়ে সকলো
ওলট-পালট কৰি দিলে। আবু মাত্ৰ দুই-চাৰি টোপালেই নে? একেবাৰে
শাওণৰ ধাৰা! ইয়াক নো কেনেকৈ ভেটা দিযে সাৰদাই? কেনেকৈ কিহেৰে
বুধিব?

“সাৰদা।”

এই মাতৰাৰতে কমান আকুতি, কিমান আবেদন। কিন্তু এই কৰুণ
মিনতিভৰা মাতৰালৈনো সঁহাৰি জনাব কোনে?

“সাৰদা, মোৰ কি দোষ? মোৰ ওপৰত বিৰূপ হৈছা কিম্বা? মোৰ
হিমাখনো যে চকুটো হৈছে বৃজা নাইনে তুমি?”

শাওণৰ ধাৰালৈ ধল আহিল। “থ'ক থ'ক, আবু মন যোগোৱা মিছা
কথাৰ কি প্ৰয়োজন? মতা মানুহৰ আক' হিমা, তাৰ আক' মৰম।”

“সাৰদা, বিশ্বাস কৰা, তোমাৰ দৰে ময়ো ডেই-পুৰি মৰিছোঁ। তুমি
যে মোক বিশ্বাসঘাতক বুলি ভাবিছা, এই কণ্ঠৰ যে মোৰ পাৰ-কূল নাই।”

“থকাৰ দৰকাৰইবা কি?” সাৰদাই কাম্পান বন্ধ কৰি কঠোৰ হ'বলৈ
চেষ্টা কৰিলে, “কাইলৈ তোমাৰ নতুন ফুলগছা, নতুন সুখ, আজিনো আক'
ইমান দুখ-কণ্ঠৰ বচন মাতিবলৈ কি হ'ল?”

“সাৰদা, কি কৰিলে তুমি মোক বিশ্বাস কৰিবা কোৱা।”

বাসুদেৱে তেতিয়াও সাৰদাক জোৰেৰে সাৰাট ধৰি আছিল, সাৰদাইনো
কেনেকৈ কঠোৰ হৈ থাকিব? তথাপি শেষ চেষ্টা কৰি চালে, “মোৰ বিশ্বাস-
অবিশ্বাসেৰে তোমাৰ কিয়েইবা লাভালাভ হ'ব? ল'ৰাৰ মাক বঢ়ুটীক এৰি
এতিয়া আলফলীয়া ফুলৰ—”

“সাৰদা, তুমি যদি এনে ব্য'হাৰ কৰা, মোৰ আঁতৰাতী হোৱাৰ বাহিৰে
আবু নো উপায় কি?” বাসুও কঠোৰ হ'ব পাৰে। সেয়েহে সাৰদাক
এৰি দি ক'লে, “ঠিক আছে, ময়ো মাজুখুড়াৰ দৰবৰ কোঠালৈ যাব” জেন্তে।
ভাত নতুনকৈ অনা কেটীসাপৰ বিষ আছে। ক'ত থৈছে তাকো জানো।
ইয়াৰ পাছত বিশ্বা হ'লে মোৰ দোষ নথৰা যেন।”

বিধবা !

সাবদাৰ বন্ধুখন চিৰিংকৈ গ'ল। লাগিলে এশজনী সতিনী লৈ ঘৰ কৰিব সাবদাই। বিধবা হোৱাৰ দৰে অভিশাপ আৰু কিবা আছে নে ? কিন্তু ঠিক এই মূহুৰ্ত্তত তাই কয়েইবা কি ?

“তেন্তে আহিলোঁ মই। এয়া এই জনমটোৰ বাবে শেষ দেখাদেখি।”
বাসু কোঠাৰ দুবাৰখনৰ ফালে আগুৱাই গ'ল, তাৰ মনতে আশা—সাবদাই এইবাৰ মূৰ দৌবাৰ, আগভেটি ধৰিব, কিন্তু সাবদা যেন সলৰ-অচৰ।

“ভাবিছিলোঁ তাইক মই চিৰদিনৰ বাবে নিলগেই ৰাখিম, তুমি মোৰ যি প্ৰাণেশ্বৰী সেই প্ৰাণেশ্বৰীয়েই হৈ থাকিব—” ভোৰাভাৰাই খেদ প্ৰকাশ কৰি বাসুৱে দুবাৰৰ ডাঙত হাত দিলে, “কিন্তু তুমি পতিবাতিনী হৈ নিজৰ ভৰিত নিজেই কুঠাৰ মাৰিলা।”

বাসুৱে দুবাৰডাং খুঁলি একাষত আওজাই থ'লে।

এইবাৰ সাবদাই উত্তৰ দিলে। কিন্তু এয়া নো কেনে কথা। এষে নে প্ৰেম পাৰ্গলিনী অবলা বালাৰ ভাষা ? সাবদাই বন্ধুকেঠেৰে ক'লে, “ঘৰৰ ঘৰিণীৰ সৈতে ভাওনাৰ দৰে বিলাপ জুৰিছা কিয় ? দুবাৰডাং খুঁলি, আগ-পিছ নুগুণি ওলাই গ'লেই বৰ পৰামৰ্শ দিব হ'ব নে ? তোমাৰ ফেটী-গোমৰ বিহ আছে, মোৰ কিবা কলহ নাইনে ?”

“তোমাৰ কলিজা শিলৰ কলিজা সাবদা। যেতিয়া মাজুখুড়াই মোৰ ডিঙিত গামোচা বান্ধি টানি-আঁজুৰি লৈ গৈছিল তেতিয়া তেওঁৰ আগত গৈ ক'ব নোবাৰিলা কিয় যে ‘মোৰো কলহ আছে’। ঠিক আছে, এইবাৰ সকলোৰে চাই লওক, নিজৰ বাসুৱে কি কৰিব পাৰে।”

এই ভয়ানক বীৰবসৰ ভাও দি বাসুৱে দুবাৰৰ কপাটত ধৰি জোৰেৰে টান মাৰিলে। কিন্তু টান মাৰিয়েই বাহিৰৰ পৰিস্থিতিৰ উমান লোৱাত পলম নহ'ল, দুৱাৰৰ বাহিৰত শিকলি লগোৱা হৈছে।

এই কাম কোনে কৰিলে ? মাজুখুড়ীয়েকে ?

কিন্তু তেওঁনো এনেবোৰ চকুদুখুৰীয়া চেঙেলীয়া কাম কৰিবনে ? অথচ—আৰু নো কোন হ'ব ? বাসু যে ভিতৰলৈ আহিল, আন কোনেও দেখাই নাই দেখোন। মাজুখুড়ীয়েই দেখোন আজিৰ নাটকৰ নাটকাৰ।

“বাহিৰৰপৰা বন্ধু !”

আত্ম কণ্ঠস্বৰ কেঁচুটোৰ ভিতৰত বিৰ্য্যপ পৰিল।

“বন্ধু !”

সাবদাৰ নীৰৱতাও ভংগ হ'ল—বিস্ময়ত, ভয়ৰ কোবত।

“ও, বন্ধু—” বাসুৰ কণ্ঠত ব্যাকুলতা, “এতিয়া উপায় ? যদি ৰাতি-পুৱালৈকে বন্ধ থাকে ? কি হ'ব সাবদা ?”

অকস্মাৎ অশ্ভুত কাণ্ড এটা ঘটিল।

একেবাৰে অভাবিত, অপ্ৰত্যাশিত। সৰ্দ্ধাষো কিজানি মহাভয়ান্বিত
আগতেও এই কাণ্ড কল্পনাও কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। তাইৰ কান্দোনি
বৃদ্ধ হৈ অহা কণ্ঠ যে কোঁতুৰৰ লীলাৰে হঠাৎ সতেজ হৈ উঠিব ভাবিবই
নোৱাৰিলেহেঁতেন। সেই হাঁহৰ শব্দ চেপা হ'লেও বহুসোৰে উদ্ভাসিত।

শিছে সাৰদাৰ প্ৰকৃতিবই এনে, অপাৰ দুখৰ মাজতো হাঁহি উঠা কথা
শুনাত তেই খিলখিলাই হাঁহে। কিন্তু আজিৰ কথা যে সুকীয়া। আজি
সাৰদাৰ জীৱন মৰণ সমস্যা। কান্দোনিৰ আবেগত তাইৰ কণ্ঠ বৃদ্ধ হৈ
আছিল। তথাপি বাসুৰ এই বিপন্ন বিষৰ্ণসূত কণ্ঠস্বৰে তাইক কি যে
কোঁতুৰৰ যোগান দিলে। তাই খিলাখিলাই হাঁহি উঠিল। হাঁহি শীঘ্ৰেই
ক'লে, “কিটো আৰু হ'ব। চান্দা ভাহা বপুৰাই এতিয়া পৰ-নাৰীৰ সৈতে
নিশাটো বটাৰ লাগিব।”

বাসু হতভম্ব। তেনেহ'লে সাৰদাই ইমান পাৰ ছলনা কৰিছিল নেকি ?
সঁতনি হোৱাৰ কথাত তাই বৰ দুখ পোৱা নাই নেকি ? এই হাঁহি এই
ধেমলীয়া কথা দেখোন দস্তুৰমত আশম্ভৰ কথা। অতএব দুবাৰ খোলা-
নোখোলাৰ বথা লৈ পাছত মূৰ ঘমালেও হ'ব। সদ্যহতে এইফালৰ গড় বন্ধা
কৰা শাওক।

খুলি থোৱা ডাং আকৌ দুবাৰত লগোৱা হ'ল।

অনাদৃত পালেঙৰ বিছনাই আকৌ স্পৰ্শৰ উম পোৱা হ'ল।

ওহোঁ, সাৰদাই ইমান সহজতে ধৰা নিদিষে। তাই স্বামীক তিনি
সইত খুৱাই ল'ব।

“থ'ক থ'ক, মোক ছুৱ নালাগে, আগতে আই সিংহবাহিনীৰ নামত
তিনি সইত খাব লাগিব, মই জীয়াই থাকোঁতে যাতে সবুজনীক নোছোৱা।”

বাসুৰ বুদ্ধিখন ক'পি উঠিল। এই শপত সে অতি মাৰাত্মক। সি
ক'লে, “মানে—আই সিংহবাহিনীৰ নামত শপত খোৱাটো ভাল হ'ব জানো ?”

“মনত পাপ থাকিল ভাল নহয়। একমন একপ্ৰাণ হ'লেনো ভয় কি
কথা আছে।”

“তথাপি—আই গোসানী বোলা কথা।”

“ভাল কথা, মই তো তোমাক খোচামাত কৰা নাই এই কথাত। মোক
আৰু নদুহুদেই হ'ল।”

হে আই সিংহবাহিনী ! তোমাৰ গৰিৰ আন কোনোবাই এনেহেন খোৰ
বিপদত পৰিছিলনে ? এফালে অপৰাধৰ বোজাৰে দৌ খাই পৰা আৰু নতুন
আশাৰে উজ্জ্বল ব্যাকুল হৃদয়, আৰু আনফালে এজনী অনমনীয় পাৰাণী !

তেনেহ'লে সেই হাঁহি কাঠ-হাঁহি আছিল নেকি ? নিশ্চয় সেয়ে,
নহ'লেনো বেহু পৰিপাটীকৈ ল'ৰাৰ কাষতে শব্দলৈ লৈছে কিম্ব সাৰদাই ?

“সাৰদা !”

“আ—ঃ ! মোক কিম্ব জ্বলাকল্যা কৰি মাৰিছা কোৱাচোন !” সাৰদাৰ
বুকুত পৰম ভৰসা, দূৰাৰত বাহিৰৰ পৰা শিকলি তুলি দিয়া হৈছে, খং
উঠিলেও ওলাই যোৱাৰ উপায় নাই। কোনগৰাকী গোসানীয়ে যে বাসুক
সাৰদাৰ ওচৰত বন্দী কৰি থৈ গ'ল এনেকৈ। আই সিংহবাহিনীয়েই নেকি ?

“তেনেহ'লে তুমি দয়া নকৰিবা ?”

“পতি, গুৰুজন, তুমি আৰু দয়াৰ কথা উলিয়াইছা কিম্ব ? ঘৰিণীয়েই
হ'ল নিকিনা বাস্দ্দী !”

“বাৰু, শপত খা'লা। হ'লনে ?”

“ক'তা ? ক'ত শপত খালা ?”

“মনে মনে খালোঁ !”

“মনে মনে ? ওহাঁ, মনৰ কথা বনলৈ যায়। মূখেৰে কোৱা।”

“ভাল বাৰু, কৈছোঁ, তোমাৰ বাহিৰে আন কাৰো নোছোওঁ, আই
সিংহবাহিনী সাথী !”

“মোৰ বাহিৰে নহয়, মই জীয়াই থাকোঁতে—” সাৰদাই এইকণ অনঙ্গ
কৰিলে।

“হ'ল আৰু, কথা একেই। কোন আগতে যাব কোন পাছত যাব ক'ব
পাৰিনে কিবা ?”

“মোৰ কোষ্ঠীত লিখা আছে আশতী হৈষেই মৰিম।” সাৰদাই আত্ম-
প্ৰসাদৰ হাঁহি মাৰিলে, ‘কিন্তু মনত ৰাখিবা আই সিংহবাহিনী সাথী
থাকিল।’

“থাকিব—থাকিব মনত !”

কিন্তু আছিলনে মনত ?

বাসুদেৱে আই সিংহবাহিনীৰ মৰ্যাদা ৰক্ষা কৰিব পাৰিছিলনে ? মতা
মানুহে পাৰেনে ? বাসুদেৱে মেৰুদণ্ডহীন মতা মানুহে ?

তথাপি, এনেকুৱা মিছা শপতৰ পলসুৱা বালিৰ ওপৰতেই তো নাৰীয়ে
ঘৰ সাজিবলগীয়া হয়।

ভোজৰ বাবে ছানাৰ বড় ভজা হৈছে। ভোজৰ বাস্খনিশালত মন্ত মন্ত কাঠেৰে চোকা জৱলাই মিঠাইৰ কাৰিকৰহঁতে ধলপুৱাৰেপৰা বিধে বিধে মিঠাই বনাবলৈ ধৰিছে। প্ৰথমেই বদ্বন্দ্বিষা ভাজি দ'মাই থৈছে বিৰাট কাঠৰ থালত। এতিয়া ছানাৰ বড় ভজা আৰম্ভ হৈছে। প্ৰচুৰ পৰিমাণে নবনালেও নহ'ব, কিন্তু নিমন্ত্ৰিতসকলক টেটুলৈকে পানী পিঠি খুউবাৰ পাছতো ঘৰলৈ লৈ যাবলৈ একোমলাকৈ ছান'ব মিঠাই দিব লাগিব। আৰু মিঠাই যিস্থলত মাত্ৰ দুঠেই দাবিধৰ।

হুৰমুৰলৈ পতা ভোজ, তাতকৈ বেছি আন একো কৰা সম্ভব নহ'ল। নাইবা সেইযাৰো বৰ ঠিক কথা নহ'ল, মোটামুটি কথা।

আবশ্যক বদ্বন্দ্বিষা ভবাহেঁতেন বামকালী চাটাজিয়ে এদিনৰ ভিতৰতে নাটোৱা বা গদ্বন্দ্বিপাৰাৰপৰা পাইও মিঠাইৰ কাৰিকৰ অনাই পাঁচ-সাত বিধৰ মিঠাই এদিনতে তৈয়াৰ কৰাৰো নিতান্ত অসম্ভব নহ'লহেঁতেন তেওঁৰ পক্ষে। কিন্তু ১৩ আৱশ্যক বোধ নকৰিলে।

বাসুৰ প্ৰথম খন বিয়াত বিস্তৰ জাকজমক হৈছিল, গাঁৱত এতিয়াও সেই গল্পৰ শেষ হোৱা নাই। মিঠাই বনোৱা কাৰিকৰ আঁহিছিল নাটোৰৰপৰা, কন্ধনগৰৰপৰা, মড়োগাছাৰ পৰা। কাঁচাগোন্ধা স্কীৰমোহন মতিচুৰ সৰভজা ছানাৰ জেলিপ খাজা অমৃতি নিখুঁতি আদিৰে বাৰ-তেৰ বিধৰ মিঠাই বনোৱা হৈছিল। আৰু কথানো কিমান ক'বা। একো একোজনৰ খোৱা পাতত ডাঙৰ ডাঙৰ একো একোটা মলাত ভৰ্তিকৈ মাছৰ তৰকাৰি দি আকৌ তিনি-চাৰিবাৰকৈ সোধন-পোছন। তদুপৰি খোৱাৰ পদই আছিল বাৱন বিধৰ, বাৱন বাঞ্জন নহ'লেনো আৰু কিহৰ জাকজমক?

কুমাৰহঁতক ফৰমাচ দি জোখে-জোখাবে মলা বনোৱা হৈছিল, অজস্ৰ মলা, সেই মলাতেই উপচি পৰাকৈ মিঠাইৰ 'চান্দা'। ভোজৰ জেৰ চলিছিল এপৰ্যন্ত।

সেই কথা এই বিয়াত নুঠে। সেই বিয়াৰ সৈতে এই বিয়াৰ তুলনা কৰাৰ কোনো অৰ্থ নহয়। আন কাৰোবাৰ ঘৰৰ কথা হ'লে কিছানি ভোজেই নাপাতিলেহেঁতেন, নিতান্ত বামকালী চাটাজিৰ ঘৰৰ কথা বদ্বন্দ্বিষে ইমান ধূম ধূপাজ। পৰিমাণ প্ৰচুৰেই, পিছে মিঠাইহে মাত্ৰ দাবিধৰ, যোজ-কুৰি বিধৰ ওচৰাউচৰি বন্ধাৰ আয়োজন। বাস্খনি বাসুদেহঁত গা ধুবলৈ গৈছে।

এইখন গাঁৱত ৰামকালীয়েই ৰাম্ৰাধনি ৰামদুগঠাকুৰ আৰু ভোজ ৰন্ধাৰ
 প্ৰথা প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। তেওঁ মন্দিৰদাবাদ অঞ্চলত এই ব্যবস্থা দেখিছিল।
 নহ'লে এই গাঁৱত চিৰকালেই বিয়াই-সবাহে গাঁৱৰ ব্ৰাহ্মণ-কন্যাহঁতে ৰন্ধনৰ
 ভাৰ লয়। সেয়া আছিল দম্ভত্বৰমত শ্ৰান-সম্মানৰ বিষয়। পাৰ্কেত ৰাম্ৰাধনি
 হিচাপে যি সকল জনাজাত তেওঁলোকক বহু খোচামতি কৰি আনব লাগে।
 ৰাম্ৰাধনৈ লোৱাৰ আগতে 'ভোজান', নতুন কাপোৰ এমোৰ, আগন্তী ব্ৰাহ্মণী
 হ'লে আলতা সেন্দূৰ এইবোৰ দিলেহে ৰাম্ৰাধনিশাল সোমাইছিলগৈ।

তথাপি, এই ৰন্ধন-পৰ্বৰেপৰাই বহুতো গদাপৰ্ব, মৃদুপৰ্বৰ পাল
 পৰে। গাঁৱত যে এদল দাই খৰা মানুহ আছে, সিহঁতে 'ভোজ' পাতিলেই
 দক্ষস্বৰ্গ লগোৱাৰ চেলু বিচাৰি ফুৰে। মনান্তৰ, কথান্তৰ, মান-অভিমান
 —এইবোৰ ভোজৰ অংগ বুলিষেই ক'ব পাৰি। ৰামকালী এইবোৰ আহ
 ফলা কথাৰ মাজত নাই। পইচা খৰচ কৰি মানুহ অনাব, কাম কৰাব, বচ
 হৈ গ'ল। ৰাম্ৰাধনি ৰামদুগৰ হাতেৰে খাবলৈ যাৰ আপত্তি, ঘোৱাগৈ পোনেই
 বাৰীহঁতৰ ৰাম্ৰাধনিশাললৈ। তাত মাছ এচিকটাও ভাগত নপৰিব।

পিছে দুই-চাৰি নিতান্ত নিষ্ঠাপৰায়ণ বুঢ়া-মেথৰ বাদে 'নহয়-হয়কৈ'
 সকলোহে ৰামকালীৰ ঘৰৰ বিষয়ৰ ভোজ খাবলৈ বহে। পাৰ্কেত কাৰিকৰৰ
 ৰন্ধাৰ হাত, ৰামকালীৰ উদাৰ হাত, আৰু ৰামকালীৰ প্ৰতি সম্মানবোধ—
 এই গ্ৰন্থৰ আকৰ্ষণত প্ৰায় আটাইয়েই কুৰ্মিল আছে। পইচা যে এই
 অঞ্চলত আন কাৰো নাই তেনে নহয়, কিন্তু ইমান উদাৰ হাত? ইমান
 বহল মন?

খাঁটি গৰু ঘিঁউৰে সদ্য তৈয়াৰী ছানাৰ মিঠাই ভজাৰ সুগন্ধেৰে কেৱল
 ওচৰ-পাজৰে নহয়, গোটেই গাঁওখনৰে বতাহ 'ম ম' কৰিছে যেন। ঘৰৰ
 সবু সবু ল'ৰা-ছোৱালীহঁতক ঘৰত বন্দী কৰি ৰাখিব নোৱাৰা হৈছে
 অতিভাৱকসকলে।

ভাৰত ৰূপৰ নাল লগোৱা খৰম, গাত মিৰ্জাই-চোলা, পিচ্ছনত নেপ-
 কোণাৰ ধতি—সকলো ফালে চোকা দৃষ্টি দি তদাৰকি কৰি ফুৰিছে
 ৰামকালীয়ে। কেৱল মিঠাইৰ ওচৰত শিপা গজাদি বাঁহ থাকিবলৈ দিছে
 বৰদাদা কুঞ্জক। তাতকৈ দাৰিদ্ৰপূৰ্ণ কাম কুঞ্জৰ ওপৰত দিব নোৱাৰি।

গুৱালহঁতে দৈৰ ভাৰ নমাই থ'লে। সিহঁতে কেইমোণ দৈৰ যোগান
 ধৰিলে, থিয় থিয় ৰামকালীয়ে তাৰ হিচাপ লৈ আছিল, হঠাৎ নেড়ু আহি
 কামতে থিয় হ'লহি। ৰামকালীয়ে ঝুঞ্জেপ নকৰিলেহেঁতেন। কিন্তু
 নেড়ু গাৰ একেবাৰে কাম চাপি থিয় হৈছেহি, তাৰ যেন কিবা বস্তু আছে।
 গুৱালহঁতৰ ওপৰত চকু ৰাখিষেই ৰামকালীয়ে নেড়ুৰ মূৰত এবাৰ হাত
 ফুৰাই ক'লে, "কি অ' নেড়ু?"

নেড়ুৱে সভয়ে ইফালেশীসফালে চাই লৈ লাহেকৈ ক'লে, “এবাৰ ভিতৰলৈ যাবলৈ কৈছে।”

“ভিতৰলৈ ? কাক ?”

“তোমাক।”

“মোক যাবলৈ কৈছে ?” ৰামকালীয়ে ভূব্দ কোঁচাই ক'লে, “এতিয়া মোক যাবলৈ কৈছে ? কোন বুলিবা হ'ল অ’ ?” তেওঁ আকৌ অগ্ৰাহ্য কৰাৰ ভংগীৰে অনতিদৰত থিয় হৈ থকা গদুৱালহ’তলৈ মন দিলে, “কিনো কৰ অ’ তদুট, এই পাচিমোগ বাদে আৰু দৈ দিব নোবাৰিবি। তেনেহ’লে এতিয়া মই কি কৰোঁ ? তই ভৰসা দিলি—”

তদুটুৱে মূৰ খজুৱাই ক'লে, “দৌতা—ভাৰসা দিছিলোঁ হয়, পিছে আই ভগৱতীহ’তেযে হে ক নিভাৰসা কৰিলে। কাল ৰাতি চকু জপাবলৈকে নহ’ল, চৌদিশে যিমান গুৰাল আছে ঘৰে ঘৰে কৈ ফুৰিছোঁ, এয়া সকলোটিয়ে লাগভা গ যিখিনি দিলে—”

“বুজিলোঁ, পিছে মোৰ কি হ’ব ক’চোন ? থিয়ৈ থিয়ৈ মোৰ অপমান হোৱাটোকে বিচাৰ ?”

“অম’মান !” তদুটুৱে বাঁৰিবক্ৰমেৰে ক'লে, “বোলো এটা ডিঙিত বিছটা মূৰ কাৰ আছে ক’ব পাৰ দৌতা, যে আপোনাক অম’মানি কৰিব ?”

“মূৰ এই গাঁৱৰ একোজনৰ এশটাকৈ, বুজিছ তদুট ?” ৰামকালীয়ে হাঁহিলে।

আৰু ঠিক তেতিয়াই নেড়ুৱে আকৌ এবাৰ লাহেকৈ মাতিলে, “মাজুখুদা !”

“হাৰে ! ই জৱলাকলা কৰি মাৰিলে দেখিছোঁ। তোক পঠালে কোনে ক’চোন ?”

“পেহী-আইতাই।”

ৰামকালীয়ে বিৰক্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “সেই কথা আৰু ক’ব লাগিছে জে ? নহ’লেনো আন কাৰ ইমান—” বোধ হয় ‘কাৰ ইমান আকল হ’ব আৰু’ বুলি ক’লেহে’তেন, পিছে সংঘত হ’ল। সবুহ’তৰ আগত গদুৱাজন সম্পৰ্কে তাজিলাসূচক মন্তব্য কৰাৰ দৰে অসতৰ্ক হোৱা বাবে তেওঁ নিজৰ ওপৰত দস্তৰমত বিৰক্ত হ’ল। অথচ মোক্ষদাৰ দৰে কান্ডজানহীন গদুৱাজন সম্পৰ্কে সকলো শিষ্টাচাৰ মানি চলাও টান।

অসতৰ্কতা চম্ভালি লৈ ক'লে, “কোৱাণৈ মোৰ এতিয়া ঢেৰ কাম, মই বেতিয়া ভিতৰলৈ ৰাম তেতিয়া তেওঁৰ ক’বলগীয়াখিনি কয় যেন।”

“তুমি যে এইকথা ক’বা পেহীআইতাই আগতেই জানে, সেইদেখি মোক

কৈ পঠাইছে—” নেড়ুৱে সেপ ঢুকি ক’লে, “এইবুঢ়ি ক’গৈ যা পেহীআইতাৰক জহনিয়ৈ ধৰিছে, বাচে নে মৰে ঠিক নাই, এতিয়াই দৰকাৰ।”

চেলাউৰিষোৰ আৰু কোঁচ খাই পৰিুল ৰামকালীৰ। পেহীয়েকৰ জহনি বেমাৰ হোৱাৰ দৰ্ভাবনাৰে নহয়, মাইকী মানুহৰ বিবেচনাহীন ধৃষ্টতা দেখিছে। কাশীশ্বৰীৰ যে কোনো অসুখ হোৱা নাই সেই কথা ধূৱ, তথাপি নিৰৰ্থক হাৰাশ্মস্ৰুতি। হয়তো কোনোবা-কন্দুৰি অভ্যাগত-কুটুম্বিনীহঁতক লৈ কিবা ধৰণৰ সমস্যাৰ উদ্ভৱ হৈছে, আৰু চালিচৰ বাবে ৰামকালীক মতাই পঠাইছে। কিন্তু এতিয়া জানো মতাৰ সময়।

সাতখন গাঁৱৰ মানুহ নিমন্ত্ৰিত হৈছে, এদিনৰ যা-যোগাৰৰ ভোজ ৰামকালীয়ে তেওঁৰ মূৰত পৰ্বত হেন বোজা লৈ ফুৰিছে, আৰু তেতিয়াহে এইবোৰ তিৰিসূলভ চং-ঢং।

আৰু তাতেকৈ বৰসিক্তৰ, সবু ল’ৰা এটাক মিছা কথা শিকাই-বুজাই পুঠোৱাটো। কিন্তু মোক্ষদাজনী যিহে কেঁচাইখাতী, নেড়ুক ঘূৰাই পঠালে নিৰ্বাতি নিজেই ৰণচণ্ডী মূৰ্তিৰে বাহিৰ-চোতালতে ওলাবাহি আৰু যেন আছে কোন নাই নভবা-নিচিন্তাকৈয়েই গালি পাৰিবলৈ ধৰিব। ক’ব, ‘পইচাৰ ডেমাকত গুৰু-গোসাই নমনা হ’লি ৰামকালী, গুৰুজন বুঢ়িও অলপ ভষ-ভীত কৰিব ব’ইছ—।’ ও’, এনে ধৰণৰ কথা মোক্ষদাই খুচ্ছন্দে কৈ দিব পাৰিব, প্ৰিধা নকৰিব।

সংসাৰখনৰ এই এজনী মানুহক বলে নোবাৰিলে ৰামকালীয়ে। পাৰিলেহে’তেন, অনাবাসে পাৰিলেহে’তেন, যদি গুৰুজন, বুঢ়াল ৰামকালীৰ শ্ৰদ্ধাৰোধ নাথাকিলেহে’তেন। গুৰুজন হৈয়েই মোক্ষদাই ৰামকালীক জন্দ কৰিব পাৰিছ।

কিন্তু কেৱল গুৰুজন বুঢ়িয়েইহে জন্দ হ’লনে ?

ৰামকালী বাৰু আন এজনীৰ ওচৰতো মাজে মাজে জন্দ হৈ থকা নাই জানো ? সেই মানুহজনী নিচেই সামান্য। হয়, ৰামকালীয়ে ভিতৰি ভিতৰি স্বীকাৰ নকৰি নোৱাৰে, কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁ সত্যৱৰ্তীৰ ওচৰতো জন্দ হ’বলগীয়া হয়, হাব মানিবলগা হয়। কিন্তু সেই বুঢ়ি আমনি পায়নে তেওঁ ?

“অ’ মাজুখুড়া।” ল’ৰাটোও কম নহয়। সেয়েহে ৰামকালীৰ ঘোপা চকু দেখিও সি ভয়তে আঁতৰি নগ’ল, সুখিলে, “পেহী-আইতাই ভোমাক মনে মনে মাতি লৈ বাবলৈ ক’লে, বৰ বিপদ।”

উস্ ! ই দেখিছোঁ বৰ মস্কল কৰিলে।

“বগল হওঁতে মোৰেইহে” হ’ল দেখিছোঁ।” এই বুঢ়ি কৈ ৰামকালীয়ে ক’লে, “ভুটু, মৈ আটাইখিনি ভিতৰত নি ধৈ আহাঁগৈ, আৰু আন কাৰোবাৰ দৰঙ পঠি দহ-সেকমান পোৱানেকি চেষ্টা কৰি চোৱা—।”

“পোবাহে তেন দৌতা মই নিজেই—” ভুট্টুবে মূৰ খজুৱাই খজুৱাই অলপ ধুটতা কৰি ক’লে, “পিছে কি বোলে—তোমাৰ এই পাঁচমোণেই কিবা বৰ কমনে দৌতা ? আৰু বৰ বোপাৰ পুখুম বিয়া তো নহয় যে—”

বামকালীয়ে ভুভংগী কৰিয়েই মিচিককৰে হাঁহিলে, “কথাষাৰ হওঁতে তই গদ্বালৰ পদুতেকৰ দৰেই কৈছ হয়, প্ৰথম বিয়া নহয় বদলি মিতিৰ-কট্টমক হেঁপাহ পলুৱাই নুখুৱাম—কেনে কথা ? বাৰু, তই দৈৰ্ঘনি ভালকৈ থৈ দেগৈ যা, মই এতিয়াই আকৌ আহিছোঁ।”

নেড়ুক লৈ বামকালী ভিতৰ-ঘৰলৈ গ’ল, মাজত প্ৰকাণ্ড চোতালখন পাৰ হৈ। এই চোতালখনতে খানৰ ভঁৰাল, মৰণা মৰা ঠাই, বছৰটোৰ খৰিকাঠৰ চাং, চালিৰ তলত মাটিৰ প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড কব্জত কঠীয়া-ধান।

নেড়ু দিগ্বিজয়ীৰ দৰে আহি কাশীশ্বৰীৰ কোঠাৰ দুৱাৰমুখত থিয় হ’লহি, কিয়নো বামকালীক মাতি অনাৰ দ যিহ আন কোনেও ল’বলৈ মান্তি হোৱা নাছিল। আনকি সত্যো দাং খাই উঠি ক’লে, “এয়া অলপ আগতে পেহীআইতাৰ পদুখুৰীপৰা গা ধুই অহা দেখিলোঁ, এতিয়াই নো আক’ কি বেমাৰে খৰিলে যে দেউতাক কামৰ জুৰুৱাৰ মাজৰপৰা মাতি আনিবলৈ যাব লাগিব ? মনুহজনৰ এতিয়া দেখোন ক’লৈ যাওঁ গোপাল ক’লৈ যাওঁ কৰপাল লাগ আছে। ঘৰত দেখোন ঘনীৰ বড়ি আছেই, নোথোৱা কিয় ?”

“তই ওলা ইয়াৰপৰা শগাহী হাৰামজাদী—” এই বদলি কৈ মোক্ষদাই নেড়ুক খৰিছিল।

কিন্তু নেড়ুহঁতে গৃহিণীহঁতৰ কোঠাত সোমাব নোবাবে, হুকুম নাই, সেয়েহে “অ আইতা—” বদলি মাত লগাই থিয় দি থাকিল। চাপৰ দুৱাৰ, বামকালীয়ে খৰমযোৰ খুঁলি থৈ মূৰ দোঁবাই কোঠাৰ ভিতৰত সোমাল। আৰু আগৰ সকলো কথা পাহৰি ‘তই গ’লিনে ইয়াৰপৰা কুলক্ষণীয়া’ বদলি কৈ নেড়ুক তাৰ পৰা উলিয়াই পঠালে।

বামকালীয়ে কাশীশ্বৰীক উকা-শাড়ীৰ আঁচল মূখৰ ওপৰত দি মজিয়াত শূই থকা দেখা পালে। এযানো কি দেখিছে শুওঁ। নিশ্চয় কিবা মান-অভিমানৰ কথা। আৰ্মান লাগিল, তথাপি শাস্তভাৱে ক’লে, “কথা নো কি ?”

“কথা অতি উত্তম—” চেপা মাতেৰে মোক্ষদাই এইকণ জ্ঞান দান কৰি আগতকৈয়ো চেপা মাতেৰে ক’লে, “দুৱাৰখন জপাই দিয়া, তেহে শূনিবলৈ পাবা।”

বামকালীয়ে এবাৰ বাহিৰলৈ চাই পঠিয়ালে। শূচিবান্ধুগ্ৰস্ত মোক্ষদাহঁতৰ এইপিনেহে হাই-উৰুনি নাই, আন সকলো ফালে মানুহৰ খলমদম, ইয়াৰে মাজত ঘৰৰ দুৱাৰ জপাই গুপ্তমন্ত্ৰণা। বামকালী বলিয়া হোৱা নাই নহয়।

গম্ভীৰ মাতৰে ক'লে, “দুৱাৰ মেল খাই থাকক, কি ক'বলগীয়া আছে কোৱাঁ।”

কিন্তু ক'বলগীয়া আৰু কিবা আছেনে ? এতিয়া কোনখন মূখেৰেনো ক'ব ? অথচ ইমান ভয়ানক কথা এটা ৰামকালীক নকৈনো কি কৰে এই অগ্নিমান মানুহে দৃষ্জনীয়ে ? তেওঁলোকৰ হিতাহিত জ্ঞান আৰু কিবা অবশিষ্ট আছেনে ? মোক্ষদাৰ আৰু কাশীশ্বৰীৰ ! শংকৰী যে কাশীশ্বৰীৰ নাতি-বোৱাৰী !

ভয়ংকৰ খবৰটোৱে এতিয়াও পাঁচকাণ বাগৰা নাই, এতিয়াও সংসাৰৰ সকলোৱেই নিজা নিজা কামত ককবকনি খাই আছে, কিন্তু সেৱানো আৰু কিমানপৰ ? অহুকাণে-পহুকাণে সদৰি হৈ পৰিবই । তাৰ পাছত ? একাণৰ পৰা পাঁচকাণ, তাৰ পাছত মনুহুততে সহস্ৰ কাণ । ঘেঁৰি ঘৰৰ চুবুৰিত জুই লগাও যি, এজনী বাঁৰী মানুহৰ কলংক-কেলেংকাৰি ওলোৱাও সি । এখন ঘৰৰপৰা সিখন ঘৰ, ইখন মনুখৰপৰা সিখন মনুখ । এই নাটেশ্বৰী কচমীজনীয়ে ডিঙিত কলহ বাস্ধি ডুবুৰি মৰিবলৈ আৰু দিন-থোণ বিচাৰি নাপালে !

যদি পানীত ডুবুৰি মৰিছে, ভালৰেই কথা ।

কিন্তু যদিহে আন কিবা কৰিলে !

কাশীশ্বৰীৰ ধাৰণা সেয়ে । সেয়েহে তেওঁ মনুখখন আঁচলেৰে ঢাকি পৰি আছে । আৰু এতিয়া তেওঁ মৰ্মে মৰ্মে অনুভৱ কৰিছে, কিয় সেই সৰ্বনাশীক খুড়াক-খুড়ীয়েকেও ঘৰত ঠাই দিয়া নাছিল, উপযাচক হৈ কাশীশ্বৰীৰ ডিঙিত আঁৰি থৈ গৈছিল । হায হায, নাপিত-বোৱাৰীয়ে যেতিয়া কথাৰ লাচতে কৈছিল, তেতিয়াই দেখোন তেওঁ গম পাইছিল, তেনেহ'লেনো এই অভাগিনীৰ জীয়েকক তেওঁ দুৱাৰত তলা লগাই বন্ধ কৰি নথলে কিয় । মিতিৰ-কুটুম-হ'তৰ কোনোবাই সন্নিধিলে—শংকৰীৰ মূৰৰ গম্ভগোল যেন পাওঁ, সেই দেখি থৈ আহিবলৈ সাহস নকৰিলে—এই বুলি কৈ দিলেই লেঠা ছিগিলহে তেন ।

মোক্ষদাই কিন্তু পানীত ডুবুৰি মৰাৰ কথাতে জোৰ দিলে, “ৰাতি কোঁতয়া যে উঠি গৈ এই কাম কৰিলে গমকে নাপালোঁ ৰামকালী, ৰাতিপুৱাও ভাবিলোঁ তাই গা ধুবলৈ নাইবা ক'ববালৈ গৈছে বোধ হয় । বেলা হ'লত মূৰত বজ্জ পৰিল । মোৰ থিৰ বিশ্বাস এই কপালখাতী বৰপুত্ৰৰীতে ডুবুৰি মৰিল । এতিয়াই জাল পেলালে—”

“নহ'ব !” ৰামকালীয়ে গহীন কণ্ঠেৰে ক'লে, “জাল নেপেলাওঁ ।”

“জাল নেপেলাবা !” মোক্ষদাই যন্ত্ৰৱৎ উচ্চাৰণ কৰিলে ।

“ওহোঁ, মই ইমানবোৰ নিৰ্মশিত লোকৰ খোৱা-লোৱা পণ্ড কৰিব নোৱাৰোঁ ।”

মোক্ষদাই তেওঁৰ স্বভাৱ-বিবৰ্দ্ধন কোমল মাত্ৰেৰে ক'লে, “কিন্তু এটা জীৱৰ জীবনতকৈও ভোজ্যটোহে তোমাৰ বিচাৰত ডাঙৰ হ'লনে ?”

“কেৱল মোৰ বিচাৰতে নহয়, যিকোনো বৃদ্ধিমান লোকৰ বিচাৰত।” বামকালীয়ে ঘৰটোৰ ভিতৰতে টহল দি থাকিল, “তোমালোকে কোৱামতে ৰাতিপদুৱাৰেপৰাই দেখা পোৱা নাই। ধৰি ল'ব লাগিব, কামটো যদি হৈছে ৰাতিৰ পৰতেহে কৰা হৈছে। এতিয়া জাল পেলালে জীৱটো জীৱন্তে উঠি আহিব বুলি ভাবানে ?”

মোক্ষদা মনে মনে থাকিল উপযুক্ত উত্তৰ বিচাৰি নাপাই। আৰু কাশীশ্বৰীয়ে হুকহুকাই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“মনে মনে থাকা। নিমন্ত্ৰিতসকলে খোৱা-লোৱাৰ আগতে একো নোলায় যেন। যদি ডুবিলেই তাই, ভাহি নুঠালৈকে পানীৰ তলতে থাকিবলৈ দিয়া। ডুবিলেই যদি ভাহি উঠিবই লাগিব, নদী নহয় যে উঠি যাবগৈ। কিন্তু—” পায়চাৰী বন্ধ কৰি বামকালী কাশীশ্বৰীৰ কাষ চাপি আহিল আৰু সামান্য দৌ খাই চেপা গম্ভীৰ মাত্ৰেৰে ক'লে, “আৰু যদি ডুবি মৰা নাই, মিছামিছাকৈ জাল পেলোৱাৰ পাছত সমাজত অৱস্থা কি হ'ব ভাবি চাইছানে ? ঘৰৰ বোৱাৰী-জীয়াৰীক শাসনত ৰখাৰ ক্ষমতা নাথাই যেতিয়া, তোমালোকৰ নিজা নিজা জিভাকে শাসনত ৰাখা।”

হঠাৎ কাশীশ্বৰীয়ে হুৰাওৰে কান্দি উঠিল, ‘অ’ বামকালী, তুমি মোক অকণমান বিহ আনি দিয়া বোপা, এইখন মদুখ মই আৰু লোকৰ আগত উলিয়াব নোবাৰিম।”

“মনে মনে থাকাচোন।” বামকালীয়ে মদুৰকৈ ভাবি মাৰিলে, “বিপদ কালত মতি স্থিৰে ৰাখিব লাগে। মোক ভাবিবলৈ সময় দিয়া। কিন্তু মই এই কথাতেহে আচৰিত মানিছোঁ—তেওঁ বোলে তোমালোকৰ লগত শ্বাইছিল, অথচ দুজনী মানুহৰ এজনীয়েও গমকে নাপালে ?”

“আমাক মৰ-টোপনিয়ে মাৰি থৈছিল বোপাই—” কাশীশ্বৰী আকৌ উচুপিবলৈ ধৰিলে।

“পেহী, হাতঘোৰ কৰি কৈছোঁ, হে-ঠেখন নকৰিবা। লাগিলে সকলোটিক এইদাল বৈ দিয়া যে তেওঁৰ খুড়াকৰ টান নৰিয়াৰ বাতৰি পাই তেওঁক চাবলৈ হঠাৎ গুচি গ'ল।”

“মানুহে ঘাইৰ গুটি নাখায় নহয় বামকালী—” মোক্ষদা নিজৰ ভাব-ভংগীলৈ ঘূৰি আহিল, “তাই মৰতীয়ে কালি মাজনিশালৈকে সকলোটিৰে সৈতে বাঁহ পাচালি কুটিছিল দেখোন—”

“আচৰিত কাণ্ড।” বামকালীয়ে আকৌ পায়চাৰী কৰি কৰি ক'বলৈ ধৰিলে, “কিয় এনে হ'ল, তোমালোকে কিবা অনুমান কৰিব পাৰিছানে ?”

কাশীশ্বৰীয়ে তেওঁৰ মূখৰ সোপাটো আৰু টানকৈ মাৰি দি ক'লে,
 “মই পাৰিছোঁ ৰামকালী। তাইৰ মতি-গতি মূঠেই ভাল নাছিল। গাভৰু
 বয়সলৈকে আছিল খুড়াকৰ ঘৰত, মাক-বাপেক নাছিল যে তাইক ভাল শিক্ষা-
 দীক্ষা দিব, কন্থ-পৰাজনীয়ে বহি বহি উছন হোৱাৰ বৃদ্ধিহে বৃদ্ধি
 কৰিছিল। মই থিৰে-নিচচেয়ে কৈছোঁ ৰামকালী, তাই পানীত ডুবি মৰা
 নাই, আমাৰ মূখতহে ছাই সানিলে।”

কোঠাটো চাপৰ ঘোপ মৰা। খিৰিকী প্ৰায় নথকাৰ নিচিনাই, তথাপি
 ৰামকালীৰ টিকটিকীয়া ৰঙা মূখখন আৰু কিমান টিৰ্টিকীয়া হৈ উঠিছে,
 মোক্ষদাই তাৰ উমান পাল। এই মূখখনৰ পৰা স্নাই গুলিছে যেন।
 উদুদ মোক্ষদাযো ভয় খাই গ'ল। কিবা এষাৰ ক'বলৈ লৈও বৈ দিলে।

আৰু ঠিক এনেতে দুবাৰমূখত বৰ কাহ বাজি উঠিল।

একেবাৰে বণ্ডাল মৰা কাঁহ। “বোলো অ' আইতাহ'ত, কাটোৱাৰ
 বোবাৰীনো ক'লৈ গ'ল? পাণ-ভামোল সাজি দিবলৈ তেওঁক যে টে'টু
 ফালি মাতিছে—অৰু তোমালোক বাই-ভনীয়ে এই ভৰ দুপৰিলৈকে যে মেল
 মাৰ আছা—সিগিনে যে সকলো চালামৰ দুবাৰে গ'ল জানিছা নে নাই?
 গা ধুই আহি আক' যে শোবাকোঠা পাইছাহি? বোলোঁ—আৰু এবাৰ গা
 ধোৱাৰ বাসনা আছ নেকি? থাকে থাকক বাসনা তোমালোকৰ, বোবাৰীক
 তুৰন্তে পঠিয়াই দিয়া।”

কোঠাৰ ভিতৰলৈ অহাৰ অনুমতি নাই সেয়েহে বাহিৰত থিয় হৈয়েই
 সতাই বাক্যস্ৰোত বোৱাই দিযে। তাত তেতিয়া তাইৰ দেউতাকৰ উপস্থিতি
 সম্ভৱ হ'ব পাৰে বুলি কল্পনাও কৰিব নোৱাৰে তাই। ওখ ভেটিৰ ঘৰ,
 দুবাৰমূখত থিয় হৈ সৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে ভিতৰফাল স্পষ্টকৈ দেখা নাপায়।

মোক্ষদাই বিনা বাক্যব্যয়ে দুবাৰডালিত থিয় হ'লহি, গতিকৈ তেওঁ
 ঘৰতে আছে। সতিাই আমনিলাগা মাতেৰে ক'লে, “বোলোঁ কি হ'ল, মূখত
 মাত-কথা নাই যে? কাটোৱাৰ বোৱাৰী ক'লৈ গ'ল নোকোৱা কেলেই?
 পুখুৰী-ঘাটৰপৰা আৰম্ভ কৰি সাত পৰগণা মাৰি আহিলোঁ—”

হঠাৎ মোক্ষদা আঁতৰি গ'ল—

আৰু মোক্ষদাৰ ঠাইত আবিৰ্ভূত হ'ল ৰামকালীৰ মূৰ্তি।

দেউতা!

সত্য বজাহত।

দেউতা! ইয়াড! আৰু সভাৰ মূখ মেল খালে! ছি ছি। কিন্তু
 দেউতা ইয়াত কিয়? তেনেহ'লে কাটোৱাৰ বোৱাৰীৰ নিৰ্ঘাত কিবা এটা
 বেমাৰ-চেষ্টাৰ হৈছে, পেহীআইতাহ'ত কাটোৱাৰ বোৱাৰীক লৈ অশস্তৰত
 পৰিছে। ছি ছি, ইগিনে এই কাণ্ড আৰু সভাই পাণ-ভামোল সজাবলৈ

ভাগিদা দিবল আহিছিল। দেউতাই কি ক'ব তাইক ? সতাই যে ঘৰখনৰ কোনো খা-খবৰ নাৰাখে সেই কথাই প্ৰমাণ হ'ব।

বেচৰীষে মদুখত সোপা দি মনে মনে থিয় হৈ ব'ল। আজি আবু তাই মানসিক চাপ্তা নিবাৰণ কৰিবলৈ সদায় কৰা দৰে শাড়ীৰ অঁকল চোমাব নোবাৰিব, পিন্ধনত উৎসব উপলক্ষ্যে তাইৰ বিষাত পোৱা এখন গধুৰ বালুচৰী পাটৰ কাপোৰ।

ৰামকালীষে মোক্ষদা আবু কাশীশ্বৰীক সবু সবুকে ক'লে, “স্বাভাৱিক-ভাবে যাৰ যি কাম কৰি থাকে, মিছাতে ঘৰত সোমাই থকাৰ দৰকাৰ নাই।” তাৰ পছত তেওঁ কোঠা এৰি ওলাই আহিল। ওলাই অহাৰ পাছত লঘু পৰি সদা সুৰেৰে জীয়েকক ক'লে, “ঈঃ। বৰ ধুনপেচ মাৰি ওলাইছ দেখে ন।”

কথাষৰ মিছা নহয়। মাথোঁ বালুচৰী পাটৰ শাডাৰেই নহয়, তেওঁৰ জীয়েক ভূনেশ্বৰীষে আজি আ-অলংকাৰেৰে চকুত লগাকৈ সজালে। সত্যৰ বয়ত গহনা-পতি ধৰে-বথৰেই পাইছিল, পছে পিন্ধে কোঁতয়া ? দেউতাৰ কথাটোজ পাই হাঁহ মৰে দোঁবালে তাই। এই ৰামকালী আগৰ প্ৰসংগলৈ ঘূৰি আহিল, “ভাগিন-বোবাৰীক কোনে মাতিছে ?”

ভাগিন-বোবাৰী বোলাতে আপাততঃ শংকৰীকই বুজোৱা হ'ল। সতাই দেউতাকৰ কথাটো নহয়, কণ্ঠস্থৰ শব্দনি থতমত খালে, অসহায় অসহায় দৃষ্টিৰে চাই লৈ, ‘সোঁ তেওঁ লো, যিসকলে এপাচি পাণ-তামোল লৈ থুৰিয়া-তামোল সজিব লাগে।’

‘তেওঁ লোকক কোৱাটো যে তেওঁ আজি আবু থুৰিয়া-তামোল সাজিব নোৱাৰিব।’ হঠাতে ৰামকালীৰ অসহায় মেন লাগিল। সেয়েহে তেওঁ তৰ্জাল ক'লে, “বাবু থাকক, তুমি এতিয়া আবু সেইফাললৈ নাযাবা, থুৰিয়া-তামোল যিসকলে সাজি আছে সাজি থাকক।’

কথা পাতি পাতি এথোজ দুখোজকৈ ৰামকালী ঘাই ঘৰৰ পছ ফালত ঢেঁকীঘৰৰ ফালে ইচ্চ কৰিয়েই আগুৱাই গৈছে। সতাই সেই কথালৈ মনেই নকৰিলে, তাই প্ৰান মূখেৰে সুধিলে, “দেউতা, কাটোৱাৰ বোৱাৰীৰ বেমাৰ বৰ টানেই নেক ?’

‘বেমাৰ ? কোনো ক'লে ?’ ৰামকালী উচপ খাই উঠিল। কিন্তু পাছ মূহূৰ্ততে নিজৰ সংঘত কৰি ল'লে আবু গভীৰভাৱে ক'লে, “শুনো, তেওঁক মিছামিছাকৈ বিচাৰি নুফুৰিবা। বেমাৰ-চেমাব একো হোৱা নাই তেওঁৰ, তেওঁ হঠাৎ নোহোৱা হ'ল।”

আচৰিত কান্ড, এই কথাটো ৰামকালীয়ে কিয় কৈ দিলে ?

অলপ আগতে জানো তেওঁ এই সংবাদ আন কাৰো ওচৰত প্ৰকাশ নকৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লৈছিল ? আন কাৰো ওচৰতে নকৰিলেহেঁতেন চাগে, আনকি ভূৱনেশ্বৰীয়ে সোধাহেঁতেনো ‘তেওঁক নামাতিবা’ বুলিয়েই কৈ থলেহেঁতেন কিজানি । কিন্তু সত্যৰ এই উজ্জ্বল বিশ্বস্ত ডাঙৰ চকুৰদাঁৰৰ আগত সত্যক গোপন কৰা টান হৈ পৰিল । আৰু ৰামকালীৰ চিন্তাক্লিষ্ট মূৰতলৈ চাই এতিয়াও তেওঁ এই ন’বছৰীয়া ছোৱালীজনীৰ ওচৰত চিন্তাৰ ভাগ ল’বলৈ আগ্ৰহ বিচৰা যেন লাগিল ।

কিন্তু সত্তাৰ তিমানতে ‘হৈ গ’ল’ । নোহোৱা হ’ল ? গোটে মানুহ এজনী নোহোৱা হৈ গ’ল । তাকো আকৌ মাইকী মানুহ ! মতা মানুহ নহয় যে খোজকাটি ক’বলৈ গুচি গ’ল । মাইকী মানুহক বিচাৰি নোপোৱাৰ অৰ্থ হ’ল নিৰ্ঘাত বৰপুখুৰীৰ ফটফটীয়া পানী । অবশ্যে এই জ্ঞান সাৰদাক উপলক্ষ্য কৰি সদাহতেহে হৈছে সত্যৰ । সেয়েহে তাই উচপ খাই উঠি ক’লে, “নোহোৱা হ’ল ? হা মোৰ কপাল—এই ভয়তে বৰ বোবাৰীক শিকলি তুলি বন্ধ কৰি থলোঁ, আৰু কাটোৱাৰ বোৱাৰীয়ে এই কাম কৰিলে ! হে ভগমান ! মই দুষ্যোজনীকে শিকলি নলগালোঁ কিয় ?”

“বৰ বোৱাৰীক শিকলি দি বন্ধ কৰি থৈছিলো ?” আচৰিত হৈ ৰামকালীয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে ।

“নিদিয়া হ’লে—” সত্যই উদ্দীপ্ত কণ্ঠেৰে ক’লে, “নিচিন্তে টোপনি মাৰিব পাৰিনে ? চালপীৰাৰ ওপৰত চালপীৰা দি কিমান কাণ্ড কৰিহে শিকলিডাল ঢুকি পাইছিলোঁ । ৰাতিপুৱা মাক কৈ-মেলি খোলাইছিলোঁ । হে হৰি—কাটোৱাৰ বোবাৰীকো যদি—” কৈয়েই সত্যই কণ্ঠস্বৰ সলনি কৰিলে, কৰুণ বসৰ সলনি বীৰ বসৰ অৱতাৰণা কৰি ক’লে, “শুক, বেচেৰীয়ে মাৰি শাস্তি পালে । মানুহজনী এদিন মাত্ৰ পুখুৰীঘাটৰপৰা উভতি আহোঁতে দৌৰি হ’ল, লক্ষ্মীৰ থানত চাকি জ্বলাব নোৱাৰিলে—তাতেনো কত গজনা, কত কেটেৰা-জেঙেৰা ! এজনী মানুহ, তাইকনো দহজনীয়ে আগুৰি ধৰি কেঁকোৰা-চেপন দিব পায়নে ? বৰ পেহীআইতাজনীও জানো কম । গালি-শপনি পাৰিও হেঁপাহ নপলাল । ই-জ্ঞান বাক্যমন্ত্ৰণা ভুঞ্জিলে পাষণ প্ৰতিমা হ’লেও পানীলৈ জঁপ মাৰি দিব ।”

ৰামকালীয়ে ক্ৰমাত বহস্যৰ কিবা শব্দসূত্ৰ পালে যেন । সূৰ্ধিলে “গালি-শপনি কোঁতৰা পৰা হৈছিল ?”

“এইয়া—ঘোৱা কালিৰ কথাহে । অৱশ্যে কাটোৱাৰ বোৱাৰীৰো দোষ নথকা নহয়, আছিল, ঘাটলৈ গৈছা—পানী একলহ লৈ গুচি আহাঁ, গধূলিলৈ ঘাটত বহি ধকাৰ কি দৰকাৰ ? পিছে হয়, এওঁলোকৰো যে লঘু পাপত গুৰুদণ্ড ! ফলতে বাৰী হ’ল, তাইৰ মনপ্ৰাণত সূৰ্য বুলিবলৈ কিবা জানো

আছে ? ঘাটত দৃদশ আছিলেই যেনিবা বহি, তাৰ বাবে ইম্মান কেটেৰ-
জেণ্ডেব ! এই জহৰ দিনত বগৰী নো আক' ক'ত পায় ? আটাইবোৰ বগৰী
গছেই দেখোন এতিয়া লঠঙা, তেও কয়—বোলে ঘাটলৈ যোৱাৰ অইলাত
বগৰী খাবলৈ গৈছিল বগৰীখাতী, আৰু কত কি—” ইমানলৈকে কৈয়েই
সতাই নিৰাশাৰ নিঃশ্বাস এৰিলে, “মই সেইবোৰৰ অৰ্থাৎ নাজানো দেউতা ।”

বহুসূ ক্ৰমান্ত ওলাবলৈ ধৰিলে ।

কালি গধূলিত ৰামকালীয়ে ঘাটত যিজনী নাৰীমূৰ্তি দেখিছিল, সেই
মূৰ্তি তেন্তে সাৰদাৰ নাছিল, কাশীস্বৰীৰ নাতি-বোৱাৰীৰহে । তেতিয়া
তাই আত্মঘাতী হোৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল তেন্তে ।

এবাৰৰ চেষ্টাত নোবাৰিলে, সেয়ে আকৌ দ্বিতীয়বাৰ । কিন্তু এঠাইত
খোকোজা লাগিল, গালি-শপনি তাৰ পাছতহে কৰা হৈছিল । আৰু
সত্যবতীয়ে কোবা ‘বগৰীখাতী’ শব্দটো । সেইটো বোধ হয় ‘বাগৰখাতী’
বুলি পৰা গালি । সতাই ঠিকমতে অনুধাবন কৰিব পৰা নাছিল । যি
কথামাৰ শূনি ইমান চিন্তাৰ মাজতো তেওঁৰ হাঁহি উঠিছিল ।

কাশীস্বৰীয়েও সেই একেটা সন্দেহ বেকত কৰিছিল ।

ৰামকালী চাটাজিৰ পৰিয়ালতো এনেকুবা এটা ঘটনা ঘটা সম্ভৱ !

ৰামকালীয়ে ভয়ানক যাতনা অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে । নহয়, শংকৰীৰ
অপঘাত মৃত্যুৰ কথা ভাবি নহয়, চাটাজিৰ পৰিয়ালৰ সম্ভৱ নষ্ট হোৱা বাবেও
নহয়, যন্ত্ৰণা অনুভৱ কৰিলে নিজৰ গ্ৰন্থটোৰ কথা ভাবি । তেওঁৰ আৰু
সাবধান হোৱা উচিত আছিল, যথেষ্ট পৰিমাণে সাবধান । এজনী নিচেই
নগণ্য মাইকী মানুহে ৰামকালীৰ ক্ষমতাৰ তুল্যতাৰ ব্যংগ কৰি গঢ়ি গ’ল ।
তাইৰ এই ধৃষ্টতা ক্ষমাৰ অযোগ্য ।

হঠাৎ অনুভৱ কৰিলে, সত্য পিছ পৰি গৈছে । পিছফালে মূৰ ঘূৰাই
থমক খাই বৈ দিলে । হঠাৎ সত্যৰত্নী এঠাইত থিয় হৈ নিশব্দে কান্দিবলৈ
ধৰিছে ।

ৰামকালী পিছুৱাই আহিল । গহীন মাত্ৰেৰে ক’লে, “কান্দিব নালাগে ।”

“দেউতা !” এতিয়া আৰু নিশব্দে নহয়, সতাই স্পষ্টে হুৱাওৱাৰে
কান্দিবলৈ ধৰিলে, “সকলো দোষ মোৰেই । কাটোৱাৰ বোৱাৰীয়ে দিনে-
নিশাই কৈছিল ‘মৰিলে শান্তি পাওঁ’, মই তেতিয়াই ভোমাক কোৱাহেঁতেন
কিবা এটা পান্ধকাৰ হ’লহেঁতেন । তেতিয়া ভাবিছিলোঁ এইবোৰ বেৰেৰিবাং
কথা, দেশজোৰা মাইকী মানুহেই তো দিনে-নিশাই ‘মৰণ মৰণ’ কৰেই—
ভেনেফুৱা । কাটোৱাৰ বোৱাৰী সঁচাসঁচিকৈয়ে মৰিলে ! মাক নাই দেউতাক
নাই ভায়েক নাই, গিৰিয়েক-পুতেক কোনো নাই মানুহজনীৰ, কেৱল গালি-
শপনি খাই খাই অপঘাতে মৰিল । তুমি আগন্ত পৰ পোৱাহেঁতেন—”

সত্যই হুকহুকাই কাণ্ডবলৈ ধৰিলে ।

ৰামকালী হঠাৎ ভড়িতাহত হৈ স্তম্ভ হৈ গ'ল নেকি ? নহ'লেনো তেওঁৰ মূখৰ আকৃতি হঠাতে ইমান আচৰিতভাবে সলনি হৈ গ'ল কেনেকৈ ? যি দুকুটিৰে তেওঁ এজনী নিচেই নগণ্য মাইকী মানুহৰ ধৃষ্টতালৈ চাই পাঠিয়াইছিল, সেই দুকুটি নোহোৱা হ'ল কিয় ?

তেওঁৰ ইমান সময় জোৰা চিন্তাধাৰা হঠাতে একেটা খুন্দাতে থানবান হৈ গ'লনে ?

“নাকাণ্ডিবা, নাকাণ্ডিবা—” বুলি কৈ তেওঁ লাহে-ধীৰে চণ্ডীমণ্ডপৰ ফাললৈ গুচি গ'ল । গৈ থিয় হ'ল মিঠাই-বনোবা চালিৰ তলত, য'ত কুঞ্জই চালপীবাত বহি বেৰৰ ফালে মূকৈ এমলামান ছানাৰ বড় লৈ তপতে তপত চাকি চাইছে ।

ৰামকালীয়ে ক'লে, “ককাইদেউ, মই এতিয়াই এবাৰ ওলাই যাম, তুমি নিমন্ত্ৰিত আলহীসকলৰ বাতে কোনো অমৰ্ষাদা নহ'ব চাবা ।”

“ম—মই ।” কুঞ্জৰ ডিঙিত মিঠায়ে সোপা মাৰি ধৰিলে ।

“ও”, তুমি । নহ'লেনো কেলেই ? তুমি ডাঙৰ ।”

ও, ৰামকালী ওলাবই লাগিব । মাছমৰীয়াহঁতৰ ঘৰে ঘৰে ক'বগৈ লাগিব, পুখুৰীত আৰু এবাৰ জাল পেলাব লাগিব । ঘৰত ভোজ পাতিছে, সন্দেহ কৰিবলগীয়া একো নাই ।

ভাবিব, মাছৰ নাটনি'হ হৈছে ।

পিছে ৰামকালীয়ে অনুভব কৰিছে, এয়া নিবৰ্থক প্ৰচেষ্টা । * শীশুৰীৰ নাতি-বোবাৰীয়েক অকল নিজে ডুবি মৰা নাই ।

সংসাৰখনকো ডুবালে ।

এই সংসাৰত তেনেহ'লে ৰামকালীয়ে এইবাৰ কাৰোবাৰ নিদেহৰ ওপৰত নিভ'ৰ কৰিব নেকি ? তেওঁ নিজৰ ওপৰত আস্থা হেৰুৱাই পেলাইছে নেকি ? নহ'লে যিজনী নগণ্য প্ৰাণীক ‘প্ৰাণীমাত্ৰ’ ভাবি তাইৰ ওপৰত বিৰক্ত হৈছিল—তাইৰ ধৃষ্টতাৰ পৰিমাণ দেখি তাইলৈ অন্য দৃষ্টিৰে চাইছে কিয় ? তাইৰো কিবাৰিবি ন্যায্য প্ৰাপ্য আছিল বুলি ভাবিছে কিয় তেওঁ ?

সেয়েহে ৰামকালীয়ে উপদেষ্টাৰ প্ৰয়োজন অনুভব কৰিছে ।

“হেৰ বোপাইহঁত, অলপ খবকৈ খোজ ল, তাগিদ আছে।”

পালকিৰ ভিতৰৰপৰা মূখ উলিয়াই ৰামকালীয়ে আৰু এবাৰ তাগাদা দিলে। মধ্যাহ্নৰ ভিতৰত গৈ পাব নোৱাৰিলে বিদ্যাৰত্ন ডাঙৰীয়াৰ সৈতে সাক্ষাৎ নহ'ব। প্ৰাতঃসন্ধ্যা সমাপন কৰি বিদ্যাৰত্ন ডাঙৰীয়া গংগাস্নানলৈ ওলাই যায়, ষিডোখৰ ঠাই বিদ্যাৰত্নৰ আবাসস্থানৰপৰা অন্ততঃপক্ষে তিনি ক্ৰোশ দূৰত। যাতায়াতত এই ছয় ক্ৰোশ বাটকুৰি বাই নিত্যস্নানপৰ্ব সমাধা কৰি তেওঁ গৃহ-বিগ্ৰহৰ ভোগ দিবলৈ পুনৰ বিগ্ৰহ-গৃহলৈ সোমায়গৈ। তাৰ পাছত প্ৰসাদগ্ৰহণ, তাৰ পাছত আকৌ কিছু সময়ৰ বিশ্রাম। এই মধ্যাহ্নৰ সময়ছোৱাত তেওঁ কাৰো সৈতে সাক্ষাৎ নকৰে। গতিকে তেওঁক লগ পাবলৈ হ'লে সেই গংগাস্নান সমাপন কৰাৰ পাছ মূহুৰ্ত্তত নাইবা অপৰাহুত।

কিন্তু ৰামকালীয়ে অপৰাহুলৈকে বৈ থাকিব নোৱাৰে—প্ৰয়োজন অতি জৰুৰী। জীৱনত যোতয়াই কোনো আউললগা সমস্যাৰ সমাধানৰ জৰুৰী প্ৰয়োজন উপস্থিত হয়, ৰামকালী তেতিয়াই বিদ্যাৰত্নৰ হাউলিল আছে। অবশ্যে তেনেকুৱা প্ৰয়োজন জীৱনতো কাচংহে দেখা দিয়ে।

সেই তেতিয়া এবাৰ প্ৰয়োজন উপস্থিত হৈছিল নিবাৰণ চৌধুৰীৰ মাকৰ গংগাযাত্ৰাৰ কথাত। তেওঁৰেই বছৰীয়া বঢ়ুটীয়ে সম্ভাৱে গংগাযাত্ৰা কৰি ল, আৰু যাত্ৰাৰ নিৰ্দেশ দিছিল ৰামকালীয়েই। কিন্তু বঢ়ুটীয়ে যেন ৰামকালীৰ বিদ্যাবুদ্ধিক উপলব্ধি কৰি পাঁচ দিন ধৰি গংগাতীৰৰ বায়ু সেৱন কৰি পুনৰ তজবজীয়া হৈ উঠিল।

তাৰ পাছত বঢ়ুটীয়ে আবদাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে, ‘মোক তহঁতে ঘৰলৈ লৈ ব'ল’। দেহাত শক্তি আছে, বয়সৰ ভাৰত মন অবুদ্ধ হৈছে। নিবাৰণ চৌধুৰী ৰামকালীৰ কাষ চাপিল, “কওক কি বিহিত?”

তেতিয়া ৰামকালী চিন্তাত পৰিছিল।

গংগাযাত্ৰী মৃতকক পুনৰ ঘৰলৈ ওভোতাই লৈ গ'লে সংসাৰৰ মহা অমংগল, ঘৰত তো সদ্যহতে সন্মুখৰাই নোৱাৰি। বৰ বোঁছ টেকীয়াল বা গোহালিত নি থ'ব পাৰি। কিন্তু নিবাৰণ চৌধুৰীৰ মানাভাৱলৈ চাই বজ্জা গৈছিল যে তেওঁ সেইখিনি কৰিবলৈকো ইচ্ছুক নহয়। তেওঁ ল'ৰা-ছোৱালী লৈ ঘৰ কৰে, সংসাৰখনৰ ইমান ডাঙৰ অমংগল মাতি আনিবলৈ সাহস

গোটাৰ পৰা নাই। সেয়েহে, তেওঁ বাৰে বাৰে কবিৰাজ মহাশয়ৰপৰা বিধি-বিধান ল'ব খুজিছিল।

তেনেতে ৰামকালী বিদ্যাৰত্নৰ কাষ চাপিছিল। আহি প্ৰশ্ন কৰিছিল, “বিদ্যাৰত্ন ডাঙৰীয়া, কণক—শাস্ত্ৰ ডাঙৰ নে মাতৃমৰ্য্যাদা ডাঙৰ?”

আজি আন এটা প্ৰশ্নৰ সমাধান বিচাৰি কাষ চাপিবগৈ। অৱশ্যে সদাহতে বিজুলীগতিৰে গৈ পোৱাৰহে প্ৰশ্ন। মাজত এখন গাঁও পাৰ হৈ তেহে দেবীপুৰ। বিদ্যাৰত্নৰ গাঁও।

দোলাৰপৰা আৰু এবাৰলৈ মূৰ উলিয়াই দুলীয়াহঁতক ঢাংগদ দিবলৈ গৈ বৈ দিলে ৰামকালী, থাকক, ইমান বিচলিত হোৱাৰ আবশ্যক নাই, সিহঁতে ঠিকেই গৈ পাবগৈ।

ৰামকালীয়ে বিচলিত হোৱাটো ঘৃণা কৰে। তথাপি, অস্বীকাৰ কৰি লাভ নাই, ভিতৰি ভিতৰি আজি তেওঁ অলপ বিচলিত। ৰামকালী কোনোবা-খিনিত পৰাজিত হৈছে যেন, সেই পৰাজয়ৰ সন্মুখ অপমানৰ জ্বালা-মন্ত্ৰণাই তেওঁক দহিছে।

কিন্তু ৰামকালীৰ মাজত এই পৰাজয়ৰ গ্লানি কিয়? সংসাৰৰ এজনী বুদ্ধিমুখী ছোৱালীয়ে যদি কিবা অঘটন ঘটায়, তাত নো ৰামকালী পৰাজিত হ'ব কিয়?

ঘোঁৰাত উঠি অহা হৈছে তেনে ইমানপৰে পালেগৈ হৈছে তেনে, কিন্তু কোনোবা বয়োজ্যেষ্ঠ অথবা গুৰুস্থানীয়াৰ আগতে পৰাপক্ষত ৰামকালী ঘোঁৰাত নুঠে। সেয়েহে দোলাত ওলাইছে। ওলাই আহিছে মনে মনে। মাছমৰীয়াহঁতৰ জাল পেলোৱাৰ সামান্য তদাৰক কৰিয়েই। অলপ বেছি মাছ ধৰা পৰে যদি, পৰক। খাদ্যবস্তু কোঁতষাও বেছি নহয়। মাছমৰীয়াহঁতে এতিয়া যেনেদৰে কাম কৰি আছে কৰি থাকক, ৰামকালীৰ অনুপস্থিতিৰ গম নোপোৱাই ভাল। গম পালেই কামত গাফিলতি কৰিব। কাৰোবাৰ ওপৰত ভৰসা কৰিব পাৰি জানো?

খুড়াডেউ আছে—সৰু খুড়া। কিন্তু তেওঁক কিবা কাম-বনৰ দায়িত্ব দিলেও বিপদ। কিয়নো তেওঁৰ মতে ডকা-হকা ডাৰি-হুকি চিঞৰ-বাখৰ আৰু সকলোকে নিৰ্বিচাৰে হুঁমুউৱাটোৱেই পুৰুষৰ প্ৰধান গুণ। আৰু বয়সস্থ হ'লেও তেওঁৰ পোৰুষৰ পৰিমাণ যে তিলমানে কম নাই, সেই কথাৰ প্ৰমাণ দাখিল কৰিবলৈকো তেওঁ সদা-তৎপৰ। সেয়েহে তেওঁক কতকৈ ভাৰ দিয়াৰ অৰ্থই হ'ল বিপদ মাতি অনা।

আৰু কুঞ্জ? কুঞ্জৰ কথা কোৱাৰো অযোগ্য। মিঠাই-ঘৰৰ এচুকত হাতেমুখে বস সনা এম্বোকাৰা ছানাৰ বডেৰে কুঞ্জৰ তেতিয়াৰ চেহাৰা চকুৰ

আগত ভাহি উঠিল। তেতিয়া বামকালীৰ মন বিৰক্তিতে ভৰি পৰিছিল, এতিয়া হঠাৎ মৰমসনা অননুপাৰে মনটো সেমেকি উঠিল।

যিজন মানুহে নিজ পুত্ৰৰ বিয়াৰ ভোজৰ মিঠাই লুকাই-চুৰকৈ খায়, তেওঁৰ ওপৰত অননুপাৰ বাহিৰে আৰু নো কি ভাব বিকশিত হ'ব? ইহঁতৰ ওপৰত বাৰু খং কৰিব পাৰিনে?

আচৰিত কথা, বাসুদেও একেবাৰে তাৰ বাপেকৰ দৰেই অপদাৰ্থ। জঁৱিয়াতলৈ চালে আশাৰ পোহৰ চকুত নপৰে। কিন্তু তাৰ বাবে বামকালীৰ মনত হতাশাও নাই—তেওঁ আপোন শক্তিত বিশ্বাসী, আপোন কেন্দ্ৰত অটুট অবিচল।

সিহঁতৰ কথা বামকালীয়ে তেওঁৰ চিন্তাৰ জগতত ঠাই নিদিয়ৈ, কিন্তু সত্যিহে তেওঁক মাজে মাজে চিন্তাৰ চাকনৈষাত পেলায়। কেবল সেই এখন ভয়ংকৰ সবল মুখৰপৰা উচ্চাৰিত ভয়ংকৰ জটিল প্ৰশ্নবোৰেই যে বামকালীক চিন্তিত কৰি তোলে তেনে নহয়, চিন্তিত কৰি তোলে সত্যৱতীৰ জঁৱিয়ায় সম্পৰ্কেও। সংসাৰখনে সত্যবতীক বদৰ্জি পাবনে?

বামকালী দোলাৰপৰা নামিল।

নামিলে বিদ্যাৰত্নৰ মাটীৰ কুটীৰৰপৰা অলপ আতৰত। সেয়েই সভ্যতা, সেয়েই গুৰুজনৰ সম্ভ্ৰম ৰক্ষা। গুৰুজনৰ চকুৰ আগতে গাড়ি দোলা আদিৰপৰা নমাটো অৰিনয়।

মাটিৰ ঘৰ দালান বাৰাণ্ডা, বাৰাণ্ডাৰ তলৰ চোতালত অঁকা চিত্ৰৰ দৰে জেওৰাৰে আগুৰা সবুজ ফুলানি। বিদ্যাৰত্নই নিজ হাতে কৰা ফুলানি, নিজ হাতে দিয়া জেওৰাৰ বেৰা। টগৰ দোপাটী নাৰ্জি মাল্লিকা বস্ত্ৰজবা কৰবী গধূলি-গোপাল,—বিধে বিধে গছ, গোটেই বছৰটোবেই ফুলেৰে জাতিস্কাৰ। তাৰোপৰি, বেৰাৰ কাষতে তুলসীৰ জোপা। গংগাশ্ৰানৰ পাছত পূজাৰ আগতে এবাৰকৈ গছ-গছনিবিলাকৰ তদাৰকি কৰাটো বিদ্যাৰত্নৰ অভ্যাস। ভৰিত খৰম, পিচ্ছনত নিজ হাতে কটা সুতাৰ চুৰিয়া আৰু চেলেং—পিতলৰ স্বাৰাত পানী লৈ গছ-গছনিবিলাকৰ গুৰিত পানী দি আছিল বিদ্যাৰত্নই। ব'দত বামকালীৰ ছায়া পৰাৰ লগে লগে তেওঁ মূৰ দাঙি চালে।

বিদ্যাৰত্নই হৰমুৰকৈ সম্ভাষণ নকৰিলে, হঠাৎ আবিৰ্ভূত হোৱাৰ কাৰণে বিস্ময় প্ৰকাশো নকৰিলে, বামকালীৰ প্ৰণাম শেষ হ'লত তেওঁৰ মূৰত হাত দি মাথোঁ ক'লে:

“আহাঁ, দীৰ্ঘায়ু হোৱাঁ।”

শান্ত সৌম্য মুখ, মিঠা বৰণীয়া চুটি-চাপৰ চেহাৰা, মূৰৰ চুলিকোচা

ধকধককৰে বগা, কি তু আটিল মূখত বলিবেথাৰ আভাস মাথোনো নাই। সহজে বিশ্বাস কৰা টান—বিদ্যাবত্ন ডাঙৰীয়াৰ বয়সে আশীৰ ডেওনা ছুইছেগৈ। জকমকীয়া সদুসংজ্ঞিত দাঁত দুপাৰিৰ শুল্ল হাঁহিখিনিযেও বিশ্বাস কৰাত বাধা জন্মায়।

বাৰাণ্ডাৰ ওপৰত দুই-তিনিখন চালপীৰা, কাষতে ভেটিৰ ওপৰত ঘটিত পানী। ভাৰি দুই বাৰাণ্ডালৈ উঠি আহি চালপীৰা এখনত বহিল ৰামকালী, বিনম্ৰ হাঁহিৰে ক'লে :

“আপোনাৰ আঁহকৰ বেলা হ'লেই যেন পাওঁ।”

“হয়, হ'ল।” বিদ্যাবত্নেই প্ৰশ্নৰ হাঁহি মাৰি ক'লে, “কিবা ক'বা নেকি—যদিহে ক'বলগীয়া আছে।”

ক'বলগীয়া নিশ্চয়ই আছে নহ'লে এই সময়ত ব্যস্ত হৈ আহিব কিয় ?

ৰামকালীয়ে আৰু পাতান নেমেলি, মূৰ দাঙি পোনেই পৰিষ্কাৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “পণ্ডিত মহাশয় আজি আকৌ এটি প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি আপোনাৰ হাঁউলিত ভাৰি দিছে হ। কওক মানুহ ডাঙৰ নে বংশমৰ্যাদাৰ অহংকাৰ ডাঙৰ ?”

ঠিক এই একেটা সময়তে এজনী সৰু ছোৱালীয়ে সেই একে ধৰণৰ এটা প্ৰশ্ন কৰিছিল অন কাৰোবাক নহয়, নিজৰ মনকে : ‘বাৰু এই কথাও কওঁ—মানুহেই ডাঙৰ নে তোমালোকৰ খং-ৰাগেই ডাঙৰ হ'ল।’

কি আচৰিত, সনে আচৰিত কথা। দেখেদেখকৈ এজনী মানুহ নোহোৱা হ'ল তেও গৃহণীহে সত্যক ৰঙা চকু দেখুৱাইছে, “খবৰ্দাৰ। একেবাৰে মূখ নেমেলি ক'বলগীয়া কোনও, যদি কাৰোবাৰ কাণত পৰে তহঁতৰ আটাইকে খেতালি পেলায়।”

বেছ, ভাল কথা, তোমালে কৰ জিহেই বজায় থাকক, তোমালোকে খঙতে পেট কাটি শূৰ্কাতিত ছাহ নিওৱা বাৰু।

সিফালে বদ্যাবত্নেই ৰামকালীক কৈছিল, “কাল-সমুদ্ৰৰ মাজত এজন মানুহৰ জীৱন-মৰণ সদুখ দুখৰ কোনো অৰ্থ নাই ৰামকালী, সাগৰত বদবদ সদৃশ। কলত্যাগিনী বোৱাৰীৰ বিচাৰ লোৱাৰ আৱশ্যক নাই।”

“কিন্তু সমাজৰ আগত কিবা এটা কৈফিয়ৎ দিব লাগিব তো।”

“ষট্টো সত্য তাক সাহসৰে সৈতে ক'বা। সত্যক পপটকৈ ক'ব পাৰিব লাগিব। সেয়েই ধৰ্ম। সেই বিপদগামিনীক তুমি তো আৰু গৃহত ঠাই নিদিবা। ভাৰি লোৱা, তাইৰ মৃত্যু ঘটিছে।”

“কিন্তু পণ্ডিত মহাশয়, মই এইটো কথা ভাবিবই পৰা নাই যে—মোৰ ঘৰৰ কথা লৈ অন্যে আলোচনা কৰিব।”

“ৰামকালী, তোমাৰ শৰীৰত এটা দৃষ্টব্যাদ হোবা অসম্ভৱ নহয়, যদি
হয়েই, কি কৰিবা ? বিধাতাৰ বিধান মানি ল'বই লাগিব। তদুপৰি,
এনেহেঁ কৰিবা এটা ঘটনাৰ প্ৰয়োজনো আছিল কিজানি। হয়তো তোমাৰ
ভিতৰত কোনোবাখিনি অলপ অহমিকাত সৃষ্টি হৈছিল—”

“অহমিকা। পণ্ডিত মহাশয়, ‘অহম’ মানে—‘মই’ৰ প্ৰতি মৰ্যাদা
থকাটো জানো ভুল ? অন্যায় ?”

“এইটোবেই বৰ আউলীয়া অবস্থা ৰামকালী, আত্মমৰ্যাদাবোধ আৰু
অহমিকাবোধ—এই দুটা দেখাত য'জা ভাই-ককাইৰ দৰে, প্ৰায় একেই সন্ধ্যা
আত্মবিচাৰৰ দ্বাৰা ইহঁতৰ পাৰ্থক্য বৃদ্ধিৰ পাৰি। তদুপৰি তুমি হ'লা
ব্ৰাহ্মণ। ৰজোগুণ তোমাৰ কাৰণে নহয়। কিন্তু আজি তোমাৰ চিন্তা
চম্পল, তুমি এতিয়া সৰল ব্যস্তও, এতেকে এইবোৰ আলোচনা আজি
বাদ দিয়া।”

ৰামকালীয়ে কেই মূহূৰ্তমান তলমূৰ হৈ মাটিলৈ চাই চাই কিবা যেন
ভাবিলে। তাৰ পাছত হঠাৎ মূৰ দাঙি ৰাজস্ব কঠৰে ক'লে, “উত্তম,
আপোনাৰ নিৰ্দেশ মূৰ পাতি ল'লোঁ।”

বিদ্যাবত্নৰ পদধূলি লৈ ওলাই আহি ৰামকালী দোলাত উঠিল।
ওভেঁততে দুলালীয়াহঁতক তাগিদ দিয়াৰ কথা আৰু মনলৈ নাহিল। বিদ্যাবত্নৰ
এটা কথাই তেওঁৰ বিশেষকৈ জোকাৰি গৈছে। বিদ্যাবত্নই ক'লে, “তুমি
ব্ৰাহ্মণ, ৰজোগুণ তোমাৰ বাবে নহয়।”

কিন্তু সেই কথা সঁচা জানো ?

ব্ৰাহ্মণৰ গাত তেজ নাথাকিব ?

থাকিব কেবল ৰজোগুণ-বিহীন স্তিমিত শাস্তি ?

উভতি আহি দেখা পালে লোকে লোকাৰণ্য তেওঁৰ গৃহ। নিৰ্মম্প্ৰভ
সকলৰ প্ৰায় আটোয়েই আহিছে। ভোজৰ উপকৰণো প্ৰস্তুত। কেৱল
ৰামকালীৰ অন্তৰ্গত হেতুকে পাত পাৰি খাবলৈ দিয়াৰ ব্যৱস্থাহে
ঠিকমতে হৈ উঠা নাই, সকলোৱে মিলি অনাবশ্যক হৈ উঠি কৰি আছে।

এনে এক ভৰপক সময়তে দুৰৱপৰা পৰিচিত দোলাৰ, দুলালীয়াসকলৰ
হুমহূমনিৰ শব্দ ভাহি আহিল। সকলো অধীৰ হৈ উঠিল—‘আহি গ'ল
আহি গ'ল’ বুলি চিঞৰ ধৰিলে। সকলোৱেই ভাবিছিল যে কোনোবা
ৰোগীৰ জীৱন-মৰণৰ সংবাদ পাই ৰামকালী কৰিবাঞ্জে বাধ্যত পৰি এনে
সময়ত ওলাই যাবলগীয়া হৈছে। কুজলৈ সেই কথা কৈ থৈছিল।

ভিতৰ-মহলত তিৰোতাসকলৰ মাজত শংকৰী সম্পৰ্কে ব্দ ব্দ বা বা
আবন্দ হৈ গৈছিল। কিন্তু বাহিৰ মহল সম্পৰ্কে নিশ্চিত।

ৰামকালী দোলাৰপৰা নামি অহাৰ লগে লগেই বয়োজ্যেষ্ঠ অতিথি-
অভ্যাগতসকল হ্ৰদমূৰবকৈ আগুৱাই আহিল, “বেমাৰ কাৰ ৰামকালী— !
কোনখন গাঁৱত ? কোনোবা এজনে বোলে দেবীপুৰৰ ফালে দোলা গৈ থকা
দেখা পাইছিল, তাতেই কাৰোবাৰ—”

“নহয়, কাৰোবাৰ বেমাৰৰ সম্বাদ পাই মই যোৱা নাছিলোঁ—”
ৰামকালীয়ে এবাৰ মানুহেৰে ঠাহ খাই পৰা আঠচুকীয়া ঘৰটোৰ সকলোতে
চকু ফুৰাই চাই ল’লে, তাৰ পাছত অলপমান বৈ ক’লে, “মই অন্য প্ৰয়োজনত
ওলাই গৈছিলোঁ, সেই প্ৰয়োজনৰ কথা আপোনাসবক ক’ম। যদিও
আপোনাসৰ এতিয়াও অভ্যস্ত আৰু ক্ষুধাত, মোৰ এই কথা শুনাৰ পাছত
আপোনাসৰ মনোভাব কেনেকুৱা হ’ব তাকো যদিও ভাবিব পৰা নাই,
তথাপি আহাৰাদিৰ আগতেই কথাৰ ব্যস্ত কৰা উচিত বুলি ভাবিছোঁ মই।
আপোনাসবে মোক ক’বলৈ অনুমতি দিয়ক।”

“ নিতাল মৰা নিৰ্মিত্তসকলৰ মাজত ৰামকালীৰ গহীন-গম্ভীৰ মাত
গমগমাই উঠিল। এক অজান আশংকাৰে বহুতৰে বুকু ধপধপাবলৈ ধৰিলে।

কুণ্ণ হঠাৎ পিছ হুঁহকিবলৈ গৈ ধূলিৰ ওপৰতে বহি পৰিল। ৰাসু
আছিল মানুহৰ জন্মটোৰ পিছফালে, সি অবাৰ দৃষ্টিৰে খুঁড়াকৰ বঙা হৈ
পৰা গোৰবৰ্ণ মূখখনলৈ চাই থাকিল। নিৰ্মিত্তসকলো হতবাক, কি হ’ল
কোনেও নাজানে, ধাৰণাও কৰিব নোৱাৰে। আহাৰ্য্য বস্তুত কোনো অনাচাৰ
স্পৰ্শদোষ ঘটিছে নে ? কিন্তু তাকো ন-দি ক’ব নোৱাৰি। ৰামকালীৰ
হঠাৎ ওলাই যোৱাৰ প্ৰশ্নটোকো উলাই কৰিব নোৱাৰি।

তেনেহ’লে—হঠাৎ ৰামকালীৰ কোনোবা গিৰ্ণাতিৰ মৃত্যু হ’লনেকি ?
এই বিবৰাট ভোজৰ অন্ত অশোচাম হ’ল ? সেই সংবাদ পায়েই ৰামকালী ।
কিন্তু ৰামকালী ইমানেই অবাচীননে যে এই ভয়ংকৰ মূহুৰ্ত্ততে সেই তথ্য
প্ৰকাশ কৰিব তেওঁ ? মৃত্যু সংবাদ কাণেৰে নুশুনিলে অশোচ নহয়, তেওঁ
নিজে আঁতৰ হৈ থাকোহেঁতেন এই অন্ত অশোচাম নহ’লহেঁতেন। কথাত
বোলে—এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত ঘৰৰ বাহী শ ক’থাৰে ঢাকিচুকি থৈও মানুহে দিন-
উদ্ধাৰ কৰে। তেন্তে ? ৰামকালীয়ে যে তেওঁৰ বক্তব্য জ্ঞাপনাৰ্থে
সমজুৱাৰপৰা অনুমতি খুঁজিছিল, সেই কথালৈ কোনোও আৰু মনেই
নকৰিলে। ৰামকালীয়ে আকৌ সোঁৱৰাই দিলে।

“তেনেহ’লে—আপোনাসবে মোক অনুমতি দিলে।”

“হয় হয়, নিশ্চয় নিশ্চয়। তোমাৰ যি ক’বলগা আছে কোৱাঁ।”

“তেনেহ’লে শুনক—কালি ৰাতি মোৰ পৰিয়ালভুক্ত এজনী বিধবা
বোৱাৰীয়ে গৃহত্যাগ কৰিলে।”

কি ! কি ! কি !

হঠাৎ ভয়ংকৰ ধুমুহা উঠিল। বৰদৈচিলাৰ উথল-পাথল ধুমুহা নহয়, ঘেনিবা এক আদিম অৰণ্যৰ বৃক্ষস্বাস গুৰুৰি-গুৰুৰি উঠিল। সেই স্বাস মাথোঁ সমবেত কণ্ঠৰ সেই আহত বিস্ময়ৰ প্ৰচণ্ড ধ্বনি।

ৰামকালীয়ে অভুক্ত ক্ষুধাতৰ্ নিমন্ত্ৰিত অতিথিসকলৰ বাবে ইমান সময় ধৰি এই বজ্জকল্প অস্ত্ৰপাটহে ধৰাইছিল নেকি ?

প্ৰচণ্ড ধুমুহাৰ ধ্বনিৰে ৰামকালীৰ কথাৰ শেষে অংশ তল পৰিছিল, আকৌ এবাৰ সেই স্বৰ গুমগুমাই উঠিল।

“এতিয়া—এই অপৰাধত আপোনাসৰে মোক ত্যাগ কৰে নে কি, সেই কথা আপোনাসৰেই স্থিৰ কৰক।”

ৰামকালীয়ে স্নেহ বক্তৃতামণ্ডত থিয় হৈ বক্তৃতাহে দিবলৈ ধৰিছে, এনেহে ধীৰ-স্থিৰ সমন্বত সেই মূৰ্তি।

এওঁক ত্যাগ।

সম্ভব জানো ?

কিন্তু অসম্ভবেইবা কিয় ?

সমাজ বোলা কথা।

নিবাৰণ চৌধুৰীৰ মোমায়েক গাঠিল্লু বিপিন লাহিড়ীয়ে এখন চালপীৰা টানি আনি তাৰ ওপৰত থিয় হৈ দাঁত বৰাচ ক’লে, “তিয়াক কৰা-নকৰাৰ কথা নহয়, ভবিষ্যতত যি বিচাৰ হয় হ’ব। কিন্তু বৰ্তমানে আজি আমি আৰু ইয়াত থোবা-পাতত তো বাহব নোৱাৰো, ৰামকালী।”

ৰামকালীয়ে হাতযোৰ কৰি গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “মই অনুৰোধ কৰি কাকো কট দিবলৈ নিবিচাৰোঁ, পিছে মই ইয়াকে কৈ থওঁ, মই সেই মতিভ্ৰষ্টা ছোবালীজনীক মৃত বুলিয়েই গণ্য কৰিম। মানুহৰ সমাজৰ পৰা তাইৰ মৃত্যু হ’ল। আহাৰাদিৰ পূৰ্বতে এই কথা নিবেদন কৰিবলগা হোবাত মই অতিশয় দুখ পাইছোঁ, কিন্তু মোৰ বিবেকৰ ওচৰত এয়েই কৰ্তব্য বুলি ভাবিলোঁ।”

বিপিন লাহিড়ীয়ে মনতে দুখ ভেঙুচাই ক’লে : এ—এঃ। কওঁইবা বুলি ভাবিলোঁ। আমাৰ যুধিষ্ঠিৰ আহিল এওঁ। ভোজৰ থোবা পণ্ড কৰি ভালৰি বোলাবলৈ আহিছ। ভালে পায় ভালক জাবৰে পায় খালক, তয়ো খালতে পৰিবি চাবি।

বিপিন লাহিড়ীৰ দঢ়কঢ় চলচলীয়া হৈ আহিছিল। তথাপি তেওঁ ধৈৰ্য্যৰে ক’লে :

“মোৰ ধাৰণা ৰামকালী, সম্বাদটো এতিয়া গোপন কৰি ৰখাটোহে উচিত আছিল তোমাৰ।”

“কথাটো ময়ো নভবাকৈ থকা নাছিলোঁ।” ৰামকালীয়ে আকৌ এবাৰ সকলোটিৰ ফালে চকু ফুৰাই লৈ ক’লে, “কিন্তু পাছত মই মন বাস্ত্বলোঁ। ভাবি ভাবি স্থিৰ কৰিলোঁ, সকলো কথা শুন, ইমান ডাঙৰ কলংক সন্মুখ
এদি আপোনাসবে মোক ত্যাগ নকৰে, তেনেহ’লে তাক পৰম ভাগ্য বুলি
মনিম। আৰু যদি ত্যাগ কৰেই, সেই শাস্তি মূৰ পাতি ল’ম।”

এইবেলি আৰু ধুমুহা নুঠিল, উঠিল গুনগুননিহে।

সেই ধনি ক্ৰমাত স্পষ্ট হৈ উঠিল।

“সঁচা ক’বলৈ হ’লে—এই কথাত তোমাৰনো আৰু কিহৰ খিলংকাৰ?”

“নাথাকিব কিয়, আছে। মোৰ অন্তঃপদৰ যথাযোগ্যমতে ৰক্ষা কৰাৰ
ক্ষমতাসেই মোৰ খিলংকাৰ, মোৰেই অপৰাধ। মাজনা ভিক্ষা মই
নকৰোঁ, এই অপৰাধৰ মাজনা নাই, কেৱল মোৰ প্ৰতি থকা আপোনাসৰ
ৰম-চেনেহৰ বাবে হাতযোৰ কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ, আপোনাসবে পাছত
মাক যি শাস্তি দিমে মূৰ পাতি ল’ম, আজি আপোনাসৰে দয়া কৰি আহাৰ
গ্ৰহণ কৰক।”

আকৌ এবাৰ ধুমুহাই গৰজি উঠিল।

অসন্তোষৰ ?

নে উলাহৰ ?

বোধ হয় উলাহৰেই।

চালপীৰাৰ ওপৰত থিয় হৈ থকা গাঠিল বিপিন লাহিড়ীৰ মাত শুন
গ’ল :

“বাৰু, আজিলৈ তোমাৰ অনুরোধ ৰক্ষা কৰটোৱেই আমি থিৰাং
কৰিলোঁ।”

ৰামকালী লাহে লাহে তাৰপৰা আঁতৰি গ’ল।

মূৰ দাঁঙিয়েই আঁতৰি গ’ল।

ৰাতিপুৱা নেড়ুৱে সদাৰ নাম-ফাল জোঁটাৰ লগা হয়। পূব-চোতালৰ ব'দ মধুৰিআম জোপাৰ ঠিক তললৈ নপৰালৈকে নেড়ুৱে সেই দূৰত্ব কমিটি কৰি থাকিবই লাগিব, তাক এই নিৰ্দেশ দি থোৱা হৈছে। ঋতুভেদে সীমাৰ অলপ সাল-সলনি-হয়, এতিয়াৰ সীমা এই মধুৰিআমৰ তল।

অবশ্যে তাক আন এটা নিৰ্দেশো দি থোৱা হৈছে।

সেই নিৰ্দেশ হ'ল—তালপাতবিলাক আৰু দোবাত-কলম লৈ বহোঁতে আৰু আখৰ লিখাৰ 'অভ্যাস' কৰাৰ অন্তত সেইবোৰ সামৰি-সুতৰি থানখিত লগাই থওঁতে আই সৰস্বতীক ভক্তিযুদ্ধ মনেৰে প্ৰণাম কৰিব লাগিব। প্ৰণাম-মন্ত্ৰৰ সৈতে প্ৰাৰ্থনা-মন্ত্ৰও যুদ্ধ কৰা হৈছে।

দেবীৰ প্ৰসন্নতা লাভৰ উপায় স্বৰূপে বিদ্যাৰ অনুশীলনতকৈ শতব-শতদ্বি প্ৰণাম-প্ৰাৰ্থনাতহে নেড়ুৱৰ আস্থা অধিক। এতেকে, 'শব্দবোধ'ৰ পাতবোৰ যথাসম্ভৱ খবতকীয়াকৈ জপাই থৈ নিশৰদ শতদ্বিততে অধিক সময় কটাইছিল। চকু মূদিও বেঁকা চাৰিনিৰ কোণলেৰে মধুৰিআম জোপালৈ দৃষ্টি নিবন্ধ, বাখি পৰম ভক্তিভবে তালপাতখিনি কপালত লগাই মন্ত্ৰোচ্চাৰণ কৰিছিল :

ঐ ঐ দেৱী শূদ্ৰবৰ্ণে,
বতঃশোভিত কুণ্ডলকৰ্ণে।
কণ্ঠে লিখিত গজমাত হাবে,
দেৱী সৰস্বতী বৰ দিয়া মোৰে।
লাগ্ লাগ্ বাণী কণ্ঠে লাগ্—
যাৱজ্জীৱন তাৱৎ থাক,
দৃষ্টা সৰস্বতী দূৰ হৈ য'ক।
মই থাকোঁ গুৰুৰ বশ,
শ্ৰিত্বদূৰন পূৰ্ণ মোৰ বশ।

দেৱী-শত্ৰুৰ সম্মত নেড়ুৱে কিন্তু ভাবি আছিল দেৱৰ কথা। সূৰ্যদেৱ। আচৰিত কথা! এই নিষ্ঠুৰ সূৰ্যদেৱতাক ইমান আন্তৰিকতাৰে মোমাই বুলি মাতিলেও ভাগিনলৈ তেওঁৰ এধানমান মৰমো নেদেখে নেড়ুৱে। মধুৰিআম জোপাৰ তললৈ আহিবলৈ তেওঁৰ যেন কোনো গৰজেই পৰা নাই। অকল তেওঁ অলপ কপাদৃষ্টিপাত কৰিলেই, কৰা মাৱেই, আজিৰ

দিনটোৰ বাবে জীয়াতু ভুঞ্জাবপৰা নেড়ুৱে মন্থিত পান্ন। বাবে বাবে উৰাই-
ধুৰাই একেটা স্তৱ-স্তৱীতকনো কিমান সময় ধৰি আওৰাই থাকিব পাৰি ?

তথাপি নেড়ুৱে কপালৰপৰা কলম-তালপাতাৰ্শনি নলবান, লগাই
ধৰিলেই থাকে, যেন এইমাত্ৰ লগাইছেহে এনেকুৱা ভংগীৰে।

“খু—ব বিদ্যা আজিৰ্ছ দেখিছোঁ। আ হা হা—ল’ৰাটোৰ কেনে যে
ভমলা-ভকতি।” সত্যবতীৰ লাওপাত-কচুপাত মন্থখন বাজি উঠিল।

নেড়ুৰ বুকুৰ ভিতৰখন ক’পি উঠে।

উস্। এই মিহে ছোৱালী। আৰু কিযে জেৰা কৰিব পাৰে।
তথাপি নেড়ুৱে সত্যৰ কথাত অলপো বিচালিত হোৱাৰ লক্ষণ প্ৰকাশ নকৰি
একেদৰেই চকু মূৰ্দি মন্ত্ৰ আওৰায়েই থাকিল।

সত্যৱতীয়ে খিলখিলাই হাঁহ নেড়ুক ঠেলা এটা মাৰি ক’লে, “এতিয়াষে
আক’ চকু জপাইছ ? ইমানপৰ কি কৰি আছিলি ? হে’ হে’—বাচ’চা। খালী
চকু টিপুটিপনি আৰু মধুৰিআমৰ তললৈ চাৱনি, নহয় ?”

“আ—ঃ সত্য।” নেড়ুৱে এইবাৰ তালপাত কলম আদি কপালৰপৰা
নমাই সমতনে চালপীৰাখনৰ ওপৰত থৈ আৰ্মানলগা মাতেৰে ক’লে, “সেৱা
কৰাৰ সময়ত গ’ডগোল কৰিছ কৈলেই ?”

“সেৱা-পূজা তই পুৱাবেপৰাই দেখোন কৰি আছ। এপৰ বেলা হ’ল,
সেই ভৌতপ্ৰাৰেপৰাই সেৱা-পূজা চলি আছে, মই যেন দেখা নাই।”

“ঈ ইঃ। দেখিছ তই।” নেড়ুৱে চোতাললৈ চাই পঠিষালে। ইমান
পৰেহে মোমাই সদস্যদেৱ সদস্য হোৱা যেন লাগিল, মোমায়ে মধুৰিআম
জোপাৰ ঠিক তললৈ ক’পাকটাক্ষ কৰা যেন পালে। গতিকে তাৰ বুকুত
বল পোৱা যেন পালে। সি বুকুভাঙি ক’লে, “ছেঃ, সেই ভৌতপ্ৰাৰেপৰা
কিমান নাম-ফলি জোঁটোলোঁ।”

“ক’তা, চাওঁচোন চাওঁ।” এই বুলি কৈয়েই সত্যই তাইৰ হাতখন
মূৰত এবাৰ মিচি লৈ টপকৰে আই সম্বতীলৈ এটা প্ৰণাম নিবেদন কৰি
নেড়ুৱে এইমাত্ৰ থৈ দিয়া তালপাত মূঠাত ধৰি টান মাৰি দিলে।

“অ’ই অ’ই—কি কৰিছ তই—কি কৰিছ তই।” শিষ’ষি উঠা নেড়ুৱে
ভীষণ শৰ্ণকিত বন্তেৰে ক’লে, “সত্য। তই যে তালপাতত হাত দিলি ?”

“দিলোঁ কি হ’ল।” নিভীক কন্ঠ সত্যৰ, “মই আই সৰেচতীক সেৱা
কৰিছে ছুইছোঁ।”

“সেৱা কৰিলেই হৈ গ’ল, স্বচ ? তই মাইকীমানুহ নহৱ জানো ?
মাইকী মানুহে তালপাতত হাত দিলে কি হয় নাজাননে ?”

সত্যই ইতিমধ্যে নেড়ুৰ গোটেই পুৱাবেলাৰ ‘প্ৰমফল’ নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ
ধৰিলে। কোৱা বাহুল্য, মাত্ৰ এখিলা তালপাততহে চি’ম্বাহীৰ দাগ আছিল,

বাদ্যাকী আটাইবোৰেই নিশ্চলৰূপে নিশ্চলংক। এতেকে আৰু এবাৰ হি হিষ্ট
হ'হাৰ পাল পাৰ্শ্ব সজ্জাৰ।

“তই যে নামফাল জোঁটাইছ বুলি যে বৰ ফুটনি মাৰিছিল, ক'তনো
সেইবোৰ অ' ? মহাচুঙাত চি'হাহীৰ সলনি প'নীছে ভৰাইছিল নেকি ?
সেয়েহে দেখা পোৱা নাই, নহ' ”

সত্যৰ বিদ্ৰূপৰ ভংগী অতি তীক্ষ্ণ, কিয়নো মন্তব্যবোৰ দিয়াৰ লগে লগে
চকুৰ সূতীৰ চাবনি পাতেবিলাকৰ ওপৰত পৰিছেই আৰু মন্থতো তাইৰ
কোঁতুকৰ জিলঙনি জলমলাই উঠিছে।

ইমানখিনি সহ্য কৰা টানেই।

নেড়ুবে একে আজোৰতে নিজা সম্পত্তি কাঢ়ি নি ক্ৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে,
“ভাল—হ'ব যা। মোৰ বিদ্ভা নহ'ল তোৰ কি হ'ল ? নিজৰ কি হয়
চা এতিয়া। আ—টাইকে কৈ দিম তই ভালপাতত হাত দিছ বুলি।”

আন কোনোবা হোবাহে'তেন আটাইকে কৈ দিয়াৰ ভীতিত প্ৰদৰ্শনতে
কাবু হৈ পৰিলহে'তেন আৰু আপোচৰ সূতৰ ক'লেহে'তেন—‘বাৰু
ভাই—দেখিলোঁ বাৰু—তোৰ লগত—’। ইত্যাদি অভিমানসূচক কথাবোৰ
ক'লেই শত্ৰুপক্ষৰ মন সাধাৰণতে কুঁমলি যায়। কিন্তু সত্যৰ মনোভাৱ
আপোচবিহীন। সেয়েহে ভিতৰি ভিতৰি যিয়েই নহওক লাগিলে, বাহিৰত
বিস্ময়মাত্ৰ বিচলিত হোৱাৰ ভাব প্ৰকাশ নকৰি একেদৰেই, “কৈ দিয় যদি
দিবি, আটায়ে মোৰ ক'কৰিব শুনো ? নচ'চা শুলত দিবনে কিবা ?”

“দিব নে নিদিবে চাবি। চালাকি—নহ' ”

“কিষ, ছোবালীয়ে ভালপাতত হাত নিলেনো কি হয় ? কলিকতাত
দেখোন কিমান ছোৱালীয়ে লিখাপঢ়া কৰে।”

“কৰে—। তোক কৈছে, কৰে। ছোবালীয়ে লিখা-পঢ়া কৰিলে কাণী
হয় যে নাজান নেকি ?”

“কোঁতষাও নহয়, মিছা কথা। তয়ে বৰ জনাটো ওলাইছ। যিবোৰে
পঢ়িছে লগে লগে কাণী-ভুতুনী হৈছে, নহ' ”

কলিকতা নামৰ নেদেখা সেই দেশখনত, কাচিৎ-কেতিয়াবাহে যিখন
দেশৰ নাম কাণত পৰে, তাত স'চাস'চিকৈ কোনো ঘাইকীমানদুহে লিখা-পঢ়া
কৰেনে নকৰে, আৰু কৰিলেও সিহঁতৰ চকুৰ দৃষ্টিশক্তি সম্পন্ন হৈ থাকে
নে নাথাকে, এই সম্পৰ্কে যদিও নেড়ুৱে বৰ ভালকৈ একো নাজানে, তথাপি
সি তাৰ নিজৰ অভিমত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ প্ৰাণপণ চেষ্টা কৰিলে, “এতিয়া
যদি নাই হোৱা—অহা জনমত হ'বই। এনেয়ে কোৱা নাই মানুহে।”

“অহা জনমত। হি হি হি। সিহঁতৰ অহা জনমটো তই চাই

আছিছ চাণৈ ? মই তোক কৈছোঁ নেড়ু—সেইবোৰ একো এটাও নহ'ব ।
বিদ্দা হ'ল এটা সজ কাম, সজ কাম কৰিলে পাপ হ'ব কেনেকৈ ?”

লিখাপঢ়াত চোকা নহ'লেও কটকট নেড়ু ওস্তাদ । সেয়েহে সি এটি
অকাট যুক্তি প্ৰয়োগ কৰিলে, “নেৰায়ণ পূজাও তো সজ কাম, ছোৱালীহঁতে
কৰেনে কিবা ? ছুবও নোৱাৰে দেখোন । ভগবানে কৈ থৈছে যে ভাল ভাল
কামবোৰ মতা মানুহে কৰিব আৰু বেয়া বেয়া কামবোৰ কৰিব মাইকী
মানুহে । বুইছ ?”

“ও, কৈছিলহি—কৈছিলহি ভগবানে তোৰ কাণত ধৰি ।” সত্য গেজেনা
মাৰি উঠিল, “ভগবান কোঁতলাও তেনেকুৱা এচকুৱা নহ'ব । এইবোৰ কথা
মতা মানুহে সজা ।”

এই বাচ্যাবাচ্য বৰ মৃদু স্বৰত হোৱা নাছিল, শব্দত আকৃষ্ট হৈ পূণ্য
ওলালিহ আৰু কোঁতহলেৰে সৈতে সুধিলে, “মতা মানুহে কি কৰে ও ?”

সত্যই তৎক্ষণাত মাত কোমলাই ক'লে, “একো নহয়, শাস্তৰৰ কথা কৈ
আছিলাঁ ।”

শাস্তৰ । পূণ্যই থাউনি নোপোবা হ'ল ।

হঠাৎ যে কিহৰ বাবে ইয়াত শাস্ত্ৰালোচনা আৰম্ভ হ'ল, সেই কথাৰ
উমান ল'বলৈ চেষ্টা কৰিলে তাই । ইতিমধ্যে নেড়ুৱে সেই ‘কৈ দিয়া’ৰ
ভংগীৰে ক'লে, “সত্যৰ সাহসৰ কথা শুনিবা পুইনুন পেহী ? তাই
তালপাতত হাত দিলে, আক' কয়, ‘দিলাঁ যদি কি হ'ল’ ।”

তালপাতত হাত । পূণ্য তভক খাই ৰ'ল । তালপাৰ্থিনি যে
কেনেকুৱা পটকৈ সেই কথা ফলসংগম কৰিব নোৱাৰিলে তাই ।

“তালপাত কি অ’ ?” সত্যৰ মূৰলৈ চাই প্ৰশ্ন কৰিলে তাই ।

তাইক অবাৰু কৰি সত্যই সশব্দে হাঁহি উঠিল আৰু দেৱালৰ গজালত
আঁৰি থোৱা তালপাতৰ বিচনী এখন হাতত লৈ ক'লে, “এয়া—এই তালপাত ।
চাঃ, মোৰ হাতত পোক লাগিল নেকি চাই ল ।”

“সত্য ।”

নেড়ুৱে চকু পকাই ক'লে, “আই সবেচতীক লৈ তই ধেমালি কৰিছ ?”

সদায় সকলোতে সত্য জিকে, নেড়ু হাৰে । নেড়ুৰ মজ্জাত অৱস্থিত
পৌৰুষবোধ তাৰ ফলত ঝঞ্জেট আহত হয় । আজি হঠাতে সত্যক বা-বাহৰ
চপাত পেলাবলৈ এটা চেলু পাই নেড়ুৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল ।
সেয়েহে সি তাৰ মূৰ্ঠিত পোৱা সেই শিল্পাধীনক অৱহেলাৰে অবাৰতে ঝক
কৰি উৰাই দিব নোৱাৰে, দম্ভৰমভ চাকি চাকি খাব সি ।

এইবাৰ আৰু সত্যই হাঁহিব নোৱাৰিলে । তাই বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰি,
তাইৰ সেই অভ্যস্ত ভংগীৰে ভুৰু কোঁচাই ক'লে, “যথামুৰুখৰ দৰে

কথা নক'বি নেড়ু। ধেমালি মই আই সৰেচতীৰ সৈতে কৰা নাই, কৰিছোঁ তোৰে সৈতে। ভালপাতত হাত দিলোঁ ব'লি তই একেবাৰে কি যে হান্ধুল-বিক'লখন লগাইছ। কিবা স্বৰ্গ-মৰ্ত্য বসাতলে গ'ল নেকি? মাথোঁ হাত দিয়া কিয়, মই লিখিবও পাৰোঁ দেখোন!”

“লিখিবও পাৰ!”

এই সাপেথোটা-কণ্ঠৰণ শব্দ শৃংগপং নাৰী-পদবৃন্দ উভয় কণ্ঠৰপৰা উচ্চাৰিত হ'ল। পুণ্য আৰু নেড়ু খৰ লাগিল।

কিন্তু নিমৰমিষাল সতাই সিহঁতৰ এই কটা ঘাত অকৌ খাৰণিৰ চাট দিলে, “পাৰোঁতো,—এষা চা।”

আলোচ্য ভালপাত এখন খপকৈ টানি লৈ—দোবাতত কলমটো ডুবাই পৰিপাটিকৈ লিখিলে সতাই: ‘কৰ খল ঘট’। লিখাৰ পাছত অদৃশ্য দেৱীলৈ আকৌ প্ৰণাম কৰি ক'লে, “আৰু ক—স্ত লিখিব পাৰোঁ।” শুনি সিহঁতৰ বাঘৰ বুকুতলৈ যোৱা যেন লাগিল। বিস্ময়ৰ জাল ফালি ওলাই আহিবলৈ সিহঁতৰ অলপ সময় লাগিল। পুণ্যতকৈ নেড়ুৱেই বোছি বিস্ময়াহত। যি দূৰত্ব কৰ্মৰ প্ৰচেষ্টাত তাৰ গেৰেউ-গেৰেউ লাগি ঘাম ওলায়, সেই কাম সতাই ইমান অনায়াসে কৰি পেলালে! আৰু—কেনেকৈ তাই পাৰিলেনো?

আই সৰেচতী হঠাৎ তইৰ গাতে লম্বিলে নেকি? যেনেকৈ কবি কালিদাসৰ গাত লম্বিছিল ব'লি মানুহে কয়?

লিখা শব্দকেইটালৈ নেড়ুৱে একেধৰে চাই থাকিল। আৰু পুণ্যই হাতেৰে নোছোবাকৈ ভালপাতিখলাৰ ওপৰত দোঁ খাই বিস্ফাৰিত চকুৰে ক'লে, “ক'পৰা শিকিলি ঐ সত্য? কোনে শিকালে?”

“শিকাবলে’ আক’ কাৰনো গৰজ পৰিছে? মই নিজে নিজেই শিকিলোঁ, চাই চাই।”

“নিজে নিজে! চাই চাই।”

“নহ’লেনো কি আৰু?”

“দোবাত-কলম পালি ক’ত?”

“দোৱাত-কলম আক’ কোনে দিব!” সতাই কথাৰ লাচতে তাইৰ গোপন কথাটি কৈ পেলালে, “বটগছৰ পাতৰ বস উলিয়াই, তাত পুৰৈ গুটিৰ বস গুলি চি’লাহীৰ দৰে কৰি লও।”

ভাস্কৰ হৈ পৰা দুটি প্ৰাণীয়ে চেপা মাঙেৰে সঁদিলে, “আৰু ভালপাত? কলম?”

“তহ’তে আৰু নাভূত-নাভূত কথাবোৰ নক’বি বাচাহ’ত। জগৎ-জগৎ ভালপাতবোৰ কোনোবাই চন্দুকত বন্দ কৰি থৈছেনে কিবা? নে

আতঙ্কতকৈ বিচাৰিলে এদাল খাগৰিৰ বাকলিও বিচাৰি পোৱা নাযায় ?”
সত্যই গৃহিণীহঁতৰ দৰে গেজেৰা মাৰি ক’লে।

এতিয়াহে পদ্মগাই উৱাদিহ পালে। তামো গৃহিণীহঁতৰদৰে গালত হাত
দি ক’লে, “তেনে তই লুকাই-চুৰকৈ নাম-ফলি জোটাৱ ? উস্ ! খইন্-
তই ! গমেই নাপায় কোনেও ? কেতিয়া কৰ এইবোৰ ?”

সত্যই ৰহস্যময় হাঁহিৰে মূখ উজলাই ক’লে, “তহঁত নাথাক তেতিয়া !”

“কিন্তুক সত্য—” পদ্মগাই নিশ্চিন্তভাৱে ক’লে, “তোৰ মন গৈছে
কৰিছ, দেখি মনতে ৰঙা পাইছোঁ, কিন্তু হাজাৰ হওক তহঁত মাইকী-
মানুহ, তোৰ পাপ নহ’ব জানো ?”

“কিয়, পাপ হ’ব কিয় ?” সত্যই হঠাতে উদ্দীপ্ত সাহসৰে সৈতে কৈ
উঠিল, “মাইকী মানুহবোৰে যে দিনে-নিশাই দন্দ-খৰিয়াল কৰিছে, ইস্
বুলিলেই বিষ লগাইছে, আক-তাক হোবাই-নোহোবাই গালি-শপনিৰে সাতাম
পদুৰুষ উদ্ভাৰ কৰিছে, সেইবোৰ কৰিলে-শিকিলে পাপ নহয়, আৰু বিদ্দা
শিকিলে লিখা-পঢ়া কৰিলেহে পাপ হ’ব ? বোলোঁ—আই সৰেচতী নিজেই
বাৰু মাইকী মানুহ হ’বনে নহয় ? সকলো শাস্তৰৰ সাৰ শাস্তৰ চাৰি বেদ
আই সৰেচতীৰ হাতত থাকেনে নেথাকে ?”

নেড়ুৱে আৰু ৰা কাটিব নোবাৰিলে। তাৰ মূখৰ মাত হৰিল।

ইমান অকাটা যুদ্ধিৰ আগত পৰি তাৰ দ্ৰুতকৰ আগত যেন বিৰাট দূৱাৰ
এখন খোল খাই গ’ল। সঁচা, সাঁচে-কাটে সঁচা—

আই সৰেচতী নিজেই দেখোন মাইকী মানুহ।

ইমান ডাঙৰ সঁচা কথা এটালৈ ইমান দিন সি মন নকৰাকৈ আছিল কিয় ?
আৰু সেই সকলোৱে বিস্মৃত হোবা অথচ পৰম স্পষ্ট কথাষাৰ সত্যইনো
কেনেকৈ উদ্ঘাটন কৰি পেলালে।

“ব’ল পদ্ম, ঘাটলৈ যাওঁ ব’ল।”

এই আলোচনাৰ মোৰ্খনি মাৰি সত্যৱতী বহাৰপৰা উঠি থিয় হ’ল,
“আৰু পলম কৰিলে গৃহিণীহঁতে ভাত গিলিবলৈ আটাই পাৰি থাকিব,
ভালকৈ গা-পা ধুবকে নোৱাৰিম।”

কথাষাৰ মিছা নহয়। এবাৰ পানীত নামিলে ইহঁতৰ এই গা ধোৱাৰ
হেঁপাহ সহজে নপলায়। আৰু সাতুৰি-নাদুৰি ফোপাই-জোপাই গা অৰণ
নোহোৱালৈকে ইহঁতৰ ‘ভালকৈ গা ধোৱা’ নহয়।

“ব’ল—” বুলি কৈ পদ্মগাও উঠি থিয় হ’ল। কিন্তু নেড়ুৰ সৈতে
চকুৱে চকুৱে এটা ইচাৰা হ’ল তাইৰ।

কিন্তু নহয়, সিহঁতৰ কোনো অসৎ অভিপ্ৰায় নাছিল, ‘কৈ দিগ্ৰা’

মনোভাৱো নাছিল আৰু। সত্যৰ গুণৰ কথা সমাজখনত উলিয়াই দি সকলোকে আৰ্চাৰিত কৰি দিয়াটোৱেই আছিল সিহঁতৰ উদ্দেশ্য।

সত্য যে সিহঁতৰে। সত্যৰ মহিমা সিহঁতৰে মহিমা।

কিন্তু সদৰ্শিপ্ৰাযৰ ফল সদায় সুস্বাদু হয়নে? নহয়। নহয় যে, সেই কথা নেড়ুৰ সত্যোদ্ঘাটনৰ মাজেদি আৰু এবাৰ প্ৰমাণিত হ'ল। ভিতৰ মহলত উবাজুৰা লাগিল।

প্ৰচ্ছন্নভাবে ৰামকালীয়ে জীয়েকক উচু মাটি চাঙত তুলি ধোঁৱা দিয়াৰ সমালোচনাৰ সোঁত ব'বলৈ ধৰিলে, আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে তৰচেঙেলী সত্যৰ শেওৰা দূপতীয়া নোহওঁতেই যথিনীয়ে বাহ লোৱাৰ আৰু তাইৰ সাহসে উজান দিয়াৰ বাবে ছিছিঙ্কাৰৰ বোল উঠিল।

কি ভাবিছে তাই, শহুৰি খাটিব নালাগে নেকি তাই?

“নালাগে আৰু ঘৰ কৰিব—” শিৱজায়াই তীখামোখৰা মাতেৰে ক'লে, “শহুৰহঁতে গম পালে এই টিকাত সাতপাচি গোবৰ থকাজনীলৈ দূৰৰে পৰাই হাতঘোৰ কৰি নমস্কাৰ কৰি তিষাগ দি থব এনে বোৱাৰীক।”

মোকদ্দাই ক'লে, “হাৰামজাদীয়ে ৰোতিয়া জটাৰ নামত ফকৰা ৰচিছিল তেতিয়াই মোৰ সন্দেহ হৈছিল মনত। এতিয়াহে সকলো ওলাই পৰিল।”

বাসুৰ মাকে কোনোদিনে কোনো কথাতে বৰ ভাগ নলয়, ওৰে দিনটোৱেই কাম-বন কৰি কটাই দিয়ে। কিন্তু আজিৰ এই অপৰাধৰ আৱিষ্কৰ্তা হেনো তেওঁৰ পত্নীৰ, সেইদেখিহে মাতৃ মাতিবলৈ সাহসী হ'ল তেওঁ।

তেওঁ লাহেকৈ ক'লে, “এনেঘে ঘৰৰে বোৱাৰী এজনীয়ে যাতা খিলংকাৰ লগাই বংশত কালিমা সানি, জনমটোৰ বাবে লোকৰ আগত ছেয় কৰি থৈ গ'ল, আক' ঘৰৰ জীয়াৰীহঁতেও যদি হাত এৰি হেতালি খেলে—”

কথাষাৰ শেষ নকৰাকৈয়েই বাসুৰ মাকে দুয়োজনীয়েই যে একে পাপৰে ভাগী—ঠাৰে-চিঁৱাৰে সেই কথাটি জনাই দিয়ে।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে থৰ হৈ চাই থাকিল। মাথোঁ কাশীশ্বৰীয়েই নিমাত। তেওঁৰ যেন জোকৰ মূখত চংগ পৰা অৱস্থা হৈছে।

সমালোচনাৰ খাৰ অলপ জামৰি আহিলত দীনতাবিণীয়ে প্ৰান্ন কাৰো কাকুতিৰ সূৰতে ক'লে, “ধোৱা ধোৱা সবুনন্দী, থক এইবোৰ কথা। এইবোৰ কথা লৈ কথা বাক-বিতণ্ডা কৰি থাকিও লাভ নাই। কথাতে বোলে—কথা বুলিলেই বতাহ, ইকাণ সিকাণ সহছুছ কাণ—। কোন সূত্ৰত কাৰ হতুৱাই কেনেকৈ এইবোৰ কথাই কটুৱমহঁতৰ কাণ ছুৱগৈ, আৰু এইবোৰ লৈ কিখন বিলাই বিপত্তি হ'বগৈ কোনে ক'ব? তাতে আক'—”

দীনতাৰিণীয়েও তেওঁৰ কথাত এটা অকম্পিত সম্ভাৱনা উহা ৰাখি ৰাগ টানি এৰি দিলে।

কাশীশ্বৰীৰ আগত শংকৰীৰ কথাষাৰ আৰু নুলিয়ালে।

কিন্তু মোক্ষদাই উল্লেখৰে ভৱিষ্যবাণী কৰিবলৈ নেৰিলে, “তুমি লাগিলে যিমানেই সাবধান নোহোৱা বৰ বোৱাৰী, মই এয়া আগতীয়াকৈ কৈ থৈছোঁ, এই ছোৱালীৰ কপালত দুখে কুলাই-পাচিয়ে নধৰা হ’ব হ’ব হ’ব হ’ব। আজি জানিবা তুমিয়ে মৰে ঢাকঢুক কৰিলোঁ, কিন্তু তাইক লৈ ধৰ-কৰাহ”তে আৰু তাইৰ ফাটি-ফুটি যোৱা গুণৰ মোল বজিবলৈ বাকী থাকিবনে? নহৈ কি হ’ব, বাপেকে শাসন নকৰিলে সলিসিয়ান ল’ছালীক সেও মনাব পাৰিনে?”

দীনতাৰিণীয়ে অকলৰ কল হিচাপে বিমৰ্ষ মনেৰে ক’লে, “সেই কথা তুমি বামকালীক বজাই ক’লেহে হ’ব।”

“বইখা কৰা বৰ বোৱাৰী। মই আৰু হয় হ’বলৈ নিবিচাৰোঁ। মই ক’বলৈ যাম, আৰু তেওঁ জীয়েকক শাসন কৰক ছাৰি লাই দি মৰতহে তুমি ল’ব।”

অগত্যা দিশহাৰা দীনতাৰিণীয়ে ভূৱনেশ্বৰীলৈ চালে, “তুমিও ছেগ বজি তাৰ মন-মিজাজ ঠাণ্ডা যেন পালে অলপ বজাই ক’ব নোৱাৰানে মজু বোৱাৰী? তোমাৰ জীয়েক যে সঁচায়ে লাই পাই লপাই টুন্দুঙাজনী হৈ উঠিছে সেই কথা নুবজা নেকি? তাইক পৰৰ স্বৰলৈ নপঠোৱানেকি?”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে এইবোৰ কথাৰ উত্তৰ নিদিলে, দিয়া সম্ভৱো নহয় তেওঁৰ পক্ষে। তেওঁৰ জীয়েকৰ যদিও বিয়াবাৰু হৈ গ’ল, তথাপি গৰুজনৰ আগত স্বামীৰ সম্পৰ্কে উল্লেখ কৰাটোও অতি লাজৰ কথা। ভূৱনেশ্বৰীয়ে যে বামকালীৰ সৈতে মাত-বোল কৰে, ইমান ডাঙৰ লাজৰ কথাটো শাহুৱেকে এই লোকসমাজত উলিয়ালেইবা কিয়? ছি ছি।

এই সীমাহীন লাজৰ আৰু কোনো প্ৰতিকাৰ নেদেখি ভালকৈ ওৰণি টানি লৈ তেওঁ তলমূৰ হ’ল।

আৰু ভূৱনেশ্বৰীয়েনো মূৰ দাঙিব পাৰে কোঁতষা?

স্বামীলৈকো ‘তেওঁৰ যে ইমান ভয়।

তথাপি, জীয়েকৰ ভৱিষ্যতৰ কথা ভাবি তেওঁ অতি চিন্তিত। সদায় সকলোৱে কৈছে—“এইজনী ছোৱালীয়ে কাহানিও ঘৰ কৰিব নোৱাৰিব।”

আচামী এক, বিচাৰকো একেই, কেৱল কঠগৰা আৰু অভিব্যক্ত্যহে বেলেগ।

পিছে ভূৱনেশ্বৰীয়ে প্ৰথমেই আচামীক হাজিৰ নকৰিলে, আচামীক সঁকীয়াই থৈ, বহু কৌশল কৰি ভৱানকু দুঃসাহসিক চেষ্টাৰ ফলত দিনক

ভাগত এবাৰলৈ স্বামীৰ সৈতে সাক্ষাতৰ সন্মোগ উলিষালে তেওঁ । বামকালীৰ দুপৰীয়াৰ বিপ্ৰামৰ পৰতে ভূৱনেশ্বৰীয়ে ওৰণিৰে মূৰ-মুখ ঢাকি লৈ থিয় দিলেহি ।

বামকালী অলপ আচৰিত হ'ল । ক'লে, “কিবা ক'বা নৌকি ?”

স্বামীৰ মৰমসনা মাত শুনি ভূৱনেশ্বৰীৰ চকুদাঁৰি সেমেকি চলচলীয়া হ'ল, উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে, কেবল ওৰণিখনহে অলপ চুটি হ'ল ।

“কি হ'ল ?” বামকালীয়ে মৃদু কৌতুকৰ সূৰেৰে ক'লে “মাৰাৰ ঘৰলৈ যোৱানৌকি ?”

“ওহে!” ভূৱনেশ্বৰীয়ে মূৰ জোকাৰি বৃদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে, “কৈ আছিলোঁ সেইস্ব কথা !”

“সত্যৰ কথা ! কিম ?” বামকালীয়ে আকৌ মিচিকীয়াই হাঁহিলে, “তাইনো আকৌ কি মহা অপৰাধ কৰিলে ?”

“কৰিষেই আছে, সদায় কৰিষেই আছে দেখোন ।” অভিমানৰ আবেগে ভূৱনেশ্বৰীৰ কণ্ঠ তীক্ষ্ণ কৰি তুলিলে, “তুমি সকলো কথা হাঁহিৰে উৰাই দিয়া । মইহে কেটেৰ-জেকেৰখন সহিবলগীয়া হওঁ ।”

“বাজে কথাবোৰ গা পাতি ল'ব নেপায় মাজু-বোবাৰী ।”

“বাজে ? জীষেকে কি কান্ড কৰিলে শুনো যদি —”

“কি কৰিলে ?”

“লিখিলে ।”

“লিখিলে ? কি লিখিলে ?”

“ক'ব নোবাৰোঁ । নেড়ুৰ তালপাতত কি বোলে কিতাপ-টিতাপৰ কথা লিখিলে তাই । আকৌ বোলে আম্পন্দা কৰি কৈছে বোলে—আৰু বহুত কিবাৰকিবি লিখিব পাৰে হেনো । কি সাহস, বাৰীৰপৰা তালপাত বটাল খাগৰি যোগাৰ কৰি পঢ়েৰে গুটিৰ বসেৰে চিৰাহী তৈয়াৰ কৰি লিখিবলৈ লিকিলে !”

“কি কোৱাহে ।” বামকালী চমৎকৃত নহৈ নোৱাৰিলে, “হয়নৌকি ? গৰু নো কোন ? নেড়ুৱেইনৌকি ?”

“নেড়ু । নেড়ুৰে কৈছে সি সাতো জনম পাত কৰিলেও হেনো তেনেকুৱা আখৰ লিখিব নোৱাৰিব ।”

“হয়নে । ক'তা—তাইক এবাৰ মাতাচোন চাওঁ ।”

আচামী কামৰীয়া কোঠাটোতে আছিল । ভূৱনেশ্বৰীয়ে আচামীক বঙা চকু দেখুৱাই বহুৱাই থৈ আহিছে তাত ।

কিন্তু স্বামীক বৰ বোঁহি দৃষ্টিশক্তি কৰি তুলিব পাৰিছে বুলি বোধ নহ'ল ভূৱনেশ্বৰীৰ । আচামীৰ শাস্তি সিমান গৰুতৰ নহ'ব যেনেই

লাগিছে। অথচ লঘু শাস্তি বিহিলে কিবা কাম হ'ব বুলি মনে নথৰে, কিয়নো সত্যৰ মতিগতি যথাৰীতি আকোৰগোঁজীয়া। সেয়েহে ভূৱনেশ্বৰীয়ে তেওঁৰ স্বামীক অলপ উদ্বেজিত কৰি তোলাৰ আশাৰে ক'লে, “মতি আনিছোঁ, বেছ ভালকৈ শাসন কৰি দিবা। তাই যে মাথোঁ আম্পদাৰ কাম কৰিলে তেনে নহ'ব, হোৱাই-নোহোৱাই মূখে মূখে কিমান বাক-বিতণ্ডা। ‘কলিকতাত হেনো বহু মাইকীমানুহে আজিকালি লিখাপঢ়াত ধৰিছে, সিহঁত দেখোন কাণী-ভুতুৰনী নাই হোবা, বিদ'দাৰ দেবী আই সৰেচতী দেখোন নিজেই মাইকীমানুহ’ এইবোৰ চেলবেলীয়া কথাৰে আঁঠে ফুটাইছে। তুমি তাইক উচিত শিক্ষা দি ভালকৈ এবকনি দিবা, বনুইছানে?”

শেষৰ ফালে ভূৱনেশ্বৰীৰ কণ্ঠত কাবোঁ-কাকুঁতিৰ সুৰ স্পষ্ট হৈ পৰিল।
 কাষৰ কোঠাটোৰপৰা সত্যক ভূৱনেশ্বৰীয়ে ইংগিতৰে মাতিলে। স্বামীৰ আগত চিঞৰি মাতিব তো নোৱাৰে।

সত্য তলমূৰ হৈ অথৰ হ'ল।

কাঠগৰালৈ আহি সত্য এইদৰেই থিৰ হ'বাহি। এয়ে তাইৰ পক্ষাতি।
 উত্তৰ দিওঁতে মূৰ দাঙে।

ৰামকালীয়ে অন্ততঃ প্ৰথমে ডাবি এটা মাৰি ল'ব, এইকণ আশা ভূৱনেশ্বৰীয়ে কৰিছিল। কিন্তু তেওঁ হতাশ হ'ল। ৰামকালীয়ে সম্পূৰ্ণ ভাবলেশহীন কণ্ঠেৰে সহজভাবে সন্মুখলৈ “তুমি বোলে লিখিব পৰা হৈছা?”

সত্যৰ মূখ অলপমান শেঁতা পৰিল সঁচা।

“ক'তা, কি লিখিছা চাওঁ?”

সত্যই মূখৰ ভিতৰতে যি উত্তৰ দিযে তাৰ গৰ্হ হ'ল—অপৰাধৰ পাছত সেই অপৰাধৰ চিন-মোকাম তাই আৰু একো ক'ব নোৱাৰে। মাত্ৰ নেড়ুৱেছে ক'ব পাৰিব।

“বাৰু ঠিক আছে, আকৌ লিখিব পাৰিবানে?”

সত্যৱতীয়ে মূৰ দাঙি চালে।

ক'তা, দেউতাকৰ চকুত জুই-আঙনি নাই দেখোন। তেনেহ'লে সিমান খং কৰা নাই বোধ হয়। সেয়েহে সত্যই মূৰ দুৰ্গাতিয়ালে।

“বাৰু, লিখাচোন চাওঁ।”

ৰামকালীয়ে খাটৰ কাষতে থকা চালপীৰাৰ ওপৰৰপৰা দোৱাত-কলম আৰু এখন খাতা সত্যৰ হাতত দি ক'লে, “লোৱা লিখাচোন—কি লিখিছা চাওঁ।”

এয়া নো কি। এয়া দেখোন হিঙে ৰিপৰীত।

ডাবি-ধমকি ক'ৰবালৈ গ'ল, জীয়েকৰ হাততে স্বয়ং ৰামকালীয়ে দেখোন কাপ কাগজহে তুলি দিলে।

ভূরনেশ্বৰীয়ে হিষা ঢাকুৰি কাম্পিবইনে নীৰবে-নিমাতে নাটকৰ শেষ
দৃশ্যলৈ বৈ থাকিব বৃজ নাপালে।

অৱশ্যে নেড়ুৰ কথাৰ সত্যাসত্য পৰীক্ষা কৰি চাইছে কিজানি।

সঁচা কথা, আগৰপৰা গুৰিলৈকে নেড়ুৰ চালাকিওতো হ'ব পাৰে।

কিন্তু হয় জানো ? হতাচিৰিজনীয়ে দেখোন অস্বীকাৰো নাই কৰা।

সতাই তিমানতে দুই-তিনিটা শব্দ লিখিলেই। অৱশ্যে তালপাতত
লিখাৰ নিষমতে কাগজত অধিক জোৰ দি লিখাৰ ফলত সামান্য সামান্য ক্ষতৰ
সৃষ্টি হ'ল। কিন্তু লিখিলে তাই।

ৰামকালীয়ে কেইবাবাৰো ঘূৰাই-পকাই চালে। তাৰ পাছত কোনো
মন্তব্য নকৰি শান্তভাৱে ক'লে, “কলিকতাত যে বহু ছোৱালীয়ে লিখাপঢ়া
কৰিছে—কোনে ক'লে তোমাক ?”

“সৰুদামাৰীয়ে।”

“হয় নেকি ? তেওঁ নো ক'ৰপৰা—অ—তেওঁ তো কলিকতাবে ছোৱালী,
নহয় জানো ?”

এই প্ৰশ্নটো আছিল ভূরনেশ্বৰীলৈ।

কিন্তু ভূরনেশ্বৰীয়ে বাবু ইমানজনী ডাঙৰ জীয়েকৰ আগত মুকলিকৈ
মুখেৰে মাতে কেনেকৈ ?

তেওঁ মৰে দুৰ্গাপ্ৰাই হয়ভৰ দিলে।

“তেওঁ লিখিব-পঢ়িব পাৰে নেকি ? তোমাৰ মাম্মীয়েবাই ?”

“অলপ অলপ জানে। বেচেৰীয়ে ক'ত আৰু বেছিকৈ শিকিব পাৰিলে।
তেওঁ খালী কৈছিল যে কলিকতাত এজনী মেমে বোলে দেশী ইংকুল খুলিছে
আৰু চাহাব এজনে বিলাতী ইংকুল খুলিছে। কলিকতীয়া ছোৱালীহঁত
আৰু মৰেখ হৈ নেথাকে।”

“ছোৱালীহঁতে লিখা-পঢ়া শিকি কি লাভ ? সিহঁত কিবা মহৰী-গোমস্তা
হ'বনে ?”

সকোঁতকু হাঁহিবে ৰামকালীয়ে জীয়েকক প্ৰশ্ন কৰিলে।

এইবাৰ সত্যৱতীৰ খং উঠিল।

তাই সকলো সহ্য কৰিব পাৰে, ইতিকিং সহ্য কৰিব নোৱাৰে।

“মহৰী-গোমস্তা হ'ব কিয়, লিখা-পঢ়া শিকি নিজে নিজে ৰামায়ণ-
মহাভাৰত পুৰাণ কিতাপ-টিতাপ পঢ়িব তো পাৰিব। কেতিয়া কথকঠাকুৰে
ক'ত পঢ়িব বুলি বাট চাই বহি থাকিব নেলাগে তেতিয়া।”

জীয়েকৰ এই বুদ্ধিমূৰ্তি আৰু সৰ্ব্ব উজ্জীৱে ৰামকালীক আনন্দানন্দত
কৰি তুলিলেনে ? সেয়েহে তাইক আৰু অলপ উত্তম কৰি তুলিবলৈ বিচাৰে
নেকি ?

“বুজিলোঁ। পিছে ছোৱালীয়ে বেদ-পুৰাণ জনাবেইবা দৰকাৰ কি ?”

এইবাৰ সত্যৱতীয়ে স্থান-পাশ্ৰ পাৰ্হিৰ নিজমুৰ্তি ধৰিলে, “ইমানেই যদি দৰকাৰ-অদৰকাৰৰ কথা, তেনেহ'লে ছোৱালীহঁত জনম মোৱাবেইবা দৰকাৰটো কি, কোৱাচোন শুনো দেউতা ?”

জীয়েকৰ এই দুঃসাহস দেখি ভূৱনেশ্বৰীৰ বুকুখন চিৰিগৈ গ'ল, ইমান ডাঙৰ মানুহজনৰ মূখে মূখে জিভা লবাই তক !

নাই নাই—এইজনী ছোৱালীয়ে কাহানিও ধৰ কৰিব নোবাবে।

কিস্তি ভূৱনেশ্বৰীক চ'ক খুৱাই ৰামকালী হঠাৎ সশৰদে হাঁহি দিলে।

তাৰ পাছত জীয়েকলৈ চাই ক'লে :

“তুমি লিখাপঢ়া শিকিব খুজিছা নেকি ?”

“অ'তো—কিস্তি পাওঁ ক'ত ?”

“ধৰা—পোৱা যদি ?”

“তেনেহ'লে দিনে-নিশাই লিখা পঢ়াকে কৰি থাকিম।”

“দিনে-নিশাই কৰিব নালাগে, নিয়মীয়াকৈ অলপ সময় পঢ়িলেই হ'ব। কাইলৈৰপৰা দুপৰীয়া পৰতে এই সময়তে মোৰ ওচৰলৈ আহি পঢ়িবা।”

“পঢ়িব।”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে আৰু মূখ নেমেলি থাকিব নোৱাৰিলে।

“ও, তাই পঢ়িব-লিখিব। পঢ়িব গঢ়াটৰ চি'মাহীৰে নহয়, স'চাস'চি সোৱাত আৰু কলম দিম তাইক।”

“দেউতা।”

সত্যৰ মূখোদি মাত্ৰ এই তিনিটা আখৰৰ শব্দটো ওলাল। আৰু ভূৱনেশ্বৰীৰ দৃষ্টিৰপৰা নামি আহিল শাওণৰ ধাৰ।

এতিয়া কাব্য পাঠৰ সভা ।

অতৰংগ কাব্য । ‘বৰ্ষাখণ্ড’ৰ অন্ত পেলাই প্ৰকৃতিদেৱীয়ে সদ্যে ‘শৰতখণ্ড’ৰ বেটীপাতখনি মেলি ধৰিছেহে মাথোন, এতিয়াও তাৰ ভিতৰদ্বাৰা স্পোকবোৰ পঢ়া হোৱা নাই । এতিয়াও ক’হুৱাৰ বনে বনে শ্বেচ্চামৰৰ বাজনাৰতি আৰম্ভ হোৱা নাই, মাথোঁ পদুৱাৰ বতাহত লাগিছে অকাৰণ পদূলক স্পন্দন । মাথোঁ আকাশৰ নীলদপ’ণৰ স্বচ্ছতা, জাক জাক চৰাইৰ সুহৃদুৰিত উল্লাসৰ তীক্ষ্ণতা । দেবীয়ে অনন্তকাল ধৰি একেখন কাব্যকে আবৃত্তি কৰি আহিছে, শেষ শাৰীৰ পাছতেই আকৌ গদুৰিৰেপৰা আৰম্ভ কৰিছে, তথাপি সেই কাব্য পদুৰিণ হোৱা নাই, পদুৰিণ নহয় । অনন্তকালৰ মানুহলৈ বঢ়িয়াই আনে আশাৰ বাণী, প্ৰত্যাশাৰ সপোন, উৎসাহৰ সূৰ ।

বংগদেশৰ গাঁবে গাঁবে উছাহৰ জোৱাৰ । প্ৰতীক্ষাৰ উছাহ ।

‘আই দুৰ্গা আহিছে ।’

‘আহিছে পিতৃগৃহলৈ । কৈলাসৰপৰা মত লোকলৈ ।’

এই কথা গল্পকথা নহয়, বংগদেশৰ অন্তৰৰ সত্য বিশ্বাসৰ কথা । মাতৃৰূপ আৰু কন্যাৰূপৰ সমস্বয় সাধন কৰি বছৰৰ মূৰত মাতৃ নামি আহে আই বসুমতীৰ কোলালৈ, আহি আই বসুমতীৰ ওচৰত সুখ-দুখৰ কথা কয়, বিদায়ৰ বেলিকা চকুপানী টোকে, এই কথা জানো অবিশ্বাসৰ কথা ? দেৱতাৰ সৈতে আত্মীয়তাৰ বন্ধন পাতি, দেৱতাক ঘৰখনৰ এজন কৰি লৈয়েই তো বাঙালীৰ ঘৰ-গৃহস্থালি । সেয়েহে তেওঁলোকে শিৱৰ বিবাহ পাতে, ইত্যদু-মনসাৰ ‘পঞ্চমৃত’ দিয়ে, ভাদুৰৈ সদুৱাগ জাৰে, আৰু পাৰ্বতীক পতিগৃহলৈ পঠাওঁতে চকুলোৰে সাগৰ বোৱায় । আন সকলো তেও দেৱ-দেৱী, উমা নিচেই আপোন, ঘৰৰে ছোৱালী । মহিমাত তেওঁৰ সহস্ৰনাম থাকক, আচল নামটি সেই উমা । শৰতকালৰ আহৱান পোৱামায়েই খজৰীৰ ডাল তালে ভিখাৰী বৈকুণ্ঠসকলে সেই কথা সোৱিবাই দিয়ে :

‘গ্ৰাহী আই উমাশলী, চাওঁ মৃৎশলী,

দিনে-নিশা আছোঁ বৈ বাটলৈ চাই’ ।

হয়তো এখন গাঁৱতে, এজন মাথোন ভাগ্যৱন্তৰ ঘৰতে কন্যাৰূপিণী জগন্মাতাৰ পদাৰ্পণ ঘটিব, কিন্তু গাঁৱৰ প্ৰত্যেকখন ঘৰৰ অন্তৰবাসীত বাজি উঠিছে আগমনীৰ সূৰ ।

এইবাৰ আহিন মাহৰ প্ৰথম ভাগতে পূজা, সেইদৰেই ভাদ মাহৰ আৰম্ভণিতেই খদ্দমদৰ্শন লাগিল। সংসাৰৰ দৈনন্দিন বন্ধা-বঢ়াৰ বাহিৰে আন সকলো আয়োজন এমাহৰ জোখাবে কৰিব লাগিব। পূজাৰ মাহত কোনোৱেই মূড়ি নাভাজে, চিৰা নুখুন্দে, আঁঠুৰ লাড়ু নকৰে, ঘিঁউৰে জিলিপি, গজা আদি নকৰে, মাটিৰ ঘৰৰ বেৰ নিলিপে। আনকি শলিতা পকোৱা, তামোল কটা, নাৰিকলৰ শলা নাচাচে। দেৱীপক্ষ আৰম্ভ হোৱাৰ আগে আগে এইবোৰ সমাপন কৰিব লাগিব। কোজাগৰীৰ পাছত আকৌ এইবোৰ কামত হাত দিব, আকৌ কঁথাত ফোৰ মাৰিব, আৰু তাৰে সৈতে চলি থাকিব সদা-বিগত উৎসবৰ স্মৃতি-ৰোমস্থান।

ভাদ মাহত কেবল আগমনীৰ প্ৰস্তুতিয়েই নহয়, বাৰিষাৰ দিনবোৰৰ অস্তত গৃহস্থ জীয়াৰী-বোবাৰীসকলৰ টেৰ কাম-বন ওলায়। সেমসেমীয়া বিছনা-কঁথা, পেটাৰিত ঘোৱা কাপোৰ-চাদৰ, ভঁৰালৰ সৰ্ব্বস্বৰ মজুত দৰ্জীৰ বড় কাঁহুদি আচাৰ মচলাপাত মাহ—যতমানে বয়বস্ত্ৰ উলিয়াই আনি ভাদৰ চোকা বঁদত মেলি দিয়া কম কথা নহয়।

ভূৱনেশ্বৰীৰ মাক নাই, নন্দীহঁতেই সংসাৰৰ গৃহিণী, ঘোৱা কেইবাদিনো ধৰি গোটেই দুপৰীয়াটো এইবোৰ কাম-বন কৰি কৰি ভাগৰি পৰিছে তেওঁলোক। আজি লাড়ু কৰাৰ পাল। একোমলাকৈ মগুৰ লাড়ু, নাৰিকলৰ লাড়ু আদি কৰি আখলত তুলি থব পাৰিলে এমাহমানলৈ ‘জা-জলপান’ৰ বাবে নিঃচিন্ত। আৰু পূজাৰ মাহটোত ল’ৰা-ছোৱালীহঁতক ইটো-সিটো দিবও লাগে। ভূৱনেশ্বৰীৰ বৰ নন্দ নিভাননীয়ে নাৰিকল বৰ্কাছিল আৰু সবু নন্দ সূকুমাৰীয়ে যাঁতত মগুমাহ গুড়ি কৰি আছিল। এনেতে হঠাৎ দুবাৰৰ শিকলিডাল জনজনাই উঠিল।

“এয়া হ’ল আৰু কাম-বন ধোৱাচাঙত উঠিল—” নিভাননীয়ে ফুচফুচাই ক’লে, “এতিয়া কামবন পশু কৰিবলৈ কোন আক’ ফুৰিবলৈ আহিল চোৰা। অ’ সবু বোবাৰী, উঠ, দুৱাৰ খোল।”

সূকুমাৰীৰ মনোভাৱ অৱশ্যে বৰ জা-ৰ দৰে নহয়, একেলেথাৰীয়ে কাম কৰি থাকোঁতে বাহিৰা বতাহ ভালেই পাষ তাই। নিভাননীয়ে অলপ গপটপপও যদি কৰিব জানিলেহঁতেন, তলমূৰকৈ খালী কাম আৰু কাম।

দুৱাৰ খুলিয়েই সূকুমাৰীয়ে আনন্দত জাঁপ মাৰি দিলে, “অ’ আই! কি আচৰিত কথা, আজি পূবৰ বেঁলি পচিমে ওলালনেকি, নে কাহানিও নেদেখা মূখ চাই টোপনি ভাগিল?”

এইহেন সংলাপ শুনি নিভাননীৰ মোলান পৰা মূখতো হাঁহি বিৰিঙিল, তেওঁ মূখ ঘূৰাই ক’লে, “কোন আহিল, কাৰ সঁতেনো ইমান বসৰ কথা পাতিছা?”

“আহাঁ ননন্দী চোৱাঁহ, এয়া ডিম্বৰ ফুল।” এইবুলি কৈ স্কুমাৰীয়ে খৰখৰকৈ ননদৰ ভৰি ধোৱাৰ পানী আনিবলৈ গ’ল। ভূৱনেশ্বৰীয়ে ওৰণিখন উজাই ধূলিভৰা ভৰি ওলোমাই বাৰাণ্ডাত বহিল। ভাদমহীয়া চোকা ৰ’দৰ তাপত তেওঁৰ বগা মূখখন টিকটিকীয়া বঙা হৈ উঠিছে। ওৰণি লোবা বাঁধে চুলিৰ গুৰি আৰু ডিঙিৰ ভাঁজৰপৰা ঘাম বৈ আহিছে।

এনেকুৱা থিয় ৰ’দৰ মাজেদি খোজকাঢ়ি অহা ভূৱনেশ্বৰীৰ পক্ষে সঁচাষে অভাৱনীয় ঘটনা। এনেষে তেওঁ আহেও অতি কম, আৰু যদিহে আহিবলৈ বিচাৰে, ৰামকালীয়ে—পাল্‌কীৰে পঠিয়াই দিয়ে। যদিও এইবাবে ঘৰৰ আন দহজনীয়ে ঠাট্টা-বিদ্ৰূপ নকৰা নহয়, চুবুৰীটোৰ কাণ সমনীয়া বোৱাৰীহঁতে ‘বাদছাহৰ বেগম’ বুলি কয়, তথাপি ৰামকালীৰ নিৰ্দেশ অমান্য কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু আজিনো কি হ’ল?

ভৰি-হাত ধুবলৈ পানী আৰু গামোচা আগবঢ়াই দি এখন কোঁচ দিয়া বিচনীৰে বিচি থাকিল স্কুমাৰীয়ে। এনেষে গৰুজন, তাতে আকৌ খনীলোকৰ ঘৰণী।

“কাৰ লগত আহিলা।”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে কিন্তু সেই কথাৰ উত্তৰ দিয়াৰ আগতেই ক’লে, “বিচনী-খনত কোঁচ দি দি সজাইছে কোনে অ’?”

“কোনে আক’, সবুজনীয়ে।” নিভাননীয়ে মূখ ভেঙুচাই ক’লে, “দিনে-নিশাই যিজনীয়ে সংসাৰখনৰ সকলো কামতে ৰহণ চৰাইছে।”

স্কুমাৰীৰ মূখখন ক’লা পৰিল। ভূৱনেশ্বৰীয়ে ক’লে, “ৰহণ চৰোবানো কি বেয়া, ভালেই দেখোন, কেনে খুনীয়া হৈছে দেখিবলৈ।”

“হওক—” নিভাননীয়ে ভেকাহি মাৰি ক’লে, “ঐতিহাসিকে গাই খীৰাবলৈ নিশিৰিলে, কুলাৰে জৰা-ফুকা বৰিব নাজানে, আৰু ঢেঁকীশালত গৈ কি যে ৰংচং, দেখিলেহে বুজিব। ঢেঁকী দিয়া, বঢ়াই দিয়া, একো এটাও নোৱাৰে। চুবুৰীৰ কোনোবা এজনীক মতাই আনিহে কাম উদ্ধাৰ কৰিব লাগে। কথাত বোলে—ওপৰে ওপৰে খা ভটীয়া নারত যা। আমাৰ হ’ল সেই অবস্থা। তাতীৰ কি ঘোৰা বোবা। আচল বন হ’ল ভঁৰালৰ চৰু-কলহৰ গাত নক্সা আঁক হেদালিচাঙৰ ডোলত কড়িৰ খোপা গাঁথি আৰু বিচনীৰ দাঁতত কোঁচ দি দি শালু কাপোৰ ওলোমাই গিৰস্তৰ কি সগগৰ ছিৰিখন হ’বগৈ।”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে দেখিলে হিতে বিপৰীত। এই সূত্ৰ ধৰি নিভাননী কিমানলৈ উষাব তাৰ কি ঠিক। তেতিয়াহঁলে তেওঁৰ আচল কামেই পড হ’ব। এই সবু ননদজনীকহে আজি তেওঁৰ প্ৰয়োজন। তথাপি ভূৱনেশ্বৰীয়ে আকৌ এটা ভুল চালহে দিলে। ভুল হ’ল এই কাৰণে যে

তলৰ সকলক নিন্দা কৰি ওপৰৰ সকলক ভাৰি বোলোৱাৰ যে চিৰন্তন কৌশল, সেই কৌশল তেওঁ ভালকৈ আয়ত্ত কৰিব নোৱাৰিলে। ঘৰত সেই ভয়তে তেওঁ সন্মান মাত-বোলোই নকৰে। তেওঁ দেখিছে ওৰণি লোৱা আৰু নিম্নাতীজনী হৈ থকা বহু বিপদৰ বন্ধাৰ কাৰণ।

কিন্তু এইটো ভূৱনেশ্বৰীৰ পিতৃগৃহ। সেয়েহে তেওঁ সাহসৰে সৈতে ক'লে “কিয়, এয়া দেখোন ওনা-ওনে মাহ ভাজিছে। মূড়ি ভজাতো পাকৈত দেখিছোঁ। কিমান ডাঙৰ নগৰ-চহৰৰ ছোৱালী, আৰুনো কিমান কৰিব?”

“ঠিক, ঠিকেই।” নিভাননীয়ে উত্তপ্ত নিঃশ্বাস এটা এৰি ক'লে, “চহৰ-নগৰ কাহানিও চকুৰে দেখা নাপালোঁ, তাৰ মশ্মও নাজানো-নবুজোঁ। আমি ঘৰ-সংসাৰহে বুজোঁ আৰু বুজোঁ যে মাইকীমানুহ ঘৰ-সংসাৰৰ ওচৰত সেও মানিলে লাজতে নাক-কাণ কটা যায়। আমি চুগৰ চৰুত হাত দি অহাবোৰেনো আৰু কাহানিবা চৰুনিত ব'দ উঠা দেখা পামনে? বহাঁ অলপ, গুৰুৰ চৰুত একপ দিওঁ, ব'দতে পদাৰ আহিছা।”

ঘামকালি ঘৰত আন একো নাথাকিলেও কুঁহিয়াৰৰ গুৰু পানীত গুলি তাত নেমুটেঙাৰ বস মিহলাই থোবাৰ প্ৰচলন আছে এইফালে, নিভাননীৰ গজ্জত সেই সহজ উপায়ৰ কথাহে সোমাল। কিন্তু এই বস্ত্ৰটিলৈ সূকুমাৰীৰ বিষম বিতৰ্কা সেয়েহে তাই বৰজাকৰ মূখৰ ওপৰত মাত লাগোৱাৰ দৰে অসমসাহসিক কামটো কৰিলে ননন্দীলৈ সন্মান দেখুৱাবলৈ। সূকুমাৰীয়ে সসংকোচে ক'লে, “কিয় বাইদেউ, ‘মিছৰি নাৰিকল’জোপাৰ ডাব দেখোন আনি থোবা আছে ঘৰত।”

আছে যে সেই কথাটো নিভাননীৰ মনত নাছিল, কিন্তু সূকুমাৰীয়ে মনস্ত পেলাই দিয়াত একেবাৰে তলে শিল ওপৰে কিল হোৱা যেন পালে। কোনে ক'ব, তাই ইচ্ছা কৰিয়েই ডাব-নাৰিকল থকাৰ কথা পাহৰাৰ ভাও জুৰিছে বুলি ননন্দীয়ে ভাবিলেনেকি। এই সবুজনী বোৱাৰী দেখাতহে আজলীজনী, আচলতে জলগাই ডাঙৰীযানী।

কিন্তু যি কি নহওক, এই ক্ষেত্ৰত নিভাননীয়ে মনৰ খং মনতে সামৰি হাঁহিবলগীয়া হয়। হাঁহি হাঁহিয়েই ক'বলগীয়া হয়, “এসু—ভাগ্যে মনত পেলাই দিলি সবু বোৱাৰী! মোৰ আজিকালি তেনেকুৱাই হৈছে, এতিয়াৰ কথা এতিয়াই পাহৰি থাকোঁ, বুইছা নহয় ননন্দী? ঠাকুৰ জোৱাইৰ পক্ষ এইবাৰ ছিঁতিশিত্তিৰ দৰে এটা আনি খাব লাগিব। অ' সবু বোৱাৰী, যা ভৈসেত দটো ডাব কাটি আনগৈ যা।”

“এহ্। ইমান ব্যস্ত নহ'বাচোন বৰ বোৱাৰী।” হঠাৎ ভূৱনেশ্বৰীয়ে ফুচফুচাই ক'লে, “মই এটা বিশেষ দৰকাৰত পৰিহে আহিলোঁ। এতিয়াই আক' ৰাখগৈ লাগিব।”

“অ আই ! কি কৈছানো ? এতিয়াই আক' যাবাংগে মানে— ? কিনো ইমান বিশেষ কাম পৰিল ? কাৰ লগত আহিলা, যাবা কাৰ লগত ? অকল্ আছিলানেকি ?”

“অকল্ ?” ভূৱনেশ্বৰীয়ে হাঁহি দিলে, “এই বন্ধনত সেয়া আব্দ নহৈছে । আহিলোঁ পেহী শাহুৰ লগত । তেওঁ মোক পদূলিমুখতে এৰি থৈ গ'ল, আকোঁ লৈ যাবাহি । মনে মনে গুচি আহিছোঁ, ঘৰত কোনেও নাজানে ।”

“জোঁবামে ?” নিভাননীয়ে ৰহস্যৰ হাঁহি মাৰিলে । ‘জোঁবাই’ হ'ল ৰামকালী ।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে নিভাননীৰ জোঁবাইৰ প্ৰসংগতে মূৰৰ ওৰণিখন আকোঁ টানি ল'লে, “তেওঁ” বেমাৰী চাবলৈ আন গাঁৱলৈ গ'ল, নহ'লেনো মোৰ আব্দ ইমান খামীডাঠ হ'বনে ? নিতান্ত বাধ্যত পৰিহে আহিছোঁ, পেহীশাহুৱে তেওঁৰ সখিয়কৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলোবা গম পাই কাকুতি-মিনতি কৰিলোঁ তেওঁক, ক'লোঁ, ‘পেহীআই, সেই বাৰ্টোঁদেই যাবা নহ'ব ?’ যেই নহ'ওক এফালোদি মানুহজনী ভালেই, কোনোবাই শৰণ ল'লে বিমুখ নকৰে ।”

“পিছে কামটোনো কি ?”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে থতমত খাই গ'ল । কামটো কি, সেই কথাটো নিভাননীৰ আগত বোলা উচিত হ'বনে নহ'ব সেই কথালৈ এতিয়াহে মন কৰিবলগা হ'ল । আচলতে সুকুমাৰীৰ ওচৰলৈ তেওঁ আহিছে এটুকুৰা কাগজ লৈ, যি কাগজ-টুকুৰাৰ হিৰাঁজিৰি ৰেখাবোৰে এক দুৰ্বোধ্য অুকুটিৰে তেওঁলৈ ট'ট'কৈ চাই আছে যোবা কেইবাদিনৰে পৰা ।

সত্যনতীয়ে লিখা এটুকুৰা কাগজ ।

কথাটোৱে ভূৱনেশ্বৰীক ভবাই তুলিছিল । সত্যনতীয়ে ঘৰৰ এচুকত বহি লিখি আছিল, হঠাৎ পূজাৰ থানলৈ কুমাৰ অহাৰ বাতৰি পালেই কাগজ টুকুৰা খাটত পাৰি ধোৱা পাটীৰ তলত গুজি থৈ নেড়ু পুণ্য আব্দ আন গাৰ্দিগুদাহ'তৰ সৈতে একেলগে গুচি গৈছিল । ভূৱনেশ্বৰীয়ে কোতুহলী হৈ পাটীখন অলপমান দাঙি সত্যৰ হাতৰ আখৰনো কেনে—চাবলৈ মন কৰিছিল । কিন্তু দেখামাত্ৰে ভূৱনেশ্বৰীৰ চকু দুটা ঠৰ লাগিল । গোট গোট আখৰেৰে ঠিক পদ্যৰ ছন্দেৰে এইবোৰ কি লিখি আছিল সত্যই ?

নকল কৰি আছিল নেকি ? কিন্তু নকলেই কৰিছিল যদি, তেনেহ'লে কাষত আন কিতাপ দেখা পোৱা নাছিল কিয় তেওঁ ? সৰ্বনশীয়া ছোৱালীয়ে নিজেই ফকৰা ৰচিছিল নেকি ? ভয়ৰ কোবত ভূৱনেশ্বৰীৰ তেজ চেঁচা পৰি গৈছিল । কিন্তু এই ৰহস্যৰ মীমাংসা কোনে কৰি দিব ?

ৰামকালীলৈ তেওঁৰ যে ইমান ভয় ।

ৰাসুক ক'লে পাঁচকাণ হোৱাৰ সম্ভাৱনা । ঘৰৰ আন বিনাকল

লিখিব-পাটবপৰা আছে, সকলোৱেই ভূৱনেশ্বৰীৰ শহুৰেক ভাইশহুৰেক । গতিকে বেচেৰীয়ে ভাবি ভাবি থাউনি নোপোৱা হৈছিল । তাৰ পাছত হঠাৎ মনত পৰিল স্দুকুমাৰীক । স্দুকুমাৰী পঢ়া-লিখা জনা ।

কাগজটুকুৰা নিয়াৰ পাছৰেপৰাই তেওঁ স্দুকুমাৰীৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ছেপ চাই আছিল যোৱা দুই-তিনি দিন ধৰি । সতাই পাটী লম্ভলম্ভ কৰি কাগজ টুকুৰা বিচাৰি থকা দেখিছিল তেওঁ, আকৌ 'খেতিৰ' বুলি নতুন কাগজ এখিলা লৈ লিখিবলৈ লোৱাও তেওঁৰ চকুত পৰিছিল । সেই কাগজৰ বুকুত সতাই আৰু যে কেনেকুৱা ৰহস্যৰেখা আঁকিলে সেই সাঁথৰ তেওঁৰ অজ্ঞাত, স্দখিলে সত্য জাঙুৰ খাই উঠে । ঘৰৰ মানুহৰ জ্বলাকলাত পৰি তাই যে মনোহৰমানো নিৰলে থাকিব নোৱৰা হৈছে—সেই স্পষ্ট কথাটো চিঞৰি ঘোষণা কৰিবলৈ সত্যবতীয়ে ভ্ৰক্ষেপো নকৰে ।

অতএৱ, এই টুকুৰাটোবেই ভৰসা ।

তাই মূৰ দৌবাই একাণপতীয়াভাৱে কি ইমাননো কি লিখে সেই ৰহস্য জানিবলৈ মাতৃক্লয় বিভিন্ন কাৰণেই বিষাকুল হৈ উঠে । বিষাকুল হয় কোতাহলেৰে, বিষাকুল হৈ উঠে আশংকাৰে ।

সতাই যে ঘৰ কৰিব লাগিব !

হায়, সত্য ভূৱনেশ্বৰীৰ জীয়েক নহৈ পুতেক হোৱাহেঁতেন ! দেউতাকৰ যোগাই হ'লেইহেঁতেন । কিন্তু ভূৱনেশ্বৰীৰ তেনে কপাল হ'ল ক'ত, তেওঁ যে চৰণৰ চৰত হাত দি আহিছিল । একোটি মাত্ৰ সন্তান, সিও ছোৱালী ।

“কি হ'ল ননন্দী, মাতৃ-কথা নাই কিয় ?”

নিভাননী অবাৰ । ইমান কুষ্ঠানো কিহলৈ ?

ননন্দী ধনৰ দখীয়া নহয় যে ধাৰ খুজিবলৈ আহিছে বুলি ভাবিব । মনৰো দখীয়া হোৱাৰ হেতু নেদেখে । তেনেহ'লে ?

কিন্তু উত্তৰ তো কিবা এটা দিবই লাগিব । সেপ চুকি ভূৱনেশ্বৰীয়ে বাধ্যত পৰি ক'লে, “আহিছোঁ সৰু বোৱাৰীৰ ওচৰলৈ, এটুকুৰা কাগজ পঢ়ি দিব লাগিব ।”

“কাগজ !” নিভাননী যেন আকাশৰপৰাহে পৰিল, “কাগজনো কিহৰ আক' ? কিবা দলিল-পট্টা নেকি ?”

“এ—নহয়, সেইবোৰ একো নহয় । এয়া—হোঁৰ কিবা চিঠিৰ দৰে ।”

“চিঠিৰ দৰে । সেয়া নো আক' কি বস্তু ননন্দী ? আৰু চিঠি এখন পঢ়ুৱাবলৈ তোমালোকৰ ঘৰত এজন মন্ত্ৰ মানুহক বিচাৰি নাপালানে যে সাত পৰগণা মাৰি এজনী মাইকী ছোৱালীক লগ ধৰিবলৈ আহিলা ? কিবা গুপ্তত কথা আছে নেকি ?”

স্দুকুমাৰী ডাব নাৰিকলৰ পানী আনিবলৈ গৈছিল । ভূৱনেশ্বৰীয়ে

অসহায়ভাৱে এবাৰ ইফালে-সিফালে চাই গৈ হঠাৎ সকলো শ্বিখা-শ্বন্দৰ জীৱ-জোকাৰি পেলাই ক'লে, “কি যে কণ্ড” বৰ বোৱাৰী, গদুপদুত কথা নো কি ? এয়া সইন্তৰ লেখা অক'মান। বোলে! অষ্টপহৰ কোনো লেখে চাৱেইচোন। ঘৰৰ কাৰোবাক দেখুৱালে তো তাই গোটেইখন বসাতল কৰিব।”

সত্যৱতীয়ে যে লিখা-পঢ়াত ধৰিছে—এই সত্যটো নিভাননীয়ে নজনা কৈ থকা নাছিল। তথাপি তাই আজলমঠালি কৰি ক'লে, “কি নো কৈছা ননন্দী, আমাৰ সইত্যো তাইব সব্দ মাম্মীষকৰ দৰে লিখাপঢ়াত ধৰিলে। কালে কালে হ'ল কি কোৱাচোঁ ? বোলে! তোমাৰ জীয়েবাই চোগা-চাপকন পিন্ধি কেছাৰীলৈহে যাব নেকি ? আটাইবোৰ মানুহ তোমাৰ ভালেবাৰ দৰে নহয় নহয়—যে ইচ্ছামতে সকলো কৰি থাকিলেও একো নহ'ব। দবা-ঘৰীয়াহ'তে কথাটো গম পায় যদি কেনেবাকৈ—?”

“কি কৰিম বৰ বোৱাৰী, তোমাৰ জোঁৱাই যে কেনে আঁকোৰগোজীয়া জানাই নহয়। জীয়েকে ক'লে পঢ়িম—বাপেকে ক'লে পঢ়া। জীয়েকে আকাশৰ জোনটো আনি দিবলৈ ক'লেও আনিবলৈ যোৱাবিধৰ মানুহ। সেই দেখিহে মই ভাবিলোঁ যে তাই সদায়নো কি লেখে বহি বহি চাৱেইচোন—!”

সুকুমাৰীয়ে ডাঙৰ পাথৰৰ বাটি এটাত নাৰিকলৰ পানী লৈ আহিল।

“অ' আই। ইমানখিনি খাব নোবাৰিম। অ' সব্দ বোৱাৰী, তুৰ্মিও খোৱা অলপ।” ভূৱনেশ্বৰীয়ে ক'লে।

“খোৱা খোৱা—ব'দত বঙা পনি আহিছা।”

“তেওবুলি, ইমান নাখাওঁ।”

অগত্যা সুকুমাৰীয়ে অলপ ঢালি ল'বলগীয়া হ'ল। ইতিমধ্যে ভূৱনেশ্বৰীয়ে বিষয়টোক লব্দ পৰ্যায়লৈ লৈ যাবলৈ বন্ধি পাঙিলে, সেয়েহে ডাব নাৰিকলৰ পানী এটোক খাই বাঁও হাতৰ মূঠিৰপৰা কাগজৰ টুকুৰাটো উলিয়াই আগবঢ়াই দি ক'লে, “এয়া—লোবা, হেৰা বিদ্যাৱতী বোৱাৰী পঢ়াচোন পঢ়া। আমিবোৰ তো চকু থাকোঁতেও অশ্ব।”

“জনমে জনমে যেন অশ্ব হৈয়েই থাকিব পাৰোঁ—” নিভাননীয়ে কঠুৱা মাঙেৰে ক'লে “যিবিলাকে দহহতীয়া শাড়ী কাপোৰেৰেও গোস্ব চাকিব নোৱাৰে, সিহঁতকনো আক' ইমান চকু-কাণ কিহলৈ ?”

কিস্তি নিভাননীয়ে এই কথা কোৱাৰ পাছতো কাগজ টুকুৰাৰ ওপৰত এনেকৈ উবুৰি খাই পৰিল যে, তাই চকু-কাণ থকা হোৱাহেঁতেন কাগজ টুকুৰাক বোধকৰোঁ চকুৰে চেলোকি খাই পেলালেহেঁতেন। ভূৱনেশ্বৰীয়ে যিয়েই নকণ্ডক লাগিলে, কাগজ টুকুৰাৰপৰা কিবা যেন বহস্যৰ গোস্ব ওলাইছে। সুকুমাৰীয়ে কাগজটুকুৰালৈ চাই ক'লে “কি নো ?”

“কি—মই কম কিয় ? তুৰ্মি কোৱা।” ভূৱনেশ্বৰীয়ে হাঁহি মাৰিলে।

“এইটো দেখোন এটা ত্ৰিপদী ছন্দৰ দেৱীৰন্দনা । কোনে লিখিছে ?
হাতৰ আখৰ কেইটা হ’লে খুব খুনীয়া ।”

‘ত্ৰিপদী ছন্দ’ কথাষাৰ বৰ্দ্ধিগ্ৰাহ্য নহয়, কিন্তু ‘দেৱীৰন্দনা’ কথাষাৰৰ
অৰ্থ নজনা নহয় । ভূৱনেশ্বৰীৰ বৰুৱৰপৰা যেন এটা পাহাৰ খহি পৰিল ।
ভেনেহ’লে বস্তুটো দোষণীয় একো নহয় ।

“পঢ়াচোন শুনো ?”

সুকুমাৰীয়ে অলপ শংকাপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে বৰ জায়েকলৈ চালে । নিভাননীৰ
সম্মুখত পঢ়িব ? তেওঁনো কেনেদৰে ল’ব কথাটো ? গুৰুজনলৈ অসম্মান
প্ৰদৰ্শন ? কিন্তু নিভাননীয়েই অভয়দান দিলে, “ওঁ পঢ়াচোন পঢ়া ।
বোবা-কলা কণা-অন্ধহঁতক গিষান দিয়া ।”

গীতকে, সুকুমাৰীয়ে সৰুকৈ গলহেকাৰি এটা মাৰি অলপ ইতস্ততঃ
কৰি পঢ়িবলৈ ধৰিলে :

আঁহা আই জননী দূৰ্গে ত্ৰিনয়নী
আহাঁ আহাঁ শিবজায়া,
সন্তানৰ ঘৰলৈ’ আহাঁ দয়া কৰি,
মহেশ্বৰী মহামায়া ।
তোমাক চাবলৈ’ কিমান আশাৰে
আছোঁ আকুল হৈ,
আহিবা আই তুমি এই মৰ্ত্যভূমি,
পুত্ৰ-কন্যা সৰে লৈ ।
ওৰোট বহুৰ শূন্য এই ঘৰ
নিবৰাধি দূখে আছোঁ,
দিৱস বজনী কাটে দিন গগি,
তোমাক আমি যে যাচোঁ—”

“অ আই ! শেষখিনি নাই যে ?” সুকুমাৰীয়ে অবাক হৈ কলে,
“এই স্তোত্ৰৰ ক’ত পালা নন্দী ?”

“নক’বা আব্দ—” ভূৱনেশ্বৰীয়ে তেওঁৰ কুণ্ঠিত কণ্ঠস্বৰ দমন কৰিবলৈ
বিচনীখন দাঙি লৈ জোৰে জোৰে বিচিবলৈ ধৰিলে আব্দ কলে, “আমাৰ
সইত্যৰ কীৰ্ত্তি । লিখি আছিল—কুমাৰে প্ৰতিমাৰ জন্মদধি বাঞ্ছি থকা শূনি
পেলাই থৈ দৌৰ দিলে আব্দ ঘাই বটালি আনি—”

“গিছে নকল কৰিলেনো কৰপৰা ?” সুকুমাৰীয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে ।

“নকল কৰা যেন নালাগে দেখোন—” ভূৱনেশ্বৰীয়ে কওঁ-নকওঁ কলে,
“তাই নিশ্চয় নিজেই লিখিলে ।”

“কি যে কোৱা নন্দী—” সুকুমাৰীৰ কণ্ঠত জিকিষাসৰ সূৰ কট

উঠিল, “নিজে কি লিখিব তাই, এই কণমানি-ছোবালীজনীয়ে এইবোৰ কথাৰ অৰ্থ জানে জানো ?”

“না জানে বুলিষেইবা কও” কেনেকৈ, তাই লুকাই-চুৰকৈ ভোমৰাৰ নন্দ-জোঁৱাইৰ কবিৰাজী শান্তৰৰ কিতাপবোৰো উলিয়াই-মেলি পঢ়া মই দেখিছোঁ।”

“সেই কথা বেলেগ। পাৰক-নোৱাৰক লৈ বহে, কিন্তু সেই বুলি ছন্দ মিলাই আখৰ মিলাই ইমান ডাঙৰ স্তোম্ভৰ ৰচনা কৰা সহজ কথানে ?”

সৰু বোৱাৰীৰ এই অবিশ্বাসে ভূৱনেশ্বৰীক অলপ শ’লঠেকত পেলাইছিল। কিন্তু অবিশ্বাসৰ ডাবৰ নোহোৱা কৰিলে নিভাননীয়ে, যিজনীয়ে ইমান সময় ধৰি মদুখনৰ ওপৰত আহাৰমহীয়া আকাশখন নম্বাই আনি সৰু জায়েকৰ ‘অৱলীলাক্ৰমলৈ’ চাই আছিল।

সুন্দুমাৰীৰ কথা শেষ হোৱাৰ লগে লগেই নিভাননীয়ে টপবাই ক’লে, “পিছে এই কথাত ইমান আচৰিত হ’বলগীয়া কি হ’ল ? নন্দীয়ে মনত দখ পাব বুলিহে অলপ ঢাক-ঢুককৈ কও, নহ’লে নন্দীৰ সেই পিটকণি-জনীয়েই জানো কম ? কিছুমান দিনৰ আগতে তাই জটাৰ নামত ফকৰা ৰচা নাছিলনে ? এয়া আই দুৰ্গাৰ নামত। পিছে হওঁতে কথা কিয়মেই। জোঁৱাইৰ দপদপনিত আমি দহোজনীয়ে বাবু মদুখত সোপা দি আছোঁ জানিবা, পিছে কটুমে মানিবনে ? এবাৰ কেনেকৈ গম পালে—”

কথা আৰু শেষ নহ’ল, খোল খাই থকা দুবাৰৰ আগত মোক্ষদাৰ বিতণ্ডা মতি দেখা গ’ল। “আহাঁ আত্মাচান, বেগাত আহাঁ মাজু বোবাৰী, খৰকৈ আহাঁ, সিপিনে আৰু এটা কাণ্ড হ’ল।”

কাণ্ড হ’ল। কি কাণ্ড।

ভূৱনেশ্বৰীৰ মদুখৰ মাত হৰিল, তেওঁ ততক খাই চাই ব’ল। সুন্দুমাৰীয়ে আগতেই ওৰণি লৈছিল। পিছে নিভাননীৰ কথা সুন্দুমাৰীয়ে এইখন ঘৰৰ গৃহিণীৰ বাব তাইৰ, তাই সুন্দুমাৰীয়ে, “কিহৰ কাণ্ড আই ?”

“নক’বা আৰু বাচা, হৰিভক্তনীৰ ঘৰলৈ গৈছিলোঁ, গৈ বহিবলৈ নো পাওঁতেই বাখোৱাল ল’ৰাটো পেংলাখুটিৰে গৈ ওলালগৈ। কি সমিচাৰ ? বোলে শীঘ্ৰে ব’লা, সেইতাৰ শহুৰেকৰ ঘৰৰপৰা মানুহ আহিছে। ভাগ্যেহৰিভক্তনীৰ ঘৰলৈ যাওঁ বুলি বাইদেউক কৈ আহিছিলোঁ। আৰু কপালো যে—”

মোক্ষদাৰ কথা নো শেষ হওঁতেই হঠাৎ ভূৱনেশ্বৰী উচুপি উঠিল।

“আই দেখি ও ! তোমাৰনো আক’ ফেকুৰিবলৈ কি হ’ল ? ব’লা ব’লা—অপেকা কৰাৰ সময় নাই।”

কিন্তু বাব কোনে ? ভূৱনেশ্বৰীৰ ভৰি মদুখনেই নহয়, আনকি লোমকপবোৰো অকণ। সত্যৰ শহুৰেকৰ ঘৰৰ মানুহ।

গভিকে সকলো কথা যে ওলাই পৰিল তাত আৰু সন্দেহৰ থল নাই, আৰু এনেকৈ আগজাননী নিদিয়াকৈ অহাৰ কি আৰু বেলেগ অৰ্থ হ'ব পাৰে ? ক'ত কোন ঘৰশত্ৰু বিষীষণ আছে, সি শত্ৰুৰূপেই সত্যৰ এই মাৰাজক অপৰাধৰ আৰু সত্যৰ দেউতাকৰ এই ভয়ানক দঃসাহসৰ বাতৰি দিছেগৈ নিশ্চয় । তাৰ পাছত ? তাৰ পাছত আৰু কি লাগিছে, ভূৰনেশ্বৰীয়ে মাত্ৰ ফেকুৰি থকাৰ সলনি চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কান্দি উঠি ক'লে, “পেহী ঠ—মোক তুমি ইয়াতে মাৰি থৈ যোবা, মই আৰু ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিম—!”

“আহা—অধইয়া হৈছা কৈলৈ মাজুবোৱাৰী, অধইয়া নহ'বাচোন ।” মোক্ষদাই বাহি থকাতে পিছফালে ঘূৰি চাই বাস্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “এতিয়া অধইয়া হোৱাৰ সময় নে ? যদি এতিয়াই যাব নোবাৰা, অলপ চম্ভালি লৈ ভাই-বোৱাৰীৰ সৈতে যাবা বাৰু, মই আহিলোঁ । ভাৰিযে মোৰো ভাৰি নচলা হৈছে, কি বাৰতা লৈ আহিছে কোনে ক'ব ? সেই বুলি কৰতব্য ত্যাগ কৰিবতো নোৱাৰি । বাৰু, মই আগবাঢ়িলোঁ ।”

‘পেংলাখুটি’ নোহোবাকৈয়েই পেংলাখুটিৰ বেগেৰে মোক্ষদা অদৃশ্য হ'ল ।

ভূৰনেশ্বৰী যেতিয়া নিভাননীৰ সৈতে সন্তৰ্পণে গৈ পিছ দূৰাৰেদি সোমালগৈ, তেতিয়া ঘৰখন নিতাল নিজম ।

যেনিবা এইমাত্ৰ কোনোবাই কিবা শোক সংবাদ দিছে । ভেনেহ'লে ?

নিভাননীয়ে ফুচফুচাই ক'লে “ঘৰখন ইমান নিজম পৰি আছে কিয় কোৱাচোঁ ননন্দী ? মোৰ যেন কেনেবা কেনেবা লাগিছে মনটো ! আৰু এই পোৰা মনৰ স্বধৰ্ম্ময়েই হ'ল ‘কু’ ভবা ।—জোঁৱাইব কিবা দঃসংবাদ অহা নাইতো ? আধামৰা মানুহজনীক চৌধ্যাঅনা মাৰি পেলাই নিভাননীয়ে আপোন মনে চোতাললৈ নামি গৈ ইফালে-সিফালে চাই পঠিয়ালে ।

সোৱা কোনোবা যেন জ্বলন্ত বাষ্পি বহি আছে, ওৰণি লৈ বোধ হয় সাৰদা ঘূৰা-ফুৰা কৰিছে, সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীহঁত ক'ত আছে ঠিকনাই নাই ।

“আহাঁ ননন্দী উঠি আহাঁ, কপালৰ লিখন কোনে খুন্ডাব, সকলো সহিবই লাগিল । কাৰ কি হ'ল চাওঁগৈ ব'লা ।”

নিভাননীয়ে নিজে বৃদ্ধক-নুবৃদ্ধক, তাইৰ অৱচেতন মনটোৰ এখন ক্ষতো তুলিব পৰা হ'লে তাত এটা প্ৰত্যাশাৰ ছবি দেখা পোৱা গ'লহেঁতেন । সত্যৰ জোঁৱাইৰ ‘কিবা’ এটা হোৱা হ'লেহে যেন তাইৰ সেই প্ৰত্যাশা পূৰ্ণ হয় । ননন্দীৰ দহি থকা সেই গহন গভীৰত যি অনিৰ্বাণ একদৰা জ্বলি উঠি আছে, এনেকুৱা কিবা এটা হোৱা হ'লে জানিবা অলপ শীতল হয়েই ।

ভূৰনেশ্বৰীয়ে কিস্তি বাৰাণ্ডাত উঠি ঘৰৰ দূৰাৰডালি পাৰ হ'বলৈকো

সাহস সঞ্জ্ঞা কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ চোভালৰ চিৰিতে বহি লৈ ক'লে,
“মোৰ হাভ-ভাৰি অবশ্য হৈ পৰিছে বৰ বোৱাৰী, তুমি চাই আহাঁগৈ যোবা।”

“তোমাৰো যে কথা। তুমি ইয়াত এনেকৈ বহি থাকিলে হ'বনে? কি
বোলে—ভীমৰ গদা বন্ধুত পৰিলেও দেখোন বন্ধু পাতি ল'বই লাগিব—।”
সহানুভূতিত নিভাননীৰ বস্তুস্বৰ কন্মলি আছিল, “ব'লা মই তোমাক ধৰি
লৈ য়াওঁ ব'লা।”

ভীতিত যিমানেই তীব্ৰ নহওক, ভীতিৰ আকৰ্ষণে যে তাতোকৈ অধিক
তীব্ৰ। এতেকে ভুবনেশ্বৰী উঠি থিয় হ'ল। লাহে লাহে বাৰাণ্ডাত উঠি
ঘৰৰ এচুকৰ এখন খিৰিকীৰেদি জুৰ্মি চালে। নিভাননীয়ে অবশ্যে দূৱাৰৰ
ওচৰ পাইছেগৈ।—কিস্তি কথানো কি?

‘অঘটন’ কিবা একোৰে চিন-মোকাম নাই দেখোন। স্ততঃপক্ষে সত্যৰ
শহুৰগুহৰপৰা অহা গাদহী মানুহজনীৰ আওভাও দেখি ভালেই যেন লাগিছে
দেখোন। হয়তো কোনোবা বান্দী, নতুবা কোনোবা ‘নািপত ছোৱালী’,
নহ'লেনো আৰু কোন আহিব? যিয়েই নহওক, এতিয়া তেওঁৰ আদৰ-সাদৰ
প্ৰায় বাজৰাণীৰ দৰে। তেওঁক জা-জলপান দিয়া হৈছে, আৰু তেওঁক বোঁট
ধাৰ বহি আছে দীনতাৰিণী কাশীশ্বৰী মোক্ষদা শিৱজায়া সবুজেষ্টী, আৰু
আশ্ৰিতা প্ৰতিপালিতাৰ জাক। সকলোটিৰ মূখতে এক ভক্তি-বিনম্ৰ ভাব।

আৰু চকুৰ মণজনীৰ মূখত ফুটি উঠিছে অহংবোধৰ দৃশু মহিমা।
তেওঁৰ সম্মুখত মস্ত ডাঙৰ গুখকণীয়া পাথৰৰ বাটি, বাটিৰ মাজভাগত
দেউল হেন শূকান চিৰাৰ দ'ম, ওচৰতে এটা গুখ ক'লা পাথৰৰ বাটিত এবাটি
দৈ আৰু নিচেই কাষতে এখন গোট কলপাতত এয়াশী মালভোগ কল,
গুণ্ডাচৰেক মণ্ডা-মিঠাই, এসোপা চেৰ্নিৰ বাতাচা আৰু ক্ষীৰকদম্ব, চন্দ্রপদালি
পিঠা, নাৰিকলৰ লাৰু, মগুলাৰু ইত্যাদিৰে বেছ বৃজন পৰিমাণৰ সস্তাৰ।

অৰ্থাৎ ঘৰে-পৰে যত বিধৰ মিঠাই-পিঠা আছিল, সকলো দি তুচ্ছ
কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে কুটুম্বগুহৰ নািপতনীক। ওঁ, নািপতনীয়েই।

দীনতাৰিণীৰ কথাতে গম পোৱা যায়। তেওঁ জয়দেউ কাকুজিৰে
কৈছে: “আৰু চাইটামান চিৰা দিওঁ নািপতীৰষনী? আৰু বিয়নী
বুলিয়েইবা কওঁ কিম্ব, হিচাপ মতে জীৰ লেখীয়াই বুলিব পাৰি, জী নহেনো
কি? আৰু অলপমান চিৰা দৈৰে সানি খাই লোৱা, দৈৰে সানি ল'লে চিৰানো
কিমানকিটা? সেই খলপুৱাতে ওলাইছা, ব'দৰ তাপত চকু-মুখ একেবাৰে
কেহৰাজব'টা যেন হৈছে।”

ভুবনেশ্বৰীয়ে বোধকৰোঁ তৎপৰ হৈ বহুৱায়ৈ তেতিয়াৰেপৰা খিৰিকীৰ
ওচৰতে থিয় হৈ আছিল, আন সকলো পাৰ্হাৰ নিষ্পলক চাৱনিৰে সেই
দেৱীমূৰ্তি আৰু দেৱীৰ আগতে ভোগ দিয়া নৈবেদ্যলৈ চাই আছিল,

হঠাৎ কাৰোবাৰ মাত শব্দনি চক খাই উঠি পিছফাললৈ ঘূৰি চালে, পিছফালে থিয় হৈ আছে সাৰদা !

“মাজুখুড়ী ইয়াত যে ?”

“এনেষে—। ঘৰ সোমাবলৈ ভাৰিকে ভুলিব পৰা নাই অ’। সেইজনী বিয় আছিল বৰ বোৱাৰী ?”

“কিষ আৰু—” সাৰদাই বিষয় কঠেৰে শুন-নুশুনকৈ ক’লে, “আছিল ডাঙৰ উদ্দেশ্য এটা লৈ। তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ বোবাৰীক লৈ যাবলৈ খবৰ পঠাইছে। আহিন সোমালেই লৈ যাব বুলি কৈছে।”

“আহিন সোমাওঁতেই। কি নো কৈছা বৰবোৱাৰী। আৰু মাত্ৰ কেটামান দিনৰ পাছত ?”

“তাকে তো কৈছে। গণক মতাই দিন-খণ চোৱাই বোলে পঠিমালে তেওঁলোকে।”

অলপ পৰলৈ ভুবনেশ্বৰী নিৰ্বাক হৈ থাকিল। তাৰ পাছত তেওঁৰ বন্ধু ভোদি এটা প্ৰশ্নই মূৰ দাঙিলে, “সইতাই গম পাইছেনে ?”

“নোপোৱাকৈ আছেনে আৰু ?”

“কি কৰি আছে তাই ?”

“ক’ব নোবাৰোঁ। ভষ খাই ভিতৰ সোমালগৈ বোধ কৰোঁ।”

“মই ঘৰত নথকা কথাটো কোনোবাই গম পাইছিলনে ?”

এইবাৰ সাৰদাই অলপ সঁচা কথা লুকুৱালে, “ক’ব নোৱাৰিলোঁ মাজুখুড়ী, বোধকৰোঁ নাই পোৱা গম কোনোৱেই। সকলোটি উলহ-মালহতে ব্যস্ত আছিল।”

সঁচা কথা ক’ব নোৱাৰি।

কিয়নো, অনুপস্থিত ব্যক্তি সম্পৰ্কে যেনে ধৰণে আলোচনা কৰা হয়, সেই কথা অবিৰল প্ৰকাশ কৰিলে মানুহে ‘লগনীয়া-টুটকীয়া’ বুলি ক’ব।

“ব্যস্ত থকা হ’লেই বাঢ়ে—” ভুবনেশ্বৰীয়ে আকৌ হৃদয়নিষাহ ছাৰি ক’লে, “কিন্তু এতিয়া নো হঠাৎ আক’ কি বিপদখন চাপিল বৰ বোৱাৰী !”

বৰ বোৱাৰীয়ে উত্তৰ দিবলৈ নো পাওঁতেই নাপিত-ছোৱালীৰ মাতৰ হেনা-হুচা শব্দনিত হ’ল : “দেউতাক ঘৰত নাই বুলি পঠাবলৈ মত দিয়াত আইজালে-বাইজালে বাৎফণীয়া কথাবোৰ কৈছা কৈছে, আই ? মই তো আজিষেই লৈ নাযাওঁ। মোক তেওঁলোকে মাহটোৰ এইকিটা দিন ইয়াতে থাকি আহিনৰ তিনি তাৰিখে লৈ যাবলৈ কৈছে।”

জগতৰ সকলো বিস্ময় একেটি মাথোন প্ৰশ্নৰ যোগেদি প্ৰকাশ কৰিব পাৰিবে ? সেই একেটা প্ৰশ্নৰ মাজতে জগতৰ আটাইতকৈ অসহনীয় খুঁটতালৈ থকাৰ জনাব পাৰিবে ?

আন কাৰোবাৰ পক্ষে সম্ভৱ হ'ব নহয়—নাজানো, কিন্তু অস্তিত্বঃ এজনীৰ পক্ষে সেইটো কৰ্ম সম্ভব হোৱা দেখিলোঁ।

বাৰুইপুৰৰ বানার্জি-গৃহিণীৰ একেটি মাথোন চুটি প্ৰশ্নৰ মাজেদি বিশ্বৰ সকলো বিস্ময় আৰু থকাৰ-বাণী ধনিত হ'ল।

“নপটালে।”

“ওহোঁ।”

বাট বুলি বুলি ভাগৰ পৰা নাপিত-বোৱাৰীয়ে এই এটি মাত্ৰ শব্দ উচ্চাৰণ কৰি ভৰি মেলি বহিল।

প্ৰথম প্ৰচণ্ড ঢৌৰ পৰবৰ্তী আন এটি সৰু ঢৌ।

“তই হাৰি আহিল ?”

এইবাৰ বিস্ময় আৰু থকাৰ পাল পৰিল নাপিত-বোৱাৰীৰ।

“কথাও যে তোমাৰ। সিহঁতৰ ছোৱালী, সিহঁতে নপটালে, মই সিহঁতৰ ঘৰৰপৰা ছোৱালীজনীক কিবা কাঢ়ি লৈ আহিমনে ?”

এইবাৰ বানার্জি-গৃহিণীয়েও ভৰি মেলি বহিল, চেলাউৰিষুৰি কোঁচ খুৱাবলৈ চেষ্টা কৰি ক'লে, “কিবা অছিলা দেখুৱালে ?”

“তোমাবোৰে যে কথা—অছিলানো আক' কিহৰ ? মদুখ খুঁলি বুকু ফিৰ্দাই পোনচাটেই খাৰাংখাচ কৈ দিলে, ‘নপটাও’ এতিয়া।”

নাপিত-বোৱাৰীয়ে-অচিলৰ গাঁঠি খুঁলি পাণৰ টেমাটো উলিয়ালে।

“এতিয়াই মদুখত পাণ নভৰাবি নাপিত বোৱাৰী, ঠেথাৰ পিক পেলাবলৈ উঠি উঠি যাবি। আগতে মোৰ কথাবোৰৰ উত্তৰ দি ল'। বোলোঁ অছিলা-অজুহাত একো নহয়—মাত্ৰ নপটাও” ?”

“এতিয়া নপটাও”।

“পিছে পঠাব কাহানি ? মোৰ শৰাধৰ সময়ত ? মই ভাবিয়েই খাউনি নোপোৱা হৈছে নাপিত-বোৱাৰী, ছোৱালীৰ বাপেকীৰ ইমান খামীডাঠ, ইমান ডেমাকি ? বোলোঁ পিছৰীত জোন-বেলি এতিয়াও ওলাইছেনে নাই ওলোৱা ? এই কথা ভাবি তোৰ বুকুত ধান বনাদি নাবানিলনে যে তই

বাঘৰ নেগুৰেদি কাণ খজুৱাবলৈ লৈছ ? তোৰ জীয়েকক আমি কি বোলোনে—যদি ত্যাগ দি থও ?”

নাৰ্পিত-বোৱাৰীয়ে হাক নামানি মূখত পাণ-চেধা ভৰাই ক’লে, “বুকুত ধান বনাদি বানিব ? হুঃ ! এজনী নালাগে এশজনী ছোৱালীক ঘৰত ভাত-কাপোৰেৰে পোহ-পাল দিয়াৰ ক্ষমতা সিহঁতৰ আছে । মিছা ক’ব নাপায়—সাইখাত লখিমীৰ ঘৰ যেন ।”

“বোলোঁ অ’ই ৰামৰ খাই ৰাৱণৰ গীত গোবাজনী—বৰকৈ ক’টিবালে নোক ৷” বানার্জি-গৃহিণীয়ে তেওঁৰ দূৰত ক্ৰোধক পৰিহাসৰ ছদ্মবেশ পিন্ধাই বচন গাবলৈ ধৰিলে, “সেইদেখাহ সিহঁতৰ লখিমীৰ লঘলাস দেখি চকুত জলক লাগিছে, নহয়— ? বোলোঁ ঘৰত ভাত-কাপোৰ থাকিলেই জীয়েকৰ শহুৰেকৰ ঘৰৰ আশ্বষৰ মূদা মাৰিব লাগিব, নহয় ? ইমান আশ্পন্দাৰ পাছত ফোঁপযহীহঁতৰ ছোবালীক আৰু মই ঘৰত ঠাই দিম বুলি ভাবছনে ৷”

“খোৱাৰ কথা লৈ উজ কাৰ নিাদবা বামুণ নবোঁ, তোমালোকৰ কিৰপাত নাৰ্পিত-বোৱাৰীৰ কপালত তেনেকুৱা ৰাজভোগৰ অভাব নাই । পিছে হয, কপাদৃষ্টি আছে । মাথোন টকা থাকিলেই নহয়, কপাদৃষ্টি থাকিব লাগে, বিদ্য লাগে ব’ইছা ?”

কথাষাৰ অৰ্থবহ আৰু সেই অৰ্থই বানার্জি-গৃহিণীৰ অন্তৰত বেজিয়ে বিস্তাৰি বিস্তিলে । তথাপি তেওঁ নিজক সংযত কৰি ক’লে, “পিছে, ক’চোন কিৰপাদৃষ্টিৰ পৰিচয়নো কিহেৰে দিলে ? তোক বিছভৰিৰ কদৰ্শন গঢ়াই দিলেনে প’চিছ ভৰিৰ ক’কালী ?”

“উপহাসিৰ একো কথা নাই, অনৈক্য কথা ক’লেই হ’বনে ? এষোৰ ফৰাছডাঙাৰ উকা-শাড়ী, এখন পাটৰ চুৰিয়া আৰু নগদে পাঁচটা টকা কোনে দিবে কটুটুমক ?

“কেলেই নিদিব, যিবোৰে ছোবালীক ঘৰতে ৰাখিবলৈ বিচাৰে সিহঁতে ভেটীভাৰ দি কটুটুমৰ মূখত সোপা দিলে । নহ’লেনো তই সিহঁতক গালিছালি নাপাৰি বহি বহি এনেষে গুণ বখানিছনে বাৰু ? তোৰ ওপৰত মোৰ ভাৰসা আছিল, এইফালে তোৰমান ‘মুখ-আগলিকা’ আৰুনো কোন আছে ? আৰু শেহলৈ তয়েই নাক-কাণ কটালি ? বাঘিনীজনী যোৱাদি গৈ বিবালীজনী বিবালীজনী হৈ উভতি আহিলি ?”

“কি যে খামাখা বিতংডাখন লগাইছা বামুণ নবোঁ, ছোৱালীৰ বাপেকে নিজে আঁতৰত থিয় হৈ ক’লে, “মা, কটুটুমৰ জী-ক কৈ দিয়া, কন্যাকাল পূৰ্ণ নহয়মানে তাইক ঘৰ কৰিবলৈ পঠোৱা নহ’ব বুলি বিয়াৰ সময়ত কথা

হৈছিল, সেই কথা তেওঁলোকে কিজানি পাহৰি গ'ল, মই তো নাই পাহৰা।
সময় হ'লে যাব তাই, নিশ্চয় যাব।”

বিবাহকালৰ চতুৰ কথা উল্লেখ কৰাত বানার্জি-গৃহিণীয়ে বোবা-চৌৱা
কৰি উঠিল, “কি ক'লি কি ক'লি নাপিত বো'ৰী, বিয়াৰ সময়ৰ চকু-চাবু
কথা কৈছে সিহঁতে ? এনেকুৱা কথা ক—ত হয়, কথাত বোলে লাখ ক
নহ'লে বিয়াই নহয়—বোলোঁ তেওঁলোকৰ চৰণত কোনোবাই খত লিখ
দিছিল নেকি ? মোৰ ঘৰৰ বোৱাৰী, মোৰ যদি লৈ আহিবলৈ মন যায়,
তেতিয়া ? স্বাৰ, ময়ো চাই ল'ম নহয় সিহঁতৰ কিমান আপুন্দা, কিমান
মহিমা ? জীয়েকক ভাত-কাপোৰ দিলেই যদি সকলো লেঠা ছিগিলহে'তেও,
তেনেহ'লে কোনেও ছোৱালীক বিয়া দি পৰৰ ঘৰলৈ ন'ঠালেহে'তেন, বদ্বৈছনে
তই নাপিত-বোৱাৰী ? মই অহা মাহতে আক' মোৰ ল'ৰাৰ বিয়া পাতিম,
তোক মই কৈ থ'লোঁ।”

নাপিত-বোৱাৰী ইমান অশলাগী নহয়। এওঁলোকৰ বহুত খুলে
বহুত পালে, সেয়েহে বেজাৰ মূখেৰে ক'লে, “সেইবোৰ তোমালোকৰ কথা
তোমালোকেই বদ্বিজবা, বিয়েৰে বামুণদাদাৰ নামত পতৰ লিখি পাঠয়াইছে।
হোঁ—এয়া লোবা এইখন।”

“তই যে তাজ্জব কাৰ্বাল নাপিত বো'ৰী, এই কিদিনতে তোক 'সহ'তি
কি মন্তৰ কৰিলে, কি যাদু কৰিলে ও ? সেয়েহে ঘৰণতুৰু বিভীষণ হ'ল
তই। এতিয়া তই লোণ খাই গুণ গোবা হ'লি। সেই মৰঙে মৰাহ'তৰ
হৈ মাত মাতিছ এতিয়া, নহয় ? ও, দে পত্ৰখন।”

“এয়া, লোবা।” নাপিত-বোবাৰীয়ে গামোচাৰ গাঁঠ খুঁলিলে।

বানার্জি-গৃহিণীও শেন চকুৰা, তেওঁ লগে লগে গামোচাৰ টোপোলাটোৰ
ভিতৰলৈ শেন চকুৰে চাই ক'লে, ক'তা, বৰলোক কটুটুমে তোক কি দিলে
চাওঁ।”

এটা ফটাকাৰিৰ টোপোলা খুঁলি এখন সাত ভ'জুৰা চিঠি উলিয়াই মাটিত
থৈ নাপিত বোবাৰীয়ে তাৰপৰা পোৱা বস্তুখিনি দেখুৱাবলৈ ধৰিলে, “এয়া
পাটৰ চুৰিয়া, এয়া ফৰাছডাঙাৰ থান-খতিবোৰ, এইখন গামোচা, আৰু—”

“হু—আক' নতুন ঘটি-কাহীও দিলে দেখিছোঁ ?” বানার্জি-গৃহিণীয়ে
ক'লে, “এনেয়ে কওঁনে ভাৰভেটী দিয়া বুলি। কাহীখন দেখিছোঁ লিল
যেন গধুৰেই।”

“ও, গধুৰেই। আৰু তেওঁলোক মূখেৰেও মিঠা। মোক পাই
ঘৰৰ আটাইকেইজনীয়েই কিখন যে নকৰিলে। তুমি মোক যিয়েই
লোবোলা—বদ্বৈছা বামুণ-নবো, কটুটুমে তোমাৰ বৰ ভাল হৈছে। বদ্বৈছা
নবো, ইমান ভাল কটুটুমেৰ সপ্তে অসাদৰ-অসন্তুষ্ট কৰিলে তোমাৰহে

লোচ্‌কান। পিছে—মিছা নকও* তোমাৰ বোৱাৰীজনী অলপ হেৰি—
চেলপদ্‌।”

চেলপদ্‌ !

হঠাৎ বানার্জি-গৃহিণী যেন থৰ হৈ গ’ল।

“চেলপদ্‌ ! আৰু সেই কথাটোকে ইমান পৰে নাই কোৱা তই ? হ’ব
তো, নহ’ব কিয় ক’ ? বাপেকৰ চাল-চলনৰ উমান পাই আছোঁৱেই নহব,
ধনৰ ডেমাকত ধৰাক সৰাজ্ঞান কৰে, জীয়েকক লাই দি দি কে’চাইখাতী
গোসানী কৰি তুলিছে। পিছে তয়ো বাৰেৰে মযো তেৰেৰে। মযো
এলোকেশী বামুণী—চেলপদ্‌ বোৱাৰীক কেনেকৈ সেও মনাৰ লাগে—জানোৱেই
নহয় মই ?”

“তাকো আৰু নাৰ্জানিবানে ?” ওঁঠপাতল নাপিত-বোৱাৰীয়ে ক’লে,
“আন এজনীক ঘৰত সন্মুখত লৈ যিহে পোতনি-থেকেচা দিছা দিনে-নিশাই
সেই কথা নজনা মানুহ নাই। পিছে এইজনী বোৱাৰীক তুমি কেনেকৈ
সেও মনাবা, তোমাৰ পুতেকৰ আক’ বিয়া পাতিবা বুলি কৈছাই দেখোন।”

নাপিত-বোৱাৰীৰ কথাত বানার্জি-গৃহিণী এলোকেশীয়ে ভয় খালে
অলপ। তাই কৈছে চেলচেলীয়া, চুবুৰীষে চুবুৰীষে সকলো কথা ৰটি
ফুৰিব তাই, সকলো সদৰি কৰিহে এৰিব। বানার্জি-হ’তে বোৱাৰীক আনিবলৈ
জানুহ পঠিয়াইছিল, বিব্বৰে ছোৱালীক উলিয়াই নিদিলে, এইবোৰ কথা
সদৰি হ’লে মান-সন্মান বোলা কিবা বস্তু আৰু থাকিবনে ? নাপিতনীক
জোকাই লোৱাটো বৰ ঠিক নহ’ল। নলযো তাইক জোকাই কেনেও নোজোকায়
তাইক, সাহসেই নকৰে জোকাবলৈ। তাই সকলোৰে চৰুৰ খবৰ ৰাখে, আটাইৰে
ঘৰলৈ তাইৰ আহ-যাহ, আৰু সময়ে-অসময়ে নাপিত বোৱাৰীৰ শৰণ নল’লেও
নহয়। যেনে তেজ-পম থকা, তেনে বিশ্বাসীও, আৰু তেনেকৈয়ে টেপৰ
ঠুকা দিব পৰা ৰণচণ্ডীজনী। দৰকাৰ হ’লে পুৰুষৰ স’তেও ফেৰ
পাতিব পাৰে এই নাপিতনীয়ে। জীয়াৰী-বোৱাৰীৰ শহুৰ-ঘৰ মাকৰ-ঘৰলৈ
যাবলৈ হ’লে এই নাপিত-বোৱাৰীয়েই ভাৰসাৰ থল। চৈতন্য হ’ল এলোকেশীৰ,
সেয়েহে কপট হাঁহি এটা মাৰি ক’লে, “তেনেহলে আৰু কি লাগিছে তোক,
যা—দেশ-ৰাজ্য জুৰি ৰটি ফুৰগৈ যা মই আক’ মোৰ ল’ৰাৰ বিয়া পাতিছোঁ।
ক’তে মৰোঁ মই, গা বেজবেজাই যায়।—পিছে তয়েই ক’চোন, খং উঠেনে
নুঠে। যা হওক, তই বিশদ বিস্তাৰিত ক’চোন শুনো। তই কি ক’লি,
আৰু সিহঁতেইবা ক’লে কি, বোৱাৰীয়েইবা—”

“এতিয়া আৰু সাতকান্ধ বামাঙ্গণ গাৰু লৈ সন্মুখে নুজুৰিব বামুণ-নবো,
দুদিন দুবাতি বাটকুৰি বাই বাই শৰীল যেন ভাগি পৰিছে। এতিয়া
কৰলৈছে ৰাও”।”

“ঘৰলৈ কেলেই ?” বানার্জি-গৃহিণীয়ে মনমৰা ভাৱে ক’লে, “লাগিলে ইয়াতেই দটুমান—”

“থ’ক থ’ক, ঢেৰ হৈছে, ইয়াত পাত পেলোৱাৰ দৰকাৰ নাই। কথাভে কৰ, ‘ভাষেকৰ ভাত, ভাই বোৱাৰীৰ হাত’। ঘৰলৈ গৈ দদুদু জিৰাই-শ’তাই লও’, তা’পাছত যি হয় হ’ব।”

মাত আৰু কোমলাবলগীয়া হয়, আৰু খোচামতি কৰে এলোকেশীয়ে। পৃথিৱীখন শব্দৰ ভিত্তি।

“হওঁ বোলোঁ, মূৰত বিহকাড় বিন্ধাই থ’লি, উম্মাৰ কৰ। বোৱাৰীয়ে কি ক’লে ক’। তই কটুটুৰ ঘৰৰ কটুটুই, কি বোল—? পিছে তোৰ আগতো তাই চেলবেলালেনে ?”

“কৰিবনো কি আৰু, ওভতগোৰে নাচিলে ? যি ভাবিছা সেয়া নহয়। পিছে আইতাকহঁতৰ স’তে মুখত ধৰি হাত জোকাৰি বস্তুতা মাৰিছিল তেওঁলোকে কিছিল যে কটুটুমক জোকাই লোবাটো ঠিক নহ’ব, তোমাৰ বিয়েৰ দূৰদূৰিৰ নিন্দা কাৰাছিল, তেতিয়া তাই গেজেনা মাৰ কৈছিল, ‘দেউতাৰ মূখৰ ওপৰত মাত মাতিছা।’ দেউতাকৈ তোমালোকৰ বৃদ্ধি বোঁহ হ’লনে ? বিয়াৰ কালত যদি কথা হৈছিল যে বাৰ বছৰ বয়স পূৰ নহ’লে তেওঁলোকে বোবাৰীক নিৰ্ণায়ে, তেনেহ’লে কি আইনমতে ‘নবলৈ পঠালে’—এ—এইবোৰ আৰু।”

কিন্তু বানার্জি-গৃহিণীৰ ভেঁতিয়া মূখৰ মাত হৰিল। পদুপদুৰ বচন শুনি তেওঁ পেপদুবা লাগিল।

অলপ পৰ ভৰ খাই থকাৰ পাছত দীঘলকৈ হুদুদুনিয়াহ এটা ছাৰি এলোকেশীয়ে ক’লে, ‘বোলোঁ অ’ বোবাৰী, এই মোক বহুত নিন্দা কৰিলি পদুতেকৰ আক’ বিয়া পাতিম বুলি, পিছে এতিয়া তয়েই ক’চোন, এই বগচন্ডী বোবাৰীক লৈ ঘৰ কৰিব পাৰিনে নোবাৰি ? তিনি কাল গৈ একালত লাগিল, এনে কথা জনমতো নাই শুনো যে শহুৰৰ ঘৰলৈ ষোৱা-নোষোৱা লৈ ঘৰ-গছকা বোৱাৰীয়ে মাত মাতে, কথাত ফোৰণ মাৰে।”

“ৰাপেকৰ এজনীয়েই তো, অলপ বাপ-সুৱাগী হৈছে। পিছে এই দোষ নাথাকে, আপোনা-আপুনিয়েই গঢ়িচি। কথাতে বোলে—‘হালধি জন্ম শিলে, চোৰ জন্ম কিলে, আৰু দৃষ্ট ছোৱালী জন্ম হয় শহুৰি খাটিবলৈ গ’লে’।”

“ক’ব নোৱাৰোঁ আই, মোৰ ইপিনে ভয়তে পেটতে হাত-ভৰি লুকাইছে। বঢ়ী কৰসত বোৱাৰীৰ কেটেৰা-জোঙেৰাই খাব লাগিবনে কি তাকেহে ভাবিছোঁ। আৰু নো তাক বিয়া দিম কেনেকৈ ? তোৰ বামুদাদাই দেখোন বিয়েৰ সা-সম্পত্তিলৈ কাড় টোৱাই ৰৈ আছে। তেওঁ কৰ যে ৰাপেকৰ এজনীয়া, ছোৱালী, বাপকে চকু মূদিলেই সকলো জী-জোঁৱালেকবহে হ’ব।”

“কথাওষে আৰু।” এইবাৰ নাপিত-বোৱাৰীৰ পাল, “সেই ফিৰিংগীৰ গদুটী, ইমানবোৰ সোণামুৰা ভাঁজকাকবোৰ আছে, সিহঁতে নাপাব জানো ? আৰু তেওঁলোক তো বেলেগ বেলেগ থকা নাই।”

“মই ক’ব নোৱাৰোঁ বাচা সিমানকে, তোৰ দাদাবে ক’ব, মই শুনো। ক’ব যে বাপেকীটো চকু মূৰ্ছালৈই হ’ল।”

“কাৰ আগতে কোনে চকু মূৰ্ছা দৰ, কাৰ বিষয়-সম্পৰ্কিত কোনে খাব, কোনে ক’ব পাৰে বামুণ-নবোঁ ! তোমাৰ বিষয়ে সোণৰ খোৰাংগৰ দৰে চেহেৰা-পাতি, এতিয়াও কৰাও” বুলিলে দহখন বিয়া কৰাব পাৰে। সেই হওক, তোমালোকৰ কথাৰ বজ্জবাজ তোমালোকেই ল’বা। মই আহিলোঁ এতিয়া। বামুণ-দাদাক পস্তৰখন দিবা।”

নাপিত-বোৱাৰীয়ে বহাৰপৰা উঠিব খোজোঁতেই বামুণ দাদাৰ আগমন বৰ্তা ঘোষণা কৰি খৰমৰ খটখটনি উঠিল।

“কি অ’ নাপিত-বোৱাৰী, তৎক্ষণাত ঘূৰি আহিলি যে ?”

প্ৰশ্নটো কৰিয়েই বাঠৰ-চোতালৰপৰা ভিতৰ-চোতাললৈ ভৰি দিলে বানার্জীয়ে।

“ঘূৰি নাহি অকাৰণে আৰু নো কিমান দিনলৈ কটুটুৰ অন্ন ধৰংস কৰি জীক্স ? অৱশ্যে তেওঁলোকে আৰু দহদিনমান থাকিবলৈ টানি ধৰিছিল—”

“পিছে বোৱাৰীক আনিলিনে নাই ?”

“নপঠালে।”

এলোকেশীৰ কঠৰপৰা বজ্জ-নিনা দেৰে ধনিত হ’ল :

“নপঠালে।”

আৰু এবাৰলৈ প্ৰমাণিত হ’ল, এটি প্ৰশ্নৰ যোগেদিয়োই জগতৰ সকলো বিস্ময় প্ৰকাশ কৰা সম্ভৱ।

পুতেকক ভাত খাবলৈ দি কথাটো উলিয়ালে এলোকেশীয়ে। নাপিত-বোৱাৰীয়ে জুলাই যোবা জুইকুৰাই দেহাৰ ভিতৰত পোৰণি তোলাৰ লগে লগে এলোকেশী তেজগোৰা হৈ উঠিছিল। সেয়েহে পুতেকক ভাতৰ কাঁহীখন দি ফিতা-চাকিৰ শলিতাডাল অলপ বঢ়াই ভৰি মেলি ধোঁতীয়া বহিল, মাকৰ ভীষণ-দৰ্শন মূখখনলৈ এপলক চায়েই নৱকুমাৰৰ বুকুখন চিৰিংকৈ গ’ল।

নৱকুমাৰৰ বয়স ওঠৰ-উনৈছ হোৱা সত্ত্বেও মাকৰ ওচৰত সি পিলাহ-দ’তাৰ সমগোষ্ঠীয়। আৰু তাৰ মনৰ জগতত মাক আৰু মম সমতুল্য। মাকে ধোঁতীয়া মূখ মেলে, তেতিয়া জয়ন্ত নৱকুমাৰৰ পেটত হাত-ভৰি লুকাই। মাকৰ মূখৰ জুৰে যাকেই নোপোৰক, নৱকুমাৰ ব্ৰতমান হয়।

তদুপৰি, আজিৰ গুৱালগালিৰ সোঁত নৱকুমাৰৰ শহুৰগৃহকে কেন্দ্ৰ কৰি, গতিকে বেচেৰাৰ কাঁহীৰ ভাত কাঁহীতে ৰ'ল। ভয়ে-লাজে তলমুৰা হৈ সি ভাতৰ পাততে বহি থাকিল।

নাপিত-বোবাৰী মিতিবৰ ঘৰলৈ যোৱাৰেপৰা নৱকুমাৰৰ মনৰ মাজত, পদলকৰ গুনগুননি উঠিছিল। ইকথা-সিকথাৰ যোগেদি শুনিছিল, এলোকেশীয়ে হেনো বোৱাৰীক আনিবলৈ নাপিত-বোবাৰীক পঠাইছে।

তাৰ বৈশীষ্যেকজনীনো কেনে, কি তাইৰ নাম, দেখাই-মেলাইনো কেনেকুৱা, এইবোৰ লাজ লগা চিন্তাই তাৰ মনটোক জুৰুৱা দি ধৰিছিল। শব্দে-সপোনে এখনি মধুচ্ছৱিষে চকাছন্দা ছাঁ পেলাই ঘৰৰ অ'তে ত'তে, এলোকেশীৰ কাষে কাষে ওৰণি লৈ ঘূৰি ফুৰিছিল।

শোৱাকোঠাত ? ওৰণি নোলোৱাকৈয়েইনে ?

আই ও ! ইমান দুঃসাহসী কল্পনাৰ সাহস নবকুমাৰৰ নাই। সেই চিন্তাৰ চোহদলৈ সোমালেই তাৰ বুকুখন চিৰিংকৈ যায়। আৰু মাকৰ আগত থিয় হ'লেতো কথাই নাই, আশংকা হয়, তাৰ মনৰ ভিতৰভাগ ফটিক-পানীৰ মাজেদি দেখাৰ দৰে দেখা পাইছে এলোকেশীয়ে।

নাই, নবকুমাৰে শোবাকোঠাত, বা তাৰ কাষত নৱ-পৰিণীতাৰ উপস্থিতিৰ কথা ভবা নাই, ভাবে মাত্ৰ মাকৰ ওচৰে-পাজৰেহে।

নাপিত-বোৱাৰীৰ অভিযান সফল নহ'ব, এনেহেন অবিশ্বাস্য দৃষ্টান্তৰ কথা সি সপোনতো ভবা নাই। সেয়েহে সদায় গধূলিতে ভৱভোষ মাটাৰৰ ওচৰত ইংৰাজীৰ পাঠ লোৱাৰ অন্তত ঘৰলৈ উভতি আহি সি নেপুৰৰ মৃদু বৃদ্ধজন শব্দ শুনাব আশাত উৎকৰ্ণ হৈ থাকে।

কিন্তু ক'ত ? কিমানদিনৰ কৰাৰ কৰি নাপিত-বোৱাৰী ওলাইছে, সেই খাটাং খবৰ নবকুমাৰে জনাব কথা নহয়, তথাপি পূজাৰ আগে আগেই আহিব বুলি আশা কৰিছিল সি। আৰু পূজাৰ উৎসবৰ স'তে অন্য এক উৎসৱক সাঙুৰি লৈ সি অবিৰত বিহৱল হৈ পৰিছিল।

পূজা আসন্ন ! পত্নী সমাসন্ন !

পূজাৰ সৈতে আজন্ম পৰিচয়।

কিন্তু পত্নী ?

তাইনো কেনে ?

বিয়া পতা হৈছিল পোন্ধৰ বছৰ পাৰ হোৱাৰ পাছত, একেবাৰে অৱজ্ঞান বয়স্ক নহয়, তথাপি লাজকুৰীয়া নৱকুমাৰে বিয়াৰ কোনো অনুষ্ঠানতে এপলকৰ চাৱনিৰেও কইনাক এটিবাৰলৈ চোৱাৰ চেষ্টাও কৰা নাছিল। এতিয়া যদি সেইজনীৰ সলনি আন এজনীকো গটাই দিলে, নৱকুমাৰে ধৰিব

নোৱাৰিব। আনকি যোৱা কেইদিনমান ধৰি বহু চেষ্টা কৰিও নৱকুমাৰে তাৰ পত্নীৰ নামটোকে মনত পেলাব পৰা নাই। ইমান দিনে অৱশ্যে মনত পেলোৱাৰ প্ৰয়োজনো বোধ কৰা নাছিল। নাপিত-বোৱাৰীৰ অভিযানেই তাক এখাপ আগবঢ়াই দিলে। কৈশোৰৰপৰা যোৱনলৈ।

বিয়াৰ সময়ত, সম্প্ৰদান কৰোঁতে নামটো দহুই-এবাৰ উচ্চাৰণ কৰা হৈছিল যেনেই লাগিছে, কিন্তু তেতিয়া এই নামটো মনত ৰখাৰ দায়িত্ব যে তাৰ সেই কথা সি ভবাই নাছিল। তেতিয়া নবকুমাৰ কেৱল ঘামিছিলহে।

সেই ঘমাৰ কথাহে মনত পৰিছে, নাম-ধাম নহয়।

এনেষে বিয়াৰ দৰা, তাতে শহুৰদেউতাকৰ সৈ-শালপ্ৰাংশু চেহাৰা, গহীন-গম্ভীৰ কণ্ঠস্বৰ আৰু ৰাজকীয় মেজাজ। তাৰ ফলতো তাৰ ভয় আৰু বাঢ়িহে গৈছিল তেতিয়া।

আৰু ফুলশয্যাৰ কোঠাত আৰু যে কিমান ধৰণৰ ভয়। সেই ভয় এতিয়াও অলপ-অচৰপ নথকা নহয়।

কিন্তু ‘পত্নী’ শব্দটো বৰ মিঠা। ভীতিৰ মাজতো বোমাণ্ড।

‘কোৱানা কথা মন্থৰ্থনি দাঙি,

চোবানা অকণ চকু মেলি।’

মনৰ মাজত বাজি আছে সদূৰ আৰু শব্দ। বন্ধু-বান্ধৱসকলৰ সৈতে পত্নীৰ আসন্ন আগমন লৈ আলোচনা কৰিবলৈকো নৱকুমাৰ অপাৰগ। চবুদুৰিৰ বন্ধুহঁতৰ মাজত যিসকলে এই খবৰটো কেনেকৈ শুনিছিল তেওঁলোকে অলপ ঠাট্টা-মস্কৰা কৰিলেও নবকুমাৰে ‘খেং খেং’ কৰাৰ বাহিৰে আন একো উত্তৰ নিদিয়ে।

অথচ যেতিয়া ভৱতোষ মাষ্টৰৰ ঘৰৰপৰা পাঠ শেষ কৰি গধূলি ‘কাঁচদীঘি’ নামৰ ফাটক পানীৰ পুখুৰীৰ নিৰল-নিৰ্জন পাৰেদি ঘৰলৈ উভতি আহিছিল, তেতিয়া অক্ষুট কণ্ঠেৰে বাৰে বাৰে গাইছিল—

‘আনিছোঁ বকুলৰ মালা

উজ্জলিৰ আলফুলে

তেল চিকমিক তোৰে খোপাত।

ডালিমগুটীয়া দাঁতৰ

মোঁ মিঠা হাঁহিটি

তুলতুলীয়া তোৰে মুখত।’

তাৰ পিছত? কি তাৰ পিছত? ‘তুলতুলীয়া তোৰে মুখত—
তুলতুলীয়া তোৰে’—পিছৰ শাৰী একোতে মনত পৰা নাই, ক’ৰপৰা যে লিখিছিল তাকো মনত পৰা নাই। তথাপি সেই অসমাপ্ত গানটোৱেই অপূৰ্ব সূৰেৰে গোটেই বাটছোৱা গঢ়নগঢ়নাই থাকিল।

বোৱা কেইবাদিনৰো প্ৰত্যাশাৰ পাছত আজি ধৰ পায়গৈ এলোকেশীয়ে
দিয়া ব্যক্তিৰ শব্দনি বন্ধন উঠিল উঠিল। আব্দ নিমিষতে সেই বিষয়
নিশা ওলোৱাদি ঘাম ওলাল।

“নাপিত-বোৱাৰী যে উভতি আহিল শব্দনিহনে?” এলোকেশীয়ে
সুধিলে।

এলোকেশী বাঘনীৰ দৰে বাৰাণ্ডাৰ এচুকত বহি আছিল। পদতকৈ
আহি হাত-ভৰি ধুবলৈকো নাপালে, দিলে সম্বাদটো। এম্বাৰৰ মাজতে
ক’লে, চাকি এটাও নানিলে।

অৱশ্যে এই সম্বাদে নবকুমাৰলৈ অন্য অৰ্থ কঢ়িয়াই আনিলে, সেয়েহে
সি আনন্দত উদ্ভাবল হৈ উঠিল। সেয়েহে সি তাৰ মাকৰ বৰ্তমান অবস্থাৰ
গম নাপালে, গম নাপালে তেওঁৰ কণ্ঠস্বৰৰ ভাববহুতাৰ! আব্দ সেয়েহে
সি এক অজান সুখৰ পৰণত গহিৰিত ল’ল।

কিন্তু বৰ বেছি সময়লৈ নহয়।

ক্ষণেককালৰ মাজেে নিষ্ঠুৰ সত্য প্ৰকাশিত হ’ল।

মানাগণ্য বিধেই ‘অধম’ ‘নিধক’ ‘ভ্ৰষ্টা-ফুটা’ ‘ভিজা-জৰী’ ‘ফোঁপহী’
আদি শোভন-সুন্দৰ বিশেষণমালা প্ৰয়োগ কৰাৰ পাছত এলোকেশীয়ে ক’লে :
‘ছোবালী নপঠালে।’

নপঠালে! কেনে আচৰিত কথা!

ছোবালী নপঠোৱাকৈও যে থাকিব পাৰে সেই কথাটো এবাৰলৈও
নবকুমাৰৰ মনলৈ অহা নাছিল।

কিন্তু এই কথাৰ কি উত্তৰ দিব নবকুমাৰে? আব্দ নবকুমাৰৰপৰা
কোনো উত্তৰৰ প্ৰত্যাশা কৰি এলোকেশীয়ে কোৱাও নাছিল।

তাৰ পাছত আব্দ কিছু সময় ধৰি বিজ্ঞপ্তিকৰ ‘পৰিচাৰ গৱেষণা’ৰ কথা কৈ,
নাপিত-বোৱাৰীক ভাৰ-ভেটী দি ‘হাত কৰা’ৰ কথা বখানি, অৱশেষত
এলোকেশীয়ে হঠাতে আৱিষ্কাৰ কৰিলে যে ল’ৰাটো সেই অৰ্থানবেশৰ
চোতালতে থৰ লাগি থিয় হৈ আছে।

মাতৃমুহ উঠিল উঠিল।

“আব্দ থিয় হৈ থাকি কি কৰিব, হাত-মুখ ধো।” এলোকেশীয়ে
চিঞৰি সুধিলে, “ভাত হ’লনে সদ?”

পাকঘৰৰপৰা উত্তৰ আহিল, “হ’ল মামী।”

“আহ, হাত-মুখ ধুই আহ, ভাত উলিয়াইছে।”

এলোকেশী পাকঘৰৰ ফালে গ’ল আব্দ নবকুমাৰে লাহে লাহে গাৰপৰা
কোঁটচোলাটো সোমোকাই বেবৰ গজালত ওলোমাই ঠকৈ হাত-মুখ ধুবলৈ বাৰীৰ
পদুৰীলৈ খোজ ললে।

হঠাৎ তাৰ মনটো কিবা শিখিল আৰু উৰুঙা উৰুঙা যেন লাগিছে।
যি বস্তু নাছিল, কোনদিনে যাৰ সোৱাদ পোৱা নাই, তেনেকৈ বা বস্তু
নাপালেও এই শূন্যতাবোধৰ সৃষ্টি হয় নেকি? সকলো উৰুঙা উৰুঙা
লাগে নেকি?

কিন্তু তেতিয়ালৈকে আচল কথা ওলোৱাই নাই এখোন।

আচল কথা উলিয়ালে ভাতৰ পাতত, চাকিৰ শলিতাডাল বঢ়াই ভৰি
মেলি বহাৰ পাছত।

এলোকেশীৰ মূখলৈ চাই নবকুমাৰৰ বুকু চিৰিংকৈ গ'ল।

“মই তোক কৈ থৈছোঁ নবা, শেষৰক্ষা মান ৰক্ষাৰ কাৰণে তোৰ দেউতাৰক
কৈ-মেলি চিঠি এখন দিয়াম ফোপষহী দো-ভাচলীয়াটোলৈ, তথাপি যদি
ছোৱালী উলিয়াই নিদিযে, অহা আঘোণতে তোৰ আকৌ বিয়া পাতিম।”

আকৌ বিয়া।

মাকে আজি নৱকুমাৰক শ্বাসবন্ধ কৰিয়েই মাৰিব নেকি? বিয়া।
আকৌ। তাৰ মানে—নৱকুমাৰে আকৌ এবাৰ আঁঠে তোলা খেলিব
লাগিব, আকৌ আন এটা ঘৰলৈ গৈ সেই সম্প্ৰদান, সেই ফুলশয্যা, সেই
কাণ-মোচৰামুচৰি, সেই ঘাম।

মূৰটো দোঁ খাই খাই পাল্ল কাঁহী ছোওঁ ছোওঁ হ'ল নৱকুমাৰৰ, মূৰখোদি
মাতো নোলোৱা হ'ল আৰু ভাতো খাব নোবৰা হ'ল।

হঠাৎ এলোকেশীয়ে কটনুজি বন্ধ কৰি ক'লে, “ক'তা—তই খোৱা নাই
দেখোন!”

“খাইছোঁ দেখোন!” নবকুমাৰে অঞ্চুট মাতৰে ক'লে আৰু বাক্যৰ
সত্যতা ৰক্ষাৰ্থে এগৰাহ ভাত মূখৰ ভিতৰলৈ হেঁচুৰি দিলে।

এইবাৰ ৰংগমণ্ডলৈ আহিল সদু বা সৌদামিনী।

মাটিৰ মলাত এমলা ভাঁপ ওলাই থকা গৰম ভাত লৈ আহিল আৰু
নৱকুমাৰৰ খোৱাপাতলৈ চাই ক'লে, “কি হ'ল আক’। যেনেকৈ দিছিলোঁ
ভাত দেখোন তেনেকৈ পৰি আছে। ইমান সময় কি কৰিলি অ’ নবু?”

“খাইছোঁ দেখোন!” নৱকুমাৰে আৰু এবাৰলৈ পূৰ্ব কথা আৰু
পূৰ্বোক্ত কামৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিলে।

“আৰু অলপ দিও?”

“ওহোঁ ওহোঁ—নেলাগে আৰু।” মূখ হাত মূৰ জোকাৰি প্ৰতিবাদ
কৰিলে নৱকুমাৰে।

“ভোক নাই?”

নৱকুমাৰে আকৌ এবাৰ ক'লে, “খাইছোঁ দেখোন!”

ইপিনে ঢুলঢুলীয়া চকুত চকুলোৱে আৰু বাধা নমনা যেন হ'ল।

“ভোক আৰু থাকে কেনেকৈ—” এলোকেশীয়ে ক’লে, “শহুৰেকক গ’ল পাৰিলে আৰু জোঁবাইৰ ভোক থাকিব পাৰেনে? আজিৰ দিনৰ ল’ৰা নহয়—? কিন্তু তোক মই আকৌ কৈ থলৌ নবা, তোৰ ডেমাকী শহুৰৰ নাকত যদি কলাখাৰ নিদিওঁ, জোঙা নাকৰ আগটো যদি ভুইত নৰ’হাওঁ, মোৰ নামেই এলোকেশী বান্ধুণী নহয়। সি সিমানিত শোবাই বাপ বাপ সদুবৰি সেইজনী ছোৱালীক কান্ধত তুলি ভুইত নাক ঘ’হি ঘ’হি ইয়ালৈ লৈ আহিলে ভালৈ, নহ’লে তোক মই আকৌ যেইৰ ওঁতত বহুৱামগৈ। এইবাৰ আৰু নৱাৰৰ বেটী নানো, দুখীয়া নিচলাৰ ছোৱালীহে আনিম, কৈ থলৌ।”

“শুনিছ—? শুন শুন, শুনি থ’।” সদুবে খিকখিকাই হাঁহিলে, “আৰু মদুখ আমোলাই গোঙোৱা মাৰি বহি থাকিব নেলাগে ঐ নবু, আশ্বাস বচন পালিয়েই। এতিয়া গোগ্ৰাসে খাই ল’।—এচ! ষেণীয়েক নাহিল বুলি নবুবে মনৰ দুখতে চেনিপুঠীৰ টেঙা আজাখনকে নাথালে, দেখিছানে মামী?”

“যেতিয়াই-তেতিয়াই দাঁত ছেলাই নাথাকিব সদু—” এলোকেশীয়ে বেজাৰ মদুখৰ ক’লে “চোঁবিছ ঘণ্টা জুৰি হাঁহি-খিকখিকালি কোনেও ভাল নাপায়। তোৰ মনত ইমান যে কিহৰ বং ভাবিকে নাপাওঁ।”

কথাষাৰ মিছা নহয়। সদুৰ মনত ইমান বং হোৱাৰ কথা নহয়। তথাপি হয়।

তথাপি সদুবে বং ধেমালি কৰে, খিলখিলকৈ হাঁহে। কিন্তু কিয় কেনেকৈ যে হাঁহে সদুবে নিজেও জানেনে?

হয়তো এই জগতখনত মাত্ৰ সিমানলৈকেহে তাইৰ অধিকাৰ। দুৰ্ভাগ্যলৈ ইতিকিং কৰি, বুকুৰ শল চপৰা বগৰাই পেলাবলৈ তাই খিলখিলকৈ হাঁহে।

সদাৰ সেই শলচপৰা বুকুত কঢ়িয়াই ফুৰিবলগা হ’লে তাই ইমানকৈ খাটিব পাৰিলেহেঁতেন জানো?

গাঁৱৰ সকলোৱেই সদুৰ ভাগ্যলৈ খিজাৰ জনায়, আটায়ে জানে, সদুক সদুৰ গিৰিষেকে চপাই নলয়।

অকাৰণতে, মাত্ৰ মইমতালী কৰি সদুক সদুৰ গিৰিয়েকে ত্যাগ কৰি গৈছে। স্বভাৱ-চৰিত্ৰ বহুতৰে বেয়া হয়, তাৰ বাবে কেইজন মানুহে ষেণীয়েকক ত্যাগ কৰে?

সদুৰ মাক নাই, বাপেক নাই, ষাট-মাউৰী! তাই পানী-কেঁচুৱাৰে পৰাই মোমায়েকৰ ঘৰতে ডাঙৰ-দীঘল হৈছে।

মোমায়েকে বহু চেষ্টা কৰি তাইক শহুৰেকৰ ঘৰত থৈ আহিছিল, কিন্তু খুতকপালীয়ে কোনোপধ্যেই তাত নিজক খাপ খুৱাব নোৱাৰিলে। সেই ঘৰৰ দুৰ্ব্যৱহাৰৰ কোবত পলাই আহিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

তেতিয়াৰপৰা এই মোমায়েকৰ ঘৰতে থোপনি । তাৰ বাহিৰে উপায়েইবা
কি ?

মোমায়েকৰ ঘৰতে আছে, আখলৰ জেষ্ঠা মাৰিছে জোতা-চুড়ীলৈকে
সকলো সামৰি-সুতাৰ থৈছে আৰু মামীয়েকৰ ভৰ্জনা থাইছে ।

তথাপি তাই হাঁহে । চাবাইচ ।

‘চাবাইচ মোৰ আইটী !’ মামীয়েকে কয়, কয় চুৰুৱাৰ সকলোৱেই ।
শুনি শুনি নৱকুমাৰৰো ধাৰণা হৈছে যে সদু বাইদেবে হ’হাটো গহি’ভ,
সেয়েহে সি কেতিয়াও হাঁহি-মস্কৰাত যোগ দিব নোৱাৰে । আৰু আজিৰ
কথাটো তো বেলেগেই । আজিৰ হাঁহি-ঠাট্টাৰ ভাগী নবকুমাৰ নিজেই ।

“গাখীৰটোপা আনিবিনে থিষে থিষে ৰং কৰি থাকিব ?”

এলোকেশীয়ে ডাবি মাৰিলে ।

পুতেকৰ মথুৰ আগলৈ তাতৰ কাঁহীখন আগুৱাই দিয়াৰ বাহিৰে
এলোকেশীয়ে আৰু বৰ বেছি লৰচৰ নকৰে । দ্বিতীয়বাৰ যদি কিবা লগা
হয় তেতিয়াই ‘সদু সদু’ চিঞৰ । বৰ সুবিধা, সদু বিধবা, তোলনীয়া
নহয় । বিধৱা হোৱাহেঁতেন এক মহা অশস্তৰ হ’লহেঁতেন—বাতিৰ ভাগত
বিধৱাৰ হাতত সধৱবাহঁতৰ বন্ধাবঢ়াৰ ভাৰ কেতিয়াও দিব নোৱাৰি ।
সদুৰ ক্ষেত্ৰত আৰু কোনো ম্ৰধা-ম্ৰন্দ নাই । ভাঙৰ ডাঙৰ চেনিপুটী
মাছৰ টেঙা আজ্ঞা সদুবে নিজেও অকণমান খাব, গাভিকে তাই নিজেই
কুটক বাছক বাস্ক ।

গিৰিহঁত নীলাম্বৰ বানাজিৰ বয়স যিমানেই নহওক, বাতিৰ ভাগত
ভাত খাবলৈ এৰা আজি বহু দিন হৈ গ’ল । ঘৰৰে গাইজনীৰ খাটী গাখীৰ
জ্বৰসেৰমান উতলাই আধাসেৰমান কৰি থৈ দিয়া হয়, বাতি সেইকল
গাখীৰৰ সৈতে ঘৰতে ভজা আঠে পেলাই আঠোটামান মনোহৰা সানি কথমপি
আহাৰ-পৰ্ব সমাধা কৰে নীলাম্বৰে ।

সম্প্ৰাচিক কৰাৰ পাছতেই তেওঁৰ আহাৰ-পৰ্ব সমাধা হৈ যায়, নবু
ভবতোষ মাষ্টাৰৰ ঘৰৰপৰা নোভৰ্তোতেই । নীলাম্বৰ আকৌ ঘেতিয়া ঘৰলৈ
উভতি আছে, নবুৰ তেতিয়া মাজনিশা, এতেকে বাতিৰ ভাগত বাপেকে
পুতেকে দেখাদেখি নহয়ই । পুতেকক এয়া এক বেমাৰে ধৰিছে, ইংলিছ
শিকিবই সি । সেই মেলেছৰ ভাষা শিকি কি যে চতুৰ্গ লভ হ’ব তাৰ
সিয়েইহে জানে, তথাপি, নৱকুমাৰৰ স্নেহশীল পিতাকে বৰ বাধাও দিয়া
নাছিল । ইচ্ছিল, তাৰ মন গৈছে খাঁড়ি পড়ক— ।

আচলতে যেত কুটৰ খাই সেই ভৱতোষ কিস্বাস বোলাটোৱেই ।
কলিকতাৰপৰা ইবোজী শিকি আহি গাঁৱত ইচ্কুল খুলিছোঁহি । পুত্ৰ-
কুলি দুল্লো বেলাই ইচ্কুল । গাঁৱৰ ল’ৰাবোৰক উদ্ভ কৰি তোলাৰ

পূৰ্বে ! কাণত মন্ত্ৰ শুনাইছে, ইংৰাজী নিশিকিলে বোলে উন্নতি নাই শিকি কলিকতালৈ যাব পাৰিলেই বোলে চাহাবহঁতৰ অফিছত শকত শকত দৰমহাৰ চাকৰি পোৱাটো খাটাত ! গতিকে সকলোৱে অৱ ক'লখোৱা ইন্দ্ৰলৈ চাপৰি মেলিছে । সলি-সিমান ভবতোষে ফাৰ্ট বুক, ছেকেন বুক ক'ল কি টান কিতাপ লৈ আহিছেয়ে কলিকতাৰ পৰা—আৰু সেইবোৰ পঢ়ুৱাই আটাই-মথক হৰমোহন পঢ়িত কৰি তুলিছে ! বামুণৰ ঘৰৰ ল'ৰাই শূদ্ৰদৰপৰা বিদ্যা ল'ব ! কলি পূৰ্ণ হ'বলৈ আৰু কিমান বাকী !

তথাপি নীলাম্বৰে পুতেকক বাধা নিদিলে, এই ঘোৰকলিৰ লগতে ডাল মিলাই চলিছে । কেৱল সেই মেলেছৰ ভাষা শিকিলেই যাওঁতে পিন্ধা চোলা-চুৰিয়া ঘৰৰ ভিতৰলৈ নিয়া বাৰণ, সেইবোৰ পিন্ধি লেটিপেটি কৰা মানা, সেই চোলা-চুৰিয়া সলাই থৈ হাত-ভৰি ধুই-পখালি গংগাজল স্পৰ্শ কৰি শূদ্ৰ হ'ব লাগে, ইমানেই বচ ।

নবকুমাৰে খাই উঠাৰ পাছত মামীষেক-ভাগিনীয়েক দুয়ো পাকঘৰতে খাবলৈ বহে । সিহঁত দুজনীয়ে ভাঁড় বাঢ়ি পীৰা পাৰি খাবলৈ নবহে, কাঁহী বাটি চৰিয়া যি পান্ন তাতে ভাতকিটা ঠেল মজিয়াতে লোপটা কাড়ি বহি খায় । পিছে এইখিনি সময়তে মেলখনো বহে বেছ ভালকৈ । সদায় ভাবি-ধমকি দিলেও ভাগিনীষেকক নহ'লেও অচল তেওঁ । কথা পতাৰ লগৰী বুলিবলৈ আৰুনো কোন আছে ?

খোৱা-বোবাৰ পাছত পাকঘৰ চাক-চিকুণ কৰিব সদুৱৰেই । পাকঘৰ অঁতাই-মেলি পাছদিনাৰ বাবে খৰিখেৰ যতনাই জুই জ্বলোৱা টিঙিৰি-পাখৰ দূটা যথাস্থানত থৈ, কামবন কৰা কাপোৰ-কাঁচি ধোৱা-পখলা কৰি তেহে সদু শূদ্ৰলৈ যায় । হওঁতে তাইৰ শোৱাকোঠা নামৰ কোঠা এটা আছে হয়, বিছনাও নথকা নহয়, কিন্তু সেই কোঠাৰ সেই বিছনাখনত তাই শূদ্ৰলৈ আজৰি পাৰেইবা কিমান পৰ ? নীলাম্বৰ ঘৰলৈ উভতি নহালৈকে তাই এলোকেশীক পৰ দিব লাগে, কিবনো এলোকেশীক ভুতলৈ বৰ ভয় ।

নীলাম্বৰ অহাৰ পাছত তেওঁৰ পানী লাগিবনেক, হোকা-চিঞ্জিৰ ধ'পাত লাগিব নেক, সকলো কথা সুধি-মেলি খবৰ-খাবাৰ লৈ তেহে সদু আজৰি হয় । আজৰিৰ এই সময়ছোৱা প্ৰায়েই দোভাগ বাতি পাৰ হোৱাৰ পাছতহে আহে ।

অবশ্যে তাৰ পাছত নিশাৰ বাকীছোৱা সময় সদুক কোনে পৰ দিব, এই প্ৰশ্ন নুঠে । সদু যি সদুৱৰেই । এই কথা লৈ আক্ষেপ প্ৰকাশ কৰি ভাইক ৰাখি প্ৰশ্ন কৰা, তাই নিশ্চয় খিলাখিলাই হাঁহ মাৰি ক'ব, “মোক ভুঙেই পৰ দিয়ে । মই যে শাধিনী—নাজা না ?”

তথাপি সদূৰে মামীয়েকক ভাল পায়। মোমায়েকক প্ৰশ্ৰা-ভক্তি কৰে, নৱকুমাৰক প্ৰাণতুল্য বুলি ভাবে।

তাইৰ এই বৰ্ণিত বহুৰীয়া জীৱনটোত ভাল পাবলৈ, ভক্তি কৰিবলৈ, মৰম কৰিবলৈ আৰু আছিলবা কোন ?

ৰাতিপুৱাতে টোপনি ভাগিল।

কিষ ভাগিল নৱকুমাৰে ক'ব নোবাৰে, তথাপি বুকুত কিবা এটা গন্ধৰ শিলৰ বোজা হেঁচি ধৰি থকা যেন পালে। যেনিবা কোনোবা ছেগত কোনোবাই এটা পাহাৰকে আনি তাৰ বুকুৰ ওপৰত থৈ দিছেহি। ৰাতি টোপনিৰ মাজতো কিবা যেন আতংকময় সপোন দেখিছিল সি।

খোলা খিৰকীষেদি অলপ সময় চাই থকাৰ পাছত সকলো কথা মনত পৰিল তাৰ। মনত পৰিল মাকৰ শপতৰ কথা। মনত পৰাত হাত-ভৰি অবশ অবশ যেন লাগিল।

লাহে লাহে বিছনা এৰি থিয় দিলে সি, চুৰিয়াৰ থোৰটো গাত মোৰিষাই কোঠাটোৰপৰা ওলাই আহিল। পুৱাৰ ফালে বেছ জাৰ জাৰ যেন লাগিছে। আৰু শৰতৰ উপজ্ঞপুৱাৰ এই গা সিবসিৰাই যোবা বতাহখিনিয়েই মনোঁক কোনোবা নিঃসীম প্ৰান্তলৈ উধাও কৰি নিয়ে।

কোঠাৰ বাহিৰলৈ ওলাই আহি দেখিলে যে সৌদামিনীয়ে চোতাল সাৰিছে আৰু গোবৰ গুলি লৈ চোতালত ছটিয়াইছে। সি তাইৰ-কাষ চাপি সন্ধানিলগৈ, “মা উঠিলেনে সদূবা ?”

“মামী !” সৌদামিনীয়ে এই ধলপুৱাতে খলখলকৰে হাঁহি উঠিল, “মামী এই ধলপুৱাতে কাহানিও উঠে জানো নবু ? দোকমোকাৰ দেৱতাৰ সৈতে মামীৰ বিৰোধ আছে যে নাজাননে কি ?” খচখচকৈ চোতাল সাৰি থকাৰপৰাই ক’লে সদূৰে, “আঁতৰ হ নবু, বুলি লাগিব গাত।”

“লাগক দে।” বুলি কৈ আগতকৈও বৰণ কাষ চাপি আহিল সি। কাষ চাপি আহি জাৰকালি হঠাৎ পানীলৈ জাঁপ দিয়াৰ ভংগীৰে একেউলাহে কৈ পেলালে, “সদূবা”, তুমি মাক কৈ দিবা, মই সেইবোৰত নাই। মই নোৱাৰিম।”

সৌদামিনীৰ চোতাল সৰা বন্ধ হ’ল।

তাই নৱকুমাৰৰ চকুৱে চকুৱে চাই ক’লে, “কি ক’ম মামীক ? কিহুত নাই ভই ? কি নোৱাৰ ?”

“সেই হেৰিবোৰ আৰু।” নৱকুমাৰ খিৰখিৰাই উঠিল, “কালি নিছ কাণেৰে শুনিলাই দেখোন, আকৌ সন্নিহিলে কি হ’ল ?”

“এসু। ভই মোক অঠাই সাগৰত পেলালি দে নবু, কালি ওবে দিনটোত

কিমাননো কথা নুশুদানিলো, কোনটোৱে তোৱা মনত পে'চ লগালে মই কেনেকৈ জানিম কচোন ?”

“উস্ ! ভাল লেঠাত পেলালে দেখিছোঁ । নাপিত পেহীৰ কথাত খং উঠি মায়ে যে কৈছিল তোমাৰ মনত নাই ?”

“অ’ হৰি । তাকে নকৰ কিয় ? তোৰ আক’ বিষা পাতিব, সেই কথা ?” সদূৰ আকোঁ হাঁহিৰ নিজৰা বৈ আহিল, “সেই চিন্তাত ৰাতিটো উজাগৰেই কটালিনেক ? নে সেই যে ‘গোসাই ঘৰত কোন, মই কল খোৱা নাই’ বিধৰ কথা ? যদিহে মাম্মীয়ে তেওঁৰ মূখৰ বচন পাহাৰি যায়—সেয়েহে ‘মই নোবাৰিম, মই নকৰিম’ বুলি সোঁৱৰাই দিবলৈ আহিছ নেকি ?”

“সদূৰা’ কৈ দিছোঁ ভাল নহ’ব কিন্তু । মই তোমাক কৈ বোলোঁ—মই সেইবোৰ নোবাৰিম বচ ।”

সদূৰে আকোঁ কামত ধৰিলে আৰু ক’লে, “এইবোৰ মোক কৈছ কেনেই ? মাম্মীক ক’গৈ যা ।”

“ম —ম —মই ? মই ক’ম মাক ।”

সদূৰে হাঁহ মাৰি ক’লে, ‘নক’ৰি কিয় ? ডাঙৰটো হ’লি, সাহস হোৱা নাই ?”

“মাৰ ওচৰত সাহস । হেঃ মই এই কৈ থৈছোঁ সদূৰা’ তোমাৰ ওচৰত কৈয়েই মই খালাচ, বিহিত-ববস্তা তুমি কৰিবা ।”

সৌদামিনী আকোঁ ব’ল আৰু তাৰ পাছত ক’লে, “বাৰু, ক’ম মাম্মীক, আমাৰ নবুৰ তাৰ পোনৰজনী ষৈণীষেকলৈ বৰ মৰম, তাইক এৰা-এৰি কৰি আনক বিষা নকৰায় সি ।”

“সদূৰা’, ভাল নহ’ব কৈ থৈছোঁ । বোলোঁ—আকোঁ সেই ভাৰিৰ ভোল গলত আঁৰি লোৱাৰ দৰকাৰটো কি ? তেওঁলোকে ছোৱালী উলিয়াই নিদিলে নাই, পৰৰ ঘৰৰ ছোৱালী নহ’লে সংসাৰ নচলে নেকি ?”

“ক’ত আৰু চলিছে ?” সদূৰে হাত-মুখ জোকাৰি ক’লে, “চলাহে’তেন পদুৰুয়ে আৰু সেইবোৰ কাম নকৰিলেহে’তেন, বুলিছ নবু ? পাছত সেই পৰৰ ছোৱালীয়েই জগতখনৰ বুকুৰ কটুটম হয়গৈ ।”

“আখলৰ ছাই হয়গৈ ।” হঠাৎ কথাৰ লাচতে নৱকুমাৰৰ মূখৰপৰা, ওলাল, “ক’তা, ভিনিহীদেউৰ বেলিকা নহ’ল কিয় ?”

সদূৰ উজ্জ্বাসত বাধা পৰে, তাই অলপ গছীন মাত্ৰে ক’লে “সেইবোৰ বাদ দিচোন । মোৰ দৰে জুৱে পোৰা কপাল সন্ত শতুৰুবো নহয় কেন ।”

সদূৰ এই কথাত নৱকুমাৰ খতমত খালে, “মু—মই—মই সেইবোৰ একো ভাবি কথাষাৰ কোৱা নাছিলোঁ সদূৰা’ । কিন্তু মই যে ক’লোঁ, তুমি মোক বকা কৰিব লাগিব ।”

“ক’ম বাৰু মাৰীক। যি দেখিছোঁ কপালত বাচনীৰ কোব খাবলগা আছেই।”

সদুৱে বৰ মিছা মতা নাছিল। এলোকেশীয়ে সেই ব্যৱস্থাই কৰিছিল।

পিছে কপালত পৰা বাচনীৰ কোব দৃশ্যমান নহয়—ইমানেই। শব্দ অদৃশ্য। তথাপি এলোকেশীয়ে যেতিয়া মূখ মেলি দকচিবলৈ ধৰে, তেতিয়া তেওঁৰ মূখৰপৰা লো লো কৰে জুইৰ শিখা ওলাই অহা যেনহে লাগে।

শাক বাছি থাকোঁতে সৌদামিনীয়ে কথৰ বস চোঁপ উলিয়াইছিল, “হেৰা মাম্মী, তেওঁলোকে পস্তৰ পোৱা মাত্ৰকে ছোৱালী উলিয়াই নিদিলে নবদুক আকৌ বিয়া দিবা বুলি কৈছা, ইপিনে ল’ৰা দেখোন অমত।”

“কি ? কি ক’লি ?”

মুহূৰ্ত্ততে জুই বিৰ্য্যপ পৰিল।

সদুক ন ভাতো ন ভবিষ্যতিকৈ পুৰালগালি পাৰি এলোকেশীয়ে উগাৰ ছাৰিলে, “যি মৰতীয়ে মোৰেই খাই মোৰেই পিৰিষি মোৰ সংসাৰত জুই লগোৱাৰ চেলু বিচাৰিব, তাইক মই শোটাৰ কোব শোধাই ঘৰৰ বাজ কৰিছে এৰিম, কৈ থলোঁ একা। মোৰ ল’ৰাটোৰ কাণত বিষমস্তৰ ঢালি আহুদি খুৱাই তাক পৰ কৰিবলৈ পাং পাতিছ, নহয় ? বাৰু, তোৰ মোমায়েবাই আশ্বিন কৰি আজৰি হওক, তোক দিম এপালি ভালকে।”

সদুৱে প্ৰতিবাদো নকৰিলে, নিজৰ দোষ মোচনৰো চেষ্টা নকৰিলে আৰু এই ক্ষেত্ৰত তাইৰ জগৰ কোনখিনিত লাগিল সেই কথাও নুসুখিলে। আনকি তাইৰ মূখৰ আঙ-ভাঙ দেখি এই বিহকাড়বোৰ আন কাৰোবালৈ টোঁৱাইছে—এনে লাগিল।

নীলাম্বৰে আছিক কৰি উঠাৰ পাছত তামৰ কোশাত সুৰ্য্যগৰ্ঘ্য নিবেদন কৰি কোশাখন মাটিত উবুৰি কৰি থৈ, আকৌ এবাৰলৈ সুৰ্য্য-প্ৰণাম কৰি মূখখন ঘূৰাই ধিষ হোৱাৰ লগে লগে, এলোকেশীয়ে কল-গাখীৰেৰে কালসাপ পুৰি থকাৰ দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰি গিৰিয়েকক ক’লে, “ভূমি এই মূহূৰ্ত্ততে চিঠি লিখি কাৰোবাক নপঠোৱা যদি মোৰ মূৰকে চোবাবা।”

নীলাম্বৰে ‘আহা হা হা’ কৰি উঠিল আৰু ক’লে, “এই কিবা-টিবাৰ কি আক্ৰমক—পত্ৰ লিখিব লাগে—লিখিম, কিন্তু কাক যে পঠোৱা যাব তাকেহে ভাবি পোৱা নাই। নাপিত-বোৱাৰীয়ে ভো আৰু—”

“কিয় ? গাঁৱত তাইৰ বাহিৰে আৰু মানুহ-মুনিহ নাইনে কি ? লিবাৰ বাখাল গৈছিল নহয় ?”

“বাখাল—পঠাওঁনে তাক ? ইমানখিনি বাট অকলমৰে—”

“ভেনেহ’লে গোবিন্দ আচাইবাৰ পুতেক গোপলাক পঠোৱা যাওক ।
ভাঙৰ পইচা দিলেই যাব সি ।”

“গোপলাক কটুটুৰ ঘৰলৈ পঠোৱাটো ঠিক হ’ব জানো ? কি কওঁও
কি ঠিক আহিব তাৰ কি ঠিক ।”

“কওকেইচোন—!” এলোকেশীয়ে বাৰদৰ্পে ক’লে, “সেই ভঙুৰাৰ
কটুটুৰাইক শুনিলে যদি নপতা ফুকনটোৰ চৈতন্য হয়—। তা’পাছত
চাৰেইচোন কাৰ দিন কাৰ ৰাতি, সি তাৰ আলোলোৱা জীয়েকক লৈ ঘৰতে
কিমান সুস্বাদু চৰাব পাৰে চৰাওক । গোপলাক আৰু কৈ দিবা যে সেইফালে
—সেই গাঁৱৰ ওচৰে-কাষৰে কোনোবা কুলীনৰ ছোৱালীৰ সা-সম্বান পাৰ
লোক বিচাৰি-খোচাৰি চাম যেন । সিহঁতৰ নাকৰ আগত হ’লেই কথাটো বৰ
ভাল হ’ব ।”

নীলাম্বৰে আৰু কথা নবঢ়ালে, কাপজ-কলম লৈ বহিল । আৰু
বহুপৰলৈকে ব্দ’জি এখন চিঠিৰ খচৰাও কৰি পেলালে ।

চিঠিখনৰ সাৰগন্ধুৰ কথাখিনি হ’ল যে : বামকালীয়ে যদি তেওঁৰ
আগৰ অবৈধালি বজাৰ ৰাখিবলৈ বিচাৰে, তেনেহ’লে তেওঁৰ ললাটত অণেশ
দুখ পাবলগীয়া আছে । তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ পুতেকৰ বিয়া আকৌ
নিচুৰেই পাতিব, তদুপৰি আৰু কি কি কৰিব সেইবোৰ ক্ৰমে ক্ৰমে প্ৰকাশিত
হ’ব । —দস্তৰুৱত ভগ্নকৰ চিঠি ।

চিঠিৰ ভাব আৰু ভাষা এলোকেশীয়ে ভাল পালে । এতিয়া চিঠিখন
বথাস্থানলৈ প্ৰেৰণ কৰিবলৈ নীলাম্বৰ উপায় বিচাৰি ওলাল । কিন্তু মনত
তেওঁৰ মহাচিন্তা, সত্যৱতী বামকালীৰ একেজনী মাত্ৰ ছোৱালী ।

জৰী বৰকৈ টানিলে ছিঁগিবও পাৰে !

অন্তৰ্ভাৱৰ কথাৰ একো এটাও নৱকুমাৰে নাজানে । সি ক্ষুদ্ৰলত ।
সময়ত যোতিয়া ঘূৰি আহিল, আগতে সদৰ ওচৰলৈকে গ’ল ।

“সদুৱা’, তেল ।”

সদুৱে অকণমান বাটি এটাত তেল আনি তাৰ হাতত দি ক’লে,
“দেখিলিয়েই নহ’ব, কৈছিলোঁ একো কাম নহ’ব বুলি, মোৰ কপালত বাঢ়নীৰ
কোৰ আছে বুলি, সেয়ে হ’ল । মোৰ শহুৰৰ মিতুৰাণ বনোৱা হৈ গ’ল,
বোধকৰোঁ পঠালেই । আৰু দটোমান দিন পলম কৰিলেহেঁতেন কিজানি,
পিছে তোৰ অমতৰ কথা শুনাবপৰা মামীৰ একেবাৰে গাভ গোসাই
জনাহোৱা হৈছে ।”

হাতৰ তেলখিনি আঙুলিৰ ফাঁকিদি নিগৰি পৰিল, কেচেৰা নৱকুমাৰে
ভেৰা লাগি চাই থাকিল সৌদামিনীলৈ ।

সদুৱে বোধ কৰোঁ তাৰ মূৰ্খৰ আঙুলিও দেখিলেই আতৌ-পুতৌকৈ ক'লে,
 “থ’ থ’ এইবোৰ, এইবোৰ কথাত আৰু মন উচাটন নকৰিব, পিন্ধিব লাগেই
 যদি আক’ এবাৰ মূৰুট পিন্ধিব বান্ধ। কষ্টনো কিমান ? তই এজনী
 ঘৈণী পালেই হ’ল। পিছে মোৰ মনে কৈছে—এইবাৰ কবিৰাজৰ মনো কদমলিব,
 হাজাৰ হওক ছোৱালীৰ বাপেক।”

হঠাৎ নৱকুমাৰে এটা অপ্ৰাসংগিক আৰু অবাস্তৱ কথা ক’লে, “চাহাবহ’তে
 মাথোন এবাৰহে বিয়া কৰাষ কে—স্তিষাও অনেকবাৰ বিয়া নকৰাষ।”

বচ, আৰু কি লাগিছ। সদুৱে হাঁহৰে খলক লগাই দিলে : “হয়নে,
 হয়নে ? অ’ বদুইছোঁ, সেই পোৰা চাহাবহ’তৰ কিতাপ পঢ়ি তোৰো সেই
 বদুইষে মূৰত বাহ লৈছে। পিছে হেৰ’ নবু, চাহাবহ’তে যদি এজনীতকৈ
 বেছি বিয়া নকৰাষ, বাদবাকী দুখুনী মেগাবিলাকৰনো কি হাঁকানি-নিকানি
 হয় অ’ ? বিধতা পুৰুষজনাই যোতিয়া পিথবী ছিটি কাৰিছিল, তেতিয়া
 এটাকৈ মতা ল’ৰা আৰু ডেৰকুৰিকৈ মাইকী ছোৱালী ছিটি কৰিছিল যে
 জাননে নাজান ? তেনেহ’লে—? তযেই ক’, বাকীবিলাকৰ কি হ’ব, যদি
 এবাৰতকৈ বেছি বিয়া নকৰাষ ?”

“মতমানে গছত গৰু উঠা হোলোঙাৰে কাণ বিস্মা কথা—।”

কিন্তু নবৰ বচন শেষেই নহ’ল, ৰংগভূমিত দেখা দিলে স্বৰ্ণ
 এলোকেশীয়ে, “বোলোঁ অ’ই নবা, গা ধোৱাৰ বেলা হ’লনে নাই হোৱা ?
 যোতিয়াই দুয়োটা লগ হ’ব, তেতিয়াই হাঁহ-ঠাট্টা মস্কৰা মাৰিব। আৰু ঐ
 সদী, তোকো কও’, সি তোৰ সমনীষানে কি ? সদায় সদায় তাৰ কাণত তই
 কদমন্তৰ ঢালিষেই আছ, ঢালিলেই আছ।”

মাকৰ আগত নবকুমাৰৰ সদায় চোৰৰ ভাও। সেয়েহে সদুবাৰ এই
 অপমানত তাৰ খং উঠিলতো সি ৰাও কাটিব নোৱাৰিলে। কিন্তু আচৰিত
 কথা, সদুৰ মূৰত কোনো ভাব-বৈলক্ষণ্য দেখা নগ’ল। তাই মধ্যপূৰ্ব
 হাঁহৰে মূৰ উজলাই নবুলৈ চকু টিপিয়ালে, যাৰ অৰ্থ হ’ল—‘যা যা,
 গা ধোঁগে যা, মামীৰ দেওধনি উঠিছে’।

হাতত ঢালি লোৱা তেলখিনি কেতিয়াবাই আঙুলিৰ ফাঁকেদি নিগৰি
 পৰিল, তেলেতীয়া হাতখনকে মূৰত ঘঁহি ঘঁহি নবু পোনেই কাঁচদীঘলৈ
 গ’ল। আজি আৰু বাৰীৰ সবু পুখুৰীত গা খুবলৈ মন যোৱা নাই তাৰ।

গৈ থাকোঁতে হঠাৎ সেই এদিনৰ চিনাকী শহুৰৰ ওপৰত তাৰ খং উঠি
 গ’ল। তেওঁ ছোৱালীজনীক উলিয়াই দিয়াহে’তেন এই অশান্তৰখন
 নালাগিলহে’তেন।

বুকুত কেৱল গিলৰ বোজাই নহয়, কাঁহিটেও বিস্মছে।

ওঠৰ

সপৰাৰালে তুফ্ট গদুৱালে পথাৰলৈ আহি হাৰ চাকুৰিয়াইছে আশু চিঞাৰিছে। তুফ্টৰ পৰিৱাৰে পানীতে পৰিব নোজাইতে জাঁপ মাৰি দিব—
ভেনেহেনকৈ চেঙালুটি পাৰিছে।

চাৰিওফালে মানুহে বেঢ়ি ধৰি হাৰ হাৰ অস অস কৰিছে, অৰু কোনে
কৌতুহ্য ক'ত ঠিক এনেকুৱা বা এনে ধৰণৰ ঘটনা দেখিছিল তাৰ আলোচনাৰে
ঠাইডোখৰ মন্থৰিত বৰি তুলিছে।

আহিনমহীয়া ৰ'দত গদুৰ আচন্দ্রাই কৰাৰ কথা নহয়, পিছে সময়টোহে
বৰ টান।

ভৰ দুপৰ। আৰু জুৰপৰ। প'ইতা ভাতমুঠি গৈ গৈছেই ছনে-বনে টলো
টলোকৈ টাং গুৰুটি বাই ফৰা। এই ল'ৰামখাক মাকহঁতে সেও মনাব
নোবাৰে নহয়।

ল'ৰাটো হ'ল তুফ্ট গদুৱালৰ নাতিনেক ৰঘু। সমনীয়া হোৱাৰ ফলত
সিও নেড়ু কোম্পানিৰ দলৰে এজন। আহিনমহীয়া কুঁহিয়াৰৰ খেতি বসৰ
বহুৱা, আৰু সেয়েহে, ল'ৰাজাকৰ দুপৰীয়াৰ খেল হ'ল কুঁহিয়াৰ-চুৰি।
চুৰি কৰাৰ উপকৰণ হ'ল এচটা চোকা লোৰ পাত। তাৰ পাছত বাৰীৰ
পৰা কাটি অনাৰ পাছত দাঁত আছেই।

দাঁতেৰে টান বাকলি এৰুৱাই মূৰৰ সমান দীঘলীয়া কুঁহিয়াৰ চোৰাই
চোৰাই আটাইবোৰেই বস খাই আছিল, হঠাৎ ৰঘুৰ কিবা যেন হ'ল। বড়ু
বৰজোপাৰ তলত, য'ত আটাইবোৰ বহি আছিল, তাতে ধূলি-মাকড়স
ওপৰতে নিচালগা মানুহৰ দৰে ৰঘু শূই পৰিল।

ল'ৰাহঁতে পোনতে মনেই কৰা নাছিল, কাইলৈ আকৌ কৌতুহ্য অভিযান
আৰম্ভ কৰা হ'ব সেই আলোচনাত তৎপৰ হৈ উঠিছিল আটাইবোৰ, চকু
পৰিল ঘোৱাৰ সময়ত।

“কি অ' ৰঘু, তই যে বৰ টোপনি মাৰিছ ?”

হি হি কৈ হাঁহি ৰঘুৰ গাত ঠেলা এটা মাৰি এটা ল'ৰাই ক'লে। কিন্তু
পাছমুহূৰ্ত্ততে তাৰ মন্থৰ হাঁহি নাইকিয়া হ'ল। ৰঘু যেন কাঠৰ দৰে টান
হৈ পৰিছে, ৰঘুৰ ওঠৰ কোণত ফেন।

“ঐ, বন্ধুৰ কি হ’ল চাচোন ।”

“কি হ’ল আক’ ।” উদ্‌ণ্ড ল’ৰাজাকে বন্ধুৰ গাত হাত দি পোনতেই হাঁহিৰ ৰোল তুলিলে ‘চা চা, তাৰ চালাকি চা, টোপনিৰ ভাও জুৰি মৰাৰ দৰে পৰি আছে। ঐ বন্ধু গাত আমৰালি পৰুৱা এৰি দিম, উঠ বুলি কৈছোঁ ।”

কেৱল গাত আমৰালিয়েই নহয়, কাণৰ ভিতৰত পাম্মী ঢালি, ভৰিত চিকুটি—সকলো প্ৰক্ৰিয়া সগাশু কৰাৰ পাছতো যেতিয়া বন্ধুৰ টোপনি নাভাগিল, তেতিয়া সিহঁতৰ মনত ভয় সোমাল। নিশ্চিন্ত হ’ল, বন্ধুৰ এই টোপনি আৰু নাভাগে, এই টোপনি ‘মৰ-টোপনি’। নহ’লেনো বন্ধুৰ গাৰ হালধীয়া যেন বৰণ বেঙুনীয়া হৈ উঠিব কৈয় ?

“ব’ল পলাও” ।” এটা ল’ৰাই ক’লে।

“পলায় ?” নেডু বাটভেটি থিয় হ’ল।

“নপলাই আমিও বন্ধুৰ সৈতে যমৰ দখিণ দুবাবলৈ যাম নে কি ? ডাঙৰহঁতৰ কোনোবাই দেখা পালে আমাকো শব্দাই এ’ৰবান ?”

“ক’ব লাগিছেনে আৰু তুচ্ছ ককায়ে তাৰ সেই কানমাৰিডালেৰেই মৰ ফালিব।”

“এহঁ । আমাৰনো কৈ দোষ ? আমি কিবা তাক মাৰি পেলালোঁ নেকি ?”

“সেই কথা কোনে শুনিব ? ক’ব—তহঁতৰ সৈতে খেল আছিল তহঁতেই কিবা কৰিছ। ব’ল হ’ল—যাও” ব’ল, কোনোবাই কেনেকৈ যদি দেখা পায়—”

নেডুৱে ক্ৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক’লে “বৰ ভাল কথা কৈছ দে । বোলোঁ—বন্ধু আমাৰ বন্ধু হয়নে নহয় ? তাক শিষ্যালে-শগুনে খাব আৰু আমি তাৰ ফালে পিঠি দি পলাই সাৰিম ?”

বন্ধু যে বন্ধু, এই কথাই গোটেইজাক ল’ৰাৰ মনতে ক্ৰিয়া কৰি আছিল। কিন্তু ভীতিয়ে ক্ৰিয়া কৰি আছিল তাতোকৈ বেছি। গতিকে আন এজন বাস্তববাদী আৰু ঈশ্বৰবাদী ল’ৰাই উদাসভাৱে ক’লে, “ঈশ্বৰে তাৰ কপালত যি লিখি থৈছে সেয়ে হ’ব—কপালৰ লিখন খণ্ডন কৰিবলৈ তুমি মই কোন ?”

“আৰু বন্ধুৰ মাকে যোতলা ক’ব, মোৰ বন্ধু তোমালোকৰ লগত খেলিবলৈ ওলাই গৈছিল, সি ঘূৰি নাহিল দেখোন—সি ক’লৈ গ’ল বোপা ? ভেটিয়া কি ক’বি ?”

“ক’ম যে আজি বন্ধু আমাৰ লগত খেলিবলৈ যোৱা নাছিল।”

“মিছা কথা ক’বি ?”

“কি আৰু কৰিম ? বিপাক্ত পৰিলে ম্বয়ং নাবায়শেঙ মিছা কথা কয়।”

‘কহ ! কৈছেহি তোক ।’ নেড়ুৱে তীৱ কন্ঠেৰে ক’লে, “তহ’ত
তাক পৰ দি থাক, মই মাজু খুড়াক বিচাৰি যাওঁ ।”

“আকৌ মাজুখুড়া ! তাক কালফুৰাই নিলেই অ’ নেড়ু ।”

“মাজুখুড়াই কালফুৰালৈ পৰোৱা নকৰে ! জটাদাদাৰ ঘৈণীয়েক মৰা
নাছিল জানো ? তেওঁ আকৌ জীয়াই তোলা নাছিলনে ? তেওঁ তেনেকৈ কত
মানুহক মৰাবপৰা জীয়াই তুলিছে । মই এতিয়াই আহিম । পিছে
কপালগুণে যদি দেখা নাপাওঁ তেতিয়া আবু ৰঘুক বচোবাৰ উপায় নাই !”

অগত্যা ৰঘুৰ বাস্তৱবাদী বন্ধুহ’তে ‘ঘঃ পলাষাতি সং জীৱতি’ নীতি
পৰিহৰি ৰঘুৰ মৃতদেহ পহৰা দিবলৈ সন্মত হ’ল ।

ৰঘুলৈ সিহঁতৰ মৰম জানো কম ? কিন্তু কৰিবনো কি ?

তাৰ পাছত জন্মন্ত জুইহেন সংবাদটোৱে বৰ্ণানব দৰে অ’ৰ পৰা উঠিল,
ই চুবুৰিৰপৰা সি চুবুৰিলৈ, ইঘৰৰপৰা সি ঘৰলৈ বিৰ্যাপ লো লোকেৰে
জ্বলাই গাবৰ সবলোৰে এই মূঢ়া বৰজোপাৰ ভললৈ টানি আনিলে ।

তাৰ পাছত জৰ্পনা-কৰ্পনাৰ উজান উঠিল ।

আচম্ভাই ? শৰতকালত ।

“নহ’ব কৈলে ? শৰতৰ ৰ’দেই হ’ল বিহতুল্য । গণেশ তেলীৰ সেই
খুলশালীষেকৰ ল’ৰাটো সিবাৰ ঠিৰ এনেকৈ—”

“আবু জীৱন সোণাৰিৰ ভতিজাকটো—”

“নেপালৰ ভাগিনীষেকজনীও—”

“মোৰ পেহাশহুৰৰ দেশতো এবাৰ বোলে কোনোবা এজনৰ বন্ধা
দেউতাক পুখুৰী ঘাটৰপৰা আহোঁতে—”

হঠাৎ সাগৰকল্লোল স্তম্ভ হৈ গ’ল ।

কবিৰাজ মহাশয় আহিছে !

ঘৰত নাছিল, কাৰবাৰপৰা আহি শুনো মাত্ৰকে পলকী ছবাই বন্ধা
বৰভলত উপস্থিত হ’লহি ।

শুই থকা ল’ৰাটোলৈ চায়েই বামকালী চ’ক খাই উঠিল । তেওঁ
সুধিলে, “কোঁতলাৰপৰা হ’ল ?”

তেওঁ নেড়ুলৈ চাই সুধিলে ।

নেড়ুৱে ভয়ে ভয়ে ঘটনাটো অদ্যোপান্ত বিবিলে । বামকালীয়ে
ল’ৰাটোৰ হাতখন দাঙি নাড়ী পৰীক্ষা কৰি হুমদুনিয়াহ কঢ়িলে, তাৰ পাছত
খীৰে খীৰে মৰে তুলি ক’লে, “কাৰ খোঁড়ৰ কুঁহিয়াৰ খাইছিল ?”

অন ল’ৰাকাক জাঁতবন্ত থিয় হৈ আছিল, একমাত্ৰ নেড়ুৱেই বামকালী,

সেয়েহে নিৰ্দোষত পৰি সি গদ্যুপকথা ব্যক্ত কৰিলে, “মানে—সেই মানে বসাকুহঁতৰ।”

“কিহবাই কামৰাৰিছে বদলি এবাৰমান চিঞৰি উঠিছিলনেক ?”

“চিঞৰা নাছিল তো !” নেড়ু অবাৰ হ’ল। গোটেই জনতাৰ জুমটো এই সৰু ল’ৰাটোৰ মূখলৈ চাই ছবিৰ পদতলাৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল। আনকি তুচ্ছহঁতো স্তম্ভ হৈ পৰিল, একেধৰে চাই থাকিল, বোধহয় কিবা এটাৰ ক্ষীণ আশাত অসীম দৃঢ়তাৰে।

“আচম্ভাই হোবা নহয়—” বামকালীয়ে নিষ্ঠুৰ নিৰ্মাতাৰদৰে উচ্চাৰণ কৰিলে, “সাপৰ বিষ।”

সাপৰ বিষ।

বহুতে একেলগে চিঞৰি উঠিল, “ক’ত ? কোনখিনিত খুটিলে ?”

“সাপে খোটা নাই, সেই কথা তো। তাৰ লগৰীষাহঁতেই কৈছে।” বামকালীয়ে দীৰ্ঘনিঃশ্বাস এৰিলে, “খোৱাৰ লগতে শৰীৰত বিষ সোমাল। অলপ সময়ৰ আগতে আহিব পৰাহেঁতেন চেষ্টা এটা কৰিলোঁহেঁতেন, এতিয়া আৰু কৰিবলগীয়া একো নাই।”

“কবিৰাজ দৌতা !” হাহাকাৰ কৰি উঠি বামকালীৰ ভৰিত উবুৰি থাই পৰিল তুচ্ছ, “জগতখনৰ সকলোকে জীৱন দিছে কবিৰাজ দৌতা, আৰু মোৰ নাতিটোক কৰিবলগীয়া একো নাই বদলি হাত কোঁচালেনে দৌতা ?”

বামকালীয়ে সোঁহাতেৰে নিজৰ কপাল ছুই ক’লে, “মোৰ ভাগ্য।”

“আপোনাৰ ভৰিত ধৰিছোঁ কবিৰাজ দৌতা, দৰব অকণ দিয়ক।”

এইবাৰ বদুটী দীঘল দি পৰিলিহি। তুচ্ছৰ ষেণীয়েক।

বামকালীয়ে কোনো উত্তৰ নিদিলে, লক্ষ্যহীন দৃষ্টিৰে ৰাইজলৈ চালে।

কিন্তু সাপৰ বিষ মানে কি ? খোৱাৰ লগত সাপৰ বিষ আহিল ক’ৰপৰা, কেনেকৈ ? কবিৰাজে হঠাৎ কি যে নাভূত-নাশ্ৰুত বিপৰ্য্যয়ৰ কথা ক’লে। তুচ্ছৰ দৰে নিৰীহ নিৰ্বীৰোধী মানুহজনৰ এনেহেন মহাশত্ৰু কোন আছে, যি তাৰ বংশ ছেদ কৰিবলৈ গতৰু শালিব ?

জনতাৰ মাজত গুঞ্জন উঠিল।

“কবিৰাজ ডাঙৰীষা, সাপৰ বিষৰ কথা কৈছে—পিছে তুচ্ছৰ ইমান ডাঙৰ শত্ৰুৱনো কোন ওলাল ?”

“কিয়, ভগবান।” তীক্ষ্ণ ব্যংগ-তিস্ত হাঁহি এটা মাৰি বামকালীয়ে কথাষাৰৰ মোৰ্খনি মাৰিলে, “মানুহৰ ভগবানতকৈ ডাঙৰ শত্ৰু আৰু নো কোন আছে তুচ্ছ ?”

কিন্তু ইমান ইংগিতপূৰ্ণ কথা কোনে বুজিব ?

আৰু, বিশদভাৱে নদৃশ্যনা-নজনাৰ্কে এৰিধনে কোনোবাই ? কেৱল

‘সাপৰ বিষ’ বদলি ফতোৱা জাৰি কৰি নিষ্ঠুৰৰ দৰে নীৰৱ হৈ থাকিলে
প্ৰশ্ন-বিষৰ পোৰণিয়ে মানুহক পদাৰি নাথাকিবনে ?

ক’বই লাগিব বামকালীয়ে, সাপে খোটা নাই, তথাপি সাপৰ বিষ ক’বপৰা
কেনেকৈ আহিল সেই কথাটি ভাঙি-পাতি ক’বই লাগিব।

কিন্তু বামকালীৰ উত্তৰ শব্দনি সকলোটাৰ মূখৰ মাত হ’বিল। কি
আসৰিষ কথা।

কুঁহিয়াৰ-খোঁতত সাপৰ গাত আছিল, থাকেই এনেবোৰ গাত।

ঠিক ষিজোপা কুঁহিয়াৰ গদাৰিত থকা গাতৰ ভিতৰত সেই বিষ আছিল,
দুৰ্ভগীয়া ল’ৰাটিয়ে সেইজোপা কুঁহিয়াৰকে খালে।

“এযানো কি কৈছে কবিৰাজ ডাঙৰীয়া !”

“ষি সঁচা তাকে কৈছোঁ।” হাতৰ পিঠিৰে বামকালীয়ে কপালৰ ঘাম
মচি, গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, ‘নিয়তিৰ ওপৰত হাত নাই, আয়ুস কোনোৱে
কাকো দিব নোৱাৰে। তথাপি, ভেতিষাই গম পোবাহে’তেন বিষ উলিয়াব’ল
কমেও এবাৰ চেষ্টা কৰি চালোহে’তেন। কিন্তু সও নহ’ল, অদৃশ্য নিয়ত
অমোঘ নিষ্ঠুৰ।”

অমোঘ নিয়তি।

তথাপি এজন উৎসাহী ব্যক্তিয়ে ‘সাপৰ বিষ’ শব্দনামাত্ৰকে হাড়ি পাবলৈ
উদ্বিগ্নবাসে দৌৰি গ’ল। লগে লগে দৌৰি আহিল বিস্ম ওজা।

কিন্তু বিস্মে ওজায়ে চাই-চি’তি মূৰ জোকাৰিলে।

অৰ্থাৎ সেই একো কথা—কৰিবলগীয়া আৰু একো নাই।

কিন্তু মৰাটোক জীয়াই তুলিব নোবাৰিলেও জীয়াটোক বিস্মে ওজাই
মাৰিব নোৱাৰিবনে ? এই সৰ্বনাশৰ মূল স্বয়ং কালটোক বিস্মেই মন্ত্ৰৰ
বালৰে মাৰি পেলাওক। জনমত প্ৰবল হৈ উঠল।

এই তীৱ্ৰ বাসনাৰ আঁৰত আন এটা প্ৰচ্ছন্ন বাসনাও কিজানি সুপ্ত হৈ
আছে। বামকালী কবিৰাজ দেবতা—সেই কথাত সন্দেহ নাই, তেওঁৰ বিচাৰ
নিভূৰ্লেই, কিন্তু এনেহেন ভাঙ্গৰ কথাষাৰৰ এটা ফয়দা হোৱা নিতান্তই
আৱশ্যক। সকলোৰে বিস্মে ওজাক কুঁহিয়াৰলৈ ধৰিলে।

বামকালীয়ে বিমৰ্ষিতভাৱে ক’লে, “সঁচা-মিছাৰ প্ৰমাণ লাগে, নহয় ?”

“এঃ এঃ এঃ—কিনো কয় কিনো কয় কবিৰাজ ডাঙৰীয়া !”

“মই যি কৈছোঁ সেই কথাত কোনো ভুল নাই বোপাহ’ত। যি কি
নহওক—কোনোবাই কিবা এটা ক’লেই যে তাক বিশ্বাস কৰিব লাগিব তাৰো
কোনো হেতু নাই। কিন্তু দুৰ্ভগীয়া ল’ৰাটিৰ কিবা এটা স্বাভাৱিক ব্যৱস্থা
নকৰাকৈ—”

বিস্মে ওজাই মূৰ জোকাৰি জোকাৰি ক’লে, “বিষহাৰিব পোৱে বোভিয়া

খোটা নাই, এই ক্ষেত্ৰত মই কৰিবলগা একো নেদেখোঁ। ই আপোনাৰ সহজ
মৰণ হিচাপে যি কৰণীয় কৰিব লাগিব।”

কিন্তু “দমৰ দ্বিগত যে একেবাৰে নীলা হৈ পৰিছে— দেখিছাই নহয়?”

“সেই কথা অৱশ্যে সাঁচু-কাটে সাঁচ। ই একেবাৰে সাইখাত কালৰ
দংশন যেনেই লাগিছে! তেওঁ যি কামৰ যি ৰীতি।”

“বোপাহ’ত, তেনেহ’লে তোমালোকে মিছামিছাকৈ ইয়াত আবু জুদ্দ
বাশ্বি নাথাকি কামত লাগি যোবাহ’ক।” বামকালীয়ে নিজৰ কণ্ঠেৰে ক’লে।
তেওঁ যেন বহুদূৰে আবু চাব নোৱৰা হৈ পৰিছে। কিন্তু এতিয়া কামত
হাত উজান দিয়ে কোনে।

ইমান ডাঙৰ উত্তেজনা এটাই সিহঁতক উগ্ৰাৱল কৰি তুলিছে। বিস্ময়ক
বোদ্ধি ধৰি সকলোৰে চকুৰিছে, “তই ক’ডি মাৰ, মাৰ তই ক’ডি। হাৰমাজাদ
খোটােই সুৰসুৰকৰে তোৰ জপাত সোমোওকাঁহ। তাৰ পাছত তই আছ আবু
আছে তোৰ সেই বিহপাথৰ। তাৰ পাছত আছাৰি আছাৰি মাৰ তাক।”

“তোমালোকে বাবু এই ল’ৰামতীয়া কাণ্ডবোৰ কৰিছা কিয়? সাপটোক
যে বিচাৰি উলিয়াবপৰা যাবই তাৰেইবা কি নিশ্চয়তা আছে?”

“নোলাৰ মানে—? আপুনি বিষ্ময়লত কৈছে—”

“বিস্ময় যে সেই কথা ঠিকেই, কিন্তু কু’হিয়াৰ-খোঁতৰ কথা মোৰ
অনুমানহে মাথোন। তাৰ আগতে পানী-দুনি নাই থোৱা বুলি কৈছে
বুলিহে। কিন্তু এতিয়া যদি তোমালোকে বিস্ময়ৰ বেজাল চাবলৈ—”

কিন্তু তথাপি কাম নহ’ল। বামকালীয়ে বিষ্ময়নৈ ভয়-ভৰ্কাত নাথাকক
লাগিলে, আজিৰ উত্তেজনাই সেই ভয়-ভৰ্কাটক চেৰাই গৈছে। কু’হিয়াৰ
খাই এটা শকত-আৱত গুৱালৰ ল’ৰা চকুৰ পচাৰতে মৰিব? যদি সেয়েই
হৈছে, সেই কথা চকুৰ আগতে প্ৰমাণিত হওক। সাপৰ গাঁত আৱিষ্কৃত
নোহোৱালৈকে কোনেও ইয়াৰপৰা এখোজো নলবে।

এতেকে সকলো দৃশ্য একেই থাকিল, বহুৰ সংকাৰলৈ কোনেও মসৌ
নকাৰিলে, আবু বিস্ময় ওজাই সাপ উলিউৱাৰ মন্ত মাতি ঠাইডোখৰ গৰু
কাৰ তুলিলে।

বামকালী নীৰৱে থিয় হৈ আছিল তাত, বোধ হয় শেষলৈকে থাকিলেই-
হে’তেন, বা এসময়ত কিজানি গুচি গ’লহে’তেন, কিন্তু হঠাৎ সবুধুড়াকে
ফুচফুচাই মাত লগালেহি :

“বামকালী!”

অলপ সময়ৰ আগতে আন বহুতো কামৰ মানুহৰ লৰে সবুধুড়াকেও
এবাৰ ইয়ালৈ জুৰুদিক মাৰিছিল আবু চাই-চি’তি নানান মন্তব্য কৰি গুচি
গৈছিল। আকৌবা কি বাৰ্তা লৈ উভতি আহিল তেওঁ?

ওহো, বাৰ্তাটো নক্স তেওঁ । পিছে অতি জব্দৰী দৰ্কাৰ । বামকালীয়ে এতিয়াই ঘৰলৈ যাব লাগিব ।

বামকালী আৰু শ্বিতীয়া প্ৰশ্ন নকৰিলে, বঢ়া বৰতলৰপৰা ধীৰে ধীৰে গুচি আহিল । তেতিয়া অকৰ্মা এজাক মানুহে বিন্দে ওজাক আগুৰি ধৰি বলিষাৰ দৰে হৈ-হাল্লা কৰিবলৈ ধৰিছে ।

ভাবিলে বামকালীয়ে : মৃত্যুৰ কাৰণ একো নোকোৱাহেঁতেন ভালেই হ'লহেঁতেন । মৃত্যু মৃত্যুবেই । মৃত্যুৰ কাৰণ নিৰ্ণীত হ'লেই বাবু তুচ্ছবে তাৰ নাতিয়েকক ঘৰাই পাবনে ? নে বৈবী কালক শেষ কৰি পেনালেই ঘৰাই পাব ? পোৱা নাযায় । ঘৰাই পোৱা নাযায় । তথাপি মৃত্যুৰ পাছত মৃত্যুৰ কাৰণ লৈ মানুহে মৰে ঘমায । আৰু খুন হ'লে নিহত ব্যক্তিৰ হতাকাৰীৰ ফাঁচীকাঠত ওলোমাবলৈ মৰোঁ জীওঁ সোঁ আধিকৈ ব্দুজৈ ।

আকাশ আৰু পাতাল পাহাৰ আৰু সমুদ্ৰ ।

কোন পৰিবেশৰপৰা কোন পৰিবেশলৈ ।

কিন্তু ঘটনা যিয়েই নহওক কিয় বামকালীৰ অন্তঃপ্ৰবৃত্তি প্ৰায় শোকলগা দৃশ্য । দীনতাৰিণীয়ে চকুলো মচিছে, চকুলো মচিছে কাশীশ্বৰীয়ে, ভুবনেশ্বৰী এযত মদুছকুছ ঘোৰা মানুহৰ দৰে পৰি আছে, মোক্ষদাই দপদপাই ফুৰিছে, আৰু সবু খুড়ীয়েক কুঞ্জৰ ষৈণীয়েক আশ্ৰিতা-অনুগতা আদি অন্যান্য নাৰীকুলে ফুচফুচাই বামকালীৰ জিদ, আঁকোৰগোজালি আৰু অদৰ্শদৰ্শিতাৰ নিন্দা-ককৰ্ণনা কৰিবলৈ ধৰিছে ।

তাত কেবল সাৰদাহে নাই, তাই কুটুমবৰষৰপৰা অহাসকলৰ ধোৱা-বোৱাৰ আয়োজনত ব্যস্ত ।

তুচ্ছ গুৱালৰ নাতিয়েকৰ কথা লৈ গোটেইখন গাঁও আজি তোলপাৰ, পিছে বাহিৰা কোনো ঘটনাত এই পৰিঘালৰ অন্তঃপ্ৰবৃত্তিকহঁতৰ আনকি জন্মি চোবাৰ অধিকাৰো নাই, মাত্ৰ মোক্ষদাৰ বাহিৰে ।

মোক্ষদা এবাৰ গৈছিল চাবলৈ, চাই আহি গা-পা ধুইছে, আৰু নাৰায়ণ তেওঁ । গৈ কৰিবইবা কি ?

সত্যৰ শহুৰেকে পঠোৱা চিঠিখন কুজ্জিহাৰীয়ে পাচি শুনাগৈ, আৰু তাৰ পাছৰেপৰাই এই ঘৰৰ আটাইৰে বৃদ্ধত শোকে বৃন্দা মাৰি ধৰিলে ।

জ্যোতিষকৰ মাক-দেউতাকে যদি আকৌ তেওঁলোকৰ পুত্ৰকৰ বিয়া পাতে, জীয়েকৰ মৰণতকৈনো সেয়া আৰু কি কম ? আনৰ জীয়াৰী-বোবাৰীলৈ উদাৰতাৰ উপদেশ জাৰিব পাৰি, সিহঁতৰ মাজত সত্যনীল হিংসাৰ পৰিচয় পালে নিন্দা কৰিব পাৰি, কিন্তু ঘৰৰ ছোৱালীৰ কথা সুকীয়া । গোটেই দিনটোৰ ক্লান্ত পৰিভ্ৰান্ত দেহ, আৰু তুচ্ছৰ নাতিয়েকৰ

এই কৰুণ পৰিণতিৰে ক্লিষ্ট গধুৰ মন লৈ ঘৰত ভৰি দিয়েই বামকালীয়ে ঘটনাটো শুনিলে। শীক্ষা ভীৰু গদ্যকৰুৰ মণিত জুই জ্বলি উঠিল। এনে লাগিল যেন—এতিয়াই ভয়ক কৰে জ্বলি উঠিব, ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই চিঞৰি উঠিব। কিন্তু তেওঁ সেইবোৰ একো নকৰিলে, তেওঁ কেৱল ভয়কৰ গহীন মাতেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে, “চিঠি লৈ কোন আহিছে?”

এনেবোৰ পৰিস্থিতিত মোক্ষদাৰ বাহিৰে আৰু কোননো আগবাঢ়ি যাব? তেৱেঁই গ’ল বামকালীৰ সন্মুখলৈ। ক’লে, “সেই গাঁৱৰ আচাৰ্য্যহঁতৰ ল’ৰা এটাই চিঠি লৈ আহিছে। গোপেন আচাৰ্য্য নে কিবা বুলি ক’লে।”

“ক’ত আছে সি? চ’ডীম’ডপত?”

“নহয়, ভাত খাইছে।”

“ঠিক আছে, খোৱাৰ পাছত মোৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিবা। মই চ’ডীম’ডপতে আছোঁ।”

মোক্ষদাই প্ৰমাদ গণিলে, “পিছে তোমাৰো দেখোন দিনটো খোৱা-বোৱা নহ’ল।”

‘এতিয়া আৰু নাখাও’, বেলি লহিয়ালেই, একেবাৰে সম্পূৰ্ণ-আত্মিক কৰি তাৰ পাছত যি হয় খাম।”

“মানুহজন অলপ মইমতীয়া বিধৰ, তাৰ সৈতে অলপ বদ্বজি-বাদ্বজি-কথা কোৱা যেন।”

বামকালীয়ে শুৱুৱ কৌচাই সন্মিলিলে, “মানুহজন কি বিধৰ বদ্বজি ক’লা?”

“মানে—মইমতীয়া বিধৰ।”

মোক্ষদাক অবাক কৰি বামকালী হঠাৎ হাঁহি উঠিল, “পিছে কি হ’ল? মই তো মইমতীয়া নহওঁ।”

হওঁতে বামকালীয়ে ঠিকেই কৈছিল।

মন-মগজু সকলো তেওঁ ঠাণ্ডা ৰাখিছিল; হয়তো অতিমাত্ৰাই ঠাণ্ডা ৰাখিছিল। গোপেন আচাৰ্য্যক মতাই নি বিয়ে-ঘৰৰ কদুশলবাত্ৰা সন্মিলি হাঁহি মূখেৰে কৈছিল, “শুনিলোঁ বিয়ে মহাশয়ৰ ল’ৰাৰ বোলে বিষা পতা হৈছে? ক’বাগৈ যে শুনিলোঁ বৰ আনন্দিত হৈছোঁ। নিমন্ত্ৰণ পালে উচিতমতে লৌকিকতা বক্ষা কৰিম।”

ভদ্ৰুৱা গোপেন আচাৰ্য্যই কটু বচন দৰে কথা, কিবা এঘাৰ ক’বলৈকো পাহৰি গ’ল, একেধৰে চাই থাকিল বামকালীৰ মূখলৈ।

“তোমাৰ খোৱা-বোৱা হ’ল?”

“হ’ল দিয়ক।”

“জাজি বাতিলেই জানো উভতি যাবা?”

“নাযাও” দিয়ক ।”

“ভাল বাবু । পুৱাৰ জা-জলপান খাই-লৈ যাত্ৰা কৰিবা ।”

“পিছে ছোবালী তেনেহ’লে নপঠাব নেকি ?”

“ছোবালী ? কাৰ ছোৱালী ? ক’লৈ পঠোৱাৰ কথা কৈছা ?”

এইবাৰ গোপেনে অলপ সকাহ পোৱা যেন পালে, “হওঁতে আপোনাৰ ছোৱালীজনীৰ বাহিৰে আৰুনো কাৰ ছোৱালীৰ কথা ক’ম আপোনাক ? ছোৱালী তেন্তে নপঠায় ?”

“বোলোঁ বাপু ক’লৈ পঠাম কোৱাচোন তুমিয়েই । ভদ্ৰলোকৰ ছোৱালী ভদ্ৰলোকৰ ঘৰলৈহে যাব পাৰে, য’লৈ ত’লৈ যাব তো নোৱাৰে ।”

গোপেনৰ শীৰ্ষ মূখখন বিকৃত হৈ উঠিল, “ভাল কথা, তেনেহ’লে চিঠিত তাকে লিখি দিয়ক ।”

“আকৌ পত্ৰ লিখিব লাগিব ? এই সামান্য কথাটো তুমিয়েই জানো ক’ব নোবাৰিবাগৈ ?”

“নোবাৰিম দিয়ক । মই ভদ্ৰুৱা মানুহ, মোৰ কথাত পতিয়ন যায় বা নেযায় । আহিলোঁবেই যোঁতযা পকা দিলিল লৈয়েই যাম ।”

“অ’ ।” বদলি কৈ ভদ্ৰু কোঁচাই ক্ষন্তেক থিয় হৈ থাকিল ৰামকালী । তাৰ পাছত ক’লে, ‘বাবু, সেয়ে হ’ব । পত্ৰ লিখি থ’ম, কাইলৈ পুৱা ৰাওগা হোৱাৰ আগতে লৈ যাবা ।”

সাঁজ লাগি ভাগিল । তথাপি ৰামকালী ধীৰ পদক্ষেপেৰে বাহিৰৰ ফালে ওলাই গ’ল । নহয়, সন্ধ্যাক্ৰম কৰাৰ আগতে হাত-মুখ ধুবলৈ পুৰুষী-ঘাটলৈ নগ’ল, গ’ল বঢ়া বৰগছজোপাৰ তললৈ । ইমান সময়ৰ পাছত আকী ৰঘুৰ চেহেৰাটো তেওঁৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠিল ।

উস ! নিৰ্বাতি কেনে অকৰুণ ।

ঘৰৰপৰা অলপ গৈয়েই ৰামকালী থমকি ব’ল ।

ইমান বেগাবোঁগকৈ এই অন্ধকাৰত কোন নো আহি আছে ? সত্যৱত্তী নহয়নে ?

“তই অকলে—ইয়াত যে ?”

“অকলে নহয় দেউতা, নেড়ু আহিছিল, পিছে সি এতিয়াও ভাতে আছে—নাহিল ।”

“কিয় আহিছিলি ?”

‘সেই কথা আৰু কিয় সন্দিগ্ধ দেউতা ?’ সত্যই বিষয় হতাশ কণ্ঠেৰে ক’লে, “বহুটোক এবাৰ শেষ বাৰলৈ চাই থাকিলে বদলি ।”

“এনেকৈ ওলাই ভাল কৰা নাই। সব্দ আইতাৰৰ সৈতে আহিব পাৰিলাহে” তেন দেখোন।”

“সব্দ আইতাই আঠবাৰ জোবোৰা মৰিলেই, আৰু আহিলহে” তেন জানো ?”

“বাৰু, এতিয়া ঘৰলৈ যোবাগৈ।”

“যাও”। পিছে দেউতা—”

“কি হ’ল ? কিবা ক’বা নেকি ?”

“ও”—কও” ক’বা—”

কি, কি ক’বা কোৱাচোন—।”

“কিবা পত্ৰ লৈ ক’বাৰপৰা মানুহ এজন নাই অহা জানো ?”

জীয়েকৰ মদুখত এই প্ৰসংগত শূনি ৰামকালী অবাৰ হ’ল। তাৰ পাছত ভাবিলে, তাই তো চিৰকালেই গোঁবাৰ। শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যোবাৰ ভয়তে দেউতাকৰ ওচৰত খাটনি-লোটনি কৰিছে আৰু। সেয়েহে সপ্নেহে ক’লে, “ও, আহিছে, তোৰ শহুৰৰ ঘৰৰপৰা। পিছে কি হ’ল ?”

“ক’ব খুজিছিলোঁ—”

কথা কোৱাৰ আগতে সত্যবতীৰ চিন্তা কৰা আচৰিত কথা হয়। ভিতৰি ভিতৰি ৰামকালীৰ হাঁহি উঠিল, ছোবালীহঁতৰ ওচৰত শহুৰেকৰ ঘৰ মানেই কথা বিষম !

‘কোৱাঁ কি ক’ব খুজিছা।’

‘বাৰু এতিয়া থ’ক। পাছত ক’ম। তুমি ঘূৰি আহাঁগৈ। অলপ চিঁজিল লগাই ক’ব লাগিব। ৰঘুটোৰ মিতদেহ দেখাৰেপৰা মোৰ মনটোৱে ঢাকুৰিষাই আছে। লৈ গৈ অলপ জিৰাই লও’।’

“বাৰু।” বদলি কৈ ৰামকালী তাৰপৰা গুচি গ’ল। এই অবাধ ছোৱালীজনীক এতিয়াই শহুৰেকৰ ঘৰলৈ পঠাব পৰিণে ? অসম্ভৱ।

“পোৱা গ’ল। পোৱা গ’ল।”

বহু কণ্ঠৰ এক উন্মত্ত উল্লাসধ্বনি কবিৰাজৰ ঘৰৰ ফালে ভাহি অগ্নিহল।

“কবিৰাজ দেউতা—পোৱা গ’ল।”

কি পালে ইহঁত ? ইমান উলাহেইবা কিয় ? কি পৰম প্ৰাপ্তিৰে মানুহ উলাহতে এনেকৈ উন্মত্ত হৈ উঠে ?

ৰামকালী চণ্ডীমণ্ডপৰ বাৰাণ্ডাৰপৰা নামি আহিল। তদুট্টৰ পূৰ্বজন্মৰ পদগুফলত হতভাগ্য ৰঘুৱে প্ৰাণ ঘূৰাই পালে নেকি ? কলিয়ুগতো ভগবান তেজো বধিৰ নহয়।

বহু বছৰ আগত কেৱল অজ্ঞানহে হৈছিলনেকি ? মৃত্যুৰ নিচেই ওচৰত

অষ্টতন্যাতাৰ গভীৰ স্তবত নিমগ্ন আছিলনৈকি বহু ? জটীৰ ঘৈণীমেকৰদৰে ?
 ৰামকালীৰ নিৰ্ণয় তেন্তে ভুল ? হওক ভুলেই হওক ৰামকালীৰ নিৰ্ণয় ।
 হে ঈশ্বৰ, এবাৰৰ বাবে হ'লেও তুমি ৰামকালীৰ গৰ্ব খৰ্ব কৰা, এবাৰলৈ
 প্ৰমাণ কৰা—ৰামকালীৰ নিৰ্ণয় ভুল ।

নহয়, নহ'ল । কলিযুগত ভগবান বোবা কলা কণা । ৰামকালীৰ গৰ্ব
 খৰ্ব কৰিবলৈকো তেওঁৰ গৰজ নাই । সিহঁতে বহুৰ প্ৰাণ ধৰাই পোৱা
 নাছিল, পাইছিল তাৰ প্ৰাণহস্তাক । ওজাই মন্ত্ৰ মাতি সাপটোক উলিয়াই
 আনিলে, মন্ত্ৰৰ প্ৰকোপ সহিব নোবাৰি সাপটোৱে মূৰেৰে ফেণ উলিয়াই
 ওজাৰ পদপ্ৰান্তত লুটি খাই পৰিল । আচৰিত কান্দ । এয়া এক পৰম
 আশ্চৰ্য্য ।

ওজাই হেনো সাপটোক লৈ যাব খুজিছিল, কাবো-কাকুতি কৰি কৈছিল :
 “এনেকুৱা বিষয়ৰ সাপ কাচিৎহে পোৱা যায় ।”

কিন্তু ওজাই জনতাৰ আক্ৰোশৰপৰা সাপটোক ৰক্ষা কৰিব পৰা নাছিল ।
 লাঠি আৰু বাহেৰে মৰিয়াই মৰিয়াই সাপটোৰ কিচকিচীয়া সূড়োল দেহটোক
 থেতালি চেপেটা কৰি পেলালে ।

“দাম-জগৰ নৰ্মৰিবা আই জগদগৌৰী ।” বুলি মূৰেৰে কৈছে আৰু
 হাতেৰে কোবাইছে ।

এতিয়া দীঘল বাঁহ এডালৰ আগত সেই মৰা সাপটোক ওলোমাই লৈ
 সিহঁত ৰামকালীৰ জয়গান গাবলৈ আহিছে ইয়ালৈ । নিমজ ক'লা গঠিল
 চেহাৰৰ ওজাও ল'ৰা-ধপৰকৈ আহিছে বকচিচৰ আশাত । ৰামকালীয়ে
 বুদ্ধন পৰিমাণৰ বকচিচ আৰু নিদিষাকৈ থাকিবনে ? ওজাৰ সফলতা যে
 ৰামকালীৰো সফলতা ।

উলাহৰ আবেগত বলিয়া হোৱা এই মানুহবিলাক যেন এক অখণ্ড
 বৰ্বৰতাৰ প্ৰতীক । ঘৃণাত থকাৰত ৰামকালীৰ মনটো বিৰাই গ'ল, তেওঁ হাত
 দাঙি সিহঁতক চিঞৰ-বাখৰ বন্দ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দি সুধিলে, “কি হ'ল ?
 তোমালোকৰ ইমান ফুৰ্তিৰ হেতু কি ? বহু জী উঠিলনৈকি ?”

“জী উঠিব ? বহু !” এজনে মহা উৎসাহেৰে ক'লে, “তাক জীয়াই
 তোলাৰ সাধ্য ভগৱানবো আছেন । একেবাৰে যাক বোলে—কালনাগিনীৰ
 বিহ । কিন্তুক খইন্ বুলি ক'ব লাগিব কবিৰাজ দোতা আপোনাৰ শিক্কা ।
 খোটাও নাই, মাথোন—”

“ব'বা ।” ৰামকালীয়ে ডাবি মাৰি ক'লে, “পিছে সেই কথাই ইমান হৈ
 ঠায়েন লগাইছা কিয় ? ল'ৰা এটা এতিয়াও মৰি পৰি আছে—”

ঠাৎ ৰামকালীৰ কণ্ঠ আবেগত বৃদ্ধ হৈ আহিল, যি আবেগৰ প্ৰকাশ
 ৰামকালীৰ ক্ষেত্ৰত সচৰাচৰ দেখা নাযায় । বহুৰ এই শোচনীয় মৃত্যুৱে

ৰামকালীক বিচলিত কৰি তুলিছে। এটা কথাই বাৰে বাৰে তেওঁৰ মনলৈ আহিছে যে ঠিক সময়ত খবৰ পোৱাহেঁতেন ল'ৰাটোক তেওঁ কিজানি বচাব পাৰিলেহেঁতেন।

ৰামকালীয়ে ভাবিবলৈ চেষ্টা কৰিলে : নিষাতি অমোঘ আয়দুস নিৰ্দিষ্ট, এই চিন্তা মূঢ়তা মাথোন। তথাপি সেই চিন্তাক তেওঁ মনৰপৰা আঁতৰ কৰিব নোবাৰিলে। বিষ-নিবাৰক ঔষধবোৰে সিহঁতৰ নাম আৰু চেহেৰাৰে অনবৰতে মনৰ দৰুৱাত খুন্দা মাৰিছে।

“দোতা, আই বিষহৰিয়ে হ'ৰি নিলে কোনে কি কৰিব ? পিছে আপুনি দোতা কৰিতি এটা দেখুৱালে কিস্তু।” ওজা বঢ়াই ক'লে, “পিছে ময়ো দেহে-কেহে খাটিবলগীয়া হৈছোঁ দোতা। হেঁ—তাই ওলাবই নোথোজে নহয়—? একেবাৰে টান মস্তৰ মাতিলোঁ—তেহে—”

“ভাল, শূনি সদুখী হ'লোঁ। যোবা, এইটোৰো কিবা এটা সদগতি কৰাগৈ যোৱা।” সাপ মাৰিলে তাক শাস্ত্ৰীয় আচাৰ-নিয়মেৰে আৰ্চাৰ দাহ কৰিব লাগে, সেই কথা উল্লেখ কৰি, তাৰ পাছত অলপ গহীন কণ্ঠেৰে ক'লে, “আৰু সেই হতভাগাটোৰো কিবা এটা দিশা লগোবাগৈ। অকল তদুটুৰ ওপৰতে সকলো দায় দায়িত্ব জাপি দি নিশ্চিন্ত হৈ নাথাকবা।”

জনতাৰ আনন্দ অলপ জঁয় পৰিল। সিহঁতে এনে আচৰণ আশা কৰা নাছিল। ভাবিছিল সাপটো আবিষ্কৃত হোৱা দেখি ৰামকালী নিসন্দেহে উৎফুল্ল হৈ উঠিব, কিয়নো এই ঘটনাটোক তেওঁৰে বিজয় পতাকা বুলিব পাৰি। কবিৰাজ ডাঙৰীয়াৰ ওপৰত অপৰিসীম বিশ্বাস থকা সত্ত্বেও বহুতৰে মনত অবিশ্বাসে উক দিছিল।

ৰামকালীয়ে যে একেবাৰে অসম্ভৱ কথা এটা কৈছিল। কিস্তু অসম্ভৱো যে সম্ভৱ, এই সাপটো নোলোৱা হ'লে আৰুনো কেনেকৈ প্ৰমাণ হ'লাহেঁতেন ? অথচ ৰামকালী নিৰ্বিকাৰ।

সিহঁত কুন্দুখ হ'ল, আহত হ'ল !

“সেই বৈৰাগ্য আৰু নকৰিমনে কবিৰাজ দোতা—” সিহঁতে ক'লে, “ইমানপৰে বাঁহ কটা হৈয়েই গ'ল চাগে’। পিছে কথা হ'ল সাপে খোটা মিতক, তাক তো পানীতহে উটুৱাই দিব লাগিব।”

“নহয়।” ৰামকালীয়ে গহীন মাঙেৰে ক'লে, “সাপে খোটা নাই তাক। যথাৰীতি দাহ-সৎকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰাগৈ। এইদৰে হেঁচখন কৰি নাথাকবা।”

বাঁহডাল কান্ধত তুলি লৈ সিহঁত গুচি গ'ল, সিহঁতৰ পিছে পিছে গাঁৱৰ যতমানে ল'ৰা-ছোৱালী উচ্চ-নীচ লোক গৈ থাকিল। সিহঁত গৈ থাকিলে চাই চাই হঠাৎ ৰামকালীয়ে ভাবিলে : ইহঁত আমাৰ আত্মীয়। ইহঁতেই আমাৰ প্ৰতিবেশী। হাবিয়লীয়া চাওঁতালহঁতকৈ ইহঁত কি গুণত

উন্নত ? বৰ্বৰতাৰ সন্মোগ পোৱামাথ্ৰেই ইহঁতে বৰ বৰ্বৰতাত বলিয়া যেন
হৈ উঠে । মৃত্যুক যে অলপ প্ৰাণ কৰিব লাগে, প্ৰাণৰ লক্ষণ যে নীৰৱতা,
এই বোধৰ কণামাত্ৰও ইহঁতৰ মাজত নাই ।

“দৌতা মোৰ বৰ্কাচি—” কাষ চাপি আহি ওজা বিস্ফে বঢ়াই হাত
মোহাৰিলে ।

“বৰ্কাচি ?” বামকালীয়ে চেলাউৰিৰ তীক্ষ্ণতাৰে কপালত বেথা আঁকি
ক’লে, “কিহৰ বৰ্কাচি ?”

“তাৰ মানে দৌতা—”

“বোলোঁ বৰ্কাচি কিহৰ ? ল’ৰাটোক জীয়াই তুলিলানে কি ?”

“সেই কথা কৈ কি লাভ দৌতা, মিত্ৰৰ পাহত আৰু কোনেনো জীৱন
দিব পাৰে ?”

“ও” মথো বঢ়জোঁ সেই কথা । কিন্তু তোমাৰ বৰ্কাচি পাবলগীয়া হ’ল
কেনেকৈ তাকেহে বঢ়জিব নোবাৰিলোঁ ।”

‘বাৰু, বৰ্কাচি যদি নিদিষেই, মজুৰি তো দিব ?’ ওজাই ওৰ-ঘোৰ
মাৰিলে ।

‘তোমাক যি সকলে মাতি আপিছিল তেওঁলোকেহে তোমাৰ পাৰিপ্ৰমিক
দিব—’ শান্ত গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে বামকালীয়ে ক’লে, “মই তোমাক মতাই
অনোবা নাছিলাঁ ।”

দহো ৰাইজৰ মাজত কাক নো খুঁজিম দৌতা—” বিস্ফেই দৃশ মনেৰে
ক’লে, “নিদিষে যদি গঢ়ি যায় । দৃশীয়া মানুহ—”

“ৰ বা—” বামকালীয়ে তেওঁৰ মিজাই চোলাৰ ছেপৰপৰা নগদ দড়টকা
উলিয়াই বিস্ফেৰ হাতত দি, আৰু গহীন মাতেৰে ক’লে, ‘এষা কেৱল তোমাৰ
মজুৰিয়েই নহয়, এটা সাপবো দাম । তোমাৰ দামী সাপটো গ’ল—”

বঢ়াই বিহবল দৃষ্টি পেলাই অভিজ্ঞত কণ্ঠেৰে ক’লে, “মানে—কি
কৈছা দৌতা ।”

“যি কৈছোঁ ঠিকেই বঢ়জিছা । মোবাগৈ এতিয়া ।”

‘দৌতা ।’

‘তোমাৰ জপাত কেইটা সাপ আছিল, বঢ়া ?’

বামকালীয়ে বিস্ফে ওজাৰ মূৰটল নিৰ্নিৰ্বেষ দৃষ্টিৰে চাই ধীৰে ধীৰে
কথাকেইটা উচ্চাৰণ কৰিলে ।

সেই স্থিৰ দৃষ্টিৰ আগত বিস্ফে বঢ়া ভিত্তিৰ নোৱাৰিলে, কন্দনামুৱা
হৈ ক’লে, “দৌতা, তুমি অস্তৰ্য্যামী—”

“সেই কথাটো বঢ়জিছা তেন্তে ? বাৰু, মোৱাগৈ এতিয়া, কোনো ভয়
নাই ।”

টকা, অভয় দুল্লোটায়েই পালে বিস্মে বঢ়াই, গাতিকে তাত আৰু নৰ'ল ।
কোনে ক'ব পাৰে, 'অগ্নিমুখ দেৱতা'ই এই মনুহুত'তে যদি মত সলনি কৰে ।

ৰামকালীয়ে অশ্ভৱত ক্ষুদ্ৰ দৃষ্টিৰে চাই থাকিল বিস্মে বঢ়াৰ গমন-
পথলৈ । ইহ'তৰ নিজৰ অস্ততাৰ তো অস্তই নাই, বদ্বিহীনতাৰো চৰম
প্ৰতীক, তথাপি আনৰ অস্ততা আৰু মনুতাক উপজীৱিকা হিচাপে লৈ কেনে
সুন্দৰভাৱে জীৱন তৰণী বাই আছে !

সাপটোৰ বিষয়ে তেওঁৰ মনত সন্দেহ উপজিছিল, কিন্তু ইমান সহজে
স্বীকাৰ কৰিব বুলি ভবা নাছিল তেওঁ, ভবা নাছিল যে এঘাৰ কথাৰ পাকত
পৰি তল যাব সি ।

এক বিষয় বেদনাই তেওঁৰ মন ভাৰাক্ৰান্ত কৰি তুলিলে, দেহ ব্যাধিমুক্ত
কৰাৰ ভাৰ চিকিৎসকৰ হাতত, কিন্তু মনৰ ব্যাধি কোনে মুক্ত কৰিব ?
কুসংস্কাৰ অস্ততা মনুতা—অথচ তাৰে সৈতে ষোল অনা কুটিল বদ্বিহ !
আশ্চৰ্য্য ।

সম্ভা কৌতুকাবাই লাগিল । অন্ধকাৰ গাঢ় হৈ আহিছে । আন্ধাৰ
সময়ো উত্তীৰ্ণপ্ৰায়, তথাপি সেই বাৰান্দাৰ কাষতে চালপীৰাখনৰ ওপৰত
ৰামকালী বহি আছে । ভৰিত খৰমযোৰ পিৰিখ থকা নাই, ভৰি দুখন
খৰমৰ ওপৰত আলফুলকৈ তুলি ধোৱা আছে । অন্ধকাৰত খৰমৰ ৰূপৰ
'বোল' দুটা দ্বিগুণ চিকিমিকাইছে ।

“দেউতা !”

এই অপ্ৰত্যাশিত মাত শুনি চমকি উঠিল ।

“সত্য ! তুমি ইয়াত ? অ’—আন্ধাৰৰ সময় উকলি গ’ল বুলি
ক’বলৈ আহিছা ? গৈছোঁ, আই । তুমি ভিতৰলৈ যোবা !”

“মই সেই কথা ক’বলৈ নাই অহা দেউতা !”

“সেই কথা ক’বলৈ অহা নাই ? তেন্তে ,”

“ক’ব খুজিছিলোঁ—” সত্যই কণ্ঠ-নকণ্ঠকৈয়ো কৈয়েই পেলালে,
“বাৰুইপুৰৰ পৰা অহা মানুহজনক ‘হয়’ বুলি কৈ দিয়া দেউতা !”

ৰামকালীয়ে আচৰিত হৈ ক’লে, “‘হয়’ বুলি কৈ দিয় ? কি ক’ম ।
কিহৰ কথা ক’ম ?”

“তুমি বদ্বিহাই দেউতা—” সত্যই কৰুণ কণ্ঠেৰে ক’লে, “মইনো
আৰু নিলজ্জৰ দৰে কি ক’ম ।”

ৰামকালীয়ে জীয়েকৰ মনুখন অন্ধকাৰৰ মাজত দেখা নাপালে, কথাষাৰ
শুনিলে বদ্বিহ নোৱাৰিলে সত্যই কি ক’ব খুজিছে । বাৰুইপুৰৰপৰা অহা
মানুহজনক বিদায় দিবলৈ কৈছেনেকি ? সেই ৰাতি ৰামকালীয়ে তো দিল্লৈই
গৈছে, তেন্তে ? ঘৰৰ ভিৰোভাহ’তে বোখহন এতিয়াও সেই কথাৰ জেৰ

টান আছে। তেওঁ জীয়েকক বদজনি দি ক'লে, “ভয় নকৰিবা, তোমাক তালৈ নপঠাও।”

তাইৰ আবেদন যে দেউতাকে ধৰিব পৰা নাই, সত্যই বদজিলে। আৰু, ধৰিব পাৰিবইবা কেনেকৈ? সত্যৰ দৰে কোনজননীয়েনো আৰু নিম্ভৰ ডিঙিত নিজেই ৰোপিবলৈ বিচাৰে? কিন্তু, সত্যই সাত-পাচ ভাবি-গুণি তাকেহে বিচাৰিছে। বলিশালত ডিঙিটো আগুৱাই দিছে। পেহী আইতাকৰ দলে সৰবে ঘোষণা কৰিছে: গপতে গঙাটোপটো হৈ, ছোৱালীক ৰামকালীয়েই উচৰ মাতি নট কৰিলে। কুটুমহঁতো ভেজ-মঙহৰ মানুহহে। কাঠ-শিলেৰে গঢ়া নহয় নহয়? ইমান লঘু-লাহুনা সহ্য কৰিব কেলেই? ল'ৰাৰ বিষ আকৌ নিশ্চয় পাতিব, আৰু ৰামকালীয়ে চিৰকাল জীয়েকক ডিঙিত ওলোমাই লৈ ৰহি থাকিব। ডিঙিত আঁৰ লোবা মানেই হাৰমাল।”

সত্যই ভাবি ভাবি স্থিৰ কৰিলে যে মাক-দেউতাকৰ হাৰমাল হৈ থকা কোনো কামৰ কথা নহয়। তাতকৈ দেউতাকৰ সন্মত কৰোৱাটোৱেই ভাল।

কিন্তু দেউতাকে তাইৰ বক্তব্য ধৰিবই পৰা নাই।

গাতকে লাজৰ আবৰণখন গঢ়াবলগীয়া হ'ল। সত্যই ৰাতিপুৱা চিৰতাৰ পানী খোবা দি চকু-কাণ মুদি কৈ দিলে, “মই সেই ভয় কৰা নাই দেউতা, বৰণ বিপৰীত কথাহে কৈছোঁ। তুমি বৰণ মোক তালৈ পঠাই দিয়া, মোৰ কপালত যি হয় হওক।”

ৰামকালী স্তম্ভিত।

এতিয়ালৈকে জীয়েকৰ বহুবিধ দুঃসাহসৰ পৰিচয় পাইছে, সেই দুঃসাহস পৰিপাকো কৰিছে। কিয়নো, সেইবোৰৰ অৰ্থ স্বয়ংগম কৰিছে তেওঁ।

কিন্তু এলানো কেনে কথা? তাই উপষাচি শহুৰী খাটিবলৈ যাব খুজিছে। গাভৰু ছোৱালী নহয় যে এই ইচ্ছাৰ অন্য অৰ্থ উলিয়াব। তেন্তে? কন্ঠস্বৰ গম্ভীৰ হ'ল, হয়তো অলপ বঢ়ে, “তুমি উপষাচি তালৈ যাব খুজিছা কিয়?”

“এনেয়েই আৰু যাব খুজিছোঁনে?” দেউতাকৰ কন্ঠস্বৰত দৃঢ়তাৰ আভাস পাই সত্যই প্ৰায় কন্দনামুৱা হৈ পৰিছিল, “যাব খুজিছোঁ বহু ভবা-গুণা কৰিহে। কুটুমৰ খং তুলি বিপদ চপাই লৈ কি লাভ?”

ৰামকালীয়ে বদজিলে, ঘৰত এনেবোৰ কথাৰ আলচ হৈছে। আবেদন শিশুৱে শিকিবই। কিন্তু, সেইবুলি দেউতাকৰ আগত কি কথা ক'ব লাগে আৰু কি ক'ব নালাগে তাকো বদজি নোপোৱা ধৰণে অবেদনে?

তেওঁ তীক্ষ্ণ কণ্ঠেৰে ক'লে, “মোৰ বিপদৰ কথাৰ ময়ে বহু ল'ম সত্য, তুমি নিচেই সৰু হৈ আছা, এইবোৰ কথা লৈ ভবাৰ বা এইবোৰ কথাৰ মাজত সোমোৱাৰ আৱশ্যক নাই। এয়া প্ৰগলভতা।”

কিন্তু সত্য তথাপি হতাশ নহ'ল ।

হাতৰপৰা এৰা খাই পলাই যোৱা সত্যৰ কোঠীত লিখা হোৱা নাছিল । তাই অলপ মোলান পৰিলেও দৃঢ় কন্ঠেৰেই ক'লে, “সেই কথা বদুইছোঁৱেই দেউতা, প্ৰগলভতা নিলজ্জতা, কিন্তু উপায়েইবা কি ? সমস্যা যে প্ৰবল । ইয়াৰ পাছত যেতিয়া মোক লৈ তুমি অশ্ৰুতৰত পৰিবা, তেতিয়া মৰিও শাস্তি নাপাবা । তেওঁলোকে হেনো ল'ৰাৰ আক' বিয়া পাতেনে কি কৰে বুলি কৈছে । সেইটোও এটা অপমান্য নহ'ব জানো ? তুচ্ছ নিৰ্মাখিত এজনী ছোৱালী সন্তানৰ কাৰণে তোমাৰ অপমান্য কিয় হ'ব দেউতা ?”

এটা প্ৰচণ্ড ডাবি মাৰি জীয়েকৰ এই প্ৰগলভতাক স্তম্ভ কৰি দিবলৈ মন গ'ল বামকালীৰ, কিন্তু পাছ মূহুৰ্ত্ততে মনত এক বিপৰীত ভাবে খুন্দিয়ালৈহি । ছোৱালীজনীৰ মনত বাৰু কি আছে ? এই কণমানিজনীয়ে ইমানবোৰ কথা ভাবেইবা কিয় ? আৰু ইমান সাহস তাই পালেইবা ক'ৰপৰা ?

কোনোবা জীয়েকে বাপেকৰ সৈতে শহুৰেকৰ ঘৰলৈ ধোৱা-নোযোৱালৈ আলোচনা কৰা কোনোবাই শুনিয়েনে ভূভাৰতত ? তাকো আক' বামকালীৰ দৰে গহীন-গম্ভীৰ বাপেকৰ সৈতে ? মাক দীনতাৰিণীয়েও যিজনৰ সৈতে জীবিচিন্তি কথা পাতে ? তদুপৰি ‘শহুৰেকৰ ঘৰ’ কথাটোৱেই ছোৱালীহঁতৰ মনত “বাঘ ঘোং সাপ বনবৰা ভূত চোৰ’ আদিতকৈও ভয়কেৰ দেখোন । সতাইনো কোন নিৰভৰ মন্ত্ৰৰ বলত তেনে ধৰণৰ ভয়কো জয় কৰিলে ?

তেওঁ স্থিৰ কৰিলে, নহয়, ডাবি-ধমকিৰে তাইক জয় নকৰিব, শেহলৈকে ঋণ্য ধৰি শূন্যৰ তাইৰ কথা, চাব তাইৰ মনৰ গতিৰ বৈচিত্ৰ্য । ক্ৰোধৰ সলনি এক বিস্মিত কৌতূহল জাগিল ।

বামকালীয়ে শান্ত কন্ঠেৰে ক'লে, “ছোৱালীসন্তান যে ‘তুচ্ছ’ এই কথা তো তুমি আগে কাহানিও কোৱা নাছিল্য ?”

“কোৱা নাছিলোঁ, অৱস্থাইহে কোৱাইছে দেউতা । তুচ্ছ নহ'লেনো আৰু ছোৱালীক ইমান খৰখৰকৈ আনৰ ঘৰলৈ বিসযান দি পঠাব লাগেনে ? একেজনী ছোৱালী, তাইকো ঘৰত ৰাখিব নোৱাৰিলা, তেনেহ'লেনো আৰু মিছাবে মান্নাত সাঙোৰ খাই থাকি কি হ'ব ? আনৰ ঘৰলৈ উলিয়াই দিব লাগিবই যেতিয়া, তেতিয়ানো আৰু টানটো কিহৰ ? আজি নহ'লেও কালিলৈ পঠাব তো লাগিবই, ‘নপঠাও’ বুলি তো ক'ব নোৱাৰিবা, ক'ব নোৱাৰিবা ‘মোৰ ছোৱালী নিদো’ বুলি । তেন্তে ?”

“উলিয়াই দিবাৰ এটা সময় বোলা কথা আছে, সেইবোৰ তুমি এতিয়াই নুবুজিবা । এইবোৰ কথা লৈ মিছামিছাকৈ ভাবি নাথাকিবা । যোৱা, ভিতৰলৈ ধোৱাগৈ ।”

“ভিতৰলৈ যাবলৈ কৈছা বাম, কিন্তু মনৰ ভিতৰখন ৰে ডোল-পাব

লাগিছে দেউতা । বধূৰ মৰণে আজি মোৰ চকু মূৰ্ছালি কৰিলে । ভগৱন্তৰ
 ৰাজ্যতে যোঁতলা সমস-অসমস নাই, নিয়ম-ৰীতি নাই, মানদহৰনো কি থাকিব ?
 এয়া আজি মোক উলিয়াই দিবলৈ তোমাৰ বুকু ফাটিছে, এতিয়াই যদি যমদূত
 আহি থিয় হুৱাই, তাৰ হাতত তুলি দিব তো লাগিব ?” হঠাৎ সতাই
 আঁচলেৰে চকুৰ কোণ মচিলে, তাৰ পাছত গধুৰ মাতেৰে ক’লে, “তোঁতলা
 তো ক’ব নোৱাৰিবা—‘এতিয়াও সমস হোৱা নাই, নিয়ম নাই’ । শহুৰৰ
 ঘৰ আৰু যমৰ দাবাৰ দুয়োটাই যোঁতলা সমতলা, তোঁতলা আৰু মনত খেদ
 মাৰাখিবা । কথাতে আছে—যমে নিলেও নিষা, জোঁৱায়ে নিলেও নিষা । মোক
 উলিয়াই দি সত্য মৰিল বুলি ভাবিবা ।”

সত্য আৰু দুঃমনা হৈ থাকিব নোৱাৰিলে, নিজৰ কাৰ্পনিক মৃতদাৰ
 শোকত উচুপিবলৈ ধৰিলে ।

স্তম্ভ ৰামকালী সেই ক্ৰম্বনৱতীলৈ চাই থাকিল । এইজনীয়ে বাবু
 এইবোৰ ক’বপৰা শিকিলে, কোনোবাই শিকাই দিলে নেকি ? এইক ? নে
 নিজেই ভাবে এইদৰে ?

অলপ সময়ৰ পাছত স্তম্ভতা ভংগ কৰি ক’লে, “মোৰ বুকু ফটা-নফটাৰ
 কথা মই নাভাবোঁ সত্য, তুমি তো ডাঙৰৰ দৰেই কথা ব’ব পৰা হৈছা সেয়েহে
 কও, তোমাক তালৈ পঠালে মোৰ অপমান হ’ব ।”

গভীৰ দুখেৰে হতাশভাৱে সত্যই ক’লে, “বুজোঁ দেউতা, ময়ো নবুজা
 নহয় । কিন্তু তথাপি কওঁ এই অপমান্য কেবল তেওঁলোকৰ ওচৰতহে ।
 গলবন্ত হৈ ৰিাদনা তেওঁলোকৰ ঘৰত ছোৱালী উলিয়াই দিছিলো, মান-সম্মান
 সেইদিনাই গ’ল । কিন্তু তেওঁলোকে যদি তোমাৰ জীয়েকক ত্যাগ কৰে,
 তেনেহ’লে দেখোন গোটেই দেশখনৰ লোকৰ আগত হতমান হ’বা । দুয়ো-
 ফালৰপৰাই বিবেচনা কৰি চোবা দেউতা ।”

ৰামকালীৰ মূখৰ মাত হৰিল, ভাষা স্তম্ভ হৈ পৰিল তেওঁৰ ।
 এইজনী সচাঁচিকৈ এজনী সবু ছোৱালী, নে তাইৰ গাত কিবা শক্তিয়ে
 লম্বিলে ? বুদ্ধিৰ শক্তি, বাক্যৰ শক্তি ?

“বাবু, তুমি যোৱা, মই ভাবি চাওঁ ।”

“হয়, ভাবি চোৱা । যি ভাবিব লগা আছে আজি ৰাতিটোৰ ভিতৰতে
 ভাবি চোৱা । সেই হতাৰ্চিৰ যোৱাটোৱে তো ৰাতি পুৱালেই বিদায় ল’ব ।”

“ছিঃ আই, শহুৰঘৰীয়া লোকক এনেকৈ ক’ব লাগেনে ?”

“ক’ব যে নালাগে জানো, কিন্তু তালৈ চালেই কিবা অশ্লীল অশ্লীল যেন
 লাগি যায় । কটমৰ ঘৰলৈ পঠাবলৈ আন কোনো মানদহক তেওঁলোকে
 বিচাৰি নাপালেনে ?”

ৰামকালীয়ে লবু সদৰেৰে ক’লে, “তই মোৰ অপমানৰ ভয়ে বিস্তত

হৈ পৰিছ, পিছে শহুৰখৰীয়াই তোক নেখেদাকৈ থাকিবনে ? দুদিনমান ঘৰ কৰাৰ পাছতেই ঘূৰাই পঠাব দেখোন । তোক লৈ কোনেনো ঘৰ কৰিব সত্য ? ইমান বচন কোনেনো সহিব পাৰিব ?”

সতাই সগোৰে মূৰ দাঙি ক’লে, “সেই কথা লৈ তুমি অকণো চিন্তা নকৰিবা দেউতা, সতাই বাহানও তোমাৰ ওপৰ মূৰ তল নকৰে ।”

ৰামকালীয়ে গভীৰ স্নেহেৰে জীয়েকৰ পিঠিৰ ওপৰত হাতখন থ’লে ।

এইজনী যে কি তেওঁ তাৰ উমান নাপায় । তাই যেন বাৰে বাৰে এটা ভীষণ প্ৰশ্নৰ দৰে তেওঁৰ সন্মুখত থিয় হয়হি । যিবোৰ কথা কয়, সদায় সেইবোৰ কোনোবাই শিকাই দিয়া কথা বুলি উৰাই দিয়াও টান সেইবোৰ কথাই চিন্তিত বৰি তোলে হয়তো অলপ ভীতও কৰি তোলে । তথাপি ৰামকালীয়ে তাইক এৰি পাইছে কিন্তু পুৰণিৰে তাইক বৰ্জ পাবনে ?

তাই কিয় সাধাৰণ নহ’ল ।

পুণ্যৰ দৰে, ঘৰৰ আন ছোবালীহঁতৰ দৰে । নাইবা তাইৰ মাকৰ দৰে । সেইটোবেই স্বাভাৱিক সেইটোবেই উচিত । তেতিয়াহঁলে ৰামকালী তাইৰ সম্বন্ধে নিঃচিন্ত থাকিলহেঁতেন । সখী হ’লহেঁতেন ।

কিন্তু—

সঁচায়ে সখী হ’লহেঁতেননে ?

সত্য সাধাৰণ হোৱাহেঁতেন, আজলী হোৱাহেঁতেন হাবাং হোৱাহেঁতেন ? সত্যক যে তেওঁ অসাধাৰণ বুলি ভাবিছে, সেইটো তেতিয়া হ’লগৈহেঁতেননে । কেৱল স্নেহৰ বোজা জাপি তুলাচনীখন ইমান গধুৰ কৰি তুলিব পাৰিলেহেঁতেন জানো ?

“ঘোৰা আই—ভিতৰলৈ ঘোৱা এতিয়া আঁহকত বহিম ।”

“ৰাও—” উঠি থিয় হৈষেই ৰামকালীৰ এই অসাধাৰণ ছোৱালীজনীয়ে হঠাৎ এটি হাঁহুটা সাধাৰণ কথা ক’লে, “ভিতৰ ঘৰলৈকে অলপ আগবঢ়াই দিবাচোন দেউতা ?”

“আগবঢ়াই দিম । কিয় অ’ ?”

“বঘুৰ দিশাটো দেখাৰে পৰা মোৰ কিবা ভয় ভয় লাগি আছে দেউতা । সোফালে গোটেইখন এন্ধাৰ ।”

“ওঁ ওঁ ব’লা, গৈছোঁ মই । তুমি তালৈ গৈছিল কিয় ? ভাল কাম কৰা নাই ।”

ৰামকালীয়ে তেওঁৰ নিভীক কন্যাৰ মাজত এই ভয়কণ থকা দেখি অলপ সকাহ পালেনে কি ?

ষোপমৰা এন্ধাৰ পাব হৈ আহি সত্য এবাৰ ধমকি ব’ল, তাৰ পাছত ঘপহকৈ ক’লে, “এবাৰ ভাবি চাবলৈ নাপাহৰিবা দেউতা ।”

“ভাবি চাম ? কি ভাবি চাম ? অ—।” অনামনস্কতাৰপৰা সচেতনতালৈ ঘূৰি আহিল ৰামকালী, “ভাবিলোৱেই। তোমাক পঠিয়াই দিম।”

অকস্মাৎ সতাই হুকুহুকাই কান্দি পেলালে, “দেউতা, মোৰ ওপৰত খং কৰিলা—”

“নাই নাই, খং নাই কৰা।”

‘আকৌ লৈ আহিবা তো’ তাই হুৰাওবাবে কান্দিবলৈ ধৰিলে।

“তেওঁলোকে দিয়ে যদি।” ৰামকালীয়ে নিৰ্লিপ্ত কণ্ঠেৰে ক’লে।

‘নিদিলেই হ’ল—ঈ-স-।’ মূহুৰ্ত্ততে কান্দোন বন্ধ কৰি সত্য উদ্ভীষ্ট হৈ উঠিল, “তুমি তেওঁলোকৰ মান বা খছা, আৰু তেওঁলোকে তোমাৰ মান নাৰাখিব। পাছলৈ বদৰ্শিতাৰ সতে খকাখুন্দা লাগে আহ-যাহ বন্ধ হয়, এই ভাৱত বদকৃত ধান বনাদ গা নহে, এখাপ মই খাব খুজিছোঁ, তেওঁলোকে এই কথাটোও নুবুজিবনে?”

ৰামকালীয়ে আঘাত এৰাবলৈ চমৎকৃত হ’ল।

এই অকণমান্তনীঘে ইমান দকৈ ভাবে কেনেকৈ? তাৰ পাছত হতাশাৰ হুন্দুনিয়াহ এৰিলে, বুদ্ধি কথাবোৰ যদি সকলোৰে বুদ্ধিলেহে’তেন।

ছোৱালীক বিয়া দিয়াৰ সময়ত জোঁপাইৰ বেহ-ৰূপ চাই ল’ব পাৰি, জাত কুলৰ খা-ব ল’ব পাৰি, ধন-সম্পদৰ উমঘান ল’ব পাৰি, কিন্তু তাৰ সংসাৰখনৰ পৰিচাল পৰিজনৰ প্ৰকৃতিৰ গঢ়-গতি তো জানিব নোবাৰি।

জীয়েকৰ ৰামকালীয়ে গোৰীদান কৰিছিল।

পাত্ৰ বাচৰৰ সময়ত দীনতাৰিণীয়ে কৈছিল, ‘তোমাৰ মাত্ৰ একেজনী ছোৱালী, পৰৰ ঘৰলৈ উলিয়াই দিবা কিয়? কাৰ্তিক হেন কুলীনৰ ল’ৰা এজন ঘৰজোঁবাই নাৰাখা কিয়?’

ৰামকালীৰ ৰায় শূন্যবলৈ ভূবনেশ্বৰীও শাহুআয়েকৰ আঁৰত বহি আছিল উদগ্ৰ-উৎকৰ্ণ হৈ, কিন্তু ৰামকালীয়ে তেওঁলোকৰ আশাৰ মৰত চেঁচাপানী ঢালিছিল, “ঘৰ-ছোৱাই? ছ ছ—ছঃ।”

“কিয়?” দীনতাৰিণীয়ে ভয়-ভয় পাহাৰি জিহ্বা ধাৰিছিল, “কিবা নাভূত-নাশ্ৰুত কথা নে কি লোকে নকৰে নেকি?”

“লোকে কত কি নকৰে, মা!”

“বোৱাৰীৰ যে আৰু ল’ছালী হ’ব তেনে লা-লক্ষণ তো নেদেখোঁ, তাইব কুষ্টিতো লিখা আছে এটি সন্তানৰ কথা। তেনেহ’লে তোমাৰ বিষয় সম্পত্তি দেখোন জোঁৱায়েই পাব। সবুৰেপৰা শিকাই-বুজাই নল’লে—”

ৰামকালীয়ে তীব্ৰ প্ৰতিবাদ কৰি মাকক নিৰ্বাক কৰিছিল, “বাসু থাকোঁতে,

তাৰ ভায়েকহঁত থাকোঁতে জঁৰাৰে বিষয়-সম্পত্তি ভোগ কৰাৰ কথা তুমি
কেঁহা কেনেকৈ মা ? হিঁ হিঁ । সত্যইনো পিতৃ-অম্ম খাব লাগিব কিয় ?
এনেকুৱা পাঠলৈ তাইক দিম, যাতে জঁৱায়ে শহুৰেকৰ সম্পত্তিলৈ লোভ
কৰিবলগীয়া নহয় ।”

ৰামকালীয়ে তেওঁৰ কথা ৰাখিছিল ।

জীয়েকক হ’লৈ বিয়া দিছিল, শহুৰৰ সম্পত্তিলৈ লোভ কৰাৰ প্ৰয়োজন
তেওঁলোকৰ নাছিল ।

তেওঁলোকৰো প্ৰচুৰ বিষয়-সম্পত্তি, পাঠও পিতৃৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ । শুন
কথা, পিতৃ অলপ কৃপণ, কিন্তু কি কৰিব । সকলো ফালে নিখুঁত নো
ক’ত পোৱা ?

কিন্তু জঁৱাইটিওৰে কাঁত’কৰ দৰে । আৰু পৰমকুলীন । ইয়াতকৈ
বোঁহি আৰু কি লাগিছে ।

কিন্তু মানুহে প্ৰয়োজনত পৰিহে লোভ কৰেনে ? তেওঁৰ পৰম কুলীন
বিষে মহোদয়ে যে তেওঁৰ বিষয়-সম্পত্তিলৈ শেন চকুৰে চাই থাকিব,
ৰামকালীয়ে সপোনতো ভাবিব পাৰিছিলনে ? লোভ ইমানেই তীব্ৰনে যে
ৰামকালীৰ ‘অবত’মান’ অবস্থাহে তেওঁৰ একান্ত চিন্তনীয় বিষয় ?

ৰামকালীৰ বিয়েক ৰামকালীতকৈ দহ বছৰ মানৰ ডাঙৰ, যদিও তেওঁ
চিৰকাল থাকিব বুলিয়েই ভাবে ।

ৰামকালীয়ে এইবোৰ কথাৰ ছু নাপাব ।

কেবল—জঁৱায়ে পাঠচৰ্চা কৰিছে, এই কথাৰ ছু পাইছিল, ছু পাই
সন্তুষ্ট হৈছিল ।

‘মেলোছৰ বিদ্যা’ বঢ়িল হেলজান কৰিব, ৰামকালী ইমান কুসংস্কাৰাচ্ছন্ন
নহয় ।

শিকক, ভালৈ হৈছে ।

আৰু এতিয়া তো স্নেহৰে ৰাজ্য ।

লক্ষ্মীকান্ত বানার্জি চুকাল।

পুণ্যৱান লোক, নিয়মবস্থা দেহ, নুৰ্ভুংগলে, নোভোগালে, সম্ভানে সিফলীয়া হ'ল। বাতিপদবাত্তে যথাৰীতি স্নান কৰিছিল, ফুল বটলিছিল, পূজা কৰিছিল। পূজা সাং কৰি বৰ পুতেকক কাষলৈ মাতি আনি ক'লে, “তোমালোকে আজি অলপ সোনকালে খোৱা-লোৱা কৰা মোৰ শৰীৰটো বৰ ভাল লগা নাই, কালে মাতিছে যেন পাইছোঁ।”

বৰপুতেকে হতভম্ব হৈ চাই ব'ল, লক্ষ্মীকান্তৰ শৰীৰৰ সৈতে সিহঁতৰ খোবা-লোৱাৰ সম্পৰ্ক ক'ত—বোধহয় খাৰণাও কৰিব নোৱৰা হ'ল। আৰু ‘মাতিছে’ কথাষাৰৰে বা অৰ্থ কি?

পুত্ৰৰ এই বিবৃদ্ধিতালৈ চাই লক্ষ্মীকান্তই হাঁহিলে। হাঁহি মাৰি ক'লে, “খোবা-লোৱাৰ পাছত দুয়ো ভাই-ককাই মোৰ ওচৰলৈ আহিব, মই কিঞ্চে উপদেশ দি যাম। অবশ্যে উপদেশ দিয়াৰ অধিকাৰ আন একোৱেই নহ'ব, কিমানকণেইবা জানো, জগতখনৰ কিষেইবা দেখিছোঁ, তথাপি বয়সৰ অভিজ্ঞতা। বোৱাৰীহঁতক কোবাই যেনে বন্ধনৰ যা-যোগাৰ বৃদ্ধি কৰি অথবা বিলম্ব নকৰে যেন তেওঁলোকে।”

দেউতাকে কেৱল সিহঁতৰ খোৱা বোৱাৰ কথাকে কৈছে। কিন্তু তেওঁৰ নিজৰ কথা?

বৰ পুতেকে বুদ্ধি কণ্ঠেৰে ক'লে, “আপোনাৰ বন্ধন কেতিয়া কৰা হ'ব?”

“এস। তুমিও যে, বিচলিত হৈছা কিয়? মোৰ আজি পূৰ্ণিমা, আন নাই। ফলাহাৰ অলপ কৰিম, নাৰায়ণৰ প্ৰসাদ। প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰিলে চিত্তশুদ্ধি, দেহশুদ্ধি।”

বৰপুতেক সৰু ভায়েকৰ ওচৰলৈ গৈ কান্দি কান্দি সকলো ক'লে। তাৰ পাছত গম পালে তিৰোতাসকলে। আৰু চাওঁতে চাওঁতে গোটেই পৰিয়ালটোকে শোকে খুন্দা মাৰি ধৰিলে, কোনেও অবিম্বাস নকৰিলে, কোনেও হাস্যকৰ বদলি উৰাই নিদিলে, ‘অমোঘ নিশ্চিত’ বদলি ভাগি পৰিল।

এই সম্বাদ বানার্জি-পৰিয়ালৰ চৌহদ পাৰ হৈ বাহিৰতো বিৱৰ্তি পৰিল, কিয়নো জুই কোঁতলাও একে ঠাইতে আবদ্ধ হৈ নাথাকে।

মহুৱত'তে চউদিশে প্ৰচাৰ হৈ গ'ল : “বানার্জিয়ে আমাক যে এৰি
যাবলৈ ওলাইছে ।”

বানার্জীয়ে যেন ক'বলৈ বিদেশ ভ্ৰমণলৈহে ওলাইছে, নাও প্ৰস্তুত,
লগৰীয়াসকলো সাজু হৈ ক'ববাত বৈ আছে ।

চোতালত, তুলসীমণ্ডৰ তলত লক্ষ্মীকান্তৰ বাবে শেষ শয্যা পাৰি ধোবা
হৈছে, গাৰুত মূৰ থৈ হাত দুখন যোৰকৈ বুকুৰ ওপৰত থৈ, পোন হৈ শুই
আছে তেওঁ ।

কপালত চন্দনেৰে হৰিনাম লিখা হৈছে, চকুৰুৱাৰ পিৰিঠিৰ ওপৰত আৰু
কাণ দুখনৰ ওপৰত চন্দনসনা তুলসীৰ পাত । বুকুৰ ওপৰত হাতেলিখা
সৰু পুথি এখন । লক্ষ্মীকান্তই নিজেই লিখা, গীতাৰ কেইটামান শ্লোক ।
তেওঁ নিতৌ পাঠ কৰিছিল, সেইখন লগত দিয়া হৈছে ।

যাত্ৰাকালত কোনেও স্পৰ্শ নকৰে যেন, যাত্ৰীৰ নিষেধ । শয্যাৰপৰা
অলপ আঁতৰত, অ'ত ত'ত তলমূৰ হৈ বহি আছে পুতেকহঁত, চকুৰুৱাৰ
বৰমূৰীয়াসকল । তিৰোতাসকল তাতোকৈ আঁতৰত এহাত ওৰণিৰে আবৃত
হৈ নীৰবে চকুলো টুৰিছে ।

মৃত্যুৰ পাছত এদম্ভকাল অতীত নোহোৱালৈকে ক্ৰন্দনো নিষিদ্ধ ।
ক্ৰন্দনধ্বনিৰে আত্মাৰ উৰ্ধগতিৰ বাটত বিষম সৃষ্টি কৰে ।

বানার্জী-গৃহিণীয়েও সেই নিষেধাজ্ঞা শিৰোধাৰ্য্য কৰি নিশ্বাস
ফেকুৱিছে ।

ঘোমাল আহি থিয় হ'লহি ।

ক'পা ক'পা মাতেৰে ক'লে, “জনক ৰজাৰ দৰে ওলালাই তেন্তে
বানার্জী ?”

লক্ষ্মীকান্তই মৃদুকৈ হাঁহি মাৰি অক্ষুণ্ণ মাতেৰে ক'লে, “বিদেশৰপৰা
স্বদেশলৈ । বিমাতাৰ কাষৰপৰা মাতৃৰ ওচৰলৈ ।” তাৰ পাছত পুত্ৰস্বৰ্ণলৈ
চাই ক'লে, “তাৰকব্ৰজ ।”

অৰ্থাৎ অযথা কথা পাতি বৃথা সময় নষ্ট নকৰিবা ।

‘নমো নাৰায়ণায় নমো নাৰায়ণায়, হৰেনামৈব কেৱলম্ ।’

লাহে লাহে লক্ষ্মীকান্তই চকু মূৰদিলে । তুলসী পাত দুটাই চকুৰুৱাৰ
চাকি ধৰিলে । নিশ্বাসৰ উঠা-নমাৰ সৈতে ভিতৰি ভিতৰি নাম জপ চলি
থাকিল ।

আৰু এসময়ত শব্দ হৈ গ'ল ।

যাওক, লক্ষ্মীকান্তৰ বয়স হৈছিল, নুভূগিলে, নোভোগিলে, গুচি গ'ল ।
এই কথাত দুখ প্ৰকাশ কৰা উচিত নহয় । মানুহ মৰিবলৈহে পুথিৱীলৈ

আছে, সেয়েহে তেওঁৰ সৰ্বশেষ আৰু সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কামটো নিপুণ নিখুঁতভাৱে
কৰি যাব পৰা হ'লে তাতকৈ আনন্দৰ কথা আৰু কি আছে ?

নহয়, লক্ষ্মীকান্তৰ মৃত্যুত দুখকৰ একো নাই।

তথাপি নিকটাত্মীয়সকলে দুখ অনুভৱ কৰে।

মায়াবান্ধ জীৱে দুখ পাবই।

কিন্তু নিকটাত্মীয় নোহোৱা সত্বেও এই মৃত্যুৰ ফলত আন এজনী মানুহ
দুখৰ অঠাই সাগৰত পৰিল।

তাই হ'ল সাৰদা।

শ্রাম্ধ উপলক্ষ্যে নতুন কট্টমহলৈ বানার্জীৰ পুত্ৰসদমে নিমন্ত্ৰণ কৰিলে,
আৰু 'ব্ৰতভংগ'লৈকে তালৈ গৈ থাকিবলৈ আবেদন জ্ঞাপন কৰি বাসুক লৈ
যাবলৈ মানুহ পঠিয়ালে।

তুলনা হিচাপে ক'বলৈ হ'লে সাৰদাৰ মূৰত মাখমাৰ পৰিল।

লৈ যাব পাছাদনা। কথাৰ নিছিগা ধাৰ বৈছে গোটেই দিন।

সম্বাদ শুনামাত্ৰকে ৰামকালীয়ে এবাৰ দেখা কৰি আহিছেগৈ, আৰু
মথাৰীতি হিবিষ্যম্ৰৰ মা-মোগাৰ কৰি পঠিয়াইছে লৌকিকতাম্বৰূপে। মোগাৰ
চেৰ হৈছে।

এতিয়া আকৌ বাসুক সৈতে মানুহ যাব, শৰাদৰ 'সভাপ্ৰণামী' আৰু
গোটেই পৰিষালটোৰ অশোচ পৰবতী ন কাপোৰ-কাৰি লৈ। ব্ৰত ভংগৰ
দিনা, পুখুৰীত জাল পেলোৱা হ'ব, মাছ পঠোৱা হ'ব, বাসুক অন্যান্য
শাহুসকললৈ সেন্দূৰ আলতা পাণ তামোল পঠাব লাগিব।

গোটেই দিনটো ধৰি নিছিগা ধাৰে এইবোৰ আলোচনা চলি আছে।

বৰ বোঁছ হুৱা-দুৱা লগোৱা হৈছে বঢ়লি সাৰদাৰ ধাৰণা।

সেয়া আৰুবেলি যে তাইৰ দেউতাকৰ খুড়ীয়েক ঢুকাল, ক'তা—এইবোৰ
তো একো হোৱা নাছিল।

য'ক, সেই কথা থ'ক। ধম আছে বিলাব।

কিন্তু সাৰদাৰ ৰাজ্যখন এই উপলক্ষ্যে উছন নহ'লেই ৰক্ষা।

বাতিৰ সময়ছোৱাৰ বাহিৰে মাত-বোল কৰাৰো উপায় নাই। বুকুৰ
ধপধপনিৰে সৈতেই তাই সংসাৰৰ কাম-বন কৰি গ'ল আৰু প্ৰহৰ গাঁণ
থাকিল।

তেও কট্টমহ'তৰ আকল-গিল্লান আছে বঢ়িলেই ক'ব লাগিব, দিনৰ
ভাগতেই লৈ গঢ়ি যোৱা নাই, এটা বাতি হাতত আছে।

এই ঘৰৰ খোৱা-বোৱাৰ পাল শেষ হওঁতে মাজনিশা হয়।

তথাপি সেই আকাংক্ষিত সময়ছোৱা এসময়ত আছে।

দুৱাৰৰ খিলিডাল এইবাৰ লগাই দিব পাৰি, গোটেই সংসাৰখনৰপৰা আছড়তীয়া হৈ দুল্লোজনে বহিব পাৰে।

পটকৈ কথা আৰম্ভ কৰা সাৰদাৰ শ্বভাৱ নহয়।

পোনতে যথাৰীতি চাকিৰ শলিডাল বঢ়াই দিয়ে, চাকিৰ জুইতে ল'ৰাৰ গাখীৰখিনি তপতাই লয়, ল'ৰাটোক গাখীৰ খুৱায়, তাৰ পাছত তাক শূৱাই নিচুকাই সি টোপনি গ'ল বুলি নিশ্চিত হৈ, এইফালে আহি ভৰি ওলোমাই বহে। দীঘলকৈ এটা হুন্দুনিয়াহ কাটে। তাৰ পাছত কয়, “তেনেহ'লে যাবাই তালৈ?”

বাসু অবশ্যে এই প্ৰশ্নটোৰ বাবে সাজু হৈষেই আছিল, সেয়েহে নিৰ্লিপ্ত-ভাৱে ক'লে, “যোৱাৰ বাহিৰে আন উপায় তো একো নেদেখোঁ।”

“উপায় বিচাৰিয়েই আছিল, নহয়—?” ব্যংগ-ভীক্ষ্ম সুৱ।

“বিচাৰি আৰু কি থাকিম, নগ'লে যে নহ'ব জানোবেই নহয়?”

“চেষ্টা থাকিলে নগৈও পাৰি।” সাৰদাই তীক্ষ্ণ হুন্দুৰে বিব্ধিলে।

• “কেনেকৈ” শুনো?” বাসুবে কিণ্টিত উম্মা প্ৰকাশ কৰিলে।

“গা বেয়া হোবা বুলি আছিল দেখুৱালে কোনোৱেই টানি-অঁজুৰি লৈ যাব নোৱাৰে।”

বাসুৱে বিৰক্ত ভাৱে ক'লে, “সেই আছিলানো মই কেনেকৈ” দেখুৱাও” শুনোচোন, এই শকত-আবত দেহটোৰে?”

বাসুৰ এই বিৰক্তি লৈ সাৰদাই ভয় নকৰে। দমিও নাযায় তাই। হলহলীয়াকৈ ক'লে, “চেষ্টা কৰিলে নোহোৱা বোলা কথা নাই। গৰম গাখীৰ তোমাৰ পেটে নসহে, লুকাই-চুৰকৈ দুই-তিনি সেৰ গাখীৰ খালেই পেট চলিলহে’তেন আৰু এতিয়াই কমেও একুৰিবাৰ বাজ ফুৰিবলৈ যাবলগীয়া হ’লহে’তেন। সকলোৱে বেমাৰ হোৱা বুলিয়েই জানিলেহে’তেন। গুৰুজনৰ স’তে মিছা কথা কোৱাৰ পাপেও নুছুৱালেহে’তেন।”

“এই কাম মিছা নহৈনো কি? মিছা কথা নহৈ, মিছা আচৰণ।”

নীতিবাগীশ বাসুৱে দৃঢ়তাৰে ক'লে।

“মনে মনে থাকা, মনে মনে থাকা—” সাৰদাই তীৱ্ৰ প্ৰতিবাদ কৰিলে, “এনেকুৱা আচৰণ আৰু কাহানিও নাই কৰা গোসাঁয়ে—নহয়? ফটা বৰজনাহ’তৰ দ্বৰত বহি পাশা খেলি পলমকৈ আহি আগদুৱাৰেদি নোসোমাই পিছ দুৱাৰেদি সোমোৱা হয় কিম্বা শুনোচোন? মাজু খুড়াদেৱে যে সমস্কৃত পঢ়িবলৈ টোল বন্দবস্ত কৰি দিছে তালৈ মাহেকত দুই দিন নোবোৱাই দেখোন, সেইকথা ভেঙ’ক কোৱাৰ্থানে কিবা? নিতৌ অলৈ তলৈ টাংগুটি বাই নুফুৰা নে কি?—স্নোক তুমি আৰু ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম দেখুৱাবলৈ নাহিবা।”

“মই কাকো একো দেখুৱাবলৈ নোখোজোঁ !” বীৰপদ্মৰ বাসুৱে ক’লে,
“গৰুজনসকলে যি ক’ব মানিম বচ !”

“নিশ্চয় মানিবা, নামানিলে হ’বনে ? তাত যে মৌজোল আছে।
ন-ফুলনিৰ ন-কৈ ফুলা ফুল ! পাটমহলৰ পাটমাদৈ !”

“বাজে স্বথ্য নক’বা !”

“হয়, চব বাজে কথাই !”

সাৰদাই আকৌ দীঘলকৈ হুৰুনিয়াহ কাঢ়ি ক’লে, মোৰ গা ছুই যে শপত
খাইছিল মনত পৰিছেনে ?”

“নপৰিব কৈলে” মনত ? পিছে জোঁবাইষষ্ঠীৰ নিমন্ত্ৰণ খাবলৈ ওলোৱা
নাই নহয় ? ওলাইছোঁ এজন মান্যৱন্ত লোকৰ শৰাধতহে !”

“আৰু তাৰে সৈতে মোৰো যে শৰাধ-পিম্ভদানৰ বেৱস্তা হৈছে, অস্তৰেহে
জানিছে। এইবাব সিন্তে নেৰে আৰু—নিশ্চয়েই ছোবালী পঠিয়াই দিয়াৰ
কথা ক’ব !”

বাসুদেৱে গৰম হৈ উঠাৰ ভাও জুৰি ক’লে, “তোমাবোৰে যে ! কোনোবাই
নিজেই ছোবালী উলিয়াই দিয়াৰ কথা কয়নে কি ?”

“কয় কয়, নক’ব কিয়, কয়। ক্ষেত্ৰ বিশেষে কয়। সতিনীৰ গাত লম্ভা
ছোৱালীৰ ক্ষেত্ৰত কয় !”

‘বোলোঁ ঘৰ কৰাৰো এটা বয়স বোলা কথা নাইনেকি ? তুমি দেখিছোঁ
দিনে-নিশাই জৰীকে সাপ বুলি ভাবি উচপ খাই উঠিছা !”

“বয়স !” সাৰদা তীৱ্ৰভাৱে জকজকাই উঠিল, “মাইকী মানুহৰ বয়সলৈ
আক’ কেইদিন লাগিছে ? দশ পাৰ হ’লেই বয়স আৰু মাজুখুড়াৰ আকলি-
বাকলিবোৰ তো ওলাই পৰিলেই। নিজৰ জীয়েককে বয়স নোহওঁভেই
উলিয়াই দিলে দেখোন !”

“গৰুজনৰ কাম-কাজৰ ব্যাখ্যান নকৰিবা। হেতু আছিল বুলিহে এই
কাম কৰিলে !”

সাৰদা দুবাৰ, সাৰদা অদম্য।

তাষো মুখ পাতি ধৰিলে, “চাবা, পিছে তোমাৰ শ্বিতীয় পক্ষকো ঘৰ
কৰিবলৈ উলিয়াই দিবলৈ কিবা নহয় কিবা এটা হেতু আৱিষ্কাৰ নহৈ
নাথাকে। পিছে—ন-শেষী যদি আছেই, তামো এই দূৱাবোদি সোমাব, ময়ো
সিখন দূৱাবোদি জৰী-কলহ লৈ ওলাম, কৈ থলোঁ !”

অস্তপাট অতি চোকা। বাসু কান্দ হ’ল। আপোচৰ সুৰতে ক’লে,
“আৰু, এইবোৰ পেঁচ লগা কথা কৈ কৈ দুখ-শোক মাতি আনিবলৈ তোমাক
কিহে পাইছে কোৱাচোন ? গৈছোঁ দাদা শহুৰৰ শৰাধ খাবলৈ, নাম আৰু
গুটি আহিব, ক। মই কাৰবাক আনিবলৈ গৈছোঁনে কিবা ?”

“সেই কথাৰ মনত থাকিলেই হ’ব।”

সাৰদাই হঠাতে বাসুৰ হাত এখন টানি আনি টোপনিয়াই থকা ল’ৰাকণৰ মূৰত লগাই দি ক’লে, “তেনেহ’লে সেই কথাত সইত খাই যোৱা।”

“এ—ছি ছি। তোমাৰো যে মতিবুদ্ধি। ল’ৰাৰ মূৰত হাত থৈ—”

সাৰদাই মৰসাহ কৰি ক’লে, “সেই কথাত কিহৰ ভয়? ল’ৰাৰ মূৰত হাত থৈ মোক সইত খাবলৈ কোবাবান—জীৱনত কাহানিও পৰ-পদুৰুষৰ মূখলৈ নাচাও”—এশ বাৰ সেই সইত খাব পাৰোঁ।”

“এহু বুদ্ধি কি চাবা। সেইটো আৰু এইটো এক কথা হ’ল নেকি?”

“নহ’ব কেলে”? মোৰ বাহিৰে জগতখনৰ আন সকলো মাইকী মানুহক পৰিস্থিতিৰী বুলি ভাবিলে কোনো কণ্ট নাই।”

“বাঃ। বিচিয়া কৈছা, যিজনীক অগ্নিনাৰায়ণ সাথী কৰি গ্ৰহণ কৰিলোঁ—”

“এ—এঃ।” সাৰদা পোনেই বহাৰপৰা উঠি থিয় হ’ল। খিলিডাল খুলি, দুবাৰ এপাটত ধৰি চেপা অথচ ভয়ংকৰ মাতৰে ক’লে, “অ—হয়নে। মনৰ জেলোঙাৰপৰা মেকুৰী এতিয়াহে ওলাই পাৰল। পিছে ইমান সময় তাপ মাৰি নাথাকি আগতে ক’লেই হ’লহে’তেন কথাটো। স্বাৰু—”

এইবাৰ বাসুও ভীত হৈ উঠিল, সিও খাটৰপৰা নামি আহি ক’লে, “সেইবুলি দুৱাৰ খুলিছা কেলেই? যোবা ক’লৈ?”

“তালৈকে ঘাম, য’ত টোটক-নাটক নাই, জুইৰ পোৰণি নাই।” এই বুলি কৈ চকুৰ পচাৰতে ওলাই সাৰদা অন্ধকাৰত মিলি গ’ল।

ওহোঁ, নাই, আৰু কৰিবলগীয়া একো নাই।

নিৰুপায় ক্ৰোধেৰে বহু সময় চোতালৰ সেই নিজম নিশাৰ নিকপকপীয়া অন্ধকাৰলৈ চাই থাকিল বাসুৱে। তাৰ পাছত নিশবদে দুৱাৰখন জপাই দি খাটৰ ওপৰত উঠিলগৈ।

সৰ্ব অংগৰপৰা ঘাম ওলাই ব বুলি ধৰিলে। গৰমত নহয়, আতংকত।

কিস্তি এতিয়া কৰিবলগীয়া কি আছে? ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ বাসুৱে বৈশীষেকক বিচাৰি ফুৰিব নোৱাৰে। মাক-খুড়ীষেকহ’তক জগাই দুঃসংবাদটো জনাবও নোৱাৰে।

তাৰ কৰিবলগীয়া যদি কিবা আছে, সেয়া হ’ল নিজৰ হাতৰ মূঠিৰেই নিজৰ মূৰতে মৰা।

এলোকেশীয়ে বাৰাণ্ডাত টাৰি পাৰি বহি লৈ বোবাৰীৰ খোপা বান্ধি আছে। বান্ধিছে অথনিৰে পৰাই। ভৰ দূপৰতে বহিছিল—এতিয়া বেলিয়ে ভাটী দিলেই। তেওঁৰ জীৱনৰ শ্ৰেষ্ঠ শিল্পকীৰ্তি আজি দেখুৱাইছে এৰিব বুলি এলোকেশীয়ে যেন প্ৰতিজ্ঞা কৰিছে। বোৱাৰীক আগফালে বহুৱাই তাইৰ পিছফালে আঁঠু কাঢ়ি বহি লৈছে তেওঁ, মূখৰ ভাব কঠিন কঠোৰ।

ইপিনে আজোৰ-পিঁজোৰৰ কোবত কপালৰ কাষৰ সিৰাবোৰ ফুৰি উঠিছে, চুলিৰ গুৰিবোৰ মূৰৰ ছালৰপৰা ওলাই আহিব ধুন্ধিছে, বহু আগৰেপৰাই ডিঙি টনটনাবলৈ ধৰিছে আৰু এতিয়া ৰাজহাড়ৰ মাজতো এক অস্বস্তিকৰ পাৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হৈছে।

অথচ এই কেশ-পৰিচৰ্যাৰ যোগেদি যি অপূৰ্ব শিল্পসৃষ্টিৰ চেষ্টা চলোৱা হৈছে তাৰ সমাপ্তি অতি সোনকালে হোৱাবো আশা নাই।

কিন্তু অকল এলোকেশীৰ অক্ষমতাৰ দোষ দিলে অবিবেচনাৰ কাৰ্য্য হ'ব, দোষ সিপক্ষৰো নথকা নহ'ব। সত্যৰতীৰ চুলিকোচাও যেন জেদী ঘোঁৰা, কোনোপধ্যেই সেও মনাব নোৱাৰি।

জুটুলা-জুটুলা আৰু কেঁকোৰা কেঁকুৰি চুলিকোচা মেলি থলে দেখিবলৈ যিমানেই ধুনীয়া নালাগক, বেণী-বন্ধনেৰে বান্ধি খোপাৰ আকৃতিলৈ পোনাবলৈ হ'লেই আখ্যা পৰিবলগা হয়। গুৰিত কটকটীয়াকৈ বান্ধি দিবলৈ ল'লেই বাৰে বাৰে খোল খাই যায়, আৰু কোনো ৰকমে যদিওবা তিনি টাৰি বেণীলৈ পোনোৱা গ'ল, পাচটাৰ, সাতটাৰ, নটাৰলৈ পোনাবই নোৱাৰি।

কিন্তু এলোকেশীয়ে আজি হেস্তনেস্ত কৰিছে এৰিব। সাতটাৰ বেণীৰ বন্ধনেৰে বান্ধি 'কল-ডিলীয়া খোপা' কৰি দিবই বোৱাৰীক। সেয়েহে তিনিবাৰ মানৰ ব্যৰ্থতাৰ পাছত একোচা মোটা ক'লা সুতাৰে চুলিৰ গুৰিবোৰ টানি-আঁজুৰি প্ৰায় ভালদৰে আনি প্ৰাণপণ চেষ্টাৰে বান্ধিলে আৰু সাতটাৰ বেণীৰ সাতোভাগক সেও মনাবলৈ চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে।

দীৰ্ঘস্থায়ী এই প্ৰচেষ্টাৰ ফলতেই সত্যৰতীৰ উপবোদ্ধ অৱস্থা। বহুতো পৰলৈকে পদ্মাসনত বহি থকাৰ পাছত এইবাৰ আঁঠু দুটা ভাজ কৰি বুকুৰ ওচৰলৈ আনি বহিল সত্যৰতী, কিন্তুো ভৰি দুটা জিনাজিনাইছিল। সত্যৰতী আকাশমুৱা হৈ আছে আৰু সেই মূৰখন পিন্ধি থকা নীলাম্বৱী শাড়ীৰ অঁচলেৰে ঢাকি ৰাখিছে।

মুখখন আঁচলেৰে নাটাকিলেও নহয়, কিয়নো চুলা ফণিয়াই থকাৰ সময়ত ওৰণি ল'ব নোৱাৰি। অথচ দেখে দেখকৈ গোটেই মুখখন উদঙাই বহিবও নোৱাৰি। ওচৰে-পাজৰে কোনোবা থাকক বা নাথাকেই, আৰু পিছফালে শাহুবেক বহি থাকিলেও 'ন-বোৱাৰী' বুলি কথা এষাৰ আছে। সেয়েহে আঁচলেৰে মুখ ঢাকি লৈছে সত্যৱতীয়ে। অৰ্থাৎ—ঢাকিবলৈ বাধ্য হৈছে। ওৰণি গঢ়োৱাৰ আগতেই এলোকেশীয়ে নিৰ্দেশ দিলে : “মুখখন আঁচলেৰে ঢাকি লোবাছোন আই। তোমাৰ তো বোধ-বুধিৰ সঁচো নাই, গাঁতকে সকলো কথা পণ্টকৈ মইহে কৈ দিব লাগিব।”

দিনটো সত্যৱতীৰ শহুৰৰ ঘৰত প্ৰথম দিন নেকি ?

নহয়, নাছিল। সত্যৱতী ইয়ালৈ অহা এমাহেই হ'ল, কিন্তু তাইৰ মূৰটোত ইমান দিনে শাহুবেকে হাত দিয়া নাছিল। ইমান দিন ধৰি সৌদামিনীয়েই চুলা ফণিয়াই, তেল টেঙা ঘঁহি, আলতা লগাই ন-বোৱাৰীৰ প্ৰসাধন আৰু যত্নসাধন কৰিছিল। হঠাৎ আজি ৰাতিপুৱাতে বোবাৰীৰ চুলা বেণী গঢ়ি থোপা বাসিধি থোবা এলোকেশীৰ চকুত পৰিল।

দেখি থঙতে জুলা-পকি উঠিল এলোকেশী। তথাপি নিশ্চিত হ'বলৈ ভুৰু কৌচাই মাত লগালে, “এইফালে আহাঁচোন বোৱাৰী।”

শাহুবেকৰ আগত মাত-বোল কৰাও নিষেধ, চকুৱে চকুৱে চোবাও নিষিদ্ধ। সত্যৱতীয়ে নীৰৱে-নিমাতে ওচৰলৈ আহি থিয় হ'ল।

এলোকেশীয়ে একে আঁজোৰতে পিঠিৰ কাপোৰ দাঙি থোপাটো চাই ল'লে। হয় হয়, বেণীয়েই হয়।

জুলা-পকি মাত লগালে :

“সদু। সিদি।”

যাক বোলে চুস্তব্যস্ত হৈ, সৌদামিনী উধাতু খাই আহিল। দেখা পালে যে ন-বোৱাৰী কঢ়িচমুচি তলমূৰ হৈ বহি আছে, আৰু মামীষেকে বোৱাৰীৰ পিঠিৰ কাপোৰখন দাঙি ধৰি থিয় হৈ আছে। মামীষেকৰ চকুত জুইগিখা, কপালত কুঁটিল বেথা।

‘কি কৈছা’—এই প্ৰশ্ন সৌদামিনীয়ে উচ্চাৰণ নকৰিলে, মাথোঁ শব্দকিত দৃষ্টিৰে থিয় হৈ থাকিল।

বোৱাৰীৰ পিঠিত কি হ'ল ?

কিবা কঠ আঁচিনাইৰ চিন, নে কিবা চৰ্মৰোগৰ আভাস, নে কিবা পুৰণি কটা-ছিঙাৰ দাগ ? অৰ্থাৎ এই ন-বোৱাৰীজনী ‘দাগী’ নে কি ? সবু মামীষেকৰ শেন দৃষ্টিৰ আগত সেই কথা ধৰা পৰিল নেকি ?

অৱশ্যে ভুল ধাৰণা লৈ সবহপৰ বৈ থাকিবলগীয়া নহ'ল, এলোকেশীয়ে

সৌদামিনীক প্রচণ্ড মাতেৰে ক'লে, “বোলো অ'ই সিদি, এনেকৈ বেগাৰি খাটি কাম নকৰিলে নহয় নেকি তোৰ ?”

সৌদামিনীৰ বুকুৰপৰা শিল খহি পৰিল। স্ব'ক, সাৰিলোঁ ভেঙী নতুন একো নহয়, সেই আদি আব্দ অকৃগ্নিম লক্ষ্য। গতিকে মৰসাহ কৰি সদ্বিলে, “কি হ'ল ?”

“কি হ'ল ? বোলোঁ সোধোঁতে লাজ নালাগিল তোৰ ? তই মৰতীয়ে যে গাদহী দেহাটোৰে দুল্লোসাজ পাহাৰ-প্ৰমাণ ভাতৰ চৰ্দ আগত লৈ মৰখাৱনে খাইছ আব্দ গাত বা বোলাই ফন্তি মাৰি ফুৰিছ, বোলো পৰাগত লাজ-বিজ একো থাকিব নাপায়নে তোৰ ? দহজনী নহয় বিছজনী নহয়, এজনী ভাই-বোৱাৰী, তাইৰ চুলিকোচা ইমান আওহেলা কৰি বাস্তি দিছ। বোলোঁ কৈলে' ! ইমান অগিৰাহি কৈলে' তোৰ ?”

“হ'লনো কি নোকোৱা কিয় ?”

সৌদামিনীয়ে সহজভাৱে ক'লে। আব্দ সত্যবতীয়ে ওৰণিৰ তলতে খৰ লাগি প্ৰায় থৰথৰকৈ ক'পিবলৈ ধৰিলে। নহয়, এলোকেশীৰ কেটেবা জেঙেবা শূনি নহয়, গৃহিণীহ'তৰ মূখৰপৰা এনেবোৰ অবাইচ বচন শুনাব অভ্যাস চৰ্দ ৰথে চৰ্দৰিথে ঘৰিফুৰা সত্যবতীৰ আছে। বামকালী চাটাজিৰ পৰিষালৰ কথা-বাতাবোৰ কথ'গুণ সভ্য, নহ'লে তাইৰে সবুপেহীষেক সাবি পেহীহ'তৰ ঘৰত সদায় এনেবোৰ অবাইচ মাতৰ আখৰা চলে। সেই বাবেও নহয়। এলোকেশীৰ কটুৰ কেটেবা-জেঙেবাৰ বাবে নহয়। তাই আচৰিত হ'ল সৌদামিনীৰ সহ্যশক্তি দেখিহে। ইমান অপমান কৰাৰ পাছতো ননন্দীয়ে ইমান সহজভাৱে কথা ক'ব পাৰিলে !

এয়া সত্যবতীয়ে কাহানিও দেখা নাই।

কটুৰ কথাৰ সলনি কঠুৱা কথা, নহ'লে কাম্দ্দান, এইবোৰ দেখাতহে তাই অভ্যস্ত। আব্দ ননন্দীয়ে কৈছে—“হ'লনো কি নোকোৱা কিয় ?”

অৱশ্যে এলোকেশী আচৰিত নহ'ল, কিয়নো সৌদামিনীৰ এই সহ্যশক্তি তেওঁৰ পৰিচিত। পিছে তেওঁ প্ৰশংসাবে উচ্ছ্বাসিত হৈ নুঠে, বৰঞ্চ এয়া তাইৰ মামীষেকলৈ অগ্ৰাহ্য ভাৱ বুলি ভাবি খঙতে ভৱককৰে জ্বলি উঠে।

সেয়েহে এতিয়াও ক'লে, “হ'ল কি, সেইকথা তোক কৈ বজ্জাব লাগিবনে কি ? তই ভিতৰি ভিতৰি নাই বজ্জা জানো ? চকুৰে নেদেখা হ'লিনে তই ? এযানো কেনে ধৰণৰ খোপা ? বোৱাৰীৰ মূৰত বেনী ? ছেঃ ছেঃ, তিনিকাল গৈ একালত লাগিল, কাহানিও বোৱাৰীৰ মূৰত বেনী নাই দেখা। ভিত্তি চিপজৰী ল সদ, চিপজৰী ল, এটা মাত্ৰ মূৰ, সেই মূৰটোতে এটা নেখেৰী খোপা বাস্তি দিব নোৱাৰ ?”

সন্দুৱে হাঁহিলে। হাঁহি হাঁহি ক'লে, “তোমাৰ বোৱাৰীৰ অঁহে চুলিৰ

বাহাৰ, তাৰে আৰু নেখেৰী খোপাৰ দৰকাৰ নাই। বোলোঁ—পোনাৰই নোৱাৰি।”

“পোনাৰ নোৱাৰি।” এলোকেশীয়ে গেজেৰা মাৰি উঠিল, “বাৰু চাম কেনেকৈ নোৱাৰি। এই বানা ৰ্য গিহিণীৰ ওচৰত সেও নমনা জগতত কোন বস্তু আছে চাওঁ।” গ্ৰিজনত পোনাৰ নোৱাৰিলোঁ মাথোঁ তোমাকহে।”

“ভাল কথা কৈছা মামী, তুমি নিজ হাতেৰে বোবাৰীক সজাই-পৰাই নোলোৱা কৈলে, তোমাৰ কি বোলে—মাত্ৰ একেজন পুতেকৰহে বোৱাৰী।” সৌদামিনীয়ে ক’লে।

এইবাৰ এলোকেশী একেবাৰে জাঙৰ খাই উঠিলে, “কি ক’লি সিদি ? আ ? বোলোঁ কি ক’লি তই ? ইমান আশ্পন্দা হৈছে তোৰ ? মোৰ মূখে মূখে মূখ বন্দাইছ ? তোৰ ইমান অহমকাৰ কেতিয়ানো চন্ন হ’ব, কেতিয়ানো তোৰ দখত শিয়াল-কুকুৰে কান্দিব—মই সেই আশা পাৰি আছোঁ। তোক মই শপত দিছোঁ—তই কেতিয়াও মোৰ বোৱাৰীৰ চন্দ্ৰাল নুহুবি।”

“ঈদুজ্ঞনৰ শাওপাত গাত নালাগে নহয় ? সেইবোৰ মানিলে আৰু চলিবনে ?” সদুৱে অজ্ঞান-বদনেৰে ক’লে, “তোমাৰ যিহে মন-মৰ্জি, কোনোদিনা দিবা, কোনোবা দিনা পাহাৰি থাকিব—”

‘কি ক’লি তই। কি ক’লি ঐ কলঙ্কণী লক্ষ্মীছাড়ি—মোৰ পো-বোৱাৰীৰ কথা মই পাহাৰি থাকিম।”

“সেই কথাখনো আচৰিত হ’বলগীয়া কি আছে মামী ?” সদুৱে অমায়িকভাৱে ক’লে, “তোমাৰ সেই গুণৰ কিবা কমতি আছেনে ? নিজৰ ভোকৰ ভাতমুঠি, তাকো আধামান দিন পাহাৰি থাকা, কিবোলে—মতি আনিহে খুৱাব লাগে।”

হঠাৎ এলোকেশীৰ খতমত খাই গল। এইবাৰ যে ঠিক কেনে ধৰণৰ কথা ধৰিব নোৱাৰিলে। অভিযোগ নে প্ৰশস্তি।

সেয়েহে কৃত্ৰিম কোপ প্ৰকাশ কৰি ক’লে, “ও”, মই সদাৰ পাহাৰি থাকোঁ, আৰু তুমি মোক, মতি আনি কোশাৰে ডিঙিত ঢালি দিয়া।”

“এহ্—নিদিলোঁৱেই জানিবা, পিছে তোমাৰ মনত থাকে জানো ?”

“নেথাকিলে নেথাকক। বোৱাৰীৰ খোপা মইহে আজিৰপৰা বাস্তি দিম কৈ থলোঁ তোক। তাইৰ খোপাৰ ফিতা কাটা আটাইবোৰ মোৰ কোঠাত থৈ দিবি। কাঁটাপিনবোৰো দিবলৈ নাপাহাৰিবি।”

“দিম দিম, চব দি থৈ যাম। পিছে বোৱাৰীৰ দেউতাকে যে সোণৰ ফণি, সাপকাঁটা, চিতিপাতিকে আদি কৰি এসোপা মৰত পিন্ধা গহনা দিলে, সেইবোৰ বাকচত সুন্দুৱাই থৈছা কিয় ? আটাইবোৰ উলিয়াই আনি আটকখনীয়াকৈ সজাই দিবা।”

“মই কি কৰিম-নকৰিম সেই কথা তোক নোসোধো নহয় ? সদায় তোৰ টেংটেঙীয়া কথা ! ভগমানে যে তোক টান নৰিয়াত পেলাই তোৰ বাইক-শৰ্কাত হৰণ কৰা নাই কিয় তাকেহে ভাবোঁ মই । তুই জনমটোৰ বাবে বোবা হৈ বহি থাক, মই ‘নিসিংহ থানত’ ভোগ আগ কৰি আহোঁ গৈ ।”

“তোমাৰে শপত মামী, সেইবোৰ মানস-টানস নকৰিবা । দেব-দেৱী সকলে কিবা কওঁতে কিবা শুনে, কিজানি বোবাৰ সলনি হাত-খৰা কৰি দিলে যদি তেতিয়া তুমিহে আওমৰণে মৰিবা ।”

“কি ক’লি ? তই হাত-খৰা হ’লে মোৰ সংসাৰ অচল হ’ব ? এনেয়ে কওঁনে যে তই অহম্কাৰত সাপৰ পাঁচঠেং দোখছ ? মোৰ সংসাৰখন মই চলাব নোৱাৰিম বুলি ভাবিছনে কি ? বাঁওহাতৰ কেঞা আঙুলিৰেই পাৰিম বুইছ ? কিস্তু মই সেই আঙুলিয়েই বা লৰাম কলে’—তোক যিম্বলত ভাত-কাপোৰেৰে পুহিছোঁ ।”

“অ’তো । ময়ো দেখোন তাকে কৈছোঁ । হাত-খৰা হ’লেও ভাত কাপোৰখিনি যোগাব তো লাগিবই ।”

“এ—এ—হঃ । গৰজ পৰিছে । তোৰ ঠেঙত ধৰি টানি নলালে বগৰাই দিম ।”

“সম্বনাশ সম্বনাশ মামী, সেই বৃদ্ধি নকৰিবা, চৰুবুৰীয়াহ’তে তেতিয়া সেই নলাৰ গেলা বোকা তোমালোকৰ গালে-মুখে সানি দিব ।” এই বুলি কৈ সৌদামিনীয়ে সত্যৱতীক স্তম্ভিত কৰি থৈ হাঁহি হাঁহি তাৰ পৰা গুচি গ’ল ।

ডাঙৰ পৰিয়ালৰ ছোৱালী সত্যৱতী, তাইৰ কণমান জীৱনটোতে বহুতো চৰিত্ৰ দেখা পালে, এনেহেন আৰু কাহানিও দেখা নাই ।

যি কি নহওক, আগবেলাৰ সেই ঘটনাৰ পৰিণাম-ফল দুপৰীয়াৰ এই মালয়’জ ।

সঁচায়ে, সত্যৰ চুলিৰ গুৰিবোৰ বৰ ঠৰঙা অথচ জুটুলা-জুটুলা । একোটা ক’লা সূতাৰে কটকটীয়াকৈ বান্ধি আৰু কেইবাকোটা সূতাৰে ভেজাল দি এলোকেশীৰে বেণী দুডাল কেনেকৈ দীঘল কৰিলে যদিও, তথাপি সেই দুডালক আকৌ পখিলাৰ সাঁচত পাক খুৱাবলৈ গৈ গুৰুৰেপৰা টিলা হৈ সুলকি পৰিল । আৰু সত্যৱতীৰ এনেহে কপালৰ ফেৰ, ঠিক সেই মূহুৰ্ততে বোধ কৰোঁ তাই পিঠিৰ বিষ আৰু ভাবৰ অজনাঅৰ্জন গুচাবলৈ অলপ জৰি-চৰি বহিল ।

আৰু তেতিয়াই কাকো পৰিল তালো সৰিল । বিষয়টো হ’ল ‘পাত্ৰাধাৰ তৈল নে তৈলাধাৰ পাত্ৰ’ৰ দৰেই । বাস্তবান চিলা হোৱাৰ ফলতে মূৰ্দ্ধিৰ সূৰ্য পাই সত্যৱতী লৰিচৰি বহিল, নে লৰিচৰি বহাৰ বাবেই বেণীৰ বাস্তবান

টিলা হৈ গ'ল সেই কথাটো বৃজা নগ'ল। এলোকেশীয়ে দেখা পালে—
বোৱাৰীয়েও লৰচৰ কৰিলে, বেণীও খোল খাই গ'ল।

এলোকেশী শিলেৰে গঢ়া দেৱী নহয়, তেজ-মণ্ডহৰ মানুহ, তাৰ পাছতো
যদি তেওঁ শাস্তভাবে বহি থাকিব বুলি আশা কৰা হয়, সেই আশা বলিযাৰ
আশা। বলিযাৰ আশা পূৰণ নহয়, হোৱাৰ যোগ্য নহয়।

ইমানপৰে অত পৰিভ্ৰম অথলে ঘোৱাৰ খঙতে, আৰু সৌদামিনীক নিজৰ
শিক্ষণ প্ৰতিভা প্ৰদৰ্শন কৰাৰ আশা ভংগ হোবাত, দিগ্বিদগ জ্ঞানশূন্য
এলোকেশীয়ে হঠাৎ এটা অভাবিত কাম কৰি পেলালে। বোবাৰীয়ে পোনাই
বহা পিঠিৰ ওপৰত এটা গোমেহা কিল মাৰিলে আৰু দাঁত-মূৰ কৰাচ ক'লে,
“হ'লনে? বোলোঁ হ'লনে? এটা দণ্ড যদি সন্নিধেৰে বহিব—”

কিন্তু এলোকেশীয়ে কথাষাৰ শেষ কৰিব নোবাৰিলে, মূহুৰ্ত্ততে আৰু
এক প্ৰলয় কাণ্ড ঘটিল। শাহুৱেকৰ হাতৰপৰা চুলিটাৰি একে আঁজোৰে
এৰুবাই আনি সভ্যবতী উফাল মাৰি বহাৰপৰা থিয় হ'ল, আৰু শাহুৱেকৰ
সৈতে মূখে মূখে কথা কোৱা যে নিষেধ সেই কথা সমালি পাহাৰি দৃঢ়ভাৱে
ক'লে, “তুমি মোক মাৰিলা যে।”

কিলটো মৰাৰ পাছ মূহুৰ্ত্তত এলোকেশী অলপ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল চাগৈ।
কিন্তু সেই অন্তৰ্ভুক্তিৰ অন্তৰ্ভুক্তি উপলব্ধি কৰাৰ আগতেই এই আকস্মিক
প্ৰতি-আক্ৰমণৰ ফলত পোনতে এলোকেশী একেবাৰে বোবা যেন হৈ পৰিল।
বোৱাৰীৰ কণ্ঠস্বৰৰ পাৰ্চ্য এতিয়ালৈকে তেওঁ পোৱা নাছিল, কিয়নো
তেওঁৰ সৈতে কথা পতা তো বাদেই, তেওঁৰ সম্মুখতো বোৱাৰীয়ে কোনোদিনা
কথা কোৱা নাছিল। মাত-বোল কৰাৰ প্ৰথা নায়েই। কোনো প্ৰশ্ন কৰিলে
মূৰ জোকাৰি বা দুপীয়াই ‘নহয়-হয়’ উত্তৰ দিছিল। মাত-বোল যিখিনি
কৰিছিল—কৰিছিল সদূৰ স'তে। কিন্তু তাকো নিজান-নিভৃততে।
ৰাতি বোৱাৰীয়ে সৌদামিনীৰ সৈতে শোৱে, কিয়নো ‘পাত-গাভৰু’ নোহোৱা-
লৈকে ‘ঘৰ-কৰা’ৰ প্ৰশ্নই নুঠে।

ওহাঁ, কোনো চলতে সত্ৰৰ কণ্ঠস্বৰ এলোকেশীৰ কাণত পৰা নাছিল,
হঠাৎ আজি সেই স্বৰ বজ্জবদৰে আহি কাণত পৰিলহি।

ন-বোৱাৰীৰ এযানো কেনে কেলকলীয়া মাত।

তাকো আক' এই কণমানিজনীৰ।

অন্তৰ্ভুক্ত ভাঁপ হৈ উঠি গ'ল।

এলোকেশীও থিয় হ'ল। চিঞাৰি চিঞাৰি থলক লগালে, “মাৰিলোঁ
বে—হু কৰিলোঁ। ভই কি কৰিবী শুনোচোন? তলো ঘৰাই মাৰিবিনেকি?”

সভাই ভোঁতুৱা এলোকেশীয়ে বহু পৰিভ্ৰমেৰে গোটী সাঙটাৰ বেনীৰ

দুডালৰ মাজেদি আঙুলিৰে টানি টানি খুলিবলৈ ধৰিলেই। মূৰত ওৰণি নাই, মূৰৰপৰা আঁচল খহি পৰিছে, সেই মূৰখনত জুইৰ আভা।

এলোকেশীৰ কথা শুনি এবাৰ সেই ৰঙা টিকিটকীয়া মূৰখন ঘূৰাই অবজ্ঞাৰে উচ্চাৰণ কৰিলে সতাই, “মই তেনেকুৱা অভদ্র নহওঁ।” পিছে মনত ৰাখিবা, আৰু কোনোদিনা যেন—”

“কি ক’লি তই? কি ক’লি? আৰু কোনোদিনা যেন—? ওঁঠ চোঁপিলে গাখীৰ ওলাব, তাইৰ আক’ মূৰত ইমান বৰ বৰ কথা। তোক মৰিয়াই মৰিয়াই তুলাধুনা দিব পাৰোঁ জাননে নেজান? অ’ সিদি জহ্নিত মোৱাজনী—কাঠখৰি এচলা আনি দেচোন চাওঁ, বোৱাৰী বেটীহঁতক কেনেকৈ সেও মনাব লাগে তিজগতক দেখুৱাই দিওঁ। পিঠিত কাঠখৰিৰ মূৰ শোধালেই ফুটনি বাহিৰ হৈ যাব।”

“মাৰাচোন তোমাৰ কিমান কাঠখৰি আছে চাই লওঁ।”

এই বুলি কৈ নিভীক চকুখুৰি বহলকৈ মেলি সত্যৱতীয়ে পোনেই শাহুবেকৰ মূৰলৈ দৃষ্ট ভংগীৰে ট’ট কৈ চাই থাকিল।

জীবনত বহুবাৰ এলোকেশীয়ে খঙতে জ্ঞানহাৰা হৈছে, বহুবাৰ বহু ধৰণে হাওঁ বিওঁ কৰিছে শাওপাত দিছে দপদপাইছে, কিন্তু আজিৰ দৰে অৱস্থাত জীবনতো পৰা নাছিল কিজানি।

এই অবস্থা তেওঁৰ কম্পনাই ঢুকি নোপোৱা, সপোনতো নেদেখা। সেয়েহে অকস্মাৎ তেওঁ নিথৰ যেন হৈ পৰিল। তেওঁ সেই দুঃসাহসৰ প্ৰতিমূৰ্তিলৈ সাপৰদৰে নিজৰ চাৰনিৰে চাই থাকিল।

ঠিক এনে অৱস্থাত থকা হ’লে কোঁতয়া কি হ’লহেঁতেন কোৱা টান। কিন্তু ভাগ্যৰ পৰিহাসতে আৰু এটা অঘটন ঘটিল।

এই নাটকীয় মূহুৰ্ততে চোতালৰ বেৰাৰ জেওৰাৰ জপনা খুলি নৱকুমাৰ সোমাই আহিল।

সোমায়েই যেন বজাহত হৈ পৰিল।

এয়া নো কি পৰিস্থিতি।

সহস্ৰ সৰ্পৰ ফণাৰ দৰে একোচা চুলিৰ ফণাবে আগুৱা সম্পূৰ্ণ মূৰলৈ মূৰেৰে এলোকেশীৰ মূখামুখি হৈ জুই-বৰষা দুটি চকুৰে একোথৰে যিজনী ছোৱালীয়ে চাই আছে, তাই কোন?

নৱকুমাৰৰ বৈশীয়েক নেকি? কিন্তু সেইটো জানো সম্ভৱ?

আকাশৰপৰা বজাপাত হোৱা নাই, পৃথিৱীৰ মাটি ফাটি ছিৰাছিৰ হোৱা নাই, আনকি প্ৰলয়কেৰ খুন্দাহাও অহা নাই, অথচ নৱকুমাৰ বৈশীয়েক নৱকুমাৰৰ মাকৰ মূখামুখি হৈ ভেৰেকৈ থিয় হৈ আছে। আৰু নৱকুমাৰ সোমাই আহি থকা হৈ থিয় হৈ থকা সন্মুখত ঘূৰি চোৱা নাই?

অসম্ভৱ ! অসম্ভৱ !

এইজনী আন কোনোবাহে ।

নৱকদমাৰে চিৰি নোপোৱা চুবুৰীৰে কাৰোবাৰ ঘৰৰ ছোৱালী । সিহঁতৰ সৈতে ভয়ংকৰ কিবা এটা হৈছে নিশ্চয় ।

নৱকদমাৰে গলথেকাৰি মাৰিবলৈকো পাহাৰি গ'ল, আঁতৰ হৈ যাবলৈ পাহাৰি গ'ল, স্তম্ভিত বিস্ময়েৰে চাই ৰ'ল । বিপদ যে ঘোৰতৰ ! 'অসম্ভৱ' বুলি ভাবিও নিশ্চিত হ'ব পৰা নাই যে ।

ঘৈণীয়েকৰ মদুখন কোনোদিনে দেখাৰ সৌভাগ্য হোৱা নাই এতিয়াও, যদিও এই এমাহমানৰ ভিতৰত কমেও বিছ-প'চিছবাৰ আলোঙে আলোঙে ঘৈণীয়েকক দেখা নোপোৱাকৈ থকা নাই সি । অবশ্যে আন কোনোবাই যদি দেখে যে সি ঘৈণীয়েকলৈ চাই আছে, সেয়েহে সি পলক মানৰ বাবেহে চাই পঠিয়াইছিল ।

তথাপি ।

কেমেৰাৰ লেন্স পলকতে চিৰকালৰ বাবে ছবি ধৰি ৰাখিব পাৰে ।

মদুখ নেদেখিলেইবা, সৰ্বাংগৰ এটা ভংগী দেখা পাইছে তো । আৰু দেখা পাইছিল সেই নীলাম্বৰীৰ অচলখন ।

গতিকে মনটোক কটুটুৰিয়াই লাভ নাই । চকু মূৰ্দি থাকি সন্ধ্যাক অশ্বীকাৰ কৰা হাস্যকৰ কথা ।

চুবুৰীৰ আন কাৰোবাৰ ঘৰৰ নহয়, এই দৃষ্টান্তটি নৱকদমাৰৰ পত্নীৰ ।

ষিগৰাকী পত্নীক উদ্দেশ্য কৰি নবকদমাৰে সপোনে-সচিত্তে নিঃশব্দ উচ্চাৰণেৰে ক্ৰমাগতভাবে গাইছিল, গাইছে :

“কোৱানা কথা মদুখ তুলি ঐ,

চোবানা অকণ চকু মেলি ।”

কিন্তু সেয়া এই চকুবেই জানো ?

নবকদমাৰ যেনেকৈ মনে মনে আহিছিল, পৰিস্থিতিৰ বৃজবাজ লৈ তেনেকৈয়ে মনে মনে গুঢ়ি যোৱাহেঁতেন এই নাট্য-মুহূৰ্তই ইমান চুড়ান্ত ৰূপ কিজানি নাপালেহেঁতেন, সত্যৱতী হয়তো নিৰীকভাৱে তাৰপৰা আঁতৰি গলেহেঁতেন আৰু এলোকেশীয়ে তেওঁৰ জীৱনত বিমানবোৰ গুৱাল-গালি শিকিছিল, আটাইবোৰ বহি বহি চৈতলি গোৱা দি গালেহেঁতেন । আৰু শ্বামী-পুত্ৰ ঘৰলৈ ঘূৰি অহাৰ পাছত বোৱাৰীৰ এই মাৰাত্মক ধ্বংসাত্মক আৰু ভয়াবহ দুৰ্বিনয়ৰ কাহিনীৰ বিস্তাৰিত ৰকল মেলিলেহেঁতেন । তাৰ পাছত ঘটনাই তাৰ নিজস্ব গতিৰে বাগৰি গৈ থাকিলহেঁতেন ।

কিন্তু নিৰোধি নৱকদমাৰ ঠাইতে থৰ হৈ থিয় দি থাকিল ।

আব্দু এসময়ত এলোকেশীৰ চকু তাৰ ওপৰত পৰিলগৈ। তেওঁ
বাৰাণ্ডাত, তলৰ চোতালত পুতেক।

নৱকুমাৰক এইদৰে ভেবা লাগি দিয় হৈ থকা দেখি এলোকেশীয়েও
মুখখন মেলি স্তম্ভ হৈ থাকিল। তাৰ পাছত অকস্মাৎ ইমানপৰে স্তম্ভ হৈ
থকা সেই মেল খাই থকা মুখৰ ভিতৰৰপৰা বিকট চিঞৰ এটা ওলাই আহিল,
“অৰে অ’ই হুঁচিৰি ঘোৱা দূৰ্কপলীয়া নিধক—তোৰ ভৰিত জোতা নাই
নেকি! জোতাৰে কোবাই মুখ-আগলিকাৰ মুখখন যদি জনমটোৰ বাবে
থেতেলা লগাব পাৰ, তেহে জানিম তই বাপ চাই বেটা—!”

কিন্তু নৱকুমাৰ অলৰ-অচৰ!

পাছ মূহূৰ্ততে এলোকেশীয়ে সুৰ সলালে, “অ’ আইও। তুমি ক’তে
আছা—চাই ঘোৱাঁহি ঐ আই, পুতেক আব্দু পুতেকৰ তিৰীয়ে মিলি মোক
কেনে লঘু-লান্হনা কৰিছে ঐ আই অ’—। বোলোঁ ঐ নৱা, ঐ বামুণৰ
গৰুটো, অজীণ পাতকীৰ ছোৱালী ঘৰলৈ আন তয়ো খাই পাত ফলা হ’লনে
ও? থিয়ৈ থিয়ৈ মাৰৰ অপমান্য চাইছ যে—। তেন্তে মাৰ—মাৰ মোক,
মোকেই শোটাৰে কোবা। সেয়ে মোৰ যুইগগ শাস্তি। নহ’লে এতয়াও
সৌ জহনিত যোৱাজনীক মোৰে ভেটিত থিয় হৈ থাকবলৈ দিছোনে? মূৰ
খুৰাই চুণ সান গতিয়াই উলিয়াই নিদিয়াকৈ আছোনে—? অ’ আইও
মোৰ, বোবাৰীয়ে মোক ধৰি কিলায় আব্দু মোৰে ল’ৰাই থিয়ৈ থিয়ৈ চাই
থাকে ঐ—!”

এতিয়াহে যেন নৱকুমাৰে চেতনা খুৰাই পালে, আব্দু খুৰাই পোৱাৰ
লগে লগে সেই খেলা দূৰাৰেদি উধাতু খাই দৌৰি ওলাই যায়।

বাৰীৰ পুখুৰী-ঘাটত বহি সদূৰে কাহী-বাটি ধোবা-পখলা কৰি
আছিল, পুখুৰীৰ পাৰেদি নৱকুমাৰক উধাতু খাই লৰ মৰা দেখা পাই থিয়
হৈ ছাইসনা হাতখনকে জোকাৰি মাত লগালে, “অই নব্দ, নব্দ অই—কি
হ’ল? অ’ নব্দ, এনেকৈ থৰ-কাছুটি এৰি যাব ক’লে?”

নৱকুমাৰে প্ৰথমে পিছুডাক খবৰ নিদিব বদলিয়েই ভাবিলে, একেলগে
নিতাইহঁতৰ ঘৰ পাবগৈ, তাৰ পাছত ক’ব : ‘পানী এঘটী দেচোন’।

কিন্তু নিতাই হ’ল তাৰ সবাতোকৈ অস্তৰংগ বন্ধু। বিচলিত
অৱস্থাত তাৰ ওচৰলৈহে যাব পাৰি।

কিন্তু সৌদামিনীয়ে বাৰে বাৰে মতান্তৰে সি ধৰ্মকি ব’ল, ঘূৰি চালে,
তাৰ পাছত লাহে-বাৰে আহি ঘাটৰ কাষত একোপা ধুমুহাই উৰালি
পেলোৱা ভালগছ একোপাৰ মূঢ়াৰ ওপৰত বহিলাই আব্দু বন্ধু কণ্ঠেৰে
ক’লে, “মই আব্দু বৰলৈ নামাওঁ সদূৰা!”

“ওহু, কথাৰ ঢং কি চাবা! হ’ল কি ক’চোন?”

“সৰ্বনাশ হ’ল সদুবা’ !”

“হ’ল আব্দ। সৰ্বনাশৰ কথা ক’ব নাপায় নহয় ?”

“ক’ব পায়, হ’লে কোৱাত দোষ নাই।”

নৱকদুমাৰৰ প্ৰকৃতি সদুৱে ভালকৈ জানেই, সেয়েহে বৰ বেছি বিচলিত নহৈ ক’লে, “কি হ’ল, তোৰ মাৰাই হঠাতে খেল ওপঙা দিলেনেকি ?”

“মাষে নাই দিয়া সদুবা’, মায়ে দিয়া নাই, মইহে। ক’ব নোৱাৰোঁ সঠিককৈ, মই—মই সঁচাকৈ জীয়াই আছোঁনে মৰিলোঁ।”

“গাতে চিকুটি নাচাৱ কেলে ?” পদুধৰীৰ পানীত ছাইসনা হাতখন ধুই ধুই সদুৱে ক’লে, “মামীৰ গাত ৰণচন্ডি লাগিছিলনে কি ?”

“ক’ব নোৱাৰোঁ।”

“ক’ব নোৱাৰ ? অগিযান টলকাৰ ভাও নুজুৰিবিচোন নব্দ, কি হৈছিল তাকে ক’, নহ’লে য’লৈ গৈ আছিল গৈ থাক। তই মতা মানুহ নে মাইকী মানুহ ক’চোন ?”

“যি দৃশ্য দেখি আহিলোঁ, সেই দৃশ্য দেখিলে অতি ডাঙৰ বীৰ মতা মানুহৰো হাত-ভৰি পেটতে লুকাইহেঁতেন।”

“ওহ ! তোৰ পাতনিষেই শেষ নহ’ব দেখিছোঁ। ক’ব যদি ক’, নহ’লে আঁতৰ ইয়াৰপৰা। ভুতেই দেখিলি নে ডকাইতেই দেখিলি তাকো নাজানো।”

নৱকদুমাৰে বুকুত সাহস গোটালে, কণ্ঠত গোটালে শব্দ, তাৰ পাছত ধপহকৰে ক’লে, “মাৰ লগত তোমালোকৰ বোৱাৰীৰ মাৰ-পিট লাগিল।”

“মাকৰ লগত বোৱাৰীয়ে কি কৰিলে ?”

সৌদামিনী উচপ খাই উঠিল।

“ক’লোঁৱেই নহয়, মাৰ-পিট লাগিল।”

সৌদামিনী মনুহুত মানব ৰাবে শব্দ হৈ থাকিল। তাৰ পাছত ক’লে, “মাৰ-পিট বুলি কৈছে কেলেই, মামীয়ে বোবাৰীক মৰিয়াইছে বুলি নক’ব কেলেই ? আব্দ সেই দৃশ্য দেখি তই বৰমতাটোৱে খোৰ-পোষ খুঁলি পলাইছ। তই কিয় মাইকী মানুহ হৈ নোপাজিলি তাকেহে ভাবোঁ মই। যাওঁচোন, চাষেই আহোঁগৈ অতপৰে নো কিমানখিনি হ’ল। এয়া অলপ সময়ৰ আগতে দেখোন বাচন সোপা লৈ ওলাই আহিছিলোঁ—দেখি আহিছিলোঁ মামীয়ে বোৱাৰীয়েকৰ চুলি ফণিয়াইছে, তাৰ মাজতে হ’ল কি আক’ ?”

“ময়ো এইমতে ঘৰলৈ সোমাইছিলোঁহি। তুমি—মোৱা সদুবা’—ভেষ্টে বেগতে মোৱা।”

“গৈছোঁ গৈছোঁ। উস্ ! পলকতে পলয়, ভিলবপৰা তাল প্ৰমাণ। এতিয়াই কি হ’ল আব্দ—!”

সৌদামিনীয়ে খৰধৰকৈ বাচন-বৰ্ত'নাখিনি চাফা কৰিবলৈ ধৰিলে ।

“মই আজি নিতাইহ”তৰ তাতে থাকিম সদূবা’ । মই আহিলোঁ ।”

সৌদামিনীয়ে ভুবু কোঁচাই ক’লে, “আনৰ ঘৰত কেইদিন থাকিব ?”

“ষিমান দিন পাৰোঁ ।”

“তাৰ মানে নিজে ফালৰি কাটিব, আৰু আনৰ ছোৱালীজনী, নিচেই
সৰু ছোৱালীজনীৰ পিঠিত তোৰ মাৰাই ৰাইডাং ফালিব ।”

আনৰ ছোৱালী আৰু নিচেই সৰু ছোৱালীজনী কথাষাৰ শব্দনি
নৱকুমাৰৰ বুকুখন ফাটি ছিৰাছিৰ হোৱা যেন লাগিল, চকুপানী ওলাল ।
সি তাৰ দৰ্শন প্ৰকাশ নকৰাকৈ ক’লে, “মইনো আৰু কি কৰিম ?”

সৌদামিনীয়ে কেৰাহকৈ এবাৰ তাৰ মূখখনলৈ চাই নিৰ্লিপ্ত কন্ঠেৰে
ক’লে, দিগ্ৰ্য দোখ গঢ়াচ নহাৰে’তেনেই হ’লহে’তেন, তই দেখি আছ বুলি
জানিলে ষিমানেই ষি নহওক কিম্বা, মামীয়ে নিজকে চম্ভালিলেহে’তেন,
একেবাৰে তলে শিল ওপৰে কিল দিব নোৱাৰিলেহে’তেন । যাও’—চাও’গৈ
তাই জীয়াই আছে নে মৰিলেই ।”

নবকুমাৰে লাজ-মান কাতি কৰি থৈ হঠাতে ক’লে, “মিয়েই নোকোৱা
কিম্বা সদূবা’ যি দেখিলোঁ—তোমালোকৰ সেই বোৱাৰীজনী পৰি মাৰ খোৱা
বিধৰ ছোৱালী নহয় ।”

‘মোৰো সেয়ে ধাৰণা—’ সদূৱে হাঁহি মাৰি ধেমালিতে ক’লে, “মাৰ-পিট
কৰকেই বা নকৰকেই—পাৰ মাৰ নাথায় তাই । পিছে তই ক’ব নোৱাৰিলিয়েই
নহয়—হৈছিলনো কি ?”

“গুৰিৰেপৰা কি হৈছিল-নহৈছিল মই জানোনে কিবা ? ঘৰত ভৰি
দিয়েই দেখিলোঁ বাৰাণ্ডাত দুয়োজনী মূখামুখিকৈ থিয় হৈ আছে । ইজনীয়ে
সাপিনীৰ দৰে ফোচফোচাইছে, আনজনীয়ে বাঁহীৰ দৰে গুৰুৰিছে ।”

সৌদামিনীয়ে ঢেকঢেকাই হাঁহি ক’লে, “বাহ । তই ভাল ভাল ভাওনাৰ
বচন আওবাব পৰা হৈছ দেখিছোঁ । কালে-ভৰিঘাতে কামত আহিব । তোৰ
ঐশীয়ে’বা খুব পিন্ডিত ।”

ঐশীয়েকৰ কথা শব্দনিবলৈ নৱকুমাৰৰ ইমান বে ইচ্ছা, এই মাত্ৰ যে সি
ঐশীয়েকক বাঁহীৰ সৈতে তুলনা কৰিছিল সেই কথা পাহৰি গ’ল । কিন্তু
ঐশীয়েকৰ কথানো আৰু ওলাই থাকে কেনেকৈ ? নৱকুমাৰে ভো কথাৰ বকলা
মেলি কথা বঢ়াব নোৱাৰে ।

সি মাথোঁ ভাবে :

‘কালে-ভৰিঘাতে’ ।

সেৱানো কিমান কাল ?

কিমান দিন ?

কোন ভৱিষ্যৎ ?

বাঘিনীৰ মদুখখনে মনত বাৰে বাৰে ভুৰ্দ্ৰুক মাৰিবলৈ ধৰিছে। ভয়ংকৰ
কিস্তি সন্মুখৰ। কেনে ডাঙৰ ডাঙৰ চকুৰুৱাৰি, কেনে ধুনীয়া ভুৰুৱাৰি।

কিস্তি ঘৈণীয়েকো মাকৰ দৰেই টাঙিৰিতুলা যেন হ'বনেকি ? লাজুকী
বোৱাৰীজনী হৈ নাথাকিব। নৱকুমাৰৰ কল্পনাৰ সৈতে বৰ খাপ খোৱা
নাই যেন।

কিবা এটা হেৰুউৱাৰ দখতে নৱকুমাৰৰ বুকুখন টনটনাই উঠিল।

বোকামাটিৰে গঢ়া পতলা এটাৰ দৰে ঘৈণীষেক এজনী পোৱাহে'তেন
বাৰ ভগবানৰ কিটো লোকচান হ'লহে'তেন ? কিমান মানুহে তেনেহেন
ঘৈণীয়েক পায় !

কিস্তি সাপৰ ফণাৰ দৰে চুৰ্চলিৰ ফণাৰে আগুৱা সেই মদুখনি।

তাত যেন জুইৰ আকৰ্ষণ !

নৱকুমাৰ পতংগ মাথোন।

সৌদামিনীয়ে ক'লে, “বৈৰাগী হৈ গৈ আছিল যাগৈ যা, বেছি ৰাতি
নকৰিব। চৰু লৈ বৈ থাকিব নোৱাৰিম।”

চৰু !

বন্ধা-বঢ়া।

ভাত !

এইবোৰ শব্দ আজি আৰু কোনো কামত আহিব বুলি নৱকুমাৰৰ বিশ্বাস
নহ'ল। সি ভষে ভষে ক'লে, “মই ইয়াতে আছোঁ—তুমি—তুমি এটিবাৰ
চাই আহি—মোক খবৰটো দিব পাৰিবানে সদা বা ? তেতিয়া মই নিঃচিন্ত
হৈ আমাৰ তাছখেলৰ আঙালৈ যাব পাৰোঁ।”

“হেৰ’ মোৰ কোন অ’, তেওঁ বাবুটো বোলাই বাহ থাকিব, আৰু মই
তেওঁৰ বাবে খবৰ কাঢ়াই আনিম।”

এইবুলি ঠৈ বাচন-বৰ্তনৰ দ'মটো সৌদামিনীয়ে কান্ধৰ ওপৰত তুলি
ল'লে, হাতত ওলোমাই ল'লে গামোচাৰে টোপোলাকৈ বন্ধা ঘটি-বাটবোৰ।
ঘৰলৈ বুলি খোজ লৈও তাই আকৌ এবাৰ ভাষেকক অভয় দিলে, “ঘৈণীয়েকৰ
চিন্তাত মন মাৰি নাথাকিব, মামীয়ে যদি খুন কৰাৰ দায়ত ফাঁচীৰ জৰী
ডাঙত সাঙুৰি নলয় তেনেহ'লে এই বোৱাৰীয়েই তেওঁক জন্দ কৰিছে
এবৰ। তোৰ ঘৈণীয়েক যেনেহেন ছোৱালী নহয়, জানিছ।”

যদি খুন নকৰে !

এই 'যদি'টোৱে নৱকুমাৰৰ বুকুত কাঁইটৰ দৰে খোচা-কিন্ধা কৰিবলৈ
ধাৰিলে।

কিস্তি একো প্ৰশ্ন কৰিব নোৱাৰিলে, কিম্ব হৈ বাহ থাকিল কেৱল।

“সাঁজ লাগিবব হ’ল, ইয়াড আব্দ বাহি থাকিব নালাগে, ক’লে গৈ আছিলি যাগৈ বা, ঘূৰি-ঘূৰি আহগৈ।”

সদুৱে দীঘল দীঘল খোজেৰে বাহিনিৰ একাংশ অতিব্লম কৰিলে। কিন্তু নৱকুমাৰে আকৌ পিছ লৈছে।

উপ-জ্ঞানত মূৰ্খ, চলচলীয়া চকু।

“সদুবা’, তোমাৰ স’তে মই যাওঁনে?”

সদুৱে গৈ থাকোঁতেই হাঁহি মাৰি ক’লে, “কেলে’, আব্দ ঘৰলৈ নাযাব বুলি কৈছিলি যে ভেতিয়া?”

“মনটো কেনেবা কেনেবা লাগিছে সদুবা’।” সদুৱৰ পিছে পিছে গৈ থাকোঁতে নৱকুমাৰে হঠাৎ কথাৰ সুৰ সলালে, “তোমালোকৰ বোৱাৰীয়ে যদি মাক অপমান কৰিলে, তাৰো শাস্তি হোৱা দৰকাৰ।”

“তাই নলগা জেঙাত লগা বিধৰ ছোৱালীয়েই নহয়। মাম্মীক তাই এনেয়ে কোঁতয়াও অপমান নকৰে, সেই কথাত তই নিচিন্ত থাক নবু। পিছে কোনোবাই যদি নিজে উপষাচি অপমান পাৰ খোজে সেই কথা বেলেগ। আচল কথা কি জান, তোৰ ঘৈণীঘৰ হ’ল বৰ নাবৰ কাণ্ডাৰী, বজা-ঘৰৰ ভাণ্ডাৰী, বৰ ঘৰৰ ছোবালী, শিক্ষা-দীক্ষা আছে, লেখা-পঢ়া জনা, ডাঙৰ ডাঙৰ কিতাপ পঢ়িব পাৰে, নিজে যোজনা-ক্ষমকা ৰচিব পাৰে—”

“আ’।”

স্থান-কাল পাহৰি নৱকুমাৰ প্ৰায় চিঞৰি উঠিল :

“মোৰ সৈতে ঠাট্টা-মস্কৰা কৰিছা?”

“কি গৰজ পৰিছে মোৰ? আকাশৰ কথা আকুঁহি আনি ভোক ক’বলে’ যায়েইবা ক’লে? আব্দ সেইবোৰৰ মই কিয়েইবা বুজোঁ? তাই মোক সকলো কয় মন খুলি—সেই বুলিছে জানিবলৈ পালোঁ।”

সদুৱৰ গুচৰত মন খুলি কথা পাতে।

হায় হায়, সেই আকাংক্ষিত স্বৰ্গসূখ কাহানিকৈ নৱকুমাৰৰ কপালত ফুটিল, যিদিনা নৱকুমাৰৰ আগতো তেনেকৈ মন খুলি কথা ক’ব।

সদুৱে আকৌ মূৰ্খ বজালে, “তহ’তৰ পৰিয়ালত তাইক বিয়া দিয়াটোৱেই ঠিক নহ’ল, এয়া ক’লোঁ কিন্তু খোলোচা কথা। তই খঙেই কব আব্দ যিয়েই নকব, এই ঘৰত তাইক নুশুৱায়। মাম্মীৰ পইচাহে আছে কেৱল, দিষ্টি বোলা কিবা আছে জানো? ৰাত্ৰতে শিয়াল পখৰা বুলি চিনিব পাৰি, বুইহ? তোৰ ঘৈণীয়েৰৰ সব দিষ্টিৰে চোৱাৰ অভাৱেই নাই। এয়া সিদিনা মাম্মীয়ে চুবুৰীৰ লোকৰ গহনা বস্তুকত বাখি টকা থাকিলে দি সদুৱে মোৱা বুলি শুনি তাই যেন চেঁচা পৰি গ’ল।”

নৱকুমাৰে বিৰাভি প্ৰকাশ কৰিলে, “পিন্ধে সেইবোৰ কথা ভাইক ক’বলৈ দৰকাৰেইবা কি আছিল?”

“তোৰ ঐশ্বৰ্য্যেৰৰ কাণত ধৰি ঘাই ক’বলৈ যোৱা নাই নহয়? তাইৰ আগতে ঘোৰ-পৰিবাবে এঘোৰ কেয়ুৰ বন্ধকত থোৱাৰ কথাত মাথীয়ে কিমান যে দৰ-দস্তৰ লগালে। ঘোৰনীয়ে বোলে টকাত এপইচা, মাথীয়ে বোলে ডেৰ পইচা, এই আধা পইচা লৈ আতকুতি। শেহলৈ—”

শেহলৈ কিহ’ল নৱকুমাৰৰ আৰু শুনিবলৈ নহ’ল। হঠাৎ ঘৰৰপৰা এক ভয়ংকৰ চিঞৰ ভাহি আহিল।

“সৰ্বনাশ হ’ল—”

সদুৰ নিষেধবাণী পাহৰি নৱকুমাৰে আকৌ সৰ্বনাশ লক্ষ্যটোকে ব্যৱহাৰ কৰিলে, “নিশ্চয়েই কিবা এটা হ’ল।”

ভিমানতে সদুৰ ঘৰ পালেগৈ।

আৰু নৱকুমাৰ?

সি চলংগতি হেৰুৱাই ঘৰলৈ চাই থিয় হৈ বৈ থাকিল।

তীক্ষ্ণ তীৰ গেনগেনীয়া এই মাতটো কাৰ?

এলোকেশীৰেই দেখোন।

তেনেহ’লে—

কি হ’ল?

কিন্তু ঘিয়েই নহওক, সকলো হোৱা-নোহোৱা কথাৰ কুল ওপোচাই নৱকুমাৰৰ প্ৰাণত এই কথা ভাবি হাহাকাৰৰ জোৱাৰ উঠিল—এই অসাধাৰণ ঐশ্বৰ্য্যেকক লৈ তাৰ কপালত ঘৰ কৰা নহ’ল আৰু।

মাকে পাৰিলে বোৱাৰীক মৰিশালিলৈ পঠাৰে, নহ’লে ভাইক চিৰ জীৱনৰ বাবে মাকৰ ঘৰলৈ বিদায় দিব।

মাকৰ চিঞৰে ক্ৰমাত আকাশ ছুঁলেগৈ।

আৰু চুবুৰীয়াহঁত দলেবলে নৱকুমাৰহঁতৰ ঘৰলৈ দৌৰ মাৰিলে।

নৱকুমাৰে ভাঙনাৰ দৰ্শকৰ দৰে শিলৰ মূৰ্তিৰ দৰে থিয় হৈ সেই দৃশ্য চাবলৈ থাকিল।

একছ

দ্বিবেশীৰ ঘাটলৈ আহিছিল বামকালী। বোগী চাবলৈ নহয়, যোগ উপলক্ষ্যে গংগাস্নান কৰিবলৈহে আহিছিল। স্নানৰ বাবে অকলেই এখন পাৰ-নাও ভাৰালৈ গৈছিল। জাক জাক মানুহৰ স'তে ঠেলা-হেঁচাকৈ নৱত উঠি স্নানলৈ যাবলৈ বামকালীয়ে ভাল নাপায়। আৱশ্যক মতে অকলেই এখন নাও ভাৰালৈ লয়।

আগতে অৱশ্যে এইদৰে অকললৰে নৌকাক্ৰমণ সহজ নাছিল। কিন্তু বামকালীয়ে যোগ উপলক্ষ্যে স্নান কৰিবলৈ দ্বিবেশীলৈ, বা কাটোৱালৈ, বা নৱম্বীপলৈ যাবলৈ ওলোৱা গম পালেই সত্যৱতীয়ে বজ্জলেশ্বৰ দৰে টানি ধৰিছিল। পিছে পিছে ঘৰি ঘৰি অৱশ্যে কাকতি কৰা জীয়েকক বামকালীয়ে এৰি থৈ যাব নোবাৰিছিল, লগতে লৈ যাবলগীয়া হৈছিল। আৰু তাৰ লগতে অগত্যা নেড়ু আৰু পুণ্ডা। সিহঁতক বাদ দি অকল নিজৰ জীয়েকক লৈ যাবগৈ, এনেহেন দৃষ্টিকটু কাৰ্য্য বামকালীৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়।

সিহঁত গৈছিল। বামকালীয়ে পানীত সিহঁতক সাৱধান কৰি দিছিল। আৰু স্নান সমাপন কৰাৰ পাছত গোসাই-দেৱতা দৰ্শন কৰাই উভতিছিল। বাট আৰু বাট, নাও আৰু মানুহ-প্ৰাংগল কণমানি কথাচহকী ছোৱালী এজনীৰ কথাৰ নিছিন্গা ধাৰেৰে মূৰবিত হৈ উঠিছিল।

আজি মাথোঁ পানীৰ বুকুত ব'ঠা মৰাৰ চলাং চলাং শব্দ। উদ্ভাস গংগাৰ বকলৈ চাই বামকালীয়ে সবুকে নিশ্বাস এটি এৰিলে।

আকাশত ডেউকা কোবাই ফুৰা চৰাইজনী সজাৰ ভিতৰত বন্দী হৈ কেনে ধৰণে আছে—কেনে জ্বলি।

পুণ্ডাবো বিয়াৰ ঠিকঠাক হ'ল।

বোৱা কেইমাহমান 'জ-কাল আ-কৰ' আহিছিল বাবে বিয়া হোৱা নাছিল। কিন্তু পুণ্ডা আন ধৰণৰ ছোৱালী। নিজস্বভাৱে সত্যৰ 'প্ৰমা' হিচাপে তেওঁপাৰী ফুৰিছিল, নহ'লে তাই তেনেই ধৰ-সংসাৰী ছোৱালী। পুণ্ডা আৰু পুণ্ডাৰ নিচিনা ছোৱালীহঁত সত্যৰ পাখী হৈয়েই জন্ম লৈছে।

কিন্তু সত্যৰ নিচিনা খিতীল আন এজনী ছোৱালী বামকালীয়ে কতো জৰা নাপালে, বিজনী ছোৱালীয়ে কবাইপ্ৰতি প্ৰশ্ন কৰে, মানুহজনীৰ মাজত কি আৰু কি।

উল্লাৰ গংগাৰ বুকুতলৈ চাই বামকালীয়ে আৰু এবাৰলৈ ভাবিলে, যোগ উপলক্ষ্যে কত দিন স্নান কৰা নাই। যেন দীৰ্ঘকাল বুকুতলৈ বোধ হৈছে। আকৌ এটা নিশ্বাস এৰিলে তেওঁ।

নাৱৰীয়াই এবাৰ কৈ উঠিল, “সোণজনীক শহুৰঘৰীয়াই লৈ গ’লনেকি ডাঙৰীয়া?”

বামকালীয়ে ক’লে, “ওঁ।”

আৰু দুবাৰমান ব’ঠাৰ চাব চলাৎ চলাৎকৈ মাৰি নাৱৰীয়াই পুনৰ সুখিলে, “এতিয়া তাতেই থাকিবনে?”

চমুকৈ ‘চাওচোন’ বুকুতলৈ কৈ বামকালীয়ে এই আলোচনা ওৰ পেলালে। পুণ্যৰ বিয়া সমাগত, এইকণেই মাত্ৰ আশাৰ বেঙণি, নহ’ল নাথাকি আৰু কি কৰিব। তাত চিৰকালেই থাকিব লাগিব। আৰু সেয়েই কাম্য। মোক্ষদাৰ দৰে অনবদ্য বৃন্দ আৰু অশেষ তীক্ষ্ণতা লৈ ওৰে জীৱনলৈ পিতৃগৃহতে বন্দী হৈ ডেই-পুৰি থাকিব, কোনো ছোৱালীৰ বাবে কোনোৱেই এনেহেন প্ৰাৰ্থনা নকৰে। ঘৰত থকা ছোৱালী মানেই দূৰ্ভাগীয়া ছোৱালী। অথচ মাজে-সময়ে উছৰে-সবাহে অম্প্ৰাশন লগুণ-দিয়নি বিয়া-সবাহত যে ক’টুৰ্ম অহাদি আহে, আৰু তেনেকৈ অহাৰ বাবে মাতৃৰ প্ৰাণ জ্বৰ পাৰিলেও, পিতৃৰ নপৰে। অতএৱ সেইফালে আশা পৰিলেই।

কিন্তু কেৱল ছোৱালী সন্তানেইবা কিয়, পুত্ৰ-সন্তান হ’লেও কিমান আৰু পাৰ্থক্য? ল’ৰা ঘৰতে থাকে, ল’ৰাৰ ওপৰত অলপ জোৰ কৰিব পাৰি, কথা ইমানেই। ল’ৰা ডাঙৰ হৈ উঠাৰ পাছত, তাৰে জানো মন ভৰে? সেয়েহে কিজানি মানুহে জীৱনটোক জীপাল কৰি তুলিবলৈ, জীৱনৰ অভাৱ পূৰ্ণ কৰিবলৈ, বাৰে বাৰে নতুন শিল্পক আদিৰ আনে। আকৌ তাৰ পাছতো ‘টকাৰ সূত’ৰ মাজত আশ্ৰয় বিচাৰে।

নিত্যানন্দপুৰ ঘাটৰপৰা শ্ৰিবেণী ঘাট ক’বলৈ গ’লে এক হাউৰ থল।

নাৱৰীয়াই নাও চপালে।

আৰু ঘাটত ভৰি দিয়াত লগে লগেই বাৰ সৈতে প্ৰথমেই দেখাদেখি হ’ল বামকালীৰ, সি হ’ল ‘ডাকোৱাল’ গোকুল। গোকুল দাস। বামকালীক দৰেৰেপৰা দেখা পাই দৌৰি আহিছে সি।

বোকাৰ ওপৰতে আভূমি প্ৰণাম এটা কৰি, কৃতজ্ঞ হোৱা গোকুলে সৰিনয় হাঁহৰে ক’লে, “আজি মোৰ ক্ৰিয়াক্ষমতা প্ৰভু—, কি বে ভাগ্য।”

বামকালীয়ে মৃদুকৈ হাঁহ ক’লে, “এই প্ৰাক্তকালতে হঠাৎ ভাগ্যৰ ইমান অকল্যাণক যে গোকুল।”

গোকুলে ক’লে, “উৎকল নহ’মইবা কিয় প্ৰভু? এয়া অসম্পন্নক সন্তোষ

সাইখাত হৈ গ'ল। নহ'লে সেই নিত্যানন্দপদ্বলৈকে যাব লগাত
পৰিলোহে'ভেন। এয়া ল'ক, আপোনাৰ পত্ৰ।”

পত্ৰ !

কলিকতাৰপৰা আহিছে। অভাৱনীয় !

বিস্মিত হ'ল বামকালী। কিন্তু বিস্ময় প্ৰকাশ নকৰিলে। খামত ভৰোৱা
চিঠিখন নিজৰ সোলোকাই থোৱা কাপোৰ-কানিৰ ওপৰতে থৈ ক'লে, “বাৰু
ঠিক আছে, তোমালোকৰ সকলোৰে ভালেনে ?”

“আপোনাৰ আশীৰ্বাদত—” গোকদুলে হঠাতে উচপিচাবলৈ ধৰিলে।
আৰু তাৰ পাছত কৈয়েই পেলালে, “পত্ৰখন কলিকতাৰপৰা—”

“অ, দেখিছোঁ—” বদলি কৈ গামোচাখন কাম্খত পেলাই লৈ বামকালী
পানীলৈ নামি গ'ল। প্ৰথম পদুৱাৰ ব'দ-কাঁচিলিৰে জিলিকি উঠা কেঁচা সোণ
ষেন দীৰ্ঘ দেহটো লৈ গোকদুলে ব' লাগি চাই থাকিল। মনতে ভাবিলে :
আকাশৰ দেবতা যেন ! কেনে দিব্য অংগ !

পত্ৰৰ কথা মনৰপৰা আঁতৰ ই, যথাকৃত্য সকলো সমাপন কৰি, উদ্ভৱীয়াৰ
এচকুত পত্ৰখন বান্ধি লৈ বামকালী মন্দিৰ দৰ্শনলৈ আগবাঢ়িল। অগত্যা
গোকদুলে আকৌ এটি সান্টাংগ-প্ৰণাম কৰি বিদায় লৈ গুচি গ'ল।
কলিকতাৰপৰা কোনে পত্ৰ লিখি পঠিয়ালে তাৰ মনৰপৰা সেই কৌতূহলৰ
নিবসন নহ'ল।

বামকালীয়ে নাৱত উঠি পত্ৰখন খুলিলে।

আৰু পঢ়ি স্তম্ভ হৈ গ'ল।

এই পদুৱাৰ পোহৰাখিনিৰে তাৰ সমস্ত উজ্জ্বলতা হেৰুৱাই যেনিবা আসন্ন
গোধূলিৰ দৰে মলিন হৈ পৰিল। সদ্যে গংগাস্নান কৰি উঠা নিৰ্মল
বামকালীয়ে যেনিবা এটা অপরিণত প্ৰবাস সংস্পৰ্শলৈ আহি নিজকে অশুদ্ৰুতি
বোধ কৰিবলৈ ধৰিলে।

পত্ৰখন কোনো চিনাকি মানুহৰপৰা অহা নাই। প্ৰেৰক অজ্ঞাত ব্যক্তি।

তদুপৰি, তলত নাম-চহীও নাই।

বেনামী চিঠিখনত সম্বোধনৰ বাগাড়ম্বৰ অনেক। কিন্তু বক্তব্য সিন্নানেই
নহয়।

চিঠিৰ বক্তব্য আঁত সন্ধানক !

বাৰে বাৰে পঢ়াৰ পাছতো বামকালীয়ে আকৌ এবাৰ পত্ৰখন চকুৰ আগত
মেলি ধৰিলে। হস্তাক্ষৰ সূক্ষ্মৰ, শাৰীৰোৰ পৰিপাটি, বানান কিৰূপ।
কোনোবা ‘লিখা-পঢ়া’ জনা মানুহে যে লিখি দিছে, সেই বিষয়ে সন্দেহ নাই।
ওপৰত ‘শ্ৰীমতীবাৰ্হদেবী শৰণ’ লিখি আৰম্ভ কৰিছে :

‘মহাশয়’ৰ শ্ৰীল শ্ৰীমন্ত বামকালী চট্টোপাধ্যায় বৰাবৰে,—

যথাস্থান সন্মান প্ৰদৰ্শনৰ নিৰ্দেশমতেও, অৱশ্যে এই কথা জ্ঞাত কৰাওঁ
 যে, মহাশয়ৰ কন্যাৰ অতিশয় বিপদ। তেওঁ তেওঁৰ শহুৰেকৰ ঘৰত অতিপাত
 লাগিছে আৰু উৎপীড়িত আৰু অপমানিত হৈ কালযাপন কৰিবলৈ ধৰিছে।
 ক’বলৈ গৈ মন শিয়ৰি উঠিছে আৰু কলেবৰ কম্পান্বিত হৈছে যদিও, তথাপি
 আপোনাৰ জ্ঞাতাৰ্থে লিখিছোঁ, আপোনাৰ কন্যাক তেওঁৰ শাহুৱেকে আনকি
 প্ৰহাৰো কৰিছে। সেই অবলা বালিকাজনীক ৰক্ষা কৰিব পৰা কোনো মানুহ
 সেই পাৰাণপ্ৰসূত নাই। আপোনাৰ জামাতাই ধৰ্মপত্নীৰ এবাৰম্বাৰ নিৰ্যাতনত
 সদায় অশ্ৰু বিসৰ্জন কৰিবলৈ ধৰিছে। গুৰুজনসকলৰ ওপৰত তেওঁ কি
 উপায়ে মাত মাতিব? সেই সাধ্য তেওঁৰ নাই। এই প্ৰকাৰ অৱস্থাত মহাশয়ে
 যদি যথাসম্ভৱ কন্যাক নিজগৃহলৈ লৈ যায় তেহে মংগল বিবেচনা কৰোঁ।
 নহ’লে যে কি হ’বগৈ, সেই কথা চিন্তা কৰিলে মস্তক ঘূৰ্ণিত হয়।
 মনুষ্যজনোচিত কৰ্তব্য বোধেৰে এই কথা আপোনাক জনালোঁ। নিজগৃহে
 ধৃষ্টতা মাজনা কৰি কৃতৰ্থ কৰিব।

অলমতি বিস্তাৰেণ। ইতি—

ওহোঁ, নাম-চহী একো নাই।

পত্ন-লিখোঁতাৰ বাচালতা বা বাগাড়ম্বৰত কোতক বোধ কৰাৰ মানসিক
 অৱস্থা বামকালীৰ নাই। চিঠিখন তেওঁ লাহে-ধীৰে মিজাই-চোলাৰ জেপত
 ভৰাই এই ব’দেৰে উপচি পৰা পৃথিৱীখনলৈ চাই থাকিল।

পৃথিৱীখনত ইমান পোহৰ, তথাপি পৃথিৱীৰ মানুহবোৰৰ মন ইমান
 অন্ধকাৰ কিয়!

কিন্তু এই পত্ন-লিখোঁতাজন কোন?

সত্যৰ শহুৰ-ঘৰৰ কোনোবা শত্ৰু নেকি? এইদৰে মিছা অপবাদ জাপি
 দি, পত্ন লিখি তেওঁলোকৰ অনিষ্ট কৰিবলৈ বিচাৰিছে নেকি? কিন্তু
 তেতিয়াহ’লে—চিঠিত কলিকতাৰ ছিলামোহৰ কিয়? এই চিঠি কলিকতাৰপৰা
 আহিব কেনেকৈ?

ভাবি ভাবি এটা সিদ্ধান্তলৈ আহিল তেওঁ। পত্ন-লিখকৰ কলিকতালৈ
 আহ-যাহ আছে, আৰু নিজৰ পৰিচয় গোপন কৰিবলৈহে কলিকতাৰপৰা চিঠি
 পঠিয়াইছে। তথাপি এটা সমস্যা থাকিলেই গ’ল।

পত্নত থকা সেই বীভৎস সংবাদখিনি সঁচা, নে শত্ৰুপক্ষৰ মিছা বটনা?

বামকালীয়ে নিজেই তালৈ গৈ কান্দুসন্ধান কৰিব, নে কাৰোবাক পঠাব?
 আন কাৰোবাক পঠালে প্ৰকৃত ভিতৰুৱা কথাখিনি জানিব পাৰিবনে? অৱশ্যে
 মনুষ্য কৰব্যক পঠাব পাৰিলে কথা বেলেগ।

বিসৰল মহিলাই চিৰা শূন্যৰ বাতৰি জনাই দি বামকালীৰ পৰিচয়

কৰ্ম্মাৰ্থে খাটি খায়, তাৰ মাজৰে কোনোবা এজনক লগৰী এজনী আৰু অহা-
যোৱাৰ খৰু-পাতি দিলে খবৰ আনি দিব পাৰিব। গাঁও-ভূঁইত সচৰাচৰ
ইহ'তেই এইবোৰ কাম কৰে।

কিস্তু-বামকালীৰ মন নগ'ল। এওঁলোকৰ কাৰবাক পঠাবলৈ সত নগ'ল
তেওঁৰ। ইহ'তৰ কোনোবাজনীয়ে খবৰবোৰ জনাব অৰ্থ হ'ল সাতখন গাঁৱৰ
মানুহে জনা। কি খবৰ লৈ আহিব ঈশ্বৰেহে জানে, আৰু সেই কথা লৈ
গোটেই গাঁওখনে ব্দ ব্দ বা বা কৰিব।

সত্যই নিজে চিঠি লিখাহে'তেন। বামকালীয়ে ভাবিলে।

চিঠি লিখিবপৰা বিদ্যা সত্যই অৰ্জন কৰিলেই। কিস্তু কৰিনো লাভ
কি হ'ল? নিজৰ ভাল-বেয়া সংবাদ জনাই চিঠি এখন লিখাৰ সাহস বা সাধ্য
সত্যৰ নহ'ব। তেনেহ'লেনো ছোৱালীয়ে লিখা-পঢ়া লিকি কি লাভ?

স্থিতপ্ৰজ্ঞ বামকালী কবিৰাজৰ ব্দকুখন হ'লে বিশ্বাসি বিস্থিলে। চকুৰ
আগত ভাহি উঠিল সত্যৰ সেই দৃশ্য ম'খচৰ্ছবি। সেই সত্য প্ৰহাৰেৰে জৰ্জৰিত
হৈছে। বিশ্বাস কৰিবলৈকো টান।

নহয় নহয়, এই পল্ল মিছা। এয়া শত্ৰুপক্ষৰ কাম।

নহ'লেনো কি? ভাবিলে বামকালীয়ে : সত্যক নিৰ্বাচন কৰিবইবা
কিয়? মানুহ অকাৰণতে ইমান হিংস্ৰ হ'ব পাৰেনে? আৰু কেৱল শাহুৱেকেই
নহয়। তাইৰ শহুৰেকো আছে। হাজাৰ হক্ক তেওঁ এজন ভদ্ৰলোক, তেওঁৰ
জ্ঞাতসাৰে এনেবোৰ হোৱা কেতিয়াও সম্ভৱ নহয়। আৰু খবৰ মানুহেও
যদি পীড়ন-অত্যাচাৰৰ কথা নাজানিলে, চ'বুৰিব মানুহে জানিব ক'বপৰা
কেনেকৈ?

বামকালীয়ে আকৌ ভাবিলে, সম্ভৱতী তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ বোৱাবী।
বামকালীয়ে কোনো প্ৰতিবাদ নকৰাকৈ তাইক খব-বসত-কৰিবলৈ পঠিয়ালে,
প্ৰচুৰ পৰিমাণে দ্ৰব্য-সামগ্ৰীও দিলে যাতে শাহুৱেকে অন্ততঃপক্ষে ভাল
যায়। তথাপি সত্যক নিৰ্বাচন কৰিব? এই কথা সম্ভৱ হ'ব পাৰেনে?

কোৱাটো দোষনীয়, ভবাত বাধা নাই, জীয়েকৰ বিয়াৰ সময়ত যটকৈ
খবৰ লৈ অহা বহুতো পাঠৰ মাজত বামকালীয়ে এই পাঠটিকে পছন্দ কৰিছিল,
কেৱল তেওঁলোকৰ পৰিয়ালত লোকসংখ্যা কম বুলিহে। সেই সবুবেপৰাই
তেওঁ লক্ষ্য কৰিছিল, তেওঁৰ ছোৱালীজনী জেদী, অক্সমীয়। একাদমভূক্ত
বুহু পৰিয়ালৰ সকলোকে সন্তুষ্ট কৰা তাইৰ পক্ষে অসম্ভৱ বুলি ভাবি এই
সম্বন্ধকে আদৰি লৈছিল। ভাবিছিল, এয়ে ভাল হ'ব, ইয়াতে ভাল হ'ব।
পিছৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ? কি জলৰ জাফল? সম্ভৱ তাইৰ সেউতাকৰ
একেজনী মাত্ৰ সম্ভাৱন।

খব-জোৱাই মোৱাৰ ইচ্ছা বামকালীৰ একেবাৰে নাছিল। কেৱল

ভাৰিছিল, ল'ৰাটো বেন বচুৱীয়া কোৱাভাতুৰী নহয়। অলপ লিখা-পঢ়া কৰে যেন। পিছে ৰামকালীৰ সেই বাসনা পূৰণ নোহোৱা নহয়, হৈছিল। জোঁৱায়ে তেতিয়াই ছাত্ৰবৃত্তি পাচ কৰিছিল, টোলত সংস্কৃত শিক্ষা আছিল।

তাৰ পাছত অহুকাণে পহুকাণে শুনিছিল, জোঁৱায়ে হেনো ইংৰাজী ভাষা শিক্ষাবলৈ গৈছে। শুনি ভাল পাইছিল ৰামকালীয়ে। নিজে গৈ উপস্থিত নহ'লেও লোকৰ হতুৱা জোঁৱাইৰ খা-খবৰ লৈছিল ডেও। আৰু, এই কথা জানি পৰম সন্তোষ পাইছিল যে, ল'ৰাটোৱে অসং সংসৰ্গ নকৰে, অসং প্ৰবৃত্তিও তাৰ নাই। সকলো একপ্ৰকাৰ ঠিকেই আছিল, হঠাৎ এঘানো কি হ'ল, বিনামেৰে বজাঘাত।

অতঃপৰ আকৌ ভাবিলে, এয়া শত্ৰুপক্ষৰ ৰটনা।

কিন্তু মনৰ মাজত যি আলোড়ন উঠিছিল, সেই আলোড়নক উলাই কৰি ৰামকালীয়ে একেবাৰে নিশ্চিত বোধ কৰিব নোৱাৰিলে, তেতিয়াই স্থিৰ কৰিলে, এবাৰ নিজেই বিয়েহঁতৰ ঘৰলৈ যাব লাগিব।

মান-সম্ভ্ৰম কিম্ব ?

সেই কথা ক'বলৈ গ'লে, যিদিনা জোঁৱাইৰ আঠুত খৰি কন্যা সম্প্ৰদান কৰিলে সেইদিনাই দেখোন মান-সম্ভ্ৰম ৰসাতলে গ'ল। তাহানিতে হোৱাৰ দৰে ৰামকালীৰ জীয়েকৰ তো স্বয়ম্বৰ হোৱা নাছিল।

আৰু, তাৰোপৰি একেবাৰে অকাৰণে জোঁৱাইৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ অগোঁৱৰ শিৰ পাতি ল'ব নালাগে। পুণ্যৰ বিয়াৰ উপলক্ষ্যে জীয়েকক লৈ আহিবলৈ প্ৰস্তাৱ দিব। লগতে জোঁৱাই-বিয়েকো নিমন্ত্ৰণ কৰিব। স্বয়ং ৰামকালীয়ে নিমন্ত্ৰণ কৰিলেগৈ, তাতকৈ সৌজন্যমূলক কথা আৰু কি হ'ব পাৰে ?

প্ৰিবেশীৰপৰা ঘূৰি আহি ৰামকালীয়ে দীনতাৰিণীৰ ওচৰত সংকল্প ঘোষণা কৰিলে, “এবাৰ বাবুইপুৰলৈ যাম বুলি ভাবিছোঁ।”

দীনতাৰিণী উচপ খাই উঠিল, “কিয়, হঠাতে যে—? সত্যৰ কিবা বেমাৰ-আজাৰ হোৱা নাই তো ?”

“কি আচৰিত কথা। বেমাৰ-আজাৰ হ'ব লাগিছে কিয়।” ৰামকালীয়ে শাস্তভাৱে ক'লে, “ভাবিছোঁ—পুণ্যৰ বিয়া হৈ যাব, তাৰ পাছত দুয়োজনীৰ মাজত আকৌ কেতিয়া দেখা-সাক্ষাৎ হয়নে নহয়, দুয়োজনী নলেগলে লগা বন্ধু আছিল। বিয়াৰ আগতে কেইদিনমান একেলগে থাককহি।”

দীনতাৰিণীয়ে পুতেকৰ মূখলৈ ব'লি গৈছিল, “ইমান সহজ কথা, ইমান সহজ কথা। ৰামকালীৰ মূখত।

পুতেকক ডো ডেও “শিলৰ গোসাই” বুলিয়েই কয়।

কথা সহজেই। তথাপি, বামকালীৰ মৃৎখৰপৰা ওলোৱা বাবেহে কোনোৱেই সহজভাৱে ল'ব নোৱাৰিলে।

মোকদ্দাই খবৰকৈ ক'লে, “এয়া আৰু এনেয়ে হোৱা নাই, এনেয়ে নাই হোৱা। লিখিত-পঢ়িত বিদ্যাৱতীজনী, নিষ্ৰাভ লুকাই-চুৰকৈ দেউতাকলৈ পত্ৰ লিখিলে ডাই, দেউতা, মোক লৈ যোৱাহি, সদায় ওৰণি লৈ লৈ মোৰ মূৰ ঘূৰণি হৈছে—”।”

শিৱজান্নাই তলমূৰ হৈ বহি থকা ভূৱনেশ্বৰীলৈ কটাক্ষ কৰি কাতৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “মোৰ কিস্তি মনত গাজিছে সৰু ননন্দী—। কিবা এটা কু-খবৰ আছে যেন লাগিছে, বামকালীয়ে ভেদ ভঙাহে নাই।”

কোৱা বাহুলা, ইয়াৰ পাছত ভূৱনেশ্বৰীয়ে উচুপি কন্দাৰ বাহিৰে গত্যন্তৰ নাই।

ভূৱনেশ্বৰীৰ একমাত্ৰ অস্তৰৰ সূহৃদ, সমনীয়া নহ'লেও—জ্যেষ্ঠালোকৰ বোৱাৰী সাবদা। কিস্তি কপালৰ দুৰ্দ্দৈৱ এনেকুৱাই ভূৱনেশ্বৰীৰ, যে সাবদা যোৱা চাৰি মাহ ধৰি থাকিব ধৰত আছে।

দ্বিতীয় সন্তানৰ আবিৰ্ভাৱ ঘোষণাৰ ফলতে তাইৰ এই মাতৃগৃহলৈ যাত্ৰা। নহয়, সিদিনা সেই এশ্বৰ নিশা বাসুৰ সৈতে খৰিয়াল কৰি সাবদাই জাঁপ দি মৰিবলৈ পুথুৰীলৈ যোৱা নাছিল। তাই অন্য কোঠালৈ গৈ ননন্দীৰ লগত শুই আছিলগৈ। মাথোঁ এৰাতি। বাতিৰ পাছত বাতিনো থাকিব কেনেকৈ?

শহুৰেকৰ ঘৰত বোৱাৰীহঁতৰ বাতিৰ সময়ছোৱাই হ'ল মৰুভূমিত সৰোবৰ সদৃশ। মৃত্যুপূৰ্বৰ মাজত জীৱন। বিমানেই দুৰ্জৰ্জ অভিমান নহওক, সেই অভিমান বিসৰ্জন নিদিয়াকৈ নোৱাৰে।

সকলোৰে ক্ষেত্ৰতে একে কথাই। বাতি ভূৱনেশ্বৰীয়েও ওলাই অহা অশ্রু বোধ কৰিব নোৱাৰিলে। বামকালীয়ে সিখন ঝাটত থাকিও গম নোপোৱাকৈ নাথাকিল। অলপ সময়লৈ টোপনিৰ ভাও জুৰি মনে মনে থাকিল। কিস্তি শেহলৈ আৰু সঁহাৰি নিদিয়াকৈ থাকিব নোৱাৰিলে। মৃদু কণ্ঠেৰে ক'লে, “এনেয়ে কাশ্মি আছা কিয়?”

কোৱা বাহুলা, এই প্ৰশ্ন কৰিলে বি হ'ব লাগে সেয়ে হ'ল। কাম্পানৰ আবেগ আৰু প্ৰবল হ'ল।

বামকালীয়ে ক'লে, “সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ নিচিনা কৰি নাথাকিবা। আহাঁ, কাৰলৈ আহাঁ, কাম্পানৰ কাৰণটো কি শুনোচোন।”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে চকু মোহাৰি মোহাৰি উঠি আহিল। আহি শ্বামীৰ বিছনাৰ এমুৰত বহি চকুৰূৰি অঁচলেৰে ঘটিবলৈ থাকিলে।

বামকালীয়ে ক্ষুধাৰুচৰিত্ৰে ক'লে, “ভূদ্বিজ যদি তেওঁলোকৰ দৰে কবি
থাক তেনেহ'লে আব্দ ক'বলগীয়া একো নাই। মই দোষৰ ভিতৰত এইটো
কথাহে কৈছোঁ যে পদ্যৰ বিয়া উপলক্ষ্যে সত্যক কেইদিনমান আগতেই লৈ
আহিমগৈ। মই নিজে আনিবলৈ গ'লে তেওঁলোক আব্দ অমত হ'ব
নোৱাৰিব। কিন্তু এই সহজ কথাৰাৰ নৃবদ্বিজ সকলোৱে মিলি এনেখন
কাণ্ড কৰিবলৈ লৈছা যে কিবা এটা অপায়-অমংগল হোৱা যেনহে লাগিছে।
আচৰিত কাণ্ড।”

“সেইবোৰ একো নহয়।” ভূৱনেশ্বৰীয়ে কষ্টেৰে ক'লে, “তাইব বাবে
পৰাণ উতলা হৈছে, সেয়েহে—”

“হৈছে ঠিকেই—হোৱাটো শ্বাভাৱিকেই।” বামকালীয়ে গভীৰ আবেদনৰ
সূৰেৰে ক'লে, “তোমাৰ একমাত্ৰ সন্তান। কিন্তু কেৱল কাম্পোন-
কাটোনেৰেই সকলো সমস্যাৰ সমাধান নহয়। মাকৰ পৰাণ উতলা হয়,
বাপেকৰ পৰাণত জানো একোৱেই নহয়?” আব্দ ক্ষুধাৰুচৰিত্ৰে অলপ হাঁহিলে
বামকালীয়ে। ভূৱনেশ্বৰীৰ পক্ষে এই কথাৰ উত্তৰ দিয়া সম্ভৱ নহয়।

বেচেৰী অপ্ৰতিভা হৈ বহি থাকিল।

অলপ পাছত বামকালীয়ে ক'লে, “যোৱা, ঈশ্বৰৰ নাম লৈ শব্দই থাকগৈ।
ডাইক লৈ আহিব পাৰোঁ নেকি চাওঁ।”

ভূৱনেশ্বৰী আকৌ হঠাৎ ফেকুৰি ফেকুৰি কাম্পি উঠিল, “মোৰ মনত
গাঞ্জিছে ডাইক সিহঁতে আহিবলৈ নিদিব কিজানি।”

বামকালীয়ে আব্দ একো নক'লে, ‘দুৰ্গা দুৰ্গা’ বুলি কৈ সিকাত হৈ
শুলে। বহুতো পৰলৈকে উচুপি থকাৰ পাছত ভূৱনেশ্বৰী বিছনাত লৈ
শুলেগৈ। পাছদিনা বামকালীয়ে জীয়েকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ যো-জা কৰিলে।

ইংৰাজী শিক্ষা সদাহতে বন্ধ, কিয়নো ভৱতোষ মাস্টাৰ গৱিষ্ঠ নাই।
তেওঁ ছাত্ৰহঁতৰ বাবে ‘হেক্‌চেণ্ড বুক’ সংগ্ৰহ কৰি আনিবলৈ কলিকতালৈ
গল। সেয়েহে নৱকুমাৰৰ এতিয়া অখণ্ড অৱসৰ। কিন্তু সেই অৱসৰক
জাতিস্বাক্ষৰ কৰি তুলিব পৰা ভাগ্য নৱকুমাৰৰ নাই। ঘৰত যে দুদস্ত
বিভাগসদৃশ উপভোগ কৰিব, খাব ল'ব শব্দ, তাৰেইবা উপায় ক'ত? ঘৰত
যিমান সময়লৈ আগুও, সিমান সময়লৈকে হুংকপ।

কিন্তু বৃদ্ধটি গৈয়েইবা থাকে কিমান পৰা?

বাতি এতিয়া আব্দ সেই কুশলকৰ্মৰ ষ্টোপনি নৱকুমাৰৰ নাই। বিছনাত
শুলো টোপনি নাহে, উঠে বহে পাষ্টাৰি কৰে, পানী খায়, আকৌ শোৱে,
এইবোৰ বহু পৰা পাৰ হৈ যায়। দিনৰ ভাগত নৃবদ্বিজ বকলী বোৱাই হ'ল
কৰ্মহীনৰ কৰ্ম, নিষ্কৰ্মৰ কৰ্ম।

বন্দু নিভাই আব্দ সি দুল্লোজনে গোয়েই দুল্লোজনাটো সেই কৰ্ম কৰে । আজিও তাকে কৰি আহিল । পদাৰপৰা চকু তুলি চোৱাৰ লগে লগেই নিভাইৰ চকুতে পৰিল ।

নিভালে ক'লে, “ইমান ধুনীয়া দোলাখনত কোন আহিছে ওঁ ক'চোন ?”

নৱকুমাৰে চাই পঠিয়ালে, “সঁচায়ে অ', বৰ ধুনীয়া দোলাখন । পিছে এই ফাললৈ নাহে বোধকৰোঁ, গাঁও পাৰ হৈ যোৱা যেনহে পাওঁ ।”

ক'লে, কিন্তু দুল্লোজনে চাৱেই থাকিল । আব্দ কম্পিত চিহ্নেৰে ভীত পদলকৰে দেখা পালে দোলাখন সিহঁতৰ ফাললৈকে আহি আছে ।

নৱকুমাৰে ক'লে, “বৰশী-টবশী পেলাই থৈ দৌৰি পলাওঁ” ব'ল ।”

নিভালে সবিস্ময়ে ক'লে, “কেলে', পলায় কলে' ?”

“এই দোলাখন নিভানন্দপদুৰৰ বুলি মোৰ ধাৰণা হৈছে ।”

“আঁ । চিনি পাৱ নেকি ?”

“চিনি পায় কেনেকৈ', উমানতে কৈছোঁ । নিশ্চয় ছোৱালী নিবলৈ মানুহ পঠাইছে । নিভাই, মই পলাওঁ ।”

নিভালে নৱৰ চুৰিয়াৰ ধোৰৰ আগত ধৰি ক'লে, “পলায় কেনি ? হেস্তনেস্ত কিবা এটা নোচোৱাকৈয়েই গুপ্তি ৰামনে ?”

দুল্লো বন্দুৰ মাজত আব্দ অলপ ভুক্তাৰ্তিক হ'ল, আব্দ এই কথা সঁচা যে নৱকুমাৰে যিমানেই পলাই যোৱাৰ চিন্তা নকৰক, ঠাইতে অলপ হৈ বহি থাকিল । জেঠীৰ চিকাৰী দৃষ্টিৰ সম্মোহনী-শক্তিয়ে আকৰ্ষিত কীটৰ দৰে নিজৰি হৈ বহি থাকিল সি ।

দোলাখন এই ফাললৈকে আহিল, আৰোহীজনৰ নিৰ্দেশ মতে দোলা-ভাৰীহঁতে ইয়াতেই নমালে, আব্দ দোলাৰ আৰোহীজনে দোলাৰপৰা ননমাকৈয়েই হাত বাউল দি সিহঁত দুল্লোকো মাতিলে । চুৰিয়াৰ ধোৰৰ আগটো গাত ছাটি মাৰি দুল্লোজনেই পদুৰীৰ পাৰবপৰা উঠি আহিল ।

“তোমালোক এইখন গাঁৱে ?”

সাগৰ-সংকাল কঠম্বৰ শূনি দুল্লোজনেৰে বুকু চিৰিৎকৈ গ'ল । আব্দ যদিও নৱকুমাৰে তাৰ শহুৰেকক চিনি নাপায়, বিয়াৰ সময়তো দেখা নাছিল, দুবাৰকৈ জোঁৱাইকঠীত নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল কিন্তু অসুখ-বিসুখৰ আছিল। দেখুৱাই যোৱা নাছিল, আচলতে ভয়তে যোৱা নাছিল, তথাপি তাৰ মনতে গাঁজলে, এৱেঁই সেইজন ! সেইজনেই ওঁ !

ওঁ, ৰামকালীয়েই । তেওঁৰ প্ৰসন্ন উত্তৰত সিহঁতে মূৰ দুপিউৱাৰ পাছত তেওঁ পদুৰ ক'লে, “তোমালোক এই গাঁৱে ক'ৰা, সে তাকিন ?”

নিভাই জবাবতাই গ'ল আব্দ ক'লে, “মই তাকিন, প্ৰিয়তম কৃষ্ণন দত্ত

মোৰ মোমাইদেউ। মোৰ নাম নিতাইচন্দ্ৰ ঘোষ। আৰু এওঁ বানার্জী-পৰিয়ালৰ ল'ৰা, নৱকুমাৰ বানার্জী। মোৰ বন্ধু।”

নৱকুমাৰ বানার্জী !

ৰাকালীৰ দঢ়কত বিজুলীৰ আভাই বহণ বোলাই গ'ল, নিশ্চিন্ত হ'ল, অনুমান সঠিক। আৰু এবাৰলৈ ল'ৰাটোৰ মূৰৰপৰা ভৰিলৈকে চাই ল'লে। চাই ল'লে তাৰ ছোৱালীহঁতৰ দৰে গাখীৰত সৈন্দৰ মিহলি তেজগোৰা বৰণ, বঙচুৰা ওঁঠ, আৰু ৰ'দে পোৰা টকটিকীয়া বঙা মূখখন। তাৰ পাছত তেওঁ দোলাৰপৰা নামি আহিল।

গহীন-গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “মই ৰামকালী চাটাজী।”

বহাৰ সন্নিবিধা এটা পাই ল'ৰা দুটাই সকাহ পোৱা যেন পালে। খৰখৰকৈ বহিষেই ৰামকালীৰ চৰণ-বন্দনা কৰিলে।

“হ'ব, হ'ব—” বুলি কৈ, দুয়োৰে মূৰত হাতেৰে স্পৰ্শ কৰি ৰামকালীয়ে এৰাৰ নিতাইলৈ চাই নৱকুমাৰক ক'লে, “এওঁ যেতিয়া তোমাৰ বন্ধু, তেতিয়া এওঁৰ আগত কোৱাত নিশ্চয় কোনো বাধা নাই। বোলোঁ—এইদৰে মাছ খৰিয়েই দিন কটাইছানে কি?”

নবকুমাৰৰ খুৰ্চীৰ বুকুত লাগিলগৈ। কিন্তু কান্ধৰ বংশধৰ নিতাই, নৱকুমাৰতকৈ বহুগুণে তীখৰ, চতুৰ। আৰু নিৰ্ভীকো। নিতাইে টপবাই ক'লে, “নহয় দিয়ক, আন দিনা দূপৰীয়া আমি মাটৰ দৰলৈ পঢ়িবলৈ যাব”। আজি তেখেত—

“কি পঢ়া?”

নৱকুমাৰে গিছফালৰপৰা প্ৰবলভাৱে চিকুটি বন্ধক নিষেধ কৰিলে, যাতে সি ইংৰাজী পঢ়াৰ কথা নকয়। ক'ব তো নোৱাৰি, মেলেছৰ ভাষা অধ্যয়ন কৰা শূদ্র এই ভয়ংকৰ মানুহজন যদি জাঙুৰ খাই উঠে!

ভয়ংকৰ? অন্ততঃপক্ষে নৱকুমাৰৰ মানত। কিন্তু নিতাইে নিষেধৰ গম্ভী ডেই হাব পাৰে। সি বিনম্ৰতাৰ প্ৰলেপ দিয়া গৰ্বিত ভংগীৰেই ক'লে, “ইংৰাজী।”

“ইংৰাজী! ভাল, ভাল। কিমানলৈকে পঢ়িছা?”

“ফাৰ্ট বুক ছেকেণ্ড বুকলৈকে হৈ গ'ল। এতিয়া—”

“ভাল, ভাল, শূদ্র সন্মত হ'লোঁ। পিছে আজি পঢ়িবলৈ নগ'লা যে?”

প্ৰশ্নটো নৱকুমাৰলৈ, তথাপি নিতাইেই উত্তৰটো দিলে, “মাটৰ মহাশয় কিতাপ আনিবলৈ কলিকতালৈ গ'ল।”

“কলিকতালৈ! অঃ! হুঁ। বি হুঙ্ক বোপাই, তোমাৰ সৈতে কথা জলপ আছে।—গৰিত তোমালোকৰ কোনোবা শত্ৰু আছে নেকি?”

“শত্ৰু!” নৱকুমাৰে বিহবসভাৱে চাই থাকিল। কোনোবা—শত্ৰু!

এলোকেশীৰ মন্তানুৱানী—গোটেই গাঁওখনেই দেখোন সিহঁতৰ শত্ৰু।

“ওঁ, শত্ৰু। মানে যি তোমালোকৰ অনিষ্টচিন্তা কৰে, মিছা অপবাদ, বৰ্টি তোমালোকৰ ক্ষতি কৰিবলৈ বিচাৰে। তেনেকুৱা কোনোবা আছে ব’লি জানানে?”

নৱকুমাৰে ধীৰে-সদৃশ্বেৰে মূৰ জোকাৰিলে। কিন্তু নিভাৱে তিমানতে অন্য ধৰণৰ উত্তৰ দিলেই, “চাপক—গাঁৱত দেখোন সকলোটিয়েই সকলোৰে শত্ৰু। দেখাতহে হাঁহি মূখ। আৰু নবুৰ মাকৰ যিহে খাব খোৱা জিন্সা—”

“থ’ক থ’ক—সেইবোৰ কথা থ’ক—” বামকালীয়ে লাহেকৈ ডাৰি এটি মাৰিলে, তাৰ পাছত গহীন মাতেৰে ক’লে, “গাঁৱৰ লিখা-পঢ়া জনা সকলোটিয়ে হাতৰ আখৰ চিনি পোৱা? এই হাতৰ আখৰ কাৰ ক’ব পাৰিবানে?”

নিজাই-চোলাৰ জেপৰপৰা চিঠিখন উলিয়াই বামকালীয়ে মেলি ধৰিলে।

কিন্তু মেলি ধৰাৰ দৰকাৰেইবা কি, এই হাতৰ আখৰ কাৰ সিহঁতে জানেই দেখোন। ভৱতোষ মাষ্টৰৰ। আৰু লিখাৰ প্ৰেৰণা স্বয়ং নিতাই চন্দ্ৰ। মাষ্টৰৰ ওচৰত হতভাগ্য নৱকুমাৰৰ ধৰ্মপত্নীৰ মন্ত্ৰণাময় জীৱনৰ কাহিনী সি বহলাবেই কৈছিল, আৰু হঠাৎ ভৱতোষ মাষ্টাৰেও ঘোষণা কৰিছিল: ‘বাৰু, মই ইয়াৰ প্ৰতিভাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম। চাহাব সকলৰ দেশত স্ত্ৰীজাতিৰ প্ৰতি নিৰ্যাতন কদাপি কোনোৱে সহ্য নকৰে।’

“কি, চিনি পালানে?”

দুয়োজনোই প্ৰবলভাৱে মূৰ জোকাৰিলে। কোৱা বাহুল্য, নেতিবাচক। ‘পালো’ ব’লি কৈ সিহঁতৰ মূখত মূৰে সদুৱাবলৈ কাৰ গৰজ?

“ঠিক আছে। মই তোমালোকৰ দৰলৈ যাম, তোমাৰ দেউতাবা নিশ্চয় দৰতে আছে?”

“আছে।” অক্ষুট এই শব্দটিয়ে বামকালীক এই নিশ্চিন্ততা প্ৰদান কৰিলে যে তেওঁৰ জোঁৱাই ল’ৰা বোবা নহয়।

দোলাভাৰীহঁতক মাতি শুন-নুশুনকৈ কিবা যেন নিৰ্দেশ দি বামকালীয়ে ক’লে, “ব’লা, এইছোৱা বাট তোমালোকৰ লগত খোজ কাঢ়িয়েই যাওঁ ব’লা।”

“মই—মই একেলগে খবৰটো দিওঁগৈ—” ব’লি কৈয়েই বন্ধু নিভাৱে বিশ্বাসঘাতকৰ দৰে নৱকুমাৰক অটাই সাগৰত পেলাই থৈ লৰ মাৰিলে।

কেইখোজমান গৈয়েই বামকালীয়ে হঠাৎ তেওঁৰ প্ৰভাৱ-বাহিৰ্ভূতভাৱে এটা প্ৰশ্ন কৰিলে, “সোৱ ছোৱালীয়ে তোমালোকৰ দৰত কিবা উপভাৱীয়া কান্ধ-কাৰখানা কৰিছে নেকি?”

“আ—জা—জা—মানে—ম্—মই—” নৱকুমাৰে খোলাবলৈ ধৰিলে।

“নহয়, মই সন্নিহিতোহে। তাই নিচেই সবু হৈ আছে, অবদ্ব্য ছোৱাটো অসম্ভব নহয়।”

“আ—মানে—ন—নহয় নহয়।”

নৱকুমাৰ ঘামিবলৈ ধৰিলে। সি তাৰ গাত থকা একমাত্ৰ আচ্ছাদন চুৰিছাৰ খোৰেৰে কপালৰ ঘাম মচিবলৈ ধৰিলে।

ৰামকালীয়ে মিচকীয়াই হাঁহি মাৰি ক’লে, “উত্থান হ’ব নালাগে, মই কোত—হলপৰবশ হৈছে প্ৰশ্নটো কৰিছিলোঁ। যি কি নহওক, মই যি কাৰণে আহিছোঁ কও” তোমাক, কিয়নো তুমি মোৰ জোঁৱাই। আমাৰ ঘৰত এটি শূন্যকৰ্ম আসন্ন, সেই বাবে মই মোৰ ছোৱালীজনীক লৈ ঘাম বদলি মনস্থ কৰিছোঁ। বিবাহ-কালত অৱশ্যে বৰ্থানিয়মে নিমন্ত্ৰণ কৰা হ’ব, তুমি তোমাৰ দেউতাৰাৰ সৈতে যাবা। কেইদিন মান তাতে থাকিবলৈ তোমাক মহিলা সঁকলে অনুৰোধ কৰিব পাৰে, সেই কথা মই তোমাৰ মা-দেউতাৰাক কৈ ঘাম। তাত থাকিবলৈ ঘাম বদলি সাজু হৈ থাকিবা।”

এইবোৰ কথাৰনো নৱকুমাৰে কি উত্তৰ দিয়ে ?

ভয় আৰু আনন্দত, আশা আৰু উৎকণ্ঠাত তাৰ ঘাম বিৰিঙিবলৈ ধৰিলে, ক’পনি উঠিল, আনন্দৰ পাৰ-কূল নাইকিয়া হ’ল।

ঘৰৰ দুৱাৰমুখ পাওঁতেই নৱকুমাৰে হঠাৎ কাতৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “ম্—মই যাওঁগৈ।”

“কি আচৰিত কথা, যাবা কিয় ?”

“ও”, মই যাওঁগৈ। নিতাই আছে—” এইবুলি কৈ ইফালে-সিফালে চাই শহুৰেকৰ ভৰিৰ ওচৰত মাটিতে হাতেৰে ছুই নৱকুমাৰে দৌৰ দিলে।

নৱকুমাৰ ঘোৱাৰ ফালে চাই ৰামকালীয়ে হৃদয়নিঃসৃত কঢ়িলে।

লিখা-পঢ়া শিকি আছে। কিন্তু মানুহ হ’ব পাৰিছে জানো ?

ঠিক ভেঁটিয়াই নিতাই নৱকুমাৰহঁতৰ ঘৰৰপৰা ওলাই আহিল, আৰু নীলাশ্বৰ বানাজিৰে দুৱাৰমুখত থিয় হৈ এটি সন্নিপদন হাঁহিৰে সৈতে ক’লে, “আও ! বিটলৈ দেখোন। কি ঘন কৰি বা আহিল ?”

বাইছ

বেলিয়ে লাহ নো দিওঁডেই বামকালীৰ দোলা উভতি আহিল, অকলশৰীয়া বামকালীক লৈয়েই। এতিয়া দোলাৰ খোলা দূৰাৰেদি লহিউৱা সুৰদ্বৰ স্বৰ্ণভাই জন্মি জন্মি চাইছে, শেষ ফাগুনৰ মন জুলোৱা স্বভাৱে উদঙ শিম্বৰ দৰে হঠাৎ হৃৎকম্পকৈ লোমাই আহি সুহৰ্ণি মাৰি ওলাই গুচি গৈছে।

আকাশ বতাহ গছে পাতে সকলোতে এক পোহৰ-জ্বলমিল আনন্দৰ আবেশ। কিন্তু প্রকৃতিৰ এনেহেন মধুৰ ৰূপলৈ মনোযোগ দিয়াৰ মন এতিয়া বামকালীৰ নাই। কিবা এক দূৰন্ত কোভৰ দহনেৰে মনটোত হাহাকাৰ লাগিছে। ক'ববাত যেন বিৰাট পৰাজয় হয় ডেও'ৰ।

ভদ্ৰভাৰোধহীন নীলাম্বৰ বানার্জি'ৰ ওচৰতে পৰাজয় হ'ল নৌকি ডেও'ৰ ? জীয়েকক লৈ আহিব নোৱৰাৰ কোভতে মন উগল-থুগলনে কি ?

কিন্তু প্রকৃত ঘটনা তো তেনেকুৱা নহয়। নীলাম্বৰে অপৰিস্ফুট ভদ্ৰভা প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।

'জীয়েকক লৈ যোৱাৰ' প্ৰস্তাৱ দিয়ামাত্ৰকে নীলাম্বৰে অস্বাভাৱিক হাঁহিৰে কৈছিল, "নিশ্চয় নিশ্চয়, অতি উত্তম কথা। আপোনাৰ ছোৱালীক আপুনি লৈ যাব, যিমান দিন ইচ্ছা বাখিব, এই কথাত মোৰ ক'বলগীয়া কি আছে ? হেৰ' কোন আছে, চাওঁ—পাঁজকাখন এবাৰ আনটোন ?"

বামকালীয়ে কৈছিল, "পাঁজকা মই চায়েই আহিলোঁ। কাইলৈ সব'দুখা গ্ৰোদশী। বাবো ডালেই। কাইলৈকে লৈ যাম। বাহিৰাল কৰাৰ বাহিৰে উপায় নাই। এতেকে গল্পৰ কোনোবা ব্ৰাঞ্চ-পৰিয়ালত শোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়ক। কিন্তু অনুগ্ৰহ কৰি কোনো আহাৰাদিৰ আয়োজন নকৰিব। দোলাস্তাৰীহঁতৰ জা-জলপানৰ ব্যৱস্থা সিহঁতৰ লগতে আছে।"

নীলাম্বৰে ছোৱালীৰ ভংগীৰে গালত হাত দি কৈছিল, "কি কৰা বিটৰ অহাশুৰ ! মোৰ ইমান ডাঙৰ ঘৰ, ইমান ডাঙৰ ঘৰ-বাৰী অকৌণ্ডোনো আপুনি আনত—"

বামকালীয়ে গভীৰ হাঁহিৰে নীলাম্বৰক কৰাইছিল, "বিটৰ অহাশুৰ হৈছে বাঙালীৰ লোকভাৱ কিন্তু ইয়া নৌকি ? অসমত-বহুত অস্বাভাৱিক কোনো লোকভাৱ নাই ?"

নীলাম্বৰে হাঁহিৰে সৈতে এটি 'হে' 'হে' শব্দ কৰি কৈছিল, "অৱিশ্যে অৱিশ্যে। কিন্তু আপোনাৰ কন্যা সন্তানৱতী হোৱাৰ পাছত আৰু এই জিদ ৰাখিব পাৰিব জানো?"

ৰামকালী অধিক গম্ভীৰ হৈ পৰিছিল। তেওঁ কৈছিল, "সন্তান নহয়, পুত্ৰ সন্তান। কিন্তু সদৰে ভৱিষ্যতৰ আলোচনাৰে বৃথা কালক্ষেপৰ কি প্ৰয়োজন? এতিয়া কন্যাৰ সৈতে এটিবাৰ সাক্ষাৎকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰক।"

"নিশ্চয়, ইয়াৰ আকৌ ব্যৱস্থা কি? হেৰ' সদ' তহ'তৰ বোৱাৰীক এবাৰ মাজৰ কোঠালৈ লৈ আহচোন—বিয়ে ডাঙৰীয়াই চাওক এবাৰ—।"

তেন্তে? নীলাম্বৰৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰত ক'তনো খুঁত?

ইয়াতকৈ ভদ্ৰ ব্যৱহাৰ আৰুনো কি কৰিব পাৰি? কতই দেখোন বোৱাৰীৰ বাপেক-ভায়েক আহিলে বাহিৰে বাহিৰে জা-জলপান খুৱায়েই বিদায় দিলে। ছোৱালীৰ স'তে দেখা কৰিবলৈকে দিয়া নহয়। আৰু কিমানে আকৌ বহুত জয়দেউ কাকতি কৰাৰ পছত বোৱাৰীক দৰশন কৰিবলৈ দিলে যদিও, লগে লগে এজনী পৰীয়াও থাকে। তেনেস্থলত খোজা মাজকে পোৱা। ৰামকালীয়ে কৃতার্থ বোধ কৰা উচিত।

কিন্তু অশুভ মানুহৰ মন। ৰামকালীৰ ধাৰণা হ'ল যে নীলাম্বৰে যে 'সদ' নে কাক মাতি হুকুম দিলে, সেয়া আচলতে তাৰিছল্য প্ৰকাশৰ চৰম অভিব্যক্তিহে। নীলাম্বৰৰ কথাৰ সদৰ মাজত ঠিক এই কথাবোৰহে ৰাজ্যতা খালেহে'তেন—'হেৰ, কোন আছ ভিতৰত, এমুঠি ভিক্ষা দি যাচোন ইয়াক ভিখাৰীটোৱে চিঞৰি আছে।'

নিজক শ্লানিযুক্ত, আৰু গোটেই পৰিবেশটোকে অশুচি যেন লাগিল ৰামকালীৰ। কিন্তু উপায়ইবা কি? জোৱাইৰ বন্ধু বোলা সেই ল'ৰাটো চোতালৰ জেওৰাৰ জপনাত ধৰি থিয় হৈ থকা দেখা গৈছে, কিন্তু সিনো কেনি গ'ল?

ইফালে সিফালে চালে, ধৰিবই নোৱাৰিলে।

সদ' কোন? ল'ৰা নে ছোৱালী? গিৰিহ'তৰ ছোৱালী নাই বুলিয়েই শূন্যনৈ।

অজস্ৰ চিন্তাৰ মাজত, হঠাতেই বোধকৰোঁ মাজৰ কোঠাৰ দৱাৰৰ শিকলিডাল জনজনাই উঠিল।

নীলাম্বৰে ক'কালৰ খোচৰনি ঠিকঠাক কৰি বহাৰপৰা উঠিল। কোঠাটোৰ ভিতৰত সোমাই কি ক'লে কি কৰিলে দ্বৈবেৰে জানে, তাৰ পাছত ওলাই আহি মাত্ৰ লগালে, "আহক বিয়ে ডাঙৰীয়া!"

ৰামকালী হাঁহিবলৈ সোমাই আহিল।

এটা প্ৰাৱাস্থকাৰ কোঠাৰ ভিতৰত এখন খাটৰ এমুঠ বুকুটোকে কৰি

লোৱা এটি বালিকামূৰ্তি বহি থকা দেখা পালে। পিন্থনৰ শাড়ীখন বেছ জকমকীয়া। বোধকৰোঁ পিতৃৰ সন্মুখলৈ লৈ অহাৰ উপলক্ষ্যে অলপ সাজকাচ কৰোৱা হৈছে।

কোঠাটোৰ বাহিৰত থিয় হৈ আছে এজনী কম বয়সীয়া ছোৱালী, মূৰত ওৰণি নোলোবাৰ নিচিনাকৈ আছে। ৰামকালী অহাৰ লগে লগেই ছোৱালীজনীয়ে খৰখৰকৈ তেওঁৰ পদধূলা লৈ সৰু সৰুকৈ ক'লে, “সোৱা, কথা পাতক।” তাৰ পাছত তাতোকৈ অক্ষুণ্ণ মাত্ৰে হঠাৎ “জীয়েকক লৈ যাওক” বুলি কৈয়েই ফটকৈ কাষৰ দূৱাৰখনেদি সোমাই চকুৰ আঁতৰ হ'ল। কিন্তু তাইৰ সেই অক্ষুণ্ণ মাত্ৰাৰ পৰিপাক কৰাৰ আগতেই আৰু এবাৰ চেপা অথচ তীৱ্ৰ কথা কাণত পৰিল ৰামকালীৰ, “হেই—বোৱাৰীক অকলশৰীষাকৈ থৈ আহিলি যে তই?”

“বাঃ, কথা শুনা! মই আক' পতলাৰ দৰে তাত থিয় হৈ থাকিম কিয়? মোৰ লাজ নালাগে নেকি?” উত্তৰৰ এই কথাষাৰো তেওঁৰ কাণত পৰিল। তাৰ পাছত আকোঁ সেই তীৱ্ৰ স্বৰ, “অ' মোৰ লাজতে কাষ হেৰুৱা লজ্জাবতীজনী! তাইক যে তই অকলে এৰি থৈ আহিলি এতিয়া সাত-ভাৰপতৰ কথা সাতোখন মূখেৰে নলগাবনে তাই?”

এই কথাৰ উত্তৰ আৰু ৰামকালীৰ কাণত নপৰিল। কিন্তু ইয়াৰ আগৰেপৰা হৈ থকা তিতা-কেঁহা লগা মনটো বিকল বিসোৱাদ হৈ পৰিল। কন্যা-সন্দৰ্শনৰ প্ৰথম আনন্দ নোহোৱা হ'ল।

সেই অৱকাশত অৱগুণ্ঠনবতী সত্যৱতীয়ে দেউতাকক নীৰবে প্ৰণাম কৰিলে। প্ৰণাম কৰাৰ পাছত যথাৰীতি ভাৰি ধূলা মূৰত ল'বলৈকো নাপাহৰিলে।

কিন্তু ৰামকালী অকস্মাৎ ইমান বিচলিত হ'ল কিয়?

সত্যৰ এই আচৰণে তেওঁৰ বুকুত হাহাকাৰ সৃষ্টি কৰিলে কিয়? যি হাহাকাৰক এই স্থিতপ্ৰজ্ঞ মানুহজনে ভেটা দিব নোৱাৰা হ'ল, তেওঁৰ সত্যৱতী অবিকল আগবদৰেই হৈ আছে বুলি ৰামকালীয়ে আশা পালিছিলনে? ভাবিছিলনেকি যে দেউতাকক দেখা পাই পটকৈ সেৱা এটি কৰি গৃহীতৰ দৰে কৰ, “দেউতা, ইমান দিনৰ পাছত ছোৱালীজনীলৈ মনত পৰিলনে? খইনন বোলোঁ পিতৃ-পৰাণ, ছোৱালীজনী জীয়াষেই আছে নে মৰিল ইমান দিনে এবাৰ খবৰ ল'বলৈকো সত নগ'ল। ভাগ্যে পূণ্যপেহীৰ বিয়া, সেয়ে নহ'লেনো—”

নে এইবুলি ভাবিছিল, সত্য আৰু আগৰ সত্যজনী হৈ থকা নাই, আলুৱে-পোখাই সজনি হ'ল? নে তেওঁ ইয়াকে প্ৰত্যাশা কৰিছিল যে সত্যই

তেওঁক দেখামাত্ৰকে তেওঁৰ বুকুত মূৰ থৈ হুৰাওবारे কান্দিব আৰু তাইৰ সেই অবিবল অশ্রুৰ নিছিগা ধাৰে বামকালীৰ তপ্ত বক্ষ শীত পেলাব !

কিন্তু বামকালীৰতো এনেহেন ইচ্ছা হ'ব নালাগিছিল। আবেগ-প্ৰৱণতা বামকালীৰ বুদ্ধিবিবুদ্ধ, সম্পূৰ্ণ বুদ্ধি বিবুদ্ধ। মনটো কেনেবা কেনেবাখন কৰা, বা বহুদিনৰ পাছত দেখাদেখি হোৱা ইত্যাদি উপলক্ষ্য কোনোবাই কন্দা-কটা কৰা দেখিলে তেওঁৰ ভূৰু কোঁচ খাই আহে। স্বয়ং বামকালী-দুহিতায়েই যদি সেই ঠুনুকা আৰু সস্তীয়া পৰ্শ্বতৰে মনৰ আবেগ প্ৰকাশ কৰে, বামকালী অসন্তুষ্ট নহ'লহেঁতেন জানো ?

বহুতো বিচিত্ৰ উপাদানেৰ গঢ়ি উঠা মানৱ-মনে কোঁতষা কি বিচাৰে কোৱা টান। তাক কি লাগে সি নিজেই নাজানে, কেবল কোঁতষা কোঁতষাবা একান্ত বেদনাৰে কয় : এয়ানো কি হ'ল, মই এনে হোৱাটো বিচৰা নাছিলোঁ।

সেয়েহে চিৰ-অবিচলিত বামকালীয়ে হঠাৎ আজি নিজৰ জীয়েকৰ এই শাস্ত সৌম্য বহু-মুৰ্ত্তিলৈ চাই বিচলিত হৈ ভাবিলে : এয়ানো কি হ'ল।

বামকালী বোবা ঘেন হৈ পৰিছিল। মৃদু গম্ভীৰ কণ্ঠৰপৰা মাথোঁ কদুল-প্ৰশ্ন উচ্চাৰিত হৈছিল, “ভালে আছানে ?”

সত্যবতীয়ে তেনেকৈয়ে তলমূৰ হৈ কৈছিল, “হয় দেউতা। ঘৰৰ সকলোটিৰ ভালেনে ?”

আইতাক, পেহীআইতাকহঁতৰপৰা আৰম্ভ কৰি বামদী-বোৱাৰীলৈকে প্ৰতিগৰাকীৰ নাম লৈ কোন কেনে আছে নুসন্ধানিলে সত্যই, মাত্ৰ সন্ধানিলে, “ঘৰৰ সকলোৰে ভালেনে ?”

আচৰিত ! আচৰিত ! শহুৰ-ঘৰলৈ অহাৰ পাছত ছোৱালীহঁতে এনেকৈয়েই সিহঁতৰ আজন্ম আশ্ৰয়ক—সিহঁতে ধূলি-বোকাৰে সজা খেলা ঘৰৰ দৰেই ভাঙি পেলাবনে ? মনৰপৰা মৰ্চি পেলাবনে ? সেয়েহে হয়তো শকুন্তলাক আৰু কাহানিও ক'ব মূৰ্খনিৰ আশ্ৰমত দেখা পোৱা নগ'ল, আৰু জনক বজাৰ গৃহত সীতাক ? মহাকাব্যসকলৰ মহৎ লিখনীষেও এই অমোঘ নিয়মক সহজ সত্য বুলিয়েই মানি লৈছিল, লিখনীয়ে নিৰ্মম উদাসীনতাৰে কেৱল সম্মুখলৈ আগবাঢ়ি গৈছিল, পিছলৈ ঘূৰি চোৱা নাছিল ?

নাৰী আৰু নদী, ইহঁত তেনেহ'লে একেইটা ধাতুৰে গঢ়া ?

কিন্তু গিৰিৰাজ-দুহিতা উমা ?

নহয়, উমা ইতিহাসৰ নহয়, পুৰাণৰ নহয়, মহাকাব্যসকলৰ অমৰ লিখনীৰ অনবদ্য সৃষ্টি নহয়, তাই মাথোঁ গৃহীমান্ধৰ মনৰ মাধুৰীৰে গঢ়া অম্লি ছবি। মানুহৰ প্ৰত্যাশা আৰু কল্পনা, আশা আৰু আকাংক্ষাৰে গঢ়া প্ৰেমৰ মূৰ্ত্তি।

ৰামকালীৰ মনৰ মাজত অনেক ভাৱ-তৰংগৰ আলোড়ন উঠিছিল, যি আলোড়ন সঁচাৰ তেওঁৰ নহয়। ভাবিলে : তেনেহ'লে সত্য সম্পৰ্কে ইমান দিন ধৰি তেওঁৰ মনত যি মূল্যবোধ আছিল, সত্য তাৰ উপযুক্ত নহয় নেকি ? সত্য তেনেকুৱা সাধাৰণ ছোৱালী এজনী, যি সহজেই সলনি হৈ যাব ? ভাবিলে তেওঁ : তেনেহ'লে পিটন খোৱাৰ কথাটোবেই সঁচা, আৰু সত্য নিতান্তষেই এজনী ভীৰু ছোৱালী মাথোন ? যিবোৰ ছোৱালীয়ে পিটন খায়, আৰু পিটন খাই ভয়তে সদা সম্পূৰ্ণ হৈ থাকে, নিজক প্ৰকাশ কৰিবলৈ সাহসী নহয়, সিহঁতৰে এজনী মাথোন ?

সত্যৰ সম্পৰ্কে হতাশা বোধ কৰিয়েই কিজানি ৰামকালীৰ মনৰ মাজত ইমান আলোড়ন। তথাপি সেই আলোড়নক সংযত কৰি লৈ ৰামকালীয়ে কৈছিল, “ও*, সকলোৰে ভাল ! বহাগৰ ঘোঁৰা তাৰিখে পঢ়্যাৰ বিয়া, সেয়েহে তোমাক লৈ যোৱাৰ সংকল্প কৰি আহিছোঁ।”

হয়, ঠিক এই কথাষাৰ উচ্চাৰণ কৰাৰ পাছতে ৰামকালীৰ বুকুত হাতুৰীৰ কোব পৰা যেন লাগিল।

“এ—দেউতা, তুমি যে কিমান ভাল !” বুলি কৈ আনন্দত জাঁপ মাৰি চিঞৰি নুঠিল সত্য, তাৰ সলনি ক'লে, “বহাগৰ মাজভাগত বিয়া, আৰু এতিয়া মূঠেই ফাগুনৰ শেষ, ইমান আগতে লৈ যোৱাৰ কথা ক'লে এওঁলোকে কিজানি বেয়া পাব দেউতা।”

ৰামকালীয়ে গভীৰ হৃদয়নিয়াহ এটা লুকুতবাই কৈছিল, “তেওঁলোক অমান্তি হোৱা নাই।”

“অমান্তি নোহোৱাটো তেওঁলোকৰ ভদ্ৰতা, কিন্তু দেউতা, আমাৰো তো বৃদ্ধ-বিবেচনা থাকিব লাগে। এওঁলোকক আহুকালত পেলাই থৈ—”

“তুমি তেন্তে এতিয়া নোষোৱা ?”

ৰামকালীয়ে আৰু এটি হৃদয়নিয়াহ গোপন কৰিলে।

এইবাৰ সত্যই মূৰ দাঙি চালে। পোনেই দেউতাকৰ চকুৱে চকুৱে। জকমকীয়া শাড়ীৰ ওৰণি পিঠিৰ ওপৰত খহি পৰিল, সেয়েহে সত্যৰ সেও নমনা কেঁকোৰা চুলিৰে আগুৱা মূখখন স্পষ্ট হৈ উঠিল, আৰু তাইৰ চকুৰ দৃষ্টি দেউতাকৰ চকুতলৈ বহুপৰলৈকে নিবন্ধ হৈ থাকিল।

তাৰ পাছত তলমূৰ হৈ সুলকি পৰা আঁচলখনেৰে ওৰণি লৈ সত্যই উত্তৰ দিলে, কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত নেৰাও* বুলিবেই ক'ব লাগিব। আৰু শাহুআইব শৰীল-স্বাস্থ্য ভাল নহয়, অকল ননন্দীৰ ওপৰতে গোটেই সংসাৰখন—”

ৰামকালীয়ে দীৰ্ঘ বিস্মিত হৈ প্ৰশ্ন কৰিলে, “ননন্দী ! নৱকুমাৰৰ জনীয়েক আছেনে কি ?”

“সহোদৰ ভনীয়েক নহয়, পিছে সহোদৰতকৈ একাঠী চৰা ! পেহীয়েকৰ হোৱালী—তোমাক ষজনীয়ে এই কোঠালৈ লৈ আহিছিল।”

“অ’ !” ননন্দী-প্ৰসংগৰ ইমানতে ওৰ পেলাই ৰামকালীয়ে ক’লে, “নোযোৱাই যেতিয়া, কৰিবলগা একো নাই। গতিকে এই গৰিত ৰাতিবাস কৰাৰো আৰু আৱশ্যক নেদেখোঁ। এতিয়াই ৰাওণা হ’ম। ৰাওণা হোৱাৰ আগতে তোমাক এটা প্ৰশ্ন কৰোঁ। তুমি লিখা-পঢ়া অলপ শিকিছিল, চিঠি-পত্ৰ পঢ়িবও পাৰা বোধহয়, এই চিঠিখন পঢ়ি অৰ্থ বৃদ্ধিৰ পাৰিবানে?” চোলাৰ জেপৰপৰা ৰামকালীয়ে চিঠিখন উলিয়ালে।

সতাই ততাত্ৰুতকৈ চিঠিখন নল’লে। তাই সুধিলে, “চিঠি কাৰ?”

“তাকে তো মই ক’ব নোবাৰিছোঁ। তুমি ক’ব পাৰিবা কিজানি।”

তাৰ পাছত চিঠিখন লৈ কেইশাৰীমান পঢ়িলে সতাই, ওৰাণৰ তলত তাইৰ মূখখনে বৰণ সলাইছিলনে নাই ঈশ্বৰেহে ক’ব পাৰিব, কিন্তু মাতত কোনো বৈলক্ষণ্য ফুটি নুঠিল। সহজ-শান্ত মাতৰে ক’লে তাই, “ইমান ডাঙৰ জ্ঞানবান বিচক্ষণ লোক এজন হৈ এয়া যে কোনোবা শত্ৰুৰ কাম এই কথাটোকে বৃদ্ধি নাপালানে দেউতা?”

“তেনেহেন শত্ৰু কোন নো তোমালোকৰ?”

“কেনেকৈ” ক’ম? বহু শত্ৰু দেখাই-শুনাই ভালবো ভালটো হৈ থাকে।” চিঠিখন সম্পূৰ্ণ নপঢ়াকৈয়েই তাই দেউতাকৰ হাতলৈ ঘূৰাই দিছিল।

ৰামকালীয়ে চিঠিখন আকৌ জেপত ভৰাই থৈ, হুমুৰ্দিয়াহ কাটি কৈছিল, “তেনেহ’লে ইয়াত তোমাৰ দুখ-কষ্টৰ হেতু একো নাই? তোমাৰ কথা লৈ দুৰ্দ্দৃষ্টি কৰিবলগীয়াও একো নাই মোৰ? ঈশ্বৰে মংগল কৰিলে। তেনেহ’লে এই কথা কৈয়েই তোমাৰ মাৰাক সাম্বন্ধ দিব পাৰিম।”

“মা !” সত্য অলপ চ’ক খাই উঠিল, “এই চিঠিৰ কথা মাই জানে?”

“নাই, তেওঁ অবশ্যে এইবোৰ একে নাজানে।” ৰামকালীয়ে মূখখন হ’হাৰ নিচিনা কৰি ক’লে, “পিছে ‘সত্য সত্য’কৈ অলপ উতলা হৈছে তো—। য’ক, তোমাৰ ওপৰত যে দুৰ্ব্যৱহাৰ কৰা নহয়, এয়ে শান্তিৰ বিষয়। আৰু বিশ্বাস কৰিম যে তুমি সঁচা কথাকে কৈছা।”

সতাই আকৌ এবাৰ তেনেকৈ মূৰ দাঙি চালে। এইবাৰ যেন এক ভয়ংকৰ অভিমানৰ ছায়া ভৰ্ৎসনাৰ দৰে তাইৰ চকুত ফুটি উঠিল। তাৰ পাছত দুটি ঘূৰাই লৈ মৃদু অথচ দৃঢ় কণ্ঠেৰে ক’লে, “পিতল-কাঁহৰ ঘটি-বাটিও একেলগে থাকিলে মাজে-মধ্যে খুটুং-খাটাংকৈ নালাগে, নালাগিব, এই কথা ন-দি ক’ব পাৰিনে? পিছে দেউতা, মোৰ ওপৰত এইকণ আস্থা ৰাখিবা যে মই কোনো অন্যায় নকৰোঁ, নসহোঁ।”

তাৰ পাছত ৰামকালী গদাচি আহিছিল।

সতাই আকৌ এবাৰ প্ৰণাম কৰিছিল।

কিন্তু এইখিনিতে ইতি হোৱা নাছিল।

“জীয়েকক নিনিষাকৈ যে যাবলৈ ওলাল বিবৈ ডাঙৰীয়া?”

ৰামকালীয়ে এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলগীয়া হৈছিল। আৰু মিছা কথা ক’ব নোৱৰা হেতুকে বিদ্ৰূপৰ হাঁহিৰে ৰহণ চৰোৱা বিস্ময় প্ৰশ্নও শূন্যলগীয়া হৈছিল। সত্যৰ শহুৰেকে তেওঁৰ সেই মাইকী মানুহৰ ভংগীৰে গালত হাতখন দি কৈছিল, “কিনো ক’ম বিবৈ ডাঙৰীয়া, জীয়েকে বাপেকৰ ঘৰলৈ নাযায়। এয়া যে বৰ তাজব কথা শুনালে।”

নিজৰ কাৰণে সিমানে নহয়, ৰামকালীৰ ধাৰণা হৈছিল, কুকুৰে আঁঠুৰ তলতহে কামোৰে, কিন্তু সত্যৰ শহুৰেকৰ সম্পৰ্কে সেই ফকৰা ফাকি যে তেওঁৰ মনত পৰি গ’ল, সিও কম প্লামিকৰ কথানে?

আচৰিত কথা, তেওঁলোকৰ ব্যবহাৰত বিনয় আৰু সৌজন্যৰ তো অভাৱ নাছিল, তথাপি কিয় ৰামকালীয়ে তেওঁলোকক শ্বল অমাজিত বুলি ভাবিছিল? জোঁবাইটি অৱশ্যে হেবাং-হোলগোজ বিধৰ, প্ৰকৃতি কেনেকুৱা কোনে জানে। সি সেই এবাৰেই মাথোন দেখা দিয়েই নোহোৱা হৈ গ’ল।

বন্ধুজনক তথাপি দেখা পাইছিল, জোঁবাইকহে নাপালে।

বন্ধুজন যে সত্যৰ শহুৰ-শাহুৰেকৰ প্ৰতি মূঠেই প্ৰাধান্য নহয়, সেই কথা ভালকৈ বুজা গ’ল। এওঁলোক প্ৰাধৰ যোগ্য নহয়।

তথাপি আকৌ এবাৰলৈ ৰামকালীৰ বন্ধুখনে মোচোকা খাই উঠিল। এইখন ঘৰৰ সৈতে সত্য জীণ গ’ল। সত্য এনেকৈয়ে সাঙোৰ খাই পৰিল যে শাহুৰেকৰ শৰীৰ-স্বাস্থ্যৰ অজুহাতত পিতৃগৃহলৈ যোৱাৰ প্ৰলোভনো পৰিত্যাগ কৰিলে। সুযোগ পায়ো মাক-বাপেকৰ ঘৰলৈ নোমোৱা ছোৱালী ৰামকালীয়ে তেওঁৰ এই দীঘলীয়া জীবনটোত আগতে কাহানিও দেখা পাইছিলনে?

অথচ তাইৰ আও-ভাও বুজাও টান।

তাইৰ মনৰ উমান কিজানি আৰু কোনদিনেই পোৱা নাযাব। ৰামকালীৰ জীয়েক ৰামকালীৰপৰা বহু দূৰলৈ গদাচি গৈছে, হয়তো আৰু বহু বহু দূৰলৈ গদাচি যাবগৈ। সেই সত্যক আৰু কাহানিও বিচাৰি পোৱা নাযাব। চিৰ নিঃসংগ ৰামকালীৰ অন্তৰৰ একেটি মাথোন সামান্য সংগী, ৰামকালীৰ আকাশৰ ভিৰিৰাই থকা সবু এটি তৰা, চিৰকালৰ বাবে হেৰাই গ’ল।

হঠাৎ চিন্তাত বাধা পৰিল।

দোলাৰ কাষে কাষে, দোলাভাৰীহঁতৰ লগে লগে তালে তালে আন এজন মানুহো গদুমাই গৈ থকা দেখা পালে তেওঁ ।

কোঁতল্লাৰপৰা দৌৰি আছে এওঁ ?

হঠাৎ ওলালহিৰেইবা ক'বপৰা ? কিবা ক'ব ব্দুজিছেনেকি ?

দোলা বথাবলৈ বামকালীয়ে দোলাভাৰীহঁতক আদেশ দিলে ।

আৰু তেতিয়াহে তেওঁ ভালকৈ দেখা পালে, দৌৰি থকা মানুহজন নিতাই, তেওঁৰ জোঁৱায়েকৰ বন্ধু ।

“কি খবৰ ?”

কিহবাৰ প্ৰতাশাত বামকালীৰ মূখখন উজ্জ্বল হৈ উঠিল ।

কি ভাবিলে তেওঁ ? তেওঁৰ সত্যৱতীয়েই আকৌ তাইৰ দেউতাকক মতাই পঠালেনেকি ? এতিয়া কান্দি কান্দি ক'ব, ‘জীঘেৰাৰ মূখৰ কথাকে শুনিলো, তাইৰ অভিমান নেদেখিলো ? এটিবাৰ নাযাওঁ ব্দুলি কোৱাত খং উঠি গুচি গ'লাগৈ ।’ মনৰ মাজত বহু কথাই তোল-পাৰ লগালে, তথাপি তেওঁ সংযত কণ্ঠেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে, “কি খবৰ ?”

নিতাই ভাগৰি পৰিছিল ।

অলপ সময় জোৰেৰে উশাহ লৈ ক'লে, “বাচালতা ক্ষমা কৰিব তাই, ক'বলৈ আহিলোঁ—এযানো কি কৰিলে আপুনি ? তেওঁক নিবলৈ আহিল, শূদা হাতে উভতি গ'ল ? বানার্জি মহাশয়ৰ ওচৰত হাৰি গ'ল ?”

বামকালীৰ মূখ আৰক্ত হৈ উঠিল । অতি কণ্ঠেৰে আত্মসংবৰণ কৰি ক'লে, “বাচালতাক ক্ষমা কৰিবলৈ কিস্তু টান পাইছোঁ ।”

“ব্দুজিলোঁ । কিস্তু বৰ আশাৰে দৌৰি আহিছোঁ । আপুনি আপোনাৰ জীক লৈ নগ'ল, কিস্তু পাছত আপুনি তেওঁক জীঘন্তে দেখা পাৰ নে নাপাৰ কোৱা টান । কিজানি আত্মঘাতী হৈ—তেওঁ ভাঙক-ছিঙক বৰ নাৱৰ খোলা ।”

হঠাৎ বামকালীয়ে চেপা অথচ গম্ভীৰ মতেৰে প্ৰচণ্ড ডাবি এটা মাৰিলে, “দেখাত দেখোন বেছ ভদ্ৰ সন্তান যেনেই লাগিছে, প্ৰকৃতি ইমান ইতৰৰ দৰে কিয় ?”

নিতাই বিবদম্বিত পৰিল ।

বামকালীয়ে স্বভাৱগম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “আনৰ ঘৰৰ কুলবধু সম্পৰ্কে কোনো আলোচনা ইতৰতাৰেই নামাস্তৰ ।”

“ভাল !” নিতায়ো অভিমান-ক্ষুব্ধ মূখেৰে তলমূৰ হৈ বিদায়-প্ৰণাম কৰি ক'লে, “মই আৰু কি ক'ম কওক ! পিছে অকল ময়েই ক'বলৈ অহা নাই । আপোনাৰ জোঁৱায়েক নৱকদুমাৰেই—” সেপ ঢুকি ক'লে নিতানে, “সি কৈছিল—চকুৰ আগত স্ত্ৰীহত্যা দেখিও প্ৰতিকাৰ নকৰিম ? সেইদেখিহে মই—”

নিতাই লাহে-ধীৰে গুচি গ'ল। বামকালী শত্ৰু হৈ সেইপিনে চাই ব'ল।

আত্মমৰ্যাদা বিসৰ্জন দি বামকালীয়ে তাক মাতিবনে আকৌ ?

মাতিলেইবা, তাৰ পাছত ? আদ্যোপান্ত ঘটনা জনাৰ পাছত আকৌ
ভালৈ উভতি যাব ? তাৰ পাছত ?

আকৌ তেওঁলোকক ক'ব, 'নহয় মোৰ ভুল হৈছিল, নিচেই সবু ছোৱালী,
নাজানি-নবুজি কি ক'লে, সেইবোৰ কোনো কথাই নহয়, তাইক লৈ যাম ?'

আবু, তাৰ পাছত ?

যদি সত্যই আকৌ কয়, 'দেউতা, ক হ'ল ! আকৌ উভতি আহিলা
যে। মই ক'লোঁবেই নহয় এতিয়া যাব নোবাৰিম বুলি ?' তেতিয়া ?

তেতিয়া কি কৰিব বামকালীয়ে ? সত্যৰ সেই কথা শুনাৰ পাছত ?
ক'ব, 'পাগলীজনী ক'ববাৰ, পাগলমী এৰ, তোৰ মাৰাই তোক নৈদেখি কামি
কামি দিন কটাইছে।' ক'ব, 'তোক লগত নিনিয়াকৈ ঘৰলৈ উভতি যাব
খুজি মোৰ প্ৰাণত হাহাকাৰ লাগিছে ! ক'ব—'

ওহৌ, নহ'ব, হ'বই নোৱাৰে। আত্মমৰ্যাদাক আৰু নো কিমানলৈ বিসৰ্জন
দিব বামকালীয়ে ?

“ব'ল !”

দোলাভাৰীহঁতক আদেশ দিলে বামকালীয়ে।

সিহঁত যথাৰীতি ঘৰমূৰা হ'ল।

আবু বামকালীয়ে বিস্ময়ত বোবা হৈ দোলাৰ ভিতৰত অকলগৰে বহি
থাকিল। ধীৰে ধীৰে বিস্ময়ৰ খুসৰতা বিলীন হৈ গ'ল। কাৰ্য্য-কাৰণৰ
প্ৰত্যক্ষ মূৰ্তি চকুৰ আগত ভাহি উঠিল।

বামকালী নীলাম্বৰ বানাজিৰ ওচৰত পৰাজিত হোৱা নাই, পৰাজিত
হ'ল আপোন আত্মজাৰ ওচৰত। সত্যই বুদ্ধিৰ খেলাত বামকালীক পৰাজিত
কৰিলে। দেউতাকৰ ওচৰত প্ৰতিপন্ন কৰিলে, শহুৰেকৰ ঘৰত তাই সন্মুখতই
আছে, সন্তোষেৰে দিন নিয়াইছে। সেয়েহে শহুৰগৃহৰ কৰ্তব্যৰ ওচৰত
পিতৃগৃহৰ তীৱ্ৰমধুৰ আকৰ্ষণকো তাই তুচ্ছ কৰিব পাৰিলে।

সত্যই জীবনৰ বিনিময়তো পিতৃ-জন্মৰ শাস্তি অটুট ৰাখিব।

আবু বামকালী ?

বামকালী সত্যৰ সেই কৌশলত পৰি বিভ্ৰান্ত হ'ল, অভিমানেৰে অস্থ
হ'ল, আপোন অহংকাৰ লৈ গুচি আহিল।

এতিয়া আবু উভতি যোৱাৰ বাট নাই।

বাট চাই থাকিব লাগিব সময়লৈ। পুণ্যৰ বিয়াৰ তাৰিখৰ ওচৰা-উচৰি
সময়ত সত্য আহিব। আহিব—যদিহে সিমান দিনলৈ জীৱন্ত থাকে।

হঠাৎ চকু দুটা জলকীয়াই পোবা দি পুৰিবলৈ ধৰিলে। স্মৃতি-

বহিৰ্ভূত ভীৰুভাৱে দোলাভাৰীহঁতলৈ চাই ক'লে, “কাছৰ দৰে খুঁপি খুঁপি খোজ কাঢ়িছ যে, ভাৰিৰ বল-শক্তি নোহোৱা হ'লেইনে তহঁতৰ ?”

চিঠিখন যে আচলতে ‘চাৰিআলিৰ ৰটনি’ বা ‘শতব্দৰ ৰটনা’ এই কথাৰ নিতান্ত ভুল নহয়। এলোকেশীয়ে তেওঁৰ বোৱাৰীক সদায় প্ৰহাৰেৰে জৰ্জৰিত কৰে, এই কথা ক'লে এলোকেশীৰ প্ৰতি অন্যান্য-অবিচাৰ কৰা হয়। প্ৰহাৰ কৰিছিল মাত্ৰ সেই এদিনেই, বোবাৰীৰ কেশ-পৰিচৰ্যা কৰোঁতে। অৱশ্যে মনৰ আখেজ পৰা কৰি পোতা মোচৰা দিব বুলিয়েই চোতালৰ ৰ'দত মেলি দিয়া কাঠখৰি এডুখৰি লৈ আহিছিলগৈ, কিন্তু সেই কাঠখৰিৰে বোৱাৰীৰ পিঠিত বাৰিৰ ফুল বহাৰ সূখ তেওঁৰ ভাগ্যত আৰু নহ'ল। সৰ্বনাশী কলঙ্কণীয়া বোবাৰীয়ে একো টলকিবলৈ নো পাওঁতেই কাঠখৰিৰ টুকুৰাটো হাতৰপৰা কাঢ়ি লৈ বেছ টান মাতেৰে কৈছিল, “চোবাঁ, গুৰুজন হৈছা— গুৰুজনৰ দৰে থাকিবা, শিৰোধাৰ্য কৰি ৰাখিম। নহ'লে তোমাৰ অদিষ্টত অনেক আহুকাল আছে। মোক চিনি পোৱা নাই, ভাবিছা মোৰ ওপৰত মনে বিচৰা মতে ধি ইচ্ছা কৰি থাকিবা। সেই বাসনা এৰা।”

কথা শেষ নোহওঁতেই এলোকেশীয়ে কান্দোনত গছৰ পাত সবুৰাইছিল আৰু চুবুৰীৰ মানুহ-মুনিহ গোট খাইছিলহি।

তাৰ পাছত হাঠৈ-বিঠৈ কান্দ। কান্দোনৰ ৰো-ৰৱনি।

কিন্তু সেই ৰংগমগ্নত সত্য তেতিয়া আৰু নাছিল।

চুবুৰীৰ আৰ-তাৰ বিস্ময়োত্তিক সদূৰে ভেটা দিছিল, ‘ন-ফাগুনৰ গৰমত’ মামীৰ মূৰটো গৰম হ'ল বুলি। কৈছিল অৱশ্যে আঁৰত। মামীষেকে নুশুনাকৈ, মনে মনে। এজন এজনকৈ।

তাৰ পাছত মামীষেকক মনে মনে কৈছিল, “সাপৰ নেগুৰত ভাৰ দিবলৈ নাযাবা মামী, তোমাৰ বোৱাৰীজনী এলা-পেচা বিধৰ নহয়।”

এলোকেশীয়ে সদূক গুৱালগালি পাৰি চিঞৰি জাননী দিছিল—স্বাৰুং, এই চেঙেলীজনীক তেওঁ মূৰ খুৰাই ঘোল ঢালি গালৰ বাজ কৰিব পাৰেনে নোৱাৰে গোটেই গাঁৱৰ মানুহে চাওকহি।

কিন্তু আচৰিত কথা, কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত সেইফেৰা কাম তেওঁ আৰু কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ এই কথাৰ উত্তৰত বোৱাৰীয়ে তেতিয়াই সদূক পপটকৈ কৈছিল, “ঘৰৰ বোৱাৰীক মূৰ খুৰাই ঘোল ঢালি গালৰ বাজ কৰিলে যদি গালৰ দহোৰাইজৰ আগত মূখ উজ্জল হয় তাকে কৰিবলৈ কোৱা। পিছে ভাৰি চাবলৈ কোৱা, ভেনে কৰিলে লোকে কাৰ গাত কালিমা মানিব।”

এলোকেশীয়ে খোদ আহি কৈছিল, “আহ জেস্ট—তোক আজি কাটি

ভেজৰ ঢল বোৱাই ক'চীৰ জৰী লও"। উস্! বোৱাৰী মানুহৰ ইমান
কুটনী!"

সত্যই নিম্নতে নিশৱদে পাকঘৰৰ বাৰাণ্ডাৰপৰা মাহু কটা ডাঙৰ বঠীখন
আনি এলোকেশীয়ে আগবঢ়াই দি কৈছিল, "তেন্তে তাকে কৰা, তেতিয়া তো
আব্দু গৰিৰ কোনে কাক চুগ-খাৰ দিলে মই চাবলৈ নাহোঁ।"

আচৰিত কান্ড, এই ঘটনাৰ পাছৰেপৰাই এলোকেশী নিথৰ হৈ পৰিছিল।
তেওঁৰ মন্থৰপৰা আব্দু এষাৰ মাতো ওলোবা নাছিল। সেই বঠীখনৰ
চিকমিকোবা ধাৰৰ ফালে অলপ পৰলৈ চাই থাকি লাহে লাহে আঁতৰি গৈছিল।

আব্দু তোতষাৰেপৰা—

তৰ্জান-গৰ্জনৰ পথৰপৰা আঁতৰি আহি বাক্যালাপ বন্ধৰ বাটকে সাৰোগত
কৰিছিল এলোকেশীয়ে। আব্দু তলে তলে নীলাম্বৰক মন্ত্ৰণা দি আছিল,
বোবাৰীৰ গহনা-পাতি আটাইবোৰ কাঢ়ি লৈ, কিবা ছল-ছুতা কৰি মাকৰ
ঘৰলৈ পঠাবলৈ। এবাৰ কেনেকৈ পঠাব পাৰিলে জীবনতো আব্দু এই
সৰ্বনাশী কুটনী ছোবালীক ওভতাই নানিব।

কিন্তু ছল-ছুতা বিচাৰি থাকোঁতেই দিন যায়।

এনেতে হঠাৎ এদিন ৰামকালী ওলাইছিলহি।

এলোকেশীয়ে আকাশৰ জোনটোকে হাততে ঢুকি পোৱাদি পাইছিল।
আব্দু এই কথা খাটাং কৰি পেলাইছিল যে, এইবাৰ বোবাৰীক এই জনমটোৰ
বাবে খেদি পঠাব। কিয়নো, ইত্যধ্যে এলোকেশীয়ে আন এজনী কইনা
চাই-চিতি থৈছেই, বয়স সাত-আঠ, ধৰণ-কৰণ অতি নিৰীহ, আব্দু আটাইতকৈ
ডাঙৰ কথা হ'ল যে, কইনাৰ বাপেকে চীনা-সোণৰ গহনাৰে কইনাৰ সৰ্ব অংগ
ঢাকি দিব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিছে। গতিকে এলোকেশীয়ে পতিদেৱতাক
সদা-সৰ্বক্ষণ এই মহামন্ত্ৰ জপ কৰাবলৈ ধৰিছে।

এতেকে, নীলাম্বৰে একো-ওজৰ-আপত্তি নকৰাকৈ এক কথাত বোৱাৰীক
তাইৰ বাপেকৰ সৈতে যাবলৈ দিবলৈ মান্তি হৈছিল। কিন্তু বোৱাৰীয়েই
যে খেৰোগে'ৰো কৰিব সপোনতো ভবা নাছিল।

ৰামকালী গুচি মোৱাৰ পাছত এলোকেশীয়ে পতি দেৱতালৈ জৱলন্ত
কটাক্ষ কৰি ক'লে, "বোলোঁ কি বৃজিলা? তাই যে কেনে টুটকীয়া কুটনী
ছোৱালী বৃজিলানে? তোমাক মই কোৱা নাছিলোঁনে, এইৰ ভেলেকী
বৃজাই টান!"

নীলাম্বৰে ক'লে, "হয় হয়, ঠিকেই কৈছিলোঁ।"

এলোকেশীয়ে টপটপাই কৈ উঠিল, "কোৱা তেন্তে, এইক লৈ ঘৰ কৰিম
মই? তেতিয়া মোৰ ওৰে জীৱনটো বিছাড-বৰলে ডাকিব। এনেয়ে সেই
বমে নিনিয়া সদিক লৈ হাড়ে-মঙহে জ্বলিছোঁ, ভাবোপৰি লগত এইজনী!

একে জালদুকৰ জলা, তাতে পিপলীৰ পথ—। আৰু দুল্লোজনীৰ মাজত হালিগলিখন কি চাবা। এই বাবে আৰু বেছিকৈ কুলাৰে জাৰি তাইক খেদিব খুজিছোঁ। আৰু—আন এটা কথা—” এলোকেশীয়ে ফুচফুচাই কৈছিল, “এতিয়ালৈকো তাৰ লগত দিয়া নাই বুলিহে। এই দাপণিমুঠেৰে যেতিয়া নৱাক হাতৰ মূঠিত পাব, তেতিয়া আৰু চাব নালাগে, একোদিনাই মন হৰিব চাবা। তেতিয়া মোৰ নবু আৰু কিবা মোৰ হৈ থাকিবনে ? তাতকৈ বৰণ মোৰ সখীৰ সেই দেওৰৰ ছোবালীজনীয়েই অজলা —”

কিন্তু বিয়ে বাবে ওলোৱাত তেতিয়া নীলাম্বৰে এই কথা ক’ব নোৱাৰিলে, “ভালে ভালে জীয়েকক লৈ য’ক, নহ’লে কুলাৰে জাৰি-ফুৰি খেদিম।”

নীলাম্বৰৰ এটি চুটি আছে।

বুকুত সাহস তেওঁৰ যিমানেই নাথাকক, মূখৰ জোৰ কম।

এলোকেশীয়ে নিজৰ গালে-মুখে নিজেই চৰিয়াই ক’লে, “কি ক’ম, বিয়ে মতা মানুহ, তাৰ স’তে মাত-বোল কৰিব তো নোৱাৰোঁ, নহ’লে চাই ল’লোঁহে” তেনে সিয়েইবা কিমান সন্মান আৰু—আৰু এই বাপ-সুৱাগী বেটীয়েই বা কেনে নাককাটী হাবামজাদী !”

বোৱাৰীৰ সৈতে মাত-বোল বন্ধ কৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা এলোকেশীয়ে ৰাখিব নোৱাৰিলে। সত্য য’ত বহি পাণ-তামোলৰ বটা সজাই আছিল, তালৈকে খেদি গৈ ক’লে :

“বাপেকে নিবলৈ আহিছিল, নগ’লি যে তই ?”

সতাই এবাৰ চাই আকৌ পাণ-তামোল কটাত মন দিলে।

“কি, মোৰ কথাৰ উত্তৰ নিদিলা যে তই ? বাপেৰৰ সৈতে পেহীয়েৰৰ বিয়ালৈ নগ’লি কলে ?”

সতাই মৃদু গম্ভীৰ মাতেৰে ক’লে, “বিয়ালৈ এতিয়াও চেষ্টা দিন আছে।”

“পিছে বাপেৰে দেখোন আলহ-উদহকৈ তোক নিবলৈ আহিছিল।”

“দেউতাৰ কথাত ভেনেকৈ খোঁচা মাৰি কথা নক’বা কৈছোঁ।” এই বুলি কৈ খুৰিয়া তামোল-পাণবোৰ বটাত থৈ তিতা কানিৰে ঢাকি লৈ লাহেকৈ উঠি দেৱালৰ খোৰোঙত সুমুৱাই থ’লে।

এলোকেশীয়ে খঙতে বঙা ক’লা তিনি বৰণীয়া হৈ ক’বলগীয়া একো বিচাৰি নাপাই উমাই-মুধাই ক’বলৈ ধৰিলে, “সৰ্বনাশী কুলক্ষণীয়া তই কি ভাবিছ ? বাপেকৰ ঘৰলৈ নগৈ, মোৰে চুকত থাকি বুকুত খাবি ?”

সতাই শাহুৱেকলৈ ঘূৰি অশুভভেদী দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি ক’লে, “সৰ্বনাশকে যেতিয়া কুলা-ডলাৰে বৰণ কৰি ঘৰলৈ আনিলা, তেতিয়া চিৰটি-কলেই সেই ৰোজা ব’ব লাগিব তো।”

নৱকদুমাৰে খবৰটো পালে ভণ্ডনদুভৰপৰা ।

নিতান্নে কৈ গ'ল, “তোৰ শহুৰে মোক মাথোন ভণ্ড কৰিবলৈহে বাকী থাকিল ।”

কিন্তু নিতাইৰ কথা নবকদুমাৰৰ গাতে নালাগিল ।

নিৰ্য্যাতিতা ধৰ্মপত্নীক নিৰ্য্যাতনৰপৰা উদ্ধাৰ কৰাৰ সাধু সংকল্প লৈ নৱকদুমাৰে অসম সাহসিক কাম কৰিছিল । কিন্তু বামকালী গুৰিচ ঘোৱাৰ পাছত হঠাৎ নিজৰ মনৰ ভিতৰলৈ চাই পঠিয়াই নৱকদুমাৰ আকৌ বিস্ময়ত হতবাক হৈ পৰিল । আচৰিত কথা, সত্যৱতী নোঘোৱাত তাৰ মনৰ ভিতৰত আনন্দৰ ঢো উঠিল উঠিলে ।

নৱকদুমাৰে এই বহস্যৰ পাৰ-কূল বিচাৰি নাপালে ।

কিন্তু নৱকদুমাৰৰ বাবে আৰু যে কত অশ্ৰুত বহস্য সাঁচি থোৱা আছিল, মূহুৰ্তমানৰ আগতেও সি তাৰ সম্ভেদ পাইছিলনে ?

ৰাতি বৰ বোঁছ হোবা নাই, সাজি লাগি ভাগিছেহে মাথোন ।

এলোকেশীয়ে ষথানিয়মে বিছনাত আশ্ৰয় লৈছেগৈ, আৰু নীলাম্বৰ ষথৰীত ৰাতিবণা সবাহলৈ ওলাইছে, সদুবে বাশ্বনিঘৰৰ কাঠৰ গছাৰ ওপৰত মাটিৰ চাকি জ্বলাই থৈ বন্ধা-বঢ়াত লাগিছে । নবকদুমাৰ ঘৰলৈ ঘূৰি হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে এশ্বাৰ দালানটো পাৰ হ'ব খুজিছিল, হঠাৎ কাষৰ কোঠাটোৰ দুবাৰমুখৰপৰা চেপা, মূদু অঞ্চ দৃঢ় কণ্ঠস্বৰেৰে কোনোবাই মাত দিলে, “অলপ ৰ'ব লাগিব ।”

নৱকদুমাৰে নিজৰ কাণ দুখনকো বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলে, আৰু সি ৰ'ল । কিন্তু সেই আদেশ পালন কৰিবলৈ নহয়, খোজ দিয়াৰ শক্তি নাইকিয়া হ'ল বুলিহে বৈ দিলে ।

এই কণ্ঠস্বৰ তাৰ দেউতাকৰ, মাকৰ, বা সদুৰো নহয় ।

ঘৰত আৰুনো কোন আছে ?

নৱকদুমাৰৰ স্বপ্নলোকবাসিনীৰ বাহিৰে ?

এশ্বাৰত কোনেও কাকো স্পষ্টকৈ মনিব নোৱাৰিলে—মাত্ৰ কণ্ঠস্বৰহে শুনিলে :

“নিত্যানন্দপুৰলৈ পত্ৰৰ পঠিয়াইছিল কোনে ? মোৰ দুখৰ কাহিনীৰ ব্যাখ্যান কৰি ?”

কোৱা বাহুল্য, নৱকদুমাৰ কাঠৰ পুতলাত পৰিণত হ'ল । আৰু কাঠৰ পুতলাই মাত-বোল কৰিব নোৱাৰে ।

“উত্তৰ নাই যে ?”

নৱকদমাৰে একেবাৰে অক্ষুট মাত্ৰেৰে ক'লে :

“কি ক'ম ?”

“পশ্ট উস্তৰ দিবা, মোৰ দেউতালৈ পস্তৰ পঠিয়াইছিল কোনে ?”

এই কণ্ঠ-নিঃসৃত প্ৰশ্নত নিবদস্তৰ হৈ থকাটো নৱকদমাৰৰ সাধ্যাতীত । অতি কষ্টেৰে ক'লে, “মোৰ সৈতে কথা পাতিছা, কোনোবাই ক'ববাৰপৰা দেখে যদি—”

“বাৰু সেই চিন্তা মোৰ । কথাষাৰৰ উস্তৰ ফাৰ্জিত-ফুকুতা নকৰি সাঁচে-কাটে দিয়া যেন ।”

নবকদমাৰে সেপ ঢুকি, মূৰ খজুৱাই, ঘামি-জামি ক'লে, “মই চিঠিৰ কথা কেনেকৈ জানিম ? কিহৰ চিঠি ?”

“চোৱাঁ, আসৈ নামাতিবা, নৰকতো ঠাই নহ'ব ।”

সত্যবতীয়ে বৃদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে :

“মোৰ মনে গাজিছে এই কাম তুমিহেই কৰিলা ।”

হঠাৎ নবকদমাৰৰ স্বামীজী আৰু পৌৰুষে তাক ধিক্কাৰ জনালে । সেয়েহে সিও হঠাৎ জাঙৰ খাই উঠ ক'লে, “কৰিলোঁৱেই যেনিবা, কিনো জগৰ লাগিল ? মৰোঁতে মৰিছিলো তুমিহে ।”

এম্বাৰৰ আঁৰৰপৰা মৃদু তীক্ষ্ণ স্বৰে কৈ থাকিল, “মৰিছিলোঁ যে সেই সম্বাদটো টোল পিটি সদাৰ কৰি ফুৰাৰ, কুটুমৰ কাণত পেলোৱা লাযকৰ কথা, যি নিজৰ মাইকীজনীক লোকৰ আগত চুণ-খাৰ কৰে, সিহঁতৰ আক' বিদ্যা-বুদ্ধিৰ বৰাই ! ঘৰ-শতব্দ বিভীষণক প্ৰিজগতৰ মানুহে ধিক্কাৰ নিদি খইন খইন নাই কৰা । এইবোৰ বৃদ্ধি-শূন্য কাম কৰা ।”

দুবাৰমুখত থিয় হৈ থকা সেই মূৰ্তিৰ আভাস ঘৰৰ অন্ধকাৰত মিলি গ'ল ।

কণ্ঠস্বৰৰ অবশেষখিনিও বতাহত মিলি গ'ল, অথচ নবকদমাৰ ন যিটো ন তস্থো অবস্থাত ঠাইতে থিয় হৈ থাকিল ।

প্ৰথম পত্নী-সম্ভাষণৰ যিবোৰ বঙা-ৰচঙা ৰোমাঞ্চময় আৰু আৱেশমধুৰ কল্পনাক নৱকদমাৰৰ লজ্জাকুণ্ঠিত হৃদয়ে ইমান দিন ধৰি লালন কৰি আহিছিল, তাৰ ওপৰত কোনোবাই যেন কালিমা সানি থৈ গ'ল ।

পত্নীৰ সৈতে নৱকদমাৰৰ জীৱনৰ প্ৰথম আলাপ এইদৰে শেষ হ'ল ।

সত্যৰ নিখকালিৰ কথা এই অঞ্চলৰ কোনোৱে আৰু নজনা কৈ নাথাকিল। বাপেকে নিবলৈ আহিছিল, শহুৰেক-শাহুৰেকে এক কথাত মত দিছিল অথচ সত্য নগ'ল, নিজেই বাপেকক ঘৰুৱাই পঠালে, এই অভাবনীয় সংবাদটো যেন খেৰী-প'জাত জুই লগাৰ দৰে ইচুৰুৰিৰপৰা সিচুৰুৰিলৈ বিৰূপ পৰিল। চুৰুৰিৰ আন বোৱাৰীহ'তে ভাবিলে : বানাজিহ'তৰ বোৱাৰীজনীৰ নানান নিন্দাবাদ শুনিছিলোঁ, এতিয়াহে বুজা গ'ল, আচলতে তাই বলিষা।

এসু বেচেৰা নবকুমাৰ !

বিয়ৈৰ সা-সম্পত্তিৰ লোভত পৰি বাপেকে এজনী ধুমবলিয়া ছোৱালীক ল'ৰাটোৰ ডিঙিত সাঙুৰি দিলে।

কিন্তু সত্য সম্পৰ্কে এনে ধৰণৰ আলোচনা ইয়াৰ আগতো আন এবাৰ হৈছিল, সত্যহ'তৰ নিজ গাঁৱতেই।

কথাটো যোঁতয়া ওলাই পৰিল, ৰামকালী কবিৰাজে তাইক পঠাবলৈ বিচৰা নাছিল, তাই নিজেই কৈছিল 'পঠাই দিয়া দেউতা', তোঁতৰাও এতিয়াকৈ কম লেই লেই ছেই ছেই কৰা নাছিল।

ভুবনেশ্বৰীয়ে অবিৰল কান্দ-কাট মজিয়া তিয়াইছিল, সত্যৰ লগৰীয়াহ'তে গালৰপৰা হাত আঁতৰাবকে নোৱৰা হৈছিল, সত্য অলৰ হৈ ৰৈছিল।

কেবল সাৰদাই যোঁতয়া কৈছিল, 'নিজৰ ভ ৰত নিজেই কুঠাৰ মাৰিলা ননন্দী ?' তোঁতয়া সত্যই কৈছিল, কুঠাৰেৰে দেখোন দেউতাই সেই আঠ বছৰীয়াতে ডিঙিত ধপিয়াই থ'লেই, তেনেহ'লেনো ন-কৈ কি হ'ল কোৱাচোঁ ?'

"তেও আৰু এটা বছৰ থাকিব পাৰিলাহে'তেন—"

"ইমানটো জীৱনত এটা বছৰ হীন-ডোঁটৰে কিয়েইবা হ'ব ? খং উঠি সিহ'তে আক' সেই বিয়া নে কি পাতিব বুলি দেখোন কৈয়েই থৈছে, সেয়ে হ'লে দেখোন আক' গোটেই জীৱন ধৰি সঁতিয়াৰিৰ পোৰণিৰে পুৰি মৰিব লাগিব !"

সাৰদাই হুন্দুনিয়াহ এৰিছিল।

একো কোৱা নাছিল।

আৰু ভুবনেশ্বৰীয়ে যোঁতয়া জীয়েকৰ হাতত ধৰি কান্দ-কাটি কৈছিল, 'আমাৰ কাৰণে তোৰ মনত দূখ হোৱা নাইনে সইন্ত !' তোঁতয়া সত্যই তাইৰ

মুখখন আনফালে ঘূৰাই উদাস কণ্ঠেৰে কৈছিল, ‘হৈছেনে নাই হোৱা ঢোল
পিটি কৈ ফুৰিব লাগিবনেকি ?’

“তেনেহ’লেনো নিজ ইচ্ছাৰে যাব খুজিল কিয় ?”

“কিয় কথাৰ অৰ্থ নাই। তোমালোকেই কোৱা দেখোন—

‘মা বৰ নিৰ্বোধি, কান্দি কান্দি মৰা,

নিজেই নাভাবা কিয়, কাৰ ঘৰ কৰা ?’—তেন্তে ?”

তথাপি ভূৱেনেশ্বৰীৰ চৈতন্য হোৱা নাছিল। ভূৱেনেশ্বৰীয়ে সত্যৱতীক
কৈছিল, “মোৰ তো তেও এবোলাৰ বাট—তোৰ দৰে দহ-বিছ ক্লোশ নিলগৰ বাট
নহয়—”

কথা শেষ হোৱা নাছিল।

সতাই আৰু চকুপানীক ভেটি বাখিব পৰা নাছিল, হুৰাওৰাৰে কান্দি
কান্দি কৈছিল, “সেই কথাটো তেতিয়া ভবা নাছিল কিয় ? মই তোমালোকৰ
এজনী মাথোন ছোৱালী, চকুৰ আঁৰ গাঁৱৰ বাজ কৰি অ-গংগাৰ দেশলৈ বিদায়
দিলা, মৰম-বেথা থকাহে’তেন পাৰিলাহে’তেন জানো ? এয়া পুণ্য—মোতকৈ
মুঠেই এবছৰৰ সৰু, কেনে ডেও পাৰি দপদপাই ফুৰিছে, আৰু মোক সেই
কাহানিতে পৰৰ ধৰলৈ—” গলহেকাৰি মাৰি লৈ তাই কথাৰ শেষ কৰিছিল,
“তেতিয়া তেনেকৈ’ নিদিয়া হ’লে, মোৰ ডিঙিত গামোচা-গাঁঠি মাৰি
কোনোবাই চোঁচৰাই লৈ যাব পাৰিলেহে’তেন জানো ? দেউতাই ছোৱালী
বঢ়িল মায়া নকৰিলে, ‘গৌৰীদান’ কৰি পুণ্য কৰিলে, মোৰো নাই মায়া-মমতা।
নিমৰমিমালাৰ বাপেকৰ নিমৰমিমালা জীয়েক—”

সতাই মজিয়াত উবুৰি খাই পৰি বহু সময় ধৰি ফেকুৰি ফেকুৰি
কান্দিছিল।

তথাপি গহুৰেকৰ ঘৰলৈ যোৱা বন্ধ হোৱা নাছিল।

ৰামকালী আৰু ৰামকালীৰ জীয়েক দুয়ো সমান।

দুয়োজনৰে কথা—

‘কথা’ যোঁতয়া দিয়া হৈছে, তেঁতিয়া আৰু নকৈ ভাবি চোৱাৰ থল নাই।

বাপেকৰ আঁৰত আৰু মাকৰ আগত আলোচনাৰ উজান উঠিছিল।

এইবাৰৰ পট বেলেগ।

এইবাৰ দৰাচলতে সত্যৰ আঁৰতেই হৈছিল।

সদুৱে মাথোন কৈছিল, “তোমাক ধৰ্মন-নবাদ, তোমাক নমস্কাৰ। হি হি
ছা ছা কৰিম, নে ভাৰিৰ ধূলা মৰত ল’ম, তাকেহে ভাবি পোৱা নাই।”

এই কথাৰ উত্তৰত সত্যয়েই সদুৱে ভাৰিৰ ধূলি লৈ হাঁহি হাঁহি কৈছিল,

“দুৰ্গা দুৰ্গা, তুমি গদুৰুজন। বৰণ নিন্দাবাদেই কৰা, ওপজাৰেপৰা যি পাই আহিছোঁ।”

সত্যৰ ভিতৰত যে বিৰাট সমুদ্ৰৰ আলোড়ন উৰ্দ্ধিত হৈছে, সেই কথা সতাই লোকৰ আগত উদঙাই ধৰিবনে ?

হয়, সমুদ্ৰৰ আলোড়নেই।

তথাপি, দেউতাক গুচি যোৱাৰ পাছত তাই ভাগি পৰা নাছিল। গুচি যোৱাৰ পাছতেই তাই যথাৰীতি তেল-শলাকানি লৈ প্ৰদীপ-চাকিবোৰ ধানখিত লগাইছিল, তাৰ পাছত গা ধুবলৈ ঘাটলৈ গৈ কাপোৰ কানি চাফা কৰি মস্ত ডাঙৰ কলহটোত পানী ভৰাই বাৰাণ্ডাত থৈ, তিতা কাপোৰেৰে গোসাইঘৰত চাকি জ্বলাই শংখ বজাই তুলসী ভেটিত পানী দি শত্ৰুকাই থকা কাপোৰ পিন্ধি বাতিৰ সাজ বন্ধা-বঢ়াৰ আয়োজন কৰিছিল।

আজিকালি বাতিৰ সাজ সত্যেই ৰাশ্ধ। সদুক কৈ-মৌলি এই অধিকাৰ আজিলৈ তাই।

মাথোঁ ৰাশ্ধ থাকোঁতে তাইৰ দুচকুৰেদি যে অবিৰল ধাৰেৰে লোভক বৈ আহিছিল, ফাগুনৰ শেষৰপৰা বহাগৰ মাজভাগলৈ যে কিমান দিন, তাৰ হিচাপ যে তাই কোনো পথোই কৰিব নোৱাৰিলে—তাৰহে সাক্ষী নাই।

কিন্তু সত্যৰ জীবনত সেই ‘বহাগৰ মাজভাগ’ আনন্দৰ মূৰ্তি ধৰি আহিছিল নে ?

পোহৰৰ বহণ বোলোবা উজ্জ্বল মূৰ্তি লৈ ?

নাই।

সত্যৰ জীবনত সেই মূৰ্তিৰে দেখা দিয়া নাছিল।

পদুগাৰ বিবাহলৈ তাই যাব পৰা নাছিল। ঠিক তেতিয়াই এলোকেশী তেজ-শাঁও বেমাৰৰ কবলত পৰিছিল। আৰু ক’থা গাত লৈ পাটী লোৱা মানুহজনীয়েই দাঁত-মূৰ কৰিচি কৈছিল, “কি ক’লি সদু, তাইক নিবলৈ অহাহঁতৰ লগত মাকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ তিনি নাচ মাৰিছে নিমুচাহঁতীয়ে ? বাপেকীটোৱে যেতিয়া সদুবাগ চৰাই নিবলৈ আহিছিল তেতিয়া নগ’ল, আৰু যেতিয়া মোক যমে মাতিছে—। কৈ দে সিহঁতক যে যোৱা নহ’ব তাইৰ, থিয়ৈ থিয়ৈ অহা বাটেৰেই গুচি যাবলৈ ক’গৈ।”

মাম্মলৈকক যমে মাতিছে বুলিয়েই যে সদুৱে নামাতিব তাৰ মানে নাই। তাই পেজৰা মাৰি কৈছিল, “ভেঙ’লোকে তুমি পঠোৱা মানুহক থানৰ শালগ্ৰামৰ দৰে পাদ্যঅৰ্ঘ্যৰে পূজা কৰি ব্ৰুৱাই-ব্ৰুৱাই ভাৰে-পাচিলে দইবা-সামগ্ৰী দি বিদায় কৰিছিল, আৰু তুমি ভেঙ’লোকৰ মানুহক থিয়ৈ থিয়ৈ অহা বাটেৰে উভতি খোজ ল’বলৈ কৈছা ? বেহু, ভাল, মদুৰখন উজলিব

নহয়? কিন্তু মই কও—মোৰ কথা শুনো যদি, কোঁদনমানৰ বাবে পঠিয়াষেই দিয়া বৰণ। নিচেই সৰুজনী—আৰু সেই পেহীষেকেই আছিল তাইৰ খেলাৰ লগৰী—

এলোকেশীয়ে চীঁচিয়াই কৈছিল, “তেনেহ’লে যাবলৈ কোৱা। আৰু তুমিওনো পৰি থাকিবাকৈ? তুমিও আঁতৰ হোৱা। কেৱল যোৱাৰ আগে আগে এখন কটাৰী আনি মোক ডিঙিতে ৰেপ দি গুঁচি যাবা।”

সদুৱে কটাৰীও আনি দিয়া নাছিল, নিজেও আঁতৰ হোৱা নাছিল। কেৱল সতাই মাকৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ দিহা কৰি দিছিল।

কিন্তু নৱকুমাৰেহে বাধা হৈ থিয় দিলে।

হঠাৎ ‘গৃহস্থ’ৰ ভাও লৈ দপদপাই উঠিল, “যোবা নহ’ব কাৰো। মোৰ মা মৰোঁ মৰোঁ, আৰু সিজনীয়ে এতিয়া পেহীয়েকৰ বিষাৰ ভোজ খাবলৈ যাব। কৈ দিয়া সদুৱা’ সেই অনা ডেইছে। যোবা বন্দু।”

নৱকুমাৰৰ ধোষণা শুনান গিৰিহঁত-গিৰিহঁতনীয়ে পৰম পদলকতে পৰম বৈষ্ণৱৰ ভাও জুৰি ক’লে, “আমিনো কাক কি ক’ম আৰু—? নবাষেই যেতিয়া—”

তথাপি সদুৱে চেষ্টা কৰি চাইছিল।

সদুৱে কৈছিল, “তোমালোক সদায় নৱাৰ কথাতে উঠ্ বালিলে উঠ্—বহ্ বালিলে বহ্ কৰানেক?”

কিন্তু কাম নহ’ল। এলোকেশীয়ে সদুক শাওপাতেৰে থকা-সৰকা কৰিছিল।

সত্যবতীয়ে কৈছিল, “মই বিষাৰ সময়ত যাম বদলি দেউতাক কথা দিছিলোঁ—”

নৱকুমাৰে সদুৱৰ হতুৱাই সেই কথাৰ উত্তৰ দিছিল, “সমাজৰ আগত আমাক যদি কোনোবাই হেচ কৰিবলৈ বিচাৰে, যাওক তেন্তে।”

সদুৱে নৱকুমাৰৰ মন্থলৈ অলপ সময় চাই থকাৰ পাছত হঠাৎ হাঁহি দিছিল আৰু কৈছিল, “বৰ জনাটো দেখুৱাইছ, আচল কথাটো কি ক’চোন? ঘৈণীয়েক লৈ এতিয়ালৈকে ঘৰ কবাই নাই, তেও মন বাঁধিব পৰা নাই?”

সদুৱৰ এই কথা শুনি নৱকুমাৰৰ ‘পদুৱাশালী’ৰ মূদা মৰিল। “যাঃ”—বদলি কৈ ততালিকে ওলাই গুঁচি গৈছিল তাৰপৰা। বোধ হয় এই কথাষাৰো ভাবিছিল, সদুৱাদি অন্তৰ্যামী নেকি?

কিন্তু শেহান্তৰত সত্যৱতীয়েই যোৱাৰ আশাৰ মূৰত চোঁচাপানী ঢালিছিল। বহু চেষ্টাৰে সদুৱে যেতিয়া এটা নিম্পত্তি কৰিছিল, নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিবলৈ নৱকুমাৰ তালৈ যাব, আৰু তাৰ লগতে সত্যও তিনিদিনৰ কৰাৰত যাব, দৰা-কইনা গুঁচি যোৱাৰ লগে লগে নৱ-সত্যও গুঁচি আহিব—

ভোতিয়া সত্যৱতীয়ে ঘপৰাই কৈ উঠিল, “দৰকাৰ নাই মোৰ এই এমুঠিমানৰ ভিক্ষাৰ। তিনিটা দিনত গোটেই চুবুৰিটোৰ কথা বাদেই, ঘৰখনৰো আটাইকেজনৰ মূখকে দেখা নাপাম। তেনেহ’লেনো গৈ লাভ কি? মানুহে শূন্যৰ সত্য আহিছিল, সত্য গুচি গ’ল। ছিঃ!”

“কথা শুন। খাবলৈ নাপায় ভাত—গহনা লাগে গাত। নাই নাই বুলিওতো কিবা এটা হ’লগৈ, তেও বিয়াখন তো দেখা পাবি!”

“থ’ক, নেদেখিলোৱেইবা। যিজনে নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিব লাগে সেইজন গ’লেই হ’ব।”

“সি আৰু গৈছেহে—!”

সদূৱে ক’লে।

আৰু ঠিকেই ক’লে।

নবকুমাৰে হাতমোৰ কৰি ক’লে, “মোক বইখা কৰা দেও।

গতিক—নীলাম্বৰেহে শেষৰক্ষা কৰিলে।

তেওঁ ৰামকালীয়ে পঠোৱা মানুহজনৰ হাতত পত্ৰ লিখি পঠালে :

‘নৱকুমাৰ বোপাৰ গৰ্ভধাৰিণী সম্প্ৰতি মৃত্যুশয্যাতে, সেই কাৰণে কাৰো পক্ষে যোবা সম্ভব নহ’ল। পত্ৰবাহকৰ হাতত লৌকিকতাৰ বাবদ দুটকা পঠোৱা হ’ল।’

ৰামকালীয়ে সেই পত্ৰখন পঢ়ি স্তম্ভ হৈ পৰিছিল, আৰু তাৰ পাছত লাহেকৈ কৈছিল :

“টকা দুটাৰে তই জলপান খাবি দে ৰাখু। আৰু শূন্য, ভিতৰত ক’গৈ যে সত্যৰ শাহুআষেক মৰোঁ মৰোঁ, তাই আহিব নোৱাৰিলে।”

তাৰ পাছত যথানিয়মতে বিয়া হৈ গ’ল।

বহাগ উকলি গ’ল।

জেঠ আহাৰ সকলো উকলিল।

ৰামকালীয়ে তেওঁৰ জোঁৱাৱেকৰ গৰ্ভধাৰিণীৰ মৃত্যু-সংবাদ নাপালে।

এই খবৰ নোপোৱাটো মৰুভূমিৰ বৃক্ষ বতাহৰ দৰে আছিলনে? যি বতাহে সকলো কোমলতা আৰু সবসতাক শূন্য হ’ব পাৰে?

নহ’লেনো ৰামকালী সময়ৰ লগে লগে ইমান নীৰস কঠিন হৈ উঠিল কিয়?

কিয় বিয়েৰ সৈতে ভদ্ৰতাৰক্ষা স্বৰূপে বিয়নীৰ কুশল সংবাদ প্ৰাৰ্থনা কৰা নাছিল তেওঁ?

জীয়েকক লৈ অহাৰ ক্ষেত্ৰত লোভ কৰাৰ মাজত অগোবৰা আছে বদলি
ভাবিছিল কিয় ?

অন্তঃপদৰত এখনি বিচ্ছেদ-ব্যাকুল মাতৃহৃদয় যে বামকালীৰ এই কাঠিন্যৰ
আগত বোবা বেদনাৰে স্তম্ভ হৈ পৰি আছে, বামকালীয়ে সেই কথা বদ্বীজবলৈ
যত্ন কৰা নাছিল কিয় ?

এইবাৰো সেই কণমানি ছোৱালীজনীয়েই পিতৃৰ ওচৰত অহংকাৰৰ
পৰিমাণ প্ৰদৰ্শন কৰিছিল বদ্বীজয়েই বামকালীয়ে ভাবি লৈছিলনে ?

দঢ়তাৰ অহংকাৰ, কাঠিন্যৰ অহংকাৰ ?

ক'বলৈ বিচাৰিছিল, 'চোৱাঁ, ঋয়ো কম নহও' ।'

সেয়েহে অভিমানাহত পিতৃ-হৃদয়খন এই অশ্ৰুকাৰত দিশহাৰা হৈ স্তম্ভ
হৈ পৰিছিল আৰু ভাবিছিল :

'দেখা যাওক !'

কিন্তু বামকালীয়ে কিমান দিনলৈ দেখি থাকিব ?

অ-সমবয়সী এই দ্বীটি মানুহৰ দবা খেলৰ ছেগতে কিমান যে ঘটনা
ঘটিব !

যিবোৰ ঘটনাৰ যিকোনো এটা ঘটিলেই জীয়েক লৰা-ধপৰাকৈ আহিবলৈ
বাধ্য হয় পিতৃগৃহলৈ ।

কিন্তু ক'বতো লাগিব ?

ছোৱালীৰ পিতৃয়ে গলবস্ত্ৰ হৈ আজী' পেছ কৰিব—তেহে ?

বামকালীয়ে নাই কৰা ।

এতেকে—

সময়ৰ লগে লগে আকৌ এবাৰ বৰ্ষা শৰৎ শীত বসন্ত পাৰ হৈ গ'ল ।

চৌবিছ

নীলাম্বৰ বানার্জীয়ে নিত্য-নিয়মেৰে সন্ধ্যা-গায়ত্ৰী আৰ্হিক-পূজা আদি সমাপন কৰি গৃহদেৱতা নাৰায়ণশিলাৰ প্ৰসাদী বাতাচা দুখন মদুখত ভৰাই পানী খাই মাত লগালে, “সদা, আজি আৰু মই ৰাতিৰ জলপান নাখাওঁ, গাটো বৰ বিশেষ ভাল লগা নাই।”

সদুৱে মোমায়েকলৈ চাউলভজাত তেল-নিমখ সানি আছিল। ঘৰত খীৰৰ মিঠাই আছে, আছে নাৰিকল চোৰোকা, তাৰেই হ’ব। ৰাতিকৈ আজিকালি নীলাম্বৰে সিমানে একো নোখোৱা হৈছে।

মোমায়েকৰ কথা শুনি ওলাই আহি ক’লে সদুৱে, “কেলে, তোমাৰ শৰীলত আক’ কি হ’ল মামা ?”

“জানো—ভোকেই লগা নাই দেখোন।”

এই বুলি কৈ যথাৰীতি বনিয়ন-ঢোলাটো পিন্ধি আলোৱানখন কাষত পেলাই লৈ নীলাম্বৰ নিত্য-নিয়মিত ৰাতিবস্ত্ৰ সবাহলৈ ওলাই গ’ল।

সত্যৱতীয়ে কোঠাৰপৰা ওলাই আহি ক’লে, “যদি গা ভাল নহয় তেওঁনো আক’ এই জাৰখনত ওলাল কিয় ?”

সদুৱে হাঁহি ৰখাই ক’লে, “কিয় ওলাল, তই নিজেই নুসুদিছিল কিয় ?”

“তুমিও যে, মই কিবা মাত-বোল কৰোঁনেকি ?”

“অ’ হয় হয়—ঠিক।”

সদুৱে আকোঁ মদুখ টাঁপ হাঁহিলে।

হঠাৎ সতাই সদুৱৰ হাতত থাপ মাৰি ধৰি সান্ধখ সুৰেৰে সুদিলে, “বাৰু ননন্দী, তেওঁ ফুৰিবলৈ ওলালেই তুমি তেনেকৈ হাঁহি থাকা কৈলে কোবাচোঁ ? তেওঁ বাঘ ক’লে ?”

সদুৱে একো নজনাব ভাও জুৰি ক’লে, “দেহি ঐ আই। মই আক’ হাঁহিলোঁ কেতিয়া ? দবা-পাশাৰ আড্ডালৈ যায় হ’বলা—”

“শৰীল বেয়া লাগিলেও ? যাবই লাগে ? ধুমুহা-বৰবুঢ়-বজ্জপাত—কোনোমতে নগ’লেই নহব ? তোমালোকে হাক দিব নোৱাৰানে ?”

“হাক— ? হৈছে আৰু ! সেই আকৰ্ষণ যমৰ আকৰ্ষণতকৈও চাব।” সদুৱে পুনৰ এবাৰলৈ হাঁহি ৰখালে।

“মই তেওঁৰ স’তে মাত-বোল কৰাহে’ডেন এই নিচা এৰুৱালোহে’ডেন।”

“সেই চেষ্টা কৰি নাচাৰ কিম্ব। নিজৰ ক’ব নোৱাৰিলে বৰণ গিৰিয়েকৰ ক’বলৈ ক’ব। সি যোগ্য পদতক—বাপেকক এই বদ নিচাৰপৰা আঁতৰ কৰিব পাৰে যদি চেষ্টা কৰি চাওকেই।”

এইবাৰ সদূৱে আৰু হাঁহি নবখালে, হাঁহি দিলে।

কথাষাৰে সত্যক যে খোচনি-বিশ্বধনি কৰিলে তেনে নহয়, বৰণ সদূৰ এই বেতেৰি-বন্ধীয়া কথাবোৰৰ মাজত তাই এক প্রচ্ছন্ন কৌতুকৰ আভাস পোৱা যেন পালে। শহুৰ-দেউতাকৰ এই আড্ডাৰ আকৰ্ষণ নিতান্ত দবা-পাণাৰ আড্ডা নহ’বও পাৰে বুলি তাইৰ মনত সন্দেহ বন্ধমূল হ’ল।

সেয়েহে ৰাতি শোৱাকোঠাত সোমাষেই পোনে পোনেই সতাই নৱকুমাৰক এই কথাটোকে সন্ধানিলে, “বাৰু, সদাশ সদায় ৰাতিকৈ দেউতানো ক’লৈ ওলাই যায় কোৱাচোন?”

ওঁ, সতাই কিছু দিনৰপৰা ৰাতিৰ অধিকাৰ পোৱা হ’ল। পোৱা হ’ল, সদূৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফলত—আৰু সদূৰ এই প্ৰচেষ্টা নৱকুমাৰলৈ পদতৌৰ ফল। নহ’লে ঘৈণীষেকৰ তো মন-কাণেই নাই।

নৱবধূৰে সপোন-বিভোৰ নৱকুমাৰ অৱশ্যে এনেহে প্ৰশ্ন এটাৰ বাবে প্ৰস্তুত নাছিল। সেয়েহে থতমত খাই ক’লে, “ক’লে’ আৰু! তুমি নাজানা?”

“জনাহে’তেন তোমাক নুসন্ধানিলোহে’তেন।”

নৱকুমাৰে গম্ভীৰ হৈ ক’লে, “দেউতা হৈছে গুৰুজন, তেওঁৰ কথা লৈ আলোচনা নকৰাই ভাল।”

সতাই ভূৰু কোচাই ক’লে, “গুৰুজনৰ নিন্দা কৰা ভাল নহয় মানিলোঁ, সেইবুলি গুৰুজনৰ কথা কোৱাটোও দোষ?”

নৱকুমাৰ আৰু গম্ভীৰ হ’ল আৰু ক’লে, “এয়া নিন্দাৰেই কথা। বামুণৰ ল’ৰা হৈ বাগদীপাৰালৈ যোৱা, সিহঁতৰ হাতৰ পাণ-পানী খোৱা, এইবোৰ কিবা গুৰুৰ কথা হ’লনে?”

বাগদী পাৰালৈ যায়।

সিহঁতৰ হাতৰ পাণ-পানী খায়।

সত্যক তাইৰ গিৰিয়েকে যেন ধোবাৰ পাটত থেকেছিল।

সেয়েহে সত্যায়ো থতমত খালে।

তাই ক’লে, “এই কথাৰ অৰ্থ?”

নৱকুমাৰে সত্যৰ বয়স লৈ মূৰ নমুৰাষ, শহুৰেকৰ জীয়েক সকলো জ্ঞানৰ আধাৰ হ’ব, এয়ে তাৰ ধাৰণা। সেইদৰেই উদাস কণ্ঠেৰে ক’লে, “অৰ্থ নুবুজিলে মই অপাৰগ। নিজৰ দেউতাক সম্পৰ্কে আৰু খোলোচাকৈ কি ক’ব কোৱা। কথাত বোলে—পিতা স্বৰ্গ পিতা ধৰ্ম—! নহ’লে

বাটে-বাটে যেতিয়া উল্লাসী বাগ্‌দিনীক দেখা পাওঁ, তেতিয়া খঙতে বন্ধুতালু নজৰলেনে ? কিন্তু কি কৰিম, মন পতিয়াবই লগা হওঁ, ভাবিবলৈ বাধা হওঁ—ষিষেই নহওক মাতৃতুল্যা ।”

পূজনীয় পিতৃদেৱ সম্পৰ্কে ‘একো নকও’ বুলি কৈও সকলো সদৰি কৰাৰ পাছত নৱকুমাৰে নিঃচিন্ত মনেৰে ঘৈণীয়েকক আদৰ কৰি কাষ চপাবলৈ বিচাৰিলে ।

কিন্তু কি হ’ল !

সদা-সৰ্বক্ষণৰ প্ৰফুল্ল-প্ৰতিমা অকস্মাৎ প্ৰস্তৰ-প্ৰতিমা হৈ গ’ল কিয় ? সত্যৰ দেহ সঁচায়ে যেন শিলহেন কঠোৰ হৈ পৰিছে ।

আৰু সেই দেহস্থিত মন ?

সেই মনটোও কাষ্টবৎ হৈ পৰিলনে ? অজ্ঞান এক ভীতিৰ কোবত ?

ওঁ, ভীতিয়েই ।

বহুত দিনৰ আগতে, কাটোবাৰ বোবাৰী শংকৰীৰ এক অজ্ঞান অস্থকাৰ-লোকৰ বাৰ্তা শুনি বালিকা সত্যৰ নিঃশংক চিত্ত যেনেকৈ ভয়তে জঠৰ হৈ পৰিছিল, তেনেকৈয়ে । সিদিনা আছিল কেৱল অস্থকাৰ, কেৱল ভয় । কিন্তু আজি সেই অস্থকাৰৰ মাজত জ্বলি উঠিল এক তীব্ৰ বিদ্যুৎশিখাৰ চকু জলক-তবক লগোবা পোহৰ ।

আজিৰ সত্য সিদিনাৰ সেই অবোধ বালিকা নহয়, সংসাৰ-ভস্মৰ অনেক কথা তাই জনা হ’ল । সেয়েহে ভীতিৰ গাঢ় অস্থকাৰৰ মাজত লৌলিকৰে জ্বলি উঠিল ঘৃণাৰ বিদ্যুৎশিখা ।

দুবাৰ মান চেষ্টা কৰাৰ পাছত হতাশ হৈ নৱকুমাৰে ক’লে, “তোমাৰ হ’ল কি কোবাচোন ? দিনটোৰ অস্তত সুখ-দুখৰ কথা দুবাৰ পাত্তিম, অলপ ৰং-ধেমালি, একণ হাঁহ দেখা পাম, এই আশা পালি বৈ থাকোঁ—”

সত্যই বন্ধকণ্ঠেৰে ক’লে, “ৰং-ধেমালি—হাঁহ—এইবোৰ কুমাৰৰ চৰু-কলহ নহয় নহয় যে ফৰমাচ দিলেই পোবা যায় । হাঁহ-জানন্দ কৰাৰ মন নগ’লে ?”

নিৰ্বোধ নবকুমাৰে তথাপি পৰিহাসৰ বাথ চেষ্টা কৰি ক’লে, “পিছে এই কথাত তোমাৰনো জ্বলুকা লাগিল কিহলৈ ? মই তো কোনোবা বাগ্‌দিনীৰ ওচৰলৈ ফুল-চুৰি কৰিবলৈ —”

“মনে মনে থাকা— !”

বন্ধ কোঠাৰ দেৱালে দেৱালে তীব্ৰ ধিক্কাৰৰ শব্দৰ আছাৰ খাই পৰিল ।

শীতৰ ৰাতি অলপ মৃকলিকৈ কথা পাতিব পাৰি । আৰু সঁচা ক’বলৈ হ’লে, সত্য তেনেকৈ লজ্জাক্ৰান্তী বোৱাৰীও নহয় । তাইৰ মাত যোঁতলাই যোঁতলাই শুনিবলৈ পোৱা যায় ।

ধিকাৰ ছাৰি সতাই গাত লোৱা ক'থাখন আৰু অলপ টানি ডিঙিলৈকে চাকি দেৱালৰ ফালে মূৰ কৰি ক'লে, “এই ঘিৰলগা কথাবোৰ লৈ হাঁহি-খিকন্দালি কৰিবলৈ লাজ নালাগেনে তোমালোকৰ ? মই কিন্তু খাটাং কৈছোঁ, ইয়াৰ পাছত তেওঁক মই শ্রম্মা-ভকতি কৰিব নোৱাৰিলে মোৰ দোষ নথৰা যেন।”

নৱকদুমাৰে মাত-বোল কৰাৰ চেষ্টা কৰিও ব্যৰ্থ হৈ মনে মনে নিজকে নিজেই বান্দৰ-চৰিয়া দিলে। ছি ছি। সি এটা গাধ নহৈনো কি ? ‘দেউতা ক’লে যায মই নাজানো’ বুলি ক’লেই দেখোন হ’লহে’ভেন। ষেণীয়েকক সি চিনি নোপোৱা নহয়। ভালে-কালে গংগাজল, বেয়া হ’লে জবলা জুহাল।

উসু। কেনে আঁকোৰগোজীয়া ছোৱালী। সেই তেতিয়া এদিন তায়েই নৱকদুমাৰৰ কিবা এটা মিছা কথা ধৰা পেলাই একেৰাহে পাঁচদিন মাত-বোল বন্ধ। অৱশেষত নৱকদুমাৰে নিতাইৰ পৰামৰ্শ লৈ শাস্ত্ৰৰ শেনাক এটা ঠক বজাইছিল যে, পৰিবাৰৰ সৈতে মিছা কথা ক’লে পাপ নহয়। তাৰ পাছতহে আকৌ মূখ মেলিছিল তাই। অৱশ্যে শাস্ত্ৰৰ বচন মানি লৈ মেলা নাছিল, মেলিছিল প্ৰতিবাদৰ মুখৰতাৰে।

সেইদিনা সতাই দৃঢ়তাৰে কৈছিল, “থ’ক থ’ক, আৰু শাস্ত্ৰ আওৰাব নালাগে। যি শাস্ত্ৰই মিছা কথাত পাপ নাই বুলি কয়, সেই শাস্ত্ৰত মোৰ অৱিচি। পৰিবাৰ মানুহ নহয়, নহয় ? পৰিবাৰৰ মাজত ভগৱান নাই, নহয় ? আগলৈ তোমাৰ কোনো কথাত মই মনে-প্ৰাণে পতিয়ন যামনে ?”

সি যি কি নহওক, কাজিয়াৰ সূত্ৰেৰে হ’লেও কথাৰ বাস্তৱ মূৰ্চালি হৈছিল। এইবাৰ আকৌ কি বা হয়।

আৰু সত্য ?

তাই ভাবি আছিল : ছিঃ ছিঃ, শহুৰ দেউতাৰ চৰিত্ৰ এনেকুৱা ? যাক ‘দেউতা’ বুলি সম্বোধন কৰিব লাগে তেওঁ এনেকুৱা দুষ্টচৰিত্ৰ ? শহুৰেকৰ চৰিত্ৰৰ আন বহুবিধ চুটি তাই দেখা পাইছে, নীচতা ক্ষুদ্ৰতা স্বার্থপৰতাত শহুৰেক এলোকেশীতকৈ তেওঁ কোনোদূৰে কম নহয়, ইমান দিন ধৰি সতাই সেইবোৰক মনতে মানিয়েই লৈছিল, আৰু ভাবিছিল মোৰ দেউতাৰ দৰে জগতত কেইজনক বিচাৰি পোৱা যাব ?

কিন্তু এয়ানো কি ?

ঘৃণা আৰু লাজতে দেহৰ সমস্ত ৰক্তকণাই ছি ছি কৰি উঠিছে। এই বয়সত এনে প্ৰবৃত্তি ! আৰু আটাইতকৈ আচৰিত কথা, এওঁলোকৰ সকলোৱে এই কথা জানে। অথচ—সত্য ইমানেই নিৰ্বোধ, ইমানেই আজলী যে ইমান দিন ধৰি দেখিও শহুৰেকৰ এই ৰাতি-ফুৰাৰ অৰ্থ কোনোদিনে

আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈকো চেষ্টা কৰা নাছিল ! সত্যহঁত শুবলৈ যোৱাৰ বহু সময় পাছত যে তেওঁ ঘৰলৈ ঘূৰে সেই কথা সদায় দেখি অহা । অঞ্চ তাৰ কোনো অৰ্থ বৃদ্ধাই নাছিল । ওহোঁ, এইহেন শহুৰক তাই কৌতুহাও ভৱিষ্যতী কৰিব নোৱাৰিব, তাৰ বাবে সত্যক যিহে যিহেই নকণ্ডক লাগিলে ।

হঠাৎ সত্যৰ সৰ্বশৰীৰ আলোড়িত কৰি প্ৰবল কান্দোনৰ উচ্ছ্বাস অনভূত হ'ল, আৰু এই দীৰ্ঘকালৰ পাছত দেউতাকৰ ওপৰত তীব্ৰ অভিমানৰে তাইৰ জন্ম বিদীৰ্ণ হ'বলৈ ধৰিলে ।

এই সংসাৰখনত সত্যই বহু নীচতা ক্ষুদ্ৰতা জন্মহীনতা প্ৰত্যক্ষ কৰিছে, এইবোৰ এওঁলোকৰ অশিক্ষা কদাশিক্ষাৰ ফল বুলি সকলো সহ্য কৰি আহিছে । কিন্তু আজি এই বৃদ্ধা মানুহ এজনৰ চৰিত্ৰহীনতাৰ লেতেৰামিয়ে তাইক যেন উৰাই-ঘূৰাই কোবাইছে ।

সেয়েহে, যিজনী সত্যই হাজাৰ উপাধীনতো কাহানিও নাকান্দে, সেইজনী সত্যই হুহুকাই কান্দি কান্দি গাঁৱ তিলাই ক'বলৈ ধৰিলে, “দেউতা—দেউতা অ', দহোজনী নহয়—পাঁচোজনী নহয়, মই তোমাৰ একেজনী মাত্ৰ ছোৱালী, নেদেখি-নদৃগুণি এনেকুৱা ঘৰলৈ দলিয়াই দিলা ? তুমি ইমান বিচক্ষণ, আৰু এমানে তোমাৰ বিচাৰ ?”

বহু সময় ধৰি কান্দি কান্দি এসময়ত সত্য টোপনি গ'ল ।

কিন্তু ৰাতি টোপনি-খাঁতি হ'ল বুলি যে দুপৰ বেলালৈকে শূই থাকিব, ইমান সূৰ্য বোৱাৰীহঁতৰ ভাগ্যত নিমিলে । ভাৰাক্ৰান্ত মনেৰে, যথাবীতি ৰাতিপুৱাই উঠি স্নানশুদ্ধ হৈ গোসাই ঘৰৰ কাম-বনখিনি কৰিবলৈ ধৰিলে, আৰু অভাস মতে চন্দন-পটাখন টানি লৈ চন্দন পিহিবলৈ ধৰোঁতেই কথাষাৰে তাইৰ মনত বিজুলীসিঁপাৰে চিৰিংকৈ গ'ল ।

ইমান যত্নেৰে সত্যই যে চন্দন পিহিছে, ফুল-তুলসী বাছিছে, ধূপ-ধূনাৰে আমোলমোলাই তুলিছে—এইবোৰৰ মূল্য কি ?

এইবোৰ উপকৰণেৰে নীলাম্বৰ বানাজিৰেহে পূজা কৰিব । তেওঁৰ আকৌ কফ আছে বাবে প্ৰাতঃস্নান নকৰিব, হাতমুখ ধুই তছৰ-পাটৰ চুৰিয়াখন পিন্ধি পূজাত বহিবহি ।

কিন্তু স্নান কৰিলেও বা !

যাৰ দেহ মন আত্মা সকলো অশুদ্ধি, স্নানেৰেনো আৰু তেওঁ কিখিনি শুদ্ধ হ'ব ?

অঠিত মূৰ গুৰি সত্য হাত সাৰিটি বহি থাকিল । ফুল তোলা নহ'ল, তুলসী বোটলা নহ'ল ।

বহুসময়ৰ পাছত কিবা কামৰ জেষ্ঠাত সোদামিনী এইপিনে আহি

সত্যক তেনেকৈ জড়পদকা মাৰি বহি থকা দেখা পাই ধৰ্মকি থিয় হৈ ক'লে,
“কি হ'ল বোৱাৰী, তেনেকৈ বহি আছে যে ?”

সত্য নিৰ্বাক ।

সদৱে ব্যগ্ৰভাৱে দূৱাৰডাললৈকে আগুৱাই ক'লে, “গাটো ভাল লগা
নাইনেকি ?”

সতাই মূৰ জোকাৰিলে ।

“তেন্তে—? মাকৰ ঘৰৰ কথা ভাবি মন উতলা হ'ল নেকি ? সঁচাই
কিমা—ন দিন হৈ গ'ল—”

সত্য হঠাৎ বহাৰপৰা থিয় দিলে, “মাৰ ঘৰৰ কথা লৈ কোঁতষাৰা উতলা
হোবা মোক দেখিছা জানো, বৰকৈ যে কৈছা ?” সদৱ সত্যৰ বৰ-ননন্দী,
তথাপি এইকণ আশয় সদৱপৰা তাই পাই আহিছে ।

সদৱে হাঁহি মাৰি ক'লে, “নাই দেখা ঠিকেই, তেনেহ'লে—বৰৰ সৈতে
বুগিষাবগিনো কিয় ?”

“চেলবেল নকৰিবাচোন ননন্দী, ইমান সবুসুৱা কথা তোমালোকৰ
বোৱাৰী হাৰি নাযায় । মোৰ মনটো ভাল লগা নাই, আজিৰপৰা গোসাইঘৰৰ
কাম-কাজ মই আৰু নকৰোঁ ।”

হঠাৎ এই ঘোষণা শুনি সদৱে স্তম্ভিত হৈ ক'লে, “কি কৈছ বোৱাৰী ।”

“কৈছোঁ আৰু—। গুৰুজনৰ কথাত মই আৰু একো ক'ব খোজা নাই,
কিন্তু দেউতা আহি পূজা কৰাৰ কথা ভাবি মোৰ পূজাৰ আয়োজন কৰাৰ
ইচ্ছাই নোহোৱা হৈছে ।”

সদৱে ভয়ৰ কোবত নিজৰ মূখখনতে হাতেৰে সোপা দি শুন-নুশুনকৈ
ক'লে, “এইবোৰ কি কৈছ বোৱাৰী, মামীয়ে শুনিলে তেজ খাব নহয় ?”

সতাই মূখ ঘূৰাই নীৰস মাতেৰে ক'লে, “খ'ক তেজ, এইখন সংসাৰত
মই আৰু ভাল ব্যৱহাৰ আশাকে নকৰোঁ ।”

সদৱে প্ৰমাদ গগিলে ।

এযানো আক' কেনে কথা ! ইয়াৰ ঘাই কাৰণ যে তাই কালি কৰা
শহুৰেকৰ সম্পৰ্কীয় প্ৰশ্ন, সেই কথাত সন্দেহ নাই, বোধ হয় প্ৰশ্নৰ উত্তৰ
তাই জানিলেই । কিন্তু সেই কথাৰ সৈতে এই বগমূৰ্তিৰ সঠিক সম্বন্ধ
সদৱে অনুমান কৰিব নোৱাৰিলে ।

অনুমান কৰাৰ কথাও নহয় ।

সদৱ বয়সস্থা, এইবোৰ কথা তাইৰ মানত একোৱেই নহয় । তাই ওচৰে
কৰ্মৰে সদায় দেখি দেখি ধোহ-মোহ খাইছে । গতিকে, নিজৰ স্বামী-পুত্ৰৰ
বাঁহিৰে আন কাৰোবাৰ চৰিত্ৰহীনতাত যে ইমান বিচলিত হোৱা সম্ভৱ, এই
কথা সদৱ বোধ-বুদ্ধিৰ বাহিৰ ।

কিন্তু অন্যান্য বিষয়ত সদু বুদ্ধিমতী, সেয়েহে এই কথাত বৰ বোঁহি
ভলা-ওপৰা নকৰি ক'লে, “বাৰু হ'ব, মই গা-পা ধুই এতিয়াই আহি কামখিনি
কৰি দিছোঁ ব'বা, তুমি ধোৱাচোন—।”

“বেয়া নেপাবা নন্দী, মোৰ এইবোৰ কৰিবলৈ সতেই নোযোবা হৈছে
বুঢ়িলহে—। তোমাৰ কাম কি কৰিবলগীয়া আছে কোৱা সেইখিনিকে
সামৰোঁগৈ।” এই বুঢ়ি কৈ সত্য সঁচাসঁচিকৈ গোসাইঘৰৰপৰা তৎক্ষণাত
ওলাই আহিল।

কিন্তু গোসাইঘৰৰ তুলসী-চন্দনৰ কামখিনি সদুৱে কৰিলেইবা,
বোৱাৰীয়ে কৰিবলগীয়া আৰু এটি কাম আছে যে ৰাতিপুৱাতে ?

সেই দাযিছ কোনে ল'ব ?

ৰাতিপুৱা মুখত কিবা এটা দিয়াৰ আগতেই শহুৰেক-শাহুৰেকৰ চৰণ-
বন্দনা হ'ল সত্য নিত্যকৰ্ম-পন্থাৰ এটি অংগ। সদুৰ হতুৱাই
এলোকেশীয়েই শিকাই-বুজাই লৈছিল।

সেই শিক্ষা ইমান দিন ধৰি সত্যো মানি চলিছিল।

কিন্তু আজি সত্যই তাইৰ মনত ভয়ানক দুঃসাহসিক সংকল্প লৈছে।
মৰিলে গাতে আট, জীলে ভাতে আট—সেই অপরিহৃত বুঢ়াটোৰ ভাৰৰ ধূলা
মুৰত নলও*।

গুৰুজন ? কি কৰিব তাই ? গুৰুজনে যদি ইতিবৰ্ত্তনৰ দৰে কাম কৰে ?

ৰাতিপুৱা গা ধুই আহি এলোকেশীও সদায় গোসাই ঘৰত সোমায়হি।
সাংসাৰিক কাম-বনৰ দায় তেওঁৰ নহয়। বোৱাৰী আছে, সদু আছে।
আৰু এলোকেশীৰ আছে দেৱ-দেৱীৰ পৰমা শুকতি। আৰু নীলাম্বৰো
আগবেলাটো তাতেই সোমাই থাকে, চন্ডী পাঠ কৰে, মহিমন্তৰ আগুৱায়।

গিৰিহঁত-গিৰিহঁতনীৰ মাজত ষাৰতীয় গোপন কথা ইয়াতেই হয়।
কিন্তো তেনেবোৰ আলাপৰ যিটো প্ৰকৃষ্ট সময় সেইছোৱা সময় এলোকেশীয়ে
হাতেৰে ঢুকি নোপোৱা। আঠুৱাৰ তলত বজ্জতাৰ উপায় ক'ত ?

সত্যো ইয়াতেই দুয়োজনকে একেলগে প্ৰণাম কৰি গৈছিল।

কিন্তু আজি আৰু সত্যৰ দেখাদেখি নাই।

অলপ সময় বাট চাই, এলোকেশীয়ে সদুক মাতি বিৰাজিৰে ক'লে, “আজি
আৰু নৱাব-নন্দিনীৰ দেখাদেখি নাই যে ? ক'লেনো গল তেওঁ ?”

ভোল মাৰিলেহে নাচন আহে। বিষয় কি—বুজ ল'বলৈ সদুৰ সবহ
পৰ নালাগিল। আৰু বোৱাৰীৰ এই আকোৰগোঁজীয়া কথা-কান্ধত ভাই
অলপ বিবস্ত্ৰ হ'ল। তথাপি সদুৱে নিজক চম্ভালি লৈ লাহেকৈ ক'লে,
“ক'লৈ যাব আৰু ? সোৱা তাতে—”

সদৱে কটপিত ঠাইলৈ চাই পঠিয়ালে।

এলোকেশীয়ে ক'লে, “ভমলা ভকতিৰে হ'লেউ দিনে এটি বাৰকৈ শহুৰ শাহুৱেকৰ আগত মৰতীয়ে মূৰটো যি দোঁৱাইছিল—আজিৰপৰা তাকো বন্ধ কৰিলেনে খেঁকাৰখাতীয়ে?”

মহিমন্তৰ গাই থকাৰ মাজতেই নীলাম্বৰ শহাকণীয়া হৈ উঠিল। তিমানতে সদা তাৰপৰা আঁতৰ হ'লেই। তাই চমতবাস্ত হৈ সভ্যক ক'লে, “কি অ', এতিয়াও পল্লমটো কৰা নাইনেকি?”

“সতাই হাতৰ বনখিনি সামৰি-সুতৰি উদাসভাৱে বহি আছিল। মদুখ নদুঘৰোৱাকৈয়েই ক'লে, “নাই কৰা।”

“শাহুৱেৰে গম পাইছে। যা যা, পটুংকৈ কৰি আহগৈ যা।”

সতাই পাহৰিহে গৈছে যেন, সোঁৱৰাই দিছে।

সতাই গহীন মাতেৰে ক'লে, “দুয়োজন একেলগে বহি আছে, এজনক সেৱা কৰিম, সিজনক নকৰিম—ভাল হ'বনে কথাটো? মা এইফালে আহিলেহে হ'ব।”

সদৱে তাইৰ বিৰক্তি গোপন নকৰিলে। ক'লে, “তোৰো যে! সকলো কথাতে হৈও হৈওখন লগাব। স্বভাৱৰ দোষ—কেইটা মতা মানুহৰ নাই অ? পিখিমখীনৰ সকলো মানুহ কিবা তাৱে ডাঙৰীয়াৰ নিচিনা কি বোলে দেৱচাৰিত্ৰ নেকি? সেই বদলি স্বভাৱ-দোষৰ অপৰাধত শহুৰক কঠত বহুৱাই ভাঙিবি নেকি?”

“দেউতাৰ কথা কৈ লাভ নাই, ননন্দী। পছে য'ত মোৰ মন নবহে তেনে কাম মই কৰিব নোৱাৰোঁ। এক হিচাপে তেওঁ পতিত। মোৰ মতে শালগ্ৰামৰ সেৱা তেওঁ কোনোপধ্যেই কৰা উচিত নহয়।” এইবোৰ কথা কোৱাৰ পাছত সতাই ঘনাই উশাহ ল'বলৈ ধৰিলে। বোধহয় মানসিক উত্তেজনাৰ ফলস্বৰূপে।

অলপ পৰলৈ সদা তডক খাই ব'ল।

কিছু সময় ‘ব’ লাগি বৈ থকাৰ পাছত লাহেকৈ ক'লে, “তোমাৰ দৰে পঢ়া-লিখা শিকা তো নাই, ইমানবোৰ কথাৰ আঁত ধৰিবকে নোৱাৰোঁ। মই ইমানকে বুদ্ধো, যিয়ে যি কৰে কৰক, মই মোৰ কৰ্তব্য কৰি যাম।”

“মনত অভকতি দেখুৱাটোৱেই কতবানে ননন্দী?”

পটুংকৈ সদৱে এই কথাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। তথাপি কিবা এটা উত্তৰ দিবলৈ ধৰোঁতেই পিছফালে বাঘিনী থিয় হ'লহি। তেওঁৰ মনত সন্দেহৰ ধোঁৱাই গুলুৱাম বাখিছে। বডাহত সন্দেহৰ বেয়া গোন্ধ। কিবা এটা হৈছে বদলি যেন উমান পাইছে।

তেও" বাঘিনীয়ে গোজৰাদিয়েই গুজৰি উঠিল, "অ'ই সদ, কষ্টেব্য-
অকষ্টেব্যৰ কি কথানো ওলাইছে?"

সদ নিমাত।

সত্যও নিমাত।

পদনৰ এলোকেশীয়েই প্ৰশ্ন কৰিলে, "মুখৰ মাত হৰিল কিয় ?
দুয়োজনীয়ে মিলি কি দিহা-পৰামৰ্শ কৰি আছিলি শুনো ? তই সদ
মোৰেই খাবি মোৰেই পিন্ধিবি আৰু মোৰেই বোৱাৰীক লগাবি-ভঙাবি ?
মোৰ সংসাৰৰপৰা তই কাহানি বিদায় ল'বি ক'চোন ?"

কথা নতুন একো নহয়। এয়ে এলোকেশীৰ মুখৰ বেবাজ। সদুৱে
কোনো-কাহানিও প্ৰতিবাদ নকৰে। কিন্তু আজি হঠাৎ বিচলিত কণ্ঠেৰে
ক'লে, "কোনো দিনেই কোনো কু-পৰামৰ্শ তোমাৰ বোৱাৰীক মই দিয়া
নাই মামী, দিলে সজ পৰামৰ্শকে দিওঁ। সঁচা-মিছা বোৱাৰীয়ে কওক।"

শাহুবেকৰ আগত বোৱাৰীয়েকে মাত-বোল কৰা অৱশ্যে ৰীতিবিৰুদ্ধ
কাম। কিন্তু সত্যই যোতিয়াই-তোতিয়াই নিয়ম উলংঘা কৰে। সেয়েহে
আজিও খপুকে ক'লে, "সেই কথা হাজাৰবাৰ সঁচা। ননন্দীয়ে মোক
পৰামৰ্শ দিছিল হওঁতে সজেই। কিন্তু সেই পৰামৰ্শ যদি মোৰ মনে
'নেষ্য' বঢ়িল নথৰে ? তুমি ইয়ালৈ অহিলা ভালেই হ'ল—" সত্যই চকুৰ
পচাৰতে শাহুবেকৰ ভৰিৰ খেলা মৰত লৈ ক'লে, "যিয়েই নহওক, তুমি
সতী-লখিমী।"

সতী-লখিমীয়ে পোনতে অৱশ্যে তথাউৰি খাইছিল, তাৰ পাছত আকৌ
ফোঁপাউৰি মাৰিলে, "এইবোৰৰ অখ কি সিদি ?"

"অখ ময়ো নাই বৃজা মামী—" সদুৱে বেজাৰ মুখেৰে কৈ খোজ ল'লে,
"পাৰিলে বোৱাৰীয়ে নিজেই বৃজাই কওক।"

আজি সঁচাকৈয়ে সদুৰ খং উঠিছিল। এযানো কি কান্দ ! বোঁটোকে
টোটো কৰিছ। অশান্তিকে আদিৰ আনিছ। বিশ্ব-ভুবনত যি কথা কৈ
শুনো নাই, কোৱা নাই, সেই কথাবোৰ এই কণমানিজনীৰ মগজুত বাহ
লগেইবা কেনেকৈ ? আৰু কি যে ডাঠ-বুদ্ধুৱা। ইমান দিন ধৰি সত্যৰ
বহু ধৰণৰ সাহস সদুৱে দেখিছে, দেখি ম'ছক'ছ যাওঁ বাওঁ হৈছে, কিন্তু
আজিৰ দিনটোৰ সৈতে তুলনাই নহয়।

হয়, তুলনা নহয়। সঁচা।

কিয়নো সদুৱে যাবলৈ বঢ়িল খোজ লৈও সত্যই কোৱা শুনিলে, "ক'বলৈ
লাজ লাগিছে যদিও, তথাপি নকৈ নোৱাৰোঁ, শহুৰদেউতাৰ ভৰিৰ খেলা
মৰত লোৱাৰ প্ৰবৃত্তি মোৰ আৰু নাই। যিমান দিন নজনাকৈ আছিলোঁ,
সিমান দিন—"

কথাৰ শেষৰ ভাগ শুনাব ক্ষমতা নহ'ল। পাকতে বিনা প্ৰয়োজনত
কলহ এটা লৈ পদুখুৰী-ঘাটলৈ গুচি গ'ল তাই।

বহু সময়ৰ মূৰত, কলহটো ক'কালত লৈ লাহে-ধীৰে পিছ দূৰাৰত
থিয় হ'লহি তাই। ওহোঁ, কোনো সাৰসুৰ নাই, সকলো নিতাল মাৰিছে।
তেনেহ'লে—এটা হত্যাকাণ্ড হৈ গ'লনেকি ? এয়া কি ক্ষমাৰ নিস্তথতা ?

বাৰান্দালৈ উঠি আহি সদু একেবাৰে অবাৰ। তাই দেখিলে, মাজৰ
কোঠাৰ দুবাৰৰ ওচৰত গামোচাৰে বন্ধা দুই-তিনিটা টোপোলা-টুপালি, আৰু
মোমায়েক-মামীয়েক দুয়োজনে মিলি এখন ফটা-ছিঙা কাপোৰেৰে ডাঙৰ
খৰাহি এটা বান্ধি আছে। খৰাহিটো অবশ্যে বস্ত-বাহানিৰে ভৰি আছে।
তাত কি বস্ত আছে বুজা টান। এয়া অপ্ৰত্যাশিত ঘটনা। সদুৰ বুকুৰ
তেজ চেঁচা পৰিল।

ইমান কম সময়ৰ ভিতৰতে ইমান বন্ধা-কুন্ধা হৈ গ'ল ? আৰু হ'লেইবা
কি ? এওঁলোকে তেন্তে বোবাৰীৰ সৈতে বুলে নোবাৰি দেশত্যাগী হ'ব
নেকি ?

হয়, কথা তেনেকুৱাই।

এলোকেশীৰ এয়া আন এক অভিনৱ ৰূপ।

সদুৰ চকুৰে চকুৰে পৰাৰ লগে লগেই এলোকেশীয়ে ক'লে, “নন্দীয়ে
ভাইবোবাৰীয়ে পদুইনৰ সংসাৰ কৰ সদু, পাপী-তাপীহঁতে বিদায় লৈছে।”

সদুৰে কলহটো ক'কালৰপৰা নমাই থৈ বহিল আৰু ক'লে, “মামী,
তুমিও বলিয়া হ'লানেকি ?”

“বলিয়া হ'লে জগত-সংসাৰে দোষ ধৰিব নোৱাৰিব সদু। দহো ৰাইজক
সুখি আহাঁগৈ ঘোৱা, ইমানতো মানুহ বলিয়া নহ'লে মানুহক বলিয়া কিহে
কৰে ?”

“তাই সঁচায়ে চেৰা-বলিয়া, তাইৰ কথাখনো আক' পতিয়ন যাব
লাগেনে ?” সদুৱে শুন-নুশুনকৈ ক'লে।

“চেৰা-বলিয়া ! কালান্তক আখিয়া গোম। ভই আৰু তাইৰ হৈ
উকালটী নকৰিব অ'ই সদি। ইমান ডাঙৰ মানামান মানুহজন,
পো-বোৱাৰীৰ খিৰ্কাৰেৰে জীৱন বিসৰ্জন দিবলৈ ওলাইছিল। মই বহু
বুজাই-বৰাই নিশ্চিত কৰি—এতিয়া গুৰুৰ থানলৈ ওলাইছোঁ। তা'পাছত
আমাৰ অদৃষ্টত যি আছে।”

এলোকেশীয়ে জ্বাৰে জ্বাৰে টালি-টোপোলাবোৰ বান্ধিবলৈ ধৰিলে।

সদুৱে একেলগে বোৱাৰীৰ ওচৰলৈ গৈ ক'ব বুলি ভাবিছিল : ‘ভালেৰে
কৈছোঁ—এতিয়াও ভৰিত পৰি থৈ থোজগৈ যা।’ কিন্তু তাই জানে,

সত্যক এই কথা কোৱাতকৈ গছৰ আগত কোৱাও ভাল। শ্বয়ং বৈকুণ্ঠৰ নাৰায়ণ আহিলেও সত্যক সৈমান কৰিব নোৱাৰিব। বোৱাৰীৰ বহুত গুণ। কিন্তু সেই এটিমাত্ৰ মহৎ দোষ। জেদ। মাইকী মানুহৰো ইমান জেদ থাকিব পাৰে? আজিৰ ঘটনাটোক সদূৱে যেন কোনো ফলৰেপৰাই সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰা হৈছে।

সেইদেখি চেণ্টা-প্ৰচেণ্টা তাই এফালৰ পৰাই কৰিলে।

“পিছে তোমালোক কিয় গৃহত্যাগী হ’বা? ঘৰখন তোমালোকৰনে তোমালোকৰ পো-বোৱাৰীৰ?”

“নহওক, য’ত থাকিলে তাইৰ মন্থদৰ্শন কৰিব লাগিব তাত নাথাকোঁ, বচ।” ইমান সমঘৰ পাছত নীলাম্বৰে মন্থ মেলিলে। এইযাৰ কথা তেৱেই ক’লে।

“পিছে ঘৰৰপৰা শূদামুখে যাব তো নোৱাৰিবা, মই ভাত-আজ্ঞা বহাই দিছোঁ। খাই-বই যাব লাগিব।” এয়া যেন উপায়হীন হৈ আপাততঃ সাগৰত বালিৰ ভেটা।

বহাইছিল সঁচায়ে। কিন্তু পাগঘৰৰ অৱস্থা সম্পৰ্কে সদূৰ এতিয়া আৰু জ্ঞান নাই। খৰিবোৰ জ্বলি-পুৰি আখা নিশ্চয় নুমাই চেঁচা পৰি আছে।

হঠাৎ নীলাম্বৰে প্ৰচণ্ড হৃৎকাৰেৰে সৈতে গোবোহাণি মাৰি ক’লে, “ভাত-আজ্ঞা। এই ঘৰত মই আৰু জলগ্ৰহণ কৰিম বুলি ভাবিছ তই?”

সদূৰ বুকুত ধপধপনি উঠিল। মামীয়েকৰ সৈতে তাই ঢেৰ কথাৰ বকলা মেলিব পাৰে, কিন্তু মামাক?

উল্লসীৰ সৈতে হতালি-বটালিৰ বহু কথাই তাই জানে। তথাপি তাই ভষতে কাহানীও একো ক’ব পৰা নাছিল। আৰু সেই কণমানিয়ে সেই ভয় জয় কৰাৰ মন্ত্ৰ পালে ক’ত? যি মন্ত্ৰৰ বলত হেলাৰঙে ক’ব পাৰি : তেওঁ তো পতিত, শালগ্ৰামৰ সেৱা তেওঁ কৰা অনুচিত।

সদূৱে বোঁছ দ’কৈ ভাবিব নোৱাৰে, কেৱল ভাবে, নৱাটোৱে আৰু আজিহে হাটত ইমান পলম কৰিবলৈ পালে। আৰু এই ভয়ানক দুৰ্দীনতে হাট বহিব পায়নে?

সদূৱে কি কৰিব?

গৈ বোৱাৰীৰ ভৰিত ধৰিবনেকি? নে পাগঘৰত শিকাল লগাই ক’ববাত আঁচল পাৰি শূই থাকিবগৈ? তায়েইবা ইমান ভয় খাবলগীয়া কি আছে? তাইৰ দোষত তো নৱকুমাৰৰ মাক-দেউতাক দেশত্যাগী হ’বলৈ ওলোৱা নাই।

সাহস দেখিহে সাহস ওপজেনে? দুঃসাহস দেখি দুঃসাহস?

সেয়েহে তাই হঠাৎ বগচন্ডী মূৰ্তি ধৰিলে। “ঠিক আছে, আখাত পানী ঢালি দিওঁগৈ—” বুলি কৈ তাই গুচি গল।

আশ্চৰ্য্য, আশ্চৰ্য্য !

গৈ দেখা পালে, পাগম্বৰৰ বাৰাণ্ডাত বহি সতাই থাক ক'টিছে ! ভাইৰ মূখলৈ চাই কোনো কথা ধৰিব নোৱাৰি।

সদুৰ আৰু সহ্য নহ'ল। ভাই ক'লে, “সেই পিণ্ডৰ কাম কৰি আৰু কি হ'ব ? গিলিব কোনে ? ঘৰৰ গিৰন্ত-গিৰন্তনীয়ে সংসাৰ তিয়োগ কৰি গুচি যাবগৈ যে।”

সদুক চ'ক খুবাই সতাই ক'লে, “সংসাৰ তিয়োগ কৰি গুচি যোৱাটো ইমান উজু নহয়, ননন্দী। সংসাৰ তিয়োগ কৰিবলৈ হ'লে কোনোৱে গোটেই সংসাৰখনকে টালি-টোপোলাত বাস্তি ভৰাই লৈ নেযায়। কোনো ক'লৈকো নেযায়। মই আখাত জুই দিলোঁ, তুমি কি কৰা কৰি থাকা গৈ।”

ঠিকেই।

সত্যৰ কথাই ৰিজল।

শেহান্তৰত গৃহস্থ-গৃহস্থনীয়ে দেহত্যাগ সংসাৰ ত্যাগৰ সংকল্প বৰ্জন কৰি থাকি গ'ল। মাত্ৰ ভাত খুৱাওঁতে সদুৱে চামৰপীৰা পাৰি দি অলপ অধিক মাত্ৰাত জয়দেউ কাকুতি কৰিবলগীয়া হৈছিল।

অৱশ্যে তেওঁলোক থাকি গ'ল নৱকুমাৰে চকুত তেল দি কন্দাৰ বাবেহে। নৱকুমাৰে দুয়োজনৰ ভৰিত মূৰ আফালি কান্দি কান্দি, সিও লাগিলে আত্মাহুতি দিবলৈ বিচাৰিলে, আৰু লাগিলে ঘৈণীয়েকক কোবাই জোনাকী উৰুবাৰ বুলি মাৰুৰ ভৰি ছুই তিনি সইত খালে।

পুতেকৰ ইমান কাতৰতা সহিব নোৱাৰিষেই হ'বলা তেওঁলোকে এই বাৰলৈ যাত্ৰা স্থগিত ৰাখিলে। আৰু নবুৱেও আজি অতিদিনে নকৰা কামটোকে কৰিলে।

সি দিন-দুপৰতে ঘৈণীয়েকৰ সৈতে মাত-বোল কৰিলে।

কিস্তি নবুৱে তাৰ ঘৈণীয়েকক সেও মনাব পাৰিছিলনে ? গালি পাৰি, খেচামতি কৰি, ভৰিত তেল-টেঙা ঘ'হিও ? নহয়, সত্যৰ মূখোদি ‘মোৰ অনিষ্ট হৈছে’—এই কথাষাৰ উলিয়াব পৰা নাছিল নৱকুমাৰে। কেৱল সদৌ শেষত যোঁতষা সি আত্মঘাতী হোৱাৰ সৈ কাটিছিল তেতিয়া সতাই কৈছিল, “মোৰ সকলো কথাতে বিকৃতি লাগি গৈছে। তুমি যে মতা নহৈ মাইকী মানুহ হৈ নোপাৰিলা কিম্ব, এয়েহে বিধতাপদুৰ্দমৰ ৰহস্য। ভাল বাৰু, প্ৰম্থা নোহোৱা পল্লম এটাৰ যদি ইমানেই দৰকাৰ হৈছে, কাইলৈৰেপৰা মনেখনা পুখুৰীত পানী খাবলৈ পোৱা হ'ব।”

ৰাতিৰ পৰন্ত অৱশ্যে নৱকুমাৰৰ জ্ঞাও বেলেগ।

সুন্দৰী ভৰণী ভাৰ্যাৰ সৈতে কাক্যালাপ বন্ধ কৰাৰ দৰে দুঃসহ কষ্ট

বহন কৰাৰ শক্তি তাৰ নাই, সেয়েহে উপষাচি ক'লে, “মা-দেউতাক শুনাই
অলপ শাসন কৰিবলগীয়া হ’ল, নহ’লে ‘ঐশীয়েবক চাঙত তুৰি ধোঁৱা দিয়া’
বুজি ক’লেহে’তেন।”

“আজি মোৰ মাত-বোল কৰাৰ মন নাই, মোক থমা কৰা আজি।”

সতাই বাগৰ সলাই শূইছিল।

আৰু ভালেখিনি সময় পাৰ হোৱাৰ পাছত হঠাৎ খপজপকৈ উঠি বাহি
কৈছিল, “মই কলিকতালৈ যাম।”

নৱকুমাৰ উচপ খাই উঠিল, “কলিকতালৈ। তুমি? হুঁ—এতিয়াহে
বুজিলোঁ—তোমাৰ মূৰৰ বিকৃতি ঘটিছে।”

“কেলে’ মূৰৰ বিকৃতি নঘটিলে কলিকতালৈ নেযায় নৌক কোনেও?
তোমাৰ মাণ্টৰৰ মগজু বেয়া হ’ল নৌক?”

“মাণ্টৰ? মাণ্টৰৰ স’তে তোমাৰ ভুলনা? তেওঁ হ’ল মতামানুহ,
অকলে গৈছে অকলেই আহিছে, গৈ বন্ধুৰ ঘৰত থাকিছে—খাইছে, তুমিনো
এইবোৰৰ কোনটো কৰিবা?”

সতাই তীৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “মই মতামানুহ নহয় ধেনিবা, তুমি?
তুমি যাব নোবাৰিবানে? তোমাৰ সৈতেই যাম। ঘৰ লৈ থাকিম।”

নৱকুমাৰে প্ৰতিভত হৈ ক’লে, “তোমাৰ লগে লগে মই তো আৰু কি
বোলে—উষ্মাদ নাই হোৱা। মা-দেউতা, দেশ-গাও এৰি কি বোলে—
কলিকতাতহে ঘৰ লৈ থাকিম গৈ? কেলেইনো?”

“কেলেই—শুনিবানে? তোমালোকৰ এইখন বাৰদুইপূৰৰ বাহিৰতো
যে জগত এখন আছে—তাকে চাবলৈ’ যাবা।”

“চাই মোৰনো কিটো হ’ব? মোৰ কি গৰজ পৰিছে?”

সতাই চৰম ধিকাৰৰে সৈতে ক’লে, “গৰজ? কি গৰজ—সেই কথাও
তোমালোকৰ এই বাৰদুইপূৰৰ গাঁতত সোমাই থাকিলে বুজি নাপাবা।”

নৱকুমাৰে এই কথাৰ তলা-নলা নাপালে, সি এটা অকাটা বুজিকে দাঙি
ধৰিলে, “মাইকীমানুহ যাব কলিকতালৈ। জাতি-ধৰ্ম সকলো বসাতলে
যাব দেখিছোঁ।”

সতাই গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “তোমাৰ দেউতাৰ জাতি-ধৰ্ম যদি
এতিয়াও বসাতলে যোৱা নাই, এতিয়াও তেওঁ যদি শালগ্ৰামৰ সেৱা কৰিব
পৰিছে, মোৰো কলিকতালৈ গ’লে জাতি-ধৰ্মৰ হানি নহ’ব।”

“আকৌ সেই একোটা কথা, পূৰ্বৰে আঢ়ৈ খোজ, আগ বাঢ়িলেই শূন্য,
মাইকী মানুহৰো সেয়ে হ’বনে? কলিকতালৈ গ’লে চামৰা থকা কলৰ পানী
খাব লাগিববে জানানে নাজানা?”

“খাব লাগিলে খাম। তাত থকা আন দহোজন ব্ৰাহ্ম-সম্ভৱৰ যি গতি

হৈছে আমাৰো সেয়ে হ'ব। কেলে' হালদাৰহ'তৰ মাজ্জ ল'ৰাজন কলিকতালৈ যোৱা নাইনে ?”

“পৰিবাৰক লৈ যোৱা নাই।”

“পৰিবাৰৰ মৰা শ'টোকে মৰিশালিৰপৰা লৈ যাব লাগিছিলনেকি ?”

“হালদাৰহ'তৰ ল'ৰা গৈছিল চাৰ্কাৰি কৰিবলৈ—”

“তুমিও তাকে কৰিবা গৈ।” সত্যই দৃঢ় কন্ঠেৰে ক'লে।

“মই !” নৱকুমাৰে উপলব্ধি কৰি হাঁহি মাৰি ক'লে, “মই যাম কলিকতালৈ ? চাৰ্কাৰি কৰিবলৈ ?”

‘নহয় কিয় ? তুমি যিমান ইংৰাজী শিকিলা, এই অঙ্গুলৰ আন কোনোবাই সিমান জানেনে ?”

আন দিনা হোবা হ'লে পৰিবাৰৰ এই স্বীকৃতিয়ে নৱকুমাৰক আহাদত বৰ্ণগলিত কৰি তুলিলেহেঁতেন, কিন্তু আজি তাৰ প্ৰাপ্ত সেই সুখ নাই, সেই সুখো নাই। সেয়েহে সি ক'লে, “অকল বিদ্যা থাকিলেই নহ'ব তো—”

সত্যই ভুৰু কোঁচাই ক'লে, “আৰুনো কি কি থাকিব লাগে ?”

বিপদৰ দুবাৰডালিত থিয় হৈ নবুৰ মূৰেদি এঘাৰ সঁচা কথা পিছলি খাই ওলাই আহিল, “লাগিব সাহস।”

সত্যই এমিনিটমান মনে মনে থাকি বিছনাত দীঘল দি পৰি ক'লে, “বাৰ, সেই বস্ত্ৰাটৰ যোগান ময়েই ধৰিম বাৰু।”

কিন্তু এই আশ্বাস পাৰো নৱকুমাৰে ভৰসা পালেনে ? নবকুমাৰে ক্ৰুদ্ধ প্ৰশ্ন কৰিলে, “আনৰ গোলামী কৰিবলৈ যামেইবা কিয় ? ঘৰত কি ভাতমুঠিৰ আকাল হৈছে ? চাই-চি'তি চ'লিব পাৰিলে ঠেঙৰ ওপৰত ঠেং তুলি আয়মেৰে কাল কটাব পাৰিম। কেলেই গোলামী কৰিমগৈহ ?”

সত্যই গম্ভীৰভাৱে উত্তৰ দিলে, “শুধু থকা শিয়ালে যে কাহানিও হাঁহি ধৰিব নোৱাৰে—এই শিক্ষা ল'বলৈকো যোৱা প্ৰয়োজন।”

তাৰ পাছত লাগিল উথনা-উথনি।

তৰ্ক-বুদ্ধি বহু সময় ধৰি কৰাৰ পাছত নৱকুমাৰে তাৰ গুপ্ত কথা বেকত কৰিলে, “মোৰ স্বাৰাই নহ'ব, এই পণ্ট ক'লৌ।”

সত্যয়ো দৃঢ় কন্ঠেৰে ক'লে, “ময়ো পণ্টকৈয়েই কৈছোঁ, কলিকতালৈ মই যামেই। কলিকতালৈ গ'লে মাইকীমানুহৰ মূৰত বজ্জ পৰেনেকি চাওঁচোন।”

কিন্তু সেই দৃশ্য সত্যই কাহানি দেখা পাইছিল ? ভেতিয়াইনে ?

নহয়, বহু দিনৰ পাছতে দেখা পাইছিল।

ভিতা কানিক সৈ'কি শূকুৱাই সেই কানিৰে শলাকানি পকাই চাকি জ্বলাবলৈ হ'লে অলপ সময়ৰ আৱশ্যক হ'বই।

ভেঁড়িলালৈ সজা দুটি ল'ৰাৰ মাক হ'ল।

শীত গ্ৰীষ্ম বৰ্ষা বসন্তৰ অচ্ছেদ্য শৃংখলাৰ শৃংখলেৰে বন্দী নিয়মতান্ত্ৰিক এই পৃথিৱী-ৰাজ্যখনৰ প্ৰধান প্ৰজা মানুহবিলাকৰ জীৱনৰ নিয়মবোৰ নিশ্চিত নাই, নাই শৃংখলাৰ আশ্বাস। তাক বিধাতাই বা প্ৰকৃতিয়ে নাইবা আন কোনোৱে কাহানিও নিশ্চিত নিয়মৰ ভৰসা দিয়া নাছিল।

সেমেহে ৰাতি শুবলৈ যোৱাৰ আগতে সহজ সন্মত মানুহ এজনেও পুৱাৰ পোহৰ দেখিবলৈ বুলি ন-দি ক'ব নোবাৰে। ক'ব নোবাৰে—তাৰ ভৰা বসন্তৰ মাজতে বজ্জৰ অভিসম্পাত নামি নাহিব বুলি, শৰতৰ সোণালী পোহৰক মিচি অপ্ৰতিৰোধ্য ধাৰাবৰ্ষণ আৰম্ভ নহ'ব বুলি।

ওহোঁ, মানুহে এইবোৰৰ একোবেই জোৰ দি ক'ব নোবাৰে। অতীৰ্কিত মৃত্যুৰ নিষ্ঠুৰ হাতোৰাই তাৰ আশাৰে সজা ঘৰখন কোঁতয়া যে লৰাং-তৰাং কৰি থৈ যাব, বা কোনো আকস্মিক দূৰ্ঘটনা বা দুৰাৰোগ্য ব্যাধিয়ে ঘৰখনক বিকল কৰি থৈ যাব—মানুহে নাজানে। এই অনিয়মৰ দেৱতা তেওঁৰ অমোঘ নিয়ম লৈ ক'ত বৈ আছে কোনে ক'ব ?

তথাপি ৰামকালী কবিৰাজৰ পৰিয়ালৰ উপযুগ্যপৰি দূৰ্ঘটনাবোৰে দহো গাঁৱৰ ৰাইজক হতভম্ব কৰি তুলিলে।

জুই লাগি আঠচলীয়া বাহিৰৰ ঘৰটো ভস্মীভূত হোৱাত ৰাইজ সিমানে আচৰিত হোৱা নাছিল, কিন্তু হতাশনৰ ক্ষুধা ভাগ্যৰ বিড়ম্বনা হ'লেও তাৰ মাজত মানুহৰ অসতৰ্কতা নাইবা মানুহৰ অভিসম্বিৰ ছাপ স্পষ্ট দেখা যায়। তদুপৰি, ৰামকালীৰ ওপৰত ভাগ্যৰ বিড়ম্বনা সেইয়ে প্ৰথম।

ওহোঁ, ৰামকালীৰ আঠচলীয়া ঘৰত জুই লগাৰ কথাত কোনোৱে শত্ৰুৰ অভিসম্বি আৱিষ্কাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰা নাছিল। সেয়া যে আছিল নিতান্তই অসতৰ্কতাৰ ফল—এই কথা সকলোৱেই বৃদ্ধি পাইছিল।

ঘটনাটো এনে ধৰণৰ :

এই পৰিয়ালৰপৰা ওচৰ-পাজৰৰ প্ৰায় প্ৰতিঘৰ চুবুৰীয়ায়েই জুই ধৰাই নিম্নেহি। সেই চুবুৰীৰে কোনোবা নহয় কোনোবা তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজন হোৱা সময়ত এই পৰিয়ালৰ ৰাশ্বনি-ঘৰৰপৰা এডোখৰ জুৱাল থকা কাঠ সদায় লৈ যায়হি। তেওঁলোকৰ ঘৰৰ আশাত শূকান নাৰিকলপাত, শূকান গোৰৰ-খুৰ্টি, বা মিহিকৈ টুকুৰা কৰা ঠাল-ঠেঙালি সজাই থোৱা থাকেই, জুৱাল থকা কাঠডোখৰ অলপ লগাই দিলেই কাম সিঁজিল।

ৰামকালীৰ ঘৰত নিভো পুৱা তিনি-চাৰিখনকৈ চোকা জ্বলোৱা হয়। গতিকে চুবুৰীয়াহঁতে অবাৰতে আকোঁ নিজৰ ঘৰতে জুই ধৰাৰ হেমগাম কৰাৰ কথা ভাবিব কিয়? কামটো বৰ জেঙা লগা। কুঁহীলাৰ কাঠি বনাই লোৱা, টিঙাৰি-পাথৰ ঘঁহাই থাকা, এইবোৰ সময়সাপেক্ষ কাম। তাতকৈ ইয়েই দেখোন সুবিধাজনক। সেইদিনাও যথাৰীতি চুবুৰীৰে এঘৰৰ—

ঘোষাল গৃহিণীৰ বিধবা ছোবালী তৰুৱে এপৰমান বেলাত এডুখৰি জ্বলি থকা কাঠখৰি হাতত লৈ ইয়াৰপৰা সিহঁতৰ ঘৰলৈ গৈ আছিল, হঠাৎ মূৰৰ পোনে পোনে মূৰকল আকাশতে এটা ঢোঁৰা কাউৰীয়ে অতি কক'শভাবে কা কা কৰি উঠিল।

ঢোঁৰা কাউৰীৰ মাত যে অমংগলীয়া এই কথা কোনেনো আৰু নাজানে? ঘোষালৰ জীয়েক তৰুৱেও জানিছিল। তাইৰ এই কথাটোও মনত আছে, যদিহে তাইৰ বৈধবাদীয়া ঘটিছিল, সেইদিনাও এইদৰে ক'ৰবাত যেন অনবৰত সোঁৰা কাউৰীবোৰে কা কা কৰিছিল। তদুপৰি আজি আক' চতুৰ্দশী।

তৰুৰ বুকুখন চিৰিংকৈ গ'ল।

খৰকৈ খোজ ল'লে।

কিন্তু খৰখুজীয়াতৈ যাবলৈ লৈও বাধা পালে আকোঁ। কাউৰীটো আৰু তললৈ নামি আহি তৰুৰ প্ৰায় মূৰৰ ওপৰতে এপাক মাৰি মাৰিবলৈ ধৰিলে—কঃ! বুকুৰ তেজ চে'চা পৰিল, হিতাহিতজ্ঞান লোপ পালে তৰুৰ, কি কামৰ কি পৰিণাম ভাবিও নাচালে, হাতত থকা সেই জ্বলন্ত বাঠ ডোখৰকে তাই কাউৰীটোৰ গালৈ দালযাই দিলে।

কোৱা বাহুলা, জুই ঢোঁৰা কাউৰীটোৰ পাখিতো নালাগিল, পৰিলগৈ ৰামকালীৰ বাহিৰৰ ডাঙৰ আঠচলীয়া ঘৰটোৰ টুপতে। চ'বাঘৰ, চ'ডীম'ডপ এইবোৰ পকী, কিন্তু উছৰে-সবাহে বেছি মানুহৰ সমাগমৰ প্ৰয়োজনত দুটা প্ৰকাণ্ড খেৰী আঠচলীয়া ঘৰো তেওঁ সজাইছিল, ওচৰা-উচৰিকৈ, লগালগিকৈ। সেই দুখনেই অগ্নি-দেবতাৰ যুৰীয়া নৈবেদ্য হ'ল।

তৰু কেবল অসতৰ্কয়েই নহয়, অন্যমনস্কও।

কাঠডোখৰ ক'ত উফাৰি পৰিলগৈ, বা পৰি কি হ'ল সেই কথাটো অলপো মন-কাণ নকৰি আকোঁ ইয়ালৈ আহি আন এডোখৰ জ্বলন্ত খৰিকাঠ লৈ ঘৰলৈ উভতি আহিল। কি কৰিলে তাই তৌতিষাহে গম পালে, যৌতিয়া লেলিহান জুইৰ প্ৰচণ্ড শিখা আৰু অজস্ৰ ধোঁবাই আকাশ ছানি ধৰিলে, আৰু চুবুৰীৰ অজস্ৰ মানুহৰ চীৎকাৰে আকাশ বিদৰ্ণ কৰিলে।

আজলী তৰুৱে এই বুলি হিম্মা ঢাকুৱাৰ চিঞৰি উঠিব খুজিছিল: 'আই ও দোঁহ! এই সৰ্বনাশক ময়েই মাতি আনিছোঁ ও'। কিন্তু তৰুৰ খুড়াকে ঠাৰে-ঠাৰে 'মনে মনে থাক, মনে মনে থাক' বুলি কৈ ৰখালে তাইক।

কিন্তু জুই নম্ৰাব কেনেকৈ ? উপাষেইবা কি ? পুৰুষৰীৰপৰা কলহে কলহে পানী আৰু আঁতৰৰ পৰা ছটিউৱাৰ বাহিৰে আৰু নো কি উপায় ? সেই চেষ্টাত লাভ একো নহ'ব ।

ৰামকালীয়ে গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “জুইত পানী ঢলাৰ অবশ্যক নাই, তেতিয়া আৰু বিষপি পৰিব । চম্ভীমণ্ডপৰ দেৱালত পানী ঢলা ! যিসকল ঘৰ ওচৰা-উচৰি, তেওঁলোকে নিজা নিজা ঘৰৰ বেৰত পানী ঢালক ।”

তথাপি যেতিয়া সকলোৰে হাস্য হাস্য কৰি ঘৰলৈ উভতিিলে, তেতিয়া সাজি লাগোঁ লাগোঁ । ৰামকালী চাটাজিৰ দৰে নিঃপাপ নিষ্কলংক অশ্লীলতা মানুহজনৰ ঘৰত জুই লাগিল কিয়, এই কথা সৈ জল্পনা-কল্পনাৰো অন্ত নপৰিল । কিন্তু ইমানতেই দুৰ্ঘটনাৰ আখ্যা নপৰিল ।

এই ঘটনাৰ কেইদিনমান পাছতেই ঘাটৰপৰা গা ধুই আহিষেই হঠাৎ দীনতাৰিণীয়ে “গটো ডাল লগা নাই” বুলি কৈষেই পক্ষাঘাতগ্ৰস্ত হৈ পৰিল । পক্ষাঘাত যে পাতক ব্যাধি, সেই কথা তেওঁ নজনা নহয় । পুত্ৰলৈ তেওঁ অশ্রু-কলংকত চকুৰ ইংগিতৰে কাতৰ আবেদন জনালে তেওঁক যথাসম্ভৱ ‘পাৰ’ কৰিবলৈ ।

ৰামকালীয়ে কপালৰ ঘাম মচাব ছলতে কপালত হাতখন লগালে মাথোন ।

তিনি দিনৰ অন্তত দীনতাৰিণীয়ে ‘পাৰ’ পালেগৈ ।

নাই, ইমান ডাঙৰ বৈদ্য হৈও মাকক বচাব নোৱাৰলে বঢ়াল ৰামকালীৰ কোনেও দোষ নধৰিলে । বৰঞ্চ সকলে নৈ দীনতাৰিণীৰ ভাগ্যক ‘ধন্য ধন্য’ কৰিলে ।

ক’লে, “বঢ়াী ভ লে কালে গলগৈ । নুভুংগলে, নোভোগালে এয়েহেন মৃত্যুৱেই কাম্য ।”

পিছে লগতে এই কথাষাৰো সোঁৱৰাই দিলে, “বছৰটো অলপ সাবধানে থাকিবা ৰামকালী, এনেয়ে অগনিৰ কোপ, তাতে মহাগুৰু নিপাত, সময়ে তোমালৈ শ্রদ্ধাটুকি কৰিছে যেন পাওঁ ।”

চকুৰিৰ বয়োজ্যেষ্ঠতাই ক’লে ।

নহ’লেনো ইমান সাহস কাৰ হ’ব ?

ৰামকালীৰ খুড়াক ককায়েক পৰাপক্ষত তেওঁৰ কাষ নাচাপে । তেওঁৰ কাষ চাপে বাসু, খুড়াকৰ ওচৰত কবিৰাজী শিকে । পিছে ৰামকালী মূঠেই আশান্বিত নহয় ।

কেতিয়াবা শ্রদ্ধাটুকি কৰে, কেতিয়াবা হাঁহি মাৰি কয়, “তোৰ দ্বাৰাই নহ’ব বাসু ।”

কিন্তু কেৱল বাসুৰহেনে ?

কুজৰ কোনটো ল'ৰাইনো কি কৰিব পাৰিছে ? পাঠশালালৈ গৈ যতমানে অনাসুৰ্ণি খেল-ধেমালি উদ্ভাৱন কৰাৰ বাহিৰে বাসুৰ ভাষেকহঁতৰ কোনো এটায়ে একো কৰিব নোৱাৰিলে !

বাসুৱে তেও ছাত্ৰবৃত্তি পাছ কৰিলে, টোলতো ঠেৱাল গালে কিছুদিনলৈ ।
সি দেখাই-মেলায়ো ভবাগব্য আৰু মাজিত ।

দেখনে-শুবনে সি খুড়াকৰ দৰে, গাৰ বৰণতো মিলে । সেয়েহে দেখাত
গণ্য মানুহ যেনেই লাগে ।

আনবিলাক তো নিচান চহী ।

আৰু কবিৰাজী বিদ্যা মগজুৱে নল'লেও, আন বহু কথাত বাসু
ৰামকালীৰ সোঁহাত । এই যে দীনতাৰিণীৰ শৰাধৰ ইমান ডাঙৰ হুঁলুহুলাীয়া
কান্ধটো, বাসুবে নচম্ভালিলে দস্তুৰমত বিমোৰত নপৰিলহেঁতেননে
ৰামকালী ?

কিয়নো স্বপাক হৰিষ্যাস, ত্ৰিসন্ধ্যা শ্ৰান আদিকৰি বহুবিধৰ নিষমৰ
পাকত বন্দী ৰামকালী নিজে 'মুস্তজীব' নাছিল ।

'কাজ-কৰ্ম'ত বাসু যথেষ্ট পাগত ।

মাতৃশ্রাস্থত ৰামকালীয়ে 'দানসাগৰ' কৰিছিল, সেই সমাৰোহলৈ সত্য
আহিছিল ।

আহিছিল নবকুমাৰো ।

বাসুবেই গৈছিল সিহঁতহালক আনিবলৈ ।

আইতাক ঢুকুৱাৰ সম্বাদ পাই সত্যৰ প্ৰাণত চাটিফুটি লাগি গৈছিল,
বাসুক দেখা পাই স্বৰ্গৰ জোনটো দেখা পোবা যেন লাগিল । এই সময়ত
দেউতাকে যে ৰাখু মা'গৰি তাঁতিনীক পঠোৱা নাছিল, সেই কথা ভাল
পাইছিল সত্যই ।

চাৰে তিনি বছৰৰ পাছত এয়ে প্ৰথম মাকৰ ঘৰলৈ যাত্ৰা ।

কিন্তু সত্যৰ দেহৰ অশেষপদুৰত তেতিয়া যে আৰু এক 'প্ৰথম' সম্ভবানাব
সূচনা হৈছিল, সত্যই জানিছিলনে সেই কথা ?

বুজা নাছিল তাই ।

সত্যই নবদুজক, সদুৱে বুজি পাইছিল । কিন্তু লক্ষণ দেখা দিয়া
মাত্ৰকে এই কথা ৰণচন্ডী মামীয়েকক জ্ঞাবলৈ সাহস কৰা নাছিল সদুৱে ।
ভাবিছিল, আৰু কিছমান দিন পাব হওক, গাৰ লা-লক্ষণ ভালকৈ জিলিকিলে
বুঢ়ীয়ে নিজেই বুজি পাব ।

এনেতে দীনতাৰিণীৰ বাৰ্তা ।

সদুৱে ভয় খালে ।

এনে সময়েতে এনেকদুবা সম্বাদ ।

ভাবিলে, মাম্মীক কণ্ঠ'নে নকণ্ঠ' ।

কিস্তু কোৱা নহ'লেই ।

তাইৰ মৰমে ক'বলৈ নিদিলে । এই কথা শুনি যদি এলোকেশীষে আকো
বোৱাৰীৰ যোৱাত বাধা দিযে ?

বেচেৰী । ইয়ালৈ অহা কতদিন যে হৈ গ'ল, ইয়াতেই থাকিল তেতিয়াৰে
পৰা । নিজৰ বদ্বিধৰ দোষতে হওক বা আন কাৰোবাৰ দোষতে হওক,
ইয়াতে পৰি আছে । এই ছুতা লৈ যাব পাৰে যদি ষ'ক, ঘূৰি আহবগৈ ।
ঈশ্বৰে ভালেৰেই ৰাখিব ।

পিছে মাৰৰ ঘৰলৈ বদ্বিধ থোজ লোবাৰ আগে আগে সাবধান কৰি দিলে
সত্যক, “ইমান দিনৰ পাছত যাবলৈ ওলাইছ, যা, গৈ থাক । কিস্তু সাবধান,
ডোল-ছিঙা গাইজনীৰ দৰে জ'পিয়াজ'পি কৰি নাথাকিব । মোৰ সন্দেহ
হৈছে—”

সতাই তথা লাগি চাই লাহেকৈ সন্দিগ্ধিল, “কি ?”

“সেইয়া পণ্টক নক'লে নহ'ব, নহয় ? ইফালে দেখোন ঘৰৰ ঘৰিণী ।
তোৰ গা ভাৰী হৈছে বদ্বিধ মোৰ সন্দেহ । বদ্বিছ ? সাবধানে থাকিব ।”

ভয় নে আহলাদ ?

ভয়, ভয়, সম্পূৰ্ণ ভয় ।

পিছে এক অশ্ভুত ভীতি । নিজৰ দেহৰ ভিতৰতে এক অজ্ঞাত বহস্যই
বাহ লৈছে, এই আচৰিত কথাটো ভাবিলেই গাৰ নোম ডাল ডাল হৈ উঠে ।

গৰদুৰ গাড়িৰ ভিতৰত বহি, ওৰণিৰ মাজেদি সতাই ঘনাই নৱকদুমাৰক
চাই থাকিল, আৰু নবকদুমাৰক নতুন মানুহ যেন লাগিল তাইৰ ।

এই খবৰটো সি পোৱা হ'লে ?

তেতিয়া যে কিখন হ'ব—!

গৰদুৰ গাড়িয়ে বৰকৈ জোকাৰি আছিল ।

তাই কৈয়েই পেলালে সব্দ সব্দকৈ, “দোলাখন নানিলা কেলেই
ককাইদেউ ?”

বাসুদেৱে অপ্রতিভ মূখেৰে ক'লে, “বৰ কষ্ট হৈছে, নহয় ? মই কৈছিলোঁ,
পিছে দদাইদেবে ক'লে যে—” অলপ ইতস্ততঃ কৰি কৈয়েই পেলালে বাসুদেৱে,
“ক'লে যে ‘কাজলৈ চাৰিওফালৰপৰা আত্ম-কটুত্বসকল আহিব, সকলোৰে
বাবে দোলা পঠিয়াব পাৰিম জানো’ ? আহিব, সকলোৰে বাবে দোলা পঠিয়াব
পাৰিম জানো ?—মই তথাপি কৈছিলোঁ অৱশ্য, আন সকলো আৰু জোঁৱাই

একেই জানো ? সেই কথাৰ উত্তৰতো তেওঁ ক'লে, 'জোঁবাই তো ঘৰত এজন মানুহ নহয় বাস্‌দ ।'—তেওঁক কোনে বজাব কোৱা !'

সত্যই 'সৰু সৰুকৈ' কথা কোৱাৰ কথা পাহাৰি স্পষ্ট মাতেৰে ক'লে, "এই কথাত নো আৰু বজাব-বুজিবলগীয়া কি আছে বৰদাদা, কথা হওঁতে সঁচায়ে । জোঁবাই বুলিলে সকলো সমান । নিজৰ জোবাইটি বুলি ডায়াজিনা ক'বলৈ হ'বনে ? বৰণ পঢ়ুগৰ সোঁ সিদিনা বিষ্য হ'ল—"

কথাষাৰ শেষ নকৰাকৈয়েই নবকুমাৰৰ উপস্থিতিত মনত পেলাই, ওঁঠ কামুৰি বৈ গ'ল ।

কিন্তু সাগৰত বালিৰ ভেটা কিমানপৰলৈ ? আকৌ এসময়ত টপটপাই উঠিল তাই ।

কত প্ৰশ্ন ।

কিমান ঔৎসুক্য ।

যোবা চাৰে তিনি বছৰৰ ভিতৰত কিমান ঘটনা ঘটিল, কত জন্ম-মৃত্যুৰ লীলা-খেলা হ'ল, কতবোৰ কণমানি ডাঙৰ হ'ল কত আবিষ্কৃত ছোবালীৰ বিষ্য হৈ গল—সেই তথ্যপাতিবোৰ কম মূল্যবান নহয়, সেইবোৰ জানি ল'ব নালাগিবনে ?

"তোমাৰ হ'লে অকণো সলনি হোৱা নাই ককাইদেউ ।" সত্যই হাঁহি ক'লে ।

আৰু এই মূখখনিৰে বিস্মিত দৃষ্টিৰে নবকুমাৰে চাই থাকিল ।

বিস্ময় ? নহেনো কি ?

সত্যৰ এনেহে হাঁহি-উজলা মূখ সি কোঁতগাৰা দোঁখিছিলনে আগতে ।

হাঁহিলে যে সত্যৰ মূখখন ইমান লাগুণ্যময় হৈ উঠে সেই কথাসেইবা সি জানিলে কেনেকৈ ?

সত্যৰ সেই কথা শুনি বাসুদেও হাঁহি দিলে আৰু ক'লে, "মোৰ আক' এইকিদিনতে কি সলনি হ'ব ক'চোন ?"

এইকেইদিন ।

সত্যৰ যুগ-বদুগান্ত পাৰ হৈ যোৱা যেনেই লাগিছে । তাই বিস্ময়-বিস্ফাৰিত দৃষ্টিৰে চাই সেই কথাকে ক'লে, "এইকিদিন ! কি যে কৈছা ককাইদেউ, চাৰে তিনিটা বছৰ—এইকিদিন হ'লনে ?"

"চাৰে তিনি বছৰ ?" বাসুদে আকৌ হাঁহি দিলে, "চাৰে তিনি বছৰ হ'লেইনেকি ? পিছে সেই শুনাতোহে তিনি বছৰ, কেনেকৈ যে পাৰ হৈ গ'ল ।"

সত্যই উশাহ এৰি ক'লে, "তোমালোকৰ কলে' পাৰ নহ'ব ? স্বাধীন সন্মত মানুহ । আমাৰহে আন এটা জনম পাৰ হৈ অহা যেন লাগিছে ।"

মাকৰ ঘৰত ভৰি দিও সত্যৰ তেনেকুৱাই লাগিল। যেনিবা আন এটা জনম পাব হৈ আহিছে।

কিন্তু ক'ত আহিল ?

ঠিক য'ৰেপৰা গুচি গৈছিল, তাতেইনে ? সেই ঠাইডোখৰ ঠিক তেনেকৈয়ে পৰি আছেনে এতিয়াও ?

শূন্য, খালী হৈ।

হয়তো আছিল, হয়তো আছে। কিন্তু এই জন্মান্তৰ পাব হৈ অহা ছোবালীজনীক এতিয়া আৰু সেই ৰাহি-জোৰাই আঁটিবনে ? কোনো ছোবালীকেই আঁটে জনো ? গোত্ৰান্তৰৰ লগে লগেই অস্তৰখনৰো এক বিৰাট পৰিবৰ্তন নহয়নে ?

যজ্ঞনী ছোবালীয়ে—হয়তো উঠোতে-বহোঁতে বৰ্ণন খাইছিল আৰু নিৰ্ভাবনাৰে নিৰুশ্বেগে খোল ফুৰিছিল, সেই ছোবালীজনীয়েই হৈ উঠে আদৰৰ আতিথ চেনেহৰ কটুটুং। সেইজনী ছোবালীয়েনো ক'ত তাইৰ আশ্ৰয় বিচাৰিব পাৰ ?

ঘৰখনত ইমান হে হুলস্থূল, তথাপি সিহঁত সত্যৰ লগে লগে ঘূৰি ফুৰিছে। সাৰদা ভুবনেশ্বৰী শবজাৰ নাতিশীঘ্ৰে দৃজনী আনকি মোক্ষদাও সত্যই কি খাব সত্য ক'ত শব, সত্য ক'তে বহিব, সত্যই কিবা কিবি খুজিও নাপালে নেকি—এইবাৰ ভাবি ভাবি পাব নোপোৱা হৈছে যেন।

ভুবনেশ্বৰীৰ তো কথাই নাই। তেওঁৰ শাহুআয়ে পৰলোক পাল, মহা অশোচ, ছুই লাৰি-চাৰি একো বন কৰিবলৈ নাই, মূখেৰে কৈ কৈহে যিখিনি কৰাইছে।

কথাটো স্বস্তিকৰ নহয়, যেনিবা প্ৰতি মনুহঁততে সোঁৱৰাই দিয়া হৈছে :
'তুমি কটুটুং, তুমি অতিথি।'

এবাৰ সত্যই ঠেহেৰা মাৰি উঠিল।

উঠিল মাকৰ ওপৰতে।

“তোমালোক কি ভাবিছা কোৱাচোন ? এতিয়াই আকৌ শহুৰৰ ঘৰলৈকে গুচি যাওঁ নেকি ? উস্। তোমালোকৰ ইমান আলহ-উদহৰ হেঁচা মই আৰু সিহঁত নোৱৰা হৈছোঁ। ঘৰত আৰু কেবাজনী শাহুৱতী ছোৱালী আহিছে দেখোন, ক'তা—সিহঁতক লৈ ইমান হেঁচা কৰা নাই তো।”

কথাষাৰ সঁচা। শাহুৱতী আৰু কেইবাজনীও আহিছে। পুণ্য তো আহিছেই, কৃষ্ণৰ দৃজনী ঘৰৰ ঘৰিণী জীয়েক আহিছে, শিৱজাৰ জীয়েকো আহিল, ৰামকালীৰ বিজন সব্দ দদালৈক সফলীয়া হ'ল তেওঁৰ তিনিজনী জীয়েক আহিল, কৃষ্ণৰ সহোদৰ ভনীয়েকৰ ছোৱালী কেইজনী আহিল, সিহঁত একে উজনিৰ কাষে হৈয়ে থাকিল।

কেৱল সত্যক লৈয়েই—

জীয়েকৰ এই জাজৰণিত অপ্ৰতিভ হৈ ভুবনেশ্বৰীয়ে ক'লে, “সিহঁত ঘনে ঘনে আহে। তোৰ দৰে আৰুনো কোনে ঘৰ-বসত কৰিবলৈ গৈ একেবাৰে তিনি-চাৰি বছৰলৈ—”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে কথাষাৰ সম্পূৰ্ণ কৰিব নোবাৰিলে।

সতাই মাকৰ বাকবন্ধ মূখখনলৈ চাই অলপ কঁমলিল, “বুজিলোঁ, কিন্তু কেদিনমান থাকিমই নহয়? কাজ হৈ যোবাৰ লগে লগেই পলাই পৰা নদিওঁ নহয়? তাত কৈমি আহিছোঁ। তেতিয়া জীয়েক মৰম-বেথা কৰি থাকিব। এতিয়া তোমাৰ শাহুআমেৰাৰ শৰাখ, এতিয়া জীয়েক মৰত লৈ নাচিলে মানুহে কি ক'ব?”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে সজল চকুৰে ক'লে, “তই কেইদিন থাকিব তইহে জান—”

“থাকিম, থাকিম, দুমাহমান থাকিম। সেই কথা হৈছেই। ব'ল পুণ্য, আমাৰ সেই বৰতলৰ ওমলাঘৰ চাই আহোঁগৈ ব'ল।”

পুণ্যৰ হাতত ধৰি প্ৰায় টানিয়েই লৈ গ'ল সতাই পিছ দূবাৰোঁদ।

ইহঁতৰ এই ‘ওমলা-ঘৰ’ বাস্তবিকতে এডোখৰ মনোৰম ঠাই। ঠাই বাছি উলিওৱাত সিহঁত শলাগনি পোৱাৰ যোগ্য।

প্ৰকাশু বঢ়া বৰগছ এজোপাই তাৰ জৰীবোৰ তললৈ নমাই কিছুখিনি ঠাইত এনেহেন ছায়াভাৰ আশ্ৰয়গৃহ সাজি থৈছে যে দুই-এজাক বৰবুঢ় দিলেও তাত থকা কোনো নিতিতে। ব'দৰ কথাই নাই, তাৰ প্ৰবেশ নিষেধ।

ইয়াতে সত্যহঁতৰ শৈশবৰ ওমলা-ঘৰ। শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যোবাৰ কেইদিনমান আগলৈকো খেল-ধেমালি কৰিছিল। এতিয়া পৰিত্যক্ত। এতিয়াৰ সবুহঁতৰ ওমলাঘৰ আন ঠাইত।

চাফ-চিকুণ হৈ থকা গছজোপাৰ তলখন এতিয়া ধূলিৰে পোত গৈছে, যদিও লানি লগোৱা সবু সবু আখাবোৰে এতিয়ালৈকে ক্ষত-বিক্ষত দেহাৰে পুৰণি স্মৃতি সোঁৱৰাইছে।

এই আখাবোৰ সিহঁতে কিমান যত্নেৰে যে সাজিছিল।

অলপপৰলৈ সত্য গছজোপাৰ গুৰিত নিম্নতে বহি থাকিল। ঠিক সেই মনুহঁততে তাইৰ মাতবোল কৰাৰ শক্তি নোহোৱা হ'ল। অগত্যা পুণ্যও নিম্নত।

বহু সময়ৰ পাছত এটা হৃদয়নিয়াহ পেলাই সত্য ক'লে, “বৰ আচৰিত কথা দেখিছনে পুণ্য, সকলো সলনি হ'ল, সকলোৱেই সলাই গ'ল, অথচ এই তুচ্ছ বস্তুবোৰ অবিকল হৈ আছে।”

পদ্মায়ো উশাহ এৰি ক'লে, “সঁচা, কৈছহে আৰু !”

সতাই লাহে লাহে দেখুৱাই দেখুৱাই ক'লে, “এই আখান পদ'টিব, এইখন খেঁদিব, এইখন টে'পিব, এইখন—গিৰিবালাৰ, এইখন সদ'শীলাৰ, এৰা চা—এইখন তোৰ, নহয়নে বাৰু ?”

নিজৰ কথা নকয়।

সেই কথাটো কয় পদ্মাই, “এইটো তোৰ আছিল। চা সেই ভঙা চৰু-বাটিবোৰো গেৰেকনিত পৰি আছে !”

ওঁ, ওমলাঘৰৰ ‘গেৰেকনি’ও আছিল এটা। সকলো বস্তু থাকিব লাগিবই, গেৰেকনি, পদুখৰী, ঘাট, গদ'বাল, ঢেঁকীশাল—অনুষ্ঠানৰ বস্তুটি থাকিব কিয় ? ডাঙৰহঁত যি ‘ওমলাঘৰ’ লৈ মন্ত, ইহঁতেও তো তাৰেই নিখুঁত অনুকৰণ কৰিব। ইহঁতৰ মাটিৰ আৰু কাঠৰ পদুলাবোৰও পদুখৰীৰ ঘাটত বাচন-বত'ন খুইছিল, খাৰণিৰে কাপোৰ-কাঁন চাফা কৰিছিল, ঢেংকেৰুচ ঢেংকেৰুচকৈ ঢেঁকী দিছিল, বস্কা-বঢ়া কৰিছিল, পাচলি কঢ়াটিছিল, মচলা পিহিছিল কেঁচুৰা নিচুকাইছিল—কত'ব্যত তিলমানো ফাঁকি দিব পৰা নাছিল। ইহঁতৰ কাম-বনৰ হাই-উৰুৱাৰে মদুখৰ হৈ উঠিছিল এই বঢ়া বৰৰ তল।

বহুতো পৰলৈকে বহি থকাৰপৰা সত্য উঠি থিয় হ'ল।

ক'লে, “ব'ল পদ্মা, আৰু চাবলৈ মন যোবা নাই, বদুৰুৰ ভিতৰখন ক'ববাত মোচোকা খোবা যেন লাগিছে !”

পদ্মায়ো বদুৰুখন মোচোকা খাইছিল, তাই ক'লে, “ব'ল, আৰু মায়া কৰিলে বিড়ম্বনাহে। আমাক যিদিনাৰপৰা আনৰ ঘৰলৈ খেদি পঠালে, সেইদিনাৰেপৰাই সকলো গ'ল। ছোৱালী-জনমটোবেই ছাই-তালি।”

ছোৱালী-জনমটোৱেই ছাই-তালি ?

সতাই দীঘলকৈ হুন্মুনিয়াহ কাঢ়ি ক'লে, “ছোৱালী-জনমটো ছাই-তালি নহ'ব অ' পদ্মা, আমাৰ বিধান-দিওঁ তাহঁতহে ছাইমুদ'বা। পৰগোট কৰি জনমটোৰ বাবে পৰ কৰি দিবলৈ ভগবানে কোৱা নাছিল। এয়া ধৰ—ভই যে মোৰ সখি, তোৰ বিষাত যে আহিব নোৱাৰিলোঁ, এই দুখ মাৰিলেও গদুচবনে ? নুগদুচে। তেওঁ—আহিবতো নোৱাৰিলোঁ ক'। ক—এইবোৰ ভগবানে কৈ দিছিলনে ?”

পিছে হুন্মুনিয়াহ পেলাইছে বদলি যে হাঁহি-মাতি থকা নাই, বা মেল মৰা নাই, বা চৰুদৰিৰে চৰুদৰিৰে টেহল দি ফুৰা নাই—ভেঁনে ভাবিলে ভুল কৰা হ'ব। সেইবোৰ কাম যথাৰীতিয়েই চলিছে। গৰুপৰ সাগৰ, কথাৰ পাহাৰ। চৰুদৰিৰ কোনজনী লহুবেকৰ ঘৰলৈ গ'ল, কোনজনী মাকৰ ঘৰতে

আছে, তাৰ তলা-নলা বিচাৰি ফুৰা গল্পৰ সোঁত বোওবা—এইবোৰ কোবাল
গাঁতৰেই চলি আছে ।

দীৰ্ঘনিঃশ্বাস নিভৃততে ।

একান্ত নিভৃততে, মনৰ অন্তৰালতে আছে সেই নিঃশ্বাস । ইমান
পূৰ্ণতাৰ মাজতো ক'ৰবাত যেন এক সুগভীৰ শূন্যতা, সেই শূন্যতাৰ
ওপৰতে বোধহয় সতাই থিয় দিবলগীয়া হৈছে, সেয়েহে ভৰিৰ তলত মাটি
বিচাৰি গোপোৰা হৈছে । সেই শূন্যতা—

সত্য আৰু এওঁলোকৰ নহয় । এইখন সংসাৰ সত্যৰ নহয় ।

বিৰাট কাজ-কৰ্মৰ মাজত ঘৰটোত কোন যে ক'ত আছে কোনে ক'ব ।
তিৰোতাহঁত ভিতৰ-চ'ৰাত, পদুৰুহঁত বাহিৰ চ'ৰাত । পকী কোঠাবোৰত
জোঁবাই-কুটুম, আৰু নতুনকৈ সাজি উলিউবা আঠচলীয়া কোঠাটোৰ তলত
গিঘাতি-গোহুহঁত । নবকুমাৰ যে ঠিক কোনখিনিত আছে, সতাই ব'ব
নোবাবে । মাজে-মধ্যে মনত পৰিছে নবকুমাৰক । এস, মানুহজন লাজ-
কৰীয়া, বৰ বেছি মাত-বোলো কৰিব নোবাবে, ক'তনো কেনেদৰে আছে
দেইহ । অহাৰ পাছৰেপৰা আৰু দেখাদেখি নাই । দেউতা সহস্ৰ কামত
ঘূৰি ফুৰিছে, জোঁবাষেকৰ খবৰ-খাতি কৰাৰ সময়েই নাই তেওঁৰ । দহজনে
যি কৰে কৰিব আৰু । তেওঁ যে মোক কি বুলি ভাবিছে কোনে
জানে ।

সেই মানুহজনৰ কথা ঘনাই মনত পৰিবলৈ ধৰিলে । মন কেনেবা
কেনেবা ভাবটোও আছিল, লগতে অলপ দৃষ্টবুদ্ধিও নথকা নহয় । মানুহ-
জনক এবাৰ ক'বলৈ মন গৈছিল, “দেখিছাই নহয় ? সকলো কথা-কান্ডলৈ
মন কৰিছানে ? এতিয়া বৃজিছানে, তোমাৰ মাৰাই যিমানেই আওহেলা
নকৰক, মই নিতান্ত এলা-পেচা ঘৰৰ ছোৱালী নহওঁ ।”

কিন্তু এইবোৰ কথা কোৱাৰেইবা সন্নিবিধা ক'ত ?

বিয়া-সবাহ তো নহয় যে সকলোবেই ৰঙতে মতলীয়া হৈ থাকিব ।
মাতৃদায় উদ্ধাৰ বুলিও কথা । তাৰোপৰি, বহুতৰে মাজত এজনী হ'লেও
দীনতাৰিণীৰ পদটো আছিল গৃহিণীৰ পদ, সৰু নন্দীহঁতলৈ তেওঁ
যিমানেই ভয় নকৰিছিল লাগিলে, আৰু পুতেকক যিমানেই ভয় নকৰিছিল,
সকলোৱেই জানিছিল যে গৃহিণী বুলিলে দীনতাৰিণীহে । সেই গৃহিণীৰ
ঠাই শূন্য হ'লে উৰুঙা উৰুঙা যেন লাগিবই । সকলোটি খাটি-সুটিও
জ্ঞেৰবাৰ হৈছে, আৰু এই ধূমা-ধূমিৰ মাজত কোনে বাৰু এইটো কথা লৈ
মন কৰিব, কোনোবা ছেগত সত্যৰ সৈতে সত্যৰ মানুহটোৰ দেখাদেখি কৰাই
দিয়া যাওক ।

আব্দু সত্যৰ একেবাৰে পানীপিয়া চৰাইৰ অবস্থাতো নহয়। ইমান দিন ধৰি তাই ভালে-কদুশলেই ঘৰ কৰি আহিছে। সত্যৰ গৰিষেকক চাবলৈ সত্য উতলা হৈ উঠিব, এই চিন্তা তেওঁলোকৰ মনত উদয় হোৱাৰ কথা নহয়।

উদয় হৈছে ভূৱনেশ্বৰীৰ মনত।

কিন্তু তেওঁ সকলো ফালৰেপৰাই বিন্দিনী। এফালে শাহুবেক ঢুকুৱাৰ নিষম-নীতিৰ দায়িত্ব, তাৰোপৰি জীয়েকৰো ভয়-ভীতিৰ দায়িত্ব। তেনেকুৱা চেষ্টা কৰিলে সত্য যে জাঙুৰ খাই নুঠিব, এই প্ৰতিশ্ৰুতি কোনে দিব ভূৱনেশ্বৰীক?

কিন্তু সত্যবতীৰ মাকে সত্যবতীৰ সকলো কথা বুজিব পাৰিছনে? নাই পৰা।

সত্যই যে ছল-ছন্দ বিচাৰি ফুৰিছিল, এই কথা তেওঁ ধাৰণাই কৰিবপৰা নাছিল। 'পছে—

অবশেষত ভোটাভেটি হ'ল।

নিষমভংগৰ খোৱা-ৰোৱাৰ অত পৰোঁতে প্ৰায় সম্প্ৰায় হৈ আহিছিল। সত্যই পুখুৰী-বাটৰপৰা হাত-মুখ ধুই এবাৰ নিজৰ মোমায়েকৰ ঘৰলৈকে গৈছিল মামীয়েকৰ সৈতে, খৰকৈ উভতি আহোঁতে বাটত নেড়ুৰ সৈতে দেখাদেখি।

নেড়ুৱে ৰথালে।

মুখখন বহুসোৱে উদ্ভাসিত কৰি ক'লে, “ঐ সেই, তই ভুতলৈ ভয় কৰ—”

“ভুতলৈ ভয়?”

“হেঁহে—গছোৱা ভুতলৈ ভয়। নিৰ্ঘাত আছে, নাই বুলি কৰনে?”

“নিৰ্ঘাত আছে—” সত্যই ঠেহেৰা মাৰি ক'লে, ‘এওঁ’ আহিল মোৰ গণকবাপু।”

“নাই? ভয় নাই তোৰ? এই মুনচুনি বোঁল তহঁতৰ সেই বৰগছ জোপাৰ তললৈ যাব পাৰিব? হেঁঃ হেঁ—তালৈ আব্দু যোৱাৰ সাধ্য নহ'ব। তালৈ কোনো নেযায়!”

“এস। ওলালিহ এওঁ ক'ৰাৰপৰা। তালৈ কোনো নেযায়?—তই নাযাব বুলি ক'। তয়ো তাত কম দিন খেল-খেমালি কৰা নাছিলি, তথাপি তোৰ মৰম-বেথা নাই। আমাৰ কথাই বেলেগ, মই আব্দু পুণ্য যেনিবা যোৱাই নাছিলোঁ তালৈ।”

“গৈছিল?”

“সঁচা। তই হঠাতে নিৰ্গতজনী হৈছ কৈলি অ' নেড়ু? আমি ফেঁচাৰ চকু লেখিবলৈ যোৱা নাছিলোঁ তালৈ?”

“সেয়া ! সেইয়া কিমান আগৰ কথা । এতিয়া শহুৰি খাটি খাটি
সাহস আছে জানো আৰু ?”

“ঈ—স ! নাথাকিলেই হ’ল আৰু । ব’ল তোক দেখুৱাই দিও”, এপৰ
বাতিলৈকে মই তাত বহি থাকিব পাৰোঁ জান—?”

সত্য নিৰ্ভয়ে-নিশ্চিন্তে দৃপদপাই আগবাঢ়ি গ’ল, এই মূৰ্চন-চূৰ্ণ
পোহৰতো যিডোখৰ ঠাই প্ৰায় নিমজ অশ্ৰুকাৰ ।

কিন্তু তাত সোঁৱা কোন ?

কোন তাত ?

কোন ! কোন !

চিঞৰি দিছিলেই প্ৰায় সতাই, নেড়ুৰ ভয়তেহে চম্ভালিলে । কাণত
পৰিলে আৰু বন্ধা আছে নে ? সত্যৰ ভয়ৰ কথা ঢোল পিটি কৈ ফুৰিব ।
কিন্তু সোঁ মানুহজন এইফাললৈকে আহি আছে যে । সত্য পলাই যাব
কেনেকৈ ? ওহোঁ, এয়া নিৰ্ঘাতি নেড়ুৰ কাৰচাজী । নহ’লে—

হঠাৎ এটা সম্ভাবনাৰ কথাত ভৰিবপৰা মূৰলৈকে বিজুলীপ্ৰবাহবৈ গ’ল ।

আৰু পাছ মূহূৰ্ততে সম্ভাবনাটো প্ৰত্যক্ষ মূৰ্তিত উপস্থিত হ’ল ।

“এস ! তুমিহে । তুমি যে ইয়াত—?”

জানি-বুজিও সতাই অগিযান টলকাৰ ভাও জুৰিলে ।

নৱকৃমাৰে হতাশ কণ্ঠেৰে ক’লে, “কেলে’ আক’ ? তোমাৰ দৰ্শনৰ
আশাত । উস ! মাকৰ ঘৰলৈ আহি একেবাৰে ডিমৰুৰ ফুল হৈ পৰিলা,
মানুহজন মৰিলেইনে জীয়াই আছে খবৰেই নাই ।”

সতাই তাইৰ আনন্দ গোপন কৰিবলৈ ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰি হাঁহি পেলালে,
“ঈ—ইস্ । কথাৰ ধা-ধৰণ কি চাবা । ময়েই খবৰ কৰি ফুৰিব লাগিব
তো !”

“কমেও এবাৰ দেখা দিবা তো—? মই হতভগীয়াই কত বৃদ্ধি পাওঁ—”

“সেই কথা দেখেদেখকৈ ওলাই পৰিছেই । পিছে নেড়ুৰ বাহিৰে আন
কোনোবাই জানেনেকি ?”

“নাই, মাত্ৰ তাই—”

“ঠিক আছে তেন্তে । নেড়ু বিশ্বাসঘাতী নহয় । পিছে দৰকাৰটোনো
কি কোৱাচোন—?”

“দৰকাৰ ।” নৱকৃমাৰে হতাশ কণ্ঠেৰে ক’লে, “বিনা-দৰকাৰত নিজৰ
পৰিবাৰক অকণ চাবৰ মন নাযায়, নহয়—” তোমাৰ দৰে পাৰাণক্ষয় তো
নহওঁ ।”

“পাৰাণক্ষয় ! হয়, ঠিকেই ।”

সতাই শূন-শূনকৈ হাঁহিলে । তাৰ পাছত ক’লে, “কেনে পাইছা ?”

“ধুব ভাল ।” নবকুমাৰে অকপটভাবে ক’লে, “মোৰে শপত কৈছোঁ, মোৰ শহুৰৰ ঘৰ এনেকুৱা বদলি মই সপোনতে ভবা নাছিলোঁ । কি আশ্চৰ্য ! কি প্ৰতিপত্তি ! চকু জলক-তবক লাগি যায় । ঠাইডোখৰো ধুনীয়া । আই গংগালৈ চালে হিমা-মন জুৰ পৰে ।”

সত্যই এটি উশাহ লৈ ক’লে, “তেনেহ’লে ভাবি চোৱা, ছোৱালীয়ে কিমানখিনি এৰি থৈ যাবলগীয়া হয় ।”

“সঁচা ।”

নবকুমাৰে আকৌ এবাৰ অকপটে স্বীকাৰ কৰিলে, “অহাৰেপৰাই সেই কথাকে ভাবি আছোঁ । ক’বলৈ গ’লে তুমি ৰাজক’বৰীহে । তাৰ ভুলনাত মই—”

আবেগৰ জোৰাত উঠি গৈ আৰু অতিশয় কিবা কোৱাৰ আগতেই সত্যই বাধা দিলে, “দুৰ্গা দুৰ্গা, এইবোৰ কি কথা । তুমি হ’লা স্বামী, গুৰুজন । ৰাজক’বৰী নহ’লেও, প্ৰাণে জানো যন্ত্ৰণাত হাহাকাৰ কৰি নুঠিব ?”

‘এশবাৰ, হাজাৰবাৰ ।’

এই বদলি কৈয়েই নবকুমাৰে অসম সাহসিক কাম এটা কৰিলে । সি সত্যৰ কাম্ধাত হাত এখন থ’লে ।

সত্য এই স্নেহস্পৰ্শেৰে বা প্ৰেমস্পৰ্শেৰে পদলিকিত হৈ নুঠিলনে ?

পদলিকিত হ’ল । তথাপি বালিকাসুলভ সাবধানতাৰে সৰু সৰুকৈ ক’লে, “হেই—আৰ্তিৰ থিয় হোৱা । কোনে ক’বপৰা দেখা পাব তাৰপাছত আৰু লোকৰ আগত মূখ উলিয়াব নোবাৰিম । ভেতিয়া বাৰীৰ পদুখুৰীৰ পানী বিনে গতি নহ’ব ।”

কিন্তু এই ভয়ত নৱকুমাৰ মূঠেই ভীত নহ’ল । বৰণ আনখন হাতো সিখন কাম্ধাত দি অলপ কাষলৈ টনাৰ ভংগীৰে ক’লে, “কিয় ? পৰপদুৰ নৈকি ?”

“নহওকেই যোঁনবা । লোক-লজ্জা বোলা এটা কথা নাই নৈকি ?”

“সেইকথা কোৱা যদি, ইয়াত এইদৰে নিবলত মনে মনে থিয় হৈ থকা কথাতো নিন্দা ৰটিব পাৰে । কিন্তু তোমাৰ ভায়েবাই ইয়ালৈ কোনো নাহে বদলি ক’লে দেখোন ।”

“নাহে, ঠিকেই ।” সত্যই অলপ কোমল মাত্ৰেৰে ক’লে, “সেই বাবেহে আমৰ বাৰী জামুৰ বাৰী এৰি এই বৰগছৰ ছাঁতে গুমলাঘৰ পাতিছিলোঁ । বৰগছৰ একো এটাৰে মানুহৰ দৰকাৰত নাহে, ফল ফল পাত বা কাঠৰো দৰকাৰ নহয় । সেয়েহে মানুহৰ খোজো নপৰে । মাথোঁ ছায়াৰ আশ্ৰয় ।”

সন্ধ্যাৰ এম্খাৰ গাঢ় হৈ আহিল ।

হঠাৎ নৱকুমাৰে কবিতাৰ দৰে কথা এধাৰ ক’লে, “কথা সঁচায়ে ! তোমাৰ

দেউতাবাক—হেৰি—মানে শহুৰদেউতাক চালে মোৰ এনেহেন বৰগছৰ কথা
মনত পৰে। বিৰাট বটবৃক্ষ।”

সত্য চক্ষু খাই উঠিল।

সত্য অভিভূত হৈ পৰিল।

আৰু তাৰে আবেগত হঠাৎ ‘লোক-লজ্জা’ পাহাৰি নবকুমাৰৰ হাত
দুখনত ধৰি ক’লে, “স’চা বৈছা ? মোৰ দেউতাক ভাল পাইছা তুমি ?”

“ভাল পোবা-নোপোবাৰ কথা ক’ব পৰা নাই, কৈছোঁ ভক্তিৰ কথা।
শ্রদ্ধাৰ কথা। বিৰাট বটবৃক্ষলৈ চালে মনত যেনেকৈ এটা—”

“দেউতাৰ সৈতে মাত-বোল বৰিছা ?”

“মাত-বোল ? মোৰে বপাল। তেওঁ ক’ত আৰু মই ক’ত। কিম্বদ
আন্ত-বাস্ত মানুহ, দূৰৰেপৰাই দেখিছো—”

সত্যই অফুট বিহবল মাতেৰে ক’লে, “দেউতাক সকলোৰে দূৰৰেপৰাই
দেখে। সকলোৰেই। আনকি মাষো। কেবল এই সত্য গালপুৰীয়েহে—”

লোকলজ্জা সমূহ বিস্মৃত হৈ সত্যই নবকুমাৰৰ তৃষিত বস্তুত মূৰ
গুজিলে।

নবকুমাৰেও অবশ্য ভালখান সময় খাব এই মধুৰ আশ্বাদৰ সুযোগ
ল’লে, তাৰ পাছত শুন-নুশুনকৈ ক’লে, “ন-জোঁবাই, প্ৰথমেই আহিলোঁ এনে
এটা শোক-দুখ উপলক্ষ্য। কাৰোবাৰ বিষ-বাৰু উপলক্ষ্যে অহাহে’তেন
আমাক একোটা কোঠাতে থ’লেহে’তেন, হয়নে নহয় ?”

সত্যই এই ল’ৰামতীয়া কথাষাৰ শুনি হাঁহি দিল। হাঁহি মাৰি ক’লে,
“থ’লেই সোমালোঁগেহে’তেন চাগে ?”

“কেলে’ নহয় ?”

“পাগল। লাজ-বিজ্ঞ থাকিব নালাগে জানো ? ‘গিৰিষেক’ বস্তুটি
শ্বশুৰগৃহতে শূদ্রায়, বুইছা ?”

নবকুমাৰে অভিমান কৰি ক’লে, “বুজিলোঁ। আৰু সেয়েহে, এই
ধনতকপলীয়া গুঁচি যোবাৰ পাছত আৰু দুটা মাহ ভালকৈ থকা হ’ব—”

সত্যৰ মনৰ ভিতৰত এটা বিজুলী শিহৰণ বৈ গ’ল। দুমাহ নে কিমান
মাহ কোনে ক’ব ? পেহী-আইতাকে সেই আচল কথাষাৰ কৈ থৈছেই দেখোন।
আহোঁতে সদা বাইদেৱে যি কথাষাৰ কৈ ভয় খুৱাই দিছিল। ক্ৰমাত
সত্যসো অনদ্ভব কৰিছে, দেহাৰ ভিতৰত ক’ৰবাত কিবা এক অস্বস্তিৰে
বাহ লৈছে যেন। ডিঙিৰ ওচৰতে যেন বোছি অস্বস্তি। সদায় ভিতৰৰপৰা
কিবা উক দি উঠিছে যেন, খোৱাবস্তু ভিতৰলৈ নোযোৱা হৈছে, ওলাই
আহিবলৈ বিচাৰে। খোৱা-বোৱাৰ এই অৱস্থাবেপৰাই পেহীআইতাকে

কথাটো ধৰা পেলালে। আৰু লগে লগে এশ এবুৰি উপদেশ-নিৰ্দেশৰ গধুৰ বোজা জাপি দিলে। তাৰ মাজত প্ৰধান নিষেধ আছিল—সাঁজ-সম্বন্ধত এবাৰাৰীলৈ গছতললৈ আওলালৈ যাব নালাগে।

সতাই অবশ্যো নিষেধবাক্য ভালকৈয়েই মানিছে।

হঠাৎ সত্য অলপ চঞ্চল হৈ উঠিল। ক'লে, “যাওঁগৈ এতিয়া, ৰাতি হ'লেই, গালি পাৰিব নহ'লে।”

“ইয়াত আক' গালি পাৰিব কোনে ?” নবকুমাৰে নিঃচিন্তভাবে ক'লে, “ইয়াত তুমি মহাৰাণীহে ! নেড়ুৱে মোক সকলো কথা ক'লেই। তুমি যে আছিলি আলো-লোৱা গোৰীজনী আৰু এতিয়া কি যে লটি-লাছনাৰ মাজত পৰিলাগে—”

সত্য এইবাৰ দৃঢ় হ'ল।

তাই দৃঢ়তাৰে ক'লে, “তেনেকুৱা কথা কৈছা কৈছে ? যাৰ যেনে নযতি। শহুৰেকৰ ঘৰত গালি-শপনি নোথোৱা কোনোবা এজনী ওলাবনে ? এইবোৰ কথা এৰা। এতিয়া যাওঁ—”

“মহাৰাণীনে ? কি আৰু কম ? আকৌ কেতিয়া দেখাৰ্থি হ'ব ?”

“কও কেনেকৈ ?”

“মই নে। অহা বন্ধুৰাৰে গুচি যামগৈ। তাৰ মাজত এবাৰ নহ'বনে।”

“চাওঁ বাৰু।”

নবকুমাৰ লাহে লাহে ক'লে, “ইয়াতে থাকি যাওঁ থাকি যাওঁ যেন লাগি গৈছে। কেনে যে ঘৰখন। সদায় ধুমধাম। আৰু আমাৰ ঘৰত যেন—”

“হওক তও। নিজৰ যি থাকে সেয়ে ভাল।” সতাই আকৌ দৃঢ় ক'ল্লৰে ক'লে, “তুমিও সময়ত দহজনৰ এজন হ'বা, তোমাৰ সংসাধনতো এনেকৈ ধুমধাম হৈ থাকিব।”

“মোৰ ? হৈছে—। সি যি কি নহওক, নিঃকিনৰ ঘৰলৈ আকৌ কাহানিকৈ যোৱা হ'ব ?”

সতাই টপৰাই ক'লে, “ক'ব নোবাৰিলোঁ, ছমাহ-এবছৰো হ'ব পাৰে।”

“ছমাহ-এবছৰ।” নবকুমাৰে বিচুৰ্তি খাই ক'লে, “তাৰ মানে—?”

“আছে মানে।” বদলি কৈয়েই হঠাৎ সতাই দৌৰি গুচি গ'ল।

ষদিও ঘৰে-পৰে সকলোবেই কৈছে, “সইন্ত কিমান ডাঙৰজনী হ'ল।” কৈছে, “তাইৰ ৰূপে যেন নধৰা হৈছে, দেহাৰো কি যি বাঢ়ন্ত গঢ়ন—” তথাপি ল'ৰা-ধপৰাৰ অস্ত নপৰিল তাইৰ।

পিছে পেহীআইতাকৰ আগত ইমান অতপালি আৰু নচালব যেনহে বোধ হৈছে।

বহুতো পৰলৈকে থিয়ৈ থিয়ৈ নৱকুমাৰে আকাশ পাতাল চিন্তা কৰি চালে। তাৰ পাছত সিমান্তলৈ আহিল, আন একো নহয়, জীষেক বহু দিনলৈকে শহুৰেকৰ ঘৰত আছিল, এইবাৰ মাক-বাপেকে মূঠিত পাই আটক কৰিছে।

সত্যই হাঁহি-মাতি টাকুৰি ঘৰাদি ঘৰি ফুৰিছিল, ইমানে আহোঁতে সদুৱৈ যি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছিল তাক চকু মূদি উলাই কৰি। ভিতৰত কোনো ধৰণৰ অস্বস্তিৰ আলোড়নে অজ্ঞান ভীতিৰ ছাঁ পেলালেও বাহিৰৰ আলোড়নৰ ফলত সেই অস্বস্তিৰ সঁচো নাইকিয়া হ'ল।

কোনেও পটকৈ কোনো সন্দেহ কৰিব পৰা নাছিল, কিয়নো সত্যেইবা কাৰ চকুৰ আগত থাকে কিমান পৰা? সকলোবেই বৃহৎ ভোজৰ আনন্দমণিক কাম লৈ ব্যস্ত।

হঠাৎ এদিন সন্দেহে উক দিলে ভূৱনেশ্বৰীৰ মনত।

যিজনী মানুহৰ চকুঘৰি সহস্ৰ কামৰ মাজতো সত্যৰ চকু-মুখৰ ওচৰে-পাঁজৰেই থাকে।

উক দিয়াৰ লগে লগেই ভূৱনেশ্বৰীয়ে বেকত কৰিলে সাৰদাৰ ওচৰত, আৰু সাৰদায়ে ভালকৈ টিপিটাপি চাই নিঃশংখ্য হ'ল।

বহু, মনুহৰততে ইমুখৰপৰা সিমুখলৈ, ইকাগৰপৰা সিকাগলৈ। এবেলাতে গাঁৱৰ তিৰোতাসকলে খাটাংকৈ জানি গ'ল। আৰু তিৰোতাসকলৰ যোগেদি মতা মানুহসকলেও।

কিন্তু ৰামকালীৰ কাণত অলপ দেৰিকৈ পৰিছিলগৈ। কিয়নো, মাতৃ-বিয়োগৰ পাছৰপৰা তেওঁ ভিতৰ-চ'ৰাত শোৱা মেলা নকৰিছিল। কালান্তৰৰ সময়ছোৱা তেওঁ যেনে পৰিপূৰ্ণভাৱে এই নিখমতে চলিব, সেই কথা যেনিবা অদৃশ্য চি'য়াহীৰে লিখা হৈছিল।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে তেন্তে কি উপায়েৰে এই ভয়ানক আনন্দৰ সম্বাদটো তেওঁৰ কৰ্ণগোচৰ কৰিব?

উপায় বিচাৰি পোৱা নাই, অথচ এই অপৰিসীম আনন্দৰ ভাৱ অকলশৰে বহন কৰাও বৰ টান যেন লাগিছে।

দুদিনতে দুবছৰ যেন লাগিল ভূৱনেশ্বৰীৰ।

তথাপি, আন কোনোবা এজনীয়ে কওকগৈ, খবৰটো দিয়কগৈ—মনতে সেই বদলিও ভাবিছে। এই মধুৰ সুন্দৰ ভয়ংকৰ ৰমণীয় সম্বাদটি তেওঁ তেওঁৰ স্বামীলৈ এটি উপহাৰৰ দৰে লাহে-ধীৰে আগবঢ়াব, এই বাসনাৰে ভূৱনেশ্বৰী বিগলিত হৈ উঠিল।

কিন্তু নিজ কণ্ঠেৰে সেই উপহাৰ তেওঁ আৰু আগবঢ়াব নোৱাৰিলে।

ৰামকালীৰ খোৱাপাততে হঠাৎ মোক্ষদাই কৈ দিলে, “ক’লে তোমাৰ মগজুত সোমাষ নে নোসোমায় ক’ব নোৱাৰোঁ, তথাপি কোৱাটো কষ্টেৰে বুলিয়ে কৈছোঁ, তুমি ককাক হ’বলৈ ওলাইছা।”

চ’ক খাই মূৰ দাঙি চালে ৰামকালীয়ে। কথাষাৰ ঠিক বোধগম্য নহ’ল।

মোক্ষদাই এইবোৰ টাবুৰি-ভাবুৰি ভাল নাপায়। গতিকে তেওঁ আৰু স্পষ্টকৈ আৰু কঠোৰ ভাষাৰে ক’লে, “বাংলাতহে কৈছোঁ, উদ্-ফাছীৰে তো কোবা নাই—কৈছোঁ—সইন্তৰ ল’ছালী হ’বৰ হ’ল।”

ৰামকালীয়ে হঠাৎ চৰচৰাণি খালে।

পানীৰ গিলাছটো ওঁঠেৰে স্পৰ্শ কৰিয়েই নমাই থ’লে, তাৰ পাছত তলমূৰ হৈ কাঁহীৰ ভাভৰ মাজতে কথাষাৰৰ অৰ্থ বিচাৰি থাকিলে যেন।

ওহোঁ, এতিয়া তেওঁ কোনো কথা পাতিব নোৱাৰে। আচমন কৰি বহিছে। কালাশৌচৰ বছৰটো তেওঁ দস্ত-ৰমত বিধি-নিষেধ মানি চলিব। এইবোৰত তেওঁ কোনোদিনেই বিশ্বাসী নহয়। কিন্তু মানুহৰ মন যে কেনে জটিল বস্তু, দীনতাৰিণীৰ মৃত্যুৱে আকৌ এবাৰ প্ৰমাণ কৰিলে ৰামকালীৰ সন্স্কৰ্মাতিসন্স্কৰ্ম আচাৰ-নিষ্ঠাৰ যোগেদি।

মাত-বোল নকৰিব।

গতিকে উস্তৰো পোবা নাযাব।

তথাপি, এই সময়ৰ বাহিৰে ৰামকালীক পায় ক’ত।

গতিকেই যাবতীয় জ্ঞাতব্য বিষয় এই সময়ছোবাহে ৰামকালীৰ কাণত পেলোৱাৰ প্ৰকৃষ্ট সময়।

‘চৰচৰাণি খোৱাৰ’ পাছত মোক্ষদাই আকৌ এবাৰ ক’লে, “মই তোমাক ক’লোঁ এতিয়া তোমাৰ গুণগতী বিষয়ক কেনেকৈ জনাবা ভাবি চোৱা। বঢ়কৈ দি-মেলিও মন পোৱা নাযাব। এপাচি মিঠাই আৰু একলহ তেল দি কাৰবাক পঠোবা, লগতে পাদ্যঅৰ্ঘ্যও পঠাবলৈ নাপাহৰিবা।”

ৰামকালীয়ে খাই আছে, ইপিনে ভূৱনেশ্বৰীৰ চকুত পানী। যিটো সন্দ্বাদ শূনি ৰামকালীৰ প্ৰাণত আনন্দৰ জোৱাৰ উখলি উঠাৰ কথা, সেই সন্দ্বাদ দিয়া হ’ল তেওঁৰ মৌনকালতে। কিন্তু, খোৱাৰ সময়ৰ বাহিৰে আন সময়ত ক’ব পৰা নগ’লহেঁতেন জানো?

আৰু ভূৱনেশ্বৰীৰ আশা-আকাংক্ষা আৰু উদ্বেগ-আনন্দেৰে কম্পমান হৃদয়খনেও তাৰ পাহি মেলি বিকশি উঠিব নোৱাৰিলে।

অৱশ্যে ইমান সূচাবুকে ভূৱনেশ্বৰীয়ে ভাৰিব পাৰিছিল জানো?

নাই পৰা।

মাথোঁ বিভিন্ন অনভূতি আৰু অব্যক্ত বেদনাই অবিৰল চকুলোৰ ধাৰ বোৱাই থাকিল।

মোক্ষদাই শেষপাট কাঁড় এৰিলে, “আৰু এষাৰ কথা নকৈ নোৱাৰোঁ, ইমান দিন ধৰি শহুৰৰ ঘৰত থাকিও তোমাৰ জীয়েৰাৰ কোনো সাল-সলনি নহ’ল। যি উদ্ভুত সেই উদ্ভুতয়েই আছে। সাজ-সম্বন্ধ নামানে, লক্ষ-জক্ষলৈ গ্ৰাহ্য নকৰে, এবাৰাৰী-মৰিখালি, ঘাট-পুখুৰী সকলোতে ডেও পাৰি ফুৰিছে। মই বাৰণ কৰিবলৈ গৈ মাথোঁ হাঁহিয়াতৰ পাগুহে হৈছোঁ। এতিয়া তুমিহে যদি শাসন কৰিব পাৰা।”

ৰামকালীয়ে আজি অম্ম ঠেলিব পৰা নাই নেকি? সেয়েহেনে ইমান দেৱী হৈছে খাই আজৰি হোবাত?

মোক্ষদাৰো ইমান সময় ধৰি বহি থকাৰ আহৰি নাই, “বৰবোৱাৰী চাবা শহুৰেবাক আৰু কবা লাগে নোক—” বুলি কৈ মোক্ষদা ওলাই গল।

তেওঁৰ খং উঠিছে। হ’লেই বা মাতৃশোক, তেওঁবুলি এনেহেন সুখবৰটো শুনি মন্থ ওদোলাই থাকিব কিম্বা থাকক। যেই কি নহক সেইন্তৰ শহুৰ-শাহুৰেকলৈ খবৰটো পঠোৱাৰ ব্যৱস্থা তেবেই কৰিব লাগিব। এই কথা তেওঁ জনে।

এইটো তিবোতাহঁতৰে কাম।

বিচনী হাতত লৈ সাৰদা অলপ আঁতৰতে বহি আছে, শহুৰেকক চোৱা-চিঁতাৰ ভাৰ সদাহতে তাইৰ।

ওঁ, বুকুলৈকে ওৰণি লৈ সাৰদায়েই বহি আছে ভাত। এষে তাইৰ উত্তম কৰ্তব্য। দীনতাৰিণী মোক্ষদা কাশীশ্বৰী শিবজাৰা যিজনীয়েই ওচৰত নাথাকক কিম্বা, থোৱা-বোৱাৰ খবৰ-খাতি নলওক কিম্বা, সাৰদাই আঁতৰত বহি লৈ বিচি থাকিবই।

আৰু কোনে খবৰ ল’ব?

এই ঘৰৰ গৃহিণীৰ আগত লাজ-কাজ কাতি কৰি থৈ ভূৱনেশ্বৰীয়ে তো স্বামীৰ থোৱা-লোৱাৰ তদাৰক কৰিবলৈ আহিব নোৱাৰে।

মোক্ষদা ওলাই যোৱাৰ লগে লগে ৰামকালী বহাৰপৰা উঠি থিয় হ’ল।

বাৰান্ডাৰ একাষত চকচকীয়াকৈ মাজি থোৱা ঘটি আৰু তাৰ ওপৰত ভাজ কৰা ধোবা গামোচা থৈ দিয়া হৈছে মন্থ ধুবলৈ, তথাপি হঠাৎ কিবা এটা কথা ভাবি তেওঁ পুখুৰী-ঘাটলৈ গ’ল। হৰিষ্যৰ সময়ত ঘাটতে মন্থ প্ৰক্ষালন কৰাটো বিধি আছিল, কিন্তু এতিয়া কিম্বা?

কি কাৰণতে নাযাওক—

আজি ভূৱনেশ্বৰীয়ে এক অসমসাহসিক কান্ড কৰিলে। বাস্ৱানিঘৰৰ পিছফালৰ বাটৰ বেৰৰ দ্বাৰাৰে দ ওলাই গৈ, তিবোতাসকলৰ ঘাটৰ আঁৰ-বেৰ

স্বৰূপে থকা জোপোহাবোৰৰ কাষেদি গৈ গৈ পদব্ৰষসকলৰ ঘাটৰ ওচৰে-পাজৰে থিয় হৈ থাকিল।

হাত-মুখ ধুই উভতি থোজ লৈয়েই বামকালী চমক খাই উঠিল, “কি কথা ! তুমি ইয়াত ?”

ভূৱনেশ্বৰীয়ে ওৰণিৰ তলৰ পৰাই বুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক’লে, “কি কৰিম আৰু ? চোৰে-কমাৰে তো দেখাদেখি নহবেই। কথা এষাৰ কোৱাৰ আৱশ্যক হ’লেও—”

বামকালীয়ে প্ৰাৰ্থ বিৰক্তি সদৰতে ক’লে, “এয়াইহেনে সেই কথাৰ পতাৰ ঠাই ?”

ভূৱনেশ্বৰীৰ চকুত যে শাওণৰ ধাৰ, সেই কথা ওৰণি থকা সন্ধ্যাও ধৰিব পাৰি।

সেই শ্ৰাবণ-বৰ্ষণৰ মাজেদিয়েই তেওঁৰ কথা কাণত পৰিল, “তোমাক পাইছোনো কেতিয়া ?”

বামকালীয়ে অলপ কোমল মাত্ৰেৰে ক’লে, “কথাটো কি খৰধৰকৈ কোবা। চাৰিওফালে মানুহ—”

“কৈছোঁ—সইন্তৰ কথা—”

বামকালীৰ কণ্ঠত এক বিৰূপ গম্ভীৰ স্বৰ বাজি উঠিল, “ও, শূন্যলৈ, তাইৰ ওপৰত লক্ষ্য ৰাখিবা। বৰ বেছি লৰা-খপৰা নকৰে যেন। যোবা ঘৰলৈ যোবাগৈ।”

ভূৱনেশ্বৰীৰ সৰ্বদেহ মুক অভিমানেৰে কঁপি উঠিল। আৰু একো নকৈ তেওঁ লাহে লাহে মূখ ঘূৰাই গুচি গ’ল তাৰপৰা।

তেওঁৰ গাত-ভংগীলৈ চাই বামকালীয়ে ভাবিলে, আৰু অলপ শাস্ত-ভাৱে কোৱাহেঁতেন ভাল হ’লহেঁতেন। আজলী মানুহজনীয়ে জীয়েকৰ এই সম্বাদ শূন্য ভয় খাইছে।

কিন্তু বামকালীয়েনো কি কৰিব পাৰে ? এই ঠাইত থিয় থিয়ৈ স্তম্ভৰ সৈতে মেল মাৰিব নোৱাৰি।

ভাবিলে, ভয় কৰিবলগীয়া খাবলগীয়া যে একো নাই—এসময়ত কৈ দিব।

কিন্তু সেই সময়ছোবা—কেতিয়া ?

বামকালীয়ে ক’ব পাৰিবনে ?

তেওঁ ক’ব পাৰিবনে যে স্তম্ভৰ সৈতে মেল মৰা কি বস্তু ? স্নেহ প্ৰেম ভালপোৱা—এইবোৰ—বামকালীৰ জ্ঞানমতে, বেকত কৰা বস্তু নহয়।

সত্যৰ শহুৰেকৰ ঘৰলৈ কাক পঠাব পাৰি, সেই কথা ভাবি ভাবি বামকালী চ’ডীম’ডপত বহিলগৈ।

মোক্ষদা আঁতৰি আহিল।

আব্দু সেইস্তৰ শহুৰেৰে ঘৰলৈ খবৰটো পঠাবলৈ হুৱা-দুৱা লগাই দিলে।

অ', গিৰি ভাঁতিনী ঘাৰ।

গব্দুৰ গাড়ি লৈ ৰাখুও যাব লাগিব। গিৰিৰ কাৰণে তছৰ-পাটৰ শাড়ী আহিল, ৰাখুলে হালধি বোলোবা ধুতি-চাদৰ। মন্ত পিতলৰ টো এটাত ঘানীত পেৰা মিঠাতেল, আব্দু বিৰাট 'মটকি' নামৰ মাটিৰ পাত্ৰত কাঁচাগোল্লা নামৰ মিঠাই। এই দিশ্য চকুত পৰাৰ লগে লগেই সেইস্তৰ শাহুৰেৰে কথাব ভেদ ল'ব পাৰিব, মূখেৰে আব্দু ক'বও নেলাগে।

সিহঁত যাবলৈ ওলোবাৰ আগ মূহুৰ্ত্ততে ৰামকালীয়ে হঠাৎ বথালে। মোক্ষদাৰ হাতত এটোপোলা টকা দি ক'লে, "তাৰ মানুহ-দুন্দুহ সকলোকে পৰিতৃষ্ট কৰি আহে যেন, গিৰিৰ হাততে দিয়া।"

সংসাৰখনৰ সকলোৰে গা আনন্দত ৰাইজাই কৰিবলৈ ধৰিছে, দীনতাৰিণীৰ মৃত্যুশোকে এই আহ্লাদক পৰাভূত কৰিব নোবাৰিলে।

কেবল ৰামকালীয়ে পৰাভূত। চেষ্টা কৰিও আনন্দৰ ভাগ ল'ব পৰা নাই তেওঁ।

ৰামকালীৰ কিবা যেন লোকচানেই হ'ল।

সত্য ডাঙৰ হ'ল।

সত্য ডাঙৰজনী হৈ গ'ল।

হৈছিলেই। তথাপি যেন ক'ৰবাত অলপ আশাৰ ৰেঙণি দেখা পাইছিল। মাতৃগ্ৰাম্থৰ বিৰাট কৰ্মযন্ত্ৰৰ মাজতো সত্যৰ লৰা-ধপৰা জুপিযাজুপি দেখা পাই ভাবিছিল—যি ভাবিছিলোঁ সেয়া নহয়, কেৱল শহুৰ-ঘৰৰ হেঁচাত পৰিছে—

ভাবিছিল, হাতৰ কাম-বনখিনি সামৰি স্নাতক অলপ আজৰি হৈ সত্যক মাতি আনি কাষত লৈ কথা পাতিব।

কাম-বনখিনি নোশেষ হওঁতেই ভগ্নদুতৰ মূৰ্তি ধৰি মোক্ষদা ওলালহি।

আব্দু নো কাক 'কাষত লৈ' বহিব ৰামকালীয়ে ?

তাই দেখোন বহু দূৰলৈ গুচি গ'ল।

নহয়, নাপায়। তাই আব্দু কোনোদিনে ৰামকালীয়ে কাষত নাপায়।

এক নতুন চক্ৰৰ চক্ৰান্তত পৰি সত্য আন কোনোবা ৰাজ্যৰ প্ৰজা হৈ গ'ল।

সেই ৰাজ্য প্ৰমীলাৰ ৰাজ্য।

সেই চক্ৰান্ত বিধাতাৰ চক্ৰ।

ছাৰিত্ৰ

নবকুমাৰ যোবাৰ পাছৰপৰাই এইকেইটা দিন সতাই ভোঁভোবাই ফুৰিছিল। নবকুমাৰ যিকোনোদিন ইয়াত আছিল, সেই কেইদিন যিমানখিনি সাবধান হ'বলগীয়া হৈছিল, এতিয়া একেবাৰে ৰাধাপটি বাট। উখই দূবাৰ মূখই পাইছে।

কিন্তু ইয়াত শনচকুৰা মোক্ষদাৰ আচল আবিষ্কাৰৰ ফলত তাইৰ স্বাধীনতা নিদাৰুণভাবে খৰ্ব হ'ল।

ফ'ট তুলিব নোবাৰিলে, উঠোঁতে-বহোঁতে জাউৰিয়ে জাউৰিয়ে উপদেশ : দূবাৰৰ ওচৰত নবহিঁবি, দুজনৰ মাজেদ সৰ্বক নাযাবি, সাজ-সম্ভাৰত চোতালত ভৰি নিদিবি, শনি-মঙলবাৰে বাটে-পথে নোলাবি, ঘাট-পদুখুৰীলৈ অকলে অকলে নাযাবি—একেবাৰে নিষেধৰ বৃন্দাবন।

তাৰ উপৰি আছে 'বিধি'।

ভাৰিৰ আঙুলিত ৰূপৰ আঙঠি পিন্ধি থাক, চুলিৰ আগত আবু শাড়ীৰ আঁচলত সদায় গাঁঠি দি থ'বি, শতৰূপস্কৰ কোনোবাজনীক দেখামাত্ৰকে আঁতৰি থাকিব, 'শাল-চকুৰা' কোনোবাজনী শাকিনীৰ চকুত পৰা বুলি সন্দেহ হোবামাত্ৰকে দেহৰ যিকোনো এঠাইত লো পদুৰি দাগ দিব, ৰাতিৰ পৰত খোঁপাত খৰিকা গুজি থবি—এইবোৰ অনুশাসনৰ শাসন মানি সতাই দিন কটাবলগীয়া হৈছে।

একেবাৰে যেন ৰা-বাহিৰ চেপাত পৰিল সত্য।

তথাপি সতাই যোঁতিয়াই-তেতিয়াই অঘটন নঘটোৱাকৈ থকা নাই।

যেনে—অনামনস্কভাবে পাণ-ধোৱা পানী গৰ্চাক গ'ল, মাছ-ধোৱা পানী ডেই গ'ল, গেৰেকনিৰ ওচৰতে নিজৰ শাড়ীকাপোৰখন ৰ'দত মেলি দিলে, এইবোৰ সৰ্বনশীয়া কান্ড।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে সদায় কয়, “অ' সইন্ত, কেতিয়া কি কান্ড কৰ, আহচোন আহ—মোৰ ওচৰত অলপ বহিহচোন।”

সত্যো দহই-এবাৰ নবহা নহয়।

বহেহি হয়তো ভাগৰ লাগিয়েই। কিন্তু মাকৰ ওচৰত সৰহপৰ বহি থাকিবলৈ লাজ লাজ লাগি যায় তাইৰ। তদুপৰি তাইৰ চিৰচকল মনটোৱে দীৰ্ঘকাল ধৰি অচঞ্চলভাৱে লহুৰি খাটিছে, গতিকে তাই আবু এই সহজ

জ্ঞানিতৰ ওচৰত হাৰ মানিবলৈ নিবিচাৰে, নিবিচাৰে মাষা-মমতাৰ ওচৰত
বশীভূত হ'বলৈ।

গাঁতকে এদিন বামকালীৰ ওচৰত গোচৰ কৰা হ'ল।

কোৱা হ'ল : 'তুমি শাসন কৰাঁ।'

কিন্তু বামকালীয়ে শাসন কৰিলে জানো ?

নে চিকিৎসকজনোচিত নিষেধ-বাণী বৰ্ণন কৰিলে ?

নাই, সেইবোৰ একো নকৰিলে বামকালীয়ে।

ভিতৰি ভিতৰি কিহবা এটাই তেওঁক পৰীক্ষাছিল যেন। যেন এটা
বিমূৰ্খতা। তেওঁ যেন শেষ সম্বলকণো হেৰুৱালে, সেয়েহে তেওঁৰ মনৰ
মাজত নিৰ্লিপ্ত শূন্যতা।

বামকালীয়ে কেবল এদিন জীয়েকক মতাই আনি ক'লে, "ডাঙৰহঁতে
যি কয়, মন দি শুনাবা। তেওঁলোক জনা-বুজা, সকলো কথা বুজি পায়
তেওঁলোকে, তেওঁলোকৰ কথা নামানিলে অনিষ্ট হ'ব পাৰে।"

অভিমান কৰি সত্য তিন দিনলৈ শুনুই থাকিল।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে অনুযোগ কৰাত ক'লে, "তোমালোকে ইয়াকেহে বিচাৰা।
ভালেই তো, বিচৰামতে হৈছে।"

সত্য সঁচাকৈয়ে হঠাৎ নিমাত হৈ পৰিল।

কিন্তু অনিষ্টক বোধ কৰিব পাৰিছিলনে ?

ওহোঁ, নাই পৰা। বামকালী এতিয়া গৃহৰ কোপদৃষ্টিত পৰিছে।

বামকালীয়ে 'মহাগদৰ' নিপাত'ৰ বিপাকৰপৰা মুক্ত হ'ব পৰা নাই।

সেয়েহে বামকালীৰ প্ৰথম দৌহিত্ৰ সন্তান পৃথিবীৰ আলোকত উদ্ভাসিত
হৈ উঠাৰ আগতেই অন্ধকাৰৰ ৰাজ্যত হেৰাই গ'ল।

নহ'লেনো আৰু হেতু কি ?

সত্যই ইদানীং যতমানে বিধি-নিষেধ মানিয়েই চলিছিল দেখোন।

অবশ্যে মোক্ষদাই ক'লে, "এষা হ'ল সেই সৰুকালৰ উদ্ভাসডালিৰ ফল।"

কিন্তু চিকিৎসক বামকালীৰ বক্তব্য বেলেগ। বামকালীৰ হঠাৎ ধাৰণা
হ'ল, এষা বোধহয় তেওঁৰ নিজৰে অকহেলাৰ ফল। পিতৃ হিচাপে নহওক,
চিকিৎসক হিচাপে তেওঁৰ আৰু অলপ কৰ্তব্য আছিল।

তথাপি এইটো কথাও সঁচা, আত্মীয় আশ্ৰিত মিলাই এই পৰিয়ালটোৰ
যি বৃহৎ গোষ্ঠী, সেই গোষ্ঠীত বছৰেকত গড়ে পাচ-সাতটি শিশুৰ জন্ম
হৈছে, নিতান্ত সহজভাবেই, ঘৰৰ বৰমুৰীয়াসকলৰ অজ্ঞাতসাৰেই।

নহয়, অত্যাধি নহয়। সেই ল'ৰা-ছোৱালীহঁত যোতিয়া কেঁচুৱাকাল
এৰি অলপ ডাঙৰ হৈ কাৰোবাৰ কোলাত উঠি বহি জগতলৈ ওলায়, যোতিয়া
ঘৰৰ বৰমুৰীয়াসকলে সোধে, "এইটো কাৰ ?"

গাভিকে বামকালীৰ অপৰাধ কি ?

এষা—কেইদিন মানৰ আগতে সত্যৰ শহুৰ-ঘৰলৈ ‘ডেল-সম্পদ’ সহকাৰে সম্বাদ পঠোৱা হৈছিল, আৰু এলোকেশীহেন মানুহজনীয়েও এখন নতুন কাপোৰেৰে পৰিষ্কাৰ কৰিছিল, বোবাৰীক দীৰ্ঘদিনৰ বাবে ইয়াত থাকিবলৈ অনুমতিও দিছিল।

আকৌ এতিয়াই এই সম্বাদ পঠাব লাগিব।

খনত শিতান দিয়া বাপেকে মহা আড়ম্বৰেৰে জীয়েকৰ ‘দোহদ’ দিছিল, কি হ’ব, পঢ়িলে পোক। হৈছিল অবশ্য ছোবালীহে, তও, প্ৰথম সন্তান আছিল তো। সত্য ‘বিনচৰীয়া’ হৈ গ’ল। তাই আৰু ‘অখণ্ড পোৱাতী’ হৈ নাথাকিল। কোনো শূভকামত নিয়ম-লক্ষণৰ কাম-কাজত সত্য আগবাঢ়ি আহিব নোৱাৰিব।

এলোকেশীয়ে টানি আদেশ দিলে শৰীল শ্বাস্থ্য অলপ ভাল হৈ অহাৰ লগ লগেই জীয়েকক দোলাৰে সাবধানে পঠিয়াই দিয়ে যেন বিয়েয়ে। আলোৱা জীয়ে মাকৰ ঘৰলৈ গৈ উজাল দিয়েই যে এই আলৈ-আখানি হৈছে, সেই কথা ধৰুপ।

এই বচন বামকালীয়ে নিৰ্বিচাৰে শুনিবলগীয়া হ’ল।

এই নিৰ্দেশ মানিবলগীয়া হ’ল।

আকৌ কান্দ কান্দ উথহা চকুৰে শ্বিয়মান সত্যক লৈ বাসুৱে সত্যৰ শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যাবলগীয়া হ’ল।

কিন্তু বামকালীৰ গ্ৰহশাস্তি হ’লনে ?

মহাগুৰু নিপাতৰ বছৰটো পূৰ্ণ হোৱাৰ পাছতো আৰু এটা বছৰ উৰ্দ্ধল গ’ল, তথাপি বামকালীৰ সংসাৰত অঘটনবোৰ ভটিয়েই থাকিল কিয় ? কথা নাই বাৰ্তা নাই—এদিন ‘নেড়ু’ নামৰ ল’ৰাটো নোহোৱা হ’ল।

যেনেকৈ বামকালী এদিন নিৰুদ্দেশ হৈছিল।

কিন্তু নেড়ুৱে তো খৰমৰ কোব খোৱা নাছিল।

বামকালীয়ে অন্ত ত’ত বছৰ ঠাইত বিচাৰিলে, ক’জাই তিবোতাৰ দৰে কান্দিলে, নেড়ুৰ বা-বাৰ্তাৰ পোৱা নগ’ল। এই ঘটনাৰ মাহদিনেকৰ পাছতেই কাশীশ্বৰী চুকাল, তাৰ কেইমাহমানৰ পাছত শিৱজায়াৰ ডাঙৰ ছোৱালীজনী বিধবা হৈ মাকৰ ঘৰত আশ্ৰয় ল’লেহি এগাল ল’ৰা-ছোৱালীৰে সৈতে।

এই আটাইবোৰেই যে বামকালীৰ গ্ৰহ-বৈগুণ্য, কোনে নক’ব ?

আৰু এই আটাইবোৰ কথা-কান্ধতে বামকালীয়েইতো চাকে-জালে বেবা দিবলগীয়া হৈছে।

আৰু, হাজাৰ আলৈ-আহুকালৰ মাজতো বামকালীয়ে ‘নহ’ব’ বুলি কৈ কাকো বিমুখ নকৰে, ‘আৰু নোৱাৰিছোঁ’ বুলি নকয়।

বিধবা হৈ মাকৰ ঘৰলৈ গুচি অহা খুড়াকৰ ছোৱালীৰ বিবাহযোগ্য জীয়েক দৃজনীৰ বাবেও দৰা বিচাৰিবলৈ ঘটক বন্দবস্ত কৰি সোণাৰিক মতাই পঠিয়ালে। দৰাও বিচাৰি থকা হওক, গহনা-পাতিও তৈয়াৰ হৈ থাকক। ভনীয়েকৰ ল'ৰা চাৰিজনৰ কথাও পাহাৰি নাথাকিল। যথাযথভাবে সিহঁতৰ কাৰোবাক টোলত, কাৰোবাক পাঠশালাত নাম লগাই দিলে।

ৰামকালীয়ে কত'বাত চুটি কৰা নাই, কৰা নাই কোনো অনাচাৰ, তথাপি ভাগ্যৰ হুকুমে তেওঁক নেৰা হৈছে। ভাগ্যৰ কোব বাবে বাবে পৰিছে তেওঁৰ ওপৰত।

কিন্তু 'ওস্তাদৰ কোব' হেনো শেষবাৰ্ত্তি।

আব্দ ভাগ্যতকৈ ওস্তাদ আব্দ আছে কোন ?

সেয়েহে—

শেষ বাৰ্ত্তিৰ চকাছন্দা পোহৰত ভাগ্যই তাৰ প্ৰধান কোবৰ খেল দেখুৱালে।

হাইজাত পৰি কেইঘণ্টা মানতে ভূৱনেশ্বৰী ঢুকিল।

ৰামকালী কৰিৰাজৰ 'মাত কথাকোৱা' ঔষধৰ সকলো গ্ৰাহ্য ব্যৰ্থ হৈ গ'লনে? হয়তো ব্যৰ্থ হ'লেইহে'তেন, নিৰ্ৰতিক কোনে বাধা দিব পাৰে? অপ্ৰতিৰোধক কোনোবাই বোধ কৰিব পাৰেনে? তথাপি, চেষ্টা কৰি চোৱাৰ সময়ো নাপালে ৰামকালীয়ে। সময় পোবাহে'তেন তেওঁৰ ইমান আক্ষেপ নহ'লহে'তেন। কিন্তু মাজকুৰীয়া ভূৱনেশ্বৰীয়ে, অজলা ভূৱনেশ্বৰীয়ে সেই চেষ্টাৰ অৱকাশো নিদিলে। তেওঁ মাজনিশা বিছনা এৰি পুখুৰী-ঘাটৰ ওচৰত সেই যে পৰিছিলগৈ, আব্দ উঠি নাহিল, কাকো নক'লেও। কিজানি ক'বও নোৱৰা হ'ল।

বোৱাৰীপুৱাতে বাগদী-বুঢ়ীয়ে ঘাটলৈ গৈ এই ভয়ানক দৃশ্য আবিষ্কাৰ কৰিলে।

“অ' আই ও উ উ—” বুলি আটাই পাৰি পাৰি তাই আছাৰ খাই পৰিলাহি। তাইৰ আত'নাদৰপৰা এই হৃদয় বিদাৰক ঘটনাৰ বৃজ লোবালৈকে বহুপৰ পাৰ হৈ গ'ল।

কিন্তু দুই-চাৰি মিনিটৰ আগতে জানিবলৈ পালেও জানো কিবা লাভ হ'লহে'তেন? ভেটিয়া সকলো শেষেই হৈ আহিছে। চকু-মুখ গাতত সোমাল, নাড়ী যাওঁ যাওঁ।

ৰামকালীয়ে হাতখন দাঙি নাড়ী পৰীক্ষা কৰিয়েই হাতখন আকৌ লাহেকৈ নমাই থ'লে। তলমূৰ হৈ বহি বৃদ্ধ ক'পা মাত্ৰেৰে ক'লে, “মাজু বোৱাৰী, এয়া কি কৰিলা?”

বাসুদেৱে তাৰ হাতত থকা চাকিটো বোঁগিশীৰ মূৰখনৰ কাষ চপাই

আনিলে, ভূরনেশ্বৰীয়ে অতি কষ্টেৰে এবাৰ চকুৰদাঁৰ মেলি চালে। কিবা এটা ক'বলৈকো চেষ্টা কৰিলে, ওঁঠ লৰাব নোৱাৰিলে। চকুৰ কোণৰপৰা দূটোপাল পানী বাগৰি আহিল।

এই ৰোগত ৰোগীৰ জ্ঞান শেষলৈকে থাকে, ঠেতন্যাবল্গ্ৰাণ নঘটে। কিবা এটা কথা ক'বলৈ সেই মৃত্যুপঞ্চবাগ্ৰিনীয়ে যে আকুলভাৱে, চেষ্টা কৰিছে, সেই কথা বতাহত কৰ্পি থকা প্ৰদীপগিথাৰ কীৰ্ত্তি পোহৰতো প্ৰকাশমান।

তেনেকৈ বুদ্ধ গম্ভীৰ আবেগকৰ্ম্মপত কষ্টেৰে বামকালীয়ে ক'লে, “তুমি—তুমি, এই কঠিন শাস্তি দিলা কিয়?”

মৃত্যুতৰ বাবে ৰোগিণীৰ সেই আকুলতাৰ জন্ম হ'ল। ওঁঠৰদাঁৰ কৰ্পি উঠিল। উচ্চাৰিত হ'ল :

“ছি !”

“সত্যক নেদেখাকৈয়েই ওলালা ?”

হঠাৎ সেই কাষ্টবৎ দেহপঞ্জৰ বিদ্যুতাহত হোৱাৰ দৰে লৰচৰ কৰি উঠিল, সেই কোটৰগত চকুৰদাঁৰ চাৰিওফালৰপৰা এজ্বলোকা পানী উৰ্দ্ধলি ওলাই বাগৰি পৰিল।

বতাহৰ কোবত বাসুৰ হাতৰ চাকিটো নুমাই গ'ল।

যোবা ৰাতি সহজ সুস্থ ভূরনেশ্বৰীয়ে সংসাৰখনৰ বহুবিধ কাম-কাজ সামৰি-সুতৰি, কাইলৈৰ খোবা-বোৱাৰ যা-যোগাৰৰ উপকৰণ হিচাপে তিনিটা কলিডিল কঢ়ি থৈ, কাঁহৰ বাটিত এবাটি ডাইল তিয়াই থৈ, শুবলৈ গৈছিল। আজি আৰু সেই মানুহজনীয়ে পুৱাৰ পোহৰ দেখা নাপালে। পুৱাৰ প্ৰথম পোহৰ এবাৰ নিদ্ৰামগ্ন চকুৰ ওপৰত ব্যৰ্থতাৰ শ্ৰান্তি কঢ়িয়াই আনি পৰি থাকিল।

বাসুৰে তিবোতাৰ দৰে হুৰাওৰাবে কান্দিছে। যি বস্তু আছিল সকলোটিৰেই কান্দি থাকিল।

মোক্ষদাৰ তীব্ৰ তীক্ষ্ণ চিঞৰে উপজিপুৱাৰ স্নিগ্ধ পৰিৱৰ্ত্তাক যেন দীৰ্ঘ-বিদীৰ্ঘ কৰি থকাৰ দিলে।

কুজ হ'ল ভাই-শহুৰ, বৰ বোঁছ কাষলৈ আহিব নোৱাৰে, অতিবত বহি হা-হুৰ্দ্দান্নিহাৰ কাড়ি ক'লে, “গোটেই জীৱন ধৰি ইমান মানুহক বচালা বামকালী, সোণৰ প্ৰতিমা ঘৰৰ লক্ষ্মীকে বচাব নোৱাৰিলা ? হাৰি গ'লা ?”

বামকালীয়ে এবাৰ সেই হাহাকাৰলৈ মাথোন ঘূৰি চালে, নক'লে, “বুদ্ধৰ অৱকাশনো পালোঁ ক'ত ?”

অজ্ঞানত ভূরনেশ্বৰীয়ে মৰণকালত তেওঁৰ পৰমদেৱতাৰ সৈতে যেন ভগ্নকৰ লগত থাকি গ'ল।

সবুজনে ভগা ভগা মাতেৰে মস্ত উচ্চাৰণ কৰাব ভংগীৰে ক'লে,

“নাৰাষণ ! নাৰাষণ ! অস্তিমতে নাৰাষণ ! বামকালী, আত্মা ইয়াতে
অবস্থান কৰিছে, নাৰাষণৰ নাম লোবা !”

“আপোনালোকে লওক ।” এই বঢ়লি কৈ বামকালী বহাৰপৰা থিয় হ’ল ।

এনেহেঁতন অকস্মাৎ মৃত্যুত ওচৰচুবুৰীয়া মানুহৰ সৈতেও দেখাদেখি
নহয়, আৰু আন গাঁৱৰ ! মাকৰ এই মৃত্যু সত্যবতীয়ে দেখা সম্ভৱ নাছিল ।
কিন্তু তাই মাতৃপ্ৰাণ্ধও দেখা নাপালে ।

ওঁ, ভুবনেশ্বৰীৰ প্ৰাণ্ধ ভালকৈয়েই হ’ল ।

ঘৰত পাঁচজনীমান বঢ়লী আছে বাবে আন কেবে তাৰ প্ৰাপ্য পাব নালাগে,
এইবোৰ কথাত বামকালী বিশ্বাসী নহয় । আয়োজন দেখি ক্ষুদ্ৰ মোক্ষদাই
বামকালীক ক’লে, “আমাৰ কথা বাদেই দিয়া, কিন্তু তোমাৰ খুড়াদেউ
এতিয়াও বাঁচ-বৰ্তি আছে, তেওঁৰ চবুৰ আগতে কম বয়সীয়া বোৱাৰীৰ
শৰাখত ইমান ধুমধাম কৰাটো বৰ বিবেচনাৰ কাম হৈছেনে বামকালী ?”

বামকালীয়ে পেহীয়েকলৈ নোচোবাকৈয়েই উত্তৰ দিলে, “তোমালোকৰ
কথা বাদ দিয়াৰ প্ৰশ্ন নুঠে, মই কাৰো কথাই বাদ নিন্দওঁ, যি বিধি তাকেহে
কৰিছোঁ ।”

মোক্ষদাই এটি কপট দীৰ্ঘনিশ্বাস এৰি ক’লে, “বঢ়লীহঁতৰ চকুৰ আগত
সেই কম বয়সীয়া বোবাৰীৰ ধুমধামেৰে শৰাখ কৰাটোবেই তেন্তে বিধি ?”

বামকালীয়ে তেনেকৈয়েই মূৰ ঘূৰাই থাকি ক’লে, “আত্মাৰ বয়স নাই ।”

“কিন্তু চকুৰে দেখি থাকি সহ্য কৰিব নোৱাৰি যে বামকালী !”
মোক্ষদাই ক’লে ।

বামকালীয়ে শান্তভাবে ক’লে, “জগতখনত বহু কথাই সহ্য কৰিব
লাগে । এইবোৰ কথা অথবা আলোচনা কৰি থাকিলে কি লাভ ?”

মোক্ষদা মনে মনে থাকিল । কথাষাৰ হওঁতে মিছা নহয় । কনিষ্ঠ-
জনৰ মৃত্যুক যদি সহ্য কৰিব পাৰি, তাৰ সেই মৰমৰ চিনাকি মৰ্ত্যটোক
যদি দাহ কৰাৰ পাছত চিতাত পানী দি থৈ আহিযেই আকৌ খাব-শুব পাৰি,
তেনেহ’লনো আৰু ‘তাৰ পাৰলৌকিক ক্ৰিয়া চকুৰে দেখি থাকি সহ্য কৰিব
নোৱাৰি’ বঢ়লি কোনখন মূখেৰে কোৱা যায় ?

কিন্তু মাতৃপ্ৰাণ্ধ চকুৰে চোৱাৰ ক্ষমতা কণমান সত্যৱতীৰ নহ’ব
বঢ়লিয়েই তাইক লৈ অহা নহ’লনে ?

নহয়, তাই নিজেই আহিব নোৱাৰিলে । তাই যোত্সা মাকৰ মৃত্যু
সংবাদ পালে, যোত্সা তাই দুদিনীয়া কেঁচুৱা লৈ চেৰাশালিত । যিদিনা
বাতিপুৱা শুৱনেশ্বৰীৰ মৃত্যু হ’ল, ঠিক সেইদিনাই ধলপুৱাতে সত্যৰ
শ্বিভীয়া সন্তান জন্মিষ্ঠ হ’ল । পুত্ৰসন্তান ।

দুয়োখন পৰিষালৰপৰা দুজন মানুহে কটুৱাৰ ঘৰৰ খবৰ কঢ়িয়াই লৈ আহিছিল। এজনৰ জন্মৰ, আন এজনৰ মৃত্যুৰ !

কিন্তু সতাইনো অশোচৰ আগে আগে মাকৰ ঘৰলৈ নাহিল কিম্বা বিশেষকৈ যিজনীৰ দেউতাক ইমান ডাঙৰ চিকিৎসক ?

নহাৰ কাৰণ নথকা নহয়। যদিও ক'বলৈ গ'লে কাৰণটো নতাস্ত বালিকাসদৃশ, কিন্তু এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত বালিকাসদৃশ কদুসংকাৰেই জৰী হয়, সত্যৰ বেলিকাও তাৰ অন্যথা হোৱা নাছিল। সত্যৰ প্ৰথমবাৰৰ ঘটনা-টোবেই আছিল এই অনিয়মৰ কাৰণ। পিতৃগৃহত যোঁতীয়া তেনেকুৱা অমংগলীয়া কান্দ ঘটিছিল, ভোঁতীয়া নিয়ম সলনি হওকৈ।

সেয়েহে এইবাৰ দুয়োপক্ষ একমত হৈ স্থিৰ কৰা হৈছিল, সত্যৰ এইবাৰৰ সন্তান মোমায়েকৰ ঘৰত ভূমিস্থ নহৈ দেউতাকৰ ঘৰতে ভূমিস্থ হওক। সেয়েহে সত্য তাতেই আছে।

ভালেই আছে। কোলা শূন্য ক'চুৱা-ল'ৰাটি আহিছে। এলোকেশীয়ে বৰ হাউচ কৰি কটুৱালৈ মানুহ পঠাইছিল। তাই কৈ দিছিল, “শুভ সম্বাদৰ বাবে পিতলৰ টো ঘটি বাটি দিলে নল'বি। ক'বি—কলহ ক'ত ?”

কিন্তু কলহ-কাঁহী একোকে খুজিব নোবাৰিলে। ভৰি দিয়ামাত্ৰকে শূন্যলৈ এই বিপদ।

ইফালে সত্যবতীয়েও আনন্দ আশা গৰ্ব-প্ৰত্যাশিত হৈ খবৰ লৈ যোবাজনে কলহ লৈ উভতি অহালৈ বাট চাই বৈ আছিল। কিন্তু উভতি অহালৈকে বৈ থাকিবলগীয়া নহ'ল। সিফালৰ পৰা মানুহ ওলালহি।

চেষাশালিৰ দুবাৰডাললৈ আহি এলোকেশীয়ে টেঙা-মিঠা মিহলাই ক'লে, “চেষাশালিত কন্দা-কটা কৰিব নাপায়, কান্দিলে সন্তানৰ অমঙলৰ ভয়, নাড়ীৰ দোষ হোৱাৰ ভয়, সাবধান কৰি দি খবৰটো কৰেই, তোমাৰ মাৰা জহনিত ঢুকাল। এই খবৰটো নোকোবাকৈ তো নোৱাৰি, চতুৰ্থী কৰা নহওক, দুটা দিনলৈ মাছ ভাত বন্ধ ৰাখিবাতো লাগিব। সেয়েহে জনালোঁ। চাওঁ ভট্টাচাৰ্য্যক সন্নিধ পঠাওঁ এই খেতৰত বাঁধ-যেৱন্তানো কি।”

এজনী সদ্যপোৱাতী গাভৰু ছোৱালীৰ নিঃশব্দ বুকুত ছেলাৰঙে এখন চোকা ছুৰী বহুৱাই দি নিতাস্ত সহজভাবেই এলোকেশী গঢ়ি গ'ল। ছুৰীখনে কি কৰিলে-নকৰিলে তালৈ ঘূৰিও নাচালে।

কিন্তু এলোকেশীয়ে ভেঙ'ৰ মৰমৰ সখীহঁতক এই সবল সম্বাদটি পৰিবেশন কৰি কৈ ফুৰিলে, “দেখিলনে ? তাইক মই এনেই কাঠ-চিঠীয়া বুলি কওঁনে কিবা ? মাক মৰাৰ সম্বাদ শুনিও ট'ট'কৈ চকু মেলি চাই বহিয়েই থাকিল, আনকি উদ্‌পিণ্ড নুঠিল তাই।”

সত্যৱতী সঁচাকৈ উদ্দীপ্ত ওঠা নাছিল।

স্মৃতিভৰ্তা বিস্মিত শব্দকান চক্ৰবৰ্তীৰ মৌলি বহুতো পৰলৈকে থৰ হৈ আহিলেই আছিল। তাৰ পাছত এসময়ত কেঁতলা যেন নৱজাত শিশুটিয়ে তাৰ দেহৰ ওজনতকৈ বহুগুণে অধিক ওজনৰ তীৱ্ৰ চীংকাৰ কৰি উঠিছিল, লাহেকৈ তাক কোলালৈ দাঙি লৈ দেবাললৈ মূৰ্দ্ধাৰ নিৰ্বাক নিম্পন্দভাবে বহি আছিল, বহিয়েই আছিল তাই।

সেইফালে খিৰিকী এখন থকাহেঁতেন, সত্যৰ জীৱ কিজানি সেই খোলা খিৰিকীৰোধেই দৃষ্টিৰ পাৰ-নাবত উঠি অসীম আকাশত সীতদুৰি সীতদুৰি আফাল খাই পৰিলহেঁতেন তাইৰ সেই গৈশবনীডত—য'ত 'মাজু বোবাৰী' পৰিচয়েৰে চিহ্নিত এখন নিটোল মূৰ্দ্ধেৰে, বগা বৰণৰ, চুটি-চাপৰ মানুহ এজনীয়ে ভীৰু কুঁঠিত ধোজেৰে ওৰে দিনলৈ সকলোটিৰ মনোৰঞ্জন কৰি ফুৰিছে। আৰু তাইৰে ওচৰে-কাষৰে অ'তে ত'তে, তাইৰ কথা পাহাৰী ক'কালত শাড়ীৰ আঁচল মেৰিয়াই গা-গাৰি ধৰা বালিকা এজনীয়ে দপদপাই ফুৰিছে।

কিন্তু এইখন চেষ্টাশালিৰ ক'তো-কোনও কোনোফালেই খিৰিকী এখন নাই। তিনিওফালেই গোবৰেৰে লিপা মাটিৰ বেৰ। তাত দৃষ্টি অচল হৈ বৈ যায়।

মাক কিয় সঁচাৰ ভয়ে ভয়ে থাকে—এই কথাত সত্যৱতীয়ে বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰিছিল। কৈছিল : “ভয় ভয় ভয়। তুমি এই ভয়ৰ কাৰণেই স্বৰ্গ নাপাবাগৈ, চাই ল'বা।”

সত্যৱতীৰ মাকে স্বৰ্গ পোবা নাছিলনেগৈ ?

সত্যৱতীৰ প্ৰাণে কিয়নো তেন্তে ‘স্বৰ্গ’ নামৰ সেই অদৃশ্যলোকৰ অসীম শূন্যতাত হাহাকাৰ কৰি ফুৰিছেগৈ ?

“মা নাই, মা-ক আৰু দেখা নাপাওঁ—” সত্যই এই কথা ভাবিবই পৰা নাই, তাইৰ বোধ হৈছে—যেনবা সেই চিৰ-চেনেহী মানুহজনীয়ে এক ভয়ানক নিষ্ঠুৰ খেলাত মত্ত হৈ একেলবে কোনোবা দূৰ-দূৰান্তলৈ গৈ সত্যক ‘ধিকাৰ’ দি ইতিবাচক কৰি হাঁহিছে।

কৈছে, “কি হ'ল, দিনে-নিশাই নিজৰ খেলাতে বলিৰাজনী হৈ আছিল। দেখোন, সংসাৰখনত ‘মা’ বোলা মানুহ এজনীও যে আছিল, তালৈ মন কৰিছিলানে কোনোদিনে ? মন কৰিছিলানে—তুমি সেইজনীৰ একমাত্ৰ সন্তান, তোমাৰ বাহিৰে ‘নিজৰ’ বুলিবলৈ আৰু কেও নাছিল সেইজনীৰ।”

‘মা বুলিল’ এই দৃঢ়তকৈ সৰুকালত মাকলৈ সেই উদাসীন্যৰ দৃষ্টি সত্যৰ প্ৰাপ্ত হাহাকাৰৰ সৃষ্টি কৰিলে। সত্যই মা-ক কিয় ভালকৈ দেখা পোৱা নাছিল, মাকৰ কোলাৰ কাষত দৃঢ় স্থিৰ হৈ বহা নাছিল কিয় ? কিয়

ৰাতি-বিয়লিতে আন ছোৱালীহঁতৰ সৈতে আইতাকৰ ঘৰত শোৱাৰ সলনি মাকৰ ডিঙিত সাৰিট খৰি টোপনি যোবা নাছিল তাই? সেই কুঁঠিত মানুহজনীয়ে তেওঁৰ ভীৰু মূখখন হাঁহৰে উজলাই প্ৰায় প্ৰত্যেক দিনাই সবুৰ সবুৰকৈ অনুনয় কৰিছিল, “ইয়াত মোৰে সৈতে নোশোৱা কিয়! আহচোন আই—সাধুকথা ক’ম দে।”

যাক ইমান অনুনয় কৰিছিল, সেইজনীয়ে কোনোদিনেই সেই অনুনয় বিনয়লৈ কেৰেপকে ক’ৰা নাছিল। নিতান্ত তাচ্ছিল্যৰ সূৰেৰে কৈছিল, “হে—এঃ, তুমি আক’ কি সাধু জ্ঞান। তাত বোলে মোৰ সখীহঁত থাকে, সিহঁতক এৰি তোমাৰ ওচৰলৈ আহিম শুবলৈ।” ভাল কথা কৈছা।”

কেনে নিমৰমিয়াল সেই ছোবালীজনী। কেনে নিমৰমিয়াল।

গাবৰেৰে লিপা সেই নিবন্ধ বেষখনত মূৰ আফালি মূৰৰ ভিতৰত থকা ভৰংকৰ যন্ত্ৰটোক ছোৱাভন্ন কৰিবলৈ মন গ’ল সত্যৱতীৰ।

হে ঈশ্বৰ, মাত্ৰ এবাৰ—এটিবাৰলৈ সেই দিনটো ঘূৰাই আনিব নোবাৰানে সত্যই তেঁওঁ যা সেইদিনাই সেই নিষ্ঠুৰ ছোৱালীজনীৰ পাপৰ প্ৰাৰ্থিত কৰিলেহেঁতেন।

সেই ঘূটমুটীয়া দেহটিক দূৰোখন হাতেৰে আঁকোৱালি লৈ বুকুত মূখখন গুৰ্জি ক’লেহেঁতেন, “মা, অ’মা, সেই ছোবালীজনী নিষ্ঠুৰ নাছিল, মাত্ৰ অবাধহে আছিল।”

বৰ্তমানৰ মাকক, শহুৰ-ঘৰৰ পৰা বহুদিনৰ মূৰত গৈ চাই অহা মাকক সত্যই তাইৰ মনৰ পটত দেখা নাপালে, বাৰে বাৰে মাকক সেই বধু-মৰ্ত্তি-দেখা পালে—ষিটি বধু-মৰ্ত্তিয়ে ৰামকালী কবিৰাজৰ বিৰাট-বিশাল গহৰ সকলোতে সম্ভৰণ কৰি ফুৰিছিল।

সত্য যদি এতিয়াই মাৰি যায়, ‘স্বৰ্গ’ নামৰ সেই ঠাইত মাকক সৈতে দেখাদেখি হ’বনে? হয় যদি, তেতিয়াই মাকক বুকুৰ মাজত জাপ মাৰি পৰি উৰুপ উৰুপ ক’ব, “মা—মাঐ, তুমি এনেহেন কাঠাচতীয়া হ’লানো কেনেকৈ?”

আপোনপাহৰা সত্য সঁচাকৈয়ে সেই ঠাই গৈ পোৱা বুলি ভাবিছিলনে? মাকৰ বুকুৰ মাজত জাপিয়াই পৰা বুলিয়েই ভাবিছিলনে? আৰু তাইৰ উৰুপনি মৰ্ত্তালোকৰ এইখিনিতে আহি থুন্দা মাৰিব পৰাকৈ তীব্ৰ ভীৰু হৈ উঠিছিলনে?

নহলেনো এলোকেলী ল’ৰি আহিব কিয়, কিয় কঠোৰ কঠেৰে ধমক দি ক’ব, “বোলে—এজনীক বিসৰ্জন দিও তোমাৰ হেঁপাহ নপলাল, এইটোকো দিবলৈ কিাবিছানেকি? এই চেৰাশালিৰ ছাঁদিনীয়া কেঁচুৱা কোলাঙ লৈ এই মৰ-কান্দোন জুৰিছা কেলে? বুকুত সাহসো কম নহয়—

ধইন, ধইন । বোলো—মাক-বাপেক কাৰোবাৰ চিৰদিনীয়া হয় নেকি ? তেও
 বিধতা পদব্দৰে সন্নিবিচাৰেই কৰিলে, বাপেকীটোক হৰি নিনি মাকজনীকহে
 নিলে । শাখে-সেন্দৰে আয়তী ভাগ্যৱতী দ্দপদপাই গুচি গ'ল, বৈ-বমলি
 কৰ, সেয়া নহ'ব—মা মা কৰি চিঞৰত থলক লগাইছে । বোলো—আৰু
 বেছি কাল জীয়াই থকা হ'লে অদিশ্ৰুত দ্ৰুভোগ নহৈ সন্ধৰ অমৰা নৈ বৈ
 গ'লহে'তেননে ? উকা হাতেৰে বাঁৰীহ'তৰ পাগঘৰত সোমাবলগীয়া নহ'ল-
 হে'তেন জানো ? শূনা—চক্ৰ পানী যদি ল'ৰাৰেটোৰ গাত পৰিছে,
 তোমাক মই শূদাই নোৰিছোঁ ক'লোঁ আৰু । তোমাৰ এই আই ধৰ বাইধৰ
 উলিয়াই দিম কৈ থ'লোঁ ।

সন্তানৰ গাত চক্ৰ পানী ।

সত্যই আঁচলেৰে চক্ৰহাল ঘ'হি ঘ'হি পানী নাইকিয়া কৰি সভয়ে
 ল'ৰাটিলৈ চালে, ল'ৰাটিৰ গাত ক ববাত পানীৰ টোপাল পৰিলেনে কি ।

এয়া !

পৰিলেই দেখোন ।

এয়া দেখোন পানীৰ টোপাল ।

সত্য শিষ্য'ৰি উঠিল ।

হে আই ষষ্ঠী, বন্ধা কৰা আই । ইমান বুদ্ধিহীন কাম সত্যই আৰু
 কাহানিও নকৰে ।

কল্পিত সেই পানীৰ টোপাল আঁচলেৰে মাঁচ লৈ সত্যই তাইৰ সন্তানটিক
 নিবিড়ভাৱে সাৰটি ল'লে ।

মৃত্যুৰপৰা মৃত ঘৰাই জীবনৰ মৃত্যুমুখি হৈ বহিল ।

সাতাইছ

কথাতে বোলে—‘ভক্তবৈশ্য ভগবন্ত’। ভাগ্যবন্তৰ বোজা ভগবন্তই কঢ়িয়ায়। বাসুদেৱ পৰিবাৰ সাৰদাই অৱশ্য নৈজব বৰ ভাগ্যৱতী বদলি নাভাবে, বৰণ ষোঁতয়াই-তোঁতয়াই “মোবো যে ভাগ্য—ছেঃ” বদলি কৈ আক্ষেপ প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু এক হিচাপে এতিয়ালৈকে তাইৰ বোজা ভগৱানেইহে কঢ়িয়াই আহিছে। কঢ়িয়াইছে গৃহ-নক্ষত্ৰৰ এটি সুকোশল সমাবেশ বটাই।

নহ’লে পাটমহলৰ লক্ষ্মীকান্ত বান্যাজৰ্জৰ নাতিনীয়েকজনী এতিয়াও পাটমহলতে পৰি থাকিব নালাগিছিল। কিন্তু তাতে কাল যাপন কৰিছে ত ই, সাৰদাক নিঃসতিনী ৰাজ্যভোগ বৰাৰ সুবিধা দি।

লক্ষ্মীকান্ত নাই, কিন্তু তেওঁৰ পুত্ৰ শ্যামকান্তই দেউতাকৰ ঠাট-ঠমক বজায় ৰাখিছে। তেওঁ সদায় সৰ্ববিধ আচাৰ-স্বাচৰণ মানি চলে। লব-চৰ কাৰীতে পাজ-পদুখি চায়, আৰু গৃহ-বৈগুণ্য, কোষ্ঠী আদিৰ গোলমলীয়া কথাবোৰত সদায় কাশী-প্ৰত্যাগত জ্যোতিষাৰ্ণব ঠাকুৰৰ উপদেশ গ্ৰহণ কৰে।

জ্যোতিষাৰ্ণবেই পটলীৰ কোষ্ঠী-বিচাৰ কৰি তাইৰ পতিগৃহলৈ যাত্ৰা সম্পৰ্কে এটি বিশেষ বিধি-নিষেধ আৰোপ কৰিছিল।

ঘোষণা কৰিছিল : ওঠৰ বছৰত ভাৰি দিয়াৰ আগতে স্বামী সন্দৰ্শনলৈ গ’লে পটলীৰ বিপদ হ’ব। উক্ত কালাবধি পতিসুখস্থানত তাইৰ বাহুৰ কটাক্ষ।

জ্যোতিষাৰ্ণবৰ ঘোষণা শুনি কেণে আচৰিত হোৱা নাছিল অৱশ্যে, বৰণ এনেকুৱা কিবা এটা নোকোবাহে’তেন আচৰিত হ’লহে’তেন। কিন্তু, পটলীৰ পতিসুখস্থানত যে বাহুৱে বৈ-ৰমলি কৰিছে সেই কথা আৰু জ্যোতিষীয়ে ক’ব লাগিছেনে, সেই কথাটো বিয়াৰ দিনাই হাড়ে-হিমজুৱে গম পোৱা গৈছিল।

নিতান্তই তাইৰ বাপেকৰ পূৰ্ব জনমৰ পুণ্যৰ বলতহে হেনো সেই দৰা লৰাটো ৰামকালী কবিবাজৰ দৃষ্টিত পৰিছিল। নহ’লে পটলী দেখোন বিয়াৰ ৰাতিতেই ফুল-বাঁহী হ’লহে’তেন।

ৰামকালী কবিবাজে দৈববৰ ৰূপত আৱিৰ্ভূত হৈহে উদ্ঘাৰ কৰিছিলহি। কিন্তু সেইবদল—‘অদৃষ্টৰ আখৰ কোনে খন্দাব কোন’। সেয়েহে গৃহ-

নক্ষত্ৰবিলাকে আঙুলি দাঙি সঁকীয়াই থৈছে, “পটলী, তই তোৰ গিৰিয়েবলৈ চকু দাঙি নাচাবি কৈছোঁ—কমেও ওঠৰ বছৰত ভাৰি দিমাৰ আগতে নাচাবি।”

লক্ষ্মীকান্তৰ গ্ৰাম্হকাৰ্য্যৰ সময়ত বিধি-নিয়ম অনুসাৰে শ্যামকান্তই জোঁৱাইক নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। পিছে ঘৰত কটকটীয়াকৈ বন্দবস্ত কৰি থৈছিল, পতি-পত্নীৰ মাজত দেখাদেখি নহয় যেন। কিন্তু ভাগ্যৰ পাকচক্ৰত পৰি জোঁৱামেক আহিবই নোবাৰিলে। সেইদিনাই হেনো জোঁৱাই বপুৰা তেজশাও বেমাৰত পৰিল। অবশ্যে সেই তেজশাও দূৰসেৱমান এৰা গাখীৰ খোবাব ফল নেকি কোনে ক’ব।

থাকক—সেইবোৰ গ’ল কথা গুচিল।

পটলীৰ শহুৰেকলৈ শ্যামকান্তই তাইৰ কোষ্ঠী-ঘটিত বিপৰ্য্যয়ৰ কথা জনাইছিল। গতিকে, ইমানদিনলৈ তেওঁলোকৰ ফালৰপৰা বোৱাৰীক লৈ যোৱাৰ প্ৰস্তাব অহা নাছিল। দীনতাৰিণীৰ ইমান উলহ-মালহেৰে কৰা শ্ৰাম্হতো তাই আহিবলৈ নহ’ল।

‘একঘাট’ কৰিবলৈ য’তে যত ভাই-ভাগী গিয়াতি-কটুদুখ আছিল সকলটো ‘গাট খালেহি, সত্য পুণ্য কুঞ্জৰ পাঁচোজনীকৈ শহুৰি খটা ছোবালী, শিবজায়াৰ নাতি-পুতিহ’ত, নহাকৈ কোনো থকা নাছিল—নাছিল মাথোন পটলী, যিজনী হ’ল সৰ্বপ্ৰধানহ’তৰে এক প্ৰধান।

কিন্তু এইবোৰ কপাল ফুলিলে।

পটলীয়ে ওঠৰ বছৰত ভাৰি দিলে।

কুঞ্জ পত্নী অভয়া ন-বোবাৰীক লৈ আহিবলৈ ব্যস্ত হৈ পৰিল। মূখেৰে অৱশ্যে কৈছে, আৰু পেলাই থ’লে মানুহে ক’ব কি? কিন্তু ভিতৰি ভিতৰি উদ্দেশ্য আৰু গভীৰ, উদ্দেশ্য হ’ল ডাঙৰ বোৱাৰী সাৰদাৰ জেদ-অহংকাৰ চৰ্ণ কৰা। সাৰদাৰ যত জেদ তত অহংকাৰ। দিনে দিনে চাৰি গৈছেহে। সংসাৰখনত ভূৱনেশ্বৰীৰ শূন্য ঠাই কেনেকৈ যেন লাহে লাহে সাৰদাই দখল কৰি আহিছে। ভূৱনেশ্বৰীৰ দৰেই সাৰদা বিনে সকলো অচল। কিন্তু সাৰদাৰ মাজত ভূৱনেশ্বৰীৰ সেই নম্ৰ নীৰৱতা নাই, সাৰদা যিমান চোকা, তিমানৈ প্ৰখৰ। তাই শাহুৱেককো ঢেৰ পেলাব খুজিছে।

অথচ দীনতাৰিণীৰ মৃত্যুৰ পাছত গুহিণীৰ যি বাবটো অভয়াই পাব লাগিছিল, সেইটো যেন তেওঁ নাপালে। অভয়াৰ সেই ‘চাংমাইশালৰ চাৰি’তকৈ বেছি একো নহ’ল, বৰঞ্চ সেইটোহে আৰু জটিল হৈ উঠিল। কিন্তু, কালীশ্বৰী তো নায়েই, হঠাৎ পিছল খাই পৰি হাত ভাগি মোক্ষদাও আৰু আগবঢ়বে টকটকীয়া হৈ থকা নাই। তেওঁক যেন এতিয়া টটুৱা যথেষ্ট পাইছে। গতিকে, গা-পা ধুই অভয়াই মোক্ষদাহ’তৰ চাংমাইশালতো

কিবা কিবি কবি নিব লাগেগৈ। মচলা বটা, পাচালি কুটা, পানী-দুনীৰ
দিহাপোহা কৰা—ইত্যাদি ইত্যাদি।

মোকদ্দাই 'ফাপৰত পৰিলে হাতীটোও মাথিটো হয়' নীতিৰেহে সেই
চিৰ-অপ্ৰশ্ৰুতৰ জলপ্ৰাণ কৰিছে।

গতিকৈ সমগ্ৰ সংসাৰখন বহু বেলালৈকে সাৰদাৰ হাততে থাকে। লগত
অৱশ্যে শিবজ্ঞাৰা থাকে, থাকে আৰু গিয়াতি মহিলাহঁত, কিন্তু আচৰিত
কথা, সকলোটিৰ যেন 'তেলে-টেকেলিয়ে' মিল হৈ গ'ল। অভয়া যেন ব'হীয়া
হৈ পৰিল। অস্ততঃপক্ষে অভয়াৰ ধাৰণা তেনেকুৱাই।

বোৱাৰীৰ এই প্ৰতাপ, ইমান দপদপনি আৰু সহ্য নহৈছে অভয়াৰ।
বোৱাৰীক নাকত ধৰি চাকত ধৰাবলৈ মন গৈছে। অস্ত তেওঁৰ হাতৰ মূঠলৈ
জাহিল এইবাৰ। শ্যামকান্তই জনালেই—পটলীয়ে ওঠৰ বছৰত ভৰি দিলে।

শূনি অভয়াৰ বুকুৰ বল-শক্তি বাঢ়ি গ'ল। ভাবিলে, বৰ বোৱাৰীৰ
'জৈদ-অহংকাৰ' অলপ খৰ্ব হওক।

মাইকীৰ চিত চকুৰে কৰিবলৈ সত্যনীতকৈ মকদ্দা দিয়া আৰুনো কি
লাগিছে ?

ইফালে পাটমহলত বিৰাট আয়োজন।

গ্ৰহ বৈগুণাৰ অস্ত হ'ল, ইমান দিনৰ পাছত জীয়েকৈ ধৰ-বসত কৰিবলৈ
ওলাইছে, পটলীৰ মাক বেহুলাই পটলীক বিস্তৰ বস্ত্ৰ সামগ্ৰী লগত দিব
বুজ্জছে। বয়-বস্ত্ৰ বস্তা-কুস্তা কৰিছে, আৰু লেথাৰি নিৰ্জঙ্ঘাকৈ জীয়েকক
জাউৰিয়ে জাউৰিয়ে উপদেশ দিবলৈ ধৰিছে—কি কি কৰিলে আৰু কি
নকৰিলে তাই শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গৈ তাৰ 'এজনী' হৈ উঠিব পাৰিব। তাই
যে একেবাৰে আলসুৱা আজলী, সেই কথাতেহে বেহুলাৰ চিন্তা।

পিছে অন্যফালে পটলীৰ মাকৰ এটা ডাঙৰ ভৰসা আছে। প্ৰতি
মুহূৰ্ততে জীয়েকৰ ফালে কেৰাহকৈ চায় আৰু সেই ভৰসাৰ পোহৰ
বেহুলাৰ মূৰত ফুটি উঠে। পটলীৰ সত্যনীয়েকৰ বয়স মনে মনে হিচাপ
কৰি চায় তেওঁ, আৰু তেতিয়া পোহৰ আৰু বেছি হয়। পটলীৰ সৈতে
তুলনা কৰ ? এনেয়ে ভৰ-মোৱন, তাতে আকৌ অতকাল ধৰি বাপেকৰ ঘৰত
নিশ্চিন্ত থাৱন খাই খাই দেহৰ গফন লোদোৰ-পোদোৰ। আৰু ৰূপ ?
তাই ঠাৰ সবুৰেপৰাই জাকত জালিকাজনী সেই কথা ক'ব লাগিছেনে আৰু ?

ধৰে-পৰে সকলোৱে বৰণ এই চকুৰোৱা ৰূপৰ কাৰণেই তাইক উজ্জ্বল
দিয়ে। কম, 'অতি সুন্দৰীয়ে নাপায় বৰ'—তাই পটলীয়ে শাস্তবৰ
এইবাৰ কথা ন-কৈ পৰমাণ কৰিছে। ভোঙকৈ আমাৰ ক'লী-কাচৰ পেৰীহঁতো
ভাল। ভোৰ বয়সৰ আটাইবোৰ তিনিচাঁৰী কেঁচুৱাৰ মাক হ'ল।"

এতিয়া আকৌ বহুতে ভয়ো খুঁবাইছে।

কৈছে : “সতিনীয়ে তোক ঢৰা-চাপৰ নামাৰি ৰাখিলেহে ৰখা। ইমানদিন ধৰি অকলৈ পটৌচৰী হৈ আছিল। হেৰা পটলীৰ মাক, তুমি জীয়েকৰ ডিঙিত আৰু ব'কালত ভালকৈ তাৰিঙ্গ-কৰুচ ব্যান্থ দিয়া যেন। জানো। কাৰ মনত কি আছে ক'বতো নোবাৰি। জীয়েকাক কৈ দিবা—সতিনীৰ হাতৰ পাণ-তামোল পানী-দুনী নাখায় যেন।”

আশা আৰু আশংকা, শ্বশন আৰু আতংক, এইবোৰ লৈ গুণা-গ'থা কৰি থাকোঁতে এদিন পটলীৰ জীবনৰ সেই পৰম দিনটো আহিল। পটলীয়ে শহুৰ-ঘৰলৈ যাত্ৰা কৰিলে।

অলপ অলপকৈ ঘৰটোৰ কথা মনত আছে তাইৰ। যি বিৰাট চোতাল-খনত আলিপনৰ ওপৰত থিয় হৈ আছিল, বিৰাট যি ঘৰটোত তাইক দাঁঙি নি বহুৱাইছিল, ঘাটৰ যিফালে গা খুঁবাইছিল পটলীক, যিটো ঘৰত তাই আঠোটা দিন বাস কৰিছিল, এইদৰে অলপ অলপকৈ মনত আছে। আন বিশেষ একো মনত পৰা নাই।

অতবোৰ মাইকীমানুহৰ মাজত কোনজনী যে তাইৰ সতিনীয়েক, পটলীয়ে সেই কথা ঠাৱৰ কৰিব নোবাৰিলে। আৰু তাইক কৈও দিয়া নাই কোনোবোৰে। তামো চেষ্টা কৰা নাই। কৰিবইবা কেনেকৈ, কান্দি কান্দি তাইৰ চকু উখাহ তুলতুলীয়া হৈছে।

কেৱল শহুৰেকৰ ঘৰলৈ অহাৰ কান্দোনেই নহয়, নিজক ভয়ংকৰ অপৰাধী বুলি ভাবি তাৰে সৈতে আৰু কান্দোন যোগ হৈছিল। সঁচা, পটলীৰ দৰে মহাকুলক্ষণীয়া চিঞৰত আৰু আছেনো কোন ?

বিয়াৰ দৰা বিয়া কৰিবলৈ ওলাই বাটতে পৰকাল পাৰ—এনেহেন কথা কোনোবাই কেতিয়াও আগে শুনিছিলনে ? তাৰ পাছতো—এই পৰিঘালত কি হ'ল ?—দৰাঘৰীয়া ভোজ ‘বোঁভাত’ৰ দিনা—গোট্টেই ঘৰটো যেতিয়া উদ্দলি-মুদ্দলি, তেতিয়া বোলে এজনী জলজীয়াত বোৱাৰী ঘৰৰেপৰা উধাও হৈ গ'ল। শুনি পটলী থৰ হৈ গৈছিল।

মতামানুহ বাটে-পথে ওলালে কেতিয়াবা সাপৰ খোটত, বাঘৰ পেটত বা চোৰ-ডকাইতৰ হাতত পৰি উধাও হয়, কিন্তু মাইকী মানুহ ? বিশেষকৈ এজনী বোৱাৰী ? ঘৰৰপৰা কেনেকৈ উধাও হ'ব ? ভুতে নিনিলেনো আৰু কিহে নিলে ? এইবোৰ কথা-কান্দি আন কোনো ব্যাখ্যা উলিয়াব নোৱাৰি।

সেই ব্যাখ্যাৰে নিশ্চিত হৈ সকলো কথা-কান্দিৰ গুৰি নিজৰ ওপৰতে থকাৰ আৰু ভয়তে যেতিয়া তাই চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কান্দি বিতত হৈ পৰিছিল, তেতিয়া তাইক বৃজনি দিছিলহি সত্যই।

ওঁ, সেই আন এটি বস্তুৰ কথা মনত পৰে পটলীৰ।

সত্য !

দাপোণ যেন চকচকীয়া সেই ডাঙৰ ডাঙৰ চকুহাল আৰু তাৰ ওপৰত ডাঠ ক'লা এযোৰ চেলাউৰি, এতিয়াও পশ্ট মনত পৰে পটলীৰ ।

পটলীয়ে কান্দি থকাৰ কাৰণ শূনি সেই চেলাউৰি ঘোৰ কোঁচাই সত্যই কৈছিল, “নিজক কুলক্ষণীয়া বুলি ভাবি লৈ কান্দি-কাটি গছৰ পাত সৰু-বাইছা কিয় ? ঈশ্বৰে যাৰ ভাগ্যত যি লিখি থৈছে—হ'বই । তুমিনো তেন্তে নিজকে সকলো ঘটন-অঘটনৰ গদুৰি বুলি ভাবিছা কিয় ? তুমি জনম নোলোবাহে তেনে এই পৃথিৱীৰ কল-কল্লা অচল হৈ থাকিলেহে তেনে জানো ?

পটলী অবাক হৈছিল, তাইৰ প্ৰায় সমনীয়া খুড়াকৰ-জীয়েক নন্দীৰ কথা শূনি । তাইৰ জীবনত এনেহেন কথা তাই কাহানিও শুনো নাছিল । তাকো আক' ইমানজনী ছোবালীৰ মূৰত ।

অথচ যোবা কেইবাদিনো ধৰি ডাঙৰহ'তে সদায় কোবা শূনিছে তাই—পটলী, ও, পটলীয়েই সকলো অঘটনৰ ঘাই ।

পটলীৰ দোষতে সকলো সধ নাশ !

সেইজনী নন্দী এতিয়া নিশাৰ শহুৰেকৰ ঘৰত ! আৰু কোনজনী ছোবালীয়েনো পটলীৰ দৰে গৃহ বৈগুণ্য লৈ মাকৰ ঘৰতে আবিষ্কৃত হৈ থাকে ?

আয়োজনৰ ইয় তো সমাৰোহ হৈছিল ।

অভয়াই প্ৰয়োজনতকৈ অলপ বেছিহে যেন কৰিছে ।

কৰিছে ভাল পাই যিমান যিয়েই নহওক, লোকক দেখুৱাবলৈহে । সাৰদা আৰু সাৰদাৰ লগৰ সখীহ'তে ঘাতে বৃজে—যে যিজনী আহিছে সেইজনী কাৰবাৰ কৰুণাৰ ভিখাৰী হৈ অহা নাই, আহিছে দস্তব্ৰমত অধিকাৰৰ দাবী লৈহে ।

অৱশ্যে ‘ঘৰ’টোৰ সম্পৰ্কে পশ্টকৈ একো ক'ব পৰা নাই, কিন্তু ঠাৰে-চি'বাবে তেওঁ বেকত নকৰাকৈ থকা নাই, সাৰদাই এতিয়াৰপৰা তাইৰ কে'চুৱাটিক লৈ এইফালৰ কোঠাটোত থকা উচিত । কে'চুৱা এতিয়া ডাঙৰেই হৈ উঠে ।

আৰুনো এতিয়া ঘৰটোক ‘পৰা’ দিবলৈ দৰকাৰ কি ?

পিছে সাৰদাই এইবোৰ টাপিটুপালৈ কেৰেপেই নকৰে । তাই যে সহজে ‘ঘৰ’টো এৰি দিব সেই কথা নহৈছে । ডাঙৰ ল'ৰাটো ডাঙৰ হৈ উঠাৰ লগে লগেই তাক তাৰ খুড়াকহ'তৰ ওচৰত গটাই দিলে সাৰদাই । সাৰদাই নিজৰ এলেকা ঠিক বাখিছে ।

ডাঙৰটো ল'ৰা ‘বনু’ বা বনবিহাৰী বনু খুড়াক নেড়ুৰ প্ৰাণ-পুতলী যেন আছিল । নেড়ু নিৰুদ্ধেই হৈ বোৱাৰ পাছত আন খুড়াকহ'তৰ ।

প্ৰাণ-প্ৰতীকী অৱশ্যে আটাইবোৰেই, কিন্তু আটাইবোৰেই ভিতৰত প্ৰথম নাতিয়েকটোক অভয়াই বৰ পচন্দ নকৰে যেন। কেৱল ল'ৰাটো সাবদাৰ পেটৰ বদলিয়েই নহয়, ল'ৰাটো বৰ বোঁছ মাক-আকলুৱা বদলিও। সেয়েহে যেতিয়াই তেতিয়াই তেওঁ তাক খেচখেচাই কৈছিল, “দিনে-নিশাই সবু খুড়া সবু খুড়া। সি যেতিয়া বিয়া কৰাব তেতিয়া—”

মাজু খুড়া থাকোঁতেও সবু খুড়াৰ বিয়া কিয় হ'ব, নাইবা বিয়া কৰালেও ভতিজাকৰ সৈতে সংঘৰ্ষ হোৱাৰ কাৰণটো কি, ল'ৰাটোৱে এইবোৰ প্ৰশ্ন কৰা নাছিল, কেৱল প্ৰবল বিদ্বেষে কৈছিল, “সবু খুড়াক বিয়া কৰিবলৈ নিদিবোঁ—”

অভয়াই দাঁত কৰিচি কৈছিল, “কিয় দিবি, নিদিবিতেন? কোনোবা এজনী আহিব, ভাগ ল'বহি—দৰকাৰটো কি। কি বোল? অকল তোৰ মাৰেই ৰাজ্যপাট ভোগ-দখল কৰি থাকক।”

পিছে তাৰ সবু খুড়াক নিৰুদ্দেশ হৈ গ'ল, বিয়া নহ'লৈ। অভয়াই ভাবে, এই অমংগলীয়া ল'ৰাটোৰ বাক্যৰ ফলতেহে নহ'লগৈ। আৰু বাক্যবোৰ হ'ল তাৰ মাকৰ ‘শিক্ষা’ৰ ফল।

সাৰদাই হাতেৰে ঢুকি নোপোৱাতে অভয়াই মূঠিতে লুকুৱাব পৰা বিধৰ এটি জীয়া প্ৰতীকৰ আশা পালি ৰৈ আছে। অভয়াই তাইক সজাব-পৰাব খুবাব-পিন্ধাব, চকুৰ ইংগিতেৰে উঠা-বহা কৰাব।

“মাজু বোবাৰী আহিলেও হ'লহেঁতেন।”

অথচ ৰামকালীয়ে অভয়াৰ মাজু ল'ৰাটোৰ বিয়াৰ কথাত কোনো উচ্চবাচ্যও নকৰে। বৰঞ্চ এদিন ককায়েকৰ মুখৰ ওপৰতে কৈয়েই দিলে স্পষ্টকৈ, “সেই অপদাৰ্থটোৰ বিয়া পাতি দিলে কি হ'ব?”

‘অপদাৰ্থ’ বদলিয়েই যে বিয়া নহ'ব, এনেহেন কলঙ্কগীয়া কথা ব্ৰজগতত কোনোবাই কোঁতলাবা শুনিছেনে? কিন্তু কলঙ্ক চৰদিনেই সবু ভালেৰে ভয়তে গ্ৰস্তমান। সমালোচনা ঘনিওবা কৰে, কৰে আঁৰতহে।

য'ক, ইমান দিনে অভয়াই এটি নিজস্ব বস্তু পোৱাৰ আশা হৈছে।

কিন্তু একেবাৰে নিষ্কণ্টক সৰ্ব্ব জগতত ক'তনো পায়?

ন-বোৱাৰীয়েকৰ বয়সৰ কথা ভাবি বুকুত বৰ স্বস্তি পোৱা নাই।

বুঢ়া শালিকীয়ে পোহ মানিবনে? বুঢ়া বাঁহে জানো ভাজ ল'ব।

কিন্তু পটলী জানো বুঢ়া বাঁহ?

তিবোতাসকল যিমানপৰলৈকে নিজা স্বার্থকেন্দ্ৰলৈ আহি থিত নহয়হি, সিমান পৰলৈকে কোনোৱে তেওঁলোকক চিনিব পাৰিব? ‘ভাল ছোৱালী’, ‘লক্ষ্মী ছোৱালী’ আদি বিশেষণ বহু ক্ষেত্ৰতে ব্যৰ্থ হয়।

পটলী কি—সেই কথা নাজানিলেও পটলীৰ গৃহবৈগুণ্য আৰু নাই—এই খবৰ পালেই সাৰদাৰ বুকুত হাতুৰীৰ কোব পৰিল। কোনোবাই যেন সেই হাতুৰীৰে তাইক দিনে-নিশাই কোবাইছেহে।

আৰু বাসু ? বাসুৰো যন্ত্ৰণাৰ শেষ নাই।

মনত দাৰুণ ভীতি, অথচ প্ৰলককম্পিত আবেগ। সেই সাতবছৰীয়া ছোৱালীজনী ওঠৰ বছৰীযাজনী হৈ কেনেকুৱা বা হৈছে, ইয়াৰপৰা প্ৰশ্ন নোহোৱাজনীয়ে, সেই ৰাখুৰ মাকে উদ্ভাতি আহি কৈছিলহি, “বোৱাৰী কি চাবা, যেন পদুম ফুলহে !”

শূনাৰেপৰা এক অবৰ্ণনীয় সুখ-যন্ত্ৰণাই বাসুৰ মনটোক খুঁলি খুঁলি খাইছে। সাৰদাই সেই পদুমফুল বাসুৰ প্ৰজ্ঞাৰ কামত ব্যবহাৰ কৰিবলৈ দিব জনো ? নে বহুদিনৰ আগতে কোনো এক দুৰ্বল মনোভাৱত সৈ কঢ়াৰ কথা সোঁৱৰাই বাসুক এই ফুলৰ আশ্বাসৰপৰা বঞ্চিত কৰিব তাই ?

সাৰদা কোনোদিনেই পদুম ফুল নাছিল।

পদুম গোলাপ চম্পাকলি মালিকা নাহৰ তগৰ একো নহয়, ফুলৰ সৈতে তুলনা কৰিবলৈ হ'লে বৰণ অপৰাজিতাৰ ওচৰা-উচৰি বুলিহে ক'ব পাৰি।

কিন্তু গাৰ বৰণ শাওঁ-বৰণীয়া হ'লেও তীক্ষ্ণ মনোভাৱ আৰু কন্দিত কন্দলা দৈহিক গঠনৰ বলত এই পৰিয়ালৰ বৰ বোৱাৰী ৰূপে ঠাই পোৱাৰ সৌভাগ্য হৈছিল তাইৰ।

আৰু এতিয়া প্ৰবল ব্যক্তিৰ বলতে পৰিয়ালৰ একেবাৰে ঘাই মানুহজনী হৈ বহি আছে। কিন্তু বাসু এতিয়াও জীৱনৰসৰ সন্ধানী নবীন যুৱক। প্ৰথমা আৰু মনুৰা সাৰদালৈ আজিকালি সি ভয় কৰা হ'ল।

অৱশ্যে পতি-সেৱাৰ নিখুঁত নৈপুণ্যেৰে সাৰদাই বাসুক নিখুঁতভাৱেই হাতৰ মন্থিত ৰাখিব পাৰিছে। এতিয়াও ঘাম-কালি বিচিনিত পানী ছটিয়াই ৰাতি গিৰিয়েকক বিচে, জাৰৰ ৰাতি চাকিৰ ভাপত হাত তপতাই লৈ ঠাণ্ডাত সিৰসিৰাই যোবা হাত-ভৰি গৰম কৰি দিয়ে।

আৰু সংসাৰখনৰ কাম-কাজৰ হেঁচাত ৰাখনিঘৰত যিমানেই ষামেৰে জুৰুলি-চুপুৰি নহওক, এই তপতিয়াৰ গিৰিয়েকৰ ওচৰলৈ ৰাতি শুবলৈ অহাৰ আগে আগে গা-পা ধুই কোঁচাই থোৱা মিহি শাড়ীখন পিন্ধিবলৈ নাপাহৰে, মূৰত গম্ভীৰ সান চাফ-চিকুণ হৈ আহিবলৈকো পাহৰি নাথাকে।

কিন্তু প্ৰস্তুতিত পদুমৰ স'তে গম্ভীৰে ফেৰ মাৰিব পাৰিব জানো ?

বোৱাৰী আহি পোৱাৰ লগে লগেই ‘ধইন্ ধইন্’ বৰ উঠিল।

উঠিল দুটা কাৰণতে। এনেৰে বোৱাৰীৰ চালে চকুৰোৱা ৰূপ, ভাঙে লগত আনিছে অচল বস্ত্ৰ-বাহান।

ৰামকালী কবিৰাজৰ পৰিয়ালত প্ৰয়োজনৰ অতিৰিক্ত প্ৰাচুৰ্য্য, অপ্ৰয়োজনতো তেওঁ ঘৰ-সংসাৰৰ কিছুমান বয়-বস্তু সজাই মেলি আনি থয়, কিবা এটা উপলক্ষ্য হ'লেই। বিচাৰিলে ঘৰত সৰুবে-ডাঙৰে মিল বাৰখনমান জাঁত ওলাব, আৰু যোপখনমান পটাগুটি। পানীৰ কলহ নহ'লেও চিল্লছ-পণ্ডছটোমান। তথাপি মাইকীমানুহৰ মন।

সেই জাঁত খুন্দানা মাৰি পটাগুটি কুলা কলহ ঘাট-বাটি আদি সংসাৰযাত্ৰা নিৰ্বাহৰ তুচ্ছ উপকৰণসমূহেই তেওঁ লোকৰ মন ভৰাই তোলে।

সকলোৱেই একবাক্যে স্বীকাৰ কৰিলে : 'হয়, কুটুমৰ মন-চিঁত আছে'। বড়ীআই নন্দবাণীয়ে হাঁহ মাৰি ক'লে, "নিদিবাৰ মাজত দেখুছো— ঢে কীটোহে বাদ পাৰল। ঢে'কী এটা দিয়া হ'লেই বাসুৰ শহুৰেকৰ যোপকলা দিয়া হ'লহে'তেন। বোবাৰীৰ পথৰ পতিগুহলৈ অহাৰ দিনাই বিয়েলৈ সেইটোবেইবা দি নপঠালে কেলৈ?"

ওহাঁ, পটলীৰ দেউতাকে ঢে'কীটো পঠোবা নাছিল।

কিন্তু পটলীক পঠিয়াইছিল।

আৰু পটলীয়েই ঢে'কীৰ খোৰাটো হৈ অন্ততঃপক্ষে এজনীৰ বুকুৰ খুবলিত খুন্দিবলৈ ধৰিলেই।

তথাপি, ঢে'কীয়ে খুন্দাৰ মাজতেই সাৰদাই শক্ত সঞ্চয় কৰিবলৈ ধৰিলে। তাই সংকল্প কৰিলে, এই সতনী-শাকিনীক তাই স্বামীৰ ওচৰ-পাজৰতো আহিবলৈ নিদিব। সেই 'সিংহবাহিনী'ৰ শপত দস্তুৰমত কামত লগাব তাই।

বাসুক সাৰদাই চিনিবলৈ নাই আৰু। এই ৰূপহীজনীৰ কাষ চপা মাটকে বাসুৰে মূহুৰ্ত্ততে তাইৰ চৰণত উবুৰ খাই পাৰিব।

প্ৰথম নিশা অৱশ্যে বোবাৰীক জুপিয়াই লগত লৈ শুলে আৰু বহু নিশালৈকে সাৰে থাকি আৰু ৰাতি বোৱাৰীক জ্ঞানদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে—এই সংসাৰখনত তাইৰ কোন আপোন, কোন পৰ, কাক মান ধৰিব লাগিব আৰু কাৰ মতি-গতিলৈ চকু ৰাখিব লাগিব।

কিন্তু পাছদিনা কি হ'ব? নাইবা তাৰ পাছদিনা?

নাইবা ইদিনাৰ পাছত সিদিনাকৈ চিৰদিন?

সাৰদাই সেই কথাটোকে ভাবি থাকিল।

আজি নাহিলেই যেনিবা, কাইলৈ? আৰু চিৰকাললৈ?

বাসুৰ বাবে যেনিবা সিংহবাহিনীৰ শপত, কিন্তু সংসাৰখনত আন দহজনৰ বাবে কি ব্যৱস্থা? সিহঁতৰ বিষাল প্ৰশ্নবাণে যেতিয়া বুকুত বিন্ধিবাঁহ? সাৰদাই কি উত্তৰ দিব?

কোঠান চাকিটো নুমাই খোৱা হৈছে, বাসু এতিয়াও চ'ডীম'ডপৰ পৰা আহি পোবাহি নাই। বহাগৰ কোবাল বতাহত বহাগী-চম্পাৰ মদিৰ গন্ধ, সবু সবু খিৰিকীষেদি সৌ-সৌবাই সেই বতাহ সোমাইছেহি, আৰু গোটেই কোঠাটোকে আমোল মোলাই তুলিছে তাৰ সুবাসে।

এই নিশা, এই মদিৰ বতাহ, আৰু এই বেদনা-গধুৰ বন্ধ। ইয়াৰে মাজত—সাৰদাই বহুকাল ধৰি স্বামীসঙ্গে পাইছে, সাৰদাৰ ল'ৰাটিৰ বয়স এতিয়া বাৰ বছৰ—বুঢ়িল মনত পেলাব পাৰিনে?

ভাবিব পাৰিনে সাৰদাই জীৱনৰ ভোগপাশল হাত যটোবাটো শোভা নাপায়, স্বামীৰ অধিকাৰ স্বেচ্ছাই ত্যাগ কৰি, ভ'ৰালৰ চৰু-কাহী-বাটিৰ মাজতে জীবাৰ সাথ'কতা বিচাৰি উলিউবাটোৱেই তাইৰ তাম বুঢ়িল?

আশ্চৰ্য্য, আশ্চৰ্য্য, এই ঘৰ ইমান দিন ধৰি সাৰদাইহে ভোগ কৰিছিল বুঢ়িল বিশ্বাস হে ৰা নাই কেলৈ? বৰণ দুশ্চক মোলান কৰা অশ্রু-বাম্পৰে সৈতে বাৰে বাৰে সৌ সিদিনাৰ কথা বুঢ়িলহে যেন মনলৈ আহিছে।

মাজে-সময়ে ক'চিৎ-কোঁতিয়াবা যে মাকৰ ঘৰলৈ গৈছিল, সেই দিনবোৰকে এতিয়া বিৰাট একো একোটা বৰিতি বুঢ়াল বোধ হৈছে যেন।

কিন্তু সাৰদাৰ দেউতাক তেনেই দুখীয়া-দুখীয়া, জীয়েকক কিমান দিনেইবা লৈ যাব পাৰিছিল? তাইৰ এই যোৱা-সোতৰ বছৰীয়া বিবাহিত জীৱনত দিন মাহ-ঘণ্টাৰে হিচাপ কৰি চালে চাৰি-পাঁচ বছৰতকৈ বেছি নহ'ব।

তথাপিহে আৰু এটা যুগ হাতত থাকিল।

সেই দীৰ্ঘ এটা যুগ কোঁতিয়া কেনেকৈ পাৰ হৈ গ'ল?

লাহে ধৰি আহি কোঠাত সোমালহি বাসু। সদায় অহাৰ দৰেই। তাৰ সোমোৱাৰ ধৰণ-ধাৰণ দেখি সাৰদাই উপলব্ধি কৈ কয় 'চোৰৰ দৰে'।

এই ন-দৰাৰ খোজৰ ভংগী বাসুবে কোনোদিনেই সলাব নোৱাৰিলে।

তেনেহ'লে—কোঁতিয়া তাৰ বয়সে ওঠৰ পাৰ হৈ চৌগছত ভৰি দিলেহি সিও গম পোৱা নাছিলনে? মাজৰ সেই বয়সবোৰ আঙুলিৰ ফাকেৰে পলাল কেনেকৈ সি নাজানিলেইনে?

সেয়েহে শোৱাকোঠাত সোমাবলৈ আজিও তাৰ লাজ লাজ লাগে।

আজি ওবে দিনটো কিন্তু বৰ যন্ত্ৰণাৰ মাজেদি পাৰ হ'ল বাসুৰ। অবাস্তৱ সেই যন্ত্ৰণাক ধৰিব-ছাব পৰা নাই, কেৱল মনটোক ভাবাক্ৰান্ত কৰি তুলিছে।

যন্ত্ৰণাৰ কাৰণো নথকা নহয়।

কেৱল বৃপহী পত্নীক চকুৰে চাব পৰা নাই বুঢ়িলহে যে এই যন্ত্ৰণা—ভেনে নহয়। কত'কা নিৰ্ধাৰণৰ স্বপ্নইহে বেচেৰা বাসুক ইমানকৈ কিলিঙ কৰি তুলিছে।

এতিয়া বাসুৰ কৰ্তব্য কি ? আগৰ শপত সূৰ্য্যৰ দ্বিতীয়াৰ মৃদুদৰ্শন নকৰি সাৰদাতে মন-প্ৰাণ সমৰ্পণ কৰি থাকিব, নে সেই শপত মাত্ৰ মৃদুৰ কথা বুলি উলাই কৰিব ?

যন্ত্ৰণা এইখিনিতে ।

শপত উলাই কৰিলে সাৰদাই যদি কিবা এটা—ভয়ংকৰ কিবা এটা কৰি পেলায় ? তেতিয়া ? তাৰোপৰি, সাৰদা মৰ্মাহত হ'ব, সাৰদাই বাসুৰ খিতাব দিব, ঘৃণা কৰিব—এইবোৰ কথা ভাবিলেও বৃদ্ধ হুমহমাই যায় ।

অথচ সাৰদাৰ প্ৰতি সেই আনুগত্যৰ শপত বন্ধা কৰিবলৈ হ'লে আন এজনী নিৰ্দোষ অকল্য সাৰদাৰ প্ৰতিও অবিচাৰ কৰা হ'ব । ইমান দিনৰ অন্তত স্বামীগৃহলৈ আহি স্বামীৰ এই নিষ্ঠুৰ ব্যবহাৰত সেইজনীয়েও দুখে-লাঞ্চে অভিমান-অপমানৰে থকা-সৰকা হৈ আত্মঘাতী হ'বলৈ নিবিচাৰিবনে ? ইমানখিনি আঘাত সেইজনীক দিব পাৰিনে—যিজনী হেনো 'বোৱাৰী-নহয় পদুম ফুল যেন' ?

” এইদৰে দোমন-দোহস্ত হৈ ওৰে দিনটো বাসু যন্ত্ৰণাত অধিৰ-অধিৰ হৈ থাকিল ।

তথাপি কোঠালৈ সোমাই আহি বাসুৱে সহজ হ'বলৈ চেষ্টা কৰিলে । ক'লে, “উস, কি যে অশ্ৰুকাৰ !”

একেটি মাথোন চাকিৰে বিৰাট কোঠা এটাৰ এম্বাৰ দৰ হ'ল, এই কথা বাসুৰ আমোদত হাস্যকৰ নাছিল । সেয়েহে, সেই চাকিৰ পোহৰকণৰ জ্বাৰত বাসুবে ক'লে, “উস কি যে অশ্ৰুকাৰ !”

কিন্তু সিফালৰপৰা কোনো সঁহাৰি পোবা নগ'ল ।

বাসুৱে যথানিয়মে দুৱাৰৰ ডাঙাল লগাই দি কাষলৈ আহি ক'লে, “চাকি নজ্বলালা যে—?”

এইবাৰ সাৰদাই মাত লগালে ।

আৰু আচৰিত কথা, তাইৰ মনৰ মাজৰ সেই বেদনা-গধুৰ হাহাকাৰ বোভিয়া 'মাত' হৈ ওলাই আহিল, আহিল তীব্ৰ তীক্ষ্ণ ব্যংগ মূৰ্তি ধৰি । বোধকৰোঁ এই কাৰণেহে 'স্বভাৱ' বস্তুটোক মৃত্যুৰ সিপাৰলৈকে বিস্তৃত কৰি দিয়া হৈছে ।

সাৰদাই তীক্ষ্ণ দংশনৰ সূৰেৰে ক'লে, “আৰুনো চাকি জ্বলোৱাৰ দৰকাৰ ক'ত ? বিস্ময়ত ঘৰতে পূৰ্ণিমাৰ জোনৰ উদয় হৈছে ?”

“পূৰ্ণিমাৰ জোন ।”

বাসু সকল, বাসু অৰোধ, বাসু এইমাত্ৰ স্বৰ্গৰপৰা আহি মৰ্ত্যত পৰিছেহি ।

“পূৰ্ণিমাৰ জোন মানে—?”

“জ’ মানেটো নাজানানেকি !” সাৰদাই, ম্বাম্বীক বিদ্ৰূপেৰে টুকুৰা-টুকুৰ কৰিলে, “কেলে, গোটেই ধৰখনে ধইন, ধইন কৰিছ, আবু ভোমাবহে কাণ পৰশাণে নাই ? ভোমাব সিজনীৰ ৰূপেৰে জগতখন পোহৰ হ’ল দেখোন ! সেইবাবেহে আবু মিছামিছিকৈ তেল খৰচ কৰি চাকি নজৰলো !”

বাসুৰে হঠাৎ সাহস সঞ্জন কৰি ক’লে, “মাইকীমানুহবোৰ জাভে-পাতে ঘৰ হিংসাকুৰীয়া !”

“কি ? কি ক’লা ?” সাৰদাই যেন তীক্ষ্ণতাৰ প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈহে ওলাইছে, “মাইকীমানুহবোৰ জাভে-পাতে হিংসুক ?”

“নহ’লেনো কি ?”

“মহাপদুৰুষ মতামানুহৰ জাতটো একেবাৰে দেৱতা, নহয়নে ?” সাৰদাই ক্ষুদ্ৰ গজ্জ’নেৰে ক’লে, “কি ক’ম—তুলনা কৰিবলৈ গ’লে মহাপাতকৰ ভয়, তথাপি কও, মাইকীমানুহৰ অবস্থাৰ সৈতে এবাৰ তোমালোকৰ মহাপদুৰুষ জাতটোৰ অবস্থা মিলাই চোৱাচোন। পাৰবাবে এটিবাৰ আন পদুৰুষ মানুহলৈ চালেই দেখোন মহাপদুৰুষত্বৰ মূৰৰ তেজ উতলে !”

বাসুৰে শিকৰ মিহলি মাতেৰে ক’লে, “ছি ছিঃ, কিহৰ সৈতে কিহৰ তুলনা ! পৰ পদুৰুষৰ নাম মূখেৰে ক’বলৈ লাজ নালাগিলনে তোমাৰ ? শ্বিতীয়পক্ষ পৰম্ভী নে কি ? ছিঃ !”

কিস্তু সাৰদা এইহেন শিকৰতো বিচলিত নহ’ল। তাই অনমনীয় কণ্ঠেৰে ক’লে, “পিছে শ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুৰ্থ—লাগেমনে ‘পক্ষ’ পাই থাকিলে আবু পৰিস্থিতিত দকৰিটো কি ? মাইকীহ’তৰ সেই সুবিধা নাই নহয় ?”

বাসুৰে হতাশ কণ্ঠেৰে ক’লে, “হিংসাৰ পোৰণিয়ে ভোমাব মতি-বদ্বিষ্ণু জট কৰিলে, সাৰদা, সেয়েহে যি ইচ্ছা তাকে বলকিছা ! ন-জননীক মই অনা নাছিলোঁ, ডাঙৰহ’তে জানি-বুজি লৈ আহিছে। নহ’লে—ইমান দিনলৈকে তাতেই পৰি আছিল দেখোন !”

“অ—ঃ ! ঈ—ই—স। দুখ উৰালি উঠিছে দেখোন। পৰি আছিল। এহে—হে, মৰোঁগৈ ক’ত। অঠাই সাগৰতে পৰি আছিল—চু—চুঃ !” সাৰদাই কটাৰীৰে ৰোঁপ ৰোঁপ কথা কয়, “মই কিস্তু দুখ কালি কৈ থৈছোঁ, সেইবোৰ ভগা-ভ’গৰ লেতেৰামিত মই নাই। মোক লাগে যদি তাইক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিবা, আবু তাইকে লাগে যদি, মই—” হঠাৎ সাৰদাৰ কণ্ঠ বন্ধ হৈ পৰিল।

আবু বাসু এই বন্ধ কণ্ঠৰ ভয়তে অতি ভীত।

সি আগতকৈও হতাশ কণ্ঠেৰে ক’লে, “পিছে মই এতিয়া কি কৰোঁ তুমিয়েই কোৱা। মূৰৰ ওপৰত ডাঙৰহ’ত আছে, তেওঁলোকে দিয়া ব্যৱস্থাকে মানিব, নে চিঞাৰি-বাৰ্খাৰি তাৰ প্ৰতিবাদ কৰিম ?”

“কি কৰিবা-নকৰিবা তোমাৰ নিজৰ বিবেচনা। তুমি পিয়াহ-দ'তাও নহয় নহয় ? মূৰৰ ওপৰত থকা ডাঙৰহঁতে বিহু খা বুলিলে খাবা জানো ? খুৰাশহুৱে ধম্ব কৰিলে, ভদ্ৰলোকৰ জাতি-মান বক্ষা কৰিলে মোৰ বুকুত হুল পৰ্‌ত। ইমানেই ধম্বজ্ঞান আছিল যদি নিজেই দেখোন—”

“সাবদা।”—হঠাৎ বাসুদে ডাৰি মাৰিলে। “কি কৈছা ? বলিয়া হ'লানেকি ?”

সাবদাই ঘপকৰে বিছনাত দিঘল দি গম্ভীৰ মাতেৰে ক'লে, “বলিয়া হ'বলগীয়া কাণ্ড ঘটিলে মানুহ বলিয়া হ'ব—এই কথাত আচৰিত হ'বলগা কি আছে ? খুৰাশহুৱে মোৰ ঘৰ নভঙাহেঁতেন আজি বৰণ তেওঁৰ ভগা ঘৰ ভৰি উঠিলহেঁতেন।”

“সাবদা, কাক লৈ তুলনা কৰিছা ? এইবোৰ কথা মূখেৰে উচ্চাৰণ কৰিলেও মহাপাতক হয় জানানে নাজানা ?”

“মূখেৰে উচ্চাৰণ কৰিলে মহাপাতক, কিন্তু মনত ? মনক কোনোবাই সঁকীয়াব পাৰেনে ? ঠিক আছে, মই ভাল-বেয়া একো নকওঁ আৰু। মোৰ ক'বলগীয়াখিনি ক'লোবৈট।”

বাসুদে আপোচৰ সুৰত ক'লে, “তুমি ইমান খং কৰিছানো কেলেই ? তুমি হ'লা গৃহিণী, ক'বলৈ গ'লে ল'ৰাৰ মাক। তোমাক ওফৰাব পাৰে কোনে ? পিছে লোকাচাৰ বুলি কথা এটা আছে তো—। তাক একেবাৰে উলাই কৰিলে—”

সাবদাই গহীন মাতেৰে ক'লে, “আই সিংহবাহিনীৰ নাম কাঢ়ি শপত খাইছিল, সেই কথাটো পাহৰিলাই হ'বলা ?”

“পাহৰিম কেলেই ?” বাসুদে বিৰক্তৰে ক'লে, “কিন্তু মানুহে কি ক'ব—সেই কথাও তো চিন্তা কৰি চাব লাগব ?

সাবদা আকৌ ঘপকৈ উঠি বহিল। ক'লে, “কিয়, মানুহক বুদ্ধোন্মাদ উপায় নাইনে ? মানুহক বুদ্ধাবলৈ কত কলা-কৌশল আছে। মানুহক ক'ব পাৰা দেখোন—কোনোবা সাধু-ফকীৰে তোমাৰ হাত চাই সেই শ্বিতীয়াপক্ষৰ পৰিবাৰক স্পৰ্শ কৰিলে তোমাৰ পৰমাত্মা কয় যোগ আছে বুলি কৈছে।”

আঠাইছ

পৰিষালৰ সকলোবোৰেই আশা পালি আছিল যে প্ৰস্তাব সাৰদায়েই উত্থাপন কৰিব। কিন্তু স'চ'স'চ'টকৈয়েই তাইনো ইমান ধৈৰ্য্যাল, ইমান চকুৰ চৰম এৰিব পাৰিবনে? কিন্তু চকুৰ চৰম সম্পৰ্ক চৰম উদাসীন হৈয়েই তাই চকুদুদা কদলিজনী হৈ বহু দিন কটাই দিলে।

এতিয়া উপায়?

চকুত আঙুল দি দেখুবাই দিয়াৰ বাহিৰে তাত উপায় দেখা নাই। কিন্তু সেই আঙুলটো চকুত দিবে কোনে? সাৰদা। যিহে মূৰখা, সুযোগ পালে ডাঙৰহ তকো বেহাই নিদিবে। ওৰণৰ তলৰ পৰাই এনেকৈ কিটকটৈ কামোৰ'ট মাৰব তাত কামোৰখোবাই সৰ্ব অংগতে দংশনৰ জ্বলন অনুভব কৰিব।

গতিক আৰে-বোৰে সমালোচনাৰ উজ্জ্বল উল্লি দৰাচলতে ইয়াৰ অৱস্থা এনে ধৰণৰ: সাৰদাই যোঁতয়াই যি কামতে অৱপৰা তুলৈ যায় তাতো দুই তিনিখন মূখে একেলগ হৈ ফুচফুচীয়া মেল পাতে, সাৰদা গৈ উপস্থিত হোৱাৰ লগে লগেই মূখত সোপা আৰু তৎমূহুৰ্তেই আকৌ সেই মূখকেইখনে হঠাৎ বিহক যিকোনো এটা কামৰ কথা লৈ হৈ চৈ লগায়।

কি কথা লৈ এইবোৰ ফুচফুচীয়া মেল—সাৰদাই কিবা বদজি নাপায়নে? বদজে। তাই বদজে। বদজি পাই মূৰৰপৰা ভৰিলৈকে ৰমৰমকৈ জ্বলি উঠে। তথাপি তাই নবদজাৰ ভাও জোৰে। ভাও জোৰে এইবাবে যে 'বদজি পাইছো' বদল বদজাই দিয়াৰ লগে লগে গোটেইখিনি কথাৰ আৰ-বোৰ আৰু নাখাৰ্কাব, আৰু এতয়া যিবোৰ কথা 'সিহ'তে তাৰিৰ আঁৰত চৰ্চা কৰিছে, আৰু গদীচ মূখামুখিকৈ আক্ৰমণেই কৰিব। গতিকে এই 'মূখামুখি' বিমান এবাই চলিব পাৰ, সিমানেই ভাল।

আৰু সাৰদা এনেয়ে বিশেষ আত্মস্থ, উপযাচি কাৰণক কিবা কোৱা, বা উত্তৰ দিয়াত তাই নাই।

কিন্তু এইবোৰ তেওঁলোকেই উপযাচি কোৱাৰ সংকল্প কৰিছে। সাৰদাৰ নিজৰ শাহুৱেক আৰু পেহী শাহুৱেকৰ শশীতাৰাই। শশীতাৰা নামৰ এই পেহী শাহুৱেকক সাৰদাই জীৱনত প্ৰথম বাৰৰ বাবে দেখা পালে। কিন্তু, প্ৰায় ত্ৰিছ বছৰৰ পাছত তেওঁ পিতৃলগলৈ আহিছে। ইমান দিন নহাৰ কৰণ অৱশ্যে বিবাহ-খাটত কলহ। দুজন যিটোৰ এজন গত হোৱা

বহুদিনৰ কথা, কুঞ্জ ৰামকালী আৰু শশীতাৰাৰ দেউতাক জয়কালী। আনজন অৰ্থাৎ শশীতাৰাৰ শহুৰেক হেনো ইমান দিন ধৰি বৰ্তি থাকি পো-বোৱাৰীয়ে পিতৃগৃহলৈ যোৱা বাটৰ হুলডাল ভালকৈ পুতি থৈছিল।

সদাহতে তেওঁৰ প্ৰাণ সুসম্পন্ন হ'ল, আৰু ইমান বছৰৰ অন্তত শশীতাৰা পিতৃগৃহলৈ আহিল। এতিয়া কিছদিন ইয়াতে থাকিব।

আহাৰ পাছত সংসাৰৰ আও-ভাবৰ বৃজ-বাজ লওঁতেই দুদিন গ'ল, তাৰ পাছত কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত ভৰি দিলে। সংসাৰখনত নিজৰ ভাষেক কুঞ্জৰ প্ৰতিপত্ত্বহীন অবস্থা, আৰু দিতিয়ে ভাষেক ৰামকালীৰ 'ওফাইডাং মৰা' অবস্থাই তেওঁৰ বুকুত শোলে বিন্দাদি বিন্দিলে আৰু ৰাসুৰ 'প্ৰথম পক্ষ'ৰ নিলম্বজতা দেখি তেওঁ গালে মূখে হাত দিবলৈ বাধ্য হ'ল।

তেওঁ আচাৰিত হৈ ক'লে, "বোলো—সেই বঢ়ী ধাদহীয়ে গাৰ জোৰেৰে গিৰি যকক আগচি ধৰি পৰ দি বহি থাকিব, আৰু গাভৰু বোবাৰীজনীয়ে শহুৰেকৰ ঘৰত শূই শূই ঘৰৰ মাৰলী লেখিব? তোমালোকে এই বেবস্তা মানি লৈছা? বোলো ল'ৰাটোৰ কথাও ভাবি চাব নালাগিব জানো? তাৰ তজ্জবজীয়াটি থাকিল মৰিমুজি, আৰু শূকান বাহিটোৰে মন পাতুঁবাৰ জুলুম? ইমান বয়স পালোঁ, পিছে এনেহেন কথা-কান্দ দেখাও নাই শূনাও নাই।"

সাৰদাৰ শাহুৰেকে সুদীৰ্ঘকালৰ নেদেখা ননন্দীক পৰম আত্মীয়ৰ অধিকাৰ দান কৰি বিগলিত কন্ঠেৰে ক'লে, "চাই থাকা ননন্দী, চাই থাকা। যিমানই থাকিব সিমানই বৃজিব। এনেষে—তোমাৰ ককায়েকৰ সেই খিৎখিঙীয়া শ্বভাবৰ বাবে মই চিৰটিকাল ডাঙৰ হৈও সৰু হৈ থাকিলোঁ, চৰু-হাড়ীৰ বাহিৰে আৰু একোকে নেদেখিলোঁ। তাতে আক' বোৱাৰীটি হ'ল চকুত থাকি বুকুত খোবাজনী। এনেষে তাই একো নজনাটো হৈ থাকে, কাৰো কথাৰ সাতে পাঁচে নাই যেন দেখিবা, আচলতে মাছ-বুৰি নাখাই জি-জি বুলি খোৱাজনী, গপতে গঙাটোপটো হৈ থাকে। আন কাৰবাৰ কথাত চলিবলৈ কৈ চোৱাচোন। নচলে তাই। আৰু এমেকুৱা ডেমাৰী পৰিকতি, যে এযাৰ মাত দিবলৈকো সাহস নহয়।"

"তোমালোকৰ নহয়, মোৰ হ'ব।" শশীতাৰাই দুঢ়তাৰে ৰায় দিলে, 'এই নিধকালিৰ বিহিত কৰিহে এৰিম মই।"

বিহিত কৰিবলৈ ভাই-বোৱাৰীক লগত লৈ এজলাহলৈ আহি শশীতাৰাই আচামীক মতাই পঠিৰালে।

সৰদা আহিল, তলমূৰ হৈ বহি ওৰণিৰ ভলবপৰাই মূৰ্খ অৰ্দ্ধ পপট মাতেৰে সুধিলে, "কি কৈছা কোৱা।"

শশীতাৰাই ভালকৈ বহি বিচিনিখনেৰে বিচি থাকি কলে, "কৈছো এটা

নেৰা কথা। বেয়া নেপাবা। যাৰ গাত আকল-বুধি নাই, সিহঁতক আকল-বুধীয়া কৰি তুলিবলৈ হ'লে চকুত আঙুলিৰে খেঁচ দিয়াৰ বাহিৰে গতিও নাই। তাকে দিম ব'বা। ভেটিয়া যদি তোমাৰ চকুত পোৰাণ উঠে, মৌক যেন নুদুৰিষা যাচা।”

সাকলৰ কণ্ঠৰপৰা হাঁহিব লগ উঠিল, “তোমালোকক দুখিম? মোৰ ইমানেই স্পৰ্ধা হ'লনে পেহী?”

“স্পন্দা।” শশীতাৰাই জোৰেৰে বিচৰ্চনৰ বা বঢ়াই ক'লে, “নহয়, স্পন্দা তোমাৰ দেখা নাই হয়—কিন্তু আকল-বুধিৰ পৰিচয়ো ভিলমায়ক দেখা নাই। ন-বোৱাৰীৰ কথাটো ভাবিয়েই নাচালা দেখোন।”

পাছ মূহূৰ্ত্ততে শশীতাৰা আৰু তেওঁৰ ভাই-বোৱাৰীক চ'ক খুৱাই সাকলৰ মূৰ্দ্ধ কণ্ঠৰ স্পষ্টকৈ ধনিঙ হ'ল, “নাভাবিলেৱেইবা মই, তোমালোক অতবোৰে ভাবিছাই দেখোন।”

“অতবোৰে ভাবিছোঁ। আমি অতবোৰে ভাব আছোঁ। তুমি আচৰিত কথা ক'লা বৰ বোৱাৰী। আমি ভাব ভাব তাইৰ কি উপকাৰটো কৰিব পাৰিম কোৱাচোন? তুমি ইফালে আপোনঘাতী হোৱাৰ ভয় খুৱাই গিৰিয়েকক স'কীয়াই থৈছা, ভয়তে তাৰ পেটত হাত-ভৰি লুকাইছে, আমি কিনো কৰিম? এয়া সিদিনা ৰাতিখন তাক হাতত ধৰি চোঁচোৰাই আনি ক'লোঁ, ‘হেৰ’ বাসু, ইফালে আহচোন। ঘৰত কোঠাৰ কি অভাৱ। এই কোঠাত বাদচাহী পালেং নাথাকেই, গিৰিয়েকক পালে ন-বোৱাৰীৰ এই আমকাঠৰ ওজায়েই বজাৰ পালেং।’ পিছে তাক জানো আনিব পাৰিলোঁ? ভয়তে ক'প-জ'প হাত এৰুৱাই পলালেই সি। কম, ‘তেনেহ’লে তোমালোকৰ বৰ বোৱাৰী আপোনঘাতী হ'ব’।’ পিছে—তোমাৰ দেউতাবা বোলে বৰ ভাল মানুহ, তোমাৰনো এয়া কি অধমতা।”

শশীতাৰাৰ কথা শেষ হোৱাৰ লগে লগে কোঠাটোৰ ভিতৰত যেন তীৱ্ৰ বিদ্যুৎ জ্বলি উঠিল। সেই বিদ্যুৎ সাৰদাৰ চকুৰ জুইৰ ফাঁৰঙাত। হঠাৎ মূৰটো দাঁড়িবলৈ গৈ মূৰৰ ওৰণি খহি পৰিছিল সাৰদাৰ। ওৰণিখন আকৌ তুলি লৈ মূখখন অনাবৃত ৰাখিয়েই সাৰদাই ক'লে, “দলচকুত ভগৱান জুত হয় পেহী, মানুহৰ তো কথাই নুঠে। পাকচকুত ভাল মানুহৰ ছোৱালী বেয়া হোৱাত আচৰিত হ'বলগীয়া কি আছে?”

এনেদৰে মূখখন উলং, তাতে এই কন।

সাৰদাৰ শাহুৱেকে এইবাৰ নিজৰ মৰ্যাদা সম্পৰ্কে সচেতন নহৈ নোৱাৰিলে বোধকৰোঁ। সেয়েহে, নাকৰালি পিন্ধা মূখখন ঘূৰাই ক'লে, “তুমি ওৰণি অহা মূৰ উলঙাই শাহুৱেবাসকলৰ সৈতে কাজিয়া কৰিছানে

বৰ বোৱাৰী ? ইমান সাহস ক'ৰপৰা পালানো ? তোমাক যে জনমটোৰ বাবে বাপেৰাৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিব পাৰোঁ জানানে ?”

এজলাচখন বোধহয় সাৰদাৰ ধাৰণাৰ জগততে আছিল, আৰু জেৰাৰ বাবেও তাই সাজু হৈয়েই আহিছিল। তাই অলপ তীক্ষ্ণ কাঠ-হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, “জনমটোৰ বাবে যাবলগীয়া হ'লে বোপাইৰ ঘৰলৈ যাম কৈলে ?” যমৰ ঘৰটো তো কোনেও কাটি লোবা নাই।”

এইবাৰ শশীতাৰাই চকৰি নাকবালিটো ঘূৰাই জেঙেৰা মাৰি ক'লে, “যমৰ ভয় খুবাই আমাক জন্ম কৰিব নোবাৰিবা বৰ বোবাৰী, আমি বাসু নহওঁ। বোলোঁ ইমান বৰ মানুহৰ ঘৰৰপৰা যিজনী আহিছে, যিজনীৰ বাপেকে পতিগৃহলৈ অহা ‘ঘৰ-বসতি’ৰ দিনা দবোৰে ঘৰ ভৰাই দিছে, তাইৰ দাবী নামানিবানে তুমি ? আৰু সেই ৰূপহী সতেজ পদুম ফুলৰ ভোগৰপৰা গিৰিয়েকক যে তুমি বঞ্চিত কৰিছা, তোমাৰ দেখোন নৰকতো ঠাই নহ'ব।”

হঠাৎ হাঁহি মাৰি সাৰদাই স্পষ্ট কণ্ঠেৰে ক'লে, “ভালেই হ'ব পেহী, নৰকত ঠাই নহ'লে স্বৰ্গলৈ যাম। ঠাই বঢ়িলে এই দুটোহে, আন দহো ঠাই নাই নহয়।”

দুয়োজনী গৃহীনীক হতবাক কৰি সাৰদা বহাৰপৰা থিয় হ'ল। “সৰু দেওৰে তালৰ বড় খাব খুজিছে, তালবোৰ চোপি ঠিকঠাক কৰোঁগৈ যাওঁ।”

অৰ্থাৎ তোমালোকৰ কাঠগড়াৰ পৰা ওলাই পলাওঁ এইবাৰ।

যেনে বঢ়িল ভাবিছিল, কথা তেনে নহয়। ধিক্ৰৰ দি, ফুহুৰি তৰঙাই কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ আশা যে নাই শশীতাৰাই কথাটি বঢ়িজিলে। বঢ়িজিলে, আৰু অন্য পাক লগালে। ক'লে, “সভ্যতা-ভব্যতাৰ পাঠশালাত তুমি একেবাৰেই পঢ়া নাই দেখিছোঁ বৰ বোবাৰী। অনুমতি নোলোবাকৈ গৰুজনৰ আগত বহাৰপৰা উঠি যোবা মই মোৰ শহুৰ ঘৰৰ ফালৰ কোনো জীয়াৰী-বোবাৰীক কাহানিও দেখা নাই। আমিও—গৰুজনে মাতি আনি কিবা এটা সুধিলে মূৰ জোকাৰি ‘হয়-নহয়’কৈ উত্তৰ দিছিলোঁ, উঠি যাবলৈ নোকোৱালৈকে ঠাইতে বহি থাকিছিলোঁ।”

সাৰদাৰ তথ্যপি অপ্ৰতিভ নহ'ল, ত ই তেনেকৈয়ে মিচিক-মাচাককৈ হাঁহি ইত্যাকিঙৰ সুৰতে ক'লে, “বহি থকাৰ সময় উলিয়াব পাৰিলে বহি থকাতো সুখ, পেহী।”

“হুঁ। কথা কেনেকৈ তল পেলাব লাগে তুমি ভালেকৈয়ে জানা দেখিছোঁ। এলাবাদ শাহুৱেৰজনী পাইছা, সেইদেখিহে অহম্ দিয়া মাতবোৰ মাতিব পাৰিছা। বাৰু বাদ দিয়া সেইবোৰ, যি কণ্ড শূনা, আপোচ-শীমাংসৰ কথাকে কৈছোঁ। তুমি হ'লা ঘৰৰ ঘৰিণী ল'ৰাৰ মাক, দাঁৰিলৈবাক বহুকাল

ভোগ কৰিলা। সেইজনীক একেবাৰে উটুৱাই দিলেই হ'বনে? ভাইবো
তো অগ্নি-সাক্ষী কৰি বিয়া হৈছে। মই কওঁ—কিবা এটা পাল পাতি
লোবা।”

পেটে পেটে বং পালে শশীভাৰাই, এয়াৰ বাসক নতুন নিচাবে গত
লগাব পাৰিলেই হ'ল, তাৰ পাছত দেখা যাব তোমাৰনো কিমান আদৰ। এই
জেদ তোমাৰ কষ্ট থাকে—দেখা যাব। এই ন-বোৱাৰীৰ সোৱাদ পালে,
তুমি চিপজৰী ল'লে বা পানীত ডুবিলেও বাসুৰ তেতিয়া আৰু একো
নহ'ব।

‘পাল পতাৰ পদলুং বদৰ্শি’ ভাবি উলিউৱাৰ বাবে নিজেই নিজক
শলাগিল শশীভাৰাই।

কিন্তু সাৰদাই সেই শলাগনিক বেছিপৰলৈ তিষ্ঠিবলৈ নিদিলে। তাই
তীক্ষ্ণকণ্ঠেৰে ক'লে, “তোমালোকৰ অনুমতি নোলোৱাকৈয়েই যাওঁগৈ, পেহী
এইবোৰ অখইচ কথা-বতৰা শুনি থাকিলে নাৰ্চ-কাগছে কটা যাব—”

“আ—আ। কি ক'লি ভাই, কি ক'লি? আমি অখইচ কথা কৈছোঁ।
নীহকুলীয়াৰ জাত—নিছলাৰ জী। ক'বলৈ তোৰ জিভা খহ নপৰিলনে?”
শশীভাৰাই তামাৰোল লগাই দিলে, “তুমিহে বৰ সভা কথা ঠায়ে। অকলে
খাম, অকলে শূদ্র, অকলগৰে ভোগ কৰি থাকিম, এয়েচোন মহত্বৰ কথা।
‘পাল’ পাতি লোবাটো অখইচ কথা হ'ল। বোলোঁ—তাৰে দেখোন দুকুল
ৰক্ষা পৰে।”

সাৰদাই কিবা এয়াৰ কৰ্কশ কথাৰে উত্তৰটো দিব খুজিছিল বোধহয়।
কিন্তু অতি কষ্টেৰে নিজকে সংযত কৰি ক'লে, “দুকুল ৰক্ষাৰ দৰকাৰ নাই,
তোমালোকে একূল ৰক্ষা কৰিলেই হ'ব।”

ইয়াৰ পাছত আৰু তাত বৈ থাকিব নোৱাৰি।

মান-সন্মান বজায় ৰখাই টান হ'ব। সাৰদাৰ নিজৰ চকুৱেই তাইক
অপদস্থ কৰিব।

দুজনীক গৃহীণীক জঠৰ কৰি থৈ সাৰদা গুচি গ'ল।

এই চৰম অপৰাদৰ মূহুৰ্ত্তত তাইৰ ভূৱনেশ্বৰীলৈ মনত পৰিল। সাৰদাৰ
কপালেই ফটা, নহ'লে তেনেহেন স্নেহৰ আশ্ৰয় হেৰুৱাবলগীয়া হয়নে তাই?
ভূৱনেশ্বৰীৰ জানো এতিয়াই সফলীয়া হোৱাৰ পয়স?

ওঁ, সাক্ষা নিলাজ, সাৰদা নিধক, সাক্ষা স্মৰ্শপৰ। ঠিকেই, কিন্তু
পৰাৰ্পৰতাৰে উদাৰ হোৱাৰ ভাগ্য তাইৰ হৈছিলনে কাহানিবা? ভাগ্যই
তাইক বক্ষ্যাহে কৰিলে। আৰু সেই বক্ষা তাইৰ গুৰুজন বোলাহ'তে নিজ
হৃদয়েৰে কৰিলে।

ডাঙৰসকললৈ তাই প্ৰশ্না-সম্মান জনাব কেনেকৈ ? বিষৰ পাগৰ বিনিময়ত কোনোবাই অমৃতৰ পাগ আগ বঢ়াবনে ?

শশীতাবাই গালেমুখে হাত দি অভষাক ক'লে, “তুমি হ'লা মানা গদুৰুজন, তোমাৰ ভৰিৰ ধূলি লোৱাৰেই কথা। তথাপি কণ্ড, তোমাৰ ভৰিৰ ধূলিত লুটি-বাগৰ খোৱাৰ ইচ্ছা হৈছে। এই ফে'টী সাপ লৈ ঘৰ কৰিছা কেনেকৈ' কোবাচো ?”

কুঞ্জৰ পাৰবাবে কপালত হাত দি ক'লে, “সকলো অদিষ্টৰ কথা ননন্দী !”

আচল কথা, এই ‘অদিষ্ট’টো তেওঁৰ নিজৰ ওচৰত সদাহতেহে ধৰা পৰিল। আৰু পৰিল ননন্দকৰ দিব্যদৃষ্টিৰ প্ৰভাৱত। আৰু আজিলৈকে যিমান মৰ্থ্যামি কৰিলে, এতিয়া সেইবোৰ সদৃশ-মূলে উচুৰ কৰিবলৈহে মন গৈছে তেওঁৰ।

“সেই ফে'টী সাপৰ পোবালিৰ পৰা বাসুৰ মন একেবাৰে আঁতৰাই আনিব পাৰোঁ—তাইলৈ ঘূৰিবকে নাচাব সি, তেনেকুৱা ‘দৰব’ মই জানো—” শশীতাবাই চোপা হিংস্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “অবাধ মোহনী। তোমাৰ বাসুৰে ছটফটাই ন-বৈষ্ণৱীয়েকৰ ভৰিত পৰিবাহি, বৰ বোবাৰীলৈ বিষ নজৰেৰে দিষ্ট দিব।”

ভাই বোবাৰীয়ে এবাক হৈ ক'লে, “সঁচা ! সঁচানে ননন্দী, তেনেকুৱা দৰব তুমি সঁচায়ে জানানে ?”

শশীতাবাৰ মূখত বিচাৰ হাঁহ ফুটি ওলাল, “নজনাহে’তেন তোমাৰ ননন্দ জোঁবাইক তেনেকৈ’ গোলাম কৰি ৰাখিব পাৰিলেহে’তেন জানো ? ডেকাকালত কিবা কম দন্দাস্ত আছিলনে ? সম্পক-অসম্পক নামানিছিল, ৰূপহী ছোৱালী দেখামাত্ৰকে বালৰা হোৱা দি হৈছিল। শেষত—এজনী বাগদী বদুটীয়ে মোক শিকালে সেই মোহনী, তাৰ পাছৰপৰা এনেকৈ দমি গ’ল যে মই বিনে আৰু একো নজনা হ’ল। মই উঠ বদুলিলে উঠে, বহু বদুলিলে বহে, খাবলৈ ক’লে খায়, শুবলৈ ক’লে শোবে। মোৰ মূখলৈ ভেৰা লা গ চাই থাকে। মই বোলোঁ থাকক, এয়ে মোৰ ভাল, ৰোজকাৰ-পাতি নকৰিলেইবা, হাই হুই কৰি নুফুৰিলেইবা, ঘৰত ভাতৰ কি আকাল পাৰছে। মোৰ আঁচলত তো বন্ধা হৈ থাকিল জনমটোৰ বাবে।”

বাসুৰ মাকে ইতস্ততঃ কৰি ক'লে, “কিবা ভাৱিছা শিপা-টিপা নেকি ? বাসুৰ কিবা অনিষ্ট নহয় তো ?”

“তুমিও যে। তেনে কাম মই কৰিম ? এয়া আন একো নহয়, এজনৰ পৰা মনটো আন এজনলৈ ঘূৰা, বচ। তেনে কণ্ড শূনা—তোমাৰ কপালগুণে এয়া অহা পৰাইলৈ আউ’সী—একেবাৰে মাজনিশা ন-বোৱাৰীয়ে মেলা চুলিৰে

বিশ্বত্ৰৈ এজোপা কলগছত একে খোচতে বোজি এটা খুঁচি থৈ আহিহ
পাবগৈ যি, 'ভেনেহ'লৈ—"

কিন্তু শশীতাবাই কথাৰ শেষ নোকৰোঁতেই সাৰদাৰ ল'ৰাটোৱে দৌৰি
আহি ক'লে, "চাও" বেগতে আহিহঁক মাজু ককা অজ্ঞান হৈ পৰিল—"

মাজুককা !

মানে বামকালী ?

বিজন জ্ঞানৰ সাগৰ। বামকালী অজ্ঞান হ'ল, কি আচৰিত কথা ?

সকলোৰে লৰ ধৰিলে।

তেন্তে বামকালীয়েও ছুৱনেশ্বৰীৰ দৰে জাননী নিদিয়াকৈয়েই—

কথাটো ইমানকৈ জনাজনি হ'ল, ভতব-চৰাত ঘটাত। চ'ডীম'ডপৰ
ফালে, অৰ্থাৎ বাহিৰ-চৰাত ঘটাহে'তেন 'বাতাহ'তে এনেকৈ বাউচি জুৰিব
নোবাৰিলেহে'তেন।

যিসকল স্পৰ্শ কৰাত অধিকাৰী সিসকলে মৃত পানী ঢালি গংগা
বোবাই দিলে। ঘৰত যিমানবোৰ বিচনী আছিল আটাইবোৰ লৈ অহা হ'ল।
মথোন দুখটোনায়েই নহয়, একপ্ৰকাৰ বোমাশুও। যিজন মানুহৰ মূখলৈ
কোনোৰে কোনো দিনে স্পৰ্শকৈ চোৱাৰ সাহস কৰা নাছিল, সেই মানুহজন
সেহাযভাৱে চকু মূদি পৰি আছে, জুৰি দেখা পাইছে—তেওঁৰ নাক-মুখ
কেনেবুৰা, তেওঁৰ মৃত পানী ঢালি, বিচনীৰে বা দ কৰুণা প্ৰদৰ্শন কৰিব
পৰা নৈছ —এয়া প্ৰায় সুখৰেই কথা।

সাৰদাযো এখন বিচনী লৈ আহিছিল, আৰু অলপ আঁতৰৰপৰা বিচ
খাকি ভাবি আছিল, অচৰিত কথা ইমান দিন ধৰি আছে, অচি মানুহজন
দেখাই-মেলাই কেনেকুৱা কোনোদিনে নোদাখিলো। ইয়াকেই বাৰু 'শুভ
কাম্বন বৰ্ণিতাং—' বোলেনে ?

এক প্ৰচণ্ড আবেগৰ আলোড়নে সাৰদাৰ চকুহাল পানীৰে ওপোচাই
পেলালে, এনেহেন স্বামীক এৰি থৈ মাজুখুঁড়ীয়েক গুচি যাবলগীয়া হ'ল ?
আৰু সেই কাৰণে স্বৰ্গতো তিষ্ঠিব নোৱাৰি স্বামীক আকৰ্ষণ কৰি নিজৰ
ওচৰলৈ লৈ যাব খুজিছেনে ? মনেশোৱা স্বামী এনেহেন আকৰ্ষণীয়। তাৰ
পছত চকু মূচি লৈ ভাবিলে, আমাৰ মাত্ৰা এৰি মাজুখুঁড়ীও চলিল।

কিন্তু সাৰদাৰ আশংকা অমূলক। চিকণাস্ত চিৰ-সুকুমাৰ কণিকা
ছুবনেশ্বৰীৰ আকৰ্ষণ মাধ্যাকৰ্ষণতকৈ শক্তিশালী নহ'ল।

বামকালীয়ে চকু মেলি চালে।

চাৰিওফালে ইমানবোৰ মূখ দেখা পাই তেওঁৰ ভুবুৰোৰ কেঁচ খাই
আছিল, আকৌ চকু মূদিলে। আৰু, বহু পৰৰ মৃত ক'লে, "মোক
বাহিৰত—চ'ডীম'ডপত বিছনা পাৰি দিয়া।"

ৰামকালীয়ে বাহিৰতে শব্দলৈগৈ। জিৰোভাহ'ভৰ এই হা-হু-মুদীনস্নাহ তেও'ৰ অসহ্য, তেও' নিজে নিজেই অস্তি লক্ষিত বোধ কৰিছে। ৰামকালীৰ পক্ষে এই দুৰ্বলতা ক্ষমাৰ অযোগ্য। ৰামকালী অচেতন হৈ বাগৰি পৰিল, কেৱে কেৱে মূৰত পানী ঢালিলে, হা-হুতাশ কৰিলে, তাতকৈ ঘৃণনীয় কথা আৰু নো কি হ'ব পাৰে ?

এনেখন কিয় হ'বলৈ পালে ?

বহুদিনৰেপৰাই ভিতৰি ভিতৰি ক্ষয় হ'ব লাগিছে, যেন ভাঙোনৰ পদধৰ্মনি কাণত পৰিছে তেও'ৰ। শৰীৰ অসুস্থ। সেই তেতিয়াৰেপৰাই।

ৰামকালীৰ মাজতো এক আবেগৰ আলোড়ন উঠিল। চুটি-চাপৰ মানুহজনী, যিজনীৰ ৰামকালীয়ে কোনোদিনে পৰিপূৰ্ণ মানুহ হিচাপে গণ্য কৰা নাছিল, সেইজনীয়েষে দঢ়-কঠিন ৰামকালীৰ ইমানখিনি শক্তি হৰণ কৰিব, এই কথা ৰামকালীয়ে ধাৰণাই কৰিব পৰা নাছিল।

ভূৱনেশ্বৰীৰ সম্পৰ্কে তেও'ৰ কোনোবাখিনি ত যেন এটি মৰম-আকলুৱা মন আছিল, জীৱনৰ কোনো আদৰ্শত, কোনো চিন্তাত, কোনো সুখ-দুখতে তেও'ক তেও' আহ্বান কৰা নাছিল। আজি বোধ হৈছে, ৰামকালীয়ে যেন তেও'ৰ স্তৰীৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ সুবিচাৰ কৰা নাছিল যেন। চিৰদিন তেও' পত্নীক লক্ষ্যভাৱেৰে ভাবিছিল, বোধহয় তেও' ভবাৰ দৰে লব্ধ তেও' নাছিল, যিজনীক নিচেই সামান্য বুলি গণ্য কৰিছিল, তেও' সিমানে সামান্য নাছিল কিজানি। ৰামকালীয়ে তেও'ক মৰমৰ সৈতে ক্ষয়ৰ শ্ৰদ্ধা যুক্ত কৰি ক্ষয়ৰ সহধৰ্মিণী কৰি গঢ়ি তুলিব পৰাহে'তেন, ওৰোটো জীৱন ইমান নিসংগ হৈ কটাবলগীয়া নহ'লহে'তেন কিজানি।

মৃত্যুৰ মহিমাৰে ভূৱনেশ্বৰী যেন ডাঙৰ হৈ পৰিল।

বিছনাত শব্দই থাকিয়েই ৰামকালীয়ে সংকল্প কৰিলে, শীঘ্ৰেই তীৰ্থ যাত্ৰালৈ ওলাব লাগিব। বান্ধ-পৰিবৰ্তনৰো প্ৰয়োজন হৈছে। বান্ধ পৰিবৰ্তনলৈ নোলালে শ্বাস্থ্যৰ ক্ষয়প্ৰবণ দম্ভৰ নহব। ৰামকালীয়ে তীৰ্থযাত্ৰাৰ সংকল্প ঘোষণা কৰিলে।

যোবা দুই-তিনিদিন ধৰি ৰামকালীক লৈ সকলোৱেই উদ্বেগৰ মাজেদি কটাইছিল। খুড়কৰ নিষেধ সত্বেও বাসুৱে বাতি বাহিৰ মহলৰ চণ্ডী মন্ডপতে কটাইছিল—মনে মনে, তেও'ৰ চকুৰ আঁৰত।

আজি আকৌ পৰিয়ালটোলে শ্বাভাৱিক অৱস্থা ঘূৰি আহিল। যদিও ৰামকালীৰ তীৰ্থযাত্ৰাৰ সংকল্প শব্দনি ভয় চিন্তা আতংক হ'ল, তথাপি তেও' আজিয়েই তো নোলায়। তীৰ্থযাত্ৰাত আয়োজনৰো প্ৰয়োজন।

বাসুক আজি শশীতাৰাই আকৌ মতাই পঠিয়ালে। ক'লে, "চা, যদি

মজা মানুহৰ ছাল ভোৰ গাত আছে, তেনেহ'লে ঘৈণীয়েকৰ ইনি-বিনিভ ভোল নাযাবি। আপোনঘাতী হ'ম বুলিলেই হ'বনে? আজি এই এইফালৰ কোঠাত শদিবি।”

তিনিটা বাতি বাহিৰ-মহলৰ চণ্ডীমন্ডপত কটাই বাসুৰ মনো উদ্বেগ-খণ্ডনলৈ, এই প্ৰস্তাৱ শুনাব পাছত সি আৰু চঞ্চল হৈ উঠিল। অথচ ‘হয়ভৰ’ দিয়াৰো উপায় নাই। এয়া যেন—ভোকত পেটৰ কেঁচু-কুৰ্মটি মৰিছে, খোবাবস্ত্ৰও সমুখত, অথচ খাবলৈহে উপায় নাই মদুখত সোপা।

আৰু বাসুতো সাধনা নহয় যে এইবোৰ কথাত মদুখ মেলিব। সি লাজতে কোঁচমোচ খাই তলমূৰ হৈ থাকিল। শশীতাবাই বদ্বিজলৈ, মৌনঃ সন্মতি লক্ষণম। তেওঁ চল চাই চাপৰি বালে, “ভই একো নকৰিলেও হ'ব দে, ভই খোৱা-বোবাব পাছত মাথ মৌৰ কোঠাত বহি থাকিবিহি! পেহীয়ে-ভতিজাকে মেল মাৰি থকাৰ চেলু লৈ বাতি অলপ ঘোৰ কৰি দিম, তা'পাছত—এস, নতুনজনীৰ মনটেলৈকো ভই অলপ ধাঁৰি নাচাবিনে? তাইৰ কথাটোও জাবি নাচাবিনে?”

বাসুৰ চকুৰ কোণ সেমেকি আহিল, সি তাৰপৰা ধৰধৰকৈ আঁতৰি গ'ল। ন-জনীৰ কথা সি ভবা নাই জানো? সদায়ে জাবিয়েই আছে দেখোন।

কিন্তু যিজনীক লৈ শশীতাবাই ইমান দূৰ্ভাৱনা, সেইজনী ক'ত আছে? ক'ত আছে পাটমহলৰ লক্ষ্মীকান্ত বানার্জীৰ নাতিনীয়েক পটলী।

তাই এক অজান অশুভত ভয়তে ধৰ লাগি বহি আছে। এতিয়া অৱশ্যে তাই চিনি পোৱা হৈছে—তাইৰ সতিনী কোন। সতিনী যে ইমান ভীতিকৰ, সেই ধাৰণা আগতে তাইৰ নাছিল। তাই সাবদাৰ মদুখলৈ ভালকৈ চাবও নোৱাৰে। মাভ-বোলৰ তো প্ৰশ্নই নুঠে।

অথচ সাবদাই সদায় তাইৰ স'তে মাভ-বোল কৰে। সংসাৰখনত সকলোকে তাইহে খাবলৈ-ল'বলৈ দিয়ে—অগত্যা পটলীও তাইৰ হাততে পৰিবলগীয়া হৈছে। তাইৰ শাহুৱেকে পটলীক নিজৰ হাতৰ মৃতিত বাঁধবলৈ দিনদিনেক চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু অক্ষমতাৰ বাবেই সেই আশা পৰিত্যাগ কৰিলে।

সাবদাই সদায় পটলীক মাতে, “ন-বোৱাৰী, ভাত খাবা আহাঁ, . ন-বোৱাৰী, এতিয়া মূড়ি দিওঁনে তোমাক? ন-বোৱাৰী ভূমি মাহৰ কোলঠী খাবানে গলা খাবা? ন-বোৱাৰী, আচাৰৰ কাছৰিৰ তেজোৰে সানি কথবল খাইছানে কোঁতলাবা? খাবা যদি কোৱা সানো—”

ন-বোৱাৰী যে কাৰ ন-ঘৈণী সাবদাই যেন নাজানেই। কটুদম-হোৱালী

আহিছে, পৰিয়ালৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত কৰ্মচাৰীয়ে যেনিবা আলহ-উদহকৈ ৰাখিছে—
ইমানেই।

আজিও এবাটি ফুলাৰি আৰু তিল-পিঠাগুড়িৰে চকল চকলকৈ বেঙেনা
ভাজি আনি সাৰদাই পটলীক কৈছিলহি, “খাবানেকি তপতে তপতে?”

পটলীয়ে মূৰ জোকাৰি ক’লে, “ওহাঁ, নেখাও”।

সাৰদা অলপ আচৰিত হ’ল। কিয়নো, ন-বোবাৰীয়ে কোনো কথাতে
‘নহয়’ বুলি নকয়। নহয় বুলি নোকোবা বাবে ভিতৰি ভিতৰি সাৰদাই
বৰণ অলপ ভালেই পাৰ। ভাবে, ভালকৈ খুবাই-বুবাই পেটপূজা কৰি
থাকিলেই তাইক কিজানি সেও মনাই ৰাখিব পাৰিব।

পটলীয়ে যে ভয়তে ‘নহয়’ বুলি নকয়, সাৰদাই সেই কথা ধৰিব
নোবাবে। অবশ্যে ধৰিব পৰাৰ কথাও নহয়। আজি ‘নহয়’ বুলি কোৱাত
তাই ক’লে, “বিষ? ভোক নাইনেকি?”

পটলীয়ে মূৰটো আগতকৈও বেছিটো দোবাই আকৌ মূৰ জোকাৰিলে।

সাৰদা এখশেতক মনে মনে থাকি ‘মচিকীয়াই হাঁহি’ ক’লে, “কেলেই
কোবাচোন ন-বোবাৰী? তোমাক তো আভুকীয়া হৈ থকা কাহানিও
দেখা নাই—”

এই কথাৰ উত্তৰত ন-বোবাৰীয়ে কোনো মাত্ৰ নামাতিলে, তাইৰ মূৰটো
আৰু অলপ দো খাই পৰিল মাথোন। সাৰদাই গুচ মাৰলৈ বুলি খোজ
লৈ ক’লে, “ভেনেহ লৈ দটুমান তিলৰ লাড়ু পাঠয়াই দিও গৈ, তাৰেই
জলপান খোৱা।”

এইবাৰ হঠাৎ ন-বোবাৰীয়ে ক’লে, ‘তুমি মোক ইমান আলহ-উদহ কৰা
কেলেই কোবাচোন?’

এনেকুৱা প্ৰশ্নৰ বাবে সাৰদা মূঠেই সাজু নাছিল চাগে, তাই হঠাৎ
থতমত খাই গ’ল, পিছে ক্ষণেতকৰ বাবেহে। পাছ মূহুৰ্ততে অলপ কাঠহাঁহি
এটা মাৰি ক’লে, “আলহ-উদহ নকাৰিব কলে, আলহ-উদহকৈ ৰখাৰহে সম্পৰ্ক
দেখোন!”

ইমানপৰলৈ জলমূৰ হৈ আছিল, এইবাৰ বোধহয় অজ্ঞাতসাৰেই মূৰটো
দাঙিলে পটলীয়ে, আৰু বহল পতাৰ চকুৰ কোণৰপৰা দূটোপাল পানী
বাগাবি আহিল। সেই চকুদুৰিৰ দৃষ্টিৰ মাজেদি এক অসহায় ভৱ’সনা ফুটি
ওলাল। সেই দৃষ্টি সাক্ষাৰ ওপৰতে নিবন্ধ ৰাখি তাই ক’লে, “তামাচা
কৰিছানেকি?”

মুখৰা সাৰদা হঠাৎ মূৰ হৈ পৰিল। সেই চকুলো দূটোপাললৈ ডাই
চাই থাকিব নোৱাৰিলে, আৰু ঈশ্বৰেহে ক’ব পাৰিব কোন এক অদ্ভুত ক্ষম-
ক্সেন্সেৰে সাৰদাৰ নিজৰ চকুদুৰিও সৈমকি উঠিল।

ভাৰ্গৱি নিজকে চম্ভালি লৈ ভাই ক'লে, “ৰং-তামাচা কৰিলোৱেইবা ?
কৰিব নাপায়েনে কি ?”

এতিয়ামানেহে পটলীয়ে মন কৰিলে যে তাইৰ চকুৰ দ্বাৰা মাত্ৰ দৃষ্টিপৰিক
পানী পেলায়েই ক্ষান্ত হোৱা নাছিল, সেয়েহে তাই আকৌ তলমূৰে হ'ল আৰু
কণ্টেৰে কণ্টম্বৰ পাৰস্কাৰ কৰি লৈ ক'লে, “মই তোমাৰ শত্ৰুৰূপে, মোক
খোঁদ নিদিয়া কেলেই ? তেতিয়া তুমিও বক্ষা পাবা ময়ো, ।”

সাৰদাই বিষন্ন কৌতুকৰে ক'লে ‘মই যেনিবা বক্ষা পৰিমই, তুমি ?
তুমিনে, বক্ষা পৰাৰ কাৰণ ?”

“তেতিয়া আৰু তোমাৰ বুকুৰ ঠল আৰু সংসাৰখনৰ পুতৌৰ পাশ হৈ
থাকিব নালাগিব ।”

সাৰদা আশী এবাৰ স্তম্ভ হৈ পৰিল । তাই দেখা পালে—তলমূৰে হৈ
থকা ন-বাবাৰীৰ চকুৰ দ্বাৰা পানীৰ বজ্জৰা বৈ আহি তাইৰ কোচৰ
ওপৰত থকা বগা হাত দুখনৰ ওপৰত পৰিছে হ ।

স্তম্ভ হৈ সাৰদাই সেটাপানে এ ব'ৰ, এ পাছত ইটো ব'ৰে স্তম্ভ হৈ
শত দৃঢ় স্তম্ভ হ'লে ‘চকুৰ মত পেলা ন-বাবাৰী আনন্দ ন
লাগে ।”

‘তোমাৰ ভাব চকুৰ বাইদেউ মোক পামহললৈ ঘূৰাই পঠোৱা ।”

“ভালে কথা কৈছ । মইনো পঠাবলৈ কোন ?” সাৰদাই হাঁহিলে, “বোলে
মোৰ ওপৰত ফতাবা জাবা কৰা হৈছে—জনমটোৰ বাবে বিনায় । সি যি
কি নহওক—বোলা ইমান ৰূপ-ধোৱন লৈ হিমা চান্দৰি মৰিবি আৰু হাৰি
পলাই ফাট মাৰিবি কিয় ? যুজ-বাগ কৰি সাতুনীৰ গৰাহৰপৰা গিৰিয়েৰক
কাটি নাৰিবিনে ?”

“মই যুজ-বাগ একো নৰিচাৰোঁ বাইদেউ ।”

“নিৰিচাৰ যুজ-বাগ নকৰ ? কি মক্ষিল । তেনেহ'লে মাগনাৰ
কড়ি বুলি দি দানত প্ৰাণ হেৰুৱাব লাগিব দেখোন ।” সাৰদাই আগবঢ়াই
বিষন্নভাৱে ক'লে, “তই দেখিছোঁ মোৰ সকলো ৰং-তামাচা নষ্ট কৰিলি ।
যুজ-বাগ কৰিলে বল-শক্তিৰ পৰীক্ষা হয়, দান-বন্দ কৰিবলৈ হ'লে দেখোন
লোণভাৰ পেলাই মাটিভাৰহে আনিব লাগে ।”

“মোক একো নালাগে বাইদেউ ।”

ন-বোৱাৰীয়ে ব্যাকুল আবেগেৰে ক'লে ।

সাৰদাই হাঁহিলে, “একোৱে নালাগেনে তোক ? গিৰিয়েৰটোকো
নালাগেনে ?”

“নালাগে ।”

সাক্ষী ক'লে, “কিন্তু জগতৰ নিয়ম কি জাননে, নুখীজিলে সকলো

পায়, খুঁজিলেই একো নাই। এস,—কথা পাতি থাকোঁতেই ইমান বাঁচিয়া ভিল-পিঠাগুড়িৰে তজা বেঙেনাভাজিখনি সেমেকি গ'ল। খা, খাই ল, মন ভাল লাগিব।”

“মাজুৰুকা।”

এখন সবু বহী লৈ জুপি জুপি বামকালীষে তেওঁৰ আসন্ন তীৰ্থযাত্ৰাৰ হিচাপ কৰি আছিল, হঠাৎ বাসুৰ সবু ল'ৰাটোৰ মাতত চ'ক খাই উঠা মৰমসনা মাতেৰে ক'লে, “কি বাপা ?”

“মায়ে কৈছে, মায়ে তোমাৰ ওচৰত ভিক্ষা খুঁজিব।”

এয়া আকৌ কেনে অভিনৱ কথা!

বামকালীষে বিমূঢ় দৃষ্টিৰে চালে।

দুবাৰৰ সফালে বাসুৰ পৰিবাৰৰ উপস্থিতি গম পালে। তেওঁ প্ৰায় বিচলিত কণ্ঠেৰে ক'লে, “কি কৈছা বাপা, বদুজি নাপালোঁ দেখোন।”

এইবাৰ মাধ্যমৰ ভূমিকা প্ৰায় নোহোৱা হ'ল। মাধ্যমিক মাত্ৰ মাধ্যম হিচাপে লৈ সাৰদাই সবু সবু মাতেৰে ক'লে, “সোণটো, কোৱা, মায়ে তেওঁৰপৰা কাহানিও একো খোজা নাই, ঘৰৰ বৰ বোৱাৰী, বৰ বোৱাৰীৰে এটা ভিক্ষা খুঁজিছে—”

বামকালীয়ে বদুজিলে, এয়া আন একো নহয়, বাসুৰ দ্বিতীয়পক্ষ-ঘটিত নাটক। এয়া নিৰ্ঘাত সঁতিনী-অসহিষ্ণু এইজনীয়ে সাতনীক তাইৰ মাকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিবলৈহে খাটনি-লোটনি ধৰিছে। বিৰূপ মনেৰে হাঁহ মাৰি গহীনাই সূৰিলে, “ভিক্ষাটো কি, সেই কথাটো নজনাকৈ বগা কাগজত চহী মাৰিব তো নোৱাৰি বৰ বোৱাৰী। আৰু দিবলগীয়া ক্ষমতা মোৰ নাথাকিবওতো পাৰে—।”

“সোণটো, কোৱা, আপুনি মন কৰিলেই পাৰিব।”

বাসুৰ পৰিবাৰৰ এই অসমসাহসিকতাই যদিও বামকালীক স্তম্ভিত কৰিলে, তথাপি অলপ চমৎকৃত নহৈও নোৱাৰিলে। হঠাৎ আন এজনী অসমসাহসী ছোৱালীলৈ মনত পৰি মনটো শিথিল হৈ পৰিল। ক'লে, “বাপা, মাৰাক কোৱা, মন কৰিবলগীয়া হ'লে নিশ্চেষ্টেই কৰা হ'ব।”

“সোণটো, কোৱা, আপুনি তীৰ্থলৈ ওলাইছে, মাকো লগত লৈ ওলাওক।”

এয়া আকৌ কেনে কথা!

এই কথা যে বামকালীৰ ধাৰণাৰ অগোচৰ, স্বপ্নৰো অগোচৰ। বাসুৰ পৰিবাৰে এইটো কথা ক'বলৈহে আহিছে তেন্তে! এইজনী বলিয়া হ'লনে কি? পিছে এইটো ভেনেই হাঁহুঠা অলীক কথা, সেয়েহে খেমালিৰ সূৰতে

ক'লে, “তোমাৰ মাৰাক লগত লৈ ওলাবলৈ মোৰ সাধা হ'বনে বাপা ? তুমি ডাঙৰ হোৱা, মাৰাক লৈ তুমিয়েই ওলাবা ।”

“মাজুৰুকা, মায়ে কৈছে তামচা কৰি উৰাই দিলে নহ'ব, মায়ে সঁচাৰে ভিক্ষা খুজিবলৈ আহিছে ।”

ৰামকালীয়ে আৰু মাধ্যমক গ্ৰাহ্য নকৰিলে, ক'লে, “বৰ বোৱাৰী, তোমাৰ প্ৰাৰ্থনাটি একেবাৰে অসম্ভৱ । আমি মতা মানুহ, ক'ত থাকিম, কি খাম, কেনেকৈ ঘৰি ফুৰিম—”

“মাজুৰুকা, মায়ে কৈছে, মায়ে কষ্ট কৰিবলৈ পিছ নোহোঁহকে । তোমাৰ ৰুখা-বঢ়া কৰা, বাচন-বৰ্তন খোৱা আদিৰ বাবেও মানুহ এজনী লাগিবই নহয় ? মায়ে সকলো কৰিব ।”

“বাপা, তোমাৰ মামাৰ বয়স কম, সকলো কথা বদুজিব নোৱাৰে । সম্ভৱ হোবাহেঁতেন মোক দুবাৰকৈ ক'ব নালাগিলহেঁতেন । তোমাৰ মাৰাক কোৱা, ঘৰৰ ৰ বোবাৰী হিচাপে মোক এটি স্নানৰোধ কৰিলে, মই যে অনুরোধটি ৰক্ষা ৰিব নোবাৰিলোঁ, মোৰো সেই কথাত কষ্ট হৈছে । তাৰ সলনি মই তেওঁ নামত খাচদখলী বিছ বিঘা বদুপিতমাটি দলিল কৰি লিখি দিম । সেই ৩টিৰ আদায়-উচুৰলপৰা তেওঁ যি ইচ্ছা কৰিব পাৰিব । আৰু তুমি যেতিয়া ডাঙৰ হ'বা—”

সোণটো, কোবাঁ, মাৰাক বিষয়-সম্পত্তি নালাগে ।”

খাচদখলী বিছ বিঘা বদুপিত মাটি ।

মানতো তাই প্ৰলোভিত নহ'ল ? আচৰিত কথা তো ! সঁচা কথা ক'বলৈ গ'লে ৰামকালীৰ এই সংকল্প আজিৰ নহয় । তেওঁ যোবা কিছু দিনৰপৰাই এনে ধৰণৰ কিবািকি কৰিবলৈ ভবা-গুণা কৰি আছিলেই । এই সাবদাজনীক তেওঁ বিমানেই এজনী সাধাৰণ হিংস্ৰক তিবোতা বুলি নাভাবক লাগে, তাইৰ সম্পৰ্কে কিবা যেন এটা অপৰাধবোধে তেওঁক তেওঁৰ জন্মৰ গভীৰ স্তবত পৰিভ্ৰমিল । সেয়েহে ভাবিছিল যে কৰ্ত্তিপুৰণৰ অৰ্থে—

কিন্তু এইজনীয়ে কি কৈছে ! বিষয়-সম্পত্তিত তাইৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই ?

এলপ সময় মনে মনে থাকি তেওঁ ক'লে, “ভেনেহ'লে মই আৰু কি কৰিব পাৰোঁ কোৱা, বাপা ! লোকে নিন্দা কৰিব পাৰে এনেকুৱা কাম মই কেনেকৈ কৰোঁ ।”

“মাজুৰুকা, তুমি লোকনিন্দাতে ভয় নকৰা দেখোন ।”

“লোকনিন্দাতে ভয় নকৰোঁ ।”

ইঠাং যেন ৰামকালী অজান ৰহস্যময় ৰাজ্য এখনৰ সম্বন্ধত ক'ব হ'লহি ।

এওঁলোকে বামকালীক কি বদলি ভাবে ? বামকালী সম্পৰ্কে, বামকালীৰ অপৰিচিত যি এখন জগৎ যে আছে, তেওঁলোকৰ ধাৰণা কি বাৰু ?

কোতকুৰ বিস্ময়ত পৰি অসম্ভাৱী বামকালীয়ে আজি অলপ বেছি কথাই পাতিলে।

“লোকনিন্দাতে ভয় নকৰোঁ—এই কথা কোনে কৈছে বাপা ? নিশ্চয় ভয় কৰোঁ। সঁচাকৈ নিন্দাৰ কাম কৰিলে—” বামকালীয়ে কৈ থাকোঁতেই ভাবিলে—ভাবি বৈ দিলে।

এই ছেগতে ইমানপৰে নৱ আৰু মৃদু কণ্ঠস্বৰ প্ৰায় স্পষ্ট হৈ উঠিল, “সোণটো কোৱা, আপোনাৰ এজনী দূখনি ছোৱালী থকাহেঁতেন, তেওঁক তীৰ্থলৈ লৈ ওলোবাহেঁতেন লোকে নিন্দা কৰিলেহেঁতেননে ?”

বামকালী শত্ৰু হৈ গ'ল।

বহুতোপৰলৈকে মনে মনে থকাৰ পাছত ক'লে, “বাৰু—বাপা, তোমালোক ভিতৰলৈ যোবাগৈ, মোক অলপ ভাবি চাবলৈ দিয়া।”

ওঁ, বামকালীয়ে ভাবি চাব। বহুতো কিবাকিবি ভাবি চাব। এইজনী ছোৱালীয়ে বিছা বিছা বদপিত মাটিৰ মোহ ত্যাগ কৰি কি মানসিক অৱস্থাবে তীৰ্থলৈ যাবলৈ ওলাইছে, সেই কথা ভাবি চাব, আৰু চিন্তা কৰি চাব, মোক্ষদাক লগত লৈ বাসুৰ পৰিবাৰৰ প্ৰাৰ্থনা প্ৰৱণ কৰিব পাৰিনেকি। মোক্ষদাৰ হাতহে ভাগিল, ভৰি দূখন সবল হৈষেই আছে। তেওঁৰ জীবনতো কাহানিও একো নহ'ল।

বামকালীয়ে এই কৰ্তব্যটো কৰা উচিত আছিল।

ৰাম্ভৰনিশাল-আখলৰ প্ৰাণীকেইটো সম্পৰ্কে ইমান দ'কৈ বামকালীয়ে কাহানিও ভাবি চোৱা নাছিল।

এজনী ছোৱালীয়ে তেওঁক কেতিয়াবা কেতিয়াবা ভবাই তুলিছিল। সেইজনী ছোৱালী বামকালীৰপৰা বিচ্ছিন্ন হৈ থকা বহুকাল হৈ গ'ল। বামকালীয়ে আচৰিত হৈ ভাবিলে, সেইজনী ছোৱালীৰ কথা কিমান দিন ধৰি যে তেওঁৰ ভাবিবলৈ নহ'ল।

তাই চিন্তিত হ'ব বদলি ভাবিষেই বামকালীৰ অসুখৰ সম্বাদ দিল্ল্য নহ'ল।

কিস্তি তীৰ্থযাত্ৰাৰ সম্বাদ ?

সেই সম্বাদো নিদিলে হ'বনে ?

জব। জব।

এপষ উকলি গল।

ক্ৰমাত বাঢ়িহে গৈছে, কমা নাই। ক্ৰমে ক্ৰমে সন্নিপাতে ধৰিলে। বোগীয়ে হাত মূঠি মাৰি আশ্বালন কৰিছে, বিছনাৰ ওপৰত চটফটাই উঠি বহিছে। বোগীক বিছনাত হেঁচি ধৰি শূৱাই ৰাখিবলৈ বিছনাৰ দুই মূৰে দুজন মানুহ বহি আছে।

আন এজনে পুণী-পুখুৰীৰ পৰা কলহে কলহে ঠাণ্ডা পানী আনি বোগীৰ মূৰত ঢালিছে। কবিবাজে ঔষধ দিছে ঠিকেই, কিন্তু ফেঁচামুৱাটো হৈ যিদৰে লাহে লাহে মূৰ জোকাৰিছে, তাৰ ফলত তেওঁৰ ঔষধ সম্পৰ্কে কোনেও ভৰসা বোধ কৰিব পৰা নাই।

ইফালে ঘৰত ৰথায়াত্ৰা-দোলযাত্ৰাৰ খদ্‌মদম।

চন্দ্ৰবীৰ মানুহবিলাকৰ খাই-শুই স্বস্তি নোহোৱা হৈছে। তেওঁলোক প্ৰতি মূহুৰ্ত্ততে চৰম মূহুৰ্ত্তলৈ আশংকা প্ৰকাশ কৰি তাতে জুপুকা লাগি বহি আছে, কিজানি ভাওনাৰ শেষ দৃশ্য চাবলৈ নাপায়। অবশ্যে কোনো অ-হিতৈষী নহয়। নিশীহ নৱকুমাৰক সকলোবেই ভাল পায়। কোনো কোনোবে তাৰ নামত দেবতালৈ মানস কৰিছে, 'গা শীতল' হোৱাৰ মানসেৰে গংগাজলৰ কলহৰ ভিতৰত পাঁচকড়া কড়ি পেলাই থৈছে আৰু ওলাইচুড়ী তলাৰপৰা গোসানীৰ চৰণামৃত আনি নিতৌ তাৰ যোগান ধৰিছে।

বানার্জী-গৃহিণীৰ এই বুকুৰ ধন চকুৰ মৰ্ণিটৰ প্ৰাণৰ বাবে উদ্বেগ, উৎকণ্ঠাৰ অন্ত নাই। তথাপি—আশা আৰু নায়েই যোঁত্সা, বিশেষ নাট-মূহুৰ্ত্তটি নোচোবাকৈ থাকিব কিয় ?

গতিকৈ নিজা নিজা ঘৰৰ ৰম্বা-বঢ়া খোৱা-বোৱা চমুৱায়ো এই ঘৰত উপস্থিত হোৱাৰ কথা পাহৰা নাই। তাৰোপৰি, প্ৰায় প্ৰতিজনীয়েই একো একোজনী অভিভূত চিকিৎসক। সেই চিকিৎসা-বিদ্যা প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সন্নিবিষ্ট ওলাইছে যোঁত্সা, কামত নলগাব কলেই ?

দৰাচলতে, কবিবাজী চিকিৎসা এতিয়া বাঙল। চন্দ্ৰবীৰ গৃহিণীহঁতৰ চিকিৎসাহে চলিছে। কালি নটু, সোণাৰিৰ মাকৰ কথা মতে পেটৰ ওপৰত পোতাপুখুৰীৰ সেলাইৰে প্ৰলেপ দিয়া হৈছিল। কিন্তু নটুৰ মাকৰ এজন ভাই-শহুৰৰ ল'ৰা এটাৰ হেনো ঠিক এই অৱস্থাতে সেই দৰেই অকৰ্ণ হৈছিল।

নহ'বইবা কিয় ?

কথাত বোলে 'মুখৰ আৰু উদৰ'। সদুযোটাৰ মাজত দুৰৈৰ ভালেখিনি থাকিলেও সম্বন্ধ যে অবিচ্ছেদ্য।

এফাল ঠাণ্ডা কৰিব পাৰিলে আন ফাললৈ আৰু কিমান পৰ। সেয়েহে উদৰৰ অৰ্থাৎ পেটৰ ওপৰত শেলদুৱৈৰ প্ৰলেপ দি দি তাক ঠাণ্ডা কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলোৱা হৈছিল—মুখলৈ অৰ্থাৎ মূৰলৈ উঠা তেজ-প্ৰবাহক নমাই আনিবলৈ।

কিন্তু নুটুৰ মাকৰ ফুটা কপাল, ইমান ডাঙৰ অব্যৰ্থ প্ৰয়োগো বিফল গ'ল। ৰোগীয়ে বিছনাৰ ওপৰতে মূৰ ঘূঁহিবলৈ ধৰিলে।

আজি সেইদেখিহে হৰি ঘোষালৰ গৃহিণীয়ে দিয়া দৰব প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। গাৰ তাপ 'ধান দিলে আঁঠু ফুটা' বিধৰ, সেয়েহে ঘোষাল গৃহিণীয়ে বিধান দিলে : তিতা জেপজেপীয়া কানিৰে ৰোগীক গায়ে-মূৰে মোৰিষাই তাৰ ওপৰত জোৰে জোৰে বিচনীৰে বিচিব লাগিব। বিচনীৰ বা' লা'গ তিতা কানি শূকালেই আকৌ তাৰ ওপৰত পানী ছটিয়াব লাগিব।

ৰোগী জ্ঞানশূন্য, গতিকে সেৱিকাহঁত বাক্য-বিন্যাসত ভয়শূন্য। ঠিক এনে অবস্থাত আৰু এই ধৰণৰ লক্ষণত কাৰ চিনাক্তনা কেইজন ৰোগীৰ স্বৰ্গপ্ৰাপ্তি ঘটিছিল তাৰ হিচাপ-নিকাচৰ লগে লগে উদ্ভাম বেগেৰে বিচনীৰে বি'চ থকাও চলিছিল। নীলাম্বৰ বানার্জি বহুতো পৰলৈকে বহি থকাৰ পাছত হঠাৎ 'বুদ্ধ বিয়াইছে' বুলি কৈ কাষৰে কোঠাটোত শুলেগৈ। সদুৱে তেওঁৰ চকুৰে-মুখে পানী দিবলৈ ধৰিলে, আৰু এনেদৰে এলোকেশীয়ে ইনাই-বিনাই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

যিসকল ৰোগীৰ কোঠাত বহি আছিল তেওঁলোকে বুদ্ধিলৈ যো, সিজনীয়ে আৰু নোবৰা হৈছে, ইমান দিন সহ্য কৰি কৰি এতিয়া বুদ্ধি ছিৰাছিৰ হৈছে।

যিসকল এই কোঠাটোৰ বাহিৰত আছিল, তেওঁলোকে উধাতু খাই দৌৰি আহিল। নীলাম্বৰে 'ছেঃ সৰ্বনাশ হৈ গ'ল' বুলি খাটৰপৰা ধকৰবাই নামিবলৈ যাওঁতে হুৰমুৰকৈ বাগৰি পৰি গ'ল, আৰু সদুৱে তেওঁক তুলি ধৰাৰ পৰিবৰ্তে সিকোঠালৈ গুচি গ'ল, পিছে তাত খন্তেকপৰ থকাৰ পাছত আকৌ উভতি আহি ভ্ৰাম্যক বুদ্ধি দিবলৈ ধৰিলে।

এলোকেশীয়ে নীলাম্বৰৰ ওচৰলৈ যোৱাটো কৰ্তব্য আছিল। কিন্তু কোনটোনো তেওঁ কৰিব ? তেওঁ তো চণ্ডভূজা নহয়।

এলোকেশীয়ে ঢেঁকীশালত বহি কান্দি আছে।

সমাগতা মহিলাসকল তাতে জুম বাঁন্ধিলে গৈ আৰু হঠাৎ এই কান্দোনৰ কাৰণ অৱগত হৈ গালে-মুখে হাত দি বহি পৰিল।

কেইজনমানে এই কথাও ক'লে, “ভবিৰ ধূলি অকণ দিয়া নব্দৰ মাক, তোমাৰ ভবিৰ ধূলি অকণ দিয়া মৰত লও”, তেতিয়াহে যদি তোমাৰ হেণ সহশকৰ্তা পাও”, সেই দন্দুৰী বোৱাৰীজনীক লৈ আজিলৈকে কেৱেঁকি যে ঘৰখন চলাই আছা তুমি’।”

এগৰাকীয়ে আক্ষেপ কৰি ক'লে, “মই আক' ভাবিছিলোঁ—আজি ভব-লক্ষ্মীয়া তোমাৰ বোৱাৰীক লৈ আই চন্ডীৰ থানলৈ গৈ শাখ-সেন্দূৰ জমা দি ‘আযতী বন্ধক ধোৱাৰ’ মানস কৰোবাই আনিম। ইফালে তোমাবো দেখোন মৰৰ ঠিক নাই, দহে তোমাক নেদেখিলে হ'বনে? কিন্তু তোমাৰ বোবাৰীৰ যিহে উখনীয়া ভেম, ক'বলৈ ভাৰসাহে পোৱা নাই।”

আন এজনীয়ে ফুচফুচকৈ ক'লে, “নক'বা বা'দেও নক'বা আব্দ। মই নাই কোবা ব্দাল ভাবিছা নেকি? মই তাইক ‘হাত বন্ধা’ৰ কথা কৈছিলোঁ। কিন্তু নব্দৰ ঘৈণীয়েকে হেনো সদূৰ আগত ক'লে বোলে—‘মই সোঁহাতৰ সলনি বাঁওহাতেৰে ভাত খালে মোৰ মানুহজনে পৰমায় ঘৰাই পাব ব্দালি বিশ্বাস নকৰোঁ মই। উচিত মতে দৰৰ নেথালে অসুখ ভাল হ'ব কেনেকৈ?’”

‘আই ও। তাই ক'লে এই কথা?’

“সদূৰে তাকে ক'লে দেখোন। ক'লে এই কথা লৈ বোবাৰীক আব্দ কুটুৰি নাথাকিবা খুড়ী, তাই মানুহৰ মান-মৰ্য্যদা ৰাখিব নাজানে। তোমাৰ কথাত পোনছাটেই ‘নহয়’ বলি কৈ দিব পাৰে তাই।”

‘এনেয়ে কৈছেই নব্দৰ মাকৰ ভৰি ধোবা পানী খাব লাগে ব্দালি?’

কথাষাৰ এলোকেলীৰ কাণত পৰিল। তেওঁ আকৌ এবাৰ নিজৰ ব্দকৃত ঢৰা-চাপৰ এটি মাৰি, আব্দ আব্দ এবাৰ সেই চিৰ-পৰিচিত সদূৰতে বিনাবলৈ ধৰিলে।

“হেৰ নব্দ ও—অ’ মোৰ সোণৰ লাৰুটি ঐ—তই থাকোঁতে তোৰ ঘাইগী শাকিগীয়ে মোক কেনেকৈ’ ভৰিৰে গচাকিছে চাহি ও।”

যিসকলে বোগীৰ আলপৈচান ধৰিছিল, তেওঁলোক দৌৰি আহিল। হ'ল কি? কি হ'ল?

এই সময়তনো সেই ‘বেভালচন্ডী’ বোৱাৰীজনীয়ে আকৌ কি কৰিলে।

পিছে তাই যি কাম কৰিলে সেয়া অতিচাৰ কামেই হয়।

শাহুৱেকৰ মদুখত ধৰি কৈছে, “মানুহজনক দহোজনীয়ে মিলি ৰোপি ৰোপি নাকাটি পোনেই আই চন্ডীৰ থানলৈ নি বলি নিদিয়া কেলেই? মানুহ-জনেও শান্তি পালে হয়, আন দহোজনীবো কাম পাৰ্জাল হয়।”

যিজনী বোৱাৰীয়ে নিজৰ গিৰিয়েকৰ কথা লৈ শাহুৱেকৰ সৈতে ব্যাচাৰ্য্য কৰিব পাৰে, তাই কি কৰিব নোৱাৰে।

“পোটাৰে কোবাই উলিয়াই দিয়া, খোদি দিয়া ইয়াৰপৰা—” চাটাজি’

গৃহিণীয়ে কঠুৱা মাতেৰে ক'লে, “এই ডকাইতনীৰ ডকা-হ'কাত পৰিয়েই তোমাৰ ল'ৰাটো খানৰ চোকোৰা বেন হ'ল নবুৰ মাক ! নহ'লেনো এনেহেন যোৱান ল'ৰাটোক হঠাতে পিশাচে পোবা ৰোগ ধৰিবই বা ক'লে ?”

“তথাপি মোৰ নবাটোৰ ঘৈণীয়েকতে মন-প্ৰাণ বাইদেউ। ঘৈণীক ভয়তে ঠৰ !”

দুয়োটা অবস্থাৰ মাজত একো সামঞ্জস্য নথকা সৰ্ব্বো এলোকেশীয়ে ক'লে।

“পিছে—ঈশ্বৰেও তাইক পাত পাৰি ভাত নোপোবা কৰিহে এৰিব। অবশ্য তোমাৰ মূৰতো টাঙোন নমৰা নহয়। আৰু পাপত তাৰ দন্দ, এহাপাপীৰ লগত যমদত্তবো দন্দ হয়। তথাপি এই কথাও ক'ম—তাইৰ দৰ্শন বঢ়াই পাঁচষে নধৰা হ'ব, তাইৰ দৰ্শন দেখি শিয়াল-কুকুৰেও ৰাউচ জুৰিব, নাটৰ শতুৰুবে ‘উস আস’ কৰি গুঢ়ি যাব।

এওঁলোকৰ মাজত বহুতেই এলোকেশীৰ ওচৰত ধৰুৱা। এলোকেশীয়ে গোপনে সদুৰ কাৰবাৰ কৰে। এওঁলোকৰ বহুতৰে সোণ-ৰূপ আদিৰ গহনা-পাতি এলোকেশীৰ চান্দুকত আৰ্হা-আৰ্হা হৈছে।

অবশ্য সেইবঢ়লি গাঁৱত স্পষ্টবক্তা ন্যায্যদৰ্শী মানুহ একেবাৰে নথকা নহয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ স'তে এলোকেশীয়ে ‘পাগ-টান’ দি থৈছেই। তথাপি নববুমাৰৰ ‘যোবা-থোবা’ অসুখৰ সন্বাদ শুনি চাবলৈ আহিছে তেওঁলোকে, দুই-চাৰি ন্যায্য মাত মাতিছেও।

যেনে ভজুৰ পেহীষেকে কৈছিল : ‘পিছে হেবা—বোবাৰীৰ মাকৰ ঘৰলৈ খবৰ দিলানে ?’

এলোকেশীয়ে মৰুখ ওন্দোলাই উত্তৰ দিছিল : ‘ক'লে’, তালৈ খবৰ দিনো হ'ব কি ?’

“অ’ আই, তেওঁলোকৰ হ'ল—জোঁৱাই ! ঈশ্বৰে নকৰক, পিছে ভাল-বেমা ভগৱানৰহে হাত, কিবা এটা ইফাল-সিফাল হ'লে জবাবটো কি দিবা ?”

“জৱাব !”

এলোকেশীয়ে মনোকণ্ট পাহাৰি তিহঁতিহাই উঠি কৈছিল, ‘ক'লে’ ? মই সিহঁতৰ চোতালতে থাকোঁনে কিবা ? সিহঁতৰ জমিদাৰীৰ প্ৰজানেকি মই ? মই কিবা সিহঁতৰ ওচৰত ধৰুৱা হৈ আছোঁনেকি ? মই কঠগৰাৰ আচামীনে কিষে জৱাবদিহ কৰিব লাগিব ? মোৰ এতিয়া বুকু জুৰাবৰ ঠাই নোহোৱা হৈছে, নহ'লে—তোমাক মই উচিত কথা ক'লোঁহে’তেন কাইখননন্দী !”

সনতৰ বৰমাকে এদিন কৈছিল, “নবুৰ শহুৰ বোলে নামকৰা কবিৰাজ, তেনেখলত তেওঁৰে জোঁৱালেকৰ খবৰটো নিদিলা ক'লেই ?”

এলোকেশীয়ে গম্ভীৰ কন্ঠেৰে উদ্ভৰ দিছিল, “মোৰ ঘৰত দহোটা পাইল পিয়দা নাই নহয় যে ভুটুৰুকে খবৰটো লৈ ওলাবগৈ ? বোলে ল’ম্বাটাৰ বেমাৰতে চকুত সৰিষহ ফুল দেখিছোঁ ! আৰু হেঁৰি—ভাল কথা, ষোল্লোক দহোজনী আছাই যেতিয়া খবৰটো দি থৈ আহিগৈচোন । কৈ পঠোৱা ‘আহাঁ এবাৰ তুৰ্মি, তোমাৰ জোঁবায়েৰাৰ উচিত চিকিৎসা কৰি যোৱাঁহি ।”

তাৰ পাছতনো আৰু কোনে কি ক’ব ?

কিন্তু এলোকেশী বাৰু ইমানেই বেয়া নে, যে তেওঁ নিজৰ পুত্ৰৰো মংগল-অমংগললৈ কেৰেপকে নকৰে ?

নহয়, কথা আন ।

আচলতে বোবাৰীৰ দেউতাক যে ধ্বংসবী, এই কথাত এলোকেশীৰ বিশ্বাসেই গাই । আৰু তাৰপৰি আৰু এটা গুঢ় কথাও আছে । যদি সঁচায়ে সেয়ে হয়গৈ, বোবাৰীৰ বাপেকৰ গুণতে যদি তেওঁৰ পুত্ৰক ভাল হৈ উঠে, এলোকেশীয়ে সেই অপমানৰ পোৰণি জুৰ পেলাই কোনক ?

আৰু বোবাৰীয়েও তোতলা লাই পাই নুৰত নুঠিবনে গৈ ? এলোকেশীয়ে তেওঁৰ পুত্ৰেৰ মংগল কামনাত তেঁতিছ ফোট দৰ-দেৱীৰ চৰণত শত-সহস্ৰবাৰ মূৰ দৌবাইছে, কিন্তু বোবাৰীৰ দৰ্প চৰ্ণ হওক—এয়াও তেওঁ প্ৰাৰ্থনা । দুয়োটাৰ মাজত সামঞ্জস্য বিধান কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু ‘সিপুৰীলৈ ওলবা’ স্বামী ভাল হৈ উঠলে তিবোত ই আৰু জাগাৰ-জিগৰ নকৰাকৈ থাকিবনে ? তেনেহেঁন ঘটনা হ’লে কোনোনে ল’ৰাৰ মাকৰ পুণ্যবলৰ কথা নকয়, তিবোতাজনীৰ, ‘আয়তী’ৰ প্ৰতাপৰ কথাহে কয় ।

আকৌ সেই ‘ভাল হৈ উঠা’টো যদি ষৈণীয়েকৰ নিজৰ বাপেকৰ গোৱৰ হয়গৈ ? উস । বন্ধা কৰা ! নবুবে তাৰ নিজৰ বাপেকৰ গুণতে তৰিব । নিতৌ এশআঠ পাত তুলসী উছৰ্গা কৰাটো বাৰ্থ হ’বনে কিবা ?

হায় ! এলোকেশীৰ পুত্ৰকৰ এশ বছৰ পৰমায়ু হৈহে যদি বোৱাৰীয়ে বোন্দাথেকেচা খায় । কিন্তু সেইটো নহ’বগৈ । এলোকেশীৰ প্ৰাণ-পুতুলীয়েই যে বোবাৰীৰ গপতে গঙাটোপ হোৱাৰ মূল ।

কিন্তু সত্য এই নাটকৰ কোন অংকত আছে ? তাই এবাৰলৈকো পতিসেৱাৰ পুণ্যজৰ্ন নকৰিলেনে ?

ওহোঁ, সেই পুণ্যজৰ্নৰ সৌভাগ্য নহ’ল তাইৰ । কিন্তু ডাঙৰসকলৰ আগত ওলাই তাই গিৰিয়েকৰ গায়ে-মূৰে হাত কঢ়াব তো নোৱাৰে । কোঠাত সোমাইবা কোনটো নাকেৰে ?

বাতি ? ভেঁতিয়াতো শহুৰ-শহুৰ দুয়ো ল’ৰাক বুকুত লৈ তাতে পৰি থাকে । আৰু সন্দেহে তেওঁলোকৰ আলিঙ্গন ধৰে । তাত সত্য কোন ?

তাবোপৰি জইৰ কোলাত কেঁচুৱা। ছমাহো পূৰ হোৱা নাই। আব্দ
লগতে তাইৰ মূৰৰ ওপৰতে সংসাৰখনৰ দায়িত্ব।

শ্বামীসেবাৰ এটি অংশ তাইৰ ভাগত আছে। সেই অংশটি হ'ল ঔষধৰ
অনুপান তৈয়াৰ কৰা। বহুবিধ বস্তু লৈ খুন্দা বটা গুড়ি কৰা সিজোৱা
ইত্যাদি। এইবোৰ কামত তাইৰ ভালোখিনি সময় যায়।

ঔষধে গুণ নথবা দোষ কৰিবাজে আকৌ সদায় অনুপানতহে ত্ৰুটি
আবিষ্কাৰ কৰিছে! জেদী সত্য এনেবোৰ সময়ত অলব-অচৰভাৱে থিয় হৈ
থাকে। কেৱল বাস্তৱ-ঘৰৰ এচুকত ঘেঁতিয়া অকলৈ তলমূৰ হৈ কাম কৰে,
আব্দ ৰাতি যোতযা ল'ৰা দুটিৰে টোপনিৰ কোলাত আশ্ৰয় লয়, তেতিয়া তাই
বাস্থ ভঙা অশ্রুৰ সাগৰ বৈ যায়।

নৱকুমাৰ যদি সঁচাকৈ আব্দ ভাল হৈ নুঠে।

তোলপাৰ লাগি যায় তাইৰ আকাশ পাতাল পৃথিৱী। বিজন মানুহ
সত্যৰ মনোজগতত এক অবোধ অজ্ঞান নাবালক হৈ আছিল, সেইজন যে তাইৰ
ইমান ডাঙৰ আশ্ৰয়, তেতিয়াহে সত্যই বৃদ্ধি পালে, বোঁতিয়া মানুহজন পুঁচি
বাবলৈ ওলাইছে।

সত্যই সদায় মানুহজনক গালি পাৰিছিল কিয়? কিয় ককৰ্ণনা কৰিছিল
সদায়? কিয় মানুহজনক কেৱল ভাল পাব পৰা নাছিল? কেৱল হাঁহি-মাত
মাত-বোল কৰা নাছিল কিয়?

হে ঈশ্বৰ, এইবাবলৈ তাক ভাল কৰি তোলা, সত্যই তাক সদায় ভালপাই
থাকিব। সি নিবোধ হওক ভাবভূতা কৰক ল'ৰামতীয়া কান্ধয়েই কৰক,
কোনো দোষ নথৰে তাই।

কিন্তু সি ভাল হৈ উঠিবনে?

মাকক অৱহেলা কৰিছিল সত্য, মাক জীয়াই নথাকিল। আব্দ শ্বামীক
অৱহেলা কৰি পাব পাবনে?

তেতিয়া জানিবা বোধ-বুদ্ধি-নাছিল, মাক যে কি বস্তু সেই বোধ
নাছিল।

কিন্তু এতিয়া?

এতিয়ানো কি উত্তৰ দিব তাই?

সত্যই ওৰে ৰাতি উজাগৰে থাকি কাণ থিয় কৰি বহি থাকে। হঠাৎ
কোঁতযাবা সেই ভয়ংকৰ শব্দটো উঠে মাজে মাজে নিশব্দে খোজ পেলাই ইখন
খিৰিকীপৰা সিখন খিৰিকীৰ ওচৰত থিয় হয়গৈ। কিন্তু বাৰ্থ হৈ ঘূৰি
আহে। ৰাতিৰ পৰতে বোগীৰ কোঠাৰ খিৰিকী কোনে খুঁলি ৰাখিব?
এনেষে 'সাম্প্ৰতিতক জৱবিকাৰ'—বা-বতাহ লাগিলেই বিপদ। আব্দ ৰাতিখন
খিৰিকী খুঁলি থলে অপদেৱতাই জুঁমি নাচাবনে? 'বা-বতাহ' নলগাবনে?

আব্দু ভাবিবলৈ বন্ধু ক'পি উঠে, যদিও নাভাবি উপাষো নাই, খোলা খিৰিকীৰেদি স্বয়ং কালফৰা সোমাই নাহিবনে ? এলোকেশীয়ে জানো ভেনে বাট খুলি ৰাখিব ?

গতিকৈ সতাই তাইৰ কাণ দখনক তীক্ষ্ণতকৈও তীক্ষ্ণতৰ কৰি তোলে ।

কিন্তু ইমানতে জানো সত্যৰ সকলো কৰ্তব্য শেষ হৈ গ'ল ? স্বামীৰ সম্পৰ্কে তাইৰ আব্দু কৰিবলগীয়া একো নাইনেকি ? তেওঁলোক মাক-দেউতাক, সেই কথা ঠিক । কিন্তু তেওঁলোক যদি অবোধ হয় ? পিছে সতাই আব্দু কম অবোধ নে ? নৱকুমাৰ নিৰৱাত পৰা এমাহেই হ'ল, জন্ম দিনে দিনে বাঢ়িহে গৈছে, কমা নাই, অৰ্ধচ উচিতমতে ঔষধো পৰা নাই তাৰ পেটত ।

আব্দু সত্য নিশ্চেষ্ট হৈ বহি আছে ।

সত্যৰ ঈশ্বৰে ইমান অৱহেলাৰ পাছতো সত্যক কমা কৰিবনে ?

এলোকেশীৰ সেই হিয়া-ভগা কাম্পদানৰ পাছত মহিলাসকলে এলোকেশীক সাম্বলনা দিবলৈ ধৰিছিল : “কাহানিও কোনো দোষ কৰা নাই, কাৰো অহিত কৰা নাই, কোনো বেয়া কাম কৰা নাই, তোমাকনো ভগমানে পুত্ৰশোকৰ যাতনাও পেলাব কিয় ?”

আকৌ পাছ মূহূৰ্ততে সৎ পৰামৰ্শও দিছিল : “ক'ব নাপায়, ল'ৰাৰ যদি ভাল-বেয়া কিবা এটা অশস্তৰ হয় নব্দৰ মাক, তেতিয়া তুমি ইখল দূৰাৰেদি ল'ৰাক বিসজ্ঞান দিবা, সিখনেদি তাইক হাৰামজাদীক গতিয়াই উলিয়াই খেদি দিবা । যি বোৱাৰীয়ে শাহুৱেকৰ মদুখত ধৰি ইমান ডাঙৰ কথা কয় —”

“বোলো অ' বাতাচীৰ মাক, তাই মাত্ৰ সেই কথাকে কৈছেনে । ভেনে কও' শুন, বাতি বাজ ফুৰি আহোঁ বুলি হঠাৎ দূৰাৰ খুলিয়েই কোনোবা এটাক সাউৎকৰে আঁতৰি যোৱা যেন দেখা পালোঁ । ভয়তে আতৰু হৈ চিঞৰি দিলোঁ । ‘কোন—কোন’ বুলি চিঞৰ মাৰিয়েই দেখিলোঁ আমাৰহে অৱতাৰজনী । খঙতে মদুখপৰা কু-কথা ওলাল, ক'লোঁ, দূৰাৰৰ চকুত থিয়ৈ থিয়ৈ কি কৰি আছিলি ঐ হাৰামজাদী ? মোহনী মন্ত্ৰ মাতি আছিলিনে কি ? তাই কি ক'লে জানা ? ক'লে, পুতেৰ মিতুলগৰ্ভাত, তেওঁ তোমাৰ খাব খোৱা জিভাখনৰ চোক নকমিল । তুমিনো কেনেকুৱা মাক ?

শুনি থকা মহিলাজনীয়ে লগে লগে জোৰেৰে নিজৰ গালত নিজেই ঠাচ ঠাচকৈ দটো চৰ শোধাই ক'লে, “আই অ' । ক'তে মৰোঁগৈ । অ' নব্দৰ মাক, সেইজনী বো'ৰীৰ মদুখ তুমি লখিয়াই নাভাঙিলা কিয় ?”

এনেহেন শাস্তিমূলক ব্যৱস্থাৰ উদ্ভৱ “উদাৰচিতীয়া” নব্দৰ মাকে যে কি ক'লেহেঁতেন কোনে ক'ব, হঠাৎ অন্য এক ঘটনাৰ চাকনৈয়াত পৰিল ।

দেখা গ'ল, নাপিত-বোবাৰীয়ে গোহালিৰ কাষৰ দ্দুবাৰখন ঠেলি নিশ্চয় খোজ পেলাই ৰাখ্‌নি ঘৰলৈ গৈ আছে। অৰ্থাৎ সত্যক বিচাৰি গৈছে।

বোৱাৰীৰ স'তে নাপিত-বোৱাৰীৰ কিহৰ পৰামৰ্শ? কাতৰ এলোকেশীয়ে মাত লগালে, “সেইফালে ক'লৈ যাব?”

নাপিত-বোৱাৰীয়ে বদুজিলে যে তাই ধৰা পৰিল। গতিকে মিছা কথাৰে লুকঢ়াক নকৰি এই ফাললৈ আহি সৰু সৰুকৈ ক'লে, “বোৱাৰীয়ে মোক যে তেওঁৰ দেউতাকৰ ওচৰলৈ পঠাইছিল যে, তাৰে বাস্তাটো দিবলৈ—”

তাই কথাষাৰ শেষেই কৰিব নোবাৰিলে। এলোকেশীয়ে ৰ' লাগি চাই থাকি বদুখ্‌বাসেৰে ক'লে, “কাৰ ওচৰলৈ পঠাইছিল তোক?”

“তেওঁৰ দেউতাকৰ ওচৰলৈ। মন্ত ডাঙাৰ কৰিবাজ তো —! পস্তৰ লিখি মোৰ হাতত দি পঠাইছিল, গিৰিয়েকৰ বিস্তান্ত জনাই। ইয়ালৈ আহি চিৰিচ্ছা কৰিবলৈ—”

• “তই সেইবোৰ কথা মোক নজনোবাকৈ—আপোনমনে চাখীনভাবে গৈছিল?”

নাপিত-বোবাৰীও সেও মনা ভকতনয়ী নহয়। এলোকেশীয়ে ডাব-ধমকিৰ বাট লোবা দেখি তাষো জোৰেৰে ক'লে, “চাখীন-পৰাখীন নুবুজোঁ। বোবাৰীজনী গিৰিয়েকৰ চিন্তাত চাটিফুটি কৰা দেখিতে মায়া হ'ল —”

“মায়া! মায়া উপজিল? তই আৰু নানান পটলে কৈ কণা হাঁহক পতান দি ভুৰুকাবলৈ নাহাঁৰি নাপিত-বোবাৰী। বন মজুৰিৰে তাই আনৰ কাৰণে হামি এটা নামাৰ, আৰু তইহে মাষাত পৰি—”

“বিনা মজুৰিত বুলি ক'লোনিক তোমাক —” নাপিত-বোবাৰীয়ে বেজাৰ মনেৰে ক'লে, “তেনেকৈ কৰি থাকিলে মোৰেইবা চলিখ কেনেকৈ? নেযা মজুৰি দিছে। গৈছোঁ—”

“দিছে! বোবাৰীয়ে তোক নেযা মজুৰি দিছে?” এলোকেশীয়ে ঠেহেৰা মাৰি ক'লে, “তাই ক'ত পাব, শুনো? তেনেহ'লে তাই মোৰ বাকচৰপৰা চুৰ কৰিবলৈ ধৰিলেই। আৰু তই তাইৰ মন্তিৰী হৈ —”

হঠাৎ পিছফালে বজ্জপাত।

ইমান কেইজনী গিৰিহ'তনীলৈ কেৰপকে নকাৰি সতাই ক'লে, “নীহকুলাষাৰ জাতৰ দৰে কথা নক'বা। নাপিত খুড়কি মই অহা-যোবাৰ বাবদ মোৰ হাতৰ খাবুঘোৰকে দিলোঁ।”

“শাবুঘোৰ!”

ত্যত উপস্থিত থকা মহিলাসকল ধৰি হৈ গ'ল।

শাহুৱেকক নোকোৱা-নেমেলাকৈ গাব গহনা দান-দক্ষিণা। বাবে বাবে

মুছক'ছ গলেও বোধ হয় এই প্ৰবল আত্মতৰ পৰা মূৰ ধাঙিব নোৱাৰিব । ইমান ডাঙৰ দুঃসাহস কোনেও কল্পনাও কৰিব নোৱাৰিলে ।

এলোকেশীয়ে বুকুত ঢৰা-চাপৰ মাৰি ক'লে, “চোৱাঁ, তোমালোকেই বিচাৰ কৰি চোৱাঁ । কোৱাঁ, মোক এতিয়া বাঢ়নীৰে কোবাবানেক মই বোৱাৰীক নিন্দা কৰা বাবে ? অ' আই—মই এতিয়া ক'লে যাওঁ—” কি কৰোঁ মই —”

সতাই সেইফালে মূৰ্দ্ধপ নকৰাকৈয়েই নাপিত-বোৱাৰীলৈ চাই শাস্ত কঠেৰে ক'লে, “দেউতা চ'ডমী'ডপতে আছিলনে ?”

“কথা শুনোঁ ।” নাপিত-বোৱাৰীয়ে গালে-মুখে হাত দি ক'লে, “ভেও'ক আক' কত পাবা ? ভেও'ৰ হাতত বোলা বোৱা-থোৱা বেমাৰী, তাক এৰি থৈ আহিবই নোৱাৰিলে । দৰব পঠিয়াই দিছে । তোমাৰ ককায়েৰা আহিছে । ভেও'ৰ হাততে দৰব আৰু তোমাৰ নামত এখন পত্ৰ আছে । কি হ'ল—কি হ'ল, বোৱাৰী দেখোন বাগৰি পৰিল । কি কাণ্ড ।”

বাম্ধ ভাঙি বাগৰি অহা নদীখনৰ চাৰিওফালে এটা প্ৰবল কোলাহল উঠিল ।

“মুছক'ছ গৈছে মুছক'ছ । মুছক'ছেই গৈছে নে ভাউতি জাৰছে ডাঙৰ অপকৰ্মটো কৰি, এতিয়া হাতে-লোটে ধৰা পৰি—”

নৈখনৰ বুকুত অসংখ্য ঢেউ উঠিল ।

দীক্ষাগুৰু নিপাতৰ ক্ষেত্ৰত তিনিদিনীয়া অশোচ শাস্ত্ৰীয় বিধি ।

বিদ্যাবত্ত বামকালীৰ তথাকথণ্ডিত মন্ত্ৰদীক্ষাৰ গুৰু নাছিল, আৰু বামকালীয়েও তেনেবোৰ শাস্ত্ৰীয় বিধি আখৰে আখৰ পালন নকৰে । তথাপি বিদ্যাবত্ত দেহান্তৰিত হোৱাৰ পাছদিনা বামকালীয়ে সকলো কাম-বন পূজা-পাট পৰিত্যাগ কৰি বাহিৰমহলত স্তম্ভ হৈ বহি আছিল ।

তিনিদিন ঔষধৰূপী নাৰায়ণত হস্তক্ষেপ নকৰিব, শাস্ত্ৰপাঠাদি নকৰিব, তন্নগ্ৰহণো নকৰিব ।

ঘোৰা কেইদিনমান বোগীৰ গৃহত দিনে-নিশাই যমৰ সৈতে বৃদ্ধ-বাগ ক'ৰ পৰাভূত হৈ ঘূৰি আহিছে । মূৰত পৰাজয়ৰ প্লাবন ফুটি উঠিছে । চিন্তা কৰি চালে, এই অৱস্থাত জোঁৱাইৰ খবৰলৈ যোৱা অৰ্থহীন । কিয়নো চিকিৎসা কৰাবপৰা বিৰত থাকিব লাগিব । ঔষধ এতিয়া ভেও' স্পৰ্শও নকৰিব । ভাবিলে, পৰাইলৈ স্নানশুদ্ধিৰ পাছত—

চিন্তাত বাধা পৰিল ।

ভেও'ৰ দোলাখন উৰ্ভাতি অহা দেখা পালে । অৰ্থাৎ হয় বাসু উৰ্ভাতি আহিল, নহ'লে বাসুৰ খবৰ আহিল । বাসুক ভেও'কৈ পঠাইছিল, সতাই

উদ্ভিষ্মন হৈ খবৰটো পঠিয়াইছে যদিও, কিন্তু বোগ যথার্থতে কঠিন হয়নে
নহয় সেই কথাৰ বদজবাজ লৈ বাসুৱে সোনকালে নিজেই ঘূৰিব, নহ'লে
দোলাখন ওভতাই পঠাই ঘটনাৰ গদ্বদ্ব জনাব।

দোলাৰ ভিতৰত কোনোবা আছে নে খালী—নেদেখালৈকে বামকালী
কম্পিত বন্ধেৰে বৈ থাকিল।

ওহোঁ, খালী নহয়।

বাসু নামি আহিল। য'ক দিম্বৰে বন্ধা কৰিলে।

দোলাৰপৰা নামি আহি বাসুৱে বামকালীক সেৱা কৰিব খোজাত
বামকালীয়ে পিছদুৱাই গৈ ক'লে,, “থ'ক থ'ক, এই সময়ত সেৱা কৰিব নাপায় !
অবস্থা কেনে দেখিলা ?”

বাসুবে মূৰ জোকাৰি ক'লে, “ভাল নহয়।”

ভাল নহয় !

অকস্মাৎ বামকালীৰ মনচ্ছন্দত এটি মূৰ্তি ভাহি উঠিল। নিৰাভৰণ
শূন্য মূৰ্তি। বামকালী শিষ'ৰি উঠিল। তেওঁ নিস্তেজ কণ্ঠেৰে ক'লে,
“ঔষধে গদ্বণ নিদিলে ?”

“ঔষধ প্ৰয়োগ কৰাই নহ'ল—” বাসুৱে গম্ভীৰভাৱেৰে ক'লে, “সতাই
ঘূৰাই দিলে।”

“ঘূৰাই দিলে ?”

সতাই বামকালীয়ে পঠোৱা ঔষধ গ্ৰহণ নকৰিলে। বাসুবে বামকালীৰ
বিস্ময়-বিমূঢ় মূখখনলৈ নোচোৱাকৈয়েই হাতত থকা ঔষধৰ বাকচটো লাহেকৈ
নমাই ধৈ ক'লে, “ও, আপোনাৰ পত্ৰখনো নল'লে, নপঢ়িলে।”

বামকালীয়ে ব্যাকুলভাবে সূৰ্ধিলে, “তোমাৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈকো
নিদিলেনেকি ?”

“নহয় নহয়—সাক্ষাৎ কৰিলোঁ। সত্যও অসুস্থ হৈ আছিল। মই গৈ
পাইছোঁহে মাত্ৰ, ঠিক তেতিয়াই হেনো হঠাৎ মূৰ্ছিত হৈ পৰিছিল। পাছত
সুস্থ হৈ মোক লগ ধৰি ক'লে, ‘দেউতা যেতিয়া আহিবই নোৱাৰিলে, পত্ৰও
ঘূৰাই লৈ যোৱা ককাইদেউ, পত্ৰ পঢ়ি কি হ'ব ? আৰু সেই ঔষধো ঘূৰাই
লৈ যোৱা ! মোৰ ভাগ্যত বি আছে হ'ব। যদি সাধনী মাতৃৰ কন্যা হওঁ’,
সেই পুণ্যৰ বলতে মোৰ শাখ-সেদৰ অটুট হৈ থাকিব।”

জীৱনত বোধকৰোঁ প্ৰথম বাৰৰ বাবে বামকালীয়ে হতবাক হৈ চাই ব'ল,
ক'বলৈ একো বিচাৰি নাপালে। সত্যৰ কথাবোৰ অবোধৰ কথা বদলি ভাবি
লৈ, আৰুনা ‘স্নান শূন্য’ হৈ যাত্ৰা কৰি কি কৰিব বামকালীয়ে ?

তেতিয়া সেইজনী অবোধে বিজানি এই কথাও ক'ব পাৰে, “তোমাৰ
ঔষধ যেতিয়া নল'লোঁৱেই, তুমিনো আকোঁ আহিলা কিম্ব দেউতা ?”

এই অঞ্চলত এই ইতিহাস এয়েই প্ৰথা ।

চাহাব ডাক্তৰ মতাই অনাৰ ইতিহাস ।

ভবতোষ মাণ্টৰ নিতাইচৰণ আৰু নীলাম্বৰ বানাজিৰ কলনাগিনী পো-বোবাৰী, এই গ্ৰাহস্পৰ্শৰ যোগত এই ইতিহাসৰ সৃষ্টি । ধৰবটো শূদ্রনি সকলোৱেই ঠাইতে ঠৰ লাগিল, যাৰ যি বয়সত আছিল সেই বয়সতে গোট মাৰিলে ।

বানাজিৰ কলক্ষণীয়া বণচন্দী বোবাৰীজনীৰ কথা জানিবলৈ কাৰো বাকী নাছিল, কিন্তু এইহেন বোবাৰীক ঘৰত ঠাই দিছে কিয় তাকেহে ভাবি পোৱা নাছিল । তাইক গাটোৱাই-ঢাকিয়াই উলিয়াই নিদিয়ৈ কিয় ?

সকলোৰে কোবাকুই কৰিছে, ইয়াৰ মাজত নিশ্চয় কিবা বহুইচ আছে, বাপেকৰ একমাত্ৰ ছোৱালী তো । আৰু ধনী বাপেকী । নিঘাত তাইক কিবা নহয় কিবা চৰ্ততেই বিয়া দিছিল । এইক বাপেকৰ ওচৰলৈ খেদি পঠালে সেই বামুণ বৈদ্যৰ সা-সম্পত্তিবোৰ নৱাই নাপাব নহয়—? নহ'লেনো সমস্যাৰ সমাধানৰ অটোইতকৈ সহজ উপায়টো এৰি বানাজি-গৃহিণীয়ে গাল-শৰ্মনি উখনা-উকুন আখেজা-আখেজিৰে মনৰ পোৰণি মাৰিব লাগিছে কিয় ?

নাটকৰ বোবাৰী-বিদায় দৃশ্যটো বাৰেপাতি উপভোগ্য হৈ উঠাৰ মূহুৰ্ত্ততে পণ্ড হোৱাত সকলো হতাশ হৈ পৰিছিল । আৰু নিতৌ নতুন একোটা দূৱাৰ গৰিলাৰ যোগানদাৰ হিচাপে সত্যক মোটামুটি পছন্দ কৰিবলৈহে আৰম্ভ কৰিছিল ।

আলোচনাৰ এক ডাক্তৰ কথা, নিজা নিজা ধৰৰ বোৱাৰী-জীৱনীহঁতক সন্নিহিত দিয়াৰ সুবিধাৰ্থে এটা কু-দৃষ্টান্ত, ইও এটা লাভৰ অংকয়েই ।

কিন্তু নব্বক সাম্প্ৰতিক জৱৰে ধৰাবেপৰা, নব্বৰ বৈশীস্নেকক সমালোচনা কৰাৰ উপযুক্ত ভাষাও হেনো বিচাৰি পোৱা নাছিল কোনোৱে । বৈশ-পদাৰণ, যাত্ৰা-নাটকতো এনেহেন বণচন্দী মাইকীমানুহৰ কথা কোনেও দেখা নাছিল, শূদ্রাও নাছিল ।

গতিকৈ তাইক ককৰ্ণনা কৰিবলৈ ভাষাবো সৃষ্টি হোৱা নাছিল ।

তথৰ্ণ ইমান বাঢ়িব বুলি কোনেও কল্পনাও কৰা নাছিল । বোৱাৰীয়ে হেনো নব্বৰ বন্ধু নিতাইৰ সৈতে গুপ্তদেহে দেখা-সাক্ষাৎ কৰি ডিঙিৰ দহ

তোলা ওজনৰ হাৰধাৰ নিতাইৰ হতুবা বোঁচ, ভবতোষ মাণ্টৰক কৈ-মেলি
কলিকতাৰপৰা চাহাব ডাক্তৰ অনালে !

আৰু' ভৱতোষ মাণ্টৰৰ সৈতেও মাত-বোল !

চাহাব ডাক্তৰৰ চিকিৎসাত নবু বাঁচক বা মৰকেই, সেইটো এতিয়া
চিন্তনীয় বিষয় নহয়, সদ্যহতে চিন্তাৰ বিষয় হ'ল—বানার্জীৰ সম্পৰ্কে
এতিয়া কি কৰা উচিত ?

এতিয়া আৰু বিষয়টো গৃহিণীহঁতৰ মাজতে নিবন্ধ হৈ থকা নাই,
সমাজখনৰ বৰমৰীয়াসকলৰ মূৰতো টঙনিয়াইছে কথাটোৱে। নবুৰ
ঘৈণীয়েকে শাহুবেকৰ সৈতে কন্দল কৰে, শহুৰেকৰ আগত মাত-বোল কৰে,
দন্দুৰীৰ দৰে নানান অকাণ্ড কৰে—এইবোৰ ইমানদিন ধৰি তেওঁলোকে
তেওঁলোকৰ গৃহিণীহঁতৰ মূখেৰে শুনি আহিছে। কিন্তু সেইবোৰ শুনিও
বোবাৰীজনীলৈ বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰাৰ বাহিৰে কৰিবলগীয়া আন একো নাছিল।

কিন্তু এতিয়া আৰু 'তিৰিমতীয়া' কাণ্ড বুলি উৰাই দিব নোৱাৰি,
এতিয়া 'জাতি-মহত' গুৰুটো গুৰুটো হৈছে। বানার্জী-জগুৰীয়া সমাজৰ
বৰমৰীয়া হ'ল বুলিয়েই সকলোটিৰে মূৰ কাটিবৰ আধকাৰ তো
তেওঁৰ নাই।

'বাগ দিনী-ঘটিত কাণ্ড' হাঁহি-ধেমালিৰ মাজেদি এক প্ৰকাৰে মানি লোবা
হৈছে, আৰু সেয়া কিবা নোহোবা-নোপজা কাণ্ডও নহয়। কিন্তু মাজ
মজিয়াত যদি চাহাব সোমায়, ঘৰৰ বোবাৰীয়ে যদি পৰ-পদুৰুষৰ সৈতে
মাত-বোল কৰে, তেনেহ'লে তাকো মানি ল'ব লাগিবনে ? ওহোঁ, সমাজখন
ইমান অথৰ্ব হৈ পৰা নাই।

চণ্ডীমণ্ডপত মেল পতা হ'ল, আৰু দহে মিলি এই সিদ্ধান্ত ল'লে যে—
প্ৰথমে পো-বোৱাৰীক পাৰিত্যগ কৰিবলৈ নীলাম্বৰ বানার্জীক কোৱা হ'ব,
আৰু নীলাম্বৰ বানার্জী যদি এই প্ৰস্তাবত সন্মত নহয়, বা হ'ব নোৱাৰে,
তেনেহ'লে নীলাম্বৰক অৱশ্যেই এঘৰীয়া কৰিব লাগিব।

সমাজত বাস কৰাটো ল'ৰা-ধেমালি নহয়। সেই মনুষ্য বোগী যদি
সঁচাকৈয়ে চাহাব ডাক্তৰৰ ঔষধ খাই ভাল হৈ উঠে, ভাল হৈ উঠিবও পাৰে কি
ঠিক, সেই বঙামুৱাহঁতৰ দৰে ভেলেকী দেখুৱাব বুলি কম, ঈশ্বৰে কৰক
সি বাচকেই, তাক এটা অংগ-পৰাচিত কৰোৱাই মাহপ্ৰসাদ খুৱাবই লাগিব।

আৰু সেই ভৱতোষ মাণ্টৰ !

সেইটোক চোৰাত মেলি গাঁৱৰ বাজ কৰি দিব লাগে, কিন্তু বদমাচটোৱে
ডাক্তৰৰ লগতে গুপগুপকৈ গাড়ীত উঠি কলিকতালৈ গ'লগৈ।

আহিছেও ডাক্তৰৰ লগত ঘোঁৰাৰ গাড়ীত উঠি।

পিছে তাক আৰু গাঁৱৰ বাহিৰ কৰাৰ প্ৰশ্ন নুঠে, কিয়নো সি নিজেই

ক'বলৈ গ'লে গাঁও এৰি কালকতাতে থাকিবলৈ লৈছে । পেহীয়েকজনী আছে
বঢ়লিছে কোঁতলাবা-কাচিৎ আছে ।

আচামী বঢ়লিবলৈ আছে সেই নিতাইটো ।

পিছে সদাহতে তাকো বিচাৰি পোৱা নাই । সাত পৰগণা মাৰি চাহাব
ডাঙৰবঢ়পী জুইকুৰা নেজত বাম্বি আনি লংকাকাণ্ড ঘটাই ফালৰি কাটিল ।

এতিয়া জুইৰ কাম জুয়ে কৰিছে ।

আগতে বৃণাক্ষৰেও কোনেও গম পোৱা নাছিল ।

সতাই যে কোন ছেগত এইবোৰ যোগাযোগ কৰিলে, ঈশ্বৰেহে জানে ।
গাঁৱৰ ইমানবোৰ চকুৰ ফাঁকি দি তাই টাৰ্টিকনীয়ে কেনে টাটক-নাটক
দেখুৱালে ।

বাইজে দেখিলে কি— ? গাঁৱৰ বাটত ঘোঁৰাৰ গাড়ী ।

আব্দ নীলাম্বৰে দেখিলে, সেই গাড়ীখন তেওঁৰে দূৱাৰমুখত ৰ'লিহি ।

আব্দ গাড়ীৰ ভিতৰৰপৰা নাম আহিল এক বাঘ হেন চাহাব ।

বুকুৰ তেজ গোট মাৰি গ'ল নীলাম্বৰৰ । সন্দেহ নাই, এই গাড়ী
ক'লক্টৰ চাহাবৰ বা মোজিষ্টৰ চাহাবৰে হ'ব । নিশ্চয় কোনোবা শত্ৰুৰে
নীলাম্বৰৰ নামত লগাই-ভঙাই আহিছে, আব্দ সেই কাৰণতে নীলাম্বৰলৈ
হাত-কেৰায়া লৈ আহিছে ।

কিষ আহিব, কি সূত্ৰত গাঁৱলৈ অহা সম্ভৱ হ'ল অতবোৰ কথা নীলাম্বৰে
ভাবিবই নোবৰা হ'ল, চাহাবৰ লগে লগে কোন নাম আহিল তালৈ চকু
দিবলৈকো নহ'ল । হালুঙ-বিঙকৈ চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কান্দি উৰুৱি খাই
পৰিলগৈ চাহাবৰ আগত ।

ইফালে ঘৰে ঘৰে অনাতাঁৰ-বাতা ।

নীলাম্বৰৰ দূৱাৰমুখত ঘোঁৰাৰ গাড়ীৰপৰা চাহাব ।

আইন-আদালতৰ বাহিৰে পটকৈ কোনেও আন একো ভাবি উলিয়াব
নোৱৰা হ'ল আব্দ সকলোৱে খিৰিকীয়েদি এবাৰকৈ জুৰি চাই চাই কোৱাকুই
কৰিবলৈ ধৰিলে : “ইয়াকে বোলে—হৰিয়ে এৰিলেও জৰীয়ে নেৰে । বিপদ
অকলে নহে, হলা গছ দেখিলে সকলোৱে বাগী কট্ঠাৰ মাৰে । সিপিনে ল'ৰাই
মাৰিছে, ইপিনে চাহাবে বঢ়াইছে ।

নীলাম্বৰৰ ঘৰৰপৰাও আলেঙে আলেঙে ভুৰুকিয়াবলৈ ধৰিলে ।

কিস্ত হঠাৎ এজনৰ চকুত পৰিল—চাহাবৰ ডিঙিত দুনলীয়া কিবা এটা
ওলম্বি আছে ।

“ডাঙৰ—সেই ডাঙৰী নলী—সেই টোঁতকপনে কি কয়—দুডাল

লিহলিহীয়া সাপৰ দৰে ওলমি আছে দেখোন ।” তেতিয়া উজ্জেননা চৌদিশে
বিয়পি গ’ল ।

ডাষ্টৰ ! নবদুৰ কাৰণে চাহাব ডাষ্টৰ লৈ আহিল । অ’—ভলে ভলে
এই চালাকি কৰিলে নীলাম্বৰে, অথচ কাৰো লগত কোনো পৰামৰ্শ নকৰিলে ?

এয়া চব্দবিধিৰ মানদুহিলাকৰ গালত হঠাতে চৰিউবা ঘেন নহ’লনে ?
আকৌ চাহাবৰ ভৰিত ধৰি কান্দোন ।

ও’, নীলাম্বৰে চাহাবৰ ভৰিত ধৰিছিল বুলিয়েই ক’ব পাৰি : “অ’ চাহাব
মই একো নাজানো, মই কোনো দোষত দোষী নহওঁ ও চাহাব—! ঘৰত মোৰ
ল’ৰাটোৰ ঘোৱা-থোবা অৱস্থা—”

চাহাবে গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে আশ্বাস দিলে, “খোনো ব’ম নাই আছে । ৰোগী
ভাল হই যাব—”

কিন্তু সেই কথাটোও নীলাম্বৰৰ কাণত নোসোমাল ।

তেওঁৰ কাণত সোমাল ভৱতোষ মাষ্টৰৰ কথা ।

“কি বৰে কি কৰে, এইবোৰ কি কৰিছে ? কলিকতাৰপৰা ডাষ্টৰ আহিল
নৱকদুমাৰক চিকিৎসা কৰিবলৈ ।”

নীলাম্বৰে ঘূৰি চালে । নিতাইকো দেখা পালে । মনুহুৰ্ত্তে অনুভৱ
কৰিলে, ক’ৰবাত কিবা এটা যন্ত্ৰযন্ত্ৰ ঘটিছে । আৰু লগে লগে সেই যন্ত্ৰযন্ত্ৰৰ
নাথিকা হিচাপে সত্যৰ মূৰ্তিটো চকুৰ আগত ভাহি উঠিল ।

কিন্তু কেনেকৈনো কি হ’বলৈ পালে ?

যেনেকৈয়েই নঘটক, এতিয়া সঠক জুৰি পৰি থাকিব লাগিব । বলিৰ
পঠাৰ দৰে ক’পি জ’পি ভৱতোষ মাষ্টৰৰ লগে লগে নীলাম্বৰ নিজৰ ঘৰতে
চোৰৰ দৰে সোমালগৈ ।

নিশ্চল প্ৰস্তৰ-প্ৰতিমাৰ দৰে বাৰীৰ ফালৰ খিৰিকীৰ ওচৰত থকা ৰোগীৰ
শিতানত সত্য থিয় হৈ আছিল । তাই নিজে ঘৰৰ সকলোকে যাতে দেখা
পায়, অথচ তাইক কোনেও দেখা নাপায়, তেনেভাৱে কোঠাৰ দুৱাৰখন
কাণি-দুবৰীকৈ মেলি থৈছিল ।

ভৱতোষ মাষ্টৰৰ লগতে যেতিয়া তেওঁতকৈ প্ৰায় এহাতমান ওখ
লকত-আৱত টিকটিকীয়া ৰঙা বৰণৰ মানুহজন ঘৰত সোমালিহ, তেতিয়া
হঠাতে কিয় জানো সত্যৱতীৰ বুকুখন চিৰিংকৈ গ’ল । তাৰ পাছত হঠাৎ
চকুঘূৰি পানীৰে উপচি পৰিল ।

দেখাদেখিকৈ হাতযোৰ নকৰিলে, ভিতৰি ভিতৰি নম্ৰ প্ৰণাম এটি জনাই
ক’লে, “দেউতা, তোমাৰ এই আকোৰগোজীয়া অবাধ্য ছোৱালীজনীক
ক্ষমা কৰা । দুৰবেপৰা আশীৰ্বাদ কৰা, ডাইৰ হাতৰ শাখ শিৰৰ সেন্দূৰ

অটুট থাকে যেন। তোমাৰ যাতনাৰে থকা-সৰকা কৰিছোঁ কিন্তু তথাপি মই যে তোমাৰেই সন্তান। জেদেই বোলা, অহংকাৰেই বোলা, মই যে তোমাৰেপৰাই পাইছোঁ।

তাৰ পাছত মাকৰ মূখখনো মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে। ক'লে : মা, তোমাৰ নামত শপত খাই দেউতাই পঠোবা ঔষধ ঘূৰাই পঠালোঁ, তোমাৰ নামত কলংকৰ চেকা নালাগে যেন।

কালী দূৰ্গা চ'ণ্ডী শিব—অতবোৰ সতাই নাজানে, তাই জীৱনৰ সাক্ষাৎ দেবতাসকলৰ ওচৰতে বাৰে বাৰে আশীৰ্বাদ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে।

চাহাৰ ডাক্তৰৰ ঔষধ ধৰ্ম্মস্বতৰী হওক।

আকৌ তাইৰ চিৰ-কৌতূহলী চিন্তাই সেই ভয়ংকৰ মূহূৰ্ত্ততো হঠাৎ অভ্যন্তৰীণেই নিতান্ত অবজ্ঞাৰ দৰে কৌতূহলী হৈ উঠিল। তাই বিস্ময়ভৰা আনন্দ উপাচি পৰা চাবনিৰে ডাক্তৰে বোগীৰ বৃদ্ধ আৰু পিঠিত কেনেকৈ নলীডাল লগাই চাইছে আৰু সেই নলীডালৰ দুটা মূৰ কেনেকৈ নিজৰ কাণত সন্মুখাই গহীন-গম্ভীৰ হৈ বহি আছে—সেইবোৰলৈ একেধৰে চাই থাকিল।

অলপ পৰৰ পাছতে তাইৰ কাণত সুগম্ভীৰ কণ্ঠৰ মাত এম্বাৰ সোমাল :
‘... নাই আছে। ভাল হই যাব।’

শ্লেচ্ছক দেবতা বৃদ্ধি ভৰাটো জানো পাপ ?

তাৰ পাছত বংগমূৰৰ ওপৰত আঁৰ-কাপোৰ পৰিল।

ডাক্তৰক লৈ অহা কেইজন ডাক্তৰৰ লগে লগেই ফাল্গিৰ কাটিলে। আৰু উদাত্ত বজ্জ হাতত লৈ দেখেদেখকৈ দুজনকৈ মানুহ নিশ্চেষ্টনৰ দৰে নিশ্চিন্ত হৈ বহি থাকিল।

বানার্জি আৰু বানার্জি-গৃহিণী।

দুয়ো মাটিৰ পুতলাৰ দৰে বহি আছে। এনে অৱস্থাত ঠিক কি কৰা বুদ্ধিমানৰ কাম হ'ব তাকহে বুজিব পৰা নাই।

নহয়, বজ্জ তেওঁলোকেৰে মূৰত পৰিল কিজানি।

তেওঁলোকে নবুৰ কথাটোও পাহাৰি গ'ল।

অপেক্ষাকৃতভাবে সচেতন আছিল সদূহে।

নতাই যোৱাৰ আগতে তাই তাক হাত-বাউল দি মাতি, ডাক্তৰে কি কি নিৰ্দেশ দি থৈ গ'ল সেই কথা ভালকৈ বুজাই দিবলৈ কৈছিল। আৰু সেই ছেগতে ধপহকৈ সূৰ্য পেলাইছিল, “টকা কোনে দিলে এ ? ক'চোন ক'—মাস্টৰেই দিলেনে ?”

নিতায়ে মূৰ খজুৱাই ক'লে, “ননহয়, মানে হোঁৰি—কথাটো কি জানা সদূৰা, নবোৱে সিদিনা হঠাৎ বাটলৈ যাওঁতে মোক দেখা পাই কান্দি কান্দি—”

সদূৱে ব'বলৈ কৈ তাক অলপ টান মাতেৰে ক'লে, “বোৱাৰীয়ে বাৰে-ভাৰে ওচৰত কন্দা-কটা নকৰে, ডাকি-ভুকা নকৰি স'চা কথাটোকে নকৰ কিয় ? স্বপকৈ কৈ পেলাচোন।”

ভেতিয়া নিতালে বাধ্যত পৰি স'চা কথাখিনিকে ক'লে।

ঘাটলৈ যোৱা বাটতে নিতাইৰ হাতত ডিঙিৰ হাৰধাৰ দি সতাই কৈছিল :
তেওঁ মোৰ যেনেকৈ স্বামী, তোমাৰো তেনেকৈ বন্দু। সেই কথা মনত
ৰাখি যি কৰা কৰিবা। কলিকতালৈ গৈ এই হাৰডাল বেচি চাহাব ডাঙৰ
লৈ আহাঁগৈ যোৱা।

বাহুৰ বাজুৰোৰো খুন্দা দিবলৈ বিচাৰিছিল, নিতালে নিষেধ কৰিলে।

বোগীৰ কোঠাত কোনো নাই।

সত্য লাহেকৈ আহি বিছনাৰ কাষত থিয় দিছিলহি, সদূৱে সোমাব বুলি
ভাবিও নোসোমাল। ভাবিলে : ভাল হৈ উঠে যদি তোৰ পদ্যৰ বলতে হ'ব।
বেহুলাই মৃত স্বামীক লৈ স্বৰ্গলৈকে গৈছিল, সাবিত্ৰীয়েও যমৰজাৰ পিছ
লৈছিল। তেওঁলোকে যুগে যুগে সকলোৰেপৰা পূজা পাই আহিছে।

অলপ পাছত আকৌ কোঠালৈ সোমাত বুলি খোজ লৈয়েই বোৱাৰীয়ে
শাহুবেকক কোমল মাতেৰে কোৱা শুনিিলে, “চাহাব ডাঙৰৰ ঔষধ তোমালোকে
সদায় ছোৱা-মেলা কৰিব নোৱাৰিবা নহয়, বদুগীৰ ভাবকে বৰণ মোৰ ওপৰত
দি তুমি বাস্তানিঘৰৰ ফালে—”

এলোকেশীয়ে ভালকৈ বহি ল'লে আৰু নীৰস মাতেৰে ক'লে, “দিন বেয়া
হ'লে কাঁধৰ কঁকৰুৰেও বাট এৰি নিদিবো। এতিয়া তোমাৰ কথাকে
শিৰোধাইষ্য কৰিব লাগিব। মহাৰাণী ভিক টাৰিষাৰ পিছতেই হ'লা তুমি।
ভাল বাবু, বাস্তানিঘৰৰ ভাৰ এই বাস্তানীয়েই ল'লে বোনিবা, পিছে তোমাৰ
ল'ৰাহঁতৰ ভাৰ ল'ব কোনে ?

সতাই আগতকৈও নম্ৰ মাতেৰে ক'লে, “সিহঁত তো ননন্দীৰ ওচৰতে
বেছি ভাগ সময় থাকে।”

‘থাকিল বুলিয়েই ডিঙিত আঁৰি দিব লাগিব নে কি ?’

জগতত সকলো সম্ভৱ। এলোকেশীয়ে সদূৰ হৈও মাত মাতে। পৰৱৰ্তী
কথা শুনাৰ মনেৰে সদূ চুপচাপ থিয় হৈ থাকিল। বোৱাৰীৰ অতিকৈ
কোমল মাত আকৌ তাইৰ কাণত পৰিল : “ননন্দীয়ে সিহঁতক প্ৰাণতুল্য
জ্ঞান কৰে। ডিঙিত আঁৰি দিয়া বুলি কলেইনো ভাবিব, যা ?”

সত্যৰ এই কোমল মাতবাৰিয়ে সদূৰ চকুৰুৰি চলচলীয়া কৰি তুলিলে।
তাইৰ ভাব হ'ল—সত্যৰ কণ্ঠত ইমান কোমল সূৰে নন্দুৰাব। সেই
দৃঢ় জেদী সূৰেহে শূৱায় তাইক। সেয়ে ভাল। বহু ভাল।

চাহাব ডাক্তৰ চিকিৎসাৰ যশতে নে সত্যৱতীৰ শাখ-সেম্দ্ৰৰ পদগাতে, নে নৱকুমাৰৰ নিজৰ আয়ুসৰ বলতে—নৱকুমাৰ বোগমুক্ত হৈ উঠিছিল। কিন্তু তেতিয়াৰেপৰাই ভিতৰি ভিতৰি, কিম্ব ক'ব নোৱাৰে, নৱকুমাৰে সত্যকে জীৱনদাত্ৰী বুলি ভাবি থাকিল।

গতিকে, তাৰ জীৱনটোক লৈ সত্যই যি কৰে কৰক। য'ত অসুখ হ'লেই চাহাব ডাক্তৰ মাতিলেই পোৱা যায়, মৃত্যুভয় বোলা বিভীষিকা নাথাকে, সত্যই যদি সেই দেশলৈ লৈ গৈ নৱকুমাৰক প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ বিচাৰে, তেন্তে তাক আৰু হাস্যকৰ অবাস্তৱ বুলি নৱকুমাৰে উৰাই দিব নোৱাৰে।

এতেকে, সত্যৰ কাম অজপ সহজ হৈ আহিছে। এইবাবেই মানুহে কিজানি 'ঈশ্বৰে যি কৰে মংগলৰ বাবেই কৰে' বুলি কয়। নৱকুমাৰৰ এই মন্তব্যক অসুখও অবশেষত সত্যৰ জীৱনত, অস্তিত্বত সত্যৰ মতে, পৰম মংগল মাতি আনিলে। সত্যই ল'ৰা দুটিক 'মানুহ' কৰি গতি তুলিবলৈ বিচাৰে, মানুহ নামৰ যোগ্য মানুহ। আৰু প্ৰকৃত মানুহ হ'বলৈ হ'লে জগতখনলৈ চকু মেলি চাব লাগে।

অবশ্যে তাৰ পাছতো আৰু আলৈ-আহুকালে বাট ভেটি ধৰা নাছিলনে? ধৰিছিল। অবশেষত লাহে লাহে ডাৱৰ আঁতৰি সুখ্যকিৰণৰ আভাসে দেখা দিলে।

ভবভোষ মাস্টৰৰ চেণ্টাত নিতাই আৰু নৱকুমাৰৰ বাবে একোটাৰে চাকৰিৰ যোগাৰ হ'ল কলিকতাত। নিতাইৰ হ'ল ৰেলি ৱাৰ্ডাছ'ত, নৱকুমাৰৰ চৰকাৰী অফিছত।

গতিকে, এতিয়া সিহঁতৰ আগত গজহস্তী, পিছত মাৰখাতৈ। নৱকুমাৰে অবশ্যে মক-দেউতাকৰ ওচৰত নিজে প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰা নাছিল, দাঙি ধৰিব নোৱাৰা বাবে সত্যইহে ক'বলগীয়া হৈছিল। পিছে তেওঁলোকে পো-বোৱাৰী দুয়োজনৰে সৈতে মাত-বোল বন্ধ কৰিলে।

এলোকেশী আজিকালি খোৱা-পোৱাৰ বাহিৰে ঘৰত প্ৰায় নাথাকে বুলিলেই ক'ব পাৰি। আৰু নীলাম্বৰে গধূলি পৰতে হৰিসন্ডালৈ যোৱাত ধৰিছে।

কিহুদিনৰ আগলৈকে সদা সত্যৰ ওপৰত খং কৰি আহিল। কিন্তু

সতাই চাহাব ডাক্তৰ মতাই অনাৰ নিচিনা অসাধ্য সাধন কৰাৰ পাছৰপৰা সদুও যেন মৰ্হিমাস্তম্খ ।

সদুবেও মাজে-সময়ে নিজৰ জীৱনৰ পাতবোৰো লুটিয়াই চাবলৈ ধৰিছে চাগৈ । সদু সত্যৰ দৰে নিভীক হ'ব পৰাহে'তেন । পৰা হ'লে সদুৰ জীৱন এইদৰে বৰাদ নহ'লহে'তেন কিজানি । হয়তো বিপথগামী গিৰিয়েকক সুপথলৈ ঘূৰাই আনি সুখে-সন্তোষেৰে সংসাৰধৰ্ম কৰিব পাৰিলেহে'তেন । কিন্তু সত্যৰ দৰে কোৱাৰ শক্তি সদুৰ নাই । সদুবে সত্যৰ দৰে ব'ব নোবাৰে—'মনে জ্ঞানে যি কামত দোষ দেখা নাপাম, আপ দেখা নাপাম, সেই কামত নিন্দাৰ ভয় কৰিম কিয় ? নিন্দা-সুখ্যাতিৰ ভয়তে হাত সাৰটি বাঁহ থকাও এক প্ৰকাৰৰ স্বাৰ্থপৰতাহে । মানুহে কিহত মোক নিন্দা কৰিব, কিহত মোৰ সুখ্যাতি কৰিব—এই চিন্তাত স্বামী-পুত্ৰৰ ভাললৈকো নভবা হ'লে সিও দেখোন ঘোৰ স্বাৰ্থপৰ কাম' ।

সদুবে দেহে-কেহে লাগিলে স্বামীক শূধৰাই ল'ব পাৰিলেহে'তে', সদুবে নাই পৰা, ভয় কৰিছিল । মোমায়েকৰ ঘৰলৈ আহি অকাৰণতে মোমায়েক-মামীয়েকলৈ ভয় কৰিছিল । কাহানিও ন্যায-অন্যায কথাটোও ক'ব পৰা নাছিল ।

সদু ভয়াতুৰ ।

সত্য সাহসী ।

সেয়েহে সতাই আজি ডোবাৰ ঘোলা পানী এৰি সাগৰলৈ নাও লৈ যাব পৰা হ'ল ।

চুৰুৱাটোৰ যিবোৰ ঘৰত সত্যৰ বয়সৰ জঁধাৰী-বোৱাৰী আছে, সিহঁতৰ মাজতো সতাই আলোড়নৰ সৃষ্টি নকৰা নহয় । সতাই সিহঁতৰ দিন-ৰাতিৰ চিন্তাৰ ভালোখিনি অধিকাৰ কৰিলে ।

কি আশ্চৰ্য্য !

কি বিস্ময় !

কেনে অলৌকিক ।

ঠিক সিহঁতৰে নিচিনা এজনী মাইকীমানুহ স্বামীপুত্ৰ লৈ কলিকতাৰ 'বহা' কৰি থাকিবগৈ ! আৰু কাৰ কবলৰপৰা ওলাই যাবগৈ ? এলোকেশীৰ দৰে ভয়ংকৰীৰ কবলৰপৰা । এই বোৱাৰীহঁতৰ গিৰিয়েকহঁত সম্প্ৰতি দাম্পত্যসুখৰ মাধুৰ্য্যৰপৰা বঞ্চিত । কিয়নো, সেই নিম্ভুত-নিজ্জনত তেওঁলোকৰ পৰিবাৰহঁতে এতিয়া অনবৰতে নৱকুমাৰৰ সাহস আৰু প্ৰেমৰ দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰা হৈছে ।

হতভাগ্য গিৰিয়েকহঁতে নৱকুমাৰক 'তিবোতাসেৰুৱা' 'তিবিৰ ভুচুৰু' ইত্যাদি বিশেষণেৰে ভূষিত কৰিও বৰ সন্নিধা কৰিব পৰা নাই ।

পিছে ঘৈণীষেকহ'তৰ অসুবিধা এষে যে—সতাৰ সৈতে এটিবাবলৈও নিজ্ঞানত সাক্ষাৎ কৰি গিৰিষেকহ'তক সৈণ্ড মনোবাব মন্ত্ৰফাকি শিকি লোবাব উপায়ো সিহ'তৰ নাই। বানার্জী-গৃহিণীৰ বোৱাৰীৰ স'তে মিলা-জুলা নকৰিবলৈ সিহ'তক দ্ৰুগোৰুৰি হাক দি থোৱা হৈছেই। আৰু পদুখুৰী-ঘাটলৈ যাওঁতে শাহুবেক, পেহী-শাহুবেক, বা বৰ ননন্দেক, নহ'লেও কণমানি ননন্দেক এজনীয়ে পৰ দি থাকিবই।

গতিকৈ মন্ত্ৰ শিকাৰ ফালে আখ্যা পৰিল।

অবশ্যে ঘৰৰ বৰমুৰীয়াহ'তক শুনাই শুনাই সিহ'তে সত্যক লেই লেই ছেই ছেই নকৰা নহয়। যিজনী মাইকীমানুহে শহুৰ শাহুৱেকৰ আলপৈচান ধৰাৰ দৰে মহৎ কৰ্ম পৰিহাৰ কৰি ল'ৰাহ'ক 'ভাল ইচ্ছাকুলত পঢ়ুৱাব' অছিলো দেখুৱাই 'বহা' কৰিবলৈ ওলায়, সেইজনী মাইকীমানুহলৈ শিক্তাৰ নজনোবাকৈ পাৰেনে মাইকীমানুহে ?

কিন্তু হওক। এইবোৰ শিক্তাৰে সতাৰ ব'ণ নোছোৱগৈ।

ছুলেও সতাৰ 'বৰ্ণকুহৰেদি মম'ভেদ' নকৰেগৈ। তাই তেতিয়া মাথোন ওলাই যোবাব প্ৰস্তুতিলৈহ' যত্নবৰ্ণী।

এনেতে সতাই এদিন কথাটো উত্থাপন কৰিলে।

এই উত্থাপন কৰাটোকো তাই একজনি প্ৰস্তুতিৰ অংগ বুলিয়েই গণ্য কৰিছে। নাইবা এই অনিশ্চিতৰ পথলৈ খোজ লোবাব আগতে জনমটোৰ বাবে জন্মভূমিক চোবাব বাসনা তাইৰ মনত প্ৰবল হৈ উঠিল। হেতু যিয়েই নহওক, কথাটো উত্থাপন কৰিলে সতাই, 'যোবাব আগতে এবাৰ তাৰপৰা এপাক ঘূৰি আহিমগৈ।'

'এপাক ঘূৰি আহিমগৈ' বা 'ঘূৰি আহিব পাৰিলে ভাল হ'লহে'তেন' নাইবা 'ঘূৰ' অহাটো কত'ব্য'—এইবোৰ কথাৰ ওচৰে-পাজৰেদিও নগল তাই।

'এপাক ঘূৰি আহিমগৈ'।

তাৰ মানে কথাটো স্থিৰ সিদ্ধান্ত। এতিয়া আৰু ব্ৰহ্মাৰ পদুতক বিক্ৰ আছিলেও সেই সিদ্ধান্ত বদ হোৱাৰ আশা দুৰাশাহে মাথোন।

এলোকেশীয়ে বেজাৰ মনেৰে ক'লে, "যাবলৈ ওলাইছা—ভালেই কৰিছা। পিছে মোক ক'বলৈ আহিছা কিয় ? সন্নিহাই নে অনুমতিকৈ লৈছা ?"

ও', এলোকেশীয়ে আকৌ মাত-বোল কৰিবলৈ লৈছে। কিন্তু, কথা কোৱাটোৱেই ভেওঁৰ ব্যাধি। মদুখ বন্ধ কৰি মদুন্দ তিষ্ঠি থকা কথা ভেওঁৰ ক্ৰান্তীতে নাই। 'মাত-বোল আৰু নকৰোঁ' বুলি ভাবিও মাত-বোল কৰেই।

সতাই তাইৰ ডাঙৰ ডাঙৰ চকুদাঁৰি মেলি এবাৰ চাই ল'লে আৰু তাৰ -পাছত কলে, "নহয়, সেই মিছা বং-ভং কৰাৰ দৰকাৰ নাই। বাম বুলি মনস্থ

কৰিছোঁ যেতিয়া ঘোবাব ব্যৱস্থাহে কৰিব লাগিব। মই ক'লোঁ আব্দু
দেউতাই পঞ্জিকাখনত এবাৰ চকু ফুৰাই থয যেন।”

এলোকেশীয়ে স্বমুহুৰ্ত্ত ধৰিলে।

তেওঁ মূখ ভেঙুচিয়াই ক'লে, “বাপেৰে খা-খবৰকে নলয়। তালৈনো
যাবা কোন সত্বেৰে?”

“দেউতাক এবাৰ প্ৰণাম কৰিবলৈকে যাম।” সত্যই আকাশলৈ চাই উদাস
কন্ঠেৰে ক'লে, “কৰ্তব্য কেবল মাক-দেউতাকৰে থাকে নেকি? সন্তানৰো
কৰ্তব্য আছে।”

“বাৰু কথা, থাকা কৰ্তব্য কৰি। ঘোবা বাপেৰক পল্লম কৰিবলৈ।
কম্বু মোৰ ল'ৰাই উপযাচি নামায় বুলি কৈ থ'লোঁ একা।”

সত্য বহাৰপৰা উঠি ক'লে, “কি যে অশ্ভৱত কথাবোৰ কোৱা তুমি।
তোমাৰ পুতেৰাক তুমি যাবলৈ নিদিলে মই ইমান দৰে বাট কি চুবুৰিৰ
লোকৰ সৈতে যামনে কি?”

“তোমাৰ আক' সংগ'টো লাগিছে কিহলৈ?” এলোকেশীয়ে পেৰেককৈ
পিক পেলালে, “তোমাক ডকাইতেও ভষহে কৰিব।”

“কৰিলেই মংগল!” সত্যমো কথাৰ মোখনি মাৰিলে, “তেও লোকসাক্ষী
এজন মতা মানুহ লগত থকা ভাল। আব্দু জোঁবাৰেও শহুৰ-দেউতাক সেবা
কৰা উচিত নহয়নে?”

“বোলোঁ—অলৌ গছৰ হলৌ। আব্দু নো কত শূনিম। বোলে—বাখালি
কত খেলেই দেখুবাৰি। শহুৰনো আক' গুৰুজন হ'ল কাহানিৰপৰা
নাজানিলোঁ নহয়—।”

“তিবোতাই যদি হ'ব পাৰে, মতা মানুহনো নহ'ব কিয়? উভয় পক্ষৰে
মাক-দেউতাক গুৰুজন।” এই বুলি কৈয়েই সত্য তাৰপৰা আঁতৰ হ'ল।

কথা এনেকুৱাই হ'ব, জানিছিলেই তাই।

সেইদৰ্শিহে আব্দু অনুমতি বিচৰাৰ প্ৰহসন কৰাৰ চেষ্টা কৰা নাছিল।

প্ৰবলৰ জয় অবশ্যম্ভাৱী, জোৰ যাৰ মূলুক তাৰ।

পঞ্জিকা চাই যাত্ৰাৰ দিন-খেণ স্থিৰ কৰা হ'ল আব্দু শূভ মুহুৰ্ত্ত
অনুসাৰে ‘যাত্ৰা’ কৰি স্বামী-পুত্ৰক লৈ সত্য দোলাত উঠিলগৈ। বিশেষ
কোনো বাধাৰ সৃষ্টিও নহ'ল। তেওঁলোকেও টিপনি ঢিলাই দিলে।

দোলাখন সত্যৰ শহুৰেকৰ গাঁৱৰ সীমা পাৰ হৈ গ'ল, দোলাৰ দূৱাৰ
খুলি সত্যই মূখ উলিয়াই চালে।

নৱকুমাৰে ক'লে, “ওৰণি থহ ই মূখ উলিয়াইছাৰে? কোনোবাই
কেনেবাঁকৈ যদি দেখা পায়?”

সতাই আনন্দৰ আবেগতে ক'লে, “পালেইবা দেখা ! এতিয়া আৰু মই শহুৰ-ধৰৰ বোৱাৰী হৈ থকা নাই নহয় ?”

“বোলোঁ—মাইকীমানুহ তো হ'ব ?”

“নহয় ব'লি কৈছানে কিবা ? পিছে বোৱাৰী নে জীয়াৰী সেই কথা মূখত লিখা নাই নহয় ? ব'বাচোন—চাবা, তাত গৈ ক'কালত খোচনি মাৰি কেনেকৈ ডেওপাৰি ফুৰোঁ।”

ডাঙৰ ল'ৰা তুড়ুৱে এইবোৰ কথা ব'জি পোৱা হৈছেই। সি হঠাতে ক'লে, “যাঃ ! তই আক' ক'কালত খোচনি মাৰি —”

“আক' 'তই' ব'লি মাতিছ।” সতাই তীৰ ভূৰ্জনাৰ সুৰতে ক'লে, “মাক 'তই' ক'ব নাপায় ব'লি কত দিন তোক কৈছোঁ। 'তুমি' ব'লি ক'ব লাগে। তথাপি—”

হঠাৎ নবকুমাৰে হাঁহ মাৰি ক'লে, “হৈছে, হৈছে। খুব শাসন কৰা হৈছে। সিনো কিমান ডাঙৰ ভবাগব্যাটো, তাক যে আক' সন্নিহিত দিয়া হৈছে। মই দেখোন সোঁ সিদিনালৈকে মাক 'তই' ব'লি মাতিছিলোঁ।”

সত্যৰ মূখখন কঠোৰ হৈ উঠিল। তাই ক'লে, “বুঢ়া বয়সলৈকে তুমি যিবোৰ কাম কৰিছিলো, সেইবোৰ আন সময়ত তাক শুনাই থাকিবা। এহ যোঁতযা কিবা এটা শিক্ষা-দীক্ষা দিব খুজিম, তাৰ ওপৰত জ'পিয়াই পাব হেঙাৰ নিদিবা।”

“হ'ল আৰু। বোলোঁ—কি হ'ল তোমাৰ ? কিহৰপৰা কি যে হয়গৈ তোমাৰ ব'জাই টান।”

অলপ ফাপৰত পৰা কথাটো নবকুমাৰে ব'জি পালে। সেই কাঠিন্যৰ আঁৰত ক্ষন্তেকমান আগৰ লৱণকোমল মূৰত হেৰাই গ'ল। সেয়েহে আপোচৰ চেষ্টা কৰিলে।

সত্যবতীৰ সেই চপলতা, লাগণা, সেই আনন্দত উদ্ভাসিত উঠা মূখখন সঁচাৰে যে কেনে অপূৰ্ব ! কিন্তু বৰ ক্ষণস্থায়ী। মূহুৰ্ত্ততে মেঘৰ আঁৰত নোহোৱা হয়।

আৰু নোহোৱা হয় নৱকুমাৰৰ নিবুদ্ৰিত্যৰ ফলত। অথচ কিহৰপৰা কি হয়গৈ—নৱকুমাৰে টলকিবই নোৱাৰে।

সি সত্যবতীক কাহানিবা ব'জি পাবনে ?

কিন্তু সত্যৰ মনৰ ডাৱৰ নৱকুমাৰৰ পদতই গুচাব পাৰিলে।

তুড়ুৱে মাকৰ নিচেই কাষ চাপি বহি লৈ ক'লে, “মামাৰ ঘৰলৈ গৈ ভাল ল'ৰা হৈ থাকিব লাগে, নহয়নে মা ? নহয় নহয়—সকলোতে ভাল হৈ থাকিব লাগে। মাত্ৰ মামাৰ ঘৰলৈ গৈ আৰু ভাল বোঁছ ভাল হ'ব লাগে। মই

সেইবোৰ কথা জানোৱেই, কিন্তু সো কণটোহে অজলা। সি একোৱেই নাজানে, মাম্বাৰ তালৈ গৈ খালী ভে' ভে'কৈ কান্দি থাকিব।”

তুড়ুৰ ভাব-ভংগী দেখি সত্যৰ মূখত হাঁহি বিৰিঙিল।

নহয়, অন্ততঃপক্ষে এই বাটছোবাত সিমান ভষ কৰিবলগীয়া একো নাই নবকুমাৰৰ। ডাবৰ স্থায়ী নহ'ব। গতিৰ মাজতে বোধকৰোঁ আনন্দৰ আশ্বাদ আছে। সেয়েহে প্ৰতি মূহুৰ্ত্ততে সত্য কিশোৰী এজনীৰ দৰে উচ্ছ্বাসিত হৈ উঠিছে।

“চোৱাঁ চোৱাঁ—সোঁ যে পথাৰত গাইজনী চৰি আছে কিচাক্চিকৰে ক'লী গাইজনী। হেই তুড়ু—চা চা, সোঁ পদুৰীটোত কিমান পদুম ফুলিছে। সৰুতে আমি কত যে পদুম তুলি আনিছিলোঁ। ব'ল মাম্বাৰ তালৈ, তোক সেই পদুৰীটো দেখুৱাম দে। সেইজোপা কি গছ কোবাচোঁ, ঠিক ধৰিব পৰা নাই। পাতবোৰ যেন নতুন ধৰণৰ কিবাহে। আই ঐ, কেনে বাঁচিয়া বনৰীয়া ফুলৰ গোন্ধ যে! ঠিক আমাৰ তাত থকাৰ নিচিনা।”

নিজৰ আনন্দত সত্যই নিজৰে লগত কথা পাতিছে, স্বামী-পত্নী উপলক্ষ্য মাথোন।

সত্যৰ সেই আনন্দোজ্জ্বল মুখখনলৈ নবকুমাৰে ব' লাগি চাই থাকিল।

ইমান দিন ধৰি ঘৰ-সংসাৰ কৰিছে, দুটা ল'ৰাৰ বাপেকী হ'ল, আজিৰ দৰে এনেকৈ প্ৰকাশ্য দিনে-পোহৰে ইমান স্পষ্টভাৱে তাৰ লাৱণ্যময়ী পত্নীলৈ কোঁতযাবা চাব পাৰিছিলনে?

‘বহা’ কৰি থকাৰ ভয় অলপ পাতল হৈ আহিছে, এতিয়া বৰণ অলপ ৰোমাঞ্চকৰ উদ্‌দমনাহে অনুভব কৰিছে। তাত গদুৰুজনৰ ভয় নাই, নাই চুবুৰীয়াহঁতৰ ভয়।

মাথোঁ নবকুমাৰ আৰু সত্যবতী।

চাকৰি কৰাৰ ভয় অৱশ্যে প্ৰচুৰেই। কিন্তু ভৱতোষ মাষ্টৰে ভৰসাও দিছে। কৈছে, নবকুমাৰে যিমানখিনি ইংলিছ জানে, তাৰ এসিক ভাণ্ড ইংলিছ জানিও কতই চাহাবৰ অফিছত চাকৰি-বাকৰি কৰি আছে। নৱকুমাৰে চাকৰিত যোগ দিয়াৰ লগে লগেই নিৰ্ঘাত ‘চাহাব’ৰ চকুত পৰিব। আৰু কৈছে যে, গাঁৱত থাকি মাটি-বাৰীৰ উপস্বৰ্ণেৰে জীবন কটোৱাৰ ইচ্ছাটো এই যুগত অচল।

কলিকতালৈ গৈ দুটা কামিজ চিলাব লাগিব, আৰু এযোৰ জোতা ল'ব লাগিব। সেইবোৰ নহ'লে অফিছলৈ যাব কেনেকৈ?

ভৱতোষ মাষ্টৰে সিহঁতৰ কাৰণে এটা ‘বহা’ও ঠিক কৰি থৈছেই হেনো। তেওঁ নিজে মেছত থাকে। কিন্তু নবকুমাৰে মেছতা থাকিলে তো নহ'ব, সি

‘ফেৰ্মিল’ লৈ যাব তো । নিতাইৰহে ভাগ্য বেয়া । তাৰ পৰিবাৰক সি
‘বহা’লৈ লৈ আহিব নোৱাৰিব । নিতাইৰ মোমাষেকে কৈছে যে, কলিকতালৈ
গ’লে তেওঁলোকে আৰু কাহানিও তাইৰ হাতেৰে খোৱা-বোৱা নকৰে ।

ইমান ডাঙৰ শাস্তিৰ ভয়কো তুচ্ছ কৰি গিৰিষেকৰ সৈতে লগ লাগি
‘বহা’ কৰি থকাৰ সাহস নিতাইৰ পৰিবাৰৰ নাই ।

অগত্যা নিতাইৰ ভাতৃমুঠিও নৱকুমাৰহঁতৰ চৰতে বহাব লাগিব ।
নিতাষে তাৰ ঘৈণীষেকক লৈ আহিব পৰাহে’তেন বৰ ভাল হ’লহে’তেন ।
দুয়োজনীয়ে একেলগে থাকিলেহে’তেন । হওক বামুণ-কায়স্থ, কোনোৱে কাৰো
চৰু-হাড়ি ছোৱা-মেলা নকৰকেই, দুয়ো একেলগ হৈ থকা-মেলা, মেল-মৰা,
চুৰি বন্ধা, পাণ-তামাল সজোৱা এইবোৰ কাম তো কৰিব পাৰিলেহে’তেন ।

পিছে নহ’ল ।

বেচেৰা নিতাইকহে সিহঁতে আদৰ-মন্ত্ৰ কৰিব লাগিব ।

ভবতোষে কৈছে যে ‘বহা’টো খুব ভাল । তিনি-চাৰিটা কোঠা,
আহল-বহল বাৰাঙ্গা ৰান্ধনিঘৰ চোতাল কুঁৱা পানীকলো আছে হেনো ।
ঘৰৰ ভিতৰত নহয়, দুবাৰৰ কাষতে । থাওক । সেইবোৰৰ পানী-দুনি খাই
জাতি-মহুত খোদোবাৰুকে নোখোবাই ভাল । কুঁৱাৰ পানী আছেই যোঁতলা ।

যি হয় হ ব বাৰ । আচল কথা ভাৰা । গা বেজবেজাই যাব । নবকুমাৰে
তো বাপেকৰপৰা টকা নোখোজে !

কিন্তু ভবতোষে কৈছে, তেনেকুৱা বহা’ কালতাত দহ টকাতো পোৱা
টান, ঘৰটো নিতান্ত তেওঁৰ এজন বন্ধুৰ ঘৰ বুলিলেহে আঠ টকাত পোৱা
গৈছে । হওক । নবকুমাৰে দৰমহাও তো আঠাৱন টকাকৈ পাব । ইমান
শক্ত দৰমহা পোৱা চাকৰিৰাল এজনে আঠটকীয়া ঘৰৰ বাবে চিন্তা কৰিব
নালাগে ।

হওক বাৰু, সেয়ে হওক ।

সেইবুলি নিতাইৰ প্ৰস্তাৱ সি মানি নলয় । নিতাসে ভাৰ্য্যৰ ভাগ দিব
খুজিছে । হ’বই নোবাৰে, ছিঃ ! নিতাই হৈছে নৱকুমাৰৰ নলেগলে লগা
বন্ধু, তাৰপৰা লব পাৰনে ?

কিন্তু সত্যৰ মিজাজ বা তাত কেনে হয় ! ইয়াত তো কণে তুট কণে
বন্দুট, তাতে যিমান যিয়েই নহওক নিতাই হৈছে পৰ ! সতাই যদি তাৰ
আগতো তকলিত কৰে !

নহয়—নকৰিব নিশ্চয় । সেইফালে ঠিকেই থাকিব ।

এতিয়া সেই দিনটিহে কোঁতলা আহিব । যদিবা অজান-অচিনাকি
বাৰাঙ্গাত বহি দুয়ো বন্ধুৱে অফিছৰ ‘ভাত’ খাব । আৰু সতাই মেলা চুৰি
উৰুৱাই ক’কালত খোচনি মাৰি লৰা-খপৰাকৈ বন্ধা-বঢ়া কৰি থাকিব !

এই আটাইবোৰেই সম্ভৱ হৈ উঠিব সত্যৰ বলত ।

প্ৰেম-বিগলিত হৈ নৱক্ৰমাৰে সত্যলৈ চালে ।

কিন্তু সত্যৰ দৃষ্টি তেতিয়া লক্ষ্যভেদী, নাকৰ পাহি ফুৰি ফুৰি উঠিছে, সমস্ত চেতনা একাগ্ৰ হৈ পৰিছে । হঠাৎ তাই চিঞৰি দিলে, “সোৱা, সোৱা, জটাদাদাহঁতৰ ঘৰৰ-ছাদৰ ওপৰৰ কোঠাটো, সেইয়া—গাংগুলী খুড়াহঁতৰ চোতালত বজ্জপাত হোবা নাৰিকলজোপা,—ঐ দোলাভাৰী, সোঁফালে, সোঁফাললৈ—”

বাট-পথ দেখুবাই দিয়াৰ দাবিষ্য তাই নিজেই লৈছে ।

দোলাখন নমোবাৰ লগে লগেই চাঞ্চল্যৰ ঢৌ বাগৰি গৈছিল, তাৰ পাছত সঠিককৈ জনাৰ পাছত সকলোৰে তথাউৰি খালে । কথা নাই বতৰা নাই জীয়েক ওলালহি কিয় ? এয়া দেখোন নোহোৱা-নোপজা কথা ।

কি মূৰ্তি ধৰি আহিল বা ।

কোনেনো খেদি পঠালে ?

নহয়, নহয় । কাৰ্তিক-গণেশৰ হাতত ধৰি, ভোলানাথক লগত লৈ ষড়্ৰম্ৰময়ী ৰাজবাণীৰ বেশেৰে আহিল তাই ।

মনটো ভাল লগা নাছিল বাবে দেউতাকক চাবলৈ আহিছে, সকলোকে চাবলৈ আহিছে ।

আহিছে জনমভূমি চাবলৈ ।

বাহিৰ-মহলৰ হাই-উৰুনি পাতলাই চাবিওফালে বিভ্রান্ত দৃষ্টি পেলাই সত্য ভিতৰ-মহললৈ আগবাঢ়িল ।

আৰু ভিতৰ-মহলৰ চোতালত ভৰি দিয়াৰ লগে লগেই তুমুল কান্দোনৰ বোল উঠিল ।

প্ৰচণ্ড শোকৰ বিননি ।

এইবোৰ কাৰ কাৰ কণ্ঠস্বৰ বেলেগে বেলেগে বজাবো উপায় নাই । একেবাৰে ঐক্যতান বাদন ! ঘৰৰ তিৰোতাসকলৰ সৈতে চুবুৰীৰ আন তিৰোতাসকলো লগ লাগিছেহি ।

কিন্তু এই বিলাপ-বিননি নতুনকৈ কাৰ বাবে ? ভূৱনেশ্বৰীৰ ঘটনা বহুদিনৰ আগতেই পাৰ হৈ গ’লেই দেখোন ।

নহয়, বিশেষ কাৰো উদ্দেশ্যে বিলাপ কৰি থকা নাই, আৰু সদ্য শোকৰ বিননিও নহয় এয়া । কিছুখিনি সত্য অহাৰ বাবে আনন্দাশ্রু, আৰু বাদবাকীখিনি সত্যৰ এই সন্দীৰ্ঘ অন্দপ্ৰাণিত্যৰ কালছোৱাত যিবোৰ শোকাবহ ঘটনা ঘটিছিল, তাৰ জেৰ হিচাপে নতুনকৈ বিলাপ-ক্ৰন্দন ।

এই কান্দোনৰ মাজত সত্যই তাইৰ ল’ৰা দুটিৰ হাতত ধৰি চোতালৰ

এচকত ভেবা লাগি থিয় হৈ থাকিল, আৰু উদ্ভাস্ত দৃষ্টিৰে বাহিৰ-মহলত নৱকুমাৰ কাণ থিয় কৰি বহি থাকিল। তাৰ সম্মুখতে শহুৰেক বহি আছে, কিন্তু তেওঁক প্ৰশ্ন কৰাৰ সাহস নৱকুমাৰৰ নাই। সেই যে তেতিয়া প্ৰণাম কৰি তলমূৰ হৈ বহি আছিল, বহিয়েই থাকিল।

আৰু দেখা গ'ল—তেওঁ নিৰ্বিকাৰ। ঘৰৰপৰা ভাহি অহা ইমান ভয়ানক কান্দোনেও যেতিয়া তেওঁক তিলমানো বিচলিত কৰিব নোৱাৰিলে, তেতিয়া বিষয়টো গুৰুত্বহীনেই চাঙে।

নবকুমাৰো গাৱলীয়া ল'ৰা। শহুৰেকৰ ঘৰৰ পৰা জীয়েক আহিলে কন্দা-কটা কৰাৰ কথা সি নজনা নহ'ব, সেয়েহে সিও ক্ৰমাত নিশ্চিন্ত হ'বলৈ ধৰিলে, আৰু কান্দোনাৰ প্ৰচণ্ড বেগো লাহে লাহে জমাৰি আহিবলৈ ধৰিলে।

অলপ থানখিত লাগি বহি গৈ বামকালীয়েই মাত লগালে, “ওলালা কোঁতয়া?”

“কি ক'লে—?” নবকুমাৰে চ'ক খাই উঠি চালে।

বামকালীয়েও চালে নবকুমাৰলৈ। এজন স্বাস্থ্যবান ধুনীয়া পুৰুষৰ দেহত এতিয়ালৈ যেন এটি কিশোৰৰ মূৰ। সুন্দৰ সুকুমাৰ কিন্তু বদ্বিশ্বস্তিৰ চিন-মোকাম বিচাৰি পাবলৈ নাই। তেওঁ ভিতৰি মূৰু আপেক্ষ-যন্ত্ৰ এটা হাঁহি মাৰিলে। ইয়াক মৰম কৰিব পাৰি, কিন্তু নিৰ্ভৰ কৰিব নোৱাৰি। এই কাৰ'ণহে চাঙে ভগবানে সত্যক ইমান দৃঢ় মজবুতকৈ সাজিছিল, তাই ল'চাৰ দৰে আশ্ৰয় নিবিচাৰে, বনস্পতিৰ দৰে আশ্ৰয় দিয়েহে।

এটা হমদুনিয়াহ কাঢ়িলে তেওঁ। ভাবিলে, সত্যৰ অদৃষ্টত চিৰ দূৰ। বামকালীৰ জীয়েকে বামকালীৰ অদৃষ্টৰ লিখনকে পালে। বামকালী কিমান দুখী। কিমান সুখী আছিল ভূৱনেশ্বৰী।

নবকুমাৰৰ সেই নিৰ্লিপ্ত মূৰৰ “কি ক'লে” কথাৰাৰ শব্দনি বামকালীয়ে মিচিকীয়াই হাঁহি পুনৰ ক'লে, “ওলালা কোঁতয়া?”

“মানে, সেই বাতিপুৰাতো দৃগবাহমান মাড়-ভাত খায়েই —”

কথাৰাৰ কৈয়েই নৱকুমাৰে নিজৰ মূৰ্খামি বৃদ্ধি পালে, ‘বাতিপুৰা’ক আৰু ভালকৈ বুজাবলৈ সেই মাড়-ভাতৰ প্ৰসংগ নতুনিলেই ভাল আছিল। বাতিপুৰাই যথেষ্ট আছিল। কিন্তু মূৰৰ কথা হাতৰ দলি।

বামকালী বাস্ত হৈ পৰিল। তেওঁ আস্ত-বাস্ত হৈ ক'লে, “হয়নেকি। আহোঁতে ইমান সময় লাগিল। তেনেহ'লে তো—ওহোঁ, আৰু বাহ নাখাৰিবা, সোনকালে হাত-মূৰ ধুই—”

এইবাৰ নৱকুমাৰে অলপ প্পষ্ট মাত্ৰেৰে ক'লে, “নাই নাই, বাস্ত নহ'ব। বাটত দোলা নমাই জা-জলপান খালেয়েই।”

“হওক তেওঁ। বেলিয়ে ভাটী দিবৰ হ'ল। হেৰ—কোন জাহ তাত।”

একেলগে বিভিন্ন বয়সৰ কেইবাটাও ল'ৰা আহিল। অৰ্থাৎ ইহঁত কাষৰে-পাজিৰেই আছিল, সম্মুখলৈ ওলাই আহিবলৈহে ভৰসা পোৱা নাছিল।

ৰামকালীয়ে ক'লে, “ভিতৰত গৈ, জোঁৱাইৰ হাত-মুখ ধোৱাৰ বন্দবস্ত কৰিবলৈ ক'গৈ যা।”

ল'ৰা কেইজনৰ মাজত দুই-এজন ভিতৰ সোমাল। কোনোবা এটা ল'ৰাই ঘপকৈ ক'লে, “ভিন্দেউৰ কেনে মজা। কলিকতাত বহা কৰি থাকিবগৈ।”

ৰামকালী অলপ চ'ক খাই উঠিল।

ভাবিলে, এইটোনো আক' কেনে কথা ?

সত্যই ওৰণি লোৱা অবস্থাতে সেৱা এটি কৰিয়েই ভিতৰ মহললৈ গ'লগৈ, নবকুমাৰৰ আগত দেউতাকৰ সৈতে মাত-বোল কৰা নাছিল, তাৰোপৰি ওচৰ-চুবুৰীয়াহঁতৰ খদমদমো লাগি আছিল।

নৱকুমাৰ ছোবালীহঁতৰ দৰে লাজকুৰীয়া হৈ বহি আছে। ৰামকালীয়ে অলপ ধেমালিৰ সূৰতে সূৰ্শিলে, “ইহঁতে কলিকতাত 'বহা' কৰাৰ কথা কি কৈছে — ?” প্ৰশ্নটো নৱকুমাৰলৈ।

নবকুমাৰে লাহেকৈ ক'লে, “ও”, তেনেকুৱাই স্থিৰ কৰা হৈছে।”

“শুনি সূৰ পালোঁ। এতিয়া কলিকতাত উন্নীতিৰ বহুতো বাট মূকলি হৈছে। কিবা কামৰ চেষ্টা কৰা হৈছেনেকি ?”

“ও”, হয়। ছাৰে এটা চাকৰিৰ বন্দবস্ত কৰি দিলেই।”

ৰামকালীৰ জোঁৱায়েক। সোধাটো কত'বা বদলিঘেই সূৰ্শিলে, “ক'ত ?”

“হেৰি—মানে—চৰকাৰী অফিছত।”

“সূৰৰ কথা। পিছে থাকিবানো ক'ত ? মেছত ?”

“নহয়, 'বহা'ত। ছাৰে বহাও ঠিকঠাক কৰি দিছে।”

দৰমহা কিমান—সেই কথাটো অৱশ্যে ৰামকালীয়ে নুসূৰ্শিলে। কেৱল সামান্য চিন্তিত কণ্ঠেৰে ক'লে, “সেয়ে হ'লে ৰাশ্বনী মানুহ এজনৰো ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব দেখিছোঁ। অকলে অকলে বহা লৈ —”

নৱকুমাৰে আৰু বেছি সময়লৈ লাজ-বিজ্ঞ বজাৰ ৰাখিব নোৱাৰিলে, আনন্দ গোপন কৰাৰ আভা তাৰ মুখত ফুটি উঠিল। সি উচ্ছ্বাসিত হৈ ক'লে, “ৰাশ্বনী মানুহৰ দৰকাৰ নহয়। তুড়ু-পোণাৰ মাক, মানে, আপোনাৰ জীয়েকো যাব নহয় ?”

“মোৰ জী ? সত্য ? সত্য যাব কলিকতাৰ বহালৈ।”

নৱকুমাৰ খতমত খাই মনে মনে থাকিল। ৰামকালীৰ এই কণ্ঠস্বৰে ঠিক কি প্ৰকাশ কৰিছে সেই কথা বদলিৰ নোৱাৰিলে। অলপ বিচলিত হোৱা ৰেন নালাগিলনে ? ও, ৰামকালী কিঞ্চিৎ বিচলিত।

বহুদিনৰ আগৰ এদিনৰ কথা মনত পৰিল ৰামকালীৰ।

চক্ৰৰ আগত বালিকামূৰ্তিৰে সত্য উদ্ভিত হ'ল। আৰু সত্যৰ সমুখত আন এখনি ভীতিব্যাকুল মূৰ্খ। সেই মূৰ্খখনৰ আগত সত্যই আঙুলি জোকাৰি কৈছে, “মা, তোমাৰনো ইমান ভয় কিহৰ? তুমি চাই ল'বা, মই কলিকতালৈ যাম, যাম, যামেই!”

সত্যই তাইৰ প্ৰতিজ্ঞা বন্ধা কৰিলে, কিন্তু তাকে দোষি গৰ্ব আনন্দ বিস্ময়ত কোনোবা মূৰ্খ হ'বনে।

ৰামকালীয়ে অলক্ষিতে এটি হৃদমূৰ্খনিয়াহ কাঢ়ি ক'লে, “সাহস কৰি ওলাইছা—সুখৰ বিষয়। পিছে তোমাৰ মাৰা দেউতাৰাৰ ব্যৱস্থা কি?”

“বাইদেউ আছে, চক্ৰবৰ্মীয়াসকল আছে।”

“অ—, পিছে তেওঁলোকে আপত্তি নকৰিলেনে?”

এইবাৰ আৰু নৱকুমাৰে নিজক সম্বৰণ কৰিব নোৱাৰিলে। প্ৰাণখোলা হাঁহি এটি মাৰি ক'লে, “আপত্তি আৰু নকৰাকৈ আছিলনে? পিছে নৰাজিল। ‘এওঁ’ টানি ধৰিলে যে ল'ৰা দূটাক ভাল ইচ্ছাকুলত পঢ়ুৱাব লাগিব। বৃদ্ধিৰ ভৰাল তো!”

তাৰ সেই উদ্ভাসিত মূৰ্খখনলৈ চাই হঠাৎ ৰামকালী তাৰ ওপৰত শ্ৰেণীভেদ হৈ উঠিল। তেওঁ নবকুমাৰক ভিতৰ-মহললৈ পঠিয়াই দিলে।

ভিতৰ-মহলত তেতিয়া আনন্দৰ জোৱাৰ। সত্যৰ ল'ৰা দূটক লৈ তেতিয়া আইতাক-সম্পৰ্কীয়সকলে বৎ-ধেমালি কৰিছে। পৰিয়ালৰ প্ৰাৱ সকলোৱেই সত্যক আগদূৰ্ঘৰ ধৰি বহি আছে।

বাসুৰ ন-বৈশীয়েক, শিৱজ্ঞানীৰ আৰিয়ে নাতিনীয়েকহঁত, বাসুৰ ভাই-বোবাৰী দৰ্জনা আৰু ভাগিনীয়েক দৰ্জনা আৰু চক্ৰবৰ্মীয়া নবীন-প্ৰবীণহঁত। মোক্ষদাই আৰু আগৰ দৰে কথা-বতৰা পাতিব নোৱাৰে, তথাপি বেবতে ভেজা দি একাষত বহি আছে। কেৱল সাৰদাহে এই মেলত নাই। সাৰদাই মৰিবলৈকো আৰ্জি পোৱা নাই।

তাইৰ উদাসীনতাৰ আগত সত্যৰ নতুনৰ, অপৰ্বৰ, বৈচিত্ৰ্যৰ বহুমূৰ্খৰ, সকলোৱে হাৰ মানিলে।

কিন্তু আনবিলাকতো সাৰদাৰ নিচিনা নহয়, সেয়েহে সত্যই কেৱল জাউৰিয়ে জাউৰিয়ে প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দি দি ভাগৰি পৰিছে, ঘৰবাই প্ৰশ্ন কৰিবলৈও সুৰুঙা পোৱা নাই তাই। অথচ তাই তো নিজকে দেখুৱাবলৈ অহা নাই, সকলোটিকে চাবলৈহে আহিছে তাই।

কিন্তু সকলোটিৰেই অন্যা কৌতূহল। দূটকৈ ল'ৰা উপজিল, ডাঙৰ দীঘল হ'ল, যোগাযোগহে নাই। অৱশ্যে ল'ৰাহঁতৰ গুপ্তপ্ৰাশ্নৰ সম-নমতাকৈ থকা নাছিল, কিন্তু ৰামকালী তেতিয়া তীখই তীখই ধৰি ফুৰিছে। পিছে উভতি অহাৰ পাছতো, ক'তা — ?

কিন্তু সত্য ইমান দিন অহা নাছিল কিয়, আৰু এতিয়ানো হঠাতে ওলালহি কিয়, এই প্ৰশ্ন তল পৰিল। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল কলিকতাৰ 'বহা'। তাতহে হাজাৰ কৌতুহলৰ প্ৰশ্ন। সত্যক বাৰু সাহস যোগালে কোনে ? তাত সত্যক কোনে চোবা-মেলা কৰিব ? শহুৰ-শাহুৱেক বাঁচি-বাঁচি থকাতে গিৰিয়েকৰ সৈতে বহা কৰি থকাৰ আঁচনিষে তাইৰ মূৰত বাহ ল'লেই বা কেনেকৈ, আৰু কোন অলৌকিক সাধনাৰ বলত তেওঁলোকৰ অনুমতি পালে তাই ? তদুপৰি—

তালৈ গ'লে জাতি-মহত থাকিবনে নাথাকে, মেলেছৰ হাতে পানী থাব লাগিবনেকি, গিৰিয়েকৰ সৈতে 'লেণ্ড' ফেটিঙত' উঠি ময়দানত ফুৰিবলৈ বাধ্য হৈ যাব লাগিবনে নালাগে, ইত্যাদি বহুবিধৰ বাবেভচহু প্ৰশ্ন ঢো আছেই। বহুতো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দি দি ভাগিৰি পৰা সতাই এসময়ত কৈ পেলালে, "উস"। এতিয়ালৈকে খালী নিজৰ কথাহে চোবালোঁ, তোমালোকৰ *খবৰবাতৰি ল'বলৈ নিদিয়া জানো ?

মোক্ষদাই ক্লান্ত-আৰ্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, "আৰু—আমাবো আক' খবৰ। যিবোৰ মৰিবপৰা নাই, সিহঁতে এতিয়াহে বিধতাৰ অম্লজল ধংস কৰিছে মাথোন, খবৰ ইমানেই।"

"এস, এযোনো আক' কেনে কথা।"

"ঠিৰেই কৈছোঁ সত্য, চিৰকালেই তোৰ ছিদিৰ ধৰি আহিছোঁ, ভা ব আহিছোঁ তই চাৰ চুকৰ এচুকো নাজানিবি বঢ়িল। এতিয়া দেখিছোঁ তই ধাৰ বঢ়িছে খেও দিব পাৰিলি। এই বঢ়ি পাণ্ডিছ ভালেই কৰিছ তই। এতিয়া সকলোৰে কথ—ইংৰাজী বিদ্যাৰ হেনো জয় জয় ময় ময় অৱস্থা। ল'ৰা দুটাক কলিকতাত ইংৰাজী ইচকুলত নাম লগাব পাৰিলে —"

শিৱজায়া অলপ ৩ বিধবা হৈছে আৰু কিছৰ আগতে গগনফলা চিঞৰোৰ সত্যক বঢ়াই দিছে যে, সত্যৰ মাক আছিল পৰম পুণ্যবতী, মৰি পুণ্যৰ চূড়ান্ত দেখুৱাই গ'ল, আৰু জগতখনত এতিয়াও যি য'ত শাখ-সম্পদৰৰ গোৰব লৈ টিকি আছে, সিহঁতি এতিয়াই আৰু মদহুত'মানো বিলম্ব নকৰি পৃথিবীখন এৰি গুচি যায় যেন। শিৱজায়া মদুখৰ ওপৰত কাপোৰ লৈ শূই আছে, সদাহতে তেওঁৰ এই দুৰ্ভাগীয়া মদুখন কাকো নদেখুৱাব বঢ়িল।

কিন্তু চিৰ-প্ৰতিশ্ৰুতিবানী মোক্ষদাই এই বাক্য শুনি তেওঁৰ অনুশোচনা ভংগ হ'ল। মদুখৰ কাপোৰ গুচাই টপটপাই কলে, "ভালেই কৈছা সব্দ নন্দী। জাত ইচ্ছাই পাত বিধান ইচ্ছাই ভাত। জনমাটি গ'ল ল'ৰা খাই আজহে কৈছা ডাইনী। বোলোঁ—ইকাল সিকাল চিৰটিকাল সকলোৱে বাংলা-সমচক্ৰিততে চলালে, বোঁছ বিম্বান হ'লে ফাছী, আৰু এতিয়া সেই মেলেছৰ ভাষা নিশিকিলেই বেনিবা —"

“ফাছাঁও মেলেছৰে ভাষা সবুবোৱাৰী।”

“আও। জনমকালৰেপৰা ফাছাঁৰ কথা শুনি আহিছোঁ, ক’তা—কেতিয়াও ফাছাঁক মেলেছৰ ভাষা বঢ়িল কোৱা শুনো নাই দেখোন।”

এইবাৰ সতাই ক’লে, “বাদ দিয়াচোন পেহীআইতা, বাদ দিয়া যতবোৰ জাতি থকা জাতি যোৱাৰ ফুচুৰি কথা। যি যাবলগা যাবই, তাক কোনেও বাধা দিব নোৱাৰে। সেই কথা বাদ দিয়া। তোমাৰনো এনে অৱস্থা কেনেকৈ হ’ল তাকে কোৱাচোন। ইমান তীৰ্থধৰ্ম কৰি বা-বতাহ সলাই আহিলা, শৰীৰ ভালহে হ’ব লাগিছিল।”

মোক্ষদাই জিভাৰে শব্দ এটা কৰিলে। “মোৰ ভাল হ’ব আৰু সেই যমে নিলেহে। দৰা কাক বোলে দেখাই নাই — সেই যম-দৰাৰ চতুৰ্গোলাত উঠিহে যাম। পিছে এই কালত ভাল আৰু আছেইবা কেইজন? সেয়া যোৱা বেলি যিখন গাঁও চাই গৈছিল, এতিয়া আৰু নাই। দেব-ম্বিজত মানুহৰ ভৰ্কাত নোহোবা হৈছে, পদ-লব্ধ জ্ঞান লোপ পাইছে, মানুহৰ মনিষ্য গঢ়িছে। চা চা, ঘৰি ফৰি চা, সূৰ্য নাপাৰ।”

সাত দিনমান থকাৰ পাছত, উভতি যাওঁতে সতাই সেইবোৰ কথাৰে ভাবি ভাবি গৈ আছিল। ভাবি আছিল, আৰু মনৰ ভিতৰত কৈ আছিল, “দেখিলোঁ পেহীআইতা, দেখি-মেলি বড়জিলোঁ তোমাৰ কথাই ঠিক। সেই আগৰ গাঁওখন আৰু নাই। নাই আগৰ সূৰ্য আনন্দ তন্ত্ৰ।”

এইবাৰো সবুকালত খেল-খেলালি কৰা ঠাইবোৰলৈ গৈছিল, বহিছিলগৈ। আগৰ দিনবোৰৰ সূৰ উপলক্ষ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু নোৱাৰিলে। শেহান্তৰত সি হাস্যকৰ হৈ পৰিল। ল’ৰাহঁতক অবাৰ কৰি দিবলৈ এদিন হঠাৎ গছত উঠিব খোজোঁতেই, ল’ৰাহঁতেই হাই-হুই কৰাত নামি আহিবলগা হ’ল। সেই আগতে য’ত সতিৰিছিল, ডাঙৰ পদুৰীত সতিৰিবলৈ গৈছিল, সতিৰিছিলো, সূৰ্য নাপালে। আতলচ পনীয়া বটলিবলৈ গৈ পাগলামী কৰা যেন লাগিছিল, তথাপি বটলি আনি আচাৰ কৰিব বঢ়িল কৈ পেলাই থৈছে। বড় পাইছে, তাতো সূৰ্য নাই।

সূৰ্য সকলো মিলাইহে। সেই সকলো, সম্পূৰ্ণ অখণ্ডনো পায় ক’ত? ক’ত সেই আগৰ লগৰীয়াহঁত?

আৰু সতাই সুখেইবা পাব ক’ত? এইবোৰৰ মাজত বামকালী চাটোজীৰ সেই ছনে-বনে অনাই-বনাই ফুৰা উদ্ভট ছোৱালীজনীক ক’ত বিচাৰি পাব ভাই?—যাক বিচাৰি উলিয়াবলৈহে ইমান হুৱা-দুৱা লগাই আহিল?

আৰু সেই ছোৱালীজনীৰ মাক, ডেওৰ ছাঁটোও থাকিব নাপায়নে? সকলো ধুই-মাচি নিকা কৰি পেলালে?

সলনি হৈ গ'ল। সকলো সলনি হৈ গ'ল।

সত্যৰ সেই চিনাকি জগতখন অদৃশ্য হৈ গ'ল। নিশিহ হৈ গ'ল সত্যৰ আসনখন। সত্যৰ ওপজাঠাইৰ মাটিত সত্য এতিয়া আগন্তুক, বহিৰাগত। এতিয়া ইয়াত চকুৰ আগতে অন্যান্য কৰা দেখা পালেও মাত নামাতে, ভাবে, 'থাকক। দুদিনৰ বাবে আহি আৰু —' শুৱুৱ কোঁচাই ক'ব নোৱাৰে, 'এয়া তোমালোকৰ অন্যায়েই হৈছে'।

নহ'লে এই কেইদিনত কিবা কম দেখিলেনে তাই? সংসাৰখনত এতিয়া অন্যায় বহু ঘটনা ঘটি আছে। তাৰ কাৰণ হ'ল—দেউতাকৰ উদাসীনতা। আগতে চুবুৰীৰ ল'ৰাহ'তে সামান্য ইফাল-সিফাল কৰিবলৈ ভয় কৰিছিল, এতিয়া মাত্ৰ ঘৰৰ ল'ৰাকেইটাইহে তেওঁক ভয় কৰে, আঁৰত বিন্দুমাত্ৰ সমীহ নকৰা হ'ল। চুবুৰীটোতে কিমাননো নেদেখিলে তাই।

জটাদাদাৰ ঘৈণীষেকেই এতিয়া শাহুবেকৰ মূখে মূখে তই-তোকৰা লগাই কাজিয়া কৰা হ'ল। আৰু জটাদাদা হেনো ঘৈণীয়েকৰ আগত নিবোকা চামোন। সত্যৰ মোমায়েকৰ ল'ৰা দুটাৰ চৰু বেলেগ বেলেগ হ'ল। দুঘৰত দুদিন নিমন্ত্ৰণ খাবলগীয়া হৈছিল সত্যই। তুশ্টু গুৰাল পক্ষাঘাত ৰোগত শয্যাশায়ী, তুশ্টুৰ ঘৈণীষেকে কান্দি-কান্দি লোকৰ দুবাবে দুবাবে ঘূৰি ফুৰিছে। কিন্তু এতিয়া মানুহে আৰু তাইৰপৰা ঘিঁউ-গাখীৰ নোলোবা হ'ল, টাংটিঙালি কৰি আনৰপৰা লোৱা হৈছে। এই বঢ়িল কথ হেনো, তুশ্টুৰ ঘৈণীয়েকৰ দৈ? আৰে—চে চে চে! মূখেতে দিব নোবাৰি। তুশ্টুৰ ঘৈণীষেকেনো আক' ঘিঁউ কৰিবলৈ শিকিলে ক'ৰপৰা?

বস্ত্ৰাধীন যদি বৰ ভাল বিধৰ নহয়ো, সেইবঢ়িল ইমান দুখ-কষ্টৰ সময়ত মনুহে সহায় নকৰিবনে? তেনেহ'লেনো মানুহ আৰু জন্তুৰ মাজত পাৰ্থক্য কিহৰ?

তুশ্টুৰ হাতত সত্যই লুকাই-চুৰকৈ দুটা টকা দি আহিছিল, তুশ্টুৱে কান্দি দিছিল। কৈছিল, “মনটো দেউতাকৰ দৰে। কবিৰাজ দেউতা আছে বঢ়িলে এতিয়াও জীয়াই আছে।”

কুমাৰ জেঠা, কুমাৰ খুড়া, খুবুনী পেছী—সত্যই এই সকলোৰে সৈতে দেখা-সাক্ষাৎ কৰিছিল। কিন্তু আগৰদৰে কোনেও হাঁহ-মাত কোৱা নাছিল, “আহিলনে? আহ, বহিহি।”

চৰাখন পাৰি দি কৈছে, “আহক বাইদেউ আহক, বহহ।”

আচৰিত কথা, সকলো একেলগে সলনি হৈ গ'ল কেনেকৈ?

সলনি নহ'ল কেবল গাঁওখন। গছ-গছনি পথাৰ-সমাৰ দীঘি-পুখুৰী একেদৰেই আছে। এইবোৰেহে ডাইক উজ্জ্বলিত আনন্দেৰে আদৰ্শ

জনাইছে, মৰে দুৰ্গাপন্নাই দুৰ্গাপন্নাই, হৈ ঠ কৰি। আৰু বিদায়ৰ পৰত
সিহঁতেই বিষন্ন বিষদৰ দুৰ্গাপন্নাই মৌন বেদনা প্ৰকাশ কৰিছে।

ইহঁতেই—কেৱল ইহঁতেইহে সলনি হোৱা নাই।

কিন্তু সিহঁতৰ ওচৰতনো কিমানপৰ আশ্ৰয়? আশ্ৰয় লাগে ফলস্বৰ
ওচৰত, প্ৰাণৰ উদ্ভাপৰ ওচৰত। ক'ত সেই উদ্ভাপ? সকলোবেই জ্বলন্ত
আদৰ-যত্ন কৰিছিল আৰু কৈছিল, “অ’ আই—মাত্ৰ দুটামান দিনৰ বাবেহে
আহিলি।” কোনোৱে কোৱা নাছিল, “তই যে আমাৰ চিৰদিনীয়া।”

সত্যৰ মাক জীয়াই থকাহেঁতেন কথা বেলেগ হ’লহেঁতেননে? মাক
ওচৰত সত্যৰ সেই শৈশৱৰ স্মৃতি সোণৰ সঁফুৰাত সঘতনে সংৰক্ষিত নহ’ল
হেঁতেননে? মাকে নক’লেহেঁতেননে: ‘চাহি, তোৰ একো হেৰোৱা নাই
সকলো আছে, মই সাঁচি থৈছোঁ’। তেতিয়া সত্যই সত্যৰ পুতলাৰ বাকচটোকে
দেখা পালেহেঁতেন কিজানি। মাকে ক’লেহেঁতেন ‘এয়া চাহি, তই নিজ
হাতে কাপোৰ পিন্ধোৱা ‘বৰ বোৱাৰী মাজু বোৱাৰী ন বোৱাৰী’, সিহঁত
যেনেকৈ থৈ গৈছিলিহি তেনেকৈয়ে আছে’।

ও’, আইতাকৰ শৰাধত আহি বোৱাবাৰ সত্যই নিজৰ পুতলাৰ বাকচ
সকাই-পৰাই থৈ গৈছিল। তাৰ পাছত নিজৰ জীৱনটোত পুতলা স্তম্ভৰ
ঘটনা ঘটিল। তেতিয়া আৰু মাটিৰ পুতলাৰ কথা কোনে ভাবিছিল?

সত্যই কিজানি মাকৰ ল’ৰামতীয়া কান্ধ দোঁখ হাহিলেইহেঁতেন।
তথাপি সুখ পালেহেঁতেন। ‘মাক নাথাকিলে মাক-বাপেকৰ ঘৰলৈ আহি
সুখ নাই’—সত্যই হৃদয়নিষাহ কাটি ভাবিলে। ইমান ভাঙৰ সংসাৰখনৰ
মাজত সেই মানুহজনীক, বহুতৰে মাজৰ এজনীৰ বাহিৰে কোনোদিনেই
একো ভবা নাছিল তাই। হঠাৎ ধৰা পৰিল, সেই এজনী মানুহ নোহোৱাকৈ
আন সকলো ‘বহুতেই’ অৰ্থহীন।

তথাপি, এওঁলোকৰ মাজত পেহীআইতাকৰ ওচৰত দুৰ্দৃষ্ট বাঁহলেও
ভাল লাগিলহেঁতেন। কিন্তু সেই দপদপাই ফুৰা মানুহজনীৰ এই
দুৰবস্থা দেখিলে মনটোৱে হাহাকাৰ কৰি উঠে। সত্যই কৈছিল, “দিনে-
নিশাই খাটি খাটি তুমি শৰীৰটো নষ্ট কৰি পেলালা, আইতা! তোমাৰ
সেই শৰীল-স্বাস্থ্য এই কেবছৰতে এনেকৈ বেয়া হ’ব লাগেনে?”

মোকদ্দাই খিৰাবসনা হাঁহি এটা মাৰি কৈছিল, “দিনে-নিশাই নাখাটি
সেই ভূতৰ দৰে কিন্তু তৰ্কমাকৰ শৰীৰটোৰে কি কৰিলোহেঁতেন ক’তোন?
মোৰ মাজৰ ভূতদ্বীজনীয়েই মোক দিনে-নিশাই খেদি ফুৰিছিল।”

“আৰু এতিয়া যে তোমাক সেইজনী ভূতদ্বীয়েই খালে?”

“হওক। পৃথিৱীত যিকোনোদিন অমঙ্গল পাবলগীয়া আছে—বাচি
থাকিমই। তাৰ পাছত কোনোবাই মৃত্যুত একুৱা জুই দি চিত্তান্ত হুঁচি

দিব । যাৰ ইচ্ছা হ'ব, এমুঠি পিণ্ড দিব । যাৰ কাৰণে এটা দিনৰ অশোচ পালিবলগীয়া কোনো নাই—স্তাৰ আৰু মৰণ-বাচন ।”

সতাই কৈছিল, “দেউতাহেই তোমাৰ কাৰণে সকলো কৰিব পেহীআইতা ।”

মোক্ষদাই উদাস কণ্ঠেৰে কৈছিল, “তেও” অৱশ্যে কৰিব ! বামকালী মহৎ লোক, তেওঁ কিজানি মাকৰ শৰাধ কৰাদি পেহীয়েকৰ শৰাধতো কৰিব, তথাপি ভিতৰি তো জানিবই—যি কৰি আছে বাহুদ্বাৰাহে, ভিক্ষাহে ।”

আচৰিত ।

ইয়াৰ আগতে কোনোবাই কোঁতয়াবা এই সংসাৰখন মোক্ষদাৰ নিজৰ নহয় বুলি ঘৃণাকৰেও ভাবিব পাৰিছিলনে ? পাৰিছিলনে ভাবিব, ইয়াত মোক্ষদাৰ বাবে তিনিনিশালৈ অশোচ পালিবলগীয়া কোনো এজনো নাই বুলি ? মোক্ষদা মৰাৰ পাছত তেওঁৰ মৃত্যুত জুৰি দিয়াৰ, পিণ্ড দান কৰাৰ কোনো নাই বুলি ? যিয়ে যিষেই নকৰক দয়া কৰিহে কৰিব বুলি ? সেইবোৰ মোক্ষদাৰ প্ৰাপ্য নহয় বুলি কোনোবাই ভাবিব পাৰিছিলনে ?

ইমান দপদপনি তেনেহ'লে কোনটো 'ভেটি'ৰ ওপৰত থিয় হৈ কৰিছিল তেওঁ ? নে ক'তো ভেটি নথকা বাবেহে ফোপোলা দপদপনিৰে ওফাইডাং মাৰি ফুৰিছিল মোক্ষদাই ? হাত অলপ ঢিলাই দিলেই এই ফোপোলা ঘৰটো মূহুৰ্ত্ততে ভাগি পৰিব বুলি জানিছিলনে ?

এইবোৰ কথা ভাবি ভাবি—ল'ৰা দুটিক অলপ কাষ চপাই আনি সজ বহিল । ইহ'তেই বল-শক্তি, ইহ'তেই ঘৰৰ ভেটি ।

সাৰদাক সতাই বুদ্ধি পোবা নাছিল । চুকিকে নাপালে সাৰদাক ।

অৱশ্যে সাৰদাইহে সদায় খুৱাইছিল-বুৱাইছিল, আলহ-উদহ কৰিছিল । সৰুতে সতাই যিবোৰ বস্তু খাই ভাল পাইছিল, সেইবোৰ মনত পেলাই পেলাই ৰাখিছিল, হাঁহি হাঁহি কৈছিল, “বুদ্ধিহীন তুই, তোৰ ককাৰৰ সংসাৰখনত ইমানবোৰ বস্তু থকা সত্ত্বেও তোৰ মাৰে পুৰৈগুটি ভজা, তিস'হপাতৰ বড়, পুঠীমাছৰ টেঙা—এইবোৰ খাইহে ভাল পাইছিল ।”

কিন্তু সতাই যেতিয়া কৈছিল, “যিহকে নোকোৱা বোৱাৰী, তুমি যিহে মহত্ব দেখুৱালা । ন-বোবাৰীয়ে ক'লে, তুমি হেনো দেৱীহে —” তেতিয়া সাৰদা কণ্ঠন হৈ পৰিছিল । ভয়ানক কাঠ-হাঁহি এটা মাৰি কৈছিল, “হেবা ননন্দী, তোমাৰ নিজৰ বুদ্ধি নথকা নহয়, তথাপি উচটাই গছত তুলিব বুদ্ধিজ্ঞানো কিয় ?”

বুদ্ধি থকা সত্ত্বেও কথাষাৰৰ নিহিতাৰ্থ সতাই সঠিককৈ ধৰিব পৰা নাছিল । আৰু আন এটা কথাহে সতাই মন নকৰাকৈও নোৱাৰিলে, আশ্বৰ্য্য অন্তৰংগতাৰ দুবাৰ সাৰদাই কোনোপধ্যে বুলিবলৈ বাজী নহয় ।

আব্দ কাক্ষক ? তেওঁৰ সৈতে মাত-বোল কৰাৰ ইচ্ছাই নহ'ল সত্যৰ । ককাক্ষক যে এই গৃহিণী সাৰদাজনীৰ স্বামী, ইমান ডাঙৰ ডাঙৰ ল'ৰা দুটাৰ দেউতাক, তালৈ মনকাণেই নাই তেওঁৰ । তেওঁ যেন ন-গাঁৱী ন-গাঁৱীৰে । ন-জনীৰ কথা লৈয়েই সত্যৰ স'তে হাঁহি-মস্কৰা । ছিঃ ।

কোনো এজনৰে সৈতেই কথা পাতি সদৃশ নাপালে ।

অৱশ্যে বিদায়ৰ পৰত সকলোৱেই ব্যাকুলতা প্ৰদৰ্শন কৰিছিল, চকুলো মৰিছিল, আকৌ কেতিয়ানো দেখাদেখি হ'ব বুলি হা-হুন্দুনিয়াহ কাটিছিল । কোনো কোনোৱে চেৰেউ-ফেৰেউকৈও কান্দিছিল । কিন্তু সত্যৰ নিজৰাহে যেন ভিতৰৰ শিখা ছিগি গৈছিল । সেইদেখি, তাই কান্দিছিল যদিও, যি মন লৈ আহিছিল সেই মন লৈ উভতি যোৱা নাছিল ।

ৰামকালী সদায় সকলোৰেপৰা আঁতৰ, চিৰদিনেই তেওঁ সকলোৰেপৰা দূৰে দূৰে বৈছিল । কেৱল দুঃসাহসী সতাইহে সেই দূৰত্বৰ বৰ্ম ভেদ কৰিব পাৰিছিল । কিন্তু এইবাৰ—সেই দুঃসাহসিক আবদাৰ সতাই নিজেই আব্দ কৰিব পৰা নাছিল । সময়ো পোৱা নাছিল । ৰামকালীয়ে অহৰহ নৱকুমাৰক কাষতে লৈ আছিল । আব্দ সত্যক লৈ ভিতৰ-মহলৰ মহিলাহ'তেহে টনা-আঁজোৰা কৰিছিল । পিছে নৱকুমাৰক যে ৰামকালীয়ে ভাল পাইছে, সেয়াই পৰম তৃপ্তি ।

বিদায়-পৰত দেউতাকক প্ৰণাম কৰি স্বামীৰ উপস্থিতি পাহৰি তাই বৃন্দকণ্ঠেৰে কৈছিল, “তুমি তোমাৰ এই দুঃসাহসী অহংকাৰী সন্তানক ক্ষমা কৰিছা দেউতা, সেই সাহসতে কৈছোঁ, মই তোমাৰ একমাত্ৰ সন্তান, সময়কালত সেৱা-যত্নৰ অধিকাৰ পাওঁ যেন ।”

ৰামকালীৰ মাত অলপ কঁপি উঠিছিলনে ?

চাৰিওফালৰ হা-হুন্দুনিয়াহৰ শব্দত সঁচাকৈ ধৰিব পৰা নাছিল সতাই । মাত্ৰ কথাষাৰহে কাণত পৰিছিলহি । জীয়েকৰ মূৰটো অলপ জোকাৰি দি কৈছিল ৰামকালীয়ে, “বৰ গিন্নানীজনী ওলাইছ দেখোন । দেউতাকলৈ সুব্যৱস্থাই কৰিছ । পিছে সেৱাৰ পাত্ৰ হ'মেইবা কেলেই ?”

সতাই এই কথাষাৰৰ উত্তৰ দিব পৰা নাছিল, সেই গভীৰ মৰমতে তাইৰ কান্দোন উধালি উঠিছিল । আব্দ চকুলো মৰি মৰি দোলাত উঠিছিলগৈ ।

দোলাত উঠাৰ পাছতো বহুপৰলৈকে মাত-বোল কৰিব পৰা নাছিল তা- ।

হঠাৎ নৱকুমাৰেই মাত লগালে, “তোমাৰ দেউতাবা আমাৰ এই তুচ্ছ জলন্ত মানুহ নহব ।”

সতাই চ'ক খাই ঘূৰি চালে । বতাহ লাগি গালৰ চকুপানীয়ে কবাল বান্ধিলে, চকুহাল উৰাই উঠা যেন লাগিল ।

নৱকুমাৰে আকৌ ক'লে, “তাহানিৰ বজা-মহাৰজাসকলৰ দৰে হাৰ-ভাৰ ।
ভয়ো লাগে, ভঙিও ওপজে । এনেহেন পিতৃলাভ পৰম প্ৰণ্যৰ কথা ।”

সতাই ক'ব বঢ়লি ভাবিছিল : ‘তথাপি—তুমি যিজনক দেখিছা তেওঁ
হ'ল সমাপ্ত হোৱা বাসলীলাৰ কৃষ্ণ গোসাই । আগৰজনক যদি দেখিলা-
হে'তেন ! এতিয়া মন ভাগিল, দেহাও নষ্ট হ'ল ।’ কিন্তু ইমান ব্যথাভৰা
মন লৈ একো ক'বলৈ ইচ্ছা নোযোৱা হ'ল । মাত্ৰ লাহেকৈ ক'লে, “মা থকাত
নাছিল । মাক নেদেখিলা, এই খেদহে থাকি গ'ল ।”

মনে মনে ক'লে, চোৰাঁ, মই কিয় পিতৃ-গোৰবেৰে গবৰিনী ।

তথাপি ছোবালীহে ।

পিতৃ-গোৰব কেবল মনতহে সাঁচি ৰাখিব পাৰি । সেই গোৰবত অধিকাৰ
নাই, ভোগৰ দাবী নাই । এৰি থৈ গঢ়ি যাবলগীয়া হৈছে এনেভাৱে এৰিফেই
থাকিব লাগিব । সেই গোৰবৰ ছাঁত বহি জীবনক ধন্য কৰাৰ উপায় নাই ।
ক'হ দীপ্তৰ ! এই দূৰ্ভাগীয়া সমাজখন গাঢ়িছিল কিয় ?

সমাজৰ কথাত সতাই দীপ্তৰকহে জগৰীয়া কৰিলে । তাৰ পাছত বাহিৰৰ
মৌন প্ৰকৃতিলৈ চাই চাই মনৰ ভিতৰতে ক'লে, “তোমালোকৰপৰা মেলানি
মাগিছোঁ । হয়তো জনমটোৰ বাবেই । অকললৈ যাত্ৰা কৰছোঁ । এতিয়া চাওঁ
জিকোঁ নে হাৰোঁ । ৰামকালী চাটাজিৰ জীয়েক, হাৰিলেও হাৰ নামানিব ।”

বাৰুইপুৰলৈ উভতি অহাৰ পাছৰ পৰাই কলিকতালৈ যোৱাৰ যা-যোগাৰত
লাগি গ'ল । যাত্ৰাকালত মাক-দেউতাকৰ কোনো এজনেও ভাল-বেয়া এবাৰ
মাতো নামাতিলে, ঠিক যাত্ৰাকালত ঘৰতেই নাথাকিল, যাত্ৰাৰ আগতেই ওলট
গৈছিল । কৰিবলগীয়াখিনি কৰিলে সদূৰে ।

কিন্তু—আচৰিত কথা, নবকুমাৰে এই বিৰাট কৃতিক আৰু যেন কৃত্তি
হিচাপে গণ্য কৰাই নাই । ৰামকালীক দেখি অহাৰ পাছৰেপৰা ‘পিতৃ’
সম্পৰ্কে তাৰ মনত যি উচ্চ ধাৰণাই থিতাপি লৈছে, তাৰ সৈতে বিজাই
নীলাম্বৰৰ এই সংকীৰ্ণ মনোবৃত্তি বৰ দৃষ্টিকটু যেন লাগিল । তাৰ নিজৰ
মাক-দেউতাকৰ এই সংকীৰ্ণ মনোবৃত্তি লৈ সত্যৰ সৈতে আলোচনা, অৰ্থাৎ
নিষ্পাদ-ককৰ্থনা কৰিবলৈ মন গৈছিল, কিন্তু সত্যৰ ভয়তে সাহস নহ'ল ।

সিহঁত নতুন জীৱনলৈ আগবাঢ়ি গৈ থাকিল ।

এয়া এক আশ্চৰ্য্য প্ৰভাত !

যেন এই প্ৰভাতৰ আকাশৰ কোনোবা লুকাই থকা পৃষ্ঠপটতে নিথৰ হৈ আছে অনেক বহস্য অনেক আনন্দ অনেক ভষ। সেই বহস্য ধৰি ধৰি উন্মোচিত হৈ উঠিব, সেই আনন্দ লাহে লাহে প্ৰসন্ন হাঁহৰে উন্মোচিত হৈ উঠিব, অথচ সেই ভীতিয়ে সমগ্ৰ সম্ভাৱক মূঠিতে চোঁপ ধৰি থাকিব। সেয়েহে উচ্ছ্বাসিত হ'ব নোবাৰিব, উল্লসিত হ'ব নোবাৰিব, যি পাইছে তাৰ সকলো-খিনি গ্ৰহণ কৰিব নোবাৰিব।

এই আশ্চৰ্য্য নতুন প্ৰভাতে সেই অজানাৰ ইচাৰা সত্যৰতীৰ মধুখান্ধি হৈ চাই ব ল।

সত্যৰতীয়ে অৱাক হৈ তাৰ মূখল চালে। তা'লে : আজিৰ আকাশৰ ৰং যেন কেনেবা কেনেবা লাগিছে।

অথচ সত্যই যে এই সপোন-বডোৰ চহৰখনত আজিহে প্ৰথমে খোজ পেলালে, আৰু তাৰ আকাশলৈ চকু মেলি চালে, কথা ভেনেও নহয়। কালি আবেলিতে তাই পাথুৰিঘাটাৰ এই একতলাৰ বহালৈ আহিছিল।

তথাপি ধলপুৰাত সাৰ পাই শোবাকোঠালপৰা ওলাই আহি সত্য বিমূঢ়ৰ দৰে বাৰাণ্ডাত বহু সময় থিয় হৈ থাকিল।

ঠিক এই মূহূৰ্ত্তত তাইৰ কিবা কাম কৰিবলগীয়া আছে বুলিও তাইৰ মনত নপৰিল।

চিৰ-অভ্যস্ত জীৱনৰ কামবোৰে যেন নিজে নিজেই জীৱন্ত ৰূপ ধৰি এটা এটাকৈ সম্মুখত থিয় দিছিলহি, কিন্তু চিৰ-পৰিচিত গান্ধিৰ সেই নিত্যকৰ্মবোৰ খুঁবলী-ফুঁৱলী হৈ পৰিল। এলোকেশীয়ে নিজ হাতেৰে খন্দা খালেদি সত্যৰ ডিঙৰা আৰু উটি নামায়। এইবাৰ সত্যই নিজেই খাল খান্ধি ল'ব লাগিব। হয়, তাই নিজেই খান্ধি ল'ব লাগিব।

ক'ৰবাত যেন পুৱাৰ চবাইবোৰে মাতিছিল, সত্যই ভাবিলে, সিহঁত বাৰু নিত্যানন্দপুৰৰ পৰা উৰি আহি সত্যক কিচাৰি ফুৰিছেনে, নে বাৰুইপুৰৰ কোনোবা এজোপা নজনা গছৰ ডালত পৰি সত্যক মাতিছে ! কৈছে : সত্য, তুমি ছুল কৰিছা ! বৰ ছুল কৰিছা। ভাবি চোৱা, বিবেচনা কৰি চোৱা, এতিয়াও উৰ্দ্ধাতি অহাৰ সময় উকাল যোৱা নাই কিজানি !

সতাই সঁচাকৈয়ে ভুল কৰিলেনেকি ?

নহ'লে বদকৃত ভয় সোমাইছে কিয় ? কিন্তু নিজকে বৰ অসহায় যেন লাগিছে ?

সত্য থিয় হৈ থাকিব নোবাৰিলে, বাৰান্দাৰ একাষত গৈ বহিল । ভাবিলে, হঠাৎ সাৰ পাই উঠি অহাত মূৰটো পাতল পাতল লাগিছে কিজানি । অলপমান বাঁহ লৈ গাটো ধুলেই সকলো ঠিক হৈ যাব । আজিৰ দিনটোহে ইচ্ছামতে থাকিব, কাইলৈৰপৰা নৱকুমাৰ কামলৈ ওলাব ।

গাঁও-ভূঁইৰ 'কাছাৰি ঘৰ'ৰ চাকৰি নহয়, একেবাৰে কলিকতা চহৰৰ অফিছৰ চাকৰি । খোবা-বোৱাৰ সময়ৰ অলপমান ইফাল-সিফাল হ'লেও হ'ব । সত্যক শুনাই এলোকেশীৰ এজনী সখিয়েকে কৈছিল, "গম পাব পাছত । স্বাধীন ঘৰসংসাৰ কৰাৰ মজা পাব । 'আঁপচ'ৰ ভাত যে কেনে বস্ত্ৰ নাজানে নহয় ? যোৱাবাৰ কাৰ্লীঘাটত থকা মোৰ পেহাৰ ল'ৰাহঁতৰ ঘৰলৈ গৈ দোখি আহিছলোঁ নহয় ? এটা মানুহক খুৱাই-বুৱাই পঠাওঁতে তিনি-তিনিজনীকৈ বোবাৰীয়েত ধোঁৱা কোঁৱা দোখি গৈছে । তোমাৰ বোৱাৰী অবশ্যে হওঁতে কৰাতৰ কাজীয়েই, পিছে শাহু-নন্দেদেৱ লগে ভাগে কাম কৰা, আৰু এহাতেৰে 'হৰিশ্চাৰ-গংগাসাগৰ'—চৈৰ পাৰ্থক্য ।"

এলোকেশীয়ে কৈছিল, "পাৰিব । মনৰ জোৰতেই পাৰিব । পিছে উলুৰ লগত বগৰী পোৰা যাবই—মোৰ ল'ৰাটোহে বিষাত মৰণে মৰিব । মোৰ বাচাইছে জগতৰ আও-ভাও একোকে নাজানে, তাৰ ডিঙিত ডোল লগাইছে টানি লৈ গৈছে । স্ব'ক—ভগমানে দোখ আছে ।"

সখিয়েকে কৈছিল, "সেই কথা সাঁচ-কাট সচাঁ । অন্যান্যভাৱে সুখ বিচৰাহঁতৰ বিচাৰ ভগমানে কৰিবই । সংসাৰ কৰা মানে তো আৰু হেৰি কি বোলে—শাক-ভাত খাবা নহয়, সংসাৰৰ বহুতো লেঠা । কথাতে কথ—অকলশৰে চা ৰহতে ৰ খাবলৈ বৰ সুখ, বাম্বি কিলালে ধৰোঁতা নাই সিমানেইহে দুখ ।"

তাৰ পাছত আলোচনাৰ যোগেদি ভবিষ্যৎবাণী কৰা হৈছিল : এসেকা পালেই নবদুৰ ষৈণীয়েকে পলাই আহিবলৈ বাট বিচাৰি নোপোবা হ'ব ।

সিদিনা সতাই ভিতৰি ভিতৰি তাজিল্যৰ হাঁহি মাৰিছিল । কিন্তু আজি সত্যৰ যেন ভয় লাগিছে । ভাবিছে তাই, এই নগৰখনক মই আপোন কৰি ল'ব পাৰিমনে ? বুদ্ধি পাম নে ইয়াৰ গঢ়-গতি ? এই নগৰে মোক 'মোৰ বুদ্ধি'ব জানো ? ইয়াত মই মোক নিসংগ হৈ কেলেহুৱা হৈ থাকিব লাগিবনেকি ?

নহয় 'আঁপছৰ ভাত'লৈ সতাই ভয় কৰা নাই, 'এহাতেৰে হৰিশ্চাৰ-গংগাসাগৰ' কৰালৈকো ভয় কৰা নাই তাই ।

সত্যৰ ভয় অপৰিচয়ৰ ভয় ।

“মা !”

ভাঙৰ ল'ৰা তুড়ু পিছফালে আহি থিয় হ'লহি ।

নীলাম্বৰে নাম ধৈছিল 'তুড়ুক চোবাব', তাৰেপৰা 'তুড়ু' । ভাল নাম সাধন । প্ৰথম সন্তান নষ্ট হ'ল, সেয়েহে এইটি সাধনাৰ ধন । গতিকে তেনেকুৱা নাম ।

তুড়ুৰ ঢুলঢুলীয়া চকুত অগাধ বিষময় ।

সতাই খপজপকৈ মূৰ ঘূৰাই ক'লে, “উঠিলিয়েই । ভাই উঠা নাই ?”

“নাই উঠা ।”

“আবু তহঁতৰ দেউতাৰ ?”

“উঠা নাই ।”

“উঠিব কৈলেই । আয়মটো স্নেহ মহাৰাজৰ । কাইলৈৰেপৰা মজাটো পাব নহয় ।”

সতাই হামিষালে আবু তাৰ পাছত বহাৰপৰা উঠি থিয় হ'ল ।

ইমানপৰ ভেলেঙীজনীৰ দৰে বহি আছিল । এহি বহি আকাশ-পাতাল ভাবি আছিল । নতুন ঠাইত সকলো সামৰি-সুত এ খান-খিত লগাবলৈ কম সময় লাগিবনে ?

মাল ৰাতি ৰন্ধা-বঢ়া কৰা হ'ল ।

ভৰতোষ মাটৰে ঘৰ-দুৱাৰ চাকুটাকৈ দেখুৱাই মেলি দিয়াৰ পাছত কৈছিল : “তুমি তেন্তে ইহ তক চম্ভালি লৈ বহা নৱকুমাৰ, বোৱাৰীক কোৱা দিনে-পোহৰেই চাকি-টাকি জ্বলোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰক, নতুন ঠাই, থানাখি লগাওঁতে সময় লাগিব । মই তোমালোকৰ বাবে কিবা অলপ খোবাবস্তু লৈ আহোঁগৈ । এতিয়া আবু ৰন্ধা-বঢ়া কৰি লাভ নাই—”

সতাই কোঠাৰ ভিতৰৰপৰা দুৱাৰৰ শিকলিডাল জোকাৰি দিছিল ।

নবকুমাৰে সত্যৰ কথা শুনি অহাৰ পাছত হাত মোহাৰি কৈছিল, আপুনি আবু কোন কষ্ট কৰি থাকিব । হোঁৰি মানে—যেনেকৈ নহণক—চাউল এমুঠ বহাই দিলেই—”

ভৰতোষ মাটৰে তেতিয়া এবাৰ সেই কোঠাৰ দুৱাৰখনলৈ চাই পোনেই ভিতৰত থকা গৰাকীক কৈছিল : “যেন-তেনকৈ কৰিবলৈ হ'লেও ঢেৰ সোঁতা, কালিলৈ পুৱাৰেপৰাই নতুনকৈ আৰম্ভ কৰিবা আবু । কাইলৈ মই এজনী বনকৰা মানুহ বিচাৰি আনিম । আজি দোকানৰপৰা পুৰী ভাজি মিঠাই আনি ”

নবকুমাৰে হঠাতে কৈছিল : “দোকানৰ পুৰী-ভাজি ? কলিকতাত ভৰি দিবেই জাতি-মহন্ত খেদাম ?”

ভৰতোষ মাটৰে হাঁহিছিল ।

কৈছিল : “এস । তুমি একেবাৰে মাৰ্গাভাৰ আমোলতে আছা দেখিছোঁ নৱকুমাৰ । জাতি-মহত নষ্ট হ’ব কিহেৰে ? মই তোমালোকক স্লেচ্ছ হোটেলৰপৰা খোৱাবস্তু আনি খুৱাম বুলি কৈছোঁনে কি ? গাঁৱত তোমালোকে মিঠাইৱালাৰ দোকানৰপৰা অনা জিলাপী মিঠাই ফুলিৰ আদি নোখোবানেকি ? এষাও তেনেকুৱাহে কথা ।”

নৱকুমাৰে মূৰ খজুৱাইছিল

“হেঁৰি—মানে, সেই ভাজি-টাজিৰ কথা কৈছিল নহয়, সেয়ে আৰু—। এটা দিনৰ বাবে কেলেইনো আৰু—”

ভৱতোষ মাণ্টৰে দৃঢ়তাৰে কৈছিল, “মাত্ৰ এটা দিন নহয় নবকুমাৰ, বহু দিন হ’ব পাৰে । বোবাৰী হৈছে অকলশৰীয়া । শৰীৰ-অশৰীৰ বোলা এটা কথা আছে । এদিন চৰু বহাব নোৱাৰে যদি—? তাৰোপৰি, জা-জ্বলপানৰ কথাও আছে । কলিকতাত ইমান বিধে বিধে খোৱাবস্তু, ল’ৰাহঁতে নাখাব জানো ? তোমাক মই হোটেলৰ ভাত খাবলৈ কোৱা নাই নহয় ? পিছে বোবাৰীৰ যদি আপত্তি আছে ”

আকৌ এবাৰ দূৱাৰত শিকলিৰ শব্দ উঠিল ।

নৱকুমাৰে কৈছিলহি, “নহয়—মানে—সেইফালে কোনো আপত্তি নাই । কৈছে যে আপোনাৰ কথাই শিৰোধাৰ্য্য । আপুনি হিতৈষী বন্ধু, গুৰু । আপোনাৰ ”

“হ’ব হ’ব—। ইমান ভাল ভাল কথা বেছিকৈ খৰচ নকৰিবা নবকুমাৰ । তোমালোক খাই-বই অলপ সন্নিধৰ হোৱাচোন, মই তাৰ পাছত ঘৰলৈ যাম ।”

ভৱতোষ মাণ্টৰে নিজৰ জেপৰ ধন ভাঙি ঢেৰ খোৱাবস্তু লৈ আহিছিল । পুৰী ভাজি চম্‌চম—ৰাবড়ী । খিলী কৰা পাণো লৈ আহিছিল । সব্দ সব্দ ল’ৰা দুটাও বিহবল হৈ পৰিছিল । সিহঁত কি যে সোণৰ দেশলৈ আহিল ।

নিতায়ো এওঁলোকৰ লগতে থাকিব, সেই ব্যৱস্থা কৰা হৈছে । কিন্তু নিতাই এওঁলোকৰ লগত আহিবহে নোৱাৰিলে । কেইদিনমানৰ পাছতে আহি পাবহি ।

সেইদৈখি ৰাতি ভৱতোষ মাণ্টৰে কৈছিল : “অকলশৰে থাকিবলৈ ভয় নালাগিব জানো নৱকুমাৰৰ ? নতুন ঠাই । লাগিলে নিতাই নহালৈকে ৰাতি ময়েই তোমালোকক পৰ দিব পাৰোঁ ।”

নবকুমাৰে আকাশৰ জোনটোকে হাতেৰে ঢুকি পোৱাদি পাইছিল ।

কিন্তু সতাইহে বিধি-পথালি দিলে ।

শিকলি জোকাৰি সতাই কৈ দিলে :

মাণ্টৰ মহাশয়ে কষ্ট কৰিব নালাগে, দূৱাৰত ডাং লগাই সিহঁতে বেছ আৰামতে থাকিব পাৰিব ।

ভৱতোষ গ'লগৈ ।

আব্দু গঢ়িচি যোৱাৰ পাছত নবকুমাৰে সত্যক এখোচা দিছিল । সদায়
ঠেক অহাৰ দৰেই কৈছিল :

“সকলো কথাতে হেঁপোৰ পিটিব লাগিবই আব্দু তোমাৰ । তোমাক
যে ঈশ্বৰে মতামানুহ নকৰি মাইকীমানুহ কৰি প্ৰজিছিল কিম্ব তাকেহে
ক'ব নোৱাৰোঁ ।”

সত্যৰ মুখ কঠিন হোৱা নাছিল ।

তাই হো হোকৈ হাঁহি দিছিল ।

নিজৰ ইমান প্ৰাণখোলা হাঁহিৰ শব্দ সত্যৰ নিজৰ কাণতে ঠহৰ ঠহৰকৈ
ৰাজিছিল ।

তথাপি স্পষ্টভাৱেই কৈছিল : “এই কথাত ইমান ভাবিধলগীয়া কি
আছে ? তোমাক দেখোন ঈশ্বৰে মতা মানুহ কৰিয়েই প্ৰজিলে । আনঘৈ
আশা পালি বহি থাকিলে হ'বনে ? পৰত আশ বনত বাস । বাৰমাহে
আনে কৰি নিদিব নহয় ? তেন্তে ? গুৰিৰেপৰাই মনৰ বলশক্তিৰে নিজৰ
ভাৰত নিজৈ ধিয় হ'বলৈ চেষ্টা কৰা উচিত ।”

গধূলিৰ অন্ধকাৰত টিমিক টামাক চাৰ্কেৰ ছায়াতে সতাই এই বলশক্তি
বিচাৰি পাইছিল, আব্দু পুৱাৰ হাঁহা হেন জকমকীয়া পোহৰতে দুৰ্বল হৈ
পৰিবনে ?

নহয়, দুৰ্বল নহ'ব তাই ।

ক'কালত আঁচল মেৰিয়াই লৈ তাই কাম-বনত ধৰিলেই ।

জ'পমাই পৰিল নতুন জীৱনৰ সংগ্ৰামত ।

এই সংসাৰ সত্যৰ নিজা সংসাৰ ।

নিজৰ ধৰণে নিজৰ ধাৰণাৰে নিজৰ স্বপ্নেৰে ইয়াক গঢ়ি তুলিব সতাই ।

‘বহা’ৰ ঘৰ-দুৱাৰ চাফ-চিকুণ কৰাই, বাৰ্শনি ঘৰত আখা পতাই সকলো
ঠিকঠাক কৰি ৰাখিছিল । গোবৰ-খুৰ্চিট, কমলা আদিও অনাই থৈছিল ।
কালি নৱকুমাৰৰ হতুৱাই কমলাৰ চুলা জ্বলোৱাৰ পৰ্য্যন্তও সত্যক শিকাই
দিছিল । সেই পৰ্য্যন্তৰে আখাত জুই ধৰাই থাকোঁতে হঠাৎ সত্য অবাৰ হৈ
এটা কথা ভাবি আছিল । সতাই যেনেকৈ মন যায় কাম কৰিব পাৰে ।
ক'তো-কেনিও তাইৰ কামলৈ চকু দিবলৈ কোনো বৈ থকা নাই, কামত খুঁত
ধৰি কেটেৰ-জঙেৰ কৰিবলৈকো কোনো নাই । এক অশুভ অনদ্ভূত !

কেনে অপৰ্ব সূখ ।

সতাই কিস্ত এনেহেন সূখৰ ধাৰণাৰে মৃত্তিৰ বাবে যুঁজা নাছিল ।

তাই তেনেকুৱা এখন ঠাইলৈ যাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, য'ত বেমাৰে-আজাৰে ডাক্তৰ মাতিলে পোবা যাব, ল'ৰাহঁতৰ বাবে ভাল স্কুল আছে, মতামানুহৰ বাবে কামৰ বন্দবস্ত আছে।

নিজৰ কাৰণে ক'ত কি ভাল বস্তু আছে, সেই কথাটো তাই মনেই দিয়া নাছিল। তাই মাথোঁ জানিছিল, নিন্দা-ককৰ্ণনা আছে, গালি-শপনি আছে। এতিয়া দেখা পাইছে—আব্দু বহুতো কিবা কিবি আছে। স্বাধীনতাৰ সূখ তেন্তে এযেনে ?

মূৰৰ ওপৰত সদা-সৰ্বক্ষণ খড়গ ওলাই থকাৰ সলনি বহু ওপৰত পোহৰ-জ্বলমল আকাশ ?

চহৰৰ ছোৱালীহঁত বিদ্যাই-বুদ্ধিৰে যে কিয় ইমান ওপৰত, সত্যি এতিয়া তাৰ অৰ্থ বৃদ্ধি পোবা হৈছে। যিসকলে ইমানকৈ পাইছে, তেওঁলোকে তাৰ প্ৰতিদান নিশ্চয় দিব।

সত্য হঠাৎ স্তম্ভ হৈ পৰিল।

তাল্লো তো বহুত পাব।

তাৰ সলনি কিবা দিব পাৰিবনে ?

বান্ধনি ঘৰৰপৰা ওলাই আহিব খুজিও খতমত খাই আকৌ সোমাই গ'ল তাই।

ভবতোষ চোতালত থিয় হৈ আছে।

'চোতাল' বুলি ক'লেও সত্যি ইমান দিনে দেখি অহা চোতাল নহয়। পকী চাৰিচুকীয়া ঠেক ঠাই এডোখৰ। ইমানেই। গাঁৱত বাৰাস্দা বোলে।

যি কি নহওক, ভৱতোষে তাতে থিয় হৈ গল-খেকাৰি মাৰিলে, আব্দু তাৰ পাছত সূঁধিলে :

“নৱকুমাৰ ঘৰত আছেনে ?”

“দেউতা শ্বুই আছে।”

তুড়ুৱে ক'লে।

ভৱতোষে ডাঙৰকৈ ক'লে, “এতিয়াও শ্বুই আছে ? অহাকালিৰপৰা দহ বজাতে অফিছলৈ যাব লাগিব দেখোন। মই এই মানুহজনীক লৈ আহিছোঁ—এওঁৰ লগত কথা-বাৰ্তা খাটোৱা কৰিবলৈ মাৰাক কোৱাগৈচোন। মই অৱশ্যে মোটামুটিভাৱে কৈছোঁৱেই এওঁক। বাচন বৰ্তন যুৱ, ঘৰ-দুৱাৰ চাফ-চিকুণ কৰিব, কাপোৰ-কানি যুৱ, কয়লা ভাঙি দিব, আখা ধৰাব, মা-মচলা বাটিব—এইবোৰ কাম কৰিব এওঁ। মাছেকুত বাৰ অনাকৈ দিব লাগিব, জলপানি চাৰি অনাকৈ। পিছে মূৰত ঘঁহিবলৈ তেল অকণ দিব লাগিব। গা নোখোৱাকৈ মচলা বাটিব নোৱাৰিব নহয় ?”

নৱকদুমাৰ তেতিয়াও টোপনিভ। সতাই এইবোৰ কথা শুনি এই ধল-
পদ্বাতো বিহীন হৈ ঘামিবলৈ ধৰিলে।

সকলো কাম যদি এই বনকৰা মানুহজনীয়েই কৰে, সতাই কি কৰিব
স্তম্ভে ?

খালী বাচন-বৰ্তন খোৱা মানুহ এজনী হ'লেই হয় দেখোন।

ভৱতোষে বনকৰা মানুহজনীক ক'লে, “চাও”, এইপিনে আহাচোন।
সৌ তাতে মা আছে, তেওঁৰ সৈতে ঠিকঠাক কৰি লোৱা। তেনেহ'লে—
এতিয়াৰে পৰাই কামত লাগি যোৱা, কি কোৱা ? এয়া বাতিৰ চুবা কাহী-
বাটিবোৰ ইয়াতে পৰি আছে।”

সত্যবতীৰ পক্ষে আৰু বেছি পৰলৈ লজ্জাবতীজনী হৈ থকা সম্ভৱ
নহ'ল। মূৰত ওৰণি লৈ দুৱাৰৰ ওচৰলৈ আহি তাই নম্ৰ মাতেৰে ক'লে,
“ইমানবোৰ কামৰ বাবে বনকৰা মানুহৰ দৰকাৰ নাছিল। ঘৰৰ কাম-বনখিনি
মই নিজেই—”

ভবতোষে অলপ থতমত খালে, কিয়নো সতাই এনেকৈ ক'ব বুলি তেওঁ
আশা কৰা নাছিল। তাৰ পাছত নিজকে চম্ভালি লৈ ক'লে, “কেলেই ?
মানুহ এজনী লোৱা হ'বই যোক্তিয়া, তায়েই সকলো কাম কৰিব। খালী
বাচন ধুলেও আঠ অনাতকৈ কম নল'ব। আৰু চাৰি অনামান পইচা
দিলেই—”

“পইচাৰ বাবে নহয়—” সতাই প্ৰায় স্পষ্ট কণ্ঠেৰে ক'লে, “নিজৰ
অভ্যাসৰ কথা ভাবহে কৈছোঁ। সকলো কাম আনে কৰিলে এলেহুৱা হৈ
যাম। আৰু সময়বোৰনো যাব কেনেকৈ ?”

ভবতোষ এমিনিটমান ব' লাগি চাই ব'ল। এই কথাষাৰ ক্লয়ংগম কৰাত
অলপ সময় ল'লে তেওঁ।

শহুৰেকৰ ঘৰত খাটি খাটি হাড়ক মাট কৰা কোনোবা বোৱাৰীয়ে যে
আৰাম কৰিবলৈ নিবিচাৰে বুলি ক'ব পাৰে, এইটো কথা তেওঁ ভাবিবই
নোৱাৰে।

ছাত্ৰ নবকদুমাৰৰ পৰিবাৰৰ সম্পৰ্কে তেওঁ অৱশ্যে সদায়েই অলপ সমীহ
কৰি আহিছে, তথাপি আজি তাইৰ বিষয়ে সম্যক অবহিত হ'ল।

কিঞ্চিৎ অভিভূত হ'ল চাগেই।

তাৰ পাছত ধীৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “জিবোতাসকলৰ বাবে আৰু ঢেৰ ভাল
কাম আছে, সেইবোৰো কৰি থাকিব পাৰিবা। তাৰোপৰি আজিৰ পৰা
ঘৰতে লিখা-পঢ়াৰ চৰ্চা কৰিলেও—”

ভৱতোষৰ কথাষাৰ শেষ নোহওঁতেই চকু মোহাৰি মোহাৰি নৱকদুমাৰ

শোৱাকোঠাৰপৰা ওলাই আহিল। সি নিৰ্লিপ্তভাৱে ক'লে, “ছাৰ ৰে আকৌ
ৰাতিপুৱাতে কণ্ট কৰি—”

“নাই নাই, কণ্টনো কি ? মাত্ৰ বনকৰা মানুহ এজনী বন্দবস্ত কৰি
লৈ আহিলোঁ আৰু। এইক সকলো কথা বুদ্ধাই দিয়া। এইবাৰ এজন
গদুৱাল বন্দবস্ত কৰি দিব পাৰিলেই সকলো ব্যৱস্থা হৈ যাব।”

“আপুনি নো কিমান কণ্ট কৰে আৰু ?

সতাই ক'লে।

আৰু লগে লগে নৱকুমাৰ চ'ক খাই উঠিল।

দুৱাৰৰ শিকলি জোকাৰি থকাৰ পৰ্যায় পাৰ হ'ল কোঁতলাৰপৰা। এই
দৰে মন্থামন্থকৈ মাত-বোল।

আচৰিত।

ভৱতোষে ক'লে, “মোক যদি তোমালোক পৰ বুলি ভাবা নৱকুমাৰ,
তেনেহ'লেহে কদুষ্ঠাবোধ কৰি থাকিবা। মই কিন্তু তোমালোকক পৰ বুলি
ভবা নাই।”

“নাই নাই, কি কয় কি কয় ? পৰ—মানে ?”

নবকুমাৰে কথাৰ আঁত হেৰুৱাই পেলালে। আৰু, বোধ হয় ‘আপোন’
বুলি ভবাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰিবলৈ ততাতৈয়াকৈ ক'লে, “মই তো আপোনাৰ
সৈতে হাটৰপৰাই এপাক আহিম বুলি ভাবি থৈছিলোঁ।—ইযাত কি কি বাবে
হাট বহে ?”

ভৱতোষে হাঁহিলে।

ক'লে, “কলিকতাত সদায় হাট বহে।”

“হয় নেকি। সদায় বহে ?”

“বহে। এখন নহয়, বহুতো। পিছে আজি তুমি নোলালেও হ'ব,
মই সকলো ব্যৱস্থা কৰিম। তুমি বৰণ ঘৰুৱা কামবোৰ—মানে—
কি সদুবিধা-অসদুবিধা—”

“ঘৰুৱা কাম-বনত একো অসদুবিধা নহয়—”

সত্যৰ ধীৰ-গম্ভীৰ কণ্ঠস্বৰ শুনো গ'ল।

ভাৰপাছত ভিতৰৰপৰা খৰাহি এটা উলিয়াই আনি নৱকুমাৰৰ সমুখতে
ধৈ ভিতৰ সোমাল সত্য।

এনেকৈয়ে সত্যৰ সংসাৰ আৰম্ভ হ'ল।

সত্যৰ নিজৰ সংসাৰ।

কেইদিনমানৰ পাছত নিতাই আহিল।

নৱকদমাৰে ক'লে, “নিতাইৰ আগত লাজ-বিজ্ঞ কৰিলে নচলিব আৰু। একেলগে থাকিম, ভাইৰ দৰে, ঘৰত আৰু খিৰতীষ বদলিবলৈ কোনো নাই। গতিকে তাকো ভাত-টাত তুমিয়েই উলিয়াই দিবা—”

সতাই মিচিকীষাই হাঁহ মাৰি ক'লে, “সেই কথাটোনো আৰু এনেকৈ ক'ব লাগিছে কিয়? মোক বৰ বেছি লজ্জাশীলা যেন লাগেনেকি তোমাৰ?”

“এহু হে—মানে ঠিক হোঁৰি নহয়। মানে—লাজ-কাজৰ যে হোঁৰি হ'ল দেখিলোঁৱেই নহয়? ছাৰৰ লগত দেখোন তুমি বেছ সমানে মাড-বোল কৰিছাই। বদজিলি নে নিতাই, প্ৰথমদিনা, মই যে একেবাৰে ভাষ্ময়। ভাগো ইয়াত মা নাই বদলিহে বন্ধা! খুব সাহস, বদুইছ? ছাৰৰ স'তে মাত-বোল কৰিবলৈ বোলে মোৰেই—”

নিতায়ে সতালে এপলক চাই ক'লে, “নবৌক ইমান দিনেও চিনি নাপালি নব? তেওঁ তোৰ মোৰ দৰে একে মাটিৰে গঢ়া নহয়। তোমাৰ ভাষ্য ভাল, সেই দেখিহে—”

হঠাৎ সিহঁত দুয়োকে চ'ক খুৱাই সতাই জোৰেৰে হাঁহ উঠিল, “হ'ল আৰু, ধোৱা-বোবা ধোৱাচাঙত তুলি দূয়ো বশুদুৱে ভাগ্য-বিচাৰত ধৰিলা। বাৰু—দেৱৰবোপা, তুমিয়েই কোৱাচৌ, শিক্ষক মানে হ'ল গদুৰ, হয়নে নহয়? তেনেহ'লেনো গদুৰৰ আগত লাজ কৰিলে হ'বনে? ভক্তি কৰিম, প্ৰস্থা কৰিম, মান ধৰিম। ভয়-লাজ কৰিম কিহলৈ? মই দেখোন তেওঁৰ ওচৰত ইংৰাজী শিক্ষা বদলি ভাবি থৈছোঁ।”

“কি? কি ক'লা?”

নৱকদমাৰ জোৰি ছিগা ধনুৰ দৰে উফৰি গৈ ক'লে :

“কি শিক্ষা?”

“ক'লোঁৱেই দেখোন!”

“পাগলামী নকৰিবা। বেছি অতিচাৰ কৰা ভাল নহয়। খেই দাও বদলিয়েই মণিকট পায় জানো? হেঃ!—কলিকতালৈ আহিছা, বহা কৰি সংসাৰ-ধৰ্ম কৰিছা, ইমানলৈকে যি হ'ল হ'ল, সেইবদলি—”

“কি হ'ল? ইংৰাজী শিক্ষা বদলিহে কৈছোঁ, গাউন পিন্ধি হোটেললৈ গৈ খানা খাম বদলি তো নাই কোৱা নহয়?”

বহুতে বাঙালী হ'ল তাইৰ মদু-চকু। নিতাইলৈ পোনে পোনেই চাই ক'লে :

“তোমাৰ বশুদুৰ সকলো কথাতে ভয়। বহুতে কিতাপ-টিতাপ পাঢ় যদি অলপ জ্ঞান-বিদ্যা আৰ্জি'ব পাৰি, তাত দোষনীয় কি আছে কোৱাচোন? নে মেলেছৰ আখৰ ছুলেও জাতি বাৰ?”

নৱকুমাৰে গছীন মাত্বেৰে ক'লে, “কথা প্ৰায় তেনেকুৱাই। যিৱেই নোহোৱা—হিন্দুৰ ছোৱালী তো ?”

“আৰু নিজে হিন্দুৰ ল'ৰা নোহোৱা জানো ?”

“মতা মানুহৰ কথা বেলেগ।”

“একো বেলেগ নহয়, ধৰ্মৰ ওচৰত সকলো একেই। আৰু জাত যোৱাৰ কথাই কোৱা যদি—” সত্যৰ চকু আকৌ তিৰবিৰাই উঠিল, “তেনেহ'লে জ্ঞাত বহুদিনৰ আগতেই গ'ল।”

“আঁ।”

“আঁ।”

ষড়গপৎ দ্ৰুযোজন বস্তুৱেই মধু মেলি দিলে।

সত্য তেতিয়াও হাঁহিষেই আছে।

অলপ পাছতে নৱকুমাৰে ক'লে, “তুমি—তুমি ইংৰাজী পঢ়িলাই নেকি ?”

“অলপ অলপ। নিজৰ চেষ্টাৰে যি হয়। তোমাৰ কিতাপ দখলমান ঘৰতে আছিল নহয় ?”

“তাজ্জৰ !”

নিতাইৰ কণ্ঠৰপৰা মাত্ৰ এই শব্দটোহে ওলাল।

“কি দেৱবোপা, মোৰ হাতেৰে খাবানে নোখোবা ? নে জাত যোৱাৰ হাতেৰে নোখোবা ?

কথা নাই বতৰা নাই হঠাৎ নিতাবে হাস্যকৰ কাম এটা কৰিলে।

প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিয়াৰ পৰিবৰ্তে হঠাৎ সি সত্যৰ ভৰিৰ ওচৰত হুৰুসকৰে দীঘল দি পৰিল।

সত্য অবশ্যে এনেহেন কান্ডৰ বাবে সাজু নাছিল। তাই দ্ৰুখোজ পিছুৱাই গ'ল। তাৰ পাছত খীৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “দেৱব বোপা, তেনেহ'লে—গুৰুজন বদলি মানি ল'লা, কি কোৱা ? বেছ বেছ। বাৰু, এইবাৰ বাধ্য ল'ৰাৰ দৰে মোৰ কথা শুনোচোন। তোমাৰ এতিয়াও দ্ৰুদিনৰ ছুটি আছে, ভালকৈ গা-পা ধুই—ভতিজাকহঁতক লৈ—ইশ্কুলত ভৰ্তি কৰি থৈ আহাগৈচেন ? এই কিদিন মাত্ৰ খাই-বই খেল-ধেমালি কৰিয়েই কটালে। ইমানবোৰ কান্ড কৰি যাৰ কাৰণে কলিকতালৈ আহিলোঁ—”

কালৰ বহীত কেইখনমান পাত সোঁফালৰপৰা বাঁওফাললৈ আহিল, বাগৰি গ'ল ভালেমান দিন।

অনভ্যস্ত জীৱন প্ৰায় স্বাভাৱিক হৈ আহিল নবকুমাৰৰ। গতিত ভালোখিনিমান ক্ষিপ্ৰতা সঞ্চারিত হৈছে, দৰত অফিছৰ মেল মৰাও শিকিছে, অফিছলৈ বাওঁতে এটেমাকৈ পাণ-ভামোল, আৰু পাণ-ভামোলৰ সৈতে ধ'পাতো লৈ যোৱা হৈছে।

ল'ৰা দুজনে ইতিমধ্যে স্কুলত কেইবাটাও ক্লাছৰ ডেওনা পাৰ হ'ল আৰু সত্যবতীহঁতেও এবাৰ 'বহা' সলনি কৰিলে।

অৱশ্যে বহা সলনি কৰাৰ অন্তি সন্ধ্যা গোপন ইতিহাস এটি আছে, সেই ইতিহাস মাথোঁ সত্যবতী আৰু ভবতোষ মাষ্টৰৰ মাজতে নিবন্ধ।

সংসাৰখন সন্দ্ৰৰভাবেই চলি আছিল।

সতাই তাইৰ স্বামীৰ আৰু স্বামীৰ বন্ধুজনৰ বাবে ততাতৈয়ালৈ অফিছৰ ভাত বান্ধি দিছিল। দুটা টেমাত পাণ-ভামোল ভৰাই দিছিল। স্বামী আৰু স্বামীৰ বন্ধুজন ওলাই যোৱাৰ লগে লগেই ল'ৰা দুটিৰ গা ধোৱা, ধোৱা-বোৱা লৈ আশ্ৰিত্য হৈ পৰিছিল, 'দুৰ্গা দুৰ্গা' বুলি কৈ ল'ৰা দুটিক স্কুললৈ পঠিয়াইছিল, আৰু তাৰ পাছত সংসাৰখনৰ বাকী কাম-বনবোৰ সামৰি-সুতাৰি একাণপতীয়া হৈ লিখা-পঢ়া শিকিছিল। শিকিছিল বাংলা আৰু ইংলিছ দুয়োটাই।

কিতাপৰ যোগনিষাৰ ভৱতোষ। শিক্ষকো ভৱতোষেই। নিয়মীয়াকৈ নহয়, মাজে-সময়ে সতাই দুৰূহ বিষয়বোৰ শিকি-বুজি লৈছিল। কোঠাৰ ভিতৰত ওখ চালপীৰাত বহিছিল শিক্ষক, চালপীৰাৰ আগত মজিয়াত টাৰি পাতি বহী-কিতাপ লৈ বহিছিল সত্যৰ ল'ৰা দুটি, আৰু সতাই টাৰিখনৰপৰা অলপ আঁতৰত মূৰত ওৰণি লৈ মজিয়াত বহিছিল।

কিন্তু কথ-বাতৰিত সত্য সদায় স্পষ্ট।

সেয়েহে দুবছৰ থকা সত্বেও প্ৰশ্ন বৃদ্ধাত ভৱতোষে টান পোৱা নাছিল।

এই পঢ়া-শুনাৰ মাজতে সতাই এদিন ক'লে, "আমাৰ কাৰণে আপুনি বহুত কৰিলে, আৰু অলপ কষ্ট কৰিব লাগিব।"

ভৱতোষ বিচলিত হ'ল, "কষ্ট? কষ্ট কিহৰ? কষ্ট মানে—?"

“কষ্ট তো হয়েই। এতিয়ালৈকে বহু কষ্ট কৰিলে। যি কি নহওক, আপুনি পিতৃত্বল্যা, মই আপোনাৰ ছোৱালীৰ নিচিনা, সেয়েহে মই “কিন্তু” কৰাত নাই—”

সত্যৰ ডাঙৰ ল’ৰাটোবে লক্ষ্য কৰিলে, মাষ্টাৰ মহাশয়ৰ মূখখন হঠাৎ যেন অলপ শেঁচা পৰি গ’ল। তেওঁ হঠাৎ ভয় খোৱা যেন বোধ হ’ল।

সত্য অৱশ্যে মূৰত ওৰণি লৈয়েই আছিল, তলমূৰ হৈ আছিল।

ভবতোষে যেন সবুৰ সবুৰকৈ কিবা এটা ক’লে।

সত্যই স্পষ্ট মাতেৰে উত্তৰ দিলে, “ও”, তাকে তো কৈছোঁ—“কিন্তু” বোলাত নাই মই। আপুনি কাইথ দেৱৰ বোপাৰ বাবে আন কিবা বন্দবস্ত কৰি দিয়ক। কোৱা শুনিছোঁ, ইয়াত হেনো মেছ-ঘৰ নে কিবা আছে যে—গাইপতি খোৱাৰ খৰচ দি মতামানুহ একেলগে থাকে, আপিচ-কাছাৰি কৰে—।”

কাইথ দেৱৰ বোপা মানে—নিতাই।

নিতাইৰ আগত কেবল ‘দেৱৰ বোপা’ বুলি কয়, কিন্তু আনক বজাবলৈ হ’লে ‘কাইথ-দেৱৰ বোপা’ বুলিয়েই উল্লেখ কৰে সত্যৱতীয়ে। কিন্তু কেৱল বজাবলৈহে।

সি ইয়াত নৱকুমাৰৰ সৈতে ভাই-ককাইৰ দৰেই আছিল, আৰু নিতান্ত ‘ভাত’ৰ ছোৱা-মেলা বাদে সেই বামুণ-কায়স্থৰ ভেদাভেদো সত্যই বৰ নামানিছিল। যথেষ্ট সৌহাৰ্দ্যৰে সৈতেই আছিল সি ইয়াত।

হঠাৎ কি হ’ল ?

সেয়েহে ভৱতোষে অনামনস্কভাৱে ক’লে, “সি আছে দেখোন—।”

“ও”, তাকে তো কৈছোঁ। তেওঁৰ থকা-মেলাৰ এটা ব্যৱস্থা কৰি দিবই লাগিব।”

ভৱতোষে মূৰ খজুৱাই ক’লে, “দিলোৱেই যেনিবা, পিছে হঠাতে যে—? মানে—সি কিবা ক’লেনেকি ? মানে—ইয়াত নাথাকিব বুলি—”

“নহয় নহয়, তেওঁ তেনেকৈ একো কোৱা নাই—” সত্যই দৃঢ় কণ্ঠেৰে ক’লে, “মইহে কৈছোঁ। আৰু এই কামটি আপুনি কৰি দিবই লাগিব।”

ভবতোষ কেইমুহূৰ্তমান মনে মনে থাকিল। তাৰ পাছত লাহেকৈ ক’লে “তুমি কৈছা যেতিয়া, নিশ্চয়েই কিবা ন্যায্য কাৰণ আছে। তথাপি নবুজাৰ কাৰণে অলপ চিন্তাত পৰিছোঁ।”

এই কথাৰ উত্তৰত সত্যই একো নক’লে।

ভৱতোষ বহাৰপৰা উঠি থিয় হ’ল। তাৰ পাছত ক’লে, “নৱকুমাৰৰো এয়েই মত নে ?”

সত্যই ক’লে, “ঘৰ-সংসাৰৰ স্দুৰিখা-অস্দুৰিখাত মতা মানুহৰ মতামত

সদাশ নচাল। বন্দবস্ত হোৱাৰ পাছত ক'লেও হ'ব।"

ভৱতোষে বদ্বিজ পালে। বদ্বিজ পালে যে নিশ্চয় কিবা এটা গোলমলীয়া কাণ্ড হৈছে। কিন্তু নিতাই ল'ৰাজন দেখোন—কি হ'ল?

কিন্তু হঠাৎ তেওঁ নিতাইক কষেইবা কেনেকৈ, "হেৰা—তোমাৰ কাৰণে মেছত বন্দবস্ত কৰিলোঁ, অহাকালিৰপৰা তাতে থাকা গৈ যোৱা।" কথাটো কৈয়েই পেলালে:

"নিতাইক আগতে নক'লে—"

"ও", ঠিকেই। কিন্তু—বাৰু ঠিক আছে। ক'ব লাগিবই যেতিয়া—মুখেই ক'ম বাৰু।"

অগত্যা ভবতোষ বিদায় লৈ গুচি গ'ল।

তুড়ুবে সন্ধানিলে, "খুড়া ইয়াত কিয় নাথাকে মা?"

সতাই গম্ভীৰভাবে ক'লে, "সৰু ল'ৰাই সকলো কথা জানিব নাপায়। যি হ'ব দেখুৱাই। কিন্তু কি বস্ত্ৰান্ত ইমানবোৰ কথা ভাবি নাথাকিব।"

ঠিক কথা, সিহঁতে দেখিলেহে মান।

দেখিলে দেউতাক কেনবা লুকাই থাকিলগৈ, মাকে দুবাবত ধৰি মনে মনে খিষ হৈ থাকিল, আৰু নিতাই খুড়াকে নিজৰ বাকচ আৰু বিছনাপত্ৰ লৈ লাহে-ধীৰে এখন ভাৰালৈ লোৱা ঘোঁৰাগাড়ীত উঠিলগৈ।

পৰিস্থিতিটো ইমানই গহীন যে সিহঁতে এটা প্ৰশ্ন কৰিবলৈকো সাহস নকৰিলে।

পোনতে নৱকুমাৰেও সন্ধানিলৈ সাহস নকৰিলে। সেইদেখিহে সি পদ্বাৰেপৰাই আলেঙে আলেঙে আঁতৰি ফুৰিছিল। বাঁত ভালেমান পৰ হোৱাৰ পাছত প্ৰায় চোৱবদৰে খুঁপি খুঁপি আহি নিতাই থকা কোঠাটোলৈ চালে। দেখিলে, দুৱাৰত শিকলি লগাই থোৱা আছে।

বদ্বন্ধন ধপধপাই উঠিল।

তাৰ এনে লাগিল—'অন্তৰ' নামৰ ঠাই টুকুৰাতো ঠিক তেনেকৈ শিকলি দিয়া দুৱাৰ এখন যেন গম্ভীৰ মন্থেৰে থিয় হৈ আছে। সেই দুৱাৰখন যেন আৰু কোনোদিনেই খোল নাখাব। সেই বন্ধ কোঠাৰ ভিতৰত নৱকুমাৰৰ অনেক সন্ধান, অনেক আনন্দ বন্দী হৈ থাকিল।

হঠাৎ সতাই এই কাম কৰিলে কিন্তু, ঈশ্বৰেহে জানে।

নিতাইৰ কোনো ব্যৱহাৰত তাইৰ খং উঠাবো ভো প্ৰমাণ নাই। কালি বান্ধনিঘৰত নিতাইক ভাত বাঢ়ি দিওঁতে সতাই কান্ধি থকা নৱকুমাৰে নিজ চকুৰে দেখিছিল। আৰু নিতানে খাই ভালপোৱা বস্ত্ৰ কেইপল যোৱা কেইবাদিনো ধৰি বন্ধা লকা কৰিছে নৱকুমাৰে।—ভেন্দ্ৰ ?

অংক দেখোন নিমিলেই ।

তেন্তে—সতাই খা-খৰচ লৈ মৰে ঘমাইছেনেকি ?

কিস্ত—কিস্ত তাৰ মাজতো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি পোৱা নাযায় ।
নিতাবে ঘৰ-সংসাৰ চলোৱা খৰচৰ ভাগ নিদিয়াকৈ তো নাথাকে ।

নবকুমাৰৰ মানত যেন সকলো সাঁথৰ সাঁথৰ লাগিছে ।

সত্যক প্ৰশ্ন কৰিও সদুস্তৰ পোবা নাই । তাই কৈছিল : ‘এই ব্যৱস্থা
ভালেই হৈছে । দূসাজ বঢ়া ভাত সদায় পাই থাকিলে দেৱৰ বোপাই আৰু
পৰিবাৰক লৈ আহি বহা কৰাৰ চেষ্টাও নকৰিব’ ।

নৱকুমাৰে জ’কি উঠি কৈছিল : ‘তাৰ বৈশীষকৰ কথা সি বদুজে । সেই
চেষ্টা যে কৰিবই লাগিব তাৰ কিবা অৰ্থ আছে জানো ? গাঁৱৰ আটাইবোৰ
বোবাৰীয়েই জানো তোমাৰ দৰে বহা কৰি থাকিবলৈ ঠেং দাঙি আছে’ ?

সতাই অৱশ্যে এই কথাত মৰ্মাহত হৈ নিথৰ হৈ পৰা নাছিল । আগতে
যেনেকুৱা হৈছিল—। কিয়নো যিকোনো কথাত সামান্যতম অসুবিধা বা
অপছন্দ হ’লেই সত্যৰ ‘বহা কৰা’ৰ কথা লৈ উজ্জ্বল দিয়া নৱকুমাৰৰ অভ্যাসেই
হৈ পৰিছে । বহু বিধৰ স্বাচ্ছন্দ্য সুখৰ সোৱাদ পোৱা হৈছে যদিও, আৰু
বহুবাৰ মনে মনে সত্যৰ শলাগ ল’লেও, এই অভ্যাস নবকুমাৰৰ মাজত এটা
মুদ্ৰাদোষৰ দৰে থাকি গ’ল ।

পোনতে সত্য অভিমানত শিলৰ মূৰ্তিৰ দৰে ঠৰ লাগিছিল । আৰু
সেই শিলৰ মূৰ্তি অসহ্য হোৱাত অৱশেষত নৱকুমাৰেইহে আপোচ কৰিব-
লগীয়া হৈছিল । কৈছিল : ‘মোৰ অন্যায হৈছে, এশবাৰ অন্যায হৈছে ।
এই নাক-কাণ মূৰচিৰছোঁ, আৰু সেই কথা মূখলৈও নানো । ৰং-ধেমালিও যে
বদুজি নোপোৱা, বৰ আচৰিত কথা’ ।

‘ধেমালি’ বদুজি কৈ কৈয়েই নৱকুমাৰে কথাটো ক্ৰমান্বয়ে পাতল কৰি
পেলালে । এতিয়া আৰু উজ্জ্বল সত্যক অভিমান-স্কন্ধ কৰি নোতোলে ।
গ্ৰাহাই নকৰা হ’ল তাই । সেয়েহে, সেইদিনাও গ্ৰাহ্য কৰা নাছিল ।

মাত্ৰ দুকুটি কৰি কৈছিল : ‘ঠেং দাঙি আছেনে নাই, অস্তৰ্ঘ্যামী
নোহোৱালৈকে কেনেকৈ’ গম পাবা । পিছে মানুহৰ সংসাৰতো ন্যায্য হিচাপ
বোলা থকা এটা আছে । মানুহে ঘৰ-সংসাৰ কৰিব বদুজিয়েইহে বিয়া
কৰাৰ’ ।

নৱকুমাৰে একপক্ষীয়ভাৱেই আৰু বহুতো পৰলৈকে টাংবাং কৰিছিল ।
তথাপি, সি ভাবিছিল যে শেষত গৈ নিতাই গুচি যোৱা কথাটো টিলা
পৰিব । কিস্ত তাৰ ধাৰণা ধাৰণাতে থাকি গ’ল, যোৱাটো খাটো হৈ পৰিল ।

কোনোও একো নকৰ, তথাপি যেন ক’ৰবাত কিবা হৈয়েই আছে ।
খোৱাপাতত বহি দূৰো বন্ধুৰ মাজত কথা-বতৰাও নোহোৱা নহয় । কিস্ত

কিবা যেন — যেন বস-পম নথকা । অথচ নিতাইক ভাঙি-পাতি স্ৰুথিবলৈকো সাহস নকৰে ।

সত্যাকো স্ৰুথিবলৈ সাহস নকৰে ।

কিন্তু আজি এই দৃশ্যৰ আবেগে তাৰ সেই হেৰোৱা সাহস ঘূৰাই আনিলে । কোঠাটোৰ ওচৰৰপৰা ততাতৈয়াকৈ আঁতৰি আহি তীক্ষ্ণ কণ্ঠেৰে স্ৰুথিলৈ, “বিনা দোষত নিৰপৰাধ মানুহজনক জবৰপৰা উলিয়াই দিবলৈ তোমাৰ মনে এবাৰলৈকো নাকান্দিগিলে ? ধন্য তিবোতা তুমি ।”

সতাই তেতিয়া চাকিৰ আগত বহি কিতাপ এখনৰ পাত লুটিয়াই আছিল । স্বামীৰ এই মন্তব্য শুনি এবাৰৰ বাবে মূৰটো দাঙিলে, তাৰ পাছত আকৌ নীৰবেই তলমূৰ হ'ল ।

নৱকুমাৰ তেতিয়া ক্ষুদ্ৰ, সেয়েহে সি সকলো কথাতে বেয়া পাইছে । গতিকে কিতাপৰ পাত লুটিউবা কথাতো সি বেয়া পাই তিহঁতহাই উঠি ক'লে, ‘মাই যি কয় ঠিকেই কয়, মাইকী মানুহৰ অধিক বিদ্যা সৰ্বনাশৰ মূল ।’

সতাই পটকৈ কিতাপখন জপাই থৈ বহাৰপৰা উঠি ক'লে, “মাতৃবাক্য অবশ্যই বেদবাক্য । গতিকে মই যে তোমাৰ সৰ্বনাশৰ মূল সেই কথাত সন্দেহৰ থলেই নাই, পিছে বিদ্যা তো কাঁহী-বাটি নহয় যে অসুখৰ মূল বুলিয়েই আঁতৰাই থ'ম । কিন্তু ‘বিনা অপৰাধ’ত হয়নে নহয়, আৰু মনটোবে কান্দিছেনে নাই তুমি সঠিককৈ জানানে ?”

“মন । হেঃ ! শিলতো বৰণ প্ৰাণ আছে, তোমাৰ মাজত নাই ।”

নবকুমাৰে তাৰ বন্ধুক যে কিমান ভাল পায় সেই কথাটো সতাই নজনা নহয়, সেয়েহে এনেকৈ বেয়াকৈ কোৱাতো তাই বিচলিত নহ'ল । তাই বদ্বাজলৈ, যে খঙে-দুখে এইদৰে কৈছে সি । আৰু সেইটোবেই হৈছে নৱকুমাৰৰ স্বভাব । সি খঙতে টান কথা কয়, আৰু খং জমাৰিলে খোচামাতি কৰে ।

সেয়েহে সতাই অবিচলিতভাৱে ক'লে, “শিলেই যোঁতয়া হ'লোঁ, তেতিয়া আৰু ‘মন’ বা ‘কন্দা’ৰ কথা আহে ক'বপৰা । পিছে ‘বিনা দোষত’, এই কথা ভবাৰ হেতু ? যিজন গদুৰু নামভে। খিলিংকাৰ ৰটিৰ পাৰে, সেইজনক মই অস্ততঃপক্ষে নিৰপৰাধী বুলি ক'ব নোৱাৰিম ।”

গদুৰু নামত ।

নৱকুমাৰ স্তম্ভিত । “তাৰ মানে— ?”

“মানে তোমাক বদ্বাজ নোৱাৰিম । তুমি মাইকী মানুহতকৈও ছাৰ মূখ-চিলা মানুহ, ক'লেই এতিয়াই জগতখনে সকলো বাৰ্তা পাই যাব । পিছে মোৰ ওপৰত এইকণ বিশ্বাস কৰিব পাৰা, অনায়াস কাম মোৰ ম্বাৰা নহ'ব, অধিবেচনাৰ কামো নহ'ব ।”

নাই, তাতকৈ বেছি নৱকদমাৰে আৰু জ্ঞানিবলৈ পোৱা নাছিল।

জনাব কথাও নহয়।

বুদ্ধ্যৰে বুজি পোৱাৰ ক্ষমতা তাৰ নাই। আৰু সতাই হাতযোৰ কৰি কৈছিল : ‘মোক আৰু একো নুসুধিবা, মই সেইকথা মুখলৈও আনিব নোবাৰিম’।

ওহঁ, নোৱাৰিব, সঁচাকৈয়ে নোৱাৰিব।

মুখেৰে ক’ব পৰা কথাও নহয়।

তথাপি নিতাই এদিন কৈছিল। ভবতোষ মাষ্টৰে সত্যক পঢ়াখনি দেখুবাই-বুজাই যোৱাৰ পাছতে নিতাই কৈছিল, “সম্পৰ্কটো ভালেই পাতি লৈছে। গুৰু-শিষ্য। কিন্তু যিমান পৰলৈকে বাহি বাহি পাঠ বুজাই দিযে সিমানপৰলৈকে গুৰুৱে শিষ্যক চকুৰে গিলি থাকে দেখোন।”

সতাই তীব্ৰ কণ্ঠেৰে কৈছিল : ‘দেৱৰ বোপা।’

“খং-বাগ কৰিলে কি হ’ব, হক কথাকে কৈছোঁ। মাষ্টৰৰ বাঁত চাৰিও আজিকালি মোৰ আৰু ভাল নলগা হৈছে। আইজালে-বাইজালে সদায় ইয়ালৈ অহা-যোৱা কৰা দেখিও বুজিব নোৱাৰেনে? কেৱল হিত কৰিবলৈ নাহে, আন কাৰণো আছে। মই ভবিষ্যৎবাণী কৰিছোঁ, সময়ত সাবধান নহ’লে সেই মাষ্টৰৰ পৰাই এদিন ডাঙৰ বিপদ হ’ব।”

সতাই টান মাতৰে প্ৰশ্ন কৰিছিল : ‘এই কথা ক’লাই যেতিয়া, সেৱোঁ—সেই বিপদ যে তোমাৰপৰা নহ’ব তাৰেইবা নিশ্চয়তা কি?’

“মোৰপৰা। ম—মই। তাৰ মানে—?”

নিতাই সন্দেহীয়া আমৰ দৰে বঙা পৰি গৈছিল।

কিন্তু সত্যও কঠোৰ।

“মানে ভিতৰত গৈ বুজি থকা। নিজৰ মনটোক সুধি চোৱা। কোনে কাক চকুৰে গিলি খাইছে, সেই কথা তোমাৰ চকুৱেইবা দেখে কেনেকৈ সোধোচোন?”

“নেদেখিম কিয়?”

নিতাই উত্তেজিত হৈ উঠিল, “নৱৰ দৰে কণা মানুহৰ বাহিৰে সকলোটিৰ চকুতে পৰিব।”

নিজৰ চকুৰে নাচালে নপৰে, এয়ে মোৰ সহজ বাংলা কথা। কিন্তু ইমান বেয়া কথাবোৰে যেতিয়া তোমাৰ মনত উক দিযে, তেতিয়া আৰু আমাৰ পক্ষে একেলগে থকা ঠিক নহয়।”

“ঠিক নহয়।” নিতাইবিবুদ্ধ্যি যেন হ’ল, “একেলগে থকা ঠিক নহয়?”

“নহয়।”

নিভাষে গৰ্জ' উঠি কৈছিল : 'মোক আঁতৰালেই তোমালোকৰ বিপদ আঁতৰিব ব'লি ভাবিছানেকি' ?

“বিপদ !”

সতাই হঠাতে হা হা কৈ হাঁহি দিছিল : 'মোৰ আক' কিহৰ বিপদ ? কোনোবাই যদি জুইত হাত দিলে—বিপদ জুইৰ নে হাতৰ ? বামায়াণ-মহাভাৰতৰ কাহিনী কাহানিও শুনো নাইনে তুমি ? শুনো নাই সতী নাৰীৰ উপাখ্যান ? তোমাৰ ভালৰ বাবেই তোমাক আঁতৰ হ'বলৈ কৈছো' ।

নিভাষে ক'বলৈ আৰু একো বিচাৰি নাপাই কৈছিল : 'বঢ়িয়া ! বিচাৰ বঢ়িয়াই হৈছে' ।

সতাই কৈছিল : 'দৰৱ বোপা, এতিয়া বিভিন্ন কাৰণতে তুমি অশ্বৰ দৰে হৈ পৰিছা, সেয়েহে জ্ঞান-বুদ্ধিও নোহোবা হৈছে । পিছে এই বিষয়ত অধিক কথাৰ আবশ্যকো নাই । কৰুণা হ'ল উৰহৰ বংশ এটাৰ পৰা এশ হয়গৈ । তাক মূলতে ধনংস কৰাই বুদ্ধিৰ কাম' ।

শাব পাছত ভবত্যাগ মাণ্টৰক মেছত ঘৰ ঠিক কৰি দিয়াৰ কথা কৈছিল তাই ।

বিস্তৃত নিভাইৰ অনুযোগ বাস্তবিকতে অমূলক আছিলানে ?

একেবাৰে অমূলক ব'লি ক'লে ভুল হ'ব ।

ভৱতোষ মাণ্টৰক চকুৰ প্ৰস্থো সমীহ আৰু মৰমকোমল মৃদু বিহৱল দৃষ্টিয়ে যে আত্মহাৰা হৈ সত্যবতীৰ আনত মৃদুৰ পিনে চাই থাকে, এই কথা সত্যবতীৰ অনুভৱৰ মাজত থকা নপৰেনে ?

পৰে । প্ৰস্তুত-দেবত্যাগো ভক্তৰ নিবেদন ব'জে ।

তথাপি সত্যবতীয়ে গ্ৰাহ্য নকৰে । সত্যবতীয়ে বুদ্ধি পায়, এই দৃষ্টিৰ মাজত অনিশ্চয়তা আশংকা নাই । সত্যবতীয়ে জানে, এই দৃষ্টিয়ে সত্যবতীৰ কেশাগ্ৰৰো স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিব । যেনেকৈ নোৱাৰিব নিভাইৰ ঈৰ্ষান্বিত দৃষ্টিয়ে । সত্যবতীয়ে দৃষ্টান্তজনক দৃষ্টিকে একেদৰেই অগ্ৰাহ্য কৰিছিল । কিন্তু নিভাষে যোতিয়া খোলাখুলিকৈ দীৰ্ঘা প্ৰকাশৰ বাট ল'লে, তেতিয়া তাই বিবেচনাৰ পথ বাছি ল'লে । নিভাষে কোনোবা এদিন তাৰ এই নীচ সম্পৰ্কৰ কথা নিৰ্বোধ নবকুমাৰৰ কাণত নেপেলাব ব'লি কেনেকৈ কোৱা যায় ?

আৰু যদি মাণ্টাৰ মহাশয়ৰ কাণত পৰে ?

এই দৃষ্টিৰ মাজত কিবা দোষ আছে ব'লি তেওঁ নিজেও নাজানে । সেয়েহে তেওঁৰ নিজৰ কোনো অনিশ্চয়তা হোৱা নাই ।

কিন্তু নিভাইৰ কথা সূকীয়া ।

নিভাইৰ দৃষ্টিৰ মাজত যি আছে, সি নিভাজ প্ৰস্থা নহয় । সেই দৃষ্টিয়ে দৃষ্টান্তাত্মকো অনিশ্চয়তা কৰিব পাৰে ।

তাৰ বাবে ব্যৱস্থা লোৱা দৰকাৰ ।

সেইদৰেইহে সত্যবতীয়ে নৱকুমাৰক দৃঢ়তাৰে ক'ব পাৰিছিল : 'মোৰ
স্বাৰাই কোনো অবিবেচনাৰ কাম নহ'ব, এইকণ বিশ্বাস কৰিবা' ।

নিতাই যোবাৰ লগে লগেই নৱকুমাৰে ক'বলৈ ধৰিলে : 'ঘৰটোৱে যেন
'গলি পেলাব খুজিছে' । কৈ থাকিল : 'চাৰিটাকৈ কোঠাৰ আমাৰ কি দৰকাৰ' ?

সেই শিকাল লগাই ধোৱা কোঠাটোৱে যে তাৰ বন্ধুত্ব শেলে বিশ্বাস
বিশ্বাসে সেই কথা সত্যবতীয়ে বন্ধুজিছিল । সেয়েহে এদিন তাই কোমল
মাত্ৰেৰে কৈছিল : 'আ এটা 'বহা' ল'লে ভাল হয়' ।

"কেলে' ? আন এটা বহা কলে' ?" নৱকুমাৰৰ টিঙচকৰে খং উঠিল ।

"কেলেই মানে—অলপ নতুন ঠাইলৈ যাব পাৰি আৰু । আৰু এই বহাৰ
ভাৰাও বৰ বেছি । বজাৰত দিনে দিনে বৰুৱাৰ জুই চাই দাম হৈছে ।
সুঁপিনে ল'ৰাহঁতৰ কিতাপ-বহী ইংকুলৰ মাচুলো বাঢ়িল—"

"ভালেই তো তোমাৰ পক্ষে । এটা মানুহে দুমুঠি ভাতৰ সলনি
এমুঠিকৈ টকা দিছিল—"

সত্য নীৰৱে তাৰপৰা আঁতৰি গৈছিল । আৰু মনে মনে শপত খাইছিল,
ঠিক আছে, আৰু নৱকুমাৰক নকষ, ভৱতোষ মাণ্টৰকো অনুৰোধ নকৰে
তাই, তাই নাজেই যি কৰে কৰিব । বনকৰা মানুহজনীৰ হতুৱাই বহা যোগাৰ
কৰিব তাই । বনকৰা মানুহজনী পাঁচ ঠাইলৈ যায়, বহুত সান-সন্ধান ৰাখে ।

সত্যই হিচাপত ভুল বৰা নাছিল ।

মুন্ডাৰামবাবু গুটীটৰ এই 'বহা' বনকৰা মানুহজনীয়েই পঞ্চুৰ মাকেই
যোগাৰ কৰি দিছিল । ঘৰৰ মালিক এবাট ধনী মানুহ, সম্ভ্ৰান্ত ঘৰ ।
আগতে যেতিয়া এতিও কেও জাবজমক আছিল, তেতিয়া আমোলা-
গোমস্তাহঁতৰ বাবে সবু সবু বহু কোঠা সজোৱা হৈছিল । এতিয়া
কৰ্মচাৰীৰ সংখ্যা কম, সেয়েহে দুই-চাৰিটা কোঠা ভাৰালৈ দিছে ।

তাৰেই এটাৰ সন্ধান আনি দিলে পঞ্চুৰ মাকে । নৱকুমাৰে 'বহা' চাই
ভাল নাপাই নোবাৰিলে । কিয়নো, সবু হ'লেও বহাটো ভাল । বাটৰ
দাঁতি-কাষৰীয়া ।

ভৱতোষ মাণ্টৰে ক্ষুদ্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, "বহা সলনি কৰিবা—মোক
জনোৱাই নাছিলো দেখোন নৱকুমাৰ ?"

নৱকুমাৰে 'ঘৰুৱা শিক্ষা'ৰে শিক্ষিত হৈ ক'লে, "মানে—আপোনাৰ
ওপৰত নো আৰু কিমান বোজা জাপি দিও ? আমাৰ কাৰণে আপোনাৰ
কামৰ শেষেই নোহোৱা হৈছে । কামটো যেতিয়া বনকৰা মানুহজনীয়ে কৰি
দিব পাৰিলেই—"

“মোৰ বহাৰপৰা অলপ বেছি আঁতৰ হ’ল, কথা ইমানেই আৰু—।”

ভৱতোষে নিশাহ এৰিলে।

তথ্যাপি বহা সলনি কৰা হ’ল।

আৰু সত্য আৰু অলপ স্বাভাৱশৰী হৈ উঠিল। কথাইপ্ৰতি মাস্টৰ মহাশয়ৰ মন্থাপেক্ষিতাৰ অভ্যাস গঢ়াবলৈ যত্নপৰ হ’ল।

পিছে এই ঘৰটোৰ এটা অসুবিধা, ঘৰৰ মালিক ধনী হ’লেও জ্ঞাত্ত সব্দ। গতিকে বামুণ-ভক্তি প্ৰবল। উছব-পাৰ্বণ হ’লেই তেওঁলোকে বামুণহঁতৰ ঘৰলৈ ‘সিধা’ পঠিয়ায়, বামুণৰ ছোবালীলৈ পাণ-তামোল মিঠাই বঙাপাৰিৰ শাড়ী আদি উপহাৰ স্বৰূপে পঠিয়ায়।

ঘৰাই পঠাবও নোবাৰে, কেবল লোবাতো লক্ষ্য।

নৱকুমাৰে অবশ্যো লাজলগা বুলি নকয়। কয়, ‘এই কথাতনো তোমাৰ আক’ আপত্তি কিহৰ? কথাত আছে—লাখ টকাতো বামুণ ভিখাৰী। মোৰ এওঁলোক হ’ল স্বৰ্ণবণিক। সোণৰ বাৰাৰী। বামুণক দান কৰি পুণ্য সঞ্চয় কৰিছে।”

“হ’লেই বা।” সত্যই গেজেৰা মাৰি ক’লে, আমি কেতিয়াবা কিবা দিব পাৰিছোঁনে? ল’বলৈ মোৰ লাজই লাগে।”

“তোমাৰ সকলো ওলোটো। তালৈ—তুমি আশীৰ্বাদ দিছোঁ, নাই দিয়া।”

“আশীৰ্বাদ।”

সত্য খিলাখলাই হাঁহি দিলে, ‘মোৰ আশীৰ্বাদ’লৈহে ইমান দিন বাট চাই আছিল। আৰু এওঁলোকৰ এই যে ৰাজ্যপাট—মোৰ আশীৰ্বাদতেহে হ’ল। যিষেই নোকোবা কিম্ব, এয়া এটা বিপদেই হ’ল।”

“লোকৰ অভিলাস, তোমাৰ বিপদ। আক’ লোকৰ য’তে ভয়, তোমাৰ ত তে আনন্দ, চিৰকাল ইয়াকেহে দেখি আহিলোঁ। তোমাক যে কোনজন্য বিধতাপদ্বয়ে প্ৰাজাছিল তাকেহে ভা.ছোঁ।”

এনে ধৰণৰ কথা-বতৰা প্ৰায়েই হয়।

আকৌ মাজে-সময়ে পণ্ডৰ মাক কয় ‘বৰ ঘৰৰ গৃহিণীয়ে মোক প্ৰায়েই কয়—‘বোলোঁ হেৰ’ পণ্ডৰ মাক, মোৰ স’তে আটাইকিনীয়েই দেখা-সাইখাত কৰিবলৈ আহে, সেই সাত নম্বৰ ঘৰৰ গৃহিণীজনী নাহিলেই দেখোন এদিনো?’ মই কওঁ, ‘অ—ৰাণীমা, গৃহিণীনো ক’ত দেখিলা, তেওঁ হ’ল একেবাৰে কুঁমলীয়া বো’ৰী। পিছে যি বুলিয়েই নোকোৱা লাগে, গৃহ-এদিন যোবাটো তোমাৰো কষ্টব্য। সকলো পৰজায়েই ৰান্ন বোঁত্ৰা—”

সকলো প্ৰজা।

সত্য দপুকে জ্বলি উঠিল, “মই তেওঁলোকৰ প্ৰজা নহওঁ” নহয় পশুৰ মাক। ভাৰা দিওঁ, থাকোঁ—ইমানেই।”

“কথা একেই হ’ল।” পশুৰ মাকে বিগলিত কণ্ঠেৰে ক’লে, “ৰাজানা দিলে পৰজা, ভাৰা দিলে ভাৰাতীষা। গিৰিহঁতনীক অলপ গোঙোৰা যেন দেখিহে কৈছোঁ তোমাক। মানে—ডাঙাৰ মানুহ তো—? দিনে-নিশাই খোচামাতি পাইছে, তাতেহে অংখাৰ ভাব। ভাবে, সাত নম্বৰে খোচামাতি নকৰেহি কৈলে? এদিন গ’লেই খং-ৰাগ পানী হ’ব।”

“মোৰনো সময় ক’ত?” সত্যই গম্ভীৰ ভাৱে ক’লে।

“তোমাবোৰে যে কথা!” পশুৰ মাক অতিপাত আচৰিত হ’ল, “এই গলিটোৰ ইপাৰ-সিপাৰ, এবাৰ অকণমান যাবলৈ সময় নোলাবনে? তেনেহ’লে ক’ত নবোঁ, অংখাৰ তোমাবোৰে কম নহয়।”

“তেনেহ’লে বদ্বজলিয়েই?” সত্যই হাঁহিলে।

“নুৰুজিম কৈলে, বুজোঁ, বুইছোঁ। পিছে তোমাৰ ভালৰ বাবেহে কৈছোঁ, পানীতে আছে যেতিয়া, ঘৰিষালৰ সৈতে সম্ভাব বখাই ভাল।”

“চা পশুৰ মাক, মই কাকো তেল-তুল দিব নোৱাৰিম। তাৰ কাৰণে ঘৰিষালে খালেও খাব।”

“এস এস, তেনেকে’ কৈছা কিয়? ঘৰিষালে খোৱা-নোখোৱাৰ কথা নহয়। তোমালোক হ’লা কি বোলে—জগতখনৰ ছেপ্ত বামুণ। তোমালোকৰ মান্যৰ আগত পইচাৰনো কি মান? পিছে কালটো হ’ল কলিকাল ভো, সেয়ে আৰু। কলিকালত বোলে পইচাহে মইক। নহ’লেনো সেই এঘাৰ নম্বৰৰ চক্ৰস্বামী গিৰিহঁতে দত্ত গিৰিহঁতৰ ভৰিত তেল মাচি কৰেনে?”

“থাকক থাকক পশুৰ মাক, সেইবোৰ কথা নক’ৰিচোন। মোৰ খং উঠি যায়। ডাঙৰ লোকৰ ঘৰলৈ যোৱা মোৰ খাৰা নহ’ব, এয়ে হ’ল পোন বাংলা কথা। তাৰ বাবে ইয়াৰপৰা গুচি যাবলগীয়া হ’লেও হ’ব।”

পশুৰ মাক মানুহজনী ভালেই। লগাই-ভঙাই নুফুৰে। আৰু সত্যৰ এই তেজস্বিতাক তাই সমীহো কৰে চাগেই। সেয়েহে বৰ ঘৰৰ গিৰিহঁতৰ কাণ নোছোৱালেগৈ কথাটো। নহ’লে সেই ঘৰত তাইৰ সদায় অহা-যোৱা।

কিয়নো বন কৰি খালেও পশুৰ মাক মালীৰ ছোৱালী। তাইৰ ভনীয়েৰৰ ছোৱালীজনী মালিকৰ ঘৰত ফুলৰ যোগনিয়াৰ, তাত তাইৰ বৰ প্ৰতিপত্তি। সেইবাবে পশুৰ মাকেও তাত দৈনিক জলপানি পোৱাৰ বন্দবস্ত কৰি ল’ব পাৰিছে।

আৰু যতমানে বনকৰা মানুহ মালিনী, তাঁতিনী আদিক লৈয়েই মালিকৰ ঘৰৰ গিৰিহঁতৰ মেল।

সেইদেখিহে তাই ভাবিছিল যে এটা দিন তালৈ গ’লে মালিকৰ ঘৰৰ

গৃহিণীৰ মনটো প্ৰসন্ন হয় যদি, হওকৈ। কিন্তু সতাই আমোলেই নিদিলে।

সতাই কয়, “ডাঙৰ মানুহৰ দূৱাৰডালি ডেই যোৱাৰ সাধা আছেনে ?”

কিন্তু তথাপি সত্যযো এদিন বৰ ঘৰৰ দূৱাৰডালি ডেই যাবলগীয়া হ’ল।

তেওঁ লোকৰ বাস্ধনী বামুণ মানুহজনী আৰু গিৰিহঁতনীৰ নিজা লিগিৰীয়ে আহি ঘৰৰ মালিকৰ নাতিয়েকৰ ‘অন্নপ্ৰাশন’ত নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। নতুন কাঁহৰ খালত চাৰিঘোৰ সন্দেশ, আৰু নতুন পিতলৰ ঘটিত এসেৰমান তেল বাৰাণ্ডাত নমাই থৈ ক’লে, “নাতিয়েকৰ অন্নপাচন, নিমন্ত্ৰণ কৰা হ’ল। ঘৰে-ঘৰোৱাহে যাব লাগিব। ঘৰত আখালে যেন জুই নাযায়—।”

সতাই গম্ভীৰভাৱে লাহেকৈ সোধিলে, “অন্নপ্ৰাশন কেতিয়া ?”

“এয়া—তোমাৰ পৰিহ দিনালৈ।”

সত্য আৰু গম্ভীৰ হ’ল, “তেন্তে ? ছুটিৰ দিন নহয় দেখোন !” তেওঁ দহ বজাতে অফিছলৈ যাব লাগে। আখালে জুই নগ’লে হ’ব কেনেকৈ ? ইমান সোনকালে ভোজৰ ভাত নাপাব নহয় ?

“সেই কথা ক’ব নোৱাৰিছোঁ।” বাস্ধনীজনীয়ে টপটপাই ক’লে, “চুবুৰীৰ কাৰোবাৰ ঘৰত আখাৰ ধোঁবা ওলোৱা দেখা পালে গিৰিহঁতনীয়ে বৰ খং কৰিব, এয়ে হ’ল সন্বাদ।”

“তেনেহ’লে আমাৰ তেওঁ সেইদিনা পইতা ভাতহে খাব লাগিব, নহয় জানো ?”

সতাই অলৰ-অচৰভাৱে থিয় হৈ থাকিয়েই ক’লে।

বাস্ধনী বামুণনীয়ে গালে-মুখে হাত দি ব’ লাগি চাই থাকিল। আৰু তাৰ পাছত আকৌ টপটপাই ক’লে, “আও ! কেনে সম্বনাশী তিৰী ঐ। বাণীমানে ঠিকেই কৈছিল, ‘আন আন ঘৰলৈ বনকৰা মানুহ এজনী গ’লেই হ’ব কিজানি, সাত নম্বৰ ঘৰলৈ তুমি যাবা বামুণীবাই। তেওঁৰ বৰ ডেমাকী, কোনে জানে—খুদিবৰ মূখৰ নিমন্ত্ৰণী গহণ নকৰে যদি।”

“ভালৰে কথা। চকুৰে নেদেখাকৈও মানুহ চিনিব পাৰে তেওঁ। তোমালোকৰ বাণীমা দেখিছোঁ বেছ গুণী !”

বাস্ধনীয়ে কথাষাৰৰ নিহিতাৰ্থ ধৰিব নোৱাৰিলেই চাগৈ ক’লে, “সেই কথা আৰু ক’ব লাগিছেনে ? গুণী তো হৱেই। এবাৰ নালাগে এশবাৰ গুণী। গ’লেই গয় পাবা। কেনে দয়াৰ শৰীল। আৰু বুপো ভেনেকুৱা। যেন জগদ্ধাত্ৰী পতিমা।”

গিৰিহঁতনীৰ খাছ লিগিৰী লগভেই আছে।

গতিকৈ এই তুতি-নাতি একেবাৰে বে ব্যৰ্থ নহ’ব সেই কথা ধুবুপ।

সতাই ক’লে, “বাৰু ব’বা, ঘটি-কাঁহীবোৰ লৈ যোৱা।”

শূন্য লিগিৰী-বান্ধনী দূয়ো হাঁহিলে, “অ’ আই ! কি কৈছা তুমি ?
 লৈ যাম মানে ? এইবোৰ হ’ল সামাজিকভাৱে বিলাবলৈহে । বেপাৰীহঁতক
 আগমন দি একে জোখৰ একেই ধৰণৰ এইবোৰ এহেজাৰমান অনোৱা হৈছে ।
 এইবোৰ আগতে কোঁতিয়াও নাই দেখা তুমি, নহয় ?”

সতাই একো নকৈ বস্ত্ৰ দুটা ভিতৰত থ’লে । সিহঁতৰ হাঁহিৰ শব্দই
 হুলে বিস্তাৰ দি বিস্তাৰ থাকিল ।

নেদেখিব কৈলেই ? দেখিছে ।

ৰামকালী চাটাজিৰ জীয়েক সতাই বহুত কিবা কিবি দেখি আহিছে ।
 বাচন-বৰ্তন বিলোৱাও দেখিছে তাই । কিন্তু সেইবোৰ কোঁতিয়া কিহৰ
 বাবে কিদৰে বিলোৱা হয় তাকেহে জনা নাছিল ।

ভাবিলে : কেনে আহুকলীয়া কথা ! পাঁচ টকাতে এনেকুৱা ধুনীয়া
 বহাটো যদিওবা পোৱা গ’ল, লগতে এই পৰুৱাৰ কামোৰণি । ইমান দিন
 ঘৰৰ মালিকৰ ঘৰলৈ নোমোৱাকৈ হৈছিল, আৰু নোমোৱাকৈ থাকিব
 নোবাৰিব । সামাজিক নিমন্ত্ৰণ বোলা কথা ।

গাড়ি-দোলাৰ বাট নহয়, তথাপি—এইবোৰ কামত দোলাত উঠি
 যোৱাটোবেই ৰীতি ।

পশুৰ মাকে ক’লে, “মই এই বাচনকেইটা ধুই, ঘৰৰপৰা ধোবা
 কাপোৰ পিন্ধি এতিয়াই আহিছোঁ নবৌ, তুমি এতিয়ালৈ সাজ-পাৰি ওলোবা,
 আৰু ল’ৰা দুটাকো সাজ-পাৰি পিন্ধাই—”

“সিহঁত ইক্ষুললৈ যাব এতিয়া ।” সতৰতীয়ে ক’লে ।

“আঁ । কি কথা । সিহঁতে ভোজ নখায় নেকি —”

“ইক্ষুল ছুটী লৈ—”

পশুৰ মাকে অতিপাত আচৰিত হৈ ক’লে, “এদিনৰ কাৰণে ইক্ষুললৈ
 নোমোৱাটোহে ইমান ডাঙাৰ হ’লনে নবৌ ? এই গোটেই চুবুৰিটোৰ কোনোবা
 ল’ছালী আজি যাবনে কিবা ইক্ষুললৈ ? বোলে ধোবা বিছদিনৰপৰা দিন
 গণি আছে হেনো সৰুলোৱে—। ডাঙাৰ লোকৰ ঘৰৰ নিমন্ত্ৰণ, কত ৰকমৰ
 বস্ত্ৰ বনাব, তাৰ লেখজোখ আছেনে কিবা ? তোমাৰ কি বোলে—বাৰে মাহৰ
 সংসাৰত সেইবোৰ কোনেও চকুৰেও দেখা নাপায়, খোৱাৰ কথা বাদেই—”

সতাই অলপ কঠিন স্বৰেৰে ক’লে, “বাৰমাহেই যোঁতিয়া দেখা নাপায়,
 এদিন দেখা পাৰেইবা কি ৰাজ্যলাভ হ’ব ? তই ঘৰৰপৰা ঘূৰি আহগৈ যা,
 মই অকলেই যাম তালৈ ।”

“ক’ব মোৱাৰিছোঁ তোমাৰ মণ্ড-বন্ধিৰ কথা । যোৱা—ল’ৰাহঁত নগলে
 দেখোন গাইপতি পোৱাৰ্থিনীও লোচকানেই লোচকান !”

“ভোৰ সৈতে লাভ-লোকচানৰ হিচাপ কৰিবলৈ সময় নাই মোৰ পশুৰ মাক, কাম-বনখিনি সামৰি-সুতৰি ঘৰৰপৰা ঘূৰি আহগৈ বা ।”

তথাপি পশুৰ মাকে আশা নোহিলে। ক’লে, “পিছে হেৰি নহয় নবৌ, ল’ৰাহ”তে ইশ্কুলৰপৰা ঘূৰি অহাৰ পাছতো ঘাব পাৰিব। খোৱা-বোৱা ভোমাৰ কি বোলে দুপৰীয়াৰপৰা সাজ-সম্বন্ধলৈকে চলিব।”

“তই এইবোৰ বস্ত্ৰ কৰিবনে ?”

সতাই ধমক মাৰি আঁতৰি গ’ল।

নৱকুমাৰে কোটৰ জেপত পাণৰ টোমাটো ভৰাই থাকোঁতে সত্যক ক’লে, “ল’ৰাহ”তক লৈয়েই ঘাব পাৰা দেখোন ।”

“কিয় ?”

“কিয় আক’ কিহৰ ? নিমন্ত্ৰণ—”

“নহয়, ধনী লোকৰ ঘৰলৈ নোহোৱাই ভাল। সবু ল’ৰাৰ মন, ইমান জাকজমক দেখি অহাৰ পাছত নিজকে তেনেই ভুজু বুলি ভাবিব পাৰে।”

“ভোমাৰ যতমানে নোহোৱা-নোপজা কথা। এইবোৰে যে ভোমাৰ মূৰত বাহ লয়নো কেনেকৈ ! যি কি নহওক বাবাই বেতিয়া এটা টকা লৈ যাব। সামাজিক আশীৰ্বাদটো দিব তো লাগিব ?”

সত্যৰ ভুৰুঘোৰ নাচি উঠিল। তাইৰ মূৰত কৌতুক ফুটি উঠিল।

“এটকা ! ধেং ! ইমান দিন ধৰি কত মান-দান কাপোৰ-কানি পাই আহিছোঁ, এতিয়া যদিও তাৰ অলপ ঘূৰাই দিবলৈ সুযোগ ওলাইছে, টকা এটা দি পাল মাৰিম কলেই ?”

“নহ’লেনো কি দিবা ? গিনিৰ হাৰ ?” নৱকুমাৰেও খেমালিতে ক’লে।

“গিনিৰ হাৰ ? ওহোঁ, বেহিচাপী একো নকৰোঁ। এইটোকে দিম।”

সতাই বাকচ খুঁলি এটা বস্ত্ৰ উলিয়াই আনিলে। মূঠিত ভৰাই খেমালিতে ক’লে, “হাত চাই কোৱাচোন কি আছে মূঠিত ?”

“হাত-চাত চাব নাজানো অফিছৰ সময় হ’ল, দেখুৱাবা যদি দেখুৱা।”

সতাই মূঠি মেলি দিলে। আৰু জিকমিকাই উঠিল সোণৰ জেউতি।

এধাৰ চিপাটমণি। পাঁচ তোলাতকৈ কম নহ’ব।

নৱকুমাৰে হাঁহি মাৰি ক’লে, “ঈস্ ! দিব আৰু। দিব পাৰিবা ? কলিজাই সহিবনে ?”

“নিশ্চয়। মোৰ কলিজা ইমান ঠুন্দুকা নহয়।”

“পাগলামি নকৰিবা।”

“পাগলামি নহয়, সঁচায়ে দিম।”

“এই ইমান দামৰ চিপাটমণিধাৰ সঁচায়ে দিবা ? ধনী মানুহৰ লগত কেব মাৰিবা ?”

“যেৰ মৰাৰ কথা নহয়।” সতাই গম্ভীৰভাৱে ক’লে, “মান-সম্মান
ৰক্ষা কৰা। আমাক বোলে প্ৰজা বদলিহে ভাবে।”

“তেওঁলোকৰ আগত তোমাৰ মান ? তেওঁলোক হ’ল লাখপতি।”

“লাখপতি হ’ল পিছে মোৰ কি হ’ল ?”

এইবাৰ নৱকুমাৰে বদলি পালে যে ধেমালি নহয়, কথা বিষমেই।
নৱকুমাৰ ৰুদ্ধ হৈ উঠিল।

নৱকুমাৰে ক’লে যে, সৰ্বনাশা বৃদ্ধি নহ’লে কোনো মানুহে এনেকুৱা
কাণ্ড নকৰে। কয় যে, য’ত মাত্ৰ এটকাৰে কাম হয়, তাত ইমান দামৰ
সোণৰ হাৰ। এনেকুৱা কাম মাত্ৰ ধূম বলিয়াইহে কৰিব পাৰে। আৰু
ধোঁবাখুলীয়াৰ দৰে সোণৰূপ যেনেদৰে ইচ্ছা নষ্ট কৰাৰ অধিকাৰেইবা সত্যক
কোনে দিলে ? এলোকেশীয়ে কেনেকৈ গম পালে ৰক্ষা হ’বনে আৰু ?

সতাই গম্ভীৰভাৱে ক’লে, “এই হাৰডাল তোমাৰ মাৰাই নাই দিয়া।
তেওঁৰ বস্তু নহয়।”

“নহয় বদলি ক’লেই হ’বনে ? তোমাৰ দেউতাৰাই যিখলত সালাংকাৰা
কন্যা দান কৰিছিল—”

“এই হাৰডাল মোৰ বিয়াত দিয়া বস্তুৱেই নহয়। বিয়াৰ বস্তুবোৰ
তোমাৰ মাৰাই আমাক দিয়াও নাই। এইবাৰ নিত্যানন্দপুৰলৈ যাওঁতে
আমাৰ সৰু পোণাক পেহী আইতাই দিছিল।”

“দিছিল বুলিয়েই বিলাৰ লাগিবনে ? নহয় নহয়, এইবোৰ অবৈধালি
নকৰিবা কৈছোঁ।”

“তেনেহ’লে মই যাব নোবাৰিম।”

“যাব নোৱাৰিবা ! বিচিয়া কথা কৈছা। বোলোঁ ইমানেই যদি ফুৰ্টনি
মাৰিবৰ চখ হৈছে, নিজৰ কাৰণেও হীৰা মৃদুতা বেনাৰচী আদি
যোগাৰ কৰা।”

“কেলেই ?” সতাই দৃঢ় কণ্ঠেৰে ক’লে, “বামনুগৰ ছোৱালীৰ পক্ষে
শাখি আৰু ৰঙা পাৰিৰ শাড়ীয়েই যথেষ্ট।”

অবশেষত সেই শাখে-সেন্দূৰে ৰঙাপাৰিৰ শাড়ী পিন্ধিয়েই সত্য গৈছিল
তালৈ পশুৰ মাকৰ সৈতে। এখন নতুন তৰাহিৰ ওপৰত সেই চিপাটমণিধাৰ
আৰু অলপ ধান-দেৰি লৈ।

লৌকিকতাৰ আশ্ৰয়ন দেখি পশুৰ মাকো তথা লাগিছিল। পশুৰ মাকে
কৈছিল, “বোলোঁ অ’ নবো, ডাঙাৰ ডাঙাৰ কুটুমহঁতৰ ঘৰৰ পৰাও দেখোন
দুই-এটা টকাহে পঠিয়াল। আৰু তোমাৰ দৰে চুবুৰীয়া-পৰজাহঁতে বৰ
বেছি চাৰিগুণ্ডা কি আঠগুণ্ডা পইচা দিছে। এটা টকা হ’লে ভো আৰু কথাই
নাই। আৰু তুমি—”

“হওক, ভই ব'লচোন।”

“ল'ৰাটি কোনটো বোঠাত আছে?”

সত্যই এজনীক সন্ধানিলে।

সম্ভৱতঃ মানুহজনী চাকৰণী। কিন্তু নো পশুৰ মাকে খৰখৰকৈ আগুৱাই
মুখখন হাঁহিৰে উজলি ক'লে, “হেবা সন্ধানৰ পেহী, আমাৰ নব্বৌক লৈ
আহিলোঁ এইয়া। সাত নম্বৰ —”

“অঃ।”

সন্ধানৰ পেহীয়েকে ভুৰুৰে ইংগিত দি দেখুৱাই দি ক'লে, “সো
সিফালৰ কোঠাতে বহিবলৈ দিয়া।”

‘বহিব বহিব। পিছে আগতে ল'ৰাটোক আশীৰ্বাদ কৰি —’

এতিয়াহে হাতত থকা বস্ত্ৰটোৰ ওপৰত সন্ধানৰ পেহীয়েকৰ চকু
পৰিল। অলপ বিস্ময় আৰু সমীহৰে সৈতে ক'লে, “অ—বাৰ, মোতালালৈ
লৈ যোবা তেন্তে। ল'ৰাটো মোক্ষদাৰ ওচৰতে আছে।”

মোক্ষদা এই ঘৰৰ ঘাই চাকৰণী।

গিৰিহ'তনীৰ পিছতই তাই।

ঘৰৰ বোবাৰী-জীয়াৰীহ'তো তাইৰ ভয়তে ভট্ৰাখ। আৰু অন্যান্য
চাকৰ-চাকৰণীৰ মানত তাই সাক্ষাৎ যম-ডাকিনী। ল'ৰাটো মোক্ষদাৰ
দায়িত্বত আছে। কিন্তু আক্ৰমণ ল'ৰাটোৰ সৰ্বাংগতে আ-অলংকাৰ।

মূৰটো খুৰাবা, সৰ্বাংগত অষ্ট অলংকাৰ, আৰু ৰঙাঙীয়া কাঁচৰ বনকৰা
ভেলভেটৰ সাজ-পাৰেৰে গেলা গৰমত ল'ৰাটোৱে আটাই পাৰি পাৰি কান্দি
আছিল। ‘মু'চোবা’ ঠাইৰ কাষলৈ নি চিঞৰত গগন দলা ল'ৰাটোক কোলাত
হেঁচি ধৰি ক'লী মেনী ম'হজনীৰ দৰে মোক্ষদা বহি আছিল।

পশুৰ মাকৰ সৈতে সত্যক দেখা পালেই কঠুৱা মাতেৰে ক'লে, “এয়েনেক
তোৰ গৰাকিয়নী পশুৰ মাক? যা হওক, ভাৰিৰ ধূলা পৰিল তেন্তে?”

সত্যৰ ভুৰুযোৰ কোঁচ খাই আহিল।

তথাপি তাই ধীৰভাৱে আগুৱাই গৈ ধান-দুবাৰ লৈ ল'ৰাটোৰ মূৰত দি
চিপাটমণিধাৰে সৈতে সবুজ তৰাহিখন ‘মুখচোৱা’ খালখনৰ কাষতে নমাই
থ'লে, যিখন প্ৰকাণ্ড খালত টকাভকৈ আধালি, আধালিভকৈ সিকিৰ সংখ্যাহে
বোঁহ। আৰু লগে লগে মোক্ষদাৰো ভুৰু কোঁচ খাই গ'ল।

“এইডাল নো কি পশুৰ মাক?”

পশুৰ মাকে ভট্ৰাখভাৱে ক'লে, “এয়া ল'ৰাটোৰ বাবে আশীৰ্বাদী
মোক্ষদাবাই। আমাৰ নব্বৌৱে কয়—টকা এটা মিলো কিটো হ'ব পশুৰ
মাক? ডাঙাৰ মানুহৰ দৰে, সাপৰ দৰে কাঠিআল দৰাহে হ'ব—সেয়েহে—”

“কি বেবেৰিবাংখন বকিছ তই ?” সত্যৱতীয়ে তীব্ৰ কণ্ঠেৰে ধমকি দিলে
পগুৰ মাকক। তীব্ৰ, যদিও মৃদু।

মোকদ্দাই এবাৰ সত্যৰ মূৰৰ পৰা ভৰিলৈকে চাই ল'লে, হাৰডাল হাতত
লৈ লিৰিকি-বিদাৰি চালে। তাৰ পাছত নীৰস কণ্ঠেৰে ক'লে, “এই হাৰডাল
তুমি ঘূৰাই লৈ যোৱা সাত নম্বৰৰ বোৱাৰী, এওঁলোকৰ ঘৰৰ ল'ছালীহ'তে
গিল্টি গহনা নিপিন্ধে।”

গিল্টি গহনা।

পগুৰ মাকৰ বুকুখন কোঁচ খাই যায়।

হতমুৰ্খ বোবাৰীজনীৰ হৰক-তৰক কথা-বতৰা শূনি ইমান দিনে তাই
ভিতৰি ভিতৰি হাঁহিছিল। ভাবিছিল চহৰ-নগৰৰ ডাঙৰ মানুহ আগে
দেখা তো নাই কাহানিও, সেয়েহে তৰাসতে তাই বেঁহিচাপী কিবা এটা
লৌকিকতা কৰিলে। কৰক। ভাগিনীৰ গৰাকীহ'তৰৰ ঘৰত পগুৰ মাকৰ
মান-সন্মান বাঢ়িব। কিন্তু এয়ানো কি কথা। একেবাৰে নাক উলিয়াব
নোৱৰা কথা। ছি ছি, কি যে মৰ্থ্যমী হ'ল। তই দত্ত পৰিষাললৈ লৈ
আহিলি গিল্টি গহনা। পগুৰ মাক হতভম্ব।

কিন্তু তিমানতে সত্যই উত্তৰ দিলেই। তীক্ষ্ণ কিন্তু মৃদু।

“তুমি এওঁলোকৰ ঘৰত নতুনকৈ কামত সোমাইছা, নহয় ?”

“নতুন ? মই নতুন ইয়াত ?” মোকদ্দাই জুইৰ দৰে ভয়ভয়মাই উঠিল,
“মোৰ কোন আহিল ওঁ। তুমি আজি নতুনকৈ ভৰি দিলা বুলিয়েই
মোকদ্দাও নতুন হৈ গ'ল ? এইখন ঘৰত কাম কৰি কৰি চুলা পকালোঁ।
বোলো—এই পশ্ন কৰিলা কিয় ?”

“প্ৰশ্ন দেখোন তুমিহে কৰিলা। ইমান দিন ধৰি এওঁলোকৰ ঘৰতে
কাম কৰিছা, সোণ কাক বোলে চিনি নোপোৱা ?”

মোকদ্দাই ক'লা মুখখন একেবাৰে ধূমক'লা কৰি ক'লে, “তোমাৰ কথা-
বতৰা দেখিছোঁ বৰ টেকটেকীয়া। বাচোন পগুৰ মাক, বৰ বাণীমাওৰ ওচৰলৈ
লৈ যা। তাত গৈ মূখত অলপ লেকাম ৰাখি কথা-বতৰা পাতিবা, বুইছানে
ভাল মানুহব জী ? সেই ঠাই দাসী-বান্দীৰ এজলাছ নহয়।”

পগুৰ মাক অলপ আগবাঢ়ি গ'ল আৰু ফুচফুচাই ক'লে, “এই মোকদ্দা-
জনীৰ বৰ পত্তাপ মা। তাইক অলপ ভালৰি বোলাইহে কথা ক'ব লাগে।
যাও—মোৰ ভাগিনীজনী ক'ত আছে চাওঁগৈ। তাই লগত থাকিলে অলপ
ভাবসা পাওঁ বুকুত। তাই হ'ল আৰু ঘাই মালিনী। এই মন্ত ডাঙৰ
পৰিয়ালত যিমান বোৱাৰী-জীয়াৰী আছে তেওঁলোকৰ খোঁপাত পিন্ধিবলৈ
ফুল বিধে বিধে মালা গুণাৰ ফুল ৰাংপতাৰ জোন-ভৰা সকলো আনি দিব
সেই মোৰ ভাগিনীজনীয়ে। অ' ঠেল—ক'ত গ'লি অ' ঠেল —”

পঞ্চদশ মাক সাউথকৈ আগুৱাই গ'ল।

আব্দ সত্যবতীয়ে দালানৰ খুঁটা এটাৰ ওচৰত থিয় হৈ ঘৰটোৰ নিৰ্মাণ-সৌন্দৰ্য্য কাৰুকাৰ্য্য সাজসজ্জা চাবলৈ বহিলে।

দালানটোৰ ছাদখন কিমান বে ওখ! বেন ক'ত ব'ব লাগিব পাহৰি গৈ একে চোচাই বহু ওপৰলৈ উঠি গৈছে। সেই ছাদৰ তলত প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড ঝাড়ল'ঠন, সতাই গম্ভীৰ কৰিলেই, দালানটোৰ চাৰি চকুত চাৰিটা, আব্দ সোমাজৰ পোনে পোনে এটাকৈ সৰ্বমুঠ আঠটা।

দালানটো উৰবপৰা মূৰলৈ শ্বেতপাখৰেৰে সজোৱা হৈছে, মাত্ৰ দীতি-কাষৰত ক'লা আঁচ। প্ৰতিটো খুঁটাৰ মাজৰপৰা ওলমি আছে নানা আকৃতিৰ চৰাইৰ সজা। নানান বৰণৰ নানা ধৰণৰ চৰাই। আঁচাৰত। ইমানবোৰ চৰাইনো কৈলৈ, ইমানবোৰ চৰাই পুহিনো কি হ'ব?

দালানটোৰ প্ৰতি চকুতে এটাকৈ শিলৰ নগ্ন নাৰীমূৰ্তি। সেই অস্তিত্ব মূৰ্ত্তিবোৰলৈ চকু পৰাত সতাই চকুৰ পচাৰতে চকু ধুৰাই ল'লে। ভাবিলে, আই ওঁ। মূৰ্ত্তিবোৰ একেবাৰে জীয়া বেন লাগিছে। তাৰ পাছত মনে মনে খুঁককৈ হাঁহি এটা মাৰি ভাবিলে, বেচেৰীহ'ত জীয়ায়েই আছিল চাগেই, হাজাৰ হাজাৰ মানুহৰ চকুৰ আগত তেনেকৈ থিয় হৈ থাকিবলগা হোবাত লাজতে শিল হৈ গ'ল।

বাহিৰৰপৰা চালে ঘৰটোৰ ভিতৰৰ ইমান গোভা-সৌন্দৰ্য্যৰ গমেই ধৰিব নোৱাৰি। ভিতৰত সোমালেহে ততকৈ মাৰি বৈ দিব লাগে। সবুতে দেউতাকৰপৰা নবাব-পৰিয়ালৰ বহু গল্প শুনিছিল সতাই, তাইৰ অসীম কোঁত-হলী মনৰ অসংখ্য প্ৰশ্নৰ উত্তৰত বামকালীয়ে বহলাই ক'বলগা হৈছিল। দত্ত-পৰিয়ালৰ অস্তঃপুৰলৈ সোমাই অহাৰ পাছত সেই সবুতে শুনো নবাব-পৰিয়ালৰ কথা মনত পৰিল তাইৰ। শুনো গল্পৰ সৈতে মনৰ বং আব্দ কল্পনা সানি লৈ তাইৰ ধাৰণাৰ জখতখনত এনে ধৰণৰ ছবি আঁকি থৈছিল তাই। সেয়েহে ভাবিলে, এয়া দেখোন একেবাৰে নৱাবী কান্দ।

“আহাঁ—আহাঁ নবোঁ—” তৰা-নৰা ছিঙি দোঁৰি আহিল পঞ্চদশ মাক, “এতিয়াই ব'লা। এতিয়া ভিৰ পাভলিছে।”

সতাই লাহেকৈ ক'লে, “ইমান ডাঙৰ ভোজ হৈছে, পিছে মানুহ-দুন্দুহৰ চিন-মোকামেই নাই দেখোন অ' পঞ্চদশ মাক! ঘৰৰ গিৰিহ'তনী আব্দ আন সকলোইবা ক'ত?”

“অ' হৰি, কথা শুনো।” পঞ্চদশ মাকে বিশ্বয়ৰ চকুত আভিযান্ত্ৰ প্ৰকাশ কৰি গাল-মুখে হাত দিলে।

“কি হ'ল, মূৰ্ছা গলিনেকি?”

“মুচুচা ঘোৱা কথাই যে ক’লা নবো। এয়া ভোমাৰ মোৰ দৰে কিবা দখীয়া-টোকোনাৰ ঘৰনে, যে নাতিয়েকৰ অন্নপাচনত আইতাকে ক’কালত আঁচল মেৰিয়াই কাম কৰিব ? এই পৰিয়ালৰ গিহণীহ’ত তললৈ নামেনে কিবা ?”

“তললৈ নানামে ?” সত্যই হাঁহি মাৰি ক’লে, “কেলে ? ভৰিত বাত বিবে ধৰিলে নেকি ?”

“যিহকে পাই তিহকে নক’বা নবো। হ’হুৱালা তুমি। তললৈ তেওঁলোকে বাবু” কি কামত নামিব ? দৰকাৰ কি ? আৰু ধৰা—সংসাৰখনত কিমানজনী যে এঘৰীয়া বাঁৰীক পোহপাল দিয়া হৈছে, সংসাৰখনৰ কাম-বন সিহঁতিয়েই কৰে। তাৰোপৰি ঘৰৰ প্ৰভু ডাঙৰীয়া তো আছেই। অবশ্যে সেইবুঢ়ি যে একেবাৰে কেতিয়াও নানামে, তেনে নহয়। নামে। উছবে-পৰবে বিয়াই-সবাহে গোসাই-ঘৰলৈ নহা নহয়, আহে। পিছে তাৰ বাবে আক’ বেলেগে চিৰি আছে, ঘৰৰ ভিতৰেদি। এইফালে হ’লগৈ বাহিৰো নহয় ভিতৰো নহয়, দুয়োটাৰে মাজতে। মানুহ-দুনুহৰ কথা সুধিছা ? মানুহ-দুনুহ এইফালে বৰ বেছি নাই। ভিৰ চাব খুঁজিছা যদি ভিতৰ-ঘৰৰ চোতাললৈ যাওঁ ব’লা। এয়া তিৰপালেৰে চাল দি ৰভা সজোৱা নহয় তো—পকাণ্ড পকাণ্ড দীঘল-বহল পকী ৰভা। তাৰে পানীপতাত বহি মাছকটাই মাছ কাটিছে, কিমান মোগ মাছ ভগমানেহে জানে, পিছে মৈদাবোৰলৈ চালেই মুছ’ক’ছ যাওঁ যাওঁ যেন লাগে। ডেকা-জ’ৰাখিলাকে পথমে মাছৰ মূৰ-ফিচা কাটি টুকুৰা কৰা দিবে, তা’পাছতহে মাইকী মানুহে চকল চকল কৰিছে। দেখুৱাম—সকলো দেখুৱাম, বুৰাই-পকাই সকলো দেখুৱাম। মই শৈলৰ মাহীয়েক বুঢ়ি মোক কোনেও একো নকয়। আৰু ক’বইবা কিয় ? মই ক’ম, মোৰ মালিকনী যে। গাঁৱৰ মানুহ, ইমানবোৰ চাহাবী কান্ড-কাৰখানা চহৰ-নগৰৰ কান্ড কাহানিও দেখা নাই তো আগে ! সেয়েহে—”

দালানটোৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ গৈ থাকোঁতে এইবোৰ কথা কৈ আছিল পশুৰ মাকে। একেবাৰে শেষৰ ফালে চিৰি, পশুৰ মাকে চিৰিৰ ওচৰ প্ৰায় পাইছিলহিয়েই, হঠাৎ বৈ দিলে আৰু তীক্ষ্ণ অথচ চেপা মাতেৰে মাতিলে সত্যই, “পশুৰ মাক !”

“কি হ’ল ?” পশুৰ মাকে থতমত খালে।

“চা, কথা ক’ব নাজানই যেতিয়া, হুস্ব ই দীঘ’ই জ্ঞান নায়েই যেতিয়া, ইমানকৈ চেলবেলাই আছ কেলৈ ?”

“উৱা। মই আক’ চেলবেলালোঁ কোঁত্ৰা।”

“সেই জ্ঞান থাকিলেহে ভোৰ। পিছে তোক এয়া স্পষ্ট কৈ থৈছোঁ, মোক

লৈ লোকৰ আগত মিছাকৈ কেপকেপাই নাথাকিব। যি কামলৈ আহিছ তাকে কৰি থাক।”

“উস্ ! খইন তোমাৰ মিজাজ। তুমিও দেখিছোঁ বজা-বাদচাতকৈ কম নোহোৱা মিজাজত। এওঁলোকৰ এই ঘৰ-দুৱাৰ, বৈঠকখানা আৰু বাবু সকলৰ ঘনৰ দৌল হেনো ইমান বজনজননা আছিল যে সেই বিলাইতী চাহাবহ’তেও বোলে চাবলে’ চপলিয়াই আহিছিল। আবু তুমি—”

“ও, মই তেনেকুৱাই। উৱা। এওঁ কোন আক !”

“এওঁ কোন আক”—বুলি কৈয়েই সত্য হঠাৎ খজিক ব’ল। তাৰ পাছত আগবাঢ়ি গৈ ভালকৈ চাই সবু সবু কৈ খিলখিলাই হাঁহি মাৰি ক’লে, “কান্দ চা। সঁচাসঁচিকৈ চিপাহী নহয় বুলি কোনে ক’ব ?”

এইবাৰ পঞ্চৰ মাকে অলপ গোৰব অনুভব কৰিলে। গম্ভীৰ মানুহজনী জন্ম হ’ল তেন্তে। জাতিয়াহে বৃজি পালে—নাই বুলিলেও হাতীৰ শব্দ শুনি একলহ পানী থাকে।

চিৰিৰ গৰুৰিতে, চিৰিৰ ঠিক কাষতেই বন্দুক কাম্খত লৈ দ্বিটো চিপাহী বাঁৰৰ ভংগীৰে বুকু ফিঙ্গাই থিয় হৈ আছে, প্ৰথম দিনা সেইটোক দেখি পঞ্চৰ মাকো উচপ খাই উঠি দহখোজ পিছ হুঁহুকি গৈ দুৰ্গা-নাম জপ কৰিবলৈ ধৰিছিল। তেতিয়া তাইক দোষ শৈলৰ কি যে হাঁহি। আজি পঞ্চৰ মাকৰো তেনেকৈ হাঁহিবৰ মন গৈছে, পিছে মানুহজনী একাচেকা বিষৰ, সেয়েহে সাহস হোৱা নাই। কেৱল মিচিকীয়াই হাঁহি-হাঁহি ক’লে, “চোৱা তেন্তে, যিমানেই চাবা সিমানেই আচাৰত হ’বা। এবাৰ এওঁলোকৰ এঘৰ কটুদমৰ ভালে কিবা এট খবৰ লৈ গৈছিলোঁ, পিছে ক’লে বিবাসেই নকৰিবা চাগেই, তেওঁলোকৰ ফুলনিৰ নিজৰাৰ কাষত এসেকুৱা এজনী মাইকী মানুহৰ মৃত্তি থৈ দিছে যে দেখি লাজতে চোঁচা জ্বৰহে লাগে। মই কৈয়েই পেলাইছিলোঁ, অ’ই মৰতী মাইকী। ইমান মূৰ্খালত এনেকৈ নাঙঠ হৈ গা ধুবলে’ আহিছ নে মাৰিবলে’ আহিছ।’ বগা পাথৰেৰে সজা তো, মই ভাবিছিলোঁ বোলোঁ মেম বাউজী-টাউজীহে হ’ব কিজানি। পিছে মোৰ কথা শুনি সেই ঘৰৰ লগিৰা এজনীয়ে এনেকৈ হাঁহিলে যে তাইৰ হাতৰপৰা মিঠাইৰ পাতৰটোৱেই বাগৰি পৰিল।”

কিন্তু সত্যই এই শব্দহাতীয়া নাটকত অলপ গ্ৰহণ নকৰিলে। অলপ টান মাতেৰে ক’লে, “তেনেকুৱা মূৰ্তি ইয়াতো দেখোন ভালমানেই আছে। দেখি লাজত ময়ো কেঁচ খাই পৰিছিলোঁ। পিছে এইবোৰেই হ’ল বৰ বৰ মানুহৰ ঘৰৰ শোভা, নহয় ? এওঁলোকৰ বুচি-পছন্দ আঁত প্ৰশংসনীয় দেখিছোঁ। খুন্দা মঠ বাঁখিছা যদি দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তি সাজি প্ৰতিষ্ঠা নকৰা কিয় ? সেৱা নহ’ব—বতমানে অসভ্যতা। এইকালদি বাপেকে পুতেকে মাকে পুতেকে

একেলগে অহা-যোৱা নকৰেনে বাবু ? দেখি লাজতে মৰি যোৱাৰ নিচিনা নহয়নে ভেঁটিয়া ?”

পঞ্চদৰ মাকে সত্যৱতীৰ এই অৰোধ নীতিজ্ঞানৰ স্বভাৱ শূন্য এক অৱহেলাসনা পৰিতৃপ্তৰ হাঁহিৰে মূখ উজলাই ক’লে, “পিছে এইবোৰ ভো এলাপেচা ঘৰৰ মানুহৰ কাণ্ড নহয়। এইবোৰ কি বোলে—সেই বিলাইতী চাহাব কাৰিকৰে গঢ়ি দিয়া। এইবোৰৰ মান-মৈয়াদা বেলেগ।”

“হয়নেকি ? ভাল ভাল, মান-মৰ্যাদাৰ আৰ্হিটো ভালেই দেখিলোঁ। এতিয়া ব’লচোন, লেঠা মাৰি ভালে ভালে ঘৰ পালেহে ৰক্ষা।”

চিৰিয়েদি উঠি গৈ থাকোঁতে পঞ্চদৰ মাকে ফুচফুচাই ক’লে, “ক’লে তুমি কিজানি নামানিবাই, তথাপি মই মোৰ কষ্টব্য কৰোঁ, তুমি যিমানেই বামুণৰ ছোৱালী নোহোৱা লাগিলে, গিৰিহঁতনীক অলপ মান ধৰিবা। হাতযোৰ কৰি থকা দেখিবলৈ পালেই সন্তুষ্ট, আন ধৰণে দেখিলেই বেয়া পাব।”

সত্য আকৌ এবাৰ বৈ দিলে। তেনেকৈয়ে তাক কণ্ঠেৰে ক’লে, “তেনেহ’লে—হাতযোৰ কেনেকৈ কৰিব লাগিব দেখুৱাই দে। মাথোঁ হাতযোৰেই নে গলবন্দ ? ধন্য এই ধনৰ অতকী মহিমা। বোলোঁ সিহঁতক যে ইমানকৈ তুতি-নাতি কৰিছ, তহঁতৰ অৱস্থাৰ কিবা সাল-সলনি হৈছেনে ? বাচন-বৰ্তন ধুৱাই খাব নালাগেনে ? হাতযোৰ কৰিলেও কৰিব ভগবানৰ আগত, কৰিব ভাল মানুহৰ ওচৰত, ধনৰ আগত থিয়ালি কৰি মৰ কলেই ?”

সত্য বদ্বিমতী, তথাপি সত্য একেবাৰেই নিৰোধ। মৰাৰ কথা কৈছে যে তাই, সেই মৰণ অকল পঞ্চদৰ স্বাকৰে নে ? তেনেকৈ আগমৰণে মৰিবলৈ কোননো আগুৱাই নাযায় ? সেই মৰণসাগৰত জঁপিয়াই পৰিবলৈ কোনে নিষিদ্ধাৰে ?

নহ’লে চক্ৰৱৰ্তী গৃহিণীয়ে দস্ত গৃহিণীক সদায় তেল মাচি কৰি থাকে কিয় ? দস্তহঁত যে স্বৰ্ণবণিক, আৰু স্বৰ্ণবণিকহঁত যে ‘জাত-পাত’ত অচল সেই কথাটো চক্ৰৱৰ্তী গৃহিণীয়ে নাজানেনে ?

সত্য যোঁভিয়া চিৰিয়েদি গৈ গৈ বৰ গৃহিণীৰ কোঠাৰ দূৱাৰৰ কাষত আঁহ থিয় দিলেহি, ভেঁটিয়া চক্ৰৱৰ্তী গৃহিণীয়ে বিগলিত বিনয়েৰে, মূখৰ চেহাৰাতে হাতযোৰ কৰাৰ ভাব-ভংগী ফুটাই কৈ আছিল : “তাকে কৈছোঁ মা, তোমাৰমান ডাঙৰ কলিজা কেইজনীৰ আছে ? ঘৰতো আমি কোবাকুই কৰি থাকোঁ, ও”, কলিজা বুলিবলৈ হ’লে সেই একেগৰাকীৰহে, দস্ত গৃহিণীৰ !”

সত্য আহি পোৱাত কথা বন্ধ হ’ল। তাত থকা সকলোৱেই সত্যলৈ হুঁচি চালে। লেমটৌৰ স্তম্ভিলগ কি মই নাজানো, যদি আছে কিবা তেনেহ’লে এওঁলোক হ’ল দস্ত গৃহিণীৰ সেইমথা। সেই পুৱাৰেপৰা, অৰ্থাৎ দস্ত গৃহিণীয়ে ভেঁটিয়াৰপৰা ‘মেল’ পাতি বহিছে, ভেঁটিয়াৰেপৰাই এই

‘লৈম্‌টৌ’হ’তে এওঁক চাকে-জালে বেৰা দি ধৰিছে আৰু চটুৱাই জোল খুৱাইছে। সকাম-নিকামৰ দিনবোৰত দস্ত গৃহিণীয়ে এইদৰেই চাটুকাৰিণী পৰিবৃত্তা হৈ বহে, বা হয়তো আন ধনী গৃহিণীহ’তেও বহোঁহি। নিৰ্মান্তত সকলে অকলে বা লগেভাগে আহি সাক্ষাৎ কৰোঁহি। এওঁলোকে মানুহ চাই জীখি-মাখি কথা কয়।

ইয়াতো আজি তেনেকুৱা মেল চলি আছিল।

সত্য আহি থিয় হ’ল’হি সেই মেলৰ মাজত। গোটেই দৃশ্যটোৰ ওপৰত এবাৰ চকু ফুৰাই ল’লে।

দেখিলে, প্ৰকাণ্ড চাৰিচুকীয়া কোঠাটো, মজিয়াখন দবা খেলৰ ছকৰ দৰে চাৰিচুকীয়া বগা-ক’লা পাথৰেৰে গঁথা। গোটেই কোঠাটোৰ দেৱালত ক’লা সেউজীয়া ৰং, আৰু তলৰপৰা তিনি হাতমান ওপৰৰ ফালে দীঘল পাচৰঙী ৰঙৰ বনকৰা শেল অঁকা হৈছে। কোঠাটোৰ ছাদৰ তলত ঝাড়-লণ্টন। দুবাব খিৰিকীবোৰ আঁত বহল আৰু ওখ, তাত জ্বাল দিয়া কপাট লগোৱা হৈছে, আৰু লগতে পাতল নীল ৰঙৰ কাঁচৰ কপাট।

দেবালৰ গাভে মেহৰ্গনি কাঠেৰে সজোৱা আলমাৰী মেজ স্টেণ্ড লগোৱা প্ৰকাণ্ড এখন আচী’ বিৰাট ষড়্‌ এটা। আলমাৰীৰ আগত মেজৰ ওপৰত দেবালৰ ব্ৰেকেটত নানাবিধৰ পুতলা-খেলনা টাইমপিছ ফুলদানী, ওপৰৰ ফালে দেৱালৰ গাত অয়েল পেইণ্টিং।

ইমান আহল-বহল ডাঙৰ কোঠাটো বস্তু-সামগ্ৰীৰে ঠাহ খাই পৰিছে। কোঠাটোৰ ঠিক সোঁমাজত এখন বিৰাট পালেং, পালেংখনৰ তুলিখন প্ৰায় এহাতমান ডাঠ, এখন ধকধকীয়া বগা বিছনাৰ চাদৰ পাৰি তুলিৰ তলত গুৰ্জি থোৱা হৈছে। সেই পালেংখনৰ চাৰিওফালে ছবৰণীয়া আকাৰৰ গৰিদ্ পৰিবৃত্ত হৈ বগা হাতীৰ দৰে বিপুল বপুৰে হৈছে বহি আছে দস্ত-পকিয়ালৰ বৰ গৃহিণী।

বৰ গৃহিণী যে বিধবা সেই কথাটো সত্যই নাজানিছিল। কিন্তু এয়ানো আক’ কেনেকুৱা বিধবা? সত্যৰ মনৰ মাজত প্ৰশ্নৰ প্ৰাবল্য। এয়ানো কেনেকুৱা সাজ-পাৰ? ডাঙৰ গৃহিণীৰ পিন্ধনত দৰ্শকৰ দৃষ্টিপীড়াদায়ক অতি মিহি চম্পকোণাৰ উকা শাড়ী, অচিলত ডাঙৰ একোটা চাৰি, মূৰৰ আগফালে ‘এলবাৰ্ট’ ফেছনত ফণিউৱা চুলি, পিছফালে এটি সবু খোঁপা। বৰ গৃহিণীৰ হাতৰ মণিবন্ধৰপৰা কিলাকুটেলেকে উকা, কিন্তু বাহুত বোধ হয় নিভাঁজ সোণৰ মোটা মোটা বাজু, কেৱৰ। ডিঙিত কৰ্ণেসিৰীয়া হাব। আৰু ঠিক কোলাৰ ওচৰতে বপুৰ বাটত এবাটি খিলীপাণ।

পালেঙৰ ওচৰত থিয় হৈ কোনোবা এজনী লিঙ্গৰী বা আজিতাই এখন কমপোৰৰ দহিৰে বনকৰা কিচনীৰে লাহে লাহে বিচি আছে। পালেঙৰ ঠিক

তলতে ভৰিৰ ওচৰত এখন চালপীৰাৰ ওপৰত সোণৰ দৰে জকমকীয়া পিডলৰ ডাঙৰ পিকদান এটা, কাষৰে-পাজৰে চাটুকাৰিণীৰ দল । অৱস্থা সম্পৰ্কত আৰু মহাদা হিচাপে কোনোবাজনী গিৰিহঁতনীৰ গাতে গা লগাই পালেঙৰ ওপৰতে বহি আছে, কোনোবাজনী পালেঙৰ ওপৰতে কিস্তু গৃহিণীৰপৰা অলপ আঁতৰত বহি আছে, কোনোবাজনী আকৌ পালেঙৰ কাষতে থিয় হৈ আছে । এওঁলোকৰ মাজত সধৱা আছে, বিধবা আছে, ধামনী-ডেকেৰী সকলো আছে ।

উকা হাতৰ ওপৰৰ ফাল, বাহুত মোটা সোণৰ বাজুপাট বৰ বিসদৃশ যেন লাগিল সত্যৰ, আৰু বিসদৃশ লাগিল বিধবা মানুহ এজনীয়ে পাণৰ বাটি কোলাত লৈ পালেং শুবাই বহি থকাটো । ইয়াৰ আগতে সতাই আন কোনো বিধবাকে এইদৰে পালেং-শুবানি হৈ বহি থকা দেখা নাছিল ।

ইঠাং তাইৰ মনটো বিমুখ হৈ উঠিল । তাই ভাবিবলৈ চেষ্টা কৰিলে : হওক, এষে যাদ কালকতা চহৰৰ চাল-চলন হয়—হওক, মোৰ কি লোকচান ? কিস্তু চেষ্টা বৰ বোঁছ সফল নহ'ল । সেই মোটা বাজু পিন্ধা সৰু ল'ৰাৰ কাষ-গাৰুৰ দৰে শকত উকা হাত দুখনলৈ চাই তাইৰ আঁত বেয়া লাগিল ।

গৃহিণীয়ে চকুৰে ইচাৰা কৰাৰ লগে লগেই এজনীয়ে খৰখৰকৈ চালপীৰাৰ ওপৰত থকা সেই পিকদানটো দাঁঙি নি তেওঁৰ মূখৰ আগত ধৰি থাকিল আৰু তেওঁ পেৰেককৈ পিক পেলাই ক'লে, “কোন আহিল ও ? চিনি পোৱা নাই দেখোন—”

আগবাঢ়ি আহিল পঞ্চৰ মাক, ক'লে, “সেই যে সাত নম্বৰৰ ঘৰৰ—”

“অ— । তাকে কওঁ—বোলো চিনি পোৱা নাই কৈলেই, কেতিয়াও অহা নাই আগে । আহাঁ আহাঁ বাচা, অলপ আগুৱাই আহাঁচোন । অলপ হেঁৰ দিয়াচোন, কি বোলে—ভোম্বাৰ ভৰিৰ ধূলা— ।”

‘ভৰিৰ ধূলা’ নামৰ বস্তুটো যে কোনোবাই নিজেই দিব পাৰে সেই অভিনৱ কথা সতাই তাইৰ জীৱনত ইয়াতেহে প্ৰথমে শুনিলে । এই বস্তুটি ল'বলৈ ইচ্ছা কৰাজনে নিজেই তলমূৰ হৈ লয়হি—তাই ইমান দিন ধৰি ইয়াকেহে জানিছিল ।

কিংকৰ্তব্য স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি তাই মনে মনে থিয় হৈ থাকিল ।

“ক'তা—দিয়াহি, দিয়া ।”

জনৈকা চাটুকাৰিণীয়ে তীব্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “ভৰিৰ তলমূৰৰ পৰা অক'মান ধূলি লৈ এখেতক মূৰত লগাই দিয়া না ।”

সতাই গম্ভীৰভাৱে ক'লে, “ভাৰত ধূলি নাই ।”

ভাৰত ধূলি নাই । ইও কথা হ'লনে ?

ভাবোপৰি দস্ত গৃহিণীয়ে খোজা বস্তু, সোণ নহ'ব বস্তু নহয়, ভৰিৰ

ধূলি নিতান্ত তুচ্ছ বস্তু। সেই বস্তুৰ প্ৰাৰ্থনাৰ যে এনেকৈ অগ্ৰাহ্য কৰিব পাৰি, অভাৱনীয় কথা।

দস্ত গৃহিণীয়ে গাল-মুখে হাত দি কোনোপ্ৰকাৰে বিস্ময় আৰু অৱহেলাৰ ভাব আঁতৰাই ব্যংগ ভাব ফুটাই হাঁহি মাৰি ক'লে, “সেই যে কথাতে কয় নহয়—অভাগাই যিদিনে চায়, সাগৰ শুকাই যাব—মোৰ ভাগ্যভো দোখিছোঁ সেয়ে হ'ল। এধানিমান পদবজো দুল্লভ হ'ল।”

সেই আকাৰ অবয়ববিৰ্জিত মেদপিপুডলৈ সতাই জ্বাক দৃষ্টিৰে চাই থাকিল। এই মণ্ডহৰ বোজাৰপৰা বয়স কিচ'ৰি উলিউৱা টান, কিন্তু যিগৰাকীয়ে নাতিয়েকৰ অন্নপ্ৰাশন পাতিছে, তেওঁ তো কদাপি গাভৰু নহয়, কমেও সত্যৰ আইতাকৰ বয়সৰ। তেনেহ'লেনো সত্যৰ সৈতে এনে বসিকভা কৰে কেনেকৈ?

‘তামূলীৰ কাষত বহি বিলাহী নাম লোৱা’ সদল এগৰাকী ঘৰিলাই ক'লে, “মানুহ চাই কথা ক'ব লাগে বাছা, কোৱাৰ আগতে কাক কি কৈছোঁ চাই ল'ব লাগে।”

কোবা বাহুলা, সত্য নিমাত। কেবল তাইৰ প্ৰকৃতি অনুসাৰে মূখৰ পেণীবোৰ দৃঢ় আৰু কঠিন হৈ উঠিল।

“সোণৰ হাৰ দি লৌকিকতা তুমিয়েই কৰিছা, নহয়?”

এইবাৰ সতাই মূখ মেলিলে। কোমল মাতো'ৰ ক'লে, “লৌকিকতা বুলি কৈছে কিয়? ল'ৰাটোক সামান্য আশীৰ্বাদী—”

“একেই কথা—” দস্ত গৃহিণীয়ে গোমোঠা মূখেৰে ক'লে, “সেই হাৰ ঘূৰাই লৈ যাব লাগিব।”

ঘূৰাই লৈ যাব লাগিব। সতাই তবধ লাগি ক'লে, “ল'ৰাটোক দিয়া বস্তু ঘূৰাই নি কি কৰিম?”

“কি কৰিবা-নকৰিবা সেইবোৰ তোমাৰ কথা, পিছে প্ৰজাৰ দানৰ সোণ আমি নলওঁ।”

আকৌ সেই ‘প্ৰজা’।

সত্যৰ দেহৰ মাজেদি বিজুলীপ্ৰবাহ বৈ গ'ল। তথাপি তাই কন্ঠেৰে আত্মসংবৰণ কৰি ক'লে, “ভেনেহ'লে—আমাৰ দৰে প্ৰজাহঁতক নিমন্ত্ৰণ কৰাটোৱেই আপোনাৰ তুল হৈছে দেখিছোঁ। লৌকিকতাৰ বস্তু নিদিয়াকৈ কোনোবাই নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰেনে? আৰু ব্ৰাহ্মণ মানুহে আশীৰ্বাদী ঘূৰাই ল'ব পাৰেনে?”

ব্ৰাহ্মণ। দস্তগৃহিণী অলপ ক'লা পৰিল।

“উৱা! এইজনীৰ দেখিছোঁ যি হুঁটা হুঁটা কথা।” দস্ত গৃহিণীয়ে ক'লে, “কুলকৰী মোকলাই ভেন্তে ঠিকি কৈছিল দেখোন। ব'ক, ভেনেহ'লে

তুমিয়েই জিকিলা। অতিথি নেৰায়ণ, যি কথা মানিবই লাগিব। পিছে কামটো ভাল নহ'ল। তুমি বামদুগৰ ছোৱালী, তোমাৰ ভৰিৰ ধূলি হ'ল আমাৰ শিৰৰ ভ্ৰষণ, তোমাক মই সেই বুলি কোনো কঠুৱা কথা নকওঁ, মাত্ৰ ইয়াকে ক'ম যে পুঠি মাছো মাছ বো মাছো মাছেই, তথাপি কোনোবাই দুল্লোটাকে একে বুলি ক'বনে? যি হওক, অতিথি নেৰায়ণ বুলি কৈছোৱেই! অ—অ'ই সুবাস, এওঁক তই বামদুগহঁতৰ খোৱাঘৰলৈ লৈ যাচোন।”

অৰ্থাৎ ইয়াতেই মোখনি।

সত্য লাহে-খীৰে ওলাই গ'ল তাৰপৰা, আৰু হঠাৎ তাইৰ ভাব হ'ল— তাই ক'ববাত যেন হাব মানিলে।

সত্যই নাথাবনে? গুচি যাবগৈনেকি? গা ভাল লগা নাই বুলি ক'বনেকি?

কিন্তু কোনো উত্তৰ দিয়াৰ আগতেই দস্ত গৃহিণীয়ে আকৌ ক'লে, “তোমাৰ ল'ৰাহঁতক লৈ অহা নাই?”

“নাই অনা।”

“কেলেই? ঘৰে-ঘৰোবাহে নিমন্ত্ৰণ কৰা নাছিলনেকি?”

সত্যৰ ভদ্ৰু যোৰা অভ্যাসমতে কোঁচ খাই পৰিল আৰু কঠৰপৰা ওলাই আহিল মৃদু কঠিন স্বৰ, “নাই, আপোনাৰ নিমন্ত্ৰণত কোনো ব্ৰটি হোৱা নাছিল। পিছে ঘৰে-ঘৰোৱাহে ওলাই মেলি আহিবলৈ সময়ে নজুৰিলে আৰু উপায় কি? যি হওক, মই আহিছোৱেই নহয়, তাৰেই হ'ব। কথাত আছে শিৰত পানী ঢালিলে সৰ্বাংগতে পৰে।”

তাত উপস্থিত মহিলাসকল সাত নম্বৰী ভাৰাটীয়াৰ ইমান গোঠালি মৰা কথা শুনি বিচৰিত্ খালে, আৰু ভাবলেশহীন মাংসপিণ্ডতো কঠিন ভাব ফুটি উঠিল। পিছে তেৱেঁ দস্ত-পৰিয়ালৰ বৰ গৃহিণী। সেয়েহে নিজক চম্ভালি লৈ ক'লে, “বামদুগবাইৰ কথাৰ চেও বৰ ভাল। লিখাপঢ়া জনানেকি? ভাল ভাল। ইয়াৰ আগতে দেখা নাছিলোঁ তো—দেখি বৰ বং পালোঁ। য'ক— ভালকৈ খোৱা-বোৱা কৰা যেন, বদুইছা। আৰু ল'ৰাহঁতৰ বাবে মিঠাইৰ টোপোলাটো লৈ যোৱা যেন।”

সেই সুবাস নে কোনোবা এজনীৰ লগতে সত্যই যাবলৈ খোজ লৈও হঠাৎ জুৰি থিয় হৈ তীক্ষ্ণ হাঁহিৰে সৈতে ক'লে, “মই গাঁৱলীয়া ছোৱালী, চহৰ-নগৰৰ বাঁত নাজানো। নিমন্ত্ৰণ কৰি মতাই আনি অপমান কৰাটোৱেই কলিকতীয়া বাঁত, নহয়?”

“উৱা। শুনো এওঁৰ কথা।”

দস্ত গৃহিণীৰ গাখীৰ হেন বন্ধা মূৰখন হঠাৎ কেঁহৰাজবটা যেন হৈ পৰিল। তেওঁ সেমেনা-সেমেনিকৈ ক'লে, “তোমালোক হ'লা কুলৰ কুলনি,

সকলো বায়দুগৰে ভিত্তবন্ত গুপবৰ বায়দুগ, যাক বোলে ফেটী গোম।
তোমালোকক অপমান কৰিব—এনে সাধা কাৰ আছে কোৱাচোন জাই
বায়দুগবাই? যদি দোষ-জগৰ কিবা লাগিছে—নিজগুণে মাজনা কৰি আমাৰ
ল'ৰাটিক অলপ আশীৰ্বাদ কৰা।”

সতাই দঢ় কঠেৰে ক'লে, “আশীৰ্বাদ সদায় কৰি থাকিম। কিন্তু মোক
অলপ সোনকালে এৰি দিব লাগিব, খৰখেলা কৰিবলগা আছে।”

শুনিবৰ ঘৰত বায়দুগৰ ভোজন।

দিন-দুপৰতে খনদিয়েক ডাঠ ডাঠ লুচি, ঠিকমতে নিমখ নোহোৱা
বঙালীওৰ তৰকাৰী আৰু নিমখ একেবাৰে নোহোৱা বেঙেনা জুয়া। অৱশ্যে
হৰেক বকমৰ মিঠাই দিছে, দিছে দৈ, কৰি।

এইবোৰৰ এটাও সত্যৰ মানত আকৰ্ষণীয় নহয়। তথাপি খৰখৰকৈ খাই
উঠি তাই পশুৰ মাকক বিচাৰিলে। কিন্তু ক'ত পশুৰ মাক? তাই ভেতিয়া
'চপ-কীত'ন' শুনিলে গৈছে। তিনি মহলাত প্ৰকাণ্ড হলঘৰত চপ-
কীত'ন আৰম্ভ হৈছে। নাতিয়েকৰ অমপ্ৰাশনত দস্ত গৃহিণীয়ে 'চপ-কীত'ন'ৰ
দল মতাই আনিছে।

মানদা 'চপী' আহিছে।

আব্দ মানদাই নাকী-সুৰেৰে কিবা এটা গানৰ ধুৱা টানিছে।

পশুৰ মাকক বিচাৰি তাইৰ ভাগিনী শৈল থিয় হ'লহি।

গাৰ বৰণ ক'লা, পিছখনত ক'লা বগুৰ ফিতাপাৰিৰ লাড়ী, ধকধককৰে
বগা সব্দ সেওতাৰ দুফালে লিপট খোৱা চুলি, সৰ্বাগে নিৰাস্তৰণ, তথাপি
ধাৰণা হয়, ছোবালীজনীয়ে বেছ ধুন-পেচ মাৰিছে। চাফ-চিকুণ হৈ থকাৰ
ধৰণ, বা পাণ খাই বঙা হোৱা গুঠমুৰিৰ বাবে এনেকুৱা লাগিছে চাইলৈ।

বাৰ্তা শুনিলে শৈল আচৰিত হ'ল। তাই ক'লে, “গুচি যাবাগৈ মানে—?
চপ কীতন নুশুনিবানেকি?”

“নুশুনো।”

“কেনে আচৰিত কথা! শুনোৰ বাবে মানুহ চপলিয়াই আহে, আব্দ
তোমাৰহে ইমান অগ্ৰাহ্য। অ—শুনিলেই বচকিচ্ দিব লাগিব বুলি
ভাবিছা, নহয়? তুমি দিলেও হ'ব, নিদ্লেও কথা নাই। তোমাৰ
ইচ্ছাৰহে কথা।”

“তুমি পশুৰ মাকক মাতি দিবা?”

“বাৰু দিছোঁ, দিছোঁ মাতি। মাহীয়ে ভাকে কৈছিল—”

“শুনো, তোমাৰ মাহীয়েকাক ক'বা যে লগতে দোলা এখন মাতি লৈ
আহে যেন।”

“দোলা। হয়নেকি।”

শৈলই তাইৰ পাণ-বঙা ওঠব্দৰিৰে অপৰূপ জুংগী কৰি সেইকাললৈ আগবাঢ়ি গ'ল।

ভীৰ তীক্ষ্ণ মিহি কণ্ঠস্বৰৰ গানৰ শব্দ ইল্লৰপৰাও শুনো গৈছে। মাত্ৰ ইল্লৰপৰাই নহয়, কাষৰ-নিৰ্গৰ চুবুৰিটোৰ সকলো ঘৰৰপৰাই শুনো গৈছে নিশ্চয়। সুৰৰ কাৰণে যিমান, কণ্ঠস্বৰৰ কাৰণে তাতোকৈ বেছি বিখ্যাত এই মানদা 'টপী'। তাইৰ ভীৰ তীক্ষ্ণ কণ্ঠস্বৰ, সেই কণ্ঠৰপৰা ওলোৱা সুৰ—গান বন্ধ হোৱাৰ পাছতে বতাহৰ বুকুত তাৰ জনজননি ভাহি থাকে।

সত্যই আগতে কাহানিও টপ-কীৰ্তন শুনো নাছিল।

সৰুতে সৰু ককাকৰ সৈতে মাজে-মধ্যে কীৰ্ত্তন গান শুনিবলৈ হৰিসভালৈ গৈছিল, সেয়া বেলেগ ধৰণৰ আছিল। গানতকৈ খোল-ভোৰতালৰ খমখমনি আছিল বহুত চৰা। নিচেই সৰুতে দেউতাকৰ সৈতে নাৱত উঠি এবাৰ হালিচহৰ নে ক'বলৈ গৈছিল যেন কলীকীৰ্ত্তন শুনিবলৈ, বিগৰিগিকৈ মনত পৰে। আৰু নো ক'লৈ কোঁতযা গৈছিল—?

বাৰুইপুৰত পাণৰ খেতি বিস্তৰ, গানৰহে নাই।

আজি মন-মেজাজ এনেকৈ বিমুগ্ধ নোহোৱাহেঁতেন, অলপ পৰ বহি গান শুনিলেহেঁতেন সত্যই। কিন্তু শুনিবলৈ নহ'ল। মন-মেজাজ কেনেবাখন লাগি গ'ল।

নিজৰ 'বহা'ৰ বাৰাণ্ডাত থিয় হৈ শুনিবলৈ চেষ্টা কৰিলে তাই, কিন্তু সুৰৰ ক্ষীণ শব্দৰ বাহিৰে একো কাণত নপৰিল। অলপ পৰলৈ থিয় হৈ থাকি নিশাহ এৰি সত্য আঁতৰি আহিল তাৰপৰা। এই নিশাহ অবশ্যে গান শুনিবলৈ নোপোৱাৰ বাবে নহয়, অন্য কাৰণতহে।

জগতত ধনৰ প্ৰাধান্য আৰু গৰম দেখি তাইৰ মন উদাস হৈ পৰিল। কেনে অশুদ্ধত আচৰিত এই কলিকতা চহৰখন! গদগৰ নহয়, বিদ্যাবৃদ্ধিৰ নহয়, মানুহ-মন্দুষ্যৰ নহয়, কেবল ধনৰহে জয়জয়কাৰ। এইখন চহৰকে সেই শৈশৱকালৰপৰা কিমান ভক্তি আৰু সমীহেৰে ধ্যান কৰি আহিছিল সত্যই।

অলপ উদাস উদাস ভাবেৰে বহি থাকি সত্যই আকৌ ভাবিলে, সেই বুলি এটা পৰিয়াল, বা এজনী মানুহৰ আচাৰ-আচৰণ দেখিয়েই মই ইমান হতাশ হৈছোঁ কিয়? ইমান বিশাল নথৰখনত অসংখ্য মানুহ, অসংখ্য ধৰণ-কৰণ। এইখন নগৰতে ৰজা ৰামমোহন আছিল, বিদ্যাসাগৰ আছে, আছে ৰক্ষিমচন্দ্ৰ, পিৰীলি ঠাকুৰ-পৰিয়ালৰ মহৰিৰ দেবেন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ আছে, আৰু কত আছে। তেওঁলোকৰ জীৱনকথা শ্রদ্ধাৰ কথা শুৱতোষ মাত্ৰে সত্যক কিমান যে কৈছে, সেইবোৰ পাহৰি সত্যই সেই দত্ত গৃহিণীৰেহে কলিকতাৰ কিতাব কৰিছে?

এইবোৰ চিন্তা মনৰপৰা জোকাৰি পেলাই বহাৰপৰা উঠিল তাই। আজি পক্ষুৰ মাক নাহে, তাইৰ কামবোৰ সত্যসেইহে কৰিব লাগিব।

অলপ থানখিত লগাই লোবাৰ আগতেই তুড়ু আৰু খোকাই ইক্ষুলৰ পৰা আহি যিহে দূপদূপনিখন লগাই দিলে।

“মা। ভীষণ ভোজ খাই আহিলা, নহয়?” দুল্লো একেলগে ক’লে।

সতাই হাঁহি মাৰি ক’লে, “ও, অকল ভীষণেইনে? এতিয়াৰে বিভীষণ! যা যা, ইক্ষুলৰ চোলা-তোলা সোলোকাই থ, ছে বা-মেলা কৰি নাথাকিব। হাত-মুখ ধুই লগৈ যা।”

“জলপান আছেন? জলপান? মশ্‌ডা-মিঠাই খাজা-গজা বসগোজা অমৃতি? আমি ভাবি ভাবি আহিছোঁ—”

সিহ’তৰ কণ্ঠত অসহিষ্ণুতা ফুটি উঠিল।

সতাৰ মনত অলপ মৰম উপজিল, সবু ল’ৰাহ’তৰ কাঞ্চ চোৱা। ওবে দিন পঢ়-লিখা কাত কৰি থৈ মশ্‌ডা-মিঠাইৰ চিন্তাহে কৰি আছিল। কিন্তু সেইবু ল মৰমক প্ৰশ্ন দিলে নহ’ব এতিয়া। সেয়েহে বাস্তৱত হোৱাৰ ভাও জুৰি ক’লে, “তহ’তে সপোন দেখিছনে কি? মইনো সেইবোৰ ক’ত পাম?”

কিন্তু সিহ’তে মাকৰ এই বিশ্বয়ক মূঠই আমোল নিনিলে, মাকৰ হাত ধৰি ওলমি হৈ থৈ কৰি উঠিল, “ঈ—ই স কৈছে চোৱা! চালাকি! তাৰপৰা মিঠাইৰ টোপোলা নাই অনা, নহয়—?”

সতাৰ মৰমসনা মূখখন কঠোৰ হৈ উঠল। তীক্ষ্ণ কণ্ঠেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে, “মিঠাইৰ টোপোলা আনিম বুলি কোনে ক’লে?”

“বহ, দেউতাই অফিছলৈ যাওঁতে কৈ গ’ল নহয়, তহ’তৰ মাৰে কিমান মিঠাইৰ টোপোলা লৈ আহিব চাবি।”

“ভুলতে কৈছিল। নহ’লে খেমালিহে কৰিছিল।” সতাই ক’লে।

কিন্তু তুড়ুৰ মনে নামানিলে। সি ক্ষুধ কণ্ঠেৰে ক’লে, “তুমিহে আমাক মিছামিছকৈ ইক্ষুললৈ পঠালা। আজি আন কোনো ল’ৰা ইক্ষুললৈ গৈছিলনে কিবা? সিহ’তে বেছ মজা মাৰি পেট ভৰাই খালে, আকৌ গাইপতি মিঠাইৰ টোপোলা আনিলে। আৰু আমিহে—হু’উ’উ—সিহ’তে ছেনো ষোল্ল বিধৰ মিঠাই দিছিল—”

সতাই গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে সূচিলে, “সেই কথাটোনো কোনে ক’লে তহ’তক জ—অফিছলৈ যাওঁতে সেই কথাও কৈছিল নহয়?”

“ননহয়, সেই কথা দেউতাই কেনেকৈ জানিব? কৈছিল পক্ষুৰ মাকে।”

“অ—আজি ওবে দিনটো তহ’তৰ মগজত দেখিছোঁ সেই মিঠাইৰ টোপোলাইহে হ’বপাক খাইছে। মদুতীয়াৰ দৰে আকৌ মিঠাইৰ টোপোলা আনিম কিয় অ? আহ, বকতে যি আছে খাবি আহ।”

তুড়ু বয়সত ডাঙৰ হ'লে কি হ'ব, সি খোকাভকৈ হাবাং । সেয়েহে সি হঠাৎ জাঁপ মাৰি উঠি ক'লে, “নালাগে মোক সেই মূড়ি, আঁঠেৰ লাড়ু আৰু নাৰিকলৰ লাড়ু । পপ্পুৰ মাকে ঠিকেই কৈছিল—”

হঠাৎ নিজৰ কথাত নিজেই চ'ক খাই উঠি বৈ দিলে সি ।

কিস্তু সত্যো এৰা বিখৰ ডকতনী নহয় । পপ্পুৰ মাকে কি কৈছিল সেই কথা উলিয়াবলৈ জেৰা কৰি থাকিল তাই । আৰু তুড়ু ঠৰ হৈ পৰিল যদিও, খোকাই কৈ দিলে, “পপ্পুৰ মাকে কৈছিল, এদিন ইচ্ছুললৈ নগ'লে নো ৰাজ্যখন বসাতলে গ'লহেঁতেননে ? ইমান ডাঙৰ ভোজটো খোৱাপৰা ল'ৰা দুটাক বঞ্চিত কৰিলে ! মাক নে ৰাক্ষসী—”

“কি ? কি ক'লি ? ক', ক'চোন আকৌ এবাৰ ক'চোন !”

সত্য বিবদ্বন্দ্বিত পৰিল । নিজৰ কাণকো তাই বিশ্বাস কৰিব নোৱৰা হ'ল । শেষত গৈ এয়ে হ'লগৈনে ? তাইৰ ল'ৰাহঁতৰ এই শিক্ষাই হৈছেনে ? এইবাবে ইমানখন কান্দ কৰি দেশ এৰি গুচি আহিছিলনে ?

তাইৰ ল'ৰাহঁত সভ্য হ'ব, মাজি'ত হ'ব—এয়ে আছিল তাইৰ একান্ত বাসনা ।

তেনেহ'লে এতিয়াপৰা সত্য নিজেই অসভ্য অমাজি'ত হৈ উঠিবনেকি ? ল'ৰাহঁতক মাৰধৰ কৰিবনেকি ?

নহয়, সত্যই ল'ৰাহঁতক মাৰধৰ কৰা নাছিল ।

কেৱল এবাৰ সেই তীব্ৰ প্ৰশ্ন কৰি বৈ দিছিল । চুপচাপ বহি আছিল তাই । ল'ৰাহঁতে যে মূড়ি-লাড়ুও খোৱা নাই, তাই পাহৰি গ'ল । তাই ভোঁতয়া কেৱল ভাবি আছিল—ধৰে-পৰে বিপদ, কাৰ পৰা কাক ৰক্ষা কৰিব ? ল'ৰাহঁতক কেনেকৈ ৰক্ষা কৰিব ?

অলপ পাছতে নৱকুমাৰ আহিল ।

কেঁবাহিকৈ এবাৰ সত্যৰ ওন্দোলোৱা মদুখনলৈ চাই ল'লে, তাৰপাছত ঠাৰে-চি'গাৰে খোকাৰ বাহিৰলৈ মাতি নি, সত্যৰ কি হৈছে ঠক-ভাওৱে জানি ল'লে ।

ও", মতিগতি বেয়া দেখিলে নৱকুমাৰে এইদৰেই সকলো কথা জানি লয় ! খোকাৰপৰ্য্যাহে খবৰ লয়, তুড়ুটো হাবাং, ঠিকমতে মূৰুয়াই ক'ব নোৱাৰে কথাবোৰ ।

কাৰণটো শুনি, এই তুচ্ছ ঘটনাতে সত্য হঠাৎ ইমান বিচলিত হোৱাৰ কাৰণ বদ্বন্দ্বিত নোৱাৰিলে নৱকুমাৰে । ল'ৰাহঁতে তেো মাক ৰাক্ষসী বুলি কোৱা নাই, কৈছে পপ্পুৰ মাকেহে ।

সেয়েহে দ্ব্যত সোমাই শূকান হাঁহ মাৰি সন্ধানিলে, “আকোনো কি হ'ল ?”

সত্য তেনেদৰেই বহি থাকিল, একো নক'লে।

নৱকুমাৰে ক'লে, “আহাহা, চিৰদিন একেদৰেই গ'ল। তোমাৰ এই 'কাঠ-কঠিন' স্বভাবৰ গুণতেহে পঞ্চদশ মাকে তেনেকৈ কৈছে। পিছে সেইকণ কথা কোৱাৰ বাবে ল'ৰা দুটোক এনেকৈ শাস্তি দিব লাগেনে? ধনীলোকৰ ঘৰৰ মিঠাই খাব বদলি ইক্ষুদলপৰা নাচি-বাগি আছিল, তাৰ সলনি এই লঘোনৰহে শাস্তি। ধনা তুমি, ধনা!”

লঘোনৰ শাস্তি! মানে? অ—হয়তো। ল'ৰা দুটোক জলপান খাবলৈও দিয়া নহ'ল দেখোন।

মুহূৰ্ত্ততে সত্যৰ মন পমিল। অশুভৰখনে হাহাকাৰ কৰি উঠিল। তাই ল'ৰা দুটোক জা-জলপান খাবলৈ নিদিয়াকৈয়ে বহি আছে। খঙতে পাহৰিয়েই গ'ল তাই? এস। পঞ্চদশ মাকে দেখিছোঁ নিতান্ত ভুল কোৱা নাই। সবু ল'ৰা, সিহঁতৰনো ভাল-বেয়া বোধ-বুদ্ধি আছেনে? সিহঁতৰ দেউতাকেই যদি ইমান বয়সস্থ মানুহজন হৈ ধনীৰ ঘৰৰ মিঠাই খোৱাৰ লোভলগা চিত্ৰ সিহঁতৰ আগত দাঙি ধৰিব পাৰে—ল'ৰাহঁতৰ নো কি দোষ? খং জমাৰি আহিলে কিন্তু মুখেৰে সেই কথা প্ৰকাশ নকৰিলে সত্যই। গম্ভীৰ নাতেৰে ক'লে, “গ্ৰেই মুড়ি-লাডুবোৰ—সাধাৰণ-সামান্য জলপান নিদিজোঁৱেই যেনিবা, মণ্ডা-মিঠাই খাজা-গজাৰ গল্প কৰাণে ল'ৰাহঁতৰ ওচৰত, পেট নভৰাকৈ থাকিবনে?”

কথা ক'লে তেও। বন্ধা পৰিল। নবকুমাৰৰ ভয়-ভীত আঁতৰিল।

সত্যই মাত-বোল কৰিছে ঘোঁড়া, অবস্থা একেবাৰে মাৰাত্মক নহয়।

মাত-বোল নকৰি দাঁত কামুৰি নিম্মতে বহি থকালৈহে বৰ ভয় নবকুমাৰৰ। অফিছত নৱকুমাৰৰ কৰ্মদক্ষতা আৰু বুদ্ধিমত্তাৰ ইমান সন্মান, তলতীয়াসকলে ইমান ভয়-ভাঙি কৰে তাক, তাত নিজকে 'বেছ গছগজীয়া' যেনহে লাগে। কিন্তু ঘৰলৈ অহাৰ পাছতেই কি ৰে হয়গৈ! তাৰ সেই চিৰ-অসহায়তা।

সত্যই আজি মাত-বোল কৰিলে ব'লিছে।

সেয়েহে নৱকুমাৰে সাহসত ভৰ দি ক'লে, “এস ভোকত একেবাৰে পেটৰ কেঁচু-কুৰ্মটি মৰিব লাগিছে সিহঁতৰ। অফিছ-ইক্ষুদলপৰা অহাৰ পাছত কেনে ভোক লাগে জানোৱেই নহয়।”

অৰ্থাৎ এই ছেগতে নবকুমাৰে নিজৰ কথাখাবো সন্মুখাই দিলে।

আৰু খঙতে পেট কাটি শূকনিত ছমাহ নিয়াৰ নোৱাৰি। সজ বহাৰপৰা উঠিল।

নৱকুমাৰেও আৰু সন্মোগ নাপাব বদলি বজি পাই থবথকৈ ক'লে, “খং ভো দেখুৱালোঁ, বোলে খবৰ-বীয়াকৈ দিয়া মিঠাইৰ টোপোলাটো ইমান

ঘিণ কিহৰ ? ঘৰমুৰি কোনে নানে ? কেলেই, তোমালোকৰ গাঁৱত ঘৰমুৰি নিয়াৰ চলতি নাইনে কি ? আমি সবুতে সেই ঘৰমুৰিৰ আশাতহে দেখোন নিমন্ত্ৰণ খাবলৈ গৈছিলোঁ। ইমানবৰ সবু পেটটোৰ। কিমান আবু খাব পাৰিছিলোঁ। পাছদিনা ঘৰতে সেই ঘৰমুৰিৰ টোপোলাটো খুন্দি—”

“থ’ক থ’ক, গল্প বাদ দিয়া—হাত-মুখ ধোৱাগৈ—” এই বদলি কৈ সত্য বহাৰপৰা উঠিল, মনটো হঠাৎ কোমল হৈ পৰিল। স’চা, ইমান থং উঠিছিল কিয় ? ইমান থং উঠিবলগা কিবা হৈছিলনে ? সবুতে সিহঁতেও তো—। কিয় ‘চলতি’ নাথাকিব তাইৰ গাঁৱত। আছিল। সিহঁতৰ ঘৰতে সকামে-নিকামে কত মিঠাইৰ মলা, মিঠাইৰ টোপোলা আদি সজাইছিল সিহঁতে, নিমন্ত্ৰিত লোকসকলে খোবা-বোবাৰ পাছত ঘৰলৈ লৈ গৈছিল। ৰামকালীয়ে নিজেই তদাৰকি কৰিছিল, প্ৰত্যেকে পালেনে নাই। আকৌ সত্যহঁতো পেহীআইতাকৰ সৈতে যোতিয়া অ’ত ত’ত নিমন্ত্ৰণ খাবলৈ গৈছিল, ভাতও লোকেও দিছিল, লৈ অহাও হৈছিল।

আবু এটা উছৰ আছিল বিশেষ আকৰ্ষণীয়। সেই উছৰটোৰ নাম ‘আটকৌড়ে’। অৰ্থাৎ ‘আঠবড়ীয়া’। গাবৰ কাৰয়াৰ ঘৰত ল’ৰা উপজিলেই আঠদিনৰ দিনা অন্যান্য ঘৰৰ সবু সবু ল’ৰাহঁতে কুলা বজাইছিলহি। এই সন্মান অৱশ্যে মাত্ৰ ল’ৰাহঁতেইহে পাইছিল।

পিছে আঠে-মুড়ি আঠবিঘৰ ভজাৰ সন্ভাৰপৰা ছোৱালীহঁত বঞ্চিত হোৱা নাছিল। আটলকৈ বেণী গুৰুঠি, ক’কালত গাঁৰিয়লী শাড়ীৰ আঁচল মেৰিয়াই, চুবুৰিটোত খলক লগাই নেপুৰ বজাই গৈ থকা নিজৰ সেই চেহেৰাটো সত্যই চকুৰ আগতে দেখা পালে যেন।

সেই গাঁৱ দিয়া শাড়ীৰ আঁচলকে কোণলেৰে ‘খোঁচোনা’লৈ পৰিৱৰ্তিত কৰি তাত খাজা গজা আঠভজা বোজাই কৰিছে ঘৰলৈ উভতিছিল। তাৰ ভিতৰত কোনো কোনোবাই আকৌ আঠোটাকৈ পইচা দি ধৈছিল, ঘৰলৈ উভতি অহাৰ পাছত সেই পইচা বিচাৰি উলিয়াবলৈ কিমান যে উলহ-মালহ, চিঞৰ-বাখৰ !

ক’তা, নিজক তেতিয়া লুভীয়া বদলি ভবা নাছিল তো। কিয় নাভাবিছিল ? তেনেহঁলে আজিয়েই বা—

স্বামী-পুত্ৰৰ জা-জলপানৰ যা-যোগাৰ কৰি থাকোঁতে কথাটোৱে তাইক খুন্দিয়াইছিল, এটা কাৰণো নিৰ্ণয় কৰিলে। জলপান খাবলৈ দিয়াৰ পাছত কথাটো উলিয়ালে তাই।

“সুখিছিলো—আমাৰ নিত্যানন্দপুৰত মিঠাইৰ মলা বা টোপোলা বাস্খি দিয়াৰ চলতি আছিলনে নাই। নাথাকিব কেলৈ, আছিল। পিছে কথা হ’ল—সেই মিঠাইৰ মলা বাস্খি দিয়াৰ মাজত নিমন্ত্ৰণকৰ্তাৰ দম্ভালি ফুটি

নোলাইছিল। বৰণ দিব পাৰিলেহে যেন ক'তাহঁ মানিছিল। সেয়েহে যিসকলে লৈছিল তেওঁলোকৰ মনত মান-অপমানৰ প্ৰশ্নই মূৰ দাঙি উঠা নাছিল। কিন্তু তোমাৰ এই দস্তহ'তৰ ঘৰৰ সকলো কথাতে অহংকাৰ। ইমান ডাঙৰ টো এটাত মিঠাই সজাই থৈছিল আসনৰ কাষতে, কিন্তু সেই টোটে দোলাত তুলি দিব লাগিব তো? ঘৰৰ কোন ক'ত আছে তাৰ ঠিকনা নাই, কাকস্য পৰিবেদনা, এজনী লিগিৰীৰ দৰে মাইকীমানুহে ভগ্ন কাঁহৰ দৰে টেংটেঙীয়া মাতৰে চিঞৰি উঠিল, 'হেৰা বামুণ-বোৱাৰী, তোমাৰ মিঠাইৰ মলা পৰি থাকিল দেখোন।' ভাবি চোৱা অভয়াভাৰ কথা। মই নিজে তুলি ল'ব লাগিব।"

সত্যৰ স্বাধী-পুত্ৰৰ মনত সেই ব'বল বকমৰ মিঠায়ে কেনে প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিলে কোবা টান, পিছে নৱকুমাৰে পত্নীৰ কথাত 'সেই কথা স'চা' বুলি হৃষভৰ দিবলগীয়া হ'ল। তাৰ পাছত কথাটো সি নিজেই সন্ধানিলে, "তাৰ পাছত—সেই সোণৰ চিপাটমণিধাৰ স'চাকৈয়ে দি থৈ আহিলানে কি?"

"স'চাকৈ নিদি আৰু মিছাকৈ দিমবে? দিম বুলিয়েই লৈ গৈছিলোঁ—"

নৱকুমাৰে খেদ প্ৰকাশ নকৰি উদাস বশ্টেৰে ক'লে, "তোমাৰ বস্তু তুমি পেলাই দিব পাৰা, বিলাই দিব পাৰা—সেই কথা কোৱা নাই, পিছে চুবুৰীৰ দুই-এজনক সন্ধানি চালোঁ, খেনোবে আধালিটো, খেনোবে সিকিটো দিলে, এটাকাতকৈ বেছি কোনেও দিয়া নাই।"

এই প্ৰসংগৰ ইমানতে আখ্যা পেলাবলৈ সত্যই ক'লে, "খ'ক, কেঁচুৱা ল'ৰা এটিক দিয়া বস্তুৰ কথা লৈ উথনা-উথনি কৰাৰ দৰকাৰ নাই, এই কথা বাদ দিয়া। এইবাৰ মতা মানুহটোৰ দৰে এটা কাম কৰাচোন? এটা বহা বিচাৰি উলিউৱাচোন।"

"বহা? আক' ? আক' সলনি কৰিবা?"

"তাকেতো স্থিৰ কৰিছোঁ।"

ভাবিছোঁ নহয়, সংকল্প কৰিছোঁ নহয়, একেবাবে 'স্থিৰ' কৰিছোঁ।

নৱকুমাৰে জানে, সি হাৰিব লাগিবই। তথাপি বৃ'জ দিৱাটোকে স্থিৰ কৰিলে, "স্থিৰ কৰিবাই তো, মূৰটোৱেই যে অস্থিৰ। সেয়েহে নিতৌ নতুন স্থিৰীকৰণ। বোলো ইমান কম ভাৰাত ইমান ভাল বহা আৰু পাবানে? দস্তহ'তৰ নিতান্ত পইচালৈ লালচ নাই বুলিহে বহাবোৰ ইমান সম্ভাৱ্য ভাৰাত দিলে। আন কোনোবা হ'লে ইয়াৰ ডেবগুণ দাম খুজিলেহে'তেন। এইবোৰ কদ-মতলব এৰা।"

সত্যৰ সেই ভুৰু যোৰৰ ভালৰ ক'লা চকুৰদ্বিত হঠাৎ কোঁতকুৰসাপ্ৰাণত বিদ্যুৎকটাক জ্বলি উঠিল, "সত্য বামুণীয়ে তাইৰ কদ-মতলব কোঁতয়া এৰিছিলনো?"

নৱকদুমাৰে সেই মূখখনলৈ ব' লাগি চাই ব'ল। সত্যৰ হাঁহি দুল্লভ
বদলিয়েই ইমান অপব'নে ?

নহয়, নৱকদুমাৰে এই অপবাদ দিব নোৱাৰে—সত্য বামুণীয়ে ভাইৰ
মতলব কোঁতলাও এৰিছে বদলি অপবাদ দিব নোৱাৰে। কিন্তু নৱকদুমাৰে
বদ্বিজবই নোৱাৰে, সত্যই অকাৰণতে সন্মুখ শৰীৰক ব্যস্ত কৰি তুলি কি
সন্মুখ পায়।

লগে লগে ব' লাগি টভং খাই চাই থকা চকুৰ দৃষ্টি আতৰাই বেজাৰ মনে
ক'লে, “কিয়, এই বহাটোৱে কি জগৰ লগালে ?”

‘সেই কথা ক'লেও তুমি নবদ্বিজবা।’

“ঠিক কথা, মই একোবেই নবদ্বিজম। বদ্বিজৰ গৰাকী তুমিহে।
বহা-টহা সলনি কৰা নহ'ব। বাৰে বাৰে একেটা ঘোষা ? চবাই-চিৰিকিভিনেকি
যে সদায় বাহ সলাই থাকিম ? নহ'ব কৈছোঁ—নহ'ব, বচ।”

‘বেছ, নহ'ব। স'চা, গিৰিহ'তৰ কথাই বজায় থাকক।’

কৈয়েই সত্য তাৰপৰা আঁতৰি গ'ল।

এই বহাটো সলনি কৰাৰ ইচ্ছা আচলতে সত্যৰো বৰ বেছি নাই। ঘৰটো
সকলো ফালৰেপৰাই সুবিধাজনক। কিন্তু এই মূৰৰ ওপৰত প্ৰভুক লৈ
‘প্ৰজ্ঞা’ হৈ থকাটোতহে তাইৰ আপত্তি। আৰু বংটো চোবা, নিজৰ
নিজৰ নিজৰ ইচ্ছামতে থকাৰো যো নাই, বনকৰা মানুহজনীয়ে ইঘৰ-
সিঘৰ কৰি কৰি মন্ত্ৰণাৰ সৃষ্টি কৰিব। তাইক এৰি দিলে অলপ বেছাই
পোৱা যাব ঠিকেই কিন্তু সেই কাম কৰিবলৈকো সত নোমোৱা হৈছে।
মানুহজনী তাইলোকীয়া স্বভাবৰ নহয়। উপকাৰীও। কিন্তু অবোধ।
আৰু অবোধ হোৱা বাবেই টেপাই-ঢেলাই কৰি ফুৰে। তাইৰ কথাৰ
কোবতেই ল'ৰা দুটাৰ কুশিক্ষা হৈছে।

সেই কথা কৈহে পণ্ডুৰ মাকক কামৰপৰা বৰ্খাস্ত কৰিব লাগিব। ক'ব
লাগিব : “মোৰ ল'ৰাহ'তক তুমি যদি ‘মাক নহয়, বাৰুসী’ বদলি গিকোৱা
—ভেনেস্থলত তোমাক কেনেকে’ বাৰ্খিম কোৱাচোন বাচা ? অহা মাহৰে-
পৰাই আন ঠাইত কাম বিচাৰি লোৱা।”

মনে মনে সেই কথাটোকে পাঙিলে।

ইঘৰ-সিঘৰলৈ আহ-যাহৰ কথা তুলিলে আৰু নহ'ব। কাইলৈ পুৱা
আহক তাই।

কিন্তু পাছদিনাৰ পুৱালৈকে বৈ থাকিবলগীয়া নহ'ল সত্যই, সন্মুখতে
পণ্ডুৰ মাক ওলালিহি, সম্পূৰ্ণ অপ্ৰত্যাশিত এক সম্বাদ লৈ।

এয়া নো কি সম্বাদ !

এয়া নো কি বিপদে বাট চাই আছিল সভালৈ ।

সম্বন্ধৰ আগতেই ভেস্তে দৃপৰীয়াৰ কথাটো কৈ লোৱা বাওক ।

দন্ত গৃহীণীয়ে পেৰেককৈ পিকাই ক'লে, “বোলো হঞে—পঞ্চাৰ মাক, ভেৰ মালিকনী বয়সত নিচেই কে'চেলদুৱা, তাইৰ ইমান অহম্কাৰ কিহৰ ক'চোন ?”

দন্ত গৃহীণীৰ চিবকলীয়া লেমটো ‘ভাগিন-বোৱাৰী’য়ে ষিৰ্কাথিকাই হাঁহি মাৰি ক'লে, “সেই কে'চেলদুৱা বয়সৰহে অংখাৰ মাম্মী । নহ'লে নো ডেমাকী দেখুৱাবলৈ আৰু কি আছে ?”

দন্ত গৃহীণীয়ে মূখখন ওদ্দোলাই ক'লে, “ওহোঁ, এয়া বয়সৰ ডেমাক নহয়, শ্বভাৱৰ ডেমাক । তাইৰ সংসাৰত আৰু কোন কোন আছে অ' পঞ্চাৰ মাক ?”

পঞ্চাৰ মাকক এই ধৰত কোনোদিনেই কোনেও পঞ্চাৰ মাক বুলি নামাভে, পঞ্চাৰ মাক বুলিয়েই মাতে, সেয়েহে এই অগ্ৰাহ্য-অৱহেলাৰ ভংগী তাইৰ সহ্য হৈ গৈছে । কাজেই বিনয়-বিগলিত কণ্ঠেৰেই ক'লে তাই, “আৰু কোন— ? সেই তেওঁ, তেওঁৰ গৃহস্থ, আৰু দুটা সাত-আঠ বছৰীয়া ল'ৰা ।”

“অঃ । তাকে ক' । কথাতে বোলে—মেঘ খাই ব'দ ওলায় তাৰ বৰ চেৰচেৰণি আৰু মোৱাৰী হৈ গাহণী হয় তাইৰ বৰ ফফ'ৰণি । পিছে শাহুৰুচীহে মৰিল কিজানি ।”

পঞ্চাৰ মাকে কৌতুকৰ ভংগীৰে ক'লে, “চুঃ চুঃ । মৰিব ক'লে ? শাহুৱেক আছে, শহুৱেক আছে, আছে সকলো । দেশ-গাঁও আছে । গিৰিয়েফ-পুতেক লৈ বহা কৰিছেহি । গিৰিয়েকে চাহাবৰ আপিচত চাৰি কৰে— ।”

“হয়নে হয়নে ! তাকে তো কও' । তাৰ কাৰণেহে ইমান ডেও পাৰিছে । —মানুহ ক'ব ?”

“ক'ৰ কি বিস্তাৰ্ত্ত কোনে সুধিব না ?” ভিতৰ ভিতৰি সত্যৰ প্ৰতি স্নেহশীল আৰু সমীহপৰ য়ণ হ'লেও দন্ত গৃহীণীক ভালৰি বোলাবলৈ পঞ্চাৰ মাকে ক'লে, “তেওঁৰ গল্প কৰিবলৈ সময়েই নোজোৰে নহয়— ? ঘৰুৱা কাৰ-বন হৈ গ'ল যদি, লগে লগেই কিতাপ-বহী লৈ উবুৰি খাই পৰিল—”

কিতাপ ।

বিদ্ৰূপৰ হাঁহিৰে কোঠাটো গমগমাই উঠিল :

“হয় নেকি ! হঞে অ' পঞ্চাৰ মাক, তই দেখিছোঁ বৰ ভাল এঘৰত কাম লৈছে অ' । পিছে চাৰি, গিৰিহ'তনীৰ বা লাগ তয়ো আক' ভাতক জ্বল পাতক পত্ৰ নক'লেই বন্ধা !”

পঞ্চুৰ মাকেও হাঁহি হাঁহি ক'লে, “পাৰিলে মোকো চৈতালি গোৱাইহে !
 উস্ ! ল'ৰা দঢ়াটাক ‘পঢ় পঢ়’ বঢ়ালি যিহে দিগদাৰিখন দিয়ে ! সেই ল'ৰা
 দঢ়ায়েই মোৰ স'তে অলপ গৰুপ-টৰুপ কৰে তেও । সিহঁতেই কৈছিল,
 বাৰুইপুৰ নে ক'বাত সিহঁতৰ দেশ, আইতাক আছে ককাক আছে পেহীয়েক
 আছে—আবু সেই ‘তিতবেণী’ৰ ওচ'তে নিত্যানন্দপুৰ নে কি বঢ়ালি ক'লে
 তাতে মোমায়েকৰ ঘৰ । ককাক মন্ত ডাঙৰ কবিৰাজ বোলে—চহকী মানুহ—”

হঠাৎ এজনী মানুহৰ মূখখন যেন শেঁতা পৰি গ'ল । দেবালৰ কাষত
 এখন পিতলৰ চালপীৰাৰ ওপৰত পাণ থৈ খিলী সাজি আছিল তাই, তাইৰ
 হাতখন বৈ গ'ল । তাই পঞ্চুৰ মাকৰ মূখলৈ ব' লাগি চাই ব'ল, দস্ত-
 গৃহিণীৰ মন্তব্য কাণতো নোসোমাল ।

“ডাঙৰ মানুহৰ জীয়াৰী বঢ়ালিহে সাত নশ্বৰৰ সেইজনীৰ ইমান
 ভেমাক—” দস্ত গৃহিণীয়ে মন্তব্য কৰিছিল ।

পঞ্চুৰ মাকেও মন্তব্যৰে মোখনি মাৰিলে, “তাকে তো কৈছোঁ— ।”

“শূনিলোঁ মিঠাইৰ মলা বোলে নুছুলেই তাই—” ভাগিন-বোবাৰীয়ে
 নুমাই যাবলৈ ধৰা জুইকুৰাত খৰিকাঠ দিলে, “চপ কীন্তনো নুশূনিলে ।”

“তাকে তো কৈছোঁ—নবোঁ— ।” পঞ্চুৰ মাকে খেদ প্ৰকাশ কৰি ক'লে,
 “ইমান মানুহৰ সময় হ'ল, আবু তোৰহে নময়ে নুজুৰিলেনে ? চুবুৰিটোৰ
 অতবোৰ ল'ছালী ঘৰত বহি থাকিল, আবু তোৰহে ল'ৰা দঢ়াটাক ইন্ধুললৈ
 ইমান মান্য হ'লনে ? ল'ৰা দঢ়াটাক কথা ভাবি মোৰ মনটো ডেই-পুৰি—”

“ঠিক আছে ঠিক আছে—মিঠাইৰ মলাটো ভৰে লৈ যাবি বাৰু । ল'ৰা
 দঢ়াটাক খুবাবি গৈ ।”

আন এজনী মহিলাই ক'লে ।

কিন্তু পাণৰ খিলী সাজি থকা বাঁৰী মানুহজনীৰ কাণত যেন এইবোৰৰ
 এটা কথাও নোসোমাল । তাই পঞ্চুৰ মাকৰ মূখলৈ তেনেকৈয়ে ব' লাগি
 চায়ে থাকিল, পঞ্চুৰ মাকে আবু কি কৰ শূনিবলৈ কাণ থিৰ কৰি থাকিল ।

কিন্তু পঞ্চুৰ মাকে আবু একো নক'লে । সত্যৰ বিৰুদ্ধে মাত
 মাতিবলৈ তাইৰ বিবেকে স'হাৰি দিয়া নাই, পিছে এতিয়া পালৰ বতাহ
 বিপৰীতে বলিছে বঢ়ালিহে । ডাঙৰ মানুহৰ কথাৰ ঢোকা ধৰিবন্তো
 লাগিবই । আবু আজি সত্যৰ ওপৰত তাইৰ খণ্ডো উঠিছে বৰকৈ ।

তাই সত্যক ধনী মানুহঘৰৰ জাকজমক দেখুৱাব বঢ়ালি আবু তাইৰ
 ভাগিনী শৈলৰ যি এইখন ঘৰত কিমান মান-মৰ্যাদা তাকো দেখুৱাব বঢ়ালি
 পাণ্ডি থৈছিল । এজনী মান্যবতী পেহীয়েক হোৱাটোও কম গোৰৱৰ কথা
 নহয় তো !

মান্যৱতী তো হয়েই !

দস্ত গৃহিণীৰ মাজ্জ ল'ৰাৰ সৈতে শৈলৰ হালিগলিৰ কথাত লুক-ঢাক নাই। মাজ্জ ল'ৰাৰ ওপৰত শৈলৰ আধিপত্য একেবাৰে ফুটি-ফাটি যোৱা কথা। আচল মাজ্জ বোবাৰীজনীৰ বিহদাঁত ভাঙিবলৈ দস্ত গৃহিণীয়ে এই জুইত সদাৰ ইশ্বনৰ যোগান দি আহিছে। দস্ত গৃহিণীৰ নিজা ভ'ৰালৰপৰা শৈলৰ বাবে গম্ভতেল, স্দগম্ভ চাবোন আদিৰ স্ৰাস্তাগান ধৰা হয়। শৈলৰ বাবে পাণৰ মচলা আটাইতকৈ দামী 'কিমাম' দস্ত গৃহিণীয়ে তেওঁৰ খৰচতে অনাই দিয়ে। শৈলৰ ফিতপাৰিৰ শাস্তিপূৰ্বী হাফশাড়ীৰ যোগানদাৰ অবাশ্য স্বয়ং মাজ্জ ল'ৰা, পিছে অলপ লেভেৰা ঘেন দেখিলে বা অলপ ফটা-ছিটা যেন চকুত পৰিলেই দস্ত গৃহিণীয়ে 'স্দুতিৰী ফেদেলী' মাজ্জ বোবাৰীয়েকক শুনাই শুনাই শৈলক কয় : “বোলো হঞে শৈল—তোৰ কাপোৰ কানি ইমান লেভেৰা কয় ? নাই নে কি ? তোৰ মাজ্জ ভিনিহীক নকব কলে ?”

ইমানবোৰ মানুহ থাকোঁতে মাজ্জ ভিনিহীক কয়, সেই প্ৰশ্নটো অৱশ্যে উহা থাকে।

পিছে এইবোৰ বংগবসৰ গল্প অৱশ্য পণ্ডুৰ মাকে তাইৰ মালিকনীৰ সতে কৰিব নে পাৰ। কিন্তু শৈলৰ কেৰামতালীৰ বেহ-ৰূপ দেখুৱাব পাৰিলেহে'তেন। কিন্তু একা নহ'ল।

নহওক। যাৰ যেনে বুদ্ধি।

বুদ্ধিৰ দোষতে মানুহ প্ৰতাৰিত হয়। নবোঁ যে ইমান বুদ্ধিৰ সাগৰ, পিছে ক'তা—পদুঠী মাছৰ চৰ্চাৰ্যই সাৰ হ'ল দেখোন। 'নিজেও ভালকে' নাখালি, গিৰিয়েক-পদুতেক দুটাকা খাবলে' নিদিলা, গান নুশুনিলা, সকলোপিনেই বঞ্চিত। ধেংতেৰি।

মনঃক্লম পণ্ডুৰ মাকে পাণ সাজি থকা মানুহজনীৰ পিনে আগুৱাই আহি ক'লে, “দিয়া বামুণবাই, বেছ মচমচীয়া খিলীপাণ দখন দিয়াচোন চোবাওঁ—”

খপজপকৈ খিলীপাণ দখন ক'পা ক'পা হাতেৰে পণ্ডুৰ মাকক দি বামুণবানে সৰু সৰুকৈ ক'লে, “ক'তা—তোৰ মালিকনীক মোক নেদেখুৱালি দেখোন—”

“উৱা। কথা শুন। তেওঁ কেতপৰনো আছিল ইয়াত ? আহিল আৰু গ'ল, আৰুনা কি ?”

“তহঁতৰ কথা-বতৰা শুনিলে অলপ চাবৰ মন গৈছে অ ? বোলো ইমান ক'ভালি শুনিলো—এবাৰ নেদেখুৱাবিনে ?”

“আৰু দেখুৱাম—! নবোঁ আৰু এইমুৱা হ'বনে কিবা ? এইখন খবলে আৰু আহিব জনো ? পিছে জুৰি বাদি —”

বাম্‌দুগবায়ৈ আৰু কোমল মাতেৰে ক'লে, “তেন্তে তাকে ক', ব'ল চাই আহোঁগৈ।”

“উৱা! মোৰ মালিকনীৰ ওপৰত তোমাৰনো ইমান কিপাদিষ্ট কিয় বাম্‌দুগবাই?”

“মনে মনে থাক। এতিয়াই গিৰিহ'তনীৰ কাণত পৰিব আৰু মোক মাৰলৈ হাক দিব।”

“ভাল বাৰু, গধুলাৰ পাছত লৈ যাম।”

কিন্তু যোৱাৰ সময়ত বাম্‌দুগবাই অলপ যেন বিচলিত হ'ল, আগ্ৰহ কমি আহিল।

বাম্‌দুগবায়ে ক'লে, “থ'ক পঞ্চুৰ মাক, নেযাও' দে।”

“কেলে?” তেতিয়া ইমান মন কৰিলা যে —।”

“ও, তেতিয়া হাউচতে কৈছিলাঁ হয়, পিছে যোৱাৰ কথা কেনেবাকৈ গম পালে এও'ৰ যদি থং উঠে?”

‘এও'’ মানে দস্ত-গৃহিণী।

“তোমাৰো যে কথা। গম পাব কোনে? তোমাৰ মোৰ দৰে পদুঠি-খালিহনাৰ খবৰ ৰাখিবলৈ তেও'লোকৰ গৰজ পৰিছে। উছবৰ ঘৰত হাই-হুই হৈ-চৈ, দহজনী নতুন ৰাম্‌ধনী চাকৰণীয়ে কাম-বন কৰিছে, ফাঁক দিবলৈ হ'লে এয়েহে সুবল্ল সুযোগ।”

“নাই—নহয়, আৰু ভাবিছোঁ গ'লেই বা লাভ কিটো হ'ব? শূদুনিছোঁ হেনো বৰ ভৈমাকী, ৰাম্‌ধনী পাণসজা মানুহ আদিৰ সৈতে যদি মাত বোল নকৰে?”

“এ—নহয় নহয়, তেনেকৈ নাভাবিবা বাম্‌দুগবাই, পঞ্চুৰ মাকে অভয় দিলে, “তেও'ক কোনোবাই কিবা ধৰণে জোকাই নল'লে একোকে নকৰ। ঘৰলৈ অতিথি-আলহী গ'লে বৰণ আদৰ-আভ্যানেই কৰিব, ৰাম্‌ধনী-চাকৰণী বিচাৰ নকৰিব। এযা সিদিনা তাঁতিনী বড়ী গৈছিল, তাইক কিমান আশ্বেৰ্ষে বহিবলৈ দিলে, খাবলৈ পানী দিলে, পাণ-ভামোল দিলে। কাপোৰ অবশ্যো নল'লে, ক'লে দৰকাৰ নাই বুলি, পিছে লেই লেই ছেই ছেই তো কৰা নাছিল।”

অনেক আগ-পিছ ভবা-গুণাৰ পাছত শেহলৈ ‘আগ'ৰাহ জয় হয়।

উৱলি যোৱা পাটৰ চাদৰখন গাত লৈ সাজি লাগি নোভাগোতেই ঘৰৰ পিছ দূৱাৰোদি পঞ্চুৰ মাকৰ সৈতে বাম্‌দুগবাই ওলাই বাটত ভৰি দিলে।

বাম্‌দুগৰ ছোৱালী এদিন কাম বিচাৰি দস্তহ'তৰ ঘৰলৈ আহিছিল। তাইক চাকৰণীৰ কামত মকৰল কৰিব নোৱাৰি, সেয়েহে এই কামৰ ভাৰ

পালে। অৱশ্যে পাণৰ খিলী সজা কামটো শুনাত যেনে সহজ, এই পৰিয়ালত এই কাম সিমান সহজ নহ'ব। দৈনিক কন্মেও তিনি হাজাৰমান পাণৰ খিলী সাজিব লাগে আৰু জোখে-জোখাবে চুপাৰীও কাটি ল'ব লাগে। তদুপৰি, আটাইবোৰ খিলী একেদৰে সাজিলে নহয়, তাৰো আকৌ প্ৰেণী-বিভাগ আছে। কোনোবাই খায় মিঠাপাণ, খোৱোৱে জাযফল জাইপটী দালচেনি কবাবচেনি এলাচি কফুৰ দিয়া বজাৰৰীয়া পাণ, খোনোবে খাব ধ'পাতৰে সৈতে মৃদুৰ বঢ়িচ অনুসাৰে খেৰ-চুপাৰী। আকৌ চুপাৰীবো মিহি-ভাঙৰ নানান ধৰণ। এইবোৰ পাণৰ নৈস্বেদ্য সজাই প্ৰতিজনৰ কেঁচাত বেলেগ বেলেগ বটাত থৈ আহিব লাগে গোলাপ জলত জুবুৰিউবা কানিৰে সোঁৰিয়াই।

ইযাৰোপৰি গিৰিহ'ত গোমস্তা মানুহ-দুন্দুহ অতিথি আলহী ফকীৰ 'আহম্মিত-যাহম্মিত' কৰা আশ্ৰিত অভ্যগত আদিৰ বাবে সঁধাৰণ বাংলা পাণৰ ব্যৱস্থা আছে। আটাইবোৰ পাণৰ খিলী এই বামুণ ছোৱালী বা যান-যোগৰ কৰিব লাগে। এই পাণ লৈয়েই ওৰে দিন প্ৰাণ বাওঁ' বাওঁ' অৱস্থা। তদুপৰি ঘৰত ভোজ-টোজৰ আয়োজন থাকিলে তো কথাই নাই। ভোজৰ আয়োজনো ঘোঁতযাই তেতিয়াই হয়। বিয়া পঞ্চামৃত অন্নপ্ৰাশন আৰু এইবোৰৰ উপৰিও ঘৰৰ তিৰোতাসকলৰ বেলেগ বেলেগ 'ব্ৰত'ও গোটেই বছৰ জুৰিয়েই হয়। আৰু বিভিন্ন মানুহৰ অহা-যোৱা, খোৱা-বোৱাৰ তো শেষেই নাই। দস্ত গৃহিণীৰ সৰু জায়েকে অনন্ত চতুৰ্দশীৰ ব্ৰত পালন কৰিলে, তিনি-চাৰি মান মানুহে খোৱা-বোৱা কৰিলে। পাত-পুত্ৰহাৰা বিধবা, তথাপি আয়োজন মহা-সমাৰোহৰে কৰা হ'ল। বৰ গৃহিণীয়ে ক'লে, "হওক তেও, তাইৰ কোনো নাথাকক নাই, মই আছোঁ যোতযা ময়ে তাইৰ বাবে সকলো কৰিম। তাইৰ ইহকাল তো অসাব হ'লেই, পৰকালটো ভাল হওক।"

সৰুজনী গৃহিণী অৱশ্যে অজ্ঞীণাশী।

আঁৰিলে-নিৰাল চৰ্চা কৰি ফুৰে, "দস্তহ'তৰ সা-সম্পত্তিত মোৰ ভাগ নাই, নহয়? মই জাঁজিত উঠ আহছোঁ, নহয়? লাম লাকটু, এটা নোহোৱাকৈয়ে সোমাইছিলোঁহি, নহয়? এওঁলোকৰ এজনে মোক লগুণ-পাটি দি লগত লৈ অহা নাছিল, নহয়—?"

তাইক আকৌ কোনো কোনোবাই উচটায়ো দিৱে।

কিন্তু অৰিতহে।

বৰ গৃহিণীৰ আগত সকলো ভিজা স্বেকুৰী।

কিন্তু সেই কথা থাক।

গৈ থাকোঁতে বাটত বামুণবাইৰ সৈতে পঞ্চদৰ মাকৰ এইবোৰ কথা-বতৰা হ'ল, “যিমান যিযেই নহ'ক, তুমি হ'লা স্বজাতি। তোমাক সমীহ কৰিবই।”

স্বজাতি অবশ্যে সত্যৱতীৰ।

কিখনো তামো বামুণ।

কিন্তু বামুণ ছোৱালী এই আশ্বাসত উল্লসিত নহ'ল। তাই উদাস কণ্ঠেৰে ক'লে, ‘স্বৰ্গবাণিকৰ অন্ন খোৱা বামুণ আক' বামুণ হ'ল কেঁতয়া। তামো যেনে পঞ্চদৰ মাক। তহ'তে ‘বামুণ বাই বামুণবাই’ কৰ বদলিহে, নিজকে বামুণৰ ছোৱালী বুলি চিনাকি দিবলৈ মোৰ সত নাযায়। নিতান্ত কাম কৰিবলৈ আহিছে—শদিৰ বুলি ক'লে ভাৰি পিটিকি দিবলৈ, তিথনি কাপোৰ পখালিবলৈ, চুৰা বাচন-বত'ন ধুবলৈ যাতে নকষ, তাৰ বাবেহে সেই চিনাকি দিছেলো।”

“কেলেইনো বামুণবাই, তোমাৰ আচাৰ-বিচাৰ, চাল চলন দেখোন সদ বামুণৰ দৰেই। নহ'লে বাসুধনী, পাচলি কটুণী, ভ'ৰাল-বখীয়া আৰু আন যিকেইজনী বামুণনী আছে তেওঁলোকৰ আচাৰ-বিচাৰ, ধা-ধৰণ পঞ্চদৰ মাকৰ অবিদিত নহয়। ঘেঁচাৰ মাকে দেখোন সিদিনা লুকাই চুৰকৈ গৰম গৰম ভজা মাছ খাবলৈ গৈ জিভাত কাই'টে ফুটি হাতে-লুটে ধৰা পৰিল। তেওঁ বড়ী ধাদহীৰ লাজ-চৰম বোলা কিবা আছেনে? আচল কথা কি জানা বামুণবাই, শ্ৰীভাব-চৰিত্ৰ যিমানপৰলৈ ভালৈ থাকে, সিমানপৰলৈ কোনেও আচাৰ-বিচাৰ নেৰে। আচাৰ-বিচাৰ এৰিলেই বড়িবা যে মতি-গতি ভাল নহয়। ধন-কশ্ম আচাৰ-আচৰণ হ'ল নৈৰ বাসুধ, এবাৰ বাসুধ জাগিলে—”

বাচন-বত'ন ধোৱা চাকৰণী পঞ্চদৰ মাকৰ এই জীৱন-দৰ্শনৰ ব্যাখ্যাৰ শেষাংশ আপাততঃ বাদ দিয়া যাওক। দুয়ো সত্যৱতীৰ কোঠাৰ দুৱাৰমুখ পালেহিষেই।

পঞ্চদৰ মাকে তীব্ৰ তীক্ষ্ণ কণ্ঠেৰে মাতিলে :

“ক'লে গ'লানো নবোঁ—এবাৰ ওলাই আহাঁচোন। তোমাক দশ্যন কৰিবলৈ নতুন মানুহ আহিছে চোৰাঁহি—।”

চৌব্লিছ

বহুদিন হৈ গ'ল নিতাইৰ সৈতে দেখাদেখি হোৱা নাই, জাতিটো হাতত লৈ নবকুমাৰ ব'দৰ মাজতে ওলাল। আজি বন্ধৰ দিনত ঘৰত আছে নিশ্চয়। নিতাই যোৱাৰ পাছত প্ৰথমে নিতাইৰ আগত মূখ্য উলিয়াবলৈকে লাজ লাগিছিল, নিজক অপৰাধী বুলি ভাব হৈছিল। কিন্তু সময়ত সকলো ঠিক হৈ যায়। সেই লাজ লাজ ভাব অলপ অলপকৈ কমিল। তাক নিমন্ত্ৰণ কৰি লৈ আহিবলৈ সত্যবতীয়েই নৱকুমাৰক বাৰে বাৰে পঠিয়াইছিল। আৰু আচৰিত কথা, সত্যাই নিতাইৰ সৈতে সহজভাৱেই হাত বোল কাৰছে, নিতালে যি-বাৰ বস্ত্ৰ খাবলৈ ভাল পায় মনত পেলাই বান্ধিছে, আদৰ সাদৰ কৰি খুন্দাইছে বুনাইছে।

এইবোৰ অসম সাহসিক কান্ড সত্যই কেনেকৈ যে কৰে।

যি কি নহওক, আজি নবকুমাৰে নিজেই যাবলৈ ওলাইছে।

ঘৰত মন নবহা হৈছে।

যোবা পৰাই গধূলি পৰত পশুৰ মাকে ক'বাবপৰা এজনী বাৰী তিবোতাক লগত লৈ আহি যি-বাৰক বকনি দিলেহি, তাৰ পাছৰেপৰাই সত্যৰ মনটো কেনেবা যেন হৈ পৰিল। কথা নাই কতবা নাই, ল'বাহ'তৰ লগত ৰং-ধেমালি নাই, যেনিবা আন কোনোবা জগততহে বাস কৰিছে।

কথাষাৰ সঁচা—যোবা পৰাইপৰা সত্য এক সাধৰৰ জগতত আছে।

পশুৰ মাকে কাকনো লৈ আহিছিল ?

দস্ত পৰিয়ালৰ খিলীপাণ সজা মানুহজনীয়েইনে ?

কিন্তু তাই আহিছিলেইবা কিয় ?

সত্য দৰ্শন কৰাৰ ইমান প্ৰবল বাসনাৰ হেতু ? আৰু বাঁপ কথা সিমানেই, মন খুঁলি কথা-বাৰ্তা নাপাতিলে কিয় ? কিবা যেন—বৈ বৈ, ফুচফাচকৈ কথা পাতিছিল, হুন্দুনিয়াৰ কাঢ়িছিল, ভিতৰত যেন কিবা হৈছিল।

সেই বাৰী তিবোতাজনীক সত্যই ইয়াৰ আগতে ক'বাত দেখিছিল নে ? সত্যৰ চিনাকি নেকি ? কিন্তু সেইজনী ইমান পোৰা-পিন্ডালা যেন নাছিল তো ?

তাইৰ নিৰ্মাতয়েই জুই হৈ তাইক পুৰিলেনেকি ?

দুয়োজনীয় মনৰ মাজত দুৱাৰ গ'ৰিলা, কিন্তু কোনো এজনীয়েই নিজে আগবাঢ়ি আহি ঘপকৈ হাতত ধৰি নক'লে, 'তুমিয়েই সেইজনী নোহোৱানে ?

পঞ্চদশ মাকে টপটপাই কৈছিল, “ক’তা বামদুগবাই—ইমান হে’পাহ কৰি আহিলা, অথচ ম’খত বাইক-বচন নাই যে ?”

সেই বামদুগবাসে লাহেকৈ কৈছিল, “মাত-বোল কৰিবলৈ অহা নাই নহব, চাবলৈহে আহিছোঁ।”

এই কণ্ঠস্বৰ সত্যৰ চিনাকি নহয়নে ?

যেন সাত সাগৰৰ বহু যুগৰ আগতে সত্যই এই কণ্ঠস্বৰ শুনিছিল। তথাপি ক’ব পৰা নাছিল : ‘মোৰ দৃষ্টিক তুমি ফাঁকি দিব নোৱাৰিবা, মই বৰ ধূৰন্ধৰ ছোৱালী’।

বাধা অনেক।

‘হয়নে নহয়, নহয়নে হয়’অৰ চকা-ছন্দা পোহৰৰ বাধা, সমাজ-সামাজিকতাৰ বাধা, অবস্থাৰ তাৰতম্যৰ বাধা, সৰ্বোপৰি পঞ্চদশ মাকৰ উপস্থিতিৰ বাধা। সেই বাধাসেই আছিল আটাইতকৈ ডাঙৰ বাধা। হঠাৎ দূৰো মদ্যমদুখিতকৈ থিয় হোৱাহে’তেন আন বাধাবোৰ কিজানি ম’হুৰ্ভেতে নোহোৱা হ’লহে’তেন, বিধা-বন্ধন জোকাৰি পেলাই ঘপকৈ ক’বপৰা পলহে’তেন :

‘শেষত গৈ তেন্তে এই দশাহে হ’ল ? ভাল। ভাল স’খেই কৰিলা’।

আগৰ দিন হোৱা হ’লে ক’লেহে’তেন, বহু যুগৰ আগতে সত্য আছিল নিচেই কে’চেলুবা, এতিয়া নহয়।

গতিকৈ সেইবোৰ একো নহ’ল।

অলপ পাছত পঞ্চদশ মাকে হামবাই ক’লে, “ব’লা তেন্তে বামদুগবাই, তোমাক দূৰাবমদুখলৈকে আগবঢ়াই থৈ মই ঘৰলৈ যাওঁগৈ। গোটে’ দিনটো কাম কৰি কাৰ আলি-আস্থাৰ লাগ ভাগৰে গুৰুগৰে আছোঁ, টোপনিষে জোকাইছে।”

“ব’ল।”

বামদুগবাইও বহাৰপৰা থিয় হৈছিল। কোৱা নাছিল : ‘আব্দ অলপ ব’লো দে ৰ’বি’।

সত্যো কোৱা নাছিল :

“আব্দ অলপ বহাচোন।”

সেই তেতিয়াৰেপৰাই সত্য মনমৰা হৈ আছে।

নৱক্ৰমাবে সূচিছিল, “পঞ্চদশ মাকৰ লগত সেইজনী—কোন আহিছিল ? কোৱা নাহা—”

তাৰ কথাষাৰ শেষ নোহওঁতেই সত্যই তীব্ৰ ভংগনাবে তাক বাধা দি কৈছিল : “ল’বাহ’তৰ আগত অভইচ মাত নমতাকৈ থাকিব নোৱাৰানে ?”

কৈছিল সতাই।

আব্দ তেতিয়াবেপৰাই ভাই বিমৰ্ষ।

বন্ধৰ দিন পদবাব ফালে দৃদশ্ৰুমান সম্ব পাক-ঘৰৰ দাবাবত বাঁহ
গল্প-টপ্প কৰিবলৈ কেনে ভাল লাগে। মন-মেজাজ ভাল থাকিলে সত্যজনী
অপূৰ্ব।

স'চা বন্ধা ক'বলৈ হ'লে—মন-মেজাজ ভাল নাথাকিলেও কিবা
যেন এক আকৰ্ষণ। নবকুমাৰক জৰীবে বাঁধি থয় যেন। নিত্যন্ত
আফছৰ সময়ছোবা বাদে আব্দ ওলাবলৈকো মন নাযায়। ডুডু-খোকাৰ
পঢ়া-শুনালৈ অলপ চকু দিব লাগে, কিয়নো মাস্টৰ মহাশয় এতিয়া আব্দ
নিযমীয়াকৈ নহা হৈছে। বিস্তৰ সেই যতমানে কৰ্তব্য কৰ্ম-চৰ্মছে
সিমান ভাল নালাগে, বন্ধা ক'বলৈহে অলপ ভাল লাগে। তাৰ
পাছত দুয়ো মূখামুখি হৈ বহু থাকিবলৈহে মন যায়।

স'চা,—সংসাৰ বৰা ২৭ টক এই ইমান গধুৰ কৰি তোলাৰ
দৰকাৰটোবোৰ কি ?

হাঁহিলোঁ মাতলোঁ গল্প কৰিলোঁ খালোঁ শুলোঁ হৈ গ'ল। কিন্তু ক'ন্ত
হয় সিমানতে, দিনে-নিশাই 'দহজনৰ মাজত এজন, হোৱাৰ সাধনা কৰা,
ল'ৰাহ'তক 'মানুহৰ দৰে মানুহ' কৰি তোলাৰ চেষ্টা কৰা, মান মৰ্যাদা
থাকিল নে গ'ল সেই কথা ভাবি ভাবি মূৰ ঘোলা কৰা, 'কিস এইবোৰ ?

গাও-ভূঁই এৰি বহালে আহি তেন্তে কিটো লাভ হ'ল ?

আমোদ-আহ্লাদৰ মাজেদি বটান পৰা যাব বুলিয়েই অহা নাছিলনে ?

সেয়া সিাদনা শুনিলে যে অফিছৰ বন্ধু বামবতনে তেওঁৰ পৰিবারক
লৈ থিষাটাৰ চাবলৈ গৈছিল। 'নিমাই সন্ন্যাস' পালা। থিষাটাৰ চাই
বামবতনৰ পৰিবাৰে হেনো হুৰাওৰাবে কাঁন্দিছিল, ঘৰলৈ ঘূৰি অহাৰ
পাছতো তিনি দিন ধৰি কাঁন্দিয়েই আছিল। নবকুমাৰে সত্যক টানি
খিৰিছিল থিষাটাৰলৈ যাবলৈ।

নগল।

ক'লে যে—

“এতিয়া মাহৰ শেষ, হাতত পইচা-পাতি নাই। থিষাটাৰ চাবলৈ পইচা
লাগিব তো। আব্দ ডুডু-খোকাক লৈও সমস্যা। ইমান বাতিলৈকে সিহঁতক
চাব কোনে ?”

সিহঁতক লগত লৈ হোৱাৰ কথা শুভো আমোলেই নিদিলে, ল'ৰাহ'তক
বোৰাদোৰৰ খেলা দেখুৱাবলৈ লৈ যাব বুলিছিল, তাতো বাধা পৰিল।

সত্য কিয় যে এনেকুৱা।

এব্দগ ধৰি সৰুকুমাৰে এই প্ৰশ্নই কৰিছে নিজৰ মনক।

আজিও অভাগাৰ কপাল ।

নিতাইৰ সৈতে দেখাদেখি নহ'ল । ক'ববালৈ গৈছে সি । তাৰ মেছৰ
ভদ্ৰলোক এজনে ক'লে, “ক'ব নোৱাৰোঁ ডাঙৰীয়া, নিতাইৰ মানুহৰ লগ-সংগ
ভাল নোপোবা হৈছে । তেওঁৰ হাব-ভাব বৰ ভাল নহয় যেন পাওঁ ।
অৱশ্যে নিজ চকুৰে নেদেখিলে কাৰো নামত অপবাদ দিব নাপায়, তথাপি
তেওঁৰ কাষৰ ছীটৰ হাৰানে কোবা মতে কওঁ—নিতাইৰ শ্বভাৱ-চৰিত্ৰ বৰ
ভাল হৈ থকা নাই ।”

আঁ ।

“কি ক'লে ?”

নবকুমাৰ প্ৰায় মজিবাতে বহি পৰিল ।

কেনে সৰ্ব্বশীয়া সম্বাদ ।

ভদ্ৰলোকজনে ক'লে, “আপোনাৰ বিশেষ বন্ধুজনিক ? তেনেহে লে
আপোনাক কোবাটোবেই মোৰ ভুল হ'ল । পিছে একপ্ৰকাৰে ভাল হ'ল
বুজিলেও ক'ব পাৰি । চাওক—চেণ্টা কৰি চাওক—আপুনি যদি বুজাই-বৰাই
সংগতলৈ ঘূৰাই আনিব পাৰে । অবশ্যে সেই পথৰপৰা ঘূৰাই অনা
বৰ টান ।”

মনৰ মাজত নিদাৰুণ যন্ত্ৰণা লৈ নবকুমাৰ ভবতোষ মাণ্টৰৰ কাষ
চাপিল । বোধকৰোঁ এষে প্ৰথমবাৰৰ বাবে সত্যৰ নিৰ্দেশ নোহোৱাকৈ
নবকুমাৰে এটা কান কৰি পেলালে ।

ভবতোষ মাণ্টৰ কিতাপ এখনৰপৰা জুৰ্দিপ জুৰ্দিপ বহী এখনত কিবাকিবি
লিখি আছিল ।

নবকুমাৰে নিচেই কাষতে বহি পাতনি নোমেলাকৈষেই ক'লে, “ভগ্নানক
বিপদত পৰি আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিছোঁ মাণ্টৰ মহাশয় ।”

মাণ্টৰ উচপ খাই উঠিল । কি হ'ল ।

কাৰো অসুখ-বিসুখ হোবা নাই তো ?

ভাতৰ নিৰ্মনি উলিয়াওঁতে হাত বা ভৰিত পৰি পোৰা নাই তো ?
চোতালত উজুটি খাই পৰা নাই তো ?

তেওঁ অলপ বিতত যেন হৈ ক'লে, “বহাঁ বহাঁ, অলপ থিৰেৰে বহাঁচোন ।
কথানো কি ?”

“কথা গুৰুতৰেই । নিতাইৰ চৰিত্ৰদোষ ঘটিছে ।”

“কি হৈছে নিতাইৰ ?”

কথাষাৰ কৈয়েই ‘নবকুমাৰ’ লাজত পৰা যেন হ'ল । এবাৰ মূৰটো
খজুৱাই সৰু সৰুকৈ ক'লে, “আজি নিতাইৰ মেছলৈ গৈছিলোঁ, ভাত

নাপালো তাক । এজন ভদ্ৰলোকে ক'লে যে নিতাই ক'লে ঘাষ-নাঘাৰ ঠিক নাই, আৰু—আৰু তাৰ স্বভাৱৰ দোষ ঘটিছে বুলিও ক'লে ।”

ভৱতোষ এমিনিটমান মনে মনে থাকিল । তাৰ পাছত ক'লে,
“মানুহজন নিতাইৰ শত্ৰু-টপ্ত নহয় তো ?”

“নহয় নহয়, তেনেকুৱা একো নহয় ।”

“তেনেহ'লে দেখিছোঁ সঁচাসঁচিকৈ বিপদেই ।” ভৱতোষে নিজৰ মনতে ভোৰভোৰালে, “মোৰো এনেকুৱা ভয় এটা আছিল ।”

নবকুমাৰে সুধিলে, “কি ক'লে ?”

“নহয় । তোমাক একো কোৱা নাই ।”

“আপুনি তাক লগ ধৰি এবাৰ বদজাই কওক ।”

“বদজাই ক'ম ?”

ভৱতোষে হাঁহিলে ।

“এইবাৰ ক্ষেত্ৰত মাণ্টৰৰ বদজনিয়ে কোনো গুণ নিদিব নৱকুমাৰ ।”

‘কিন্তু—’ বুলি ব'বো এটা তো কৰিব লাগিব ।”

চিৰ-নিশ্চৈৰ নবকুমাৰৰ এই ব্যাকুলতাই ভৱতোষৰ মন স্পৰ্শ কৰিলে । তেওঁ মৰমসনা মাতে ৰ ক'লে, ‘বাৰু, মই চেষ্টা কৰিছোঁ । পিছে কথা কৈ জানা—’

‘কি কৈছে—?’

“কৈছোঁ—মানে—ক'ব খুজিছোঁ, বোবাৰীয়ে ক'লে মই কোবাতকৈ বহু বেছি কাম হ'ব ।”

বোবাৰী ।

নবকুমাৰে বিমূঢ় নিৰ্বোধ কণ্ঠেৰে ক'লে, “কাৰ কথা কৈছে ? হেঁচা মানে—ভুড়ুৰ মাক ?”

“ও, তাকে কৈছোঁ । তেওঁ এবাৰ নিতাইক শপত-টপত খুৱাই ক'ব পৰা হ'লে কাম হ'ব চাগৈ ।”

নবকুমাৰে ক'লে, “আপুনি ক'লে কাম নহ'ব—হ'ব তাইৰ কথাত ?”

ভৱতোষৰ মূখত ৰহস্যাবৃত সূক্ষ্ম হাঁহি বিৰিঙি উঠিল । লাহেকৈ ক'লে :

“হ'লে তেওঁৰ কথাত হ'ব । নহ'লে—”

“ভৈষ্যে তাকে কৰিবলৈ ক'ম ।”

বিমূঢ় নৱকুমাৰ বহাৰপৰা উঠি থিয় হ'ল ।

পিছে মাণ্টৰৰ প্ৰস্তাৱ তাৰ মূঠেই জয়গম নহ'ল । আৰু সঁচা কথা ক'বলৈ হ'লে সি সন্মান ভালো নাপালে । ভাল নাপালে নিতাইৰ সম্বন্ধত সত্যক উপস্থিত কৰাৰ কথাটোও । নিতাই বিমানেই বন্ধ নহওক,

তাৰ চৰিগ্ৰদোষ ঘটিছে বোধিষা—বিশ্বাস কি ভাক ? সি যে মদ খাবলৈ ধৰা
নাই তাবো কি ঠিক ?

মদাহী—চৰিগ্ৰহীন—ইহঁতৰপৰা মাইকীমানুহে সদায় শতহস্ত অস্তৰ
হৈ থকা উচিত ।

নবকুমাৰৰ দেউতাক নীলাম্বৰ বানার্জী নামৰ ব্যক্তিজনো যে সেইবোৰ
অপৰাধতে অপৰাধী আৰু তেওঁ যে তথাপি চিৰদিনেই সমাজৰ বৰমৰীষাজন
হৈ আছিল, সেই কথাটো অৱশ্যে নবকুমাৰৰ মনত নপৰিল ।

নিতাইৰ এই অধঃপতনৰ খবৰটো আৰু ভবতোষ মাষ্টাৰৰ এই নোহোৱা-
নোপজা প্ৰস্তাবটো সভাৰ আগত কেনেকৈ দাঙি ধৰিব আৰু সত্যইনো
কেনেভাৱে ল'ব ভাবি ভাবি সি ঘৰলৈ উভতি আহিল ।

বেলা বহুত হ'ল ।

সত্যই বাট চাই বহি আছে ।

খৰ খোজ্জেৰে আহি দুৱাৰখনত ধকিলাবলৈ গ'ল নবকুমাৰ, কিন্তু
ধকিউৱাৰ আগতেই, দুৱাৰত হাত দিমাৰ লগে লগেই দুৱাৰখন খোল
খাই গ'ল । তাৰ মানে ভাং দিবা নাছিল ।

কাণ্ড চোবা !

ভৰ দুপৰীয়া দুৱাৰখন খুলি থৈছে !

এই কথা ক'বলৈ ঘৰৰ ভিতৰত সোমালেই দুখোজ পিছ হুঁহুকি আহিল ।

বাবাণ্ডাৰ খুঁটাৰ ওচৰত সত্য কোনোবা এজনৰ হাতত ধৰি ধিষ
হৈ আছে !

নহব, হাতত ধাৰৰ অপৰাধত জাত-পাত নাযায়, মতা মানুহ নহব, মাইকী মানুহ । বিহবলদৃষ্টি এজনী বিষয়া । খীণ-মিন দেহা, জুয়ে পোৰা বৰণ । নবকুমাৰেও বিহবল দৃষ্টিৰে চাই, সতাই তাইৰ নিজস্ব সৰল ভংগীৰে কোৱা শূন্যবলৈ পালে, “তোমাক পালোঁ যোঁতিয়া, আৰু এৰি দিমনে ? ছোৱালী-জনীক লৈ মোৰ ওচৰলৈ গুচি আহাঁ । আমাৰ দসাজ দৃষ্টি জুৰিলে, তোমাৰো এসাজ এমুঠি হৈ যাব । মোৰ ল’ৰা দটোই খাবলৈ পালে, তোমাৰ ছোৱালীজনীৰেও নাখাই নাথাকে ।”

শূন্য গাঁৱ তেজ চেঁচা পৰিল নবকুমাৰৰ । এইবোৰ আক’ কেনে কথা । এইনে কোন ? এইৰ ছোৱালীয়েইবা ক’ত আছে ? সত্যৰ সৈতে এইজনীৰ সম্পৰ্ক কি ? হঠাৎ সেই চেঁচা পৰি যোৱা তেজ গৰম হৈ উঠিল । প্ৰব্ৰুৰ তেজ ।

নবকুমাৰৰ সৈতে পৰামৰ্শ নকৰাকৈয়েই দুইজনী মানুহক খোৱা-পিন্ধাৰ ভবসা দি ঘৰত ৰাখিব খুজিছে সতাই । মাইকী মানুহৰ ইমান সাহস ? নবকুমাৰে একো মাত নমতাত সাহস বাঢ়ি গৈছে ।

নবকুমাৰৰ চিৰদিনৰ প্ৰাণৰ বন্ধু নিতাই, বিনা অপৰাধত তাক ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিয়া হ’ল । যাৰ বাবে মনৰ দখত ৰুগত, অভিমানত ল’ৰাটোৱে নিজৰ স্বভাৱ বেয়া কৰি পেলালে । নবকুমাৰৰ সৈতে একেলগে থকাহেঁতেন এইবোৰ কেতিয়াও নঘটিলহেঁতেন । মোহত কিমান বে কুসংগ ।

নবকুমাৰৰ চকুৰূৰি সেমেকি আহিল । তাৰ পাছত জাবিলে, এতিয়া ক’বাব বাৰী মাইকী, বিজনীক নবকুমাৰে সাত জনমতো দেখা নাছিল, তাইক ঘৰত থাকিবলৈ দিয়াৰ বক্তব্য কৰা হৈছে ।

চালাকি ।

নচলিব, এইবোৰ নচলিব । নবকুমাৰে স্পষ্টভাৱে কৈ দিব—নবকুমাৰৰ ঘৰত এইবোৰ চালাকি নচলিব ।

এইজনী নিৰ্ণাত সত্ৰাংগৰ গাঁৱৰ মানুহ । সেয়েহে ইমান পীৰিত । সঁচা কথা ক’বলৈ হ’লে—নবকুমাৰে অলপ ঈৰ্ষাও অনুভৱ কৰিলে । নবকুমাৰৰ সম্পূৰ্ণ আঁচনিাক জগতৰ কাৰোবাক সতাই মনত ঠাই দিয়াৰ কথা জনেই অসহ্য । হওক তাই মাইকী মানুহ, তথাপি ।

মনৰ কথা যে মনৰ বাহিৰে আন কোনেও গমকে নাপায়, এইদৰে জীয়াই থকাৰ বাবেই পৃথিৱীখন বৰ্তি আছে। নহ'লে পৃথিৱীয়ে তাৰ সমাজ-সভ্যতা শিক্ষা সংস্কৃতি সকলো বিষয় ঘৰাইৰে সৈতে কাহানিবাই ৰসাতলৰ অজল স্তলীত ভুব গ'লহেঁতেন।

মনৰ কথাৰ ভদ্ৰ আনে নাপায়। মনৰ মানুহজনেও নাপায়।

মানুহে এই আনন্দতে ইচ্ছামতে নাচ-বাগ কৰি ফুৰিব পাৰিছে, বৰ ঘৰ কথাৰ ফুলজাৰি ছটিয়াব পাৰিছে। আৰু প্ৰেম ভালপোৱা মৰমৰ মহিমা দেখুৱাইছে। পিছে এই ৰহস্যলৈ মানুহে নিজেও মন নকৰে, এষে মজা।

নৱকুমাৰেও মন নকৰিলে যে সি বিধাতাৰপৰা কি বিৰাট প্ৰাপ্য পালে। সেয়েহে সি কেৱল সত্যকে মনে মনে বাক্যবাণেৰে বিদ্ধ নকৰে, কৰে বিধাতা প্ৰভুশৰ্মকো। কৰে বিধাতাই নবকুমাৰক প্ৰভুৰ আৰু সত্যক তিৰোতা কৰা বাবে। সহ্য কৰিব পৰা নাই। এই হাতত ঘৰা দৃশ্য আৰু সহ্য কৰিব পৰা নাই সি। নবকুমাৰে গলথেকাৰি মাৰিলে।

ইমান পৰ সত্য নিজৰ ষাগীতে আছিল, আন এজন মানুহ যে দুবাৰৰ ফালে পিঠি দি থিয় হৈ আছে, তালৈ মনেই কৰা নাছিল তাই। গলথেকাৰিৰ শব্দ শুনি সচকিত হ'ল। বিধবা মানুহজনী অলপ আঁতৰি গ'ল।

আৰু সত্যই মানুহজনীৰ হাতখন এৰি দি মূৰত ওৰণি ল'লে।

বুদ্ধিমতী সত্যই অবশ্যো তেতিয়াই আবিৰ্ভূতা মহিলাৰ চিনাকি দিবলৈ দপদপাই গিৰিয়েকৰ কাষ চাপি নাছিল। তদুপৰি লাজ চৰম বঢ়িলও কথা এটা আছে। ডাঙৰসকলৰ আগত গিৰিয়েকৰ সৈতে কথা পতা অনুচিত। সেয়েহে মূৰত ওৰণি লৈ সৰু সৰুকৈ মানুহজনীক ক'লে, “ব'লা বোৱাৰী, সিটো কোঠাত বহিবাকৈ ব'লা।”

নৱকুমাৰে ভাবিছিল যে ক'বলগীয়াখিনি ডাঙৰ ডাঙৰকৈয়েই ক'ব, যাতে এই আগন্তুক মানুহজনীয়ে ঘৰৰ প্ৰকৃত গৰাকী কোন সেই কথাটো ভালকৈ বুজি পায়। আৰু লগতে এই কথাটোও যাতে বুজি পায় যে—মিছা আশাত প্ৰলুদ্ধ হৈ তাইৰ একো লাভ নহ'ব। সত্য তেনেই আজলী ছোৱালী, নবুজা-নেমেলাকৈ কি ক'লে-নক'লে তাৰ মানে নাই। নৱকুমাৰে এইবোৰ ভাবিছিল, আশা কৰিছিল। কিন্তু ডাঙৰ ডাঙৰকৈ ক'ব নোৱাৰিলে।

ক'ব নোৱাৰিলে মানে—প্ৰাৰ্থনা মাতেই নোলাল তাৰ। এটা ভয়ভয়ীয়া খঙাল ভাব লৈ গা খুই আহি ভাত খাবলৈ বহিল।

ডাঙৰ কাঁহীখন আগ বঢ়াই দিওঁতে সত্যই প্ৰশ্ন কৰিলে, “ইমান পৰলৈকে ক'ত আছিলগৈ?”

নৱকুমাৰে হৃদয়সকৰে ভাতৰ ওপৰত আটাইখিনি ডাইল একেলগে ঢালি

সে ভাত পিঠিৰ পিঠিৰ গুৰুতৰ মাত্ৰে ক'লে, “ব'লৈকে নাযাও” কিয়, তোমাৰ ওচৰত ভাব কৈফিয়ৎ দিব লাগিবনেকি ?”

“কথা শুনা। কি কথাৰ কি উত্তৰ। কৈফিয়ৎ দিব লাগিব ব'লি কেনে ক'লে ? গা খোও”তে ভাত খাও”তে বেলা হ'ল সেইদৰ্শিহে সোধিছোঁ।”

“নালাগে সোধিব—” একেই খঙাল সূত্ৰেৰে কণ্ঠল নৱকুমাৰে, “সোধিবলৈ তোমাৰ কোনো এতিয়াৰ নাই। কি কাৰণে সোধিবলৈহে তুমি ? তুমি মোক মানি চলানে কিবা ? মই নো তোমাক মানিম কিয় ?”

সভাই অবাক হৈ ক'লে, “ব'দৰ তাপত মূৰটো গৰম হৈ গ'ল নেকি ? কি বেবেৰিবাঞ্ছন বকিছা ?”

“বেবেৰিবাং ? বেবেৰিবাং বকিছোঁ এতিয়া মইহে। আৰু তুমি— নিজে যেতিয়া নুসোধি-নোমেলি—”

চিঞৰি থলক লগাবলৈ গৈ ‘চৰচৰণি’ খালে নৱকুমাৰে।

অগত্যা সভাৰ চিকিৎসাধীন ছোৱাৰ বাহিৰে উপায় নাথাকিল বীৰপদৰুখ শ্বাশ্বতৰ। পানী-বিচনীৰে মূৰত বা' দিয়া। ধাতুশ্ব হোবাত সময় লাগিল।

আৰু ধাতুশ্ব হোবামাত্ৰেই সভাই সব্দ সব্দকৈ ক'লে, “সংসাৰখনত আৰু দুজনী মানুহ বাঢ়িল, কৈ থ'লোঁ তোমাক। নহ'লে তোমাৰ যেনে মতিবোধ—হঠাৎ হৈ-ঠেখন লগাই দিবা—ইহ'ত কোন, ক'ৰপৰা আহিল—।”

নৱকুমাৰে ক'ব পাৰিলেহেঁতেন : সেই কথা মই নুসোধিমইবা কিয় ? স'চা কথা—ইহ'ত কোন, ক'ৰপৰা আহিল ? কিয় আহিল ? আৰু ময়েইবা খামাখা দুজনীকৈ মানুহক ঘৰত ৰাখিম কিহৰ বাবে ?

ক'ব নোৱাৰিলে। নৱকুমাৰে সেই চৰচৰণি খোৱা কণ্ঠেৰে ক'লে, “সেইবোৰ কথা মোক ক'ব লাগিছে কিয় ? তুমি যি ভাল দেখা—”

কাৰ মাত ? নৱকুমাৰৰ ? নবকুমাৰে এই কথা কিয় ক'লে ? ইমান সময় ধৰি এই কথাবাব ক'বলৈহে ‘আখৰা’ দি আছিল নেকি নৱকুমাৰে ?

সিদিনা পঞ্চদশ মাকৰ সৈতে এবাৰলৈ দেখা কাঁইবলৈ ছোৱাৰ পাছত দত্ত পৰিয়ালৰ ‘পাপ-সজ্জা’ মানুহজনীৰ প্ৰাণে কিয় বে দেৱালত মূৰ খুন্দিয়াবলৈ বিচাৰিছিল ভগৱানেহে জানে। সেই কথাৰ সাক্ষীও তেৱেঁইহে।

সেয়ে, আকৌ এদিন যেতিয়া ৰামদুগবানে পঞ্চদশ মাকক ক'লে, “মনে মনে আকৌ এবাৰ মোক লৈ যাবিনে ?” তেতিয়া পঞ্চদশ মাক অবাক হ'ল।

ক'লে, “বোলোঁ—সিদিনা দেখোন মাঙ-বোলকে নকৰিলা। আজি আকৌ যাবা—মানে ?”

“জানো—। মনটোৱে উগ্ৰদল-খুগ্ৰদল কৰি আছে। মোৰ সব্দ জনী এজনী আছিল পঞ্চদশ মাক, দেখাত সাইলাখ—”

পশ্চাদ্ৰ মাক এতিয়াহে অলপ আশ্বস্ত হ'ল। তেওঁ অৰ্ধ এটা বিচাৰি পালে। পিছে—দিনে-পোহৰে মনে মনে যোৱাটো কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব—এই প্ৰশ্নটো সন্ধানলৈ তাই।

সেই বৃদ্ধি পাণ-সজ্জা বামুণবাবেই উলিবাৰে। কালীখানলৈ যোৱাৰ চলতে ওলাব লাগিল। ঠনঠনিষাৰ আই কালী, জাপ্ৰতা কালী গোস্বামী, তেওঁৰ ওচৰলৈ যোৱাৰ সময়-অসময় নাই, সকলোৱেই যায়। বৰ বোঁছ দৰ নহয়, এঘা—ক'বলৈ গ'লে এখন তামোলৰ বাট।

পাণ-সজ্জা বামুণবাই দেৱীদৰ্শনলৈ ওলাইছিল। আৰু দৰ্শন লাভো বৰিছিল। তাৰ পাছত নৱকুমাৰৰ প্ৰবেশ।

শংকৰীয়ে ক'লে, “ননন্দী বুলি মাতিবলৈ সাহে নকুলাৰ, তথাপি ক'বলৈ বৰ মন গৈছে বুলিহে কৈছোঁ, মিছামিছাকৈ ল'ৰালিখন নকৰিবা সত্য ননন্দী, তুমি যি কৈছা সেইটো নহ'ব।”

“নহ'ব ?”

সত্যই তীৱ্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “কিন্তু কিব নহ'ব, সেই কথাটো মোক বৃজাই কোৱা কাটোৱাৰ বোৱাৰী। ভুল-ভ্ৰান্তি মানুহেই কৰে, সেইবুলি কামিনিকালেও সেই ভুল আৰু শৃঙ্খলা নোৱাৰিবনে ?”

“শৃঙ্খলাই ল'ম বুলিলাই হ'লনে ? সমাজে শৃদ্ধিবনে, মানিবনে ?” শংকৰীয়ে হুৰুদুৰি ক'লে, “মাইকীমানুহ যে মাটিৰ পাত্ৰ ননন্দী, পৰা মায়েই—গ'ল।”

“মাইকীমানুহ যে মাটিৰ পাত্ৰ সেইকথা বিধাতাপুৰুষে মাইকীমানুহৰ গাত লিখি ধৰালৈ পঠিয়াইছিল, নহয় ?” সত্যই তীৱ্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “আৰু মহামানুহক সোণৰ পাত্ৰ বুলি ছাপ মাৰি পঠিয়াইছিল। সেয়েহে সিহঁতৰ বেলিকা সকলো ভাল, আমাৰ বেলিকা চুৱা। হয়, অন্যান্য কৰিছিল ঠিকেই, ডাঙৰ অন্যায়েই। তুমি বয়সতো ডাঙৰ, সম্পৰ্কত গুৰুজন, কোবাটো বৰ শোভন নহয়, তথাপি নকৈ নোবাৰোঁ, যি কৰিছিল সি মহাপাতক। ভৌতিয়া জ্ঞান-বুদ্ধি নাছিল সিমানে, বৃদ্ধিৰ পৰা নাছিলোঁ, কিহৰ বাবে কি হয়গৈ। কিন্তু পাছত বৃদ্ধিছিলোঁ। বৃদ্ধাৰ পাছত—আঁস নামাতো—মনে মনে তোমাক মই শাওপাত নিদিবাকৈ নাছিলোঁ। কেৱল মহাপাতক বুলিয়েই নহয়, দেউতাৰ দৰে মান্যবান লোকৰ মান-সম্মান নষ্ট কৰিছিল বুলি তোমাক শতবাৰ ধিকাৰ দিছিলোঁ। পিছে এই কথাটোও তো সঁচা যে মহা পাতকীয়েও প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিব পাৰে। তুমি যেনে মহাপাতক কৰিছিল, তেনেকৈ মহা পৰাচিত্ত কৰিলা। দিনে-নিশাই তুই জুইৰ দৰে জ্বলি জ্বলি যন্ত্ৰণা ভোগ কৰা নাইনে ?”

“সত্য ননন্দী।”

শংকৰীয়ে আবেগ-বিহীন কণ্ঠে ক'লে, “মান্যতান্ত সব্ৰ বদলি নকৰ্ত্ত”,
 পিছে বয়সত ভূমি মোৰ অৰ্ধেক, সেয়েহে তোমাৰ ভাৰি বদলি মৰেঙ
 নল'লোঁ। কিন্তু সোধোঁ, মই যে ভূ-হ-জুইবদৰে দিনে-নিশাই জবলি-পদলি
 মৰিছোঁ, ভূমিনো কেনেকৈ জানিলা ?”

“তোমাবো যে কথা ! নাজানিবলৈ কি আছে” ইয়াৰ মাজত। নিজ
 চকুৰে দেখা নাই জানো ? দৃষ্টিহীন তো নহওঁ। ভূ-হ-জুইয়ে পোষাব
 কথা তোমাৰ এই জুয়েপোষা বেন দেহাই সাখী নিদিগেনে ? কেনে স্পৰ্শৰ
 বৰণ আছিল, দেহা আছিল মমেৰেহে গঢ়া বেন নিমজ, সেইবোৰ পাহৰা
 নাই নহয় ? পিছে স্ব-ৰূপ গ'ল আপদ গা'চল, থকা হ'লেনো তাৰে
 আৰু কি কৰিলাহে তেন ? সেই বৰুপেইহে কাল হৈ দংশন কৰিলে তোমাক।
 বৰুপ গ'ল ভাল হ'ল, কিন্তু শৰীল-স্বাশ্বাতলৈ তো চকু দিব লাগিব।
 চিপজৰী লৈ যেতিয়া ইহকালৰ বিঘিনি আঁতৰোৱা নাই এতিয়াও।’

শংকৰীয়ে কাতব কণ্ঠে ক'লে, “সেই ইচ্ছা নোহোৱা নহয় ননন্দী,
 হৈছিল। দিনে-নিশাই সেই ইচ্ছাই মোৰ মনটোক জুৰুৱা ধৰিছিল, কিন্তু
 পৰা নাছিলোঁ। সেই পেটৰ জজলটোৱেই ভৰিৰ বেৰী হৈছিল। ময়েই
 মহাপাতকী, তাইবনো অপৰাধ কি ? তাইৰ শিৰগতত কোনো নাই, মৰিবনো
 তাইক ক'ত উটুৱাই থৈ যাব ?”

সতাই গেজেৰা মাৰি ক'লে, “সেই সূৰ্য্যাতকণ যে হৈছিল সিও মংগল।
 এনেয়ে এই পাতকৰ বোজা, ভাণ্ড আৰু আপোনবাতী মৰণৰ পাপ।
 নবকতো ঠাই নহ'লহে তেন। স্ব-ৰূপ দিয়া, গতসা শোচনা নাস্তি, গ'ল
 কথা গঢ়িল। এতিয়া আচল কথা হ'ল—ইমানদিন ধৰি কি কৰিলা ক বলা
 বাবু, এতিয়া মোৰ চকুত থকা পৰিলাই যেতিয়া, ভূমি আৰু শূন্যৰ
 দাস্যবৃত্তি কৰিব নোবাৰিবা।”

শংকৰীয়ে বিবৰণভাবে হাঁহ মাৰি ক'লে, “বয়স হ'ল, ল'ৰাৰ মাক হ'ল,
 তেওঁ তোমাৰ স্বভাৱ সেই আগৰ দৰেই অকোণোজীৱ। ১৫ আছে দেখিছোঁ।
 কিন্তু মোক আশ্ৰয় দিলে তোমাক ঘৰত থকা কৰিলে দিব জানো ?”

হঠাৎ সতাব মূৰখন উত্থল উঠিল। ওঠ টোপ হাঁহিলে তাই। তাৰ
 পাহৰ ক'লে, “কোনে ঘৰত থাকিবলৈ নিদিব ? তোমাৰ ননন্দৰ গিৰিয়েকে ?”

“নহয় নহয়, সেই কথা কোৱা নাই। তেওঁ তোমাক চিৰকাল ৰাজৰাণীৰ
 দৰে মৰব মণি কৰি ৰাখক। সমাজখনৰ কথা কৈছোঁ। জনাজানি হ'লে—”

“জনাজানি হ'বলগীয়া আৰু কি আছে কাটোৱাৰ বোৱাৰী। মই কিবা
 লুকাই কৰিছোঁনে ? মই আজিয়েই দেউতা লৈ চিঠি লিখিব বদলি ভাবিছোঁ
 —দেউতা, মই এই কামটি কৰিলোঁ, মোক এতিয়া মাৰিলে মাৰা, কাটিলেও
 কাটা আৰু ৰাখিলেও ৰাখা।”

‘দেউতা’ শব্দটো শুনাব লগে লগেই শংকৰীয়ে ঘূৰো হাত কপালত দিলে। সেই ‘দেউতা’ নামৰ মানুহজনলৈনে ? নে ঈশ্বৰলৈ ? বোধকৰো ঈশ্বৰলৈ।

সেই ঘৰ, সেই মানুহবোৰ, সবাবোৰগৰি সেই দৃষ্টমূৰ্তি ঘেৰোপন ব্যক্তিজনৰ সম্পৰ্কে কোনো প্ৰশ্ন কৰিবলৈ শংকৰীয়ে সাহস কৰিব পৰা নাছিল। ভয় লাজ অপৰাধৰ সংকোচ এইবোৰ আছেই, লগতে আশংকাজনিত আতংক। যদি প্ৰশ্ন কৰি মানুহজন আৰু নাই বুলি শ্বূনে ? বৰ ভয়ানক কথা হ’ব। কিন্তু সত্যই কৈছে ‘দেউতালৈ চিঠি লিখিম’। সেয়েহে ঘূৰোক্ষন হাত কপালত দিছিল শংকৰীয়ে। আতংক নোহোৱা হোৱাৰ লগে লগে লাজ ভয় সংকোচ আদি যেন অলপ আঁতৰিল। বেনিবা শংকৰীৰ অৱস্থা চাই সিহঁতৰ দয়া উপজিল। সেয়েহে শংকৰীয়ে অলপ কণ নকণকৈ কৈয়েই পেলালে, “মোমাইদেউৰ শৰীল-স্বাস্থ্য ভালনে ?”

সত্যই হুমুনিয়াহ কাঢ়ি ক’লে, “বৰ ভাল নহয়, পিছে তেওঁক জ্বলাই জাহয় ? ভাগক ছিগক বৰ নাৱৰ খোলা। নহ’লে মা শ্বৰ্গী হোৱাৰ পাছত ভিতৰি ভিতৰি দেহা ভাগি আহিল। কলিকতালৈ অহাৰ আগতে দেখা কৰি আহিলো নহয় ?”

মাক মৰিল। শংকৰীয়ে ভাবিলে, এই ‘মাক’ ৰামকালীৰ মাকহে, দীনতাৰিণী। ভাবিলে, তেওঁৰ মৃত্যু কোনো আচৰিত কথা নহয়, দুখবো কথা নহয়, পিছে ৰামকালী স্বদয়বান পুৰুষ, মাতৃশোকক মৰ্যাদা দিলে। তথাপি ক’লে তাই, “তেওঁ জ্ঞানবন্ত মানুহ, তেওঁ ইমান কাতৰ হ’লনে ? পিছে বৰ আইতা শ্বৰ্গী হোৱাৰ কিমান দিন হ’ল ?”

“বৰ আইতা।”

সত্যই ভুৰু কৈচাই ক’লে, “আইতাৰ কথা শুখিছা ? আইতা ঢুকোৱা তো আজি কেইবাবছৰো হ’ল। মই মাৰ কথাহে কৈছোঁ। মা ঢুকাল নহয়—?” সত্যই কথাৰ শেষ নকৰিলে।

কণ্ঠৰ ক’পনি কোনোবাই ধৰা পেলাব সেয়া সত্যৰ মানত বৰ লাজৰ কথা।

শংকৰীয়ে স্তম্ভিত দৃষ্টিৰে চাই ক’লে, “মাজুমামী ঢুকাল ?” বহুতো পৰৰ পাছত শংকৰীয়ে পৰিতাপজনিত হুমুনিয়াহ কাঢ়ি ক’লে, “কিমান দিন হ’ল ?”

“তেতিয়া মোৰ এই ডাঙৰ ল’ৰাটো চেৰাশালিত।”

লাহে লাহে উৰ্বেলিত হুমুনিয়াহ জমাৰি আহিল। সেই হুমুনিয়াহৰ স্তৰ পাৰ হৈ কেতিয়া যে সিহঁত গল্প কৰাৰ স্তৰ পাইছিলহি, সিহঁতে মনেই নকৰিলে।

অতীতৰ স্মৃতি পাগুনি থকাৰ সময়ত সময়ৰ হিচাপ নাথাকে কিজানি।

শংকৰী প্ৰশ্নকৰ্ত্তী ।

সত্য উত্তৰদাত্ৰী ।

শংকৰীয়ে যেন গভীৰ সাগৰত খেঁপিয়াই খেঁপিয়াই কিবা এক হেৰোৱা
মাণিক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছে, আৰু সত্যই সেই প্ৰশ্নৰ মাজেদি উইব
হেৰোৱা শৈশৱ ঘূৰাই পাইছে ।

নিত্যানন্দপুৰৰ ৰামকালী কবিৰাজৰ ভিতৰ চ'ৰা এসময়ত সশস্ত
গ্ৰহৰীৰে আগুৱা কাৰাগাৰ যেন নালাগিছিলনে শংকৰীৰ ? পিছে আজি
সেই অশস্তপুৰ আলোকোচ্ছল স্বৰ্গ যেন লাগিছে কিয় তাইৰ ? শংকৰীয়ে
সেই স্বৰ্গক শ্বেচ্ছাই হেৰুৱালে । শুদ্ধা মাটিৰ পাথৰ দৰে হেলাৰঙে বাটৰ
খলিত দলিয়াই পেলাই চয়তানৰ ছলনাৰ স্বৰ্গলৈ গুঢ়ি গৈছিল ।

অনেক কথা, অনেক হৃদয়নিয়াহ ।

গধুৰ হৈ উঠিছে বতাহ ।

তথাপি আকৌ গভীৰ হৃদয়নিয়াহ কাঢ়ি সত্যই ক'লে, “আজি তুমি এই
দস্ত পৰিয়ালৰ খিলীপাণ সজাৰ কাম কৰছা কাটোৱাৰ বোৱাৰী, কিন্তু
কবিৰাজ-পৰিয়ালৰ চোতাল মাৰি খোৱাহে’তেনো ইয়াতকৈ হেজাৰগুণে
মৰ্যাদা আছিল ।”

“মতিচ্ছন্ন ! আগৰ জনমৰ মহাপাতক ! আৰু মোৰ ক'বলগীয়া একো
নাই ।”

“যি কি নহওক, তুমি আৰু এনৰে-গেনৰে কৰি নাথাকিবা, ছোৱালী-
জনীক লৈ পোনৈ গুঢ়ি আহাঁ । পেটৰ ভিতৰত থকা অন্ন তো এক কথা
যুই-মটি নিকা কৰিব নোৱাৰি, পিছে সিহঁতৰ কাপোৰ-কানীবোৰ এবিধ
লাগিব । সেইবোৰ এবিধ নোৱাৰিলে দোষ দ'ব নহ'ব । বাৰু, তোমাৰ
ছোৱালীজনী কিমান ডাঙৰ হ'ল ?”

“ডাঙৰ—? মানে বয়সৰ কথা সুধিছা ?”

শংকৰীৰ চকুৰ ছাঁত অলপ ধূসৰ শুনোতা যেন দেখা গ'ল । সেই
শুনোতাৰ স্পৰ্শই তাইৰ কণ্ঠতো ক'পনি তুলিলে ।

“বয়স ? তোমাৰ ওচৰত লুকচাক নকৰোঁ ননন্দী, স্পষ্টকৈয়েই কৈছোঁ—
এই মাঘত ঠৈ উকলিল ।”

“মাঘত ! ভেনেহ'লে—পোন্ধৰ হ'লেই । পোন্ধৰ চলি আছে ।” সত্যই
বিমত্ভাৱে ক'লে, “কিয়া—?”

“কিয়া !” শংকৰীয়ে কুণ্ঠভাৱে হাঁহিলে । অলপ বাধা মিলিত
হাঁহি । এই বাধা ভাগ্যক লৈ । এই ক্ষণত সত্যৰ প্ৰশ্নৰ বাবে ।

সত্য অলপ পৰ মনে মনে থাকিল। তাৰ পাছত তাই ক'লে, “পিছে
যাব সংসাৰত আছা, সিহঁতে একো নকৰ ? সিহঁতক কি বুলি কোৱা ?”

শংকৰীয়ে তেনেকৈয়ে আকৌ অলপকৈ হাঁহি ক'লে, “সেই উত্তৰ আগৰে
পৰাই ঠিক কৰি থৈছিলো। কৈছোঁ যে পাঁচ বছৰ বয়সত বিয়া হৈছিল,
সাত বছৰ বয়সত বিধবা আৰু শহুৰেকৰ ঘৰ চকুৰেও দেখা নাপালে তাই।”

সত্য গিল্লিৰি উঠিল, “কি কোৱাহে বোবাৰী, তুমি কেনে সৰ্বনাশী
মাক ! আবিয়ৈ ছোৱালীজনীক বিধবা বুলি ক'লা ? গোটেই পৃথিৱীত
এনেহে আচৰিত কথা কোনোবাই শুনিয়েনে আৰু ? বোলোঁ—এই কামডটো
যে কৰি থৈছা, গোটেই জনমটো তাই দেখোন আৰৈ চাউল আৰু কাঁচকল
গিলিব লাগিব !”

“লাগিব তো। মোৰ যি তাইবো সেয়ে। তাতকৈ বেছি পাবেইবা
ক'ত ?”

সত্যই ক'লে, “হ'ল যেনিবা। কিন্তু তাইৰ বিয়া দিবা কেনেকৈ ?”

শংকৰীয়ে উশাহ এৰি ক'লে, “সেইদৰে নক'লেই কিবা বিয়া দিব
পাৰিলোহে তেনে ননন্দী ? বাপেক-ককাকৰ পৰিচয় নোহোবা ছোৱালী
এজনীক কোনোবাই বোবাৰী কৰি ল'লেহে তেনে জানো ?”

সত্যই অলপ পৰলৈ তুৰু কোঁচাই বহি থাকিল, তাৰ পাছত ক'লে,
“পিছে সেই নগেন নে কোন যেন—যাৰ লগত তোমাৰ বিয়া হৈছিল বুলি
ক'লা—”

“ভুৱা ভুৱা, সকলো ভুৱা, বুজিলানে ননন্দী, সেই নাৰকী পাৰ্শ্ব
চৰিতানে মোক ফাঁকি দি—” বৃদ্ধ কণ্ঠ শংকৰীয়ে চেষ্টা কৰি সহজ হৈ
ক'লে, “কি বুলিনো কও ননন্দী, সেই আভুৱাত নপৰাহে তেনে জানো মোৰ
এই দুৰ্গতি হয় ? কৈছিল, ‘কলিকতাত এতিয়া বিধবা বিবাহৰ প্ৰচলন
হৈছে। কত ফুলবাৰীয়ে আকৌ বিয়া কৰাই সন্ধে-সন্ধ্যাত ঘৰ কৰিছে’।
সেই আফুৱা কথাত ভোল গৈ পাতালৰ চিৰিত খোজ পেলালোঁ—”

সত্যই বিষম মূখেৰে ক'লে, “তাৰ মানে—বিয়া কৰোবা নাছিল
তেন্তে ?”

“নহয়, মিছা নকও”, কৰাইছিল। বিধবা বিয়াৰ সপক্ষে থকা
প্ৰমাণিত মাতি আনি অগ্নি-নাৰায়ণ সাক্ষী কৰি চং দেখুৱাইছিল হয়।
কিন্তু সেই বিয়াক মনে-প্ৰাণে সঁচা বুলি ভবাহে তেনে পেটলৈ সন্তান অহাৰ
কথা শুনামাত্ৰকৈ মোক ফটাকানি দিল্লাই পেলোৱা দি দিল্লাই পেলাই গুচি
গ'লহে তেনে ?”

“যাক !” সত্যই স্বাভাৱিক নিশাহ পেলাই ক'লে, “তাৰ চৰিত্ৰৰ
বোকা কামকে কৰিছে সি। কিন্তু তুমি ধৰ্ম্মত খাঁটি হৈ আছা। আৰু

ডোম্বাৰ ছোৱালীজনীকো অধমৰ সন্তান বুলি ক'ব নোৱাৰ। বিশ্বকা
বিবাহ অৱশ্যে মই ভাল নাপাওঁ, পিছে একেবাৰে বেয়া বুলিও নকওঁ।
ডাঙৰ ডাঙৰ পণ্ডিতসকলে যেতিয়া শাস্ত্ৰ পঢ়ি জানি বুলি বিধান দি থৈছে,
তেতিয়া একেবাৰে উৰাই দিব তো নোৱাৰ। মই তেওঁলোকতকৈ পণ্ডিত
নহওঁ। তথাপি কওঁ কাটোবাৰ বোবাৰী, ছোৱালীজনীক মিছাকৈ বিশ্ব
বুলি জনাজাত কৰাটো ঠিক হোৱা নাই। জাহীকো কিবা এটা ক'ব স্তো
লাগিব। তাই যেতিয়া ডাঙৰ হ'ব, আন মহিলাৰ বিয়াবাৰ, গহনা-কাপোৰ
ঘৰ-ঘৰ দেখিব, তেতিয়া তাইৰ প্ৰাণৰ ভিতৰত কেণা কেনেবাখন
নকৰিবেন? তেতিয়া তোমাক এদিন তাই নুসুধিবনে, 'মা অ' মা হৈ তই
মাক এই দশা কৰিলি'—"

শংকৰীয়ে কথাৰ মাজতেই উদাস গভীৰ কঠেৰে ক'লে, "তাৰো মূঢ়া
মাৰি থৈছোঁ ননন্দী। তাইকো সেই কথা বুলি থৈছোঁ। কৈছোঁ, পচি
বছৰ বয়সৰ কথা তোৰ মনত নাই।"

"বোৱাৰী।"

সতাই আবেগকম্পিত কঠেৰে মাথোঁ এই শব্দটোৱে উচ্চৰণ কৰিলে।

শংকৰীয়ে সত্যৰ সেই ক্ষুদ্ৰ পণ্ডিত মহত অনুৰাগেই ক'লে, "তুমি
মোক শোটিয়ে উৰাই-ঘূৰাই পোৱাৰ পাৰা ননন্দী, কিন্তু মই আন কোনো
উপায় পোৱা নাছোঁ। এই মানুহ—এক্ষণী বুলি ক'ব পাৰা। কিন্তু
তথাপি সেই দুৰ্দীনত গৰ্ভৰে সৈতে গংগাত ডুবি মাৰণপৰা নাছোঁ।
আৰু তাইৰ কাৰণেই দুৱাৰে দুৱাৰ ঘৰৰ ফুৰছোঁ, অশেষ লাঞ্ছনা-গজনা
সহিছোঁ, মন-অপমান জলজল দিছোঁ, আৰু আজি এই শব্দবোৰৰ দাসত্ব
কৰি ছাত খাইছোঁ। কিন্তু এও লোকৰ ঘৰখন ভাল নহয়। কথাতে বোলে
—অমলাতাক নিষিৰ নাপায়—তথাপি নকৈ নোবাৰোঁ, গাভৰু ছোৱালী লৈ
ভাত ভয়তে খব হৈ থাকিব লাগে। তুমি যদি মাথ তাইক—" শংকৰী ব'ল।

বহু সময়ৰ নীৰন্তৰ পাছত সতাই লাহেহে ক'লে, "নাম কি থৈছা?"

"নাম।" শংকৰীৰ কঠত যেন অপৰাধবোধ, "দুই বছৰৰেপৰাই
তাইৰ মূৰৰ হাঁহটো ইমান মন-ভুলোৱা আছিল যে নাম ধৈৰ্যলো
সুহাসিনী।"

অপৰাধবোধ অস্বাভাৱিক নহয়, সেই ধৃতকপালী ছোৱালীজনীৰ নাম
'মলিনা' বা 'অশ্রুমন্তী' নাইবা 'ছায়া' 'দাসী' এনেকুৱা কিবা এটা হোৱা
হ'লেহে যেন বুজালেহে'লেন।

কিন্তু সতাই সেইদৰে কথা নক'লে।

তাই ক'লে, "বোৱা নহয় নামটো। বি কি নহওক, ঘৰখন বেজনা

বৰ ভাল নহয় তাত আৰু থাকিব নালাগে। জীয়েকাক লৈ এতিয়াই গুচি আহাঁগৈ যোৱা।”

“হয়, সিহঁতৰ ঘৰখন তেনেকুৱাই।” নবকুমাৰৰ ওচৰত বহি সত্যই ভীৰ অথচ চেপা মাতেৰে ক’লে, “ভাল ঘৰৰ ছোবালীয়ে এইবোৰ কথা মূখেৰে কলেও পাপ, পিছে অৱস্থাটো তোমাক ভালকৈ খুন্দিলমিলি নক’লে নুবুজিবা। সেই ৰূপৰ আধাৰ ছোবালীজনীক লৈ কিমান ভষে ভষে তাত থাকিবলগা হয় তুমিষেই ভাবি নোচোৱা ক’লে? বয়, তল মহলত ৰান্ধনি-ঘৰৰ লগতে এটা সৰু কোঠা আছে, তাত খৰি-গোবৰখুটি আদি থাকে, তাৰে এফাল সাৰি-পুচি লৈ তাতে থাকে মাক-জীয়েক। কিয় থাকে তাত? কাৰো চকুত যাতে নপৰে সেই বাবেহে। দিনটোত মাত্ৰ এবাৰলৈহে গা ধুবলৈ আৰু ভাত খাবলৈ কোঠাটোৰপৰা ওলাবলৈ দিযে, তাকো মাকৰ কটকটীয়া পহৰাত। আৰিষে ছোৱালীজনীক ‘বিধবা’ বুলি ক’বলগীয়া হৈছে। কেনে ব’ষ্ট ভাবি চোৱা।”

কিন্তু নবকুমাৰ বৰ বেছি বিচলিত হোৱা যেন দেখা নগ’ল, বৰঞ্চ সি বিবস্ত্ৰ হোৱা যেন হৈ ক’লে, “যাৰ কথা তাক বুজিবলৈ দিয়া, তুমিনো ইমান আগবাঢ়িছা কিয়? গৰীব-দুখী ফুলবাৰী ভাই-বোৱাৰী হোৱাহে’তেনো কথা নাছিল। পিছে এইবোৰ কি হৈছে? ওহাঁ, মোৰ ঘৰত এইবোৰ ঋণিলংকাৰ সোমাবলৈ নিদৌ। বহা কৰিলৌ বুলি বাৰটা মাহত তেৰটা জগৰ লগাই ৰাখিব নোৱাৰোঁ নহয়? মাষে শুনিলে মোৰ মন্থদৰ্শন কৰিবনে তোমাৰ হাতেৰে পানীকে খাব?”

সত্যই স্থিৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “ক’বলগীয়া বহু কথা আছিল, কিন্তু সকলো নকওঁ। মাথোঁ ইয়াকে কওঁ—মই যদি তেওঁলোকৰ মত ল’ব পাৰোঁ, তেন্তে—?”

“হেঁ—এঃ। মত ল’বা। হৈছে আৰু।” নৱকুমাৰে ক’লে, “এয়া তোমাৰ কাছুটি হেৰুৱা নৱকুমাৰ বানিজ্যক পোৱা নাই নহয় যে তোমাৰ কথাতে উঠা-বহা কৰিব? তাত টিঘলিঘলিনি নচলিব।”

সত্যই झुकुটি কৰি ক’লে, “নিজ মূখেৰে নিজৰ ব্যাখ্যান আৰু নকৰিলেও হ’ব। ভাল, তেওঁলোকৰ মত পালেই হ’ব নহয়?”

“কি ঠিক, তুমি যিহে ডকাইতনী, শহুৰ-শাহুৰ শলঠেকত পেলাই তেওঁলোকৰ মত ল’বাই কিজানি। কিন্তু ইমান জজ্ঞাল চপাই লোৱাৰ দৰকাৰেইবা কি শুনো? মই কৈছোঁ—মোৰ সংসাৰত সেইবোৰ নচলিব।”

সত্যই झुकुটি এৰি ভেদেভীজনী যেন হৈ ক’লে, “ভাল, সেয়ে ভাল। ভাই-বোৱাৰীক ডাকে ক’ম। ক’ম, নহ’ল বোৱাৰী নহ’ল, এই সংসাৰত

তোমাৰ ঠাই নহ'ল, নহ'ব। ভুলকৈ এই সংসাৰখনক মোৰ বুলি ভাবিছিলোঁ, মস্ত এটা হাতুৰীৰ কোব খাই মোৰ ভুল ভাগিল। চকু গজিল। ভালোই হ'ল শিকনি পালোঁ।”

নৱকুমাৰ বহি পৰিল।

নৱকুমাৰে চকুৰে সৰিয়হ ফুল দেখা পালে।

নৱকুমাৰে সকলো বীৰত্ব পৰিহাৰি সেই চিৰ-প্ৰাণ কথাষাৰকে আওবালে, “হ'ল আৰু। টিঙিচ কৰে খং উঠিলেইনে? মই খং উঠিবলগীয়া একো কথা নাই কোৱা নহয়? মানুহ ইমানকে কৈছোঁ যে স্মৃতি থাকোঁতে ভূতৰ কিল খোৱা কৈলোঁ।”

সত্যৰ মূখখন অলপ কুঁমলিল।

সত্যই স্থিৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “এদিন তোমাৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিছিলোঁ, আজি আকৌ কও, কিল কিয় খাব লাগে জানা? মানুহ জাতটো ‘মানুহ’ বুলি, গৰু গাখ চৰাই চিৰিকতি নহয় বুলি।”

“আৰু সেই যে ছোৱালী এজনী আছে—”

“আছে যে সেই কথা জানোৱেই।”

“তালো মাকৰ দৰে হ'ব নে নহ'ব—”

“ধাতে নহয় তাৰ বাবে চেপ্টা কৰিব লাগিব।”

সত্য দূত সংকল্প মূখেৰে বহাৰপৰা উঠি থিয় হ'ল।

সুহাসিনী। মতা নাম সুহাস।

ওঁ, বয়সৰ লগে লগে জাকত জিলিকাজনী হৈ উঠিছে। শংকৰীৰ বাস্তৱাৰা কৈশোৰ মূৰ্ত্তিয়ে তাইৰ ৰূপ-যৌৱনৰ মাজতে বিকলিত হৈ উঠিছে। ইমান দৃখ বেজাৰ লজনা-গজনা মাকৰ ইমান কটকটীয়া শাসন, তথাপি কলা কলাকৈ পূৰ্ণ হৈ উঠিছে দেহ। পোম্বৰ কলা পূৰ্ণ হওঁ হওঁ, আৰু এটি কলা হ'লেই সম্পূৰ্ণ।

জীয়েকৰ মূখলৈ চাই শংকৰীৰ বুকুত চলকটো বাগৰে। ৰূপ দেখি বুকু ক'পি উঠে। সেয়েহে কেতিয়াবা জীয়েকক কোলাত লৈ কামে, কেতিয়াবা দাঁত কৰচে।

জীয়েকলৈ চাই দাঁত কৰা নহয়, নিজকে নিজেই যেন আঁতৰুৱাই পিছাই। কিন্তু কি কৰ শংকৰীয়ে, তাইৰ চোঁদশে জুই।

সত্যই যিদিনা হাতত ধৰি বহিছিল—সেইদিনা নিশা শংকৰীয়ে জীয়েকক হোৱাই-নোহোৱাই বকিলে। ক'লে, “জান ভেষ্ট—ঐ আহ বিব এসোপা, তয়ো খা ময়ো খাওঁ। সকলো পোৰাৰুৰ শেষ হওক। সকলো সমস্যাৰ অন্ত পৰক।”

কথাটো আছিল এনেদুবা :

মাৰুৰ মদুখোদ সত্যৰ প্ৰস্তাৱ শুনি, সুহাস একেবাৰে অমত হ'ল : এইবোৰ নোহোৱা-নোপজা কথাৰ মাজত সোমাবলৈ তাই ৰাজী নহয় । বহু আলৈ-আপদ পাৰ হৈ, চলুৱে চলুৱে পানী খাই নগদৰ-নাগতি হৈ ইমান দিনৰ মৰত ভৰিৰ তলত অলপ মাটি পোবা গল, যাৰ তুল্য নাই, ৰজাঘৰত আশ্ৰয় পোবা হৈছে, এতিয়া আৰু' অনিশ্চিতৰ সাগৰলৈ জাপি দিয়াৰ কি দৰকাৰ ?”

নিজা মানুহ ! হেঃ ! তিনিকলত কেও নাছিল, এমুঠি পোৰামুড়ি লৈ কোনো আগবাঢ়ি অহা নাছিল, এতিয়া হঠাৎ নিজা মানুহ পাতাল ফালি ওলাল । হ'ব পাৰে—এসময়ত গাঁৱৰ মানুহ আছিল, তাতনো কি চাৰিখন হাত-ভৰি গজিল ? হঠাৎ ইমান গাৰা-মমতা উঠিল উঠাৰ কাৰণেইবা কি ? কাৰণ আন একোবেই নহয়, বিনা দৰমহাৰে চাকৰণী ৰাখনী এজনী পোৱা যাব । ভাবিছে যে দুখাবগান ভালৰি বোলোবা কথাৰে ভোল নিযাই, এবাৰ ঘৰত সন্মুখৰ পাৰিলেই বহু । শংকৰী যেনে আজলী, সেয়েহে এই অভিসন্ধিৰ তলা-নলা বদুজ নাপালে, তাৰ পাছত ইকল-সিকল দুকল হেৰুৱাব লাগিব ।

ও', পোনতে সুহাসে ইমানবোৰ কথাকেই কৈছিল । ইমান কথা ক'ব পাৰে তাই । অবশ্যে আন কাকো নহয়, কেবল মাকক । মাকৰ ওপৰতে যিমান প্ৰতাপ । জন্মৰপৰা বিমান দুখ-বষ্ট অভাব-অসুবিধা পাই আহিছে, চিৰদিন তাৰ হোৰ তুলি আহিছে মাকৰ ওপৰত ।

তথাপি সম্পূৰ্ণ ইতিহাস নাজানে । সঁচা ইতিহাস নাজানে । জানে—গৰ্ভৱতী অৱস্থাত বিধবা হোবাত সেই সন্তানৰ 'অমঙলীয়া' বুলি ঘৰৰ সকলোৱে লেই লেই ছেই ছেই কৰিছিল আৰু শংকৰী দুখে-অভিমনে ডাইক লৈ ঘৰৰপৰা ওলাই আহিছিল ।

সুহাসৰো এয়ে অভিযোগ ।

মাকৰ মইমতাৰিৰ ফলতে যে সিহঁতৰ এই নাজল-নাথল অৱস্থা—সেই কথাত সন্দেহ নাই ।

যি হওক—গ'ল কথা গুচিল । এতিয়া আকৌ এইবোৰ কি হৈছে ।

মাক-জীয়েকৰ মাজত তৰ্কবাদ লাগিল ।

শংকৰীয়ে জীয়েকক হোৱাই-নোহোৱাই বকিলে ।

আৰু সুহাসে খঙতে ক'লে :

“ঠিক আছে, মই যেতিয়া তোমাৰ মৰৰ বোজা, সেই বোজা আঁতৰাই থৈ যাম ।”

কথাতে বোলে—মাটি বোবা ।

কিন্তু কলিকতাৰ মাটিষে বোধকৰোঁ কথা ক'ব পাৰে । বোধকৰোঁ তাৰ মূল বদনিযাদত অনন্তকালৰ সহস্রাব্দৰ ঐতিহ্য নথকা বাবেই কলিকতাৰ মাটিৰ প্ৰকৃতিত উঠন বয়সৰ ছোৱালীৰ চপলতা আৰু মৃদুৰতা । সেই মৃদুৰতাবে কলিকতাৰ মাটিষে বোবাকো বাচাল কৰি তুলিব পাৰে । সেয়েহে কলিকতাৰ বাসিন্দাহঁত একো নিশিৰাকৈও পৰিভুত, একো নুবুজাকৈও বৃজন ।

সত্যৰ মতে, এয়া হেনো কলিকতাৰ বা-বতাহেই নহয়, কলৰ পানীবো গঢ় । হ'ব পাৰে ।

আদি-অন্তকাল ধৰি মানুহে পৃথিবীৰ গহবৰেপৰাই আজিলি ভৰাই তুফান নিবাৰণ কৰি, জীবনমাত্ৰাৰ সমল বঢ়লি আহিছে । য'ত সেই গহবৰ আছে ভালেই, য'ত নাই,, তাত কোদালেৰে গহবৰ খান্দি উলিয়াই লৈছে । তাৰ পাছত ঘট লৈ কলচী লৈ তাৰ ওচৰলৈ আহি ভৰাই লৈছে অসময়ৰ বাবে । মাটিৰ তললৈ নলী সূমুৱাই কোনে কোঁতয়া পানীক হাতৰ মূঠিলৈ আনিদে আৰু তাক হুকুমৰ চাকৰ কৰাৰ কল গঢ়লৈ শিকিলে ? নাই শিকা ।

কলিকতাইহে শিকি পেলালে । পানী হেন দুৰ্লভ বস্তু কল পকাই দিলেই পাবলৈ শিকিলে । এয়া কম ভাঙ্গব কথানে ?

এই পানীৰ বিশেষ গুণ শৰাবত ফুটি উঠিব নিশ্চয় । আন একো নহ'লেও কলৰ পানীসে সাহসৰ যোগান ধৰে ।

নহ'লেহো নৱকুমাৰে ভবতোষ মাণ্টৰৰ মূৰে মূৰে ক'বলৈ সাহস কৰিব পাৰেনে : “আমি আপোনাক এৰিলোঁ মহাশয়, আগলৈ আপুনি আৰু আমাৰ ঘৰলৈ আমাৰ কথাত মূৰ ঘমাবলৈ নাহিব ।”

কৈছে যে, সেই পৰবৰটো নৱকুমাৰে নিজেই ক'লেগৈ নিতাইক । ক'লে, “আৰু অৰিবেৰ ৰাখি নক'লোঁ, বঢ়াইছ ? ভালকৈ শুনাই দিলোঁ । ঘোঁতয়া মান্যৱান মানুহ হৈ আছিল, মান ধৰিছিলোঁ, এতিয়া তেওঁ যদি নিজেই নিজৰ মান-মৰ্যাদা নষ্ট কৰি পেলায়, সেই মান বন্ধা কৰাৰ দায়িত্ব মোৰ নহয় । এই বঢ়া বয়সতো তেওঁ যদি ধৰ্ম নষ্ট কৰে, লোকৰ প্ৰস্থা ভাঙি ভালপোৱাটল আৰু আশা নকৰাই ভাল । হি হি হিঃ, মাণ্টৰৰ কেনেকৈ যে এসময়ত দৃশ্যিত হৈছিল, তাৰি কল নোপোৱা হৈছোঁ । অজান মূল্যবন্ত এখন অতিভাৱকৰ ধৰে হৈ আছিল, নোহোৱা হ'ল আৰু ।”

নিতায়ে অলপ ভীত্বৰে সৈতে হাঁহি মাৰি ক'লে, “অ’—তেনেহ’লে সম্পৰ্ক
লাৰাখ আৰু ?”

“পাগল হৈছনেকি ? তেওঁ দেখোন ‘জাতিভ্ৰষ্ট’ ! জাতিভ্ৰষ্টৰ সৈতে
আকৌ সম্পৰ্ক কিহৰ ?”

নহয়, নবকুমাৰে নিতাইক ‘জাতিভ্ৰষ্ট’ বুলি ত্যাগ কৰা নাছিল। সদায়
সি তাৰ মেছলৈ আহিছিল, হাতে-ভৰিষে ধৰি কাবো-কাকুতি কৰিছিল, আৰু
অৱশেষত ভৱতোষ মাষ্টৰৰ পৰামৰ্শ অনুসাৰে সত্যৰ হতুৱাই কোৱাই-মেলি
নিতাইক সদুপথলৈ, ঘৰাই আনিছিল।

অৱশ্যে সেই কথা পুৰণি হৈ গ’ল। নবকুমাৰৰ ডাঙৰ ল’ৰা, যাৰ ভাল
নাম বোলে সাধনকুমাৰ, সি তেতিয়া ফ’ৰ্থ ক্লাছত পঢ়িছিল, আৰু এতিয়া সি
এণ্ট্ৰেন্স ক্লাছত পঢ়িছে। সত্যই কৈছে, বৃত্তি সি পাবই লাগিব। কৈছে সি
জলপানি লৈ পাছ কৰিব নোবাৰিলে সত্যৰ জীবনযোৰা সাধনাই বৃথা হ’ব।

গাঁৱৰ ল’ৰাহ’তে পাঁচ মাইল বাট খোজকাটি আহি জিলা ইন্স্কুলত পঢ়ি
বিধিনি কৰিলে, সত্যৰ সাধনকুমাৰেও যদি ইমান সুবিধা পায়ো মাত্ৰ
সেইকণেই কৰে, তেনেহ’লে সত্যৰ এই যুঁজ-বাগৰ শক্তিকয়েৰে কি লাভ
হ’ল ?

অবশ্যে জলপানি পোৱাটোবেই শেষ কথা নহয়। মানুহৰ দৰে মানুহ
হ’ব লাগিব সত্যৰ ল’ৰাহ’ত। কিন্তু লিখা-পঢ়াৰে মূৰখোজ্জ্বল কৰাটোহে ভাষ
প্ৰথম সোপান।

পিছে ল’ৰাটোৱে মূখ ৰাখিব পাৰিব বোধ হয়। অন্ততঃপক্ষে সত্য
মাষ্টৰে তাকে কয়, মাহেকত নগদ দহ টকা দি নৱকুমাৰে মাষ্টৰ ধৰি দিছে।

কিন্তু নবকুমাৰৰ মাষ্টৰে যে এইদৰে নবকুমাৰৰ নাক-কাণ কাটিব, এই
কথা কোনেনো ভাবিব পাৰিছিল ?

স্বস্তি নামৰ বস্ত্ৰটি ইমানেই আপুৰুগনে ?

নিতাইৰ সেই দুৰ্মতি হোৱাৰ কথাত লাগি কিমান দিন নষ্ট হ’ল। তাৰ
মেছলৈ কিমান অহা-যোৱা কৰিব লাগিছিল, কিমান যে কাবো কাকুতি
কৰিছিল। নিতায়ে হাঁহি উৰাই দিছিল। পোৰণিভৰা কঠিহাঁহি। কৈছিল :
‘মোৰ দৰে অখাদ্য-অপদাৰ্থ এটালৈ আকৌ চিন্তা ! থাকিলোঁ নে উছন হ’লোঁ,
গ্ৰিভুৱনত কাৰ কি হানি-বিধিনি হ’ল ? ভালেই আছোঁ। খাইছোঁ বইছোঁ
বঙীনি নিচাৰ বাগী লৈ পৰি আছোঁ। তোমালোক হ’লা গুড়-বৰ, জগতত
তোমালোকৰ দৰকাৰ আছে, তোমালোকেই ভাল হোৱাগৈ’।

কিন্তু এই এটা বিষয়ত নৱকুমাৰে দৃঢ়তাৰে সৈতে গুৰিৰ’ঠা ধৰিছিল।
নিতাইক সদুপথলৈ ঘৰাই আনিবই লাগিব।

শেহান্তৰত ভৱতোষ মাষ্টৰৰ নিৰ্দেশ অনুসাৰে নৱকুমাৰে নিতাইক

সত্যৰ ওচৰলৈ টানি লৈ আহিছিল। কৈছিল, “ও”, লোৱা, এইবাৰ দেওবৰ
ঠোঙতে মকামিলা কৰা। সংসাৰত তাৰ দাম আছেনে নাই বজাই দিয়া।”

শংকৰীৰ কথাত সত্যৰ মন ভেঁতীয়া উগ্ৰল-থুগ্ৰল, সেয়েহে গম্ভীৰভাৱে
কৈছিল, “দাম আছেনে নাই মই কেনেকৈ বজাম সেই কথা?”

নৱকুমাৰে মূৰ খজুৱাই কৈছিল, “সি তাকে কৈছে দেখোন! মানে—
সি নষ্ট হৈ গ'লেও কাৰো কোনো অনিষ্ট নহ'ব বুলি কৈছে।”

হঠাৎ সতাই নিভাইলৈ অপলক দৃষ্টিৰে চাই থাকি কৈছিল, “কাৰো একো
অনিষ্ট নহ'ব বুলি জানিলাইনে? তুমি সববজান নেকি?”

সেই দৃষ্টিৰ আগত নিতালে মূৰ দোঁৱাইছিল।

সতাই তীব্ৰ কণ্ঠেৰে কৈছিল, “মই কৈছোঁ মোৰ অনিষ্ট হ'ব। কথাটো
মানি ল'বানে?”

নবকুমাৰে এই তীব্ৰতাৰ কোনো অৰ্থ বিচাৰি পোৱা নাছিল, সি ভুল
খাইছিল। তাৰ ধাৰণা আছিল—সতাই কাকুতি মিনতি কৰিব, সেইত-শপত
বুৱাব। কিন্তু ক'তা! তেনেকুৱা একো নহ'ল দেখোন।

ডাবি-ধমকিও জানো দিলে?

নিদিলে দেখোন, অথচ কথাবাৰ যি বেছ জোৰ দি কৈছিল তাতো সন্দেহ
নাই। সতাই আকৌ তেনেকৈ জোৰ দিয়েই ক'লে, “মই কৈছোঁ তুমি ভাল
হ'ব লাগিব, সভা ভবা ভদ্ৰলোক হ'ব লাগিব। মানুহ যি হাবিৰ জন্তু-
জানোৰাৰ নহয় সেই কথা মনত ৰাখিব লাগিব। অফিছৰপৰা দহ দিনৰ
বাবে ছুটি লোৱা, ঘৰলৈ ঘোৱা, পৰিবাৰক লৈ আহাংগৈ। মই ইয়াত বহাৰ
বন্দবস্ত কৰি থম।”

পৰিবাৰ! বহা! নিতালে লাহে লাহে মূৰ জোকাৰিলে।

“সেয়া—অসম্ভব।”

“অসম্ভৱ। কিয়, অসম্ভৱ কিয়?”

“ধৰত মাস্তি নহ'ব।”

“কোন মাস্তি নহ'ব? তোমাৰ পৰিবাৰ?”

সত্যৰ কণ্ঠস্বৰ তীব্ৰ হৈ উঠিল।

“নহয়—মানে—প্ৰায় তেনেকুৱাই আৰু।” নিতালে বিষন্ন কণ্ঠেৰে ক'লে,
“সোমাই-মাম্মীও মাস্তি নহ'ব। গতিকে তালো—”

“গতিকে তালো? বৰ স্বাৰ্থপৰ ছোৱালী দেখোন।”

স্বাৰ্থপৰ। নিতাই অস্বাক হ'ল।

শপত পৰাৰ্থপৰতাৰ চৰম নিদৰ্শন, তাতো স্বাৰ্থপৰতাৰ অপবাদ।

“আপোনাৰ কথাবাৰ ঠিক বুলি নাপালোঁ নবো।”

লগে লগে নৱকুমাৰেও ক'লে, “ঠিকেই তো, ঠিকেই তো। এইধাৰ কথা একেবাৰে যাক বোলে চালে-বেৰে কোবোৱাৰ নিচিনা কথাহে হ’ল যেন পাইছোঁ।”

“বুদ্ধ্যি খৰচ কৰাহে তেন চালে-বেৰে কোবোৱা নহয় বুলি নিশ্চয়েই বুজি পালাহে তেন। বোলোঁ—ওপৰৰলাহ’তৰ কথাত যে হয়ভৰ দিব পৰিবাবে, শ্ৰদ্ধাৰে নে চেনেহৰে? মোক বুজাই দিয়া। তাই তাইৰ স্বামীতকৈও তেওঁলোককে বেছি ভালপায়নে? স্বামীৰ কাষত থাকি, স্বামীক বাস্তবিকি খুৱাই-বুৱাই আদৰ-সাদৰ কৰি তাই যি পৰিতৃপ্ত পাব, তাতকৈ বেছি পৰিতৃপ্তি তেওঁলোকৰ আলপৈচান ধৰি পাইছেনে? হক কথা ক’বা।”

প্ৰশ্নটো নিতাইক উদ্দেশ্য কৰি, পিছে উত্তৰ দিলে নৱকুমাৰে। ক’লে, “এঃ, ইও এটা কথা হ’লনে? বহা কৰি গুচি আহিম বুলিলে লোকে নিন্দা নকৰিব? দহো বাইজে বেয়া নুবুজিব? তোমাৰ দৰে—”

“ও”, মোৰ দৰে ডকাইতনী আৰু কোন আছে। সেই কথাটো আগপুৰণি হ’ল। বোলোঁ কেইজনমানে বেয়া বুলিব এই ভয়তে মোৰ স্বামী হেন বস্ত্ৰক উটুৱাই দিম, হোটেলৰ ভাত খাই খাই শৰীল-স্বাস্থ্য জহন্নামে যাবলৈ দিম, তাক উজ্জ্বলতাৰ বাটলৈ যাবলৈ দিম, এয়া স্বাৰ্থপৰতা নহয়? কেইজনমানে বেয়া বুলিলেই মোৰ গাত পানীজোলা ফুটি উঠিবনে? কামটো যে বেয়া নহয়, সেই কথাটো মোৰ অন্তৰে নুবুজিবনে? তাই হ’লগৈ আক’ বাঁজী। কি লৈ কি সুখেৰে আছে কোৱাচোন? পুৱাৰপৰা ৰাতিলৈকে সংসাৰৰ শত্ৰুমান অলাগতিয়া কামবোৰ লৈ পৰি আছে তাত, তাৰ বাবে তাত তাইৰ গুণ-গান বৰিছে, এয়া কিবা মানুহৰ জীৱন হ’লনে? মই তোমাক কৈছোঁ দেবৰ বোপা, নিজৰ হিত চিন্তা কৰিছা যদি, তাইক নিজৰ ওচৰলৈ লৈ আহাঁ। বহা মই ঠিক কৰি দিম।”

হঠাৎ নিতানে আন এদিন কৰাৰ দৰে কাম এটা কৰিলে কুঁজা হৈ লতাৰ ডৰি দখন ছুই, তাৰ পাছত মূৰত হাত ধৰি ক’লে, “নিজৰ হিত-অহিত মই নুবুজোঁ নবোঁ, আপোনাকহে বুজোঁ। আপুনি হুকুম কৰিলে—”

“ও”, হুকুমেই কৰিছোঁ মই—” সতাই দৃঢ় কণ্ঠেৰে ক’লে, “হুকুম কৰিছোঁ—মানুহৰ দৰে ঘৰ-সংসাৰ কৰা, মিছা সপোন ৰচি মূৰ নধৰাবা।”

নিতাই গুচি গ’ল।

সত্যও নিজৰ কামত লাগিলগৈ। নৱকুমাৰ ভেবা লাগি থিয় হৈ থাকিল। প্ৰকৃত ঘটনা যে কি হ’ল, টলকিবই নোৱাৰিলে। অকল্য তাৰ চকুৰ আগতে অনেকদূৰা কিবা এটা ঘটিল, যি ঘটনা সচৰাচৰ নঘটে—সেই কথাও অনুমান কৰিব পাৰিছে। সত্য আৰু নিতানে যেনিবা উৰ্দ্ধ ফাছী বা জান কিবা ভাষাতহে কথা পাতিছিল।

অজ্ঞত এতিয়া সভ্যক সন্নিবিষ্টকো সাহস নোহোৱা হৈছে। শংকৰীৰ কীৰ্ত্তি সভ্য বিষয়।

সঁচা, শংকৰীয়ে সভ্যৰ সৈতে এনে দূৰ্বেৰ শত্ৰুত্ব শালিব বুলি সভাই সপোনতো ভাবিছিল নে? এয়া যেন আগৰ জনমৰ স্মৃতি হোৱা তুলিলে শংকৰীয়ে। নহ'লেনো চিৰদিনৰ বাবে হেৰাই যোৱা মানুহজনী, যিজনীয়ে এদিনৰ বাবেও মনৰ এচুকতে ভুলকি মৰা নাছিল, সেইজনীয়ে হঠাৎ এইদৰে আহি দেখা দিবহিয়েইবা কিয়, চিনাকিয়েইবা দিব কিয়?

বৰ সন্মুখৰে দিন কটাইছিল সভাই, শংকৰীয়ে হঠাৎ সেই সন্মুখৰ মূলত ছৰীৰে খুঁচি খুঁচি ক্ষত-বিক্ষত কৰি থৈ গ'ল।

সেই যে গৰুপত আছে কবৰৰপৰা প্ৰেতাখ্যা ওলাই আহি মানুহক বশুণা দিয়ে, শংকৰীয়ে সেই প্ৰেতাখ্যাৰ দৰোহ কৰিলে।

সভাই শংকৰীৰ ওচৰত কি জগৰ লগাইছিল যে এইদৰে যাতনা দি পুঁচি গ'ল তাই? শংকৰীক লগ পোৱাৰ খবৰ জনাই সভাই দেউতাকলৈ চিঠি লিখিছিল দেউতাকে কি কয়-নকয় জানিবলৈ। সেই চিঠিৰ উত্তৰ পোৱাৰ আগতেই শংকৰী নিজেই এক নতুন খবৰ হৈ পৰিল।

তাই দূৰতমান দিনো ব'ব নোৱাৰিলেনে? এয়া যেন সঁচায়ে সভ্যক ধাৰিয়েই চোকা অশ্ৰুৰে সভ্যৰ বুকুখন হানি থৈ গ'ল।

এই দীৰ্ঘকাল ধৰি শত লাখনা আবু শত বিজাৰৰ ভাত খাই খাই যিটো প্ৰাণ পুঁহি ৰাখিছিল শংকৰীয়ে, এটা দিনৰ বাবে সভ্যৰ ওচৰত মৰমৰ ভাত খাই সেই প্ৰাণটোক হেলাৰঙে বিসৰ্জন দিলে।

ইয়াতকৈ ভয়ংকৰ নিষ্ঠুৰতা আবুনো কি থাকিব পাৰে?

খবৰটো শুনিয়েই সভ্য মূৰে-কপালে হাত দি সেই কথাটোকে কৈছিল, “জানো, জানিছিলো। চিৰকালেই পাৰাণী! মাইকী মানুহ ইমান নিষ্ঠুৰ!”

তাৰ পাছত হুৰাওবारे কান্দি কান্দি চিঞৰি চিঞৰি কৈছিল, “আ কাটোৱাৰ গোৱাৰী, কি কৰুণত মোৰ সৈতে তোমাৰ দেখাদেখি হৈছিল, কি কৰুণত মই তোমাৰ ছোৱালীজনীৰ ভাৰ ল'ম বুলি কৈছিলো—তোমাক মৰিবলৈ কৈছিলো। নোকোৱাহেঁতেন তুমি এইদৰে মৃত্যু নল'লাহেঁতেন!”

কথাখাৰ নিতান্ত ভুল নহয়, সূহাসৰ দাৱিত্ব থকা বাবেই অস্ত দিন ধৰি ইমান প্ৰাণিকৰ জীৱন যাপন কৰিছিল শংকৰীয়ে।

সেই দাৱিত্বৰপৰা মুক্ত হোৱা বাবেহে—

নে কেৱল সাময়িক উত্তেজনাৰ ফল? জীয়েকে বোভিয়া মাকৰ সৈতে কন্দল কৰি কৈছিল, “মই বোভিয়া তোমাৰ মূৰৰ বোজা, সেই বোজা মই আঁতৰ কৰি থৈ যাম—” তেতিয়া শংকৰীৰ মূৰত স্মৃতি আক্ৰোহৰ গুৰি হাঁহি

বিৰ্বিঙ উঠিছিলনে ? ভাবিছিল নে, হয়নে ! মইহে চিৰকাল তোমাৰ ওচৰত জন্ম হৈ থাকিম ? পাপৰ পৰাচিত আৰু নহ'বইনে মোৰ ? ভূমি মোক জনমৰেপৰাই জন্ম কৰি ৰাখিছা, আকৌ মৰি জন্ম কৰি থৈ যাবা ? বাৰু চাই লোৱা, এইবাৰ কাক কোনে জন্ম কৰে চোৱা ।

কোন কথাৰ সঁচা কোনে ক'ব ?

শাস্ত ভাৱে ভাবি-গুণি শংকৰীয়ে তাইৰ দীৰ্ঘকালৰ পৰিকল্পনাৰ ৰূপ দিছিল, নে কণিকৰ অসতৰ্কতাৰ ফলত কুল পাৰো নাওখনক ডুবালে ?

ওহোঁ, প্রকৃত কথা কোনেও ক'ব নোৱাৰে ।

আত্মহত্যা কৰাৰ আগতে যে অলপ লিখি থৈ যাব লাগে 'মোৰ মৃত্যুৰ বাবে কোনো দায়ী নহয়'—সেই কথাও শংকৰীয়ে জনা নাছিল । নাইবা সেই প্রথা ভেতিয়ালৈকো প্রচলিত হোৱা নাছিল ।

লিখিবলৈ নিশিকা বাবেহে প্রচলিত হোৱা নাছিল কিজানি ।

প্রচলিত হোৱা নাছিল, সেয়েহে ৰাতি পুৱুৱাৰ লগে লগেই দস্ত পৰিয়ালৰ ভিতৰ চ'ৰাত হুৱা-দুৱা লাগিল । ৰাস্থনিঘৰৰ কাষৰ কোঠাটোৰ চ'তিত চিপজৰী লৈ খিলীপাণ-সজা বামুণীবাই ওলমি আছে ।

কিয় ? কিয় ! কি দুখত ?

সেয়া, কালি গাঁৱৰ মানুহক দেখা পাই, গাঁৱৰ মানুহৰ ঘৰৰ আদৰৰ ভাত খাই কিমান হাঁহি-মাতি আছিল দেখোন । কৈছিল, 'চাকৰি এৰি গুচি ৰামেই', কৈছিল, 'গাঁৱৰ মানুহ, বহুদিনৰ চিনা-জনা, নেৰিলে আৰু, ছোৱালীজনীৰো ভাৰ ল'ব বুলি কৈছে, এই সন্মোগ এৰিব নোৱাৰি আই । দাস্যবৃত্তি বহু কাল ধৰি কৰিলোৱেই' । কালীৰ থানত হেনো চিনাকি হৈছিল ।

কিন্তু মানুহঘৰ আন কোনো নহয়, দস্তহঁতৰ সাত নম্বৰ ঘৰৰ সেই অহংকাৰী ভাৰাটীয়া । তাইৰ ওচৰতে আপন্নৰ আশ্বাস পাইছিল তাই ।

গ'লেইহে'তেন । পিছে দিন-থৈগৰ চেলু দেখুৱাই কৈছিল, "চ'ত পুহ জাদ—এই তিনিটামাহত ঘৰৰ মেকুৰীজনীকো উলিয়াই দিব নাপায় আই, দিলে গিৰিহঁতৰ অমঙল । ইমান দিন লোণ খালোঁ, তোমাৰ অমঙল নকৰোঁ । এই মাহত নাযাও" ।

হঠাৎ সেই সংবাদখি বিনষ্ট হ'ল কিয় ? কিয় আৰু কেনেকৈ বিস্মৃত হ'ল লোণৰ খণ ? সেয়েহেনে অদিন-অক্ষণতে গৃহস্থৰ অমংগল ঘটাই চিৰদিনৰ বাবে বিদায় লৈ গুচি গ'ল তাই ?

হে-ঠে হ'ল ।

পিছে ডাঙৰ লোকৰ ঘৰ, আৰু নিছলা চাকৰণী বিখৰাৰ প্ৰাণহে । সেয়েহে সেই হে-ঠে কুটুকাৰ ফেন যেন হ'ল । থানা-পুলিছ দুৰৰে কথা,

বৈঠকখানাব ডাঙৰীয়াসকলৰ সকলোটিয়ে গম পালেনে নাই সন্দেহ ।
 অশতভঃপক্ষে গম পোৱাৰ লা-লক্ষণ তেওঁলোকৰ আচৰণত ফুটি নোলল ।
 গুড়গুড়ীৰপৰা ওলাই থকা শব্দৰ অলপ ছন্দপতন হ'ল চাৰি ডিঙিৰপৰা
 অলপ হুংকাৰ ওলাল এবাৰ, ইমানেই । তাতকৈ বেছি একো নহ'ল

দস্ত-পৰিয়ালৰ পিছ-দুৱাৰেদি শংকৰীৰ মৃত্যুসেহ ওলাই গ'ল । নিজৰ
 ঘৰৰ দুবাৰমুখত থৰ লাগি থিয় হৈ চাই থাকিল সন্তাই । ঘোঁড়ীয়া গুটি
 গ'ল, নেদেখা হ'ল, হাত দুখন দাঙি নমস্কাৰ কৰি মনে মনে ক'লে : ইমান
 পতনতো ভিতৰি ভিতৰি তুমি তেজী হৈ আছিলো বোৱাৰী, বদজিলো সেই
 কথা । সেইদৰেই সৰু ননন্দকৰ কৰুণাৰ আশ্ৰয়ত নাথাকিলো । সকলোৱে
 সুখিহে—‘কাৰণ কাৰণ’ ! কাৰণ যে কি মই হাড় হিমজুৱে বদজি পাইছোঁ ।
 কি কৰিম, মোৰেই নিষতি । ভগৱানে ৰাক বাৰ নিমন্ত্ৰণ কৰে ।

ঠিক এনেতে দস্ত পৰিয়ালৰপৰা এজনী চাকৰণীয়ে সত্যক ক'লেহি,
 “ডাঙৰ আয়ে মাতিছে ।” সত্যই বিশ্বাস্তি নকৰিলে ।

তাই কিজানি এই মাতবাবলৈ ৰাট চায়েই আছিল ।

অৱশ্যে তাইক মতাই নি দস্ত গৃহিণীয়ে সম্পন্ন খুৱাব বুলি তাই আশা
 কৰা নাছিল । পিছে সেইবুলি ইমানখিনিও ভবা নাছিল । তেওঁ এইদৰে
 আগ-পিছ নুগুণি গুৱালগালি পাৰিব বুলি ভবা নাছিল তেওঁৰ সাত নন্দৰ
 প্ৰজাৰ পাৰিবাৰিক । এবাৰ যেন আওপাকে পদালিছৰ ভৱা দেখুৱালে, কিয়নো
 দহে-ধৰ্মে সাক্ষী নিব, সত্যৰ পৰামৰ্শত পৰিয়েইহে হঠাৎ ইমান ভাল
 মানুহজনী কিবা যেন হৈ গৈছিল ।

“তুমিয়েই তাইৰ মৃত্যুৰ কাৰণ । নহ'লে ইমান দিন ধৰি তাই ভালেকৈ
 আছিল ।” দস্ত গৃহিণীয়ে ক'লে ।

সত্য তলমূৰ হৈ সকলো অভিযোগ মূৰ পাতি লৈ ক'লে, “যি হ'বলগীয়া
 আছিল হৈ গ'ল, ছোৱালীজনীক মোক দিয়ক ।”

“তোমাক দিম ? ছোৱালীজনীক ,”

এনেহে চালে চকুৰোৱা উঠন বয়সৰ ছোৱালী এজনীক ক'লেই বিলাই
 দিয়াৰ দৰে মূৰত নহয় দস্ত গৃহিণী । এই সম্পন্ন হ'ল হাতৰ হাড়িয়াৰ । এই
 সম্পদেৰে সমস্ত-অসমস্ত কিমান কাম সিঁজিব, কত কাম হাটিল হ'ব । সেয়েহে
 ভদ্ৰ কৌচাই ক'লে তেওঁ, “তোমাক দিম মানে ? তুমি তাইৰ আন্তৰিক্যক
 কি ? তাই মোৰ সংসাৰতে থাকিব । যেনেকৈ তাইৰ মাক আছিল ।”

সত্যই মূৰ দাঙি সুধিলে “খলীপাখ-সজা চাকৰণী হৈ ?”

দস্ত গৃহিণীৰ মূৰখন কেঁহৰাজখটা যেন হৈ পৰিল । তেওঁ কঠোৰ
 কঠেৰে ক'লে, “চাকৰণীৰ ছোৱালী চাকৰণী নহৈ ৰাজবাণী হ'বনেকি ?

পিছে আমাৰ সংসাৰৰ প্ৰবৃত্তিসকলৰ দয়াৰ শৰীৰ, চকুত পৰিলে তেনে ছোৱাণ বৰ আৰ্চবিত কথা নহ'ব।”

এই বিষাক্ত হৃদয় দস্ত গৃহিণীয়ে যে জ্ঞান বৃদ্ধি ইচ্ছা কৰিয়েই বিশ্বাসে, সেই কথাত সন্দেহ নাই। আচল কথা হ'ল—শংকৰীৰ মৃত্যুৰ বাবে তেওঁ প্ৰথমৰেপৰাই সত্যক দায়ী কৰিছে, ভাবিছে এইজনীয়ে কাণত কিবা যেন কাণমস্ত দিলে আৰু তেওঁৰ জল-জীয়াত চাকৰণীজনী কফৰবদৰে উৰি গ'ল। তাৰ ওপৰিও আকৌ ছোৱালীজনীক নিবলৈ আহিছে। মোৰেনো কোন অ?

তোমাৰ অহংকাৰ এইবাৰ চূৰ্ণ কৰিম ব'বা। তোমাৰ ভিতৰুৱা কথাৰ উমান মই পাইছোঁৱেই। এই সূহাসৰ মাক তোমাৰ 'গৰিৰ মানুহ'। কিজানি ক'টুমেই হ'ব। তুমিও তেন্তে সেই একে চূপাৰ বাঁহ। মূখেৰে গপাই গজহস্তীটো বোলাই মোৰে সৈতে ফেৰ পাতিছা।

দস্ত গৃহিণীৰ মনৰ কথা সত্যবতীয়ে তেওঁৰ মূখৰ ভাষাৰেপৰাই আৱিষ্কাৰ কৰিলে। হয়তো সেয়েহে বিচলিত নহওঁ বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিয়েই ক'লে, “তেনেহ'লে বৰ ভালৰে বথা। আপোনালোকৰ ঘৰৰ প্ৰবৃত্তিসকলৰ যেতিয়া ইমান দয়াৰ শৰীৰ, তেতিয়া মইনো আৰু তাইৰ কি হ'ব বুলি ভাব কাতৰ হওঁ কিয়? কিবা এটা সদ গতি হ'ব বুলিয়েই ধাৰণা হৈছে।”

দস্ত গৃহিণীয়ে ভুৱৰু কোঁচাই ক'লে, “কি ক'লা?”

“ক'লৌ আৰু—”

“সদগতিৰ কথা কি ক'লা?”

“ক'লোঁৱেই দেখোন, যদি বৃদ্ধা নাই বৃদ্ধাব নোৱাৰিম। পাছত বৃদ্ধিব। বাৰু, মই আহিলোঁ তেন্তে।”

দস্ত গৃহিণীয়ে আকৌ নিজমতি ধাৰণ কৰিলে। ক'লে, “জ্ঞানানে তোমাক মই পুৰুষৰ হাতত গটাই দিব পাৰোঁ পুৰুষক কাম, তোমাৰ উচৰ্চনিত পৰি মান-হজুনী মৰিল।”

সতাই মিচিকীয়াই হাঁহি ক'লে, “তেন্তে তাকে কৰক। কিন্তু সদাহতে আপোনালোকৰ কোনোবা এজনী চাকৰণী বা সবু ল'ৰা এটি মোৰ লগত দিবনে? মই আপোনালোকৰ বৈঠকখানালৈ যাব খুজিছোঁ।”

“বৈঠকখানালৈ? তুমি? তোমাৰ মতলব কি কোৱাচোন?”

“দয়াৰ শৰীৰ থকাৰকলৰ ওচৰত অলপ ভিক্ষা খুজিম। বামুণৰ ছোৱালীয়ে ভিক্ষা খোজাত দোষ নাই।”

“এইজনী দেখিছোঁ বৰ নিমুচাহ'তী তিৰী!” দস্ত গৃহিণী পালেঙৰপৰা হৰম্বৰকৈ মজিয়ালৈ নামি আহি ক'লে, “তোমাৰ ৰীতি-নীতি তো বৰ ভাল দেখা নাই। বৈঠকখানালৈ গৈ মতা মানুহৰ আগত কি ছল-ছন্দ কৰিবা শুনোচোন? ওলাবলৈ অলপো লাজ নালাগিবনে?”

সত্যৰ মূৰৰ ওৰণিখন খাঁহ পৰিছিল, মূখখন বগা পৰি গৈছিল । কিন্তু সত্যই শাস্ত কঠেৰে ক'লে, “লাজৰ কিটো আছে ? জীৱ মায়েই ব্ৰাহ্মণকন্যাৰ সন্তানভৃল । সন্তানৰ ওচৰত মাকৰ ‘লাজ’ৰ কি থাকিব পাৰে ?”

তাৰ পাছত কিহৰপৰা কি হ’লগৈ, দস্ত গৃহিণীয়ে ক’ব সেন্নাৰে ।

পিছে সুহাসিনীক সত্যৰ সংসাৰতে থাকিবলৈ জিবলগীয়া হ’ল তেওঁ ।

মাজু ডাঙৰীয়া, অৰ্থাৎ মাজু দেওৰেকে ছেডল ফট্টটাই ভিতৰ চ’ৰালৈ আহি আদেশ দিলে, “সেই বামণী মাইকীজনীৰ ছোৱালীজনীক সাত নম্বৰ ঘৰলৈ চালান কৰি দিয়া ডাঙৰ বৌ, তাই বোলে সিহঁতৰ গাঁৱৰে ।”

পৰিবাৰ নোহোৱা দেওৰ, ক’বলৈ গলে বৰ গৃহিণীৰ হাতৰ মূঠিৰ সম্পত্তি, সেয়েহে জুৰু কোঁচাই প্ৰশ্ন কৰিলে তেওঁ, “কোন কাৰ গাঁৱৰ মানুহ, সেই খবৰ তোমাৰ কাণত পৰেহি কেনেকৈ ?”

“কথা শুনা ! কাণত ঢালি দিলেও নপৰাকৈ থাকিবনে ? সেই বানাজিৰ পৰিবাৰে নিজেই ক’লেগৈ দেখোন—”

“ক’লে ! তোমাৰ সৈতে কথা পাতিছে তাই ।”

“এস ! খোলোচাকৈ ক’লেনে কিবা ? এজনী চাকৰণীৰ হতুৱাই কোবালে—”

“আবু তুমি সুন্দৰ মূখখন দেখি গলি গ’লা । ধইন, ধইন ! এইবোৰ ভিতৰ চ’ৰাৰ কথাত তুমি ভাগ নল’লেও হ’ব মাজু ডাঙৰীয়া ! মতাহঁতৰ মনজুলোৱা মাইকীহঁতক কেনেকৈ পোনাৰ লাগে মই জানো ।”

‘এঃ, কি যিহকে পাই তিহকে বলকিছা । ভদ্ৰঘৰৰ তিৰোতা, ক’বলৈ গ’লে মোৰ ছোৱালীৰ বয়সৰ, এইবোৰ কি কথা । ছি ছি ।’

বৰগৃহিণীয়ে চেপা ক্ৰুদ্ধ কঠেৰে ক’লে, “ঈ—হু । নিলগৰপৰা চুমাটো দিছে, গালৰ আদখন ছিঙি নিছে ! কিমান বেছল নাজানা ! ছল পালে বিয়নি, নিভটু তিৱায় তিৱনি । ছোৱালীৰ বয়সৰ মাইকী মানুহ মই আবু কাহানিও নাই দেখা । বোলোঁ—নাচ বগী নাচ, ঘাটৰ ঢেলেকনা মাছ, ড়য়ো বগী ময়ো বগী একেখন বিলৰে মাছ ! বোৱা বোৱা, য’ৰ মানুহ ত’তে থাকা । সুহাসক মই ক’লৈকো নপঠাওঁ, কু ।”

মাজু ডাঙৰীয়াই নিবুপায় ভংগীৰে ক’লে, “কিন্তু—মই যে কথা দিলোঁ । মোৰ কথাৰ এটা দাম আছে তো—”

“অঃ । আবু মোৰ কথাৰ দাম নাই, নহয়—”

“কি মৰ্কল ! সেই কথা কোনে ক’লে—” মাজু ডাঙৰীয়াই কটকৌশলত ধৰিলে, “মই কওঁ—সহজেই বোঁড়িয়া আপন কিলয় হৈছে—কিলয় সিয়া । চিপজৰী লৈ মৰিলে যে সন্মতি নহয় জানাই নহয় ? আবু এইবোৰে

পৃথিৱীত আটাইতকৈ ভালপোৱাজনৰ ওচৰলৈহে ঘূৰি ঘূৰি আহে। এই ছোৱালীজনী আছিল তাইৰ একমাত্ৰ সন্তান, নিশ্চয় বৰ আকৰ্ষণ আছিল।”

দস্ত গৃহিণীয়ে উচপ খাই বাম নাম ল'লে। বৰ আকৰ্ষণ।

আকৰ্ষণ বুলিলে আব্দ কিমানখিনি কোৱা হ'ল? সন্তানৰ প্ৰতি ইমান আকৰ্ষণ দস্ত গৃহিণীয়ে আগে কাহানিও দেখা নাছিল।

যি কি নহওক—বান্ধ এৰি কুন্দা, কুন্দা এৰি বান্ধ দিবলগীয়া নহ'ল, বামুণ চাই দক্ষিণা গণক চাই ভোজননী দিয়াত একেচিপে কাম সিজিল।

অনিচ্ছা সত্ত্বেও সূহাসিনী সত্যৰ সংসাৰলৈ আহিল।

নবকুমাৰৰ যোৱা অনাই অনিচ্ছা, সত্যৰো আব্দ আগৰ সেই মধুৰ কৰ্তব্যৰ আনন্দ নাথাকিল। নিতান্ত নিবস কৰ্তব্যৰ খাতিৰত তাইক ঘৰলৈ লৈ আহিল। শংকৰীক কথা দিছিল বুলিহে।

পিছে এইবোৰ কথা প্ৰায় চাৰি বছৰৰ আগৰ কথা।

এতিয়া বেথুন স্কুলৰ তিনিটা শ্ৰেণী পাৰ হৈ গ'ল সূহাসিনীৰ।

স্কুলৰ সন্নিবিধৰ বাবেই হওক, বা দস্ত পৰিয়ালৰ পৰিবেশৰপৰা মন্থিত বাবেই হওক—মুন্ডাবাম বাব্দ ষ্ট্ৰিটৰ সেই ঘৰটো এৰি সত্যবতীহঁত বাগবাজাৰলৈ আহিছিল। এই বহাটোৰ ভাৰা বেছি, অসন্নিবিধ বিস্তৰ, পিছে এটা পৰম লাভ—গংগা নিচেই ওচৰত। নিতৌ গংগাস্নানৰ পুণ্যজৰ্ন হয়।

আব্দ এটা আকৰ্ষণ আছে। ষিটো আকৰ্ষণৰ কথা নবকুমাৰে নাজানে। সত্যই নবকুমাৰক নোকোৱাকৈয়েই দুপৰীয়া দুপৰীয়া এঠাইলৈ অহা-যোবা আৰম্ভ কৰিছে। সেই আহ-যাহ নবকুমাৰে নাজানেই, গতিকে সেই লৈ নৱকুমাৰৰ সূখ-দুখৰো প্ৰশ্ন নদঠে, মোটামুটিভাবে সূখতে থকাৰ কথা তাৰ। কিয়নো ঘৰৰ ভাৰাও যেনেকৈ চৰিল, তেনেকৈ তাৰ অফিছৰ দৰমহাও বাঢ়িল। ল'ৰা দুজনে প্ৰতি বছৰে ফাৰ্ট-ছেকেন্ড হৈ ক্লাছত প্ৰমোচন পাইছে, এজন ল'ৰাই পাছ কৰিলেই। সত্যৰ অটুট স্বাস্থ্য আব্দ অপৰিসীম কৰ্মক্ষমতাই সংসাৰখনক নিৰ্ভাজ মকুতা যেন কৰি তুলিছে।

গাঁৱৰ দ্বৰত মাক-দেউতাকো কুশলেই আছে। নিতাইৰো মতি-গতি ভাল হৈছে বুলি ক'ব পাৰি। আব্দ নো কি লাগিছে? একো নালাগিছিল।

একো নালাগিছিল আব্দ। কিন্তু হঠাৎ ভ্ৰম্মনক লোকচান এটা হ'ল। ও", হঠাতেই। আব্দ যি হ'ল তাৰ কোনো প্ৰতিকাৰ নাই। নৱকুমাৰৰ মূৰত বিনামেধে বজ্জ্বাত হ'ল। যোৱা অনা সূখত বিবাদ যোগ।

ভৱতোৰ মাটৰে ব্ৰাহ্মণ গৃহণ কৰিলে।

‘পতিত’ হ'ল।

সাত্ত্বিক

গাঁৱত থাকোঁতে ভাবিনীৰ অন্য ৰূপ আছিল। গোটেই দিন গাখৰ দৰে খাটনি, ওৰে বাতি ম'হৰ দৰে টোপনি। চৰিয়ালেও ৰাও নকঢ়া। মামা লহুৰৰ ঘৰৰ সকলোকে বম বেন দেখে।

ঠলিকতাৰ বহালৈ অহাৰ আগতে, ইমানখিনি কয়সলৈকে নিতাইৰ সৈতে তাৰ পৰিবাৰে কেইটা কথা পাতিছিল নিতাইয়ে আঙুলিৰ মূৰত গনিত কৰি কৈ দিব পাৰে কিজানি। মাত্ৰ সেই বহু দিনৰ আগতে ভেটিয়া এখাৰ বহালৈ অহাৰ কথা কৈছিল, ভেটিয়াহে মাথোন ষৈণীয়েকৰ স্পষ্ট মাত শুনিছিল নিতাইয়ে। ষৈণীয়েকে কৈছিল, “ভিত্তিত কঁচ লৈ মৰো। লাজ-কাজ এৰি নাকত কলাখাৰ সানি তোমাৰ সৈতে বহালৈ যাব লাগিব?”

ওচৰে পাঁজৰে যে নিশ্চয় কোনোবা-কন্দুৰিয়ে কাণ সবালি দি থিয় হৈ আছে, এই জ্ঞান-বুদ্ধি থকা বাবেহে বোধকৰো ষৈণীয়েকৰ ইমান ডাঙৰ মাত।

শুনি নিতাই মূৰত কোবোৱা দমৰা হেন হৈ পৰিছিল।

পাছদিনা মামীয়েকে কৈছিল, “কি অ' নেতাই, তোৰ সেই বুকুৰ বন্ধুটোৰ দৰে ষৈণীয়েক বহালৈ লৈ যাবনেকি?”

নিতাইয়ে সেই কথা টালিকতে উৰাই দি কৈছিল, “কি যে কোৱা আবু! বলিয়া হৈছা নেকি?”

মামীয়েকে কৈছিল, “চা, আগলৈ মোক দ্বেষ নধৰ যেন কৈ থৈছোঁ। বোৱাৰীক মই কৈছিলোঁ যে মনৰ বাসনা মনত লৈ ইয়াত পৰি থকাৰ দৰকাৰ নাই, যাব যদি যোগে। পিছে তাই মৰতীয়ে কয়, ‘তোমালোকৰ ভৰিত ধৰি পৰি থাকিম, মোক তোমালোকৰ আশ্বৰ্যৰপৰা কোনে নিয়ে চাওঁচোন।’”

মামীয়েকৰ মাতত তৃপ্তিৰ সুৰ।

আবু নিতাইয়ে তাৰ ধৰ্মপন্থীৰ ধৰ্মজ্ঞানৰ পৰিচয়ৰে পৰিতুষ্ট হৈ কলিকতালৈ উভতি আহি নৱকৃষ্ণাৰ সংসাৰতে থকা-মেলা কৰিছিল।

কিন্তু সেৱা সেই ভেটিয়াৰ কথা।

তাৰ পাছত কিমান পানী থৈ গ'ল, কঙই কত পানী খোলালিলে। নিতাইৰ দহ দশা ৰাটল। আবু অৱশেষত বন্ধুপন্থীৰ নিৰ্দেশকমে নাইবা আদেশকমে আকৌ সেই পুৰণি প্ৰস্তাৱ লৈ নিতাই গাঁৱলৈ গ'ল।

ভাবিছিল যে ভালকৈয়ে বুকু দিব লাগিব।

কিন্তু আচৰিত কথা, এইবাৰ বিনাশ্ৰুত ৰাজ্য জয় কৰিলে। ঈশ্বৰেহে জানে কোনে ক'ত কৈছিল যে চাৰিকোঠা পকাইছিল, গিছে নিতানে কিবা এটা কোৱাৰ আগতেই মামীয়েকে ক'লে, “আব্দনো কিমান দিন ‘মেছ’ৰ ভাত খায়, বোৱাৰীক লৈ যা উই।”

মোমায়েকেও তাকে ক'লে। আব্দ দেখা গ'ল যে বৈণীয়েকো বিনাবাকো সূৰসূৰকৈ নিতাইৰ পদাংক অনুসৰণ কৰিলে। তাইৰ হাৱভাৱ চাই নাক উলিয়াব নোৱাৰা হোৱাৰ কোনো লা-লক্ষণ দেখা নগ'ল।

তেনেহ'লে কথা এয়েহে—

নিতাইৰ চৰিত্ৰ-স্থলনৰ খবৰ গাঁৱতো ওলাইছিল। কিয়নো নিন্দা আব্দ বেয়া খবৰৰ ডেউকা থাকেই। আব্দ সেই ডেউকা বহু ‘অশ্ৰুশক্তি’ সম্পন্ন। শূন্যৰেপৰা বৈণীয়েকে পাটী লৈছিল, আব্দ অভিভাবকসকল চিন্তাগ্ৰস্ত হৈ থিৰাং কৰিছিল, গড় ৰক্ষা কৰিবলৈ সেনাপতি পঠোৱা আৱশ্যক। আব্দ গাঁৱৰ ভালেমান বোৱাৰীয়েই ইতিমধ্যে গাঁও এৰিলেই। মামীয়েকৰ নিজৰ গাঁৱৰে পৰাই চাৰিজনী বোৱাৰী জামালপুৰলৈ গুচি গ'ল। এই গাঁৱৰপৰা এজনী গ'ল কাঁচড়াপাড়ালৈ, এজনী ছাহেবগঞ্জলৈ। ‘বেলৰ চাকৰি’ পালেই ডেকাল’ৰাহ’তে সাপৰ পাঁচ পাও দেখা পোবা হৈছে, আব্দ-হুৰ্মতৰ মূৰত গোৰ শোধাই বৈণীয়েকহ’তক লৈ বহা কৰিছেগৈ।

গতিকে নিতাইৰ বৈণীয়েক যদি কলিকতালৈ যালেই, জাতি-মহত নষ্ট নহ'ব। তদুপৰি, নিতান্ত অগংগাৰ দেশলৈ যোৱা নাই যেতিয়া। বৰণ ভাত কালীঘাটৰ কালী গোসাঁনী বিদ্যমান।

মাটি মৈলাই থোৱা আছিলেই।

গিছে নিতানে ইমানখিনি জনা নাছিল। নিতানে কোৱা মাত্ৰকে সম্মতি পোৱাত অৱাক হৈছিল। কিন্তু সেয়া হ'ল ক'লাৰ আগৰ খুন্দু।

এতিয়া ভাবিনীয়ে নিতাইক মূহুৰ্তে মূহুৰ্তে অৱাক কৰি তুলিছে। তাই অন্য মূৰ্তি পৰিগ্রহ কৰিছে যেন।

নিতানে সপোনতো ভাবিব পাৰিছিলনে ভাবিনীক ইমান ‘মুখ চোকা’ বুলি? কিন্তু ভাবিনীকো দৃষিৰ নোৱাৰি।

প্ৰথম কথা হ'ল—তাই আহিছে গড় ৰক্ষা কৰিবলৈ, গিৰিয়েকক আঠুৱাৰ তলৰ মহ কৰাৰ সংকল্প লৈ। দ্বিতীয় কথা, ইমান দিনৰ বিবাহিত জীৱনত ‘মুখখনত সদায় সোপা দিহে আছিল ভাবিনীয়ে, ভয়তে হওক বা জমলা ডকাঙতেই হওক। সেই সোপা দিয়াৰ এটা প্ৰতিক্ৰিয়া নহৈ পাৰেনে?

তৃতীয় কথা হ'ল—এতিয়া আব্দ মুখত সোপা দিয়াৰ প্ৰয়োজনো নাই। গতিকে এই দীৰ্ঘকালৰ বন্ধ জলপ্ৰবাহে এতিয়া বান্ধ ভাঙি প্ৰবল জল-কল্লোলৰ আকাৰ ধাৰণ কৰিছে।

উঠাও বহোঁতে নিতাই বাক্যবাণেৰে ধকা-সৰকা হৈছে।

অঞ্চ এই লক্ষ্যত বৈশীৰ ক্ষমত কথো নসহিও উপায় নাই, মদুখ পতাবো উপায় নোহোৱা হৈছে, ক'ববাত যেন পৰাজয় হৈছে তাৰ। পৰাজয় কোনখিনিত বৃদ্ধিব নোৱাৰে, অঞ্চ কিবা এটা লাজত মূৰ দাঙিব নোৱাৰে।

আকৌ আটাইতকৈ মৰ্মাশ্ৰিতক কথা এয়ে যে স্বপ্ন নিতাইৰ পূজাৰ ক্ষেপী জয়ৰ নৈবেদ্য, ঠিক তাতেহে ভাবিনীৰ বস্ত্ৰমানে আক্ৰোছ। তাই সত্যৱতীৰ নাম শুনিলেই জ্বলি-পাকি উঠে। অঞ্চ কিয় এই ডেৱনি-গোৰাণি, নিতায়ো নুবুজে। তিবোতা জাতটো ইমানেই অকৃতজ্ঞনে?

নিতায় ভাবে : তইনো কাৰ দয়ান্ত 'বহা'লৈ আহিবলৈ পালি? কোনে তোৰ বাবে সংসাৰ এখন সজাই-পৰাই থৈছিল? তোৰ গিৰিয়েকক কোনে বিপথৰ পৰা সুপথলৈ আনিলে? সত্যৱতীয়ে টানি নধৰাহে'তেন তই ইমান মৃদুকলিমূৰীয়া হৈ ইমান ফিতাহি মাৰিছিলে'তেন কেনেকৈ? ধান সিজাই সিজাই, খাৰেৰে কাপোৰ-কানি ধুই ধুই আৰু ঢেংকীৰে ঢেংকুৰুচ ঢেংকুৰুচ কৰি কৰিয়েই দেখোন তোৰ জীৱনৰ বিষালিবেলা চাপি আহিছিল, আৰু তেনেকৈয়ে থাকিছিলে'তেন। পিছে তাৰবাবে কৃতজ্ঞতাৰ চিন-মোকামো নাই। নাজানেনে কিবা? নিতায়ো কলিকতাৰ 'বহা'ত ভৰি দিশেই কৈছিল, "এই যে গৃহিণী হোৱাৰ স্বাধীনতাখিনি পালা, ইয়াৰ কাৰণ হ'ল সেই মানুহজনী। নবোঁৱে হুকুম নকৰাহে'তেন কোন চালাই ইমান জঞ্জাল মূৰত চপাই ল'লেহে'তেন।"

ভাবিনীবো যে 'মদুখ' বোলা বস্তু এটা আছে, সেইদিনাহে তাৰ অলপ আভাস পোবা হৈছিল নিতায়ো। ভাবিনীয়ে কৈছিল, "সত্য চহৰত বহা কৰিলে কথা-বাতাবোৰ এনেকৈ লপা-লঠুৱাকৈ ক'ব লাগে, নহয়—?"

কথাটো হওঁতে একেবাৰে মিছা নহয়ো। আজিকালি নিতাইৰ কথা-বাতাবোৰ অলপ অধইচ-অভইচ হৈ পৰিছিল ঠিকেই। লগ-সংগৰ ফল। যিজন 'বন্ধু'ৱে তাক আওবাটলৈ ধাবলৈ উদগাইছিল, সি নিজে যিমান দায়ব, তাৰ গতিবিধিও ভেনেবোৰ ঠাইত। গতিকে কথাবাতা, চাল-চলনতো প্ৰভাৱ নপৰাকৈ নাথাকে।

'চালা' শব্দটো উচ্চাৰণ কৰিয়েই নিতাই অলপ লজ্জিত হৈছিল, ভাবিনীৰ সন্তব্যত আৰু বিব্ৰত হৈ কলে, "সেইয়া দেখিলা, বহাত ভৰি নৌদিওঁতেই গৃহিণীৰ আকৃষ্ট হ'লেই!"

সেই দিনলৈ সিমানতে আখ্যা পৰিছিল। কিন্তু 'দিনে দিনে চন্দুকলা বাঢ়ে'। ভাবিনী এতিয়া যোৱা কলমে বিকলিত হৈ উঠিছে।

আজি ৰাতিপুৱাতো এজাউৰি হৈ গ'ল।

ৰাতিবেপৰাই মূৰ বিৰাইছিল আৰু পানীলগা জবৰ নিচিনা হৈছিল

নিতাইব, কৈছিল ভাতো নাখাব, অফিছলৈকো নাখাব। শ্বূনি ভাবিনীয়ে ভালেই পাইছিল। বাঁজী মানুহ, গোটেই দিন অকলে অকলেই কটাব লাগে, তেও থাকিব ঘৰত। চোৰৰ বাতিভ আল, দিনটো তো দিনেই। এতিয়া ছুটিৰ দিনবোৰ নিতানে নতুন নিচাত কটায়। ঠিক নতুন বুলিব নোৱাৰি, পুৰণি নিচাকে নতুনলৈ বঙাইছে। গাঁৱত সেয়ে আছিল একমাত্ৰ আনন্দ। নিতাই আব্দ নৱকুমাৰে প্ৰতি দেওবাৰে দেওবাৰে বৰণী বাবলৈ যায়।

অফিছৰ সহকৰ্মীসকলৰ বহুতৰে অ'ত ত'ত বাগান পুখুৰী আদি আছে। সিহঁতেই মাছ ধৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে। এতেকে শনিবাৰ দুপৰীয়াৰে পৰাই ছিপ হুইল বৰণী টোপ আদি লৈ দুলোখন ঘৰ ব্যস্ত হৈ পৰে।

আজি দেওবাৰ নহয়। ভাবিনীয়ে ভাবি ভাল পালে। আব্দ চহৰৰ 'বহাত' কম কাম কৰি কৰি আৰামী হোৱা বুলি মনতে ভাবিলে, য'ক—আজি আব্দ নাৰাম্বোৱেই তেন্তে। তেও' যেনেকৈ ভাতৰ সলনি চিৰা-মুড়ি খাব, ময়ো তাকে খাম। পিছে আজি আক' তিথিটো ভাল নহয়, দশমী। আয়তা বন্ধা কৰিবলৈকো এখুটুৱা মাছ খোৱা উচিত। পিছে সেই কামটি বাতি পালিলেও হ'ব। কলহত কাঠে মাছ জীয়াই থোৱা আছে।

এইবোৰ গুণা-গ'থা কৰি অলপ বেলা হোৱাৰ পাছত আধাচিলোবা ক'থাখন আব্দ বোজি-সুতা লৈ বহিছিল ভাবিনীয়ে। নিতানে ঘৰত শ্বূই শ্বূই ভৰি নচুৱাই আছিল। হঠাৎ শোৱাৰপৰা উঠি আহি ক'লে, "কি হ'ল—বন্ধা-বঢ়া এৰি ক'থা লৈ বহিলা যে—?"

ভাবিনীয়ে মূখ কৌচাই ক'লে, "তুমিয়েই যেতিয়া খোৱা-বোৱা নকৰা, তেতিয়া আব্দ নিজৰ বাবে চৰুলৈ নাখাও"।

নিতানে আচৰিত হৈ ক'লে, "তাৰ মানে? মই নাখাও' বুলি তুমিও পেটত গামোচা বাস্খবা? ইও এটা কথা হ'লনে? কি খাবা তেন্তে?"

ভাবিনীয়ে উচ্চাংগৰ দাৰ্শনিক ভংগীৰে ক'লে, "মাইকী মানুহৰ আক' থোৱা-বোৱা। তোমাৰ লগত বহি দটোমান আখৈ-মুড়ি চোৱালেই হ'ব।"

"সেয়া দেখিছা। সঁচাকৈয়ে তেনে আখাত জুই নিনিবা নেকি?"

"কোনো দৰকাৰেই দেখা নাই দেখোন—"

নিতানে ক'লে, "তেনেহ'লে আব্দ কথা নাই। নহ'লে ভাবিছিলো—"

"কি ভাবিছিলো?"

"নহয়, থাকক।"

ভাবিনীয়ে ক'থা আঁতৰাই ধৈ ক'লে, "থাকিব কিয়? কোৱাচোন শ্বূনো?"

নিতানে ক'লে "নহয়, মানে কৈছিলো মানে—হেঁৰি, জবৰ ভো সন্ধান বোজি উঠা নাই, আলু-জালুকৰ আজ্ঞাৰে দখনমান গৰু বদীটি খালে—"

বদীটি! বদীটিৰ নাম শ্বূনিয়েই ভাবিনীৰ মূৰত বজুৱাবাত হ'ল। তাই

ইমান দিন ধৰি ব্দটিৰ নামটোহে শুনি আহিছে, হাতেৰে ব্দটি আজিলৈকে বনাবলৈ নহ'ল। সিহঁতৰ গাঁৱৰ অৰন্ত সেইবোৰ বস্ত্ৰৰ চিন-মোকামো নাই। ভাত খালে ভাত, নাখালে ঘূড়ি আছে চিৰা আছে, আঁধে বাভাচা ফুৰি ক'লামাহ কপোমাহ সিজোৱা আদি আছে, শৰীল ব্দজি সেৱা কৰা। ব্দটিৰ কথা নুঠেই।

কলিকতালৈ আহিছে নিতায়ৈ এই চহৰীয়া ভেম্বত ধৰিলে। আন এদিন গধূলি পৰত কৈছিল, “গাটো কিবা জন্মৰ জন্ম জাৰ জাৰ লাগি আছে, দৃশ্যমান ব্দটিকে বনোৱাচোন। আটো লৈয়েই আহিছোঁ।”

সিদিনা ভাবিনীয়ে অলপ চৰ্চিৰি কোবাইছিল। স্বামীৰ ওচৰত মিছা কে-বাব পাৰব বাবে নাক-কাণ মোহাৰি কৈছিল, “অ' হৰি। মই জানোনে কিবা! ভাত বহালোঁৱেই নহয়?”

নিতায়ৈ অৱশ্যে খানাতালাচ কৰিবলৈ বাস্তবিকভাৱে যোৱা নাছিল। ‘থাকক থাকক ভেম্ব’ ব্দলি কৈ আটাৰ ঠোঙাটো মজিয়াত থৈছিল। সেই আটাখিনি আছেই, জানে নিতায়ৈ, গতিকে আজি আৰু আন একো নভবাটকৈয়েই ভাবিনীক ব্দটিৰ কথা ক'লে। কিন্তু ভাবিনীৰ মৰন্ত দৃষ্টিভাৱ পৰ্বত খহি পৰিল।

‘ব্দটি বনাব নোবাৰিম’ ব্দলি কোৱাটোও টান, ‘ব্দটি বনাব নাজানো’ ব্দলি কোৱাটোও আৰু টান। তথাপি তাই শেষ চেষ্টা কৰি চালে।

ক'লে, “এই দৃপৰীয়াখন নো আৰু শূকান ব্দটিবোৰ খাব লাগিছে কিয়? বৰণ অলপ খিচৰী বহাই দিও, তাকে গৰমে গৰমে—”

“নহয় নহয়, খিচৰী নাখাও”—নিতায়ৈ ভাবিনীৰ আশাৰ মৰন্ত বাগি কঠাৰ মাৰিলে, “অৱ দ্ৰব্যটো খাব নাপায়, শৰীৰ বসন্ত হয়। ব্দটিয়েই বনোৱা, বৰণ অলপ ঘিউ সানি দিবা। বোঁছ বনাব নালাগে, এয়া ধৰা বাৰ চৈধ্যখনমান হ'লেই হ'ব, অম্পাহাকৈ ঠুথ।”

অগত্যা আটাখনি লৈ ভাবিনী পাগঘৰত সোমাবলগীয়া হ'ল নিজৰ ভাপক খিচৰি দি। আজিয়েই ক'ৰাখন চিলাই শেষ কৰিব ব্দলি ভাবিছিল, আখাৰ ওচৰলৈকো নাখাব ব্দলি খিচৰি কৰিছিল, তেনেস্থলত মৰব ওপৰত আকাশ ভাগি পৰিল।

কোৱা বাহুলা, ব্দটি বনোৱাত বহু চেষ্টা কৰিও ভাবিনী সফল নহ'ল।

কিয়নো, প্ৰথমেই প্ৰয়োজনতকৈ অধিক পানী ঢালি আটাখনিক প্ৰায় ‘লুচুৰী’ বেন কৰি পেলালে। তাৰ পাছত ত্ৰিভা-কটা কেইবচুৰীয়া খনিয়েক আটাৰ পিঠা কেনেকাকৈ কৰিলে বদিও, আখাৰ ওপৰত সোঁকিবলৈ দৈ আটাইকেইখনেই পুৰি বিচিৰ বৰণৰ হৈ পৰিল। আকৌ ঠায়ে ঠায়ে কেঁচা হৈয়েই থাকি গ'ল। ইপিনে দৃপৰ পাৰ হ'ল।

নিতায়ৈ ভাবিলে, ভাবিনীয়ে নিজৰ বাবেও ব্দটি বনাইছে কিয়নো। আৰু

সেই বৃটিৰ সংখ্যা অনুমান কৰি মনে মনে হাঁহি ধৈৰ্য্য ধৰি বৃটিলৈ বাট চাই
বহি থাকিল। কিন্তু ধৈৰ্য্যৰো সীমা আছে। পেটত কমলমনি উঠিছে।

কেইবাবাৰো মাত লগাই উৰ্চাপচাই থাকি অৱশেষত পাগদৰৰ দূৱাৰমুখত
ধিয় দিলেহি নিতানে, “কিনো ইমানকৈ বিধে বিধে ব্যঞ্জন বাঞ্ছিছা? ক’লো
দেখোন কেইখনমান বৃটি আৰু আলু-জালুকৰ আজ্ঞা হ’লেই হ’ব—”

ভাবিনীয়ে আজিও মনে মনে নাক কাণ মোহাৰি ক’লে, “ইঃ। তাকো
আক’ মানুহে খাব পাৰেনে? অলপমান ধোৱামগুৰ ডাইল বহাইছোঁ—”

“সোৱা দেখিছা। আক’ সেইবোৰ কেলে? সেয়েহে ইমান দোৰি হৈছে।
দৰকাৰ নাই দৰকাৰ নাই, যি হৈছে তাকে দিয়াচোন খাও।”

দিব ধৈৰ্য—আলু-জালুকৰ আজ্ঞা ক’ত?

আলু দেখোন এতিয়াও খবাহিতে আছে।

অগত্যা তাই ক’বলৈ বাধ্য হ’ল। তেও আটাইখিনি নহয়, ঠুক ভাওৱে,
“অলপ ব’বা, বাকী আছে।”

নিতানে চটফটনি লগাই দিলে আৰু ক’লে, “যি কৰা পাছত কৰি
থাকিবা, গুৰে-বৃটিয়ে খাবলৈকো বেয়া নহয়।”

গতিকে বৃটিৰ সৈতে গুৰ দি ভাবিনীয়ে গিৰিয়েকক খাবলৈ দিবলৈ বাধ্য
হ’ল। আৰু পেটৰ কেঁচু-কুমটি মৰা ভোকৰ সময়ত সেই গুৰ আৰু আটাৰ
বিচিত্ৰ বৃটি দেখি নিতাইৰ তেজৰ কণিকাবোৰ নিমিষতে জুইৰ কণিকা হৈ
‘খাও খাও’ কৰি উঠিল।

বৃটি আৰু গুৰৰ কাঁহীখন নিতাইৰ আগত থৈয়েই চেলু উলিয়াই
পাগদৰলৈ গৈছিল ভাবিনী। হঠাৎ কাঁহীখন দলিয়াই পেলোৱাত ঘেলেং
ঘেটেকৈ শব্দ উঠাত চকু খাই উঠি ওলাই আহি ধিয় হৈ থাকিল তাই।
তাই ইমানখিনি হ’ব বুলি আশংকা কৰা নাছিল।

আটাইকেইখন বৃটি একেলগে হাতত লৈ মূচ’ৰ-মোহাৰি নিতানে
চিঞৰিছে, “কি—। বোলোঁ এইবোৰ কি—? কি বনাইছা? মোৰ শৰাধৰ
পিণ্ড? বোলোঁ দুখন বৃটি বনোৱাৰ ক্ষমতাও যদি নাই, আগে কোৱা
নাছিল। কেলেই? কোন চালা মূৰুখে খাব খুজিলেহেঁতেন? মোৰো
যে মূৰ্খামি। বজাৰৰ পৰা দুখনোৰ পুৰী-ভৰকাৰী কিনি আনিলেই
লোঠা ছিগলহেঁতেন। তাকে নকৰি, গৰম বৃটি খোৱাৰ চখ হ’ল মোৰ
কাজভাগী পৰিবাৰৰ হাতেৰে। হেঃ। এইবোৰ সভা কাম-বন ধৈৰ্য
অসভ্যহঁতৰ বাবে নহয় মই বৃজিৰ লাগিছিল। সেই বৈ কথাতে বোলে—
‘ৰাপেকৰ জনমত নাই চাহ, ধানক বোলে দুবাৰ দাঁহ’। এয়া হ’ল ঠিক
ভেনেকুৱা। পিছে চহৰলৈ আহিছাই বোঁত্ৰা সভা কাম-কাজো শিক ল’ব
লাগিব। ইয়াত ভোমাৰ সেই খান সিজাই ঢেঁকী দিয়াৰ মহিমা নটাব

নহয় ? সেয়েহে পৰামৰ্শ দিও—দুই-চাৰিবাৰ নবোৰ ওচৰলৈ গৈ মানুহৰ দৰে দুই-এটা কাম-কাজ শিকি আহাটৈ ।”

ভোকৰ কলমলানিত আশান্তৰ্ণ হৈয়েই বোধকৰোঁ নিভায়ে নিজক সংযত কৰিবপৰা নাছিল । কিন্তু ধৈৰ্য্যৰ সীমা সকলোৰে আছে ।

বিশেষভাৱে অপ্ৰতিভ হৈ পৰা বাবেই হয়তো ভাবিনীয়ে নীৰৱে ইমানবোৰ কথা শুনি আছিল, ভোকত জ্বলা-কলা লগা মানুহটোৰ কথাত উত্তৰ-প্ৰত্যুত্তৰ নকৰিব বুলিয়েই ভাবিছিল তাই, আৰু খং-ৰাগ কমিলে বৰঙ তৰুত-নতি কৰি আঁঠু-গাখীৰ এবাটিকে খাবলৈ দিব বুলি ভাবি থৈছিল—

কিন্তু মূৰকত একোটা নহ'ল । বস্ত্ৰৰ তাৰে আৰু শেষ আঁজোৰ সহিব নোৱাৰিলে । জন জন কৰে ছিগি থাকিল । ছিগিবই ।

তোমাৰ গাত মোৰ ভৰিৰ আঙুলিটো অলপ লাগিল বুলিয়েই তুমি গোৰ শোখালে মই সহি থাকিমনে ? তোমাৰ গোহালিত মোৰ ধোৱাখোৱাৰ এঙাব উৰ্ফাৰ পৰিলগৈ বুলিয়েই তুমি মোৰ ঘৰটোত জুই লগাবানে ? আৰু জুই লগালে মনে মনে থাকিমনে ? তোমাৰ বাৰীত মোৰ ছাগলীজনী সোমাল বুলিয়েই তুমি মোৰ বাৰীত এজাক গৰু মেলি দিবা আৰু মই ভেৰা লাগি চাই থাকিম—ইও এটা কথা হ'লনে ?

ধেমালি নেকি ? মানুহ মানে শিলতো নহয় ।

সেয়েহে মূৰকত একোটা নহ'ল । নিভাইৰ কথা শেষ নোহওঁতেই ভাবিনীয়েও এয়া-হৈয়া কৰিবলৈ ধৰিলে ।

“কি ? কি ক'লা ? আৰু এবাৰ কোৱাচৌ শুনো ? তোমাৰ আদৰৰ নবোৱেৰাৰ ওচৰলৈ মই যাম বন্ধা-বঢ়া শিকিবলৈ ? বোলোঁ আৰুনো কিমান অসম্মান মোৰ বাবে য়ুকিয়াই থৈছা ? আটাইবোৰ অপমান একেলগে ন্দুলিউৱা কৈলেই ? এবাৰতে বুকুত ভৰাই লৈ আই গংগাৰ বুকুতে আশ্বয় লওঁগৈ । থৈ আহাঁ, মোক আজিয়েই বাৰুইপূৰত থৈ আহাটৈ । ইমান অপমান সহ্য কৰি থাকিব নোৱাৰিম—এয়া কৈ খ'লোঁ চিৰা বাংলা কথা ।

অ' আই, এই সুখ দিবলৈকে মোক তুমি কলিকতা চহৰলৈ লৈ আহিলানে ? এনে সুখৰ মূৰত শোটাৰে কোবাওঁ ! ভাবিছিলোঁ দোষ কৰিলোঁ, পাবক গালি, লেঠা ছিগিব, তাৰ আৰু ঠাল-ঠেঙালি নগছে । কিন্তু এয়া দেখোন নব্বয়ে নহয় । তুমি হ'লা লজৰ জন্তু নবমৰ বম—নহয় ? উঠোঁতে-বহোঁতে চাওঁতে-চিঠোঁতে খালী 'নবো আৰু নবো' । বোলোঁ ইমানেই যদি বেতজৰা দি থৈছিল—মোক আনিবলৈ গৈছিল কোন সন্তেৰে ? লোকৰ আগত মূখবন্ধা কৰিবলৈ ? লাকেৰে মাছ ঢকা দিবলৈ ? তোমাৰ—”

আকৌ টোপৰ চুকা !

আকৌ বেত মৰা !

নিভায়ে জাঁপ মাৰি বহাৰপৰা উঠি চীৎকাৰ কৰি ক'লে, “কি ক'লি ?”

“আ ! ভই ! ভই-ভোকৰা ! তুমি মোক হাড়ি-কাণ্ডাহ'ভৰ দৰে তল্লা-হ'য়া কৰিছা ? ইও চহৰৰ সভ্যতা, নহয় নে ?” ভাবিনীয়ে ঢপলা পিটিবলৈ, ধৰিলে, “তোমাকো মই কেঞা আঙুলিৰ সমান হুন্দাও নকৰোঁ ব'হুছা ? ফুটা কড়িৰ সমানো নহয় । দ'চৰিঠই আক' গিৰিয়েক বোলাবলৈ আহিছে । হে'ঃ ! মইহে যাম সেই ডাকিনী-যাখিনীৰ ওচৰলৈ' শিক্কা ল'বলৈ । চিপজৰী ল'ব নোবাবিমনে তাৰ আগতে ? যোৱা যোৱা—তুমিয়ে ইবেলা সিবেলা তাইৰ ভৰি ধোৱা পানী খোৱাগৈ যোৱা—”

হঠাৎ নিতাই গহীন হৈ পৰিল । হাত দুখন বুকুৰ ওপৰত পথালিকৈ থৈ দুবাৰমান ইফাল-সিফাল কৰি হঠাৎ বৈ ক'লে, “ভৰিধোৱা পানী অকল খাম কিয়—মূৰতো ল'ম । পিছে এই তোমাৰ দৰে মাইকী মানুহেও তাকে কৰা উচিত । তেওঁৰ ভৰিৰ ওচৰত বহি বিছ বছৰমান একেৰাহে শিকিলে, আৰু দুয়োবেলা ভৰিধোৱা পানী খালেহে যদি তেওঁৰ ভৰিৰ কেঞা আঙুলিৰ সমান যোগ্যতা লাভ কৰিব পাৰা ।”

নিভায়ে চৰম অভিব্যক্তিৰে তাৰ ফুলৰ গ্ৰন্থা প্ৰকাশ কৰিব পাৰে, কিন্তু তদুপৰি পক্ষে যে পৰম্পৰীৰ প্ৰতি এই গ্ৰন্থা নিবেদন কটা ছাত খাৰ্গিৰ চাট—সেই কথাও সন্দেহ নাই । গতিকে তাৰ পাছত যদি ভাবিনীয়ে ক'কালত আঁচল গুঁজি লয়, তাইক দোষ দিব নোৱাৰি । ভাবিনীয়ে জনমৰেপৰা যি দোষ আহিছে তাকে শিকিছে । ‘দোষ’ৰ বাহিৰে শিকাৰ অনুভূতি কিমান তিবোতাৰ আছে ?

ভদ্ৰপৰি, তিবোতা যিমানেই নিৰ্বোধি নহওক, ম্যামীৰ মন পালোনে নাই ব'জিবলৈ অলপো কষ্ট নহয় । আৰু সেই মনৰ অধীশ্বৰী যদি আন কোনোবা এজনী হয়, তাক চিনি পাবলৈ সবহপৰ নালাগে । কলিকতাৰ মাটিত ভৰি দিয়েই ভাবিনীয়ে তাক চিনি পাইছিল, ব'জি পাইছিল সেই জৱলন্ত সত্যৰ কথা ।

এই ভয়ানক জ্বালা বস্তুগা ভাবিনীয়ে মহান ঊষাবতাবে সহ্য কৰি থাকিব, এয়া সম্ভৱ নহয় ।

গতিকে ক'কালত আঁচল গুঁজি লৈ কিবা এঘাৰ ফকৰা মাতি ভাবিনী জাঁপ মাৰি কাৰ চাপিলহি ।

“হয়নে । বোলোঁ হয়নে ? কেঞা আঙুলিৰ ব'দ্যা ? চৰিঠহীন পুৰুষৰ ব'দ্যা কথাকে কৈছা । যাৰ মানুহ আনৰ তিৰীৰ সকলো সোৱাদ সোৱাদ ! বোলোঁ তোমাৰ সেই হিঙ্গাৰ আমঠু নবোৱেৰাৰ সকলো ‘লীলাখেলা’ জানানে ? সেই কথা নকও', ক'বলৈ সত নাযায় ব'জিহে নকও' । ক'লেই পুৰুষৰ ম'খ বুকু সকলো খোজ খই যাব । যি দোষবা নিজ চকুৰে

দেখিবা। নহ'লে বহুদিনৰ পৰাই জানো কথাটো। এইবাৰ তোমাক কওঁ—গিৰিয়েকক আতুৱা ভাৰি লুকাই-চুৰকৈ নিভো ভৰ-দুপৰীয়া এই চটাইপাখৰীজনী যেন সাজ-কাচি গিহিণী ক'লে যায়, জানানো ?”

“গিৰিয়েকক আতুৱা ভাৰি লুকাই-চুৰকৈ—মানে ?”

নিতাই যেন দৰ্বেল হৈ পৰিল। গতিকে সবলো জাবলীয়ে কুটিল হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, “লুকাই-চুৰকৈ মানে লুকাই-চুৰকৈ। চাকৰণীজনীয়েই আমাৰ চাকৰণীক কৈছে কথাটো, ল'ৰা দটাক ‘নক'বি’ বুলি কৈ আছে।”

সভাৱতীয়ে লুকাই-চুৰকৈ কিবা কৰিব, এই কথা নিতানে বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে গৰ্জি উঠি ক'লে, “বিশ্বাস নকৰোঁ মই।”

“অঃ, হয় নেকি ? এইকণেই বিশ্বাস নকৰা ? বাকীখিনি শুনিলে কি ক'বা ঠিকেই নাই ! বোলোঁ তোমালোকৰ সেই জাতিভণ্ড মাণ্ডৰটোৰ সৈতে তাইৰ তলে তলে যে কিমান হলিগলি জানানো ? তোমাৰ স'তে লগ লাগ বাস্তবস্বৰ অঁপচলৈকে যোৱা হৈছিল। ইমান দিন কোৱা নাছিলোঁ, তাইৰ কথা তোমাৰ ওচ'তে ক'বলৈ ঘিণ লাগে বুলিহে নাই কোৱা। মই কৈছোঁ সেইজনীয়ে এদিন—”

“খবৰদি।”

গগনফলা চিঞৰ মাৰি নিতাই আগবাঢ়ি আহিল “মিছলীয়া। মিছাকৈ আবু কিবা কৰে যদি তোৰ জিভা দটুকুৰা কাৰম। চুপ্, একমুখ চুপ্ থাকিব কৈছে।”

নিতাই উদ্বাস্ত হৈ পৰিল।

এনেৱে তো দুয়োটা অপবাদেই অতি মাৰাত্মক, অথচ ইমানেই সৰ্বনশীয়া সঁচা যে ফুৎকাৰে উৰাই দিবও নোৱাৰি। ভদ্ৰপৰি আকৌ সেই ভয়ভোৰ মাণ্ডৰ। মাণ্ডৰে জাতি-ধৰ্ম বিসৰ্জন দি স্বাক্ষ হৈছিল, নিতাইৰ বন্ধু জুৰ পৰিছিল। ভাৰিছিল যে অস্তিত্বপক্ষে নৱকুমাৰৰ ববলৈ অহা-বোৱাৰ মূদ্ৰা মৰিল ভেওঁৰ।

কিন্তু এয়া নো কি কথা বিশ্বাসৰ মূৰত ? নিতাই বিজ্ঞাস্ত।

এই ছেগুতে কঁকালৰ অঁচল আবু কটকটীয়াকৈ বাঁহ ল'লে ভাৰিনীয়ে।

“বোলোঁ গাব জোৰেৰে মূখ বন্ধ কৰোৱালেই সঁচাখিনি মিছা হৈ নাযায় নহয় ? মই তোমাক কৈ গ'লোঁ, তোমাৰ সেই আদৰৰ নবোঁৱেবাজনী বাস্তব হ'ব হ'ব হ'বকই। সেই যে এজনী বটুখী ধাদহীক পুহিছে, মিছাকৈ ভাতিজী বুলি কয়, ঈশ্বৰেহে জানে বিশ্বাস নে আকিৰে, বয়সৰ বদ্বন্দ্বীজনী, সেইজনীক তো কোনো হিন্দুৰ ববন্ত গঠাব নোৱাৰিব। সেয়েহে বাস্তব হৈ উঠিব—”

“তুমি মনে মনে থাকিবানে ?”

ভাবিনীয়ে মৃদুত সোপা দিয়াৰ দৰে আঙুলি এটা দি ভেৰাকুটি কৰি কলে, “থাকিলোঁ বাবু। কিন্তু মই মনে মনে থাকিলেই জগত-সংসাৰখন মনে মনে নাথাকিব নহয় ? সকলোৱেই জানিব কথাতো।”

তোতিয়া ভাবিনীয়ে সঁচাকৈয়ে মৃদুত সোপা দিছিল।

বোধকৰোঁ অস্নাত অভুক্ত স্বামীক পৰাজিত শত্ৰুপক্ষ যেন দেখি অস্ত্ৰ সংবৰণ কৰিছিল।

কিন্তু নিতাই বলিয়াৰ দৰে চটফটাই ফুৰিছিল।

নবোৱে এইবোৰ কৰিব পাৰেনে ?

লুক-ঢাক, অভিসাৰ, বান্ধসমাজলৈ অহাঘোৱা, ভৱতোষৰ সৈতে লুকাই-চুবকৈ হলিগলি কৰা—। ভাবিনীৰ অভিযোগ যদি সঁচা হয়, তেনেহ’লে দেখোন ধৰ্ম মিছা, ভগৱান মিছা, জগতৰ সকলো বস্তুৱেই মিছা।

অসুস্থ শৰীৰ, স্নানাহাৰ নোহোবাত আৰু উদভ্ৰান্ত হৈ পৰিছিল। এসময়ত ভাবিনীয়ে ভৰিত ধৰি দূটোমান নাৰিকলৰ লাড়ু আৰু এঘটি পানী আনি খোচামতি কৰিছিল, নিতায়ে খাব পৰা নাছিল, “পাছত খাম”—বদলি কৈ গাৰুত মূৰ ঘঁহাই ঘঁহাই এসময়ত টোপনিৰ কোলাত আগলৈ গৈছিল।

এইবোৰ তয়া-তোকা দূপৰীয়াৰ কথা।

টোপনি ভাগিল আবেলি নৱকুমাৰৰ মাত শূনি।

নৱকুমাৰে আন্ত-ব্যস্তভাৱে হেঁচুকি সন্নিধিছে, “নিতাই নিতাই,—তহঁতৰ নবোৱেৰা ইয়ালৈ আহিছিলনে ?”

নিতাই খপজপাই উঠি বহিল।

লঘোনে থকা শৰীৰ, মূৰটো আচন্দাই কৰি গ’ল, প্ৰশ্নৰ কথাষাৰ তৎক্ষণাৎ ক্ষয়গম নহ’ল। সেয়েহে সি নিজকেই ঘূৰাই প্ৰশ্ন কৰিলে, “কি ? কোন আহিছিল ?”

“হেব’! তোৰ নবোৱেৰা—আৰুনো কোন ? আৰুনো কাক কিচাৰি ফুৰিম মই ? এবাৰ ভিতৰলৈ গৈ খবৰ লৈ আহচোন, ইয়ালৈ ফুৰিবলৈ আহিছিল নেকি ?”

নিতায়ে হতবুদ্ধিকৰ দৃষ্টি মেলি লাহেকৈ মূৰ জোকাৰিলে।

“কি মঞ্চল—! বহি বহি জাবি আহ কলেই ? তই টোপনি-দগুৰাই কি জানিব ? মৰ-টোপনিও আহিছিল তই। ইতিমধ্যে আহিছিল নেকি—”

এতিয়াহে নিতায়ে ভাবি-চিন্তি সাৰ কথাতো সন্নিধিলে, “কেনেই, বৰত নাইনে কি ?”

“কথা শুনা ইয়াব। থকা হ'লে ঘাই ভবা-নবা ছাঁঙ আহোনে? তই উঠোন এয়াব—”

অগভ্যা নিতাই বহাৰপৰা উঠিল।

আব্দু ঘৰত তৃতীয় ব্যক্তি এজন নথকাৰ অসুবিধা এতিয়া ফটফটীয়াকৈ উপলব্ধি কৰিলে।

ভিতৰলৈ গৈ সেই প্ৰশ্নটো এতিয়া ভাবিনীকহে কৰিব লাগিব। নিতাইয়েইহে সুধিব লাগিব, “নবৌ আহিছিলনেকি ইয়ালৈ?”

কেনে উত্তৰ যে পাব নিতাইৰে জানেই ভালকৈ। নিতাই নৱকুমাৰৰ নেবানেপৰা অনুবোধত পৰিহে উঠি আহিছিল। নহ'লে সত্যৱতী আহিল, আব্দু নিতাইৰে গম নোপোৱাকৈ থাকিলনে? টোপনিহে মাৰিছিল, ঘৰা তো নাছিল।

নৱকুমাৰ আব্দু নিতাইৰ ‘বহা’ৰ মাজত মান কুইটামান ঘৰৰ ব্যৱধান। অহা-যোৱা আছেই। ভাবিনী অহাৰ পাছত সুবিধা-অসুবিধাৰ খবৰ ল'বলৈ প্ৰথম প্ৰথম ঘনাই আহিছিল সত্যৱতী, কিন্তু ভাবিনীৰ আগ্ৰহ নেদেখি অহা-যোৱা কমাই দিলে।

কিন্তু সেই অহা-যোৱাৰ সবহভাগেই নিতাইৰ অনুপস্থিতিত। উপস্থিতিত কাচিৎ কোঁচাৰাহে। আজিয়েই জানোচা হঠাৎ সেই সৌভাগ্য—

নৱকুমাৰৰ অধীৰভাৱে নিতাই ভিতৰ চ'বলৈ গ'ল। গৈ ইফালে-সিকালে ঘূৰি-পৰি চাই-মেলি মূৰ জোকাৰিলে।

মান-সম্মান বিসৰ্জন দি আব্দু সুধিবলগীয়া নহ'ল।

ভাবিনীয়ে সন্ধিয়াৰ অন্ধকাৰলৈ আগুৱাব কৰি সেই ক'থাখনকে চিলাই থকা দেখা পালে। এই ভব-সন্ধিয়াখনত যে বোজ আব্দু সূতা হাতত ল'ব নালাগে, ভাবিনীয়ে এই শিক্ষাও যেন পাহৰি গ'ল।

“কি হ'ব নিতাই?” নৱকুমাৰে প্ৰায় ভেঁকৈ কাঁপুৱাই পেলালে।

নিতাইৰে শুকান মাতেৰে ক'লে, “আন ক'ৰবালৈ গ'ল চালে।”

“আব্দুনো ক'লৈ যাব, অকলশৰে যাব ক'লৈ?” নৱকুমাৰে কান্ধৰ কন্ঠেৰে ক'লে, “ভাগ্যে ঠিক এই সময়তে তুফান আব্দু খোকাই দুদিনৰ বাবে অইতাক-ককাকক চাবলৈ বাবুইপুৰলৈ গ'ল—”

“অকলেই গ'লনে?” নিতাই উচপ খাই উঠিল।

“নহয় নহয়। আমাৰ অৱনী গাঁৱলৈ গৈছিল—ভাৰিলো সিহঁত দুটোৰো ইচ্ছাৰ বন্ধ, বাওক দুদিনৰ বাবে, ঘূৰি আহকলৈ। গাঁৱৰ ঘৰ-ভোঁট একে নিৰ্ভালৈই নহয়—। এই সময়ত এনেকুৱা বিপদ হ'ব দুদিনো আনিব কেনেকৈ?”

নিতাইৰে আব্দু শুকান মাতেৰে ক'লে, “ভোমাৰ টোতে কিয়া বন্দ-বান্ধ

হোৱা নাই তো ? মানে গংগাব জাললৈ—”

“এ—নহয় নহয়, সেইবোৰ একো নাভাবিবা । পিছে মোক নোকোৱাকৈ তুড়ুৱ মাকে তো ক’লেকো—”

নিতায়ৈ আবেগতে কৈ পেলাইছিলেই প্ৰায়, “যায় তেওঁ । সেই খবৰ পাইছোঁ—”

কিন্তু আবেগ প্ৰশমিত কৰিলে । লাহে-ধীৰে অন্য কথা ক’লে, “সেই যে ছোৱালীজনী—মানে সুহাস—তাই ক’ত ?”

“তাই ইন্দুলৰপৰা আহিয়েই দেখা নাপাই চিন্তা কৰি আছে । বনকৰা মানুহজনীয়েও একো ক’ব নোৱাৰে ।—কি হ’ব নিতাই ?”

কি হ’ব, কি হৈ আছে, কি হ’ব ধৰিছে, নিতায়ৈ একো নাজানেনে ? তাৰ উদং হৈ থকা মূৰটোৰ ভিতৰত যেন সহস্ৰ হুঁলে বিস্তৃতি । মূৰটো যেন গধুৰ গধুৰ লাগিছে । গাৰুৰ ওপৰত ধূপচুৰ্কে মূৰটো পেলাই ভগা মাতেৰে ক’লে নিতায়ৈ, “মই দেখোন—একো বৃজা নাই ।”

কিন্তু আন এজনীয়ে সকলো কথা বদ্বিজিলে ।

নিতায়ে যেতিয়া নিশৰদে ভিঙৰ চ’ৰাত ঘূৰি-পকি আছিল, তেতিয়াই বদ্বিজিল আৰু নিতাই গুচি অহাৰ লগে লগে ক’থা চিলোৱা বন্ধ কৰি বহাৰপৰা উঠি আহিছিল ভাবিনী ।

দুবাৰৰ সবঙাত চকু-কাণ খিয় কৰি এইফালৰ কথা-বতৰা শুনিছিল আৰু শুনিয়েই বহুসৰ উ’হ ধৰা পেলাইছিল ।

এজনী চটাইপাখৰীৰ বাবে দুজনকৈ শকত-আৱন্ত মতা মানুহৰ লটিবটি হ’ব, ই অসহ্য ! চকুৰে চাই থাকিব নোবাৰি ।

এই অসহ্য বিষয়টো ভাবিনীয়ে আৰু সবহপৰলৈ সহ্য কৰিব নোৱাৰি দুৱাৰৰ শিকলিডালত ধৰি জোৰেৰে লবাই দিলে ।

শিকলিৰ সেই জনজননিৰ মাজতেই যেন কিবা বহুসৰ ইংগিত ।

পো-বোৱাৰী যেনেকুৱাই নহওক, নাতিয়েক হ’ল আচল বস্তু । বংশধৰ, সৰ্বস্বৰ, নাড়ীৰ সৈতে নাড়ীৰ বন্ধন । ল’ৰা দুটা-অহাৰেপৰাই এলোকেশীয়ে উত্তল কাটি ফুৰিছে । অৱশ্যে লগতে বোৱাৰীয়েকৰ নিন্দাও মূৰত আঁঠে কটুটা দি ফুৰিছে । “বি নীহকুলীয়াৰ সঁচো’ তেওঁক এই পৰম বস্তুৰপৰা বঞ্চিত কৰি থৈছে, ডাইৰ বে কপালত জুই লাগিবই, এই বিষয়ে শ্বেৰ বাস দি এলোকেশীয়ে নাতিয়েকহঁতৰ আদৰ-বহুল তপস্বী হৈ উঠিছে । কিন্তু এইবাৰ সিহঁত দুটা লক্ষ-সংখ্য নোহোৱাকৈ অকলেই আছিল । কোনো

কোনোবাৰ পূজাৰ সময়ত আছে, বাপেকৰ সৈতে আছে, মাতৃ ভিনি চাৰি দিন থাকে, বৰ হাতে ঢুকি নাপায়। ওহোঁ, সত্য আব্দ নাই অহা। এলোকেশীয়ে যে তাইৰ মদুখন চাবলৈও নিবিচাবে, সেই কথা বংশিতা বজাই সকলোকে জনাই দিছেই। ল'ৰাহঁতৰ লগদুগ-দিননিভো নৱকুমাৰ অকলেই আহিছিল। দুয়োটা ল'ৰাৰ মূৰ একেলগেই ব্দুৱাইছিল। কৃপাক্ষত্ৰাৰ নীলাম্বৰৰ খবৰ শুদ্ধমাম কৰি সমাবোহমৰ কাম-কাজ কাহানিও নহয়। গাভিকে নৱকুমাৰেও শিকা নাছিল।

আব্দ সত্য? তাইৰ যদি কিবা ইচ্ছা আছিলো, এলোকেশীৰ কথা সদুৱাৰি সেই ইচ্ছা ধোৱাচাত্ত তুলি থৈছে। বৈ বৈ ধোৱাকৈ কিবা কৰিবলৈ হ'লেই তেওঁলোকৰ সৈতে বোগাবোগ কৰিব লাগিব। বৰণ এই দিনকেইটাৰ বাবে বাতি বনকৰা মানুহজনীক থাকিবলৈ ক'ব। পাৰিব তাই থাকিব। থাকিছিলো।

কিয়েইবা বৃদ্ধন মানুহ সাধন-সৰল, তুড়ু-খোকা নামৰ বাহিৰে থাক কোনোও আজিলৈকে মাতি পোবা নাই, আব্দ খান্নো কিটো সিহঁতে, তথাপি সিহঁতৰ কাৰণে পদুৱীত জাল পেলোৱা হৈছে, চিৰা ব্দুদ্দি উলিউৱা হৈছে, পিঠা-পায়স, লাড়ু, পাটীসাপটো পিঠা, মোকদুলপিঠা, ক্ষীৰভক্তি আদি যিমানবোৰ কৰিব জানিছিল এলোকেশীয়ে, অলপ ভুলকৈ কোৱা হ'ল—যত বকমৰ কৰিব জানিছিল সদুৱাৰে, আটাইবোৰ কৰিবলৈ লোৱা হৈছে।

সদুৱাৰে চকুৰে জুই-আঙনি দেখিছে।

নীলাম্বৰে অৱশ্যে দুই-এবাৰ কৈছে : “হেৰ’, তহঁতৰ পেট-টেট ভালে আছেনে? চাৰি, দিনকাল ভাল নহয়। কলিকতালৈ উভতি যোৱাৰ পাছত তহঁতৰ মাকে আক’ নকয় যেন যে আইতাবে আভালি-পুতালিকৈ ব্দুৱাই বৃগীয়া কৰি পঠালে।”

কিন্তু এলোকেশীয়ে সেই কথালৈ কণপাতকে কৰা নাই।

নাতিয়েকহঁতৰ অসুখ আব্দ যোৱাবীয়ে ‘কথা’ ব্দুনোৱাৰ সম্পৰ্কে তেওঁৰ মনত লেশমানো ভয় থকা যেন নালাগে। বৰণ তেওঁ নিৰ্জাগজাইছে উঠল, “বৰাচোঁ তুমি। অসুখ হ'ব কেনে? এই কিবা সিহঁতক প'চা প'হিতাসোপা ব্দুৱাইছোনে? অসুখ হ'লে সিহঁতৰ গব্বৰাৰিণীৰ পদুৱায়ে হ'ব। চহৰ-নগৰলৈ গৈ নগৰীয়া বাব্দ হ'ল, ল'ৰা দুটাক আধাপেটীয়াকৈ ব্দুৱাই ব্দুৱাই নাৰ্কা ব্দুকুৱাই পেলালে। দোটে দিনটোত এবাৰতকৈ বেছি ভাত নিদিয়ে নহয়? আব্দ মোৰ নবুক এই দিনে তিনিবাৰকৈ ভাত খাবলৈ দিছিলো। ল'ৰাহঁতে পুৱাৰ অলপান ব্দুলি কি খাইছে—গজা জিলেপী জিলকুট। সোকানবপৰা কিনি জানি থয়। সোকানবপৰা কিনি

অনা জলপানেৰে ল'ৰাহঁতৰ পেট ভৰেনে ? কেলে', বাতিপুৱা দূটামান মাড়-ভাত বাস্খ দিলে হাতত পোকে ধৰিবনে তাইৰ ? --ইচকুলৰপৰা আহি থাক কি ?—পৰঠা ! হে হৰি ! ভোকৰ সময়ত ময়দা ? দেখিলে কান্দিবৰ মন নাযায়নে ? নবুৱে মোৰ ইচকুলৰপৰা আহি মাছ-ভাতৰ সলনি আন কিবা দেখা পালে দলিয়াই পেলাই দি কান্দিছিল !”

সদুৱে দুই-এঘাৰ ক'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল, “পিছে নবুৱ ল'ৰাহঁতেও কান্দে বুলি সিহঁতে তোমাক কৈছেনে কিবা ?”

এলোকেশীয়ে সদুৱৰ কথাটো কেৰেপেই নকৰিলে ।

ক'লে, “ক'ব নো কি সাহসত ? যিহে বেতালচন্দ্ৰী মাক, তাইৰ বিপক্ষে মাত্ৰ মতিবলৈ গ'লে ভয়তে হাত-ভৰি পেটত নুদুকাবনে ? ডাঙৰটোক খোচা-বিস্থা কৰি কৰি যিওবা দূটা-এটা পেটৰ কথা উলিয়াইছোঁ, সবটো এভেবাবে সিন্নিত শোৱা । জানে, কথা ওলাই পৰিলে মাকে আৰু কাহানিও আমাৰ ইয়ালৈ নপঠাব । সেয়েহে—”

‘ওলাই পৰিবলৈ আছেইবা কি ? বোবাৰীয়ে কলিকতালৈ গৈ কিবা চুৰিডকাইতিত থকা নাই নহয় ?”

“চুৰি-ডকাইতিত নথিৰিলেও, কান্দ বহুতেই কৰিছে । ক'ববাৰপৰা আনি এজনী বিজতৰীয়া ছোৱালীক ঘৰত সুমুৱাইছে, তাইক আক' গাঠৰ খন ভাঙি ইচকুলত পঢ়ুৱাইছে, কিতাপ-বহী কিনি দিছে,—কত কি কৰিছে । হ'ল বাবু সেয়া । পিছে নিজেও বোলে সদায় দুপৰীয়াতে ক'ববালৈ গৈ ছোৱালী পঢ়ায় । বিদ্যাৱতী লীলাৱতী ! বোলোঁ চুৰি-ডকাইতিতকৈ কথাটো কম হ'লনে ? বাপেৰৰ জনমতো শুনিছনে এইবোৰ কথা ? ভদ্ৰবৰৰ বো'ৰীয়ে বিদ্যাশিক্ষা দিবলৈ ঘায় বুলি—?”

এই সম্বাদ পাই নীলাম্বৰেও অৱশ্যে গিজগিজাই উঠিছিল, গুৱাল গালি পাৰি নৱকুমাৰৰ পিতৃব্ৰাহ্ম কৰি সংকল্প ঘোষণা কৰিছিল যে, তেওঁ নিজে গৈ ধৰমেৰে কোবাই পো-বোৱাৰীক পুনৰ গাঁৱলৈ ওভোতাই আনিব । কিন্তু পাছত কুৰুৱাৰ হাতৰপৰা পঞ্চমুখীয়াৰ হাতত পৰিব লাগিব বুলি ভাবি সেই সংকল্প এৰিলে । ক'লে, “নহয়, গাঁৱলৈ ঘূৰাই অনাৰ দৰকাৰ নাই । জাতি-মহত খোৱালেই সিহঁতে, জাতি-কুল-মান নষ্ট যি হ'বৰ হ'লেই, সেই বোৱাৰীৰ হাতেৰে আমি তো নাথাকেই আৰু, তেনেহ'লেনো আৰু মিছামিছাকৈ জজাল চপাই লওঁ কিয় ? বৰণ বাহিৰে বাহিৰে আছে, থাকক । গাঁৱলৈ আহিলেই বটনা-খচনা হ'ব । তাই তো ওৰণি লৈ ধৰব চকুত বঁহি থকা বিধৰ নহয় । গাঁৱলৈ চকুৰ আঁৰত থাকিলেই মংগল । বৰণ এই ল'ৰা দূটাক যদি হাত কৰিব পাৰা চেষ্টা কৰি চোৱা । মৰণ কালত বুঢ়া-বুঢ়ীৰ আলপৈচান ধৰিব পৰা কোনোবা এটা নালাগিবনে ?”

এলোকেশীয়ে কুঁটিল হাঁহ মাৰি সব, সবকৈ কৈছিল, “সেই চুটো নকৰাকৈ আহোনে ? মাৰব নাম শুনিলেও বাতে মাটিত সাত কিল ধাবে, ডাব বাবে মাৰব সকলো গুণাগুণ বেকত নকৰাকৈ আহোনে ? পিছে এইজনীও যে এঙনিতে জেঙনি তাইৰ নাম সত্যৱতী, গধূলিতে একুৰি এটা ল’ৰা ফুৰায়, পুৱা হ’লে গভীৰতী ! এই মায়াবিনীয়ে মহামন্ত্ৰ জ্ঞানে । ল’ৰা দূটাও মাতৃ-ভৰ্জিত ডগমগীয়া । তাই মৰতী মায়াবিনী ৰূহ লেনো মোৰ পেটৰ ল’ৰাটো এনেকৈ পৰ হৈ যায়নে ?”

সাধন-সৰলে অৱশ্যে ইমান ভিতৰুৱা কথাবোৰ নাজানে, সিহঁত উলাহৰ মাদালি যেন হৈ ছুটি উপভোগ কৰিছে । কলিকতীয়া ধৰা-বন্ধা জীৱনৰপৰা মুক্তি পাই, লৈগৰ লীলাভূমিলৈ আহি, মাজে-সময়ে মাৰব ওপৰত অলপ খঙো নুঠাকৈ থকা নাই । আবু মাৰব অকৈয়ালী-জাকোৰ গোজালীৰ বাবেই যে সিহঁত কলিকতাত থাকিবলগীয়া হৈছে, সেই কথাটো সৰ্বিস্তাবে আবু সানন্দাবে উঠোঁতে-বহোঁতে খাওঁ-ভোওঁতে শুনি আছেই ।

পিছে সদূৱে ন্যায্য কথা কয় ।

অৱশ্যে মামীয়েকৰ আগতে সিমানকৈ নকয়, কিয়নো এলোকেশীৰ বশ-বৰ্গীণী মূৰ্তিলৈ তাইৰ বৰ ভয় । বাতিৰ সাজ খোৱাৰ সময়ত ভতিজাক-হঁতক অকলে পায় । এলোকেশীয়ে গধূলি হোৱাৰ প্ৰায় লগে লগেই পাটীত পৰেগৈ । সদূৱে ভতিজা-ল’ৰা দূটাক ভাত বাঢ়ি দি ওচৰতে বহি গল্প কৰে । কয় : “আইতাবৰ কথা শুনি মাৰক দাঁখৰ, বোলোঁ মাৰে টানি-আজুৰি কলিকতালৈ লৈ নোবোৱাহে’তেন এইকণ বয়সত যে ইমান পাঁচিল, ভালকৈ পাচ কৰিলি, ক’ত পাৰিলেহে’তেন ? ইয়াত থকা হ’লে এইবোৰ হ’লহে’তেন জানো ? ইয়াত শুহঁতৰ বয়সৰ ল’ৰাবিলাকক দেখিছই নহয় ? কোনোবাই এতিয়া পঢ়া-লিখা ধোঁৱাচাঙত তুলি থৈ মাহ খোৱা উল হৈছে, কোনোবাটোৱে আক’ ধোঁৱাখোৱাত বহিছে, আকৌ কোনোবা কোমোৰাৰ একোটা তিনি-চাৰি বছৰকৈ আছে । সত্যতা শুভাৰ্থা একো নাজানে । বায়দুৰৰ ঘৰৰ ল’ৰা আবু হালোৱাৰ ঘৰৰ ল’ৰাৰ মাজত পাখকা বুজাবো উপায় নাই ।”

সাধনে আইতাকৰ মূখৰ কটন আঙবাই ক’লে, “পিছে ইমান দিন, ইম্‌মান যুগ ধৰি মানুহে গাঁৱতে থকা নাছিল জানো ? সিহঁত বাবু মানুহ নহয়নে কিবা ? মাৰ দেউতাকো সেখোন গাঁৱৰে মানুহ ।”

“শুহঁতৰ ককাবৰ কথা কৈছ ? ডেওঁৰ কথা বাদ দে । ডেওঁ হ’ল হাজাৰৰ মাজৰ এজন । পিছে সেইবুলি ডেওঁ ভোব এইজন ককাবৰ ঘৰে ভোবানে ? ডেওঁ হ’ল নৈৰ সন্ধান । অকল গাঁৱতেইনে ? চহৰ-নগৰতো ডেওঁ বহুফাল ফুটিলে । পিছে—শুহঁত মামাবৰ ঘৰলৈ যাবনে নাৰাৱ অ’ ?”

“নাই বোৱা তো !”

“নাৰাৱ ? মই ভাবিছিলোঁ, এতিয়া তোৰ মাৰ চাৰী হ’ল, কিজানি—”

হঠাৎ সৰলে টপকৰে ক’লে, “মানো আকৌ অকলে অকলে কি স্বাধীন হ’ল ? আমাৰ দেশৰ কোনো মানুহই দেখোন স্বাধীন নহয়, ভাৰতবৰ্ষখনেই দেখোন পৰাধীন ?”

সদুৱে কথাষাৰৰ মৰ্ম পটকৈ বুদ্ধিব নোৱাৰি সদাধিলে, “ভাৰতবৰ্ষাখন কি ক’লি ?”

“পৰাধীন, পৰাধীন ! বগা চাহাবহঁত বজা নহয় জানো ?”

সদুৱে বিস্ময়ে ক’লে, “উৱা ! কথা শুনা, সিহঁতৰ ৰাজ্যত সিহঁত বজা নহৈ কোন হ’ব ?”

“এঃ, সিহঁতৰ ৰাজ্য হ’ল কেনেকৈ ? সিহঁত আমাৰ দেশৰ মানুহ নেকি ?”

“হওক তেও । সিহঁত বজাৰ জাত তো ? আৰু সাগৰৰ সিপাৰৰপৰা আহি সিহঁতে তহঁতৰ কিমান ভাল কৰিলে ক’চোন ?”

“ভালনো কি ভাল কৰিলে ? বৰপু বহুত বেয়া কৰিলে । আৰু মায়ে কয়, যাৰ যি দেশ সি সেই দেশৰ মালিক হ’ব এয়ে নিয়ম । যি পৰৰ দেশলৈ আহি লুণ্ঠীয়াৰ দৰে তাত নিগাজী হৈ বহিছে, সিহঁতক—”

সদুৱে উত্তৰ খালে, “তহঁতৰ মাৰে তহঁতক এইবোৰ কথা কয় ? তেনেহ’লে মাদীয়ে কোৱা কথাবোৰ গোকাট মিছা নহয় দেখোন । মূৰত গাঙগোলেই আছে । কিন্তু এইবোৰ ক’ব নাপায় অ’ শোকা, চাহাবহঁতেই তহঁতৰ দেউতাৰৰ অন্নদাতা ।”

‘অন্নদাতা’ কথাষাৰৰ অৰ্থ ক্লয়ংগম কৰিব নোৱাৰিয়েই বোধহয় সৰলে আগপকীয়াকৈ ক’লে, “মায়ে চাহাবহঁতৰ নিন্দা নকৰে, খালী কয় যে, পৃথিৱীত মূৰ লাঙি থিয় হ’ব লাগিব—এই চিন্তা মনত লৈ সকলো ল’ৰাই মানুহৰ দৰে মানুহ হ’ব লাগে । পিছে দেশখনেই যদি পৰাধীন, সিহঁতেনো আৰু মূৰটো লাঙিব কেনেকৈ ?”

সদুৱে হতাশাৰ হৃদয়নিয়াহ কাঢ়ি ক’লে, “জানো, অভবোৰ কথাৰ মন্ত নবুজোঁ মই । তোৰ মাৰৰ চিৰদিনেই কঠুৱা কথা,—বাৰেবিংকৰা চিন্তা । ইমান দেশ-ভেদ থাকোঁতেও চাহাব-বঙালী লৈ মূৰ কামোৰণ, কোন বজা কোন পৰজা তাকে লৈ গুমা-গুধা ! ওৰে জীৱন গ’ল পৰাধীন হৈ, চাৰীভতা কাক বোলে তাকে নাজানিলোঁ । তাকনো মন্ত কি বুদ্ধিম ? আমি জানো, মানুহ পৰাধীন হৱেই, দেশখনখনো আক’ চাৰী-পৰাধীন কি ? য’ক—বাদ দে সিবোৰ কথা । অ’ সাধন—তোৰ মাৰে বোলে মাটৰ কঁকে হয়নে ?”

সাধন-সৰল দুয়ো ভাই-ককায়ে এবাৰ মূৰ চোৱাচুই কৰিলে। তাৰ পাছত সৰলেই ঘৰলৈ ক'লে, “ক'চোন ক'চোন ক'হা, উন্নটোনে কিহৰ ? মায়েই কৈছে নহয়, লুক-ঢাক মিছা কথা ইয়াতকৈ পাপ নাই। পিছে দেউতাকহে ক'বলৈ মানা, যদিহে দেউতাই মাক বাবলৈ হাক দিলে। হাক দিলে কথা মক্ষিলেই। অথচ মাষ্টৰ মহাশয়ে কৈছে—”

সদুৱে চকু কোঁচাই সোধিলে, “মাষ্টৰ মহাশয়ে কোন কোন ?”

“বাহ, মাষ্টৰ মহাশয় কোন নাজানা ? উন্নটোৰ মাষ্টৰ। যিজন দেউতাক—”

“বুইছোঁ বুইছোঁ। পিছে তেওঁ বস্মগিৱানী হ'ল বোলে।”

সাধনে ভৱে ভয়ে মূৰটো হলালে।

“তেওঁৰ সৈতে তোৰ মাৰে মাত-বোল কৰেনে ?”

সাধনে ততোধিক নম্ৰতাৰে আকৌ এবাৰ মূৰটো হলালে।

“বস্মগিৱানী হোৱাৰ পাছতো তহঁতৰ ঘৰলৈ আহেনে ?”

“ওহোঁ, নাহে—” সৰলে গম্ভীৰভাৱে ক'লে, “দেউতাই তেওঁৰ মান নাৰাখিলে, তেওঁক ঘৰলৈ আহিবলৈ বাৰণ কৰিলে। সেইদেখিহে মায়ে কৈছে, ‘ভাল কথা, ময়ে তেন্তে তেওঁৰ ঘৰলৈ যাম। মাষ্টৰ মহাশয়ে আমাৰ ৰে কিমান উপকাৰ কৰিলে—”

সদুৱে গালত হাত দি ক'লে, “তহঁতৰ কথা শুনি অবাৰ হৈছোঁ শুদ্ধ, তহঁতৰ মাৰাৰ আৰু দুখনকৈ হাত-ভৰি গাজিলেই নেকি চাই আহিবলৈ মন গৈছে। কিন্তু এই কথাও নকৈ নোৱাৰোঁ, এসময়ত মাষ্টৰে উপকাৰ কৰিছিল বুলিয়েই যে জাতি-ধৰ্ম বসাতলে যোৱাৰ পাছতো তাৰ ওচৰলৈ যাব লাগিব তাৰ কিবা অৰ্থ আছে জানো ?”

যিটো কথা মনলৈ অনাও পাপ, হঠাৎ তেনেকুৱা কথা এটাই, সন্দেহ এটাই ধ্বংস কৰাত সদুৱৰ এই প্ৰশ্ন।

কিন্তু সাধনে তিমানতে সদুৱৰ দিলেই।

“পঢ়াশালি মাষ্টৰ মহাশয়েই সাজিলে দেখোন। বৃদ্ধ-বুঢ়ীহঁতেও অ আ ক খ লিখিবলৈ আহে। মহাশয়ে কয়, দিনটো গল্প-গুজব কৰি, তাহা ৰখি আৰু কন্দল কৰি—আৰু নহ'লেও বিছনাত দীঘল দি শুই-বাঁহ এনেৰে কটোৱাতকৈ লিখা-পঢ়া লিকাটো কিমান ভাল কাম—সেয়েহে তেওঁ ‘সৰ্বমংগলাভলা’ নামৰ ঠাইত পঢ়াশালি সাজিলে। তাত দুপৰীয়া পঢ়োৱা হয়। ডোমালোকৰ বয়সৰ মানুহো পঢ়িবলৈ আহে।”

সদুৱে হৃদয়নিয়াহ কাঢ়ি ক'লে, “এই জনসভা যদি মৰোঁ কোঁভাৰা, তেনেহ'লে আকৌ তহঁতৰ সেই কলিকতাত্তে জনস ল'ৰ, আৰু তোৰ মাৰাৰ ইচ্ছাকৃত পঢ়িব দি।”

“এই জনমতে পড়িব পাৰা দেখোন।”

“পাৰিম। পিছে সেই বোভিলা চিত্তাত শূন্যতৈ ভোভিলাহে। ও”, বা, ভাতমুঠি পাত্ততে পাবি থাকিল দেখোন।”

“থাও” ব’বা! উস, দিনে-নিশাই যেনেকৈ থাইছোঁ—পেটে আৰু নখৰা হৈছে।”

“থাকক তেন্তে, ইচ্ছা নাই যদি জোৰ কৰি নাখাবি।”

সাধনে সদূৰ সেই অকস্মাৎ স্থিৰ হৈ পৰা মদুখনলৈ অলপ সময় চাই থাকি লাহেকৈ ক’লে, “পেহী, তুমিও ব’লানা—আমাৰ লগত—”

“মই—?”

সদূৰে হঠাৎ যেন জিকৰ থাই উঠি ক’লে, “ও”, মই বঢ়া-বঢ়াকী চৌ ঠেঙীয়া কৰি থৈ আয়মেৰে কাল কটাবলৈ কলিকতালৈ যাও” আৰু বঢ়া-বঢ়াকী দূটা নাখাই মৰক।”

“এহু, চিৰকালৰ বাবেনে কিবা? দূই-এদিনৰ বাবে ফুৰিবলৈ—”

“থাওক থাওক বোপা। তই যে মাৰলৈ ক’লি মদুখেৰে, এয়ে ঢেৰ, ফুৰিবলে’ এই জনমত আৰু ক’লৈকো নোলাও”, গ’লে আৰু চিৰকালৰ বাবে কালফুৰা স’ফুৰাৰ লগতে যামগৈ। পিছে ডাঙৰটো হৈছ তই, কাউৰী-কদুৰায়ে গম নোপোৱাকৈ এটা কাম যদি কৰি দিব পাৰ —। কিন্তু কাকো ক’ব নোৱাৰিবি। ক’ব যদি মোৰ মৰা মদুখেৰে দেখিবলৈ পাবি—”

“এহু, কামটো কি তাকেনো নোকোৱা কৈলেই?”

“কৈছোঁ—”

সদূৰে সেপ ঢুকি ক’লে, “তহ’তৰ সেই বাগবাজাৰ ঠাই টুকুৰাতে, সেইদেখিহে কৈছোঁ। সেই ঠাইৰ ‘বহা’ এটাৰ ঠিকনাত এখন চিঠি দিম, চিঠিখন দিব পাৰিবিনে?”

সাধান মহা উৎসাহৰে ক’লে, “কৈলেই নোৱাৰিম, কিমান নম্বৰ কোৱাচোন?”

“লিখি থোৱা আছে, দিম নম্বৰটো। কিন্তু—শূনে, আন কোনেও কথাটো গম নাপায় যেন।”

“কিয় কোৱাচোন পেহী?”

“পাছত ক’ম বাবু।”

আঠাৰিছ

হেবোৱা সত্য বোঁতুৱা ঘৰলৈ ঘূৰি আহিল, ভেঁড়ীয়া সাজ লাগোঁ গাঁথোঁ ! এখন ভাৰালৈ লোৱা ঘোঁৰাবাগীৰপৰা সত্য নামি আহিল, লক্ষ্যত এজনী দেখনে-দৰ্পণে শূন্যৰূপী বিষয়া ।

“তুমি অজপ ৰ’বাচোন, আগতে কচোৱানটোক বিদায় দিওঁ— !” এইবুলি কৈ সত্য ভিতৰ সোমালগৈ । সূহাসিনীয়েভেঁড়ীয়া ইখন খিৰিকীৰপৰা সিখন খিৰিকীলৈ চটফট কৰি ঘূৰি ফুৰিছে, নৱকুমাৰ ভেঁড়ীয়াসকলক নিতাইৰ ঘৰৰপৰা ঘূৰি অহা নাই ।

সত্যবতীক দেখা পালেই সূহাসে প্ৰায় চিঞৰি দিলে, “পেহী !”

সূহাসৰ সূৰত অভিযোগ ।

সত্যই ধবধৰকৈ ক’লে, “হ’ব, জবাবদিহি কৰা হ’ব । এতিয়া গংগাজলেৰে হাতখন ধুই মোৰ সেই সৰু বাকচটোৰ পৰা চাৰি অনা পইচা উলিয়াই দিচোন, গাড়িত অহা কাপোৰেৰে বাকচটো নোছোওঁ আৰু ।”

আচলৰ গাঠি খুলি সত্যই বাকচৰ চাবিকোচা সূহাসক দিলে ।

সূহাসে বৰ বোঁহি মাঙ-বোল নকৰে, নিতান্ত অস্থিৰ হোৱা বাবেহে চিঞৰি উঠিছিল । তাই আৰু একো নক’লে, নিঃশব্দে আদেশ পালন কৰিবলৈ ধৰিলে । কিন্তু কে’বাহিকৈ বাবে বাবে সত্যলৈ চাই পঠিৱালে । বহুসময়লৈ সত্যলৈ ।

গাড়িৰ তাবাৰ্ণিনি দি কচোৱানটোক বিদায় কৰি সত্যই সেই বিষয়া মানুহজনীক ক’লে, “ও, বহা, হাঙ-মুখ ধুই লোৱা, অজপ মিঠাই খাইছে বাবা ।”

বিষয়াজনীয়ে প্ৰসন্নভাৱে ক’লে, “আকৌ মিঠাইনো কেলেই লাগিছে মা ? তোমাৰ ঘৰ-দুৱাৰ দেখিলোঁ, চিনি পালোঁ, এয়ে যথেষ্ট । তোমাৰ মিঠা মূখৰ কথাই ‘মিঠাই’ মা, শুনিলে শৰীল শীতল হয় ।”

“হওক বাবু, তুমি মোৰ কাৰণে ইমানখিনি কৰিলা, অজপ মিঠাই নুখুউৱাকৈয়ে এবিমনে ?” এই বুলি কৈ সত্যই পট্টক পাঙ থকা পাটৰ চান্দখন সোলোকাই থৈ গা ধোৱা কোঠাত সোৱাই শাকী-ফ্ৰিজৰ ধুই ভিত্তা গাৰুই আকলৰ পৰা বটোৱান নাৰিকলৰ লাড়ু উলিয়াই আনি এৰাট পালৰে সৈতে খাবলৈ দিলে ।

মানুহজনী বিদায় লৈ গুচি বোৱাৰ পাছত শূকান কাপোৰ পিন্ধি আহি সূহাসক ক'লে, “তাৰ পাছত ? মোৰ নামত হুঁলিয়া জাৰি কৰা হ’লেই, নহয় ?”

সূহাসে আন ফাললৈ মূ কৰি ক’লে, “হুঁলিয়া আকৌ কিহৰ ? পেহাদেউ অস্থিৰ হৈ ওলাই গ’ল, ইমানেই ।”

“এই এদিনতে তোৰ পেহাৰৰ ওচৰত মোৰ সকলো গুপ্ত কথো ওলাই পৰিল দেখিছোঁ—” সত্যই ক’লে, “পঢ়াশালিৰ খবৰটো ইমানদিনে নোকোৱাকৈ আছিলোঁ—”

সূহাসে বোধকৰোঁ আজিৰ এই সূযোগ পাই তাইৰ মনৰ সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিলে । মূৰ দাঁঙি ঘপহকৈ ক’লে, “পিছে লুক-ঢাক কৰাটো ভালনে ? ইপিনে তোমালোকেই কোবা দেখোন স্বামী ভিৰোভামানুহৰ দেৱতা ।”

সত্যই কওঁ বুলি মূখ মেলিছিল, “তোৰ দেখোন স্বামী নৌহওঁতেই স্বামীভৰ্তা ।” কিন্তু চম্ভালি ল’লে নিজকে । তাইৰ কপালত ‘স্বামী’ আছিলে নাই কোনে ক’ব । নিৰুপায় বুদ্ধিহীন মাকে কুমাৰী ছোৱালীকে বিধবা বুলি চিনাকি দি তাইৰ ভবিষ্যতৰ ভৰিত বাগী কুঠাৰ মাৰি ধৈ গ’ল । এই চালে চকুৰোৱা ছোৱালীজনী, সভা নম্ৰ, লিখা-পঢ়াতো কিমান ভাল যিজন স্বামীয়ে এইজনী ছোৱালীক পত্নীৰূপে পালেহেঁতেন, সেইজন স্বামী ধন্য হ’লহেঁতেন ।

কিন্তু দুখুনীৰ ভাগ্য কিজানি দুখেৰেই যাব । তথাপি সত্যই মনস্থিৰ কৰি থৈছে, এইব কাৰণে শেহলৈকে যুঁজ দি চাব । সেই দেখিহে ব্ৰহ্মজ্ঞানী সকললৈ সত্যৰ ইমান আগ্ৰহ, তেওঁলোকৰ সৈতে চা-চিনাকি হোৱাৰ বাসনা ইমান প্ৰবল ।

ব্ৰহ্মজ্ঞানীসকল হেনো অতি উদাৰ ।

বালাবিধবা ছোৱালীৰ বিয়াতো তেওঁলোকে নিন্দা নকৰে । সত্যই পোনতে সূহাসক সকলো সঁচা কথা কৈ দিব বুলি ভাবিছিল ।

তাইক কুমাৰীৰ পৰিচয়তে ইশ্কুলত ভৰ্তি কৰাব বুলিও স্থিৰ কৰিছিল । কিন্তু সাত-পাচ ভাৰি সেই ইচ্ছা স্বাগত বাখিবলগীয়া হৈছিল । প্ৰথম কথা হ’ল—ইমান ডাঙৰ আৰিয়ে ছোৱালীৰ কৈকিয়ৎ বহুত, জাত বোৱাৰ প্ৰশ্ন আছে । পিছে সেইবোৰ কথাৰ কিজানি সত্যই তাইৰ ন্যায়ভাষণৰ বলত মোটামুটিকৈ কিবা এটা বেহা লগাব পাৰিলেহেঁতেন, ‘দুখীয়াৰ ছোৱালী এজনীক সমাজে বিবাহ দিব নোৱাৰে, জাত-পাত কাঢ়ি ল’ব পাৰে ?’ এই তৰ্ক কৰিলেহেঁতেন ।

কিন্তু বাখা আনকালেও ।

ইমান নিষ্ঠুৰ সভা প্ৰকাশ হৈ পৰাৰ পাছত সূহাসে তাইৰ সম্পৰ্কে কি

ধাৰণা কৰিব ? তাই কোনোদিনে আন্তৰিকভাৱে মাকক ক্ষমা কৰিব পাৰিবনে ? ভেটিয়া শুনিলে যে কেৱল নিজৰ সন্নিধিৰ কথা ভাবি মাকে তাইৰ ভাগ্যন্ত দুৰ্ভাগ্যৰ ছাপ দি থৈ গৈছে, আজন্মকাললৈ ধোৱা পিন্ধাবপৰা বস্ত্ৰ কৰি থৈ গৈছে, ভেটিয়া মাকজনী তাইৰ চকুত হীন হৈ নপৰিবনে ? স্বাৰ্থপৰতাৰ নিৰ্মমতাৰে ? সেয়া দেখোন মৰণাধিক কথা ।

আৰু তাই যদি মাকক দেবীৰ আসনত বহুৱাই থৈছে, বিশ্বাস ভালগোবা ভক্তিৰ ইফাল-সিফাল নহয় যদি, ভেটিয়া কিজানি সত্যলৈকে সন্মত উপনিষদ তাইৰ মনত । ভাবিব যে সত্যৱতীয়েহে এতিয়া তাইৰ বিয়াৰ সন্নিধি কৰিবলৈ গৈ—

সুহাসৰ বিষয়ে সত্যই এইবোৰ সান্ত-পাঠ ভাবিছিল । ভাবিছিল, ধাওক, জ্ঞান-বুদ্ধি আৰু অলপ বাঢ়ক, সঁচা-মিছা বুজাৰ দৰে চকু গজক, ভেটিয়া দেখা যাব ।

সেয়েহে এতিয়া সেইবোৰ কথা নুজিয়াই দোষ স্বীকাৰ কৰি লোৱাৰ ভংগীৰে ক'লে, “স্বামী যে দেৱতা এই কথা কেৱল অমিয়েই নহয়, গ্ৰিহগতে কয় । কিন্তু দেৱতাক অসন্তুষ্ট কৰাটোও ভো দোষনীয় । এই পঢ়াশালিত শিক্ষকতা কৰাৰ কথা শুনিলে, তোৰ পেহাৰ অসন্তুষ্ট নহ'ব জানো ? তেনেহ'লেনো অব্যবহাৰে তোলাই কি লাভ হ'ব ? মিছামিছা যন্ত্ৰণাৰ সৃষ্টি । আৰু কোনো কথা নগমি-নবুজি যদি লাও-শপত দিয়ে, ভেটিয়াও বিপদ ।”

সুহাস অলপ সময় মনে মনে থাকিল । তাৰ পাছত লাহে লাহে ক'লে, “পিছে পেহাদেৱৰে খং উঠা কাম কৰা তোমাৰ উচিত হৈছে জানো ?”

সুহাসৰ এই সন্নিবেচনাসম্বলক কথাত সত্যই ভাল পালে, পিছে ভিতৰি ভিতৰি তাইৰ হাঁহ উঠিল । তাই ভাবিলে, উচিত নোহোৱাহে’তেন, তই ক’ত থাকিলেহে’তেন ? ইমানবোৰ কথা শুবাৰ জোখাৰে বুদ্ধিয়েইবা কৰপৰা পালিহে’তেন ? তোৰ বাবে তে’ৰ সৈতে কৰ্ম্মাৰ্থি বুদ্ধিৰলগীয়া হৈছিলোনে ? তোক আমাৰ ঘৰত ঠাই দিয়াৰ বাবে তো হলেই, ইচ্ছাকৃত ভাৰ্তা কৰাৰ কথাতো ?

চাহাবৰ ইচ্ছাকৃত পঢ়ুৱালে, সেই ছোৱালীৰ হাতৰ পানী বজৰ্ন কৰিব লাগিব, এই কথা কৈও নৱক্ৰমেৰে নিৰ্বৃত্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল । ভাৰ্য্যাপ সত্যই সকলো ঠিকেঠাকে কৰিলে ।

‘উচিত-অনুচিত’ৰ প্ৰসংগত এই কথাবোৰে সত্যৰ মনত জন্ম দিছিল । ক’ব বুলিও ভাবিছিল, সংবত হ’ল, ব্ৰহ্মত হাঁহ বিৰিঙাই ক’লে, “তই মোকহে বহুত লিকিল । ও, হওঁতে ঠিকেই কৈছ, উচিত হোৱা নাই । কিন্তু চা, সকলো নিয়ম সকলোতে নাখাটে । কৃত স্বামীয়ে হকিনাম কৰিলে কোৱা পদ, হকিনাম শুনিলেই অদল-পালি উঠে, সেইবুলি সেই স্বামীৰ পত্নীয়ে

হৰিনাম নকৰিবনে ? পিছে সেইবুঢ়ীলি কাণৰ ওচৰত খোল বজাই নাম-
কীৰ্তন কৰাও ভাল নহয়। আচল কথা, যিটো কাম কৰি আহা, আগতে
চাই ল'বা সেই কামটি ভালনে বেয়া, সেই বিবেচনাবোধ থাকিব লাগিব,
তাৰ পাছত যিমানদূৰ পাৰি কাৰো অসন্তুষ্টি নকৰাকৈ সেই কাম উদ্ধাৰ
কৰিব লাগিব। যিসকলে ভাল নাপায়, তেওঁলোককো অগ্ৰাহ্য কৰা নহ'ল,
কামটোও সিজিল।”

সতাই সূহাসকো ডাঙৰহঁতৰ শাৰীত পেলালে ? সেয়েহে তাইৰ
ওচৰত ইমান কৈফিয়ৎ ? নে সূহাসক কোৱাৰ চলেৰে নিজৰ মনৰ ওচৰতে
কৈফিয়ৎ দাখিল কৰিছে ? স্বামীৰ সৈতে এই লুকাভাকু খেলা খেলি তাই
ভিতৰি ভিতৰি যে সূক্ষ্ম বিবেকৰ দংশন-পীড়ন অনুভৱ কৰিছে, তাৰ বাবেই
এই কৈফিয়ৎনে ?

সূহাসে অৱশ্যে নিজকে ডাঙৰ বুঢ়ীয়েই ভাবে এজনী সম্পূৰ্ণ মানুহ
বুঢ়ীয়েই ভাবে, সেয়েহে সতাই কৈফিয়ৎ শুনাব পাছতো আকৌ তাই মতামত
প্ৰকাশ কৰিবলৈ সাহসী হ'ল। আৰু সতাইৰ ওচৰত আন যিয়েই নহওক
সাহসী হোৱাত অসুবিধা নাই। তাই লাহেকৈ ক'লে, “মোৰ বোধেৰে
হৰিনাম লোৱাটো ভালই, সেই কথাটো বুজাই—”

সতাই হাঁহিলে।

ক'লে, “সবুতে ময়ো তোৰ দৰেই ভাবিছিলোঁ সূহাস, সকলো কথাতে
বুজ-বাগৰ কৰিছিলোঁ। কিন্তু এতিয়া বয়সৰ লগে লগে বুজিও বাঢ়িল
আৰু এই কথাটো বুজি পালোঁ যে অনবৰত বুজি থকা মানেই অনৰ্থক
শক্তিকৰ্ম। কাম কৰাৰ বাবে যি শক্তি থকা আৱশ্যক, সেই শক্তিৰ ভালোখিনি
ভৰ্কবাদতে খৰচ কৰিলে কামেই কম হ'ব। সেইদেখিহে যাতে সাপো মৰে
লাঠিও নাভাগে, সেই পথ অৱলম্বন কৰোঁ। পিছে সেই যে ক'লোঁ—ক্ষেপ-
বিলেখে। আৰু, সেই ‘বিশেষ’টো চিনি পাব লাগিব। ‘মাইকী মানুহ মানুহ
নহয় নেকি’ বুঢ়ী বহু ভৰ্ক কৰিছোঁ, কিন্তু ক্ৰমে বোধ হৈছে এই ভৰ্ক
সাগৰত বালিৰ ভেটা মাখোন। আমাৰ এই দুৰ্ভাগীয়া দেশত মাইকী মানুহ
হোৱাৰ বহুত বস্তুগা, বুঢ়ীজিনে ? এটা সজ কাম কৰিবলৈ ওলালেও পদে
পদে বাধা। মাষ্টাৰ মহাশয়ে কয়, বিদ্যাদানত অন্নদানতকৈও অধিক পুণ্য।
মানুহ আৰু জন্তু-জানোৱাৰৰ মাজত যি প্ৰভেদ সেয়া এই বিদ্যাৰ গুণতেই।
নহ'লে যিকোনো প্ৰাণীয়েই খায়, শোৱে, পোৱালি জন্ম দিয়ে। মানুহৰ পৰা
পোক-পৰুৱালৈকে। পিছে সেই বিদ্যা বস্তুটি যাৰ ভিতৰত অকণমানো
আছে, তেওঁ আন এজনক সেই বিদ্যাৰ জ্ঞান দিয়া উচিত। এই বস্তু দান
কৰিলে নকমে, বৰণ বাঢ়ে। কিন্তু এইবোৰ কথা কিয়ানে বুজিবলৈ
কিয়নে কষ্টান ? নিবিচাৰে। আগতে ভাবিছিলোঁ, যি সঠিক কথা, সেই

কথা সকলকে বুজাইছে এবিষয়। বুজাই পোনাম। কিন্তু এঁজিয়া বুজিছোঁ যে সেই চেষ্টা হ'ল হাতীৰে হাল জোৰাব বিটিনা, আকাশৰ ভয় গম্ভ কৰাৰ লেখীয়া কথা। তাতকৈ, নিজৰ বিবেচনাৰে যি সঠিক বুজি ভাবিম, তাকে একাগৰতীয়া হৈ ক'ব খাকিম। এদিন নহয় এদিন মানুহে বুজিবই ঠিক নে ভুল। যিসকল বিবস্ত হৈছিল, যিসকলে ভাল নাপাইছিল, তেওঁলোকেই ভেঁতিয়া মানি ল'ব।”

বহু কথা একে উশাহে কৈ সতাই অলপ জিৰণি ল'লে। সেই ক্ষেত্রে সূহাস ঘপকৈ বহাৰপৰা উঠি গৈ আৰু এঘটি মিছিবৰ চৰকৰ আনি সত্যক দিলেহি।

সতাই ভেঁতিয়া বোধকৰোঁ এনে চেঁচাপানী এটোপালৈকে আশা পালি আছিল। কিমান সময়ৰ আগতে যে ঘৰৰ পৰা ওলাইছিল। তাই বিনাবাকো মিছিবৰ পানীখিনি ষোটেঘোটেই পি-খাই সবুটকৈ হাঁহ এটা মাৰি ক'লে, “মনৰ কথাৰ উমান লৈ পিয়াহৰ পানী দিবলৈ শিকিছ যোঁতিয়া আৰু একো নিশিকিলেও হ'ব তোৰ। জগত-সংসাৰত যাত্ৰ এইকল শিকাব সময় থাকিলেই যথেষ্ট।”

সূহাস লাজতে তলমূৰ হ'ল। সতাই তাইলৈ চালে।

ৰূপে-গুণে অপৰূপ ছোৱালীজনী। কিন্তু—কিন্তু তাইবনো ইমান কি গুণ আছিল?

প্ৰথম দিনটোৰ কথা মনত পৰিল সত্যৰ। কেনে ঔষুভ অনন্ত মৃৎ-ওফোন্দা স্বভাৱ আছিল সূহাসৰ। সদায় তাইৰ কথাত সতাই বিমোৰত পৰিবলগীয়া হৈছিল। তাই সদ্যে মাড়হাৰা বুজিছে সতাই নিজকে চম্ভালি আছিল। আৰু তাৰোপৰি, তাইৰ মাকৰ মৃত্যুও আছিল বৰ মৰ্মান্তক, আকস্মিক।

ক্ৰমাত সূহাসৰ প্ৰকৃতি সলনি হ'বলৈ ধৰিলে। আগৰ ঔষুভ অনন্ততাৰ ঠাইত নম্ৰতা সভ্যতা কোমলতাৰ স্বৰূপ হ'ল। দস্ত পৰিয়ালৰ বহুবিধ কদ-অভ্যাস, বিবোৰে সত্যক পীড়িছিল, বিবস্ত কৰিছিল, লাহে-বীৰে সেইবোৰ নোহোৱা হ'ল আৰু তাই মানুহৰ দৰে মানুহ এজনী হৈ উঠিল।

পিছে তাই অলপ গোমোঠা, গম্ভীৰ স্বভাৱৰ।

জয়বুদ্ধিৰ বহিঃপ্ৰকাশ কম। তাইৰ আনন্দ-বেদনা, সুখ-দুঃখ সহজে ধৰিব নোৱাৰি, বুজিব নোৱাৰি ভ্ৰম্য কৃতজ্ঞতা স্নেহ। সেয়েহে আজিৰ এই জয়বুদ্ধিৰ প্ৰকাশ দেখি সতাই ভাল পালে, পৰিতুষ্ট হ'ল।

সূহাসৰ লাজকৰীয়া মৃৎকনৈলৈ চাই সতাই সুধিলে, “পিছে মোৰ ইমান পলম হ'ল কিয়, নুসুৰিাল দেখোন।”

সুহাসে মৃদুখন হাঁহী হাঁহীকৈ ক'লে, “সুখিমনো কেলেই ? ক'বলগীয়া হ'লে তুমিয়েই ক'বা ।”

“ক'বলগীয়া হ'লে ? কথা শুনো !” সভাই ক'লে, “কোৱাৰ অযোগ্য কাম তোৰ পেহীয়েৰে কৰি ফুৰে, নহয় ?”

“বাহ, মই সেইবুলি ক'লোঁ নেকি ? কৈছোঁ - ”

পিছে সুহাসে কথাষাৰ শেষ কৰিব নোৱাৰিলে । চোতালৰ জপনাখন ঠেলি সোমাই আহিল দুই মূৰ্তিমান । নৱকুমাৰ আৰু নিতাই ।

দুয়োজনেই থব লাগি পৰস্পৰলৈ চালে ।

সভাই মূৰৰ ওৰণিখন টানি লৈ বহাৰপৰা উঠি থিয় হ'ল ।

নৱকুমাৰ বাহিল ।

বাহি লৈ ক'লে, ‘ কি কথা কোৱাচোন ? ভব-দুপৰীয়া সদায় তুমি ক'লে যোৱা কোৱাচোন ? আজি ইমান দেৰিলৈ আছিলো ক'ত ? তোমাৰ এইবোৰ বাঁতনীতি মোৰ মূঠেই ভাল লগা নাই ।’

সভাই মূহূৰ্ত্ততে নৱকুমাৰৰ সেই বিপৰ্য্যস্ত মূৰ্ত্তিলৈ চাই, অলপকৈ হাঁহি ক'লে, “হয়নে ? মোৰ বাঁতনীতি আৰু তোমাৰ ভাল নলগা হৈছে ?”

হাঁহি ।

সভাই হাঁহিছে ।

তাৰ মানে, হয় তাইৰ মনত কোনো অপৰাধ-বোধ নাই, নহ'লে তাই নোম টেঙৰ । নিতালে যে সভাৰ অধঃঅৱস্থিতিত মূৰলৈ ব' লাগি চাই আছে আৰু বাঁতনীতিৰ ফালৰপৰা সিও যে বৰ শোভন নহয়, সেই কথাটো সি মনেই নকৰিলে ।

নৱকুমাৰৰ কিস্তি এতিয়া বিহবলতা নাই । ইমানপৰে হৈ থকা উন্মেষণ অশান্তি দুৰ্দ্ধিতা যন্ত্ৰণা আদিয়ে এতিয়া অমূৰ্ত্তক খণ্ডৰ ৰূপ লৈছে । সভাৰ হাঁহিয়ে সেই খণ্ডত ইন্দ্ৰন সোণাইছে । সেয়েহে সি জাঙৰ খাই উঠি ক'লে, “নাই, ভাল লগা নাই । তোমাৰ মতি-বুদ্ধি আঙবাটে গৈছে বুলিয়েই মোৰ ধাৰণা ।”

তাত কেৱল নৱকুমাৰ থকাহেঁতেন সভাই কিজানি দপকৰে জ্বলি উঠিলহেঁতেন । কিস্তি এতিয়া লগত নিতাই আছে । তাৰ আগত থৈ দেখুৱালে মান-সম্মত নাথাকে । সেয়েহে সভাই ভেনেভাৱেই ক'লে, “তোমাৰ যেতিয়া ধাৰণা হৈছে, তাৰ নিশ্চয় কিবা এটা ন্যায্য কাৰণো আছে । তুমি বিজ্ঞ কিঞ্চণ প্ৰবৃত্ত । তেনেহ'লে এতিয়া এই নোম টেঙৰ পৰিবাৰক লৈ কি কৰিবা কোৱা । বনবাস ? জাশ্বিন পৰীক্ষা ? নে কাটি টুকুৰা-টুকুৰ কৰি আই গংগাৰ বুকুত বিসৰ্জন ?”

কেনে দুয়োটৰ প্ৰতি । জাবি নৱকুমাৰ বোবা হৈ পৰিল ।

অন্তপৰৰ মূৰত নিতানে মাত লগালে ।

ক'লে, “কিন্তু নবৌ, আপুনি যে আমাক সাঁথৰৰ মাজত পেলাইছে, তাৰো উচিত বিচাৰ লাগে । এয়া আজি আবেলিবেপৰা এই হস্তভগীয়াৰ কি নিকৰ্ণ অৱস্থা ! আৰু ময়ো আজি ওৰে দিনটো নেথাই-নঠৈ আছোঁ, তাৰ ওপৰতো সিজনীৰ আগত তলমূৰ থাকিবলগা হ'লোঁ—”

“উবা ! সাঁথৰৰ মাজত তুমিহে পেলালা দেখোন মোক । তোমাৰ খোবা-বোবাকৈবা মই বস্ত্ৰ কৰিলোঁ কেনেকৈ আৰু পৰিবাৰৰ আগত তলমূৰ হ'ব লগাৰ কাৰণইবা হ'লোঁ কেনেকৈ কোৱাচোন ? মই দেখোন একো বুজা নাই । মদুখন দেখোন শূকৰ ক'লা পৰিছে !”

বেচাৰা নিতাই, ল'গোন-ট'গোন একেবাৰে সহ্য কৰিব নোৱাৰে, তাতে ওৰে দিবাটো নাখাই-নবৈ তাৰ আমঠুলৈকে ক'লা পৰি গৈছে, সৰ্বোপৰি এনেবোৰ মৰমিয়াল কথা-বতৰা, তাৰ চকুৰ স্নায়ুবোৰেও দুৰ্বল হৈ বিশ্বাসঘাতকতা কৰিলে । আৰু সেই বিশ্বাসঘাতকতাৰ লাজ চাকিবলৈ সি তাৰ পৰিবাৰ আগত তলমূৰ কৰা মদুখন আকৌ এবাৰ তলমূৰ কৰিলে ।

“এঃ, এই বুঢ়া ল'ৰা দুঃখনহী সমান”—সত্যই এইবাৰ বাৎস-কিন্তুপে এৰি যেন দয়াশীল হৈ উঠিল, ‘এই অবজ্ঞানহ’তৰ বাবেইহে এই বুঢ়া বয়সত ময়ো জল-চাতুৰীত ধৰিবলৈ বাধ্য হৈছোঁ । কিন্তু তাৰ আগতে কিবা কিব অলপ খাই লোৱাচোন, পৰিবাৰৰ সৈতে কাজিয়া কৰি ল'গোনে আছা বোধকৰোঁ ।

সুহাস, আগতে তেওঁৰ সৰু পেহাৰক অলপ কিবা কিব খাবলৈ দেখোন—”

“নহয় নহয়, একো নালাগে মোক—” নিতানে প্ৰতিবাদ কৰিলে ।

সত্যই মিচিকীয়াই হাঁহি ক'লে, “লাগিবনে নাই ভূমি তাৰ কি বুজিয়া ?”

সুহাসে বিনাবাকো মদুখন জকমকীয়া কহিব কহীত দুয়োজন পেহাকৰ বাবে খোৱাবস্তু আনিলে । নাৰিকলৰ লাড়ু, জিবেগজা, আৰু এবাটিকৈ মূড়ি—ঘৰত খোৱাবস্তু যি আছিল আনি দিলে ।

হঠাৎ নিতানে এই কথা ভাবি মূৰে বোধ কৰিলে যে তাৰ ঘৰতো বন্ধু-বাহানি নথকা নহয়, অজ্ঞত ক'তা—এনে পৰিপাটিক বখাব কোনো চিনেই নাই দেখোন । এই যে নৱকুমাৰ মাজে-সময়ে তাৰ ঘৰলৈ যায়, ক'তা, নিতাইৰ পৰিবাৰে কোনোদিনে এগিলাছ পানীও আপবঢ়াই দিয়া তাৰ চকুত পৰা নাই দেখোন । ভোক দুৰ্ভিক্ষনীৰ হোৱাতো, হাত কঢ়াই খোৱাবস্তুখিনি লোৱাৰ ইচ্ছা নোহোৱা হ'ল যেন তাৰ ।

নৱকুমাৰেও গোমোঠা মূখেৰে ক'লে, “মোৰ খোৱাৰ দৰকাৰ নাই ।”

সত্যই গম্ভীৰভাৱে ক'লে, “তোমালোকৰ দৰকাৰ বুলি খাবলৈ কোৱা হোৱা নাই, মোৰ দৰকাৰকেহে কোৱা হৈছে । খোৱা, মই বাঁহ বাঁহ মোৰ অপৰাধৰ জবাবস্বদী দাখিল কৰিম ।”

অগত্যা দুর্যোজনেই বস্তৃধিনি ভুলি গ'লে ।

সতাই ক'লে, “সদায় ক'লে যাও”, সেই বৃত্তান্ত স্বেদে জানে, ল'বাহ'তে জানে, কেবল তুমিহে নাজানা । তোমাক ক'ম, পিছে তাৰ আগতে কথা দিব লাগিব যে, যি কাম কৰি আছোঁ তাত বিধি-পথালি নিদিবা ।”

“বাহু । এয়া দেখোন উকা কাগজত চহী দিয়াৰ নিচিনা কথা—”
নৱকুমাৰে ক'লে, “কামটো ভালৈহে বোলা নজনাকৈ—”

সতাই মূহুৰ্তমান মনে মনে থাকি শান্ত স্থিৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “মোৰ পিনে চোৱা । দুর্যো বন্দু আছা, দুর্যোজনেই চোৱা, পণ্টকৈ কোৱা, মই কিবা বোলা কাম কৰিছোঁ ব'লি তোমালোকৰ মনত সন্দেহ হৈছেনে ? কোৱা—তাৰ পাছতহে মই তোমালোকৰ কথাৰ উত্তৰ দিম ।”

কোৱা বাহুদা, দুর্যোজন বন্দু তলমূৰ হৈহে থাকিল ।

সতাই অলপ পৰলৈ মনে মনে থাকি তাৰ পাছত ক'লে, “বুজিলোঁ । শুনো, মই সদায় দূপৰীয়া পঢ়াশালিলৈ পঢ়াবলৈ যাওঁ ।”

এইবাৰ নৱকুমাৰে মূৰ দাঙিলে ।

উচপ খাই, শিয়'ৰি উঠি ।

নিভাইবো সেয়ে অৱস্থা । ক'লে, “পঢ়াবলৈ ।”

“ও”, পঢ়াবলৈ । সদায় দূপৰীয়া সৰ্বমংগলাতলাত তিবোতাসকলৰ মেল বহে । গৃহিণী, আদ বয়সীয়া, বোৱাৰী-জীয়াৰীও দুই-চাৰিজনী আছে । কোনোবাজনীয়ে আই গোসাঁনীৰ বাবে ফুল-বেলপাত বাছে, কোনোবাজনীয়ে মালা গোঁথে, এজনীয়ে মূখে মূখে পুৰাণ-কাহিনী বামাঙ্গ-মহাভাৰতৰ কাহিনী কয়, সকলোৱে শুনেনে । আকৌ গল্প-গুজৰো কৰে । এইবোৰ দেখি-মেলি মাণ্টৰ মহাশয়ৰ মূৰত সোমাল—”

আকৌ মাণ্টৰ মহাশয় !

নৱকুমাৰৰ মূখখন বিকৃত হৈ পৰিল । সতাই দেখিও নেদেখাৰ ভাউতি জুৰি ক'লে, “মূৰত সোমাল—এই তিবোতাসকলক লৈ এখন পাঠশালা খুলিলে কেনে হয় ? মিছা পৰিনন্দা পৰচৰ্চা আড্ডা আদিৰে সময় নষ্ট নকৰি লিখা-পঢ়াত ধৰিলে— ? বচ, খুলিলে তেওঁ সৰ্বমংগলা বিদ্যাপীঠ । মোক ক'লে পঢ়ুৱাবলৈ । ক'লে তেওঁ, ‘গুৰুক এইবাৰ গুৰুদক্ষিণা দিয়া, এওঁলোকক পঢ়োৱাইহি ।’ ভাবি চলোঁ—কামটো পঢ়াৰ কাম, কলোঁ, ‘বাবু পঢ়ুৱাম’ ।”

“ক'লা ? পঢ়ুৱাম ?” নৱকুমাৰ চকল হৈ উঠিল, “মোক এবাৰ সুধিবলৈকে প্ৰয়োজন বোধ নকৰিলো ?”

“সেই অপৰাধ এমবাৰ জানি গৈছোঁ, কিন্তু ছুৰি যদি পঠকৈ শপত দিলাহেঁতেন ? ভোঁতুৱা ভো মই পঢ়ুৱাব নোৱাৰিলোহেঁতেন ? সেয়েহে

আই সৰ্বসংসাৰৰ সাত লৈ ধকিলেই কামত ।...কিডাপ বহী কলি সৰুজা
থক মাটৰ মহাশয়ৰ ।”

“ভোম্বাৰ ইমানেই কিয়া হ’লনে যে মাটৰী কৰিবলৈ ওলায় ?”

নৱকুমাৰৰ এই ইতিবাচক উত্তৰত সত্যই মূৰুকে হাঁহি মাৰি ক’লে,
“মাটৰী কৰাটো সত্য বাস্তৱৰ অঙ্গগত অধিকাৰ নহয় জানো ? জনমটোতেই
মাটৰী কৰি আহিলোঁ দেখোন । স্বভাৱ-দোষতে জ’পিয়াই পৰিছোঁ । আবু
বিদ্যাৰ কথা কৈছা ? বিদ্যা পঢ়ুৱাই থাকোঁতেই হ’ব । বিমানখিনি গোবো
সিমানখিনিয়েই কৰিম ।”

নিজায়ে লাহেকৈ সূচিলে, “বল্লসিৱাল ভিবোভাসকলে পঢ়াত মন
বহুৱাইছেনে ”

“ও—অব । দুই-এজনীৰ বাহিৰে আনসকলে পটাপট শিকিছেও ।
দেখিলেহে বুজিলাহে” তেনে, নিজে নিজে বামায়ণ মহাভাৰত প্ৰবাহৰ কাহিনী
পঢ়িবলৈ কিমান বে আগ্ৰহ । দেখি মোৰ জীৱন সাৰ্বক হোৱা যেন
লাগিছে ।”

তথাপি ডাৱৰ নাভ’বিল । নৱকুমাৰৰ মূৰ গোমোঠা হৈয়েই থাকিল ।
সি ক’লে, “মাটৰে যে ধৰ্মৰ মূৰত গোৰ শোধাই ৰাখি হৈছে যে, সেই কথা
ভেওঁলোকে নিশ্চয় নাজানে ?”

“নাজানিৰ কেলৈ ? পিছে আটাইবোৰ মানুহ ভোম্বাৰ দৰে পোকা
নহয় তো । মাটৰ মহাশয়ৰ হাতেৰে কোনোৱেই ভাত খাবলৈ লোৱা নাই
নহয় ? আবু ধৰ্মৰ মূৰত গোৰ শোধোৱাৰ কথা কৈছা কিয় ? ৰাক্ষসধৰ্মও
হিন্দুধৰ্ম । কোনো কথা কাণেৰে নুশুনো তো ! এয়া আজি যে ৰাক্ষসমাজৰ
বৰমূৰীয়া কেশৱ সেনৰ ঘৰলৈ পৰমহংসদেৱ আহিছিল —”

“কি কি ! ক’লৈ আহিছিল ? কোন ? কোন আহিছিল ?”

পোন্ধৰ টোলা নৱকুমাৰ উঠি থিয় হ’ল ।

“পৰমহংসদেৱ,—বোজোঁ ভেওঁৰ নামটোও শুনো নাইনে ?”

“নুশুনিলে কেলৈ ।” নৱকুমাৰে বিস্ময়ভাৱে ক’লে, “বোম্বাৰৰ অকিছৰ
বন্দুহঁতৰ লগ লাগি দক্ষিণেশ্বৰলৈ গৈ চাৱো আহিলোঁ ! ভেওঁ পিছে—”

“ও, ভেওঁ । কেশৱ সেনৰ ঘৰলৈ আহিছিল । ভেওঁক চাবলৈ
বোৱাওতে মোৰ ওভতেই ইমান পলম হ’ল, আবু ভোম্বাৰ ওভত সকলো
দুৰৰ কাক হ’ল ।”

নৱকুমাৰে স্তম্ভিত দৃষ্টিৰে অলপ পৰলৈ চাই থাকি ক’লে, “ভোম্বাক
মোৰ ক’লসীয়া একো বাকী নাথাকিল, তুমি মই চুকি পোৱাৰ বহু ওপৰলৈ
বুঢ়ি গৈছা । কিন্তু কেশৱৰ বান্দৰ ঘৰলৈ গ’ল কেনেকৈ ?”

“কেনেকৈ আক’ । অকসেই মৌজিমৌজি কিয়া ? আবু কত ভিবোভা-

মানুহ গৈছিল—। দল বাঁশ্ব ঘোঁৰাৰ গাড়ি ভাৰাত লৈ। ব'ভে বল, ভ'ভে বল। কেনে শূৱলা গান শুনিলোঁ, হিমা-মন জুৰ পৰি গল।”

“বুকুত ক'পনি নুঠিলনে?”

“ক'পনি উঠিবলৈ আক' কিটো আছে।” সত্যই অৰাক দৃষ্টি মেলি ক'লে, “এই বে তিবোতাসকল তীৰ্থলৈ ওলায়, যোগত গংগাস্নানলৈ ওলায়, মেলা চাবলৈ দেৱস্থানলৈ যায়, সাধু-সন্যাসী দৰ্শন কৰিবলৈ যায়, ক'তা—বুকুত ক'পনি উঠাৰ কথাতো নুশুনো! মাজে-সময়ে এইবোৰ ঠাইলৈ বাবা, ভেতিয়া দৃষ্টি মূৰ্ছালি হ'ব।”

“আমি যাম? হেঃ!” নৱকুমাৰে ক'লে, “আমি হৈছোঁ উৰি-আপ্ৰাণী, আমাৰ ইমান সাহসেইবা ক'ত?”

সত্য বহাৰপৰা উঠিল, “নিজকে চোঁবিছ ঘণ্টাই ‘উৰি-আপ্ৰাণী উৰি-আপ্ৰাণী’ বুলি ভাবি থাকিলে মনটোও ক্ষুদ্ৰ হৈ পৰে। উৰি-আপ্ৰাণী বুলি ভাবিবা কেলেই? সকলো মানুহৰ মাজতে বে ঈশ্বৰ আছে, এই কথা মানানে নামানা? সেই ঈশ্বৰৰ বলেই বল। সেই ক্ষেত্ৰত সকলোৱেই ডাঙৰ।”

নিভায়ে নীৰৱে এটা হৃদয়নিৱাহ কাঢ়িলে।

তাৰ পৰিবাৰক সি নবৌৰ ওচৰলৈ আহিবলৈ কয়। সাতোটি জনম পাৰ হৈ আহিলেও এইবোৰ ভাবিবলৈ গুণিবলৈ নিভাইৰ পৰিবাৰৰ সাধো কুলাবনে? নৱকুমাৰে ঠাঠক-ঠি'য়াৰেই কৈছে, সত্য সিহঁতে ঢুকি পোৱাৰ উৰ্দ্ধলৈ গ'লগৈ।

সেয়েহে নৱকুমাৰে উৰ্দ্ধৰপৰা অৰ্ধলৈ টানি নমাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, “মি কি নহওক, ব্ৰাহ্মণ্ডৰ তাৰপৰা আহি কাপোৰ-কাৰি সোলোকাইছিলানে? মূৰত অলপ গংগাজল দিছিল জানো?”

সত্যই মিচিকীয়াই হাঁহি ক'লে, “সেই কাৰ্মাৰ্থি নকৰা নহয়, পিছে ব্ৰাহ্মসকলৰ কাৰণে কৰা নাই, গাড়িত উঠি অহাৰ কাৰণেহে। গাড়িত উঠি অহা কাপোৰ-কাৰিৰে মই কোঁতলাও নাথাকোঁ। ভবা-গুণা কৰি কৰি ইমান পৰৰ মূৰত এয়াহে তোমাৰ বক্তব্য? ভাল, পিছে ল'ৰাহঁত আহিব কোঁতলা? সিহঁত নাই, ঘৰখন কিবা উৰুঙা উৰুঙা যেন লাগিছে—”

নৱকুমাৰে গোমোঠা মূৰেৰেই ক'লে, “তোমাৰ আক' উৰুঙা লাগিছে কিয়! তোমাৰ মন-প্ৰাণ চব তথ্যজ্ঞানেৰে ঠাহ খোৱা। তাত আক' স্বামী-পুত্ৰৰ ঠাই ক'ত? এটা কথা ভালকৈ বুজিছোঁ যে আগলৈ তুমিও তোমাৰ দেউতাবাৰ দৰেই কঠকঠিন হ'বা। আব্দ—”

সত্যই শান্ত কন্ঠেৰে ক'লে, “দেউতাৰ দৰে? দেউতাৰ প্ৰীতিৰ নথৰ ঢুক এটাও হ'ব পাৰিলে নিজক ধন্য বুলি ভাবিম। কিন্তু আজি আকো এই কথা কিয়? নিজ মূৰেৰেই কৈছিল নহয়, ‘দেউতা মানুহ নহয়, দেৱতা’ বুলি?”

“সেই কথা এতিয়াও কৈছোঁ। কিন্তু দেৱভালে নিলমবেপৰা গুপ্তপাজী
দিলেহে ভাল, দেৱভাক লৈ ঘৰ কৰান্ত কোনো সন্নিধি নাই।”

সতাই হাঁহিলে আব্দ ক’লে, “চোৱাচোন ভোম্বাৰ বন্দুৰ কিমান উন্নতি
হৈছে চোৱা! কত বাক্য শিকিছে!”

আব্দ নিতাই ভিমানতে অলপ ধাতুস্থ হ’ল। তি ক’লে, “নিৰ্ভিকুলে
দেখোন শাস্ত্ৰকেই মিছা হয়, নবো। সৰুগুণ বদলি এটা কথা—”

কথাৰ মাজতে হঠাৎ সুহাসে কাষৰ কোঠাটোৰপৰা ওলাই আহি ক’লে,
“কোনোবা অহা যেন পাইছোঁ।”

কাষৰ কোঠাটোৰ দখন খিৰিকী বাটৰ ফালে, সুহাস খুব সম্ভৱ ভাতে
খিন্ন হৈ আহিল।

এওঁলোকে সন্তুষ্ট হৈ ক’লে, “কোন? কোন আহিল?”

‘চিনি নাপাওঁ’। বড়ো মানুহ এজন। কিন্তু খুব গুণ, বগা—
আব্দ—

সত্যৰ বড়ো চিৰিৰকৈ গ’ল। আব্দ পাছ মূহূৰ্ত্ততে সেই চিৰিৰকৈ
যোৱা বড়োখন হিমচেঁচা কৰি চোভালৰ সিকালৰ পৰা বড়ো গন্তীৰ গছীন
মাত্বেৰে কোনোবাই সন্নিধিলে, “ঘৰত কোন আছে?”

“দেউতা!”

সত্য বিজুলীবেগেৰে ঘৰৰপৰা ওলাই আহিল। তাৰো আগতে নিতাই
ওলাল, পিছে পিছে নৱকুমাৰ। আব্দ ভিমানতে সেই সাগৰসংকাশ কণ্ঠৰ-
পৰা আন এটি প্ৰশ্ন ওলাই আহিল, “নৱকুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ ঘৰ
এইটোৱেইনে?”

“দেউতা! দেউতা অ’! তুমি!”

সতাই প্ৰণাম কৰাৰপৰা মূৰটো নমুওৱাকৈয়েই ক’বলৈ ধৰিলে, “মোৰ যে
সঁচা বদলি কিবাসেই হোৱা নাই—”

“ভেনেহ’লে সপোন বদলিয়েই ভাবা।” এই বদলি কৈ কোমলকৈ হাঁহি
মাৰি বামকালী বাৰাণ্ডালৈ উঠি আহিল।

নৱকুমাৰ আব্দ নিভাৱেও প্ৰশ্ন কৰিলে। আব্দ মনে মনে ভাবিলে,
এওঁ বহুদিনলৈ জীয়াই থাকিব। ঠিক বি মূহূৰ্ত্তত এওঁৰ নাম লৈছিল
সেই মূহূৰ্ত্ততে এওঁ ওলালিহে—

আবেগৰ উজ্জ্বল মাৰ বোৱাত আব্দ ক’লল বিনামূলত অলপ সময় পাব
হ’ল। তাৰ পাছত বামকালীয়ে ভেঙে অহাৰ কাৰণ ব্যক্ত কৰিলে। ভেঙে
কালীবাসী হোৱাৰ অংকণ কৰিছে, আব্দ সেয়েহে শেষ বাৰৰ বাবে সম্ভৱ
চান্সলৈ আহিছে।

কাশীবাস !

সত্য ভাগি পৰিল। তাই বৃদ্ধ কণ্ঠে ক'লে, “দেউতা, তুমি এই সংকল্প কৰিলা ? সেয়েহেই হতভাগী ছোৱালীজনীক চাবলৈ আহিলা ? মই যে একো খবৰ নাগাওঁ দেউতা, নহ'লে সকলো কাঁতি কৰি ধৈ তোমাৰ ওচৰলৈ গুচি গ'লোহেঁতেন !”

বামকালীৰ এই আকস্মিক আবিৰ্ভাৱৰ ফলত সত্যই তাইৰ চিৰ-অভ্যন্তৰ শ্বৰভা যেন হেৰুৱাই পেলালে।

অপ্রত্যাশিত আনন্দৰ আবেগ, আৰু লগতে অস্বাভাৱিক এক চিন্তা— সিহঁতৰ এই ‘বহা’ত দেউতাকে জলগ্রহণ কৰে নে নকৰে। পানীও কলবহে। এই পানী যদি নাখায় তেওঁ, গংগাজলৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব। কিন্তু ‘বহা’ৰ দোষ খণ্ডনৰ উপায় কি ?

গৃহস্থধৰলৈ গুৰু আহিলে কি ব্যৱস্থা অৱলম্বন কৰা হয় সত্যই জানে, সেইদৰে ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে তাই, কিন্তু দেউতাকে সেই অতি বস্তু অতি সেৱা গ্ৰহণ কৰিব জানো ? এইবোৰ চিন্তাৰ লগতে উপচি-উখলি উঠিছে এক অব্যক্ত বিচ্ছেদ-ব্যাকুলতা।

দেউতাকক তাই সদায় যে চকুৰে দেখি থকা নাই সেই কথা সঁচা, কিন্তু তথাপি জানে দেউতা আছে, সত্যৰ সেই চিৰ-চিনাকি পৰিবেশৰ মাজত দেউতাকৰ চিৰ-অভ্যন্তৰ জীৱনত।

কিন্তু কাশীবাস !

সেৱা যে চিৰ-বিবহৰ সমতুল্য। এয়া ভো একপ্ৰকাৰ মৃত্যু। কাশীবাসৰ সংকল্প মানেনেই সংসাৰ-বিমুক্ততা। এইবোৰ সাতপাচ চিন্তাতহে সত্যৰ এই আবেগ-আকুলতা।

বামকালীয়ে নুৰুজা নহয়।

সেয়েহে বামকালীয়ে সত্যৰ এই অস্থিৰতাক ঈষৎ প্ৰশ্নৰ দৃষ্টিৰে চালে। আৰু জীয়েকৰ কথাৰ উত্তৰত কোমলকৈ হাঁহ মাৰি ক'লে, “তুমি নগ'লা, ময়েই তোমাৰ ওচৰলৈ আহিলোঁ। কথা একেটাই হ'ল।”

প্ৰণাম কৰাৰ পাছত নিতাই গুচি গৈছিল। সত্যক মুকলিকৈ কথা পতাৰ সন্নিবিধা কৰি দিবলৈ নৱকুমাৰ অলপ আঁতৰি বহিছিলগৈ।

সত্যই খেদ প্ৰকাশ কৰি ক'লে, “কথা—একেটাই হ'লনে দেউতা ? মই যোৱাহেঁতেন দেউতাৰ ছোৱালীটি হৈ আগৰ দৰে সবুজনী হৈ পৰিলোহেঁতেন। যি ইচ্ছা তাকে ক'লোহেঁতেন, কৰিলোহেঁতেন। আৰু তুমি এতিয়া কটুমেৰ খবলৈ আহিছা, মই ঘৰৰ বোৱাবী, মোৰ খোজেপতি বাধা। কি বুলিম, কিয়ই বা ক'ম ?”

নৱকুমাৰ আঁতৰি বহিছিলগৈ, তথাপি সত্যৰ বাক্যৱলী নুশুনাব কৰে

অভিভব নহয়। কথা-বতৰাৰোৰ ঠিকেই কাণত পৰিছে। হঠাৎ সি সৈব্যাভিক
 স্বপ্নভাৱে কৰিলে, “হে ঈশ্বৰ! খোজপতি বাধা। খোজ আব্দ অবাধ
 হোৱাহেঁতেন কি কামত যে নহ’লহেঁতেন।”

ৰামকালীয়ে চ’ক খাই উঠি ক’লে, “কি ক’লা বোপা ?

নৱকুমাৰে গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “নহয়, তেনে একো কোৱা নাই।
 আপোনাৰ জীয়েকে আকোপতে ক’লে নহয়—“খোজপতি বাধা” বুলি ?
 তাকেহে কৈছিলো আব্দ। আপোনালোকৰ নিত্যানন্দপ্ৰবৃত্তি কোনজনী
 জীৱনী বা আমাৰ বাবুইপুৰৰ কোনজনী বোৱাৰী আপোনাৰ জীয়েকৰ দৰে
 স্বাধীন তাকে সোধকচোন ?”

নৱকুমাৰৰ কণ্ঠত অভিযোগৰ সূৰ।

ৰামকালীয়ে নুবুজাকৈ নাখাকিল। অলপ হ’হাব নিচিনা কৰিলে তেওঁ।

তাৰ পাছত ক’লে, “হ’লে ভালই। মোৰ ছোৱালীজনী যে ‘উজানৰ
 কাঠে’ হ’বলৈ ওপজা নাই, সেই কথা মই তাইৰ শৈশৱকালতে বুজিছিলো।”

সতাই দেউতাকৰ উপস্থিতিত গিৰিয়েকৰ উপস্থিতিত পাহাৰি ওৰণিখন
 আব্দ অলপ টান লৈ ক’লে, “বাবু দেউতা তুমি ভাগুৰ-জুগুৰে আহিছা,
 এতিয়া এইবোৰ নালিছ-ককিলাদ কৰাটো বৰ ভাল হৈছেনে ? দুই-চাৰি
 দিনহে থাকিব তুমি, তাৰপাছত ইচ্ছামতে—”

“আও। দুই-চাৰিদিন—মানে ? এটা দিনৰ বাবেহে আহিলো।
 কালিলৈ গুচি যাম।”

“এটা দিন। সেউতা, মাত্ৰ এটা দিনৰ বাবেহে আহিলানে ?” সতাই
 কান্দ পেলালে, “তোমাৰ স’তে মোৰ যে অনেক কথা—”

ওঁ, দেউতাকৰ সৈতে সন্তান অনেক কথা আছে।

কত দিন ভাবিছিল চিঠি লিখি দেউতাক সকলো কৈ প্ৰশ্ন কৰিব—
 কোনটো ঠিক, কোনটো ভুল। কিন্তু লিখিবলৈ লৈ দেখিলে—কথা বহুত।
 অগাধ। ইমানবোৰ কথা চিঠিত লিখিব পাৰিলে ? ভদ্ৰপাৰ, উত্তৰ-প্ৰত্যুত্তৰৰ
 যোগেদি বহুত বুজাই ক’ব পাৰি, একপক্ষীয়ভাৱে কোৱাটো কৌকিল্য নাথক
 কৰাৰ দৰে।

দেউতাকে যদি লিখি পঠিৱায়, ইমান কথা মোক লিখি জনোৱাৰ
 উদ্দেশ্য কি ?

অন্ত—স্বাক্ষৰ কি, কোনো এগৰাকী চিৰ-হিউমণী গুৰুৱে যদি হঠাৎ
 স্বাক্ষৰ গ্ৰহণ কৰে, তেওঁক জ্ঞান কৰাটোৱেই স্মৃতিৰ হাৱসে নহয়, ‘গৃহস্থ
 কৰৰ জিলাৰী’ নাইবা ‘গৃহস্থ কৰৰ বোৱাৰী’ এই অপব্যক্ত জন-সমূহৰ
 সকলো প্ৰকাৰৰ কাম-কাজৰ পৰা বঞ্চিত হোৱাটোৱেই বিধি হাৱসে নহয়, ‘স্বামী
 যদি হিভাহিত জ্ঞানত’ অৰ্থ হয় ‘স্বামী সেই অৰ্থ পৰোক্ষৰেই চিনিব লাগে

নৈকি, এনেবোৰ অনেক প্ৰশ্ন তো আছেই—আৰু, সৰ্বোপৰি আছে শংকৰীৰ ছোৱালীজনীৰ প্ৰশ্ন ।

শংকৰীৰ কথা লিখি যেতিয়া তাই দেউতাকলৈ চিঠি দিছিল, তেতিয়া বামকালীয়ে উত্তৰত লিখিছিল : “বি যিমান ডাঙৰ অপৰাধীয়েই নহওক, যদি অন্তঃ হ'য়, ক্ষমা কৰাটোৱেই কৰ্তব্য ! আৰু তোমাৰ বিবেচনাৰ ওপৰত মোৰ আস্থা আছে !”

সুহাসৰ সম্পৰ্কে কি সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব, এই কথাটো দেউতাকক সুধিবলৈ তাই আগ্ৰহান্বিত । কিন্তু দেউতাক মাত্ৰ এটা দিনৰ বাবেহে থাকিব ।

তাৰ অৰ্থ হ'ল যে সত্যৰ এই ‘বহা’ত তেওঁ খোৱা-বোৱা নকৰে । ফলমূল আৰু গংগাজল খায়েই কিজানি এটা দিন কটাব । সত্যই আৰু পিতৃসেৱাৰ পুণ্যজ্ঞান কৰিব নোৱাৰিব । অতীবোৰ উচ্ছ্বাস মনৰ মাজত আলোড়িত হোৱাত চকুপানীয়ে বাধা নামানিলে ।

বামকালীয়ে তাইৰ মূৰত হাতেৰে লাহেকৈ স্পৰ্শ কৰি ক'লে, “এটা দিন কিবা কৰ্ম হ'লনে ? কিমান কথা পাতিবি পাতেইচোন ।”

“আৰু কথা । মোৰ দেখোন খালী কাশ্মিৰবৰহে মন গৈছে দেউতা !”

সত্যৰ শাড়ীৰ আঁচল তিতি জেপজেপীয়া হৈ পৰিল ।

ষহু সময়ৰ পাছত কান্দোন বন্ধ হ'ল । কথাও পাতিলে । সত্যই তাইৰ যিমানবোৰ ক'বলগীয়া আছিল ক'লে, তাইৰ চিৰদিনৰ ধূৱতৰাৰ ওচৰত ।

বামকালীয়ে নৱকুমাৰক মৃদুভাৱে স্তৰ্শনা কৰিলে । ক'লে, “এয়া কি কথা ! মাটৰ মহাশয় হ'ল তোমাৰ চিৰহিভেবী, তেওঁক ত্যাগ কৰিবা কিয় ? তেওঁৰ ধৰ্ম তেওঁৰ বিশ্বাস তেওঁৰ নিজৰ ওচৰত । ধৰা এই যে মোক দেখিছা, মই শান্তনে বৈকুণ্ঠ তোমালোকে তাৰ বিচাৰ কৰিবানে ? নে কৰিছা—বোপাই ? গুৰু শিক্ষক এওঁলোকো পিতৃতুল্য । আৰু তেওঁ তেওঁৰ ধৰ্মবিশ্বাস তোমাৰ ওপৰত জাপি দিয়া নাই নহয় ? তোমাৰ ভো কোনো অনিশ্চয় হোৱা নাই তেওঁৰপৰা ।—ভেষ্ট ?”

সত্যই পাঠশালাত পঢ়োৱাৰ কথা শুনি বামকালীয়ে অলপ পৰলৈ মনে মনে থাকি লাহেকৈ হৃদয়নিয়াহ কাঢ়িলে । তাৰ পাছত ক'লে, “সত্য, তোৰ মাৰলৈ তোৰ মনত পৰেনে ?”

“মালৈ মনত নপৰে ! কি কৈছা দেউতা ?” সত্যৰ চকু চললগীয়া হ'ল ।

“নহয়—কৈছোঁহে । তোৰ মন জীয়াই থাকোঁঁভেন—এই কথা শুনি ভয় খালেহেঁভেন । নিৰাতি ভয় খালেহেঁভেন । আকৌ অৰিতে থাকি ক'লোহেঁভেন, ‘মই জনো, তাই মোৰ কন্যাজনা ছোৱালী’ ।”

সত্যই উত্তৰ পালে। তাইৰ কাম শুদ্ধনে নিৰ্ভুল জানিলে।

তাৰ পাছত কেৱল সূহাসৰ কথা লৈ আলোচনা হ'ল। বোধ হয় অলপ বাদানুবাদো। তেতিয়ালৈকো সত্যই সূহাসক বামকালীৰ আগত উপস্থিত কৰোৱা নাছিল।

বামকালীয়ে ক'ব খুজিছিল, বিবাহৰ চেষ্টা কৰাৰ আৱশ্যকতা কি? লিখা-পঢ়া শিকিছে—ভালেই কৰিছে। নিজৰ জীৱিকা অৰ্জন কৰিব পাৰিলে মংগল। কলিকতাত আজিকালি এইবোৰ হৈছেই। মিদুৰী ছোৱালীহঁতে গৃহশিক্ষয়িত্ৰী হৈ বা ল'ৰা-ছোৱালীক পঢ়াই উল্লেখ কৰা হৈছে।

“কিন্তু দেউতা—” সত্যই ক'লে, “মাকজনী তো চিৰদ্ৰুত্থিনী হৈ, দূখে-শোকে জুৰুলা হৈ মৰিলে। ছোৱালীজনীয়েও কোনোদিনে স্ব-সংসাৰ নকৰিবনে?”

“মাক-দেউতাকৰ প্ৰাৰ্থনাস্থ সন্তানেইহে কৰিবলগীয়া হয়, সত্য।”

“আব—কোনোবাজনে যদি তাইক নিজ ইচ্ছা বোঁৱা কৰাবলৈ বিচাৰে?”

বামকালীয়ে ম'ৰ জোকাৰি ক'লে, “কোনে বিচাৰিব? এনেৰে তাইৰ জন্মৰ গুৰিতে জ'ট লগা, তাতে বৰসো যথেষ্ট হৈছে, বিধবা নে কুমাৰী তাৰো নিশ্চয়তা নাই—”

সত্যই তেতিয়া নিজৰ গোপন ইচ্ছা ব্যক্ত কৰিলে।

তাই যদি ব্ৰাহ্মধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে আব্ৰাহামসমাজৰ কোনোবা সমাজ-সংস্কাৰক পৰাহিঁতৰী বদৰকে যদি তাইক বিবাহ কৰায়। সূহাসৰ যোগ্য বয়সৰ অবিবাহিত বদৰক সেই সমাজত আছে।

বামকালীয়ে এই প্ৰস্তাৱ সমৰ্থন কৰিবলৈ টান পালে। সামান্য এজনী ছোৱালীৰ বিয়াৰ কথাত ইমানবোৰ কান্ড কৰাৰ প্ৰয়োজনইবা কি? সেয়েহে হঠাৎ ভেও গম্ভীৰ হৈ পৰিল আব্ৰাহাম ক'লে, “সুখিছাই যোঁৱা কও, এটা কালিমা লগা বংশৰ সূৰ্য্যত বঢ়াই লাভেইবা কি?”

“লাভ হ'ল সেই ছোৱালীজনীৰ সংসাৰ। ছোৱালী হ'ল খুজিয়েই তুচ্ছনে দেউতা? এজনী মানুহৰ জীৱনেই তো?”

“জীৱন কেৱল ভোগেৰেই সাৰ্বক নহয় সত্য, ত্যাগতো সাৰ্বকতা আছে। তাই জানে যে তাই বিধবা, বালবিধবাসকলৰ জীৱন যেনেকৈ পাব হয়—”

“কেনেকৈনো আব্ৰাহাম পাব হয় তেওঁলোকৰ জীৱন—” সত্যই হতাশাৰ হৃদয়নিয়ত কঢ়ি ক'লে, “চিৰদ্ৰুত্থেৰেই পাব হয়। পেছীজাইডাৰ নিচিনা আব্ৰাহামেইজনী হয়? পিছে তেওঁৰ ঘনৰ পোৰণিত খুচিবাৰুপত হৈ মানুহক অভিষ্ট কৰি ছুঁজিছিল—”

হঠাৎ বামকালী শব্দ হৈ পৰিল। মোকলা যেন তেওঁৰ বুকুত জ্বলি

উঠিল ! আগৰ সেই কেঁচা সোণ যেন বৰণৰ তীব্ৰ দীপ্তময়ী মোক্ষদাকো দেখা পালে, আৰু তাৰ পিছফালে—কান্নাৰ আঁৰত ছায়াৰ দৰে, সুৰ্গাৰ আঁৰত বাহুৰ দৰে বৰ্তমানৰ বোগজীৰ্ণ মোক্ষদাৰ প্ৰেতাত্মাকো দেখা পালে । বিষজনী মোক্ষদাই এতি চেষ্টা-বলিয়া যেন হৈ য়া-তা কৰি ফুৰিছে । লুকাই-চুৰকৈ খাবলৈ তেওঁ হেনো এতিয়া সদায় ছেগ চাই ঘূৰি ফুৰে । তেওঁ হেনো ‘দেখিলে তোৰ, নেদেখিলে মোৰ’ নীতিৰে ভজা মাছ মূখত লৈ বাঁহ থকা হৈছে !

আৰু সাৰদাই হেনো গালি-গালাজ পাৰি টানি-আঁজুৰি পদুৰীলৈ নি জোবোৰা মৰাই অনাৰ লগা হৈছে । এইবোৰ কথা তো সত্যই নাজানে ।

সত্যই সেই শূচিবান্দৰ কথাটোহে জানে ।

ৰামকালী অলপ পৰলৈ মনে মনে থাকিল । তাৰ পাছত ক’লে, “চা তেন্তে, তেনেকুৱা পৰোপকাৰী ভাল ল’ৰা পাব যদি ।”

“তোমাৰ আশীৰ্বাদ নাপালে ইমান ডাঙৰ কাম কৰিবলৈ ভয় কৰিছোঁ দেউতা ! তুমি যদি আশুৰিকভাৱে মত দিয়া—”

ৰামকালীয়ে অলপকৈ হাঁহি ক’লে, “মন বাৰু ঘৰৰ দুবাৰ-খিৰিকীনে সত্য, ভাই যে গাৰ জোৰেৰে খোলাৰি বুলি ভাবিছ ? পিছে—আশীৰ্বাদ দিছোঁ মই, তোৰ কামত ঈশ্বৰে সহায় কৰক ।”

সত্যৰ আশংকাই ঠিক ।

ৰামকালীয়ে সামান্য ফলমূল খালে, আৰু ক’লে যে পাছদিনাও তেওঁৰ পুৰ্ণিমাৰ ব্ৰত ।

“এই কথা জানিহে তেন্তে আহিলা দেউতা ?” সত্যই কন্দনামুৱা হৈ ক’লে, “মই তোমাৰ ইমানেই অখম ছোৱালী যে জীৱনত এটা দিনো তোমাক এসাজ বাস্তি খুৱাব নোৱাৰিলোঁ ।”

ৰামকালীয়ে হঠাৎ এটি গভীৰ হৃদয়নিয়াহ কাঢ়ি ক’লে, “জীৱনৰ কথা এতিয়াই ঠেক শেষ কৰিব পাৰিনে ? জীৱনৰ পৰিণতি হ’ল গৃহাৰ অশ্বকাৰত ।”

তাৰ পাছত আকৌ ক’লে, “ইমান কথা ক’লা, ক’তা—ছোৱালীজনীক নেদেখিলোঁ যে !”

“ক’ব নোৱাৰোঁ কি হ’ল, লাজতে কেঁচমোচ খাই কান্দ আছে ভাই ।”

কান্দিছে ! ৰামকালী চ’ক খাই উঠিল ।

আৰু একো নক’লে তেওঁ ।

কিন্তু পাছদিনা ৰাতিপুৱা বোঁতুৱা স্নান-আত্মিক সাং কৰি বাহিৰলৈ, ভোঁতুৱা সূহাসে মৰে ঘোঁৱাই ৰামকালীক সেৱা কৰিলেহি ।

পূৰ্বে ফালৰ খিৰিকীয়েদি এচেৰেঙা পদুৱাৰ পোহৰ সূহাসৰ মূখৰ ওপৰত পৰি তাইক স্নিগ্ধ কদমাৰীখৰ দৃষ্টিৰে উদ্ভাসিত কৰি তুলিছে। নৱ অঙ্ক দৃঢ় মূখৰ বেখাত প্ৰত্যক্ষৰ আভা। লাহী ওখ দেহৰ গঠনতো সেই প্ৰত্যক্ষৰ আভা বিকশিত।

ৰামকালীয়ে ইমানখিনিগৈ আশা কৰা নাছিল কিজানি।

ৰামকালী যেন বিচলিত হৈ পৰিল !. হঠাৎ বহুদিনৰ আগৰ এটা কথা মনত পৰিল তেওঁৰ। মনত পৰিল, পদুমদৰী-ঘাটৰ কাষত বহি থকা এগৰাকী বিধবাৰ কথা। সেই বিধবাগৰাকীৰ মাজত ৰামকালীয়ে কি দেখিছিল ?

মূৰত হাতেৰে স্পৰ্শ কৰি আশীৰ্বাদ কৰিলে ৰামকালীয়ে।

তাৰ পাছত শান্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “সত্য, এই দেখোন ভগ্নিম্বনী উমা।”

সত্যই হাঁহি থকা মূখখনেৰে সূহাসলৈ চালে। এই প্ৰশংসা তাইলৈহে কৰিছে। সূহাস যে তাইৰ নিজ হাতেৰে গঢ়া প্ৰতিমা।

কেঁচুৱা নহয়, শিশু নহয়, পোন্ধৰ বছৰীয়া পাভ-গাভৰু ছোৱালীজনীক লৈ আহিছিল সত্যই, তাইৰ বহু বিধৰ অশিক্ষা কদাশিক্ষা আৰু চৰিত্ৰগত বহু দোষৰ সমষ্টিৰে সৈতে। মাত্ৰ যোৱা কেইটামান বছৰৰ ভিতৰতে ডাঙি-ছিঙি গঢ় দিছে সেইজনী ছোৱালীক।

অৱশ্যে প্ৰকৃতিৰ নিয়মতে তাইৰ নিজৰ ভিতৰতো এক প্ৰবল শুভা-পঢ়াৰ কাম চলিছে। মাকৰ সেই আকস্মিক বীভৎস মৃত্যু, আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী-কালত মাকৰ জীৱনৰ ইতিহাস জনাৰ ফলতে সেই বিৰাট ওলট-পালট সংঘটিত হৈছিল।

তাৰ পাছত আৰম্ভ হৈছিল সূহাসৰ নৱজন্ম।

ক’ত দস্ত পৰিৱালৰ সেই বিলাসিতাৰ পৰিকল আৰিল পৰিবেশ, আৰু ক’ত সত্যৰ দৃঢ় চাৰিত্ৰিক দৃষ্টান্ত ! আৰু স্কুলীয়া জীৱন ! সেয়া যেন স্বৰ্গৰ জগতখন।

সূহাসৰ অকল প্ৰকৃতিৰেই সলনি হোৱা নাছিল, আকৃতিৰো সাল-সলনি ঘটিছিল তাইৰ। বাচালতা গুচি যেনেকৈ মিতভাষী হৈছিল, তেনেকৈ হঠাৎ দীৰ্ঘাংগী হৈ লাহী চালে চকুবোৱাজনী হৈ পৰিছে। অলপ কৃষ্ণ।

যি কৃষ্ণতা দেখি ৰামকালীৰ মনত পৰিছিল ভগ্নিম্বনী উমাৰ কথা।

সত্যই ক’লে, “একেবাছো নুবছৰ কান্ট হ’ল—”

“সঁচা !” ৰামকালীয়ে ক’লে।

সূহাস লোম্ভিত হ’ল। অলপ ক’ণ্ডাৰুদ্ধভাৱে হাঁহি মাৰি ক’লে, “ককাৰ নাতিহ’ত কান্ট হোৱাৰ খবৰ নকৈ মোকহে—”

নোকোৱাকৈ থকা নাই।

শুনিছিল ৰামকালীয়ে সেই কথা। নৱকদমাৰে কৈছিল। নাতিয়েকহ’তৰ

সৈতে দেখাশোনা নহ'ল ব'লি দুঃখপ্ৰকাশো কৰিছিল। বামকালীয়ে কৈছিল,
“সঁচা, বহুদিন হ'ল দেখা নাই। বৃষ্টি পোৱা শব্দনি ভাল পালোঁ।”

এইবোৰ যোৱা বাতিৰ কথা।

সুহাসেও জানে। পিছে নিজৰ কথাত লাজ পাইহে সিহঁতৰ কথা
উলিয়াইছিল।

বামকালীয়ে কোমলকৈ হাঁহি মাৰি ক'লে, “নাতিহঁতৰ ফাৰ্ট হোৱাটো
আনন্দৰ কথা, কিন্তু নতুন কথা নহয়, নাতিনীষে ফাৰ্ট হোৱাটোৱে নতুন
কথা। আশীৰ্বাদ কৰিছোঁ সুখী হোৱা, সৌভাগ্যৱতী হোৱা।”

সত্যৰ পিনে ঘূৰি চাই ক'লে, “আশ্চৰ্যকতাৰেই আশীৰ্বাদ দিলোঁ সত্য।”

সত্যৰ চকু আকৌ চলচলীয়া হ'ল।

দেউতাকৰ কথা-বতৰাৰ ধৰণ-ধাৰণত পৰিবৰ্তন হৈছে। আগৰ সেই
দুৰ্ভিক্ষ বজাৰ বথা জুখি-মাখি কথা কোৱাৰ ঠাইত এতিয়া নৈকট্যৰ সূৰ।

সংসাৰৰপৰা মৃত্যু ঘূৰাই লোৱাৰ আগে আগে হঠাৎ বামকালী সংসাৰৰ
প্ৰতি মমতাশীল হৈ উঠিল নেকি? নে তেওঁৰ এই অকাল-অসুস্থি সংসাৰ-
ত্যাগী ছোৱালীজনীৰ কাৰ্যকলাপে তেওঁক বিচলিত কৰি তুলিলে?

ষাণ্মাসিক যিমামেনই ওচৰ চাপিবলৈ ধৰিলে, সত্যৰ কণ্ঠস্বৰ গম্বুৰ হৈ
পৰিল। “ধাকা” ব'লি কোৱাৰেইবা উপায় কি? ইয়াত এমুঠি ভাত খোৱাৰ
অনুৰোধো কৰিব নোৱাৰিব। ঘোৱাৰ বাটতো বাধা দিয়া সম্ভৱ নহয়।

সবু সবু কথা, সবু সবু উশাহ।

“কৰিবাজী এৰি দিবা নেকি দেউতা?”

“এৰিম? ওহোঁ, এৰি দিম কিন্তু সত্য? সেইকণ বিদ্যাৰে যাৰ যিমান
উপকাৰ হয় হওক—পিছে জীৱিকা হিচাপেহে নল'ম আৰু।”

অৰ্থাৎ “মাননী” বাদ।

“বৰ কষ্ট কৰি থাকিবলগা নহয় তো, দেউতা?”

“বিশ্বনাথৰ খাচমহলত কষ্টনো কিহৰ অ' পাগলী।”

“জৰীৰ-অজৰীৰত এই অৰাধ্য ছোৱালীজনীয়ে কিবা খবৰ-বাতৰি পাবনে
দেউতা?”

“সেই কথাত বাচা সৈ কাটিব নোৱাৰিছোঁ এতিয়াই।”

“জানো সেই কথা। সেই কথা জানিবলৈ বাকী আছেনে মোৰ?”

নৱকুমাৰে ভৰিৰ ধূলি লৈ ক'লে, “ষাণ্মাসিক কৈছিল?”

“এয়া অহা অষ্টমী তিথিত নাও এৰিব।”

“নাও।” নৱকুমাৰে সাহস গোটাই ক'লে, “কিন্তু এতিয়া বেলে আছে
দেখোন—”

“আছে। নারো আছে ভো—!” বামকালীয়ে হাঁহিলে, “নারো অচল হৈ পৰা নাই নহয় ?”

“বেলেৰে গ’লে এদিনতে পালাগৈহে”ভেন—” সভাই আগবাঢ়ি আহি ক’লে।

বামকালীয়ে মিচিকীয়াই হাঁহিলে, “ইমান খৰখেণা কিহলৈ ? মদুমদু বোপী চাবলৈ ওলোবা নাই নহয় ? তীখ’লৈ যোৱা পথেই তীখ’, পথছোবা চক্ৰ মদুদি অতিক্ৰম কৰি কি লাভ ? মা গংগাৰ কোলাত উঠি গৈ থাকিম, বৰ ভাল হ’ব।”

“দেউতা, ঠিকনা ?”

“ঠিকনা ? ঠিকনা মই ইয়াৰেপৰা ঠিকঠাক কৰি গৈছোঁনে কিবা ?”

“গৈ পোৱাৰ পাছত জনাবা ভেন্তে ?”

“হ’ল আৰু ! ভোৰ কেৱল সভাবন্দী কৰি লোৱাৰ ফন্দী !”

“নহ’ব কেলেই ? যেনেকুৱা নাম ৰাখিছা !”

ৰাণ্ডা হোৱাৰ আগ মদুহ’ত’তে, হঠাৎ বামকালীয়ে বানিয়নৰ জেপৰপৰা দুখিলা মেৰিৰাই থোৱা কাগজ উলিয়াই আনি ক’লে, “এয়া লোৱা, এই বস্ত্ৰ দুটি ধৈ দিয়া।”

“কিনো দেউতা ?”

সভাই হাত পাতি নল’লে, চ’ক খাই উঠি চালে।

বামকালীয়ে ক’লে, “এখন তোমাৰ জন্মপত্ৰিকা। ইমান দিন ধৰি মোৰ ওচৰতে আছিল—”

“ভাৰে মই কি কৰিম দেউতা ?”

“ধৈ দিয়া, ধৈ দিয়া। থকা ভাল। আৰু এইখন—” বামকালী এখশ্বেতক ব’ল, “গল্পৰ বিষয়-সম্পত্তি সকলো বংশৰ ল’ৰাহ’তৰ বাবেই থাকিল। প্ৰিবেণীত আছ’তীয়াইকে অলপ লাখেৰাজ মাটি আছিল, সেইখিনি তোমাৰ নামত—”

“নহয় দেউতা নহয়—” সভাই কান্দিবলৈ ধৰিলে, “মোক নালাগে। মই তোমাৰ কন্যা-সন্তান, মাথোঁ স্নেহৰ অধিকাৰী—”

“এইখিনিও স্নেহৰ চিনস্বৰূপে নোলোৱা কিয় ?”

“দেউতা, চিনেৰে তোমাৰ মকৰ-চেনেহ জড়িষ্ম ? নহয় নহয়, মোক নালাগে সেইবোৰ।”

সভাই হাতো আগ নবঢ়ালে, চকুৰপৰা অচিলো নুগঢ়ালে।

ইমান কান্দোন সভাই কিজানি জীৱনতো কন্দা নাছিল। মাকৰ মৃত্যুতো নহয়।

বামকালীয়ে মদুখন ঘূৰাই নিজক আক্ৰমণ কৰি ল’লে, তাৰ পাছত নৱকুমাৰক আগবঢ়াই দি ক’লে, “লোৱা, ৰাখি থোৱা।”

নৱকুমাৰে সত্যৰ এই অভিচাৰত উচৰ্চিত হৈ আছিল।

সি ভাবি আছিল, “ল’ৰা নাই, ছোৱালীয়েই দেখোন সকলো পোৱাৰ কথা। বোলে—মহাৰাণী ভিক্টৰিয়াই ৰাজ্যখনকে পাইছিল। তেনেকুৱা একো নহয়, মনুষ্টাভিকাৰ উপহাৰ, তাকো ভাই নলয়। গতিকে নৱকুমাৰে হাতখন বঢ়াই দিয়াত হেঁহো-নেহো নকৰিলে।

ৰামকালী দোলাত উঠিলগৈ।

আপাততঃ দোলাতে উঠিলে। কলিকতাৰ কেইখনমান বিশিষ্ট দেৱস্থান দৰ্শন কৰি, তাৰ পাছত নাৱত উঠিব। বেলেৰে যাবলৈ ভাল নাপায় ৰামকালীয়ে। ক’লে, “বৰ বোছি খৰখেদা নাথাকিলে কি আৱশ্যক?”

দোলাখন ষিমান দৰলৈ চকুৰে মনিব পাৰি, দূৱাৰমুখত থিয় হৈ চাই থাকিল সত্যই। তাৰ পাছত ভিতৰলৈ গৈ বহি পৰিল। বহু সময়ৰ পাছত চকু মটি হুন্দুনিয়াহ কাঢ়ি ক’লে, “নিতান্ত নিৰুপায় নহ’লে মই দেউতাৰ সৈতে গুচি গ’লোহে”তেন।”

নৱকুমাৰে ক’লে, “নিৰুপায়নো কিহৰ? এই দুটামান দিন সুহাসেই চলাই দিলেহে”তেন, নগ’লা কেলেই? তেওঁ কাশীলৈ নোযোৱা দিনকেটা থাকিব পাৰিলাহে”তেন গৈ। নক’লাই দেখোন।”

সত্যই আকৌ এটা ক্ষুদ্ৰ নিশাহ এৰি ক’লে, “সংসাৰ চলোৱাৰ কথা ছোৱা নাই। কথা আন। মোৰ শৰীৰৰ অৱস্থা ভাল যেন লগা নাই। বঢ়া বয়সত কপালৰ গাঁঠিত কি আছে ক’ব নোৱাৰোঁ—”

সত্যৰ সেই সজ্ঞা-বিক্ষুদ্ৰ বিপদাপন্ন মূখলৈ নৱকুমাৰে ভেৰা লাগি চাই ব’ল, খবৰটো ক্ষয়ংগম কৰাত তাৰ অলপ সময় লাগিল। তাৰ পাছত অকস্মাৎ এক অপ্ৰত্যাশিত পদক্ষেপে সি ৰোমাঞ্চিত হৈ উঠিল।

হে ঈশ্বৰ!

এইবেলি তেন্তে সত্যৰ ভৰিত শিকলি লাগিল। ভৰিত শিকলিৰ কথাটোহে তাৰ আটাইতকৈ আগতে মনলৈ আহিল। আৰু তাৰ ফলত আনন্দত উদ্ভাৱন হৈ উঠিল। হঠাৎ সি সত্যৰ হাত এখনত ধৰি ক’লে, “সঁচুচা।”

লাহেকৈ হাতখন আঁতৰাই লৈ সত্যই ক’লে, “উলহৰ মাদলী হ’বলৈ একো ছোৱা নাই।”

ভব দপৰীয়া ।

মাজ গংগাত নাও ।

বঠা মৰাব একসুৰীয়া শব্দৰ বাহিৰে আৰু কোনো শব্দ নাই । ফেৰল খানিকমান সম্বন্ধৰ বাদে বাদে নারবীয়াহঁতৰ একো একোটা দূৰ্বোধ্য হুংকাৰে স্তম্ভ প্ৰকৃতিক যেন জোকাৰি গৈছে ।

নারব ওচৰে-কাষৰে, বঠাৰ চাবত মাৰ ঘোৱা পানীৰ বৃত্তবেখা, দূৰৈত ঢউ খেলোৱা পানীৰ বেছম-চিকুণ গাত বতাহৰ মৃদু ক'পনি ।

সেই ঢউ খেলোৱা ঘিঁউ-বৰণীয়া বেছমী চাদৰৰ গাত বাখৰ পতা ব'দৰ উজ্জ্বল সমাৰোহ ।

সেই সমাৰোহলৈ চাই বামকালী স্তম্ভ হৈ বহি আছিল ।

ভব-দপৰৰ অচঞ্চল গংগা ।

নারব গতি মৃদু-মৃদুৰ ।

সেয়েহে নারব ভিতৰত আলোড়ন নাই ।

কিন্তু মনৰ ভিতৰত ?

ষিটো মন এই স্তম্ভ দেহ-দূৰ্গৰ মাজত চিৰদিন সমাহিত আছিল ?

মহয় ।

আলোড়ন নহয় ।

ফেৰল সেই চিৰ-সমাহিত মনটোক আজি বামকালীয়ে অলপ মৃদু দিলে । ইচ্ছামতে ঘূৰি ফুৰিবলৈ এৰি দিলে ।

এই আঠমঠী বছৰ ধৰি বামকালীয়ে যি দীৰ্ঘ প্ৰাস্তৰ পাব হৈ আছিল, সেই প্ৰাস্তৰৰ ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈকে মৃদু পোৱা মনটোৱে অকাই-পকাই ঘূৰি ফুৰিছে ।

আগতে কাহানিও বামকালীয়ে এনেকৈ স্মৃতি বোম্বাৰ্ণ কৰা নাছিল । আজি কৰিলে ।

কিজানি অজ্ঞাতসাৰেই কৰিলে ।

আজি বামকালীয়ে সংসাৰৰপৰা বিদায় লৈছে, সংসাৰলৈ পিঠি দিছে । কিন্তু বিদায় গ্ৰহণৰ আগ মূহুৰ্ত্তত কিমান বে ব্যস্তা ।

কত হিচাপ-নিকাছ !

কত যে নিৰ্দেশ ।

কিমান বন্দবস্ত !

গাঁৱত যি টোলখন স্থাপন কৰিছিল, যিকেইজন দঃস্থ বিদ্যাৰ্থীক প্ৰতিপালনৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল, এগৰাকী কবিৰাজক নিযুক্ত কৰি যি চিকিৎসালয়টো প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল, গ্ৰীষ্মৰ দিনবোৰৰ বাবে যি জলস্ৰৱ খুলিছিল, সেইবোৰ যাতে বন্ধ নহয়, তাৰ বাবে উচিতমতে নিষ্কৰ মাটি দানপত্ৰ কৰি থৈ আহিবলগীয়া হ'ল । যিকেইগৰাকী দঃস্থ পণ্ডিতক বৃত্তি দিয়া হৈছিল, তেওঁলোকৰ বৃত্তি বজায় ৰাখিবলৈকো ভূমি-ব্যৱস্থা কৰিবলগীয়া হ'ল । তদুপৰি, সদায় গাঁৱৰ দৰিদ্ৰ কন্যাশিক্ষাগ্ৰস্ত পিতৃ, অসহায় বিধবা, বৃদ্ধ অক্ষম পুৰুষ, নাইবা মাউৰা শিশুহঁতৰো আশ্ৰয়স্থল আছিল ৰামকালী ।

দৰে দৰ্শিবপৰাও মানুহ আহিছিল, আহি ৰামকালীৰ ওচৰত হাত পাতিছিল ।

এইবোৰ মানুহ যাতে সমূলি বঞ্চিত নহয়, বিতাড়িত নহয়, তাৰ বাবে বাসুক নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে ।

এখন ডাঙৰ তালুকৰ খাজনাৰপৰা এওঁলোকৰ বাবে যথাযোগ্য ব্যৱস্থা কৰাৰ দিহা কৰি থৈ আহিল তেওঁ ।

অৱশ্যে বাসুৱে যদি নিষম বজাষ নাৰাখে, যদি বাসুৱে সেই তালুকৰ উপস্থিত আত্মসাৎ কৰে, তেন্তে একো কৰাৰ উপায় নাই । কিন্তু এয়া এক অনিৰ্ণায়িত বিষয় ।

তথাপি বাসুৰ ওপৰতে দায়িত্ব দি থৈ আহিবলগীয়া হ'ল । বাসুৰ বাহিৰে আৰু নো মানুহ হ'ব পাৰিলে কোন ? নেড়ুৰ তো উদ্দেশ্যেই পোৱা নগ'ল প্ৰায় । দুই-এখন চিঠি লিখিছিল অৱশ্যে, যদিও ঠিকনা জনোৱা নাছিল । তাৰ ফলত মাত্ৰ ইমানকে জনা গৈছে যে সি মৰা নাই, জীয়াই আছে ।

বাসুৰ আন ভায়েক কেইটা তো অমানুহ । সবু খুড়াকৰ ল'ৰা দুজন তো কোবাই মৰা জৰাই কৰা বিধৰ । মহা আত্মহীতং । বাসুৰ ডাঙৰ ল'ৰাটো গা খেলাই ফুৰাতহে পাকৈত ।

সি কিছুদূৰলৈ সাৰদাৰ প্ৰশ্নৰ পায়েই ভেনেকুৱা হ'ল ।

সাৰদাই তাইৰ গাঁৱলৈকৰ সৈতে ফেৰ পাতিয়েই যেন ল'ৰাক বিলাসী কৰি তুলিবলৈ উঠি-পৰি লাগিছে ।

সকলো কথাতে কয়—“সি নোৱাৰিব” ।

এইজনীও যে ! একেবাৰে একা-চেকা বিধৰ ।

ৰামকালীয়ে হুমুদিনিমাহ কাঢ়ি ভাবিলে, তাইৰ বিধাতা পুৰুষে তাইক

স্বৰ, কেঁজবোৰ আগ-গুৰি নোহোৱা বস্তুৰে গঢ়িছিল নেকি, নে তাইৰ জীৱনটো ওভঙা সোঁতত পৰিল বুলিয়েই এনেকুৱা অৱস্থা ভাইব ?

ৰামকালীয়ে সাবদাৰ বেহ-ৰূপ বিচাৰি নাপায় ।

কোঁতলাবা তাইৰ দায়িত্বপূৰ্ণ কৰ্ম-নিষ্ঠা, অসাধাৰণ নৈপুণ্য, জগৎ সহস্ৰতা দেখি ৰামকালীয়ে তৰুণ মানে ।

আব, কোঁতলাবা তাইৰ বিশ্বাসকৰ নিৰ্দিষ্টতা, দৃষ্টিকটন উদাসীনতা দেখি স্তম্ভ হয় ।

দুৰ্গোৎসবৰ সকলো দায়-দায়িত্ব তাই অকলেই বহন কৰিবলৈ ভয় নকৰে, ভাব দি ৰামকালী নিশ্চিন্তও হয় ।

কিন্তু এইবাৰ হঠাৎ সাবদাই শাস্ত ঘোষণাৰে ক'লে যে এইবাৰ তেওঁ এই ভাব যেন আন কাৰোবাক দিয়ে ।

কিয় ?

‘কিয়’ৰ একো হেতু নাই ।

ঘৰত আব, মানুহ আছে ।

গাঁৱৰ কেইগৰাকীমান ৰাশ্বণ-কন্যাক মতাই আনি ৰামকালীয়ে কৈছিল, বৰ বোৱাৰীৰ শৰীৰ অসুস্থ, গাঁতকে তেওঁলোকৰ কোনোবাই যদি—

তেওঁলোক আহিছিল ।

পূজাৰ দায়িত্বও বহন কৰিছিল ।

কিন্তু অধিক বাঢ়িত গুৰু ধমনা হলেই ।

পূৰ্বোহিতে পূজাত বহি উপকৰণসমূহ হাতেৰে ঢুকি পোৱাতে নাপাই বস্তুতে অগ্নিশৰ্মা হ’ল ।

তথাপি ৰামকালীয়ে যেন সাবদাৰ ওপৰত খং কৰিব নোৱাৰে । অগ্নাহত কৰিব নোৱাৰে ভাইক । অনুভৱ কৰে—

সাবদাৰ মাজত ‘বস্তু’ আছিল, কিন্তু ভাগ্যৰ প্ৰতিফলিতাৰ ফলত সি খণ্ড-বিখণ্ড হৈ পৰিল ।

ভাগ্যৰ প্ৰতিফলতা ?

এইখিনিতে ক’ববাত যেন থোকোজা লাগিল ।

ৰামকালীয়ে বহুবাৰ ভাবিছিল :

ভাগ্য নহৈনে আব, কি ? মানুহ নিমিত্ত মাত্ৰ । কিন্তু সেই কিবাসন্ত অটুট থাকিব পৰা নাছিল তেওঁ ।

যি কি নহওক, তথাপি সকলোটিৰে সুব্যৱস্থা কৰি থৈ আহিল ৰামকালীয়ে । এতিয়া যাৰ যি নিৰ্ভতি । তথাপি কেঁজবোৰ মূখে যেন হতাশ দৃষ্টি মেলি ৰামকালীলৈ চাইছে । কৈছে যেন—

আমাক এৰি থৈ গুচি গ’লা ?

সঁচা !

ক'তা, গদুচি বাবাগৈ বদলি কাহানিও কোৱা নাছিলো দেখোন ।

আমি দেখোন অতি নিঃচিন্ত হৈ আছিলোঁ ।

এই মদুখবোৰৰ মাজত সাবদাৰ মদুখখন অতি স্পষ্ট, সাবদাৰ চকুৰদাঁৰি
বৰ তীৱ ।

হতাশা নহয়, সেই দৃষ্টিত যেন অভিযোগ ।

কিন্তু বহু বহুৰ আগতে এবাৰ ভোতিয়া সংসাৰ এৰি গদুচি গৈছিল
ৰামকালীয়ে ?

ভোতিয়া এবাৰলৈও পিছলৈ ঘূৰি চাইছিলনে ?

ওহোঁ ।

কেনে বন্ধনহীন মন লৈ গদুচি গৈছিল ভোতিয়া ।

সঁচা কথা, বৈৰাগ্যৰ হেতু আছিল তেনেই শূল । সেই বৈৰাগ্যৰ উন্ডৰ
দেউতাকৰ খৰমৰপৰা । খং দৃখ অভিমান ফ্লেড সকলো মিলাই তীৱ
এক অনদ্ভুতিয়ে সিদিনাৰ সেই চেমনীয়া ল'ৰাটোক যেন ঘৰৰপৰা ঠেলি
উলিয়াই দিছিল, যাক এতিয়া তেওঁ চকুৰ আগত দেখা পাইছে ।

ল'ৰাটো নাও এখনৰ ছৈৰ ভিতৰত সোমাই ওৰে দিনটো বহি থাকিল,
কোনোৱে তালৈ মনেই নকৰিলে ।

এসময়ত নাওখনে ঘাট এৰিলে ।

ল'ৰাটো জুপুকা মাৰি বহি থাকিল ।

বহু সময়ৰ পাছত ধৰা পৰিল ল'ৰাটো ।

ভোতিয়ামানে নাও বহু দূৰ আগবাঢ়ি গৈছে ।

ৰামকালীয়ে দেখা পাইছে, নাৱৰীয়াহঁতে ল'ৰাটোক জেৰা কৰি আছে ।
ল'ৰাটোৱে সহজভাৱেই উত্তৰ দি গৈছে—তাৰ কেও নাই, দৃখীয়া ব্ৰাহ্মণ-সন্তান,
ভাৰাৰ বাবদ টকা-কাড়ি একো দিব নোৱাৰিব সি, নাও য'লৈকে যাব ত'লৈকে
যদি লিহঁতে দয়া কৰি লৈ যায় ।

অৱস্থা দেখি মৰমতে হওক বা ল'ৰাটোৰ দেৱকান্তি ৰূপ দেখিয়েই
হওক, নাৱৰীয়াহঁতে ল'ৰাটোক আতলি-পুতলিকৈ মনুষ্যদাবাদলৈকে লৈ
গৈছিল ।

তাতে পালে গোবিন্দ গুপ্তৰ আশ্ৰয় ।

সেনা আছিল যেন ঈশ্বৰৰ প্ৰত্যক্ষ আশীৰ্বাদ ।

সেই নিচেই চেমনীয়া ল'ৰাটোৰ ভোতিয়া ধাৰণা হৈছিল, পৃথিৱীখন
ইমান ডাঙৰ ।

ঈশ্বৰ ইমান দয়ালু ।

নে এৱেঁই ঈশ্বৰ ?

পদবাণ-উপপদবাণৰ সাধুত থকাৰ দৰে এওঁ হৃদয়বশে ধৰি বামকালীলৈ
কৃপা কৰিছে নেকি ?

ল'ৰাটো গগাৰ ঘাটতে বহি আছিল।

কবিবাজ আহিছিল স্নান কৰিবলৈ।

ধৰ্মকি থিয় হৈ কৈছিল : “ভোমাক চিনি নাপালোঁ দেখোন ? জুৰিমসো
কাৰ ল'ৰা বোপাই ?”

এতিয়া হাঁহুঠা কথা যেন লাগে, বামকালীয়ে স্বচ্ছন্দে কৈছিল,
“সেইবোৰ খোজ-খবৰ ল'বলৈ ভোমাকনো কি দৰকাৰ ?”

“দৰকাৰ আছে তো !” গোবিন্দপুত্ৰই হাঁহি মাৰি কৈছিল, “কাৰ
ল'ৰা, কিয় সকলগৰে ঘূৰি ফুৰিছা, বাঁতি-চৰিত্ৰইবা কেনেকুৱা, এইবোৰ
নাজানিলে কেনেকৈ হ'ব ?”

“নহ'ব ?”

“ওহোঁ, নহ'ব। ভিন্ গাঁৱৰ ল'ৰাক বিশ্বাস কি ?”

পাছত জানিছিল বামকালীয়ে, সেয়া আছিল এটা চালাকিহে। থং
তোলাই পৰিচয় উলিউবাৰ চেষ্টা।

কিন্তু সিদিনা ল'ৰাটোৱে সেই কথা বুজা নাছিল।

বুজাৰ ক্ষমতা নাছিল তাৰ।

সেইদেখিহে সি ক্ৰুদ্ধভাৱে কৈছিল : “ভোমাকনো বিশ্বাস কৰিবলৈ
কোনে ভৰিত ধৰিছে ? মই ইয়াত বহি আছোঁ মোৰ ইচ্ছা। ঘাটটো তোমৰ
কিনা নেকি ?”

সেই সৌম্যদৰ্শন প্ৰোঢ় মানুহজনে ল'ৰাটোৰ কথা শুনি বেছ বং
পাইছিল, সেই কথাও সন্দেহ নাই। আৰু কোতক উপভোগ কৰিবলৈহে
অলপ সময় ধৰি বাদ-বিতণ্ডা কৰিছিল।

তাৰপাছত কেনেকৈ কোন টলকতে যে সন্নিহ'ল, ল'ৰাটোৱে ডেও'ৰ
গুচৰত আশ্ৰয় পালে, সেই কথা—

কিন্তু কেৱল আশ্ৰয়েইনে ?

নিঃসন্তান দম্পতিৰ ক্ষয় উজাৰ কৰা মৰুৰ অধিকাৰী হোৱা নাছিলনে
ল'ৰাটো ?

লাহে লাহে সেই মূৰবতা চপলতাৰ ঠাইত শ্বিৰ শাস্ত মেধাৱী ল'ৰা
এটিৰ জন্ম হ'ল। আৰু কেৱল স্নেহৰ নহয়, ডেও'লোকৰ যথাস্বৰ্ণ্যৰ
উত্তৰাধিকাৰী হ'ল।

আশ্চৰ্য্য ! তথাপি কবিবাজ-গৃহিণীয়ে এদিনৰ বাবেও নিজ হাতেৰে
বাশ্বি খুউৱা নাছিল, আন এবাৰ ব্ৰাকশ-পৰিয়ালত খোৱাৰ বন্দবস্ত কৰি
নিছিল ল'ৰাটোৰ বাবে।

আটাইবোৰ দৃশ্য চকুৰ আগত ভাহি উঠিছে ।

ৰামকালীয়ে আব্দাৰ কৰিছিল, জেউৰ ধৰিছিল, “মই তোমালোকৰ জাতৰ হ’লোৱেই নহয়” বুলি কৈ বুদ্ধি দাঙি ধৰিছিল, কবিৰাজ-গৃহিণীয়ে হাঁহিভৰা মূখ আৰু পানীৰে চলচলীয়া চকুৰে কৈছিল, “বলিয়াটো ক’ববাব, সিও হ’ব পাৰেনে ?”

“তোমালোকৰো লগদুগ আছে দেখোন—”

ৰামকালীয়ে কৈছিল ।

গোবিন্দ গুপ্তই হাঁহি মাৰি কৈছিল, “আছে, সঁচা কথা । পিছে কথা কি জানিছ, সকলোতে জাত বোলা কথা এটা আছে নহয় ? যেনেকৈ ধৰ—ফেটী সাপ আৰু ঢোঁৰা সাপ এক নহয়, তেনেকৈ তোৰ লগদুগ আৰু মোৰ লগদুগো একে নহয় । তোক তোলনীয়া হিচাপে ল’বলৈ মোৰ বৰ ইচ্ছা, কিন্তু নলও” । কেতিয়া কি অপৰাধ হয় কোনে ক’ব ।”

স্নেহৰ সৈতে শ্ৰদ্ধাৰ এক আশ্চৰ্য্য সংমিশ্ৰণ ।

পোনতে ৰামকালীয়ে কৈছিল :

“মোৰ ক’তো কেও নাই ।”

তাৰ পাছত ধীৰে ধীৰে সকলো কথা ওলাই পৰিছিল ।

গোবিন্দ গুপ্তই কৈছিল, “চা, তোৰ মা-দেউতাৰলৈ খবৰ নিদিয়াটো মোৰ পক্ষে মহাপাপ হৈছে, তই বিধি-পথালি নিদিবি, মই কেনেকৈ খবৰ এটা দিও” ।”

ৰামকালীয়ে কৈছিল, “কেলে ? মই এতিয়া তোমালোকৰ চকুৰ কুটা হ’লোঁ, নহয় ? ভাল—ভাল, পুণ্যৰ ভুৰ বনাই খবৰ দিয়া তেন্তে, পিছে চবায়োও ভুৰং কৰিব ।”

কবিৰাজ-গৃহিণীয়ে কৈছিল, “ভূমিষেইবা পাপ পাপ কৰি ইমান ব্যস্ত হৈ পৰিছা কেলেই কোৱাচোন ? তাৰ মাক-দেউতাক, সি বুদ্ধিৰ ! ল’ৰাৰ প্ৰাণে যদি ‘মা’ বুলি নাকাম্বে, তেনেহ’লে মাকৰ প্ৰাণতো ক’ববাত টুটনি আছে নীচুৱ ।”

“মাকৰ প্ৰাণতনো আক’ টুটনি কেনেকৈ হয় ?”

কবিৰাজে হাঁহি হাঁহি কৈছিল ।

ৰামকালীৰ খং উঠিছিল । কৈছিল : “হয় । কেলেই নহ’ব ? মায়ে মোক চকু পাৰি চাব নোৱাৰে । নহ’লে পেহীয়ে ধোতিয়া খাসন কৰে, ভেটিয়া মায়ে ইচ্ছা কৰিলেই মোৰ নামত আৰু বেছিকৈ লগাব ।”

“সেয়া কিজানি ননন্দকৰ ভয়ভে—”

“ইঃ, ভয় ! মৰমতকৈ ভয়হে ডাঙৰ হ’ল ।”

পাছত বহু দিন ভাবিছিল, ভাবি আচৰিত হৈছিল এটা কথাত, মাকৰ

বাবে তেওঁৰো অলপো বেয়া লগা নাছিল। বৰষুণ কৰ্মবাজ-গৃহিণী
যেতিয়া অনদুখত পাৰিছিল আৰু অৱশেষত যেতিয়া তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল,
তেতিয়া কান্দি কান্দি বামকালীৰ শিৰঃপীড়া হৈছিল।

কিয় হৈছিল এনেকুৱা ?

বামকালী নিষ্ঠুৰ ?

নে তেওঁৰ মাক-দেউতাকেই নিমৰমিল্লল ?

দেউতাকৰ সম্পৰ্কে এক কথাত ৰায় দিলেও মাকৰ সম্পৰ্কে তেনেকুৱা
বয় দিবলৈ টান পাইছিল।

কিন্তু জীৱনৰ এই শেষ প্ৰান্তলৈ আহি জীৱনটোক যেতিয়া সেই এৰি
অহা গংগাৰ সোঁতৰ দৰেই সম্পূৰ্ণ আৰু স্পষ্টকৈ দেখা পালে, তেতিয়া
বামকালীয়ে হুমুনিবাহ কাঢ়ি ভাবিলে, মৰম তেওঁৰ জীৱনত তেওঁ সেই
এ মাৰেইহে পাইছিল।

সেই প্ৰৌঢ় দম্পতিৰ পৰা।

জীৱনত বামকালীয়ে প্ৰাধ্বা সমীহ ভুল ভাঙি সকলো পাইছে—পোৱা নাই
মাথোঁ ভালপোবা। সকলোবোৰ তেওঁক আঁতৰ কৰি ৰাখিছিল, আঁতৰৰেপৰা
প্ৰণাম কৰিছিল।

দোষ বামকালীৰেই।

দৰ্বেশ্বৰ গম্ভি তেওঁ নিজেই সৃষ্টি কৰিছিল। ইচ্ছা কৰি কৰা নাছিল,
স্বভাৱ-দোষতহে।

গাঁৱৰ কোনো সৰ্বম-নিকামত তেওঁ ব্ৰাহ্মণ-ভোজনৰ শাৰীত একেলগে
ৰঙা খোৱাৰ কথা চিন্তাও কৰিছিলনে ? কৰাবাৰ বা কাৰোবাৰপৰা 'দান'
গ্ৰহণ কৰাৰ কথা ভাবিব পাৰিছিলনে ?

আন কাৰোবাৰ চন্দ্ৰীমন্ডপত বহি মেল মাৰিছিলনে ? তাছ-পাশা
খেলিছিলনে ?

ভাবিলে হাঁহিও নুঠিব, কিয়নো ভাবিকই পৰা নাছিল।

অথচ গাঁৱৰ অনেক কুলাইন সন্তানেই এনেকৈ সাধাৰণৰ জন্মিকাৰে জীৱন
কটাইছে।

ভেনেহ'লেনো কৌলীনাৰ প্ৰকৃত ঠাই ক'ত ?

কিন্তু আজ সংসাৰ পৰিত্যাগ কৰি যোৱাৰ সময়ত হঠাৎ বামকালীৰ
ভাব হ'ল :

গোটেই জীৱনকাল বিজয়ীৰ জন্মিকা লৈ কটালোঁ, কিন্তু সঁচায়ে
বিজয়ী হ'ব পাৰিছোঁনে ?

ভেনেহ'লেনো গোটেই জীৱন ধৰি লোকচানৰ বোজা কাঁড়িৱা বুলি ভাব
হৈছে কিয় আজি ?

লোকচান কিহৰ ?

পৰাভৱ কোনাৰ্থিনত ?

লোকচানৰ কথা মনত উক দিয়াত এটা অপ্ৰাসংগিক কথা বামকালীক মনত পৰিল ।

নাইবা অপ্ৰাসংগিকো নহয় ।

সতাই আক্ষেপ প্ৰকাশ কৰি কৈছিল :

“এটাই খেদ থাকি গ’ল দেউতা, তোমাক এদিনৰ বাবেও নিজ হাতে বাস্তি খুৱাব নোৱাৰিলোঁ ।”

বাৰু, সত্যৰ এই খেদ প্ৰশমিত কৰাহেঁ তেন বামকালীৰ কিমান লোকচান হ’লহেঁ তেন ? নিয়মৰ সেই সামান্যতম লোকচানেই এক বিৰাট লোকচান হ’লহেঁ তেনে ?

বামকালীয়ে তেওঁৰ জীৱনত যিবোৰ বস্তুৰ ওপৰত পৰম মূল্য আৰোপ কৰিছিল, স’চায়ে সেয়াই মূল্যৰ শেষ কথা আছিলনে ?

যদি সেয়ে হয়, তেনেহ’লেনো ভুবনেশ্বৰীয়ে অশুভ বিজয়িনীৰ হাঁহিৰে বাৰে বাৰে চকুৰ আগত থিয় হয়হি কিয় ?

কিয় কিয়, “জীৱনত বহুত পালা, পোৱাৰ গোৰুৰ বাবে পৃথিৱী-খনলৈ ঘূৰিও নাচালা । কিন্তু তোমাৰ আচল ঘৰটো যে শূন্য হৈ পৰি থাকিল সেই কথা কাহানীবা হিচাপ কৰি চাইছানে ? চিৰকাল কৰ্তব্য কৰিলা, পিছে কাৰবাক ভাল পাব পাৰিলানে ?”

বামকালীয়ে মনৰ মাজত ডুব দিলে !

ভালপোবা ? কাৰ বাবে সঁচি খোবা আছিল ?

সত্যৱতীৰ মৃৎখনৰ বাহিৰে আন কোনো এখন মৃৎখো ভাহি নহ’ল ।

আন সকলো ঘেঁনিবা জীৱৰ প্ৰতি কৰুণাহে !

জন্মৰ নিভৃতত বহু ঠাই জুৰি আছে সত্যৱতী ।

কিন্তু সেই কথাটিও সত্যৱতীক কেতিয়াবা জানিবলৈ দিছিলনে বামকালীয়ে ?

সেই কথা প্ৰকাশ কৰাটো দুৰ্বলতা বুলি ভাবি সদায় স্তম্ভ ৰখা নাছিলনে তেওঁ ?

হঠাৎ বামকালীয়ে ‘দুৰ্গা দুৰ্গা’ বুলি কৈ সন্নিবন্ধৰ পোৱাৰ চেষ্টা কৰিলে । উৰণীয়া মনটোক বাস্তি পেলালে যেন । ক’লে, “হেৰা নাৱৰীয়াহঁত, কেতিয়াকৈ মংগেৰ পাৰাগেনো ?”

গুৰিলালে ক’লে, “ডাঙৰীয়া আৰু সবহ পৰ নালাগিব যেন পাওঁ—”

“ভাল বাৰু । কষ্টহাৰিণীৰ ঘাটত নাও চপাবা ।”

সাধন-সৰলে পেহীৰ ওচৰত কৰা প্ৰতিশ্ৰুতি ভংগ কৰা নাছিল, তথাপি সকলো কথা ওলাই পৰিল। ওলাই পৰিল সদূৰ দীনতা, আৰু তাইৰ ভতিজাকহঁতৰ মিছালি।

কেঁচা-পকা চুৰি, গাঠলু চেহেৰাৰে শকত-আৱত বিজন মানুহৰ বহা বিচাৰি উলিয়াই সিহঁতে পেহীয়েকে দিয়া চিঠিখন দি আহিছিলগৈ, সেই মানুহজন পিছৰ দেওবাৰে ৰাতিপুৱাতে সিহঁতৰ ঘৰলৈ আহিল।

এনেকুৱা সম্ভাবনা এটাৰ কথা সিহঁতে সপোনতো ভবা নাছিল। অবশ্য সিদিনা ভীত-সম্ভ্ৰান্ত ল'ৰা দুজনক প্ৰায় জোৰ কাৰি ৰখাই সিহঁতৰ নাম কি, ঘৰ ক'ত, কলিকতাৰ বহা কোনটো ৰাস্তাত ইত্যাদি খবৰ মানুহজনে তলতলকৈ সোধিছিল। তথাপি সেই সোধ-পোছক সাধন-সৰলে সিমানে গুৰুত্ব দিয়া নাছিল, মানুহজনৰ কোতুলকৰ নিবৃত্তি বুলিয়েই ভাবিছিল সিহঁতে। দুটা দিন পাৰ হোৱাৰ পাছতেই মনুহজন আহি 'বোপাহ'ত আছানেকি' বুলি ওলাবাহি পাৰে বুলি ভবাই নাছিল।

এয়া যেন বিনামেধে বজাঘাত।

ভয়ত সিহঁতৰ অষ্টকণ্ঠ শুকাই গ'ল।

দুয়ো ভাই-ককায়ে পৰস্পৰলৈ সন্মুখ চালে, তাৰ পাছত সৰলে নিঃশব্দে দূৰোখন হাতৰ তলুৱা মেলি এনে এক বপবোৱা ভংগী কৰিলে, যাৰ অৰ্থ হ'ল—“পিছে আমাৰনো কি দোষ? আমি এওঁক ইয়ালৈ আহিবলৈ কোৱা নাছিলোঁ নহব? পেহীয়ে বাৰণ কৰিছিল বুলিহে—”

কিন্তু—

এই কথাটোও নিগৰণে চকুৰ ইংগিতেৰে উচ্চাৰিত হ'ল যে, আমি কিন্তু সিদিনা মিছা কথা কৈছিলোঁ। মায়ে যেতিয়া সোধিছিল, ইচ্ছুকবপবা ওভতোতে পলম হ'ল কিয়, তেতিয়া ইচ্ছুকত বল খেলা আছিল বুলি কৈছিলোঁ।

কিন্তু ইমানবোৰ ভাৱ-বিনিময় মূহুৰ্ত্ততে ঘটিল, কিয়নো ইতিমধ্যে মানুহজনে ঘৰৰ ডেওনা পাৰ হৈ চোতালত ভৰি দি টেংটেঙীয়া মাতেৰে পুনৰ প্ৰশ্ন কৰিলে, “বোপাহ'ত ঘৰত নাইনে কি?”

আৰু সত্যৱতীয়ে মূৰত ওৰণি লৈ পাগববপবা ওলাই আহি সোধিলেই, “জুৱা, চাচোন কোন আহিল। কাক লগে লগে আছিল।”

তুড়ুৱে কণ্ঠ কৰি আৰু সন্ধিবলগীয়া নহ'ল, স্বচ্ছন্দে মানুহজনৰ কাণত পৰিল। আৰু তেওঁ সে সৈকৈ হাঁহি মাৰি আগবাঢ়ি আহি লাহেকৈ ক'লে, “ননন্দ-জোঁবাই—ননন্দ জোঁৱাই, আপুনি হ'ল খুলশালী-খাহুবেক।”

শুনি সত্যতী তথা লাগিল।

এইমাত্ৰ নৱকুমাৰো বজাৰলৈ ওলাই গ'ল আৰু এই মূৰ্তিমান বিপদ উপস্থিত হ'লহি। মানুহজন কোন কোনে জানে। কোনোবা বদবৃদ্ধি মানুহ বহা ভুল কৰি—সত্যবতীয়ে ল'ৰাহঁতক মাধ্যম কৰি সেই কথাটোক ক'লে, “তুড়ুৱ, ক'চোন, আপুনি বোধকৰোঁ বহা ভুল কৰি—”

“ভুল কৰি।”

মানুহজনে হাঁহি এটা মাৰি ক'লে “মুকুন্দ মুখাৰ্জি ইমান কে'চেলুৱা ল'ৰা নহয় যে উচিতমতে খবৰ-বাৰ্তিৰ নোলোবাটেকষেই কাৰোবাৰ ভিতৰ চ'ৰা সোমাবহি। চুবুৰিৰ লোকক দস্তুৰমত সোধ-পোছ কৰি খাটাং খবৰ লৈছে সোমাইছোঁহি। বোলোঁ—তুমি বাৰুইপুৰৰ নীলাম্বৰ বানার্জিৰ ল'ৰা নৱকুমাৰ বানার্জিৰ পৰিবাৰ নোহোবানে? অশ্বীকাৰ কৰানে কি?”

কৈয়েই নিজৰ বসিকতাত নিজেই হে' হে' কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিল।

কথা কোৱাৰ ভাব-ভংগী ইমান অমাৰ্জিত যে খঙতে সত্যবতীৰ আপাদ-মস্তক জঁৱল উঠিল। ই নিঃসন্দেহে কোনোবা বৈষা মানুহ, নাম আৰু পৰিচয় কেনেবাকৈ জানি লৈ ঘৰত সোমাই ভয় খুৱাব খুজিছে।

বাৰু, খুউৱাচোন ভয়। সত্য বামুণীক চিনি নোপোৱা।

দঢ় আৰু বিবস্ত্ৰ কণ্ঠেৰে সত্যবতীয়ে ক'লে “তুড়ুৱ, কোবা যে চুবুৰিৰ লোকৰপৰা নাম-ধাম পৰিচয় জানি লোবা বৰ টান কাম নহয়। আমি এই নামৰ কোনো মানুহক চিনি নাপাওঁ। তেওঁ গুচি যোবাই ভাল।”

কিন্তু মুকুন্দ মুখাৰ্জিও ইমান সহজে অপমান বোধ কৰা ভকত নহয়। হাঁহিৰ সুৰ বজায় ৰাখিয়েই ক'লে, “চিনি যে নোপোবা, সেই কথা হওঁতে সঁচায়ে। চিনা-জনা হোৱাৰ সুযোগনো ঘটিব ক'ত? তোমাৰ ননন্দকে মোক এৰি থৈ আহি নিশ্চিত। কিন্তু ইমান দিনৰ পাছত যে আকৌ মাৰি খোৱা হাঁহক চাৰি পাৰি বহুৱাবলৈ ল'লে কিয়, আহিলোঁ সেই কথাটো সন্ধিবলৈহে। কিন্তু হেৰা বোপাহঁত, তোমালোকেনো মুখত একেবাৰে সোপা দি আছা কেলেই? সিদিনা ইমানকৈ আলাপ-পৰিচয় হ'ল, চিঠি দিলা, আৰু আজি একেবাৰে চিনিকে নোপোবা হ'লা দেখোন। অ'—মাবাক কোৱা নাছিল হ'বলা? সেই দেখিছে তেওঁ মোক গুণ্ডা-বদমাছ বুলি চোভা কৰিছে।”

ইমান পৰে এই কথাটোকে ভাবি আছিল সত্যবতীয়ে, কিন্তু মানুহজনৰ শেষৰ কথাৰাৰ শুনি অঠাই সাগৰত পৰা দি পৰিল।

এইবোৰ কি কথা ।

সত্যৱতীয়ে বিন্দুবিসৰ্গও বৃজা নাই দেখোন । নিজৰ ল'ৰাহ'তৰ মূৰলৈ চালে । দূৰোজনৰ মূৰতে স্পষ্ট অপৰাধৰ চিন ! কথা কি ?

মানুহজন বাৰুইপূৰৰ কোনোবা নে কি ?

তুড়ু-খোকা বোতিয়া বাৰুইপূৰলৈ গৈছিল, তেতিয়া দেখিছিল, এতিয়া চিনি নোপোৱা হ'লনে ? কিন্তু 'চিঠি' কিহৰ ? ভগৱানেহে জানে ! এনেয়ে শহুৰেকৰ ঘৰত সত্য ডাংকাটী বোৱাৰী বুলি জনাজাত, তাতে এতিয়া আকৌ বদনামৰ একাঠী চৰিলহে চাওঁগৈ । ল'ৰা দুটাই কেনেকৈ মন মাৰি থিয় হৈ আছে, কিবা এটা যে ঘটিছিল সেই কথা ধুবুৰ ।

কিন্তু তথ্যাপ সতাই পিছ হোঁহকা নিদিলে । দৃঢ়ভাৱে, কিন্তু অলপ কামল ম'তৰে ক'লে "খোকা, কোৱা, এতিয়া গিৰিহ'ত ঘৰত নাই, আপুনি অলপ ঘূৰি-পৰি আহকগৈ । " য'ক'বলগীয়া আছে তেওঁকে ক'ব ।"

এইবাৰ মৃকুন্দ মৃথাজিৰ অলপ গম্ভীৰ হৈ পৰিল । তেওঁ ক'লে, "মোৰ ক'বলগীয়া একোৱেই নাছিল । পিছে আপোনাৰ ননন্দক শ্ৰীমতী সৌদামিনী দেৱীয়ে হঠাৎ তেওঁৰ পৰিত্যাগ কৰা স্বামীলৈ কিয় এখন পত্ৰ লিখিলে, সেই কথাৰ ভূ-ভা ল'বলৈ —"

"ননন্দীয়ে পত্ৰ লিখিলে ? আপোনালৈ । মানে আপুনি—"

"য'ক, চিনিলা তেওঁ ইমানপৰে । ভাবিছিলো যে খুলশালিৰ ঘৰলৈ গ'লে অলপ জোঁবাই-আদৰ পাম, সি ভো নহ'লেই—"

"কিন্তু ননন্দে চিঠি লিখিলে ?" সতাই ক'লে, "মোৰ ঠিক কিংবাস হোৱা নাই—অসম্ভৱ ।"

মৃকুন্দ মৃথাজিয়ে কথাষাৰৰ অন্য অৰ্থ কৰিলে । তেওঁ ক'লে, "নিজে আৰু ক'ত লিখিব, কাৰোবাৰ স্মাৰা লিখোৱাইছে নিশ্চয় । এয়া ভোমাৰ ল'ৰাহ'তেই বোৱা পৰাহি দি আহিলগৈ—"

"মোৰ ল'ৰাহ'তে ? পৰাহি ?"

সত্যৱতী বিচলিত হ'ল ।

বিচলিত কণ্ঠেৰেই ক'লে, "তুড়ু ! খোকা !"

তুড়ু-খোকা তলমূৰ হ'ল, মূৰত অপৰাধৰ কালিয়া ।

সত্য অলপ যেন অসহায় হৈ পৰিল, আৰু বোধকৰোঁ জীৱনত এই প্ৰথমবাৰৰ বাবে নৱকুমাৰৰ অনুপস্থিতিৰ ফলত কাতৰতা অনুভৱ কৰিলে । মৃকুন্দ মৃথাজিৰ চকুত সত্যৰ এই বিচলিত ভাব ধৰা পৰাত পলম নহ'ল । আৰু বিষয়টো অনুধাবনো কৰিলে । ল'ৰা দুটাক সৌদামিনীয়েই কেনেকৈ নহওক বৃজাই-মেলি চিঠিখন দি পঠিয়াইছিল । এই কথাটো আগতে ভবা হ'লে মৃকুন্দ মৃথাজিয়ে নিজক আন ধৰণে দাঁড়ি ধৰিলেহেঁতেন ! ল'ৰা

দুটা অশ্বতৰত পৰিল, পৰিবই, মা-জননী যিহে বগচন্ডি কেঁচাইখাতী !
উস্ৰু ! যেন পদলিছৰ জেৰা ।

কিন্তু মৃকুন্দ মৃখার্জিও পদলিছৰ বাপেক । সকলো ফালৰে পৰাই
সাক্ষু হৈয়েই আহিছে তেওঁ । চিঠিখনো লগতে আনিছিল । পিছে তেওঁৰ
ধাৰণাত অলপ ভুল হৈছিল । সৌদামিনী নিশ্চয় কলিকতাত ভায়েকৰ বহাতে
আছেহি বদলি ভাবিছিল, আৰু ভাবিছিল যে সৌদামিনীয়ে সেই খবৰটো
তেওঁৰ আগত ক'বলৈ ল'ৰা দুটাক হাক দিছিল নিশ্চয় । নহ'লে সাত জনমতো
যিজনীয়ে কোনো সম্বাদ নিদিলে, তাইনো কিয় হঠাতেই কিন্তু ধাৰণা যে
ভুল এতিয়া তেওঁ বদ্বিজলেই । বদ্বিজলে যে সৌদামিনী ইযাত নাই ।

সঁচা, তেনেহ'লেনো কিয় হঠাতে—

বাৰু যি হয় হওক, সেই চিন্তা এতিয়া নকৰিলেও হ'ব । ফটুৱৈ
চোলাৰ জেপৰপৰা সৌদামিনীয়ে লিখি পঠিউৱা সেই গোপনতম দুৰ্বলতাৰ
ইতিহাস উলিয়াই আনি মৃকুন্দ মৃখার্জীয়ে বাৰাস্কাৰ মজিয়াৰ ওপৰত মেলি
ধৰিলে । আৰু সতাই মৃহুতৰ্ত্তে চিনি পালে, হাতৰ আখৰ তাইৰ ডাঙৰ
ল'ৰাৰ । অৰ্থাৎ সৌদামিনীয়ে তুড়ুৰ স্বাৰাই লিখোৱালে ।

সকলো ঘটনাৰ বদ্বজ ল'বলৈ আৰু বেছি সময় নালাগিল । সকলো দিনৰ
পোহৰৰ দৰে ফটফটীয়া হৈ পৰিল । কেৱল নিজৰ ল'বাহঁতৰ এই দুৰ্বোধ্য
আচৰণৰ কোনো ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰিলে । সত্যৱতীক বিশ্বদ্বিসৰ্গ
নোকোৱা-নেমেলাকৈ ইমানবোৰ কান্ড কৰাৰ সাহস সিহঁতে পালে ক'ৰপৰা ?

বাৰাস্কাৰ মজিয়াত পৰি থকা চিঠিখনৰ পাঠোদ্ধাৰ হৈ গ'ল, কিয়নো
আখৰবোৰৰ মাট্টা, চুক-কোণ সকলো সত্যৱতীৰ মৃখণ্ড ।

নহয়, প্ৰেমপত্ৰ নহয়, ভাতজাকৰ হতুৱাই লিখোবাত আপত্তিকৰ
একো নাই ।

সৌদামিনীয়ে লিখিছে :

পৰম পূজনীয় শ্ৰীচৰণকমলেষু—

বহুকাল ধৰি আপোনাৰ সম্বাদাদি একো নাজানো, আপুনিও সম্বাদ
নলয় যে অধীনা জীৱিত নে মৃত । মোৰ কথা থাকক বাৰু, আপোনাৰ
সম্বাদ পাবলৈ মন যায় । মোৰ ভাত্ৰ নৱকুমাৰ কলিকতাত বহা লৈ থাকে,
তেওঁৰ সৈতে আপোনাৰ সাক্ষাৎ হ'লে কুশলবৰ্তা জানিব পাৰিলোহেঁতেন ।
এওঁলোক দুজন নবকুমাৰৰ পুত্ৰ সাধনকুমাৰ আৰু সবলকুমাৰ । পত্ৰদানৰ
ধৃষ্টতা মাজনা কৰিব ।

অধিক কি লিখিব । ঈশ্বৰৰ ওপৰত আপোনাৰ কুশল প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ ।

শতকোটি প্ৰণামান্তে

চৰণৰ দাসী

শ্ৰীমতী সৌদামিনী দেৱী

পঞ্চখন পাঁচ সত্তাৱতী যেন শত্ৰু হৈ পৰিল। এই সৌদামিনী দেৱী কোনজনী সৌদামিনী? সিহঁতৰ সেই সদৃশ্যেইনে? সেই সদৃশ্যই সদায় এই মানুহজনৰ মংগল কামনা কৰি ভগৱানলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰে? এই চুটি-চাপৰ গাঠলৈ আদহীয়া মানুহজনলৈ?

ইও সম্ভৱনে বাৰ?

সৌদামিনী যে বিষয়া নহয়, কেবল খোৱাৰ পৰতেহে সেইকথা বুজা গৈছিল। তাই মামীয়েকৰ সৈতে, ভাই-বোৱাৰীৰ সৈতে, মাছ লৈ ভাত খাবলৈ বহিছিল। ইমানেই।

তাৰ বাহিৰে আৰু সদৃশ্য স্বামী থকা বুলি কোনোদিনে কোনো সময়তে গম পোৱা নগৈছিল। আচৰিত। আচৰিভেই। মানুহ যে কেনে অশুদ্ধত প্ৰাণী। কেবল মনত ৰখাই নহয়, স্বামীৰ খবৰ বিচাৰি তাই উতল-পাতলো হয়। ইমানেই উতলা হয় যে মান-মৰ্যাদা বিসৰ্জন নি 'চৰণৰ দাসী' বুলি চহী কৰি চিঠি পঠায়।

কি যে দীনতা! কিমান যে দুৰ্বলতা!

গাভৰুকালত চিৰদিন স্থিৰ হৈ থাকিল, এতিয়া এই ভাটি-বয়সত অস্থিৰ হৈ মান-অপমান জ্ঞান হেৰুৱালে। সৌদামিনীৰ এই পদস্থলনে সত্তাৱতীৰ মূৰটোকহে যেন ধূলিত বগৰাই পেলালে।

পদস্থলন!

ও", পদস্থলন বুলিয়েই বোধ হ'ল সত্তাৱতীৰ। আৰু অকস্মাৎ—তাইৰ ক্ষেত্ৰত নোহোৱা কান্দ এটা হ'ল—তাইৰ চকু চলচলীয়া হৈ উঠিল।

তথাপি বহু কণ্ঠেৰে নজক চম্ভালি ওৰণিখন আৰু অলপ টান লৈ সতাই ননন্দ-জ্যোবাইৰ ভৰিৰ ধূল লৈ শান্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, "বেয়া নাপায় যেন, কাহানিও চিনা-জনা নাই বুলিহে—। বাৰান্দাত উঠি বহক। তেও" বজাবলৈ গ'ল, এতিয়াই আহি পাবহি।"

'তেও' মানে কোন, কাৰ কথা কৈছে, সেই কথাটি বুজাত মনুষ্য মন্থাৰ্জিৰ অসুবিধা নহ'ল। এতিয়াহে তেও" খুলখালি-পৰিবাৰৰ আচৰণত সন্তুষ্ট হ'ল আৰু প্ৰণামকাৰণীক 'খাওক খাওক, হ'ব হ'ব' বুলি কৈ সৌজন্য প্ৰদৰ্শন কৰাৰ গৰ্ভিত ভংগীৰে বাৰান্দালৈ উঠি আহি চালপীৰাত লেপেটা কাঢ়ি বহিল।

সত্তাৱতীৰ চকুৰ ইংগিতত ল'ৰাহঁতেও নতুনকৈ পোৱা পেহাকক প্ৰণাম কৰিলে আৰু আকৌ চকুৰ ইংগিত মতেই সবলে পোহাকৰ কাৰণে ধোৱা-খোৱাৰ বন্দবস্ত কৰিবলৈ গ'ল। নৱকুমাৰে যদিও ধ'পাত নাখায়, তথাপি ধ'পাত হোকাৰ বা-বোকাৰ ইয়াত আছে আভিধি-জ্ঞাপনসকলৰ কাৰণে।

আপ্যায়ন তো কৰিব লাগিব।

পিতৃঋণ মাতৃঋণ দেৱঋণ গদৃঋণ হ'ল অলঙ্ঘ্য জগতৰ, আৰু সেই ঋণ পৰিশোধৰ কথা তো কথাত কথা মাথোন। আচলতে কট্টম্ব-ঋণৰ সমান ঋণ নাই, আৰু তাৰ পৰিশোধ তেনেই বাস্তব কথা। এই মানুহজন কট্টম্ব নামৰ অযোগ্য বুলিয়েই সতাই সেই অলংঘ্যনীয় দলংঘ্য নীতিক লংঘন কৰিবনে ?

নোৱাৰে কৰিব। এতিয়া আৰু নোৱাৰে।

এয়া সি'দনাৰ সেই কিশোৰী সত্যবতীজনী নহয়, যিজনীয়ে এসময়ত শহুৰেকক অপবিত্ৰ বুলি জ্ঞান কৰি তেওঁৰ পূজাৰ ঘা-ঘোগাৰ কৰি দিবলৈ অমান্তি হৈছিল। এতিয়াৰ এই সত্যবতীৰ বহুখিনি বাস্তৱ বৃদ্ধি হৈছে। এতিয়াৰ এই সত্যবতীয়ে জানে, কেতবোৰ বিষয়ত মনৰ সৈতে আপোচ কৰিব নোৱাৰিলেও বাহ্যিকভাৱে অলপ ৰফা কৰিব লাগে। নহ'লে অসামাজিকতা, অভদ্রতা ইত্যাদিৰ জগৰ লাগে। সংসাৰ যোঁত্যা কৰিব লাগিব, সামাজিকতাৰ দায়িত্বও বহন কৰিবই লাগিব।

সেয়েহে এটা নিশাহ পেলাই পাগঘৰত সোমাই তাই আখাত তুলি দিয়া চৰুটো নমাই থ'লে। তাৰ পাছত হাত বাউল দি সাধনক মাতি তাৰ হাতত ৰচগোল্লা আনিবলৈ পইচা দি দুৱাৰৰ কাষতে আহি বহিলহি তাই। তাৰপৰা পোনে পোনে নহ'লেও ননন্দ-জোঁৱাইক দেখা পোৱা যাব।

নৱকুমাৰ উভতি নহালৈকে তাই এই বন্ধন-বন্ধনা সহ্য কৰিবই লাগিব।

হোঁকাত দীঘলকৈ হোপা এটা মাৰি মৃকুন্দ মৃথাজি'য়ে গহীন মাতাবে সূৰ্ছিলে, “বহা লৈ কলিকতাত থকা কিমান দিন হ'ল ?”

সতাই সৰুকে ক'লে, “বহু দিন। সাত-আঠ বছৰমান হ'ল।”

“কি কোৱা! তেতিয়া তুমি ক'বলৈ গ'লে পাত-গাভৰুজনীহে আছিল। পিছে বঢ়া-বঢ়ীয়ে মত দিলে যে বৰ। নে তেওঁলোক ঢুকাল।”

মুখৰ আগত দুৱাৰ বন্ধ কৰি নিমাতে বহি থাকিবলৈ মন গ'ল সত্যৰ। কিন্তু নোৱাৰিলে। ঠক-ভাওৱে ক'লে, “আছে, জীয়ায়ে আছে। মত নিদিলে হ'বনে ? ল'ৰাহঁতৰ লিখা-পঢ়া—”

“হয় হয়, ঠিকেই। আজিৰ দিনত তো আৰু পাঠশালাৰ বিদ্যাবে কোনো কাম নহ'ব। পিছে মাত্ৰ সেই দুটিয়েই নেকি ? আৰু ল'হালী দেখা নাই দেখোন।”

এই কথাত সত্যইনো কি উত্তৰ দিব ? তাই মনে মনে থাকিল। ‘আৰু নহ'ল’—এইবুলি ক'বলৈকো ক'ৰবাত যেন কাঁইটে বিশ্বাস দি বিশ্বাস। নেদেখা সেই কাঁইটডালে যেন এক নিভৃত অশ্বকাবৰ মাজত মূৰ্তি ধাৰণ কৰিছে।

কিন্তু মৃদুন্দুপও আকোৰগোজ, আকো সদাধলে, “দেউতাকৰ সৈতে ওলাই গ’ল নেকি ?”

এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ সবলৈই দিলে, “আমি কেৱল দৃজন—”

মৃদুন্দুপই যে এই কথাৰ মাজত কি “ভাল’টো আবিষ্কাৰ কৰিলে তেওঁহে জানে, তেওঁ” ক’লে, “ভাল, ভাল। আপদৰ খাশ্ৰু। বে’ছ লাই-লেঠীয়াটো হৈ ইচ্ছামতে ঘৰি ফুৰিব পাৰি। এতিয়া তীৰ্থ কৰা, ধৰ্ম কৰা, গেবাৰি খাটি ঘৰ-সংসাৰ চলোবা, সংসাৰ কৰা, কোনো লেঠা নাই। উল, মোৰ ঘৰৰ ল’ৰা-লুৰিমথালে চালে মোৰ মূৰ ঘূৰাই যোৱা যেন লাগে। মানুহৰ পোৱালি তো নহয়, যেন হাঁহ-কুকুৰাৰ জাক।”

এইবাৰ সত্য আৰু বিৰক্ত হ’বলৈকো পাহৰি যোৱা যেন হ’ল, তাই তথা লাগি চাই থাকিল। মতা মানুহে যে এনে ধৰণৰ কথা ক’ব পাৰে, এই ধাৰণা তাইৰ নাছিল। তাইৰ নিজৰ গাঁৱত বহুতকৈ দেখিছিল, মাইকীমুৱা মতা মানুহো দেখা পাইছিল, দেখিছিল নীলাশ্বৰক, নৱকুমাৰক, সত্যৰ আদৰ্শ অনুযায়ী ‘পুৰুষ মতা মানুহ’ৰ ৰূপ ক’তো দেখা পোৱা নাছিল সত্যই। কিন্তু এয়া নো কি।

গাঁৱৰ গ্ৰাম্যতাৰ মাজতো এক ধৰণৰ শোভন সভ্যতা আছে, এই চহৰীয়া গাঁৱলীয়া ভূতটো এক কথাত অতি কুৎসিত প্ৰকৃতিৰ।

অথচ মানুহটো যে এসময়ত ‘সুপুৰুষ’ বুলিয়েই গণ্য হৈছিল, সেই কথা দেখিলেই বুজিব পাৰি। অলপ চুটি-চাপৰ, কিন্তু গাৰ বৰণ পকা থেকোবা যেন, মৃদুশক্তিও ধুনীয়া, কেঁচাই-পকাই মিহলি চুলিকোচাও সবল-বিন্যস্ত, আৰু সৰ্বাগত এটা টপতৈয়াৰ ডাব পৰিস্ফুট।

হাঁহ-কুকুৰাৰ জাকৰ সংসাৰ হ’লেও মানুহজনে যে নিজে বৰ আগ্ৰমেৰে থাকে, সেই কথাত সন্দেহ নাই। সদৃশ্যৰ সত্যনিয়ন্তৰ সত্যই মনে মনে বাৎসৱিক ভাবে শলাগ ল’লে।

অলপপৰলৈ সকলো নিমাত।

মৃদুন্দুপই ধূপাত হুঁপিছে, সত্যই উৎকণ্ঠিত দৃষ্টিৰে বাহিৰলৈ চাই আছে, আৰু কেচোবা সবলে যেন উল্লসিত বজ্জৰ তলত থৰ লাগি থিয় হৈ বৈ আছে। এই মানুহজন গুচি যোৱাৰ পাছত সিহঁতৰ বিচাৰ যে হবই, সেই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাই।

প্ৰতীকাৰ মৃদুহৰ্ত দীৰ্ঘ। নৱকুমাৰ বজাৰলৈ যোৱা যে কিমান সময় হৈ গ’ল! ভাবিলে সত্যই। আৰু তুড়ুটোৱেও বৰ দেৱী কৰিছে। মিঠাইৱলাৰ দোকানো দেখোন এবিটৰ বাট।

নীৰৱতা ভংগ কৰিলে মৃদুন্দুপই।

তেওঁ ক’লে, “পিছে—তোমাৰ ননন্দকেই বোধকৰোঁ মামাৰ মামীয়েবাৰ সেৱা কৰি আছে ?”

তেওঁৰ কথাৰ ধৰণত যেন প্ৰজ্বল অসম্ভাৱ ।

সতাই লাহেকৈ ক'লে, “কেৱল তেওঁহে তেওঁলোকৰ ওচৰত থাকে ।”

“লাগিব তো, থাকিবই লাগিব, পো পো-বোৱাৰীৰ যোঁতিয়া পাখি গজিছে থাকিবই লাগিব । কিন্তু সংসাৰত স্বামীৰ প্ৰতিও ভো কৰ্তব্য বোলা কথা এটা আছে । এয়া—মোৰ ঘৰখনৰ কথাকে কওঁ, সংসাৰখন এজনী ‘মানুহ’ৰ অবিহনে ফুটোনাৰ দৰে হৈ পৰিছে । মোৰ শ্বিতীয়জনী হ’ল ঘন-আনজৰ, ল’ৰা-ল’ৰিবোৰৰ একেবাৰে লেলোৱা-ধেম্ভোৱা অবস্থা । মোৰ হ’ল সেই যে—কথাতে বোলে—ঘন-আনজৰ ছোৱালী নানিবা, বছৰি একোটা পাহ । এতিয়া প্ৰথমজনীয়ে আহি সংসাৰখনৰ ভাৰ ল’লেহে সকলো ৰক্ষা পৰে, আৰু তাইৰো—”

বোধকৰোঁ অসহ্য বিষমযৰ কোবত স্তম্ভ হোবা বাবেই সতাই এই মানুহ-জনক ইমানবোৰ কথা ক’বলৈ দিছিল । কিন্তু তাইৰ স্তম্ভতাৰ ওৰ পৰিল । আৰু এই মানুহজন যি আগন্তুক, আৰু হিচাপ মতে গুৰুজন, সেইকথা সমূলি পাহৰি গৈ মূৰ্খ অথচ তীৱ্ৰ কণ্ঠেৰে সতাই ক’লে, ‘অবশ্যে আপোনাৰ সংসাৰ ৰক্ষা পৰিব, বিনা দৰমহাৰে ৰাম্ভনী-চাকৰণী ঘৰণী সকলো পাব । কিন্তু তেওঁৰনো কি উপকাৰ হ’ব কওকচোন ?’

মুৰ্খদুন্দু মুখাৰ্জীৰ এখশ্তেকৰ বাবে ঠোটা-মোজা লাগিল, কিয়নো এনে ধৰণৰ তীৱ্ৰতাৰ মুখামুখি হ’ব লাগিব বুলি তেওঁ কল্পনাও কৰা নাছিল । কিন্তু সেই বুলি আত্মস্থ হ’বলৈ বেছি পৰ নালাগিল—তেওঁ সাত কালৰ চেং, পোনে-গুৰিছে ডুব মাৰিব জানে । তেওঁ আত্মস্থ হৈ, মূৰ্খত মূৰ্খ হাঁহি বিৰিঙাই ক’লে, “মোৰ খুলগালিৰ পৰিবাৰৰ ভাগাখন দেখিছোঁ বেছ ভালেই । এনেয়ে ৰূপহী, তাতে ৰিদুৰী, নাটক-ন ভল পঢ়াৰ অভ্যাস আছে চাগে ? যেই কি নহওক, সূৰ্ধিলাই যোঁতিয়া কওঁ, উপকাৰ যদি নহয়, পৰকালৰ কাম নহ’ব জানো ? মোমাৰেকৰ ঘৰত চাকৰণী খটাতকৈ স্বামীৰ ঘৰত গেবাৰি খটাতো একো অপমানৰ কাম নহয় ।”

সত্য বহাৰপৰা উঠি থিয় হ’ল, ধীৰ কণ্ঠেৰে ক’বলৈ চেষ্টা কৰি ক’লে, “তিবোতামানুহৰ কোনটো মানৱ আৰু কোনটো অপমানৰ সেই জ্ঞান-বুদ্ধি থকা হ’লে এই কথা ক’ব নোৱাৰিলেহেঁতেন । পিছে ননন্দীয়ে যে আপোনাক এৰা নাছিল, আপুনিয়েই যে এৰিছিল, সেই কথাটো মই জানো । এতিয়া সংসাৰত চাকৰণীৰ দৰকাৰ হৈছে বুলিছে খেৰ-শনীজনীকো দৰকাৰ হৈছে, আৰু তেওঁৰ পৰকালৰ চিন্তাত মূৰ্খ হৈছে । আৰু—”

যিমানেই ধীৰভাৱে ক’বলৈ চেষ্টা নকৰক তথাপি, উত্তেজনাৰ সত্যৰ মুখখন ৰঙা পৰিল । আৰু এই উত্তেজনা এই নিমক বৰবটোৰ নিলম্বতাৰ বাবেই নহয়, সদুৰ নিলম্বতাৰ বাবেও । এই ভাৱৰ ধূলি মানুহটোক এইবোৰ কথাৰ মালিহা মৰাৰ সুযোগ সদুৱৈ দিলে ।

মুকুন্দ মৃধাৰ্জুনে এই কথাৰ উত্তৰত কি ক'লহেঁতেন, নাইবা সত্যই কেনেদৰে কথা শেষ কৰিলেহেঁতেন সেই কথা ক'ব নোৱাৰি। বাধা পৰিল পিতা-পুত্ৰৰ আগমনত। সাধন আহিল বসগোল্লা লৈ, লগে লগে নৱকুমাৰ। বাটত দেউতাকৰ সৈতে দেখাদেখি হোৱাত সাধনে সকলো সংবাদ নৱকুমাৰক জনালে। দেউতাকক দেখা পাই আপাততঃ সি বক্স পৰা যেন পালে, পোনেই মাকৰ মৃধামুখি হোৱাত অলপ দেৰি হ'বই।

নৱকুমাৰে অবশ্যে গুৰুজন আৰু দুৰ্লভ কুটুম্বৰ সন্মান বক্ষা কৰিব জানে। খবৰধৰকৈ হাতত থকা বয়-বস্ত্ৰাধিনি নমাই থৈ মূৰ দৌবাই ভাৰি ধূলি লৈ ক'লে, “কি ভাগা মোৰ, ইমান দিনৰ মূৰত পদধূলি দিলেহি আমাৰ ইয়াত। কেতিয়া আহিল?”

তিমানতে সত্য বসগোল্লাৰ পান্টটো লৈ ঘৰত সোমালেই। মুকুন্দই ভিতৰত শুনিব পৰাকৈ গলগলীয়া মাতেৰে ক'লে, “অহা ভালেমান পৰেই হ'ল। ইমান সময় ধাৰ তোমাৰ বিদ্যাবতী ভাৰ্যাৰ লেকচাৰ শূনি আছিলোঁ। কলিকতাবে ছোবালী হ'ব পায়? মেমৰ ওচৰত লিখা-পঢ়া শিকা, নহয়—?”

নৱকুমাৰ লাজতে তলমূৰ হ'ল, মূখখন বঙা-ছিঙা পৰিল। আৰু সত্যৰ প্ৰতি অপৰিসীম খঙত জ্বলিম যেন হৈ হতবাক হ'ল।

প্ৰধাৰ এটা সীমা থাকিব নালাগেনে? মূখখন আছে বুলিয়েই ইচ্ছামতে বেলবেলাই থাকিবনে? ইমান ডাঙৰ বয়সস্থ বুঢ়া ননন্দ-জোঁৱাই, তাতে আকৌ কোনোদিনে নেদেখা, একেবাৰে অচিনাকি, তেওঁৰ সৈতে মাত-বোলকে কৰিব নালাগে, ওৰণি লৈ ঘৰত সোমাইহে থাকিব লাগে, ভেনেখলত এওঁক মূখেৰে এনেকৈ কথা শুনাইছে যে এতিয়া নবকুমাৰেহে এওঁৰ উপহাসৰ জোতাৰ কোবটো খাবলগাত পৰিল। ছি ছিঃ।

কিন্তু এতিয়া মনৰ খং মনাত মাৰ নিয়াব লাগিব, কিম্বা খায়্যা ভালিৰি বোলাব লাগিব। গতিকে জোতাৰ কোবটোক ভিন্‌ভিন্‌হীয়েকৰ বাসিকতা বুলি ধৰি লৈ নবকুমাৰে হেঁ হেঁকৈ হাঁহিলে।

নৱকুমাৰে তেনেকৈয়েই হাঁহি থাকিল আৰু এসময়ত সত্যই নিঃশব্দে বসগোল্লাৰ কাহীখন আৰু পানী এগিলাছ থৈ বজাৰপৰা অনা বয়বস্ত্ৰাধিনি লৈ বোঁতয়া পুনৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল, ভোঁতয়া ভি নহীয়েকে বোঁতয়া নিজেই বসগোল্লাৰ কাহীখন হাতত লৈ ইতিপূৰ্বৰ সূৰতে ক'লে, “অসত্যৰ সদজ্ঞান, গৰুচোৰৰ গংগাস্নান! জোতা মৰাৰ পাছত গৰু দান! যি হওক—বেয়া নহয় ভেণ্ড। বামূপে মূৰ্চিয়াৰ ঘৰলৈকো লুচি খাবলৈ লব ধৰে—”

ভোঁতয়াও নৱকুমাৰে সেই হেঁ হেঁ হাঁহিব নিজৰা বোৱাল। বক্স মাত্ৰাটো আৰু অলপ বঢ়াইহে দিলে।

গতিকৈ সত্য আৰু ভিতৰৰপৰা নোলোৱা হ'ল।

ল'ৰা দৰুটাই খুঁপি খুঁপি ভিতৰলৈ গৈ কিতাপ লৈ লিখা-পঢ়াত মন দিলে। মৃকুন্দই নবকুমাৰৰ সৈতে বহুতো পৰলৈকে কথা পাতি থাকিল।

সুহাসিনী ঘৰত নাই, দেওবাৰে দেওবাৰে তাই চুবুৰীৰে এঘৰ চহকী মানুহৰ পৰিবাৰৰ ওচৰলৈ যায় লেছ গোটা শিকিবলৈ। মানুহ গৰাকীৰ ল'ৰা-ছোৱালী নাই, ঘৰত ভালেমান চাকৰ-চাকৰণী, দেওবাৰে দেওবাৰে ৰাতপুৱাতে গিৰিয়েক গুচি যাব তাছৰ আড্ডালৈ, গতিকে দেওবাৰটোত তো হযেই, আন দিনবোৰতো এওঁৰ অফুৰন্ত অবকাশ।

সুহাসিনীয়ে স্কুললৈ যাওঁতে মানুহ গৰাকীয়ে খিৰিকীৰ্ঘদি মাত লগাই নিজেই চা-চিনাকি হৈছিল সুহাসৰ লগত।

‘এই মানুহজন ইয়াত থকালৈকে সুহাস নুঘূৰিলেই ৰক্ষা’—ৰাশি থাকোঁতে সত্যই ভাবিলে। তাই উভতি অহাৰ পাছত এই মানুহজনৰ চকুৰ আগুদিয়েইহে আহিব লাগিব। অত অসং প্ৰকৃতিৰ মানুহজন। সুহাসক দেখা পালেই নিশ্চয় বুৰিয়ে বুৰিয়ে কৈফিয়ৎ বিচাৰিব।

মানুহনো কিয় ইমান অসভ্য হয়।

সত্য লাহে লাহে অন্য ভাব-চিন্তাৰ জালত মেৰ খালে। মানুহ কেৱল অসভ্যয়েই হয়নে? ল'পটো হয় নেকি? নহ'লেনো সদুৱৈ এই সিধানত শোৱাটোকে এতিয়াও স্বামীজ্ঞান কৰেনে? নৱকুমাৰৰপৰা ইতিহাস শুনিলেই তাই। নিৰ্যাতিন সিহঁত নোৱাৰিহে সদু গুচি গৈছিল, তাৰ পাছত সেই নিৰ্যাতিকে যে স্বামীৰ ঘৰত সাতনী হুল পুতিছিল, সেই খবৰো জানে তাই। তেনেহ'লে? ইমানবোৰ কথা-কাণ্ডৰ পাছতো সৌদামিনীয়ে চিৰদিন মনে মনে এই চেলেপুটোৰ চৰণৰ দাসী হৈ আছিলনে? নে এষা এক নিম্নস্বৰূপৰ ছল-ছন্দ?—সদুৱৈ কিজানি তাইৰ মামীয়েকৰ নিৰ্যাতিনত সাময়িকভাবে বৈৰাচ্যুত হৈ এই কামকাৰি পেলালে।

কিস্তি কথা সিমানাইহে?

এয়া দেখোন বেছ আচনি কৰিয়েই কৰা হৈছে যেন লাগিছে। হঠাৎ খঙতে মতলীয়া হৈ কৰা কাম নহয়। চুবুৰীৰ কোনো ল'ৰাৰ স্মাৰা লিখোৱালে সদৰি হৈ পৰাৰ ভয়তে ইমান দিন খৰি কৰিব পৰা নাছিল কিজানি। এতিয়া নিজৰ ভতিজাকহঁতৰ হতুৱাই—

কথাটো যে সিহঁতক ক'বলৈ মানা কৰিছিল সেই বিষয়ে সন্দেহ নাই। এই কাৰণেও সদুৰ ওপৰত সত্যৰ খং উঠিল। পেহীয়েকজনী হৈ লুক-চাক কৰাৰ বিদ্যা শিকাই দিলা তুমি।

এতিয়া সত্যই সিহঁত দুটাক ককৰ্থনা কৰিবনে নকৰে?

কৰ্মৰ্থনা কৰাটো ঠিক হ'বনে ?

পেছাইয়েকো ডাঙৰ । ডাঙৰৰ ওচৰত কথা দিছিল সিহঁতে । 'বটবন্ধা' যি মানুহৰ জীৱনৰ সাৰমৰ্ম সেই কথা সত্যয়েই ল'ৰাহঁতক শিকাইছিল ।

কিন্তু, যিমানেই নিশিকোৱা লাগিলে, তুড়ুৱাটো সাইলাখ তাৰ বাপেকীটোৰ দৰে । পিছে নৱকুমাৰ অজলা হৈও মৃদুচোকা, ই ভেনেকুৱা নহয় । ল'ৰাটো ভাল । কিন্তু, অকল 'ভাল'টো হ'লেই হ'বনে ? ২সই 'ভাল'টো বাদ দি যিটো হয়, সত্যক সেইটোহে লাগে ।

সবল কিজানি বেলেগ ধৰণৰ হ'ব । কিন্তু ভেনেকুৱানো ?

সত্যৱতীৰ মনত 'মানুহ' হোৱাৰ যি যোগ্যতাৰ মাপকাঠি গঢ় লৈ উঠিছে, তাৰ ওচৰে-কাষৰেও পাবনেগৈ ?

ওহাঁ, সত্যই সিমান আশা কৰা নাই । লিখা-পঢ়া শিকিব, আয়-উপাৰ্জন কৰিব, দহো বাইজে 'ভাল' বঢ়াল ক'ব—ইমানলৈকে । তাতকৈ বেছি নহয় । সত্যই সেই কথা বদ্বিজি'ছই । তাতকৈ বেছি কিবা হোবাহে'তেন, ইমান দিনৰ ভিতৰত তাৰ পোহৰ দেখা পালেহে'তেন সেই উজ্জ্বলতাই চকুত চাট মাৰি খবিলেহে'তেন ।

বৰণ সত্যই সুহাসিনীৰ মাজতাহ বস্তু দেখা পাইছে । তাইৰ মাজতে পোহৰৰ উজ্জ্বলতা দেদীপ্যমান, যিজনী সুহাসে কৈশোৰকাললৈকে এক জঘন্য পৰিবেশ পৰিস্থিতিৰ মাজত দিন কটাইছিল । যিজনীৰ জীৱনৰ বদ্বিনিয়াদ মাথোন শূন্যতাৰে ভৰা আছিল ।—

সেইবাবেই কিজান ।

পোহৰ আৰু অন্ধকাৰৰ পাৰ্থক্য সত্যৰ মনত থকট হৈ ধৰা দিলে । ল'ৰাহঁতৰ মাজত সেই তীব্ৰতা নাই । সেয়েহে ইহঁত অনুজ্ঞৱল । বয়স ঠিক-পোন্ধৰ বছৰ হ'ল । সিহঁতে নিজৰ সম্পৰ্কে একো ভাবেনে নাকাবে, জাবিবলৈ শিকিছে নে শিকা নাই, তাকো বদ্বিজিব পৰা নাই । বদ্বিজিব পৰা নাই—ভাল-বেয়াৰ বিচাৰ কৰিব পাবেনে নোৱাৰে সিহঁতে ।

আচৰিত !

সত্যৱতীৰ মনৰ গঠনে সত্যৱতীৰ গৰ্ভৰ গঠনৰ কাষেই চাপিব নোৱাৰিল ।

ঈশ্বৰেহে ক'ব পাৰিব, এই সুদীৰ্ঘকালৰ পাছত সত্যৱতীৰ সন্তান মাজত আকৌ কি ভাব-চিন্তাই ঠন ধ'ব উঠিছে ! প্ৰথমৰ ফালে সত্যৰ মনে বিপদৰ আশংকাতহে আকুল হৈ উঠিছিল, ঘটনাটোক বিপদজনক বঢ়ালিয়েই জাবিছিল তাই । ক্ৰমান্বয়ে মনটো কদমল আহিছে । আনকি এই কথাও জাবিছে যে অলপ পাখি সবাল দিলেও বেয়া নহ'ব কিজানি, এজনী হোৱালী আহেই যদি আহক ।

আজি অকস্মাৎ সত্যৱতীৰ ধাৰণা হ'ল, যদি এইবাৰ ছোৱালী-সন্তানেই ওপজে, তাই যে তাইৰ আইতাকৰ আকৃতি আৰু প্ৰকৃতি লৈ অৱতীৰ্ণ নহ'ব সেই কথা কোনে ক'ব পাৰে ?

হয়তো সেয়ে হ'ব।

সত্যৱতীৰ একাগ্ৰ ইচ্ছাৰ নিৰন্তৰ তপস্যা কোনো কামতে নাহিব। তিবোতা-মানুহৰ এয়া এক অশ্ৰুত নিৰুপায়তা। নিজৰ ভেজ মঙহ মন বৃদ্ধি আত্ম সকলো উজাৰ কৰি দি থাক গঢ়িছোঁ, সেই সন্তান যে কি হ'ব জনা নাযায়।

নিশাহ এৰি ভাবিলে তাই, শূনিছিলোঁ নবাণাং মাতুলস্বৰ্গঃ। কিন্তু মাতুল যদি নাথাকে ? ককাকৰ আত্মজহে মাতুল। তেন্তে ? ককাকৰ কথা শাস্তত লিখা নাই।

বাহিৰত সেই কৰুণ কণ্ঠস্বৰ শূনা গ'ল, “ক'লেনো গ'লাহে ঘৰৰ লখিমী, ইমানবোৰ লেকচাৰ-টেকচাৰ মাৰি হঠাৎ একেবাৰে তাপ মাৰিলা যে ? অধমে এতিয়া বিদায়হে লয় তেন্তে। মাজে মাজে আহিবলৈ অনুমতি দিয়া হ'বনে ?”

সত্য ভিতৰৰপৰা ওলাই আহি মূৰ দৌৱাই প্ৰণাম কৰি শাস্ত কণ্ঠৰে ক'লে, “আহিব, নাহিব কেলেই ? নিশ্চয় আহিব।”

কিন্তু এই বিনম্ৰ বচনেৰেও কোনো কাম নিসিজিল।

মৃদুন্দ ওলাই ঘোৱাৰ লগে লগেই নবকুমাৰে উপাক পাক দি ধৰিলে।

“বোলোঁ—তোমাৰ কথা-কান্ডনো কি ? মৃদুখাজি ডাঙৰীয়াক কি বাবেভচহু কথাবোৰ ক'লা তুমি।”

সত্যই বিৰক্ত হৈ ক'লে, “কিনো বাবেভচহু কথা ক'লোঁ।”

“বাবেভচহু নহয়নো কি ? তেওঁ তো উপষাচি আমাৰ ইয়াঙে অহা নাছিল। বাইদেৱে খবৰ লৈছিল বাবেহে—”

সত্যই নৱকুমাৰৰ মৃদুৰ ওপৰতে ক'লে, “সেই কথাতে মোৰ চিপজৰী লোৱাৰ মন গৈছিল।”

“ভাৰ মানে ?”

“খাই-বই নিচিন্ত হৈ মানিবোৰ ভাবি থাকিব। এতিয়া গাধুই আহাণে ঘোৱা।”

“খাম বাবু। পিছে—বাইদেৱেনো কি জগৰ লগালে ? স্বামী নহয় জানো ?”

“স্বামী তো হয়ই।”

“ভেন্তে ?” নৱকুমাৰে উৎসাহে সৈতে ক'লে, “মৃদুখাজি মহাশয়ে যি

ক'লে, ভাবপৰা তেওঁৰ দৃষ্টি বদলিলো। আন বিষয়েই নহওক, মানুহজন পোৰ্ট কপটীয়া শ্বভাৱৰ নহয়। ক'লে যে এসময়ত তেওঁৰ দোষ-দুৰ্গতি কৰিছিল, ক'লেও পাৰি নিচা-ভাং আদি ক'কৰ্ম সকলো কৰিছিল, সত্যী-সাধনীক গজনা-সম্প্ৰদায় দিছিল। কিন্তু পাছত ঠৈতন্য হৈছিল।”

সত্যাই নিবাহ ক'লে, “হৈছিল নেকি।”

“হৈছিল তো। এতিয়া আৰু ধ'পাত ছিলিমৰ বাহিৰে কোনো নিচাই নাই। কৈছিল, ‘পাছত ক্ষমা খুজিবলৈ মোৰ কিমান যে ইচ্ছা হৈছিল, মোমাইদেউৰ ভৰিত ধৰি ক্ষমা খুজি ওভোতাই আনিম ব'লি কিমান বাৰ ভাবিছিলো, কিন্তু লাভতে যাবই নোৱাৰিলো। এতিয়া তোমাৰ কিবোলে— বাইদেউবানেই যোঁত্ৰা আগবাঢ়ি আহিল—”

“ভালেই তো, সুখৰ কথা। বাইদেউক কলিকতালৈ আনি আক' নতুনকৈ যোৱা পাতি নিদিয়া ক'লে? দুই সাতিনীয়ে মিলি সুখে-সম্ভায়ে সোমাব কৰি থাককহি—” ইমানলৈকে কৈয়েই ক'টিল হাঁহি এটা মাৰি সত্যাই ফালৰি কাটিব খুজিছিল, কিন্তু মনুহুৰ্ততে এটা বিপৰ্যয় ঘটিল।

নৱক্ৰমাৰে বোধকৰোঁ একো নভবা-নিচিন্তাকৈয়েই অলপমান আগতে শুনোঁ এবাৰ কথা হ'বহু দাঁতি ধৰিলে, “পিছে সেই সাতিনীৰ আৰু বোঁহিদিন নাই। শুনিলো এতিয়াৰজনীক বোলে সাতিকা বোগত ধৰিছে। —ভেন্সে ? সেই ডেৱান-পোৰণি আৰুনো কে'দিন?”

মনুহুৰ্ততে যেন এটি বোমা বিস্ফোৰণ হ'ল। সত্যাবতীয়ে উদ্ভাসৰ দৰে নিজৰ কপালতে ঢবা-ঢাপৰ মাৰি চিঞৰি উঠিল, “তুমি মনে মনে থাকিবানে? দিয়া কৰি এইবোৰ বন্ধ কৰিবানে? যদি এইবোৰ বলকনি বন্ধ কৰিব নোৱাৰা ভেন্সে মোকেই জনমটোৰ বাবে কালবী কৰি দিয়া।”

ভিতৰি ভিতৰি দুৰ্বল হোৱা দেখাই এই উত্তেজনাৰ ভাৱ ব'ব নোৱাৰি মজিয়াতে বাগৰি পৰিল। ল'ৰা দুজনে চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কান্দি কান্দি পানী আৰু কিচনী আনিবলৈ দৌৰি গ'ল, নৱক্ৰমাৰে ভিতৰৰপৰা গাবু এটা আনি বাগৰি পৰা সত্যাবতীৰ মূৰটো দাঁতি গাবুটো মূৰৰ তলত গুৰি দিলে, আৰু ঠিক এনেতে সুহাসিনী আহি স্তম্ভ হৈ পিলৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল।

সুহাস আজি বৰ বঙতে ৰাঙলীজনী হৈ আহিছিল, কিয়নো তাইৰ শিক্ষাগুৰু বোৱাৰীজনীয়ে কৈছিল, “তুমি যদি ৰাজী আছা, মোক লিখা-পঢ়া শিক্ষাবাহি। কেৱল খাই-শুই জীৱনটো বিতৰ্কা লাগি গৈছে। তোমাৰ দৰে কিতাপ পঢ়িব পৰাছে তেনো দিনটো পঢ়ি-মেলি কটাব পাৰিলোহে তেন। পিছে এই জীৱনত ইচ্ছাকৈ বোৱা আৰু নহ'বই। গতিকে তুমি যদি—”

মাহেকত আঠ টকাকৈ দিব ব'লি কৈছিল। সুহাসে অৱশ্যে টকাৰ কথা

আপত্তি কৰিছিল, কৈছিল, “টকানো কেলেই লাগিছে আকৌ ? তুমি য়েক এটা বিদ্যা শিকাইছা, ময়ো তাৰ সলনি তোমাক—”

কিস্তু বোৱাৰীজনীয়ে হাত দুখনত ধৰি কাকুতি-মিনতি কৰিছিল। কৈছিল, “মোৰ চখৰ বাবে টকা খৰচ কৰিবলৈ মোৰ তেওঁ সদায় সন্মত। এদিন থিয়টোৰলৈ গ’লেও প’চিছ গিছ টকা খৰচ কৰে। ইও মোৰ এটা চখ বুলিয়াই ধৰা। গুৰুক দক্ষিণা নিদিলে বিদ্যা হ’ব জানো ?”

সুহাসে বঙতে বাঙলী হৈ সত্যক ক’ব বুলি আহিছিল, “চোৱা পেহী, ধনী হ’লেই বেয়া নহয়। তেওঁলোকৰ মাজতো মহৎ মানুহ আছে—” কিস্তু ঘৰ পায়েই এই দৃশ্য।

তৎক্ষণাৎ আটাইকেইজনকে আঁতৰ হ’বলৈ কৈ তাই নিজে সেৱা-শুদ্ধিৰ বাৰ ল’লে। আবু তৌতয়াহে প্ৰথমে খবৰটো জানিলে। নৱকুমাৰে আপোন মনে কবলৈ ধৰিলে, “শৰীৰত পদাৰ্থ বোলা বস্তু নাজেই দেখিছোঁ। ল’ৰা-ছোৱালী হোৱাৰ আগতে মাইকীমানুহ মাক-আইতাকৰ ওচৰলৈ যায়, পিছে সেইফালেও আধা। বাবুইপুৰলৈকে পঠাব লাগিব দেখিছোঁ।”

কি কৰোঁ কি নকৰোঁকৈ অলপ সময় পাৰ হ’ল সুহাসৰ। তাৰ পাছত নিজৰ ওপৰতে থকাৰ উপজিল। ছি ছি, তাই ইমান ডাঙৰজনী হৈও ইমান অবোধ ! একেখন ঘৰতে একেলগে থাকিও একো গম নাপালে। তেনেহ’লেনো তুড়ু-খোকাৰ সৈতে তাইৰ প্ৰস্তেদ কি হ’ল ? পেহীয়েকৰ শৰীৰ-স্বাস্থ্যৰ অৱস্থা যে ইমান বেয়া, তাইহে প্ৰথমে বুজা উচিত আছিল আবু বন্ধু ল’ব লাগিছিল। বুজি নাপালে তাই। সত্যৰতীৰ ল’ৰা দুটি ইমান যে ডাঙৰ হৈ আহিছে, এনে ধৰণৰ চিন্তা তাইৰ মূৰতেই সোমোৱা নাছিল। পিছে কেবল লাজেই নহয়, আজি সত্যৰ সেই ভাৱলেশহীন শেঁতা মূৰখনলৈ চাই এক অজ্ঞান ভয়তো সুহাসৰ বুকুখন চিৰংকৈ গল।

সুহাসৰ চান্দা-ভাহা জীৱনত যদি এই আশ্ৰয়ৰ ভেলাও ডুব যায় ! তৌতয়া ? যদি সত্যৰ কিবা এটা ঘটে ?

বহুদিনৰ পাছত ল’ৰা-ছোৱালী হ’লে বিপদ হ’ব পাৰে বুলি শুনিছে তাই। সুহাসৰ বুকুখন ক’পি ক’পি নিখৰ হৈ পৰিল। আবু আজিহে বোধকৰোঁ প্ৰথম বাৰৰ বাবে তাই উপলব্ধি কৰিলে যে সত্যক যে তাই কিমান ভাল পায়। মাথোঁ আশ্ৰয়ৰ ভেলা বুলিয়েই নহয়, ‘মানুহ’জনী বুলিও সুহাসে সত্যক প্ৰতি মনুহুৰ সৎস্পৰ্শত প্ৰাণৰ আসনত অধিষ্ঠিত কৰি ৰৈছে।

মাক-আইতাক কাষত নাই বুলিয়েই সত্যই আলব-বন্ধু নাপাবনে ? এইবোৰ সেৱা-শুদ্ধি কৰিবলৈ সুহাসৰ কলস হোৱা নাই জানো ?

অনুতাপ-দণ্ড সুহাসৰ দৃঢ়-সংকল্পেৰে অৱশ্যে কোনো কাম নহ'ল। কিন্তু, সত্যৱতী এবেলাতকৈ বেছি সময় বিছনাত পৰি নাথাকিল। সুহাসৰ অনুৰোধ-উপৰোধ, আবু নৱকুমাৰৰ ভৎসনাক উপেক্ষা কৰি তাই শোৱাৰ পৰা উঠি বহিল। তাই ক'লে, “চব ঠিক হৈ গ'ল। তোমালোকে ডিঙকৈ তালটো নকৰিবাচোন।”

কিন্তু এই আকস্মিক দুৰ্বলতাৰ ঘটনাৰ ফলত সত্যৱতীৰ মনৰ মালত গভীৰ চিন্তাই দেখা দিলে। সেই চিন্তা তাইৰ স্বামী-পুত্ৰৰ বাবে মহুস, এই অনাধীনী সুহাসিনীৰ বাবেহে। সত্য নিশ্চিত হৈ বহি আছে, কিন্তু সত্যৰ যদি কিবা এটা ঘটনা, তাইৰ কি হ'ব? অৱশ্যে সত্য যে এতিয়াই মৰি থাকিব ভেনে নহয়, তথাপি—ক'ব তো নোৱাৰি। বদুচী বয়সতো আকৌ যোতিয়া চেৰাশালি সোমাবগৈ লাগিব, তেতিয়া একেবাৰে ভয় নাই বুলিয়েইবা কেনেকৈ কোৱা যায়? ল'ৰাহঁতৰ কাৰণে চিন্তা কৰা নাই তাই, সিহঁত ডাঙৰ-দীঘল হৈ উঠিছেই প্ৰায়, নৱকুমাৰৰো মাক-দেউতাক এতিয়াও জীয়াই আছে, কিবা নহয় কিবা এটা ব্যৱস্থা হ'বই! কিন্তু এই সুহাসজনীৰহে নাজল-নাখল অৱস্থা হ'ব। এই কেঁচা সোণ যেন সুহাসজনীকহে এলোকেশীয়ে নিশ্চয় ভাল চকুৰে নাচাব। শুদ্ধপৰি, চোৱা-নোচোৱাৰ প্ৰশ্ন নহয়।

কথা আন।

ইমান দিন ধৰি নিশ্চিন্তে বহি থকাৰ বাবে সত্যই নিজকে ধিক্কাৰ দিলে আবু পাছানিনাই নৱকুমাৰৰ ওচৰত এক বিষয় আবেদন পেশ কৰিলে।

সত্য যিহে হুঁচুৰি বাগৰি পৰাৰ লগে লগে নৱকুমাৰৰো মূৰে আচম্পাই কৰিছিল।

আবু এই কেইদিন ধৰি কোচাৰাই সত্যৰ সন্মতৰ বিধানৰ অৰ্থে অহোপদুৰ্বাৰ্য কৰি আহিল।

কিন্তু সত্যৰ আবেদনৰ কথা শুনি জাব মূৰে আকৌ আচম্পাই কৰিলে।

সি আচৰিত হৈ সুধিলে, “তুমি মানুহৰ বৰলৈ যাবা? কিন্তু? হঠাৎ কোনো দৰকাৰ হ'ল?”

“আছে দৰকাৰ।”

“কিন্তু নিভায়ে গম পালে মোক শুনাই এৰিখনে?”

“শুদাই নেৰিব ?”

সতাই বিদ্ৰূপৰ হাঁহি মাৰি ক’লে :

“একেবাৰে দফা-বফা কৰি দিবনে ?”

“প্ৰায় সেয়ে কৰিব। আৰু—কিস্তি তোমাৰ দৰকাৰটো কি ?”

“ক’লোঁ নহয়, দৰকাৰ আছে ব’লি ?”

নম্ৰতা পাহৰি উগ্ৰ হৈ উঠিল নবকুমাৰ, “সেই বিধবমীটোৰ সৈতে তোমাৰ কি সন্ধ্যা আছে শুনোচোন ?”

কৈয়েই অবশ্যে সি ভয়তে থৰ লাগিল। এই কথা শুনি আকৌ সত্য অচেতন হৈ বাগৰি নপৰিলেই বন্ধা। কিস্তি নহ’ল, সত্য অজ্ঞান নহ’ল, মাত্ৰ এমিনিটমান নবকুমাৰৰ চকুধূৰিলে অপলক দৃষ্টিৰে চাই থাকিল আৰু তাৰ পাছত ক’লে, “এটা পৰামৰ্শ কৰিম।”

“পৰামৰ্শ। ঈ-ই-স। আমৰ গছত ডাব-নাৰিকল তামোলৰ গছত বেল, সাতোটা হাতীয়ে আলচখন পাতিছে এন্দুৰৰ গাঁতত মেল ! জাতে-গিলাতে পৰামৰ্শ কৰিবলৈ মানুহ নোলাল, পৰামৰ্শ বিচাৰি যাব লাগিব সেই জাতিভ্ৰষ্ট হোঁৰিটোৰ ওচৰলৈ।”

সত্য হয়তো খং নকৰিবলৈ দৃঢ়সংকল্পবান্ধ, সেয়েহে তাই স্থিৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “জাতে-গিলাতে মানুহ পাওঁনো ক’ত ? চৰাই-চিৰিকতিৰ সৈতে তো পৰামৰ্শ কৰিব নোৱাৰি। থাওক—তুমি ধোঁৱা লৈ যাব নোৱাৰিবাই, যেনেকৈয়ে নহওক মই নিজেই—”

“নিজেই ? নিজে নিজেই যাবা ?”

“নহ’লেনো কোনে—”

নবকুমাৰে ক্ৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক’লে, “এইকো দেখিছোঁ বৰ অ’কৰাম্‌বী ! যি ক’ম, কৰিহে এৰিম। ভাল, ইমানেই যদি দৰকাৰ পৰিছে, তেওঁক মাতিয়েই আনিমগৈ গলবস্ত্ৰ হৈ।”

“নালাগে।”

“নালাগে ?”

“নালাগে তো। এদিন তুমি নিজ মূখেৰে ইয়ালৈ আহিবলৈ বাৰণ কৰিছিলো—”

“কৰিছিলোঁ। এতিয়া আকৌ গলবস্ত্ৰ হৈ সেই অপৰাধ মৰিষণ কৰিম।”

“মৰিষণ নেহোৱা অপৰাধো জগতত নথকা নহয়। যি কি নহওক, মই ডৰ্ক কৰিবলৈ নোখোজোঁ, পিছে আমাৰ ঘৰলৈ তেওঁক আৰু কোনোদিনে আহিবলৈ নকওঁ। ডাতকৈ বৰঞ্চ নিজেই যি পাৰোঁ—”

“তোমাৰ কাৰণেহে এদিন মই দেশভ্যাগী হ’ব লাগিব টেক খলোঁ।”

নবকুমাৰে তাৰ মূৰত বিৰাডৰ চিহ্ন প্ৰকট কৰি তুলিলে।

কিন্তু সত্যই নিৰ্বিকাবভাৱে ক'লে, “দেশত্যাগী হ'ব বুলিলেই হ'ব পাৰিনে ? নোৱাৰি। যি কি নহওক—ভদ্ৰমি আব্দু এইবোৰ কথা লৈ মূৰে নখমালেও হ'ব। ব্যৱস্থা যি কৰিব লাগে ময়েই কৰিম। পিছে, তোমাক আগতীয়াকৈ কৈ থ'লোঁ।”

মূৰে ঘমাবলৈ মানা কৰিলেই নৱকুমাৰে নিজৰ দায়িত্ব ত্যাগ কৰিব পাৰেনে ? মূৰে ঘমাইছেই। অৱশেষত ভাবি ভাবিও পাৰ নাপাই নৱকুমাৰে পাৰ পোৱাৰ আশা পৰিত্যাগ কৰিলে, আব্দু ইতিমধ্যে সত্যযো তাইৰ শ্বাধীন অভিযান আৰম্ভ কৰিলে।

তাই ভৱভোষৰ ঘৰলৈ বুলি বাওণা হ'ল।

বাটৰ লগৰী ?

আন কোনো নহয়, সুহাস।

ও, সত্য সুহাসৰে সৈতেই গৈছিল।

সুহাসে ঠিকিয়াটো শুনিলেই কৈছিল, “আঁ!—এয়া দেখোন আমাৰ স্কুলৰ গুচৰতে—”।

“ঠিক আছে, তেনেহ'লে ভয়ে ময়ে যাম।”

সত্যই কৈছিল, আব্দু হয়তো তাইৰ মনৰ নিভৃত কোণত এই বাসনাও আছিল যে—

ভৱভোষক ‘কইনা’জনীও দেখুৱাব।

এইবাৰ আব্দু মাধ্যম নহয়, পোনে পোনে নিজেই কথা পাতিলে।

শুনিলে ভৱভোষৰ মূৰৰ মাত হবিল।

সভাৱতীয়ে এজনী অনাধিনী ছোৱালী যে ঘৰতে বাঁখিছে, সেই কথাটো তেওঁ জানিছিল। কিন্তু সেই ছোৱালীজনী যে ইমান ডাঙৰ সেই ধাৰণা তেওঁৰ নাছিল।

বিহবল দৃষ্টিৰে অলপ পৰ চাই থকাৰ পাছত তেওঁ তলমূৰ হৈ ক'লে, “এনেহে ছোৱালীৰ বাবে আকৌ পাত্ৰ কি চিন্তা ?”

“আপুনি মৰমতে কৈছে। ঠিক আছে, দিয়ক ভেষ্ট,—এই নাতিশী-জনীৰ বাবে কিবা এটা ব্যৱস্থা কৰি। আপোনালোকৰ সমাজত বিধবা বিবাহ কৰিবলৈ বহুতো উদাৰচিতীয়া ল'ৰা আছে বুলি শুনিলোঁ—”

বিধবা।

ভৱভোষৰ ঠোঁটা-মোজা লাগিল, “বিধবা। এই ছোৱালীজনী দেখোন লক্ষ্মী প্ৰতিমা। বিধবাৰ কোনো লক্ষণ—”

ইটোৱে সত্যই সুহাসক ক'লে, “ভই এবাৰ সিটো কোঠালৈ যোৱান সুহাস, মোৰ এখেতৰ সৈতে অলপ কথা আছে।”

সত্যৰ এই দৃঃসাহসিক স্পৰ্ধা দেখা পাই সদূহাসো স্তম্ভিত হৈ পৰিল । এনেদৰে এইদৰে এজন ডঙুৱা লোকৰ ঘৰলৈ দৃঃজনীকৈ মাইকী মানুহ অহাটোৱেই এটা ভয়ংকৰ ঘটনা, ভাঙে আকৌ—

‘সদূহাস তাই কাষৰ কোঠাটোলে বা’ ?

সদূহাস প্ৰায় হতভম্বৰ দৰে ওলাই গ’ল ।

ভয়তোষেও হতভম্ব দৃষ্টিৰে এই পাৰ-কূল নোহোৱা দৃঃসাহসলৈ চালে । আৰু সত্যই নিঃসঙ্গ মৃদু কণ্ঠেৰে ক’লে, “আহিলোৱেই যোঁত্ৰা, তাইৰ আনন্দপূৰ্ব্বিক ইতিহাস আপোনাক কম ।”

ও’, সিদিনা ভয়তোষ মাষ্টৰৰ ওচৰত সত্যই সদূহাসৰ সকলো ইতিহাসেই কৈছিল । সদূহাসৰ জন্মৰ আগৰ বৃত্তান্তৰপৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমান পৰিচয়ও বাদ দিয়া নাছিল । শংকৰীষে কূলত্যাগ কৰাৰ পাছত বামকালীৰ স্পষ্ট স্বীকাৰোক্তিৰ কথাটোও ওলাইছিল ।

সকলো কথা শুনি ভবতোষৰ বুকু ভেদি এটা অক্ষুণ্ণ দীঘল হৃদয়নিয়াহ ওলাই আহিল আৰু ক’লে, “এতিয়াহে বৃদ্ধিলো—ভূমি ক’বপৰা ইমান সাহঁপিত পাইছা । দেউতাৰৰপৰাই পাইছা । কিন্তু কথা হ’ল যে মোৰ এই নতুন সমাজখনক তুমি যেনেকুৱা উদাৰ বৃদ্ধি ভাবিছা আচলতে ঠিক তেনেকুৱা নহয় । এই সমাজতো দলাদলি, হিংসাহিংসি আছে, আৰু—যিজনী ছোৱালীৰ বংশ-পৰিচয় নাই, তেনেকুৱা ছোৱালীক বিবাহ কৰিবপৰা মনোবলসম্পন্ন ডেকালৰা বিচাৰি পোৱাও টানেই ।”

সত্যই দৃঢ়তাৰে ক’লে, “টান-সহজ নুবুজোঁ, মোৰ কথা আপুনি বাখিব এই বিশ্বাস মোৰ আছে, আৰু সেয়েহে জোৰ দি ধৰিবলৈ আহিছোঁ মই । এই ছোৱালীজনীৰ বাবে কিবা এটা ব্যৱস্থা আপুনি কৰিবই লাগিব ।”

ভয়তোষ বিচলিত কণ্ঠেৰে ক’লে, “মই তোমাৰ কথা যে বাখিমই এই কথানো তুমি জানিলা কেনেকৈ ?”

সত্যই মূৰ দাঁড়ি পৰিস্কাৰ আৰু শান্ত কণ্ঠেৰে ক’লে, “এই কথাটো জানিবলৈ বৰ বেছি একো কৰিব নালাগে, মইতো মাটি বা খিল নহওঁ । কিন্তু সেইবোৰ কথা বাদ দিয়ক, আপুনি মোক ভৱসা দিয়ক—”

ভয়তোষে অলপ হাঁহ মাৰি ক’লে, “চেষ্টা অৱশ্যে কৰি চাম, কিন্তু সেইবৃদ্ধি খাটোৱাকৈ একো ক’ব নোৱাৰিম । মোৰ স্মৰাই হোৱাহেঁতেনে আজন্মৰ বৃত্ত ভাঙি তোমাৰ এই বুপহী ছোৱালীজনীৰ কাৰণেই কিজানি দৰাৰ সাজ পিন্ধিলোহেঁতেন ।”

সডুৱা হাঁহিলে । তাৰ পাছত ধেমালিৰ ছলেৰে ক’লে :

“ডেনেকুৱা ভাগ্য তাইৰ হ’বনে ? কিন্তু তাইৰ সকলো দায়িত্ব এতিয়াৰপৰা আপোনাৰ—কৈ থলোঁ মই ।”

ভৱভোৰ আকুল হ'ল ।

কাকদলতা প্ৰকাশ কৰি বাবে বাবে কৈ থাকিল :

“এয়া কি কৰিলা তুমি ? মোক এইদৰে সত্যবন্দী কৰিলা—”

সভা বিচলিত নহ'ল ।

সভাই দৃঢ়তাৰে ক'লে, “মই ঠিক ঠাইত সঠিক কথা কৈছোঁ মাষ্টাৰ মহাশয়, এতিয়া আপুনিৱেই ভৱসা ।”

ক'ত পাওঁ সেই পাঠ—যাৰ হাতত এনেহেন সোণৰ প্ৰতিমাটি সমৰ্পণ কৰিব পাৰি ।

ভৱভোৰে আকাশ-পাতাল ভাবি থাকিল । ভাবি থাকিল—

এইজনীৰ সমগ্ৰ ইতিহাস জনাব পাছতো গ্ৰহণ কৰিব পৰা কোনো পাঠ ওলাবনে ?

তেওঁ একো ভাবি উলিয়াব নোৱাৰিলে ।

ভৱভোৰে এটা দীঘল হুন্দুনিয়াহ কাঢ়ি ক'লে, “এতিয়াই একো ভাবি উলিয়াব পৰা নাই, চাওঁ কিচাৰ-খোচাৰ কৰি । কিন্তু এটা কথা সোধোঁ, তুমি যে মোৰ ঘৰলৈ আহিছা, নৱকুমাৰে জানেনে কথাটো ?”

সভাই ভলমুৰ কৰিলে ।

অৰ্থাৎ—হয়, জানে ।

“জানে । ভাল কথা । কিন্তু তুমি এই যে ব্ৰাহ্মণ ঘৰলৈ আহিছা আৰু এই ছোৱালীজনীৰ বিবাহৰ সম্বন্ধে যি প্ৰস্তাৱ দিছা—ভাত ভাব সম্মতি আছেনে ?”

সভাই মূৰ জোকাবিলে ।

অৰ্থাৎ—নহয়, সম্মতি নাই ।

ভৱভোৰে উশ্বিন কণ্ঠেৰে ক'লে, “তেন্তে ?”

“তেন্তে—কি ? তেওঁৰ মত নাথাকিলেও হ'ব লাগিব ?”

“কামটো ভাল হ'বনে ?”

সভাই মূৰ তুলি ক'লে, “কিন্তু ছোৱালীজনীৰ ভৱিষ্যতৰ কথা নতবাৰৈ নিৰ্ভাৰে বহি থকাটোৱেই ভাল হ'বনে ? মোৰ সসোৰত অলপ মনোমালিন্যৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে, লহুৰৰৰৰৰৰ মোৰ মূখ দৰ্শন নকৰিব পাৰে, কিন্তু মোৰ সেই সামান্য কণ্ঠ এজনী ছোৱালীৰ জীৱন বৰাদি হৈ যোৱাতকৈও বেছি কণ্ডিক হ'বনে ?”

ভৱভোৰে এখন্তেক অপলক দৃষ্টিৰে সত্যৰ মূখলৈ চাই থাকিল আৰু তাৰ পাছত হঠাতে ব্যাকুল বৃদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে, “নাহি হ'ব হ'ল, তুমি বৰলৈ বোৱালে । তোমাক কথা দিছোঁ, ছোৱালীজনীৰ বিবাহৰ দাৱাৰ মই ল'লোঁ ।”

সতাই আকাশলৈ চাই পঠিয়ালে।

তাত সম্ভাৰ চিনমাত্ৰও নাই।

সত্য ভলমূৰ হ'ল। তাৰ পাছত অলপ বৈ ক'লে, “চিৰকাল আপোনাৰ ওচৰত অন্যায় অনুৰোধ কৰি কৰি সাহস বাঢ়ি গৈছে। মোক ক্ষমা কৰিব।”

“ক্ষমা? তোমাকনো মই কি ক্ষমা কৰিম? নিজকে ক্ষমা কৰিব পৰাহে তেনেহে। বাবু, পিছে ছোবালীজনী ক'লে গ'ল?”

ছোৱালীজনী।

হয় তো।

তাইৰ দেখোন তেতিয়াৰেপৰা কোনো সাৰসুৰেই নাই। সত্য খৰধৰকৈ কোঠাটোৰপৰা ওলাই আহিল, আৰু তাই যে তৃতীয় প্ৰাণী এটা নথকা কোঠাটোত এজন পুৰুষৰ সৈতে বহুতোপৰলৈকে কথা পাতি আছিল, সেই কথালৈ মন কৰিলে।

সুহাস বিবস্ত্ৰ হ'লনেকি?

কাষৰ কোঠাটলৈ যাবলৈ কোৱাত অপমান পালে নেকি?

কাষৰ কোঠাৰ ওচৰত থিয় হ'লহি সুহাস, তাতো নাই।

অকলৈ গঢ়ি গ'লনে কি?

ইটাং এটা আতংকৰ বিজুলীপ্ৰবাহ মূৰৰপৰা ভৰিলৈকে বৈ গ'ল তাইৰ। নিশ্চয় সেয়ে হ'ব।

“ক'ত?”

ভৰতোষে সূৰ্ধিলে।

সতাই ফুটো-নুফুটোকৈ ক'লে, “সেখা নাই দেখোন। অকলেই গঢ়ি যোৱা নাই তো।”

অকলে?

অকলেই গঢ়ি যাবগৈ?

ভৰতোষে সম্পূৰ্ণৰ সূৰতে ক'লে, “সিও হ'ব পাৰেনে? সৌ সিফালৰ কোঠাটোতে আছে বোধকৰোঁ—”

“সিফালৰ কোঠাত? তাত কি আছে?”

“বিশেষ একো নাই। কেৱল কেতবোৰ—”

কথা শেষ নহ'ল। মুখত এচেৰেঙা পোহৰ বিৰিঙাই সেই কোঠাটোৰ পৰা সুহাস দৌৰি ওলাই আহিল, তাইৰ প্ৰকৃতিত নথকা উচ্ছ্বাসৰে ক'লে, “পেহী, অ—পেহী, আহাঁ, চেপ্তাইছোন কিমান কিতাপ। উস। মোৰ ইয়াৰপৰা আৰু যাবলৈ মনেই নোযোৱা হৈছে।”

সময়তকৈ ডাঙৰ কাৰিকৰ আন কোনো নাই।

সময়ৰ বেঙ্গাৰ তলত পৰি সকলো অসমানেই সমান হয়, সকলো ওখোৰা-মোখোৰাই নিমজ হয়।

সকলোৰে সংসাৰত হোৱাৰ দৰেই নিতাইৰ সংসাৰতো এই লীলা চলি আছে। প্ৰথমৰ ফালে কোনো কোনো দিনা ভাব হৈছিল যে, নিতানে চাগৈ এই মূহুৰ্ততে বৈণীয়েকক গাঁৱত থৈ আহিবগৈ। নাইবা বৈণীয়েক ভাবিনীয়ে সেই নিশাই চ'তিত চিপজৰী লগাই ওলমি দিব। কিন্তু কামত তেনেকুৱা একো নহ'ল।

সময়ৰ লগে লগে, বোধকৰোঁ সিহঁতে মন নকৰাকৈয়েই ভাবিনী স্বাধীন সংসাৰৰ বসত আৰু নিতানে আন এক স্থান বসত মজ্জ গ'ল, আৰু অৱশেষত দুয়ো দুয়োৰো ওচৰত অপৰিহাৰ্য্য হৈ উঠিল।

গতিকে, খণ্ডপ্ৰলয়ৰ সেই অৱস্থা এদিন নিশ্চেই হৈ নোহোৱা হৈ গ'ল।

এতিয়া দেখা গ'ল—নিতাইৰ পৰিবাৰে ৰুটি বনাবলৈ শিকিলে আৰু নিতানে তাৰ পৰিবাৰক ভয় কৰিবলৈ শিকিলে।

ভাৰতৰ পৰাই মনোৰঞ্জনৰ চেষ্টাৰ উদ্ভব হয়। নিতানে ক্ৰমে ক্ৰমে অনুভৱ কৰিলে যে সত্যৱতীৰ নিন্দা কৰাই হ'ল পৰিবাৰৰ মনোৰঞ্জনৰ এটি প্ৰশস্ত পথ, মনোবৈকল্যৰ এটি প্ৰকৃষ্ট ঔষধ।

গতিকে, সেই প্ৰশস্ত আৰু প্ৰকৃষ্ট উপায়কে নিতানে বাছি লৈছে। নলৈ কৰেইবা কি? পৰিবাৰৰ চৰ্ম্মাৰ মাজেদি জগতখন চাবলৈ নিশিকিলে জগত দুঃসহ হৈ পৰে। অস্তিত্বপক্ষে নিতাইৰ দৰে নিতান্ত ঘৰগোনা গৃহস্থ জীৱসকলৰ ক্ষেত্ৰত। এই জীৱহঁতৰ পক্ষে আৰু অন্য উপায় নাই।

জুই একুৰা কোলাত লৈ তো ঘৰ কৰিব নোৱাৰিব। জুইত চেঁচা পানী ঢালিবই লাগিব। একান্তভাৱে বশৱৰ্তী হোৱাটোহে সেই চেঁচা পানী।

নাৰী জাতি যিমানেই অবলা আলসুৱা নহওক, নিজৰ বেলিকা তেওঁ বাঁধনী। আৰু, ইচ্ছা পূৰণৰ জন্তুৱা দেখা দিলে নাগিনী হৈ ফেঁট মেলিবলৈকো পিছ নোহোঁহকে। শাস্তিকামী পুৰুষ জাতিয়ে এই কথাটো যিমান পৰলৈকে ধৰিব নোৱাৰিব, সংসৰৰ সৃষ্টি হ'ব, যিমান পৰলৈকে মানি নল'ব অৱস্থা আৱত্যাধীন নহ'ব। অকল এবাৰ সেও মানিলেই অৱস্থা শাস্ত, পজগোল বন্ধ। তুষ্টিবিধানৰ উহটো বিচাৰি উলিয়াব পাৰিলেই কিংবাশাস্ত।

গতিকে, ভাবিনীয়ে এতিয়া যিকোনো কাৰণতে মূৰ গৰম নকৰক বা মাত-বোল নকৰক, নিতায়ৈ আইজালে-বাইজালে সভ্যসভাৰ প্ৰসংগ টানি-আজুৰি আনে। সেই প্ৰসংগ আন যিয়েই নহওক, প্ৰশস্তিৰ পৰ্যায়ত নপৰে।

এইদৰে বাৰদিনেক চেষ্টা কৰাৰ পাছতে কাৰ্যসিদ্ধি হয়, মৌনব্ৰতধাৰণীয়ে গেজেৰা মাৰি কয়, “কেলেই? এতিয়নো কেলেই। চিৰদিন ধৰি শূন্য আহিছোঁ দেখোন তেওঁ” গুণৰ গুণমণি, তেওঁৰ ভৰি ধোৱা পানী খালেহে যদি আমাৰ নিচিনা অকাজভাগীহঁতৰ উদ্ধাৰ হয়—। হেঁ: যোলে—গুৰুতকৈ শিচ শিয়ান, খুচৰি খুচৰি লয় গিয়ান।

নিতায়ৈ উৎসাহৰে সৈতে কামত আগবাঢ়ে, “ক’ব পাৰা অৱশ্যে, এই মূৰেৰেই বহু গুণ-কীৰ্তন কৰিছিলোঁ। কিন্তু এতিয়া? এতিয়া আৰু নকৰোঁ। তেওঁক চিনিবলৈ একো বাকী নাই। কি আৰু ক’ম তোমাক, সেই ‘ব্ৰাহ্মণটোৰ সৈতে কি চাবা! দেখি-মেলি মোৰ মূৰ গৰম হৈছে। অৱশ্যে—” নিতায়ৈ নাক-মুখ কোঁচাই ক’লে, “সম্প্ৰহ মোৰ সদায় আছিলেই অলপ অচৰপ, পিছে সেই সম্প্ৰহক আমোজ দিয়া নাছিলোঁ। ভাবিছিলোঁ, নাই নাই, চেঃ। বামুণৰ ঘৰৰ ছোৱালী—এতিয়া দেখিছোঁ একেবাৰে লাজ-কাজ নথকা চটাইপাথৰীহে! অকলে অকলে ঘোঁৰাঘাগী ভাৰা কৰি সেইটোৰ ঘৰলৈ গৈ গৈ—”

“পিছে—তোমাৰ বন্ধুজন কিবা কণা নে ঘোৰা?” ভাবিনীয়ে ফোৰণ দিয়ে।

নিতায়ৈ মিচিকৰে হাঁহি মাৰি কয়, “তিবোতাসেবুৱাবোৰ অকল কণা-বোবাই নহয়, বোবা কণা কণা ভেবা হেবাং ভেড়া। লাহে মাহে মোৰো হি হৈছে আৰু!”

ভাবিনীৰ কেটোৰ ক’লা ডাবহী মুখখনত আহ্লাদৰ হাঁহি উছলি পৰিল। তালো মূখ ভেঙুচাই ক’লে, “আ—হা! ক’ত মৰোঁ গৈ মই! তেও যদি এই বান্দীয়ে সদায় ধৰহৰি কম্প হৈ নাথাকিলেহেঁতেন। ভেড়া-মতাবোৰনো কেনেকুৱা হয় এবাৰ চাবৰ বৰ মন।”

সিদিনা নিতায়ৈ কথাই কথাই ক’লে, “মন আছে যদি ব’লানা যাওঁ” তালৈ। তুমি আক’ বাবলৈকে মন নকৰা।”

“আনৰ ভেড়া চাইনো কি সূখ হ’ব?”

ভাবিনীয়ে চকু টিপিয়াই কটাক্ষ কৰিলে।

নিতায়ৈ ক’লে, “হেই চোৱা! সকলো বস্তু ঘৰতে পায়নে কিবা? তথাপি দৃষ্টি সাধক কৰিব খুজিছা যদি ওলোৱা। শূন্যলৈ গাঁৱপৰা সদুবা’ আহিছে নৱৰ পৰিবাৰৰ চেৰাশালিৰ চোৱা-মেলা কৰিবলৈ। সদুবা’ৰ সৈতে দেখাশোণি হ’ব।”

“সদু বাইকেউ আহিছে ?” ভাবিনীয়ে কপালত হাত দি ক’লে, “ইয়াতে অশৌচ লাগিব জেস্তু ? কলিকতাতেই ? পোৱাতী গাঁৱলৈ নাযায় নেকি ? এই সময়তো শাহুৱেকৰপৰা সহায় নলয় ?”

“তাকে ভো শ্বুনিলো। কৈছে বোলে, কেলেই, কলিকতাত জন্ম-মৃত্যু হোৱা নাইনে কি ?”

“আই ঠ ! ভাল—ভাল কথা।”

নিভাইব ষৈলীয়েকৰ মূখখন গোমোঠা হৈ পৰিল। সত্যৰ ‘খবৰ’টো শুনাবেপৰা এইজনী—এই বুকুৰ হুল চকুৰ কটাজনী কিছদিনৰ বাবে চকুৰ আঁতৰ হ’ব। আৰু সেই ছেগতে ভাবিনীয়ে সত্যৱতীৰ শ্বামীপুত্ৰক নিমন্ত্ৰণ-আমন্ত্ৰণ কৰি খুৱাই-বুৱাই বণ কৰি তাইৰ মতাটোক অবাৰ কৰি পেলাব।

এতিয়া গৈ-গৈ এই খবৰ।

বহাতে চেৰাশালি পাতিব তাই।

ভাবিনী খেচখেচাই উঠিল, “পিছে সেই ভিবোতা সেবুবাটো সই কথাতো ৰাজী হ’লনে ? মাক-বাপেকৰ নাককাটী ভিৰীয়ে চাধীন হৈ ইয়াতে ল’-ছালী ফুকাব—”

নিভায়ে চকু টিপিয়াই ক’লে, “হওক তেও—। সি বন্ধা পৰিল। পৰিবাৰক চকুৰ আঁৰ কৰিব লগীয়া নহ’ল সি।”

কথাষাৰ নিভায়ে উমানতে কৈছিল। প্রকৃত ঘটনা কিন্তু তেনেকুৱা নাছিল।

সত্যৱতীৰ এই প্ৰস্তাৱ শ্বুনি নৱকুমাৰে উচপৰাই উঠিছিল, আৰু ‘অসম্ভৱ’ বুলি কথাটো উবাই দিছিল।

‘চেৰাশলীয়া’ কামবোৰ যে গাঁৱৰ খবৰ সলনি আন ক’ববাত হ’ব পাৰে— এই কথা তাৰ ধাৰণাৰ বাহিৰ।

কিন্তু শেহান্তৰত যি হ’বলগীয়া আছিল সেয়ে হ’ল। সত্যৱতীৰ ভীকুৱা বুদ্ধিৰ বাণেৰে নৱকুমাৰৰ শ্বিধা লাজ ভয় সকলো থকাসৰকা হ’ল।

ভয়নো কিহৰ ?

কলিকতাত জন্ম-মৃত্যু হোৱা নাই ? ইয়াত ভূমিষ্ঠ শিশুৰ নাড়ী কটা হোৱা নাইনে ?

লাজ ?

লাজৰ অৰ্থ ?

যুগা বয়সতো যদি পুত্ৰৰ ল’ৰা-ছোৱালী হ’ব পাৰে, তেনেহ’লে নো বহাত চেৰাশালি পাতিলে কিহৰ লাজ ?

গতিক ?

স্বধাৰ প্ৰশ্নটো অবাস্তৱ ।

‘বঢ়া বয়স’ বঢ়িল কোৱাত নৱকুমাৰৰ অৱশ্যে খং উঠিছিল । কৈছিল,
“সদায় বঢ়া বঢ়া কিয় কৰি থাকা কোৱাচোন । মোৰ সব্দ মাহীৰ নাতিয়েকৰ
জগদ্বংশ-দিৱনি হৈ যোৱাৰ পাছতো আকৌ এজনী ছোৱালী উপজিছিল—”

সতাই এবাৰ জুইহেনে দৃষ্টিৰে চাইছিল, তাৰ পাছত ঠুং-ভাওৱে
কৈছিল, “সেইবোৰ কথা বাদ দিয়া, ব্যৱস্থা ইয়াতে কৰিব লাগিব—ইমানেই
কৈ থলোঁ ।”

কোৱা বাহুলা, মাত্ৰ এইখিনিৰেই কাম সিজা নাছিল ।

নবকুমাৰে বৰকৈ ইচাট বিচাট কৰিছিল, বিস্তৰ খেদ প্ৰকাশ কৰি
কৈছিল, “মই সেইবোৰৰ কি জানো ? ইয়াত মই কাৰবাক চিনি পাওঁনে
কিবা ? ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব বঢ়িল ক’লেই হ’বনে ?”

তাৰ পাছত সত্যৱতীয়ে তীব্ৰ মন্তব্য এটা শুনি হঠাৎ ৰৈ দিছিল । আৰু
অবশেষত এদিন বৃষ্টি কৰি মনে মনে সদৃক গিৰিয়েকৰ কাষ চাপিছিলগৈ ।
শুনিছিল যে তেওঁৰ হেনো তিনি-চাৰি গ’ডা ল’ৰা-ছোৱালী ! সেইবোৰে
হেনো কলিকতাত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল ! গতিকে এই বিষয়ত মৃদুন্দ
মুখাৰ্জি ডাঙৰীয়া নিশ্চয়েই অভিজ্ঞ ।

অভিজ্ঞ মানুহজনে মৃদুন্দকোঁ ভৰসা দি নৱকুমাৰক আশ্বস্ত কৰিলে
আৰু তেৱেঁই সদৃক লৈ আহিবলৈ পৰামৰ্শ দিলে ।

আৰু নৱকুমাৰে অফিছৰপৰা তিনি দিনলৈ ছুটি লৈ বাৰুইপুৰলৈ গৈ
সদৃক লৈ আহিল ।

কিন্তু যিমান সহজে কোৱা হ’ল সিমান সহজেই লৈ আহিব পাৰিছিলনে
সদৃক ? কামটো সিমান সহজতে হৈছিলনে ?

পাগল ! সিও সম্ভৱ জানো ?

এলোকেশীয়ে একেধাৰে বাস্তৱী আলপৈচানধাৰিণী আৰু নিৰ্মলগ
সংসাৰৰ সংগিনী সৌদামিনীক লৈ ৰাম বঢ়িল কোৱাৰ লগে লগেই যাবলৈ
দিছিলনে ?

হাবামজাদী নিমুচ্যাহ’তী নাটেগৰী বোৱাৰীৰ নামত এশখন মূৰ্খৰে
গুৱালগালিৰ শতনাম গাই, কান্ডজ্ঞানহীন নিধক বোৱাৰীৰ দাসান্দাস
পুতেকক শূদা হাতে ওভোভাই পঠাবলৈ বিচৰা নাছিলনে ভেও ?

বিচাৰিছিল ।

কিন্তু স্বয়ং সদৃকহে এলোকেশীৰ আশাত বাগি কুঠাৰ মাৰি ফুৰিহাং
মাৰিলে ।

তাই ক’লে, “মই ৰাম ।”

“বাৰি ভুই—?” এলোকেশীয়ে গৰ্জি উঠিছিল, “আকলবাড়ী কুৰুবাৰীকানী নিমখহাৰামী কলঙ্কণী! তই খাই পাচফলাই আমাক এইদৰে হেমতালৰ কোৰ দি সেই চৰুত খাইতীৰ ভৰি ধোৱা পানী খাবলৈ গৈছ?”

কিন্তু সদু আকোৰগোজ।

সদুবোৰে যে ইমান জেদ আছে কোনে জানিছিল?

এৱা যেন আন এজনী সদু।

সামান্য দুই-চাৰিখন কাপোৰ-কানিৰ সম্বল লৈ সদু যাবলৈ সাজু হ’ল।

আজন্ম গংগাৰ দেশত মদু থেকৈয়া খাই খায়েই সদু হা হা কা কা কৰি মৰিল, এতিয়া আবু কালীগংগাৰ দেশলৈ যাবলৈ সুযোগ পায়ো হেৰুৱাবনে তাই?

তোমালোকৰ বন বাৰি? চিৰকালেই কৰিলে দেখোন। সদুৰ জীৱনত আহৰিয়েই নাই নৌক? সদু যদি মৰি থাকে? তোমালোক ন খাই মৰিবানে ভোঁতুৱা?

কোনে যে সদুক এই বিদ্ৰোহৰ শক্তি দিলে ঈশ্বৰেহে জানে।

এলোকেশীৰ চকু টেলুকাটেলুক হ’ল, নৱকুমাৰে বিচুত খালে।

নীলাম্বৰ বানাজিৰে মাং খাই উঠি ক’লে, “বাৰু, বাব খুজিছ যা, কিন্তু আবু কাহানিও যেন এই ভিঠাত ভৰি নিদিয়াহি, কৈ থলো।”

সদুৱে সেৱা কৰি নম্ৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “বাৰু।”

বিতণ্ড-বিবৃদ্ধি হোৱা নৱকুমাৰে ক’লে, “ভয়তে মোৰ হাত-ভৰি পেটত লুকাৱা যেন হৈছে অ’ বাইদেউ, থ’ক, তাই নগ’লেও হ’ব। তাইৰ যদি পৰমাৰু আছে বাচিব, আবু কপালন্ত যদি মৃত্যু আছেই—”

সৌদামিনীয়ে মিচিকীয়াই হাঁহি ক’লে, “তোৰ পৰিবাৰৰ কাৰণেহে গৈছোঁ বুলি ভাবিছনৌক? নিজৰ ভাগ্য আকৌ এবাৰ চাবলৈ মন গৈছে বুলিহে গৈছোঁ।”

নৱকুমাৰে সৌদামিনীৰ এই কথাৰ অৰ্থ ধৰিব পৰা নাছিল, মদুখন্ত কোবোৱা দমৰা হেন হৈ মাক-দেউতাকৰ সম্মুখৰপৰা পলাই আহিল।

এলোকেশীয়ে সৰে ভগৱানক মাতি আদেশ কৰিলে—“ভগৱান, যি সম্বনালীয়ে আজীৱন মোৰ বুকুৰ ওপৰত কাৰী কাঠৰ এটাৰ জৱালি মোক ডেই-পুৰি মাৰিলে, আবু বড়ী বয়সত কঁকাল ছিগা কৰি হেঁকাই টোঁলিক বাও কৰিলে, হে ভগৱান—তুমি তাৰ কিচাৰ কৰিবা। তুমি যদি ‘নিয়াম পৰাম্প’ হোৱা, তেনেহ’লে সম্বনালী যেন খোলাই পাতিয়ে যায়। তাই যেন ডেলা-ভাহা দিৱে, তাইৰ মদুখৰ পৰাহ যেন বাহী আখাৰ ছাই হয়, ইহকাল পৰকালতো তাইৰ যেন গতি নহয়—।”

এলোকেশীয়ে ছন্দোবদ্ধভাৱে বাগ টানি টানি সত্যৱতীৰ আৰু বহুতো ভৱাবহ পৰিণতিৰ বাবে ন্যায়পৰায়ণ ভগৱানৰ ওচৰত আবেদন কৰিলে।

ওহো, কথাষাৰ মিছা বঢ়িল ভবাৰ হেতু নাই, বঢ়াই কোৱা বঢ়িল ভাবিলেও ভুল কৰা হ'ব, সত্যৱতীহঁতৰ দিনত এলোকেশীহঁতৰ সংখ্যা নিচেই বিৰল নাছিল।

আৰু, আজিৰ দিনতো বিৰলনে ?

বিৰল নহয়। কেৱল অভিলাপৰ ধৰণ-কৰণ অলপ সত্য মাজিত সুকল হৈছে। তীৰ চিঞৰৰ ঠাই তীক্ষ্ণ মস্তকবাই দখল কৰিছে।

যি কি নহওক, এইবোৰ কথা-কাণ্ড সত্যৱতীৰ কাণত নপৰিল। পিছে আগতীয়াকৈ খবৰ-বাৰ্তাৰ নিদিয়াকৈ সৌদামিনী ঘোঁড়ীয়া হঠাৎ ওলালিহ, তেতিয়া তাই অলপ বিমূঢ় হৈ পৰিছিল মাথোন। লগে লগেই অৱশ্যে নিজক চম্ভালি ল'লে। হাঁহিমুখীয়া সত্যৱতীয়ে ক'লে, “ব'ক—ভালেই হ'ল। এতিয়া সংসাৰখন এজনী জনা-বজা মানুহৰ হাতত গটাই দিবপৰা হ'লো। এইবাৰ নিঃচিন্তে মৰি ৰক্ষা পৰিম।”

সদুৱে ভুৱা কোঁচালে, “কেলেই ? মৰিবা কেলৈ ? সংসাৰখনত মাইকীমানুহবোৰ মৰিছেনে কিবা ?”

সত্যৱতীয়ে হাঁহিলে। ক'লে, “জানো, এইবাৰ দেখোন সদায় মৰিম মৰিম যেন লাগি আছে। কালৰ টিলাঙা ৰূপত পৰিছে যেন।”

পিছে যি টিলাঙাই কাণত নপৰক, সত্যৱতী নমৰিল। কেৱল দীৰ্ঘকাল ধৰি যমে-মানুহে টনা-আজোৰা লাগিছিল, সত্যৱতীৰ সংসাৰতহে কেৱল বহু ওলট-পালট কাণ্ড ঘটিল, আৰু সত্যৱতীৰ জনোজগতত বহুতো বিপৰ্য্যয়ে ধুমামুন্দা লগাই সত্যৱতীক আগতকৈও দঢ় কৰি তুলিলে।

ইয়াৰ মাজতে সত্যৱতীৰ নৱজাত কন্যাই ক্ৰমবৰ্ধ জগতবপৰা হাঁহিব জগতখনলৈ জন্ম চাব পৰা হৈ উঠিল।

সাধন আৰু সবলে কাঁচৰ পুতলা যেন কেঁচুৱা ছোৱালীজনীক ‘গলব মৰি’ কৰি তুলিলে, আৰু নৱকুমাৰৰ মাজত এক প্ৰবল বাৎসল্য বসব নিজেৰা ব'বলৈ ধৰিলে। তথাপি তাৰ যেন ন-কইনাৰ মাজ।

বাঁপু ছোৱালী-সন্তান ফুটাকাড়ি মাত্ৰ, তথাপি চাই থাকিবৰ মন যায়, লাৰিচাবি চাবলৈ ইচ্ছা হয়। আৰু মৰমৰ বস্ত্ৰ বঢ়িল মিঠা এক অনুভূতিৰ সৃষ্টি হয়।

সাধন-সবল হ'ল তাৰ অপৰিণত বয়সৰ ফল। সেই বয়সত তাৰ মনত বাৎসল্য বসব সৃষ্টি হোৱা নাছিল। বৰঞ্চ সেই নৱযৌৱনৰ কালত সিহঁতক জজাল যেনহে লাগিছিল।

এতিয়া এই দিন আব্দ নাই।

এতিয়া সত্যৱতী হাত এৰা হ'ল। তথাপি এই ছোৱালীজনীৰ এনাৰ্জবীয়ে বদিয়ে আকৌ দূমোকো অকণমান সবস কৰি তুলিব পাৰে—এয়ে আশা। যমে-মানুহে টনা-আঁজোৰাৰ বৃদ্ধত মানুহেই জিকিলে, সেয়েহে এই ছোৱালীজনীক নৱকদমাৰে মংগলৱতী বুলি ভাবে।

মুঠতে নৱকদমাৰৰ সংসাৰ-জৰণী এতিয়া নিৰ্বাৰে চলিছে।

কিন্তু ইয়াত স্বেচ্ছা নম্বৰ ছোৱালী এজনী আছিল যে? তহিনো ক'ত? তাই নেন্দোই হ'ল দেখোন। তাই ঢুকাল নেকি ভেঁস্তে? নে তাইৰ কলত্যাগিনী মাকৰ পদাংক অনুসৰণ কৰি তায়ো কলত্যাগ কৰিলে?

নৱকদমাৰে ভেনেকৈয়েই কয়।

প্ৰায় কলত্যাগৰ খকাৰেই দিলে ডাইক। জীৰ্ণসেহ সত্যৱতীৰ আগত তীব্ৰ কণ্ঠেৰে সেই খকাৰ ঘোষণা কৰিবলৈকো তাৰ শ্বিধা ছোৱা নাছিল। কৈছিল, “তাই যেন আব্দ এই ঘৰলৈ নাহে। কলত্যাগ আব্দ ধৰ্মত্যাগৰ মাজত প্ৰভেদ কিহৰ? বিয়া নহ'লেও কোনো কৰ্ম নাছিল। তাই হিম্মতৰ ঘৰৰ ছোৱালী, ঠাকুৰ-দেৱতাৰ পূজা-পাতি কৰি তাই জীৱনটো কটাব নোবাৰিলেহে তেনে? এটা বাপেকৰ বৰসৰ বড়ুৱাৰ সৈতে—ছি ছি ছিঃ! বড়ুইহা তুড়ুৰ মাক, অম্বা গছত কোঁড়িয়াও আম নালাগে। এই যে ইমান দিন ধৰি তুমি গুৰিত সাৰ-পানী দিয়া, আম জানো লাগিল? কথাত বোলে—সু-বাৰী নষ্ট হয় মাজে লয় বাট, সু-তিবী নষ্ট হয় নিতৌ বেহাৰ হাট, সু-কাপোৰ নষ্ট হয় বৰি লয় জাপত, সু-পুত্ৰও নষ্ট হয় নু-সুৰিলে বাপত।”

সত্যৱতীয়ে হাতখন দাঙি নৱকদমাৰক মনে মনে থাকিবলৈ ক'লে আব্দ সিকান্তি হৈ পৰিল।

সত্য এতিয়া আব্দ শযাগন্ত নহয়, তথাপি বোঁছভাগ সময় বিছনাতে গৰি থাকে। সদ্যহতে সদূৰে সংসাৰৰ দাৱিত্ব মূৰ পাতি লোৱাত সত্যৱতী এক অনাস্বাদিত মূৰ্ত্তিৰ স্বাদত মগ্ন হৈ আছে। যেই সদূৰে কয়, “থ'ক থ'ক যোৱাবী, তুমিনো আকৌ উঠি আহিলা কেলেই, যোৱাবী মানুহ—” জ্বৰে জ্বৰেই সত্য বিছনাত দীঘল দি পৰে। আগবৰে শুক নকৰে, নকয় যে এতিয়া ভালেই আহোঁ দেখোন। শূই শূই—

আব্দ সব পৰ শূই থাকিলেই সিদিনাৰ জটিলত সেই নাটখনৰ পুনৰাবৰে তাইৰ চকুৰ আগত অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰে।

সত্যই গুৰিৰপৰাই সকলো কথা জানে।

সত্যৰ জ্ঞান-চৈতন্য নাই বুলি জামি চেৰাশালিৰ দুৱাকত বহি সদা আব্দ ভাবিনীয়ে বুকুলটকৰেই আলোচনা কৰিছিল। কিন্তু অৰ্থ চেতন অৱস্থায়

মাজতো সত্যই সকলো কথা মোটামুটি বঢ়ি পাইছিল আৰু সিহঁতৰ কথাবোৰে তাইৰ মূৰত যেন টঙনিয়াইছিল। অথচ সিহঁতৰ নিবেশ কৰাৰ ক্ষমতা তাইৰ নাছিল। হাত-ভৰি লৰাৰ নোৱাৰে, মাত-বোল কৰিব নোৱাৰে।

আৰু ভাবিনীয়ে হাত-মুখ জোকাৰি—ওঁ, ভাবিনীয়েই বজা, আৰু সদু প্ৰোতা। গাঁৱত থকা কালত ভাবিনীয়ে বয়সস্বসকলৰ আগত মুখ মেলিব নোবাৰিছিল। কিন্তু ইয়াত কথা বেলেগ, ইয়াত ভাবিনীও ‘এজনী’। সেয়েহে হাত-মুখ জোকাৰি কথাৰ ধাৰ বোৱাবলৈ কোনো অসুবিধা নহয়। তাই কয়, “আৰু নক’বা বামুণ নন্দী, দেখি-শুনি আমাৰ মুখৰ মাত হ’বিল। সেই এজনী অজ্ঞাত বজ্জাত বামুণৰ জহৰাজনীক লৈ যে কিখন নাচন-বাগন !”

“জন্মৰ কথা কি বঢ়ি ক’লা কাইথ-বোৱাৰী ?”

উচপ খাই উঠিছিল সদু।

নাইবা উচপ খাই উঠিছিল চিৰদিনীয়া সংস্কাৰপুৰুষ বজ্জকণিকা।

সদুৱে সেই ছোৱালীজনীৰ হাতেৰে খোৱা-বোৱা কৰা নাই জানো ?

সদুৱে কথাটো নোকোৱাকৈ নোৱাৰিলে।

“কোনেনো নোখোৱাকৈ আছে ?”

ভাবিনীয়ে মুখ বেকেটাই ক’লে, “গোসাই ঘৰৰ ভোগ বাস্খবলৈ হ’লেও গিৰিহ’তনীয়ে সেই ভতিজীজনীক ক’ব চাগে—”

“ভতিজী !”

সদুৱে কৈছিল, “ব’চোন ব’, আগতে মোক কথাটোৰ বজ্জবাজ ল’বলৈ দেচোন। এয়া সিদিনা শুনিলোঁ বিধবা বঢ়ি, তুমি আক’ আৰিলে বঢ়িও ক’লা, আকোঁ জন্মৰ কথা লৈ খেঁচা-বিষ্মা কৰিলা, আকোঁ ভতিজী বঢ়ি কৈছা—সকলো কথাত আউল লাগি যোৱা যেন পাইছোঁ।”

‘অঠতনা’ সত্যৱতীৰ কাণত বিহ-কাঁড়ে বিস্মা দি বিস্মিলে, “ভতিজী বঢ়ি মই কোৱা নাই ওঁ। গিৰিহীয়েই এই পৰিচয় বটি ফুৰিছে। বিজনী নন্দেক বাৰ বছৰতে বাঁৰী হ’ল, তাইৰ বাইছ বছৰ বয়সৰ গৰ্ভৰ বহু এইজনী। কি বজ্জা বজ্জা ! মাকে কলত কলংকৰ ঢেকা দি ঘৰবপৰা ওলাই গ’ল, মামাশহুৰ—মানে হেৰি ভোমালোকৰ বোৱাৰীৰ দেউতাক—ভেও’ হেনো ঢোলে-দগৰে দহো বাইজক আদৰি আনি সেই বাস্তা শুনালে। আক’ ইমান দিনৰ মূৰত এওঁ সেই গেবেকানিৰ জাবৰ মূৰত কঢ়িয়াই আনি ঘৰত দেৱীপাতিষ্ঠা কৰিছে। কোনো ক’ম ভোমালোকৰ বামুণৰ ঘৰৰ বাঁতি-নীতি চাই আমি অবাৰ হ’লোঁ। বিধবা বঢ়ি কৈছিল নহয় ? বিধবা নহয়, আৰিলে ধুমুধী। এই জাতি-জনম নোহোৱা জহৰা-গোৱাজিক কোনে বিয়া

ক'ৰাৰ বে বিয়া হ'ব ? মাকে লোকলজ্জাত আৰু জীয়েকৰ ওচৰত সঁচা কথা
 আৰি কৰিবলৈ ঠিক ফুৰিছিল যে, পাঁচ বছৰ বয়সত বিয়া হৈছিল, সেই পাঁচ
 বছৰ বয়সত বিয়া হ'ব। এৰোঁ সেই কথাৰে গাইবাই আহিছে। আক' বান্ধব
 শব্দত বিয়া দিব বুলি দৰা বিচাৰি ফুৰিছে বুলিও শুনিলো !”

সদা অলপ পৰলৈ গালে-মুখে হাত দি জুপুকা মাৰি থাকিল। তাৰ
 পাছত হঠাৎ ক'লে, “দিব পাৰে, তাইক ইচ্ছাকৃত পঢ়ুৱাইছে তো ! বোৱাৰীৰ
 গাত বহুত গুণ আছিল, সেই সাহসৰ জোৰতে সকলো হৈ গ'ল। অতিৰিক্ত
 জেদ, অত্যন্ত স্পৰ্ধা ! নহ'লে নলা-নৰ্দমাৰ পৰা জাৰ-গোবৰ তুলি আনি
 পুজো কৰাৰ সাহস কোনোবা মাইকীমানুহৰ হ'বনে ? শূদ্রমই ভবধ
 মানিছোঁ কাইথবোৱাৰী। আনিছ, আনি ৰাখিছ, বড়জলো বাৰ। তাইৰ
 হাতৰ ভাত-পানী খাইছ কোন আকলত ? নৱাটোৰো ভো—”

“তেওঁৰ কথা আৰু নক'বা ননন্দী। তেওঁ একেবাৰে কামৰূপ-
 কামিখ্যাৰ ভেড়াটো। নহ'লেনো আৰু ইমান লাই পাই মূৰলৈ জঁপিয়াব
 পাৰেনে ? তেওঁ সেই একেই—হা সুহাস হা সুহাস ! তাইৰ মূৰেই
 চাবা নে শৰীলেই চাবা। যিহে তাইৰ ৰূপ—দেখিলে মূৰনিৰো মন টলিব।
 তাই আৰু ভালটো হৈ থাকিব পাৰেনে ? কোন দিন কি কৰে চাই থকা !
 মিছা নকওঁ ভাই, এই ভবতে মই তোমাৰ ভায়েকক ইয়ালৈ পাৰিতপক্ষে
 অকলৈ আহিবলৈ নিদিওঁ। মতা মানুহ হ'ল মাথিৰ জাত, ফুলৰপৰা উৰি
 ফোঁহাৰ ওপৰতে পৰিবগৈ। সেইজনীয়ে—”

সহাৰ সীমা চেৰাই গ'লে বোবাবো কথা ওলাব বোধকৰোঁ। সেয়েহে
 ‘অজ্ঞান-অচেতন’ সত্যবতীৰ মূখৰপৰা অকস্মাৎ ক্ৰুদ্ধ গৰ্জন ওলাল। যেন
 মূখত সোপা দিয়া কোনো এটা ক্ৰুদ্ধ জন্তুৰ আতঁনাদ !

ইহঁত দুয়ো চক খাই জঁপ মাৰি উঠিল।

“কি হ'ল—” বুলি কৈ চেৰাণালিৰ চাকৰণীজনীক মাতিবলৈ ধৰিলে
 আৰু তাৰ কেইঘণ্টা মানৰ পাছতে গোটেই ঘৰটোতে হুলস্থূল
 লাগি গ'ল।

প্ৰশ্ন আৰু বিস্ময় !

নাই ?

ক'লৈ গ'ল ? সৰ্বশেষত কোনে কেতিয়া ক'ত দেখিছিল ?

কোনে দেখিছিল, কোনেও মনত পেলাব নোৱাৰিলে। সকলোৰেই
 সদা-সৰ্বক্ষণ দেখি আছিল, হঠাৎ জল-জীয়াত মানুহ এজনী নোহোৱা হ'ল
 কেনেকৈ ?

অথচ সেয়ে হ'ল।

সুহাসক কিচাৰি পোৱা নগ'ল।

সতাই চক্ৰ মৰ্দাদলেই সেইবোৰ কথা কাণত পৰে। সদা আৰু ভাবিনীৰ
সেই নিচেই সহজ আৰু অসতৰ্ক উক্তি।

ভাৰ পাছত পট পৰিবৰ্তিত হ'ল।

আন এটা দৃশ্য চক্ৰত পৰিল।

যি কথা লৈ পাছত সতাই অনেক বিদ্বৎপাণ্ডক কথা শুনিবলগাত
পৰিছিল। কিন্তু নাটকৰ সেই দৃশ্যৰ ওপৰত সত্যৰ কোনো হাত নাছিল।
সত্যৰ দুচক্ৰৰ আগতহে ঘটিছিল মাথোন।

চোৰাশালিৰ দুবাৰৰ ওচৰত ভবতোষ মাস্টৰ থিয় হৈছিলহি। দুৱাৰ
এচলাত ধৰি তেওঁ ভগা মাতেৰে আতৰ্ণাদ কৰি উঠিছিল :

“বোৱাবাৰী !”

সত্য উচপ খাই ঘূৰি চাইছিল।

অবাক দৃষ্টিৰে চাইছিল চাৰিওফালে।

তেওঁ ইয়াত কিয়।

এয়া কেনে অঘটন।

তেওঁ ইমান উদ্বিগ্ন কিয় ?

এইবোৰ কি কৈছে তেওঁ।

বুজিবলৈ সময় লাগিছিল।

সময় লাগিবই।

কোনে ভাবিব পাৰিছিল এই কথা ? এই ঘৰৰপৰা পৰাই গৈ সন্ধ্যাসে
আশ্রয় বিচাৰি ভবতোষ মাস্টৰৰ ঘৰ ওলাবগৈ বুলি কোনো ভাবিব পাৰিছিল ?
কোনে ভাবিব পাৰিছিল যে জীৱনত এবাৰ মাত্ৰ যিজন মানুহৰ ঘৰলৈ গৈছিল
তাই, আৰু জীৱনত যাৰ সৈতে তাই এবাৰ এঘাৰো কথা পতা নাছিল—তেওঁৰ
ঘৰলৈ আশ্রয় বিচাৰি যাব বুলি ?

কিন্তু এইবাৰ গৈ কথা পাতিছিল।

অনেক—অনেক কথা।

ভৱতোষে তেনেকৈয়ে বৃদ্ধ কণ্ঠেৰে ধীৰে ধীৰে উচ্চাৰণ কৰিলে,
“কয় যে—আপোনাৰ দ্বৰত এজনী চাকৰণীৰো ভো দৰকাৰ আছে। মই
তেনেদৰেই থাকিম। সকলো কাম-বন কৰিম। আপুনি উল্কাবধনী লোক,
আপুনি মোৰ হাতৰ খাবলৈ ঘৃণা বোধ নিশ্চয় নকৰিব। কথা শুনো—
তোমাৰ এই দেৱকন্যাৰ নিচিনা ছোৱালী, তাইৰ হাতেৰে খাবলৈ আকৌ
ঘৃণা বোধ।”

সত্যৰ মাত-বোল কৰিব পৰা শক্তি আছিল সিদিনা। সতাই লাহেকৈ
কৈছিল :

“আপুনি ঘৃণা বোধ নকৰিলেও—। মানুহে যি কৰে তো !”

“যিগ কৰে ?”

“ক’লোঁ তো ।”

সত্যৱৰ্ত্তীয়ে গাঁৱৰপৰা মূৰটো অলপ দাঙি ক্ৰুদ্ধতাৰে হাঁহি ক’লে :

“নকৰিবইবা কলেই ? আপুনি তাইৰ সকলো ব্ৰহ্মান্ত জানেই মাণ্টৰ মহাশয়, তাইক জগতৰ সকলোৱেই ঘৃণা কৰে ।”

“কৰিব পাৰে—”

ভৱতোষে আবেগবদ্ধ কণ্ঠেৰে ক’লে :

“মই তেন্তে তোমাৰ সেই জগতৰ কোনো নহওঁ বোৱাৰী ।”

সতাই এক মূহূৰ্ত্তৰ বাবে ভৱতোষ মাণ্টৰৰ মূখলৈ তীব্ৰ দৃষ্টিৰে চাই থাকিল আৰু ক’লে, “জানো মই। আৰু সেই হতভাগীয়েও নিমিষতে সেই কথাটো নিখিটকৈ বদ্বজি পাইছিল। সেয়েহে জুইৰ পোৰণিৰপৰা বন্ধা পৰিবলৈ আপোনাৰ ওচৰলৈ খৰণ বিচাৰি গৈছে ।”

“কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত মই কি কৰিব পাৰো ?”

ভৱতোষ ব্যাকুল বিবত ৰিহাস্ত—

“মোৰ ঘৰত মহিলা বদ্বলিবলৈ যে কোনো নাই—।”

“নেথাকিলেই বা—”

সতাই মিচিকীয়াই হাঁহিছিল, “তাই সকলো ঠিকঠাক কৰি ল’ব পাৰিব ।”

সকলো ঠিকঠাক কৰি ল’ব পাৰিব ?

ভৱতোষে হতাশ কণ্ঠেৰে ক’লে, “তুমিও তোমাৰ ভতিজীৰ দৰে বলিয়া হ’লা নেকি ? তাইক মই কোনোপধ্যেই বদ্বজাব নোৱাৰিলোঁ। গাড়িখন ৰখাই কিমান বদ্বজালোঁ, তাইৰ সেই এক কথা, আপোনাৰ সকলো কাম-বন কৰি দিম, তাৰ সলনি ঘৰৰ এচুকত থাকিবলৈ দিয়ক, আৰু আপোনাৰ কিতাপপত্ৰ পঢ়িবলৈ দিয়ক। মোক আন একো নালাগে।’ বলিলালীৰো সীমা থাকিব লাগে ।”

ছত্ৰাং সতাই গাড় কণ্ঠেৰে ক’লে, “বলিলালী বদ্বলি কিয় কৈছে মাণ্টৰ মহাশয়, তাতকৈ ভাল আগ্ৰয় তাই আৰু ক’ত পাব ? তাইৰ জন্মৰ ব্ৰহ্মান্ত শূন্যৰ পাছত তাইকনো আৰু কোনে প্ৰস্থা কৰিব, মৰম-চেনেহ কৰিব ?”

ভৱতোষে আগতকৈও অধিক ব্যাকুলভাবে ক’লে, “বদ্বজিলোঁ বাৰু, আৰু সেই কাৰণেই তাইৰ বাবে পাত্ৰও বিচাৰি উলিয়াব সঁচা নাই। অথচ তুমি পাত্ৰৰ আগত সকলো ব্ৰহ্মান্ত অকপটে ক’বলৈ কৈছিল্য মোক। কিন্তু এটা কথা তুমি বদ্বজা নাই যে—”

ভৱতোষ ব’ল।

সতাই শাস্ত কঠেৰে সদাধিলে :

“কওক ?”

“কও”— ভৱতোষে গলথেকাৰি মাৰি ক’লে, “মোৰ কথা মই ভবা নাই, মোৰ তিনিকদুলতো কোনো নাই, কিন্তু তাইৰ কথা জ্ঞাবিহে কৈছোঁ— মই যিমানেই বয়সস্থ মানুহ নহওঁ লাগিলে, লোকনিন্দাৰপৰা নিস্তাৰ পাম জানো ? মোৰ বহাত তাইক কি পৰিচেষ্টেৰে ৰাখিম ?

সতাই হাঁহ মাৰি ক’লে, “চাকৰণীৰ চিনাকীৰেই নাৰাখে কিয় ?”

“তুমি মোক লৈ ৰংহে চাইছা কিজানি ।”

ভবতোষে খেদ প্ৰকাশ কৰিলে ।

চেৰাশালিৰ দুবাবমুখত এই দীৰ্ঘস্থায়ী দৃশ্য ।

সদু গালে-মূৰে হাত দি বহি আছে, আৰু নৱকদমাৰে গড়ালৰ বাঘৰ দৰে ছটফটাই আছে । এসময়ত ধৈৰ্য্যৰ বাস্তৱ ভাগিল । নৱকদমাৰ আগ বাঢ়ি আহিল আৰু ক’লে :

“ছাৰ, বাহিৰত আপোনাৰ গাড়ি বৈ আছেনে —? নে গাড়ি এখন মতাই অনাম ?”

ভৱতোষে বিমূঢ় দৃষ্টিৰে তেওঁৰ একালৰ ভক্ত শিষ্যৰ মূখলৈ চালে আৰু সেই মূহুৰ্ত্ততে সত্যবতীৰ ক্ষীণ কিন্তু স্পষ্ট কণ্ঠস্বৰ আদেশৰ সূৰেৰে ধ্বনিত হ’ল, “নালাগে, গাড়ি বিচাৰি কোনো বাস্তৱ নহ’ব নালাগে । মানুহৰ মহাশয়ৰ সৈতে মোৰ কেইটামান জৰুৰী কথা আছে, আনসকল অলপ আঁতৰ হ’লে ভাল হয় ।”

আঁতৰ হ’লে ভাৱ য ।

ইযাতকৈ সতাই নবকদমাৰৰ মূৰলৈ এটুকুৰা ইটা দলিয়াই নিদিলে কিয় ? কিন্তু উপায় নাই । ডাক্তৰে দঢ়াই দঢ়াই কৈ গৈছে, বোগী থং দখ বোজাৰ কোনো কাৰণতে বৰ বোঁছ উত্তেজিত নহয় যেন । বোঁছ উত্তেজিত হ’লে বিপদ ঘটিব পাৰে । গতিকে মনৰ থং মনতে মাৰ নিয়াব লাগিব ।

ওঁ, ডাক্তৰ মতাই অনাবলগীয়া হৈছিল । চেৰাশালীয়া অৱস্থাত ডাক্তৰ— সদুৰ নৱকদমাৰৰ সকলোটিৰ জ্ঞানমতে এয়ে প্ৰথম । পিছে উপায়নো কি ?

সদুৱেই অনাবলৈ জোৰ কৰিছিল । কৈছিল, “যি কালৰ যি শাস্তৰ । তাই আৰু হেঁহো-নেহো নকৰিবিচোন নবু । কলিকতাতে বহা কৰি আছ যেতিয়া, কলিকতীয়া মতেই হওক । বাবুদৈপুৰৰ সেই গৱিৰত এই অৱস্থা হোৱাহেঁতেন মৰিলেই থাকিলহেঁতেন । এয়া যদি—”

সেই ডাক্তৰৰ নিৰ্দেশ মতেই গা-মূৰ ধোৱা বস্ত্ৰ, গতিকে একেছদিনীয়া বস্ত্ৰীও বৰাদি । একেছদিনীয়া চেৰাশালীয়া কাম-কাজে একটাই দিন পাইছেগৈ ।

আব্দু মশিকলেই জানো কৰ্মাখিনি ?

ঘৰৰ জানুৱাৰ সেৱা-ষষ্ঠ পোৱা তো নাই। সেৱা-শুদ্ৰুৱা বদলিলে
সেই হাড়ি ধাই মাতংগিনী।

ভাল হৈ উঠেনো কেনেকৈ ?

অথচ চেৰাশালিৰ দূৱাৰমুখতে এইবোৰ কাণ্ড।

“আঁতৰ হ’ব লাগিব। অঃ, বাব্দু।” বদলি কৈ নবকুমাৰ দূপদূপাই
গুচি গ’ল।

ভবতোষে অত্যন্ত অপ্ৰতিভ হৈ ক’লে, “মই তেন্তে আহিলোঁ এতিয়া—”
“নহয়, ব’ব।”

সতাই দৃঢ় কঠেৰে ক’লে, “কথা শেষ হোৱা নাই এতিয়াও। আপুনি
ক’লে যে আপোনাক লৈ মই বংহে চাইছোঁ, এয়ানো কেনে কথা হ’ল ?”

“কি যে কৰোঁ এতিয়া মই, বৰ বিমোৰতহে পৰিলোঁ—”

“কেলেই,” সতাই স্থিৰ কঠেৰে ক’লে, ‘সমাধান আপোনাৰ হাতত
আছে। আপুনি সিদিনা ধেমালিৰ চলতে হ’লেও কৈছিল যে খুনীয়া
নাতিনাজনীৰ বাবে লাগিলে দৰাৰ সাজ পিন্ধিলেহে’তেন। সেই ধেমালিকে
এতিয়া সঁচা কৰি তোলাক।”

“কি কৈছা।”

“অস্থিৰ নহ’ব মাষ্টৰ মহাশয়, মই কৈছোঁ এয়ে ভাল হ’ব।”

“এয়ে ভাল হ’ব।”

“ওঁ। আপুনি আব্দু শ্বিধা নকৰিব। আপুনিহে তাইৰ অপৰিচয়ৰ
পৰিচয় হওক।”

“তুমি মোক মোৰ চিৰদিনৰ অপৰাধৰ শাস্তি বিহিব খুজিছানেকি ?”

ভৱতোষৰ কঠত দীনতাৰ উপৰিও জৱালা-যন্ত্ৰণা ফুটি উঠিল।

কিন্তু সত্যৱতীৰ কঠত ফুটি উঠিল স্নিগ্ধ স্নেহৰ কৰুণা।

“ছি ছি, তেনেকৈ নক’বচোন মাষ্টৰ মহাশয়। বৰণ কওক—এয়া মোৰ অন্ত
দিনৰ শিক্ষাৰ গুৰুদক্ষিণা। লিখা-পঢ়াত বাপ থকা বুদ্ধিমত্তা ছোৱালীহঁতক
আপুনি ভাল পায়, জানো মই, সুহাসকো আপুনি ভাল পাব পাৰিব।”

ভৱতোষে ক্ষুদ্ৰ হাঁহিৰে ক’লে, “ভাল পোৱা-নোপোৱাৰ বিষয়টো মাত্ৰ
পদুৰুষৰ একচেটিয়া সম্পত্তি নহ’ব বোৱাৰী ! তাই তাইৰ বৰপিতাকৰ বয়সৰ
এই বঢ়াটোক—”

“পিছে কি হ’ল ?”

সতাই তাইৰ মূৰখন সৰ্বোত্তম হাঁহিৰে উজলাই ক’লে, “শিবও বঢ়া,
তথাপি ছোৱালীহঁতে তেওঁক স্বামীৰূপে পাবলৈ ‘ব্ৰত’ কৰে। সুহাসে সেই
কথা নজনাহে’তেন আপোনাৰ ওচৰলৈ নগ’লহে’তেন।”

সত্যৱতীৰ কণ্ঠস্বৰ ধীৰে ধীৰে গাঢ় হৈ আহিল।

কেইমুহূৰ্তমান দূষো নিমাত।

তাৰ পাছত সত্যৱতীয়ে নীৰবতা ভংগ কৰি ক'লে, “সুহাসৰ মনস্ত
আপোনালৈ অপাৰ শ্ৰদ্ধা। তাই জানি-বুজিয়েই আপোনাৰ কাৰ চাপিছেগৈ।
আপুনিহে বুজিব পৰা নাই। ছোৱালী এজনীয়েনো মৃদু খুন্দা আৰু
কিমান ক'ব ?”

“কিন্তু মই তো ভাবিয়েই পোৱা নাই যে—হঠাৎ কি নতুন ঘটনা
ঘটিল—যাৰ ফলত তাই তেনেকৈ যাবলগীয়া হ'ল—”

“ক'ম ক'ম, সকলো কথা ক'ম মই। কিন্তু আজি আৰু নোৱৰা হৈছোঁ।”

সত্যই ক্লান্তিৰে হাঁহিলে।

তথাপি ভৱতোষ আকৌ মাত লগালে।

কাতৰ কণ্ঠেৰে ক'লে তেওঁ, “এয়ে তোমাৰ শেষ ৰাশনে বোৱাৰী ? এই
শাস্তি মই মূৰ পাতি ল'বই লাগিবনে ?”

সত্যই আকৌ হাঁহিলে আৰু ক'লে, “এইবাৰ কিন্তু মোৰ উগ্ৰ খং
উঠিব মাষ্টৰ মহাশয়। কওক—মোৰ জেঁৱাই হোবা মানে আপোনাৰ
শাস্তি নেকি ?”

ভৱতোষ স্থিৰভাবে নিমাতে থিয় হৈ থাকিল। তাৰ পাছত পোনেই
সত্যৱতীলৈ চাই ক'লে, “তথাপি—মই কিজানি কোনোদিনেই নিজক ক্ষমা
কৰিব নোবাৰিম বোবাৰী ! মোৰ ধাৰণা হ'ব—”

“ভুল ধাৰণাৰে মনক কষ্ট নিদিব। কিন্তু মই এতিয়া কি ভাবিছোঁ
জানেনে ? ভাবিছোঁ—”

শেষৰ কথাৰ তাই নিজকে কোবা দি অস্বাভাৱে ক'লে :

“ভাবিছোঁ, কিজানি আপোনাৰ কথা ভাবিহে মই সুহাসক এইদৰে গঢ়ি
তুলিছিলোঁ। কেৱল মইহে ইমান দিনে সেই কথা গম পোৱা নাছিলোঁ !”

‘পৰকীয়া ভাব’—বোধকৰোঁ ইয়াকে বোলে।

ভগৱানক ভজনা কৰাৰ হেনো ই এক সহজ উপায়। মদুখাৰ্জি মহাশয়ে এই উপায়কে লৈছে। মদুখাৰ্জি মহাশয়ে অৱশ্যে ভগবানৰ কথা লৈ মন নঘমাষ, মানুহ লৈষেই তেওঁৰ কাৰবাৰ। পিছে তাম্ভবৰ কথা এয়ে যে, যিজনী মানুহক এদিন তেওঁ দলি চপৰাৰ দলে দলিয়াই পেলাইছিল, এতিয়া সেইজনীৰ ওচৰতে মৰ টেং দি ফুৰিছে।

মদুখাৰ্জি মহাশয় এতিয়া নবকুমাৰ সংসাৰত প্ৰায় প্ৰতি দিনৰ অতিথি। প্ৰায়েই সন্ধিয়াৰ ফালে আহে, যেতিয়া সদা সাংসাৰিক কাম বন সামৰি-সুতাৰি আজৰি হয়, তেতিয়া। ওঁ, সদূৱে সত্যবতীৰ সংসাৰৰ ঘাট গ্ৰীৱ কাম শ্বেচ্ছাই নিজৰ কামত তুলি লৈছে, হয়তো ভগ্নশৰীৰ সত্যৰ প্ৰতি মৰমতে, বা নিজৰ অভ্যাসবশতঃ, আৰু নহ’লেবা এই সংসাৰত তাইৰ আৱশ্যকতাক প্ৰত্যক্ষভাৱে দাঙি ধৰিবলৈ।

তাই কিজানি ভাবিছে যে—

‘সদূৱনো আৰু কি প্ৰযোজন’—বুলি নৱকুমাৰে নাভাবে যেন। সত্যক হীৰিণ কুটা তীৰিণ কৰিবলৈ দিলেও কিজানি সদূৱৰ ওপৰত নৱকুমাৰৰ আস্থা তথা নিৰ্ভৰতা কমি যাব পাৰে—

এয়ে তাইৰ ভয়।

পিছে মনৰ কথা মনেহে জানে। মূঠৰ ওপৰত, সদা এতিয়াও কলিকতাতে আছে আৰু এই সংসাৰৰ জোতা চিলাইব পৰা চণ্ডী পাঠলৈকে সকলো দায়িত্ব বহন কৰিছে।

তথাপি সদূৱে সম্পূৰ্ণ ফালে আজৰি পায়।

এনেয়ে ইয়াৰ এই চহৰীয়া সংসাৰৰ কাম-বন তাইৰ মানত কুটাহেন, ভাতে আকৌ প্ৰচণ্ড উৎসাহৰে ৰাতিৰ সাজৰ বন্ধা কাম তাই আবেলি পৰতে সামৰি বাঁহ থাকে।

আৰু সাজ লগাৰ লগে লগে মদুখাৰ্জি মহাশয়ৰ শ্ৰুভাগমন হয়।

সদূৱে মনত ন-কইনাৰ লক্ষ্য আৰু মদুখত ন-কইনাৰ আভাৱে ভাঙিছাকহ’তে নেদেখাকৈ চিৰিমত ফু দি দি হোকাটি হাতত লৈ মদুখাৰ্জিৰ মদুখৰ আগত থিয় দিয়োঁহি।

এই খোটালাটো হ’ল সেই চকুৰ কালৰ সব খোটালাটো, যিটো খোটালাত সুহাস আছিল।

সদুহাসে তাইৰ ব্যৱহাৰ্য্য সকলো বস্তু-বস্তু এই থৈ গৈছে ।

সদুহাসৰ স্মৃতিক আঁকোৱালি লৈ সেই খোটালাটো তাই থকাৰ দৰে সজাই থোৱাৰ ভাৱপ্ৰৱণতা এই সংসাৰৰ নতুন ব্যৱস্থাৰ মাজত নাই ।

সত্য এই খোটালাত একেবাৰে নোসোমোৱা হৈছে ।

সদুৱে এই খোটালাটোত সংসাৰৰ অলাগতিয়া বস্তুবোৰ আনি ঠাই খুৱাই থৈছিল ।

কেৱল সদুহাসৰ খাটখনৰ ওপৰত এখন সভ্য ভব্য কপাহী দলিচা পাৰি থোবা আছে । আছে গাঁৱ কেইটামান ।

মুখাৰ্জি মহাশয়ে প্ৰাঘ খুঁপি খুঁপি আহি সেই গাঁৱতে কিলাকুটিৰে ভেজা দি সেই চালপীৰাখনত বহে, আৰু—

সদুৱে চিলিমিটি আগবঢ়াই দিযে ।

মুখাৰ্জি মহাশয়ে অলপ ৰহস্যঘন হাঁহিৰে মূখখন উজলাই চিলিমটো ধৰি থকা হাতখন ওচৰলৈ টানি আনি কয়, “এতিয়াও তোমাৰ সেই ন-কইনাৰ লাজ নাতৰিল । বহাচোন, ইয়াতে বহা ।”

কোৱা বাহুল্য, ‘ইয়াত’ মানে সেই চালপীৰাখনৰ এচুকৈ গা-গাঁৰিয়ে থলুৱাৰ মুখাৰ্জি মহাশয়ে প্ৰাঘ গোটেইখন চালপীৰা জুৰি বহিছেই । গতিকে এতিয়া বহিবলৈ হ’লে ঘনিষ্ঠ হোৱাৰ বাহিৰে উপায়ো নাই ।

পিছে সদুৱে পতিদেৱতাৰ এই অনুৰোধ ৰাখিব নোৱাৰে ।

“নহয় নহয়, এয়া ইয়াতে বহিছোঁ— ।”

বুঢ়িল কৈ চালপীৰাৰ ওচৰত মজিয়াতে বহি দিযে ।

ইমান দিনৰ মূৰত ঘূৰাই পোবা গিৰিয়েকৰ সৈতে সদুৱে বৰ বোঁছ গল্প-টল্প কৰে নেকি বাবু ?

নহয়, নকৰে ।

কথানো কি আছে ?

কথাৰ বয়সেইবা ক’ত ?

টোবোক টোবোকৈ মুখাৰ্জি মহাশয়ে ভালেমান পৰলৈ ধ’পাত হ’পি থাকে, তাৰ পাছত এসময় কয়, “তেনেহ’লে—দুখীয়াৰ ঘৰলৈ কাহানিকৈ যাবা ?”

সদুৱে ইমান পৰে বহি বহি হাতৰ নখ দাঁতেৰে কামুৰি আছিল, বা আঁচলৰ আগটো আঙুলিত মেৰিয়াই আছিল, এই প্ৰশ্ন শুনি সচকিত হৈ ভালকৈ বহি লৈ ক’লে :

“হাঁ-দে বোলোঁতে ওলাল হাড়ডাল, এতিয়াহে পালেহি বুঢ়া ফাঁৰিৰ মৰণৰ কাল । এৰি দিয়াৰ পাছত খেদা মাৰি ধৰি কি হ’ব আৰু । জীৱনটোৰ আৰু কিবা আছেনে ?”

মুখার্জি মহাশয়ে থলন্তৰ বগুটি লবাই হেঃ হেঃ কৈ হাঁহি মাৰ ক'লে,
 “সেই কথা কোনো শুনিব—। দেখন-শুবনে এতিয়াও পাত-গাভৰু যেন
 হৈয়ে আছে। বৰণ মোৰ ঘৰৰজনীহে একেবাৰে বড়ীৰো বড়ী তস্য
 বড়ী হৈছেগৈ। মাজ মূৰবপৰা কপাললৈকে টপা, দাঁতবোৰ লৰক-ফৰক
 কৰিছে, হাত-ভৰি শামুকীয়া লাগি উৰ্খাই গৈছে, আৰু দেখাত ? সেই কথা
 আৰু কি ক'ম তোমাক—”

মুখখন বেকেটাই কথাষাৰ শেষ কৰিলে মুখার্জি মহাশয়ে :

“চাবলৈকো ঘিণ লাগি যায়। মই বুলিাহ এতিয়াও ঘৰতে ৰাখিছোঁ,
 আন কোনোবা হোৱা হ'লে কাহানিবাই চোচিবাই নি মাকৰ ঘৰত পেলাই থৈ
 আহিলহে'তেন।”

সদু অৱশ্যে সতিনীৰ সম্পৰ্কে স্বামীৰ এই অৱচকৰ মন্তব্য শূদ্র
 প্ৰলকিত ন'হল, বৰণ দুখ মনেৰে ক'লে, “সেই কথা এতিয়া ক'বাই
 তো, নক'বা কেলে ? তেওঁৰ শাহাখনি খাই চোকোৰাখনি দলিয়াই
 পেলোৱাৰ কথা তোমাৰ মূখতহে শুন্বায়। এনেৰে কৈছনে যে পুৰুষ হ'ল
 পখিলাৰ জাত !”

এই অপবাদত মুখার্জি অলপো লজ্জিত নহ'ল। বৰণ সে সেকৈ
 হাঁহি মাৰি ক'লে, “সেই দোষ ভেসে বিধতা-পুৰুষৰহে। তেওঁ যি জাতক
 যেনেকৈ গঢ়িছে। কিন্তু যিয়েই নোকোৱা কিয় তুৰ্মি, মায়াচোন অভ
 কেইটা ল'ৰা-লুৰিৰ বাপেকী হ'লোঁ, তাৰ পাছত ধৰা—তোমাৰ হেৰি—
 দুজনীকৈ ছোৱালীক বিয়া দিলোঁ, নাতিহ'তৰ অন্নপ্ৰাশনতো ধুমধাম কৰিলোঁ,
 এই সংসাৰৰ সমুদায় কৰণ-কাৰণ কৰি আছোঁ, আৰু সেই গাহাৰৰ পালটো
 পুৰি আছোঁ। চোবাচোন—চোৱা—পোটোকা পৰিছোঁনে কিবা অলপো ?
 হে হে—ৰূপ-সৌৰন কেনেকৈ অটুট ৰাখিব লাগে জানিব লাগে—বুইছা।”

এই বুলি কৈয়েই হাতখন মেলি সদুৰ গালত টোকৰ এটি মাৰি ক'লে,
 “পিছে তোমাক সেইবোৰ ক'ব নোবাৰি। তুমিও নিশ্চয় জানাই, নহ'লে
 ভূমি আৰু মোমাষেকৰ সংসাৰত সোণৰ পালেঙত গা আৰু ৰূপৰ পালেঙত
 জৰি তুলি বাঁহ থকা নাছিল নহয় ? দাসীবাঁহ কৰি কৰি জীৱন গ'ল—
 তথাপি জেউতি কি চাবা।”

সদু এইবোৰ ভালৰি বোলোৱা কথাত ভোল যাবনে ?

সদুৰ ক'বনে, ‘এই বড়ী বয়সত তুৰ্মি মোৰ মনলৈ নাচাই দেহৰ ৰূপ-
 জেউতিলৈহে চাইছা ? লাজ লগা নাইনে তোমাৰ ?’

কিন্তু কয়েই বা কেনেকৈ ?

সদুৰ এই তুচ্ছ দেহটোলে কোনোবাই কেতিয়াবা ধৰি চাইছিলনে ?
 এইজন মানুহেই মৰিয়াই মৰিয়াই তাইক ঘৰবপৰা উলিয়াই দিয়া নাছিলনে ?

তোতিয়া সদূৰ জীৱনৰ ভৰ-ষৌৱন, কেনে তজবজীয়া স্বাস্থ্য, আৰু ৰূপে পেলনীয়া বিধৰ নাছিল।

তোতিয়া তাই কিমান ৰঙিয়াল স্বভাবৰ আছিল।

সদূৰে তোতিয়া বদুজা নাছিল, কিজানি এতিয়াও নবদুজ, তাইৰ সেই অটুট স্বাস্থ্য আৰু খাওঁ খাওঁ ৰূপেই তাইৰ অনিষ্ট কৰিছিল। ৰঙিয়াল স্বভাৱেও।

সংসাৰত তোতিয়া অনেক মানুহ—দেওৰ, বৰজনা, ডাঙৰ ডাঙৰ ভাগিন ল'ৰা—সিহঁতৰ চকুৰপৰা এই ৰূপ স্বাস্থ্য স্বভাৱ আঁৰ কৰি ফুৰাৰ কথা সদূৰ মগজুৰে ভাবিবই পৰা নাছিল। সেয়েহে সদূৰ দূৰদৃষ্টি গিৰিষেকৰ মূৰৰ তেজ সদায় উৰ্তাল আছিল।

গতিকৈ যিটো ডকাইতে যিটো দেহক দিনে-নিশাই হাতেৰে মেহাৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল, সেই দেহটোকে সি ফুটবলৰ দৰে লিথিয়াই লিথিয়াই ঘৰৰ বাহিৰ কৰি দিছিল।

সদূৰো যে ৰূপ আছে স্বাস্থ্য আছে, সেই কথা সদূৰে কাৰোপৰা কোনো দিনে শুনো নাছিল।

তাৰ পাছত গংগাৰ কিমান পানী বৈ গ'ল, কত দিন-ৰাতি মাহ-বছৰ পাৰ হৈ গ'ল, সদূৰ ষৌৱন নামৰ বস্তুটোৱে কোনো খবৰ-বাতৰি নিদিয়াকৈয়ে মেলানি মাগিলে, তথাপি সদূৰ আটিল দেহটো টুটিল বুলি কোনেও ক'ব নোৱাৰে। এতিয়া এক কামাতৰু লক্ষ্য প্ৰোচাই তাইৰ ফালে লোভ লগা দৃষ্টিৰে ঘূৰি চাইছে।

এই দৃষ্টি স্বামীৰ দৃষ্টি নহয়।

পৰপূৰুষৰ দৃষ্টি।

বাটৰপৰা বটলি অনা পৰম্পৰীৰ দৰেই মদুখাজিয়ে তাৰ গাভৰু কালতে বিতাড়িতা পত্নীলৈ চালে।

তথাপি সৌদামিনী বিহৱল হ'ল।

জীৱনত এবাৰলৈ হ'লেও—বিহৱলতাৰ এই আশ্বাদ উপভোগ কৰিবলগা হ'লেইহেঁতেন।

কিন্তু নিজৰ ঘৰলৈ লৈ যাব নোৱাৰিলে সদূৰ স্বামীপুংগৱৰ সুবিধা ওলায় ক'ত ?

সদায় গোখলি লগনতে স্বামীপুংগৱ নবীন নায়কৰ ভংগীৰে আহি মেল মাৰি প্ৰথমৰ ফালে ভালৈ পাইছিল। কিন্তু এতিয়া আৰু মাত্ৰ সিম্মান-ধিনিৰে নোজোৰা হ'ল। উদ্‌পৰি, দ্বিতীয়জনীৰ বোধকৰোঁ সঁচাসঁচিকৈয়ে মৰণকাল চমু চাপি আহিছে।

সন্মুখ-অসন্মুখ ডাঙৰ ছোৱালীজনীয়ে শহুৰেকৰ ঘৰপৰা আহি আহি

ভাঙ-পানী যতনাই দিছিল, কিন্তু তায়ো এতিয়া আসন্নপ্ৰসৰা। মাজুজনী এই বয়সতে আই-বৰ্তীৰ বৰপত্নী, তাই সদায় পোৱাতী হৈয়েই থাকে। তাইক আনি লাভ নাই।

সেয়েহে সদৰু ইমান অনুনয়-বিনয়।

সদৰুৱে কিন্তু সহজে 'হয়' বুলি নকয়।

তাই কয়, “কেলে” ? এয়ে দেখোন বেছ ভাল। আহিছা বহিছা দেখিছা দেখিছো—”

মুখার্জিয়ে চকু টিপিয়াই ক'লে, “এঃ, কেবল দেখি থাকিলেহে পেট ভৰিবনে ?”

“আবু পেট ভৰাব নালাগে।”

“তুমিতো নালাগে বুলিয়েই ক'লা। মই যে ইপিনে লম্বোনে থকা আজি এবছৰেই হ'ল। আবু মোৰে শপত—বিশ্বাস কৰা, মাহেকত পাঁচ-সাত দিন সঁচাকৈয়ে লম্বোনত থাকিবলৈ বাধ্য হও”। হাবামজাদী মাইকীৰ বীয়ে যদি এবাৰ আবু 'নোৱাৰো' বুলি কৈ পাটীত পৰে, তাইক আবু উঠাবই নোবাৰি। বজাৰৰ পৰা চিৰামুড়ি আনি সেই বাবৰ গুৰুটীৰ পেট পূৰাব লাগে।”

সদৰুৱে ভুবু কোঁচাই সুধিলে :

“আবু—নিজে ?”

“নিজে ? মোৰ কথা সুধিছা ? মই—সেই আমাৰ চুবুৰীতে বামুণৰ হোটেল এখন আছে—তাতে গতি। নগদে নগদে চাৰিগুণ্ডা পইচা দিলিয়াই দি—”

সদৰুৰ মনটো দুৰলি উঠিলনেকি ?

তাই ভাবিলেনেকি, সে চিৰজীৱন ধৰিয়েই টো খুঁটিয়া মাৰিলোঁ, কিন্তু সাধক বাসন কতিয়াও বাসিলোঁনে ? ভাত বাঢ়ি স্বামী পুত্ৰৰ মূখৰ আগত দিব পাৰিলোঁনে ?

স্বামী-পুত্ৰলৈ ভাতৰ কাঁহী আগবঢ়াই দিব নোৱাৰিলে আবু—

পুত্ৰ ?

মুকুন্দৰ সংসাৰত যিবোৰ আছে—

সিহঁত সদৰু পুত্ৰনে ?

পুত্ৰ বুলি কোৱাত দোষ কি ?

স্বামীৰ সন্তানেই তো সিহঁত !

স্বভকথাত আছে—

“জিলাতিৰ ভাত হওক, সন্তানীৰ পুত্ৰ হওক”।

হাবিলে সন্তানীয়েকৰ ল'ৰায়ো মুখাশি দিয়ো, ডিঙিত 'কচা' ওলোমায়।

ও, সদৰ মূৰত এইবোৰ চিন্তা পাক খাবলৈ ধৰিলে ।

তথাপি তাইমুখেৰে ক'লে, “মইনো এতিয়া নবুৰ সংসাৰখন উটুৱাই দি কোন মূখেৰে—”

“এ—হে—হে—তাৰ সংসাৰ উটুৱাৰ প্ৰশ্ন আছে কেনেকৈ ? তাৰ বৰ নাৱৰ কাণ্ডাৰীজনী খুব পাৰ্কেত বুইছা । নিতান্ত তুমি আছা বুলিহে তেওঁ ঘোঁৰা দেখি খোঁৰা হৈ বহি আছে । তুমি গুৰ্চি গ'লে ঠিক পাৰিব ।”

পিছে সদুৱৈও সেই কথা নুবুজা নহয় ।

বুজি পায় যে—এই যে বোবাৰীয়ে মন মাৰি বহি থাকে, শৰীৰৰ দুৰ্বলতাকৈও মনৰ অবসন্নতাহে বেছি । সেই হাৰমালজনী সত্যৰ প্ৰাণৰ পুতলী যেনহে আছিল । তাই ওলাই গ'ল ।

ইপিনে নবুবে বৰকৈ শপত দিয়াত তালৈকো অহা-যোবা বন্ধ তাইৰ ।

যিমানেই খামী ডাঠ মাইকী মানুহ নহওক, স্বামীৰ ‘মৰা মূখ দেখা’ৰ শপতটো তো উলাই কৰিব নোবাৰে ।

এনেহে কৈ চা সোণ যেন ছোবালী এজনী যে হৈছে তাইকো সজোৱা-পৰোবাত মনেই নাই সত্যৰ । সদু গুৰ্চি যোবাৰ পাছত নিজৰ ওপৰত পৰিলেই আকৌ সকলো ঠিক হৈ যাব ।

কিস্তি সদু ?

বৰ লাজৰ কথা ।

লাজৰ কথা বৰ !

নিজৰ ঘৰত ধ'পাত চিৰিম যতনাই দিয়া, বা ভৰিত হাত বুলাই দিয়া এক কথা, আৰু কেশ্ৰচ্যুত হৈ সেই অজান ৰাজ্যলৈ যোবা—

কথা বেলেগ ।

সেই সত্যজনী কেনে, কেনেকুৱা সেই ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ, কোনে ক'ব ।

সিহঁতে যদি সদুক সহ্য কৰিব নোবৰা হয় ? আকৌ যদি স্বামীৰ ঘৰলৈ গৈ লাজনা-গৰ্জনা পাবলগীয়া হয় ?

আকৌ যদি খুন্দা তাও কৰে ?

সিদিনা কথাই কথাই এই সন্দেহৰ কথা উলিয়াইছিল সৌদামিনীয়ে, কিস্তি মদুখাজিয়ে একে ফ'তে সদুৰ সন্দেহ দূৰ কৰিলে । সদু নিশ্চিত হ'ল ।

তেওঁ প্ৰবলভাৱে আশ্বাস দিলে, “ল'ছালীৰ কথা কৈছা ? সিহঁতেই দেখোন সদায় মোক ‘মাহী আইক আনা, মাহী আইক আনা’ বুলি খুন্দা খুন্দা খুন্দা খাইছে । আৰু তোমাৰ সত্যজনীৰ কথা ? হ'ব, দিনে-নিশাই যমক নিয়ন্ত্ৰণ কৰি আছে । কয়, ‘তোমাৰ পঞ্চমজ্ঞানীক লৈ আহাঁগৈ, এবাৰ তেওঁৰ ভৰিৰ

শুলি মৰেত লৈ এই শ্বত্ৰুপলীয়াবিলাকক তেওঁৰ হাতত গটাই দি নিশ্চিন্ত হৈ মৰোঁ—।”

হঠাৎ সদূৰ চকুদুৰি চলচলীয়া হ'ল। চকুপানী মচি সদূৰে বৃক্ষ কণ্ঠেৰে ক'লে, “তোমালোক—মতামান্দুহবোৰ বৰ নিষ্ঠুৰ। ইমান দিন খৰি ঘৰ কৰি আছা, প্ৰাণত অলপ ম'থা-মোহো নাইনে?”

“কি মস্কল। মৰম-বেথা কৰা নাইনে? নে কৰা নাছিলোঁ? এতিয়ালৈকে কোনে তাইৰ এঘূৰ বাৰ চেৰাশলীয়া কাম-কাজৰ বন্দবস্ত কৰিলে, কোনে তাইৰ খেজমত কৰিলে? তাইক চপাই লোৱাৰ পাছৰেপৰাই আমাৰ ভাই-ককাইহঁতৰ চৰু বেলেগ বেলেগ হ'ল। মাই আছিলগৈ তেওঁৰ সবু ল'ৰাৰ সংসাবত, তাৰ পাছত তাতে মৰিল। মই চিৰদুখী। নহ'লেনো তুমি মোৰ বিয়া কৰাই অনা পৰিবাৰ, তোমাৰপৰা দয়া ভিক্ষা কৰিব লাগেনে?”

“থ'ক থ'ক, মোৰ আৰু পাপৰ বোজা বঢ়াব নালাগে।” সদূৰে ক'জ, “সাঁতনীয়ে বাবু মৰি বন্ধা পৰিবলৈ বিচাৰে, পিছে ল'ৰা-ছোৱালীহঁতে মাহীআইক কিয় বিচাৰিছে তাকেহে বুজা নাই।”

“কিয় আকৌ, নাই বুজা?”

মুখাৰ্জিয়ে কণ্ঠস্বৰ কৰুণ কৰি তুলিলে :

‘অলপ মাতৃস্নেহৰ আশাত। সময়মতে ভাত-পানী পোৱাৰ আশাত।’

ভিল ভিল পানীৰে শিলো ক্ষয় যায়। আৰু এয়াচোন আপোনা-আপুনি গলি থকা বোকামাটি। অৱশেষত এদিন সদূৰে তলমূৰ হৈ বৃক্ষকণ্ঠেৰে ক'লে, “ভাল তেন্তে, নবুক কোৱা। মই নিজ মূখেৰে একো ক'ব নোৱাৰিম।

পিছে নবুবে সত্যক ক'বলৈ হেঁহিকা-পিছলা কৰিছিল। পাছত এদিন ঠোটা-মোজা লাগি কেনেকৈ কৈ পেলাইছিল, “হেঁৰি নহয়—মুখাৰ্জি ডাঙৰীয়াই মোক একেবাৰে জ্বলা-কলা কৰি মাৰিছে।”

সতাই মূৰটো দাঙি চাইছিল মাথোন।

এই চাৰানিয়েই প্ৰশ্ন।

তাৰ পাছত নবকুমাৰে টপটপাই মূকদুন্দুপ মুখাৰ্জিৰ সঙ্গোৰৰ শোচনীয় অৱস্থাৰ কথা বগাই, এটি বিবেচনামূলক কথাৰে সামৰিছিল।

“এনেকুৱা পৰিস্থিতিত বাইদেউক নপঠালে আমাৰ পক্ষে গৰ্হিত কাম নহ'বনে? বাইদেউক স্বাৰ্থপৰৰ দৰে ইয়াত আটক কৰি থৈছোঁ বুলি যদি লোকে—”

“আটক কৰি বখাৰ কথা কৈছাইবা কিয়?”

সতাই শান্ত কণ্ঠেৰে কৈছিল :

“নন্দীয়ে তালৈ যাব বুলিহে কলিকতালৈ আহিছিল।”

তালৈ যাবলৈ।

নরক্‌দুমাৰ হতভম্ব হৈ পৰিছিল। সত্যৰ অশলাগী মনোভাবৰ বাবে ধিকাৰ দিছিল। ভাবিছিল, চেৰশলীয়া অৱস্থাত যে সদূৱে হাড়ভঙা খাটনি খাটিছিল, এতিয়াও যে সত্যক কুটা এগছিও ছিঙিবলৈ নিদিয়—এইবোৰ একোৱেই নহয়নে সত্যৰ মানত ?

মৃক্‌দুন্দ মৃখাজিৰ সৈতে দেখাদেখি হ’ব বুলি বাইদেৱে আগবেপৰাই জানিছিল জানো ?

জানিছিল জানো মৃক্‌দুন্দই বাইদেউক ইমান কাবো-কোকালি কৰি আকৌ তেওঁৰ সংসাৰৰ গধুৰ বোজা কঢ়িয়াবলৈ ক’ব বুলি ?

কিন্তু মনৰ ভিতৰত মূৰ লাঙি উঠা এইবোৰ কথা নরক্‌দুমাৰে সত্যক ক’ব পৰা নাছিল। কৈছিল, “ভাল, তেন্তে তাকে কওঁগৈ। জানো, তোমাৰ অলপ কষ্ট হ’বই—”

“মোৰ কষ্ট !”

সত্যই কৈছিল : “মোৰ কষ্ট কিহেৰে হয় আৰু কিহেৰে যে নহয়, সেই জ্ঞান তোমাৰ থকাহে”তেন।—বাদ দিয়া এইবোৰ কথা, মৃখাজি ডাঙৰীষাক এটা ভাল দিন-খেণ চাবলৈ কোৱা গৈ।”

জগন্নাথৰ বথৰ চৰ্কাৰ ঘৰঘৰাই আগবাঢ়ি যায়, কেতিয়াবা বালিৰ মাজত পোত খাই পৰে। পোত খুই পৰা বথৰ বহুত ধাৰ টানিবলৈ লক্ষ মানুহৰ হাত আগবাঢ়ি আহে। ভ্ৰেণীহীন নিৰ্বিচাৰ।

মানুহৰ হাততে জগন্নাথৰ মূৰ্ত্তি।

ৰূপকৰ ৰূপত দেৱতাৰ ৰূপ।

জগন্নাথৰ বথ যুগৰ প্ৰতীক। যুগৰ চৰ্কাৰ গতিও কেতিয়াবা উদ্দাম কেতিয়াবা মৃথৰ। সেই মৃথৰতাৰ মূৰ্ত্তিও মানুহৰ হাততে। জগগণৰ জাগৰণেৰে যুগৰ জাগৰণ।

তথাপি ক'বই লাগিব, যুগৰ দেৱতা অলপ নগৰমুখী। নগৰ-চহৰ দ্ৰুত ছন্দেৰে আৱৰ্তিত হয়, গাঁবে ছাৰাছ্ৰ চোতালত পৰি ঘূৰ্মটি মাৰে। 'নগৰীয়া বা' যোতয়া তাৰ ওচৰ পাহাৰ, তেতিয়া নগৰে সেই বায়ুক পৰিত্যাগ কৰি আন এক নতুন বায়ুলৈ মন মেলিছেই।

কিন্তু চহৰ আৰু গাঁও কেৱল মানচিত্ৰৰ বৰ্গমাইলৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীলনে? চহৰ আৰু গাঁও একেখন ঘৰতে নাথাকেনে? জাগ্ৰত আৰু নিদ্ৰিত? মানুহৰ সৈতে মানুহৰ মনৰ গঠনত পাৰ্থক্য নাইনে?

মনৰ গঠনৰো চহৰ গাঁও নথকা নহয়। নহ'লেনো যুগচক্ৰৰ আবৰ্তনৰ ফলত সত্যৰতী কিয় ইমান অধীৰ হয়, চঞ্চল হয়, আন্দোলিত হয়, আৰু নৱকুমাৰে কিয় সেই আৱৰ্তনৰ কথা গমকে নাপায়?

সত্যৰতী থাকে দৰত।

নৱকুমাৰ ঘূৰি ফুৰে বাহিৰত।

নৱকুমাৰ বাহিৰতে ঘূৰি ফুৰে। অৰ্থাৎ নৱকুমাৰ বজাৰলৈ যায়, গেলা মালৰ দোকানলৈ যায়, তাছ খেলিবলৈ নিতাইৰ বহালৈ যায়, সদূৰ ঘৰলৈ আও-ভাও ল'বলৈকো যায়। এই বহিৰ্জগৎ নৱকুমাৰৰ।

কিন্তু সত্যৰতীয়েইবা কি উল্লেখযোগ্য কাম কৰে?

সত্যৰতীয়ে পাচলি কুটে, মচলা বাটে, বাম্বে, বড় দিৱে, মূড়ি ভাজে, কাঁহুদি তৈয়াৰ কৰে। কেৱল আজিৰ পৰত কিতাপ পঢ়ে সত্যৰতীয়ে। পঢ়ে বাতৰি-আলোচনী আদি।

এইকণ খিৰিকী। খোলা খিৰিকী।

এই খিৰিকীয়েই সত্যলৈ বহিৰ্জগতৰ বাৰ্তা কঢ়িয়াই আনি দিয়ে।

এই খিৰিকীখন সবুটো ল'ৰা সবলৰ সহায়েৰে খুঁলি বাখিৰ পাৰিছে
সত্যৱতীয়ে। তাৰ যতমানে গল্পকথা মাকৰ লগত। আৰু কিতাপ বোকাৰ
কৰি অনাত তাৰ বিৰাট উৎসাহ।

নৱকুমাৰে এই খবৰ নাপায়।

কোঁতযাবা কোঁতযাবা নবকুমাৰে তাকৰ আড্ডাপৰা শূনি অহা গল্প
জুৰি ধিকাৰ দি কয়, “শূনিছা খিলাংকাৰৰ কথা, মাইকীমানুহ বোলে
বিলাতলৈ যায়। বোলে—তাতে এম এ বি এ পাছ কৰিব। বিদ্যাৰ টিঙত
উঠিব লাগিব তো। কালো কাল বিপৰীত কাল! কান্ড শূনিছানে
আক', পিৰিলি-পৰিয়ালৰ কোনোবা এজনী বোৱাৰীয়ে বোলে—”

সতাই কয়, “মনে মনে থাকোঁচোন, মনে মনে থাকা।”

নৱকুমাৰে বিচলিত কণ্ঠেৰে ক'লে, “উস্! বঢ়া হ'লোঁ, তথাপি
জীৱনত প্ৰাণ খুঁলি দৃঢ়মান গল্প কৰিবও নোবাৰিলোঁ।”

সতাই কয়, “কিয় গল্প নকৰা। তুমি যিবোৰ কৰিব পাৰা সেইবোৰ
কৰা। বজাৰৰ দৰ-দামৰ গল্প আছে, কাইথ জোঁৱাইৰ পৰিবাবে কি খুৱালে
তাৰ গল্প আছে, অফিছৰ বৰবাবুৰ গল্প আছে।”

নবকুমাৰে ক্ৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে “কিয়, দেশৰ দহৰ কথা কোৱা মোৰ
নিষিদ্ধনৈকি?”

“নিষিদ্ধ নহয়! নিষিদ্ধ হ'ব কেলেই? নিজে জানি-বুজি কথা ক'লে
তাৰ অৰ্থ হয়, তুমি যে আকৌ পৰৰ চকুৱেদি বাট বুলিবলৈ—”

“ঠিক আছে, জানিও দৰকাৰ নাই বুজিও দৰকাৰ নাই।” সত্যৱতীৰ
কথামৰ শেষ নৌহওঁতেই অভিমানী নবকুমাৰে ক'লে, “তুমি আৰু তোমাৰ
বিশ্বান ল'ৰাহঁতে কথা কৈ থাকা। আহ সুৱৰ্ণ, আমি দুয়ো গল্প
কৰোঁ আহ।”

সুৱৰ্ণ?

ওঁ, সুৱৰ্ণ।

সোণৰ পদতলাৰ দৰে ছোৱালীজনীৰ নাম সুৱৰ্ণলতা নহৈ কি হ'বনো?
ছোৱালীজনীৰ বয়স চাৰি বছৰমান হৈছে, বাপেকৰ বৰ সুৱাগী হৈ উঠিছে।

চৰাইৰ দৰে যেন কথা কয়।

ইতিমধ্যেই চৰু-বাটি লৈ ৰন্ধা-বঢ়া খেলা শিকিলেই তাই। কয়, “আহাঁ
দে'তা—ভাত খোৱাহি।” কয়, “মই মাৰ দৰে ৰাখিব-বাড়িব পাৰোঁ।
নোৱাৰোঁনে দে'তা?”

নৱকুমাৰে সত্যক শুনাই শুনাই কয়, “পাৰি থাকা আই, পাৰি থাকা।
পিছে মাৰাৰ দৰে কঠাৰ জৰা নিদিয়া যেন।”

এইদৰেই গৈ আছিল দিনবোৰ, অলপ মন্থৰ হৃদয়ে।

সেই মন্মথৰ ভাৱ মাজতে হঠাৎ এদিন এক আলোড়ন উঠিল। সেই আলোড়নে দেখা দিলে সত্যৰ 'ধৰণপৰা পলাই যোৱা বন্দু' নেড়ুৰ মৰ্তি ধৰি। নেড়ু তাইৰ বন্দু নহয়নো কি, তাক তাই ককাইদেউ বুলি কাহানিও মতা নাছিল। নেড়ু সত্যতকৈ বয়সত ছমাহৰ ডাঙৰ। সতাই সৈ ই কথা নামানে। এতিয়াও নামানে।

কেৱল বন্দু কঠেৰে ক'লে, "নেড়ু—তই?"

নেড়ুৱে হাঁহি মাৰি ক'লে, "বিশ্বাস হোৱা নাই, নহয়? নেড়ুৰ ভূত বুলি ভাবিছ? পিছে চিকুটি চাব পাৰ, ভেঁতিয়া আৰু সন্দেহ নাথাকিব।"

"ভূত বুলি ক'লে অনায়াস নহ'ব—" সত্যৰ বন্দু কঠত এইবাৰ উচ্ছ্বাস ফুটি ওলাল, "গাৰ বৰণটো অস্তভঃ ভূতৰ দৰেই কৰি তুলিছ ও! বোলোঁ নেড়ু, তোৰ সেই মাগুৰ বৰণীয়া গাৰ বৰণটো কি কৰিলি অ?"

নেড়ুৱে হো হোকৈ হাঁহি দিলে, "কি কৰিলোঁ ক'চোন? বোচি থলোঁ। পিছে কেতিয়াবা কেতিয়াবা যি অৱস্থা হয়—ভেঁতিয়া 'চুলি নখ হাতুৰি বোচি খাবলৈ' মন যায়। গাৰ বৰণটো বোচিব পৰা হ'লে বোচিলোঁহে" তেনে বোচিব নোবাৰি নহয়? ব'দত পুৰি পুৰিয়েই—"

ধেমালিতে ক'লেও, এই কথা কেইটাৰপৰাই নেড়ুৰ প্ৰকৃত অৱস্থা ধৰা পৰিল, আৰু ধৰা পৰাৰ লগে লগে সত্যৰ চকুৰ দৰি চলচলীয়া হৈ পৰিল।

কিন্তু চকুপানী চকুতে বন্দী কৰি সতাই সেই আগবদৰেই গেজেৰা মাৰি উঠিল, "অৱস্থাৰ খুব ব্যাখ্যা কৰিছ, বোলোঁ হঠাৎ নকৈ-নেন্সেলি নিৰুদ্দেশ হ'বলৈ কিহে পাইছিল তোক, ক'চোন? এনেকৈ ছেলোৱা কপোটে হৈ পুৰি ফুৰি তোৰ লাভটো কি হৈছে?"

নেড়ুৰ কৰ্ণ মৃদুখনৰ ওপৰত হঠাৎ বিজুলীৰ পোহৰ চিকমিকাই গ'ল। সি উচ্ছ্বাসিত মুখেৰে উত্তৰ দিলে, "লাভ? অৱশ্যে তহ'তৰ কড়া-জালিতৰ হিচাপ মতে লাভ নহ'ল ঠিকেই, তাক ক'ব পাৰ—'অদৃশ্য বন্দু' বুলি। পিছে লাভ হৈছে তো! জগৱানৰ ৰাজ্যত এই পৃথিৱীখন যে কেনে ডাৰ আম্বাদ লাভ হৈছে।"

সত্য নেড়ুৰ এই উত্তৰ শুনি উচপ খাই উঠিলনে? সত্যৰ মৃদুখন হঠাৎ ছাইৰ দৰে শেঁতা পৰিলনে? নে হঠাৎ এটা বিৰাট লোকচানৰ খবৰ কোনোবাই সত্যক দি গ'ল? সত্যৰ মৃদুত কিয় দিশহাৰা উদজ্জ্বলিতৰ ছাঁ?

সেবেহে পুনৰ কথা ক'বলৈ সত্যৰ কেইমুহুতমান সময় লাগিল। সতাই ওলাই আহিব খোজা দীঘল হুৰুনিয়াহ এটা গোপন কৰিলে।

পাছত ক'লে, "খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি পৃথিৱীৰ কিমানখিনি দেখা পাবি ক'চোন?"

নেড়ুৱে হাতেৰে এক বিশেষ তংগী কৰি ক'লে, "হ'ল আৰু! পৃথিৱীৰ

সকলো ঠাইলৈ গৈ গৈ পৃথিৱীখন চোৱাৰ কথা কৈছোঁনে কিবা ? আচল কথা হ'ল চিনা-জনা সংসাৰখনৰ চৌহদৰ বাহিৰলৈ খোজ পেলালেই আন এক জগৎ, বদ্বিজহ ? তাৰ মজা একেবাৰে সুকীয়া। সঁচা কথা, তহঁত সংসাৰীহঁতে আমাক ভিকহু নিছলা বদ্বিলি ক'ব পাৰ, কিন্তু মই ক'ম যে বৰ সুখতে আছোঁ। 'ভোজনং যত ততঃ শয়নং হটু মন্দিৰে'—এয়া কিবা কম মজা নে ? কোনো দিনা খাবলৈ জুৰিছে, কোনোদিনা নুজুৰিলে নেখাবেই, কোনোদিনা অট্টালিকাৰ তলত, কোনোদিনা গছতলত। কেতিয়াবা কেতিয়াবা কাৰোবাক এলোটা পানী খুজিও লালোড়িঙি হও, কেতিয়াবা আক' মদুখলৈ চালেই কুখাত' ব্ৰাহ্মণ বদ্বিলি কাবো-কাকতি কৰি মাতি নি খোচামতি কৰি খুৱায়, পৃথিৱীৰ কত যে লীলা-খেলা ! কত যে ঢঙৰ মানুহ আৰু ঢঙৰ বজাৰ !”

নেড়ুৰ এই অভিনৱ অভিজ্ঞতাৰ কাহিনী সতাই অবাক হৈ শুনিলে। আশ্চৰ্য্য ! আশ্চৰ্য্য ! সেই তাইৰ চিৰদিনৰ পুতৌৰ পাঠ নেড়ু হঠাৎ যেন সতাই হাতেৰে ঢুকি পোৱাৰ বাহিৰলৈ গুচি গ'ল !

ধীৰভাৱে হুমুনিয়াহ কাটিলে সতাই। লাহেকৈ ক'লে, “খুব ভাল লাগে, নহয় নেড়ু ?”

নেড়ুৱে তাৰ জুটুলা-জুটুলা চুলিবোৰ হাতেৰে মোহাৰি মোহাৰি ক'লে, “ভাল লাগা বেয়া লাগা নুবুজোঁ সত্য, এই জীৱন অন্য ধৰণৰ জীৱন, এয়ে আৰু। কুমাৰৰ চাকত গঢ়া চৰু-কলহৰ দৰে একেটা সাঁচৰ নহৈ, নিজ হাতেৰে গঢ়া যি হওক এটা বেলেগ সাঁচৰ—কথা ইমানেই আৰু। তহঁতে ক'ব লাঠুৱা লুঠুৱেঠুগীয়া অঘৰী ! ক'বি 'এসু কি কণ্ট' ! মই পেটে পেটে হাঁহি থাকিম। ভাবিম এই লুঠুৱেঠুগীয়া অঘৰী হৈয়েই চোৱাচোন, তাৰ বহস্য-বস ভেটিয়াহে বদ্বিজবা।”

সতাই আকৌ এবাৰ গেজেৰা মাৰি উঠিল, “বৰ কথা কৈছ দেখিছোঁ। বোলোঁ—তোৰ দৰে অঘৰীটো হৈ ছনে-বনে অনাই-বনাই ঘূৰি ফুৰিব পাৰেনে মাইকীমানুহে ? মটা ল'ৰা হৈ উপজিছ, যি ইচ্ছা কৰিবলৈ সুবিধা পাইছ। দেউতায়ো ঘৰ এৰি ওলাই গৈছিল—”

নেড়ুৱে আঙুলি এটা দাঙি ক'লে, “তাকে তো কৈছোঁ, গৈছিল বদ্বিলিহে এজন মানুহৰ দৰে মানুহ হ'ব পাৰিছিল। গৰিতে পৰি থকাহেঁতেন মোৰ দেউতাৰ দৰেহে হ'লহেঁতেন।”

“ঐ নেড়ু, পিতৃনিন্দা কৰিছ যে ?”

“নিন্দা-টিন্দা একো নুবুজোঁ সত্য, মোৰ হ'ল হক কথা। বো হুৱা হো হুৱা—যাব, ভই কেনে আছ ক'।”

সতাই উদাস কণ্ঠেৰে ক'লে, “মোৰ কথা বাদ দে। মাইকী মানুহ হৈ উপজি—”

“হে—হ’ল আব্দ !” নেড়ুৱে ক’লে, “ভয়ো এতিয়া আক্ষেপ প্ৰকাশ কৰিবলৈ শিকিল ? আগতে তো এয়াহা নহী ধী—এনে নাছিল তো । “মাইকীমানুহ মানুহ নহয়” বুলি ক’লেই তোৰ উগ্ৰ ঋণ উঠিছিল, আব্দ—”

সতাই আগৰ দৰেই ক’লে, “সেই ঋণ এতিয়াও উঠিব । পিছে তোক দেখিছে আক্ষেপটো হোৱা যেন পাইছোঁ অ’ । ক’ত আছিল ভই, কিটো বা হৈ আছিল । আসৈ নামাভৌ, তোক আমি এটা অলপৰ বুলি ভাবি পঢ়োঁ কৰিছিলোঁ । কিন্তু এতিয়া দেখিছোঁ ভইহে সাতকালৰ চেং, আমিযোৰহে টটুৱা বেং । ষ’ক, বেছিকৈ নকও” আব্দ, তেতিয়া অহংকাৰ হ’ব । পিছে এই কথা ঠিক, ঈশ্বৰে মোক মাইকী মানুহকৈ নগাঢ় মতা মানুহৰ ৰূপ দিয়াহে’তেন, ময়ো তোৰ দৰে ঘৰ এৰি ওলালোঁহে’তেন । পিছে নহ’লোঁৱেই ঘোঁতয়া, ভগৱানৰ ভুলৰ খেচাৰত ঘৰত বাহি বাহি দিব লাগিবই । হ’ল বাখ, পিছে ক’চোন—তই আমাৰ ঘৰটো বিচাৰি উলিয়ালি কেনেকৈ ক’চোন ?”

ও”, সেইটোহে কথা ।

পলৰীয়া ল’ৰাটো ইমান দিনৰ অন্তত সত্যৰ ঘৰ বিচাৰি ওলালিহি কেনেকৈ ?—ক’বলৈ গ’লে দৈৱইহে তাক সহায় কৰিছিল ।

উম্বৰ-প্ৰভাস্তৰৰ ষোণোদী যিখিনি কথা বজা গ’ল তাৰ সাৰমৰ্ম হ’ল এয়ে যে, নেড়ু অনাই-বনাই ঘৰি ঘৰি কলিকতালৈ অহা মাত্ৰ কেইদিনমানহে হ’ল । আব্দ এইদৰে ঘৰি ঘৰি আজি আগবেলাতে কালীৰ ধানলৈ আহিছিল, আব্দ দৈৱক্ৰমে সত্যও গৈছিল তেতিয়া তালৈ পূজা আগ বঢ়াবলৈ ।

সত্য এনেকৈ বাঘ মাজে-মধ্যে । বাৰৱত থাকিলেই যায় ।

আজি আছিল অষ্টমীৰ উপবাস, গৈছিল । নেড়ুৱে দেখা পালে । কিন্তু বাটত বা মন্দিৰৰ চোতালত এজনী ভিৰোতা মানুহক মাত লগোৱাটো বৰ শোভন নহয়, সেয়েহে নেড়ুৱে সত্যৰ পিছে পিছে আহি অলপ আলেঙে আলেঙে থাকি, সত্যৰ ঘৰটো চাই লৈছিল । সত্যৰ সৈতে চ’বুৰিৰ আন এজনী গৃহিণীও আছিল । তেওঁ বিদায় লৈ গুচি যোৱাৰ পাছতে নেড়ুৱে সত্যহঁতৰ দূৱাৰত খটখটাইছিলগৈ ।

সতাই চ’বুৰীয়া গৃহিনীজনীক বিদায় দি দূৱাৰত থিল তুলি দি পিছ হৈছেহে মাত্ৰ, তেতিয়াও বাৰাণ্ডাত ভৰি দিয়া নাই, ভাবিলে যে সেই মহিলাগৰাকীয়েই যোধকৰোঁ কিবা এটা ক’বলৈ পাহৰি থাকিল, বা কিবা দৰকাৰত পৰি আকৌ উভতি আহিল । সেয়েহে নিশ্চিন্ত মনেৰেই দূৱাৰখন খুলিছিল তাই, আব্দ খুলিয়েই খতমত খাই দূখোজ পিছহুঁহকি গৈছিল ।

কিন্তু পিছ হুঁহকি গৈয়েই সতাই দূৱাৰ বন্ধ কৰি দিছিলনে ? নিশ্চয় মতে তাকে কৰিব লাগিছিল ! পিছে সতাই উচিত কাম কৰা নাই

বুঢ়ি ক'বই লাগিব। তাই ততক খাই সন্মুখৰ মূৰ্তিটোৰ পিনে ব' লাগি থিয় হৈ থাকিল। বুদ্ধ ধূসৰ জপৰা চুঢ়ি, তাম-বৰণীয়া গাৰ বৰণ, খীণ পেশীৰহুল মূখ, আৰু যেন চোতাল-ঘৰ কৰিব নোৱৰা হাড়-ছালে লগা চেহাৰা। ওখৰ তুলনাত পথালি নিচেই কম। আৰু সেই দৈৰ্ঘ্যৰ কাৰণেই পিৰম্বনৰ সেই চুৰিমাখন বৰ চুৰিট যেন লাগিছে। গাৰ বৰণ ব'দে পোৰা, গলাবন্ধ কোটচোলাটোৱেও যেন মানুহজনৰ তলৰ ফালে ভালোখনি অংশক বশিত কৰি হঠাৎ বৈ দিছে।

হাতত এটা কেশিছৰ বেগ, বেগটো ওলোমাই জোকাৰি জোকাৰি মানুহ-জনে মাচক-মাচাককৈ হাঁহিছে। হঠাৎ কোনোবাই সত্যক এই অবস্থাত দেখা পালে কি ক'ব বা ক'ব পাৰে, সেই কথা নভবা-নিচিন্তাকৈয়েই সত্য খৰ হৈ থিয় দি থাকিল। তাৰ পাছত মানুহজনে হো হোকৈ হাঁহ মাৰি ক'লে, “কি অ' সত্য, চিনি পোৱা নাইনেকি ?”

অথচ সত্যই তিমানতে চিনি পাইছিলেই, ঠিক সেই মুহূৰ্ততে চিনি পাইছিল। আৰু সেই আকস্মিকতাৰ মুহূৰ্তত বুদ্ধকণ্ঠেৰে উচ্চাৰণ কৰিছিল, ‘নেড়ু তইহে।’

বাৰাম্ভাত ভালকৈ বহি লৈ নেড়ুৱে ক'লে, “বন্ধা তেও। ভাগ্যে চিনি পালি যে। চোৰ-জুৱাচোৰ বুঢ়ি ভাবি যে মূখৰ আগতে দুৱাৰখন জপাই নিদিছিল, এষে ঢেৰ।”

সত্যই তিৰস্কাৰৰ সুৰেৰে ক'লে, “দিলেও মোৰ দোষ ধৰিব নোৱাৰিল-হেঁতেন। যিহে চেহেৰা কৰিছ—দেখাত চোৰবো অধম হৈছ। তোক দেখি বঙতে নাচিম নে দুখতে কান্দিমেই ধৰিব পৰা নাই। যি কি নহওক, এতিয়াই কৈ থ'লোঁ, ইয়াৰপৰা হঠাৎ গুচি যাব নোৱাৰিব, মোৰ ওচৰতে থাকিব লাগিব।”

নেড়ুৱে হাঁহ মাৰি ক'লে, “তোৰ হাতৰ খাই শবত হ'ম ?”

“হ'বিতো। মিছা কৈছোঁ নে কিবা ?” সত্যই সতেজে ক'লে, “কিছুদিন খ ই-শুই শৰীৰ-স্বাস্থ্য টঙাই ল'। এদৰে টলোঁ টলোঁকৈ ঘূৰি ফুৰিলে বেছিদিন আৰু পৃথিৱী চাই ফুৰিব নালাগিব তোৰ।”

সত্যৰ কথাবোৰ একেবাৰে আওহেলা কৰিব নোৱাৰিলে নেড়ুৱে। বেইটামান দিন আছিল ইয়াত। বৰ বং মনেৰেই দিন কটাইছিল। দুয়ো সাজাত খাবলৈ বহি বন্ধা-বঢ়াৰ প্ৰশংসাত পঞ্চমুখ হৈছিল আৰু কৈছিল, “ওহ, যিমান দূৰ বুজিছোঁ ভিনদেশৰ ঘৰবপৰা মোক তই আৰু ওলাবলৈকে নিদিয় সত্য। তোৰ এই শোকোতা, কলডিলৰ ঘণ্ট, কঠালৰ দুৰ্চিৰ আজ্ঞা আৰু মাছৰ জোলৰ বন্ধনেৰেই বাস্তি থাব মোক -” কৈছিল, ‘ভিনদেশৰ বপুটি কি কাৰণে যে এই বয়সতো ইমান লাড়ুৱা গোপালটিৰ

দৰে হৈ আছে এতিয়াহে বৃজিলো।” ল’ৰাহঁতক কৈছিল, “বৃজিলানে বাপখনহঁত, তোমালোকে ঘিটি জননী-বন্ধু পাইছা, লাখৰ ভিতৰতো বিচাৰি নাপাবা !”

সতাই মৃগ্ধ বিগলিত চিন্তেৰে তাৰ কথাবোৰ শূন্যনিছিল, কেতিয়া বা কেতিয়াবা উত্তৰ দিবলৈকো পাহৰি গৈছিল। ঘৰ এৰি বাটে-বাটে ঘূৰি ঘূৰি নেড়ুৰ কহন-বহণ কেনে আচৰিত ধৰণে সলনি হৈছে। এই ভাষা এই সূৰ নিত্যানন্দপূৰ্বৰ নহয়। এনেকুৱা সহজ সৰল লঘুসূৰৰ ধেমেলীয়া কথা বাবুইপূৰ্বত সতাই শূন্যনিছিলনে ? নাইবা কলিকতাতো ? ওঁহো, নাই শূন্য।

সতাই দেখা মানুহবিলাকে যেন সত্যক চান দি ধৰলোহি। কোনোবা চঞ্চল, কোনোবা গম্ভীৰ, কোনোবা ব্যস্ত, কোনো লোহম। খেনো ভয়ংকৰ, খেনোবা হাস্যকৰ। ইমান হাঁহিমুখীয়া উজ্জ্বল ধেমালি-ধুমুলাত সহজ, অথচ ভাৰহীন নিলিপ্ত, ক’ত—ক’ত দেখা পাইছিল তাই ?

নেড়ুৰ ‘কথা’ শূন্যৰ বাবেই সতাই হাতৰ বন খবধৰকৈ ক’ৰ অ’তাইছিল, সত্যৰ ল’ৰাহঁতে পঢ়া-লিখাৰ কাম ততাতৈয়াৰে কৰিছিল। ও, সত্যৰ ল’ৰাহঁতো সত্যৰ দৰেই মৃগ্ধ বিমোহিত। নেড়ুৰ নানান দেশ-বাদশৰ গল্পৰ বকলা মেলিছিল, নানান অভিজ্ঞতাৰ কথা কোছিল।

“জৈপত নাই ফুটাকাড়, পেটত নাই ভাত-মুড়ি। অথচ মূখেৰে সাত হাল নাৰাঘো নোবাবোঁ—বুইছ ? ধৰমশালাৰ সেই মানুহজনক ডাঠি কৈছোঁ— ‘মই ৰান্ধিছোঁ নে খাইছোঁ তোমাক কিয় লাগিছেহে ? তোমাৰ এই ধৰমশালাত ৰান্ধিবই লাগিব বা খাবই লাগিব বুলি কিবা নিষম বন্ধা আছেনেকি ?’ মানুহজন একেবাৰে গৰুড়ৰ অবতাৰ বুইছ ? হাত যোৰ কাৰ কৈছিল, ‘মোৰ লিখন-পঢ়ন একো নাই বুইছে, পিছে আপুনি ব্যঞ্জন সন্তান, চকুৰ আগত নেখাই-নবৈ পৰি থাকিব—চাইনো থাকোঁ কেনেকৈ ? আপুনি যে বন্ধা-বঢ়া খোবা-বোৱা একো কৰা নাই—হওঁতে দেখি আছোঁৱেই। ওলাই গৈ পুৰী-কচুৰীওতো অনা নাই—’, ক’লোঁ যে মোৰ ‘বৃত্ত’ আছে।

“বেটাই ঘৰাই সুখিলে, ‘কি বও’ ?

‘আগভকৈয়ো গম্ভীৰভাৱে ক’লোঁ, তুমি নুবৃজিবাহে’।

‘পিছে কোনো এংকুৱা বন্ধু যে গাখীৰ গংগাজল ফল-টল খাবলৈকো নিষেধ ?

‘মই খং ভাব দেখুৱাই ক’লোঁ, ‘তোমাক নো ইমান কৈফং কলেইহে ? ঠিক আছে, আন ধৰমচালা নাই নেকি। তালৈকে গুচি যাও’ !’ অথচ—বুইছ নহয়, পেটে পেটে মোৰ ভাব হৈছে, ইমান পেকপেকাই নাথাকি এআৰি মালভোগ ফলকে দেচোন আনি, লগতে কেইটামান পুৰঠ আম, আৰু এসেৰমান মালাই আৰু আঠগম্ভাৰান মন্ডা—”

সাধন-সৰলে কথাৰ মাজতে হাঁহি হাঁহি লুটি-বাগৰ খাইছিল। সৰলে কেতিয়াবা নেড়ুৰ কথাৰ লগত যোগো দিছিল—‘বাৰগন্ডামান চম্‌চম্‌, এখৰাহি গৰম জিলাপী—’

“হওঁতে ভই বেয়া কোৱা নাই” নেড়ুবে কৈছিল, “তেতিয়া বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডকে চেৰাই থোৱাৰ ডোক। অথচ খুঁজিথোৱা বামুন হ’বলৈকো সত নাযায়। পিছে কি আৰু ক’ম—সিদিনা সেই বেটাই সঁচাকৈয়ে লৈ আহিল ইমান ডাঙৰ এটা ঘটীত ক্ষীৰৰ দৰে ঘন গৰম গাখীৰ, আৰু মস্ত মস্ত চাৰিটা মালভোগ এল। ক’লে, ‘এইকণ খালে তোমাৰ বস্ত নষ্ট নহ’ব—’ মই বুইছ, তাক যেন কিৰূপাহে বাৰছোঁ—এই ভাও জুৰি পোনেই পেটলৈ চালান কৰি দিলোঁ সেইবোৰ। গাল আছোঁ আৰু ভাবি আছোঁ—আৰু ইটো-সিটো অলপ লৈ নাহিল কিয় বেটা?”

সাধন সৰল সতাই প্ৰাণখুঁজি হাঁহে।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা নবকুমাৰেও এই মেলত যোগ দিছিল। এই অঘৰী খুলশালিজনলৈ তাৰ মনতো মৰম উপজিছিল। তলে তল সতাক কৈছিল, “কায়দা কৰি ইয়াতে ৰাখি বইনা টইনা এজনী যোগাৰ কৰি বিয়া পাতি দিয়া। তেতিয়া বাচা কেনেকৈ অঘৰী হয় চাবা।”

সতাই কৈছিল, “থাকক, ঘূৰিযেই ফুৰক সি। এটা মানুহ বেলেগ ধৰণৰ হ’লেই বা। সকলোবেই বিয়া-বাৰ, বৰাই সংসাৰী হ’বই লাগিব বুলি কিবা বন্ধা-ধৰা নিয়ম আছেনে?”

“আস্‌। সম্যাসী হ’লে কথা বেলেগ নাছিল। ই দেখান গেৰুৱাও নহয়, সংসাৰীও নহয়।”

“হওক তেও।”

নবকুমাৰে কৈছিল, ‘তেনেহ’লে মই আৰু কি ক’ম?’ তাৰ পাছত আঙাটলৈ গৈ কৈছিল, “তাৰ পাছত খুলশালি, কোৱা কোন তীৰ্থলৈ গ’লা কোবাচোন শুনো?”

নেড়ুবে কৈছিল, “তীৰ্থ-চীৰ্থ একো নাই বৰ, তীৰ্থ-ব্ৰহ্ম লৈ মূৰে। ঘমোবা নাই। পিছে ভগনলৈ ওলোৱা মানুহেই তীৰ্থ। পৃথিৱীৰ য’তে যিমান শোভা সৌন্দৰ্য্যৰ ঠাই তাতেই মানুহে সুন্দৰ একো একোখন তীৰ্থ সজাই থৈছে—”

সতাই সুধিছিল, ‘একেবাৰে শেষত তই ক’বপৰা ঘৰ আহিলি?’

“কাশী। কাশীলৈ অবশ্যে ইয়াৰ আগতেও গৈছিলোঁ। প্ৰথমে কাশীলৈ যাব তো লাগিবই।”

“কাশী? সদাহতে তই কাশীলৈ গৈছিলি?” সতাই বৃদ্ধ কণ্ঠেৰে ক’লে, “দেউতাক লগ ধৰিছিলনে?”

“দেউতা মানে—মাজ্জুদ্দাৰ কথা কৈছ ?” নেড়ু আচৰিত হ’ল, “তেওঁ কাশীলৈ গ’ল নে কি ?”

“গ’ল মানে— ? তাতে থাকিব বুলিয়েই ঘৰ এৰি গ’লগৈ। দেউতা কাশীবাসী হ’ল।”

এই প্ৰসংগটোত নেড়ু গম্ভীৰ হৈ পৰিল। লাহেকৈ হুমুদুনিয়াহ এটি এৰি ক’লে, “মই তো নাজানো। জনাহেঁ তেন বিচাৰি উলিয়াবলৈ চেষ্টা কৰিলোহেঁ তেন। মাজ্জুদ্দা নিত্যানন্দপুৰত নাই—কথাটো যেন—”

সতাই একো উত্তৰ নিদিলে। সতাই মূৰ তুলিও নাচালে। সদুৰ্গক কোলাত টা বহি থাকিল।

আকৌ, এসময়ত পুণ্যৰ প্ৰসংগ ওলাল।

নেড়ু এবেলাৰ বাব শ্ৰীৰামপুৰত পুণ্যৰ ঘৰলৈ গৈছিল। পিছে এবেলাতকৈ বেছি সময় থাকিব পৰা নাছিল তাত। পুণ্য বোলে বৰ ডাঙৰ গৃহিণী হৈ পৰিল যিমান পৰ আছিল তাত, সন্মান পৰেই পুণ্যই তাক উপদেশ আৰু শিক্ষা দিলে।

“জগতখনৰ কমান যে সলান হৈছে।” সতাই সবুকে হুমুদুনিয়াহ কাঢ়ি ক’লে ‘নেড়ু। সবুকালৰ কথা তোৰ মনত নপৰেনে ?’

“পৰে। নপৰে কৈ লই।” পিছে—বথা কি জান সত্য, এনেয়ে তই মাক দেউতাকৰ এগৰা মাত্ৰ সন্তান। তাকে এটা মাজ্জুদ্দা মাজ্জুদ্দাৰ দৰে মাত-দেউতাক। তোৰ মনত পৰাত আৰু মোৰ মাতৃ পৰাত পাৰ্থক্য আছে। চৌধাটা ল’ৰা-ছোৱালীৰ মাজৰ মই এটা।”

এনেবোৰ প্ৰসংগ ওলালে লাজ-পাই সতাই অন্য কথাৰ পাতনি তৰিছিল। স্মৃতিখাবা আকৌ পুণ্যৰ কথাকে উলিয়াইছিল। পুণ্যজননী আগবদৰে খীৰ-মীন হৈ আছে, বোৰণ-আবত হ’ল। চুলিৰোটা এতিয়াও আগৰ দৰেই আছেনে তাইৰ ?

“চ’ল” নেড়ু বহো হেঁক হাঁহ দিছিল, ‘এই ইমানখন ভাল ওলাল। তৰ ওপৰত সেন্দূৰ গোপ খোবা। সটীলাখ সবু আইতা। মই ক’লো, ‘আই শাওবা গোসানী, সেবা কৰলোঁ। আৰু নাহে।’

সতাই হাঁহ মাৰি ক’লে, ‘তই ইমান গৰ্ভাৱৰ্ত্ত হোৱাটো আছিল নেড়ু, ইমান কথা শকল কেনেকৈ অ’

নেড়ুৰে ক’ল, ‘মেনেই মানুহ দেখিব ‘সমানেহ বৃদ্ধি বাঢ়িব।’

নেড়ু বয়সেই আহিল তাত। আৰু সঁচা কথা ক’বলৈ হ’লে, দহ-বাৰ দিনতে তাৰ শৰীৰ-স্বাস্থ্যও বহু ভাল হৈছিল। গাব বৰণ-গঠন ঘৰি আছিল। ডেৰ-দুমাহমান ইয়াত থকাহেঁতন লিহলিহীয়া নেড়ু কিজানি ‘বহু ফ্ৰষ্ট-প্ৰুফ্ট হৈ উঠলহেঁতেন। কিন্তু নাথাকিল।

হঠাতে এদিন ভুটংকৰে ক'লে, “আৰু নহয়, তোৰ ইয়াত শিপা গজিল, এইবেলি পলায়নেই একমাত্র পথ !”

সত্য উচপ খাই উঠিছিল। সতাই বাঁহ দিলে। “যাবিগৈ ?”

“সেয়া চোৱা, নাঘাও” মানে ? ভিনদেউৰ ঘৰত মোৰুচী-পট্টা লৈ সোমাই থাকিবলৈ আহিছোঁনে কি ? ওহোঁ, নাথাকোঁ, আৰু এটা দিনো নাথাকোঁ !”

সত্যৰ কাকূতি-মিনতি, সত্যৰ ল'ৰাহ'তৰ ধা-ধৰণ আৰু নবকুমাৰৰ অনুৰোধ-উপৰোধ সকলো নেওচি কেশ্বৰৰ বেগটোত মাল-মতংখিনি ভৰাই লৈ নেড়ুবে পুনৰ বাটলৈ বুলি খোজ ল'লে। কেবল যাত্ৰাৰ সময়ত ক'লে, “দে—চেচোন, তোৰ সেই নাৰিকলৰ লাড়ুকে এটোপোলা ভৰাই দে। নপ'চে, ভালৈ দিন ধৰি খাব পাৰিম। যেতিয়াই খাম, তহ'তলৈ মনত পৰি থাকিব।”

পিছে কেবল নাৰিকলৰ লাড়ুবেই নহয়, চকুপানী মিচ মিচ এবোলাৰ ভিতৰতে বহুতো কিবাৰ্কাৰি তৈয়াৰ কৰিছিল সতাই।

তিলৰ লাড়ু, ক্ষীৰৰ সন্দেশ, মগুৰ বৰ্ফি, সৰু গজা, আখৰ লাড়ু।

জোৰ কৰি আটাইখনি বস্তু তাৰ বেগটোত ভৰাই দিছিল। আৰু মূৰত ধৰি শপত খুৱাই লুক-চুককৈ তাৰ হাতত দহটা টকা গুঁজি দিছিল।

অঘৰী নেড়ুৰ চকুৰ কোণ সন্মেকি উঠিছিলনে ?

উঠিছিলনে নাই চকুবেহে জানে। পিছে মূখৰ মাত যে আৰ্দ্ৰ হৈ উঠিছিল, সেই কথা সতাই গম নোপোবাকৈ থকা নাছিল। টকাৰেইটা সেই ৰং উৰ'লি যোবা কোটচোলাৰ জেপত ভৰাই থৈ কৈছিল, ‘তই বুলিহে ল'লোঁ সত্য। আন কাৰোবাৰ সাধ্য নহ'লহে’তেন যে মোক—”

সুন্দৰণক কোলাত তুলি লৈ ওমলাই-জামলাই নমাই থৈ নেড়ু বিদায় লৈ গুঁচি গ'ল। সত্যৰ বৰ্তমানৰ নিস্তৰংগ জীৱনত নেড়ুৱে যেন প্ৰচণ্ড তৰংগ তুলি দি গুঁচি গ'ল।

এইখন ঘৰত বহুদিন ধৰি নেড়ুৰ কথা ধ্বনিত হৈ থাকিল।

বহুদিন ধৰি সত্য আমন-জিমন হৈ থাকিল। সমনীয়া, বৰগু অলপ ডাঙৰেই, এই ভাষেকটোলৈ সতাই যে কিয় বাৎসল্য জড়িত মৰমত আন্দুত হৈছিল, কোনেও নাজানে। অথচ এই বাৎসল্যমিশ্ৰিত মৰমৰ মাজতে আছিল শ্ৰদ্ধা, সমীহ আৰু ভক্তি ৰিমিশ্ৰিত অপূৰ্ব ভাব-বাজনা।

নেড়ু বেচাৰা। নেড়ু অক্লেষ।

তথাপি নেড়ু অনেক উৰ্বত, সতাই ঢুকি নোপোবাত।

অঘৰী নেড়ুৰ জীৱন-দৰ্শনে নেড়ুক সত্যৰ চকুত এক মহান নাটকৰ মহিমাম্বিত নাশকৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰি থৈ গ'ল।

দিন যায়, বাতি প্ৰদীপ ।

আজিকালি সংঘৰ্ষ কম ।

কখনো সত্যৰ কাম অলপ বাঢ়িল, সেই কাম সুদৰ্শনৰ । সত্যই সুদৰ্শনৰ মাজতে । নজৰ জীবনৰ সম্পূৰ্ণতা প্ৰত্যক্ষ কৰিব চাগৈ । সেয়েহে সৰুৰে-পৰাই তাৰ ভগা-ছিগা টুকুৰাবোৰ গোটাই-পিটাই তাই নিমজ কৰি ল'বলৈ বিচাৰে, বড়ো তুলিবলৈ বিচাৰে ।

ইপিনে সুদৰ্শন নবকুমাৰৰো প্ৰাণৰ প্ৰতীক ।

গতিক সুদৰ্শন এতিয়া দুখোৰো মাজত ময়োবস সেতু !

নবকুমাৰে মাত লগায় “হেৰা—শুনিছানে তোমাৰ ছোবালীৰ বাক্য !”

সত্যই লুকুটি কৰি কয়, “তুমি শুনি থাক ।”

নবকুমাৰে হাঁহে, “মোৰ দেখোন—মাকৰ বাইক-বচন শুনি থাকোঁতেই চাউল টুটি আহিল । নহয়নে বাবু ?”

সত্যই হাঁহিলে, “তোমাৰ জোঁবায়োৰাৰ কপালত আক' বিধতাই কি লিখি থৈছে চোৱা !”

নবকুমাৰে বাসকতা কৰি ক'লে, “পিছে সেই কপাল শহুৰতকৈ আৰু উত্তম হ'ব যেন পাও' । জীয়েকক মাকে মহা বিদ্যাৱতী নকৰি এৰিবনে কিবা ?”

এইবোৰ পিছে ৰসিকতাহে । সংঘৰ্ষ নহয় ।

সুদৰ্শন যেন সংসাৰৰ তপত বালিত স্নিগ্ধ ছায়া । এই ছায়া—ছোৱালী মাত্ৰেইনে বাবু ? সেয়েহে ছোবালীহঁতক ‘লিখনী’ বুলি কয় নেকি ? ‘শ্ৰী’ বুলি কয় নেকি ? অন্ততঃপক্ষে সুদৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত এইবোৰ সফল । সেয়েহে সত্যৰ জীৱনলৈ যেন অলপ স্তিমিত শান্তি আহিছে ।

অৱশ্যে তাৰে মাজতে এবাৰ—ল'ৰাহঁতৰ কলেজত পঢ়াৰ কথাত সংঘৰ্ষ লাগিছিল, পিছে সি বেছিদূৰলৈ বাগৰা নাছিল । নবকুমাৰে কৈছিল, “ল'ৰাহঁতে এনটোনছ পাছ কৰা শুনি চাহাবৰ ৰং কি চাবা । কয়, “দুয়োজন ল'ৰা একেলগে পাচ কৰিলে ! গুড ! তেনেহঁলে নবকুমাৰবাবু, মই স্বকাতোই সিহঁতক অফিছত সুমাই থৈ য়াওঁ—”

সত্যই কথাৰ মাজতে কৈছিল, “পাগল !”

“পাগল ! পাগল মানে ?” নবকুমাৰ আচৰিত হৈছিল । ভাবিছিল যে খবৰটো দিয়াৰ পাছত ছাহাবৰ মহানুভৱতাৰ কথা লৈ আলোচনা হ’ব । তাৰ পাছত অফিছৰ সহকৰ্মীসকলে নবকুমাৰৰ সৌভাগ্যৰ কথা শুনি দীৰ্ঘাত কেনেকৈ জ্বলি-পুৰি মৰিব, সেই প্ৰসংগ লৈও হাঁহি-খিকিন্দালি হ’ব কিছদু পৰিলৈ ।

কিন্তু সদাশ কৰি অহা বিবন্ধতাৰ নিষমেৰে এই সৌভাগ্য-সম্বাদৰো বিবন্ধতায়েই কৰিলে সত্যই । ক’লে, “পাগল !”

নবকুমাৰে ক’লে, “পাগল মানে ?”

“নানে । সিহঁত এতিয়া চাকৰিত নোসোমায়, পঢ়িবহে ।”

“পঢ়িব । আকৌ কিমান পঢ়িব লাগে । আৰু চাকৰিৰ বাবেহে পঢ়া । সেই চাকৰি যেতিয়া পাইছেই—”

সত্যই এবাৰ নবকুমাৰটো কোমল চাবনিৰে চাই লৈ কৈছিল, “নহয়, চাকৰিৰ বাবে পঢ়া নহয়, মানুহ হ’বালৈহে পঢ়া । আৰু সাধন ঠাকল হ’ব লাগিব, সবল হ’ব ডাঙৰ ।”

সাধন ঠাকল, সবল ডাঙৰ ।

এবে বাবে জোনটোক ঢুকি পোৱা হৈ লাগিব ।

নবকুমাৰ তীৱ্ৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, “ক’ত দুয়ো দুমুঠকৈ টকা আনিব ঘৰলৈ, তাকে নৰি ঘৰৰ ঝড়ি খৰচ কৰি সিহঁতক বদ্যাবস্ত কৰি তুলিব লাগিব । ছলিৰ মেল, কলৰ ভেল নো আৰু কাৰ ক’ব ।”

“সিহঁতৰ পঢ়াৰ বাবে তুমি আৰু এটা পহচাও খৰচ কৰিব নালাগে ।”

“নালাগে ? বঢ়িয়া । টকাখিনি তেন্তে ক’ৰপৰা আহিব শুনোচোন ?”

সত্যবতীয়ে নিশ্চিত কণ্ঠেৰে কৈছিল, “সিহঁতে ল’ৰা পঢ়ুৱাই কলেজৰ মাছুল যোগাৰ কৰি ল’ব ।”

এই কথাষাৰ কৈয়েই সত্যবতীয়ে—এই প্ৰসংগৰ মোখনি মাৰিব খুজিছিল , কিন্তু নবকুমাৰে ইত্যাকিঙৰ সুৰতে ক’লে, “ল’ৰা পঢ়ুৱাই । হেঃ, ওঠ চোপিলে গাখীৰ ওলোৱা ল’ৰাহঁতক কোনেনো মাণ্টৰ ৰাখিব ?”

হঠাৎ সত্যই হাঁহি মাৰি ক’লে, “বোলোঁ—কি বৈছানো ? তেনেহ’লেনো সিহঁতক অফিছত চাকৰি কেনেকৈ দিয়ে— ?”

“সেই কথা বেলেগ । সিহঁতৰ মুখলৈ চাই দিয়া নাছিল, মোৰ খাতিৰতহে দিছিল, আৰু—”

“তেনেহ’লে ধৰি লোৱা মোৰো ক’ৰবাত কিঞ্চে খাতিৰ নথকা নহয় ।”

“সেই কথাত আচৰিত হ’বলগীয়া নাই—” নবকুমাৰে সন্তোষে কৈছিল,

“তুমি যে ভুলে ভুলে কি কৰা-নকৰা তুমিহে জানা। সাতো মতাৰ কাণ কাটিব, নাকত ধৰি চাকত ঘূৰাব পাৰা তুমি।”

খং উঠিছিল, কিন্তু হাৰিব যে লাগিব সেই কথাটোও নিশ্চিতভাৱে বদৰ্জিছিল। শেষ চেষ্টা কৰি চালে আক্ষেপ প্ৰকাশ কৰি।

“চাহাবক যে কি ক’ম—তাকেহে ভাবি পোবা নাই।”

“ইমান ভাবিব লগা একো নাই”—সতাই কৈছিল, “ক’বা যে সিহঁতে আৰু পঢ়া-লিখা কৰাটোৱেই সিহঁতৰ মাকৰ ইচ্ছা।”

“সেই কথা কোৱাৰ মানেই হ’ল যে মই তিৰীৰ কথা মতে চলোঁ—”

“হ’লেইবা, একো দোষ নাই—” সতাই হাঁহি মাৰি কৈছিল, “তেওঁলোকৰ সমাজত পৰিবাৰেই সৰ্বোৰ্বা। তেওঁলোক পৰিবাৰৰ কথাতে উঠ বুলিলে উঠে, বহু বুলিলে বহে।”

“এ—এঃ, তুমি তেওঁলোকৰ দেশলৈ গৈ তেওঁলোকৰ সমাজ সংসাৰ চাই আহিছা। নহয়?”

সতাই আকৌ অলপ হাঁহিছিল, “সকলো চবুৰে চাই চাই শিকিব পাৰিনে? চকুৰে নেদেখিলে শিকিব নোৱাৰনেক?”

গতিকে ল’ৰাহঁত কলেজত ভৰ্তি হ’ল আৰু সুবৰ্ণহঁ মাকৰ ওচৰত অ আ শিকিবলৈ ধৰিলে।

সদু কোতযাৰা কোতযাৰা ফুৰাবলৈ আহে, কয়, “এই অক’মানজনীক তুমি আখৰ গুণাইছা বোবাৰী। পঢ়িত পাও নিদিয়োনো বোবা ছুব নাপায় যে নাজানালেক?”

সতাই সোঁতলৈ হাঁহি মাৰি ক’লে, “সই নাম ল’ৰাহঁতৰ বাবেহে। ছোৱালীৰ আক’ নয়ম। তাইকতো তোমাৰো পঢ়ি শালাও নিদিয়া নহয়?”

“তোমাৰ বড়ী বয়সৰ চেনাইচিহ্ন তা’ত নাই। এৰ পাৰলাহেঁ তেন বৰণ। তোমাৰ তো চৰণে জোৰ দৰাৰ।”

এই কথা সদুৰেও হাঁহিছিল। সদুৰেও চৰ দৰাই ক’লে, এ তপাও হাঁহি-নাতিয়েই দন কটায়, নিছে ধৰণ-ধাৰণৰ স...।

সদু সেয়েই হৈ পৰিছে, সদুৰে মথত নমজ পৰিছে। সদুৰে গল্প কৰে, “মোৰ ডঙৰ ল’ৰাটো, মোৰ সদু ছোৱালীজনী—”, কয়, মাজু ছোৱালীজনী শহুৰেকৰ ঘৰপৰা আহি চাগেই।”

সদুৰ সতিনীয়েক তেনে সঁচাকৈয়ে মৰিল নেক?

সেই পৰিতাপ্ত ৰাজ্যপাট লৈয়েই সদুৰে ৰজাৰ ধনৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ হঁত ওলাইছে নেক?

নহয়, কথা তেনে নহয়।

সদৰ সতিনীয়েক জীয়াই আছে, আৰু আছে সদৃশ শৰীৰেই। ৰোগ-ব্যাধিও কমিল, অলপ ৰস-পমো হৈছে। দিনে-নিশাই কয়, ‘বাইদেউ তুমি আহিছিল্লা বদলিহে তৰিলৌ!’ কয়, ‘এই কচাইৰ হাতত পৰি গুৰে জীৱনটো খৰি ডেই-পৰি মৰিছো বাইদেউ, আলহ-উদহ যে কেনে বস্ত্ৰ তুমি অহাৰ আগে নাজানিছিলৌ। দখীয়া পৰিয়ালৰ মাউৰী, ঘৰখনে পাব কৰিছিল নে দৰ কৰিছিল—তুমি আগৰ জনমত মোৰে মা আছিল্লা চাগেই’।

সদৰে হাঁহি মাৰি কয়, “ক’ত মৰোঁগে? কাক কি ক’ব লাগে নাজান? সতিনীক মা বদলি মাতিব পাৰনে?”

কিস্তি সদৰে সতিনীক সঁচায়ে নিজৰ পেটটোতকৈও আধক যত্ন কৰে। যিজনীয়ে ইমান ডাঙৰ সংসাৰখন সদৃক ভোগ কৰিবলৈ এৰি দিলে তাইৰ ওচৰত ক’তন্ত নহ’লে হ’বনে?

মুকুন্দই কয়, “হেণ্ডা, তুমি দেখোন অসাধ্য সাধন কৰিব পাৰা! মৰামুঈজনীক বেছ তজবজীয়া কাৰ তুলিলা দেখিছোঁ!”

“মৰামুঈ কিয় হব? তোমাৰ হ’ল ন-তে ন অ’ৰা পদাৰ্থ হ’লে ছ-অ’ৰা। তোমাৰ অনাদৰ-অবহেলা পাইছে ঘৰুণে ধাৰিছিল।” সদৰে নিজৰ স্বভাব মতে গেজেৰা মাৰি উঠিল, “শুকান গছজোপাতো নিষমিত পানী দিলে ফুল ফুলে, জানানে নাজানা?”

“বুজিলৌ বাৰু—” মুকুন্দই যেন বিষম ৰহস্যৰ ভংগীৰে ক’লে, “সতিনীহুলক জীয়াই তুলিছা, আগলৈ যাতে তোমাকো নিবিস্থে চাবা।”

“সৌদামনীয়ে হুল বিস্থালৈ ভয় নকৰে—” সদৰে ক’লে, “হেঁঃ, কাইটৰ শয্যাতে যাৰ জীৱন উকলিল।”

মুকুন্দই বিগলিত হৈ গলগলীয়া মাতেৰে ক’লে, “তাকেহে ভাবোঁ এতিয়া—যে ইমান দিন খৰি কি কৰিছিলৌ। এনেহেন ঘৰণী-গৃহিণী পৰিবাৰ এগৰাকী থকা সম্বন্ধ—”

সদৰ অলপ অন্যমনা হ’ল।

ক’লে, “মোমাই-মামীৰ কাৰণে অলপ কষ্ট হয়। মামীৰ ভো উজুটিত পৰি মৰা বিধৰ অবস্থা, এতিয়া ঘোঁটে ঘোঁটে পানী খাইছে আৰু।”

মুকুন্দই সজোৰে ক’লে, “বাদ দিয়া সেই কথা। তেওঁলোকৰ পো পো-বোৱাৰী থাকোঁতেও যদি ঘোঁটে ঘোঁটে পানী খাব লাগে—তেনেহ’লে অভাগ্যৰ কপাল বদলিয়েই ক’ব লাগিব। সেই দায়িত্ব তোমাৰ নহয়।”

“নহয় বদলিয়েইবা ক’ও কেনেকৈ? অসম্মত আশ্রয়দাতা তো হলেই? মামীয়ে আশ্রয় নিদিয়াহেঁতেন ক’ত যে উটি-বুৰি ফুৰিলৌহেঁতেন!”

এইবোৰ কথাই মুকুন্দক কাইটে বিস্মা দি বিস্মে।

গাভৰু তেওঁ আগতকৈও প্ৰবলভাবে উজাৰ-জাৰ দিলে, “আশ্রয় দিছিল

তোমাৰ প্ৰয়োজনত নহয়, তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজনত। আৰু যিমান দিন যাব
অলপ ষণ্ড থাকে, কোনেও ৰুদ কৰিব নোৱাৰে, এয়া হ'ল শাস্ত্ৰৰ কথা।”

শাস্ত্ৰবাক্যক উলংঘা কৰি তৰ্ক কৰাৰ সাহস বোধকৰোঁ সদৰ নহ'ল।
নাইবা অনেক দৰ্শকৰ অন্তত শেহতীয়া এই পাণ্ডৱ আশ্ৰয়কণ হেৰুওৱাৰ
ভয়ত।

মামা-মামীৰ কথা মনত পৰিলে মন কেনেবা কেনেবাখন কৰে কিন্তু
পুনৰ তালৈ উভতি যোৱাৰ কথা ভাবিলেও গা চিকেহি মাৰি উঠে।

চিকেহি মাৰি উঠে সকলোৰেই।

আনকি নৱকুমাৰো এতিয়া নগৰ-জীৱনত ইমানেই অভ্যস্ত হৈ পৰিছে
যে গাভিৰে যোৱাৰ নামকে নোলোৱা হৈছে।

কিন্তু এই নিশ্চিন্ত জীৱন আৰু নাথাকিল। হঠাৎ বিপৰ্য্যয়ে সন্ধ্যা
দিগ্লে। সন্ধ্যা আহিল : নীলাশ্বৰ বানাজি মৃত্যুশয্যাতে।

খাই-কই পদধৰ্ম্মী-ঘাটৰপৰা মৰু ধুই আহোঁতেই ডাঙ বেঁকা কৰি অজ্ঞান
হৈ পৰিল। কোনোৱে ক'লে সন্ধ্যাস ৰোগ, খেনোৱে ক'লে পৰুৱাই পোৱা
বুজিল। পিছে জীয়াই থকাৰ আশা আৰু নাগ্নেই।

খবৰটো পাই নৱকুমাৰে হুৰাওবাৰে কাম্বিলে আৰু ইমান দিন ধৰি যে
সি এখানিমানো পুত্ৰ-কৰ্তব্য পালন কৰা নাই, সেইবোৰ কথা কৈ কৈ ইনাই-
বিনাই কাম্বি থাকিল। লগতে অনুপান হিচাপে এইখিনিও ক'লে যে,
পৰিবাৰৰ প্ৰবোচনাতেহে তাৰ এই অকৰ্তব্য আৰু অকৃতজ্ঞতা।

এটা সব বাৰুচত সতাই কাপোৰ-কাঁন ভৰাই আছিল। নৱকুমাৰক
শোকে খুন্দা মাৰি ধৰাত তাই উঠি আহিল। কঠুৱা মাতেৰে ক'লে তাই,
“পিছে ডিৰোতা-সেবুৱাহঁতৰ এই অৱস্থা ভো হ'বই। সেই পদধৰ্ম্মৰ তুলনা
ভেড়াৰ সৈতেহে হ'ব। কাম্বোনত গছৰ পাত সেবুৱাই এতিয়া আৰু কি
হ'ব? এতিয়া—সোনকালে যাব পৰাকৈ সাজু হোৱাহে কথা। কাম্বিবলৈ
ঢ়েৰ সময় পৰি আছে।”

নৱকুমাৰে গলখেকাৰি মাৰি ক'লে, “মই এতিয়াই ৰাঙা হ'ম।”

“লগতে ময়ো যাম।”

“তুমি। তুমিও যোৱা নেকি?”

‘আচাৰ্য্যত হৈছা কিয়? কথাটো নোহোৱা-নোপজা কথা নেকি?’

“নহয়, মানে তুমিনো বাবা কেনেকৈ? কেইদিন মানৰ পাছতে সিহঁতৰ
এগ্জামিন—”

“সিহঁতৰ এগ্জামিন, সিহঁতে দিব। তাৰ বাবে মোকনো বাধা কি?”

“এসু! বোলো—সিহঁতক ভাত-পানী জানো দিব নালাগিব?”

“সেই ব্যৱস্থা ভাষেক-ককামেকে মিলি কিবা এটা কৰি ল'ব পাৰিব। সকলো বন্ধাই কৈছোঁ সিহঁতক।”

অৰ্থাৎ কৰিবলগাখিনি ইতিমধ্যে কৰিয়েই পেলালে সত্যই।

নৱক্ৰমাৰে কেটেৰা মাৰি ক'লে, “সিহঁতে ? নিজে নিজে ? তাৰ মানে আন এটা বিপদ চপাই লোবা। সকলো কথাতে জোৰ-জবৰদস্তী ! তাতকৈ এইকৈদিন সদুবাৰ ওচৰতে থাকক সিহঁত—”

“নালাগে।”

“নালাগে— ? কিয়, কিয় নালাগে ?”

“কিয়, কি বৃত্তান্ত সেইবোৰ ক'বলৈ সময় নাই মোৰ এতিয়া—”

“ভাল কথা। কুটুমৰ ঘৰত বধাত যদি আপত্তি, নালাগে ৰাখিব। নিতাইৰ পৰিবাৰে ডাইল-তৰকাৰিখিনি দিব আৰু সিহঁতে ভাঙ এমুঠি ৰাখি—”

“আ— : ! মনে মনে থাকাচোন তুমি। সবু কথাতোকৈ ইমান ডাঙৰ কৰি নতুলিবা। মই যিকেইটা দিন নাথাকিম, সেই দিনাকইটাত সিহঁতে শূদা ভাতকৈ খাব, বচ।”

নবক্ৰমাৰে ক'লে, “কেইদিন থাকিব লাগিব তুমিনো কোৱা কেনেকৈ ? যদি ভাল-বেয়া কিবা এটা হৈ যায় ?”

“হোৱাবোৰক নোহোবা কৰিব নোৱাৰি। আগৰেপৰাই ভাৰি থাকি কি লাভ ?”

তাৰ পাছত সদু আহিল।

শেঁতাপৰা মূখেৰে ক'লে, “ময়ো ভোমালোকৰ লগত—”

সত্যই সদুৰ মূখলৈ চালে।

ভাবিলে, তাইৰ এই শেঁতাপৰা মূখখন কেৱল নিকট আত্মীয়ৰ জীৱন-মৰণৰ দুৰ্দ্দৃষ্টিতাৰ ফল নৈ আন কিবা কথা আছে ইয়াৰ মাজত ?

সদুক ইহঁতে বোগীৰ আলপৈচান খৰিবলৈ পঠিয়াই দিব বুলি ভয় কৰিছে নেকি ? বাহিৰৰপৰা কেনোবাই ঠেলি নপঠালেও, ঠেলাৰ হাত ভাই সাৰিব নোৱাৰিব বুলিবেই তাইৰ ভয় হৈছে নেকি ? ভিতৰৰ হেঁচা—”

সত্যই কি ভাবিলে সত্যইহে জানে।

তাই ক'লে, “নহয় ননন্দী, তুমি এতিয়া আৰু যাব নেলাগে। আমি গৈ আছোঁৱেই নহয় ?”

“ভৰ্থাপি, মোৰো কৰ্তব্য বোলা কথা এটা আছে তো।”

সত্যই ক'লে, “ধাকক ননন্দী, বহু সাগৰ পাৰ হৈ ভাৰিৰ ভলত ঘাটি অলপ পাইছাছে, এতিয়া আৰু লকচৰ নকবাই ভাল।”

সদু জবাব হ'ল।

এনে ধৰণৰ কথা সত্যৰ মূখত দুল'ভ ! সদৱে সত্যনিয়েকৰ ঘৰ
কৰাটোত যে সত্যৰ সমৰ্থন নাই এই কথা সদৱে বুজা নাইনে কিবা ?
তেন্তে ?

ভেষ্মেটো কি, সত্যই নিজেও ভাবে।

ভাবি ভাবিও নুবুজা হয়, সদৱে প্ৰতি তাইৰ সেই বৃণা আব্দ গৰিহণাব
ভাবটো নোহোৱা হ'ল কেনেকৈ। আব্দ কৌতুৰাৰপৰা ? এতিয়া বৃণাব
আব্দ গৰিহণাব ঠাইত মায়া-মমতাই ঠাই লৈছেহি।

চিৰবঞ্চিত সদৱে মূখত পৰিতৃপ্তিৰ জ্বলিওনিয়েই সত্যৰ কাঠ-কঠিন মন
শ্বেদাৰ্দ্ৰ কৰি তুলিছিলনে ? নে এতিয়াৰ সদ্বজনীৰ মাতৃমুৰ্তি দেখি সদৱে
কিমান বঞ্চিত আছিল—সেই কথাটো উপলব্ধি কৰিলে।

কৰা ভিতৰত কি কথা আছে ভিতৰেহে জানে, পিছে আজিকালি সত্য
সদৱে মৰম কৰে। এতিয়াও মৰম দেখুৱালে।

সত্যই তাইৰ বাবুইপুৰলৈ যোৱাৰ কথাত সমৰ্থন নকৰাত সদৱে চকু
স্নেহমকি আছিল। চকুৰূপি মচি লৈ সদৱে ক'লে, “মাৰীয়ে ভাবে সদ্বজনী
কিমান অকৃতজ্ঞ —”

সত্যই লাহেকৈ ক'লে, “প্ৰাণ উছৰ্গা কৰিও কোনেও কাৰো ভবা আব্দ
কোৱা বস্তু কৰিব নোৱাৰে ননন্দী। এই কথাত মন মাৰি নাথাকিবা।
জ'ৰা বুটো থাকিল, অলপ চোৱা-মেলা কৰিবা।”

সদৱে আক্ষেপৰে সৈতে ক'লে, “চোৱা-মেলা কৰাৰ উপায় কিবা বাখি
থৈছনে বোৱাবী ? নিজেই বাখি খোৱাৰ বৈৰমতা কৰি গৈছ বুঢ়ী
শুনিলোঁ। কেলেই, পেহীৰ ওচৰত দূটোমান দিন খোৱা-বোৱা কৰাহে'ভেন
সিহ'তৰ জাত-পাত গ'লহে'ভেন নেকি ?”

সত্য অলপ পৰ মনে মনে থাকিল। তাৰ পাছত ক'লে, “জাত বোৱাৰ
কথা নহয় ননন্দী, নিজৰ ভাব যে নিজেই ব'ব লাগে, সিহ'তক এই কথা মই
দিকাব খুজিছোঁ। সিহ'ত যেন সিহ'তৰ দেউতাকৰ দৰে অসাৰ নহয়।”

চকুৰিটোৰ কেইজনমান প্ৰবীণ ব্যক্তিয়ে মেল মাৰিছিল—আব্দ ভিতৰ
চ'ৰাত মহিলাকুলে এলোকেশীৰ পুত্ৰভাগ্যৰ নিন্দাত পঞ্চদশ হৈ উঠিছিল।

এই কথাত এলোকেশী নিঃসংশয় হৈছিল যে বোৱাবী হাবামজাৰীয়ে
ভেঙ'ব অলগৰ পুত্ৰকটোক নিচৰ আহিবলৈ নিদিছে। পুত্ৰক থাকোঁতেও
মানুহজনে পুত্ৰকৰ হাতৰ জুই নাপায় যে—‘মানুহজন’ৰ দেহত জীৱ
থাকোঁতেই এই আক্ষেপত এলোকেশীয়ে মূৰ আঁকালি আছিল।

এনেতে হঠাৎ এজনে সোঁৰি আহি থবৰ দিলে, “হেৰা—আছিল।”

“কোন ? কোন আহিল ? মোৰ নব্বু আহিলনেকি ?”

“নব্বু আব্দ বোৱাৰী দুল্লো আহিল ।”

“কোন — ? বোৱাৰীও আহিলনে ?”

এলোকেশী আশাহত হ’লনেকি ? ঈশ্বৰেহে ক’ব পাৰিব। পিছে
বোগী এৰি এলোকেশী কোঠাৰপৰা বাহিৰলৈ আহি থিয় হ’লহি।

আব্দ গব্দৰ গাড়ীৰপৰা নামি আহি দুল্লো ঘৰৰ চোতালত ভৰি দিয়াৰ
লগে লগেই এলোকেশীয়ে বাউচি জুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে, “অ’ই হতভাগীয়া
হত্ৰাচৰী হোৱা, এই মোৱা-থোৱা অৱস্থাত তই বাপেৰৰ মৰা মৃত্যু চাবলৈ
আহিলনে ও— ? আহিলি যে আহিলি—তই অকলৈ নাহিলি কেলৈ ও ?
সেই বাখৰমৃত্যু যিখনীক লগত লৈ কিয় ওলালিহি ও— ? তাই কিহৰ
ৰং চাবলৈ আহিছে ? চিৰাটিকাল দপেদপাই ফুৰা শাহুৱেৰৰ ফুটা চকুত
কুটা পৰা চাবলৈ আহিল নেকি ? শাখ-সেন্দৰ উকা হোৱা চাবলৈ
আহিলনে ও— ?”

সতাই গলবন্দ হৈ সেৱা কৰি আহিল। সেৱা কৰাৰ পাছত শান্ত
কণ্ঠেৰে ক’লে, “বিপদকালত অধৈৰ্য হ’ব নাপায় মা, ধৈৰ্য ধৰিব লাগে !”

কিন্তু সেইবাৰ নীলাম্বৰ সিফলীয়া নহ’ল। যমে ঘেন ডাঙৰকৈ কামোৰ
এটা মাৰি আকৌ পেলাই থৈ গুচি গ’ল। কেৱল কামোৰৰ দাগটো ঘোঁৰামুত
থাকিল। ক’কালৰপৰা আৰম্ভ কৰি দেহৰ তলৰ ফাললৈকে পক্ষাঘাতৰ
কবলত পৰি নীলাম্বৰ চলৎশক্তি ৰহিত হৈ পৰিল।

কবিবাজে ক’লে, “এই ব্যাধিৰ এলৈ নিয়ম। তৎকালে গ’ল যদি গ’ল,
নহ’লে পক্ষাঘাত।”

কিন্তু চুবুৰীয়াসকলে আচৰিত হৈ ক’লে, ধন্য, ধন্য এলোকেশী
বামুণীৰ শাখ-সেন্দৰৰ জোৰ। নহ’লে সন্ধ্যাস ব্যাধিৰ গৰাহৰপৰা কোনোবা
বন্ধা পৰেনে ? কোনোবা কোনোবা হতাশো হ’ল অলপ।

শাহুৱেক বিধবা হোৱাৰ পাছত সেই অহংকাৰী নগৰীয়া বোৱাৰীজনীয়ে
শাহুৱেকৰ সৈতে কেনে ব্যৱহাৰ কৰিব আব্দ কলিকতাৰ শকত দৰমহা
পোৱা চাকৰিয়াল পদভেদে বাপেকৰ শৰাঘত কিমান ধুমধাম কৰিব, এই কথা
লৈ যিসকলে জল্পনা-কল্পনা কৰি আহিল, তেওঁলোক আপাততঃ তাৰপৰা
বঞ্চিত হ’ল। বুলুই এতিয়াও সেই ফটাকানিৰ দৰে লৰক-ফৰক ভৰি দখন
আব্দ সাৰ-সিকতি নোহোৱা ক’কালটো লৈ কিমান দিন জীয়াই থাকিব কোনে
ক’ব পাৰে।

কবিবাজে কৈছে যে এনেকুৱা অৱস্থাত দীৰ্ঘকাল জীয়াই থকা
দেখা যায় !

নৱকদুমাৰৰ ছুটি শেষ হ'ল, এতিয়া অফিছ খতি কৰি আছে। কিন্তু আব্দুনো কিমান দিন চলিব এনেকৈ? এদিন ছেগ বৃদ্ধি আৰ-বেৰ পাই নৱকদুমাৰে কথাটো ক'লে।

আৰিতেই, কিয়নো এতিয়া আব্দু বাতি একেলগে থকা নাই। সতাই শহুৰেবৰ ওচৰৰ কোঠাটোৰ কাষতে সৰু খোচালী এটা সন্মুখলৈ লৈ শোৱে, দুয়োটা কোঠাৰ দুৱাৰ খুলি থৈ।

গতিকে দিনে-পোহৰেই—

সত্য পদুখুৰী-ঘাটলৈ গৈ আছিল, মধুৰিআম জোপাৰ তলত নৱকদুমাৰে হাততে ধৰিলে তাইক।

“ছি ছি, কি কৰা!”

সতাই হাতখন এবুৱাই ল'লে।

নৱকদুমাৰে অপ্ৰতিভাবে হাঁহি মাৰি ক'লে, “কি কৰোঁ কোৱাঁ, তুমি তো একেবাৰে ডিমৰুৰ ফুল যেন হ'লা। দৰকাৰী কথাও তো আছে।”

সতাই ক'লে, “কোৱা।”

“কৈছোঁ যে এইবাৰ তলব কৰাঙ্গে—। ছুটি কাহানিবাই শেষ হ'ল। নিতান্ত চাহাবে ভাল পায় বুলিহে, সাহস কৰি ইমান দিন অফিছ খতি কৰি আছা। কিন্তু মাত্ৰা বাখিব লাগিবতো!”

সতাই এবাৰ ফুটুকানিৰে আবৰা আনু মাটি-কাঁদুৰীৰ জোপোহাবে ভৰা চোতালখনলৈ চকু ফুৰালে, ব'দালী আকাশখনলৈ চালে, তাৰ পাছত নবকদুমাৰলৈ চাই ক'লে, “মাত্ৰা নথকা কাম কৰিবাই বা কিয়? এইবালি দুৰ্গা নাম লৈ ওলোবা তেন্তে।”

“ওলোৱা বুলি ক'লেই ওলাব পাৰি জানো, পাজপুথি চাব লাগিব, ঘৰত মাৰ ওচৰত থাকিব পৰাকৈ বন-কৰা মানুহ এজনী বন্দবস্ত কৰিব লাগিব, কৈ থলোঁ তোমাক। আব্দু কথাটো—মাকো বজাই ক'ব লাগিব।”

সতাই শান্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “চাহাব কোম্পানিৰ চাকৰি, ছুটি শেষ হোৱাৰ পাছত বেছি দিন যে থাকিব নোৱাৰি, এই কথা সৰু ল'ৰা এটোৱো বুজি, মাক বজাব লাগিব কিয়?”

“বজাব লাগিব কিয়? মা যে চিৰকালৰ অবুজান নাজানানৈক কথাটো? তুমি বিমানখনি কৰিছা, সিমানখনি কোনো বন-কৰা মানুহৰ দ্বাৰা যে নহ'ব সেই কথাটো তো সঁচা। গতিকেই—”

“বন-কৰা মানুহ এজনী লাগিছে কিয়?” সতাই শ্বিৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, “যোৰ অফিছৰ ছুটি শেষ হোৱা নাই নহয়? মই তো কালকো নাৰাও।”

মই কালকো নাৰাও? তাৰ মানে! নৱকদুমাৰৰ চকু টেলেকা-টেলেকা হ'ল।

“তুমি নোষোৱানেকি ?”

“ওহোঁ, এনেকুৱা অৱস্থাত মই যাওঁনো কেনেকৈ ?”

“বুজিলোঁ। মানি ল'লোঁ যে সেইটো অকৰ্তব্য হ'ব। পিছে সেইফালে ? ল'ৰা দুটাই কিমান দিন এনেকৈ বাস্তি খাব ?”

“যিমান দিন সিহঁতৰ ককাকৰ বেমাৰ ভাল নহয়।”

“এই বেমাৰ ভাল হৈছে আৰু—” নৱকুমাৰে চুৰি ছিঙি কাতৰ কৰি ক'লে, “এই বেমাৰ কাহানিবা আৰু ভাল হ'ব বুলি ভাবানে ? ভাল নহ'বই। এতিয়া মাত্ৰ চিত হৈ মাৰিলি গগাহে কথা।”

সত্যই অলপকৈ হাঁহি ক'লে, “সেই মাৰিলিও কোনেও অকলগৰে শব্দই শব্দই নগণে। আত্মীয় বন্ধু ল'ৰা ছোবালীয়ে লগ-সংগ দিব লাগে।”

“তাৰ মানে—তুমি ইয়াতে থাকিবা।”

“আপাততঃ যোৱাৰ কথা ভাবিব নোৱাৰি।”

নৱকুমাৰে চকুৰে সৰিষহ ফুল দেখা দি দেখিলে।

নৱকুমাৰ যেন অঠাই সাগৰত পৰিল।

সত্যই যে এনেকৈ এক অদ্ভুত সংকল্প লৈছে, এই কথা সি সপোনতে ভবা নাছিল। বৰণ ওলোটোতোহে ভাবিছিল। ভাবিছিল, যে সত্য কলিকতালৈ যাবলৈ ভাৰি দাঙিষেই বৈ আছে, প্ৰস্তাৱটো দিৱালৈহে বাট চাঙি আছে।

কিন্তু কিবো কৈছে তাই ?

পোনতে সত্যবতীৰ সংকল্পক ‘অবাস্তৱ’ বুলি আখ্যা দি ফুৰ্তে উৰাই দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, ‘অসম্ভৱ’ বুলি অভিহিত কৰিলে, তাৰ পাছত কাবো কাকতীও কৰি চালে। ল'ৰাহঁতৰ মূখলৈ চাবলৈ কৈ, নিজৰ টাইম মতে ভাতৰ কথা উলিয়াই, শেষ অস্ত্ৰ হিচাপে ক'লে, “আৰু এষা অহা মাহৰে পৰাই সুৱৰ্ণক ইক্ষুলত ভৰ্তি কৰিবা বুলি কৈছিলো দেখোন। তাৰ কি কৰিবা ?”

“নহ'ব।” সত্যই অবিচলভাৱে ক'লে।

“নহ'ব ? হেঁপাহ পুৰিলেইনে ?”

“হেঁপাহ— ?”

সত্যই কঠোৰ কঠেৰে ক'লে “হেঁপাহ বুলিষেই কোৱা যদি, তেনেহ'লে কওঁ, কৰ্তব্যৰ ওচৰত হেঁপাহ ডাঙৰ নহয়।”

নৱকুমাৰে আকৌ কাবোঁ-কোকালি কৰিবলৈ ধৰিলে। বাৰে বাৰে বুজাবলৈ ধৰিলে, “ভাল কামিলা মানুহ এজনী যোগাব কৰি দিব পাৰিলে মাই ঠিকমতে চলাব পাৰিব—”

সত্যৰ এক কথা, “যোৱা নহ'ব।”

“আবু যদি জ্বৰণ ক’ৰাৰি থাকিব নোৱাৰিম বুলি কওঁ যদি ?”

“সোৱা হ’ব অবাস্তৱ কথা। জগতত ‘এৰি থাকিব নোৱাৰিম’ বুলি কোনো কথা নাই। কিমান কাৰণত কিমানে কিমানক এৰিবলগীয়া হয়।”

নৱকদুমাৰ কন্দনামুৱা হ’ল।

“স্বামী-পুত্ৰক একেবাৰে উঠুৱাই দিবা তুমি ? দেউতাৰ তো এতিয়া—”

“বলিয়ালি কৰিছা কিম ? ধৰা, বেমাৰটো যদি মোৰেই হ’লহে’তেন !”

ইয়াৰ পাছত মৃত্তিৰ বাট পাৰগাব কৰি—নবকদুমাৰে বাৎসৰ্য্যীয়া কথাৰ আশ্ৰয় ল’লে। ক’লে, নৱকদুমাৰ বা ল’ৰা হ’তৰ কিবা অসুখ-বিসুখ হয় যদি ? তেতিয়া ?

সতাই মিচিকীয়াই হাঁহ মাৰি ক’লে, হয়ই যদি, ক’লত লেগে আছেই যদি, মই বাট ভেটি বন্ধ কৰিব পাৰিগনে।”

“নোৱাৰিলেও, সেবা-শুশ্ৰূষা কৰিব পাৰিবা। তেন্তে ?”

“কি মস্কল। এইবোৰ কথা ভাবিছাইবা বেলেই ? সহজ সুস্থ মানুহ, বাপেক-পুত্ৰক তিনিও মিলি থাকিবা খাবা, ইমান ভাবিবলগীয়া কিটো আছে ? আবু বৰ বেছি দৰকাৰ হ’লে, ননন্দী আছেই নহয়—”

এইবাৰ নবকদুমাৰ উগ্ৰ হৈ উঠিল।

প্ৰায় দাঁত-মূৰ কৰিচ ক’লে, “তোমাৰ সেই ননন্দকজনীয়েইবা কলিকাতা বহি আগমাৰ খাব কিয় ? তেওঁ ইয়ালৈ আহি মোমাযকৰ সেবা-শুশ্ৰূষা কৰিব নোৱাৰেনে ? চিৰকাল ইয়াতেই কটাই—”

সত্য বিবস্ত্ৰ হ’ল।

“নজৰ দায় আনৰ মূৰত জাপি দিম, এই অনাথ ইচ্ছা কিম ? ননন্দীয়ে কৰাৰ কথা, নে মোৰ—”

নবকদুমাৰে অগ্নিশৰ্মা হৈ ক’লে, “তাইৰে কত’বা ক্ষম নহয়। যজ্ঞন মোমাষেকে ইমান দিন ধৰি খুৱাই পিন্ধাই পুহিলে—”

“মনে মনে থাকা। নীচ ধৰ্ম্মাৰে আবু নক’বা। ধোৱা পিন্ধাব কথা তুলিলাই যেতিয়া কওঁ—সেইবোৰৰ দাম উচল কৰি লোৱা হৈছে। আনৰ ঘৰত কাম কৰাহে’তেন বৰণ ধোৱা-পিন্ধাৰ উপৰিও দৰমহা অলপ পালেহে’তেন।”

স্পষ্টবস্ত্ৰ সত্যৱতীয়ে স্পষ্ট অভিমত প্ৰকাশ কৰিবলৈও ভয় নকৰে।

কিন্তু নৱকদুমাৰে খঙা কৰিব নোৱৰা হৈছে। কিয়নো অকলশৰে উভতি যাব লাগিব বুলি যিমানেই ভাবিছে, সিমানেই বিশ্ব-ভূৱনত নিমজ অশ্বকাৰৰ বাহিৰে আবু একো নেদেখা হৈ পৰিছে।

তথাপি সি ভৰ্তাৰ্তিক কৰিবলৈ নোৱিলে।

খোঁচা মাৰি ক'লে, ইমান দিন দেখোন সত্যৱৰ্তীয়ে শম্ভু-শাহুৱেকৰ মূখ
দৰ্শন কৰিবলৈকো ইচ্ছা কৰা নাছিল, হঠাৎ ইমান প্ৰাণী উঠিল উঠিল কিয় ?
ক'লে যে, কথা আন, আচলতে টাইমৰ ভাত ৰান্ধি ৰান্ধি আমনি লাগি গৈছে,
এতিয়া গাঁৱৰ বেটাইমৰ সংসাৰ ভাল লগা হৈছে। এই বঢ়িল ভয় দেখুৱালে,
ল'ৰাহ'ত ডাঙৰ হৈ আহিছে, এতিয়া বোঁহীদিন মাকৰ চকুৰ আঁতৰত থাকিলে
স্বভাৱ-চৰিত্ৰ বেয়া হ'বলৈ কিমান পৰ। আৰু বহু ধৰণে বহু বাফুঙীয়া
সামঞ্জস্যহীন কথা কৈ থাকিল সি।

কিন্তু সত্যবতী সংকল্পত অটল।

ল'ৰাহ'তৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ কথাত আশংকা প্ৰকাশ কৰাত ভদ্ৰু কোঁচাই
ক'লে, “তেনেকুৱা ল'ৰা যদি ডাঙৰ-দীঘল কৰি তুলিছোঁৱেই, তেন্তে খোৱা
বস্ত্ৰৰ লগত বিহু সানি মাৰি পেলাম ল'ৰাক, আৰু নিজে চিপজৰী ল'ম।”

মুঠতে নৱকুমাৰ অকলেই উভতি যাবলগীয়া হ'ল। সদুৱৰ্ণই ‘দেউতা
দেউতা’ বঢ়িল দৌৰি দৌৰি কিছুদূৰলৈ গৈ কান্দি কান্দি ঘূৰি আহিল।

নীলাম্বৰক লৈ এতিয়া আৰু সদা সৰ্বক্ষণ জীৱন-মৰণৰ সমস্যা নাই,
গতিকৈ এলোকেশীয়ে মধুৰিআমৰ তলৰ উত্তপ্ত বাদ-প্ৰতিবাদৰ মূল ৰহস্য
ভেদ কৰাৰ মনেৰে ঘৰৰপৰা ওলাই আহি ক'ঠালতলৰ সৰাপাত পাৰিষ্কাৰ
কৰাত লাগিল। কিন্তু বয়সে শতৰু শালিলে, কাণ দুখনে আগবঢ়ৰে আৰু
নশুনো হ'ল, সকলো কথা ভালকৈ নুবুজা হ'ল।

অগত্যা সন্দিগ্ধ লগীয়া হ'ল, “নৱাৰ সৈতে ইমানকৈ উথনা-উথনি কিহৰ ?
কথা কি ?”

সতাই উত্তৰ নিদিয়া নহয়, দিয়ে। কয়, “পো—পো-বোৱাৰীৰ
ঘৰুৱা কথা, সেই কথা আপুনি নাজানিলেও হ'ব মা।”

আপুনি।

ও, কলিকতাৰপৰা অহাৰ পাছৰেপৰাই শাহুৱেকক সতাই ‘আপুনি’
বঢ়িলেই সম্বোধন কৰা হৈছে।

এলোকেশীয়ে এই ‘পুৰুষালী’ দেখি অবাক হৈছিল। কৈছিল : “মাইকী
মানুহৰ মূখত বৈঠকখানাত মতা মানুহে মতাৰ দৰে ‘আপুনি’ ! আপুনি
টাপুনি নক'বা বাচা, শুনিলে গা বেজবেজাই যায়।”

সতাই কৈছিল, “সভ্যতা-সৌজন্যতা কৰাত দোষ কি ? মতা মানুহহে
সভ্য হ'ব পাৰিব, তিৰোতাই নোৱাৰিবনে ? ডাঙৰক আপুনি বঢ়িল মতাই
ভাল দেখোন !”

এনেষে খণ্ডটা কথা, তাতে আকৌ সেই আপুনি। এলোকেশীয়ে নিজক
আৰু চম্ভালিব নোৱাৰিলে। ক'কালত আঁচলৰ খোঁচনি মাৰি চিঞৰি দিলে,
“বোঁলোঁ ভোক চিনিবলৈ মোৰ বাকী আছেনে কিবা ? এই আধামৰা শহুৰক

পেলাই থৈ বহাঠৈ ঘাবলৈ যে কৰ্ম কৰি আহ মই কিবা নাই বজা নেকি ?
মই একো নবুজো নেকি ?”

সতাই প্ৰায় হাঁহ-ধেমালিৰ সৰেৰে ক’লে, “আপুনি নবুজিলেনো
কোনে বুজিব, প্ৰাচীন হ’ল, জগতৰ কত কি দেখিলে।”

“দেখিলোঁ তো, পিছে তোৰ দৰে দৃজনী আবু নেদেখিলোঁ। আবু
মোৰ এই ভেড়াকান্ত মাইকীমুৰা ল’ৰাৰ দৰে ল’ৰাও দুটা আবু নেদেখিলোঁ।
মুৰত লৈ যাব নহয় তোক।”

সতাই লাহেকৈ ক’লে, “নহয়, অকলেই যাব।”

এলোকেশীৰ মুখত হাঁহৰ আভাস বিৰিঙি উঠিল। কিয়নো, যিমানহে
ডাংকাটী নহওক বোবাৰীজনী, কাম-বনত পাৰ্কেত। তাই অহাৰেপৰা
এলোকেশীয়ে কোনো এটা কামলৈ ঘূৰি নাচালেও হৈছে। ইমান কঠিন বুদুপী,
এইখন সংসাৰ, গৰু-দামুৰি, গছ-গছনি—হেমগাম তো কম নহয়।

তাৰ উপৰি ছোবালীজনীৰ ওপৰত যে মৰমো উপজিল এলোকেশীৰ,
গুচি যাবগৈ বুলি ভাবি আশ্বৰ হৈছিল, নাযাব বুলি শুনি ভাল পালে
আবু ভালপোবানি গোপন কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ ল’ৰাটি যে
চিৰকালেই পিতৃ-মাতৃভক্ত, সেই কথা সত্যৰ ওচৰত মাড়ুৰে ঘোষণা কৰি,
সখিয়েকহঁতক কৈ ফুৰিবলৈ ধৰিলে, “হাৰামজাদীয়ে গুচি যাবগৈ বুলি দেও
পাৰি আছিল। নবাই মোৰ তাইৰ কথাৰে কাণকে নকৰিলে। মুখত
‘গোৰ’ মাৰি অকলেই গুচি যাবগৈ বুলি কৈছে তাই। সেই কথাত যিহে
থৈয়া-নথৈয়া কাজিয়াখন লাগিল। একেবাবে থৈয়া-নথৈয়া কাজিয়া। তাৰ
পাছত আবু নো কি—ৰঙৰ কিল গুৰুলাগুৰুলা, খঙৰ কিল লপাথপা।”

সতাই বিনা প্ৰতিবাদেই এইবোৰ কথা শুনৈ, শ্বিৰ ধৈৰ্য্যেৰে নিজৰ কামত
মন দিয়ে।

অৱশ্যে চুবুৰিটোত সত্যৰ সম-বয়সীও নথকা নহয় আছে। আগতে
‘সহ’তি সত্যক নগৰীয়া বুলি ঈৰ্ষা-বিশ্বেষ আবু সমীহৰ দৃষ্টিৰে চাইছিল,
কিন্তু যেতিয়া সত্যক এবিধে নবকুমাৰক গুচি ঘোবা আবু সতাই ঠিক
সিহঁতৰ দৰেই জীবনযাৱাৰ মাজত নিভুৰ্দ্ভলভাৱে চলি থকা দেখা পালে,
তেতিয়া লাহে লাহে তাইৰ সৈতে মিল-প্ৰীতিৰে থাকিবলৈ আগ বাঢ়ি আহিল।

অৱশ্যে সিহঁতো নিচেই কম বয়সৰ নহয়, কোনো কোনোবাজনীৰ দৃজন-
এজনকৈ জোঁৱায়ো হ’ল, কোনো কোনোবাজনীয়ে নাতি-নাতিনীৰো মুখ
নেদেখা নহয়। সত্য অৱশ্যে বয়সতহে সন্তানৱতী হ’ল, সিও আকৌ
প্ৰথমটো নাই, দ্বিতীয়-তৃতীয় দুটা ল’ৰা। এই কোলাৰ কেঁচুৱাজনীৰ
কিন্তু কাহানি হ’ব কোনে জানে। সেয়েহে সত্যৰ জীৱন এতিয়াও পৰিলত
হৈ উঠা নাই।

সিহ'তে সিহ'তৰ পৰিণত বদ্বিধৰে ক'লে, “উস্”। শাল শেলেকা, কোঁচ ভেলেকা শাহুৰী কেনে, লোণে আমেলখী যেনে। দন্দুৰী বগচুৰী শাহু আমিও নেদেখা নহয়, বোৱাৰী-শুল শাহুও দেখিলোঁ, পিছে তোমাৰ শাহুৱেৰাৰ মান আৰু নেদেখিলোঁ। ইমান যে ছুৰা মদুখৰ, মদুখৰ মাততে অবাইচ মাতৰ হেনাহুঁচা—।”

সত্যই ক'লে, “বুঢ়ী বয়সত তেনেকৈ কত বাৎফুঙীয়া কথা কয়। আমিও ক'ম বুঢ়ী হ'লে। খেঁ কৰি লাভ নাই।”

বিহুদিনৰ পাছত সিহ'তে সত্যক ‘ডেমাকী’ বুলি আখ্যা দি ত্যাগ কৰিলে।

ধীৰে ধীৰে মাহ বাগৰি গ'ল, মাহ গৈ বছৰ। নীলাম্বৰ একেদৰেই আছে, জীবিভো নহয় মৃতো নহয়। আৰু তেওঁৰ সৈতে আৰু এজনী মানুহো কত'বাৰ আহানাত জীৱন্ত হৈ পৰি আছে।

ছুটিয়ে-বন্ধই মাজে-মাজে আহে নৱকুমাৰ। ল'ৰাহ'তো আহে। কিন্তু, নীলাম্বৰৰ জীৱদ্দশাত যে সত্যক আৰু লৈ যাব পাৰিব সেই বিশ্বাস সিহ'তৰ আৰু নোহোবা হৈছে।

নৱকুমাৰে ৰাঘ দি থৈছে, “তাইক ভুতেহে লম্বিলে। নহ'লে ৰাতি-বিয়লি সেই পিছ দুবাৰেদি বেলগছ ক'ঠাল গছৰ তলেদি অহা-যোৱা কৰিব পাৰেনে ?”

স'চা, ভুতে নাপালে নিজৰ ভৰিত নিজেই এনেকৈ বাগিকুঠাৰ মাৰেতে কোনোবাই? নিজৰ মূৰটো নিজেই চোৰাই খায়নে? মাকৰ দৃঢ়তা দেখি সাধন-সবলো অবাৰ হ'ল।

পিছে এক হিচাপে ভুতে পোৱা কথাষাৰ কিজানি স'চাই। জীয়েক ইচ্ছাকৃত ভাৰ্ত কৰিবলৈ যিজনী সত্যই জীয়েকৰ পাঁচ বছৰ বয়স হোৱালৈ এটি-দুটিকৈ দিন গণি আছিল, হঠাৎ তাই ইমান নিৰ্বিকাৰ হৈ পৰিল কেনেকৈ?

সত্য স'চাকৈয়ে নিৰ্বিকাৰ হৈ পৰিছেনেকি?

ছোৱালীৰ পঢ়াৰ কথা চিন্তি কেতিয়াবা কেতিয়াবা কত'বাৰ বাঞ্ছন ছিঙি ইয়াৰপৰা পলাই যাবলৈ মন যোবা নাইনে তাইৰ?

তাই ভাবি লৈছিল যে অৱস্থাৰ সৈতে আপ খুৱাই চলিবই লাগিব। গতিকে, সুবৰ্ণক নিজেই পঢ়াই শিকাই বজাই দুটামান শ্ৰেণীৰ যোগা কৰি তুলিব লাগিব। কিন্তু এই কথাত বিধি-পথালি দিবলৈ এলোকেশী যেন বন্ধপৰিকৰ।

ছোৱালীজনীক লৈ সত্যই পঢ়াবলৈ বহিলেই এলোকেশী জৰাল-পুৰি

মৰে আৰু চেহু উলিয়াই কাৰে বাবে মাত লগাই তাইক লিখা-পঢ়াৰপৰা উঠাই আনিছে এৰে। সদুৰ্গই কেনেবাকৈ খৰিমাটি এডাল লৈ বহিলেই “পেলা, দলিয়াই পেলা—” ইত্যাদি তীব্ৰ মন্তব্য কৰি বেচেৰীক বিবন্ধিত পেলায়।

দিনে দিনে নতুন নতুন ছল-ছন্দ কৰিবলৈ ধৰিলে তেওঁ। সদুৰ্গই লিখা-পঢ়াত বহিলেই তেওঁ মাত লগায়, “অ’ সদুৰ্গ, তোৰ ককাৰে তোক মাতিছে।”

সদুৰ্গই মাকৰ মূখলৈ চাষ, সতাই চকুৰ অগ্নিদৃষ্টি প্ৰকাশ নকৰি কয়, “মোৰা, শূনি আহগৈ।”

কিন্তু সদুৰ্গ দুই-এঘণ্টাৰ ভিতৰতো ঘূৰি নাহে। এলোকেশীয়ে আহিবলৈ নিদিয়।

এলোকেশীয়ে সদুৰ্গক ককাকৰ গাত হাত বুলোৱাৰ কামত লগাই দিয়ে মইকীমানদুহে লিখা-পঢ়া শিকা যে কিমান গৰ্হিত কাম নাতিনীয়েকক সেই কথাটো খৰিচ মাৰি বজাবলৈ চেষ্টা কৰে। আৰু ইমানখিনি কৰাৰ পাছতো যদি কাম নিসিজে তেনেহ’লে দুপৰীয়া সদুৰ্গক লৈ গাঁও ফুৰিবলৈ ওলাই যায়।

সতাই কেতিয়াবা কেতিয়াবা কয়, ‘দেউতাক এবাৰ আপুনি ওলাই যায়, মই কাম-বন লৈ থাকোঁ, তেওঁ অকলে অকলে পৰি থাকে—’

এলোকেশীয়ে চৰখৰীয়াত পৰি চালে-বোৰ বাৰাণলৈ ধৰিলে, “তেনেকৈ পৰি নাথাকি আৰু কেনেকৈ থাকিব? কথাতো আছে—‘নিতৈ নাই নাই দিয়ে কোনে, নিতৈ নৰিয়াক চাব কোনে’ আৰু এনেহে মানুহ ওচৰত বহি থকা, বোলে—‘নাকত লৈ চাকত ঘূৰায়, খৰা টেকেলীৰ পানী খুৱায়,—এওঁক পৰ দিয়া-নিদিয়া একেই কথা। মূখৰ মাত-কথা নোলোৱা হৈছে, দিনে-নিশাই মূখোদি লালটি বৈ পৰিছে, বি কথা পাতিম? কি সেৱা কৰিম? মোৰ আৰু বুচিও নাই মনো যোৱা নাই। ওৰোট জীৱন জুলাই-পুৰি মাৰিলে, এতিয়াও নৰিয়া-পাটীত পৰিও হান হান কাট কাট কৰি থাইছেহে—। কেলে—’” যিজনী নাটেশৰী লৈ ইমান নধৰ নপৰ লগাইছিল, বিজনী নিমুচ্যাহ’তীয়ে চিৰকাল ধৰি দখল কৰি বহি থাকিল এতিয়া আহি সেৱা কৰিব নোবাৰেনে তাই মৰতীয়ে?”

সতাই লাভ পাই কোতলাবা মনে মনে থাকে, কেতিয়াবা লাহেকৈ সোধে, “সেৱা কৰিবলৈ আহিলে আপুনি, ঘৰত সোমাবলৈ দিব জানো?”

এলোকেশীয়ে সদম্ভ চিঞৰ ধৰে, “সোমাবলৈ দিম? ঠুটী শোটা নাইনে ঘৰত? ভগা মৈদা? এই বঢ়াৰ চকুৰ আগতে শোটাৰে বোৰাই জাৰিম নহয় চাবি? অংগ অংগ হ’ল, চকু দুটা আছেই নহয় এতিয়াও? চাই থাকিবা চকু মেলি—।”

সতাই আব্দ একো নোসোধা হ'ল। আব্দ উজ্জ্বলো নিদিয়া হ'ল।

আঁৰে আঁৰে থাকি সতাই সদূৰণক লিখা-পঢ়া কৰিবলৈ কয়।

সদূৰণই কেতিয়াবা জেউৰ খৰে, কেতিয়াবা ভোৰভোৰায়, “মই কি কৰিম ? আইতাই মাতে যে—। পঢ়িলে গালি পাবে। আইতাৰ যে ইমান খং।”

সতাই অনুভৱ কৰে, সদূৰণই দিনে দিনে আইতাৰ ফালে ঢাল খাইছে, আইতাকৰ লেনী-ভাদৈজনী হৈ পৰিছে।

এই লোকচান সহ্য কৰা টানেই।

অথচ সদূৰণকো দোষ দিব নোৱাৰি। সকলো বিধৰ প্ৰলোভনৰ বশত্ৱ আইতাকৰ সৈতে ওচৰত। আইতাকৰ সৈতে চুবুৰীষে চুবুৰীষে ঘৰি ফুৰা, আইতাকৰ লগে লগে গৈ গোসাঁইধানত বহি থকা, আইতাকৰ ওচৰতে অপ্ৰত্যা-কৃপা আব্দ আইতাকৰ ওচৰতে যত ৰাজ্যৰ গম্প।

গম্প মানে কেৱল পৰীৰ গম্পই নহয়। অন্যান্য গম্পও।

এলোকেশীয়ে কয় : “তোৰ মাৰৰ কি ইচ্ছা জান ? কলিকতালৈ নি তোকে মেমৰ ইশ্কুলত পঢ়ুৱাই তা'পাছত আপিচৰ চাকৰিত সদুমাি দিব। বিয়া-চিয়া নিদিয়ে, গহনা-গাঠাৰ কাপো'কানি নিদিয়ে, খালী ধমক দিব আব্দ পঢ়াব। আব্দ তই যদি মোৰ ওচ'তে থাক তেন্তে ধুনীয়া চাই দৰা এটা বিচাৰি তোৰ বিয়া পাতি দিম, ক—স্ত আ-অলংকাৰ গহনা-গাঠাৰ দিম, ৰঙা ৰঙা বেনাৰচী শাড়ী দিম। তা'পাছত—সেই বিয়াত কিমান ধুম-ধুপাল কৰিম—।”

উৎসুক আগ্ৰহেৰে অধীৰ শিশুৱে আইতাকৰ কাষ চাপি গৈ সোধে, “মোক কি কি গহনা দিবা আইতা ?”

এলোকেশীয়েও পৰম উৎসাহেৰে কয়, “এয়া ধৰ—মুৰত দিম ম'ৰিয়াল, চিতিপাতি—কপালত দিম কপালজেঠী। ডিঙিত দিম ধৰ—সাতেসৰী, মটৰমালা, শিলিখামণি—হাতত দিম মূঠিখাব্দ, কংকণ, খচৰুৱা খাব্দ, বাহুত পিন্ধাম বান্ধ, কেয়ুৰ, ভৰিত নেপুৰ—নাকত নাকফুল, ক'কালত কৰধানি আঙুলিত দিম—ম'ৰানেজীয়া আঙঠি, আব্দ—”

সদূৰণই বিগলিত কণ্ঠেৰে ক'লে, “আব্দ খোঁপাত পিন্ধিবলৈ একো নিদিয়া আইতা ? সেই যে সেই ঘৰৰ খুৰীৰ দৰে যে— ?”

“হে—, নিছয় দিম, নিদিয় কেলে—খোঁপাৰ কাঁটা দিম, ফুল দিম, কাণত দিম খুৰীয়া, কাণবালা আব্দ কত কি ! এতিয়া ক', মোৰ ওচ'তে থাকিবি নে মাৰৰ স'তে কলিকতালৈ' যাবি ?”

কোৱা বাহুদা, সদূৰণই একে উশাহেই কয়, “তোমাৰ ওচ'তে থাকিম।”

“তোৰ ফালে থাকিবলৈ দিলেহে থাকিব ? মৰিয়াই মৰিয়াই লৈ যাব
নহয় তোক ?”

“ঈ—ইঃ । নিদিব থাকিবলৈ ! যাব লৈ মৰিয়াই মৰিয়াই ! মই
ভেতিয়াহ’লে ইম্‌মান চিঞৰি চিঞৰি কান্দিম যে আকাশ ছিৰাছিৰ হৈ যাব !”

এলোকেগীষে উলাহেৰে ক’লে, “পাৰিবি । পাৰিবি তই । সেই জোৰ
আছে তোৰ । মাক চাইহে জীয়েক হৈছ তেও । মাক যেন কুকুৰণী,
তাইৰ যুগ্ম টাঙোন হ’ব পাৰিবি তই ।”

ভিল তিলকৈ কাম আগুৱাই যায় ।

দিনে দিনে পুৰুষাৰ বাহুগ্ৰাস হ’বলৈ ধৰে । তদুপৰি, মাকক একান্ত
আপোন বুলি ভাবিব পৰাকৈ সুবৰ্ণযোবা মাকক পালে ক’ত ?

একেবাৰে কে’চুৱাতে আছিল পেহীষেকৰ ওচৰত, তাৰ পাছত সতাই
গা ঢিলাই দিয়াত দেউতাকৰ ওচৰতে বেছি ভাগ সময় । আকৌ, দেউতাক
গুচি যোৱাৰ সময়ত কৈ থৈ গ’ল, “তোৰ মাৰাই তোক মোৰে সৈতে যাবলৈ
নিদিলে ।”

তদুপৰি, মাক মানেই লিখা-পঢ়া । যি লিখা-পঢ়া আইতাকৰ চকুৰ
কটুৱা । আৰু সুবৰ্ণযোৱা মূঠেই ভাল নাপায় ।

গতিকৈ, মাকৰ সম্পৰ্কে সুবৰ্ণৰ মনত অলপ বৈৰীভাব গঢ়ি উঠিছেই ।
পৰিপূৰক হিচাপে আইতাকলৈ বন্ধুভাব ।

সতাই এই ধন্যসৰ চিত্ৰ দেখা পালে ।

তীৰ যাতনাৰ ফলত ৰাতি প্ৰায়েই সত্যৰ চকু জাপ নোখোৱা হ’ল ।
কেতিয়াবা কেতিয়াবা মনৰ মাজত এই প্ৰশ্নটোৱেও মূৰ দাঙি উঠে : মই
ভুলেই কৰিলোঁ নেকি ? নৱকুমাৰৰ প্ৰস্তাবটোকে মানি লোৱাই উচিত
আছিল নেকি ?

কিন্তু মৃত্যুৱে এনেকৈ কুটিলভাৱে সত্যৰ সৈতে ব্যংগ কৰিব বুলি
কোনে জানিছিল ? কোনে জানিছিল—এটা অনদ্ভুতহীন মাংসপণ্ডয়ো
পৃথিৱীৰ মাটি এনেকৈ কামুৰি পৰি থাকিব বুলি ?

আকৌ ভাবিলে তাই—ছি ছি, এইবোৰ কি কথা ভাবিছোঁ মই ? এনে
ধৰণে চিন্তা কৰিলেও যে প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিব লাগে ।

অৱশেষত সত্য সিদ্ধান্তলৈ আহিল । আৰু সেই সিদ্ধান্ত অনুসাৰে
নৱকুমাৰলৈ চিঠি লিখিলে তাই :

‘তুমি ছুটি লৈ কেইদিনমানৰ বাবে অৱশ্যে অৱশ্যে থবলৈ আহিবা ।
সুবৰ্ণক লৈ যাবাহি । তাইক স্কুলত ভৰ্তি কৰি দিবা । মই যিমান
দিনলৈকে যাব নোৱাৰিম, তাই নন্দীৰ ওচৰতে থাকিব । তাইৰ ইহকাল-

পৰকাল এইদৰে নষ্ট কৰিব নোবাৰি আৰু । ননন্দীৰ ওচৰত তাই কামলোৰেই থাকিব, ক'বলৈ গ'লে সদুৰণ তেওঁৰহে ।'

নরকদুমাৰলৈ চিঠি লিখা এষে প্ৰথম ।

ইযাৰ আগতে যিবোৰ চিঠি লিখিছিল, সেইবোৰ ল'ৰাহ'তলৈ লিা থছিল ।
প্ৰথম পত্ৰ, কি'তু প্ৰেমপত্ৰ নহয় ।

এই চিঠিখন লৈ নবকদুমাৰ সদুৰ ওচৰলৈ গৈ সত্যৰ আকল আৰু নিৰ্বদুস্থিতা সম্পৰ্কে মন্তব্য কৰিলে । কিস্তু সদুৰে বাধা দিলে তাক । ক'লে, “বোবাৰীষোনা কি অন্যায কথা কৈছে অ' ? এফালে অ-লৰ অ-চৰ বদুগী, এফালে সংসাৰ, আৰু আনফালে সেই ছটফটীয়া ছোৱালীজনী । তাৰ ওপৰত মামীৰ মৌসনা বাইক-বচন আছেই । তাইনো কেনেকৈ সহ্য কৰে ? নাই নাই বদুলিও ডেৰ বছৰ পাৰ হ'ল । ওহোঁ, আৰু নহয়, তাই সদুৰলক লৈয়েই আহগৈ যা । মই চোৱা-মেলা কৰিম বাৰু । এসু । লিখা-পঢ়া লিখা-পঢ়া কৰি বোবাৰী য়ে একেবাৰে বলিষা !”

নবকদুমাৰে কওঁ বদুলি ভাবিলে, “তাতকৈ তুমিয়েই তালৈকে নোযোবা কিয় কিছুদিনৰ বাবে—সত্য গদুচি আহক ।”

কিস্তু ক'ব নোবাৰিলে ।

মদুৰুন্দ মদুখাজি সমুখতে বাহ আছে । এতিয়া সদু এই গোঙোৰা বাঘে খোবাৰ গুাহনী, মোমায়েকৰ ঘৰতে পৰি থকা ধুতকপালী বায়েকজনী হৈ থকা নাই আৰু ।

নবকদুমাৰে বাধ্যত পৰি ক'লে, ‘বাৰু, য়াৰে’ই তেষ্টে ।’

কিস্তু অলক্ষ্যদেবতা তেতিয়া বোধহয় অলক্ষ্যতে উপস্থিত আছিল । আৰু আছিল অতি নধৰ-নপৰ লগা অৱস্থাত । সেয়েহে—

বিধাতাৰ কোতুক নহয় যাদনো কি ?

যি জড় মাংসপিণ্ডটোবে কেৱল পৰমানন্দ শেষ হোৱাৰ অভাব হেতুকে ইমান দিন ধৰি পৃথিবীৰ কিয়ৎপৰিমাণ ঠাই জুৰি পৰি থাকি ‘অজ্ঞপা’ৰ ঋণ শূদুজি আছিল, সেই জড়পিণ্ডটোবে আচম্বিতে এনে এক মদুহুতৰ্ততে তাৰ বহু বছৰৰ দখলীকৃত মাটি এৰি গদুচি গ'ল, যাক ক'ব পাৰি চৰম মদুহুতৰ্ত ।

বহু চেষ্টাৰ মৰত, বহু নিন্দা মৰ পাতি লৈ, আৰু এলোকেশীৰ বহুতো লাওপাতলৈ আওকাণ কৰি সত্যবতীয়ে য়েতিয়া কথমপি সদুৰণক নরকদুমাৰৰ সৈতে ঘৰৰ বাহিৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল, আৰু ক্ৰুদ্ধ ক্ৰুদ্ধ বদুখকণ্ঠ নরকদুমাৰে সদুৰণক কলিকতালৈ নি তাৰ এই নিমৰমিয়াল পাষণী মাৰুৰ নামটোও পাহৰাই পেলাব বদুলি মনতে তিনি সহিত ণাই খোজ লৈছিল, ঠিক সেই মদুহুতৰ্ততে বিধাতাই সেই কোতুকৰ হাঁহাটি মাৰিলে । সেই

হাঁহিৰ ফলত এলোকেশীয়ে অকস্মাৎ গগনফলা চিঞৰ মাৰি ঘৰৰপৰা
চোতালত আহাৰ খাই পৰিলহি।

ইমান বিকট চিঞৰৰ মাজত কথা বদাজব পৰা টান, 'পঢ়ু পৰা হ'লে
এলোকেশীয়ে সন্দেহভুলে চিঞৰি কোবা শুন। গ'লহে'নে, 'অ' মোৰ
গোসাইঙে, সিহঁতে ডোম্বাক নিজ হাতে মাৰি পেলালে অ—পো বোবাৰীয়ে
নিজ হাতে বধিলে ও !''

হয়, অবশেষত সত্যবতী আৰু নবকুমাৰে এই কলংকৰ বোজা মূৰত
কঢ়িয়াবলগীয়া হ'ল, সিহঁতে হেনো নিজ হাতে নীলাম্বৰক বধিলে।
এলোকেশীয়ে যি কথা সকলোকে চিঞৰি চিঞৰি কছে তাৰ মৰ্মাৰ্থ হ'ল :
নাতিনীয়েকজনী আছিল নীলাম্বৰৰ প্ৰাণপথী গি বয়েক ঘৈণীয়েকে পৰামৰ্শ
কৰি তাইক টানি-অঁজুৰি ঘৰৰপৰা উলিয়াই লৈ গ'ল। তাৰু যোঁতলাই
উলিয়াই লৈ গ'ল সেই মুহূৰ্ততে মৰম আকল বা নীলাম্বৰৰ প্ৰাণপথী সন্না
এৰি উৰ গ'ল। নাযাবনে কিবা ভাৱ ? ইমান ডাঙৰ আঘাত সহ
কেনেকৈ ? বিস্মাধিয়ে ঘূৰ্ণীয়া কৰা দেহ পিঞ্জৰাতো মনৰ বস্তিতে গুৰ্দি
হৈ গল।

প্ৰত্যেকেই পো-বোবাৰীৰ স্বয়ংহীনতাল লেই লেই ছেই ছেই কৰিলে।
কিন্তু 'মনত কণ্ঠ' অন্তৰ কৰাৰ দৰে মন এটা নীলাম্বৰৰ আছিলনে নাছিল
সেই প্ৰশ্ন নতুনলৈ।

দীৰ্ঘবাল ধৰি বোধহীন অনুভূতিহীন হৈ যিটো প্ৰাণী মাংসপিণ্ডমাত্ৰ
হৈ পৰি আছিল, পৰি আছিল পৰমায়ু শেষ হোৱাৰ বাট চাই, সেই
মাংসপিণ্ডৰ খবৰটো এলোকেশী কি উপায়ে জানিলে ? নবকুমাৰে যোঁতলা
কলিকাতৰপৰা আহি 'দেউতা' 'দেউতা' বুলি সহস্ৰ বাৰ মাত দিছিল,
কণমান চেতনাৰ ক্ষুদ্ৰৰণো সেই পিণ্ডটোৰ মাজত দেখা নগৈছিল। 'সুৰণ'
গুচি যাব এই ভৱিষ্যৎ ঘটনাটোক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই তেন্তে সেই মাংসপিণ্ডটোৰ
মাজত বোধ চেতনা অনুভূতি জাগ্ৰত হৈ উঠিলনে ?

নহয়, এইবোৰ প্ৰশ্ন কো'নও কৰা নাছিল।

সত্যবতীৰ পাবাণী আচৰণেই প্ৰধান হৈ উঠিছিল।

কিন্তু সেই কথা থাকক, নিম্মা সত্যবতীৰ চৰসংগী, সমস্যা আনহে।
সমস্যাক সৃষ্টি হ'ল পছত। দেউতাকৰ প্ৰাশ্ব-শান্তি নৱকুমাৰে সাধাৰ্ণ্যবিহীন-
ভাৱেই কৰিলে। সত্যৰ প্ৰবল প্ৰাৰ্থনাত পৰি নৱকুমাৰে অনিচ্ছাস্বৰূপে
ঢেব খৰচ কৰিবলগীয়া হ'ল। বৃষোৎসৰ্গ, পিণ্ডত বিদায়, শত ব্ৰাহ্মণক
ছত্ৰ পাদুকা দান আদি সত্যই বহুতো বিধান উলিয়াইছিল। মোমায়েকৰ
প্ৰাশ্বত সদুও আহিছিল আৰু অকলে অহা নাছিল তাই, গিৰিয়েক আৰু
তাইৰ দ্বন্দ্ব 'ল'ৰাকো লগত লৈ আহিছিল। সদুৰ এই উখোৱা ধান গছা

কপাল দেখি সকলোৱে তৰুখ মানিলে। তদুপৰি, নিতাই নিতাইৰ ঘেণীয়েকো এই উপলক্ষ্যে এবাৰ গাঁৱলৈ আহিল। এইখিনিটাকৈ ঠিক্কেই আছিল। কেণা লাগিল যাত্ৰাকালত।

এতিয়া আৰু ইয়াত সত্যৱতী থকাৰ হেতু নাই, গতিকে তাই গুচি যাবগৈ। কিন্তু এলোকেশীয়ে যে অকলশৰীষাকৈ থাকিব লাগিব সেই প্ৰশ্নটোও পেলনীয়া বিধৰ নহয়। সত্যৱতীয়ে প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰিলে : “এইবাৰ আপুনিও আমাৰ সৈতে ব’লক কলিকতালৈ।”

এই প্ৰস্তাৱৰ কথা শুনি সদুৰে আঁৰত থাকি কৈছিল অবশ্যে : “তাইৰ কি যে ঢেংকীথুৰীয়া বুদ্ধি, লগত লৈ যোৱাৰ অৰ্থ হ’ল চিৰদিনৰ বাবে লৈ যোৱা। তাৰ মানে হ’ল তোৰ সদুখ সংসাৰত সদায় জুই জাল পানী ঢাল হৈয়েই থাকিব। ইমান দিন ধৰি ইয়াত থাকি হাড়ক মাটি কৰিলি, স্বামী-পুত্ৰৰ লটি-ঘটিও বহুত হ’ল। তাৰ পুৰস্কাৰ হ’ল—বদনাম। এতিয়া আক’ শাহুবেৰক মৰত তুলি লৈ যা, আৰু তাই তোৰ বন্ধুৰ ওপৰতে চৰু জোৰক।” কৈছিল সদুৱে, কিন্তু নবকুমাৰেহে হাতেৰে জোনটো ঢুকি পোবাদি পালে। মাকৰ যদি এনেকৈ ইমান ডাঙৰ সুব্যবস্থা এটা হৈ যায়, আৰুনো কি লাগিছে? সঁচায়ে সত্যৰ বুদ্ধি আছে, আছে সাহসো।

কিন্তু এলোকেশীয়ে এই সুব্যৱস্থালৈ কাণসাৰকে নকৰিলে। তেওঁ বাপেক মৰাৰ লগে লগেই ভিত্তাত সন্ধ্যা-প্ৰদীপ বন্ধ কৰাৰ এই প্ৰস্তাৱ শুনি খিঙ্কাৰ নোহোৱা পুতেকলৈ তেওঁ খিঙ্কাৰ দিলে।

সন্ধ্যাপ্ৰদীপ? ভিত্তাত চাকি জ্বলোৱা? তাৰ বাবে চিন্তা কিহৰ? গিল্লীতিহঁতৰ কাৰোবাক কৈ গ’লে নহ’বনে?

এলোকেশীৰ ডিঙিত চিপজৰী লাগিল।

যাক দেখামাত্ৰকে তেওঁৰ মাটিত সাত কিল মাৰিবৰ মন যায়, সিহঁতৰ শৰণাপন্ন হ’ব? আৰু তদুপৰি, এই জনমটো পাত কৰা ঠাইখন এৰি এই বঢ়ী বয়সত চহৰৰ সজাত উগাহ বন্ধ হৈ মৰিবলৈ যাব তেওঁ বোৱাৰীৰ সুবিধাৰ বাবে? নৱকুমাৰে এইবোৰ দুবুদ্ধি ত্যাগ কৰে যেন।

তেনেহ’লে। সমস্যাৰ সমাধান কি?

আৰুনো কি, বাতিৰ বেলিকা পৰ দিবলৈ নৱকুমাৰে এজনী বনকৰা ধাদহী মানুহ ঠিক কৰি ধৈ য’ক মাকৰ বাবে, আৰু মাকৰ এই শোকে খুন্দা মাৰি ধৰা পৰাগ জুৰ পেলাবলৈ ছোৱালীজনীক ধৈ য’ক। এতিয়াই তাইক টান মাৰি লৈ গ’লে এলোকেশীয়েও নিৰ্ঘাত পতিৰ পদাংক অনুসৰণ কৰিব লাগিব।

নৱকুমাৰে মৰত হাত দি ক’লে, “শুনিলানে?”

সত্যতীয়ে যাত্ৰাৰ বাবে সকলো সামগ্ৰি-সুদৰ্ভাৰ লৈছিল, সেইবোৰ কৰি থাকোঁতেই ক'লে, “শুনিলোঁ।”

“এতিয়া উপায় ?”

“উপায় আৰু কি ! মাক উগাহ বন্ধ-কৰি মাৰি পেলোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰাতকৈ এজনী বনকৰা মানুহ বন্দবস্ত কৰি দিয়াটোৱে ভাল।”

“আৰু সুৱৰ্ণ ?”

“সুৱৰ্ণ আমাৰ সৈতে যাব।”

সত্যই ঠুকে-ভাঙে ৰান্ন দিলে।

“যাব বুলি তো কৈছা, পিছে—দেউতাৰ বাবে বদনামৰ অন্ত নাই, তাৰ ওপৰত আকৌ মাৰো যদি সঁচাকৈয়ে—”

“কি ? যদি ‘মনত কণ্ট’ হয়, আৰু যদি মাৰি থাকে ?” কাষ্ট্ৰাই মাৰি সত্যই ক'লে, “ভেতিয়াহ’লে দেখোন সত্যী বোবাৰে পদ্য হ’ব। একে অনলত দহি দূষোবো মৃত্যু।”

“ধেমালি কৰিছা ?”

“পাগল ! এয়া ধেমালিৰ কথা হ’লনে ?”

“মই কিন্তু মাক ক’ব নোৱাৰিম।”

“নালাগে ক’ব। ক’বলগীয়াখিনি ময়েই ক’ম।”

এতিয়া এই ক্ষেত্ৰত কি কৰা উচিত, কিতকত ব্যাবহৃত নৱকুমাৰে স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। মাকে যি কথা কৈছে সি অযৌক্তিক, সত্যই কোবা কথাটো—অকতব্য। ভেনেহ’লে ?

অৱশ্যে এটা কাম আছে নৱকুমাৰৰ। চিৰদিন যিটো কাম কাৰ আহিছে। পোনতে সত্যৰ কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰিব লাগিব। তাকে কৰিলে সি। ক’লে, “পিতৃহত্যাৰ পাতক হ’লোঁ, আকৌ মাতৃহত্যাৰো পাতক হ’ব লাগিবনে ?”

সত্য অবিচল।

“উপায় কি ? বিধাতাই তোমাৰ কপালত যদি এই দণ্ড লিখি থৈছে—ল’বই লাগিব।”

“সুৱৰ্ণ কেৱল তোমাৰেই নহয়। বাপেক-আইতাকৰো তাইৰ ওপৰত দাবী নথকা নহয়।”

“অৱশ্যেই আছে। পিছে কিমানখিনি আছে তাৰ ফয়দা কৰিবলৈ হ’লে আকৌ তোমালোকৰ আইন-আদালতলৈ যাব লাগিব নহয় ?”

“কি ক’লা ? কি ক’লা তুমি ?”

“একো নহয় !” সত্যই কাম-বনত মন দি ক’লে, “যি কোৱাইছা তাকে কৈছোঁ।”

“শহুৰৰ বেলিকা দেখোন কতব্য উৰালি উঠিছিল, মোক ধূলিবো ধূলি

কৰিছিলো দেখোন। এতিয়া শাহুৱেকৰ বৌলিকা এনেহে বশ্চন্ডী মূৰ্তিৰ কাৰণ কি ?”

“কাৰণ বুজাই ক’বলৈ সময় মোৰ নাই। সদুৰ্গ মোৰে সৈতে ঘাৰ, এয়া হ’ল কথা।”

সত্যৰ শেষ কথা।

গীতিকে এই কথা শিলৰ বেথা।

আৰু সিফালে ল’ৰা দুজনো বুজন হৈ উঠিছে। আৰু সিহঁত মাকৰ ফলীয়া। দেউতাকৰ সৈতে সিহঁতৰ মতৰ মিল একেবাৰে নহয়। গীতিকে বল-শাস্তি সত্যৰহে বোঁছ।

কলেজ খতি হোবা বুৰ্জি ল’ৰাহঁত গুৰু গ’ল, কিস্তি যাওঁতে কৈ গ’ল—মাকে যি ক’ব তাকে কৰা হয় যেন।

এয়া কেনে দুঃসাহসিক কথা! বাপেক তুচ্ছ, মাকেই প্ৰধান ?

নবকুমাৰে এই কথাত উন্মাদ প্ৰকাশ কৰিছিল। কিস্তি সত্যৰ বিদ্ৰূপে তাৰ মূৰত সোপা দিলে। সতাই কৈছিল। “এহেহে। এই কথাখনো ‘খং কৰিবলগীয়া কি হ’ল ? মাতৃভক্তৰ বংশ, মাতৃভক্ত নহ’বনে ? কৃষি, মাতৃভক্তি জানো বেয়া ?”

যদিও ছোবালীজনীক আৰু ঘৈণীয়েকক দীৰ্ঘকালৰ পাছত লৈ যোৱাৰ সুবিধা ওলোবাত নবকুমাৰ কৃতার্থ, তথাপি স্বভাৱৰ কাৰণেই এই তৰ্কবাদ এই প্ৰতিবাদ। অবশেষত যথা নিয়মমতেই সত্যৰ ইচ্ছাই জয়যুক্ত হ’ল। প্ৰায় দুবছৰৰ মূৰত, স্বামীৰ সৈতে জীয়েকৰ হাতত ধৰি সতাই আকৌ গৃহ-গৃহৰ চৌহদ পাৰ হ’ল।

এলোকেশীয়ে মূৰ আফালি, কপালত ভুকুৱাই মৰ কান্দোন জুৰিলে !

এইবাৰ কিস্তি গাঁওখনৰ বাইজে এলোকেশীৰ কাম বা কথাটো সন্মান সমৰ্থন নজনালে। ক’বলৈ ধৰিলে : “পো বোবাৰীয়ে লৈ যাব খুজিছিল, যোবা হ’লেই ভাল আছিল। কালী-গংগাৰ দেশ, কিমান ডাঙৰ তীৰ্থস্থান। যোবাত নো কি বাধা আছিল ? সঁচাৰে তো, পুতেকে আৰু অফিছ এৰি ইয়াতে বহি থাকিবনে ? আৰু ঘৈণীয়েকেও চিৰকাল স্বামী-পুত্ৰৰ সংসাৰলৈ পিঠি দি থাকিব নোৱাৰে। তেন্তে ? কোনোবা দিনা অকলে অকলে ঘৰতে হাড়ত বন গজিব তোৰ আৰু চুবুৰীৰ মানুহৰ আলৈ-আহুকাৰ হ’ব। তদুপৰি পুতেকে যাত্ৰা কৰিছে, মাহাগুৰু নিপাতৰ বছৰ, মৰ-কান্দোন জুৰি এই অমঙল মাতি আনিছ কিয় তই ?”

ইমানদিনলৈকে এলোকেশীৰ সকলো আচাৰ-আচৰণ সমৰ্থনযোগ্য আছিল, এইবাৰহে সেই সমৰ্থনত ঘূৰে ধৰিলে।

কিয়মত ধৰিলে কোনে ক'ব ? তাৰ কাৰণ কি কোনে ক'ব ?

এলোকেশী অকলশৰীষাকৈ থকাত অপ্ৰত্যাশ্ৰুত হ'লেও চৰ্দাৰ মানুহৰ ওপৰত অলপ দায়িত্ব পৰা বাবেইনে ।

নে—ভালেখিনি 'বৈশ্ববাসিক' মাটি বাৰী বাগান পুখুৰী গছ গছনিৰ সন্মিলিতত বাধা পৰা বাবে ? ফলে-ফল ভৰা তিনিখন বাৰী এলোকেশীৰ মাছেৰে উভৈনদী হোৱা দুটা পুখুৰী, তদুপৰি অ'ত ত'ত আৰু কত কি ।

নে এলোকেশীৰ লগ-সংগবোৰ ইমান লুভীয়া মনৰ নহয় ? এয়া কেৱল চিৰাচাৰত নিয়মৰ প্ৰভাৱেইনে বাৰী হ'লে মাইকী মানুহৰ মূল্য অলপ কম হ'বই । 'গিৰাহ'তৰ গৃহিণীৰ দামেই স কমি । 'গিৰাহ'ত গত হ'লে যিখিনি জোৰ, কথাৰ জোৰ ।

যি কি নহওক, দৰাচলতে অবস্থা এনে ।

আনাক, নিতাইৰ ঘৈণীয়েকো নবকুমাৰৰ মুখ সেই 'অ-কাম্‌দান'ৰ কথা শুনি সত্যৰতীৰ ফলিয়া হ'ল । অশেষ হ'ল যে—হঠাৎ এটা কাণত তাইৰ মনৰ অবস্থা বৰ শোচনীয় হৈছিল বুলিহে । শৰাধৰ নিমন্ত্ৰণ খাই বেছ নধৰ-নপৰ কাৰণেই বেচৰী কলিকতালৈ উভতি আহিছিল অহাৰ লগে লগেই মূৰত বজা পৰিল । অভাবনীয় কাণ্ড ।

মাকৰ পেটমচা আটাইতকৈ সৰু ভনীজনী—এয়া 'কছাদান'ৰ আগতে যিজনীৰ বিষয় হৈছিল, কলিকতালৈ অহাৰ আগদিনা তাই অপঘাতে মৰিল । উভতি আহি দেখিল ভায়েকটো বহি আছে, চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কান্দাছ । সি ক'লে যে ভনীয়েকক শাহুবেক-গিৰায়ক দুয়ো মিলি মাৰি পেলালে । নিৰ্মাত মাৰি পেলালে । মাৰি পেলাবাব পছত বাটলৈ যোৱা পুখুৰী ঘাটলৈ যাওঁতে হামখুৰী খাই পৰি মৰিল ।

মাৰি পেলালে । নৱকুমাৰ স্তম্ভিত হ'ল ।

ভাবিনীৰ শোক-ভাপৰ কথা শুনি নবকুমাৰৰ লগে লগে সত্যৰতীও আহিছিল । আজি-কালি ভাবিনীয়ে নৱকুমাৰৰ সৈতে অলপ আৰ-বেৰ বাখিও প্ৰায় প্ৰত্যক্ষভাৱেই মাত কল কৰা হৈছে । এতিয়া শোকে খুন্দা মাৰি ধৰাত সেই আৰ-বেৰো নোহোৱা হ'ল ।

"মাৰিয়েই পেলালেনে ?" নবকুমাৰে তীব্ৰ কণ্ঠেৰে ক'লে, "মগৰ মূলুক পাইছেনেকি ?"

"আবুনো কি—" ভাবিনীয়ে চকুপানী মচি ক'লে, "সকলো ধৰণৰ হত্যাৰ দণ্ড আছে, গৰিষ্ঠ যৈলৈকে হত্যা কৰিলেও দণ্ড নাই নহয় ? কচমীয়ে সেই পো-ৰ আকৌ এতিয়াই বুকু ফিঙ্গাই বিয়া পাতিব । গল আমাৰেই গ'ল । কপমানি ছোৱালী—ন বছৰ পাৰ হৈ দহ বছৰত ভাৰি দিছিলহি মাথোন—একেবাৰে আজলী ছোৱালী আহিল । আবু কিমান যে

ভাল আছিল। শহুৰি খাটিবলৈ বাব লাগিব ব'লি কোৱাত সাদিন ধৰি নেখাই-নবৈ কেৱল কান্দিছিলহে। আৰু এটা মাহো পৰ নোহওঁতেই এই কান্দি। মোৰ মাৰ অৱস্থাটো ভাবি চোৱাঁ !”

ভাবিনীয়ে আৰু বহু ধৰণে আক্ষেপ প্ৰকাশ কৰিলে।

ক'লে যে তাই কোনো কে'চুৱা ফুকাবলৈ নহ'ল। এই সৰু ভনীজনীক তাই নিজৰ কে'চুৱাৰ দৰে জ্ঞান কৰিছিল, তালো গুচি গ'ল। সতাই শত্ৰু হৈ বহি সকলো কথা শুনি আছিল, সাম্বনা দিবলৈ চেষ্টা কৰা নাছিল তাই, বহু সময়ৰ পাছত লাহেকৈ সন্নিধিলে, “মাৰি পেলালে ব'লি ক'লে কোনে ? যেনেকৈ মৰিল ব'লি কৈছে তেওঁলোকে—হ'বও পাৰে তো।”

“চোৱাঁ, এই কথা আৰু নেলোৱাকৈ থাকেনে ? সিহঁতৰ চৰুৱাৰ মানুহে মোৰ দেউতাক মনে মনে খবৰটো দিলেহি।” ভাবিনী আকৌ এবাৰ উচুৰি উঠিল, খবৰটো দি থৈ যোৱা মানুহ কেইজনে হেনো কৈছিল, “একেবাৰে মাক বোলে নিশংস কান্দি ডাঙৰীয়া। পটাগুটিৰে থেতালি থেতালি মাৰি পেলালে। মূৰটো একেবাৰে থেতালি পেলাইছে।”

সতাই হঠাৎ যেন কেনেবাখন কৰিবলৈ ধৰিলে, তাইৰ দৃঢ়কৃত যেন উন্মাদৰ দৃষ্টি।

“পটাগুটিৰে থেতালি মাৰি পেলালে।”

সত্যৰ মূৰ্তি দেখি নবকুমাৰে ভয় খালে, কিন্তু ভাবিনীয়ে সত্যৰ পৰিবৰ্তনলৈ মনেই নকৰিলে। তাই আগৰ দৰেই ক'লে, “হায় বাইদেউ, সেই নিশংস কান্দি কৰিলে সিহঁতে। আগতে পুতেকেই হেনো মাৰিছিল মৰিষাই আধামৰা কৰিছিল, মাকে ভাবিলে যে আধামৰা হৈ থকাত বিপদ আছে, তাতকৈ শেষ কৰি দিষাই ভাল, তেতিয়া আৰু একো ক'ব নোৱাৰিব তাই। দিলে খুন্দা। কোৱাচোন বাৰু, ইহঁত মানুহেই নে ৰাক্ষস ? ভদ্ৰলোকৰ মুখ। পান্ধি ফুৰে ইহঁতে, ভিতৰত বাঘিনী সিংহী।”

ভাবিনীয়ে আকৌ চকুপানী মচিবলৈ ধৰিলে।

সতাই হঠাৎ চিঞৰি দিলে, “বহি বহি কান্দি থাকিবা ? এই বীভৎস অন্যান্যৰ কোনো প্ৰতিকাৰ নকৰিবা ?”

ভাবিনী চমকি উঠিল।

সত্যৰ চকুৰ উন্মাদ-দৃষ্টি তেতিয়াহে তাইৰ চকুত পৰিল। ভাবিনীৰ ঠোঁটো-মোজা লাগিল আৰু ক'লে, “আৰুনো প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ কিটো আছে, হ'বলগাখিনি হৈ গ'লেই—”

“হ'বলগা ! এয়া হ'বলগা আছিল ?”

“নহ'লে—নহ'লেনো আৰু কি ? ভাটি বয়সত মোৰ মাৰ কপালত এই শাস্তি-শলা পাবলগা আছিল ব'লিহে—”

“বড়িয়া কৈছা ! আব্দ সিহ’তৰ কাৰো শাস্তি-শলা পাবলগীয়া নাই ? সেই হত্যাকাৰী মাক-পুতেকক তোমালোকে কঠীৰ জৰীত ওলোমাবলৈ চেষ্টা নকৰা তেমেত ?”

ভাবিনীয়ে কপালত চপৰিয়াই ক’লে, “সেই চেষ্টা কৰিনো কি লাভ হ’ কোৱা ? আমাৰ পু’টি আব্দ ছবি আহিবনে ? মিছামিছিকৈ আন পু’লিছৰ হেমগাম ।”

মিছামিছি ?

মিছা হেমগাম ?

সতাই কঠোৰ কঠেৰে ক’লে :

“দেশখনত আব্দ হাজাৰ-বিজাৰ পু’টি নাইনে ? সিহ’তৰ ওপৰত অত্যাচাৰ হোৱা নাই ?”

হাজাৰ-বিজাৰ পু’টি ?

এয়ানো আক’ কি কথা ?

সত্যক এনেকৈ বলিয়া যেন লাগিছে কিয় ? নবুজ্জা-নুগুণাকৈয়েই ভাবিনীয়ে ক’লে, “অত্যাচাৰ জগতখন জুৰিয়েই চলিছে ভাই, মাইকী মানুহে পৰি পৰি মাৰ-কিল খাবলৈহে উপজিছে ! পিছে একেবাৰে কণমানিতে গ’ল, সেই কথাভেদে ইমান কষ্ট । এতিয়া যে অলপ উঠন হোৱাৰ পাছত বিয়া হৈছে সেয়া ভালেই হৈছে । তোমাৰ সদৃশক যে ইচ্ছাকৃত নাম লগাই দিলা—ভালেই কৰিলা । তেও বল-বুৰি অলপ হওক । এস, নিভাঁজ সবল ছোৱালী আছিল মোৰ পু’টিজনী ।”

হঠাৎ সত্য বহাৰপৰা উঠি ক’লে :

“বৰলৈ বাও” ।

বৰলৈ বাও” ।

সত্যৰ এই অসভ্যতা দেখি নৱকুমাৰ অবাৰ হ’ল ।

মানুহজনীক অলপ বুজনিও দিব লাগিছিল ভাই, তাৰ নাম-গোন্ধো নাই ।

হঠাৎ ব্যস্ত হৈ কয় নৱকুমাৰে :

“ঠিক আছে, বাবা । বহাঁচোন অলপ, বহাঁ ।”

“ওহোঁ, ন’হব । মই আব্দ বহিব নোৱাৰিম । মূৰৰ ভিতৰত বস্তুনা হৈছে । বেয়া নাপাবা বোৱাবী, মাত্ৰ এটা বস্তু লাগে মোক । তোমাৰ জনীয়েৰাৰ গিৰিয়েকটোৰ নাম আব্দ ঠিকনা মোক দিৱাচোন ।”

নাম-ঠিকনা ।

নৱকুমাৰে চ’ক খাই উঠি কয়ক দি ক’লে, “সিহ’তৰ নাম-ঠিকনাৰে তুমি কি কৰিবা ? তোমাৰনো কি দৰকাৰ ?”

“আছে আছে, দৰকাৰ আছে। তুমি কোৱাচোন বোৱাৰী
ভাবিনীয়ে লিখিল কণ্ঠেৰে ক’লে, “নাম হ’ল বামচৰণ ঘোষ, শহুৰেবৰ
নাম ভাৰচৰণ—”

“থাকে ক’ত ? ঠিকনা কি ?”

নৱকুমাৰে আকৌ এবাৰ ডাৰি মাৰি উঠিল :

“কি মস্কিল ! সিহঁতৰ ঠিকনাৰে তুমি কি কৰিবা ? টান ভাষাৰে
চিটি-টিটি লিখিবা নেকি ?”

“টান চিটি ? সিহঁতলৈ ? ওহঁ !”

সত্যই কাঠ-কঠিন হাঁহি এটা মাৰি ক’লে :

“সিহঁতলৈ চিটি লিখি কি হ’ব ? সিহঁতে অনুতাপৰ জুইত আত্মজাহ
দিবনে কিবা ?”

“ভেষ্টে— ?”

“আছে আছে, কাম আছে। তুমি কোৱাচোন বোৱাৰী ?”

“ঠিকনা আৰু কি—”

ভাবিনীয়ে যেন অনিচ্ছাৰে সৈতেই ক’লে :

“এয়া হাওড়া পণ্ডাননতলা। চাৰিআলিত ক’বাত এজোপা আহঁত গছ
আছে—”

“হ’ব, আৰু নালাগে।”

সত্যই নৱকুমাৰক ক’লে, “তুমি আৰু অলপ সময় বহিবা যদি বহী
ইলাভে, মই যাওঁগৈ—”

নৱকুমাৰে আশত-আশত হৈ ক’লে, “নহয় নহয়, মই আৰু বহিনো কি
কৰিম, নিতালো নাই, বৰণ ভোমালোকেই গল্প-টপ্প কৰি থাকা, মই যাওঁ
এতিয়া ”

হঠাৎ সি খৰখৰকৈ ওলাই গুচি গ’ল।

তাক ভয় খোৱা যেন লাগিল।

সত্যক ভয় সি চিৰদিনেই কৰি আহিছে, তথাপি তাৰ ভিতৰতো ক’বাত
যেন অলপ ভৰসা আছিল। কিন্তু যোৱা দুবছৰ কাল বিচ্ছিন্ন হৈ থকাৰ
ফলত কিবা এধৰণৰ ভৰসাবিহীন ভীতিয়ে যেন গ্ৰাস কৰি পেলালে
নৱকুমাৰক। সত্যৰ মূৰলৈ চালেই যেন এটা সমীহৰ ভাব তাৰ মনত
উপস্থিত হয়।

আগৰ দৰে, আঁৰে-বেৰে ছেগ পালেই যে তাইৰ হাতখনত খপকৰে ধৰিব
পাৰিব, সি যেন আৰু সেই আশা দেখা নাই।

ভাবিনীয়ে আজি আৰু সত্যৰ কথাইপতি জাঙুৰ খাই উঠা নাই।
উঠিব পৰা নাই বুলিহে উঠা নাই চাগৈ। এই কথাৰ উত্তৰত তাই আকৌ

এবাবলৈ আঁচলেবে চকু দুটা মটি লাহেকৈ ক'লে, “অপৰাধ ? সেই কথা
কিনো ক'ম আৰু, ক'বলৈকো লাজ লাগে, শুনিবলৈকো লাজেই লাগিব !
তোমাৰ ‘ভেঙ’ বহি আছিল বুলিহে ক'ব পৰা নাছিলো।’ অপৰাধৰ
ভিতৰত—পদটি দেখাত অলপ ভয়তুৰ আছিল। পিছে তাইৰ ভো সেই
খীন-মীন চেহাৰা, বোৱাবাৰ দেখিছিলোই তো। বিয়াৰ মাহ-হালধি গাত
পৰাতো একো নহ'ল, এই কণমানি ছোৱালী, আৰু সেই স্বতীয় পক্ষৰ দৰা।
শকত-আৱত গজগজীয়া মতাটোৱে আগৰজনী মৰাৰ পাছৰেপৰাই ‘তোক
খাও’ তোক খাও’ মতি ধৰি আছিল। তাৰ কাষলৈ বোৱাৰ সাহস তাইৰ
কেনেকৈ হয় ? যাবলৈ নিবিচাৰে, মাটিত খামুটি ধৰি বহি থাকে, সেই
কথাতে নিভৌ মাকে-পুতেকে মিলি মাগুৰকতা দিয়ে। পদটিজনীকো
কও', একেবাৰে মৰুখৰো মৰুখ। সিহঁতৰ জোৰ যে ওঠবনো দেখিছোঁ,
তোৰ তো কণাকড়ি বা জোৰ নাই, যি কৰ নন্দন কিয় ? তাকে নক'ব
মাটিত উবুৰি খাই পাৰ থাকিব, গিৰিয়েকৰ বিছনালৈ নাযায় যে তাই
নাযাবেই—। শেহলৈ পাৰিলিনে ? পাৰিলি যুঁজিব ? দুচমুন বান্ধিব
খং চাবল। এনেয়ে এইবোৰ কথাত মতামানুহৰ মৰত জুই জ্বলে, হিতাহিত
জ্ঞানশূন্য হয়, তাৰ ওপৰত আকৌ মাকজনীও তাৰ সহায়। সোণত সূৱগা !
অদিষ্ট, বদ্বৈছা—সকলো অদিষ্টৰ লিখন।”

“ঠিক ঠিক, হয়ই—”

সতাই কঠিন কণ্ঠেৰে ক'লে :

“সকলো অদৃষ্ট ভো হয়ই ! এইখন হতভাগীয়া দেশত ছোৱালী হৈ
জন্ম লোৱাটোৱেই এক দুৰদৃষ্ট ! চকুৰ ওপৰত এখনকৈ ডাঠ পদা
ওলোমাই ধ'ম আৰু অদৃষ্টলৈ দোষ দি বহি থাকিম।”

ভাৰিনীয়ে কান্দি কান্দি ক'লে “কি পদাৰ কথা ক'লা ?”

“একো নহয় বোৱাৰী, একো কোৱা নাই। কেৱল ইয়াকে কও' যে
সিহঁতৰ ঘৰতহে পটাগুটি আছিলনে ? তোমালোকৰ ঘৰত নাছিল জানো ?
তোমালোকৰ সেই পটাগুটিৰে সিহঁত মাক-পুতেকৰ মৰ দুফাল কৰিব
নোৱাৰিলাহেঁতেন নে ? আৰু তো ছোৱালীজনীৰ বিখ্যা হোৱাৰ ভয় নাছিল,
লটি-লহাৰ ভয় নাছিল !”

ভাৰিনী এইবাৰ অলপ বিৰক্ত হৈ উঠিল, “তোমাৰো যে নোহোৱা-নোপজা
কথা বা দেউ। আমি সেই কাম কৰি সাৰি যাব পাৰিম ? আমাৰ হাতত
হাতকেৰোৱা নালাগিবনে ? বিয়া কৰোৱা পৰিবাৰক মাৰিব পাৰি, কাটিব পাৰি,
কুৰুটিব পাৰি, খেৰ্কেচিব পাৰি—সেই বুলি আন কাৰোৱাক পাৰিনে ?”

“মই হোৱাহেঁতেন পাৰিলোহেঁতেন, কৰিলোহেঁতেন। সেই জোৱাইব

মূৰ ইটোৰে গুড়ি বৰিলোহেঁতেন। তাৰ পাছত ফাঁচীৰ জৰীত ওলমিবলগীয়া হ'লে ওলমিলোহেঁতেনগৈ।”

সত্যই খঙতে বঙা পৰি ক'লে।

ভাবিনী আকৌ এবাৰ কান্দি দিলে, “মোৰ মায়ে সেই কথাকে দিনে-নিশাই কয়, কয় আৰু কান্দি। কিন্তু সঁচাসঁচিকৈ তো সেইবোৰ নহ'বগৈ? বৰণ মোৰ এজনী সম্পৰ্কীয়া পেহীয়ে মাকহে দোষ দিছিল। কৈছিল, ‘ষেন লেনী-ভাইদজনীকৈ গাঢ় তুলিছিলো,—শাস্তি নহ'বনে? বিয়া কৰালি—গিৰিয়েকৰ বিছনালৈ নাযাব। আল্লাদ। দ্বিতীয় পক্ষৰ গিৰিয়েক, হ'ল কি হ'ল—তোক কিবা পুতলা খেলনা কিনি দিবলৈ বুলি বিয়া কৰাইছিলনে? কি ক'ম বাইদেও—পেহীৰ মতলব নিশ্চয় বেয়া। নিজৰ এজনী বাৰ-তেৰ বছৰীয়া আৰু ছোৱালী পৰি আছে নহয়—”

সত্যই কিন্তু তিমানতে গুচি যাবলৈ খোজ বঢ়ালেই। তাই কলে, “খেমিবা বোৱাৰী, মই আৰু বহি থাকিব নোৱাৰোঁ। মূৰৰ ভিতৰত বৰ যন্ত্ৰণা হৈছে।”

ভাবিনীৰ ইমান দুখতো সত্যই সাম্বন্ধনা নিদিয়া দেখি ভাবিনীয়ে পেটে পেটে ক'লে :

তোমাৰ যে কেনে কাঠ-কঠিন পৰাণ—সাঁচে-কাটে সঁচা। আনৰ শোক-দুখত মই ভাবিনীয়ে ইমান থিৰে-জুৰে থাকিব নোৱাৰিলোহেঁতেন। মানুহক যে ঈশ্বৰে কত ধৰণে গঢ়ে।

‘মূৰেৰ ভিতৰত যন্ত্ৰণা হৈছে’ বুলি কৈ সত্য নিতাইহঁতৰ ঘৰৰপৰা গুচি আহিছিল। কিন্তু সেই যন্ত্ৰণাৰপৰাই যে ভীৰকপে জ্বৰ উঠিব, কোনে জানিছিল সেই কথা ?

সতাই যেতিয়া শব্দ হৈছিলগৈ, তেতিয়া তাই নিজেও বুজা নাছিল। শোৱাৰ পৰা উঠি নাছিল, বন্ধা-বঢ়াও নহ’ল—তাকে দেখি সবলে সোমাই আহি কপালত লাহেকৈ হাতখন থৈ গম পালে যে গাত জ্বৰ ভৰ্মকি উঠিছে অম্ব, ভোৰভোৰ, ই কিবা কিবা বলকি আছে।

বেচাৰাৰ ভয়ে খাত উৰিল। দেউতাক মাতি আনিলেগৈ।

কিন্তু দেউতাকৰ ওপৰতেই বা ভৰসা কি ?

তেওঁ কিবা বিপদ যেন দেখিলেই মাইকী মানুহৰ দৰে কপালত চপৰিয়াল। তেওঁ ফোপাই-জোপাই ক’লে, “একেলৰে পেহীয়েবাক মাতি আনগৈ যা।”

খবৰ পালেই সদা আহিল আহিষেই কপালত জলপাটি দিলে, গৰম পানীত গামোচা তিয়াই ভৰি সেকিলে—ইত্যাদি প্ৰাথমিক শূদ্ৰাধাৰাব কৰিলে। এওঁলোকৰ বাবে শূদ্ৰাই-নিকাই ভাত এমুঠি বাম্বি খুৱাই-বুৱাই ৰাতি ভালোখিনি হোৱাৰ পাছত বিদায় ল’লে।

নহয়, ৰাতি ইয়াক নাখাকিল।

সতিনীয়েকৰ সব্দ ল’ৰাটোৱে হেনো মাহীআয়েক নহ’লে টোপনিকে নাযায়। আৰু মৃকদম্বকো ৰাতি কমেও দহবাবমান ধপাত চাঁলম বতনাই দিব লাগে।

পিছে সদূৰে ৰাতিপুৱাতে আকৌ আহিব বুলি আশ্বাস দি থৈ গ’ল।

সত্য তেতিয়াগৈকে অজ্ঞান-অচেতন।

নৱকুমাৰে মূৰ-শিতানত বহি বিচি আছে।

গভীৰ নিশা হঠাৎ সতাই চকু মেলি চালে আৰু ক’লে, “চাওঁ, কাষ চাপি আহাঁচোন, মোক হুই দিয়াচোন।”

নৱকুমাৰৰ গা শিৰিষি উঠিল : এৱানো কি ? প্ৰলাপ ? নে আসন্ন মৃত্যুৰ আভাস ?

“ছোৱা, পাটো হুই দিয়াচোন।”

নৱকুমাৰে ভয়ে ভয়ে গাত হাতখন ধলে।

সতাই উত্তেজিত কণ্ঠে ক'লে, “গা ছুই শপত খালে কি হয় জানাই নহয় ?—মনত বাখিবা ! শূনা—মোৰ যদি হঠাৎ মৃত্যু হয়—সুৱৰ্ণক তুমি নিচেই সবদতে বিয়া নিদিবা ! কোৱা, কোৱা, শপত ধোবা !”

বোগীৰ প্রলাপ !

হয়ম্ভৰ নিদিলে বোগৰ প্রকোপ চৰি যাব । গতিকে নৱক্ৰমাৰে তৎক্ষণাৎ ক'লে, “ও, ও—খাইছোঁ শপত !”

“কোবা, মূখেৰে কোৱা, যোৱা বছৰ বয়সত ভৰি নিদিয়ালৈকে সুৱৰ্ণক বিয়া নাপাতিবা !”

যো—জ্ঞ !

ছোবালীৰ বয়স !

যোৱা বছৰ বয়সলৈকে আবিষ্যৈক বাখি থ'ব ?

নৱক্ৰমাৰে ভাবিলে, হঠাৎ সত্যৰ জৰ ইমানকৈ উঠিল কিয় ! এনেকৈ জ্ঞা ক'ছে কিয় ? আস্ !

কিন্তু কাৰণ যিয়েই নহওক বোগীক শান্ত কৰি বাখিব লাগিব ।

নৱক্ৰমাৰে ততাতৈয়াকৈ ক'লে, “বাৰু বাৰু—সেয়ে হ'ব !”

“হ'ব ব'লি ক'লেই নহ'ব !” সতাই প্ৰাণ জাওঁৰ খাই উঠি ক'লে, “নিজ মূখে কোৱা, যোৱা বছৰ পূৰ নোহওঁতো সুৱৰ্ণক উলিয়াই নিদিওঁ ! কোৱা !”

এজনী পাগলীৰ সৈতে চতুৰালিত দোষনীয় একো নাই ।

আবু প্ৰলাপৰ বোগী আবু পাগলৰ মাজত প্ৰভেদেই বা কি ? লাহেকৈ সত্যৰ গাৰপৰা হাতখন আঁতৰাই আনি নৱক্ৰমাৰে ক'লে, “এয়া কৈছোঁ ভো, তোমাৰ ইচ্ছা অবিহনে সুৱৰ্ণক বিয়া নিদিওঁ !”

“আচল কথাটোকে নক'লা তুমি !” সতাই চিঞৰি ক'লে, “আচল কথাত ফাঁকি নিদিবা । সুৱৰ্ণক মাৰি নেপেলাবা । তাইক বচাব লাগিব, হাজাৰ হাজাৰ সুৱৰ্ণক বচাব লাগিব !”

সতাই আকৌ ধুপচুকে দীঘল দি পৰিল ।

নৱক্ৰমাৰে আগতকৈও জোৰে জোৰে বিচিবলৈ ধাৰিলে । হাজাৰ হাজাৰ সুৱৰ্ণ ! হে ঈশ্বৰ, এয়া দেখোন ঘোৰ বিকাৰ !

হে ঈশ্বৰ, এয়া কি কৰিলা তুমি ?

হে আই কালী, ৰাতি পুৱাৰ লগে লগেই, মই নিজে তোমাৰ ঋণ ধোৱা পানী আনি খুৱাম ।

গাঁৱৰ কালী গোসানীলৈকো মানস কৰিলে নৱক্ৰমাৰে । আকৌ হৰি-কীৰ্ত্তনো কৰিব ব'লি সৈ কাটিলে । কি কৰিব ?

নৱক্ৰমাৰে শূনিছে যে বিকাৰৰ ভেজ মূৰত উঠিলে, প্ৰলাপ কৰি

বাৰ্কি আব্দু মূৰ ইচাট-বিচাট কৰি মানুহ মৰি থাকে। লক্ষণ ভো দেখা
দিলেই, বাতটোৰ ভিতৰত জ্বৰ নকমে যদি, সেই পৰিণতি অনিবাৰ্য।

আই কালী গোস্বামীৰে দয়া বুলি ক'ব লাগিব।

খড়গ-ধোবা পানী নোখোৱাকৈয়েই জ্বৰ কমিল।

পদুৱতী নিশাতে জ্বৰ এৰিলে। জ্বৰে-মামে আঁটি মাৰি বিছনা-গাঁহু
ভিয়াই জ্বৰে প্ৰায় মেলানি মাগিলে বুলিয়েই ক'ব পাৰি।

কিন্তু চে'চাপৰা দেহৰ তেজ, পাঁচদিনীয়া জ্বৰে এৰা দিয়াৰ পাছৰ
তেজে বিকাৰৰ তীব্ৰতা পালে কেনেকৈ? বিকাৰৰ বেগ। সেই তীব্ৰতাৰ
বেগে বিকাৰৰ বিকৃতিক লগত লৈয়েই মূৰত উঠিলগৈ। নহ'লে নো গিফুৱনত
এনেকুৱা কাণ্ড কোনোবাই কৌতুকাৰ্য্য শুনিলিলে?

এনেহেন ভয়ানক কাণ্ড এটা কৰা—কোনো এজনী বাঙালী ছোৱালীয়ে,
গৃহস্থ ঘৰৰ ছোৱালীয়ে কৰা সম্ভৱনে বাবু?

সত্যৰ চিৰ অনাগত স্মৃতি চিৰ ঐশ্বৰ্য্যকীৰ্ত্তিৰ মাকৰ এই ধাৰাভীতি
দুঃসাহসৰ কথা শুন শত্ৰুভিত্তি হৈ পৰিল।

পিছ দূৱাবোধি ওলাই গৈ সদু আব্দু তাইৰ গিৰিয়েকক সাধনে মাতি
আনিলেগৈ, তথাপি নৱকুমাৰে ব্যাকুল হৈ সবলক ক'লে, “বিপদত পৰিলে
লাজ-কাজ এৰিব লাগে, শাস্ত্ৰৰ নিৰ্দেশ। তই যাচোন বোপা, এবাৰ মাষ্টৰ
মহাশয়ক মাতি আনগৈচোন

“মাষ্টৰ মহাশয়ক।”

সবল বিস্মিত।

দেউতাকে তেওঁৰ মাষ্টৰ মহাশয়ক মাতি আনিবলৈ কৈছে। বাৰ নাম
মুখেৰে উচ্চাৰণো নকৰে, মিজৰে মূৰক চাব নোখোৱা, বাৰ কাৰণে
চিৰকাললৈ সুহাস বাইদেউও পৰ হৈ গ'ল।

নৱকুমাৰে বাস্তৱতা বেখুৱাই লাজৰ হাত সাৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, “হয়
হয়, তাকে ক'লোঁ দেখোন। ক'লোঁৱেই নহয় তোক—বিপদত লাজ-কাজ
কাঁৰব নাপায়, শাস্ত্ৰৰ নিষেধ। তাই মোৰ কথা কৈয়েই মাতি আনগৈ যা।
ক'লে যে ভয়ানক গুৰুতৰ কাণ্ড, ঘৰলৈ পদুিলহ আহিছে। শুহ'ত্তৰ মাকৰ
বাৰ্মি লৈ যাব চাগৈ এই কথা শুনিলে—”

মাকক কৈয়েই বাৰ্মি লৈ যাব, বিপদৰ সময়ত লাজ-কাজ কাঁৰব নাপায়
বুলি কোনখন শাস্ত্ৰত লিখা আছে সেই প্ৰশ্ন সবলে নকৰিলে, ফটুৱৈ ডোলাটে
পিচি বাৰ্মিনিঘৰৰ পিছ দূৱাবোধি ওলাই গ'ল সি।

এই দূৱাবোধি আহিল বুলিহে বক্য।

নহ'লে ঘৰৰ ঘাই দূৱাবোধি যাব হেন এক চাহাব পদুিলহ এটা বহি

আছে। নৱকদমাৰে কৰ্মপঞ্জৰ্ণি আগবঢ়াই দিয়া চকীখনত বহি, সত্যক সোধ-পোছ কৰি আছে চাহাবটোৱে।

ও" সত্যকে কিবাৰ্কাৰ্কাৰি সন্নিধি আছে।

সৰদুন্দৰা ইংৰাজী-মিহলি হাস্যকৰ উচ্চাৰণেৰে বাংলা ভাষাত। আৰু খামীডাঠ সতাই শিলৰ খুঁটিৰ দৰে থিয় হৈ সেইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ পৰিছে।

চাহাব পদূলিছৰ কথা শুনি সলিসিয়ান মদকদন্দ মদখাজিও পোনতে হাঁহ খোজা নাছিল, পিছে সদুন্দৰ একান্ত ব্যাকুলতাই তেওঁক আহিবলৈ ধৰা কৰিলে। আহিলে তেওঁ হয়, পিছে ঘৰৰ আগফাললৈ ঘোঁৰা নাই, গদগদ হাতত লৈ দুৰ্গানাম জপ কৰি কৰি সদুন্দৰ পিছে পিছে সেই পিছ দুবাবেদিহে আহিল।

আহা মাগকে সদুন্দৰ কান্দিবলৈ ধৰিলে, সদুন্দৰ আঁঠুত সাবট মাৰি ধৰি ক'লে, "পেহী, মাক ধৰি লৈ যাবলৈ চাহাব আহিছে।"

"নহয় নহয়, দুৰ্গা দুৰ্গা—ধৰি নিব ক'লে?" বদলি কৈ সদুন্দৰক কোলাত লৈ সদুন্দৰে ফুফুচাই সন্নিধিলে, "তুড়ু, কথা কি ক'চোন? কি হ'ল?"

সাধনে তাৰ টোটেৰা পৰা মূখেৰে যি ক'লে তাৰ মৰ্মাৰ্থ হ'ল এয়েঃ সত্যৱতীয়ে কাৰো সৈতে কোনো পৰামৰ্শ নকৰাকৈয়েই, কাকো নোকোবাকৈয়েই, পদূলিছ চাহাবৰ ওচৰলৈ এখন চিঠি পঠিয়াইছিল, আন কাৰোবাৰ হৈও নহয়, নিজৰ নামে। সেই চিঠি পায়ৈ পদূলিছে 'এনক'যাৰী' কৰিবলৈ আহিছে।

চিঠি? কিহৰ চিঠি? কি কাৰণে?

কাৰণ অশুভ। কাৰণ অভাৱনীয়।

নিতাইৰ ঘৈণীয়েক ভাবিনীৰ ভনীয়েকৰ শোচনীয় অপঘাত-মৃত্যুবেই হোৱা কাৰণ।

ছোৱালীজনীক তাইৰ গিৰিষেক আৰু শাহুৱেকে মিলি কেনে নৃশংসভাৱে হত্যা কৰিলে, সেই কাহিনী জ্বালাময়ী ভাষাৰে বৰ্ণনা কৰি সত্যৱতীয়ে জ্ঞোৰ আবেদন জনাইছিল—এই দানবীয় অত্যাচাৰৰ সন্নিবিষ্ট কৰা হওক, সেই হত্যাকাৰী দুজনক উচিত মতে শাস্তি বিহা হওক। আৰু যদি উচিত বিচাৰ কৰা নহয়, তেনেহ'লে তেওঁলোকে মিছাবেহে ধৰ্মাধিকৰণৰ নামত আদালত খুলি বহি আছে বদলি ক'ব লাগিব।

সেই আবেদন-পত্ৰত সত্যৱতীয়ে আচামীহ'তৰ নাম-ঠিকনাও লিখি জনাইছিল।

সকলো কথা শুনি সদুন্দৰে চুৰুচুৰি হৃদয়নিয়াহ এটি পেলাই ক'লে, এইবোৰ কান্ড সিদিনাৰ সেই বিকাৰকহে ফল ঐ তুড়ু, জনৰ ভয়মকত দেহৰ জ্বলন্ত উঠিছিল গৈ, সেই উত্তলা ভেজাইছে তাইৰ বদ্বিধান কৰিলে।

নহ'লে বাঙালী-ঘৰৰ গিহিণী ছোৱালীয়ে এই কাম কৰিব পাৰেনে ? মই
তোক নিৰ্ধাৰিত কৈছোঁ তুচ্ছ, তোৰ মাৰা এদিন নিৰ্ধাৰিত মৰুৰ সিব ছিগি
‘সম্যাস ৰোগ’ত মৰিব। তাই চিৰদিনেই ছোৱালীৰ দেহত উৰু পৰুৱহে
এটা। সেয়েহে এই দুৰ্গন্ত ব্যাধি।”

সাধনৰ গুৰু আৰু টোটেৰা পৰিল। সিও ক'লে, “চয়, ব্যাধিয়েই,
ব্যাধি নহ'লো কি ? চিৰদিন এই এটা ৰোগ, ক'ত কোনে কি অন্যায় কৰিলে,
যেনবা মাৰহে অন্যায় কৰিলে। সকলোৰে জ্বালা-যন্ত্ৰণা নিজৰ কান্ধত
জাপি লৈ অস্বাৰ্থ কষ্ট পায়। ঘৰৰ বাচন-বৰ্তন ছোৱা মানুহজনীয়ে এদিন
তাইৰ ল'ৰাটোক ‘মৰ’ বুলি গালি পৰাত মায়ে সেই মূহুৰ্ততে তাইক কামৰ-
পৰা খেদি দিলে।”

“অকাল-অৰ্ছিষ্ট, সকলো অকাল-অৰ্ছিষ্ট, চিৰকালৰ অৰ্ছিষ্ট। আচৰিত।
ভগবানে তাইক ৰূপ গুণ সকলো দিছিল। তাই একোৱেই সাধক কৰিব
নোৱাৰিলে। এতিয়া আকৌ শূন্য হ'ল। বোলে - ‘সিদিন জন্মৰ ভয়কত তোৰ
দেউতাক পৰিচিহ্ন বহুত পায়।’ নাই। বোলে - ‘বাল্যকৈ পঢ়াৰ বিষয় নিদিবলৈ’ তিনি
সইত খুন্দাৰ।”

সইত বিষয়টোৱেই হাস্যকৰ, গতিকে সেই কথা সাধন মূৰ নকমালে।
প্ৰলাপৰ মাজত মানুহেনো কি নবকে। পিছে তাৰো ধাৰণা, মাক মাৰ
বিধাতাই বাস্তৱিকতে বহু জ্ঞান-বুদ্ধি দিছিল, মাত্ৰ জেদটো অলপ কমকৈ
দিয়াহেঁতেন।

“আপুনি অলপ সেইফালে যাবনে পেছাদেউ।” সাধনৰ এই প্ৰশ্নত
মুদুন্দৰ মূৰ আচম্ভাই কৰি উঠিল। তেওঁ বিচলিত কঠেৰে ক'লে, “মইনো
আৰু কিয় বঢ়ো, মানুহ এইমাত্ৰে স্নান সমাপন কৰিলো, এতিয়ালৈ
আছিকো কৰা নহ'ল। এতিয়া সেই মেলেছৰ স্পৰ্শ—”

“নাই নাই, ছব নালাগে, ছব কিয় ? এনই—”

“সেয়া শূন্য, পাগল ল'ৰাৰ কথা শূন্য। বাক্যবিনিময় মানেই হ'ল
স্পৰ্শ। বাক্যৰ যোগেদি স্পৰ্শ, সিও কম কথা নহয়। শুদ্ধপৰি তোমালোকে
কলেজত পঢ়িছা, ইংলিছ শিকিছা—”

শিকিলে। শিকিলে যে সেই কথা সঁচা।

কিন্তু এয়া তো লিখাপঢ়াৰ কথা নহয়। চাহাব তো মাষ্টাৰ নহয়।
এয়া হ'ল এক জেতেৰা গোলমলীয়া কান্দ। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰবীৰ লোককহে
শুনাৱ।

কিন্তু প্ৰবীৰ মানুহজন খিৰীয়াবলৈ স্নানৰ ভয়তে নগল। কেৱল
সতাই কেনেকৈ চাহাবলৈ চাই চাই কথা পাতিছে সেই নৃত্য জুড়ি জুড়ি
কাৰণে ধৰিলে।

ও”, তেতিয়া সতাই কৈ আছিল, “কোৱা, তেনেহ’লে তোমালোকে আদালত খুলি বহি আছা কিম্ব কোৱা। আমাৰ দেশে সতীদাহ প্ৰথাৰে তিব্বাতাসকলক পুৰি মাৰিছিল, সেই পাপৰপৰা তোমালোকেই আমাক উদ্ধৰ কৰিল। তথাপি এতিয়াও বহুত বাকী। এতিয়াও বহু পাপ ঠাহ খাই আছে। চাৰিযুগ ধৰি এই পাপৰ পাহাৰ গঢ়ি উঠিছে। যদি এইবোৰ পাপ গুচাব পাৰা, তেতিয়াহে ক’ম যে তোমালোকে প্ৰকৃততেই শাসনকৰ্তা নহ’লে আনৰ দেশলৈ আহি কিহৰ ৰজা বোলাইছা? জাহাজত উঠি উভতি যোবাগৈ তেন্তে।”

“মা!”

মাকক নিবৃত্ত কৰিবলৈ সাধন আগুৱাই গ’ল। সি দেখি আছিল যে ‘বাংলা-জনা’ চাহাবে তাৰ মাকৰ এই ওজস্বিনী ৰক্ততাৰ চাকনৈষাত পৰি আটাইখিনি বাংলা-স্ত্ৰীনে হেৰুৱাই কেৱল “হোবাট? হোৱাট?” কৰি আছে।

এই ৰক্ততাৰ সোঁতত দোভাষীৰ কাম কৰিবলৈ হ’লে তাৰ এফ এ পঢ়া বিদ্যাই থলকুল পাব, এই ভৱসা নাপালে সি। সেয়েহে ‘মা’ বুলি মাত লগাই নিবৃত্ত কৰিবলৈ বিচাৰিলে সি।

কিন্তু সতাই তেতিয়া বোধকৰোঁ সঁচাকৈয়ে পৰিবেশ-পৰিস্থিতিৰ জ্ঞান হেৰুৱাই পেলাইছিল, সেয়েহে ল’ৰাৰ মাতলৈ কাগসাৰ নকৰাকৈয়ে থাকিল, “তোমালোকৰ দেশত বোলে নাৰীৰ বহুত মান, বহুত সন্মান। সেই চকুৰে, এই হতভগীয়া দেশে নাৰীৰ কি অসহ্য অপমানৰ মাজত, কেনে লব্ধ-লাঞ্ছনাৰ মাজত পেলাই থৈছে, দেখা নোপোৱানে? এইবোৰ আইনৰ যোগেদি বন্ধ কৰিব নোৱাৰানে? সদায়েই দেখোন বঢ়িয়ে বঢ়িয়ে আইন কৰি আছা—”

“কি বকিছা এইবোৰ!”

নৱকুমাৰে আৰু ৰ’ব নোৱাৰি চিঞৰি মাতিলে, আৰু ঠিক সেই মূহুৰ্ত্ততে সবলৰ সৈতে ভৱতোষ মাটৰ আহি থিৰ হ’লহি।

সোমাই আহোঁতেই বোধকৰোঁ সত্যৰ এই তীব্ৰ ভাষা তেওঁৰ কাণত সোমাইছিল। সেয়েহে সত্যক উদ্দেশ্য কৰিয়েই শান্ত কণ্ঠেৰে ক’লে, “ভিন দেশৰ মানুহে এই দেশৰ সমাজৰ গঢ়নি গঢ়াব বুলি আশা কৰি লাভ নাই।

এই কাম দেশেই কৰিব লাগিব।”

মাটৰ এহাশয়ক ইয়াত দেখা পাই সত্য আচৰিত হ’ল, কিন্তু পাছ মূহুৰ্ত্ততে তেওঁৰ সৈতে সবলক দেখা পাই বহুসম্বোধ হ’ল।

সতাই লাহেকৈ ওৰণিখন অলপ টানি লৈ আঁতৰবপৰাই প্ৰশাস্য কৰি জবত সোমালগৈ।

এটা প্ৰবাদ আছে বোলে 'বুদ্ধদেৱৰ পৰা পাহাৰ খহাছিল। ভৱতোষ অহাৰ পাছত নৱকুমাৰৰ সেই অৱস্থা হ'ল। য'ক, তাৰ কৰ্মজগীষা আৰু একো নাথাকিল। এইবাৰ সি ঘৰত সোমাই খাটত শুই থাকিব পাৰে।

এতিয়া মাষ্টৰ আৰু চাহাবটো বিদায় হোৱালৈহে অপেক্ষা। তাৰ পাছত হেস্তনেস্ত কিবা এটা কৰিবই লাগিব। সি বহু সহ্য কৰিলে। আৰু নোৱাৰে। এয়া এতিয়াই মূখাৰ্জি মহাশয়ে ক'লে, "তিবোতা-মুখুয়াৰ তিৰীহ'ত এনেকুৱা হুয়েই।" সেই বাক্য-মহনে সৰ্বাংগত প্ৰদাহৰ সৃষ্টি কৰিলে।

মাষ্টৰৰ সৈতে কিস্তু চাহাবৰ কথা-বাতা বৰ বেছি নহ'ল। চাহাবে কেবল সতাই লিখি পঠোৱা চিঠিখন দেখুৱালে আৰু অলপ পাছতে 'গুডবাই' বুলি কৈ বিদায় লৈ গুচি গ'ল তেওঁ। ভৱতোষে তেওঁক স্টলৈকে আগবঢ়াই থৈ আহিল, আৰু আকৌ নৱকুমাৰহ'তৰ ঘৰৰ চোতালত থিয় দিলেহি। তাৰ পাছত শাস্ত্ৰ কঠেৰে ক'লে, "সাধন তোমাৰ মাৰাক কোৱা গৈ যে অপৰাধী। বিচাৰ উলিয়াই যথোপযুক্ত শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব বুলি চাহাবে কথা দি গ'ল।—আৰু " ভৱতোষে মিচকীয়াই হাঁহিলে, "আৰু তোমাৰ মাৰালৈ চাহাবে অভিনন্দন জনাইছে।"

এতিয়াহে মূকন্দ মূখাৰ্জিয়ে স্বমুৰ্তি বুবাই পালে। তেওঁ হোকাটি হাতত লৈ বাৰাণ্ডাৰপৰা চোতাললৈ নামি আহি ক'লে, "শুনিলো আপুনি হেনো এসময়ত নৱকুমাৰৰ লিঙ্গক আছিল, সেই হিচাপে নমস্কাৰ জনোৱা মোৰ উচিত আৰু নমস্কাৰ জনাইছোঁও, কিস্তু সেই বে কি ক'লে—সাধনৰ মাকক চাহাবে কি জনালে বোলে—"

"অভিনন্দন। হেৰি—মানে প্ৰশংসা—"

"অ', বুদ্ধিজীৱী। পিছে প্ৰশংসা কিহৰ বাবে?"

ভৱতোষে এই অদ্ভুত বুদ্ধাটোলৈ এবাৰ চাল, তাৰ পাছত কাঠ-হাঁহি মাৰি ইতিকিঞ্চৰ সুৰতে ক'লে, "বুদ্ধিবলৈ বৰ টান নহয়, সাহসৰ বাবেহে প্ৰশংসা কৰিলে। অন্যান্যৰ বিৰুদ্ধে বুদ্ধ কিস্তিই থিয় হোৱাৰ সাহস কেইজনৰ থাকে কওকটোন?"

মূখাৰ্জিয়ে বিকৃত মূখেৰে ক'লে, "লোকৰ ঘৰত জুই দিয়াৰ, লোকৰ মূৰত লাঠিৰে কোব দিয়াৰ সাহসো এবিধৰ সাহসেই, সেই সাহস যে সকলোটিৰ নাথাকে স্বীকাৰ কৰিছোঁ। পিছে—সাহস মাত্ৰেই যে প্ৰশংসা পোৱাৰ যোগ্য সেই কথা মানি ল'ব নোৱাৰোঁ।"

"স্বীকাৰ নকৰিলে কৰ্মজগীষা একো নাই!" এই বুলি কৈ হাঁহি মাৰি ভৱতোষ গুচি যাবলৈ বুলি থিয় হোৱাৰ লগে লগেই নৱকুমাৰে

ভিতৰৰপৰা ওলাই আহি ক'লে, “মাষ্টৰ মহাশয়, গুচি গ'লে নহ'ব, অলপ জলপান খাই বাব লাগিব।”

বোধকৰোঁ বিপদ-তাৰণ মধুসূদনৰূপী ভৱতোষৰ পৰম উপকাৰৰ কিবা এটা প্ৰতিদান দিয়াটো আৱশ্যক—এই প্ৰস্তাৱ তাৰেই প্ৰতিক্ৰিয়া।

পিছে ভৱতোষ এই প্ৰস্তাৱৰ বাবে প্ৰস্তুত নাছিল। সেয়েহে বিমূঢ়-ভাৱে নৱকুমাৰলৈ চালে, আৰু হঠাতো ভাবিলে মানুহৰ ধৃষ্টতাৰ সীমা নাথাকে কিম্ব।

বিস্মৃত এসময়ত যিজন ভৱতোষ মাষ্টৰে বামকালীলৈ তেওঁৰ কন্যাই লহুৰেকৰ ঘৰত লঘু-লাহুনাৰ মাজত থকাৰ কথা ওজস্বিনী ভাষাৰে বৰ্ণাই পত্ৰ প্ৰেৰণ কৰিছিল, সেই অবজ্ঞা ভৱতোষ মাষ্টৰ আৰু তো নাই। তাৰ পাছত বহুদিন পাৰ হৈ গ'ল। বহুতো মানসিক শ্বন্দৰ টনা-জাঁজোৰাৰে পূৰ্ণ হৈ উঠা আৰু বহুতো জ্ঞানাজ্ঞানেৰে পৰিণত হৈ উঠা প্ৰাচু ভৱতোষে শুমানক ধৰণৰ উত্তৰ নিদিলে। তেওঁ মৃদুভাবে হাঁহি মাৰি ক'লে, “পাগল।”

“পাগল কেলেই? বাহ।” ধৰুৱা হৈ নাথাকিবৰ মনেৰেই কিজানি নৱকুমাৰে আকৌ ক'লে, “এই ব'দত ক'লামলা পৰি আহিল। আমাৰ মান-মৰ্যাদা বক্ষা কৰিলে। এনেকৈ গুচি যাবলৈ দিওঁনো কেনেকৈ? সত্যলৈ আপোনাক মিঠাই নুখুউৱাকৈ নেৰে বুলিছে।”

ভৱতোষ এইবাৰ উচপ খাই উঠিল। বোধকৰোঁ ক'ৰবাত কিবা অংক মিলাব নোৱৰা হ'ল। তেওঁ অসহায় ভংগীৰে ক'লে, “কোন? কোনে নেৰে বুলি কৈছে?”

“সত্যই।” ইতিমধ্যে চকুৰ ইংগিতৰে নৱকুমাৰে সাধনক দোকানলৈ পঠালেই, সেয়েহে বুকুত বল নথকা নহয়। গতিকে সি দৃঢ়তাৰে ক'লে, “সত্যই এতিয়া কলহৰ ঠাণ্ডা পানীৰে আপোনাৰ বাবে মিছাৰিৰ সবৰং তৈয়াৰ কৰাত ব্যস্ত হৈ আছে, আৰু—” নৱকুমাৰে ভাবিছিল যে এই ইংগিতৰেই মিছাৰিৰ সবৰং তৈয়াৰ কৰা হ'ব। কিন্তু নৱকুমাৰৰ কথা শেষ হ'বলৈ নাগালে।

‘কলহৰ ঠাণ্ডা পানী’ৰ ইংগিত কোনো কামত নালাগিল। সত্যৱতী ওলাই আহিল আৰু দৃঢ়কণ্ঠেৰে ক'লে, “মিছামিছাকৈ ব'দত থিয় হৈ পাগলৰ প্ৰলাপ শুনি আছে কিম্ব? ঘৰলৈ যাওক।”

হঠাৎ ভৱতোষে প্ৰস্তুতভাৱে সত্যৰ মূৰলৈ চালে তাৰ পাছত লাহে লাহে ওলাই গুচি গ'ল।

ঠিক লগে লগেই নৱকুমাৰে এটা কিস্তি-ভিক্ষাকাৰ কাম কৰিলে। হঠাৎ ‘দুয়োখন হাতেৰে নিজৰ গালত নিজেই চাক্সাই চিঞাৰি ক'বলৈ ধৰিলে,

“আবু কি বাকী থাকিল, এইবাৰ এপাট জোতা আনি মূখত কোৱাই দিয়া।
মোল্লকলা সম্পূৰ্ণ হওক। সেইখিনিহে এতিয়ালৈ বাকী আছে। তিবোতা-
সেবুৱা মতা মানুহৰ সৈয়ে বোধকৰোঁ শেষ শাস্তি।”

তেতিয়া তাত সদু মদুন্দু সাধন থিয় হৈ আছে। আবু ঠিক সেই
মহুৰ্ততে সন্দেশৰ ঠোঙা হাতত লৈ সৰলো থিয় হ'লিহ।

সতাই কাৰোবাৰ মূখলৈ চাইছিলনে?

বোধকৰোঁ চোৱা নাছিল।

সতাই নীৰৱে বাস্তানিঘৰলৈ সোমাই গল। আবু বোধকৰোঁ এবিধে
যোৱা কাম-বনখিনি কৰিবলৈ ধৰিলে।

সদু আবু সদুৰ গিৰিয়েকৰ মাজত এক অৰ্থপূৰ্ণ দৃষ্টি বিনিময় হ'ল।
তাৰ পাছত সদুৱে উত্তোজিত নৱকুমাৰক বহুবাই বিচনিবে মূৰত বিচি
থাকোঁতে সদু সৰুকৈ ক'লে, “আবুনো খং কৰি কি হ'ব? এতিয়াহে
সকলো ফটফটীয়া হ'ল। চিৰদিনেই মূৰত অলপ 'হেৰি' আছিল, এতিয়া
ক্ৰমাত বাঢ়িছে। তোকো যে উগিয়া, এনেকৈ সাত পানী পিয়াব—কোনে
ভাবিছিল?”

মামীয়েকৰ ঘৰত থাকোঁতে সদুৰ যেনে খাবাখাচ কথা আছিল, এতিয়া
আবু তেনে হৈ থকা নাই। সদুজনী এতিয়া গৃহস্থৰ ধৰণী হ'ল। সেয়েহে
কথা-বাৰ্তাৰ ধৰণ-কৰণো গৃহীণীহঁতৰ দৰে হ'ল।

নৱকুমাৰে ক'লে, “এঘটি পানী দিয়াচোন সদুবা?”

সদুৱে খৰখৰকৈ পানী এঘটি আনি হাতত দি ক'লে, “খা, খাই এইবাক
মনত বল-শক্তি গোটাই কবিবাজ মাতি আনি চিকিৎসা কৰ। নিতান্ত
হাতে-ভৰিয়ে হাতে লিকলি পিচ্চাব নালাগে—ভালৈ ভো চাব লাগিব।”

নৱকুমাৰৰ বোধ হয় পানী খাই সকাহ পালে। সি বীৰলপে ক'লে,
“গুগলী নে হাতী! চব বদমাছী! লোকৰ আগত মোক হেজ
কৰাটোহে তাইৰ একমাত্ৰ কাম। ওবে জীৱন ধৰি তাকে দেখি আহিলোঁ।”

ও', ডাঙৰ হোৱাবেপৰা ল'ৰাহঁতেও তাকে দেখি আহিছে। সৰুতে
মাকলৈ সিহঁতৰ শ্ৰদ্ধা আছিল সহানুভূতি আছিল মাকৰ কথা কেবলো বদলি
ভাবিছিল আবু দেউতাক 'অপবদ্যি' বদলি ভাবি পেটে পেটে পুতৌহে
কৰিছিল। কিন্তু দেউতাকৰ ওপৰত পুতৌখিনি বলায় থকা সত্ত্বেও, ডাঙৰ
হোৱাবেপৰা মাকলৈ থকা সহানুভূতিৰ ভালোখিনি নোহোৱা হৈছে, বিশেষকৈ
ডাঙৰ ল'ৰাটোৰ।

সি ভাবিবলৈ ধৰিলে :

এজানো কেনে কথা!

প্ৰতিটো বিষয়ত, প্ৰতিটো কথাতে যু"জ-বাগ ।

শান্তিৰ সংসাৰত অশান্তি মাতি অনা, আৰু দেউতাক হেয় কৰা ।
ই অনায়াস ।

সুহাসক লৈ কিমান যে কান্ড নকৰিলে । তপাপি, সেই ঘটনাৰ আঁৰত
এটা যু"ক্তি বিচাৰি পোৱা যায় । সেইজনীৰ বাবে কিবা এটা কৰাৰ প্ৰয়োজন
আছিল । কিন্তু নিতাই খুড়াৰ খুলশালীষেক, যিজনী মৰি ভুতদুনী হ'ল,
তাইৰ বাবেও ইমানখন কেলেংকাৰী কৰিব লাগিছিলনে ? নিজৰ স্বামী-
পুত্ৰহত'ক এইদৰে শান্তি দিহে সেই নেদেখা-নজনা অপৰাধীক শান্তি দিয়াৰ
লাগিব ?

তোতিয়া মৰাজনী জী উঠিব জানো ?

নুঠে । কেৱল নৱকুমাৰ আৰু তাৰ ল'ৰাহ'তেহে দুৰ্ঘোৰ অপমানৰ
বোজা কঢ়িয়াই ফুৰিব লাগিব । গোটেই চুবুৰীৰ মানুহে সিহঁতৰ ঘৰলৈ
চাহাব পুৰ্ণলিছ অহা দেখা পালে । এই কথা লৈ সকলোৰে জল্পনা-কল্পনা
নকৰিবনে ?

সিহঁতক কোনে বজাই ক'ব ?

আৰু বজাই ক'লেই জানো বিশ্বাস কৰিব চুবুৰীৰ মানুহে ? এতিয়া
হয় এই চুবুৰীৰপৰা গুচি যাব লাগিব, আৰু নহ'লে চকু-বাগ মূৰ্দিহে
ওলাব লাগিব । পেহীয়ে যি ক'লে, সেয়ে কিজানি সঁচা । মূৰৰ গণ্ডগোল ।

আচৰিত ।

ইমান বুদ্ধি, ইমান বিদ্যা, ইমান কৰ্মদক্ষতা, তাৰ মাজতে এইবোৰ
ক'বুদ্ধি ?

সবকালৰ মাকলৈ মনত পৰিল তাৰ ।

কিমান উজ্জ্বল, কিমান আনন্দময় সেই স্মৃতি ! অন্ততঃপক্ষে ল'ৰাহঁতৰ
ওচৰত সেই উজ্জ্বল আনন্দময় স্মৃতিয়েই আছিল ।

নৱকুমাৰে নজনাকৈ মনে মনে ল'ৰাহঁতৰ সৈতে কত যে জল্পনা-কল্পনা ।
ভৱিষ্যতৰ চিত্ৰ আঁকি লৈ কত যে ৰঙৰ তুলিৰ আঁচোৰ । সত্যন্তৰীৰ ল'ৰা
দুজন মানুহৰ দৰে মানুহ হ'ব, এজন দেশৰপৰা যতমানে অনায়াস অনাচাৰ
কুসংস্কাৰ আৰু কু-প্ৰথা দূৰ কৰাৰ কামত ব্ৰতী হ'ব, আন এজনে দেশৰ
স্বাধীনতাৰ হকে আত্মনিবেদন কৰিব !

পিছে আটাইতকৈ আগতে বিদ্যাৰ্জন ।

“বিশ্বান নহ'লে কোনো কামতে ধৰিব নোৱাৰিব তুড়ু, তোক কোনেও
আমোলেই নিদিয়ৈ । আৰু—ভাল-বেয়াৰ বোধশক্তিহেঁবা পাবি কিহৰপৰা ?
ভহঁত জ্ঞান হ'ব, মেজিগোট হ'ব, নহ'লে ডাঙৰ আৰু মাটীৰ হ'ব ।

এনেকুৱা গদ্য দেখুৱাবি, মানুহে ক'ব, হয়, ল'ৰাহঁতক মানুহৰ দৰে মানুহ কৰি তুলিলে।”

শিশু-মনড এই জলমলীয়া চিত্তই কেনে যে মনোৰম প্ৰকৃতিৰ বিস্তাৰ কৰিছিল! কিন্তু ডাঙৰ হোৱাৰেপৰা মাকৰ ভিতৰত থকা সেই ঔজ্জ্বল্য ক্ৰমাত জুই যেন হৈ উঠিছে।

ডেৰ-দুবছৰ মান বাৰুইপূৰ্বত থাকি অহাৰ পাছত মাকৰ মাজত কিমান যে পৰিবৰ্তন হ'ল! এইজনী মাকলৈ মৰমতকৈ ভয়হে হয় বোঁছ।

সৰুটো ল'ৰা সৰল অৱশ্যে মাকৰ ভাৱেৰেই অনুপ্ৰাণিত। কিন্তু এইবোৰ চিত্ৰৰ-বাখৰ অশান্তিলৈ তাৰ বৰ ঘৃণা! সমাজৰ বিকৃতিৰ বিৰুদ্ধে বদ'জিবলৈ গৈ মানুহ নিজেই যাতে বিকৃত নহয় তাৰ বাবেও ভো লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব।

নিতাই খুড়াকৰ খুলশালীয়েকৰ মৃত্যুৰ বাবে মাকে শি কৰিলে, তাৰ ভিতৰত সাহসৰ পৰিচয় আছ ঠিকেই, কিন্তু তাক দুঃসাহস বুলিয়েই ক'ব পাৰি। অন্ততঃপক্ষে ল'ৰাহঁতৰ সঙ্গিত পৰামৰ্শ কৰি কামটো কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। তদুপৰি, আমি যদি চাহাবহঁতক খেদিবই বদ'জিছোঁ, বিমোৰত পৰিলেই সিহঁতৰ ওচৰলৈ সহায় বিচাৰি যাম কিয়? মাকৰ অৱস্থা ভালে থকাহেঁতেন সি কথাটো সুধিলেহেঁতেন। কিন্তু মাক এতিয়া উত্তেজিত হৈ আছে।

পিছে সত্যৰ ল'ৰাহঁতে যি ভাবিছে—সি ভুল। সত্য এতিয়া আৰু উত্তেজিত হৈ থকা নাই। আৰু সত্যই এতিয়া সকলো কথা বিস্মৃত হৈ কেৱল ইয়াকে ভাবিছে যে, সত্যৰ ল'ৰাহঁতো চাহাব দেখি ভয় খাই পিছুৱাই গ'ল, আগবাঢ়ি গৈ মাত-বোল কৰিব নোৱাৰিলে, মাকৰ গৰুবাখনি বদ'জাই ক'বলৈ মাকক সহায় নকৰিলে।—যি দুটা ল'ৰাক কলেজত পঢ়ুৱাবলৈ সত্যই জীৱনপণ কৰিছিল, যি দুটা ল'ৰাৰ ওপৰত জীৱনৰ সকলো আশা নিৰ্ভৰশীল।

সত্যৰ আশা কিজানি অলপ অধিক।

সত্যই ল'ৰাহঁতৰ ডিগ্ৰিহে দেখা পাইছে, বয়সলৈ মনেই কৰা নাই। এই ঘটনাটো যে সিহঁতক কলিত কৰি তোলাৰ পক্ষে যথেষ্ট সেই কথাটোকে বদ'জা নাই।

কিন্তু সঁচাকৈয়ে সত্যই বদ'জা নাইনে?

কি বুলি যে ভৱভাৱ মাষ্টৰক সৰল মতি আনিবলৈ সেই কথা ভাবি সত্য যেন জটৰ হৈ পৰিল।

সিহঁতৰ লাজ নালাগিলনে? সিহঁতে নাজানেনে কিবা?

ভৱতোষ যে কেনেভাৱে অপমানিত হৈ এই ঘৰবপৰা গুচি যাবলগীয়া হৈছিল, দেখা নাছিলনে ?

হঠাৎ বিপাকত পৰি তেওঁক মাতি অনাৰ প্ৰস্তাৱ নৱকুমাৰৰ পক্ষে সম্ভৱ হ'লেও, সত্যৰ গৰ্ভজাত সন্তানে হেলাৰঙে সেই নিলম্ব কামটো কৰিলেগৈ কেনেকৈ ?

সত্যৰ ল'ৰাইহে সত্যৰ মুখত ছাই মানিলে। আৰু কাৰ ওচৰতনো ? যিজনৰ ওচৰত তাইৰ সম্বন্ধ আছিল আটাইতকৈ অধিক।

এতিয়া সত্যই কি কৰিব ?

কাক সন্নিবি, সমগ্ৰ জীৱন মই যিটো বাটেৰে খোজ কাঢ়ি আহিলোঁ, সেই বাট আওবাটনে ?

বন্ধা-বঢ়াৰ কাম শেষ হৈছিল। তথাপি সত্য বাস্তৱনিষৰতে মনে মনে বাঁহ আছে। মাতি আনি খাবলৈ দিবলৈকো উৎসাহ নোপোৱা হৈছে।

সদু গুচি গ'ল, নহ'লে ভাত উলিয়াই দিবলৈ তাইকে ক'ব পৰা গ'লহেঁতেন। বহু সময়ৰ পাছত খেলা বন্ধ কৰি সন্ৱৰ্ণ দৌৰি আহিল। ক'লে, “আজি আৰু খোৱা-বোৱা নাই, নহয় ? কেৱল বাঁহ বাঁহ চিন্তা কৰি থাকিলেই হ'ব, নহয় ?”

ইমানবোৰ কথা শিকাৰ বয়স তাইৰ হোৱা নাছিল, পিছে সদা-সৰ্বক্ষণ আইতাক এলোকেশীৰ সৈতে থাকি কথাৰ ভঁৰাল হৈ পৰিল তাই। এবাৰ মূৰ্খ মেৰিলে তাইক ছয়-সাত বছৰীয়া বুলি কোনে ক'ব ?

অৱশ্যে একমাত্ৰ এলোকেশীৰ দোষ ধৰাটোও অধৰ্ম। আচল কথা, কথাত আঁঠে ফুটোৱা সন্ৱৰ্ণৰ ঐতিহ্য, অন্তৰ্ভুক্ত।

সত্যই সেই কথা পাহৰিলেইনে ?

সেয়েহে সত্যই জীয়েকলৈ ভীৰু দৃষ্টিৰে চাই কেটেবাই উঠিল, “আকৌ বৰ বৰ কথা !”

মাকৰ মৰ্তিৰ দৌৰি সন্ৱৰ্ণৰ চৰ্ভাৰ হেৰাল। তাই ভয়তে টুপকৈ ক'লে, “ভোক নালাগেনেকি ?”

সত্যৰ অগ্নিদৃষ্টি কুৰ্মালি আছিল। ক'লে, “ভাত দিছোঁ ব'বা, দেউতাক-ককাইদেউহঁতৰ বাবে পীৰা-চৰা দিলাগৈ।”

ওঁ, পীৰা-চৰা দিয়া, এঘটি পানী দিয়া—এইবোৰ কাম সন্ৱৰ্ণই শিকিলে। আৰু অন্যান্য কামো নিশিকা নহয়, বিছনা পাৰি দিয়া, বিছনা তোলা, সেইবোৰো যেনে-তেনে পাৰে। মাকৰ সৈতে বাঁহ জগেভাগে থাকি বাঁহ দিব পাৰে তাই।

কাষত বহুৱাই লৈ কাম-বন শিকাই থাকোঁতে সত্যই কিতাপৰ পদ্যও শিকায় ছোৱালীক। মূৰ্খৰ মূৰ্খ বানানো শিকায়।

সুৱৰ্ণ পীৰা-চৰা দিবলৈ গ'ল।

আৰু তাই মোৱাৰ ফালে চাই চাই সতাই জাখিবলৈ ধৰিলে : এইবাব
তেন্তে শেষবাৰৰ বাবে এই ছোৱালীজনীৰ ওপৰতে সকলো আশা পূৰ্বাবলৈ
আশা পালি থাকিবলৈ তাই ? সুৱৰ্ণ সুহাসৰ দৰে হ'বনে ?

সুহাসক সতাই গঢ়িলে, পিছে ভোগ কৰিব নোৱাৰিলে।

অৱশ্যে ছোৱালী-সন্তান ভোগৰ বস্তু নহয়, তথাপি সুহাসৰ এনেহে
অশুভ অঘটনৰ জীৱন নোহোৱাহে'তেন, এনেকৈ চিৰদিনৰ বাবে সকলো
সম্পৰ্ক ছিন্ন কৰিবলগীয়া নহ'লহে'তেন সতাই। সতাই তাইক চাই যাবলৈ
পালেহে'তেন। সুহাস সত্যৰ দৃষ্টিৰ আগত নৱ নৱ ৰূপে বিকশিত হৈ
উঠিলহে'তেন। —কিন্তু সুহাসৰ এই বিকশিত ৰূপ সতাই আৰু চাই
যাবলৈ নাপালে, দেখিবলৈ নাপালে সুহাসে কেনেকৈ সংসাৰ কৰিছে।

সুৱৰ্ণ সত্যৰ দৃষ্টিৰ আগত বিকশিত হৈ উঠিব।

ল'ৰাহ'ত শেহলৈ সেই বংশৰ ধাৰা অনুসাৰে কাপুৰুবেই হ'বলৈ। হ'ব
ভিৰোডাসেৰুৱা। যেনে আহিবা একদু নীলাম্বৰ, যেনে নৱকুমাৰ।

নীলাম্বৰ অসংচাৰিত, তথাপি পৰিবাৰৰ ভয়তে ঠৰ। আৰু নৱকুমাৰৰ
তো কথাই নাই।—কিন্তু ?

সতাই আজি নিজকে বিশ্লেষণ কৰি চাইছে, সত্য নৱকুমাৰৰ এই
বশ্যতাৰ সলনি বিপৰীতটো হোৱাহে'তেন জানো সুখী হ'লহে'তেন ? মনৰ
চুকে-কোণে বহু বাৰ পোহৰ পেলাই চাইছিল সতাই, ও' সুখী হ'লহে'তেন।
সত্যৰ স্বামীয়ে সত্যৰ বৃত্তিক খণ্ডন কৰি নিজ মতত অটল হৈ থাকি নিজকে
বিপৰীতভাৱে চলাবপৰাহে'তেন, তথাপি সত্য সুখী হ'লহে'তেন।

কিন্তু নৱকুমাৰ তেনেকুৱা নহয়।

নৱকুমাৰে কথাইপ্ৰতি ফেৰ পাতি স্ত্ৰীৰ কথাত প্ৰতিবাদ কৰে। কিন্তু
সিমানলৈকে। নিজৰ কোনো মতামত দাঙি ধৰিব নোৱাৰে। শেহলৈ
সতাইহে জয়ী হয়। কিন্তু কেৱল জয়ী হোৱাত্তেই সুখনে ? পৰাজয়তো
সুখ নাইনে ? যি পৰাজয়ক শ্বেচ্ছাই মানি ল'ব পাৰি, তেনেকুৱা পৰাজয়ৰ
আশ্বাদ সতাই জীৱনত কাহানিও নাপালে।

ভেনেহ'লৈ সুৱৰ্ণয়েই ডাঙৰ হওক, উচ্চানন তায়ৈ পাওক। সেয়ে ভাল,
জীয়েকৰ ওচৰত সবু হ'ব তাই। তাই যেন অৱাক হৈ ক'ব পাৰে : 'আইও।
তোৰ কিমান বে বদমাশ। ইমান কথা, ইমান তথ্য, ইমান জ্ঞান শিকিছিলো
কেনেকৈ ?' যেন ক'ব পৰা হয় 'সুৱৰ্ণ, উই মোৰ কথা বাৰিচি।'

দেউতাক আৰু ককায়েকহঁতক বোভিয়া সুৱৰ্ণই ক'লে মৈ যে ভাত
উলিয়াইছে, সিহঁতে ছাত্ৰেৰে জোনটো চুকি পোৱানি পালে। ব'ক, সংসাৰখন

ভেষ্টে আকৌ গতলৈ আহিল। সিহঁতে আজি সতাই বন্ধা-বঢ়া কৰা নাই
বঢ়লিয়েইহে বহি বহি ভাবি আছিল।

এই 'ছাই কেন্দ্ৰ'ত বিগুংখলা ঘটিলেই বৰ মস্কল।

সিহঁত কৃতার্থ হ'ল আৰু নিৰবে খোবা পাতত বহিলগৈ।

চাহাব থাকোঁতে নবকুমাৰে যে ভাবিছিল যে চাহাব গঢ়িচ যোৱাৰ লগে
লগেই সি হেস্তনেস্ত চাই ল'ব, সেই কথাটো তাৰ আৰু মনতো নপৰিল।
তোতিয়া নিজৰ গালত নিজেই চৰিউৱাৰ পাছতেই তাৰ সাহস কফুৰৰ দৰে
নোহোৱা হ'ল। এতিয়া সৰ্বক্ষণ সদুৰ কথাকেইঘাৰিহে মনত পৰিছে।

“বোবাৰীৰ মূৰতহে গ'ডগোল।”

গ'ডগোল।

নহ'লে আচাৰ-আচৰণ এনে কৰেনে? য'ক—এতিয়াও কিছুখিনি ঠিকমতে
কৰে, সেয়ে মংগল। ভাত খাবলৈ পাই পিতা-পদুৱহঁতে ধন্য মানিলে।

সুৱণ'ই গৃহিণীহঁতৰ দৰে ক'বলৈ ধৰিলে, “দেউতা, আৰু দুটামান
ভাত লোৱানা।” নৱকুমাৰে সত্যৰ মন পতিয়াবলৈ দুমুঠিমান ভাত
ল'লে।

তাৰ পাছত, খোৱা-বোৱাৰ পাছত সতাই তাইৰ সংকল্প ঘোষণা কৰিলে।

সহজভাবেই ক'লে। ক'লে, “জুৰ হোৱাৰ পাছৰেপৰাই শৰীৰটো বেয়া
হৈ পৰিছে, সেয়েহে কাশীলৈ গৈ দেউতাৰ ওচৰতে কিছুদান থাকিম বঢ়লি
ভাৰিছোঁ। পশ্চিমৰ হাবা-পানীৰে শৰীৰ-স্বাস্থ্য অলপ ভাল হ'ব পাৰে।”

নৱকুমাৰৰ এনে লাগিল যেন, সত্যৱতীয়ে হঠাৎ তাক বৰ দিলে।

বোধকৰোঁ তাৰ মনতো এনেকুৱা এটা কথাই উক দিছিল। কিছুদিনৰ
বাবে সত্য ক'ৰবাৰপৰা ঘৰি-ফুৰি আহকগৈ। তোতিয়াহঁলে তাইৰো
শৰীৰ-মন ভাল হ'ব, নৱকুমাবো বন্ধা পৰিব।

কিন্তু সেইবঢ়লি একে উশাহে 'ও', ঠিক আছে, যোৱাগৈ—বঢ়লি ক'ব
পাৰিনে? সেয়েহে সি লাহে লাহে, ভয়ে ভয়ে ক'লে, “কাশীলৈ? দেউতাৰ
ওচৰলৈ? সম্ভৱ হ'ব জানো? তেওঁ অকলশৰীয়া মানুহ, তেওঁৰ ওচৰলৈ
গৈ থাকিব কেনেকৈ?”

সতাই চমুকৈ উত্তৰ দিলে, “পাছত যি হয় দেখা যাব। সাধন, উই
মোক থৈ আহিব নোৱাৰিবিনে?”

সতাই সাধনক এই প্ৰশ্ন কৰিছিল, ডাঙৰ ল'ৰা বঢ়লিয়েইহে কৰিছিল।
কিন্তু এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈ সাধন অঠাই সাগৰত পৰাদি পৰিল।
সি অকলেই যে নিজৰ দায়িত্বত মাকক কাশীলৈ লৈ যাব—এইহেন প্ৰস্তাৱ
এটাকো সি তাৰ মাকৰ আন এক ধৰণৰ বলিলালি বঢ়লিয়েই ভাবিলে।

পদুৱৰ এই বিপন্ন মন্থখনলৈ চাই সত্যৰ মন্থত হঠাৎ অতি সুন্দৰ হাঁহিব

বেথা বিবিঙ উঠিল, আৰু তেনেকৈয়ে সুক্ষ্মভাৱেই ক'লে, “চণ্ডিগিৰিবি
ধেন পাইছোঁ, থ'ক তেন্তে ।”

আন সময়ত এই কথাও ল'বাক সত্যই কিজানি ভীৰভাৱে ককৰ্থন।
কৰিলেহে তেন, বিস্ময় আৰু জবাব নকৰিলে : এই কথাটো কৈয়েই তাই
কাম-বনত লাগিলগৈ ।

সেই সুক্ষ্ম হাঁহকণ নৱকুমাৰৰ চকুত ধৰা পৰাৰ কথা নহয়, কিন্তু কি,
কোৱা নাযায়—ধৰা পাবলৈ । আৰু কিয় ক'ব নোৱাৰি, সি অপমানৰ জ্বল
অনুভব কৰিলে । আৰু সেই অনুভৱিতৰ ফলতে হঠাৎ ক'লে, “কেলেই,
সাধনেইবা কেলেই, মই নোবাবোঁ জানো ?”

‘ময়ে লৈ যাম’ এই কথাটো নক'লে সি, ক'লে, “মই নোবাবোঁ জানো ?”
এইবাৰ সত্যই সিহঁতক চ'ক খুবাই স্বাভাৱিকভাৱেই হাঁহ মাৰি ক'লে,
“কি আচৰিত কথা, ‘নোবাৰিবা’ বুলি ভেটিয়া ক'লোঁ ? পিছে সিহঁত ডাঙৰ
হ'ল, সিহঁতে সিহঁতৰ মাকৰ দায়িত্ব অলপ অলপকৈ ল'ব—এয়ে আশা ।’

“ও—: ডাঙৰ হৈছে, বৰ লক্ষ্য হৈছে !” এই বুলি কৈ এই কথাৰ
তাতে আশা পেলাই নৱকুমাৰে আন এটা মতলব পাওঁলে ।

পিছে আৰু এজাক ধুমুহাৰ আশংকাও নথকা নহয় । কিন্তু ধুমুহা
নুঠিল । নবকুমাৰ আশ্বস্ত হ'ল । আকৌ আচৰিতো হ'ল ।

হঠাৎ সত্য পৰিবৰ্তিত হৈ গ'লনেকি ?

ধুমুহা উঠিল । উঠিল অলপ ঠাইত । উঠিল পাছদিনা ।

স্কুলৰপৰা উভতি আহি বহী-কিতাপ লৈ সূৰণই হঠাৎ দৌৰি আহি
মাকক দুষোখন হাতেৰে সাবট মাৰি ধৰি ক'লে, “মা, মা—মোৰ এগৰাকী
বাইদেউ আছে নেকি ?”

সূৰণৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ আগতে, সত্যই গালে-মুখে হাত থৈ ক'লে,
“এস বাম ! মই খুই খোৱা শাড়ীখন পিন্ধি আছোঁ, আৰু তই ইস্কুলৰ
কাপোৰ-কানিৰে ছুলাইহি মোক ?”

“হওক—ছুলোঁ বাবু—” সূৰণই মাকৰ গাত হাত এখনেৰে মোহাৰি
মোহাৰি ক'লে, “ইস্কুল কিবা লেভেৰা ঠাইনে ?”

খুই খোৱা শাড়ীখন চুৱা ভেটিয়া হ'লেই, কি আৰু কৰা বাব । সত্যই
সন্মুখে সূৰণক কাষ চপাই আনি ক'লে, “দুৰ্গা দুৰ্গা ! সেইবুলি কৈছোনে
কিবা ? পিছে বাহিৰলৈ যোৱা কাপোৰ-কানিত ছুলা-বালিও তো থাকে,
নাথাকে জানো ?—বাব দে, বাইদেউৰ কথা যে কৈছিলি—”

“তাকে তো কৈছোঁ—” সূৰণই মহা উৎসাহেৰে সৈতে ক'লে, “জামাৰ
ইস্কুললৈ এখনী নতুন মাণ্ডৰণী আহিছে, তেওঁ মোৰ বাইদেউ !”

“আ—ঃ! স্দুৰ্গ! আকৌ তেনেকৈ কৈছ? মাষ্টৰণী ব্দলি ক'বলৈ
মানা কৰিছিলোঁ নহয় তোক?”

“দেউতাই ক'ব যে!” স্দুৰ্গই আকোৰগোজীয়া ক'লে।

“কওক।” সত্যই দৃঢ় কণ্ঠেৰে ক'লে, “সৰুহ”তে তেনেকৈ ক'ব নাপায়!
তোমালোকে তেওঁলোকক জানো মাষ্টৰণী ব্দলি মাতা?”

“খেং, আমি বাইদেউ ব্দলিহে কও!” এগৰাকী নতুন বাইদেউ আহিছে,
তেওঁ ক'লে যে তেওঁ হেনো মোৰো বাইদেউ।”

সত্যই অবাৰ হৈ স্দুৰ্গলৈ, “কোন অ? কি নাম তেওঁৰ?”

“নাম? নাম হ'ল—নামটো হ'ল—নামটো স্দুহাস দস্ত। তেওঁ বিয়া
হোৱা, হ'লেও সেওঁতাত সেন্দৰ নাই। এজনী ছোৱালীয়ে ক'লে, বাম্ব তো,
বাম্বহ”তে সেন্দৰ নলম্ব—আব্দ—”

স্দুৰ্গই মেইল ট্ৰেন চলাই ৰাখ। কিজানি আব্দ চলালেহে তেন। সত্যই
ৰখালে। সত্যই আৰম্ভ মূখেৰে ক'লে, “স্দুহাস দস্ত? ঠিক ভালকৈ
শুনিছ তই?”

“হেই চোৰা মাৰ কাম্ড। ন্দুশুনিমনে? সকলোৱে কৈছে। দেখাত
কেনে খুদীয়া। মোক ক'লে, ‘জানা, মই তোমাৰ বাইদেউ হও’?”

সত্যই ব্দুখ কণ্ঠেৰে ক'লে, “পিছে তাই কি ব্দলি?”

“মই?—মই ক'লোঁ যে, যদি বাইদেৱেই আমাৰ ঘৰলৈ নাযায় কেলেই?
তেওঁ সময়ে নোজোৰে ব্দলি ক'লে। সঁচানে মা? তোমাৰ নিজৰে
ছোৱালীনে?”

সত্যই বিচলিত কণ্ঠেৰে ক'লে, “কি বেৰেৰিবাং বকিছ? মোৰ ইমান
ডাঙৰ এজনী ছোৱালী হ'ব কেনেকৈ? তাই মোৰ সম্পৰ্কীয়া ছোৱালীহে।”

“তেওঁ লৈ ক'লে ‘তোমাৰ মা মোৰো মা’ ব্দলি?”

“ক'লেনে, এই কথা ক'লেনে?” সত্য হঠাৎ উজ্জ্বলিত হৈ উঠিল, “তই
কি ক'লি তেতিয়া?”

“ক'লোঁ যে—বাব্দ, মই মাক স্দুখি চাম।”

“খেং আজলীজনী ক'ববাৰ, সেই কথা ক'ব নাপায় নহয়? ক'ব
লাগিছিল—”

কিস্তু কি ক'ব লাগিছিল?

এইক্ষেত্ৰত কি ক'ব লাগে সত্যই নিজেই জানেনে কিবা? তথাপি
সত্যই ক'লে, “ক'ব লাগিছিল, ভেনেহ’লে ব'লক বাওঁ আমাৰ ঘৰলৈ। তই
একেবাৰে আকৰী অ?”

স্দুৰ্গই লাজ লাজ কৰি ক'লে, “সেই কথাৰে ক'ম ব্দলি ভাবিছিলোঁ।
কিস্তু তোমাৰ কথা ভাবিছে ভয় লাগিল, যদি খং উঠে তোমাৰ।”

সত্যই হঠাৎ জীয়েকক আব্দ ওচৰ চপাই লৈ হতাশ কৰে ক'লে, “ভয় লাগিল ? মোক ভয়হে কৰ কেৱল ? মই সদায় খঙেই কৰোঁনে ?”

মাকৰ এই স্বৰ-বৈচিত্ৰ্যেৰে সূৰণ বিশেষ বিচলিত নহ'ল, ছেগ পোৱা যেন পাই ক'লে, “ভয় নালাগিবনে ? ভয়তে ঠৰ থৈ থাকোঁ বোলে—। আনকি দেউতাও। তোমাৰ মূখলৈ চালেই ধাতু উৰে ! আকৌ কৈছেহে ‘মই সদায় খঙেই কৰোঁনে’ ? দিনে-নিশাই খঙৰ গোসানীজনী হৈছে ত'হা দেখোন !”

খঙৰ গোসানী ! জীয়েকৰ এই মনোমোহা নামকৰণৰ ভংগিমাৰে সত্যই হাঁহিছিলনে পেট্টে পেটে ? সত্যই মূখেৰে ক'লেনে, ‘আব্দ তই হ'লি কথাব গোসানী’ ?

নহয়, সত্যই নক'লে তেনেকৈ। সত্য হঠাৎ শব্দ হৈ পৰিল ! এই অবোধ শিশুৰ অবাধ উত্তৰ মাজেদি সত্যই যেন নিজৰ বহিঃস্মৃতিটো দেখা পালে।

গোসানী ! গোসানী হ'লেও গছডলত পৰি থকা বৃক্ষ ভীৰ ? দৰ ভাপেৰে দংশ এগৰাকী গ্ৰীহীনা শোভাহীনা ভয়ংকৰী গোসানী !

তেনেহ'লে স্বামী-সন্তানৰ ওচৰত সত্যৰ এয়েনে পৰিচয় ? প্ৰীতিৰ নহয়, ভীতিৰ ! এয়োকে-দৌৰ সৈতে সত্যৰ পাৰ্থক্য কোৱাখিনিত ?

সত্যই নিজকে এই পৰ্যায়লৈ লৈ গ'লনে ? স্নেহহীন সবসতাহীন পাত সব লঠঙা গছ এজোপাৰ দৰে ? হঠাৎ কি যে হ'ল, ভিতৰখন যেন কিহবাই মূৰ্চাৰ দিলে, সত্যৰ ডাঙৰ গভীৰ চকু দুটাৰ কোণেৰে চকুলো ওলাই উপচি পৰিল।

সূৰণই অপ্ৰতিভ হৈ সেইফালে ব' লাগি চাই থাকিল। বৰ জীয়েকৰ কাৰণে মাকৰ মনত কেনেবা কেনেবা লাগিছে, সেই কথালৈ তাইৰ সন্দেহ নাথাকিল।

সত্যই মূহূৰ্ত্ততে নিজক চম্ভালি ল'লে। মোহক বাগৰা মূখত হাঁহি বিৰিঙাই ক'লে, “সেই সূহাস দস্তই কেনে পঢ়ায় অ’ ?”

সূৰণই লাজ লাজ ভাৱেৰে ক'লে, “আমাক নপঢ়ায় নহয় তেওঁ, তেওঁ” ওপৰৰ শ্ৰেণীতহে পঢ়ায়।”

ওপৰৰ শ্ৰেণীত ! সূহাসে পঢ়ায়।

বিধবা শংকৰীৰ অবিধ সন্তান সূহাসে নিজকে ইমান ওপৰলৈ তুলিব পাৰিলে। কিহৰ বলভনো ? শিক্ষা, সাহস ? শংকৰীৰ এই সাহস থকাহে তেনে চিপজৰী লৈ ঘৰিবলগীয়া নহ'লহে তেনে।

সত্যই নিজৰ সহিষ্ণুতা অসহিষ্ণুতাক এক সমস্যাৰ ৰূপ দি তাইৰ জীয়েকৰ এই উন্নতিৰ বাট কইটীয়া কৰি তুলিখনে ? এই কুমলীয়া ঘোৱালী-জনীক নিভাস্ত দেউতাক-ককায়েকৰ ওচৰত এৰি থৈ শৰীৰ-মন ভাল কৰি তুলিবলৈ নিজে কাশীলৈ গুচি যাবনে ?

শৰীৰ-মন ইয়াতে থাকি ভাল কৰি তুলিব নোৱাৰিলে ? সত্যৰ নিজৰ মনৰ ওপৰত সেইখিনি শাসনো নাইনে ? ইচ্ছা হ'লে সত্যই তাইৰ সেই হেৰোৱা—বহুদিনৰ আগৰ সত্য-মুৰ্তিটো উভতি খোজ ল'ব নোৱাৰিলে ? যিজনী সত্যই হাঁহিব জানে, খেমালি কৰিব পাৰে, নতুন নতুন বন্ধা-বঢ়া কৰি স্বামী-পুত্ৰক খুৱাব পাৰে। এয়া কিছদিনৰ আগতেও সত্যই তাইৰ জীয়েকক কিমান শত্ৰু-সেৱা-পদ্য মৃদু কৰোৱাইছিল, পাঠ লৈছিল।

কিমান দিন হৈ গ'ল সত্যই সংসাৰলৈ ভালকৈ ঘূৰিও চোৱা নাই। এই সৰু সংসাৰখনৰ গাশিৰ বাহিৰলৈ চাই পঠিয়াবলৈ গৈ মাত্ৰ ডেই-পুৰিহে মৰিছে তাই। তেনেহ'লে সত্যৰ সৰুটো ল'ৰাৰ কথাই ঠিক নেকি ? সি কয় : 'জগতত যেনেকৈ কোটিয়ে কোটিয়ে মানুহ আছে, তেনেকৈ কোটিয়ে কোটিয়ে অনাৰ্য্যো আছে। তুমি যদি সকলো ফালে দৃষ্টি দিয়া, তেন্তে চকুত জলক-তবক লাগিব। বৰঞ্চ, তুমি নিজে কিবা অনাৰ্য্য কৰিছা নেকি তালৈহে ভালকৈ দৃষ্টি দিয়া।'—সেই কথা ঠিকেই নেকি তেন্তে ?

নৱকুমাৰ যে সত্যৰ আদৰ্শৰ জোখাৰে নহয়, সেয়া সত্যৰে ভাগ্য। আৰু তেনেকুৱা আশা কৰাও কিজানি ভুলেই। নিজৰ গৰ্ভজাত সন্তান, নিজ হাতেৰে গঢ়া পুত্ৰলা, সিও নিজৰ আদৰ্শৰ জোখাৰে হ'লনে ? ডাঙৰটো ল'ৰাই দেখোন ঠিক তাৰ দেউতাকৰ দৰেই হৈ উঠিল।

সত্যৰ জীৱন এনেকৈ সাঁচত গঢ়া সাধাৰণ নহৈ অশুভ ধৰণৰ কিবা এটা হোৱাহে'তেন ! সুহাসৰ দৰে, শংকৰীৰ—দুৰ্গা দুৰ্গা বদলি সত্য শিল্পি উঠিল। আৰু তেতিয়াই তাইৰ চকুৰ আগত হঠাৎ ভূৱনেশ্বৰীৰ মূৰখন ভাহি উঠিল। ওৰণিৰে ঢাক খোৱা কপালত ডাঙৰকৈ সেন্দূৰৰ ফোঁট লোৱা—
—ভীৰু কোমল মূখ।

ভূৱনেশ্বৰীয়ে জগতৰ ক'ত কি অনাৰ্য্য ঘটিছিল—কি হৈছিল-নহৈছিল—সেইবোৰ কথা শুকাহানিও মূৰ ঘমোৱা নাছিল, ফেৰ পাতি ব'জ-বাগ দিবলৈ গুলোৱা নাছিল। ভূৱনেশ্বৰীয়ে সকলোকে ভব কৰিছিল, সকলোকে ভাল পাইছিল। মাকৰ মূৰখনলৈ মনত পৰাৰ লগে লগেই হঠাৎ সত্যই তাইৰ দেউতাকৰ ওপৰত ক্ষুদ্ৰ অভিমানৰ দহন অনুভৱ কৰিলে। বৈনবা, মাকৰ সেই অকাল মৃত্যুৰ সৈতে দেউতাকৰ কিবা ধৰণৰ অবিচাৰ জড়িত হৈ আছে। স্বামীৰ মূখে মূখে কাহানিও এষাৰ মাত মাতিবলৈ সাহস কৰা নাছিল ভূৱনেশ্বৰীয়ে। সত্যই আক্ৰমণৰ সৈতে ভাবিলে, ভূৱনেশ্বৰীৰ ছোৱালীয়ে তাৰ পোটক তুলিলে।

সত্যই তেন্তে জীৱনত গাতিপথ নতুন সূৰ্ণিতৰে বোৱাব নেকি ? সত্য কেৱল তাইৰ সোৱ-জীৱনতহে উজ্জ্বল হৈ জিলিকি থাকিবনে কি ? সত্যই সূৰ্য্য হ'বলৈহে চেষ্টা কৰিবনে কি ?

জীয়েকক একেবাৰে কাষলৈ চপাই আনি সভাই তাইৰ মূৰৰ ওপৰত
মুখখন ধৰি ক'লে, “মই কাশীলৈ গুচি গ'লে তাই কান্দিবিনে কি সুৰুণ ?”

“তুমি গুচি গ'লে ?”

সুৰুণই মাকৰ স্নেহস্পৰ্শৰপৰা উফৰি অহাদি এৰাই আহি ক'লে, “মই
নাশাম নেকি ?”

“তই ?” সভা বিবদম্বিত পৰিল।

“তই যাবি মানে ? তইনো কেনেকৈ যাবি ?”

“ষেনেকৈ তুমি যাবা। মই নগ'লে যাব কোন ?”

“কি মস্কল ! মোৰ সৈতে তোৰ তুলনা ? মোৰ জানো ইম্‌কুল
আছে ? সেই ইম্‌কুল খতি কৰি মই যাবলৈ ওলাইছোঁনে কিবা ?”

সুৰুণই নেৰা-নেপেৰা হৈ ক'লে, “ইম্‌কুল খতি কৰিলে কি হয় ?
দেউতাই কয়েই দেখোন, সব্দ সব্দ ছোৱালীহঁতে তেনেকৈ টেৰ ইম্‌কুল খতি
কৰে—”

“কয় নেকি ? ভাল। কিন্তু মই তোৰ দেউতাবৰ দৰে ইম্‌কুল খতি
কৰাটো ভাল বুলি নকওঁ। ইম্‌কুল খতি কৰিব নোৱাৰিবি।”

“পাৰিম নে নোৱাৰিম চাই থাক। মোক এৰি ধৰি গুচি গ'লে কি
কৰিম দেখিবাই নহয়।”

সভাৰ কিন্তু খং নুঠিল।

সভাই হাঁহি মাৰি ক'লে, “গুচি গ'লেনো দেখা পাম কেনেকৈ অ ?
সত্যকৈ বৰণ নগৈ তই কি কৰ তাকে চাই থাকিম দে।”

“অ মা, মা অ—” সুৰুণই মাকক সাবট মাৰি ধৰি কান্ধত মুখখন
ঘঁহাই ঘঁহাই ক'লে, “তুমি কিমান যে ভাল।”

ঠিক এই মিলন-মুহূৰ্ততে নৱকুমাৰ ওলালিহঁতাত, তাৰ পিছফালে
এজন গুৰু-পাখ উত্তৰ ভাৰতীয় লোক। সাজ পাৰ চাই পান্ডাজাতীয় বুলি
ধৰিব পাৰি।

এয়ে !

এয়ে নৱকুমাৰে পাণ্ডা খোৱা আঁঠনি। নৱকুমাৰে কেইদিনমানৰ আগতে
তাৰ অফিছৰে এজন সহকৰ্মীৰ মাক পেহীয়েক আদি কৰি ৰোজগৰাকী
মহিলাই দল বাখি গিয়া কাশী মথুৰা বৃন্দাবনলৈ যাব, বাটৰ লগৰী এই
পান্ডাঠাকুৰ—সেইদৰ্শিহে এওঁক লৈ আহিছে।

সভাই ওৰালখন টানি লৈ গলবস্ত হৈ দূৰবেপৰাই প্ৰশ্ন কৰিলে। আব্দ
নৱকুমাৰে গলগলিয়া মাতেৰে ক'লে, “এয়া—এওঁক লৈ আহিলোঁ। এওঁ
কাশীৰ বিখ্যাত মানুহ—শ্ৰীৰামেশ্বৰ পান্ডা। এওঁৰ সৈতে মোৰ বন্ধ
এজনৰ মাক যাব, সেই কথা শুনি তোমাকো লৈ যোৱাৰ কথা কৈছিলোঁ

এওঁক। তাৰ পাছত তোমাক তোমাৰ দেউতাবাৰ ওচৰলৈ লৈ যাব। এওঁ সন্মত হৈছে। অহা পূৰ্ণিমাৰ দিনা যাত্ৰা—”

সত্যৰ মূৰৰ ওৰণি লৰচৰ নকৰিলেও মাত-কথা স্পষ্ট হৈ পৰিল,
“পান্ডাজীক মিছামিছিকৈ কণ্ট দিলা, মই এতিয়া আৰু নাযাওঁ।”

“এতিয়া আৰু নোযোৱা!”

“ওহঁ, নাযাওঁ।”

নৱকুমাৰ অলপ উৰু হৈ উঠিল, ক’লে, “পিছে আকৌ যেতিয়া হঠাৎ যাবলৈ মন মেলিবা, তেতিয়া এওঁক ক’ত পাবা?”

নাপাওঁ, তেওঁক আৰু পাম ক’ত।” সত্যই লাহেকৈ ক’লে, “তেতিয়া তুমিয়েই কণ্ট কৰিবা নহ’লে—।”

“অঃ, চালাকিহে! পিছে আগতে ক’ব পাৰিলাহেঁতেন। এইদৰে ধৃষ্টতা নকৰিলোহেঁতেন পান্ডাজী, আপোনাক কণ্টহে দিলোঁ মিছামিছিকৈ, এওঁ নাযায়।”

পান্ডাজী অৱশ্যে এই সামান্য বাধাত নটলিল, ‘কাশী ধাম’ৰ মহিমা সম্পৰ্কে অৰ্বাহিত কৰোবাবলৈ বহুতো বাগজাল বিস্তাৰ কৰিলে। কিন্তু সত্যই নম্ৰতাৰে উত্তৰ দিলে, “বাবা বিশ্বনাথে যে মোক এতিয়ালৈকে টনা নাই বুদ্ধিব পাৰিছোঁৱেই। যেতিয়া তেওঁ টনা-আজোৰা লগাব তেতিয়া আৰু নগৈ পাৰিমনে?”

নৱকুমাৰে ক্ৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে সোধিলে, “হঠাৎ মত সলালা কিয়?”

সত্যই এইবাৰো বিনম্ৰভাৱে উত্তৰ দিলে, “সুৱৰ্ণজনীয়ে কিজানি দিগদাৰ কৰিব, লগত যাবলৈ ঠেহ জুৰিব, তাৰ ফলত ইক্ষুল খতি হ’ব।”

নৱকুমাৰ দেখোন চিৰদিনেই বিবহ-কাতৰ, তেনেহ’লেনো হঠাৎ ওলোটো সূৰেৰে গীত জুৰিলে কিয়? সত্য কাশীলৈ নাযায় বুলি শুনি তাৰ স্বস্তিৰ উশাহেহে পেলোৱাৰ কথা, কিন্তু খঙতে একোনাই হ’ল কিয় সি?

পিছে—নৱকুমাৰৰো ‘মন’ বোলা পদাৰ্থ এটা আছে তো, আৰু সেই মনৰো তৰু আছে। সত্য কিছুদিনৰ বাবে কাশীলৈ যাব, এই ঘটনাটোক সি মনৰ মাজত খাপ খুৱাই লৈ বিবহকালীন অবস্থা কথা ভাবি চাইছিল, আৰু তাৰ মাজত প্ৰধান কাম আছিল গৱিৰপৰা কিছুদিনৰ বাবে মাকক লৈ কলিকতাত বখা।

মনৰ মাজত ক’ববাত অলপ অপৰাধবোধৰ কহিটে খোঁচা-বিন্ধা কৰিছে নৱকুমাৰক, দেউতাক ঢুকুৱাৰেপৰা, মাকে আহিবলৈ বিচৰা নাই সঁচা, কিন্তু এবাৰলৈ হ’লেও মাকক মহাতীৰ্থ কালীঘাটলৈ লৈ অহা উচিত আছিল, কৰ্তব্য আছিল। বিধন কলিকতাত নৱকুমাৰৰ ইমানবোৰ বছৰ উকলি গ’ল, মাক ভালৈ এবাৰলৈকো নাছিল।

আগতে এই চিন্তা প্ৰবল হৈ উঠা নাছিল, হৈছিল কিছুদিনৰ আগতে অফিছৰে বন্ধ এজনে গৰিহণা দিয়াত।

নৱকুমাৰৰ মাক কাহানিও কলিকতাৰ নৱকুমাৰৰ বহালৈ ক'ব নাই বুলি শুনি বন্ধুজনে আচৰিত মানিছিল। বন্ধুজনে নৱকুমাৰৰ "পিতৃবোত-সেৱুৱা" বুলি ককৰ্ণনা কৰিছিল। তেতিয়াৰেপৰাই এই চিন্তাই নৱকুমাৰৰ মূৰত বাহ লৈছিল। আৰু এটা কথাও পাতি থৈছিল সি, মাকক ইফ'ৰ স্বাধীনভাৱে ৰাখিব। সত্যৰ হাতৰ মূঠিত নথব। আন কিছুবাৰ আচনিও আছিল তাৰ। যিবোৰ আচাৰ-আচৰণ দোষণীয় নহয়, অথচ সত্যৰ চকুত দোষণীয়, তেনেকুৱা কেতবোৰ কৰি লোৱাৰো মন আছিল তাৰ। সত্য যদি নাযায়হে, সেইবোৰ আচনিৰ একা এটাও হৈ নদাঁঠিব। যেনে গুড়গুড়ী হোপা। জগত-ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলোৱেই গুড়গুড়ী হুপিব, মাত্ৰ সত্যৰ গিৰিয়েকেহে নোৱাৰিব। কেনে জুলুম।

সত্য নথকাত যদি অভ্যাসটো ক'ব পেলাব পাৰে, কৰিবাজে হুপিবলৈ কৈছিল বুলি ক'ব পৰা যাব, আৰু এতিয়া নুহুপিলে পেটৰ গম্ভগোল হ'ব বুলিও ক'ব পাৰিব। আৰু তেতিয়াৰপৰা সদায়েই হুপি থাকিব পাৰিব। নৱকুমাৰৰ একান্ত বাসনাৰ একান্ত কামনাৰ এই নিচাটি।

আৰু এটা আছে। পইচাৰ ৰাজী মাৰি তাছ খেলা।

গাৰুত আউ'জি বহি লৈ কতই সেই খেলা খেলি কত বোজকাৰ কৰিছে, অথচ নৱকুমাৰৰ বেলিকা সত্যৰ লগতৰ খড়স মূৰৰ ওপৰত ওলমি আছে।

ইমান বাধা-বন্ধৰ মাজত থাকি উশাহ বন্ধ হও' হও' যেন হয়।

বাৰু, সত্য যেতিয়া বাৰুইপূৰত আছিল তেতিয়া দেখোন নৱকুমাৰৰ নিৰকেন্দ্র স্বাধীনতা আছিল। তেতিয়া কিয় এইবোৰ চৰ পৰাই লোৱা নাছিল সি? সিও এক মনস্তত্ত্ব।

তেতিয়া নৱকুমাৰৰ মনোভাৱেই আছিল বেলেগ। তেতিয়া সদা-সৰ্বক্ষণ বিবহৰ অনলোহে তাৰ প্ৰাণটো দহিছিল। সত্যই ভাল নোপোৱা কোনো কাম কৰিবলৈ তাৰ সত যোৱা নাছিল।

কিন্তু এতিয়া নৱকুমাৰৰ মন পৰিৱৰ্তিত হৈছে। সেই পদলিহৰ ঘটনাৰেপৰাই পৰিৱৰ্তিত হৈছে। সত্যজনী দিনে দিনে শূকাই-খীশাই যোৱা নৱকুমাৰে দেখা পাইছে। এতিয়া সি এই কথা বুলি পোৱা হৈছে যে সি পূৰ্বৰ হৈও চিৰ পৰাধীন। সত্যৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছা, সত্যৰ বৃচি-অবৃচি, সত্যৰ বুদ্ধিৰ ভীতিয়ে নৱকুমাৰক আলসুৱাকৈ বাৰিষ খেছে যেন। কিয়? আন কোনো এনেকৈ বন্ধন-বশাবলম্ব নহয় তো।

সেই যে বুদ্ধিজীৱ মহাপুৰ। বুদ্ধদেৱ বুদ্ধজীৱ।

ভেও'ৰ কিমান কামৰ ডালিকা, সেজাজ কি চাবা। নুদুৰাই বৃচী

বয়সত ঘৰ কৰিবলৈ লৈও তেওঁৰ ইটো-সিটো-বহুতো ঠেলা চম্ভালিবলগীয়া হৈছে, খোচামতি কৰিছে। মৃকদুন্দ মৃদুখাজিৰ ঘৰতে তাছৰ আড্ডা।

সদুবা'ই টেমাই টেমাই পাণ সাজি সেই আড্ডাত যোগান ধৰিছে। ক'তা, খং উঠা নাই তো তাইৰ। নবকুমাৰে এইবোৰ কথা ভাবিব পাৰেনে ? নোৱাৰে। সেয়েহে এতিয়া নবকুমাৰৰ মনত মৃদুস্তিৰ বাসনা জাগি উঠিছিল। সত্যৰ আঁৰত আৰম্ভণিটো কৰি বিদ্রোহ কাক বোলে দেখুৱাই দিব।

সতাই সেই আশাৰ মূৰত চেঁচা পানী ঢালিলে।

কাৰণটো কি ? কাৰণটো হ'ল—সুৱৰ্ণৰ ইশ্কুল খতি হ'ব।

ইয়াতকৈ গা টেঙাই যোবা কথা আৰু কি হ'ব পাৰে ?

পান্ডা গঢ়িচ যোবাৰ পাছত নৱকুমাৰ আকৌ এবাৰ উগ্ৰ হৈ উঠিল। ক'লে, “ব'খুহ”তৰ আগত আৰু ওলাব নোবাৰিম। কথা-কাণ্ডবোৰ শুনিলে সিহঁতে গায়ে-মুখে বোকা লেপি দিব।”

সতাই হাঁহলে। ক'লে তাই, “বোকা ধুই পেলাব পাৰিলেই ছ'ল। তেতিয়া আৰু গাত বা মূখতো লাগি নাথাকিব।”

তাৰ পাছতহে নৱকুমাৰ আচল কথালৈ আহিল।

“বোলো—ছোবালীক বিদ্যাবতী কৰি কিটো হ'ব ? তাই তোমাৰ ওপৰতো আৰু দহকাঠি চেৰাই যাব, কথা এয়ে হ'ব নহয় ? গাঁৱৰ পাঠশালাত পঢ়িয়েই যদি মাকৰ ইমান মেজাজ, কলিকতা চহৰৰ ফেছনৰ ইশ্কুলত পঢ়ি তাই কি হ'ব সেই কথা আৰু ক'ব লাগিছেনে ? সকলো দিব্যচকুৰে দেখা পাইছোঁ।”

তথাপি সতাই হাঁহি মূখেৰেই ক'লে, “তোমাবোৰে এনেহেন দিব্যচকু এযুৰি আছে আগে নাজানো নহয়, পিছে সেই চকুৰদ্বাৰে আৰু কি কি দেখা পাইছা কোৱাচোন ? বাৰু, ‘মই কেতিয়াকৈ মৰিম কোৱাচোন ?’

“সকলো কথা ধেমালিতে উৰুৱাই দিলে নহয় নহয় ?” নৱকুমাৰ খঙতে ওলাই গ'ল তাৰপৰা।

সেই খং ভাৱ তাৰ আগৰ দৰেই থাকিল।

তাই আৰু ‘খঙৰ গোসানী’জনী হৈ নাথাকিব বুলি যেতিয়া প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে, তেতিয়া সত্যৰ গিৰিয়েকে ওলোটো প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে।

এই খং-বাগ যে কিমান দিন ধৰি বজায় থাকিলহেঁতেন কোৱা নাযায়। হঠাৎ এদিন এটা অপ্ৰত্যাশিত ঘটনা ঘটিল। গধূলি বেলিকা সদু প্ৰান্ন নাচি-বাগিয়েই ওলালহি, তাইৰ লগত এজনী ঘটকিনী।

“ল'ৰাহঁতৰ বিয়া পাতিবি নেকি, বোৱাৰী ?”

সত্য মূঠেই আচৰিত নহ'ল।

প্ৰতি মূহুৰ্ত্ততে সত্য এই আশংকাত ঠৰ হৈয়েই আছিল। বেতিয়াই-

ভৌতিয়াই এই কথা উঠিব পাৰে। সেয়েহে তাই সতৰ্কতাৰে ক'ৱে, “পঢ়া-লিখা শেষ হোৱাৰ পাছতেই পাতিম, ননন্দী !”

সদুৱে বিবৰ্ত্তিবে ক'লে, “তোৰ ল'ৰাহ'তৰ পঢ়া-লিখা কোঁতয়াবা শেষ হ'ব বুলিও মনে নধৰে। ল'ৰাহ'তৰ বিয়াৰ বয়স পাৰ হ'লেই। ডাঙৰটোৱে তিনিটাকৈ পাছ ক'ৰিলে, উগাহ সলাবলৈ নৌপাৰে”তেই দিলি উকিল পঢ়িবলৈ। সবুটোও তিনিটা পাছৰ এগজামিন দিব, তাৰ পাছত যে দেখ আক' কিহত সাঙুৰিবি তইহে জান। পিছে মূৰৰ চুৰ্জিবিডালি পাকিলেহে তই সিহ'তৰ যোৰা পাতিবিনে কি ?”

সতাই মিচিকীয়াই হাঁহি মাৰি ক'লে, “ননন্দীৰ বৰ খং উঠিছে যেন পাওঁ। কিন্তু কথাটো ভাবি-চিন্তি কোৱাচোন, আন্ন-উপাশৰ কিবা বাট এটা ন'লিউবাকৈয়েই বিয়া পাতিলেই কিবা ন্যায্য কাম হ'বনে ?”

সদু আকাশৰপৰা পৰাদি পৰিল।

সদুৱে গৰিহণা দিয়াৰ সদুৱতে ক'লে, “ল'ৰাহ'তে এতিয়াই আন্ন উপাৰ্জন নকৰিলে সিহ'তৰ ঐশ্বৰ্য্যস্বত্বতে দুসাজ দুমুঠ খাবলৈ নাপাৰ—নৱৰ ঘৰত ইমানেইনে ভাতৰ আকাল ?” কয়, “মাক হৈনো সতাই এনেবোৰ নিলজ্য কথা ক'বলৈ পালে কেনেকৈ ?” তাৰ পাছত দঢ় কঠেৰে ক'লে, “সেইবোৰ বৰ লোকৰ টং এৰুচোন বোৱাৰী, এওঁ এজনী ঘটীকনী, এওঁৰ কথা মনপুৰ্ত্তি শুন। এওঁৰ হাতত দুজনী ছোৱালী আছে, সং বংশ, ভালকৈ দিব-খব, দুয়োজনীয়েই দেখাত চকুৰোৱা, একেলগে পাতি দে। —আব্দ মোৰ মামী বুঢ়ীৰ কথাটোও ভাবি চা ? বুঢ়ীৰ এটা ইচ্ছা পূৰণ হওক তেওঁ।”

নৱকুমাৰ ঘৰৰ ভিতৰত আব্দ খিৰেৰে বাহি থাকিব নোৱাৰিলে। ওলাই আহিল। আব্দ ওলাই আহিয়েই গলগলীয়া মাতেৰে ক'লে, “পাগলৰপৰা অনুমতি লৈ কাম কৰিবলৈ হ'লে জগতৰ সকলো কাম-কাজ বন্ধ ৰাখিব লাগিব সদুৱা। তুমি তেওঁক ছোৱালী দুজনীৰ বৃত্তান্ত খুলি-মেলি ক'বলৈ কোৱা। আমি কইনা চাবলৈ যাম।”

সতাই সইত খাইছে, তাই আব্দ ‘খঙৰ গোসানী’জনী হৈ নাথাকে। সেয়েহে হাঁহি মাৰি মূৰৰ ওৰণিখন অলপ টানি লৈ লাহেকৈ ক'লে, “ভেনেহ'লে আব্দ কি কথা থাকিল ননন্দী। স্বয়ং গৰিহ'তেই বৌতিয়া ভাব ল'লে !”

সদুৰ আগত দুয়ো মূৰামুৰীকৈ কথা পতা অশোভন, গতিকে সদুৰ মাথামুৰি নৱকুমাৰে ক'লে, “হাঁহি-ঠাট্টাৰ কথা হোৱা নাই সদুৱা, ল'ৰাহ'তৰ কিয়া মই শীয়েই পাতিম। বিয়াৰ বয়স হৈছেই নহয়, পাৰ হৈ গৈছে। আব্দ সদুৱা। তোমাৰ বোৱাৰীক সোধাচোন—ল'ৰাহ'তে যে বুঢ়ী হাতী যেন

হৈও এপইচাও আল-উপাৰ্জন কৰিব নোৱাৰিলে সেয়া ল'ৰাহঁতৰ দোষ নেকি সূৰ্ধি চোৱাচোন। সিহঁতৰ মাকে সিহঁতক চাকৰি কৰিবলৈ দিছিলনে এবাৰো? মই হতভগীয়াই যিমানেই চাকৰিৰ সা-সন্ধান আনি দিছোঁ, সিমানেই অগ্ৰাহ্য কৰি মোৰ প্ৰস্তাৱ দলিয়াই পেলাইছিলনে নাই সোধা। তোমাৰ বোৱাৰীৰ ল'ৰাহঁত যে জজ মেজিষ্ট্ৰেট উৰ্কিল বোৰিণ্টাৰ হ'ব।"

সদূৱে আপোচৰ সূৰতে ক'লে, "নহ'বইনো কৈলেই নবু? ভাগ্যন্ত থাকিলে ঠিকেই হ'ব। সেইবোৰো মানুহৰ ল'ৰাহে, আকাশৰপৰা পৰেনে কিবা? কিন্তু সেই কথাখনো বিয়াৰ কি বাধা? মই এওঁক কওঁ তেনে?" সদূৱে সত্যলৈ চাই ঘটক মানুহজনীলৈ আঙুলিঘালে।

সত্যই নিৰ্লিপ্ত কঠেৰে ক'লে, "মইনো তোমাৰ কথাৰ ওপৰত আৰু কি ক'ম ননন্দী?"

"কি যে কৰ। তাই হ'লি মাক, ভই নক'বিনে ভাল-বেয়া এটা?"

সত্যই মূৰ দাঙি ক'লে, "মোৰ কথাৰে সূৰ্ধিছা যদি, মোৰ ইচ্ছা আছিল পাছটো হৈ মোৱাৰ পাছতে—"

এইবাৰ ঘটকনীয়ে কেটেকটাই উঠিল, "অ' আই। তোমাৰ পুতেকৰ পো-বোৱাৰীয়ে আহি তোমাৰ পুতেকৰ কিতাপ-পাতি ফালি পেলাবনে কি? যেন-তেন ঘৰ-বৰ লৈ মই কাম নকৰোঁ নহয়? এওঁলোক হ'ল ঘাটালৰ মূখাৰ্জি গুপ্তি। কিমান ডাঙৰ কলুনি পৰিষাল, এওঁলোকৰ ঘৰৰ জীৱৰী-বোৱাৰীৰ মুখ বোলে চন্দু-সূৰ্য্যো দেখা নাপায়। কইনা দুজনী হ'ল গিয়াতি বাই-ভনী।"

চন্দু-সূৰ্য্যো দেখা নাপায়।

সত্যই হাঁহিলে, "ননন্দী, এওঁক কোৱা, তেওঁলোকৰ ছোৱালীহঁতৰ বাবে আৰু ডাঙৰ কলুনি ঘৰৰ পাত্ৰ পাব, আমি তেওঁলোকৰ যোগ্য নহওঁ। চন্দু-সূৰ্য্যই মুখ দেখা পোৱা ছোৱালীহে আমাক লাগে।"

বায়েক-ভায়েক দুয়ো একেলগে উচপ খাই উঠি ক'লে, "তাৰ মানে?"

"মানেটো তেন্তে পশটকৈয়েই কওঁ। অলপ লিখা-পঢ়া জনা ছোৱালীহে মোৰ ইচ্ছা। ইচ্ছাকুলত পঢ়া ছোৱালীৰ সন্ধান যদি আছে—"

"কি, কি ক'লা?"

নৱক্ৰমাৰে টিঙিৰি তুলা যেন হৈ ক'লে, "কেৱল জীৱৰীক বিদ্যাৱতী কৰি চম পুৰ হোৱা নাই, আকৌ বোৱাৰীও বিদ্যাৱতীহে লাগিব? কিন্তু? বোৱাৰীয়ে তোমাৰ পো-ক পঢ়া শিকাৰহিনে কি?"

ঘটকনী মানুহজনীয়ে অলপকৈ হাঁহি ক'লে, "এহ, ক'ব লাগিছেনে আৰু। পঢ়া শিকাৰহিনেই তো। বৈশীয়েকৰ ওচৰত 'পঢ়া মূখ' নকৰাকৈ আজিৰ দিনত কোনটো মডাইনো আৰু বকমডাটো বোলাৰ পৰিছে? আজিও

দিনত যৈণীয়েকেইহে মাটবণী। সেই মাটবণীৰ পিতাই শিবোৰাৰ। পিছে মোৰ হাতত হ'লে তেনে মাটবণী ছোৱাৰীৰ সন্ধান নাই। এয়া হ'ল একেবাৰে নবাবী আমোলৰ সম্ভ্ৰান্ত যৎ। এওঁলোকৰ পিছৰ-দীয়াই বেলেগ। তেনেহ'লে আৰু কি কৰোঁ? মই আহিলোঁ তেন্তে—”

ঘটকনীৰ লগে লগে সৌদামিনীও ওলাই গ'ল।

কিয়নো যদিও এটা মাত্ৰ গলি পাৰ হ'ব লাগিব, তথাপি সাজ লগুও পাছত অকলশৰে যাব নোবাৰি। তেতিয়া আকৌ নবু নাইবা নবুৰ ল'ৰাহ'তে থৈ আহিব লাগিবগৈ। থ'ক।

সিহ'ত যোৱাৰ পাছত নবকুমাৰ খঙতে বৰ্মাক উঠিল, “বোলো—তুমি ঘৰখনক কি কৰি তুলিব খুজিছা? বিদ্যাৰ বন্দাৱন? ল'ৰাহ'তৰ ইমান বিদ্যাৰেও নাটিব? আকৌ বোৱাৰীহ'তৰো লাগিব?”

সতাই লাহেকৈ ক'লে, “চিঞৰ-বাখৰ কৰি কি হ'ব? সিহ'তে পিছা-পঢ়া কৰি আছে, তোমাৰ চিঞৰে দোভালৰ কোঠা পাইছেগৈ। পিছে ইয়াকে কওঁ—মোৰ মতামত ইচ্ছা কিনিছাৰ কথা সোধা যদি—কণা অম্ব বোৱাৰী অনাৰ ইচ্ছা মোৰ নাই।”

‘কণা অম্ব।’

নবকুমাৰ হতভম্ব হ'ল।

সতাই দঢ় কণ্ঠেৰে উত্তৰ দিলে, “নহ'লেনো কি আৰু। যিজনীয়ে ক-আখৰাটোকো নিচিনিলে তাই কণা নহৈনো। ক? চকু থাকোঁতেও অম্বষেই।”

সতাই এই বায়ু দিয়াৰ পাছত ঘৰখনত বৰ হেঁচ লাগি গ'ল। খঙৰ সৈতে হাঁহিৰো ধুম উঠিল। ‘অম্ব’ কাক বোলে—সতাই দিয়া সেই ব্যাখ্যাটো নবকুমাৰে সকলোকে কয়, আৰু নিতাই নিতাইৰ বৈণীয়েক, মকুন্দ মখাজি, ডেও'ৰ জীপ লৈ উঠা সবুজনী পৰিবাৰ, ডেও'ৰ ডাঙৰজনী ছোৱালী—সকলোৱেই এই নতুন ব্যাখ্যাৰ কথাত মহগল হৈ হাঁহি-খিকিমিকি কৰে।

কেৱল সদু স্তম্ব হৈ গ'ল।

আৰু তাই দীঘলকৈ হুন্দুনিয়াহ এটি পেলাই ক'লে, “কথাৰাৰ বোৱাৰীয়ে হওঁতে মিছা কোৱা নাই আ' নবু, চকু থাকোঁতেও অম্ব। এয়া চা—ডোব সদু'বাই এখন পতৰ লিখিব পৰাহেঁতেন মোটেই জীৱনটো কিজানি অম্বল নলহেঁতেন।”

ডাৰ পাছত সদুৱে আশ্বাস দিলে, কৰ্মকতা চহবত ইচ্ছাকৃত পঢ়া ছোৱালী পোৱাটো অসম্ভৱ নহ'বও পাৰে। কয়, “মই জন এজনী খটকিনীক কৈ চাওঁ।”

অৰ্থাৎ ভতিজাকহঁতৰ বিবাহ-তৰণীৰ গুৰিব'ঠা তাই ধৰিবই। তাই দেখি আছে, কাণ্ডাৰী নোহোৱা বাবে নাও টলংভটং।

এই আশ্বাস তুড়ুৰ কাণতো সোমাল। আৰু সি অৱশ্যেই আশাৰ সপোন দেখিবলৈ ধৰিলে। কিয়নো, তাৰ আটাইবোৰ সহপাঠীৰ বিন্ধা কাহানিবাই হৈ গ'ল, দুই-চাৰিজন ল'ৰাৰ বাপেকীও হৈছে। তাৰ বিন্ধাৰ কথা যে কিম্ব কোনেও কোৱা নাই, সি কোতিঘাবা কোতিঘাবা ভাবিছিল কথাটো।

পিছে থোকাই—মানে সবলে অসম সাহসিক কথা এষাৰ কৈছে। কৈছে অৱশ্যে পেহীয়েকৰ আগত : “ককাইদেউৰ হৈছে যদি হওক, মোক লৈ টনা-আঁজোৰা নকৰিবা, মই সেইবোৰত নাই।”

“নাই? তই তেন্তে সন্ম্যাসী হৱনেকি?” সদুৱে গেজেনা মাৰি কৈছিল।

সবলে হাঁহি মুখে কৈছিল, “কি যে হ'ম কেনেকৈ ক'ম? সাপো হ'ব পাৰোঁ, ভেকুলী হোবাও অসম্ভব নহয়। পিছে গলত গম্ভীৰদন ওলোমাই লৈ যে একো হ'ব নোবাৰি, সেই কথাটো দেখি দেখি শিকিলোঁ।”

“তইনো ইমান দেখিলি ক'ত? দিনে-নিশাই দেখোন কিতাপত উবুৰি খাই পৰি আছে।”

“সেই কিতাপৰ মাজতে দেখা পালোঁ।”

সদুৱে অৱশ্যে এইবোৰ কথা লৈ আমোল নিদিষে।

সদুৱে ভাবে, একেলগে হৈ হৈ নকৰিলেও হ'ব, ল'ৰা মাত্ৰ দুটাহে। দুবাবকৈ ধুমধাম কৰা হ'ব, ককায়েকৰে হওক বিবাহ, তেজে ফুটো ফুটো কৰা ঘৈণীয়েক আহক, চামেই নহয়, এও" ভেতিষা কেনেকৈনো সন্ম্যাসী হৈ থাকে।

গতিকে সদুৱে সেই তেজে ফুটো ফুটো কৰা কইনাৰ সাধনাত লিপ্ত হ'ল। পিছে ল'ৰাৰ বয়স বোছি হ'ল, ডাঙৰটো তেইছ বছৰীয়াই হ'ল, তাৰ যোগ্য এজনী আনিবলৈ হ'লে কমেও বাৰ বছৰীয়া বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। ইমান ডাঙৰ চালে চকুৰোৱাজনী পোৱা টানেই। ধুনীয়াহঁত পৰি থাকেনে কিবা? তথাপি সদুৱে চেষ্টা কৰি থাকিল।

চেষ্টা কৰিলে বাঘৰ গাখীৰো পায়, ভগৱানক পায় সাধনাৰে।

পাঁচজনীক চাই-মেলি ফুৰোঁতেই তুড়ুৰ বাবেও কইনা পোৱা হ'ল।

বয়স বাৰ বছৰ, দেখন-শুৱন, আকৌ লিখা-পঢ়া জনা। তিনি বছৰ ধৰি মেমৰ ইচ্ছাকৃত পঢ়িছিল।

এতিয়ানো সত্যৰ আৰু আপত্তিৰ সুৰুতা ক'ত?

নহয়, সত্যই আপত্তি নকৰিলে, সত্যই তাইৰ ডাঙৰ ল'ৰাৰ মনৰ গুৱাকুণ্ড

টুকুৰিয়াই চাইছিল। কিন্তু আপত্তি উঠিল অন্যফালৰ পৰা। আপত্তি দৰ্শালে এলোকেশীয়ে।

ডাঙৰটো ল'ৰাৰ বিয়া ভিঠাতে পতা টিচিত, এই কথা মূৰলোতে জানে। সেইবোৰ ব্যবস্থা খাটাং কৰিবলৈ দহদিন মানৰ ছুটি লৈ নৱকুমাৰ গৱিলৈ গ'ল। লগত লৈ গ'ল সুবৰ্ণক। সুবৰ্ণাই তেঁহ ৭ ডিহিল, তাইৰ গৰমৰ ব'ধ। গতিকে

সুবৰ্ণক ইমান দিনৰ বাবে গাঁৱলৈ পঠোৱাৰ ইচ্ছা সত্যৰ নাছিল। তদুপৰি ছুটিৰ কেইদিন পঢ়াৰ আৰু আশা নাইকিয়া হ'ব। সেই মহোত্ত দিন এনেযে যাব, তাৰ পাছত তো ককায়েকৰ বিয়া।

তথাপি 'নাযাবি' বুলি ক'বও নোবাৰিলে।

তোঁতগা নবকুমাৰে হয়তো ক'বঃ 'তুমি হিংসা কৰিহে তাইক আইত্ৰাকৰ ওচৰলৈ যাবলৈ নিদিবা'।

গতিকে হাঁহ মাৰি জীয়েকক ক'লে, "যা ভেষ্টে, গছৰ আম খাই শকতজনী হৈ আহগৈ যা। ককায়েকৰ বিয়াত খাটিব লাগিব মনত ৰাখিবি।"

নবকুমাৰে কলে, "চোৱা, তোমাৰ ছোৱালীক সেই ব্ৰু চোলা-টোলা একো নিদিবা। শাড়ী-টাড়ী যি আছে তাকে দিয়া।"

সতাই বুজিলে কথাটো, পৰামৰ্শটো সমীচীন।

নাতিনীয়েকৰ পিন্ধনত ব্ৰু-চোলা দেখিলে এলোকেশীয়ে বসাতল কৰি থাকিব। গতিকে মাকৰ এখন পুৰণি নীলাম্বৰী জামদানী শাড়ী পিন্ধি, অ'বু নিজৰ শাড়ীখিনি লৈ সুবৰ্ণই মহোৎসবে দেউতাকৰ সৈতে বাঙা হ'ল।

আবু এই বাঙা হোৱাটোৱেই 'কাল' হ'ল।

ভিঠাত ভৰি দিয়াৰ লগে লগেই বিপত্তি ঘটিল। এলোকেশীয়ে শাড়ী পিন্ধা নাতিনীয়েকক দেখি হৈ হৈ কৰিবলৈ ধৰিলে আবু কলে, "বোলা এ নবা—পুতেকৰ বিয়া বে পাতিছ—ইমান ডাঙৰ ছোৱালী এজনী থবত থাকোঁতে কোনোবাই পুতেকৰ বিয়া পাতেনে?"

আন এগৰাকী মহিলা সভা উজলাই বহি আছিল, তেওঁক নৱকুমাৰে চিনি নাপালে, যদিও ক'ববাত 'দেখা দেখা' বেন লাগিল। তেৱোঁ ক'লে, "আই ও। কেনে ঘণলগা কথা, নবুৰ ইমানজনী ডাঙৰ ছোৱালী—আবু নবুৱে ল'ৰাৰ বিয়াৰহে ৰো-জা কৰিছে।"

গতিকে এলোকেশীয়ে তেওঁৰ বোৱাৰীৰ মইমতালি আবু পুতেকৰ 'সেবুৱামী'ৰ অৱস্থা লৈ ভীৰ আলোচনাৰ অন্তত ক'লে, "মই ভোক কৈ খেছোঁ মূৰ্ত্ত, সেই বোৱাৰীৰ বদাম্বৰ দোকতে এই বংশৰ ঠিকাপুৰুষ নবকলৈ যাব চাৰি।"

নৱকদমাৰে সেমেনা-সেমেনি কৰি বৃদ্ধাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, “ছোৱালী-জনীৰ বয়সনো কিমান হ’ল ? মূঠেই আঠ বছৰহে । তাইৰ গঢ়ন মাকৰ নিচিনা ছোৱা বাবেহে—নহ’লে ল’ৰাৰহে বৰণ বিয়াৰ বয়স পাৰ হ’ল ।”

দুয়োজনী মহিলাৰ প্ৰবল কণ্ঠৰ প্ৰভাপত নৱকদমাৰৰ কথাই তিষ্ঠিব নোৱাৰিলে । তেওঁলোকে ক’লে, এইজনী মান্দ্ৰ আঠ বছৰীয়া ? আমি কিবা ঘাঁহৰ গদুটি খাওঁনে ? আচৰিত কথা, এলোকেশীষেও নাতিনীয়েকৰ জন্মকাল পাহাৰিলে ! আৰু নাতিয়েকৰ বয়স যে তেইছ বছৰ হ’ল, সেই কথাটোও মানি নল’লে ।

অলপ পাছত নৱকদমাৰে গম পালে যে এইজনী মহিলা হ’ল নৱকদমাৰৰ ‘সখিমাক’ৰ কন্যা মন্থকেশী । তেওঁ কেইদিনমানৰপৰা ‘সখিমাক’ৰ ওচৰতে আছেহি ।

বেচেৰী সদুৱৰ্ণই ভাবি থৈছিল যে ইয়ালৈ আহিয়েই মধুৰিআম জোপাত উঠিব, পদুৰীলৈ লব ধৰিব, চুৰুৰিয়ে চুৰুৰিয়ে ঘূৰি ফুৰিব, ফুল বদুৰিব,—তাৰ সলনি এইবোৰ । বেচেৰী থতমত খাই থিয় হৈ থাকিল ।

অৱশেষত এলোকেশীয়ে ৰায় দিলে, “পুতেকৰ বিয়া পাতিছা পাতা, উঠি-পৰি ছোৱালীৰ বাবেও দৰা বিচাৰি উলিয়াব লাগিব, যাতে একেলগে দুয়োটা কাম হৈ যায় । আনে ইমান ডাঙৰ আৰিয়ে ছোৱালী দেখি নিন্দা নকৰে যাতে—”

মন্থকেশীয়ে মহোৎসাহেৰে ক’লে, “এইহেন ছোৱালীৰ বাবে দৰাৰ কি অভাৱ ? চালে চাই থাকিবৰ মন যায় ! আজি ক’লে ইলৈ দৰা পোৱা যাব । মই চাইছোঁ ৰ’যা ।”

কিন্তু ঠিক এইখিনিতে হঠাৎ বজ্জপাত হ’ল ।

সদুৱৰ্ণই ঘপটেক কৈ পেলালে, “ঈ-ইঃ ! এতিয়াই বিয়া দিলেই হ’ল আৰু ! মাই ডেউয়া দেউতাক মাৰি নেপেলাবনে ? মই বোলে এতিয়া নতুন ৰাহত—” কথা শেষ হ’বলৈ নাপালে ।

তীব্ৰ তীক্ষ্ণ আৱতনাদ এটা প্ৰচণ্ড ধুমুহাৰ বেগেৰে সদুৱৰ্ণৰ ওপৰত আছাৰ খাই পৰিল ।

“কি ক’লি ? কি ক’লি ? মাৰাই দেউতাৰক মাৰি পেলাব ? অ’বে অ’ই নবা, তোৰ জীয়েকক ইচ্ছাকৃত পঢ়ুৱাই এই বিদ্যা শিকালি ? অ’ মন্থ, এলোটা পানী আনি মোৰ মূৰত ঢালি দে অ’ । নহ’লে ‘বস্মভালু’ ফাটি মাৰি থাকিম মই । কোন কামৰূপ-কামিখ্যাৰ ডাইনীৰ হাতত মোৰ একেটি জাখোন পোক সঁপি দি ৰৈ আছে, তই চাই ৰাহি গৈ মন্থ—!”

মাকৰ এই আক্ৰমণ শুনি বিজ্ঞান্ত হৈ নৱকদমাৰে আন একো কৰিব নোৱাৰি হঠাৎ ছোৱালীজনীৰ গালতে ঠাচ কৰে চৰ শোখাই দিলে ।

সাতচল্লিছ

পুতেকৰ বিয়া পাতিবলৈ সত্যৰ মনটো সাজু হৈ থকা নাছিল, কিন্তু সাজু হোৱাৰ পাছত হঠাৎ সতাই অনুভৱ কৰিলে, মনটো বেছ পাভল পাভল যেন লাগিছে।

পুতেকৰ এই প্ৰলক গোপন কৰা লাজকুৰীয়া মূখখন বেছ আমোদলগা, মাজে-সময়ে বিষাৰ সংক্ৰান্তত এবাৰ-দুবাৰ কথা কৈ পুতেকৰ নখৰ-নপৰ লগা ভাবটো চাই লয় আৰু ভিতৰি ভিতৰি মূখ টিপি হঠেহ সতাই।

সত্যৰ মনৰ ওপৰত ভালেমান বয়সৰ যি ভাৰে দ'ম বাৰ্শ্বিছিল, তাৰপৰা বেইটমান বছৰ সাঁচ পৰিল নে তাইব বৰ্তমানৰ স্তিমিত আৰু ভিত্ত্ববাদ দিনবোৰ অপসূত হোৱা যেন লাগিছে। মখৰ এক কৌতুকৰসেৰে চঞ্চল হৈ উঠিছে দিনৰ ৰূপ, বাতিৰ চিন্তা।

বিয়াৰ যা যোগাৰ কৰাৰ লগে লগে সতাই এইটো কথাও ভাবিবলৈ ধৰিলে যে, সিহঁতৰ ফুলশয়্যাৰ কোঠাত কাগসৰালি মাৰিব পৰা কোনোবা ওলাবনে, ভাবি ভাবিও সম্পৰ্কীয় কাকো আবিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰিলে তাই। সত্যৰ সৈতে সম্পৰ্কটো আঁত সাংঘাতিক, 'ম্মা' বুলি কথা। তথাপি সতাই ভাবি থাকিল : সিহঁতৰ বাৰুইপুৰৰ ঘৰৰ ষিটো কোঠাত দৰা-কইনাৰ ফুলশয়্যা পতা হ'ব, সেই কোঠাটোৰ দুৱাৰ-খিৰিকীৰ ক'ৰবাত এটা ফুটা কৰি বাৰ্শ্ব লাগিব। কোনোবাই সেইটোক আৰু কামত লগাব নোৱাৰিবনে? সত্যৰ মাকৰ ঘৰৰপৰাও বহুতো আহিব। এই চিন্তাতহে মনটো উৎসাহেৰে উম্বাউল হৈ উঠিছে। প্ৰথম সন্তান যদি ছোৱালী হ'লহেঁতেন, হৈছিলেই, নাথাকিল বুলিহে, থকাহেঁতেন কাহানিবাই তাইৰ বিয়া হৈ গ'লহেঁতেন, সত্য শাহুৱেক হৈ পৰিলহেঁতেন।

কিন্তু সেই ঘটনা ঘটা নাছিল। ইমান বয়সত এয়ে সত্যৰ প্ৰথম কাম। আৰু সেই কামটি কন্যাদান উম্বাৰ নহয়, পুত্ৰৰ বিবাহ। সতাই পুতেকৰ মোমায়েকহঁতৰ ঘৰৰ আটাইবোৰকে নানি এৰিকনে? কাৰো কোনো ওজৰ-আপত্তি নুশুনিব তাই।

নৱকুমাৰ আৰু ঠিক এই সময়তহে গুচি গ'ল, নহ'লে এতিয়াই নিমন্তণী-পত্ৰ লিখোৱালেহেঁতেন তাই। দিন শিথল কৰি নিমন্তণ কৰাৰ আগতে এখন জ্ঞাননী পঠাব তো লাগিবই। জনাব লাগিব যে বিয়া ক'ত হ'ব, কি বস্ত্ৰান্ত,

আব্দ তেওঁলোকক সাজু হ'বলৈকো সময় দিব নালাগিব জানো ? ল'ৰাক বিয়া বঢ়লি কমেও পাঁচ-সাতদিন সকলো থাকিবই লাগিবই ।

সাৰদাই তো আহিবই লাগিব, ককাইদেউৰ শ্বিতীয়পক্ষকো লৈ অহাৰ কথা নক'লে ভাল নেদেখি । বাসুৰ বাকী ভায়েকেইজনেও বিষা-বাৰু কৰালে, সিহঁতকো নিমন্ত্ৰণ কৰা দৰকাৰ । ন-আইতা এতিয়ালৈকো সেওঁতাতে সেমুদৰে সৈতে আয়তী হৈ 'ভাগ্যৱতী আয়তী'জনী । আন একো কৰিব নোৱাৰক, বহি বহি আশতীলক্ষণবোৰ কৰিব পাৰিব তেওঁ ।

মাকৰ কথা সন্ধানি সতাই হুন্দুনিয়াহ কাঢ়িলে ! তেওঁলোকতকৈ কিমান যে সবু আছিল মাক, অথচ হেৰাই যোৱা কত কাল হৈ গ'ল । আজি মাক জীয়াই থকাহেঁতেন ।

অলপ পৰ মনে মনে বহি থকাৰ পাছত আকৌ মনতে নিমন্ত্ৰণ-তালিকাখন লৈ গুণা-গ'থা কৰি থাকিল । গাদিগুদাৰ সংখ্যা যে এতিয়া কিমান তাইৰ মাকহঁতৰ ঘৰত, কাৰ কিমানবোৰ, সেইবোৰ কথা সঠিককৈ নাজানে বঢ়লি তাই নিজেই লাজ পোৱা হ'ল, ভাবিলে, পত্ৰ এনেকৈ লিখোৱাৰ লাগিব যাতে এই বিষয়ে কোনেও তাইৰ অজ্ঞতাৰ গম নাপায় ।

তুড়ুৰ সৈতে ঠাট্টা-তামাচা কৰিব পৰা সম্পৰ্কীয়া আছে অবশ্যে এজনী । সেইজনী হ'ল ককায়েকৰ বৰপুতেকৰ বন্ধুৰ ঘৈণীয়েক । যাৰ বিষাত সত্যক নিবলৈ বাসুৱে বহু খোচামতি কৰিছিল ।

কিন্তু সত্যৰ অৱস্থা তেতিয়া শোচনীয় । ঠিক সুবৰ্ণ জন্ম হোৱাৰ পাছৰ ঘটনা । প্ৰায় শয্যাগত সতাই বিয়া ঘৰলৈ যাবলৈ সাহস কৰিবপৰা নাছিল । আব্দ মনতো সেই উছাহ নাছিল তাইৰ । ককায়েক-নবৌবেকে নিশ্চয় সত্যৰ সেই চুটি নখৰে । সত্যক সিহঁতহালে সঁচাকৈয়ে ভাল পায় ।

ইকথা-সিকথা ভাবি থাকোঁতে হঠাৎ এটা অপ্ৰাসংগিক কথা মনত পৰাত সতাই নিজে নিজেই হাঁহি দিলে । মনত পৰিল, সেই যে সাৰদাৰ কেঠাত বাহিৰপৰা শিকলি তুলি জন্ম কৰাৰ কথা ।

সঁচা, তেতিয়া সত্য কেনে যে আঁকৰীজনী আছিল ।

পাছত এদিন সেই কথা লৈ সাৰদাই হাঁহি-ঠাট্টা কৰিছিল, যিবাৰ সত্যৰ প্ৰথম সন্তান হোৱাৰ বাবে বহুদিন ধৰি মাকৰ ঘৰত আছিলগৈ । তেতিয়া আব্দ বয়সৰ পাৰ্থক্য গণ্য কৰা নাছিল, ননন্দী ভাই-বোৱাৰীৰ সম্পৰ্কটোহে গণ্য কৰিছিল । তেতিয়া সাৰদাৰপৰা অনেক ধৰণৰ সাংসাৰিক গল্প শুনিছিল সতাই, কেতিয়াবা কেতিয়াবা তৰ্ক কৰিছিল, কেতিয়াবা প্ৰতিবাদ । সাৰদাই কৈছিল, "বাৰু বাৰু, পাছত দেখিমই নহয়, তোমাৰ আঁকোৰগোঁজালি কেনেকৈ বজায় ৰাখা । সংসাৰখন হ'ল এনেকুৱা এখন জাঁত-হঁত মগু মচুৰ মটৰ বটু অহঁৰ আটাইবোৰ একেলগে গুড়ি হয় ।"

সত্যক সংসাৰে গুড়ি কৰিব পাৰিছেনে ?

কোঁতষাৰা কোঁতয়াৰা সতাই নিজেই ভাবে কুশাটো ।

কিন্তু এতিয়া মনটো উগ্ৰাৱল । এতিয়া সেইবোৰ ভাব-চিন্তা ভাঙিব
পৰা নাই, এতিয়া সতাই ভাবিছে, ভেঁতিয়া নিত্যানন্দপুৰুষৰ সংকীৰ্ত্তন কিমান
বে ভাল আছিল ।

সেইখন সংসাৰত এতিয়া দেউতা নাই ।

এতিয়ানো সংসাৰখনৰ বেহ-ৰূপ কেনে ।

নেড়ুৰ কথা ভাবি মনটোত দুখ লাগে, সি যে এতিয়া ক'ত দিহিঙে-
দিপাঙে ঘূৰি ফুৰিছে । সেই এবাৰ কেইদিনমানৰ বাবে আহি মায়ী-মোছৰ
বং চৰাই আকৌ পলাই গ'ল । আৰু ঠিকনা নাই তাৰ । সেই পঢ়াত
ফাঁকি দিয়া নিম্নাষিত নিজৰ ল'ৰাটোৰ মাজত ভেনেকুৱা এটি বাৰাবৰী
খামখেয়ালি মন লুকাই আছিল বুলি কোনে জানিছিল ।

মাজে-সময়ে ককালেকলৈ চিঠি লিখি সতাই নিত্যানন্দপুৰুষৰ খা-খবৰ
লয় । অবশ্যে বহুদিনৰ মূৰে মূৰাহ । যেতিয়া মনটো উগ্ৰল-খুগল
যেন লাগি যায়—ভেঁতিয়াহে । বাসুৰে অৱশ্যে চমুকৈ উত্তৰ দিয়ে, তথাপি
দিয়ে খা-খবৰবোৰ ।

ৰামকালীয়ে তো চিঠিৰ উত্তৰেই নিৰ্দেশে ।

এবাৰ মাত্ৰ লিখিছিল : 'পত্ৰ নাপালে মনত দুখ নকৰিবা ।' কিন্তু
কিয় পত্ৰ নাপাব, সেই কথা লিখা নাছিল তেওঁ ।

তেওঁ যে ইচ্ছা কৰিয়েই আৰু চিঠি-টিঠি নিলিখা হৈছে, সতাই বুলি
নোপোৱা নহয় ।

নিজকে মায়ামুগ্ধ কৰিছে তেওঁ ।

তথাপি পুত্ৰৰ বিবাহ উপলক্ষ্যে পদখলি দিবলৈ তাই দেউতাকক
এটিবাৰলৈ আহিবলৈ অনুরোধ কৰিব । কৰিবই অনুরোধ । ক'ৰ, দেউতা,
আপোনাৰ আশীৰ্বাদ নাপালে সিহঁতহালৰ বিয়াখনেই বৃথা ।

পুত্ৰৰ বিবাহ উপলক্ষ্যে সত্যৰ জন্ম-সমুদ্ৰৰ বহুতো টুট ওফাঁদ উঠিছে,
খলিৰ শ্ৰবত পোত খাই পৰা বহুতো অন্তৰ্ভূতি তীব্ৰ হৈ ওলাই আহিছে ।

এসময়ত পুণ্য যে সত্যৰ প্ৰাণৰ বাস্তৱী আছিল, সেই পৰম মূল্যবান
কথাষাৰো যেন সতাই পাহাৰি ৰাখি বুলিছিল । কতকাল কত বৃথা খৰি যে
দেখাৰ্শি নাই । অথচ পুণ্য বৰ বেছি দৰতো নাথাকে, তাইৰ শহুৰেকৰ
দ্বৰ গ্ৰীৱামপুৰত । নান্দত উঠিলেহে যিকণ সময় লাগে,—এক দণ্ডৰ
ভিতৰতে পাবগৈ পাৰি । সত্যয়ো ৰাখ পাৰি বুলি কাহানিও শুবা নাছিল,
পুণ্যয়ো আহিব পাৰি বুলি নাই শুবা ।

সতাই অৱশ্যে নাভাবিবও পাৰে, পুণ্যৰ শহুৰেকৰ দ্বৰটো হ'ল কুটুম্ব

ঘৰহে, বিনা উপলক্ষ্যে ঘোৱাৰ প্ৰশ্নই নুঠে। কিন্তু সত্যৰ এই বহাণ্ড
সেই বাধা নাই তো।

কালী-দৰ্শনৰ চেলু কৰি হ'লেও পুণ্য আহিব পাৰিলেহে তেন এবাৰ।

আচল কথা, সংসাৰে মানুহক চেপি পিহি পেলায়, বিশেষকৈ মাইকী-
মানুহক। মাইকীমানুহৰ মাধুৰ্য্য, কোমলতা—সকলো ঘ'হি ক্ষয় কৰি ভোটা
কৰি শব্দবাই ধূলি-বালি যেন কৰি পেলায়।

নহ'লে—পুণ্যৰ বৈধব্য-সম্বাদ পায়ো—সতাই এবাৰলৈকো যাব পৰা
নাছিল দেখোন!

তুড়ুৱৰ বিষাত পুণ্যক লৈ আহিবই লাগিব।

হতাং মনটো বৰ চঞ্চল হৈ উঠিল, এটা দোবাত-কলম আৰু এখিলা কাগজ
লৈ সত্য চিঠি লিখিবলৈ বহিল।

'শ্ৰীচৰণকমলেশ্বৰ' বুলিয়েই আৰম্ভ কৰিলে, যিমানেই নহওক
পেহীয়েক তো। তুড়ুৱৰ বিষায় সম্বাদ লিখি আবেদন জনালে, পেহীয়ে
যেন তেওঁৰ ল'ৰা, বোবাৰী আৰু ছোবালীকিজনীক লৈ নিশ্চয়কৈ অহাৰ
ব্যৱস্থা কৰে, সম্মতিপত্ৰ পোবামাত্ৰেই লৈ আহিবলৈ মানুহ পঠাব সতাই।

মানুহ পঠাব লাগিব তো।

নহ'লে ইমান দৰিণিৰটীয়া কটুটুম আহিব কিয়? সমাজ-সামাজিকতাৰ
মাজত 'বন্ধুত্ব' কথাষাৰৰ কোনো মূল্য নাই।

চিঠি লেখা হ'ল, যদিও এতিয়াই ডাকত দিব নোৱাৰি। নৱকুমাৰ
এতিয়া অনুপস্থিত, তাক নেদেখুৱাকৈ ইমানকৈ কতৃষ্ণ কৰাটো ঠিক নহ'ব।
সত্য যিমানেই লেখৰ মানুহজনী নহওক কিম্ব সংসাৰখনত, এইবোৰ নিয়ম
মানে তাই।

নিত্যানন্দপুৰলৈকো তাই নিজে বিশদ এখন পত্ৰ যোগে সকলোকে
আহিবলৈ কৈছে যদিও মূল পত্ৰখন নৱকুমাৰৰ হতুৱাই লিখোৱাৰ লাগিব,
সেইটোহে ভাব্যতা। ঘৰৰ সকলোলৈকে নিমন্ত্ৰণ কৰিছে, যদিও কাক কাক
'বিশেষ'ভাৱে জনাব লাগিব তাৰো এখন তালিকা লিখি পেলালে তাই।

এইবোৰ কাম যিমান লিখা-পঢ়াৰ মাজত হয় সিমানেই ভাল, দৈৱাং
কাৰোবাৰ নাম বাদ পৰিলে লাজৰ সীমা নোহোৱা হ'ব।

নৱকুমাৰৰ ফালে আত্মীয়-কটুটুম নায়েই পায়।

দৰ্শ সম্পৰ্কৰ কোনোবা এগৰাকী পেহীয়েক আছে বোলে, আৰু গিন্নাতি
মোমাল্লেকৰ ল'ৰাহ'ত। আৰু কেতিয়াও কাৰো নাম শুনো নাই সতাই।
আৰু আছে শাহুআবেকৰ সখিয়েক এগৰাকী, তেওঁকহে মাত্ৰ দুই-এবাৰ
দেখা পাইছিল তাই। পূজাত তেওঁলৈ শাড়ী পঠোৱা হয়, উহৰ-পৰৱত
উপঢ়োকন পঠোৱা হয়।

আব্দুনো ক'ত ? এলোকেশীৰ আছে বুলিলে চুবুৰীয়াহ'ভেই ,
পিছে এতিয়া এখন ডাঙৰ ঘৰ হৈছে ।

সদূৰ ঘৰ সেইখন ।

সদূৰ 'সংসাৰখন' বৰ সব্দ নহয় ।

পিছে ভাবি লাভ নাই । পুতেকৰ বিয়া কৰাটোও নব্দ কথা নহয় ।

নিজৰ সব্দকালৰ কথা মনত পৰিল সত্যৰ ।

একো একোটা সকাষ উপলক্ষ্যে কিমান ডাঙৰ ডাঙৰ ভোজ 'পতা' হৈছিল
যে । অন্নপ্রাশন লগুণ-দিয়নি বিয়া আদিৰ কথা নকৰে'ই, আইডাৰ 'অনন্ত
চতুৰ্দশী ব্ৰত' উদযাপনতো সেইবাৰ যি ধুমধাম কৰা হৈছিল ।

ভাত-মাছৰ ভোজ নহয়, লুচি-মিঠাইৰ ভোজহে, তেওঁ কি বিৰাট কান্ধ
হৈছিল । 'শট্ট'ৰ দৰে কাটি কাটি আখা বনোৱা হৈছিল । মিঠাই বনো'বা,
লুচি বনোৱা, অন্যান্য বন্ধা-বঢ়াৰ কাম কৰা মানুহৰ ঘেন 'মেলা' ব'হি গৈছিল ।
মাছৰ অভাৱ পূৰাবলৈ দৈ ক্ষীৰ ছেনাৰ পান্সৰ নৈ-সাগৰ বোৱাইছিল
বাম্বকালীয়ে, মিঠাইৰ পাহাৰ 'ক্ষীৰচিহ্ন' ।

"ভোজ'ৰ কথা ভাবিলেই সেইবোৰ দৃশ্য চকুৰ আগত ভাহি উঠে ।
'উছব'ৰ কথা ভাবিলেই সেইকালৰ কথা মনত পৰে ।

তেনে ধৰণে কৰিব নোবাৰিলে সত্যৰ মন নশ্বৰে ।

সতাই দুই এটা কথা ক'বলৈ চেষ্টা নকৰা নহয়, কৰিছিল । শূনি
নৱকুমাৰৰ কপালৰ গাঁঠি খুপ খালে । ক'লে, "পইচা-কড়িৰ কথা ভাবি কোৱা
নাই, ভগৱানৰ ইচ্ছাত পইচা-কড়িৰ কথা নাভাবোঁ, কিন্তু কৰে কোনে ?
আমাৰ কৰোঁতা মানুহ নো ক'ত ইমান ? কথাতে বোলে—ধনবল জনবল আব্দ
মনোবল ! তিনিওটাৰে দৰকাৰ । তোমাৰ আছেনে ?"

নৱকুমাৰে যে এনে ধৰণেই ক'ব সেই কথা সতাই অনুমান কৰিছিল,
সেয়েহে প্ৰস্তুত হৈও আছিল । গতিকে সতাই লগে লগে উজ্বৰো দিব
পাৰিছিল, ধনবলেই জনবলক মাতি আনে, আব্দ মনোবলে সেই দুয়োটাৰে
চলায়, সেই বস্তুটি তোমাৰ নাথাকিলেও মোৰ আছে । কথাতে বোলে—
ধন লাছ ধন বাছ, ধন হ'লে ভাল মাছ ।"

"তোমাৰ তো সকলোতে বৰ বৰ কথা, বিৰাট ভোজ এখন পাতি দেহন্ত
মানুহে হাঁহিব আব্দ ।"

সতাই দৃঢ়তাৰে কৈছিল, "কেলেই মানুহেনো হাঁহিব কিয় ? সদায়
যেনেকৈ কাম-কাজ দেখি আহিছোঁ, তেনেকৈয়ে ভাবিবলৈকো শিকিছোঁ !
মানুহে হাঁহিব কিয় ? মই তেনেকৈ নাভাবোঁ ।"

সতাই সঁচায়ে তেনেকৈ ভাবিব নোৱাৰে, নাভাৱে ।

কোনো ধৰণৰ বিশ্বংখলা ৰাতে নথটে, ভাব বাবে ভাই প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে ।

সকামটো কলিকতাতে কবিৰ পৰাহে'তেন অৱশ্যে সকলো ধৰণৰ স্দবিধা হ'লহে'তেন, কলিকতা চহৰত পইচা হ'লে মাজনিশাও বাঘৰ গাখীৰ পায়। কিন্তু সেই স্দখ-স্দবিধাপূৰ্ণ মধুৰ কল্পনাক সত্যই মনৰপৰা সমূল্যে বিসৰ্জন দিলে। প্ৰথম ল'ৰাৰ বিয়া, 'বহা'তে পতাৰ কথা ভাবিবও নোৱাৰি, অসংগত। আৰু কেৱল প্ৰথম ল'ৰাৰ বেলিকাই বা কিয়, ল'ৰা-ছোৱালী কাৰো বিয়া-বাৰু নিজৰ ঘৰৰ বাহিৰত হোৱা উচিত নহয়। নান্দীমুখ প্ৰাশ্ব হ'ব, সাতপুৰুষে জলপিণ্ড পাব, সেইবোৰ কাম য'তে ত'তে কৰা উচিতনে ?

সেইদেখিহে সত্যই গাঁৱৰ ঘৰটোৰ ওপৰতে সকলো চিত্ৰ আঁকিছে, সকলো চিন্তা কৰিছে।

এই বিষয়ত সবলেই হ'ল সত্যৰ বন্ধু উপদেশটা সাহায্যকাৰী।

এতিয়া গৰমৰ ছুটি, গতিকে স্দবিধাও হৈছে। সত্যই যোঁতষাই তেতিয়াই মাত লগাইছে : “থোকা, দোৱাত কলমটো লৈ আহচোন এবাৰ, কেইটামান কথা মনত পৰিল লিখি ল, নহ'লে পাছত পাহৰি থাকিম।”

সবলে হাঁহে, “ভূমিনো পাহৰিবানে ! বৰ পুতেকৰ বিয়া বিয়া কৰি তোমাৰ মূৰৰ ভিতৰত দিনে-নিশাই ৰেলগাড়ীৰ ইন্‌জিন চলিছে দেখোন !”

সত্যো হাঁহ মাৰি ক'লে, “তোৰ হিংসা হৈছে নেকি ? পিছে চাবি—তোৰ বিয়াতো কম নকৰোঁ, তেতিয়া মূৰৰ ভিতৰত জাহাজকে চলাম বাৰু।”

“তোমাক নমস্কাৰহে মা ! এইবোৰ দেখাতেহে চিতল পিঠিলৈকে কাইট !”

হয়, সবলৰ কথা-বতৰা এনেকুৱাই।

‘গুৰুজ্ঞান’ বুলি সদায় ঠৰ লাগি থকা প্ৰকৃতিৰ নহয় সি। দেউতাৰ কথাত সি আঁৰত অনাৱাসে হাঁহি হাঁহি কয়, “গিৰিহ’তে ৰায় দিলেই।” মাকক ক'লে, “হ'ল। কতহি কতব্য সমাপন কৰিলে !”

সত্যই ওলাই আহিব ধৰা হাঁহিটো ৰখাই কয়, “দুশ্ট ল'ৰা ! কি কথাবোৰ কৈছ ! গুৰুজ্ঞান নহয় জানো ?”

সবলে ভীতিৰ ভাও জুৰি কয়, “কি স ৰে ব নাশ ! সেই কথাত মই কিবা সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিলোনে ? পিছে হয়, হাঁহিউঠা কথাত মই নহ'হাকৈ থাকিব নোৱাৰোঁ।”

মাকৰ সৈতেইহে সবলৰ সাত ভাৰন্তৰ কথা।

বাস্থানিঘৰতে চালপীৰাৰ ওপৰত বাঁহ চৰু কেবাহী বানবাটি যি পায় কিবা এটা লৈ ‘ভবলা’ বজায় আৰু গল্প কৰে : “জানা মা, আজি বাটত এখন ডাম্‌জুৰ গাড়ি চলা দেখা পালোঁ। গাড়িও অনাসুন্টি নহ্মো অনাসুন্টি, ‘টোম গাড়ি’ ! ঘোঁৰাই টানিছে। উস্। সেই টোমগাড়ি চাবলৈ মানুহৰ

কিমান যে ভিৰ হৈছে ! বাটৰ দূৰৈকাষে বিংশ বাট গোপোৰুঠক মানুহ থিয় হৈ—”

কয়, “বুইছা মা, আজি হেঁদোৰ ওচৰত—সেই যে কৰ্ম্মাৰালিছ ষ্ট্ৰিটৰ ওচৰত হেঁদুয়া নামৰ ঠাইটুকুৰা যে—তাত এজন বন্দুৰ সৈতে কথা পাতি থাবোঁতে লাগিল তুমুল তৰ্ক ! সি কয় যে ‘ৰাষ্ট্ৰপতি জাভাৰ একো নহ’ল’ । ভণ্ড আবু খামখেয়ালী জাত এটা !’ উঠিল খং ! তাৰ পাছত দিলোঁ ভালকৈ শুনাই !”

সতাই আগহৰে সূৰ্খিলে :

“কি ক’লি তাক ?”

এইবাৰ সৰল লাজত পৰা যেন হ’ল, হাঁহি মাৰি ক’লে, “আবুনো কি ক’ম ! ক’লোঁ যে জাতিৰ কলংক গঢ়োৱাৰ কোনো চিন্তা নাই, দাঁত ঢেলাই নিশ্বাস কৰিবলৈ লাজ নালাগেনে তোৰ ? চিপজৰী লগৈ যা ! নহ’লে এই হেঁদুয়াৰ পদখৰীতে জ’পিত্যাই মৰুৱে !”

সম্ভিষ্মা বন্দাৰ সময়ছোৱাই সত্যৰ বৎ-বহুইচৰ সময়, সৰল সেই সময়তে আহি বহোঁহি !

সাধন সদায় বেলেগ ধৰণৰ । নিমাত নিবোকা নিজৰ্দ । আবু অলপ বিজ্ঞতাৰ ভাব । বাস্ত্বনিঘৰলৈ আহি বহি মেল মৰাৰ কথা সি ভাবিবই নোৱাৰে । নিজে এগিলাছ পানী ডৰাই খোৱাৰ বোগ্যতাও তাৰ নাই । কাম-বন যি কৰে সৰলেই কৰে । সৰল সত্যৰ সোঁহাত ।

এতিয়াও ভূমিকালিপি পূৰ্ব-বৎ, কেৱল সংলাপৰ সূৰহে সূৰুৱায় ।

সৰলে ক’লে, “শুনিছোঁ দেউতাই হেনো ডেলভেটৰ চোগা-চাপকন টুপি পিন্ধি বিয়া কৰিবলৈ গৈছিল, ককাইদেৱেনো কি পিন্ধি যাব মা ?”

সতাই ডাবি মাৰি কয়, “দেখিছোঁ তৱা বৰ মৃত, ডেলভেটৰ চোগা-চাপকন পিন্ধা সেই মূৰ্তি ভই দেখিছিলি হ’বলা ?”

সৰলে কয়, “এহু ! আগতেই ক’লোঁ দেখোন ‘শুনিছোঁ’ বুলি ?”

“কাৰ মৃত্যুতনো শুনিলি ক’চোন ?”

“কিয়, পেহীৰ মৃত্যুত ! পেহীৰ মৃত্যুত ডোমাৰ সবকালৰ কথা, দেউতাৰ সবকালৰ কথা সজলো শুনিবলৈ !”

“ম’, পেহীয়েৰে তোক ভেম্বে তোৰ বাপেৰৰ বিয়াৰ কথাও কৈছে !” সতাই হাঁহিলে । তাৰ পাছত ক’লে, “ভুড়ুৱে কেনেকুৱা সাজ-পাৰ কৰি কৰাবলৈ ওলালে শূৱাৰ—ভুৱে ক’চোন বাবু !”

“মইনো কি ক’ম ? আবু ক’লেইবা মোৰ কথা শুনিব কোনে ? চোগা নিপিন্ধালেও, সেই বেঙুনীয়া বঙৰ পাটৰ কমপোৰ তো পিন্ধাবাই জাক ? ভেম্বে ? বিয়া কৰোৱা মানুহেই হ’ল চং দিৱা । উলু !”

“বাৰু হ’ব দে, তই আৰু বিয়াৰ ব্যাখ্যা নকৰিলেও হ’ব—” সতাই তালৈ ঘোপাকৈ চালে, “বৰশ মিঠাইৰ ফৰ্দখন আকৌ এবাৰ পঢ়ি শুনো মোক। ঘৰমূৰিৰ বাবে মিঠাই বেলেগে খৰিছ তো?”

কলিকতীয়া কাৰিকৰ বাব, সিহঁতেই মিঠাই তৈয়াৰ কৰিব ভাত। কাৰিকৰহঁতৰ লগত পকা বন্দবস্ত কৰিবলৈ সতাই আজি সৰলক সিহঁতৰ ওচৰলৈ পঠাইছিল।

সৰলে সকলো খা-খবৰ ৰাখে।

সৰল ঘৰত নাই।

সাধন তো থাকিও নথকাৰ দৰে।

নৱকুমাৰ আৰু সদুৰ্গ ঘৰত নথকা আজি ভালেমান দিন হ’ল। দুপৰীয়া মনটো হঠাতে উৰুঙা উৰুঙা যেন লাগিল। নিতান্ত এই ‘ফৰ্দ’ লিখাৰ উন্মাদনাত মছগুদল আছিল বাবেহে এই কেইদিন সদুৰ্গৰ অনুপস্থিতিও সহিব পাৰিছিল। নহ’লে সেই ‘কথাৰ গোসানী’ ছোৱালী-জনী কাষত নথকাটো সত্যৰ পক্ষে কম শূন্যতাৰ কথা নহয়।

দহ দিনৰ কথা কৈ বাৰ-তেৰ দিন কৰিলেগৈ। ইফালে বিষাৰ দিনো চাপি আহিছে। এই নবকুমাৰ বোলা মানুহজন সদায় দান্নিভ্ৰতানহীন।

আপাততঃ খুচুৰা কাম হাতত নাই। বিষাৰ ভোজৰ তামোল কটাৰ ভাৰ লৈছে নিতাইৰ ঘৈণীয়েকে, সদুৰে লৈছে বড়ৰ দায়িত্ব। তাই সদায় এমোণ ডাইলৰ বড় অলপ অলপকৈ দি আছে। সদুৰ সতিনীষেকে শলাকানি বটি দিব।

সকলোবেই উৎসাহী।

আৰু বিষাৰ কাম-বনত সকলোৰে পৰা সহায় লোৱাটোবেই সামাজিকতা, নল’লেহে নিন্দাৰ কথা। কইনা-ঘৰ বৰ আতৰত নহয়। বিভিন্ন বিষয়ত কইনা-ঘৰৰপৰাও মানুহ অহা-যোৱা কৰি আছে।

মান খৰিবলৈ শাড়ী কেইখন দিব লাগিব, উপহাৰৰ ননন্দ-পেটাৰি কেইটা লাগিব, সদুৰাগুৰি তোলাত আপোনালোকক কি কি দিব লাগিব, এইবোৰ নানান কথা।

আৰু এই সময়ত নৱকুমাৰ গাঁবলৈ গৈ বহি থাকিল।

অভাৱবোধ আৰু অভিমানবোধে হঠাৎ মূৰ দাঙি উঠি মনটোক উৰুঙা কৰি পেলালে।

হঠাৎ মনত পৰিল—‘ল’ৰাৰ কোঠাটো’ সজাই-পৰাই থও’।

বাৰুইপুৰৰপৰা উভতি আহি এই ‘বহা’তহে বোবাৰীৰে সৈতে বাস কৰিব লাগিব আকৌ। বয়সস্থ ছোৱালী, তাইক আৰু ‘ঘৰ-কৰা’ৰ বাবে এবছৰলৈ মাকৰ ঘৰত পেলাই ছোৱাৰ ইচ্ছা নাই সম্ভৱ। আজিকালি

কলিকতাত চুবুৰীয়াসকলৰ মাজত এটা ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন হোৱা দেখা পাইছে
সভাই—

‘ঘৰ গছকাই ঘৰ-কৰা’।

আঠমুঙাৰ মাজতে এবাৰ মাকৰ ঘৰৰপৰা ঘৰ-উঠাই অমীৰ পাহন্ত দৰা-
কইনাক লগদুগ-গাঁঠি বাঁধি থিয় কৰাই বৰণ কৰি ঘৰ নকৰোঁবা হয়। তাকে
‘ঘৰ গছকাই-ঘৰ-কৰা’ বুলি কয়। তেনে কৰিলে হেনো বছৰটোৰ ভিতৰত
বোৱাৰী ঘৰলৈ অনাত দোৰ নাথাকে।

সত্যয়ো তাকে কৰিব।

ল’ৰাৰ মন যে ন-বৈণীৰ ফালে ঢাল খাইছে, সভাই নুবুজা নহয়।
গতিকে তাইক সোনকালেই আনিব লাগিব।

বৰণ ঞ্জিয়েই কোঠাটো ঠিকঠাক কৰি নেপেলাও’ কিয় ?

দোতলাত দূটা কোঠা।

তাৰে এটাত সাধন আৰু সবল শোমে, আনটোত সংসাৰৰ এল এবুৰি
বয়-বস্ত্ৰ দ’মাই থোৱা হৈছে। সভাই সুৱৰ্ণক লৈ একতলাৰ কোঠা এটাত
একেখন খাটতে শোৱে। আন এখন খাটত শোৱে নবকুমাৰ।

আগতে যিটো একমুঙাৰ ‘বহা’ত সুহাসক লৈ আছিল, তাত ঠায়ে
নুজুৰিছিল বেচাৰা নবকুমাৰ বস্তুত চৈছিল। এতিয়াৰ এই ব্যবস্থা সভাই
কৰিছিল। মানুহজনৰ বহু হ’ল, অকলে অকলে বাতিখন কিয় পৰি
থাকিব ? অকলে থাকিলে লাগ বুলিলে এঘটি পানী আগবঢ়াই দিবলৈকো
কোনো নাথাকিব। ল’ৰাহ’তে বাৰ মাহেই বহু বাতিলৈকে লিখা-পঢ়া কৰে,
তাতো নবকুমাৰৰ অসুবিধা। গতিকে এই ব্যৱস্থা।

এতিয়া আৰু এই ব্যৱস্থা নচলিব।

এতিয়া দোতলাত সেই বয়-বস্ত্ৰ ঠাই খাই থকা কোঠাটো খলী কৰি
সভাইহে সুৱৰ্ণক লৈ থাকিব লাগিব তাত, সবলক নৱকুমাৰ থকা কোঠাটোত
পঠাব লাগিব। নহ’লে আৰু কোনো উপায় নোলাব।

পো-বোৱাৰীৰ চকুৰ আগত স্বামীৰ সৈতে একেটা কোঠাত সোমাই
থকাটো ভাবাতা বিবদ্ধ। অন্ততঃপক্ষে সত্যৰ মানত।

ল’ৰাহ’তৰ ঘৰটো সভাই ধুনীয়াকৈয়েই সজাইছিল।

দেৱালত দেব-দেৱী আৰু মহাপুৰুষসকলৰ ছবি, দেৱাল-আলমৰিৰত
শাৰী শাৰীকৈ থোৱা কিতাপ, একোণত পঢ়া-মেজ, মেজখনৰ দুফালে দুখন
টুল, মেজৰ ওপৰত লিখা-পঢ়াৰ সা-সৰঞ্জাম। ডাঙৰ বহল খাটখনৰ ওপৰত
ভালেক-ককালেৰে বাবে বিছনা।

এই কোঠাটোৰ সাজ সলাবলৈ লৈ সত্যৰ পেটে পেটে হাঁহি উঠিল,
বুজাবী এইবাৰ সংসাৰী হ’ব। কাষত ভালেৰে সলনি থাকিব বৈণীয়েক !

এইবোৰ কথা ভাবি থাকোঁতে হঠাৎ সত্যই এক ৰোমাঞ্চ অনুভৱ কৰিলে । নিতান্ত চেঙেলীয়াৰ দৰে ভাবি থাকিল তাই, চাৰিচক্ৰৰ এচুকো নেদেখা এই লাজকুৰীয়া ল'ৰাটোৱে তাৰ ন-ঘৈণীয়েকৰ সৈতে কেনেকৈ পীৰিত কৰিব, ঘৈণীয়েকক কেনেকৈ আদৰ কৰিব !

তাৰ পাছত ভাবিলে : এয়া—এই যে অলপ বেছি বয়সত বিয়া, কিমান সুন্দৰ ! আৰু কি যে আচৰিত 'কাল' আছিল সত্যহ'তৰ ! দৰাৰ নাম শুনিলে কইনাৰ তীৰক'পে জ্বৰ উঠে, দৰাৰ কইনাৰ নামত জ্বৰে-ঘামে আঁটি মাৰে ! সত্য যোঁতিয়া ঘৰ কৰিবলৈ আহিছিল, তেতিয়া অৱশ্যে তাই 'ঘৰে-বৰে' পোবা নাছিল, কিন্তু যোঁতিয়া পালে তেতিয়া মানসিক অবস্থা তাতকৈ উন্নত নাছিল ।

আৰু বিয়া ?

যোঁতিয়া তাৰ অৰ্থ বৃদ্ধিছিলনে ? হি হি । সেই বিয়া আছিল ডাঙৰহ'তে ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকক লৈ পুতলাখেলৰ চখ পূৰণ কৰাৰ লেখীয়া কথাহে যেন !

একোটাকৈ বৰ লোভলগা কথাৰ সৃষ্টি কৰা হৈছিল—'গোৰীদান' 'কন্যাদান' 'পুথিৱীদান' আদি । কথা আন একো নহয়, ছোৱালীহ'ত বৃদ্ধজন হোৱাৰ আগতেই বলিশাললৈ উছৰ্গা কৰা !

সত্যৰ নিচিনা ডাংকাটী আৰু কেইজনী ওলাব !

ভয়তে কোঁচমোচ খোৱা, সদা-সৰ্বক্ষণ অপৰাধিনী, আটাইৰে এই অৱস্থা আছিল ।

সত্যৰ মূখত আকৌ এচৰেঙা হাঁহৰ পোহৰ বিৰিঙি উঠিল । নৱকুমাৰৰ দৰে একপ্ৰাণ-একমন দৰা এটি নোপোৱাহে'তেন সত্যই কি কৰিলেহে'তেন কোৱা টান । মনৰ অগোচৰ একো নাই, স্বামী সন্মুখে সত্যৰ ভিতৰি ভিতৰি যথেষ্ট অবজ্ঞা, তথাপি হঠাৎ আজি এই গ্ৰীষ্মৰ দীৰ্ঘ দুপৰীয়া উৰুঙা উৰুঙা যেন লাগি থকা সত্যৰ মনটো সেই অবজ্ঞাত মানুহজনৰ কথা ভাবি আৰু বেছি অস্থিৰ হৈ পৰিল ।

সেই বেচাৰা নৱকুমাৰো জানো সুখী হ'ব পাৰিলে ? নিজকে অলপ অপৰাধী যেন লাগিল তাইৰ ।

সত্য নিতান্ত সাধাৰণ সংসাৰ-সৰ্বস্ব ছোৱালী এজনী হোৱাহে'তেন । বেচাৰা নৱকুমাৰৰ জীৱনটো যে বহু বেছি সুখকয় হৈ উঠিলহে'তেন, এই কথাত কোনো সন্দেহ নাই ।

এয়া—আজি আকৌ সত্যই সেই বেচাৰাৰ শেষ সুখকণো কাঢ়ি ল'বলৈ মন মেলিছে । বিশেষ একো নহয়, তথাপি এটা কোঠাতে আছিল তো দুয়ো, কিবা ক'বলগা থাকিলে, বা মন গ'লে গল্প-টপ কৰিবলৈ বাস্তব বোজকাহে

সময় ওলায়। সত্যৰ মন-মেজাজ ভালে থাকিলে নবকুমাৰৰ "অফিছৰ গল্প" আৰু অফিছৰ বন্ধুসকলৰ গল্পৰ উজান উঠে। সেই সন্ধ্যাপৰা এইবাৰ তেওঁ বঞ্চিত হ'ব।

পো-বোবাৰীৰ চকুৰ আগত একেটা কোঠাত থকামেলাৰ নীতি যে দূৰনীতি, এই কথা নবকুমাৰক বজোৱা টান। এলোকেগী তেওঁৰ স্বামীৰ মৃত্যুৰ দিনলৈকে একেটা কোঠাতে আছিল। সোণৰ সোলেংটো ছেৰাট বোবাৰ ভয়তে কিজানি তেওঁ সদায় আঁৰে-বেঁৰে আঁচলত বান্ধি থৈছিল।

অৱশ্যে দৃষ্টান্ত আৰু বহুতো ওলাব।

অকল এলোকেগীকেই দোষ দিয়াটো উচিত নহয়।

খুড়াকতকৈ ভতিজাক ডাঙৰ, এইটো সদায়েই দেখা পোৱা যায়। গৃহিণীৰ শ্ৰেণীতীয়া পুত্ৰটি পৌত্ৰহঁতৰ কথা-কাজলদানীৰ স্মাৰাইহে ডাঙৰ দীঘল হয়।

হয়, জানে সত্যই।

কিন্তু সেইবোৰ কথাত মন্যৰ বৰী বিতৰ্কা।

তথাপি আজি নিজৰ বিছনাখন দোতলালৈ অনাৰ কথা ভাবোঁতে নবকুমাৰৰ কাৰণেহে সত্যৰ মনটো কেনেবা কেনেবা লাগিল। ল'ৰা-ছোৱালীহঁত কাৰবে-পাজৰে থকাই ভাল। তেতিয়া মনলৈ এইবোৰ বলিয়ালি ভাব নাহে।

সুবৰ্ণজনী কাষত নাই বাবেই চাগৈ মনৰ এই শূন্যতা।

কাৰণ যিয়েই নহওক, বাকচ-বিছনা লৈ ভল-ওপৰ কৰিবলৈ সত্য নগল সত্যৰ। হাতৰ বনিখনি আধৰুৱাকৈ এৰি থৈ আহি সত্যই খিৰিকীৰ কাষত থিয় দিলেহি।

ভৌ ভৌৱা ব'দে আকাশখনক যেন ছিৰাছিৰ কৰি পেলাব, বাটৰ দাঁতিৰ গছজোপা, বাটৰ সিফালৰ ঘৰবোৰ যেন ভৌ ভৌ কৰে জলিছে। কাৰৰ সবু, বাটটোৱেদি বোধকৰোঁ কোনোবা এটা বাচন-বৰ্তনৱলা ঢং ঢংকৈ কাঁহত কোব দি দি গৈ আছে, লক্ষটো কণিকাপৰা প্ৰথৰ আৰু প্ৰথৰপৰা কণি হৈ নোহোৱা হৈ গল।

দূৰৈত ক'ৰবাত এখন গৰুগাড়ি গৈ আছে চকাৰ কেঁচ কেঁচকৈ উঠা লক্ষৰ সৈতে গৰুৰ ডিঙিত অ'ৰা টালিভাটো তালে তালে বাজি আছে।

আৰু দূৰৈত ক'ৰবাত যেন কপৌ চৰাইৰ স্নাত্ত প্ৰকৃতিৰ গাত কৰুণ আতঁনামৰ সৃষ্টি কৰিছে।

সত্যই কাহানিও কপৌৰ স্নাত্ত শূন্য নাইনে? গোটেই জীৱন থাকিলেই শূন্য আছিলে দেখোন।

পিছে আজিনো কিয় হঠাতেই সেই কপোৰ ক্ৰন্দনৰ দৰে কান্দিবলৈ মন
গৈছে সত্যৰ ?

কিয় তাই ভাবিছে—তাইৰ ক'তো কোনো নাই, তাই চিৰদিন ধৰি
অকলশৰীয়া, চিৰ নিঃসংগ ! তাইক কোনেও মৰম নকৰে, ভাল নাপায় ।

সেই মৰম ভালপোৱাবিহীন বৃদ্ধ মৰুভূমিৰ বাটেৰে তাই অকলশৰে
গৈ আছে গৈ আছে গৈয়েই আছে ।

ব'দৰ তাপ আৰু জুইহেন বতাহে চকুৰে-মুখে কোবাই গৈছে, তথাপি
যেন সত্যক খিৰিকীৰ বাহিৰৰ এই দৃশ্যপটে বাগীয়াল বস্তুৰ দৰে আকৰ্ষণ
কৰি জঠৰ কৰি পেলাইছে । এই বাগীৰে সৈতে মিহালি হৈ আছে এক বিৰহ
গন্ধুৰ বিষন্ন বেদনা ।

কিয় এই বেদনা ?

কিহৰ এই শূন্যতা ?

বিছনাৰ ওপৰত উবুৰি খাই পৰি কান্দোনৰ দৰে এক অশ্ৰুত কবিত্ব
কৰিবনে সত্যই ?

হয়তো কৰিলেহেঁতেন, হয়তো বা নকৰিলেহেঁতেন, হঠাৎ সত্যই দেখা
পালে মূৰত তিতা গামোচা এখন লৈ ভৰিৰ তলুৱাখন প্ৰচণ্ড দহনৰপৰা
ৰক্ষা কৰাৰ মানসেৰে জাঁপ মাৰি মাৰি সদা আহি আছে ।

এক অশ্ৰুত আশংকাৰে বুকুখন ক'পি উঠিল ।

হঠাৎ—

এই অসময়ত হঠাৎ সদা ।

চ'ক খাই উঠাৰ পাছত বাগী গুচিল ।

খিৰিকীখনৰ ওচৰৰ পৰা আঁতৰি আহি সত্য খৰখুজীষাকৈ তললৈ নামি
আহিল ।

আৰু নামি অহাৰ লগে লগেই সদাৱে নীৰস কণ্ঠেৰে ক'লে, “বোৱাৰী,
ল'ৰাহ'ত নাইনোঁক ঘৰত ?”

সত্যই মূৰ জোকাৰিলে, আনকি বহিবলৈ ক'বলৈকো পাহৰি গ'ল ।

সদাৱে অলপ ইতস্ততঃ কৰি ওচৰতে পৰি থকা চালপীৰাখনতেবাঁহ লৈ
ক'লে, “এটা খবৰ আছে, কও” ৰ'বি । আগতে এঘটি থোৱাপানী দেচোন ?”

কোত কোতকৈ পানীঘটি পী শেষ কৰি, জিৰাই শ'তাই, নানান কথাৰ
বকলা মেলি যি ক'লে তাৰ সাবাৰ হ'ল এৰে ধে—সত্য বাৰুইপুৰুলৈ
যাব লাগিব ।

বাৰুইপুৰুলৈ যাব লাগিব ?

সত্যই জানেই দেখোন ।

যাব লাগিবই তো ।

এয়া আৰু কেইদিনমানৰ পাছতেই—

নহয় নহয়, সেই কেইদিনমান পাছত জেৱাৰ কথা বাদ পাছত হ'ব, এয়া—এতিয়া এই মনুষ্যত্বতে যোবা দৰকাৰ। আজি যাব পৰা হ'লেই ভাল হ'লহে'তেন, পিছে গাড়ি-দোলাৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈকো অলপ সময় লাগিব তো। গতিকে কাইলৈ। কালিলৈ, একেবাৰে ধৰ্ম্মদুৰাভে। মধ্যাহ্ন ডাঙৰীয়ায়েই সকলো ব্যৱস্থা কৰিব, কেবল সত্যৰ ডাঙৰ পদতক সাধন এবাৰ তেওঁৰ সৈতে ওলালেই হ'ব।

খুব ভালকৈ বেহা লগাই আৰু লঘুভাৱে ক'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল সদূৱে, তথাপি কেনেকৈ যে কথাত আউল লাগি গৈছিল, আৰু সদূজনীক অকিত পাক লগা আঁকৰী যেন লাগিল।

সদূক সোখাত পোনে গুছিয়ে ডুব মৰাৰ চেষ্টা কৰিলে তাই, তথাপি নোৱাৰিলে সেন। কিবা যেন লুকটাককৈ ক'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল সদূৱে অথচ সেই গোপন কৰাৰ চেষ্টা যেন ওলাই পৰিল।

সদূৰ এই যে মোলান পৰী চক্ৰ ৭৫, সেয়া কেবল ব'দত জৰ্নাল-পৰি অহাৰ বাবেইনে। সদূৰ মাতত এই যে উজ্জেনাৰ ক'পনি, সেয়া কেৱল সত্যক অভয় দিয়াৰ ব্যাকুলতাৰ বাবেইনে?

ও, সদূৰে সত্যক বাৰে বাৰে অভয়বাণী শুনাইছে, “ভয় নকৰিবি বোৱাৰী, ভয় কৰিবলগীয়া একো নাই।”

কিন্তু এই অভয়ৰ মাজতেই ভয় সোমাই থকা দেখা পাইছে সত্যই। সেই দেখি সত্যৰ বুকুখন হিন্‌চে'চা হৈ পৰিছে, হাত-ভাৰ কেইবাবাৰমান ক'পি উঠি হঠাৎ ক'পনিৰ ক্ষমতাকণো হেৰুৱাই অৱশ্য হৈ পৰিছে।

সত্যই এটা প্ৰশ্নও কৰা নাই, কেৱল বিহৱল দৃষ্টিৰে সদূৰ মন্থলৈ চাই আছে।

ভেনেহ'লে সদূৱে আৰু লুকটাক নকৰিবনে কি।

এতিয়া সকলো খুলি-মেলি ক'বনে তাই।

ওহো, সদূৰ সেই সাহস নাই।

সেয়েহে সদূৱে কেৱল ফালেঙীয়া কথা কৈ সাহস বোকাইছে, “চিন্তা নকৰিবি বোৱাৰী, উচাটন নকৰিবি, মৈ সকলো ভাল ভাল হৈ থকা দেখা পাবি। ময়ো তোৰ স'তে বামেই নহয়?”

সত্যৰ সৈতে সদূও বাবলৈ ওলাইছে।

ভেনেহ'লেনো আৰু সন্বেহ কৰিবলগীয়া কি আছে?

সত্যই সৰ্বনাশৰ ক'লা ছাঁটো চকুৰ আগতে দেখা পাইছে।

ইমান সময়ৰ পাছত সত্যৰ কঠৰপৰা এটা শব্দ ওলাল।

“নন্দী!”

এই কণ্ঠস্বৰ সত্যবনে ?

এই হতাশাৰ কণ্ঠস্বৰ ?

এইবাৰ তেন্তে তাই তাইৰ হাতৰ ব'ঠাপাট নমাই থৈছে নেকি ? স্বি ব'ঠাপাট টানকৈ মূঠি মাৰি ধৰি অনেক সমুদ্ৰ পাৰ হৈ ইমান দূৰলৈকে আহিছিল ?

হাৰ নমনাৰ পণ কৰি ইমান দিন ধৰি আহি আহি এইবাৰ ভাগ্যৰ হাতত হাৰ মানিবনে তাই ?

সত্য ভিতৰি ভিতৰি ইমানেই ভাগৰি পৰিছিলনে ?

সদূৱে ক'লে, “সেন্না চোৱাঁ কান্ড । তই যে একেবাৰে হতাশ হৈ পৰিলি বোৱাৰী—তই তো কেতিয়াও এনেকুৱা নাছিলি ? কোনো কথাতে তই দৌ নাখাৱ, হালি নপৰ ? এতিয়া নো হঠাতে কেলেই তালফাল লাগিল তোৰ ?”

হঠাৎ সত্য সচকিত হৈ উঠিল ।

নিজৰ এই অধঃপতনৰ বাবে লজ্জিত হ'ল । কিন্তু তথাপি শিথিল নিশ্চেজ কণ্ঠস্বৰক সতেজ কৰি তুলিব নোৱাৰিলে ।

তেনেকৈ, নিশ্চেজ কণ্ঠেৰেই ক'লে, “কিষ ক'ব নোবাৰোঁ ননন্দী, মনে আজি মোৰ 'ক' চিন্তিছে, কিবা—মোৰ সকলো শেষ হৈ যোৱা যেন লাগিছে ।”

“দুৰ্গা দুৰ্গা—তেনেকৈ ক'ব নাপাৰ নহয় ?”

সদূৱে আশত-বাস্ত হৈ ক'লে, “মই তোক কৈছোঁ বোৱাৰী, বেয়া একো হোৱা নাই, ভালহে হৈছে । পিছে হঠাৎ যে কিষ মতাই পঠালে তাকেহে বুজা নাই ।”

ওঁ, মতাই পঠিয়াইছে ।

বাৰদুইপূৰৰপৰা মানদুহ আহিল হেনো । আহিল সদূৰ ওচৰলৈ ।

সকলোকে লৈ যাবলৈ কৈছে—সদূক ।

আজি ওলাব পাৰিলে আজিয়েই, নহ'লে কাইলৈ পুৱাতে যিমান সোনকালে সম্ভৱ ।

সত্যৰ কলিজা ভেদ কৰি এটি সবুসুৱা হৃদয়নিষা ওলাই আহিল, “মোৰ মনেহে স্পষ্ট থকা কোৱা যেন লাগিছে ননন্দী, মই যেন বিসৰ্জনৰ বাজনা শুনিলোঁ । সিবাৰ তেওঁৰ ইমান টান অসুখ হোৱা সন্দেহ মোৰ এনেকুৱা লগা নাছিল ।”

ওঁ, সত্যৰ মনৰ মাজত নৱকুমাৰৰ কথাই তোলা-পাব লগাইছে ।

অলপ সময়ৰ আগৰ সেই উৰুঙা উৰুঙা লগা মনৰ সৈতে এক আকস্মিক সংবাদৰ এটা ষোগলুৱে ধৰা পৰিছে যেন সত্যৰ মনৰ মাজত ।

ধৰা পৰিছে বোধকৰোঁ নিজৰ মনৰ দুৰ্বলতাও ।

নহ'লে সিবাৰ ঘে নৱকুমাৰৰ বাবে চাহাব জাটৰ মতাই আনিছিল সতাই, সেই সিদিনাৰ কথা আজি হঠাৎ মনত পৰিল কি? ভোঁতীয়া যে "নিশ্চিত সৰ্বনাশ" জানিও বৃদ্ধ কৰাৰ শক্তি সংগ্ৰহ কৰিছিল সতাই, সেই কথাটো ভাবি নিজেই আচৰিত হৈছে তাই ।

য'ক্—বিসৰ্জনৰ বাজনা তেনেহ'লে এইবাৰ স'চাঠকয়ে বাজিল । সেই মেৰুদণ্ডহীন মানুহজনক মেৰুদণ্ড কৰিয়েই যে সত্যৰ সকলো জেদ স্পৰ্শ প্ৰতাপ, এই কথাটো সত্যই এতিয়াহে গম পালেনে ? ভোঁতীয়া মানুহজনে—

"নন্দী, তুমি যাবলৈ ওলালাই নেকি ?" সতাই ব্যাকুলভাৱে সদৰ হাত দুখনত ধৰি ক'লে ।

সদৰ বিচলিত হ'ল ।

জয়ানক এক অমংগলৰ আশংকাৰে ঠৰ হৈ থকা মানুহজনীক এই ভয়ংকৰ মানসিক অৱস্থাত কিবা সদৰে উত্থাপ কৰিবনেকি ? ক'বনে—

নহয়, সদৰে বিশেষ একো নক'লে । তাই সত্যৰ হাতৰপৰা হাত দুখন এৰুৱাই ক'লে, "কিয় ইচ্ছা ? ইয়াকুল হৈছ বোৱাৰী, মই কৈছোঁ নবু ভালৈই আছে, কুশলেই আছে—" কৈ কৈ সদৰে বাৰাণ্ডাৰ পৰা নামি চোভালত ভৰি দিলে । ক'লে, "যাও" এতিয়া, মোৰো যাত্ৰা কৰাৰ যা-যোগাৰ অলপ কৰিব লাগিব নহয়—তয়ো অলপ বোকা বাস্থি ল । তুড়ু ঘৰি অহামাত্ৰকে আমাৰ তাটল পঠাই দিবি ।"

সদৰ এক প্ৰকাৰ যেন পলাই সাৰিল ।

আবু সত্য সদৰ গুচি যোৱাৰ ফালে নিখৰ হৈ চাই থাকিল । চাই থাকিল বহুতো পৰলৈকে ।

এইবাৰ নৱকুমাৰৰ চিন্তাৰ বাহিৰেও আন এটা আশংকাই সত্যক ব্দিল ব্দিল খাবলৈ ধৰিলে । সদৰ শেষ কথাষাৰ তাইৰ কাণত বাজি থাকিল— "নবু ভালৈই আছে । কুশলেই আছে "

তেন্তে ? কোন তেন্তে কুশলে নাই ?

'সুৱৰ্ণ'ৰ নামটো ভাবোঁতেও সত্য লিখি উঠিল । তথাপি মনৰ চিন্তা কোনে বোধ কৰিব পাৰে ? শতকবাৰ আঁতৰাবলৈ চেষ্টা কৰিলেও নাতৰে, সেই দুৰ্দ্ধিত্যক হাজাৰবাৰ মনৰ মাজলৈ মাতি আনে ।

এইবাৰ বৃদ্ধা গ'ল ।

সুৱৰ্ণৰহে ভয়ানক কিবা এটা ঘটিল, সদৰে ব্দিল-মেলি নক'লে ।

কি ঘটিল ?

অতি মাৰাত্মক কিবা অসুখ ?

নে ঈশ্বৰে চৰম দণ্ডহে বিহিলে ?

সদৰ্শ !

সদৰ্শ নামটো সত্যৰ জীৱনৰপৰা মচ খাই যাবনে ?

সত্যৰ প্ৰতিটোপা তেজত তেতিয়া সঁচাকৈয়ে বিসৰ্জনৰ বাজনা বাজি থাকিল।

উৰ্ধাপি যাত্ৰাৰ আয়োজন কৰিবলগীয়া হ'ল।

ল'ৰাহঁত ঘৰলৈ ঘূৰি অহাৰ পাছত সদৰে দিয়া সম্বাদো ক'বলগীয়া হ'ল।

আৰু সিহঁতে যোতিয়া পেহীষেকৰ ঘৰৰপৰা ঘূৰি আহি গাড়িৰ বন্দবস্ত হৈ গ'ল, ঘোঁৰাৰ গাড়ি আৰু গৰুৰ গাড়িৰে গৈ কেইঘণ্টা মানৰ ভিতৰত বাৰুইপুৰ পাবগৈ পাৰিব বুলি ক'লে, তেতিয়া সত্যই সিহঁতৰ মূখলৈকো চাব নোবাৰিলে।

কিস্তি কেবল সত্যেইনে ? ইঠাৎ অস্থিৰ হৈ উঠা, হতাশ হৈ পৰা সত্য ?

সত্যৰ ল'ৰা দুজনেই জানো মাকক মূখ দেখুৱাবলৈ সাহস কৰিব পাৰিছে ?

সিহঁতৰ সেই ভষতে ক'লা পৰা মূখ ?

ঘৰ তলা মাৰি থৈ যাব লাগিব।

সত্যই প্ৰতিটো কোঠাৰ দুৱাৰতে তলা মাৰিবলৈ ধৰিলে।

আৰু—আৰু তাই ভাবিবলৈ ধৰিলে যে তাইৰ জীৱনৰ আটাইবোৰ দুবাৰ যেন তাই তলা মাৰি বন্ধ কৰি পেলাইছে।

এই বন্ধ দুবাৰবোৰ খুলি সত্যই আৰু কাহানিও সংসাৰ কৰিব নোৱাৰিব বুলি ধাৰণা হ'ল তাইৰ।

আৰু কেইদিনমানৰ পাছতে সত্যৰ বৰ পুতেকৰ বিয়া নহয় জানো ?

সেই বিয়া সত্যই দেখা পাবনে ?

হ'বনে সেই বিয়াখন ?

সকলো যেন ধুৱলী-কুঁৱলী হৈ পৰিছে

সকলো অলীক

সকলো মিথ্যা বুলি বোধ হৈছে।

মাত্ৰ কাল ৰাতিপুৱা নিতাইৰ ঘৈণীষেকে কাটি দিয়া তামোলৰ দ'মটো বেতৰ খৰাহিত ঢালি থাকোঁতে তামোলখিনি ধুনীমাকৈ কটা হৈছে বুলি আনন্দতে মতলীয়া হৈ পৰিছিল সত্য, সেই কথা এতিয়া আৰু বিশ্বাস কৰিবলৈ সত্য যাবনে তাইৰ ?

অকাৰণতে এনেকুৱা লাগেনে ?

নালাগে।

মনে আগবেপবাই গম পায় ।

আব্দ—যদি অকাবণজেই হৈছে—

সিহঁত ইমান স্তম্ভ কিয় ?

গাড়িত উঠি যিসকল লগত গৈ আছে ?

সাধন সবল সদু ?

আন কোনোবা এদিন হোবাহে'তেন সভাই নিশ্চয় সিহঁতৰ এই স্তম্ভভাৰ
খানবান কৰি পেলালেহে'তেন । দৃঢ় কঠেৰে ক'লেহে'তেন ডাই :

“ইমান লুক-ঢুক কৰাৰ দৰকাৰ নাই, কি হৈছে জানিছোঁৱেই নহয়,
বান্ধি মাৰিছা কিয় ? কি হৈছে কোৱা, শূন্য—”

কিন্তু আজি নোৱাৰিলে ।

কালি দপৰবেপবাই সত্যৰ মন অকাবণতে হঠাৎ যিকল হৈ গ'ল ।

নিৰ্দিষ্ট ঠাই এটাই বা গৈ পোৱাৰ পাছত ঘোঁৰাৰ গাড়ি এৰি গব্দৰ
গাড়িত উঠিবলগীয়া হ'ল ।

আব্দ গব্দৰ গাড়িত উঠি বহাৰ পাছত সদূৱে সেই নিষ্কণ স্তম্ভতা
ভংগ ক'ৰিলে ।

সত্যক উদ্দেশ্য কৰি নহয়, ল'ৰাহঁতকহে ক'লে, “তহঁতৰ পেহাৰবো
অহাৰ ইচ্ছা আছিল, পিছে এই গব্দৰ গাড়িৰ ভয়তেহে পিছ হোঁহকা দিলে—
এমসো হ'ল, আব্দ কলিকতাতে চিৰকাল কটালে তো— !”

শেষৰ কথা কেইবাৰি সত্যৰ কাণত নোসোমাল ।

কাণত বান্ধি থাকিল—

‘ইচ্ছা আছিল’ !

ইচ্ছা আছিল কথাষাৰৰ অৰ্থ কি ?

কত'বা নহয় ।

ইচ্ছাহে মাথোন !

এই আৰামী আত্মসূখী মানুহজনে কোন দৃশ্যৰ মন্থামৰ্শ হ'বলৈ ইচ্ছা
কৰিছিলনো ?

নিবৰতা ভীতকৰ ।

কথা হ'ল সাহসৰ জন্মদাতা !

সেয়েহে সদূৱে এবাৰ কথা কোৱাৰ পাছত আকৌ কথা ক'ব পাৰিছে,
“ভদ্ৰপৰি—ক'লে যে, কেইদিনমানৰ পাছতেই তুড়ুৱৰ বিয়ালৈ যামেই
বোঁতলা, ভোঁতলা এই বাটছোৱা দোলাতে উঠি যাম—”

তুড়ুৱৰ বিয়ালৈ !

কেইদিনমানৰ পাছত তুড়ুৱৰ বিয়া— ।

সিহ'তে তেস্তে এতিয়াও আশা পালি আছে। যথাসম্ভৱত শুদ্ধৰ বিষাখন হ'ব, আৰু নিমন্ত্ৰিত সকলো আহিব তেস্তে ?

এইবাৰ যেন সত্য অলপ ল'জ্জত হ'ল।

সত্য অলপ বেছিকৈ বিচলিত হৈ পৰিছিল। আৰু সেই বিচলিত ভাব সকলোটিৰ ওচৰত ধৰা পৰিল।

ছি ছি, কিমান লাঞ্ছলগা কথা !

সদুৱণৰ কিজানি সামান্য অসুখ-বিসুখ হৈছে। যিজন মানুহ বাৰুইপুৰৰ পৰা আহিছিল, সেইজনেই কি কথা কওঁতে কিবা কৈ থৈ আহিল চাগৈ।

গতিকে সত্যই এইবাৰ মূখ মেলিলে।

ক'লে, “তুমি গুচি আহিলা—শহুৰ দেউতাৰ অলপ অসুখবিধা হ'ল—”

হঠাৎ সদুৱৰ মূখত হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। তেনেহ'লে—সদুৱে দেখোন হাঁহিবও পাৰিছে।

হয়, পাৰিছে।

মিচিকীয়াই হাঁহি মাৰি কৈছে, “সঁচা কথাই কৈছ তই। এতিয়া এনেকুৱা হৈছে—উঠোঁতে-বহোঁতে সকলো কথাতে এই সদু। সেইদেখিহে কৈ থৈ আহিলোঁ, ‘এই কেই বছৰতে এনে অৱস্থা ! চিৰকাল দেখোন মোৰ অবিহনেই কটোলা’।” উত্তৰ কি দিলে জান, ‘হেৰা সপক'টো তো জন্ম-জন্মান্তৰ কালৰ। মাজৰ সেই দিনকেইটাত হোৱা জুল-জ্বাতিৰ কাৰণে সেই বাস্তোন ঢিলা হৈ পৰিবনে’ ?”

সদুৱে হ'হা দেখি সত্যৰো বুকুৰ বল বাঢ়িল। সত্যয়ো প্ৰায় হ'হাৰ নিচিনা কৰি ক'লে, “সপক' যদি জন্ম-জন্মান্তৰৰ, তেনেহ'লে দেখোন স্বৰ্গলৈ গৈও তোমাৰ সেই সতিনী-হুল থাকিবই ননন্দী। তেওঁৰ সৈতেও তো জন্ম-জন্মান্তৰৰ বাস্তোনেই—! পিছে তালৈ যোৱাৰ পাছত আৰু কেইবা জনমৰ সতিনীয়ে আহি খোৱা-কামোৰা লগাব নেকি কোনে জানে !”

সত্যই প্ৰায় হাঁহিয়েই দিলে।

‘জন্ম-জন্মান্তৰ’ শব্দটোত তাই ইমান কৌতুক বোধ কৰিলে কিয় ?

হিহি হিহি হিহি হিহি !

গ্ৰীষ্মৰ দূপৰৰ প্ৰচণ্ড দহনক পৰাস্ত কৰি এজাক ছোৱালীৰ কণ্ঠৰ উল্লসিত হাঁহি একেলগ হৈ উছলি উঠিল।

সিহঁতে কইনাজনীক দাংকোলাকৈ দাঙি দৰাৰ কোলাত বহুৱাবলৈ নিছিল, সেই টনা-আজোৰাৰ ফলত দৰা ধৰাশায়ী হ'ল, আৰু বিদ্ৰোহী কইনাজনীয়ে সিহঁতৰ হাতৰপৰা ওলাই জাপ মাৰি পলাব খোজোঁতেই লগদুৰ্গাঠিৰ টানত শ্লমখৰি খাই পৰিল, সেইদেখিহে এই উল্লসিত হাঁহি।

উল্লসিত লহৰিত।

দুয়োজনই বিছনাৰ ওপৰতে বাগৰি পৰিছিল, দুয়োজনৰ মাজত এজনৰো কোনো আঘাত লগা নাই, গতিকে হাঁহিৰ উজান তোলাত বাধা কি ? এনেহেন বিয়া-সবাহৰ বাহিৰে প্ৰাণ খুঁলি হ'হাৰ অনুমতি পোৱা নাশায়। একেলগে বহুতে হ'হা বাবে হাঁহিছে কোনে—বোৱাৰীয়েনে জীয়াৰীয়ে সেই কথা সঠিককৈ ধৰিবও নোৱাৰি। গতিকে এয়ে সুযোগ, যিসকলে কেৱল শাসনৰ ভয়তহে লঙ্কাৱতীৰ ভাও দিয়ে, সিহঁতে এনেবোৰ সুযোগৰ সম্বাৱহাৰ নকৰাকৈ নেৰে।

আজিও কৰিছিল।

ইচ্ছামতেই কৰি আছিল।

সুবিধা পাইছে ধোঁতয়া।

দৰা-ধৰীয়াৰ হুকুম মানি চলিবলগা হ'লে, গোটেই দিনটো ইমানকৈ হাঁহি-তামচা কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। সেই বোৱাৰীপুৱাতে দৰা-কইনাক বিদায় দিয়াৰ কথা আছিল। বাৰবেলাৰ আগতেই লৈ যাব খুঁজিছিল দৰা-ধৰীয়াই। কেৱল কইনা-ধৰীয়াই কান্ধৰ আবেদন আৰু কৰুণ যিন্দিত কৰাভহে নিষিদ্ধ কাল অৰ্থাৎ বাৰবেলা পাব কৰি যাত্ৰা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

কইনা-ধৰীয়াই কৰাৰাবে কৈছিল, “বাহী বিয়া-টিয়াৰ নানান কাম, ছোৱালীহঁতে আজিবিয়েই নাপাব, গতিকে অনুগ্ৰহ কৰি এই বেলাটো—”

গতিকে অনুগ্ৰহ কৰি এই বেলাটিৰ বাবে কইনা-ধৰীয়াৰ কটুদৃষ্টিসেৱাৰ প্ৰত্যাহ্বানৰ সুযোগ দিবলৈ দৰা-ধৰীয়া সসৈন্যে থাকি গ'ল। অলপ আঁতৰত যোম-পৰিৱালৰ বৈঠকখানাত এওঁলোকৰ বকা-মেলাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে,

কইনা-ঘৰীয়া ছোৱালীহঁতৰ হাঁহিৰ বোল সেই বৈঠকখানা নাপায়গৈ। গোটেই বেলাটো ছোৱালীহঁতে আমোদ-প্ৰমোদত গা উটুৱাই দিছিল, বাৰবেলা পাৰ হ'লেই বাহী বিষ। তিমানতে কিজানি—আচল মানুহজনী আহি পাৰিহয়েই! দৰা-কইনা বিদায় দিয়াত পলম হ'লেও ভাবিবলগীয়া একো নাই। দৰা কলিকতীয়া, কলিকতাতে ঘৰ, হ'লেও আপাততঃ বিয়াখন হৈছে এই বিয়াৰ গদাৰি খৰোঁতো ঘটক মানুহজনীৰ ঘৰৰপৰাহে। সুবিধা যৎপৰোনাস্তি।

এই হাই-উৰুনি কৰাহঁতৰ সবহভাগেই চুবুৰীৰে জীঘৰী-বোৱাৰী। পিছে নিচেই ডেকেৰী নহয়, আদ-বয়সীয়া।

ষদিও জেঠমহীয়া দুপৰীয়া, তথাপি বিষাক্তৰ বদলি কথা এটা আছে। পাটৰ বালুচৰী শাড়ী, পাখীৰ জামদানী শাড়ী, যাৰ যি আছিল পিন্ধি আহিছে আৰু ঘামজামি লুতুৰি-পুতুৰি হৈছে। অৱশ্যে ফুল বহু কপাহী শাড়ীও হাতত লৈ আহিছে একোখনকৈ, খোৱা পাতত বহোঁতে পিন্ধি বহিব লাগিব। পিছে খোৱা-বোৱালৈ এতিয়াও বহু সময় বাকী। বৰষাণী সকলৰ খোৱা-বোৱা শেষ হ'লেহে সিহঁতৰ পাল পৰিব।

নিবংকুশ সখ ক'ত পোৱা যায়।

ইহঁতৰ হাঁহিৰ হি হি ধনিৰে বিৰক্ত হৈ ক্ষেস্ত ঠাকুৰণী বংগমণ্ডত আবিভূত হ'ল। আৰু কোৱা বাহুলা, মনুহুততে সেই মণ্ডলৈ মৰিশালিৰ নীৰৱতা নামি আছিল। ক্ষেস্ত ঠাকুৰণীয়ে সেই নীৰৱতালৈ এবাৰ তীৱ্ৰ দৃষ্টি পেলাই ক'লে, “হাঁহিৰ ঘণ্টা-বাদ্য বৈ-ৰমলিয়ে যে হাট-বাট পাইছেগৈ, অলপ চাই-চিঁতি বং-বহইচ কৰিলে নহয় জানো?”

নীৰৱতা আৰু গভীৰ হ'ল।

এইবাৰ ঘাই নাযক-নাযিকাৰ ওপৰত চকু পৰিল ক্ষেস্ত ঠাকুৰণীৰ। ইজন হাতে-লোতে ধন পৰা চোৰৰ দৰে তলমূৰ হৈ আছে, সিজনীয়ে ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিছে। পাটৰ কাপোৰেৰে মোৰিউবা দেহাটি কান্দোনৰ আবেগতে কঁপি কঁপি উঠিছে।

দৃশ্যটি অৱলোকন কৰি ক্ষেস্ত ঠাকুৰণীয়ে হাঁহি মাৰি ক'লে, “ছোৱালীকণে দেখোন কালিৰেপৰা কান্দি কান্দি আদখিনীয়া হ'ল। তহঁতি অলপ বুজনিও দিব নোৱাৰনে? খালী নিজেই তহঁত হাঁহি-খিকন্দালিৰে মত্তলীয়া হৈ আছে!”

এইবাৰ নীৰৱ মণ্ডত সংলাপ ধনিত হ'ল।

এজনী আঁঠুৰে ছোৱালীয়ে ক'লে, “এই কান্দোন কিবা বুজনি দিলেই বন্দ হ'বনে পেহী? লেনী ভাঙে, পকা কৰ্দ্দে—তাতে আক' তাইৰ—”

পেহীষেকে গেজৰা মাৰি ক'লে, “হ'ল আৰু। বং চোৱা ইহঁতৰ। [সোণাৰীয়ে সোণ চিনে বৰাই চিনে কঢ়, কথা চহকীয়ে কথা চিনে হাঁহে চিনে

কে'চু। ভহ'তি কখাৰ ভ'বাল হৈছ হয়—পনে তাইৰ কাশি কাশি, চকু-মুখৰ বিহে চেহেবা হৈছে—একেবাৰে সন্মল কলী সন্নিবি কেদেলীজনী হৈ পৰা নাইনে? এতিয়া আবু বোৱাৰী দেখি শহুৰখৰীয়াই ৰূপহী বুলি ক'বনে? হৌ—হৈছে আবু, এতিয়া ঘৰ তাইক ধৰি নি চকুৰে-মুখে পানী মাৰ, বাৰবেলা পাৰ হ'বৰ হ'লেই—বাহী বিয়াৰ বা-বোণাৰ ওখ। মাইকী জনম শহুৰি খাটিবলৈহে—”

ছোৱালীয়ে শুকুকে হাঁহি মাৰি ক'লে, “ভূমিনো আবু ভেনেকৈ নক'বানে পেহী? শহুৰি যে কি কল্পত ডাক ভো ভূমি নাজানিলাই নহয়—?”

“মই? মোৰে টেতে তুলনা? মৰণ চোৱা এলাগিব। মোৰ নিচিনা অৱস্থা সাত শতাব্দেৰো নহয় যেন। হৌ, মূখৰ মহলা পাছতো মাৰিৰ পাৰিবি, এতিয়া বা-বোণাৰ কৰালৈ মন দৈচোন—”

“আক' এবাৰ কড়িখেল নহ'বনৈকি ৰূপহী?”

“হ'ব, ২'ব তো' বাৰবেলা পাৰ হ'ল। চা—তিমানতে কলিকতীয়াহ'ত আহি পায়হি যদি—। হুবমুখকৈ পতা বিয়া। যতমানে ফুটাই দি কোবোৱা কান্দ। হৌ—উঠা উঠা তাইক, এনেয়ে এই অসহ্য গৰমৰ খাণ্ডৰদাহ তাতে আক' তাই পাটৰ কাপোৰ পিন্ধি আছে—মুছক'ছ নগালেই বন্ধা।”

ক্ষেত ঠাকুৰণীয়ে প্ৰস্থান কৰিলে।

ছোৱালীহ'তে কইনাক দাঙি-মেলি পোনাই বহুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিও সফল নহ'ল।

কাশি কাশিয়েই মৰিব—এয়ে যেন তাইৰ পপ। বাস্তৱিকতে তাইক এতিয়া আবু চালে ‘ৰূপহী’ যেন নলগাই হ'ল।

কিন্তু এই কথাত চিন্তা কৰিবলগীয়া একো নাই।

এয়া প্ৰাভাৱিক ঘটনা। বিয়াৰ কইনাই নকন্দাটোৱেই অস্বাভাৱিক।

বং-বহইচ কৰা জীয়াৰী-বোৱাৰীহ'তে এই কান্দোন-কাটোনত বিচলিত হ'ব কিয়? সিহ'তে আকৌ এবাৰ সেই ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে। চাৰিজনীমানে দাঙি ধৰিলে এই কণমানি কন্যাজনীক পোনাৰ নোৱাৰিবনে? হাত-ভৰি আছাৰি দপ্পপাই থাকিলেই বেনিবা, সেইবুলি সিহ'তে ক্ষতি-ভাৰু নকৰাকৈ থাকিবনে?

হিহি হিহি হিহি!

কেৱল ক্ষেত ঠাকুৰণীৰ হাক-কনৰ সম্মানৰ্থে এইবাৰ হাঁহিব কলবোল অজপ কম হৈছে। সিমলবপৰা হুৱা-বুৱা লগা শূন্য গ'ল:

“ঠে—ঠে ক'ত গ'লি? বাপাৰ ঠে ক'ত আছে ক'চোন—?—এস্—ডি

বে অব্যৱস্থা চে চেঃ ! ষট আছে যদি পাণ নাই, পাণ আছে যদি দৈ নাই বোলো অ' জেঠী—”

প্ৰশ্নকাৰিণীয়ে টোণবপৰা প্ৰশ্নবাণ লৈ এডাল এডালকৈ বাণ এৰি আগবাঢ়ি গৈ থাকিল :

“আচল মানুহজনীৰ দেখা-শুনাই নাই, বোলো ‘কনকাজলী’টো দিব কোনে ? হেৰা, বাহীবিয়াৰ বৰণ—তোমালোকৰ পাণৰ বৰণ আগভেঁনে পানীৰ বৰণ আগতে ? অ’ আই ! তোমালোকে নতুন গামোচনৰেহে ‘সুৱাগ আচল’ বন্ধানৈক ? কেনে নোহোৱা-নোপজা কথা ! আমাৰ হ’লে হালধিসনা সূতাৰ নেচাবেৰেহে—”

কোনে কাক কি কৈছে ইয়াবেপৰাই বুদ্ধিৰ পাৰি, কিন্তুনো চব্দবিটোৰ সকলোৱে সকলোকে চিনি পায় ।

প্ৰশ্নকাৰিণী যি ক্ষেত্ৰ ঠাকুৰণীৰ ভাতিজীয়েক অম, সেই কথা সকলোৱে বুদ্ধি পালে । আৰিষে ছোৱালীয়ে হাই-হুই কৰিবই, ইচ্ছামতে কৰিব ।

এগৰাকী নাৰী-ক’ঠই গহীন গলগলীয়া মাতেৰে অমৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিলে, “আমাৰ সেই গামোচাৰ লুচেৰেই সুৱাগ আচল, যি বংশৰ যি ধাৰা পানীৰ বৰণ আগতে নে পাণৰ বৰণ আগতে ভোৰ পেহীয়েৰক সোধ, তেনেই বিধান দিব ।”

লগে লগে ক্ষেত্ৰ ঠাকুৰণীৰ মূখৰপৰা অবাইচ মাত ওলাল, “ও”, ক্ষেত্ৰ ৰামদুগীয়ে চিৰাটিকালেই এই বিধান দিলে, হাতেৰে ‘পশা’ কৰাৰ আইন নাই তো ! মোৰ কেৱল টেকটেকাই থকাহে চাকৰি । শাখে-সেদ্ৰৰে আৱতীহ’ত কেৱল হাত এৰি হেতালি খেলাবহে দান্ন-দোষ নোহোৱা আৱশ্যতা ! ব’ল চাওঁগৈ—”

সিপিনে কোনোবা এজনীয়ে ফুচফুচাইক’লে, “চা চা, আবতীহ’তৰ শাখ-সেদ্ৰৰে কেমে হিংসা-কদ্দীৰ্ঘি চাই লঃ । দৃগ্গা দৃগ্গা—দীৰ্ঘি ভো নহয় যেন বিহুদীৰ্ঘি ! শনিৰ নজৰ ! নিজে জনমটো ধৰি চৌ-খুৰ্টি মাৰিলে তো, সেয়েহে আনৰ খোৱা-পিন্ধা দেখি হিংসাত চকু পুৰি যাবিহে ।”

এজনী বপহকৈ বহাৰপৰা উঠি সাউতকৈ ওলাই গ’ল ।

সেইজনী বোধকৰোঁ ক্ষেত্ৰৰ সাজি-সখি । নহ’লেও বা ‘জগোৱা-ভঙোৱা’তে তাইৰ বাপ । লগে লগে লগাই-ভগাই যদি কিবা টাটক-নাটক এখন কৰিব পাৰে, তাৰে চেটা । বিয়া-সবাহৰ দৰত এইবোৰ হৈয়েই থাকে । বহু ধৰণৰ কথাৰ চহ দিয়া হয়, সাজিকথা সিঁচা হয় আৰু সেই সিঁচনৰ ফলত গজা কচলে ৰাম-ৰামৰ ভাওনা এখনৰ সৃষ্টি কৰে । সেই ভাওনাত মাত্ৰ ‘পক’ অৱলম্বন কৰাৰ অপৰাধতো মান-অভিমানৰ পৰা গোৱা হয়, বহুতৰ সৈতে বহুতৰ সখি-বিচ্ছেদ ঘটে ।

পিছে এই আটাইবোৰেই জিবোস্তাহঁতৰ ভিতৰ চ'ৰাক কথা-কান্ধ ।
 পদব্ৰহ্মতে এইবোৰ কথা-কান্ধৰ কোনো শুদ্ধ নাপায় । পালেও মন-কাণ
 নিদিব ! তেওঁলোকৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ বেলেগ । তেওঁলোকৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ ব্যাপক ।
 কিম্বা এটা অপবিত্ৰ কথা উলিয়াই বিস্ময়ন পাত্ত কৰিব পাৰি নেকি
 তেওঁলোকৰ মগজু সেই চিন্তাভাৱে ব্যস্ত-ব্যাপ্ত হৈ থাকে ।

বিশেষকৈ ছোবালীৰ বিস্ময় ।

সেইবুলি সকলোৰে বেলিকা নে ?

কেনেকৈ কইনা-ঘৰীয়াহঁতৰ ওচৰত মান-সম্মান বজায় থাকিব, বহুবাৰী
 সকলৰ সৈতে কেনেকৈ সম্প্ৰীতি-সম্বন্ধ অটুট থাকিব, এই বাবেও বহুতেই
 তৎপৰ হয় । আনৰ কাম দেহে-কেহে লাগি কৰিবলৈ আগুৱাই আহে, অগতঃ
 এনেকুৱা মানুহো আছে ! নিশ্চয় আছে । নহ'লে নো অগতঃন এতিয়ালৈকে
 কিহৰ বলত বাঁতৰ আছে ?

সংখ্যাও কিজানি এওঁলোকেই সবহ ।

কিন্তু, পানীজৰৈ জুইব, অমৃততকৈ বিষব, জাব্দ হিততকৈ অহিতব
 প্রভাপ অধিক বুলিহে এওঁলোক সংখ্যালব্ধ বুলি ভাব হয় । প্ৰতিভাৰ
 প্ৰাৰম্ভ নাথাকিলে পাদপ্ৰদীপৰ কাষ পাবলৈ নোৱাৰি ।

সি যি কি নহওক, হিতৈষীৰ সংখ্যা যিমানেই বোছি নহওক লাগিলে,
 কাৰ্য্যকালত কইনা-ঘৰীয়াৰ চকাৰকাৰ লাগিবই । এই ঘৰৰ কইনা ঘৰীয়াৰ
 মূৰটোও আচম্পাই কৰিছে, লাটুম ঘুৰাদি ভোঁভোৱাই ঘুৰিছে ।

কিন্তু সেই মূৰ ঘুৰি কিয়ল কটুমৰ ওচৰত সম্মান বজাব
 বাবেইনে ?

নহয়, এই মূৰ ঘুৰাণৰ হেতু জান কিবাহে ।

ভদ্ৰপৰি, ভয়-ভীতৰ কাৰণ ভো ভালেখনি নোহোৱা হৈছেই, বহুবাৰী-
 সকলৰ মান-সম্মান বজা কৰি বিস্ময়ন জো হৈছেই মল ।

আজি বাহীকিয়া !

এয়া—ছোৱালীহঁতে কইনাক অভিলেখে চাকি বাৰিৰ পদব্ৰহ্মত সি
 গা ধুৱাই আনিলে । এতিয়া কেৱল দ্বাৰাবীৰ্য্যক 'নমো নমো'ক কইনা-কিনা
 কৰিব পাৰিলেই আপাততঃ তৰিব পৰা যায় । অৱশ্যে ভেনেকুৱা কেনোবা
 শত্ৰু থাকিলে দ্বাৰাবীৰ্য্যক কাপলন্ত দিলে জাব্দ দেৱ বজা কবাতো ঈশ হৈ
 পৰে । তেনে অৱস্থাত দ্বাৰাবীৰ্য্যক চকু পকাই অকলে দ্বাৰক সৈ ধুতি বান
 হুলা হুৱায়...কহুজে অকলন্তৰীয়া কলন্ত খটে ।

এইক্ষেত্ৰত কিন্তু ভেনেকুৱা অশব্দা একো নাই । ইয়াত ভেনেকুৱো
 বহুপকও নাই ।

তথাপি কইনা-ঘৰীয়াই পদব্ৰহ্মতৰ চিন্তা-ভাৱ হৈ বাহিব-ভিতৰ কৰি

আছে ! ঘৰৰপৰা বাৰাণ্ডা, বাৰাণ্ডাৰপৰা চোভাল, চোভালৰপৰা ঘৰক
বাহিৰ । ক্ৰমে ক্ৰমে আগবাঢ়ি বাঢ়ি বকুলতলাৰ আলি-কে'কুৰী ।

জেঠৰ দূপৰীয়া, ব'দে খাও' খাও' মন্দিৰ খৰি যেন গিলি থাবলৈ আহিছে,
এই বকুলতলাতে অলপ ছাঁ । তথাপি জুইহেন বতাহ বলি আছে ! তাক ভে
আবু বোধ কৰিব নোৱাৰি ।

তথাপি মানুহজন নিচাগ্ৰস্ত মানুহৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল, অগা-পিছা
কৰা নাই । কেৱল মাজে-সময়ে ডিঙি মেলি মেলি দূৰৰ কিবা এটা যেন
চাবলৈ চেষ্টা কৰি আছে ।

সন্দেহ নাই, মানুহজন প্ৰতীক্ষাৰত । কিন্তু কিহৰনো প্ৰতীক্ষা ?
আনন্দজনক প্ৰতীক্ষা বুলি ভবা টান । কিখনো, ক্ৰমাত এক আতংকিত
উষ্মগৰ ছাপ মানুহজনৰ মূখত ফুটি উঠিছে । এতিয়া কোনোবা কবিৰাজে
মানুহজনৰ নাড়ী পৰীক্ষা কৰাহে'তেন নাড়ীৰ চঞ্চলতাত তেও' নিশ্চয়েই
উৰ্দ্ধ্বশ্বাস হ'লহে'তেন ।

কাঠগৰালৈ লৈ অহাৰ আগ মনুহ'ত আচামীৰ নাড়ীত এনে চাঞ্চল্যই
দেখা দিয়েনে ?

কিন্তু এয়া যেন অন্তহীন প্ৰতীক্ষা !

সৌ দূৰৱৰ্তী পথছোৱাৰ শেষত কি আছে ? কিহৰ বাবে বাট চাই
আছেনো তেও' ?

বঙা শাড়ী পিন্ধা সবু ছোৱালী এজনীয়ে দৌৰি আহি মানুহজনক
ক'লেহি, “অ' বামুণখুড়া, বামুণ আইতাই তোমাক মাতিছে ।”

বামুণখুড়াই বিবস্ত্ৰিৰে ক'লে, “কেলেই ?”

“ক'ম্ব নো'বোঁ । কৈছে যে—‘লগন’ উকলি যাও' যাও' হৈছে,
ইয়া'পাছত কালবেলা নে কি বোলে হ'ম্ব !”

“হওক ।” বুলি কৈ কইনাৰ দেউতাকে চকুৰ দৃষ্টিক সন্ধান কৰি
আকৌ এবাৰ দূৰ প্ৰান্তৰৰ সিপাৰলৈ চাই পঠিয়াবলৈ চেষ্টা কৰিলে । এই
টো টো কৰে ব'দে পোৰা পথাৰৰ সৌ সিমৰত ধোঁৱাই গুলুম বন্ধাৰ দৰে
কিবা এটা আভাস দেখা গৈছেনে ?

নে দৃষ্টিৰ জন্ম ?

কিন্তু জন্ম নিৰসন কৰিবলৈকো সময় নাই । ছোৱালীজনীয়ে আকৌ
এবাৰ ক'লে, “আহাঁনা সোনকালকে”, ভজাৰ ডাঙৰীয়াৰ হেনো খং উঠিছে ।”
এইবুলি কৈয়েই ছোৱালীজনী দৌৰি গুচি গ'ল । আবু কিয় ক'ব
নোৱাৰি, সবু ছোৱালীজনীৰ ৰোৱাৰ ফালে চাই কইনাৰ বাপেকৰ বুকুখন
হঠাৎ জলকীয়াই পোৰাদি বয়ৰমকৈ পুৰিবলৈ ধৰিলে ।

কিয় ?

প্ৰায় এইজনীৰে সমনীয়া নিজৰ সৰ্ব্ব উৎকৰ্ষীকৃত বালিকা কন্যাৰ মূৰখন সন্নিবিষ্টকৰিছেনে ? আৰু দৰ্শমানৰ পাছতে ছোৱালীজনীক বিদায় দিব লাগিব বুলিছেইনে ? এক অচিনাকি অস্তগদ্যৰ অস্তবাললৈ নিৰ্বাসন দিব লাগিব বুলিছেনে ? তাইৰ উজ্জ্বল কলকণ্ঠ স্তম্ভ হৈ পৰিব বুলিছেনে ? তাই আনকি দেউতাকৰ আগতো অপকিয়ৰ অৱগৃহ্ণন ল'ব বুলিছেইনে ?

এই কথাৰে যে বিচলিত হ'বলগীয়া একো নাই, এয়ে যে চিৰাচৰিত নীতি, ছোৱালীজনীৰ মাকেও তাকে কৰিছিল আইতাক আজো-আইতাকেও যে কৰিছিল এই যুঁজিয়ে অস্তৰৰ দহন কৰাৰ নোৱাৰিলে, বুদ্ধৰ ভিতৰখন মোচৰ খাই উঠিবলৈ ধৰিলে ।

অপবাধ নকৰাকৈও অপবাধ-বোধ কিয় ?

'নাথ' কাম কৰিও কিয় এই আশংক ?

মানুহজন যে ভয়াতৰ সেই কথাও অলপো সন্দেহ নাই ।

ছোৱালীজনীয়ে আকৌ দৌৰি অহি ভীত গ্ৰস্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, "অ' বামুণখুড়া, তোমাৰ মাথোঁ গোটেইখন ভাল-ফাল লগাইছে যে—! কেঁহে, মহাবাণী নহালৈকে ৰাজকাৰ্য্য বন্ধ থাকিবনেকি ?"

নহয়, আৰু বৈ থাকিব নোৱাৰি । বামুণখুড়াই গুম্বাই আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে ।

অথচ আৰু অলপ সময় বট চোৱা হ'লেই কিজানি ঈপ্সিত মূৰ্তিটো দেখা পালেহে"ডেন । কিয়নো বুদ্ধতন্ত্ৰ জ্বলন্ত প্ৰান্তৰৰ সিপাৰৰপৰা ঘোঁৱাই গুল্ম বন্থাৰ দৰে ছায়াখিনি ক্ৰমাত আগবাঢ়ি অহা দেখা গৈছে, এটা আকাৰ প্ৰাপ্ত হৈছে ।

সেই জ্বলন্ত অগ্নিৰ প্ৰকোপৰ ফলত গৰুবোৰৰ খোজ ধৰক-বৰক হৈছে, প্ৰাণপণ চেষ্টা কৰিও গৰুবোৰে গতি বৃদ্ধি কৰিব পৰা নাই । গাবোৱানে দাঁত-মূৰ কৰাচ অৰ্বাহচ মাত মাত সিহঁতৰ নেজত ধৰি যিমানেই নপকাওক, সিহঁত আগবাঢ়িব নোৱৰা হৈছে ।

ছেৰ ভিতৰৰপৰা সদূৰে মূৰ উলিয়াই বাবে বাবে উদ্গৰণ মাতেৰে কৈছে, "হেৰা বাপু, তোমাৰ গৰুৱে দেখোন পিছলৈহে খোজ লৈছে যেন পাও" । আমাৰ যে থৰথোকা কৰিবলগা আছে—।"

গাবোৱানে ক'ব কণ্ঠেৰে ক'লে, "কি কৰোঁ ক'কচোন আপুনিৱেই, এই মৰোঁ-জীওঁকৈ চেষ্টা কৰা দেখিছেই নহয় ? এই কেইটাইহে কইনা-বুজন দিছে । তাতে সদ্য দেৱতাৱো একেবাৰে পল্লৱ জগনি হানিছে নহয় ।"

এই ক'বাকাল উচ্চাৰণৰ লগে লগেই গাবোৱানে গৰু দুটাৰ পিঠিত প্ৰচণ্ড জোৰেৰে কোবাবলৈ ধৰিলে আৰু গৰু দুটাই হঠাৎ কোৰেৰে কিহুদৰে

আগ বাঢ়ি গ'ল। এই অতিক'ৰ্ত আক্ৰমণৰ ফলত সাধন-সবল হৈব ভিতৰত
কাতি হৈ পৰিল আৰু সত্যৰো হৈব বাঁহ এডালত টানকৈ মূৰ্ঠি মাৰি ধৰি
প্ৰান্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “ধাকক ননন্দী ধাকক, আৰু খৰখেলা কৰাৰ দৰকাৰ
নাই। শেহান্তৰত গো-হত্যা হয় যদি—!”

সদুৱে দূৰ্গা নাম স্মৰণ কৰিলে।

এইবাৰ গাড়িখন অলপ বেগাই গৈ থাকিল। এইবাৰ চিনাকি বাটৰ
স্পৰ্শ পোৱা গ'ল।

কিন্তু আজিও এনেকৈ কপৌ চৰায়ে কুৰুদলিয়াইছে কিয় ?

সত্যৰ সৈতে সিহঁতে এনেকৈ শতব্দ শালিছে কিয় ?

কিন্তু—কিন্তু কপৌ চৰাইৰ কুৰুদলি নে মানুহৰ কান্দোন ?

অসংখ্য নাৰীকণ্ঠৰ বিলাপ-ধ্বনি নহয়নে ?

এই ক্ৰন্দনৰ উৎস কোন ফালে ? গাড়ি যিমানেই ঘৰৰ ওচৰ চাপি
আহিছে, শব্দটো সিমানেই স্পষ্ট হৈ উঠিছে দেখোন।

নাই, সত্যই আৰু একো নুশুনো, নাভাৰে।

মৰিগালি গৈ নেপোৱালৈকে কাণ আৰু মনকো নিষ্ক্ৰিয় কৰি ৰাখিবলৈ
সাধনা কৰিব তাই।

উৰুলি উৰুলি উৰুলি !

জাউৰিয়ে জাউৰিয়ে উৰুলি দিল্লী হৈছে।

সমবেত নাৰীকণ্ঠৰ উৰুলিয়ে বিবাহৰ অভাৱ গঢ়াবলৈ বন্ধনৰ হৈছে
স্বেন লাগিছে। বাহীবিবাহ মানেই আচল বিয়াৰ বিপৰীত।

বাহীবিয়াৰ ফিড্বেলৰ সময়ত দৰাইহে আগতে ফিড্বেৰ চাল দিয়ে, পাছত
কইনাই। ‘বৰণ’ আগতে কইনাক কৰিব লাগে, পাছত দৰাক। বৰণ-কৰা
মনুহজ্ঞানীও সলনি হোৱা ৰীতি। কালি বিজনীয়ে বিয়াৰ বৰণৰ কাম
কৰিছিল, তেওঁ আজি আৰু মগ্ৰত নাই। নতুন নান্নিকাৰ সন্ধান
কৰা হৈছে।

“কোনো কৰিব ভেন্ত ? অমই ? ভেনেহ’লে জ’ অম—ভয়ে আহচোন
জাই। এখন পাটৰ গাড়ী পিন্ধি আহ, বৰণভলাখন ল’। বাজুৰুদ
নাইনেকি তোৰ ? বাহুত বিৰি নাই ? নাই যদি আন কাৰোৰৰ এৰোকে
পিন্ধি ল। বৰণ কৰোঁতে বিৰি বাজু পিন্ধি ল’লে বহু চৰে।”

কোনোবা এজনীয়ে ক’ব কণ্ঠেৰে কোৱা শব্দো গ’ল, “এম্ ! ধানুহী
শাকজনীয়ে একোকে দেখা নাগালে, একে এটা কৰিবও নোৱাৰিলে। ক’ত
অৰোণে ঘাই। এতিয়াও আহি পোৱাইছে” ভেন বাহী-বৰণটো তেওঁ কৰিব
পাৰিছে” ভেন। কপালত নাই।”

কপাল !

ঠিকই, নহ'লেনো আক্ষেপৰ নৈবোধে 'কপাল'ৰ বাহিৰে আব্দ ক'ত আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ ?

'কপাল'লৈ গৈছে সকলো প্ৰশ্নৰ পৰিসমাপ্তি ।

সেয়েহে 'কপাল'ৰ হাততে সকলো ঘটনাক নিবেদন কৰি আক্ষেপকামিশ্ৰীয়ে অল্পৰ বাজবন্দ আব্দ বিবিৰ গাঁঠি টানকৈ বান্ধ দিবলৈ আগবাঢ়ি আহিল ।

আকৌ উৰ্দ্ধলি দিয়া হ'ল, অকল্যাণী ছোৱালী এজনীয়ে ডাঙৰহ'তকৈও প্ৰবল বিৰুদ্ধেৰে লগে বজালে, গৃহিণীহ'তে একেলগে হৈ-ঠে কৰি কথা ক'বলৈ ধৰিলে, আব্দ সেই প্ৰচণ্ড কলকলোজক চেৰ পেলাই অকল্যাণ এবাৰ কথা শুনো গ'ল :

“আহিল, আহিল, আহি গ'ল !”

একেলগে অসংখ্য ক'টুই নশ্বৰ-নশ্বৰ লগাই গাড়িখনক চায়েন দি ধৰিলে : এতিয়াহে আহিবলৈ পালানে ? উস ! বাতিপুৰাৰেপৰা বাট চাই চাই আমাৰ চকু বিবাই গ'ল ! আব্দ অলপমান আগতে অহাহে'তেন শাহুৱেকেই 'জোঁৱাই' বৰণ কৰিব পাৰিলেহে'তেন । স্ব'ক—তেও ভাল, শেহলৈ নাই নাই বুলিও চকুৰ দেখাটোও হ'ব তেও !”

কোন ইহ'ত ?

ইহ'তে কি ক'ব খুজিছে ? কাক কৈছে এইবোৰ কথা ?

শেহলৈ এটিবাৰৰ বাবে 'চকুৰে দেখা'ৰ কৰুণতম আত্মাসৰ সৈতে এই উৎসৱ-মুখৰতাৰ সংযোগ কি ?

সত্য অমংগলৰ উন্নত ইহানকৈ ঠৰ লাগি আছে কেলৈ ? চাকিঙকালেই দেখোন মংগলৰ চিন । দুৱাৰত মংগলঘট, বাহিৰ-চোতালত আলিপনৰ ছাপ ! পিছ-চোতালত চম্পাভূপ, প্ৰথৰ ব'দৰ পোহৰেৰে সকলো জলজলাই আছে দেখোন !

সকলো চিহ্ন মংগল-চিহ্ন !

কিন্তু কিয় ? সাধন সন্তাৰ লগতে আছে দেখোন ! 'জাঙটি পিঠুখাত্তা'ৰ বৰে আব্দ কিবা সমাবোধ আছেনেকি এওঁলোকৰ কুলপ্ৰখাত ? তন্ত্ৰবই আয়োজন নেকি ? সদুৱৈ অলপ ফেমালি কৰাৰ মনেৰেহে এইদৰে সললখলে তল আহিজনেকি ?

অলপ উৎকট ফেমালি !

কিন্তু উৰ্দ্ধলিৰ লগে ইহান আনোজন কেন লাগিছে কিয় ? কপৌ চৰাইৰ - গাৱৰ গৰে কথা ক'বো কেন ! সত্যই চিনাকীজনকৈ তেন ভিতৰতালকল-এই

বন্য উল্লাসধ্বনি শুনি আহিছে। বেয়া লাগে, বেয়া লাগিছিল, কিন্তু শুনিক
বন্ধুৰ ভিতৰখন ইমান উৰুঙা উৰুঙা তো লগা নাছিল।

সেই পোহৰ উজলা মন্থখন ক'ত ?

সত্য আহি পোৱাৰ খবৰ পালো দখন নিপোটল সঙ্গটী কোমল হাতে
জানহাৰা ভংগীৰে লৰি আহি সত্যক সাৰাটি ধৰাই নাই কিয় ?

আব্দ

আব্দ সেই চিৰ-চিনাকি মন্থখন—? যিখন মন্থে চিৰকাল বিবাহ
আব্দ অনবাগ—এই পৰম্পৰ-বিবোধী দট্টা আকৰ্ষণেৰে সত্যৰ ওচৰত নিজকে
অপৰিহাৰ্য কৰি ৰাখিছে ?

এক ধূঁৱলী-কদূঁৱলী ছৰা-মুগা অনদ্ভূতিৰ সৈতে সতাই আহি
এলোকেশীৰ চোতালত ভৰি দিলেহি। নাইবা, তাই খোজ কাঢ়িও নাছিল।
অসংখ্য মহিলা আব্দ ল'ৰা-ছোৱালীৰ ঠেলা-হেঁচাত পাৰি চোতালত ভৰি
দিলেহি।

আব্দ ভৰি দিযেই শিল যেন জঠৰ হৈ পৰিল।

আজন্ম কাল ধৰি দেখি অহা বাঙালী ঘৰৰ, চিৰ-চিনাকি চিত্ৰখন সতাই
দেখা পাবাহি বুলি কোনে আঁকি থৈছে ?

কিন্তু সেইজনী কোন ?

কোন।

দৰা-কইনা, সূবাগ তোলা, কদুলা-ডলা মূৰত লৈ আঘতীৰ দল—এইবোৰ
চিৰ-চিনাকি দৃশ্যৰ মাজত কোন আঁচনাকি সেইজনী ?

যিজনীৰ—নীতি-নিষেধ পাহৰি ৰঙা পাটৰ কাপোৰৰ ওৰণি খাই পৰিল ?

এই মন্থ সতাই কেতিয়াবা দেখিছিলনে ? দেখিছিলনে সেই এঘূৰি
আহত হৰিণাৰ চকু ?

নাই দেখা। জীৱনত কাহানিও দেখা নাছিল। এই অপৰিচয়ৰ আঘাতত
সত্যৰ চকুদুৰিও শিল হৈ পৰিল।

কিন্তু শ্ৰৱণ-শক্তিও শিল হৈ নপৰিল কিয় সত্যৰ ? কিয় ইমানবোৰ
আঁচনাকি কণ্ঠৰ মাত কাণত সোমাইছেহি ?

“নব্দ—অ’ নব্দ—এইটো সময়জনো আক’ ক’লে গ’লি ? ইমানপৰে
দেখোন ষেণীয়েৰৰ নামত বলিমাৰ দৰে বাহিৰ-ভিতৰ কৰি থাকো মাৰি
আছিলি। কনকাজলীৰ টকাটো কাকনো দিলি ? হাত-মুখ ধুই আহি
অ’ বো’ৰী, গাড়িত পিন্ধি অহা কাপোৰ-কানি সলাই আহি জী-জীৱাইক
আশীৰ্বাদ দিলাহি। ---এসু, কালিয়েই আহিব নোৱাৰিলানে ? একোটি বাহোৰী

ছোৱালী, বিস্মাখনো চাবলৈ নাপালা। আহিবাৰী বা কেনেকৈ, সমস্ত ক্ষেত্ৰে কৰিব নাপালা নহয়? তোমাৰ শাহুৱেৰাই ইয়াত হুঁটাইটাইকৈ বিস্মাখন পাতিছে।

বিস্মাখনে ধেনিবা পলাই পৰায়ে দিলেহেঁতেন। য'ক, গ'ল কথা গুঢ়িছিল, বিনা খাটনিৰে সোণামুৱা জোঁৱাইটি পালা ডেও। একেবাৰে হাক বোলে— যোৰবো যোৰ পাউ যোৰ। বৰ ডালে ভালে বিস্মাখন পাৰ হৈ গ'ল, চিনা-জনাৰ মাজত জাজলমান সংসাৰ।”

সভাৰ মূৰৰ ভিতৰত ইঞ্জিন চলি আছে কথাবোৰ ক্ৰমান্বয়ে বস্তব দৰে ঠহৰ ঠহৰকৈ বাজিছে “ভাগো নবুৰ সৈতে ছোৱালীজনীক পঠিয়াইছিলো, আৰু ঠিক ভেঁটিয়াই তোমাৰ শাহুৱেৰাৰ সখিলৈকে জীয়েক মৃত ফুৰিবলৈ আহিছিল, সেই দেখিহে যোগাযোগটো হ'ল। তোমাৰ বংশী ছোৱালী-জনীক দেখা পাই মৃত একবাৰে পায় গ'ল। কৈয়েই পেলালে, ‘এইজনীক গুই যোবাৰী কৰিমেই’। অ’হাৰ ম হ'ল ল’ৰাৰ জনম-গাহ, সেয়েহে তেজতে নামটি কৰি পেলালে। তোমাৰ শাহুৱেৰায়ে ছোৱালীৰ আগতে ল’ৰাৰ িয়া পতাৰ বাবে নবুৰ বিচে উল্লাৰ জাৰ দি ধাৰি হল। নবুৱে ভয়ে ভয়ে কি হ'ল অ’ সদু—সদু, অ’—অ’ বোৱাৰী পৰুৱাই পোৱাৰ দৰে যোবা ক’লে। তোমাৰ শৰীল কৰ ডাল যেন দেখা নাই দেখোন, এতিয়া ঘাটলৈ নগালেও হ’ব—শৰতে এৰিটি পানী লৈ অ’ আই অ’ সদু, যো’ৰীয়ে একুলতলাৰ ফালে গৈছে দেখোন। সেইফালেৰে কি? হাৰে অ’ নবু— অ’ই ল’ৰাহ’ত, ক’ত আছে ঐ ল’ৰাহ’ত, তহ’তৰ বাবে আকৌ গাড়িত উঠিবলৈ গৈছে নেকি চাচোন?”

আলোঙে আলোঙে পলাই ফুৰা নৱকুমাৰে এতিয়াহে দেখা দিলোহি। দেখা দিলোহি সদুৰ আগত। ভীত কণ্ঠেৰে ক’লে, “তোমালোকৰ বোৱাৰীক বিস্মাৰ কথা কোৱা নাইনেকি?”

কিয় ক’ব নোৱাৰি, সদু হঠাৎ কঠিন হৈ পৰিল। টান মাতেৰে ক’লে, “ওহী, নাই কোৱা।”

“সেইদেখিহে! সেইদেখিহে! নোকোৱা-নেমেলাকৈ লৈ আহিছে এনেহেন কাণ্ডটি হ’ল!” নৱকুমাৰে খঙেৰে ক’লে, “কি আচৰিত কথা! আগতে লৈ অহাহেঁতেন বিস্মাত বাধা দিলেহেঁতেন। সেইদেখিহে নজনালোঁ। এতিয়া নোকোৱাকৈ লৈ অহাৰ অৰ্থ? নক’লা কিয়?”

চিৰদিনৰ সাহকু সদুনো হঠাতে ইমান অসহকু হৈ উঠিল কিয়? সদুৱে আঁত কঠোৰভাৱে ক’লে, “নক’লোঁ যে কিয় সেই কথা তোৰ বৃদ্ধাৰ ক্ষমতা থাকিলেহে ক’ব? বহু দিন ধাৰি চেৰ জন্ম খালোঁ তহ’তৰ, তাৰ কণ শূন্যবলৈহে বোৱাৰীক লৈ আহি তহ’তৰ হাতত গঠাই দিলোঁ। পিছে কচাইব কামটোও যে কিয় নকৰিলোঁ, সেই কথা কৈ আৰু চকু পকাই সৰ্বাৰ্থ

বদ্বীজহ? তাইৰ মদুখলৈ চালেই মই বদ্বীজহোঁ বে এই ভিঠাত তাই আৰু
এটুপি পানীও নদুহব, তাই উভাতি গদুচি যাবনৈ। ময়ো তাইৰ লগতে
যাওঁগৈ—’

সদু খব খোজেবে ওলাই গ’ল।

ষকদুলতলাৰ ফালেই গ’ল।

আৰু ইফালে বিয়াৰ কইনামো এক অশুভত পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰিলে।
হঠাৎ সেই কলৰ গদুৰিতে ধুপদুচকৈ বহি দৰাৰ আগতে হুৰাওবানে কান্দি
কান্দি ক’বলৈ ধৰিলে, “কিয় কিয় কিয়—কিয় তোমালোকে মোক এইবোৰ
কৰিলা। মানে মোক মাৰি পেলাব।”

তাই যে মাকৰ পিছে পিছে লৰ মাৰিব তাৰো উপায় নাই, আঁচলৰ
সৈতে লগদুগ-গাঠিৰ বাস্ত্ৰধান।

অমোঘ অচ্ছেদ্য বস্ত্ৰন।

যাৰ ক্ষমতা-ক্ষেত্ৰ হেনো অনন্তকালৰ সিপাৰলৈকে বিষপা।

গোটেই পশ্চিম আকাশখন জুৰি বঙা বঙৰ সমাবোহ, সেই বঙে বঙে
পথাৰ-সমাৰ পুখুৰী গছ-গছনি বাঙলী কৰি তুলিছে।

ভাগৰি পৰা গৰুহালে ঘাঁহ-পানী খাই আৰু আবেলিৰ বিৰিৰিবা বা’ৰ
পৰশ পাই আকৌ তজবজীষা হৈ গাড়িখনক স্বচ্ছন্দ গতিৰে টানি লৈ গৈছে।

আজি বেলি লাহিউবাৰ আগতেই বামদুগ-চুকৰ এই বহল পথাৰখন পাৰ
হ’বই লাগিব—এয়ে নিৰ্দেশ। তাৰ পাছত যদি গৰুহাল ভাগৰি পৰে
তেনেহ’লে হাটতলাতে জিৰণি ল’লেই হ’ব। তাত যদি ঘোঁৰাৰ গাড়ি
পোৱা যায়—ভালেই।

বহুদিনৰ আগতে এদিন এইখন গাঁৱৰে পৰাই বিয়াৰ দিনাই কইনাসহ
বামকালীয়ে বিদায় লৈছিল।

আজি বামকালী কবিৰাজৰ পিতৃভক্ত ছোৱালীয়ে পিতৃৰ সেই কামৰে
অনুকৰণ কৰিলে।

বামকালী কবিৰাজৰ লগত আছিল নিজৰ দোলা। তেওঁৰ জীয়েকৰ
দোলা নাই। সেয়েহে অনিচ্ছুক গাৰোৱানটোক ভেটি খুৱাব লগীয়া হৈছে।
সত্যৱতীৰ বাঁও হাতখনত এতিয়া মল্ল শাখ আৰু লোহাৰ খাবু। মোটা
হাংগৰমুখীয়া মদুঠিখাবুপাট হাতত নাই।

হাতত সেই এপাটেই খাবু আছিল, এতিয়া হাত এৰাহ’ল।

কিন্তু সেই খাবুপাটৰ কিমানেকীয়া দাম? সত্যক তাইৰ সেই অনন্ত
কালৰ বস্ত্ৰন’ৰপৰা মদুকলি কৰি লৈ যোৱাৰ পক্ষে বৰ অধিকনে?

মুৰ্কাই হৈ, সত্য গাঁও এৰি গুটি হাবলৈ গৈছে।

কিন্তু নিচেই সহজভাৱে মোকলাই ল'ব পাৰিছিলনে ?

নহয়, সিও হ'ব পাবেনে ? নহয়। গোটেই গাঁওখনৰ আবাদবৃদ্ধ-
বাণিজ্যই গাভিখন আন্দাৰ খৰি তাইক নিবুৰ্ত্ত কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰাকৈ
থকা নাছিল। সত্যই ভেও'লোকৰ কথা নাৰাখিলে।

সত্যই শাস্ত কণ্ঠেৰে কেৱল একেট কথাকে কৈছিল।

কৈছিল : “মিছামিছিকৈ কিয় কণ্ট কৰিছে আপোনালোকে ? মই
আপোনালোকৰ কাতৰ অনুবোধ বক্ষা কৰিব নোৱাৰিম—।”

অৱশেষত এলোকেশীও আহিছিল। হাজমোৰ কৰাৰ ভংগী কৰি কৈছিল,
“ভাব মানে—বাখিব নোৱাৰিবা মানে নাৰাখ্য, নহয় জানো ? পিছে মই
তোমাৰ শাহুৰী হৈ তোমাৰ ওচৰত হাজমোৰ ধৰি দোষ স্বীকাৰ কৰিছোঁ,
অপৰাধ মাফনা কৰা। মোৰ অনিয়ম হৈছে এশবাৰ অনিয়ম হৈছে, স্বীকাৰ
কৰিছোঁ। এইজনী ছোৱালী যে নৱাৰ নহয়, কেৱল ভোম্বাৰহে, সেই কথা
বুজিব নোৱাৰি মই খুউপালী আইতাকে হিত চিন্তিবলৈ পৈছিলোঁ।
য'ক, যি হ'বলগীয়া আছিল হৈ প'ল, বিয়ানখন তো আব্দ নোহোৱা কৰিব
নোৱাৰি, তুমিনো আব্দ কিয় গাওখনক জনাই মোক চুপ-খাব কৰি
খিলংকাৰ লগাইছা ?”

সত্য স্থিৰ হৈ বহি আছিল, নিজক সংযত কৰি ৰাখিছিল তাই।
এলোকেশীৰ কথা শেষ হোৱাৰ পাছত সত্যই কেৱল আন ফালে মূখ ঘূৰাই
বহিছিল।

আব্দ নৱকুমাৰ ?

এলোকেশীৰ পদুঠই ?

লাজ-মান কাটি কৰি থৈ মানভজন কৰিবলৈ সি অহা নাছিলনে ?
নবকুমাৰ আহিবই লাগিব। নৱকুমাৰ নহাকৈ থাকিব পাবেনে ? আহিছিল
অৱশেষত। নৱকুমাৰেও প্ৰায় আঠ লৈছিল :

“যি হ'ল—হ'ল আব্দ। আব্দ তো উপায় নাই একো, স্তেনেহ'লেনো
আকৌ—।”

এলোকেশীৰ সৈতে নাপাতিলেও এলোকেশীৰ পদুঠৰ সৈতে মাত-বোল
কৰিছিল সত্যই। কৈছিল : “উপায় আছেনে নাই—জীৱনৰ বাকীছোৱা কাল
সেই কথাকে ভাবি থাকিম।”

জীৱনৰ বাকীছোৱা কাল।

“জীৱনৰ বাকীছোৱা কাল—কেৱল এই কথাটোকে ভাবি থাকিব লাগিব ?”

সত্যই তাইৰ মিল বেন হৈ পৰা চকুদাঁকিৰে সেই কথাত হতাশ ভিৰাৰী
চকুদুটালৈ চাইছিল।

চাই থাকি কিবা যেন অনদ্ভূতিহীন কণ্ঠেৰে কৈছিল : “জীৱনৰ বাকীছোৱা কাল বৰ বেছি হ’লনে ? আৰু কেইবাটাও জনম ধৰি ভাবিলেও সেই ভাবনাৰ ওৰ পৰিবনে ? উত্তৰ পোৱা যাবনে ?”

নৱকদুমাৰে হতাশ কণ্ঠেৰে কৈছিল : “তোমাৰ আটাইবোৰ কথাৰ অৰ্থ মই কোনোদিনেই বুজা নাই, এইবোৰৰো অৰ্থ ধৰিব পৰা নাই। কিন্তু এটা কথা সোধোঁ, সদুৰ্গণেই জানো তোমাৰ ইহকাল-পৰকাল সকলো ? তুচ্ছ থোকা ইহ”ত কোনো নহয় ?”

“কোন কিমানখিনি, সেই কথাটোও ভাবি উলিয়াব লাগিব।”

“চিৰদিনেই দেখি আহিছোঁ, তোমাৰ ওচৰত মায়া-মমতাৰ কোনো দাম নাই। জেদটোহে ডাঙৰ। তথাপি কাবোঁ কৰিছোঁ, মোৰ মূখলৈ চাই অন্ততঃ এবাৰলৈ এই জেদ পৰিত্যাগ কৰা।”

“মোক ক্ষমা কৰা।”

সতাই ওৰণিখন অলপ টানি লৈছিল।

নৱকদুমাৰে চকুপানী মচিছিল। কিন্তু সত্য চিৰদিনেই নিষ্ঠুৰ। ‘মই আৰু খঙৰ গোসানী হৈ নাথাকোঁ’ বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিলেই শ্বভাৱ সন্নি কৰিব পাৰিলে ?

সেয়েহে সতাই নৱকদুমাৰৰ চকুৱে চকুৱে চাই থাকিয়েই ক’লে, “শিহু বছৰ ধৰি তোমাৰ মূখলৈ চাই আহিলোঁ, এতিয়া এবাৰ নিজৰ মূখলৈ চাবলৈ মন গৈছে।”

“তোমাৰ সদুৰ্গজনীক এটিবাৰ আশীৰ্বাদো নকৰানে ?”

সত্যক বিজুলীয়ে কোবাই গ’লনে ?

সত্যৰ মাতৃ ভূৱনেশ্বৰীয়ে এবাৰ ঠিক এনেকুৱা প্ৰশ্ন এটা শুনি বিজুলীৰ দৰে ক’পি উঠা নাছিলনে ?

সেই তেওঁৰ অন্তিম দিনটোত ?

এইবাৰ সতাই নৱকদুমাৰৰ চকুৰপৰা চকু জাঁতিবাই আনিলে। ধৰি কণ্ঠেৰে ক’লে, “চিৰকালৰ বাবে বিদায় লৈছোঁ, বিদায়ৰ পৰত আৰুদো কটুৱিত্তি কৰোঁ কিয় ?”

গাভিৰনে গতি ল’লে।

নৱকদুমাৰ গাভিৰনৰ লগে লগে গৈ থাকিল।

এসময়ত সি ক’লে, “তোমাৰ দেউতাবা ইমান বিচক্ষণ লোক, তেন্তে তোমাক আঠ বছৰীয়াতে গোৰীদান কৰিছিল। সেই কথাটো ভাবি চোৱাচোন ?”

হঠাৎ সত্যৰ সেই শিল হেন হৈ পৰা চকুত ভষ্মকৰে জ্বলি জ্বলি উঠিছিল।

“ভবা নাই ব’লি কোনে ক’লে তোমাক ? গোটেই জ্বলি ধৰিয়েই জ্বাবি আহিছোঁ। আব্দ এইবাৰ সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দেউতাবেপৰাই বিচাৰিম।”

ভৌতগ্ৰাণ নৱক্ৰমাৰে গাড়িৰ বম এডালত হেঁচি ধৰি আছিল। কৈছিল : “তোমাক মই কথা দিছোঁ তুৰুৱাৰ মাক, লাগিলে ক’টুৱা-বকুৱা সৈতে কিবা এটা মত-বিবোধ ঘটাই সুৱৰ্ণক আকৌ তোমাৰ গুৰলৈ ঘূৰাই আনি দিম, যদি তুমি—”

হঠাৎ সতাই এটা কাম কৰি পেলালে। এই মূৰ্খালি পথাৰতে সকলোৰে চকুৰ আগত নৱক্ৰমাৰে গাড়িৰ বমডালত হেঁচি ধৰা হাতখন হাতেৰে থামুচি ধৰিলে। তাই উদ্ভাস্ত কণ্ঠেৰে ক’লে, “স’চা ? স’চাকৈ কৈছানে ? ঘূৰাই আনি দিবা ? এই পুতলা খেলৰ বিয়াখন ভাঙ—মচি পেলাই ঘূৰাই আনি দিবা মোৰ সুৱৰ্ণক ?”

সদু গাড়িৰ ছৈৰ ভিতৰত বহি আছিল।

ইমান সময় ধৰি মনে মনেই আছিল তাই।

এইবাৰ লাহেকৈ ক’লে, ‘মচি পেলাও’ ব’লিলেই মচি পেলাব পাৰিলে বোৱাৰী ? এয়া মচি পেলাবপৰা বস্তুনে ? নাৰায়ণ সাকী কৰি বিয়া—”

সতাই নৱক্ৰমাৰৰ হাতখন এৰি দিলে। কেনেবা ধৰণৰ বিচিত্ৰ ব্ৰহ্মসময় হাঁহি এটি মাৰি ক’লে, ‘সকলো বিয়াত নাৰায়ণ গ্ৰাহী থয় হয়নে নহয়, সকলো লগুণ-গাঁঠিয়েই জন্ম-জন্মান্তৰৰ বন্ধন হয়নে নহয়, এই প্ৰশ্ন লৈয়েই দেউতাৰ কাষ চাপিম ননন্দী।’

সদুৱে নবক্ৰমাৰলৈ চাই শাস্ত কণ্ঠেৰে ক’লে, “সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰটো এটা জনমত পোৱা নাৰায়ণ দেখোন তই আব্দ ৰৈ নাথাকিব নব্দ, তই ঘৰলৈ যোগে, তোৰ ঢেৰ কাম পৰি আছে। ইয়াত এনেকৈ ৰৈ থাকিলে চেণ্টা কৰি ক’টুৱাৰ সৈতে বিবোধৰ সৃষ্টি আব্দ কৰিব নালাগে।”

তথাপি নৱক্ৰমাৰে শেষ চেণ্টা কৰি চালে।

উভতি খোজ লৈও ঘূৰি থিয় হৈ ক’লে, “মই অপৰাধী, মোক শাস্তি দিয়া, তুৰুৱাৰে তো কোনো অপৰাধ কৰা নাই ? তাৰ বিয়াখন চাই নাৰায়ণে ?”

“নেদেখিলোঁৱেইবা, দৰবেপৰাই আশীৰ্বাদ কৰিম।”

সকলো তুৰ্ভিত্তি কাৰো-কাকৰিত নেওচি গাড়িখন গৈ থাকিল।

নৱক্ৰমাৰৰ বুকুত অনুভূতিৰ আলোড়ন উঠিল, আব্দ সেই আলোড়ন ফাটি ওলাই পৰিল, “জানো ! জানিছিলোঁ, তুমি যে কথাৰ মান নাৰাখা। কৰো অন্বেষণ-উপবেশলৈ মন-কাল কৰা মানুহ তুমি নহয়। কিন্তু এই কথা কৈ থৈছোঁ, কোনেও তোমাক কান্ধত তুলি কানীলৈ লৈ যাব নোৱাৰে।”

সতাই স্বান্তি লাভিলে ?

শেষ মূহুৰ্ত্তত সানন্দে গদুচি যাবলৈ নৱকুমাৰেই বাট কাটি দিলেনে ? সতাই তাইৰ সেই চিৰ-চিনাকি ভংগীৰে হাঁহি মাৰি ক'লে, “মই সেই কথা ক'লোঁ কোঁতল্লা ? আৰু ক'মেইবা কিয় ? আৰু যিখলত চিৰকালৰ বাবে বিদায় লৈছোঁ। কাৰো কাম্ধত নুঠাকৈ কেৱল নিজৰ ভাৰি দুখনৰ ওপৰত ভৰসা কৰি আই বসুদেৱীৰ মাটি ছুঁব পাৰিলে নোৱাৰি, সিও মোৰ আন এটা প্ৰশ্ন।”

গাৰোৱানে গাড়িখন আৰু ৰখাই থ'ব পৰা নাই, গৰুবোৰে আগবাঢ়ি যাব খোজে। নৱকুমাৰে উভতি যাবলৈ খোজ লৈও হঠাৎ ঘূৰি থিয় হৈ জাঁপ মাৰি গাড়িত উঠি ক্ৰুদ্ধ কণ্ঠেৰে ক'লে, “এইবাবেই—মাইকীমানুহৰ হাতত বিষয়-সম্পত্তি থাকিব নালাগে বুলি কয়। বাপেকৰ সেই দলিলৰ ভৰসাতহে স্বামীৰ অন্ন ত্যাগ কৰি গদুচি যোৱাৰ সাহস হ'ল। মাইকীমানুহে ইমান সাহস কৰা ভাল নহয়। মই কৈ থ'লোঁ, তোমাৰ ৰূপালত অশেষ নিকাৰ ভূঞ্জিবলগীয়া আছে। স্বামী হৈ তোমাক এই অভিশাপ দিলোঁ মই।”

এই অভিশাপ যে নিতান্তই ক্ৰোধ ক্ষোভ হতাশা অপমান লোকলজ্জা আৰু অপৰাধবোধৰপৰা উদ্ভূত, সেই কথা সত্যৱৰ্তীয়ে বদ্বজি পালে, আৰু সেয়েহে ইমান ডাঙৰ অভিশাপতো তাই বিচলিত নহ'ল। বৰঞ্চ প্ৰায় হাঁহি মূৰেৰেই ক'লে, “আবহমান কালৰেপৰাই তোমালোকে তাকে তো দি আহিছা—স্বামী হৈ, পিতৃ হৈ, ভাতৃ হৈ, পুত্ৰ হৈ। এয়া একো নতুন কথা নহয়। আমাৰ জীৱন সদায় অভিশপ্ত। পিছে—সেই যে দলিলৰ কথা ক'লা—সেই তুচ্ছ কাগজখিলাৰ কথা মোৰ মনতো পৰা নাছিল। মনত পেলাই দিলাই ঘোঁতল্লা কওঁ, দেউতাই দিয়া বস্তু দলিয়াই পেলালে দেউতাক অপমানহে কৰা হ'ব। সাধন-সৰল যদি মানুহৰ দৰে মানুহ হয়, সিহঁতে সেই বিষয়-সম্পত্তিখিনিৰপৰা প্ৰিবেণীত এখন ছোৱালী বিদ্যালয় পাতি দিযে যেন। আৰু আৰু বিদ্যালয়খনৰ নাম ‘ভূৱনেশ্বৰী বিদ্যালয়’ দিলে মই ভাল পাম। অলপ ৰ'বা—” সতাই শাড়ীৰ আঁচলটো ডিঙিত পেলাই লৈ স্বামীক প্ৰণাম এটা কৰি ক'লে, “ওৰে জীৱন ধৰি তোমাক অনেক অকথা-কুকথা কৈছোঁ—অনেক জ্বলাকলা কৰিছোঁ—পাৰিলে ক্ষমা কৰিবা !”

সদূৱে ভৎসনাৰ সুৰতে ক'লে, “নবু, তই উভতি যা। তাইৰ পিছে পিছে গৈ গৈ তোৰ কোনো লাভ নহ'ব। তাইক তই কাহানিও ঢুকি পোৱা নাছিলি, আজিও নাপায়। ডোক কেৱল ইয়াকে ক'বৰ মন গৈছে, তাই বেনিবা মূখৰি আছিল, কিন্তু মমতা বোলা বস্তুও তোৰ নাইনে ? মাতৃ-আজ্ঞাবে ছোৱালীক বিয়া দিবলৈ ওলাওঁতে তাইৰ মূখখন এবাৰলৈও তোৰ মনত নপৰিলনে ? পিছ বছৰ ধৰি একেলগে ঘৰ কৰিলি, যি মমতা বনৰ পশু-পক্ষীলৈকে ওপজে সেইকণো তোৰ নোপৰিলনে ?”

নৱকুমাৰে দীপ্ত কণ্ঠেৰে ক'লে, “সদুৱা, তুমি এনে কথা ক'লানে ?
তাইৰ কথা মোৰ মনত পৰা নাছিল ? মোৰ অৱস্থাটো বুজি নাপালাই
নেকি ? দলচক্ৰত ভগৱান ভূত হৈ—”

“নবু, তই নামি আহ। স্বামীজীয়াই এতিয়াও ঘৰত বাহি আছে,
কটুমেহ'ত টিঙিৰি তুলা হেন হৈ আছে তোৰ বহুতো কতক আছে, তালৈ
নগালে নহ'ব তোৰ। ছোৱালীজনীৰ কথাও ভাব চা।”

“মই ! মইহে এতিয়া ভাবি চাম ছোৱালীজনীৰ কথা ?”

নবকুমাৰে উন্মাদৰ দৰে বলকি থাকিল, “মমতাময়ী মাৰে যে জীয়েকৰ
বদকৃত হাতবৰীৰে কোব শোষাই ধৈ গুচি আহিল—ক'ত সেই কথাটো ভাবি
চোবা নাই দেখোন ? ছোৱালীজনী যে অলৰ শিলৰ দৰে থিয় হৈ থাকিল,
আবু তাইৰ মাকে যে তাইলৈ এটিবাৰ ঘূৰিও নোচোৱাকৈয়ে গুচি আহিল,
বদকৃতন ফাটি ছিৰাছিৰ নশ'লনে তাইৰ ? তাইৰ কিবা অপৰাধ আছিলনে ?”

সত্যবতীয়ে আবু উৰুৰ স্ৰিদিয়া হৈৰ কাষৰ বাহি এডালত মূৰটো
আঙুজাই শ্ৰান্ত-শ্ৰান্তভাবে চকু মুদি বহি থাকিল।

এইবাৰ সদুৱে দঢ় কণ্ঠেৰে ক'লে, “নবু তই গ'লানে ?”

নৱকুমাৰ গাড়িৰপৰা নামি আহিল। চুৰাফাৰ আগেৰে চকুপানী মচি মচি,
পিছলৈ ঘূৰি নোচোৱাকৈ ঘৰলৈ বুলি গোঁ গোঁবাই আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

গাড়ি আগবাঢ়ি থাকিল।

পথাৰখন পাৰ হৈ হাটতলা পাওঁ পাওঁ হ'ল। ইয়াতে ঘোঁৰাৰ গাড়ি
পোৱা ধাব। সবলি বিচাৰি আনিব। মাকলৈ বিৰক্তি ভাব হোৱাত সাধন
মাকৰ সৈতে নাছিল। দেউতাকে যিমানেই গৰ্হিত কাম নকৰক, মাকৰ
নিৰলক্ষ কেলেংকাৰী ভাৱ মানত অধিক অসহ্য।

গৰুৰ গাড়িৰ বাট শেষ হৈ আহিল, সেয়েহে আকাশৰপৰা চকু
ধুৰাই আনিবলৈ মন নোবোবা হৈছে। গোটেই পশ্চিম আকাশখন জুৰি
সোণোৱালী বঙা বঙৰ শিখা।

আকাশৰ সিপাৰে সঁচাকৈয়ে আন এখন জগত আছেনে ? সিহঁতে ভাত
কাৰোবাৰ চিতাত জুই দিলেনেকি ! এয়া জানো তাৰেই অগ্নিশিখা ?

নে অগ্নি নহয়, কেৱল বঙৰ সমাৰোহ ?

সেই জগতৰ কোনোবা ন-বোৱাৰীয়ে তাইৰ বঙা বঙৰ পাটৰ কাপোৰখন
বাৰ্মানিৰেলিৰ পোহৰত মেলি ধৰিছে নেকি ?

এসময়ত সদুৱে হুমুদিনিয়াহ এটি পেলাই ক'লে, “বিয়া হ'ল বুলিয়েই
সকলো আশা নাইকিয়া হ'লনে বোৱাৰী ? তুমি সদুৱৰ্ক ওবে জীৱনলৈ ভাগ
কৰি গুচি যাবনে ? তুমিওচোন বিয়াৰ পাছতহে ইমানাৰ্থনি হ'ল।”

সতাই সদূৰ মূখখনলৈ চালে। উত্তৰ নিদিয়াৰ্কে থাকিব নোৱাৰিলে। তাই লাহেকৈ ক'লে, “মই যে ক্ৰমান্বিন হ'লোঁ ননন্দী, তাৰ প্ৰমাণ দেখিছাই নহয়।”

“এয়া মানুহৰ বিশ্বাসঘাতকতাহে। এই কথাৰে বিচাৰ কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু সদূৰণক মানুহৰ দৰে মানুহ কৰি তোলাৰ আশা কৰিছিলো তুমি।”

সতাই আকাশখনলৈ চাই পঠিয়ালে। ভাত ভাত তাই সদূৰণৰ মূখখনকে বিচাৰি ফুৰিছিলনে? সতাই সদূৰণক দেখা পাইছিলনেকি? সেয়েহেনে তাই আচ্ছন্নৰ দৰে ক'লে, “সদূৰণৰ মাজত যদি মানুহ হোৱাৰ সমল আছে, মানুহৰ দৰে মানুহ তাই হ'বই। নিজৰ শক্তিকে নিজেই মানুহ হৈ উঠিব। তাই তাইৰ মাকক বদজি পাব। নহ'লে তাইৰ দেউতাকে ভবাৰ দৰে তামো তাইৰ মাক মহা নিষ্ঠুৰ বদলি ভাবিব। সেই ভাব-চিন্তা বন্ধ কৰাৰ কোনো উপায় মোৰ হাতত নাই।”

“কিন্তু বোবাৰী—তাবে ডাঙৰীয়া সংসাৰ ত্যাগ কৰি কাশীবাসী হ'লগৈ, তেওঁৰ ওপৰতে আকৌ এইবোৰ অশান্তিৰ বোজা জাপি দিয়াটো উচিত হ'বনে?”

এইবাৰ সতাই তাইৰ নিজস্ব দৃঢ়তা ঘূৰাই পালে। তাই নিজস্ব ধৰণে ক'লে, “নহয় ননন্দী, কিয় জাপি দিম? সেই অন্যায্য মই কৰিমেইবা কিয়?” তাৰ পাছত হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, “বহুদিনৰ আগতে, সদূৰণ যোঁতয়া ওপজাই নাছিল, পঢ়াশালি সাজি লিখাপঢ়া খেলা কৰাৰ কথা তোমাৰ মনত পৰেনে ননন্দী? সেই খেলা মনত আছেইনে পাহৰিয়েই পেলালোঁ—পৰীক্ষা কৰি চাম। এজনী মানুহৰ ভাতমুঠিৰ যোগাৰ তাৰে নহ'বনে?”

“অ—এইদৰেহে নিজৰ পেট প্ৰৱৰ্ত্তাবি বদলি ভাবিছ? এই সাহসেৰে বুকু বাস্তি ঘৰ এৰিলি?” এটা অক্ষুট দীঘল হৃদয়নিয়াহ সদূৰ বুকু ভেদি ওলাই আহিল। এক্ষেতক নীৰৱতাৰ পাছত সদূৰে ক'লে, “পদখলা লোৱাৰ তেনেকৈ একো সম্পৰ্ক নাই, তথাপি ল'বৰ মন গৈছে, বোৱাৰী। কিন্তু তেতিয়া যে কাশীলৈ যোৱাৰ কথা কৈছিলি—”

“ও, যাম। যাম কাশীলৈ। দেউতাৰ ওচৰলৈ যাম। গোটেই জীৱন ধৰি অসংখ্য প্ৰশ্নই মোক জন্মদৰি দি ধৰিছে, সেইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি যাম।”

লাহে লাহে নীৰৱতা নামি আহিল।

গাড়ীখন লাহে-ধীৰে হাটভলাত ব'লহি।

গৰুৰ গাড়ীৰ পথ শেষ হ'ল।